

SVERIGES MEDELTID

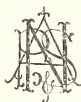
KULTURHISTORISK SKILDNING

AF

HANS HILDEBRAND

FÖRSTA DELEN

I

FÖRORD.

Medeltiden har i allmänhet blifvit i Sverige styfmoderligt behandlad. Den politiska historien har för en dryg del af denna period ytterst litet att berätta, och när hon för en annan del har mera att förtälja, synes detta vara af underordnad vigt i jämförelse med vår nyare historias data. I utlandet har medeltidens litteratur och konst till denna period dragit mycken uppmärksamhet och trägna studier. Men såväl i litterärt som konstnärligt hänseende är vår medeltid dessvärre ganska fattig.

Medeltiden är dock, såsom Erik Gustaf Geijer säger, en högst lärorik tid och väl värd att man derom vet mera än att strax bortom Luther och Amerikas upptäckt ligger det stora barbariet, ungefär som man säger att strax bortom Europa ligger Sibirien. För vårt folk, som mycket sent trädt inom historiens område, utgör medeltiden mera än hälften af den historiska perioden, och man bör med trygghet kunna påstå, att vi ej rätt kunna känna vårt folk eller förstå dess öden och utveckling utan att känna de mer än fem århundraden, som vår medeltid omfattar. De knapphändiga historiska uppgifterna måste med noggrannhet fastställas och hvad de i fyllighet och sammanhang lemna öfrigt att önska måste ersättas genom att uppvisa de då rådande lifsförhållandena; derigenom kan man sätta de historiska uppgifterna i deras rätta belysning.

Den nyare tidens lynne nöjer sig ej med att få en historisk skildring af de stora händelserna, handlingarna och personligheterna, det fordrar äfven en skildring af lifvet i dess mångskiftande yttringar, af kulturen, detta ord taget i dess vidsträcktaste betydelse, så att det omfattar så det lilla som det stora, så det hvardagliga som det högtidliga. Kulturvetenskapen har genom det arkeologiska studiets blomstring förmått gifva det nuvarande släktet en föreställning om det lif, som af vårt folk lefdes under dess förhistoriska period. Men då vi för studiet af denna tid äro så godt som uteslutande hänvisade till fornsakerna, kan ej skildringen af henne få nödig fullhet och afrundning. Det är därför en vida tacksammare uppgift att studera medeltidens lif och odling, ty för denna tid hafva vi ej blott fornsakernas vittnesbörd, utan ock urkundernas, litteraturens, samhällsskickets, de kyrkliga förhållandenas. Låt vara att mycket af det, som skulle upplysa oss om

medeltidens väsende gått förloradt, så mycket är dock kvar, att vi i allmänhet kunna utan att lemna inbillningskraften alltför stort spelrum kombinera det vi veta så, att vi dermed åstadkomma en totalbild af den förgångna verkligheten. Att utföra en sådan teckning är af vigt icke allenast för medeltiden sjelf, utan äfven för den rätta uppfattningen af den tid, som gick före henne, och af den, som följde efter. Den nya tiden uppbyggdes på den grund, som medeltiden lagt, och till de den hedna tidens förhållanden, om hvilka fornsakerna tåga, kan man med försigtighet sluta från det, som medeltiden har att uppvisa.

Det är nu många år sedan jag fattade beslutet att, såvida mina krafter sådant medgäfvæ, skildra vår medeltids odling. Jag började då ett långvarigt förberedande arbete, samlande facta och iakttagelser. Den ena källsamlingen ledde öfver till den andra och detta hopande af material har ännu icke kunnat afslutas. Enhvar, som frestat ett sådant forskningsarbete, vet att det är ganska mödosamt, men ju mera det fortskrider, ju mera de förenade små bidragen öppna utsigter öfver vidsträckta områden af lifvet, desto rikare erfar man mödans lön.

År 1879 ansåg jag tiden vara inne att börja utförandet af den teckning, till hvilken materialen under de föregående åren hopats. När man hunnit så långt är man lätt sangvinisk och hoppas att arbetet skall kunna fortgå utan afbrott och raskt. Såsom andra har jag i detta afseende sett mina förhoppningar svikas. Allenast den tid, som en omfattande embetsverksamhets pligter lemnade mig öfrig har jag kunnat delvis egna åt detta arbete, och denna tid får icke beräknas efter antalet timmar, ty icke hvar ledig timma lemnar den ro, som är nödig för ett godt arbetes verkställande. Vid den slutliga utarbetningen finner man, så snart man vill genomföra en systematiskt uppgjord plan, att luckor finnas i det insamlade materieleet och för deras fyllande måste omfattande, tidsödande specialforskningar företagas. Icke alltid finnas de källor man för dem behöfver, ofta måste man med försakelse lägga arbetet å sidan, emedan man icke ännu känner sig vuxen att lösa de problem, som ställa sig. Månget redan färdigt parti måste omarbetas, i mången punkt måste planen underkastas modifikationer. Dertill kommer, i synnerhet för början af det sammanfattande arbetet, den icke obetydliga svårigheten att finna det rätta sättet och måttet för framställningen, en svårighet, hvilken för mig varit så mycket större som, mig veterligen, ingen före mig sökt att af något lands eller folks medeltid lemna en alla stånd och alla förhållanden omfattande utförlig kulturskildring. Jag har velat framhålla dessa svårigheter och hinder, dels för att försäkra mig om mildhet i bedömandet af de brister, som, trots all god vilja, vidlåda mitt arbete, dels för att förklara långsamheten i utgifvandet, hvilken dock, ju mera erfarenheten och herraväldet öfver materialet växer, bör kunna i betydlig mon minskas. Ingen bör tadla, att jag föredragit att söka lemna ett godt

arbete framför att åstadkomma ett hastverk, som illa hade svarat mot ämnets vigt, mot vetenskapens och den kunskapssökande allmänhetens kraf.

Jag har nyss tillåtit mig att nämna den lön för arbetet som ligger i arbetet sjelft. Det är mig en kär pligt att uttala min tacksamhet för den yttre uppmuntran och den kraftiga hjälp, som från flere håll kommit mig till del. Svenska Akademien har behagat tilldela mig det pris, som hon genom sin kongliga beskyddares frikostighet, är satt i tillfälle att årligen utdela. Vid den tidpunkt, då jag ännu inskränkte mig till att samla material till det blifvande arbetet, mottog jag af min nu framlidne vän, den för konsten och de fosterländska intressena varmt nitälskande kapten Erik Sandell ett anslag för att anskaffa ett ökad antal figurer. Genom denna frikostiga gåfva har jag blifvit satt i tillfälle att låta i landsorten afteckna ett stort antal konstföremål från medeltiden; teckningarna skola, så snart de för mitt arbete begagnats, införlifvas med det arkeologiskt-topografiska arkivet i Statens Historiska Museum. K. Vitterhets Historie och Antiquitets Akademien har tillåtit mig att för mitt arbete begagna en del träsnitt, som under årens lopp blifvit utförda för de skrifter Akademien utgifver. Men äfven med dessa bidrag har det för mitt arbetes förläggare varit nödigt att använda dryga summor, för att arbetet skulle erhålla nödiga illustrationer och en prydlig utstyrel. En af firman P. A. Norstedt & Söners förre innehafvare, dr Albert Laurin, uttalade mot slutet af sin lefnad en önskan att utstyrelsen skulle blifva ämnet värdig och har firmans nuvarande föreståndare samvetsgrannt iakttagit denna önskan.

Med afseende på de i färgtryck utförda initialerna och slutornamenten anser jag mig böra upplysa, att de alltid äro kopierade efter gamla original samt att de införas efter en bestämd plan: alla dessa bokstäfver och ornament i den första delen återgifva original från 1100-talet; i den andra delen skola de återgifva original från 1200-talet, i den tredje från 1300-talet, i den fjerde från 1400-talet och början af 1500-talet.

Det mått, som den första delen af detta verk under utarbetandet antagit, gör det nödigt att dela honom i två afdelningar, hvar innehållande en af arbetets tio böcker. Af den andra boken äro nu 17 ark färdiga och sättningen af det följande fortgår. I dessa dagar lägges under pressen äfven den tredje boken, som skall jämte den fjerde och femte fylla den andra delen.

Stockholm i april 1884.

Hans Hildebrand.

Digitized by the Internet Archive
in 2016

INNEHÅLL.

INLEDNING.

Gränserna för Sveriges medeltid 1. Svårigheterna att bestämma historiska perioder 2. Medeltiden ungefär 1008—1535 4. Medeltidens uppkomst. Roms fall 5. Germanerna och kristendomen 6. Teodorik och Karl den store 7. Den egentliga medeltiden. Kyrkan 8. Hierarki och aristokrati 9. Medeltiden lånar formerna för sitt lif 10. Kyrkan bevarar enheten 11. Ridderligheten 13. Trubadurerne, qvinnan, kärleken 18. Inträdande förfall 14. Allegoriska dikter 15. Demokratisk sträfvan 15. Borgerskapet, skolastiken, tryckerikonsten 16. Naturiakttagelser, upptäckter, humanismen 17. Kyrklig opposition. Mystikerna 19. Folklig litteratur 20. Byggnadskonsten 20. De bildande konsterna 23.

Sid.

FÖRSTA BOKEN. LANDSBYGDEN.

- Kap. 1. Landet** 27.
Sveriges olika område förr och nu 27. Förhållandet mellan vatten och land 29. Vikar fyllas, städer flyttas 30. Farleder inne i landet försvinna 31. Skogarnes större utbredning 34. K. Sverres färd genom Sveriges skogar 35. Röfvare i Smålands skogar 36. Flygsandens härjningar 36. Bygdens utbredning vid början af medeltiden 37. Land och härad 42. Allmänningar 43. Stift och socknar 44. Bygd brytes i skogarne 47. Den s. k. hackaretiden 49. Varaktiga nyodlingar 51. Torp växa till gårdar och byar 57. Skiftningar i folkmängd 54. Den nya bygden i Norrland och Finland 56. Folkmängd under medeltiden 58.
- Kap. 2. Allmogen** 63.
Allmogen ej en homogen massa 63. Stora ätter 64. Vikingafärderna och deras verkningar på folket 66. Runstenarne 68. Vikingar och jorddrottningar 70. De store ansluta sig till konungen 72. Konungamakten stiger 73. Landets splittring 74. Nyttan af det aristokratiska tidehvarvet 75. Orsakerna till allmogens undanskjutande i samhället 77. Nöden tvingar till resning. Allmogen får åter politisk betydelse 79. Allmogen missbrukar sin makt 80. Allmäningsbönder. Brytar 81. Landbor 83. Torpare, de fattigaste, gårdsätar, gerningsmän, legohjon 86.
- Kap. 3. Allmogens lif** 88.
Man och qvinna 88. Ätten 92. Frieri, fästning 96. Mund och hemföljd 97. Lagtagen hustru, lysning 99. Giftermål, vigsel, bröllop 100. Morgongåfva 103. Kärlekens poesi saknas 105. Troheten. Husaga 106. Barn, önskebarn 107. Barnets födelse och första vård 108. Dopet 109. Kyrktagning. Uppfostran. Konfirmation 112. Öfvermage. Fader och barn 113. De gamle, flatföring 115. Döden 116. Begrafning 122.
Årets tider, helgedagar, årets lopp 124. Dagar, dygnet 134. Tomten. Gärdesgård, tun, grindar 135. Gårdens försvar 136. Tomtens storlek 138. Byggnadsmaterial 140. Husen i bondgården, stugan 141. Lås 145. Fönster, eldstad, bord 146. Bänkar 147. Sängar 149. Bohag 150. Skåp och kartor 151. Dryckeskärl. Redskap 152. Återblick 153. Skämmor, härbergen, kök 155. Badstuga 159.
Skönhetstyp. Klädedrägt 160. Smycken 163.
Mat och dryck 173.
Festglädje 173.

Kap. 4. Arbetet	176.
Åkerbruket gammalt i Sverige 176. Tomt och egor 178. Gränsers bestämmande 179. Jordens fördelning, små jordlotter 180. Jordbruket 183. Sädeslag 186. Jordbrukssystemen 187. Ångarna. Humlen 189. Husdjuren 190. Smör, ost 195. Rättor, syrsor, loppor 200. Skogarne 201. Jagt 202. Skadedjurs utrotande 204. Jagträtt 206, 209. Jagtsätt 207. Fridlysningsstider 208. Fisket och dess redskap 210. Lifvet på stora fiskskär 214. Fiskodling. Fiskens beredning. Själfångst 217. Qvarnar 218. Guld- och silfversmide 219. Smide 224. Slöjd. Båtbygge 225. Saltberedning. Spånad och väfnad 226. Bakning 229.	
Kap. 5. Skatterna	231.
Skatt under förhistorisk tid 231. Konungens inkomster 233. Öfvergång från extra ordinarie till ordinarie skatt 235. Ordinarie skatter: Skåne, Halland och Blekinge 235. Folkräkning 240. Personlig skatt 241. Jordens delning 242. Marklandet 243. Bol 245. Gård 248. Attungen 249. Hamnor, åror, årtullar 256, 258. Skeppslag 257. Hamna och attung 260. Förbud mot för stor egendom 262. Setting 263. Förmögenhetsskatt. Nässkatt 264. Åttegäld. Skeppsvist, ledungslama 265. Snäckopenningar 267. Spannmål och laga nöt 268. Hästloppet 269. Extra gårdar 271. Markgäld 373. För tunga skatter 274, 277. Skattelindring och skatteförenkling 275. Exempel på extra skatt 278. Skatteuppbörd 279. Skatt i olika orter 280. Skatt som lön 283. Tionde 285. Hufvudtionde 289. Peterspenning 291. Biskops gengärd 292. Skatt till biskop, domprost och kyrkoherde 293. Offer till kyrkoherden 294. Afgifter till hospital 295. Fromhetens skattegåfvor 296. Återblick 297.	
Kap. 6. Lapparne	288.
Lapparnes forntid 298. Ziegler om Lapparne 300. Olaus Magni om Lapparne 302. Lapparnes arbete och tro 303. Missionsverksamhet i Lappmarken 304. Norsk Finnskatt 307. Birkarlar 209. Lappskatt 312.	
Kap. 7. Svenskar utom Sverige	314.
Svenskar i Estland 314.	

INLEDNING.

Innehåll: *Hvad är Sveriges medeltid?* — Svårigheten att bestämma historiska perioder. — Olikhet mellan perioderna i den politiska historien och kulturhistorien. — Vi begynda här med Olof skötkonungs dop och sluta ungefär vid midten af 1530-talet. — *Den europeiska medeltidens karakter.* Romarväldet faller och öfverlevfves af kristendomen. — Germanerne blifva det verldshistoriska folket. — Kulturen utvecklar sig på omvägar. — Teodoriks och Karl den stores uppfostningsförsök. — Medeltiden begynner vid det karolingiska rikets fall. — Medeltidens uppgift. — Kyrkan upprätthåller enheten. — I feodalväsendet får personlighetsprincipen göra sig gällande. — Osjelfständighet i bildning, lifvet inpressas i lånade former, försummande af naturen — den symboliska uppfattningen. — Kyrkans storhet — hennes förhållande till själarne — och till vetenskapen. — Under kyrklig inverkan uppkommer riddarväsendet — den ridderliga kärleken och litteraturen. — Förfallet inträder inom det aristokratiska samhället. — Ny utveckling — de icke privilegierade begynda röra på sig — städerna — religiös och filosofisk opposition — mysticism — koncilierna — känslan och intresset för naturen vakna — upptäckter — humanismen — individualitetens utbildning. — Medeltidens konst. — Tillämpning på svenska förhållanden.

et har blifvit sed att i det svenska folkets historia gifva namnet medeltid åt skeddett mellan vid pass 1060 och 1521, ungefär den tid, då vårt land hörde till den romersk-katolska kyrkans område.

Våre häfdatecknare hafva hittills i främsta rummet egnat sin uppmärksamhet åt den politiska historien, och med afseende på denna hafva perioderna utstakats: man har åt dem satt som begynnelse- och ändpunkter tilldragelser af mera framstående betydelse för utvecklingen af de politiska förhållandena. Se vi från denna synpunkt, finna vi mycket som talar för den begränsning af vår medeltid, hvilken ofvan angifvits. Vid pass år 1060 utdog en uppsvensk konungaätt, hvars anor gingo längre tillbaka i den hedna tiden än hvad folk kunde minnas — vi se det deraf, att de, som sägenen satte främst bland ättens medlemmar, halft eller helt höra till gudarnes krets. På tronen upsattes då en ny ätt, kristen och icke uppsvensk — utan all fråga en i politiskt hänseende ytterst märklig

Initialen är lånad från en handskrift från 1100-talet, som förvaras i *British Museum*. Jfr Shaw, *The handbook of mediæval alphabets and devices* (1856).

tilldragelse.¹ År 1521 korades till rikets höfvidsman herr Gustaf Eriksson, som sedermera, under en lång regering, åt sitt folk förvärfvade religiös och politisk frihet.

Men det oaktadt måste medgifvas, att periodindelningar äro vanskliga att fastställa. Som begynnelsepunkt för en period måste naturligtvis tagas en tilldragelse, i hvilken det för den perioden karakteristiska nya uttalar sig. Men före hvart och ett sådant uttalande måste ligga en förberedande utveckling; det nya framträder i allmänhet icke fullbildadt och fullväpnadt såsom, enligt myten, gudinnan Athene sprang fram ur Zeus' hufvud. Innan i vårt land omvändelseverket hade gått så långt, att de kristne kunde utöfva ett bestämmande inflytande på konungavalet, hade missionärer kommit hit, här och der bildat grupper af anhängare och grundat kyrkor, hade de vunnit inflytande öfver de mäktigare i samhället och genom dem på landets öden. Nog egde konung Gustafs regering en betydelse, som var bestämmande för hela den följande tiden, men den omständigheten att riksföreståndarevärdigheten år 1521 lades i hans händer innebär i och för sig intet nytt, ty före honom hade tre Sturar, en Bonde, en Engelbrekt blifvit upphöjda till samma värdighet, af enahanda motiv och med liknande uppgift — att befria landet från ett öfvermäktigt främmande inflytande. En verklig skiljepunkt mellan tvenne perioder finna vi år 1527, då konung och folk officiellt bröto med katolicismen. Men den politiska historien delas i regentperioder, och därför kunde man icke stanna vid det afgörande året 1527, utan man har funnit sig nödsakad att gå till det förberedande året 1521.

Kunna sålunda i detta afseende svårigheter yppa sig inom den politiska historiens område, så mångfaldigas de, så snart vi icke nöja oss med en utveckling, som är så bestämdt utpräglad som statsväsendets, utan söka att sätta oss in i helheten af ett folks lif, i ringheten af dess begynnelse, i den mångsidiga utvecklingen med hennes vexlingar af stigande och sjunkande, i rikedom af frukter, stora och små. Det är icke lätt att sätta sig fullt in i en enskild människas lif, det är oändligt mycket svårare att tränga in i ett helt folks utveckling, ty der hafva alla förhållanden större mått: rötterna ligga djupare och sprida sig öfver vidsträcktare områden, motiven för handlingarna äro mera otillgängliga och verksamheten fördelar sig i otaliga riktningar. Vilja vi framställa den menskliga odlingens historia, är det icke nog att stanna vid en bestämdt utpräglad handling eller ett uttaladt ord, hvars mening icke kan missförstås. Det åligger oss här att leta oss till de tankar, som hålla på att bildas, söka behofven under tider då de knappast anas, se till, huru viljan bildar sig att spränga berg eller uppbygga en framtid. Vi hafva icke allenast att efterse, huru lifvet uppen-

¹ Att år 1060 är ett väl sent årtal för denna förändring har jag visat i *K. Vitterhets Historie och Antiquitets Akademins Månadsblad* nr 20.

barar sig i bildande af statssystem; det är lika nödigt att gifva akt på utvecklingen af språk och litteratur, konst och vetenskap, tro och sed, på tillförmandet af bostad och bohag, kläder och klenoder, på lifvets nödortft och dess öfverflöd. Inom den politiska historien kan man jämförelsevis lätt bestämma, vid hvilket klockslag en ny dag begynnes, men skola vi teckna hela den menckliga odlingens gång, duger det icke att stanna vid det ögonblick, då solskifvan lyfter sig upp ur hafvet eller öfver den skymmande skogens toppar, utan måste vi då äfven med spanande ögon se till, huru morgonrodnaden sprider sitt purpur-skimmer öfver rymden, ja vi måste gå tillbaka ända till den första bleka dagningen i öster, det tidigaste tecknet till en ny dag. Hvem tilltror sig väl att i dagens förhistoria, mellan gryningens första ögonblick och solens fulla uppträdande utpeka en punkt, som kan anses bilda gräns mellan två perioder?

Den som i naturen med tjusadt öga skådar en soluppgång faller det icke ens in att tänka på fastställande af en sådan skilnad; det är för honom själfklart, att gryningen icke kan särdelas från dagen hon inleder, och för öfrigt har han intet intresse för natten och hennes rätt. Men mellan två kulturperioder, som mötas, råder icke ett förhållande som mellan natt och dag. Det är som när här i Norden vid midsommartid tvenne dagar mötas och skiljas allenast af en ljusfylld skymning. Det är svårt att i detta fall säga, hvad ögonblick den äldre dagen lyktar och den senare börjar, det är ännu svårare att gifva osvikliga regler för uppdragande af gränserna mellan kulturhistoriens perioder.

Den menckliga utvecklingen har hittills aldrig visat sig fullkomlig. Perioderna särskiljas genom den ensidighet som tillkommer hvar och en af dem. Men med det ensidiga kan menniskan icke nöja sig. Det hos henne inneboende behofvet af harmonisk fullhet vållar, att just när det för en period utmärkande hunnit höjdpunkten af sin utveckling, begynner det, som under den perioden icke varit uppmärksammat, att yppa sig, till en början svagt, tyst och stilla, men snart med växande anspråk. Ju mer det gamla i följd af sin ensidighet mattas af och stiger nedåt, desto kraftigare sväller det nya. I en fortlöpande skildring af kulturhistorien borde gränslinierna mellan perioderna egentligen dragas just på de punkter, der det nya står med jämnstarka krafter gent emot det gamla, som skall dö bort.

Om man nöjer sig med att betrakta en enda kulturperiod, ställer sig uppgiften lättare. Det är då gifvet, att man följer den periodens karakteristiska krafter tillbaka ända till de första skönjbara spåren af deras uppträdande och fram till deras slutliga upphörande, utan att man bekymrar sig om att man dervid gör intrång på andra perioders områden. Att man så gör innebär en bestämd fördel, ty derigenom får man tillfälle att teckna bakgrunden för såväl början som slutet af

den period, med hvilken man sysselsätter sig. Hvarje öfvergångstid måste, om full sanning skall vinnas, ses från motsatta synpunkter.

En sådan öfvergångstid i vårt folks historia är den förra hälften af 1000-talet. År 1008¹ döptes den svenske konungen Olof och med honom »tusen menniskor och sju stammar». Dermed var visserligen icke hela folket kristnadt; samma urkund, som ger oss upplysning om konungens dop, berättar, att förbittringen i landet var stor mot missionärerna. Men i och med detsamma konungen var döpt, hade han åtagit sig förpligtelsen att för så vidt på honom ankom värna och främja omvändelseverket, och att man är berättigad att redan från början af 1000-talet räkna den svenska kyrkans tillvara, ses t. ex. deraf, att fem år efter 1008 fanns, efter hvad en tysk krönika berättar, en biskop i Skara. Det främmande kulturelement, som var inkommet i landet, stannade således qvar och växte till. Af samtida urkunder, hvilkas vittnesbörd hitills allt för mycket försumrats,² är det dessutom klart, att till och med i Uppland, hvilket betraktats som vår hedendoms hufvudbygd, var kristendomen ganska mycket spridd före 1000-talets midt. Men med den främmande tron var ock i större eller mindre mon kommen en ny sed, och i skildringen af den romersk-katolska tidens odling i vårt land, ega vi därför icke rätt att lemna å sidan detta begynnelsens skede. Att under detta den gamla fäderne-ärfda seden lefde qvar stark och mäktig är sannt. Den som skildrar vår hedna tids odling gjorde derföre mycket orätt, om han toge år 1008 till gräns för sin framställning.

Äfven när vi vilja fastställa slutpunkten för vår medeltids kulturutveckling, finna vi att odlingshistoriens perioder icke sammanfalla med den politiska historiens: de gå icke allenast längre tillbaka i tiden, de vara äfven längre. Man kan officiellt besluta att införa något nytt, de som leda folkets öden, bekänna sig till det nya, men det dröjer innan folket i dess helhet följer exemplet. Reformationen och renässansen äro de storartade yttringarna af den nyare verldsperiodens krafter. Till reformationens grundtankar bekände sig det svenska folkets representanter år 1527 och småningom blef den kyrkliga förbättringen en verklighet. Renässansen spridde sig från sitt ursprungsland Italien till folken norr om Alperna och närmade sig alltmer Norden. Hos oss kan hon icke sägas hafva fått fäste förr än efter midten af 1530-talet. Der ungefär draga vi också gränsen för vår framställning af Sveriges

¹ Underrättelsen om konungens dop lemnas i en skrifvelse från erkebiskop Brun-Bonifacius till den tyske konungen Henrik II aftryckt i Giesebrechts *Geschichte der deutschen Kaiserzeit* 2 s. 677 f. Under sin vistelse i Polen, dit han anlände år 1008, sände Brun någre af sina följeslagar till Sverige, och som hans bref är skrifvet före utgången af år 1008, måste konung Olofs dop hafva försiggått detta år, icke som en nyare svensk författare uppgifver, 1007 (jfr *Allgemeine deutsche Biographie* 3 s. 433). En dansk historieskrifvares antagande, att i Bruns bref icke afses den svenske konungens dop, torde få anses bero på öfverdrift i kritik.

² Härom se vidare i första bokens andra kapitel.

medeltids kultur, om än denna i vissa afseenden höll sig vid makt vida längre. Äfven här få vi sålunda en öfvergångstid inom ramen för vår bild och få dermed äfven tillfälle att kasta en blick på de krafter, för hvilka medeltidens verk föll undan såsom något i sin ordning föråldradt.

Rom hade bildat ett världsvälde, inom hvilket till en helhet sammanhöllos folken, som bodde mellan Nordsjöns stränder och Nilens katarakter, mellan Hercules' stoder och Syriens öknar. En herre, en lag råde i detta vidsträckta område, men i öfrigt funnos mellan folken skiljaktigheter i mängd — enheten var mera yttre än inre. Inom detta väldiga kejsarrike uppkom kristendomen och, tack vare sammanslutningen mellan folken, utbreddes han sig hastigt, i allt väsentligt bildande en motsats till det romerska väsendet. Detta såg i staten allt, i förhållande till denne spelade den enskilde så godt som ingen rol, alla intressen voro riktade på den verklighet i hvilken man lefde, att foga sig efter henne och efter statens kraf var människornas främsta dygd. Kristendomen riktade deremot mensklighetens blickar mot en värld uppöfver denna verklighet och satte all utvecklings mål inom denna högre, andliga värld, han vände sig till den enskilde med meningen att gå in i sig sjelf och att uppfylla sin bestämmelse genom utbildning af sin egen personlighet. Rom nöjde sig med det ärbara, kristendomen kräfde helgelse. Den enhet Rom åstadkommit var allenast en skugga af den, som kristendomen egde kraft att skapa: han upphäfde skilnaden mellan greken och barbaren, mellan herren och hans slaf, han gjorde genom den eviga kärlekens lag alla människor till bröder. Sådan var motsägelsen mellan de tvenne krafter, som kort efter vår tideräknings begynnelse voro de starkaste i världen, att en förening knappast kan tänkas. En strid var oundviklig, endera måste herrska.

Stridens utgång var icke tvifvel underkastad. Det romerska riket, sådant det tecknas af samtida författare och sådant vi ännu kunna studera det i dess verk, var ett fallande välde. Sjelfva dess världseröfring bidrog att upphäfva det, som hade gjort Rom så stort. Den stolta byggnaden vacklade i sina grundvalar och refvorna, som uppenbarade sig än här än der, öfverallt, voro snart för stora att kunna med provisoriska åtgärder botas. Reparationernas tid var förbi, det fanns ingen annan utväg än att låta falla eller än hellre rifva ned, på det så mycket snarare en ny byggnad skulle kunna uppföras, lämpad efter den nyfödda världskraftens fordringar. Och likväl hade det gamla varit så stort, så rikt, så underbart herrligt!

Antikens storhet visar sig icke minst i det mäktiga inflytande dess odling ännu utöfvar på tänkande sinnen. Mången skyler än i dag med

grämlse sitt anlete, för att icke se den förödelsens styggelse som inträdde. Rom föll. Verldsproblemet blef icke längre, huru Rom och kristendomen skulle kunna i mot- eller samverkan åstadkomma en ny värld. Ett nytt element kom in i verldsutvecklingen, den germaniska nationaliteten. Redan länge hade Germanerne stått utmed det romerska rikets gräns i norr. Grannsämja rådde just icke. Germanernes plundringar framkallade romerska härtåg, men legionernas vapen förmådde icke här bana väg för statskonstens skapelser och den välsignelse en en högre odling skänker. Den tid kom ganska snart, då kejsaren för att utkämpa sina strider måste anlita barbarernes hjälp, och Germanerne kunde icke undgå att märka rikets svaghet. De visste att begagna sig deraf; icke blott lockade af hogen efter äfventyr och tillfällig vinning, derjämte drifne af ytterlig nöd, gingo de öfver gränsen och satte sig i besittning af den ena provinsen efter den andra. De behöllo flertalet och nu stodo på skådeplatsen som de makter, hvilka skulle bestämma världens öde, kyrkan och Germanerne.

Nu kommer barbarernas tid, säga de, som vid denna vexling af tingens ordning tänka mera på det som föll, dömdt af sig sjelft, än på det nya, som skulle utveckla sig och som fortsatt sitt verk intill den dag i dag är.

Ingen kan förneka, att Germanerne vid den tiden voro barbarer, i den mening antiken gifvit detta ord. De egde ingen klassisk bildning — långt derifrån. Man måste äfven till en del kalla dem barbarer i ordets moderna bemärkelse; det är icke allenast de besegrades motvilja, som skildrar deras uppträdande som våldsamt och grymt. Men grymhet och ohyggligheter funnos i tillräckligt mått inom den romerska världen och hos hennes efterträdare, det byzantinska riket, och vi få icke förgäta den olikhet som fanns mellan grymheten å den ena och den andra sidan. Der ett utlevadt samhälle som var för blaseradt att akta ett menniskolif och för hvilket andras plågor voro ett angenämt retelsemedel. Här ett folk, i hvars ådror ungdomsblodet sjöd och hvars obändiga liffullhet icke räknade så noga, om dess väg ströddes med lik och kantades med ruiner. Att så skedde är att beklaga, men det var ganska naturligt för ett ungdomligt folk, som ännu icke hade fått den uppfostran, dess anlag kräfde. Ej heller kan man skriva på Germanernes räkning, att den antika kulturens tid lyktades, ty utan all deras åtgärd, före deras uppträdande i riket, hade förfallet begynt der uppenbara sig i otaliga afseenden.

All den klagan, till hvilken antikens ensidige vänner äro berättigade, är den, att ett afbrott inträffade i kulturen — det nya som utvecklade sig, tog icke tillräckligt vara på det goda, som fanns i den romerska världen och som hade kunnat vidare utbildas. — Hur skiljaktigt utvecklingen gestaltar sig inom olika tider, så kan ett slägte icke lemna å sidan det, som ett tidigare frambragt; först genom dettas fort-

sättande eller genom upptagande af detta och dess användande för nya ändamål kan den menckliga utvecklingen blifva normal. Derföre, när vid folkvandringens tid och det romerska rikets fall visserligen en del af antikens goda upptogs, men mycket försumrades, måste en senare tid komma, då antiken åter skulle komma till heder och ingå som ett kraftigt element i den europeiska odlingen. Det kan tyckas, vid första ögonkastet eller för ett partiskt öga, att detta uppskof i de antika traditionernas tillgodogörande är en olycka, men ingen må förgäta, att antiken icke är det enda väsentliga elementet i den europeiska odlingen, det var annat som måste icke blott med samma, utan med större rätt utvecklas, något som under antiken saknades och för hvars utbildande derför tid kräfdes. Först när den tiden var vunnin och använd, kunde man åter vända sig till antiken och med fördel upptaga den, icke som dess slaf eller efterapare, utan med fullt medvetande och sjelfständigt.

När de germanske stammarne slog sig ned inom det romerska riket, midt bland yttringarna af dettas kultur, kunde allsidigt tillegnande icke komma i fråga. En nationalitet, som ännu icke hunnit derhän i personlig utveckling, att hon lemnat bakom sig naturfolkens stadium, är fullkomligt oförmögen att af en högre kultur, med hvilken hon kommer ansigte mot ansigte, tillegna sig mera än några yttre drag — ofta dess värre äfven några dåliga sidor. Tidigt uppträdde dock i den nybildade verlden store andar, som insågo, att de germanske stammarne icke i egen kraft kunde fullborda hvad dem ålåg, att de behöfde icke blott kristendomen, utan äfven antikens arf, och som lade sig vinn om att åstadkomma en förmedling mellan nytt och gammalt. En sådan uppgift satte sig i Italien Teodorik, i Frankernas rike Karl, båda genom egenskaper och verksamhet förtjente af tillnamnet »den store», som historien gifvit dem. Gotarne hade kommit den antika civilisationen för nära, och förlorade derför sin folkliga individualitet. Deremot blef Karl den stores verk bestämmande för framtiden.

Men ej ens den utveckling han grundlade fick fortgå oafbrutet. Hans rike, när det ej längre sammanhölls och leddes af hans egen mäktige ande, visade, under årtiondenas förlopp, allt större benägenhet att falla sönder. Det föll ock: som dess slutår sattes i Tyskland 911, i Frankrike 987. Den period som nu begynner är den egentliga medeltiden. Redan i hennes början blifva vi varse ett märkligt drag, ett framsteg, som skiljer henne från den tidigare utvecklingen. I gamla historien utgör nationaliteten indelningsgrund, man talar om egyptisk, assyrisk, persisk, hellenisk historia. Så snart medeltiden begynt, har en sådan inre enhet mellan de skilda i Europa boende historiska folken inträdt, att historien från den stunden delas efter perioder, som utveckla sig med enahanda grunddrag hos de olika folken. Hos dem alla är den första utvecklingen likartad, för dem alla inträffar under

loppet af 1300-talet en brytningstid, för dem alla betecknar 1500-talet ett nytt tidevarf. Men om sålunda samma stora strömdrag allestädes gå genom folkens lif, hafva dermed ingalunda de enskilda nationaliteterna förlorat sin rätt. De utveckla sig, under det de hvar på sitt sätt uppfatta och tillämpa de för alla gemensamma grundtankarne, och derigenom vinnes i den kristna tidens historia på en gång rikedom och styrka i utvecklingen.

Under den karolingiska tiden gjordes det första allvarliga försöket att vinna Sverige för kristendomen. Karl den stores son sände hit Ansgar. Hans mission ledde dock icke till något varaktigt, åtminstone icke till något allmänt genomgripande resultat¹. Medeltiden hade redan kommit till stånd i mellersta Europa, då ett nytt och kraftigare försök gjordes, som kröntes med fullständig framgång. Från den tiden tillhör Sverige medeltidens värld.

Innan vi gå att se till, huru medeltiden utvecklade sig i våra aflägsna bygder, skola vi taga en öfverblick af de hufvudsakliga riktningar, i hvilka medeltidens lif uppenbarade sig i de land, der utvecklingen var fullare än hos oss, som vida mera höllo på det nationela elementet.

Det romerska kejsardömet's uppgift att göra världen till ett helt öfvertogs af kyrkan. Den yttre enhet, som fordom sammanhållit folken, skulle nu ersättas af den inre, som förenar andarne, men att genomföra detta var icke lätt. Dessförinnan måste på fullt allvar till kristendomen omvändas alla dessa folkstammar, för hvilka öfvergifvandet af deras hedna tro var detsamma som uppgifvande af en del af deras nationalitet. Under sådant förhållande måste kyrkan till en början nöja sig med att upprätta och underhålla, också hon, allenast en yttre enhet, som småningom skulle på öfvertygelsens väg förvandlas till en inre.

Kyrkan, som derigenom blef i öfvervägande mon en yttre anstalt, ordnades med stor omtänksamhet. Det hierarkiska systemet infördes, man grupperade kyrkans tjenare i en mängd grader, som sänkte sig från allas gemensamma hufvud, påfven. Men med all rangskilnad bildade presterskapet ett slutet helt gent emot det öfriga folket, hvilket det skulle beherrska, utan att å sin sida derifrån mottaga minsta inflytande. Lekmännen fingo icke deltaga i tillsättandet af andlige, genom celibatets stränga genomförande sletos alla naturliga band mellan det kyrkliga och det borgerliga samhället. Presten skulle stå som en meniska utan kött och blod inför församlingen och, i kraft af sin vigning, af den högre natur, som denna antogs gifva honom, af sin försakelse,

¹ Dr Stolpes undersökningar på Björkö hafva visat, hurudan den kultur var som på Ansgars tid rådde i Sverige. Om vi undantaga en del främmande föremål, som hittats i den fornkristna befolkningens grafvar, är kulturen i dessa grafvar densamma som i den hedna tidens grifter.

beherrska henne. Detta herravälde behöfde icke vara, men blef ett tyranni af den mest utpräglade beskaffenhet.

Det fanns dock i medeltidens samhälle krafter, som trots kyrkans maktbegär kunde häfda den personliga själfkänslan och dermed bringa menskligheten framom den ställning hon under antikens tid hade intagit. På personlighetsprincipen grundade sig den andra mäktiga medeltidsinstitutionen, feodalväsendet. Man nöjde sig icke med det allmänna förhållandet mellan konung och undersåtar. Ur de senares led framträdde den ene efter den andre och ställde sig i ett alldeles särskildt förhållande till konungen, i det de mottogo af honom län och till gengäld förbundo sig genom en högtidlig handling till en särskild art af trohet. Så uppstod inom det världsliga området en gradskala motsvarande den hierarkiska: närmast under konungen stodo de store vassallerne, under hvar storsvassall en grupp af lägre, och så fortgick det, intill dess vi på den nedersta graden finna temligen obetydliga personer, hvilka dock bestämdt skilde sig från folkets massa, och hade alla sina intressen förlagda till samhällets högre och högsta delar, från hvilka de mottogo intryck och exempel. Redan i den germanska urtiden hade höfdingarne haft omkring sig följn af män, hvilka till sin ledare stodo i ett alldeles särskildt trohetsförhållande. Detta hörde dock mera till det enskilda lifvets område; genom att sätta det särskilda trohetslöftet i sammanhang med mottagandet af jordområden till län, uppkom en statsinstitution, som skyntar fram redan under den karolingiska perioden och sedan beherrskar den egentliga medeltiden. Till den grad föll feodalsystemet i smaken, att man skyndade att ansluta sig dertill, icke allenast de som derigenom kunde svinga sig upp i verlden, utan äfven de många, som med nöje utbytte eganderätten till sin jord mot ett beroende, hvilket fritog dem för en del tryckande medborgerliga pligter och gaf dem utsigt om ett starkt skydd, under de tider af oro och nöd, som allt för ofta kommo åter. Den fria jordegande befolkningen, svarande mot vår allmoge, krympte samman och miste all politisk betydelse.

Inom medeltidens verld höjde sig således öfver den gemena hopen en utvald grupp af personer, som, genom högre kunskaper och genom den medlarerol de åtagit sig mellan människan och Gud, måste till de icke lika gynnade intaga en herrskareställning, och öfver hela grundmassan af dem, som voro belätne om de, äfven med uppoffrande af all politisk betydelse, finge i ro egna sig åt sitt, höjde sig en annan elitkorps, som åtnjöt större förmoner och egde i sina händer makt att inverka på rikenas öden. De två öfver den stora hopen höjda grupperna hade naturligen gemensamma intressen. Samhället fick en aristokratisk prägel. Detta var på dubbelt sätt ett godt. I sin upphöjda ställning var adeln angelägen att tillegna sig den nya bildning, som höll på att utveckla sig ur sammansmältningen af kristna, germanska

och antika element, och derigenom möjliggjordes en snabbare utveckling. Men derjämte vaknade tidigt hos vassallerna begäret att häfda sin sjelfständighet icke allenast mot de oprivilegierade, utan ock mot den, hvars makt var källan till deras egen. De germanske staterne hade från början en stark konungamakt, ty den grundade sig på erföring och på förhållandet till den underkufvade romerska befolkningen, med hvilken Germanerne småningom smälte samman. Att ur detta icke utbildade sig en enväldsmakt, jämförlig med påfvens inom det andliga området, därför hafva vi att tacka feodalväsendet.

Det finnes ett tredje drag vid sidan af det hierarkiska och det aristokratiska, som bestämmer den begynnande medeltidens karaktär, och det är de nya folkens på bristande utbildning beroende oförmåga att sjelfständigt skapa sig en verld af de material, som stodo dem till buds. Från den föregående kulturperioden lånade man under kyrkans bemedling former, i hvilka man sökte växa sig in. Det var icke nog att man vid uppförandet af sina kyrkor följde de modeller, som den fornkristna konsten hade frambragt, utan man upptog äfven romarespråket som bildningens tungomål och vid arbetet inom de bildande konsternas område gick man icke ut från den menskliga gestalten sådan han visar sig i sin naturlighet, utan man tog till utgångspunkter de gestalter, som den fornkristna och sedermera den byzantinska konsten hade utbildat, till sist på ett fullkomligt konventionellt sätt.

Germanerne hade visserligen af gammalt känt tjuskraften af den natur, i hvilken de lefde och i hvilken de anade öfvernaturliga makter, men något studium af naturen kände de icke, och när de hade trädt i den romerska kyrkans stränga skola leddes de icke till, utan snarare från ett sådant, ty naturen liksom det naturbestämda hos människan var ett ondt som skulle bekämpas. Det verkliga i samtidens händelser och forntida tilldragelser, lika litet som naturens föremål fingo behålla den betydelse de egde; för att få beaktas måste de sättas i sammanhang med det andliga området. Man skref t. ex. böcker om djuren, men dessa, s. k. bestiarier, äro ingalunda några förelöpare till kommande tiders zoologiska studier, utan angifva allenast, hvilka andliga krafter, goda eller onda, i djuren symboliserades, och man var så litet realistisk, att man med god smak vid sidan af djur, som man kände af egen erfarenhet, satte andra som uteslutande äro alster af den mest vidunderliga fantasi. Det låg i detta en aning om enheten af de krafter, som beherrska verlden, men denna aning var ännu till ytterlighet barnslig.

Läran om det naturligas ondska och den syndakänsla, som menniskorna förnummo, när de vid det ljus, som kyrkan spridde, betraktade sig sjelfva, gaf presterskapet dess makt öfver själarne och tillfälle att gripa in i alla lifvets förhållanden. Trots de skiljemurar man hade upprest mellan klerker och lekmän, hade de förre, som gingo ut ur

folket, icke kunnat frigöra sig från den halfhjet i bildning, som uppenbarade sig i allt. Kyrkan, riktad på det som utvärtes var, kunde icke finna den rätta boten för den djupa förkrosselsen öfver synden, man försummade att verka på personligheten till dennas uppfostran i ande och sanning, till straff för syndens uppenbarelse i tanke, ord och handling satte man yttre handlingar af tuktan och försakelse. Man häfde icke kontrasten i lifvet, man frossade i dess blottande. Folket var ingalunda rent, minnen af gammal dålighet blandade sig med sjudande lifslust, »man ödmjukade sig icke, utan man underkastade sig förödmjukelser», man lärde sig, att en god handling kunde försona en dålig, utan att hjertats grund förändrades, och man hemtade deraf snart den farliga lärdomen, att man kunde ibland släppa efter tyglarne och spara gisslet: för ögonblickets yrande lust kunde man ju sedan söka ersättning i spåkningarnas yrsel, som icke var i sin art mindre. Vid allt detta stod man under den strängaste kontroll. Man hade i den romerska kyrkan tillfälle att för sin själasörjare uttala sin inre nöd och ånger samt af honom söka undervisning och tröst, men äfven denna handling af ett rent personligt initiativ blef föremål för lagstiftning och förvandlades till ett yttre förtjenstfullt verk, hvars försummande var belagdt med hårda kyrkliga straff. Från den mäktige Innocentius III:s tid hafva vi ett bud, att hvarje kristen menniska skall åtminstone en gång om året bikta sig. Gjorde hon det icke, blef hon utestängd från delaktighet i kyrkans goda, öfver hennes stoft lystes ingen välsignelse och hennes själ var ohjelpigen hemfallen åt evighetens qual. Kyrkan icke blott fordrade lydnad, utan tvang till denna genom att injaga fruktan för de kommande lidanden, hvilka hon kunde, om man ställde sig väl med henne, lisa eller afsluta. De nycklar, som lösa och binda själarne, höll den helige fadern i Rom, Kristi ståthållare å jorden, i sin hand, och han brukade hellre den som binder.

Det är farliga vägar som vi se upplåta sig för en mencklighet, som ännu famlar efter målet, men vi få icke vara för snare att döma kyrkans män för andligt högmod och oandlig herrsklystnad. De voro sjelfve i sitt inre sönderlitne af de ständiga kontrasterna mellan synd och lag, mellan brott och tuktan, men de visste, att allenast kristendomen kan skänka försoning, ehuru de i allmänhet icke hade klart för sig det rätta sättet, och det var därför naturligt, att de skulle sätta sin lifsuppgift uti att bringa allt under kyrkans lydnad. Från deras ståndpunkt voro de bojor och den tuktan, de lade på själarne, ett kärlekens verk. Men det låg nära till hands för dem att glömma det stora målet, för att i stället fika efter egen vinning. Gregorius VII, den i sin ensidighet så store kyrkofursten, skref till en förtrogen vän: »ser jag på mig sjelf, finner jag mig så nedsjunken i synd, att jag ej vågar hoppas att Gud skall höra mina böner; om än mitt lif är otadligt, äro dock mina gerningar af denna verlden».

Icke alle kyrkans män fikade efter att föra i det yttre den envisa striden mot världen och hennes anhängare. Många voro de, som hellre drogo sig undan världen och lefde för sig i ödemarken eller å ensliga rum tillsammans med liktänkande själar. I klostren mottaga vi under medeltidens första tid det angenämaste intrycket. Visserligen var icke allt godt i klosterlifvet, hvilket visas af de många reningsprocesser det måste genomgå, men der finna vi män, som beherrskades af kristendomens ande, utan att fika efter yttre makt, och som voro angelägne om att kring sig sprida äfven andra välsignelser än de rent kyrkliga: de odlade jorden, de omhuldade forntidens litterära och vetenskapliga skatter.

I samhällen så rika på ungdomliga krafter som den begynnande medeltidens skulle den kroppsliga kraften spela en stor rol — man var stolt öfver fysisk styrka och öfver den öfning, genom hvilken denna erhöill adladt sätt att visa sig, lofvet af manlig idrott gick vida. Äfven på detta område grep kyrkan in. Det kunde vara tvifvel underkastadt, huruvida krigisk lust och duglighet kunde anses som ett godt, då de gingo ut på ett ondt, att öfva våld och döda, men man hjälpte sig ur denna svårighet derigenom, att kyrkan uppsatte vissa mål, för hvilka det var godt och ädelt att draga vapen — att skydda kyrkan och värnlösa. Den som ville högtidligen lofva att åt sådana värf egna sin kraft, togs i kyrkans hägn, och vigdes med högtidliga ceremonier till en kämpe för det goda. På detta sätt grep kyrkan välsignelsebringande in i tidens stridslust, och frukten af detta ingripande var ridderligheten, i hvilken för öfrigt de ädlare rörelserna hos en manlig själ kunde komma till uttryck. I ädel täflan sökte sedan riddarne att öfvergå hvarandra i fin sed, som man den tiden kallade höfvisk. Här fick åter personligheten tillfälle att komma till sin rätt och på ett sådant sätt, att derigenom hela kulturen lyftes.

Sedan i begynnelsen kyrkan, såsom medeltidens egentliga fostrarinna, hade haft den största makten, begynner det till en god del af henne framkallade riddareväsendet att spela en framstående rol. Samtidigt uppträda på bekostnad af latinets de inhemska språken, vare sig oblandade eller nybildade, genom föreningen af romerska, keltiska och germanska element. Samtidigt begynner den ridderliga poesin att blomstra.

Vi återfinna i denna samma grunddrag som ofvan blifvit antydda — den krigiska kraften, som smånigom adlas till ridderlighet, de kyrkliga intressena och en likgiltighet för verkligheten, som sätter sig öfver alla historiska och geografiska förhållanden och till det möjliga sällar det orimligaste. I de episka dikter, som hemtat sina ämnen från Karl den store och hans män, kunna vi se, huru historien förvandlas till sagor, huru vassallerne söka göra sig till herrar på konungens bekostnad, huru modet och äfventyrslusten i kyrkans tjänst rikta sig

mot kristendomens fiender. De karolingiska ämnena begynnade derefter vika för de bretonska sägnerna om konung Artus; här finna vi ridderligheten fullt utbildad, och en kärnpunkt i dessa *chansons de geste* är berättelsen om den heliga gral, kärlet, i hvilket det från Jesu sida nedrinnande blodet samlades och som efter underbara öden kom i det ridderliga samhällets händer.

Till samma tid höra trubadurernes och minnesångarnes qväden, som i varma toner besjunga lusten till strid, den höfviska seden och kärleken till qvinnan. Under antiken hade qvinnan intagit en underordnad och undanskymd ställning; riddartiden tillkommer hedern att hafva funnit hennes större betydelse. Männen egnade sig åt det hårda vapenyrket, de ströfvade kring i örlig och efter äfventyr, qvinnan satt hemma på borgen, skötte den inre hushållningen; när mannen kände sig trött vid ensidigheten och hårdheten af sina värf, fann han hos henne harmoni, blidhet och öm hjälpsamhet. »Qvinnorna», heter det i en riddaredikt från början af 1200-talet, »äro verdens prydnad och ära, hvilka Gud, som åt sig skapat himmelens englar, i sin nåd gifvit oss att vara englar på jorden. De siras med en krona, beprydd med många dygders ädla stenar. Deras kärlek helgar och renar våra hjertan, för deras inflytande försvinna sorger och oro som daggens droppar för solstrålarne». Hvad man sjöng om den jordiska qvinnan, det drömde och diktade man om hennes himmelska motbild, jungfru Maria. Hur yttlig än fromheten var, förmådde dock den bittra inre striden mellan de kontraster som beherrskade verlden, framkalla en innerlighet i känslan, som visar sig såväl i kyrkans rimmade latinska sånger som i trubadurernes glödande visor. Det individuella hade hunnit så utveckla sig, att det mest personliga af allt, kärlekens hän-gifvenhet, kunde blifva inom samhällets högsta, mest bildade kretsar, i hvilka tidens ande fullast uttalade sig, ett herrskande element. Den som vill lära känna, huru man under medeltiden kunde älska, huru stor redan då en qvinna kunde vara — så vida någon tid frambragt en större? — han läse Heloisas bref.

Men huru fager och ädel denna kärlekens poetiska blomstring än var, medeltidens människor hade icke vunnit den helgjutenhet i karakteren, som behöfves för att det ädlaste och renaste skall blifva varaktigt. Äfven kärleken, sådan han skildras af de ridderlige sångarne, drogs ned från sin idealiska höjd och gjordes till föremål för lagstiftning och spetsfundigheter. Kärleken var alltför ofta en lek med känslorna, som icke hade sin rot i personlighetens grund. Man hembar sin kärlekshyllning åt damer, med hvilka man icke haft den ringaste personliga beröring. Geoffroy Rudel, en provensalsk riddare af furstlig börd, hade till sitt hjertas dam utkorat den franska grefvinnan af Tripoli, som han aldrig hade sett, och han hade i glödande sånger besjungit henne, innan han tog korset, icke till att kämpa för det

heliga landet, utan för att omsider få skåda sitt svärmeris föremål. Sjuk till döden kommer han till Syriens kust och skötes på hospitalet af den välgörande grefvinnan, i hvars närhet han, öfverlycklig, får utandas sin sista suck. Trubadurens kärlek är icke ynglingens kärlek till jungfrun, utan fast mera manlighetens hyllning åt qvinligheten i hennes fulla utbildning, som visar sig i den mögnade qvinnan. Denna kärlek går därför icke heller ut på en personlig förening, den mögnade qvinnan var i de flesta fall en annans laggifta hustru. Att man var benägen att tänka lågt om äktenskapet i en tid, då celibatet af kyrkan förherrligades som en stor förtjenst, kan icke väcka någon undran, men det gick så långt, att en *cour d'amour*, under ledning af en grefvinna af Champagne, fällde det domslut, att mellan makar kan ingen verklig kärlek finnas, ty kärleken är fri och kan som sådan icke veta af några band. Kärleken sattes i system, och frågor rörande kärleken uppkastades och afhandlades med en sådan ifver, att man för de yttre detaljerna glömde bort sjelfva kärleken, och dessa frågor afdömdes af de med lagliga former arbetande kärleksdomstolarne. Af deras utslag kunde man få veta, hvilket var det största kärleksbeviset: ett ögonkast, en handtryckning eller en hemlig tryckning med foten. Slutligen visade sig den ridderliga kärlekens vrängbild i den mest utpräglade sentimentalitet. En riddare kunde inlåta sig i striden, med sin dams linne draget utanpå rustningen, och döende sände han henne som en sista hyllning den af huggen sönderslitna trasan. Allt för ofta blefvo för öfrigt kärlekens former en täckmantel för otyglad sinlig lust.

Den ridderliga anden hade det dock lyckats att mildra sederna och göra bildningen mera harmonisk, den ursprungliga kraften fanns kvar, men antog mjukare former. Vi behöfva allenast betrakta Filip August och Fredrik Barbarossa under 1100-talet, Ludvig den helige och Fredrik II under det följande århundradet. Alla fyra voro de ganska bestämdt utpräglade personligheter.

Den första medeltidens blomstringstid tillhör 1100- och till en del 1200-talet. Mot detta senares slut begynner dock förfallet visa sig inom alla möjliga områden. Förfallet är fullbordadt under loppet af 1300-talet.

Man hade fattat kyrkan som något yttre och följderna häraf uteblefvo icke. Hon blef förverldsligad. Påfvarne voro sådane, att man på nära håll ganska lätt öfvertygade sig derom, att de andliga intressena icke beherrskade dem, i synnerhet sedan påfvehofvet flyttat till Avignon och påfven, som hade velat se hela världen för sina fötter, villigt hörsannade den franske konungens befallningar. Men lika ifrigt höll man vid påfvehofvet på fullgörandet af lagens bud, och för de växande behofvens skull beskattades kristenheten grundligt den ena gången efter den andre. Och som herrskaren, så voro hans tjenare. Rop

höjdes allestädes om de andliges hängifvenhet åt slem vinning och laster. Af omtanke för eget lugn sökte kyrkan qväfva alla rörelser till något nytt och bättre, innan de hunno utveckla sig. Svärd och bål stodo kyrkan till buds mot kättarne, under det att vidskepelsen gynnades.

Riddarväsendet begynte förlora sin poesi. I stället för seden, som lifvades af en höfvisk anda, trädde ett strängt etikettväsen, och man bildade konstlade föreningar för att tvinga sig till fullgörande af ridderskapets pligter eller för att kunna inbilla sig att man uppfyllde dem. Man begynnade allt mer gifva akt på sin ställning och man märkte de företräden man hade fått, men detta framkallade i främsta rummet förakt för de sämre lottade och detta uppenbarade sig i förtryck. I Tyskland urartade riddarväsendet till ett lif af rån och andra våldsamheter. Den akt af personlighet, som i början ställde vassallen i förhållande till hans länsherre, var nu förgäten. Feodalväsendet existerade af gammal vana och var en institution, hvilken verkade efter de reglementariska föreskrifter, som i en föregående tid voro uttrycket för ett lif, som småningom hade försvunnit.

Den skapande kraften hade det aristokratiska samhället förlorat. Konsten hadestannat af i sin utveckling. I litteraturen frambragte man nästan intet nytt. Man roade sig med att omarbete den flydda tidens alster, de episka dikterna omskrefvos på prosa, torra krönikor skrefvos på rimmade verser. Det lilla nya, som denna tid såg dagen, är icke af den mest prisvärda beskaffenhet. Man hade i sin likgiltighet för verkligheten kommit så långt, att man förälskade sig i den allegoriska dikten. I *Roman de la rose*, ett poem med mer än 22,000 verser, skildras, huru en riddare, ledsagad af Godt-mottagande och Ljuf-blick, föres af fru Maklighet till borgen Nöje, hvarest han mottages af Kärlek och dennas följe Glädtighet, Höfviskhet, Frihet och Ungdom, och undergår derefter en mängd mödor för att vinna en ros, som envist försvaras af Fara, Ond-mun, Nedrighet, Hat, Girighet m. fl. Så onaturlig hade smaken blifvit vid midten af 1200-talet, att sådant ansågs godt.

Många tecken visa, att den brytning, som inträder vid det första medeltidsskedets slut, kändes djupt inom vida kretsar. Yttre tilldragelser ökade känslan af lifvets nöd; vid midten af 1300-talet härjade den stora döden, hvars fasor gáfvo åt vissa yttringar af folklifvet nästan vansinnets prägel. Judarne, som antogs hafva, genom förgiftande af brunnarne, vållat farsoten, förföljdes. Skaror af människor ströfvade kring på landsbygden och i städerna, ibland dansande, ibland sönderlitande med gissel sina nakna ryggar.

Men, säger en samtida krönika, när det var slut med den stora döden, gisslingarna och judeförföljelserna, började verlden åter lefva

och vara glad. Men den verld, som vi då finna för oss, var mycket olik den föregående tidens. Demokratiska sträfvanden hade allestädes kommit till herraväldet. Folket, som vid medeltidens begynnelse ännu saknade bildning och var allt för omyndigt för att kunna sköta sig sjelft, hade under det de aristokratiska delarne af samhället tillegnade sig och utbildade en ny art af odling, småningom satt sig in i förhållandena och mognat först till begär efter makt, slutligen till dennas inkräktande, på bekostnad af de aristokratiska samhällselementen, som hade fyllt och missbrukat sin uppgift. Det nya lifvet, som nu framträdde, var friskt och kraftigt, derföre kom glädjen åter i verlden. Det nya uppenbarade sig i allt. Man behöfver blott jämföra den nya tidens tätt åtsittande kläder och korta tröja, hvilka läto kroppens former träda fram, med den föregående periodens vida och sida dräkt, som kan sägas vara till för sin skuld och icke för kroppens.

Redan under 1100-talet uppenbarar sig till och med hos den allra lägsta delen af befolkningen, som lefde så godt som utan rättigheter, missnöje deröfver att andre voro i besittning af större förmoner. Den rimmade normandiska krönikan *Roman de rou*, från århundradets midt, låter denna del af befolkningen uttala de mycket betecknande orden, som i sin enkelhet äro rörande:

Nous sommes hommes comme ils sont!
Tous membres avons comme ils ont,
Tout aussi grand coeur avons,
Tout autant souffrir nous pouvons¹.

Sin förmåga i sist nämnda afseende hade de sannolikt fått tillräckligt pröfva. Men det var otänkbart, att en lägre folkklass skulle ur de högres händer vrida makten, utan att den i något afseende hade en betydelse, som gjorde den för andra behöflig eller fruktansvärd.

Inom det politiska lifvet var det i första rummet borgerskapet, som bragte den nya tiden till stånd. I vissa land voro städerna, i hvilka handel och handverk idkades, ett arf från den romerska tiden, men den skilnad hade inträdt, att arbetet blifvit fritt, att man kunde tala om arbetets ära, låt vara att hon icke var densamma som den ridderliga. Häri ligger ett stort framsteg och källan till den makt som borgerskapet fick. Makten grundlades af konungarne, som gáfvo städerna privilegier, hon utbildades genom tidsförhållandena, och den stund kom, då den eller de, som ville vinna herraväldet i staten måste vända sig till »det tredje ståndet» för att erhålla dess hjälp. Från den höfviska sidan var man visserligen benägen att se ned på den borgerliga seden, men denne hade hvad riddarlifvet allt för ofta saknade, lugn och gedigenhet, som icke hängaf sig åt fantastiska utflygter. Sitt rikaste uttryck fick samverkan mellan de kyrkliga och ridderliga elementen i korstågen, men vinsten

¹ Vi äro människor som de, hafva samma lemmar som de, vi hafva lika stort hjerta och kunna lida lika mycket.

af dem skördade icke aristokratien, som utarmades, utan städerna, för hvilka de ridderliga kämparnes svärd banade nya vägar till viktiga förvärfskällor. I städerna samlades rikedomar, och ju mer de gamla stånd, som hittills hade gått i spetsen, råkade i armod, under det minnet af den gamla herrligheten visade sig i ett dåraktigt praktbegär, desto angelägnare blef man att göra sig borgerskapet bevåget.

Men äfven i städerna funnos högre och lägre element. De stora köpmannaslägterna hade från början makten, men handelsskråna funno sig icke på längden i en underordnad ställning; vid midten af 1300-talet inträffa, i den ena staden efter den andre, revolutioner af utpräglad demokratisk art.

Feodalväsendet hade i hvart rike framkallat en mångfald af små stater och splittringen gjorde ibland det nationela medvetandet svagt. Under den första skolperioden, då man var beroende af de främmande inflytandena från den klassiska forntiden och kyrkan, råder hos medeltiden en stor enhet i lifsyttningarna, hvart vi vända våra blickar; ju mer utvecklingen fortgick och man växte in i de för handen varande förhållandena, desto mer framträdde de nationela egenheterna, dock utan att dermed utplånades de gemensamma grunddrag, som inom världshistoriens kristna tid utmärka hvar särskild period. Åt den moderna tiden öfverlemnade medeltiden fullt utpräglade nationela stater.

Under kyrkans period hade den skolastiska vetenskapen kommit till stånd, med uppgift att uteslutande hålla sig till den kristna uppenbarelsens sanningar och för dem söka genom förnuftets slutkonst bevisning och stöd. Uppgiften innebar ofrihet och ledde lätt till hvarjehanda tomma spetsfundigheter, men äfven med sådana lyten gjorde skolastiken nytta, ty hon tvang dock till iakttagelser öfver tänkandets väsen och hon ledde till sist till sjelfständig profning, i strid mot den blinda auktoritetstro, som den romerska kyrkan kräfd. Skolastiken förde således till en begynnande fri forskning och denna sträckte sig äfven till andra områden, till rättens och statens. Allt mera kände man behof af undervisning, universitet bildades i stort antal och deras målsmän fingo säte och stämman vid sidan af kyrkans män, städerna voro ifrige att omhulda skolväsendet och allmänhetens stigande begär efter upplysning sökte man mätta medels spridande af bilder, framför allt af religiöst innehåll, och derifrån kom man småningom till uppfinningen att genom boktryck sätta i händerna på de stora massorna sådana skrifter, som kunde lända till uppbyggelse och gifva kunskap.

Tryckerikonstens uppfinning var af epokgörande betydelse. Hon står emellertid icke ensam. Man hade omsider begynt göra naturen till föremål för sina iakttagelser. Under loppet af 1430-talet skref spanjoren Raimund af Sabunde: två böcker äro menniskan gifna,

naturens, i hvilken hvar skapad varelse är en bokstaf, skrifven med Guds finger, och den heliga skrift. Bådas innehåll stämma öfver ens, men skriften innehåller bud, naturens bok bevis. Med naturens bok måste man begynna, ty man måste känna Gud, för att kunna fatta hans bud. Denna bok är den äldre, som ända från begynnelsen legat uppslagen för människans ögon, hon är för alla gemensam och icke som skriften begriplig allenast för de skriftlärda, hon kan icke förfalskas, utplånas eller misstydas. Hon är hufvudkällan till all sanning, roten, upphofvet och grunden för allt det vetande, som behöfves för saligheten. Ur henne lär man på en månad mer än genom hundra års studium af kyrkans lärare. Hon gör människan glad, ödmjuk och lydaktig, hon inger hat till synden och kärlek till dygden, hon upplåser icke».

Till något vetenskapligt studium af naturen kom man emellertid ännu icke, men deremot begynnade man göra enstaka iakttagelser, som ledde till en rad af upptäckter inom alla tekniska områden. Vi stå vid tröskeln af den tid, då man icke nöjde sig med den natur, vid hvilken man var af gammalt van, utan dristade sig ut på de vida haf, för att finna nya land och nya företeelser inom naturens och mensklighetens områden. Som föregångare uppträdde på 1200-talet Nicolo, Maffio och Marco Polo, på 1300-talet Sir John Mandeville, hvilkas upptäcktsresor i Asien, hvad tidsutdräkten angår, vida öfverträffa senare tidens.

De klassiska studierna fingo ock större utbredning. Att känna de gamle författarne ansågs för de skrifkunniga delarne af samhället vara nödvändigt och man använde deras yttranden i tid och otid. Kejsar Karl IV anför som stöd för en regeringshandling ett yttrande i Ovidii *ars amandi*. Men redan under 1300-talet hade man söder om Alpena från de enstaka yttrandena gått tillbaka till verken i deras helhet, till antiken i hennes litterära skapelser och konstverk, och den storartade upptäckt man sålunda gjort spridde sig till de nordligare landen. Humanismen vann allt mera insteg. Den tid var kommen, då de nya folkens uppfostran var fullbordad; sedan de hunnit en ståndpunkt som i allmänt menskligt hänseende var högre än antikens, kunde de göra sig och menskligheten till godo dennas frukter.

Under detta hade det personliga kommit allt mer till heder. Männen från slutet af 1400-talet äro vida mera helgjutna, individuelt utvecklade företeelser än deras föregångare. Vi se i dem verkliga människor, med all den rika mångfalden af förtjenster och fel beherrskad af en ande, som är medveten af sig sjelf och verlden, konsekvent och med beräkning handlande män som Ludvig XI och Maximilian.

Men under det allt sålunda gick framåt, angifva många tecken, att målet ännu på långt när ej var hunnet. Man sökte och träng-

tade efter helhet, ro och hugsvalelse, men fann dem ännu allenast delvis. Äfven 1400-talet var en förberedelsens period med sin egen karakter, det kunde därför icke helt enkelt gå öfver och upp i det följande, det hade sina brister, sina öfverdrifter, som måste falla bort, innan det nya och goda kunde komma till verkligt herravälde. Ehuru skilnaden mellan medeltiden och den moderna tiden icke är så genomgående och stor som mellan den förra och antiken, så märker man dock utan svårighet symptom af den födslovånda, ur hvilken det nya skulle träda fram.

Vi se det allra mest inom det kyrkliga området. Påfven hade i hög grad förlorat anseende och helgd. I hans tjänst hade demokratiska element begynt visa sig — som ett sådant kunna vi t. ex. räkna den helige Franciscus, som med sin tiggareorden trädde i den helige faderns tjänst, — men i allmänhet riktade sig de demokratiska rörelserna mot påfvemakten. Under 1400-talet höllos koncilier, vid hvilka kyrkan och universiteten voro representerade och hvilka för sig kräde det afgörande ordet i kristenhetens angelägenheter. Visserligen förstod påfven att öfverlista koncilierna, men den påfve, som efter dem rege-
rade, var icke längre den kristna världens enväldsherrskare, utan i främsta rummet en italiensk furste, som hade mycket att göra för att i krigisk och fredlig täflan mäta sig med sina medfurstar inom den appenninska halfön.

Detta hindrade honom dock icke att bevara det gamla världsherraväldets former. Hans ifver att utkräfvä skatter var oförminskad och när han sände ut aflatskrämare, strömmade folket till, villigt att för jordiska egodelar vinna himmelska förmoner. Relikhandeln blomstrade, ty efterfrågan var stor. Den i Wittenberg anlagda stiftskyrkan kunde skryta med mer än 5,000 kvarlefvor af heliga män och qvinnor. Mycket hade under denna tid gjort intrång på det kyrkliga området, det synes af bristerna hos de andliges personer och i deras system, vetenskapens utveckling, humanismens insteg, men ännu voro de utan tal, hos hvilka det kyrkliga sinnet herrskade. De slöto sig till det bestående, äfven till det, som hade öfverlefvit sig sjelft, men vi få icke räkna dem deras helgondyrkan och aflatsköp till last för den fromhet i sinnet, som under tidens nöd och oro hängaf sig åt allt, som man trodde kunna gifva frid. Känslan af den förgängelse, som beherrsakar allt timligt, var stark. Samtiden till varning målade man å heliga rum bilder af den dans, som döden tråder med hög och låg, med gammal och ung.

I den slutande medeltidens fromhet ingingo ock ofta element, som icke voro alster af den officiela kyrkan. Dennas lära hade blifvit bekämpad af Wicleff och de böhmiska reformatorerne. Mystikerne hade predikat, att de fromma verken icke voro till fylles, utan att kristendomen kräde personlighetens hängifvande åt Gud. Om vi

draga ut konsekvenserna af deras teoretiska satsar, finna vi att deras insigt ännu saknade klarhet. Från deras innersta verklighet kunna vi ock saklöst skilja det svärmiska element, som i vissa fall icke var annat än ett upptagande på det religiösa området af trubadurpoesiens känslsamhet. Detta tillhör det tillfälliga, som med tiden föll bort. Men under allt detta fanns en åder af sann fromhet, som spridde sig inom vida kretsar, som öfverlefde tidehvarvet och i reformationen kom till full klarhet. Hurudan före denna fromheten kunde vara beskaffad, det visar oss boken *Om Jesu efterföljd*, som ännu, sedan århundraden förrunnit, ger helsosam näring åt fromma själar. Om en boks vigt bevisas af hennes spridning, måste vi tillerkänna denna skrift, hvars författare man icke med säkerhet kan nämna, en verldshistorisk betydelse.

I öfrigt var litteraturen icke af stor märklighet; det viktigaste draget är hennes folkliga karakter. I Tyskland hade redan under den ridderliga perioden folkets urgamla sägner blifvit föremål för poetisk behandling. De gamla qväderna om Sigfrid och Didrik och deras män framträdde i utbildad poetisk gestalt, visserligen i höfvisk omklädnad, men dock med trognare bevarande af den folkliga traditionen än vi finna i de sångcykler, som hafva fransk upprinnelse. Folkvisan, som i början tillhörde folket i inskränkt mening, flyttades, när de demokratiska sträfvandena hade vunnit herraväldet, öfver på den konstnärliga poesiens område. Poesien hade först tillhört de andlige, sedan ridderskapet, hon var nu borgerlig och utbildades i skrämessig anda.

Medeltiden företer en brokig tafla, i hvilken många drag äro obestämda och skarpa dagar förekomma vid sidan af djupa skuggor. Mycket är det, som med skäl kan kallas bristfälligt, men tidehvarvet i dess helhet har att uppvisa betydande framsteg i mensklighetens utveckling. Det är därför obilligt att, såsom mången gör, betrakta medeltiden med likgiltighet eller ringaktande: utan medeltiden hade den moderna tiden icke kunnat komma till stånd. Det är å andra sidan lika fåvitskt att svärma för medeltiden som en idealisk period; hon har allt för många lyten för att kunna göra anspråk på sådan heder.

Inom medeltidens kultur finnes det ett område, som jag hittills gått förbi med allenast en och annan hänsyftning, det område, hvilket vi, efter så lång tids förlopp, ännu kunna beträda med deltagande, högaktning och njutning: medeltidskonsten, som gifver oss bilden af en själfständig, ostörd utveckling, rik och harmonisk — eller rättare en konstart, arkitekturen, hvilken under den egentliga medeltiden fick

rikare utbildning än de andra och i hvilken derföre medeltidens skaplynne uttalar sig klarast.

Det var kyrkans män, som från början togo befattning med uppförande af kyrkorna, den begynnande medeltidens mest monumentala byggnader. De lånade grunddragen från den föregående tiden, men utbildade dem från första början. Byggnadens plan blef bättre fördelad och gaf derigenom ett rikare intryck: tvärskeppets armar drogos ut och koret förlängdes, så att det hela fick en grundform lik det latinska korset. De förgängliga trätaken utbyttes mot hvalf, hvilkas benägenhet att skjuta ut de dem uppbärande murarna gaf anledning till en mängd vidtomfattande åtgärder för betryggande af det hela. Rundbågen herrskade, man använde honom i hvalfven, man slog honom öfver portar och fönster, man lät honom upprepad i det oändliga bilda listverk. Byggnaden visade sig strängt och symmetriskt delad, gränslinierna voro noggrannt och regelrätt utmärkta, ornamentsmotiven framhöllo de drag, som skulle framhållas. Vi se bland dem bilder af växter som aldrig funnits, af menniskor, som sakna lif, af djur, som vittna huru litet man den tiden hade öga för naturen. Det är lätt att se, huru de andlige byggmästarne deremot så snart det gällde sjelfva konstruktionen af byggnaden, voro praktiska menniskor, som på erfarenhetens väg, genom brister och fel som de upptäckte, efter upprepade försök, hunno en allt större fulländning i sin konst. Det finnes i alla dessa byggnader något stort, strängt, ibland nästan tryckande, något starkt koncentreradt — vi påminnas om den fostrande tukt den romerska kyrkan egnade den vesterländska kristenhetens folk.

Men lekmännen ville icke på längden nöja sig med denna underordnade ställning. Ridderskapets tid kom och samtidigt begynnade borgerskapet bereda sig till den framstående rol, som senare föll på dess lott. Verldslige handverkare hade använts i kyrkans och klostrens tjänst och sålunda invigts i byggnadskonstens mysterier. Nu drog sig handverket till städerna och i dem bildades brödraskap af byggmästare, som uppehöll traditionerna och utbildade konsten. Under deras behandling kom ett nytt lif i arkitekturen. Plananläggningen gjordes rikare. Rundbågen, som utöfvade för starkt sidotryck, utbyttes mot spetsbågen, som snart nog användes öfver allt, äfven der hvarest rundbågen intet ondt hade gjort. Det hela begynnade dragas från jorden uppåt. Fönstren förstorades och det ymnigare inströmmande ljuset bidrog att taga bort något af det tryckande allvaret. Ornamenten, som förut temligen troget hållit sig till de ytor, som skulle siras, nöjde sig icke längre med denna anspråkslösa rol, de sköto fram sina knoppar och blommor. Häri ligger icke ett meningslöst prål, ty i många fall hade dessa ornament, som vittna om så mycken lifaktighet, en praktisk uppgift. Öfver allt i Europa, der den romanska stilen hade vunnit insteg, uppenbarar sig denna öfvergän-

gens stil, förr eller senare, ofta utan synbart inbördes sammanhang, snarast ett alster af den inom vidsträckta områden förekommande likheten i kulturutveckling.

Sedan spetsbågen blifvit införd och hvalfven blifvit så konstruerade, att de dem korsande diagonalbågarne voro det enda väsendliga, till hvilket de täckande hvalfkuporna fogade sig som bihang, utan att spela någon rol för det hela, kom man helt naturligt till den iakttagelsen, att i murarne kunde den bärande kraften på enahanda sätt koncentreras på vissa punkter. Det blef icke längre murar, som buro upp taken, utan pelare, som man förstärkte, på det de skulle kunna fullgöra sin bestämmelse, och mellan dem insattes murar, som för det helas bestånd betydde intet, de skulle allenast skydda det inre från atmosfäriska inflytanden af skadlig art och från ytterverldens buller. Dessa murytor fingo ej längre sin förra utsträckning; de i dem anbragta fönstren gjordes allt vidare, och fördelades af sirligt stafverk i smakfullt grupperade partier. Man hade så godt som sammansmält byggnadernas bärande och burna delar. Det horisontala i byggnaden hade fått vika för det uppåt sträfvande, som lyfte med sig blicken och lockade fantasien till flykt. Vid den tid, då riddarväsendet begynner öfverlevfa sig sjelf, smyger sig dess svärmiska lust för äfventyr, dess mod att våga det djerfvaste in i arkitekturen, men paras der med borgerskapets praktiska grundlighet och stränga iakttagande af arbetets ära. Äfven verkligheten får träda in i det heliga rummet: de blommor och blad, som nu pryda kapitäl och lister, äro trogna efterbilder af dem, som växa på äng och i lund. Och allt detta, svärmisk djerfhet och borgerlig pålitlighet, verklighetens växtskrud och minnen från föregående århundradens utveckling, allt är här förenadt för att bereda ett värdigt rum till gudstjenstens firande, der folket samlas i byggnadens skepp och det rymliga koret är upplåtet åt presterskapet, der Christus tillbedjes vid högaltaret och hans helgon firas rundt omkring, längs kor och sidoskepp, i de många kapellen, der solljuset brutet af fönstrens färgade glas i mystisk halfdager leker på målade väggar och kolonner, på skulpterade ornament och helgon, på den fromma hopen, som, stämd till andakt, bedjande följer den heliga handlingen. Så förenas här kontrasterna, här råder en frid, som låter fromheten och konstsmaken uppenbara sig i den rikaste lek af pryddande former. Omöjligheten att dela medeltidens arkitektur inom de orter, der hon fått utveckla sig utan afbrott eller språng, i skilda hälfter visar, att det var i grunden samma ande som lefde, ehuru han en tid uppenbarade sig i skapandet af aristokratiska institutioner, en annan tid gaf samhällets demokratiska element makten i häderna. Såväl under den ena som den andra formen hade tidehvarvet en och samma uppgift — att fostra menskligheten till den moderna tidens myndighetsålder.

Men gotiken hade bragt saken på sin spets. Man var kommen till en punkt, från hvilken man ej kunde framtränga längre, och följerna visade sig på vanligt sätt. De bestämmande elementen, som icke kunde utvecklas, försummades, man slösade i stället det mesta arbetet på ornamenten, hvilka snart blefvo så yppiga och öfverflödande, att de alls icke fyllde sin bestämelse att vara ett tjänande element, som framhåller grunddragen af det väsendliga. Under 1300-talet hade medeltidskonsten nått sin fulländning och synes för en tid stå stilla, hon går icke framåt, men antager en vekare karakter. Under 1400-talet går förfallet hastigt och då banas väg för renessansens omskapelse af antikens konst.

De bildande konsterna stodo i arkitekturens tjänst. Skulpturen användes för att pryda kapital och listverk, för att fylla nischer och bereda en rikare omvexling. Man hade icke vår tids förkärlek för kala, hvita murytor; för att gifva dem lif och värme sirade man dem med färger, med behagliga arabesker, med symboliska figurer eller med gestalter, som från början voro ytterst bundna och stela. Man sökte, såsom redan är antydt, sina förebilder icke inom verkligheten, utan hos den äldre konsten, hvilken i det byzantinska riket hade, till en del af begär att göra bilderna höga och tillbedjansvärda, offrat det lefvande för att nöja sig med det symmetriska. Ju mera medeltidens folk växte in i de rådande förhållandena och fingo vane att röra sig med ledighet, desto mer började de i sina bilder taga bort kantigheterna, mildra hårdheterna, till dess slutligen stodo kvar gestalter, som med stelheten förlorat kraften och med mjukheten ingalunda hade vunnit menskelig natur. De återgifva icke verkligheten, men genom kontrasten utöfvar denna deras egenskap onckligen på sinnena ett ganska mäktigt intryk.

När de demokratiska elementen hade kommit till seger och man omsider hade fått öppnade ögon för den verklighet, i hvilken man lefde och hade sin varelse, begynte äfven den bildande konsten blifva realistisk. Man märker, huru de gamla typerna begynna blandas med nya, som äro tagna från gator och gränder; realismen framträder så mycket hjärtare, som medeltiden ytterst sent vaknade till medvetande derom, att hvar tid har sitt särskilda skaplymne, och att man därför icke har rätt att kläda forntidens gestalter i samtidens drägter.

Innan medeltiden var lyktad, yppade sig inom den bildande konstens område en företeelse af egendomlig art, som vi i detta sammanhang icke få förgäta. År 1410 eller något senare, medan ännu medeltidens former herrskade, grundade bröderna van Eyck en ny skola i målarkonsten genom en förbättrad teknik, som möjliggjorde ett helt nytt arbets sätt. Men icke allenast deri låg det nya. De verk, som den nya skolans män frambragte och som snart framkallade inom vida kretsar efterbilder, visa att de aldeles brutit med traditionen från äldre tider.

Från dessas konventionela former, som allenast i viss mon hade blandats med realism, hafva de fullt gått ut till den lefvande verkligheten, för att i henne finna förebilder värdiga sin konst. Det var det första steget på den bana, å hvilken vi senare möta Michel Angelo och Rafael, och ingalunda ett obetydligt steg. Under en allmän afmattning af de andliga krafterna, under det hvarjehanda svårigheter inom det praktiska lifvets område hämmade den allmänna utvecklingen, gick målarkonsten i spetsen och »antydde de tankar, som efter en tid skulle omskapa lifvet». Dermed var ock en revolution gjord inom arbetets område. Under medeltiden var konsten handverk, skråarbete, nu dagas de verkliga konstnärernas tid.

Jag har antydt några allmänna drag, som utmärka den europeiska medeltiden. Vi skola framdeles betrakta dem litet närmare, hvart för sig, då det blir vår uppgift att se till, huru de uppenbarade sig i utbildningen af Sveriges förhållanden.

Originalen till slutornamentet finnes å ett silversmycke från 1100-talet i Statens Historiska Museum.

FÖRSTA BOKEN

LANDSBYGDEN

FÖRSTA KAPITLET.

Landet.

Innehåll: Sveriges storlek under medeltiden. — Olikheter i naturen förr och nu — vatten och skogar hade större utbredning — ödeläggelser i nyare tid. — Bygden — hennes vidd vid början af medeltiden — indelningar: land, härad, stift, socken. — Förhållandet till obygdén — allmänningsarna — ökad odling och utflyttning. — Folkmängd.

re århundraden och ett halft hafva förflutit sedan medeltiden upphörde i vårt land. Hennes begynnelse ligger fem århundraden längre bort.

Förändringar inträda under vår egen tid, men vi hafva svårt att märka dem, åtminstone de af oss, som äro af den ålder, att vi stå i en liffigare vevverkan med de krafter, som bestämma tiden. De gamle, hvilkas erfarenhet sträcker sig öfver ett vidlyftigare område och som omsider hafva trädt tillbaka från ett kraftigare ingripande, hafva lättare att märka de skiljaktigheter som uppstått: den

tid, gent emot hvilken de stå i viss mon som overksamme åskådare, äro de icke benägne att räkna som sin; deras tid är deras förgångna krafts dagar, hvilka de gerna förhöja på bekostnad af den tid som följer. Om vi från den period, i hvilken vi sjelfve lefva, kasta blicken tillbaka till åldrar, som ligga än mer aflägsna, framträda olikheterna skarpare, men dessa åldrar förgyllas gemenligen icke af ett kärleksfullt minne: de ligga bortom det nu lefvande släktets hogkomst och måste, derest vi önska om dem vinna någon kändedom, rekonstrueras. Fordom kände man icke behofvet deraf: man skar det gamla efter det nyas snitt. Vår tid är mera kritisk, hon har funnit, att den ena perioden icke är den andra lik, och lägger i följd deraf, vid teckningen af ett skede som är förgånget, den största vigten vid

Initialen är en något minskad kopia af en bokstaf, tecknad i en messbok från slutet af 1100-talet, hvilken tillhört Vallentuna kyrka i Uppland och nu förvaras i k. Vitterhets Historie och Antiquitetens Akademiens arkiv.

det skiljaktiga, som onekligen också springer först i ögonen. Redan det gustavianska tidehvarfvet med hela dess lifsriktning ligger utom det nu varande släktets omedelbara erfarenhet och förefaller oss helt främmande, hvadan det ock blifvit föremål för de mest olika uppfattningar. Huru vildt främmande skall då icke för oss te sig medeltiden, som är från oss skild af en så många gånger längre tiderymd!

All utveckling rör sig mellan öfverdrifter. Först såg man i det förflutna sin egen spegelbild, så gaf man det förflutna sjelfständighet, i det man såg nästan uteslutande dess egendomligheter. Det är dock samma mensklighet, som i de på hvarandra följande tidehvarfven tager gestalt på olika sätt. Det är vårt folk, som lefde under medeltiden; vi hafva icke inträdt i arvet efter främmande, utan efter våra fäder, hvilkas väsen fortlefver i alla senare ättled.

Folket är detsamma, och landet är detsamma, dock icke aldeles. Blekinge, Skåne och Halland räknades under nästan hela medeltiden till Danmark, som äfven, från slutet af 1300-talet, innehade det bördiga och väl belägna Gotland. Bohuslän, nordspetsen af Dalarne, Härjedalen och Jämtland hörde till Norge. Den minskning i areal, som derigenom uppkom uppvägdes vida¹ genom besittningen af det främmande Finland, som genom svenskt blod och svenskt arbete gjordes till svensk egendom. Vi få dock icke fästa för mycken vigt vid siffrorna, som angifva Sveriges ytområde då och nu, siffror äro ofta vilseledande. De fyra landskapen i södra Sverige samt Gotland voro väl odlade och tätt befolkade, under det den drygaste delen af Finland visserligen räknades till Sverige, men dock icke egentligen kunde kallas svensk, ty inbyggarna, der sådana funnos, voro af annan nationalitet och togo så godt som ingen del i den svenska kulturens utveckling.

Att i teckningen af Sveriges medeltid taga med Finland är en nödvändighet. Tankarne kunna deremot vara skiljaktige med afseende på de landskap, som ligga inom landets naturliga gränser, men först efter århundradens arbete kommit inom rikets. Det har synts mig mindre lämpligt att i den följande teckningen lemna dessa landskap å sidan: deras inbyggare äro nu, hur olika statskonstens bestämmelser fordom voro, Svenskar och de kunna derföre hafva rätt att studera sin medeltid i sammanhang med de nuvarande landsmännens, med hvilka de i alla tider varit på det närmaste beslägtade. Vi vinna deraf för öfrigt den fördelen att vi få anledning att göra en del jämförelser mellan de svenska förhållandena å den ena sidan, de norska och danska å den andra.

Inom landet voro de naturliga förhållandena i hufvudsak desamma som nu. Landet sträckte sig från sydliga trakter med mildt

¹ Medeltidens Sverige med Finland var ungefär $\frac{1}{2}$ gång större än nutidens Sverige utan Finland.

klimat långt upp i norden, hvarest under en betydlig del af året köld och mörker råda. Vattnet omslöt landet på tre sidor och utöfvade samma bestämmande inflytelse på klimatet som nu. Fördelningen af högländ och lågländ i hela skalan mellan vild fjällnatur och sidländ slättmark, de geologiska förhållandena, som gjorde vissa delar af landet lämpliga för jordbruk, andra till betesmark, i andra åter framkallade en riklig skogsväxt, växlingen mellan sommarljus och vinternatt, mellan kustortens lätthet för samfärdsel och skogarnes afskilda ensamhet, alla dessa drag äro gemensamma för medeltiden och för vår tid, och enheten i natur måste på samma folk hafva verkat på enahanda sätt.

Men inom lifvets område står intet stilla, i naturen lika litet som hos menskligheten. Några ingripande naturrevolutioner hafva visserligen icke inträffat sedan medeltidens början, de försiggingo långt tidigare, men det oaktadt inträffa förändringar, som man icke märker under loppet af ett år, men som när det ena årtiondet fogar sig till det andra, blifva skönjbara. Inom djurverlden har ingen annan skilnad inträdt än att ett och annat djur fått vika för beröringen med människan. Inom växtverlden hafva förändringar försiggått oberoende af människans åtgöranden. Växtlemningarna i torfmossarna visa, att floran icke alltid var densamma som nu; ett eller ett par åttleds minne förslår för att uppenbara, att t. ex. boken visar benägenhet att allt mera utbreda sig norrut.¹ Alla dessa skiftningar äro dock för människan och hennes kultur af underordnad betydelse.

Af stor betydelse voro deremot de förändringar, som småningom uppstodo i förhållandet mellan vatten och land. Genom landets höjning fick mångt vatten bättre aflopp och derigenom kunde sumpiga trakter torrläggas och vinnas för odling. Men mer än detta verkade andra förhållanden af flerfaldig art. Rinnande vatten, som hinner fram till sjö, der vattnets hastiga rörelse aftager, faller de fasta beståndsdelar det fört med sig. Så uppstå grund, grunden hinna vattenytan och öfverdragas småningom med en matta af växter, hvilkas rötter gifva stadga åt den nyvunna marken. Hafvet och vinden vräka upp sand mot en kust, fylla en vik eller dämna för henne, det instängda vattnet dunstar bort och det händer icke sällan, att ett slägte skördar hö der det närmast föregående drog not. Vanligen gick det dock långsammare. Man kände sig ofta belåten med att vinna ny mark, men icke alltid var uppgrundningen till glädje, ty genom henne täpptes inloppet till mången stad. Småningom försiggick förändringen och man fann sig till en tid med tålmod i de svårigheter, som uppkommo och vuxo, men till sist var måttet rågad; när man icke kunde

¹ Jfr i detta ämne E. Fries, *Botaniska utflygter* 2, s. 41 f. Förändringarna inom växtverlden hafva icke i Sverige varit föremål för så omfattande studier som i Danmark; de äro ock hos oss mera invecklade.

få de naturliga krafterna att upphöra med sin verksamhet, återstod ej annat än att gifva vika. En och annan svensk stad har efter medeltidens slut måst flyttas i följd af vattnets minskning. Från början var man nämligen obenägen att lägga städerna ute vid stranden af större vatten; tiderna voro oroliga och man ville icke att staden skulle ligga öppen för fiendliga angrepp. Vi veta, huru Sigtuna år 1187 brändes af estniske röfvere, som hade vågat sig ända in i Mälarens vikar. Man utsåg derföre vid stadsanläggningar en plats ett stycke från stranden vid något segelbart vattendrag, som möjliggjorde på en gång förbindelser med ytterverlden och ett kraftigt försvar. Men värnet blef förrädiskt. Söderköping, under medeltiden den tredje bland Sveriges städer, har sedan det förbirinnande vattnet krympt ihop, sjunkit ned till en obetydlig ort.

Redan under medeltiden fann man sig föranlåten att flytta städer, som blifvit sjöledes nästan otillgängliga. Uppsala låg ursprungligen vid en å, ett godt stycke från hennes utlopp Åros — ordet betyder åmynning —, de hedne gudarnes förnämsta tempel hade varit der, konungarne vistades der ofta, och när landet hade blifvit kristnadt, blef der en biskopsstad. Orten måste således hafva varit betydande och folkrik.¹ När slutligen Sverige på 1160-talet skulle få en egen erkebiskop, lemnades denna värdighet åt biskopen af Uppsala. Man lefde då ännu i beroende af de gamla minnenas makt. Ett århundrade ännu, och denna fick vika för de praktiska behofven. Så olämpligt var det gamla stället, berättade man för påfven, att till och med vid de större kyrkliga festerna samlades i domkyrkan allenast ett fåtal menniskor.² Staden, namnet, domkyrkan och erkebiskopsstolen flyttades då ned till Åros. Samma krafter hafva under de sex århundraden, som sedan förflutit, fortsatt sitt verk. I vår tid förefaller det orimligt att åt den ort, der staden Uppsala nu ligger, gifva namnet åmynningen. Den gamla utloppsviken upptages nu till en stor del af kungsängen, på hvilken den alltmer växande staden begynnadt utbreda sig, och ångbåtarna måste af omtanke för den smala åfårens stränder gå med knapp maskin, till dess man vid Flottsund kommer till det nu varande utloppet i Mälaren.

En annan uppländsk stad gifver oss ett liknande exempel från hafskanten. På en tid, som nu icke närmare kan bestämmas, anlades staden Östhammar³ å ett, enligt den gamla tidens uppfattning, mycket lämpligt ställe, långt in vid en bred vik, som till större delen

¹ Att inbyggarna voro många under den hedna tiden kunna vi sluta af det stora graffältet vid gamla Uppsala. Allenast en ringa del återstår nu; om dess forna rikedom vittnar en planteckning i Peringskölds *Monumenta Uplandica*.

² Påfve Alexander IV:s tillståndsbevis för erkebiskopsstolens flyttning, i hvilket orsaken omnämnes, är dateradt den 5 september 1258 och tryckt i *Diplomatarium Suecanum* I nr 451.

³ Staden erhöll förnyade privilegier år 1368.

fylles af en ö. Allenast genom tvenne sund kunde man komma fram till staden, som måste hafva ansetts vara af vigt, alldenstund vid hans sida fanns redan under 1300-talet ett kongligt fäste. Mot slutet af det följande århundradet hade förhållandena ändrat sig. Borgerskapet inlemnade gång efter annan klagoskrifter angående de olägenheter, som småningom hade uppstått. Der förr en skuta på fem eller sex läster kunde från sjön komma fram till staden, der fanns nu knappast farled för en fiskarebåt, och jorden fortfor år ut och år in att »förväxa och förhöjas». Som stadens tillvara berodde på sjöförbindelsen och handeln, vore det omöjligt att lifnära sig längre på den gamla platsen. Rådet, med erkebiskop Jakob och den äldre hr Sten i spetsen, fann denna klagan befogad och medgaf år 1491, att staden skulle få flyttas längre bort i nordost, upp till Öregrundsnäs, som låg i sjelfva hafsbandet.¹

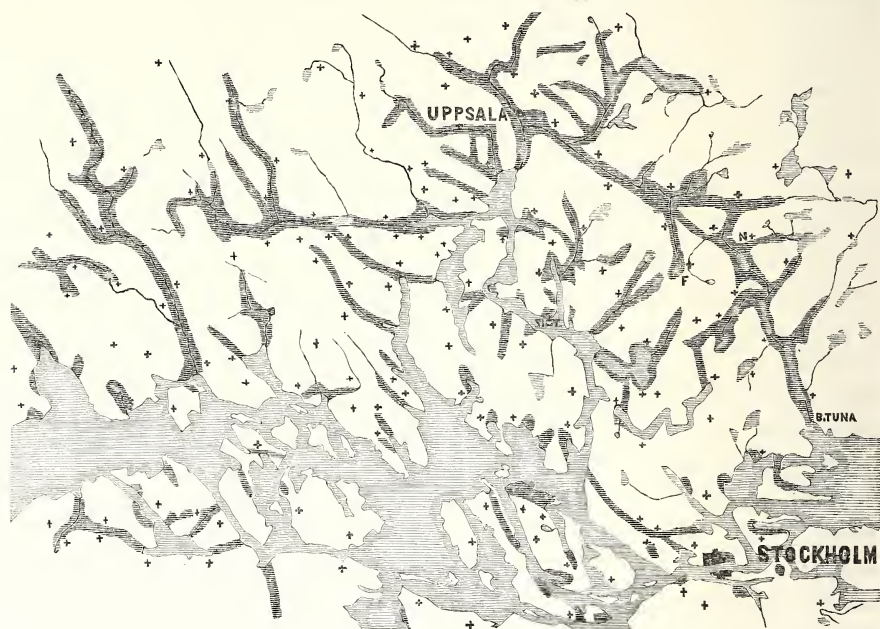
De rubbningar, som på detta sätt vållades, ehuru kännbara för den ort, som af dem drabbades, voro dock af öfvervägande lokal natur. Mera ingripande hafva de förändringar varit, som försiggått inne i landet. De hafva verkat i tvefaldigt hänseende: hindersamt, ty de hafva stängt mången gammal farled, främjande, ty de hafva erbjudit odlaren nya fält, bättre än de han af gammalt brukade. Ett par exempel förtjena anföras.

Fig. 1, en flyktig teckning af den sydöstra delen af Uppland, visar denna nu ganska kompakta landmassa, som först i senare tider öppnats för en mer omfattande samfärdsel genom anläggande af jernvägen mellan Stockholm och Uppsala, fordom genomskuren af en mängd större och smärre vattendrag, så att större delen af landet med skäl kunna kallas öar. En sådan ö ligger i Stockholms närmaste grannskap, den nu varande Solna socken, som under medeltiden hette Solnö. Den som känner trakten eller vill granska henne på en karta, kan lätt tänka sig den södra vattengränsen. Äfven den norra har lemnat vittnesbörd om sig dels i sumptrakter, som i nyare tid blifvit odlade, dels i gamla ortnamn, ty förr gaf man icke en gård namn på samma godtyckliga sätt som vi, när det gäller att finna benämning åt ett sommarställe. Vi hafva invid denna gamla vattenlinie gårdarne Frösunda och Sundbyberg, som måste när namnen gäfvos, hafva legat vid ett sund, hvilket i sin vestligaste ända hette Ulf-sundet, vår tids Ulfsundafjärd.

Ett annat forntida vattendrag gick vid Biskops-Tuna, i trakten af Vaxholm, in åt Roslagen, och derifrån vesterut, med flere utskjutande armar, ända bort mot Uppsala. Vi kunna dela det i tvenne delar,

¹ Den nya staden afbrändes af k. Kristiern II:s folk år 1520. De flyktande borgarne slogo sig då ned i närheten af den ursprungliga stadsplatsen och det nya Östhammar erhöil kongl. privilegier år 1539. Om de två tidtals täflande städernas öden i äldre tid, se Radloffs på handlingar i stadsarkivet grundade skildring i *Beskrifning öfver norra delen af Stockholms län* (1804) s. 96.

en mellan Biskops-Tuna och Närtuna (N), den andra från Närtuna till Uppsala. Inom den förra delen finnas, utom de kvarlevor af vattnet, som ännu kunna skönjas eller som antydast å de geologiska kartorna, ganska betecknande ortnamn, såsom två sjöar som kallas vikar, Garnsviken och Hederviken, den senare vid Närtuna kyrka, samt mellan dessa tvenne gårdarne Sundby, Fogelsunda och Skarpsundby. Stycket bortom Närtuna delar sig i början i ett par linier, af hvilka den ena går rätt norrut till Gottröra kyrka, hvarest hon antager den slutliga riktningen mot nordvest. I vinkeln mellan de två riktningarna ligger en by, Näsja, hvars namn angifver att han blifvit anlagd på

1. Karta öfver sydöstra Uppland.

ett näs. Mot Uppsala till voro vattensamlingarna vida och stora. Der nu är land med en smal å, omtalas år 1428 en vik och ännu i förra århundradet kallades några ängar i trakten Fjärden, och tvenne gårdar derstädes, den ena i Lagga, den andra i Danmarks socken,

Fig. 1. Figuren är konstruerad med ledning af uppgifterna å de geologiska kartblad som omfatta denna trakt, samt i Erdmanns *Sveriges quartära bildningar* (1868). För det närvarande ändamålet torde denna kartskiz tillräckligt motsvara sitt ändamål att antyda vattnets forna utbredning. Det skulle vara af största intresse att för denna trakt få en i detaljer utförd karta, angifvande vattnets säkra eller sannolika utbredning i forntiden i sammanhang med höjdförhållandena och den gamla bygden, representerad af ortnamnen och fornlemningarna. Uppgiften är nog vanskelig, men skulle för den rätta uppfattningen af den forntida odlingen vara af yttersta vikt. En del uppgifter rörande vattnets utbredning finnas i Styffes bok *Skandinaviern under unionstiden* (1867). — De strekade ytorna angifva f. d. vatten; de sjöar och åar, som innehålla de sista kvarlevorna af det myekna vattnet, äro angifne sjöarne med ljusare fläckar, åarna med linier. N betecknar Närtuna, F folklandstingstaden.

heta Säby d. ä. Sjöby — nu ligga de långt från sjö. Bland de från denna hufvudled utgående armarne bör en framhållas, hvilken från hans vestliga del gick ungefär rätt ned i söder till Lunda socken och der fortsattes af andra vatten ned till Mälaren.

Tillvaran af hufvudvattendraget eller åtminstone en del af det-samma bevisas af historiska handlingar. Under tiden 1324—1455 utfärdades åtminstone fyra dombref riktade mot det öfverhand tagande begäret att medels anbringande af »tvärtäppor» afstänga den gamla farleden mellan Biskops-Tuna och Närtuna. K. Gustaf I, som år 1551 förnyade domen, omtalar i sitt bref, att i forna tider kunde skärkarlarne med sina båtar komma ända fram till Folklandstingstaden d. v. s. attundalandshäradenas gemensamma tingplats i landets midt, i närheten af Lunda kyrka (i fig. 1 utmärkt med F).

Det är lätt att förstå, hvad betydelse dessa slingrande, ofta för smärre båtar farbara vattendrag skulle hafva för landet. Å ena sidan utgjorde de ett sammanhållande band för de bygder som de omslöto och gáfvo rent af karaktär af öar, å den andra beredde de tillfälle till samfärdsel mellan orter, som annars i tider då vägarne voro få och antagligen ganska dåliga, hade förblifvit söndrade. Att det stora vattendraget mellan Tuna och Uppsala haft betydelse för samfärdseln röjes, utom af hvad förut omtalats, deraf att invid detta vattendrag låg uppe i nordvest Mora äng, der af gammalt Sveriges konungar hyllades, förmodligen i följd af hogkomst från den tid, då ängen var gemensam mötesplats för inbyggarne i Attundaland och Tiundaland; ängen ligger nämligen helt nära gränsen mellan dessa två områden. Ännu bättre intyg lemnas af Folklandstingstaden, i hvars närhet vattenvägar möttes från olika håll och hvarest, helt visst i följd deraf, en stad bildade sig, som omtalas redan 1310 och som vid århundradets midt var så betydande, att han väckte Sigtunabornes farhögor och blef, till deras förmon, upphäfd. Hvilken betydelse de landet korsande vattenvägarne hade, synes väl bäst deraf, att den vid en af dem uppkomna staden kunde täfla med en gammal stad vid Mälaren.¹

Vi få dock ingalunda antaga, att öfverallt hvarest nu finnes sidländ mark i forna tider varit vatten, sjöar eller sund. På månet ställe har rinnande vatten, genom fördämning eller hopväxning af mynningar, blifvit instängdt eller fått minskadt aflopp och derigenom tvungits att breda ut sig öfver kringliggande lägre trakter. I vår tid söker man att genom beredande af nytt utlopp torrlägga de vattensjuka markerna. På samma sätt har man påskyndat uttorkandet af de urgamla vattendragen, som varit på väg att växa igen, och derigenom

¹ Inom den gamla farledens område har, genom kanalisering, stycket mellan Biskops-Tuna och Garnsviken åter blifvit farbart. För närvarande är man sysselsatt med uttappande af den inom det gamla vattenområdet liggande sjön Hederviken.

har man vunnit slättmarker, som ofta antaga betydlig utsträckning mellan de kullar, å hvilka de gamle byar och gårdar ligga och på hvilkas sluttningar man anlade de första åkrarne. Den omhvälfning, som detta försvinnande af vattnet framkallat, har mångenstädes varit betydande. Backåkrarne äro igenlagde, ty man behöfver dem ej längre, sedan man erhållit de släta fälten, i hvilkas diken ännu, som minne af det forna vattenståndet, vass växer. Men mellan den gamla tiden och den nuvarande ligger en tid med mycket ogynnsamma förhållanden. För att åkerbruket skall kunna i en betydlig grad uppdrivas, fordras dels jord som kan odlas, dels vägar som bereda tillfälle till afsättning. Under den äldre tiden voro de marker som kunde odlas små, men vattenvägar möjliggjorde transport och det fanns således en eggelse till ökad odling. Men när vattendragen begynnade växa igen, hämmades samfärdseln och äfven om de nyvunna markerna redan tidigt hade kunnat odlas, fanns det ingen anledning att göra det, då man icke kunde för det ökade sädesförrådet finna en motsvarande lättnad för afsättningen.

Liksom vattnen, så hade skogarne fordom vida större utbredning än nu.

Vattnen underlätta samfärdseln. Längs dem utbreda sig bygderna och tränga allt längre in i landet. Man behöfver, för att öfvertygas derom, allenast kasta en blick på kartan fig. 1, som visar, huru troget kyrkorna d. v. s. hufvudbygderna, i hvilka de anlagts, hålla sig utmed de nu varande och forna vattenlederna. Skogarne deremot, som djupa, mörka, tysta, sluta sig kring bygderna, utöfva en starkt isolerande inverkan. De hindra förbindelsen bygderna emellan, de tvinga människorna att hålla sig till de hjälpmedel, som de finna i sig och i sin närmaste omgifning, de göra sinnena djupare, lynnena dystrare, viljorna trögare, de gifva vanorna långvarighet. Tag bort skogarne, och följderna visa sig såväl i människornas karaktärer som uti människolifvets yttre förhållanden. Vid bedömandet af vår medeltids art få vi derföre aldrig förgäta, att hennes kultur var ett lands, der skogarne voro ymnige.

Det fanns vidsträckta trakter, der skogen åtminstone vid medeltidens början herskade så godt som enväldigt; ingen enskild gjorde der anspråk på eganderätt. Den största delen af Finland och det nordligaste Sverige, ofvan Ångermanland, voro af denna beskaffenhet.

I mellersta och södra Sverige, hvarest funnos betydande bygder, omslötos dessa af breda skogsbälten, med hvilka de nu varande skogsmarkerna icke kunna uthärda en jämförelse. Man hade också fått ett så lifligt intryck af skogarnes betydelse som skiljemurar, att man indelade landet efter dess förhållande till dem. Emorden skilde

Gestrikland, som den tiden räknades till Uppland, från Helsingland. Man talade om landet ofvan Långheden eller Dalarne. Tiveden och Kolmården skilde mellan landet ofvan eller nordan skogs och landet sunnan eller utan skogs. Östergötlands härad delades i två stora grupper efter som de lågo öster eller vester om Aspveden. Mellan landskapen hafva vi sålunda att tänka oss ansenliga skogar, i hvilka vilddjuren voro ostörda och dit de män, som af en eller annan anledning stöttes ut ur det borgerliga samhället, sökte sig tillhåll, der de kunde hålla sig undan lagen och blodshämmaren, under det de vid lägligt tillfälle kunde hemsöka bygden, såvida de icke föredrogo att i skogarnes inre ligga i försåt för fredlige vägfärande. De fornordiska sagorna berätta mer än en gång om stigmän, som gjorde färderna genom det skoguppfyllda Jämtland osäkra.¹

Ett talande vittnesbörd om de svenska gränsskogarnes utsträckning och ödslighet lemnar oss sagan om den norske konungen Sverre. När han år 1177 fann sig föranlåten att i främmande land söka en fristad och det dessutom var nödvändigt att väl sopa igen alla spår efter sig, begaf han sig in åt svenska obygder. Från den norska gränsen färdades han genom en skog 12 mil fram till Ekeshärad, i Klarelfvens dal, och vidare öfver en annan skog, som var lika lång, till Malung i vestra Dalarne. Der mötte på andra sidan åter skogar, 15 mil breda, ur hvilka han kom till det i följd af sina malm tillgångar befolkade Jernbäraland vid nedre delen af Dalelven. »I alla dessa skogar, heter det kap. 12, kunde de ingen annan föda få än kött af fogel och elg. Mycket var under denna färd tungt och besvärligt, ty de foro länge genom obygder, ledo hunger, köld och trötthet, hästar kunde de ej få eller andra fortkomstmedel; det var nämligen den värsta tiden, snön smälte i skogarne och isen på sjöarne. Ibland färdades de öfver stora mossar och myrar, genom tätta skogar och öfver stora bråtar. Jernbäraland var då ännu hedet och man hade der ännu aldrig sett en konung i landet, der fanns icke den man som kunde säga antingen konungsmän voro menniskor eller djur.» Från Jernbäraland fortsatte Sverre färdens norrut, passerade dervid en skog på 18 mil, kom så till Härjedalen och vandrade sedan 38 mil, till dess han i Jämtland omsider kom till en större bygd. »När de, heter det i kap. 13, skulle fara öfver en större sjö i skogen, gjorde de sig flottar af tre eller fyra trädstammar. Konungen med tre män befunno sig på en flotte så liten, att vattnet steg dem midt på vaden. Just som de skulle lägga ut kom en man löpande ned till strandbrädden, uttröttad af att vandra midt genom den djupa skogen. Han ropade till dem och bönföll om hjälp, han var alldeles förbi af mattighet. Konungen befarade visserligen, att flotten icke skulle bära mera, men som han såg

¹ Om röfvere, som i senare tid uppehållit sig i gränsskogarne, se Hyllén-Cavallius, *Färend och Färdarne* 2, s. 338.

att mannen, om han lemnades utan hjälp, icke kunde lefva länge, lade han åter i land. När främlingen kommit ned på flottan, sjönk denne, så att de stodo i vatten till knäna; de kommo dock öfver, men knappast stodo de på land, förr än flottan sjönk som en sten. Två dygn ströfvade de derefter omkring i ödemarkerna och hade ingen annan föda än att de sögo på björkqvistar, åto safve och bär, som hade öfvervintrat under snön.» Slutligen kommo de till en åstrand, på hvilken männen kastade sig ned med förklaring att längre orkade de ej gå. Sverres energi bragte dem dock fram till bygden och honom sjelf till Norges krona.

Ett exempel från senare tid finnes ock antecknadt. Mot slutet af 1300-talet, då ryktet om fru Birgittas helighet lockade en mängd pilgrimer till Vadstena, skulle tvenne skånska qvinnor, efter förrättad andakt, vandra hem till sitt land igen. Vid det de gingo genom en stor skog i närheten af Vrigstads kyrka i Småland, mötte de en illa beryktad stigman, som med sitt spjut tvang dem att från solens uppgång till nedgång vandra genom täta snår, till dess de kommo till en göl, i hvilken han ämnade dränka dem. Men just i det ögonblicket syntes tvenne andra qvinnor från en närbelägen gård »ströfvande kring i ödemarken», och tjufven, fruktande att flere menniskor skulle komma, nöjde sig med en påse, innehållande pengar m. m., och försvann i skogen. De två plundrade qvinnorna uppsökte derefter fogden i häradet och redogjorde för hvad hade händt dem. Fogden berättade då, att stigmannen hade hållit sig der i skogen mer än sex år och hade, fastän hela häradet hade anställt skallgång efter honom, aldrig kunnat gripas.¹ I en handskrift af Vestgöotalagen uppräknas ej mindre än fyratio allmänningsskogar i landskapet, bland dem Axevall, Nord- och Söderfalan, alla tre numera öppna, skoglösa orter. Andra nämnas der, som äro spårlöst försvunna, till och med namnen synas vara förgätna.

Icke allenast gränstrakterna voro på detta sätt fyllda med skog, ty denna förekom rundt omkring i den odlade bygden. Det fanns knappast en by eller gård, som icke ytterst inom sitt område hade skogsmark, ofta betydande, som mer än väl tillfredsställde det dagliga behovet. Låg en större stad i närheten, kunde man förtjena något genom att der försälja timmer. Flere gånger köptes för Stockholms stads räkning timmer af aktningvärd längd från en bonde på Riksten;² nu torde der knappast finnas skog, som kan lemna så ståtliga träd.

Menniskan har, ibland understödd af naturen, gjort mycket för att låta skogarne försvinna, och följderna hafva icke uteblifvit. Falsterbo, under medeltiden genom fiske och handel en af de lifligaste punkter i

¹ Ur berättelser om den hel. Birgittas underverk antecknade år 1376, i *Scriptores rerum Suecicarum medii ævi* 3, afd. 2, s. 236.

² T. ex. 1502: fornøgdes Anders i Rykesten met XX mark fore LXX paler, huar paal offuer XL alna langh. H. Hildebrand, *Stockholms Skottebok* I, s. 65.

Norden, blef mot slutet af 1500-talet så godt som begravet i flygsand, som ej längre sammanhölls af trädrötterna. Ungefär samtidigt hem-söktes på samma sätt Åhus, visserligen icke lika betydande, men dock under medeltiden en stad med en anseelig kyrka, med ett dominikanerkloster och tre hospital.¹ I Sunnerbo härad (sydvestra Småland) finner man bland den yfviga lungen mången grafflock, som vittnar, att der varit under heden tid bygd. Men husen äro nu försvunna, åkrarne och den sin skog beröfvade utmarken öfvervuxna af ljung och på de fläckar, der denna utrotas, träder sanden i dagen och, en gång åtkomlig för vinden, föres den ut öfver vida trakter, medförande död åt växtverlden. Vestergötlands svältor voro, innan man i nyare tid börjat åter bekläda dem med skog, öde marker, der enstaka stugor timrade af väldiga ekstockar visade, att eländet och nakenheten der icke voro ursprungliga.

Vi behöfva icke hålla oss till dessa mera skriande fall af skogs-förödelse och deraf vållad nöd. Äfven der nu icke uppstått ödemark, har skogen småningom försvunnit, i följd af människans begär och behof att vinna ökad område och näring genom nya odlingar, som dock ofta bedrifvits på så oförnuftigt sätt, genom svedjande, att kapital-förlusten genom skogens förstöring alls icke svarade mot den räntevinst, som ett småningom aftynande åkerbruk kan anses hafva lemnat.

Mellan hafven, som voro ingens egendom och derföre slutligen förklarades vara statens, innanför de yttersta skären, till hvilka folkets vakt- och vårdhållning icke sträckte sig², utmed vikar, elfvar och sjöar, inom skogarne lågo bygderna, här sammanhängande och stora, der små och splittrade.

Det finnes en möjlighet att ungefärligen bestämma, huru vidsträckt bygden var vid början af medeltiden. Våre hedne förfäder hade nämligen för sed att öfver de hädangångne uppkasta en hög eller bilda en annan lätt igenkänlig gravvård i närheten af den boning, han i lifvet innehaft. Byar och gårdar hade derföre vid sidan graffält, bildade före den tid då den kristna kulten kring kyrkan samlade i helgad jord qvarlevorna af de döde. Derföre beteckna ock Vest- och Östgotalagarne de urgamle byarne såsom byar med grafhögar (*hednu byr ock höga*). Sedan de lefvandes boningar längesedan försvunnit, äro de dödes grifter kvar. Om vi uppteckna eller ännu bättre på karta införa grafflockarne, få vi ett begrepp om utbredningen af den bygd, inom hvilken kristendomen förkunnades och som ingick i medeltidens skede.

¹ Jfr T. Lund, *Danmarks og Norges Historie i Slutningen af det 16de Aarhundrede* 1, s. 47.

² Var mord begånget i den yttre skärgården »utan vård och vaka» hade skeppslaget ingen skyldighet att efterspana mördaren. Södermannalagen, MhB 29.

När man för sådant ändamål uppgör en arkeologisk karta, får man dock icke fästa sig vid hvarenda fornlemning. Erfarenheten har visat, att de förkristna grifterna i vårt land tillhöra tre perioder samt att grafvarna, som tillhöra de två första perioderna, stenens och bronsens, icke stå i något närmare förhållande till de boningsorter, som bevisligen tillhört Sveriges germanska befolkning. Vi kunna icke med trygghet till den germanska (götisk-svenska) nationaliteten hänföra mera än jernålderns grafvar och allenast dem hafva vi således att för detta ändamål taga med i räkningen.

Sedan flere år tillbaka har k. Vitterhets Historie och Antiquitetens Akademien, tack vare statsmakternas omtanke för fosterländsk forskning, varit satt i tillfälle att inom landets olika delar insamla upplysningar om fornlemningarnas förekomst och karaktär. Arbetet är långt ifrån fullbordadt, och deröfver kan ingen undra, som kommer ihog huru vidsträckt vårt land är och huru besvärliga många bygder kunna vara att genomsöka, i synnerhet som flerstädes landbefolkningen förlorat intresset för, till och med hogkomsten af de forntida minnesmärkena och deras betydelse. En fullständig redogörelse för utsträckningen af bygden vid början af medeltiden kan derföre icke lemnas ännu — alldeles fullständig kan hon till och med aldrig blifva, ty hvem kan gifva oss tillförlitliga upplysningar om alla de fornlemningar, som under århundradenas lopp blifvit förstörda? Ej heller medgifver utrymmet att här lemna en öfversigt af de resultat, som hittills blifvit vunna inom de bäst undersökta trakterna. Några exempel må göra till fylles.

I Skåne och södra Halland samt i viss mon på Vestergötlands fala är det ganska svårt att komma till ett tillfredsställande resultat, ty de allra flesta grafvar, som der förekomma, tillhöra sten- och bronsåldrarna; att de bördiga ställena varit bebyggda är otvifvelaktigt, liksom att det hedna jernåldersfolket begraft sina döde i byarnes närhet, men antingen hafva grafvarna icke varit på jordytan utmärkta genom någon förhöjning eller stensättning, eller ock hafva de fått vika för senare jordbrukares begär att odla hvarenda bit af den goda jorden. I Danmark är förhållandet ungefär detsamma.

I öfriga landskap i södra och mellersta Sverige kan enhvar, som har någon vana vid arkeologiska undersökningar i landsbygden, med ganska stor lätthet utpeka, hvar i en gårds närhet grafplatsen bör ligga, och inom de delar af landet, som icke äro kände som i senare tid bildade utbygder, torde de gårdar vara få, vid hvilka man icke återfinner grafvarna, derest de icke blifvit under tidernas lopp förstörda.

För några år sedan besökte jag en liten socken i Uppland vid namn Hammarby, i närheten af Väsby station på Stockholm-Uppsala banan, för att der eftersöka fornlemningar. I sockens norra del skjuter in södra ändan af sjön Fysingen. I bygdens nordöstra del, invid sjön, ligger gården Tjursåker (nu vanligen, ehuru utan stöd i det gamla

gårdsnamnet, kalladt Torsåker); der hafva för odlingens skuld alla grafhögar försvunnit, men att både högar och en runsten funnits der, ses af en teckning i Göranssons *Bautil*. Derinnanför, bort mot sockengränsen, ligger Stjernborg, fordom kalladt Trinninge, hvarest graflocken är bevarad; tvenne der reste runstenar äro flyttade till Tjursåkers park. Vid Fysingens sydligaste vik ligger gården Vik; på backarne i gårdet mellan sjön och åbyggnaderna finnas lemningar af en grafflock, två runstenar äro i behåll, två hafva försvunnit. Litet längre åt öster ligger Häggby (vanligen skrifvet Äggby) med ett par grafhögar invid boningshusen och fem högar i en ofruktbar backe i söder derom. I närheten ligger Brunnby, med en runsten och tjugo grafhögar invid det ställe, der byn ursprungligen var belägen. Öster om dessa gårdar, vid sockengränsen, ligger Nyble (Ny-byle = Nygård) med omkring ett tjog stora högar, omslutna af ganska ansefliga fotkedjor, intagande en trädbevuxen höjd invid gården, och Dyfvinge med någre högar i utkanten af en hage. På andra sidan och helt nära Brunnby ligger Skälby med ett något större graffält och med en runsten på egorna, som tre bröder rest åt den fjerdje, hvars minne de dessutom hedrat genom att lägga väg öfver en sumpig mark. Begifva vi oss nu till den vestra delen af socknen, finna vi vid sjöns södra ända i närheten af Vik Hammarbyn, å hvars jord kyrkan blifvit bygd. Byns egor hafva blifvit styckade, men hans gamla läge angifves af tvenne grafflockar, den ene i en hage, den andre på en stenig åker. Två runstenar förekomma å egorna, dessutom sitter en i kyrkmuren och en fjerdje har funnits i bogårdsmuren. Vid Väsby (Vestby) har en flock af tolf högar bevarats trots alla odlingar och en omfattande parkanläggning; på egorna är en skatt af arabiska silfvermynt från 600—800-talen hittad. Vid gamla Vilunda, stamgård till de utbrutna gårdarne med samma namn, ligger i utkanten af en hage byns grafplats med flere rätt ansefliga högar och invid dem en runsten; i backen vid sidan ses spår af igenlagda åkrar. Längst i söder, vid sockengränsen, ligger Smedby med tvenne graffält och två runstenar. — I denna socken sakna allenast ett par torp fornlemningar och funnos således redan vid den hedna tidens slut samma gårdar som nu. Något undantagsfall hafva vi icke här att göra med, ty hvart vi vända våra steg i den omgifvande trakten finna vi samma rikedom på fornlemningar, t. ex. de många runristningarna vid Harg i nordost, runstenarne vid Elfsunda i sydvest, det väldiga vräblocket med en runskrift, som bevarar minnet om en härhöfdinge i den bysantinske kejsarens tjenst, utmed den smala stig, som följer vestra stranden af Edsjön — och öfverallt i backarne vid byar och gårdar grafhögar och stensättningar.

I de gamla landskapens utkanter finnas, så snart vi icke gå långt in i de gamla barrskogarnes områden, grafplatser, ehuru färre och med mindre

antal högar; äfven dit hade odlingen spridit sig innan hedendomens dagar voro lyktade.

De nordligaste spåren af svensk heden bygd har jag funnit invid Mångbyn i Löfångers socken, något söder om Skellefte. Deruppe var dock bygden allenast sporadisk. I Ångermanlands norra del äro minnen af heden bygd funna i kustsocknarna, den egentliga Ångermännens bygd deremot låg utmed elfven, hvarest t. ex. i Öfver-Lännäs socken ännu finnas 95 högar fördelade å flere gårdars egor. De nordligaste högarne finnas ofvan föreningen af de två strömmar, som bilda Ångermanelfven, inom den norra ådalen, i Resele socken, hvarest dr Karl Sidenbladh funnit grafhögar vid fyra gårdar.¹ I Medelpad, genom hvilket en flitigt använd väg ledde upp till Jämtland och vidare öfver Kölen till Norge, har bygden redan under heden tid smugit sig längs elfven nästan upp till landskapets innersta ända. I Helsingland äro vittnesbörden om forn bygd ganska talrika inom det lägre och fruktbarare område, som till en bredd af 5—6 mil följer kusten.

De skrifna källorna för Sveriges historia begynna sent och äro för de äldsta tiderna ytterst få; af dem kan icke fås några användbara upplysningar om odlingens utbredning. Allenast en och annan berättelse eller uppgift kastar en klar stråle i mörkret och belyser enstaka partier. Efter den kunskap vi här af vinna få vi draga slutsatser till det öfriga, som vore för oss nästan alldeles obekant, derest vi icke hade grafhögarne upplysningar att tillgå. Exempelvis må en af dessa öfverraskande detaljuppgifter här meddelas.

Då norske upprorsmakare funno fristad i Vermland och den svenska regeringen, trots uppmaningar från Norge, intet ville göra för att uppehålla grannsämjan, beslöt den norske konungen Håkan Håkansson att på egen hand utkräfvä näpst och skaffa sig ro. I slutet af januari 1225 ryckte han i sådan afsigt in i Vermland med en betydlig här. Då han hade tågat igenom inemot hälften af den 12 mil långa Edaskog, »öfver hvilken finnes god och slät väg, när isen ligger», sände han i förväg till sälohuset i närheten af Edaskogs kyrka, för att der uppända stora eldar, vid hvilka det senare framryckande folket kunde värma sina frusna lemmar. Der mottog han underrättelse, att Vermerne hade öfvergifvit sina hem och sökt tillflykt i markerna.

Han öfverskred riksgränsen och gjorde halt vid Morast, den Norge närmast liggande gården, heter det i k. Håkan Håkansson's saga, kap. 113; vi kunna deraf draga slutsatsen, att de nu närmare gränsen och icke långt från vägen liggande Emterudsgårdarne då ännu icke funnos till. Konungen ryckte sedan till Edabygden och tog nattqvarter i Medelby (nu Mälby) hos bonden Udd Eriksson; om aftonen hade han stort gästa-

¹ Långt nordligare finnas visserligen grafvar, stora rösen liggande på bergshöjder af-sides från bygden. Det är icke sannolikt, att dessa grafvar tillhöra den svenska befolkningen i dessa nejder.

bud af den anledning att det myckna vinet, som han hade fört med sig på färden, begynnade frysa, hvadan man ansåg det vara bäst att dricka ut det. Dagen derefter, en lördag, brändes Eda-bygden, med undantag af en gård. När folket närmade sig denne, kom en gammal qvinna utspringande, gick fram till konungen och bad, att han ville skona hennes dotters gård, hvilket äfven beviljades, efter som hon var den första i Vermland, som hade underkastat sig och bedt honom om miskund. Inemot Ny kyrka funno Norrmännen förhuggningar, men som de icke försvarades, kommo de utan nämnvärd svårighet igenom och togo nattqvarter i Arvika. Der uppsöktes konungen af en deputation från Strand-bygden, på motsatta (vestra) sidan af Elgåfjolen, som bad om frid, och han lofvade att hvar by (eller gård) skulle skonas, om man å högsta huset fäste en lång stång med en hvit blöja. Längre ned brändes allmänt. Vid Knoll, i Gladafors-bygden (Glafva socken), vände konung Håkan, tågade utmed Elgåfjolen tillbaka till Strand och derifrån till »Saurvik vid Kölen» (nu Sulvik i Köla socken) samt sedan vesterut till vestra Holmdal, hvarest han undfägnades af presten.¹ Vi se sålunda, att bygden var icke obetydlig — i sagan uppgifves att i Strand-bygden funnos fjorton byar (eller gårdar) samt att redan vid denna tid funnos Holmdals och Ny kyrkor, liksom å den norska sidan kyrka vid Edaskog.

De gamla berättelser om Nordens forntid, som bevarats åt oss, tala med förkärlek om sådana män och handlingar, som röjde mod, kraft och företagsamhet utöfver det hvardagliga måttet. Man har deraf dragit den felaktiga slutsatsen, att det lif, som sagorna skildra, var hela lifvet; misstaget är stort, ty man har dermed slutit ut det hvardagliga lifvet, med dess många bestyr och trägna arbete, af hvilket hvar särskild handling i och för sig icke var värd mycken uppmärksamhet och derföre aldrig kom att täljas eller qvädas vid aftoneldarnes sken för lyssnande och deltagande skaror. Men lägga vi samman alla dessa handlingar och draga totalsumman af hvardagsarbetet, hvars gång vi icke få bevittna, så komma vi till ett ganska stort resultat, hvilket för Sveriges del lyder så: i vårt lands gamla landskap kunna vi, om vi undantaga afsides liggande trakter, till den hedna tiden leda tillbaka upprinnelsen af de fleste byar eller enstaka gårdar, som ännu finnas i verkligheten eller i jordeböckerna. Man har talat om det civiliserande inflytande, som kristendomen och hans förkunnare utöfvade i det Sverige, som dittills varit hedet, om den stora förtjenst, som klostren haft om vårt jordbruk. Det civiliserande inflytandet må tacksamt erkännas, men vill man fatta det samma så, som skulle vi för upprinnelsen af vårt åkerbruk hafva att tacka hufvudsakligen den af cistercienserklostren och

¹ Sagan klagar, att man i hela Vermland icke fick annat att dricka än vattenblandad mjölk; mungätt, ett slags finare öl, saknades alldeles i denna utkant af Sverige. Deremot var det godt om slagtboskap, ty när bönderne flydde till skogarne, hade de ej haft tid att föra boskapen med sig.

öfrige andlige förmedlade bekantskapen med utlandets mera utvecklade sed, då begå vi mot våra hedne fäder en skriande orättvisa. Landets uppodling är deras sak, medeltiden har fortsatt deras arbete, utvidgande det, görande det mera intensivt, förbättrande — liksom vi i vår tid ytterligare utvidga och i alla afseenden fortfarande förbättra med tillhjälp af de betydande medel, som först i våra dagar vunnits och utan hvilka således de gamle måste arbeta.

Medeltiden ärfde från den föregående tiden icke allenast bygden, utan ock dennas indelning. Grunderna för densamma behöfva vi således icke här utreda; några ord om hennes karaktär torde deremot vara på sin plats.

Det är två grupper af landenheter, som vi i främsta runnet hafva att uppmärksamma: **landet** (eller hvad vi nu kalla landskapet) och **hundaret** eller **häradet**. Landet var gemenligen fördeladt i härad, men utan att vi derföre för de verkligen gamla landen, bosättingens och den första utbredningens land, få antaga, att man först bildade härad och sedan slog samman ett större eller mindre antal till ett land, eller att först uppstod landet, som i en senare tid, för större bekvämlighets skull, styckades i härad. Både landet och häradet hafva för sin tillkomst att tacka det i det ena och det andra boende folket. Stammen, när den kom inom de gränser, som omsluta vårt rike — vi måste säga så, ty den tiden fanns icke riket — bosatte sig inom ett område och detta kallades den stammens land (t. ex. Östgötaland), men denna stam var redan vid inträdet delad i smärre folkenheter — vi kunna förstå det af öfverensstämmelsen med de germanska samhällsförhållandena inom andra områden — och hvar och en sådan mindre enhet bosatte sig inom sitt område, som kallades hundare eller härad. Derföre att de lägre folkenheterna voro delar af stammen, blefvo också häraden delar af landet.

Men de folkliga element, som härvid verkade bestämmande, voro icke reglerade efter ett på förhand uppgjort system, de naturliga förhållandena togo här, liksom annars, ut sin rätt att uppenbara sig i skiftande former. Dessutom blef icke hela landet på en gång intaget och förhållandena kunde derföre icke öfverallt blifva lika, emedan de nödvändiga förutsättningarna icke voro allestädes desamma. Det finnes t. ex. områden för små att kallas land och uti intet afseende uppenbarande sig som en stams tillhörighet (t. ex. Möre, Tjust, Ydre), under det de ej heller kunna kallas härad, då de från början åtminstone, icke voro delar af ett land, de hafva ej heller någonsin ordet härad fogadt till sitt namn. Ju mer förhållandena utvecklade sig, desto mer kände man behof att låta allt inordnas under ett fast system, ju mer utvecklingen togs om hand af centralmyndigheten i riket, desto mera fingo folket och dess skapelser träda i bakgrunden. Landen förlorade då småningom sin ursprungliga karaktär, de fingo betydelse i främsta

rummet för lagskipningen, blefvo lagsagor, och i dem infogades dessa smärre områden i likhet med de ursprungliga häraden. Det finnes områden stora nog för att kallas land och dessutom redan genom namnen angifvande sig vara särskilda stammars land (Vermland, Helsingland, med hvilka man kan sammanställa Närke), men de sakna en urgammal, fast häradsindelning, sannolikt på grund deraf att den i dem försiggående bosättningen icke var lika ursprunglig och kraftig som i de egentliga landen. Helsingland var deladt i smärre områden, hvilka under tidernas lopp vunno allt större betydelse på bekostnad af den ursprungliga enheten, men i Vermland och Närke kände man behof af en indelning, som stod i analogi med den, som förekom i de gamla landen; bygderna erhöilo namn af härad, men häraden äro här allenast till namnet, ej till gagnet jämförliga med de ursprungliga i de gamla landen. Det finnes ett område, Dalarne, som kallas hundare, men har vidden af ett land.¹

Inbyggarna i de särskilda områdena sammanhöllos af gemensamma intressen och i viss mån, hvad landen angår, genom känslan af gemensam härstamning. Till de urgamla germanske sederna räknas äfven den att utom den jord, som tillhör den enskilde, finnes jord som eges af hela folkgruppen, till hvilken den enskilde hör. I en by — vi taga ordet i dess tekniska betydelse af byalag — hade inbyggarna egen jord, men bortom denna låg den oodlade marken, som var gemensam tillhörighet och derföre kallades **allmänning**. Häradet omfattade alla byar med deras inegor och allmänningar, alla gårdar som icke hade fullständig bynatur, men besatt dessutom en större eller mindre jordsträcka, icke odlad, gemenligen skogbevuxen — häradets allmänning. Landet omfattade häraden, men dessutom fanns i landet obruten mark, som icke var fördelad, utan tillhörde landet i dess helhet d. v. s. alle dess inbyggare med fulla medborgerliga rättigheter — det var landets allmänning. En hvar jordegare egde således sin enskilda jord och dessutom andel i byns, i häradets och i landets allmänningar. Om allt annat fölle bort, borde ensamt detta gifva åt gemensamhetskänslan styrka. I hela riket, så långt den gamla svenska bygden sträckte sig, var jorden folkets egendom,² om vi se bort från de här och der före-

¹ I slutet af delen finnes som en bilaga A en öfversigt af Sveriges land, härad och öfriga områden under medeltiden, på hvilken jag här vill fästa läsarens uppmärksamhet, alldenstund jag i det följande förutsätter innehållet som bekant. Jag kan i detta sammanhang icke underlåta att påminna om den, menskligt taladt, för tidigt bortgångne Rudolf Tengbergs afhandling *Om den äldsta territoriala indelningen och förvaltningen i Sverige* (1875), rik på fina iakttagelser och på slutsatser, af hvilka de flesta helt visst skola af kommande forskningar stadfästas och utvidgas.

² Det enda undantaget härifrån utgöres af konungens besittningsrätt till en tredjedel i Götalandens allmänningar, jfr Styffe, *De s. k. grundregalernes uppkomst och tillämpning i Sverige* (1860), i k. Vitterhets Historie och Antiquitets Akademiens Handlingar, ny följd, del 4. Om uppkomsten af denna konungstreding, jfr min bok *Svenska folket under hednatiden*, andra uppl. sid. 129.

kommande kronogodsen, och så stark var öfvertygelsen derom att folket eger jorden, att när konungarne tillegnade sig dispositionsrätten öfver de ödemarker, som lågo bortom den svenska bygdens område, bortom Skellefte elf, inlade Helsingarne deremot en protest, som dock år 1328 tillbakavisades. I Danmark deremot, och således äfven i de svenska landskap, som under medeltiden tillhörde Danmark, gällde regeln att konungen eger hvad ingen eger, och tillerkändes honom derföre eganderätten till alla landets ödemarker.¹

Till den urgamla indelningen i land och härad kom, sedan kristendomen blifvit införd i landet, en kyrklig indelning i stift och socknar.

De utländska kyrkliga myndigheter, som intresserade sig för Svenskarnes omvändelse, sände hit biskopar, hvilkas område var hela landet; de skulle inom detta leda missionsverksamheten. Så snart folket begynnade antaga den nya tron, blef det nödvändigt att upprätta flere **stift**, och helt naturligt begagnade man sig dervid af de för handen varande förhållandena. Man sörjde för att stiftet skulle omsluta folkområden, som redan utgjorde ett helt. Det enda, som härvid vållade mera betydande afvikelser, voro omvändelseverkets historiska förhållanden: ett land lades gerna till det stift, från hvilket omvändelseverket hade utgått.

De svenska stiften voro sju, nämligen: 1. Uppsala stift, på 1160-talet upphöjdt till erkebiskopsstift, som omfattade Upplands- och Helsingelagarnes områden — ehuru försedt med egen lag hade Helsingland kommit att betraktas i viss mån som ett bihang till Upplands lagsaga — samt Jämtland, som hade blifvit omvänt från Sverige.² — 2. Vesterås stift, som omfattade Vestmanland och Dalarne, båda hörande till samma lagsaga; — 3. Strängnäs stift, omfattande Södermanland och, i kraft af ett påfligt beslut, Närke, två eljes alldeles skilda landskap; — 4. Linköpings stift, som omfattade hela Östgötalagsagan, Öland, som visserligen länge hade egen lagman, men dock stod i ett underordnad förhållande till Östgötalagmannen, Njudungen och Finveden, som så långt tillbaka urkunderna gå, räknades till Tiohärads lagsaga, men uppenbarligen icke från början hade hört till henne,³ samt Gotland, som torde hafva kristnats från Östergötland. — 5. Skara stift, som omfattade Vestgöta lagsaga samt det antagligen från Västergötland koloniserade och kristnade Vermland; — 6. Vexjö stift, som omfattade Varend, grundstommen af Tiohärads lagsagan; — 7. Åbo stift, omfattande Finland. — Bohuslän hörde till Oslo stift, Skåne och de derifrån kristnade Blekinge och Halland bildade Lunds stift.

Hvart stift bestod af flere **socknar**. Namnet på denna lägre enhet står i sammanhang med verbet söka och betecknade ursprungligen den

¹ Jfr J. Steenstrup, *Studier over Kong Valdemars Jordebog*, s. 334 f.

² Ett bevis för den jämtska kyrkans uppsvenska härkomst torde ligga äfven i den runsten öfver Östman Gudfastsson, som kristnade Jämtland, hvars slingor lifligt påminna om de uppländske runstenarnes (fig. 2).

³ Revisen hos Schlyter, *Juridiska afhandlingar* 2, s. 56 f.

menighet som besökte samma kyrka, sedan det område, i hvilket denna menighet bodde. Våra urkunder gå icke så långt tillbaka, att vi kunna se, huru kyrkorna och socknarna uppkommo i vårt land, utan äro vi derföre hänvisade till den förklaring, som de allmänna förhållandena göra rimligast.

Inom hvar härad funnos på grund af de naturliga förhållandena flere bygder och vi kunna taga för gifvet, att folket i hvar bygd kände sig som ett helt med vissa gemensamma intressen.¹ Utan tvifvel ligger denna naturliga bygde-indelning till grund för socken-indelningen; så

2. Runsten på Frösö, Jämtland.

Fig. 2. Frösöstenen. Teckningen är gjord efter figuren i Bantil, med iakttagande af de upplysningar rörande rundragens verkliga utseende som benäget lemnats af lektor P. Olsson i Östersund. Inskriften innehåller: Östman (Anstmaör) Gudfastsson lät resa denna sten och göra denna bro och han lät kristna Jämtland. Åsbjörn gjorde bron; Triun(?) ristade stenen och dessa runor(?). Såväl slingans form som runornas beskaffenhet hänföra denna sten till medlet af 1000-talet. Jfr *Månadsbladet* nr 93 & 94.

¹ Hvad namn dessa till den hedna tiden hörande bygder hade är oklart. De kallades måhända rätt och slått bygd. En del afsides bygder i Svealand kallades härad, hvilket icke är att förvexla med den tekniska termen härad, som i Svealand hette i äldre tid hundare; härad som bygdnamn bibehöll sig i några socknenamn, t. ex. Vedbohärad, Skoglohärad. Vestgötalagens termer gränd (= grannlag) och skire

snart bygden fick en kyrka kallades hon socken. Tvenne krafter verkade till kyrkornas uppförande: den ena var presterskapets begär att förse landet med ett tillräckligt antal kyrkor, i hvilka gudstjenst förrättades och vid hvilka en prest fanns, som kunde sörja för den kringboende befolkningens själar, den andra var de omvändes fromma nit att genom en kyrkas uppförande gifva uttryck åt sin tro och göra en synnerligen förtjenstfull gerning. I Eyrbyggja-saga berättas, att presterna på Island lofvade enhvar som byggde en kyrka rätt att till himmelrikets glädje föra så många med sig, som kunde rymmas i hans kyrka. De två krafterna torde hafva samverkat, då man icke kan tänka sig, att en enskild fullbordade sitt fromma uppsåt, utan att hafva satt sig i förbindelse med de andlige. Så godt som alla kyrkor i Sverige hafva namn af den gård, å hvars egor de blifvit uppförda. Att en jordegare af eget intresse uppförde en kyrka å sin grund, visas af berättelsen i den helige Botvids legend, huru helgonets broder Björn å fädernegården Hammarby uppförde en kyrka, som fick namnet Botvids kyrka (nu sammandraget till Botkyrka);¹ det antydes af den patronatsrätt, som en enskild kunde hafva till en kyrka, tydligen på grund deraf att kyrkan var uppförd å hans fädernejord. Att konungarne varit angelagne om att förse landet med kyrkor kunna vi se af de många kyrkor och socknar, som bära namnet Husby, ty husabyarne voro under gamla tider kungsgårdar. Att en hel bygds befolkning förenade sig om att bygga en kyrka visas af landskapslagarnes stadganden om kyrkbyggnad, när det t. ex. i den senare redaktionen af Vestgöotalagen heter »vilja bönder göra kyrka», hvarmed icke kan menas allenast en onbyggnad, ty i sammanhang dermed omtalas afsättande af jord till prestgården o. s. v. Att kyrkorna med förkärlek uppfördes å gårdar, som af gammalt varit medelpunkter i bygden, se vi af de många fall, då kyrkan bär ett gårdsnamn som står i sammanhang med hednisk kult, såsom Odinsharg, Torsharg, Vi, Lunda. Presterskapets omtanke och inflytande, menigheternas eller enskildes fromma nit torde hafva samverkat så, att hufvuddelarne af landskapen tidigt försågos med det nödiga antalet kyrkor. När odlingen fortgick, nya bygder uppstodo eller små utbygder blefvo stora, gällde det att komplettera hvad den första kristna tiden hade gjort. En sådan kompletteringsåtgärd omtalas i urkunderna: vid ett sälohus på Emorden uppkom småningom en bygd, åt hvilken grannsocknarna afstodo andelar i sin skogsmark, i denna nya bygd uppfördes redan efter förloppet af 22 år ett kapell, kalladt Bergviks kapell. Kapell-laget växte sedermera så att det förvandlades till en socken, kallad Skog.²

(jfr det engelska *shire*) kunde hafva betecknat bygd, men synes hafva utmärkt mindre enheter; hvad orden egentligen betecknade är ej fullt klart.

¹ *Scriptores rerum Svecicarum* 2, s. 362. Denne Björns grafvård förvaras nu i Statens Historiska Museum; afbildningar komma att intagas i detta arbetes tredje del.

² Styffe, *Skandinavien under unionstiden*, s. 293.

Sockenbandet blef för folket af den största betydelse äfven för det rent borgerliga. På häradets ting samlades man allenast vid vissa tider, till kyrkan kom man deremot sön- och stora helgdagar, och vid kyrkan afhandlades ortens allmänna angelägenheter. Förhandlingarna vid kyrkan eller å grafbacken hade t. o. m. laglig giltighet. Ärfd jord, heter det — för att anföra ett enda fall af otaliga — i Upplands- och Helsingelagarne, får man icke sälja, utan att hafva hembjudit henne åt de närmaste släktingarne först inför grannar och kyrkosocken, sedan å tinget. För att ytterligare styrka sammanhålligheten inom socknen, voro årligen på bestämd tid anordnade gemensamma fester, som höllos i en gård vid kyrkan; män och qvinnor deltogo, mat förde man med sig, drycken var brygd på gemensam bekostnad. Man invigde festligheterna med en gudstjänst, derefter hölls måltiden, vid hvilken skålar druckos för den heliga Treenigheten, Vår fru och sockenkyrkans skyddshelgon, man afhandlade gemensamma angelägenheter och det hela afslutades med bön¹.

Den första svenska bygden har naturligtvis bildat sig i de öppna delarne af landet, hvarest för öfrigt tidigare åldrar hade begynt odlingsarbetet. Men redan under den hedna tiden fann man sig föranlåten att utbreda sig inåt skogarne. Vi se det af de orter, vid hvilka grafhögar finnas och i hvilkas namn skog eller något liktydigt ord ingår². Exempelvis må nämnas Vedbohärad i Uppland d. v. s. skogsbornes bygd, som under medeltiden blef en socken, inom hvilken grafhögar ännu finnas vid fem gårdar. Vid gården Risved i Södermanland finnes en flock af femtio högar: Detsamma gäller ortnamnen, i hvilka ordet ryd i någon af dess former (ryd, röd, rud, red) ingår. Den som grundade en gård och gaf honom ett sådant namn var tydligen medveten om skillnaden mellan den gamla bygden och den unga, hvilken blifvit bruten och rödd. Äfven rydgårdar hafva ibland grafväld på egorna³.

Af namnen allenast kan man i allmänhet icke se, huruvida en gård tillkommit under heden eller kristen tid. Vi få derföre icke uppehålla oss vid detta, utan gå i stället att tillse, hvilka bevis ur-

¹ Dessa fester omtalas i Öst- och Vestgöotalagarne under namnet Mungåttstider (om mungått se s. 41); enligt den senare skulle de hållas i november, söndagen näst efter Märtemessan. De omtalas äfven af Olaus Magni i hans *Historia gentium septentrionalium*, bok. XVI, kap. 16—18, hvarest uppgifves att de hållas de tre pingstdagarne och de tre dagarne före askonsdagen, då den långa fastan börjades. Se vidare i nionde boken (i fjerde delen) af detta arbete.

² T. ex. ved, hult (hylta). Enligt Hyltén-Cavallius, *Värend och Virdarne* 1, s. 3 f. betecknar skog i ortnamnen barrskog, hult och hylta löfskog. Allenast i Albo härad i Värend finnas 144 gårdar med namn på hult och hylta. »Hela södra fjerdingen af detta härad och stora skiften af fjärdingen norr om Blådingebäck ha således i forntiden bildat nära nog blott ett enda stort sammanhängande löfhult. Nästan liknande har förhållandet varit i Kinnevalds härad o. s. v. Skillnaden mellan hult och skog är dock icke konstant; enligt *Postortlexicon* finnas i Kalmar, Kronobergs och Örebro län fem orter med namnet Granhult.

³ Om rydnamnen se *Månadsbladet* nr 55 & 56, 59 & 60.

kunderna lemna oss om den under medeltiden försiggångna utvidgningen af bygden.

Som vi i ett följande kapitel få tillfälle att se, var under medeltiden bygden ordnad så, att kring sjelfva byn med hans tomter slöt sig åkermarken, som var fördelad på byns innebyggare efter bymålet d. v. s. efter storleken af hvars och ens andel i byn. Utanför den skiftade jorden låg den gemensamma, dels öppen, hvarest boskapen betade, dels öfvervuxen med skog.¹ Vi behöfva äfven tänka på, att en del af egorna (åker, äng och skiftad skog) voro inhägnade, en del icke. Den förra delen sades ligga inom värn eller ingärdes, den senare utom värn eller utgärdes.

Såväl å betesmarken² som i skogen kunde man göra **nyodlingar**. Man begynnade med att fälla träden, hemtade så eld från byn och antände.³ Fem nätter, säger Helsingelagen, skall man vakta elden, men äfven med största varsamhet voro olyckshändelser möjliga, elden bröt ut, ödelade skogen och sträckte sig ibland förhärjande till de inom eller invid denna förekommande menniskoboningarna. Sedan togos hinderliga stenar dän (alltid gjorde man sig kanske icke så mycken möda), den askfyllda jorden, hvars godhet Olaus Magni icke kan tillräckligt berömma, uppristades med krok, som med svårighet fördes mellan stubbar och stenar, och man sådde vanligen råg eller rofvor. Dessa odlingar voro dock ofta af temligen flyktig natur. I vissa orter (t. ex. i Vestmanland) fick ingen rödsel ega rum inom värnet. I Södermanland fick man rödja och rensa ingärdes och till lön för sin möda taga en skörd. Utom värnet eller gärdet fick man i dessa båda landskap behålla sin nyodling i tre år. I Uppland var man nyodlaren mera bevågen. Der fick han nämligen behålla en inom värnet upptagen jord i sex år (tre års säde, tre års träde), utom värnet i tolf år med samma fördelning. Men när den fastställda tiden var till ända upphörde den enskildes dispositionsrätt⁴; hans odling gick till skiftes mellan byns delegare i marken eller, som det ock heter, lades till jämföres, hon lades till och med åter under fäfet⁵.

¹ Betesmarken och skogen kunde äfven skiftas. Om betydelsen af skilnaden mellan jord inom och jord utom värn, se Upplandslagens Viderbobalk kap. 7.

² Lagar och urkunder tala om att bygga på hjordvall eller svinvall.

³ Enligt medeltidens språkbruk gjordes först fälla, sedan bränna. Man sades bränna sved, rydja (rödja) och rymma, bröta (jfr konungsnamnet Bröt-Anund, på isländska Braut-Anundr), göra uppgärd. Nyodlingen hette rydsel, rydja, rydning eller ruda; namnet bestämdes närmare efter det utsäde som å platsen gjordes: rågrydja, rofvarydja, som äfven kallades (i Södermanland) rofnavretar. Äfven humlegårdar anlades på uppbrutna ställen utom »tä och tomträ» (Vestmannalagen I). Östgötalagen förbjuder att svedja så att någon ek skadas.

⁴ I en handling af år 1336 (DS 3228) omtalas, att en person af Nydala kloster erhållit rätt att i skogen öster och norr om torpet Vigstenstorp göra rydningar för rofvor och kål och två års säde; efter tre år skulle odlingen vara igenlagd till betesmark. Härvid fick man icke göra något, som kunde vara till förfång för klostrets bönder, landbönder eller nyodlare, hvilka sist nämnde kallas malakarlar.

⁵ Det sist nämnda uttrycket förekommer i Östgötalagen. För ofvan stående framställning finnas bevisen i medeltidslagarne; de särskilda hit hörande ställena åter-

Metoden var mera skadlig för skogen än vinstgifvande för jordbrukaren. Tydligt härstammar detta odlingsätt från urgammal tid¹ och användes öfverallt hvarest skogarne voro vidsträckta. Sedan de tre, sex eller tolf åren hade gått förbi, återstod många gång allena en något jämnad yta, å hvilken några hoplagda stenrösen utvisade, att människor der arbetat.

Sådana minnen af svedjandet finnas qvar flerstädes i Sverige. Redan Olaus Petri omtalar i sin krönika spår af åkrar och hopkastade stenrösen i djupet af skogarne. De omtalas sedermera af Linné och hafva efter hans tid ofta varit föremål för uppmärksamhet. Stenarne i rösena äro ej större än att de bekvämligen kunna af en karl lyftas och bäras; myllan i åkrarne är grund, balkarne vid rösen och renar äro låga, hvaraf man dragit den riktiga slutsats, att dessa jordlappar icke varit länge odlade. Folksågnen hänför dem i Skåne, Småland och Närke till en s. k. hackaretid, då folket, ännu föga försigkommet, odlade jorden med en hacka. Hyllén-Cavallius har upptagit folkets tro och ser i dessa rösen de äldsta spåren af jordbruk i Sverige, jättnarnes verk. Wittlock går ej så långt tillkaka, han hänför dem till den tidigare jernaldern. Linné och i nyare tid förnämligast Rääf hänföra dem till en ännu senare period. När trälarne frigäfvos, säger den sist nämnde, måste de söka att lifnära sig; de gingo då ut i skogsmarkerna och odlade på egen hand små jordlappar, så kom digerdöden och sopade bort människorna, deras åkrar lades öde och folket, som riktigt tydde dessa såsom resultat af ett mycket primitivt jordbruk, fick tillfälle, här som i så många andra fall, att med diktens tillhjälp söka förklaring af den verklighet, om hvars uppkomst man ej längre egde noggrann kännedom. Stöd åt Rääfs teori synes ligga i erkebiskop Birgers yttrande år 1395 med afseende på förhållandena i norra Helsingland, att farsoten der borttryckt en mängd fattige stackare, som dessförinnan betäckte jordens yta. Man har vidare påstått, att dessa uråldriga åkrar intaga tre eller fyra gånger större yta än den jord, som nu är odlad, och man har derifrån slutit sig till storleken af den folkmängd, som Sverige hade innan den store döden förhärjande gick genom landet.

Om de förändringar farsoten framkallade får jag snart tillfälle att tala och att visa, att förödelsen var mycket ojämn och icke så stor, som man förut på grund af sägner, i hvilka minnet af den fasansfulla landsplågan målat öfverdrifvet svart, velat antaga. Att från odlings-

finnas utan svårighet med tillhjälp af professor Schlyters glossarier, hvadan jag anser det öfverflödigt att här meddela några detaljhänvisningar. Det fanns ett sätt att få för en nyodling utom värnet eller gärdet en ständig eganderätt; man kunde nämligen rödja, som det heter med awisning. Ordet förklaras icke närmare i lagarne. Jag antager, att det i nutidens språk skulle skrivas åvisning (= anvisning) och beteckna ett af bylaget från början gjordt medgifvande och bestämmande af den plats som skulle odlas. Prof. Schlyter anser ordet vara afvisning och gifver ett annat förslag till förklaring, hvilket synes mig mindre enkelt.

¹ Jfr Taciti bekanta yttrande om Germanerne: *arva per annos mutant*. (*Germania*, kap. 26.)

rösenas talrikhet sluta sig till befolkningens storlek är icke heller rådligt, ty uppgiften om de gamla, af dem angifna åkrarnes väldiga omfång beror naturligtvis icke på noggranna mätningar, utan allenast på en ungefärlig uppskattning. Det är icke svårt att förstå, huru man dervid, när man bland trädens stammar ser det ena röset efter det andra, öfverväldigas af deras antal, som man allt för lätt öfverskattar. Att den store döden borttryckt många fattiga, hvilkas jordbruk, derest de idkat något, måste hafva varit obetydligt och derföre måste hafva lemnat efter sig allenast svaga spår, framgår af erkebiskop Birgers nyss anförda ord. Men man kan sätta i fråga, huruvida de fattige stackare han omtalar brytt sig om att söka sörja för sitt eget lifsuppehälle. Under medeltiden var det icke ovanligt, att stora skaror af tiggare ströfvade kring, lefvande af barmhertiges allmosor, utan annat hem än vägen och stadsgatorna, å hvilka man såg dem nattetid liggande utmed husen, ofta sjuka och döende¹.

Antagandet att dessa gamla åkrar skulle hafva tillhört landets uräldsta inbyggare är visserligen möjligt, men det synes mig dock föga troligt, att man från början skulle hafva förlagt sina odlingsförsök till aflägsna skogsbygder, till hvilka man helt visst snarare vände sig, sedan bygden begynnadt tränga längre och längre in i ödemarkerna. Ej heller har man rätt att antaga, att alla dessa odlingsrösen tillhöra en och samma tid. »I Värends aflägsna trakter», säger Wittlock, »kunde man för några årtionden tillbaka se, huru dylika stenrör och ödeåkrar uppkommo. På utmarken ingärdades ett fält, hvarå skogen sedan antändes, i askan såddes säd; första året blef grodden riklig, under andra året uppkastades stenarne i små rör, risqvistar ditfördes och antändes och en ny skörd togs. När slutligen jorden blef oförmögen att producera mera säd, öfvergafs hela denna jordrymd och man flyttade till närmaste fält, som på samma sätt behandlades och följden häraf måste blifva, att under årens lopp allt flere rör och öde åkrar uppkommo.» Denna skildring öfverensstämmer fullkomligt med medeltidslagarnes stadganden om nyodlingar, som icke fingo behållas mer än några få år. Allt visar, att vi här hafva för oss ett förhållande, som varit ytterst allmänt och som vi derföre icke äro berättigade att hänföra till någon viss period².

Den frihet, med hvilken man fick till en tid odla här och der i utmarkerna, var förbunden med en viss planlöshet. Det hände lätt, att en odling kom att ligga i vägen för en annan; lagarne sökte visserligen förekomma detta, men icke alltid lyckades det. Då uppkommo

¹ Jag återkommer till dem i den åttonde boken.

² Linnés *Shånska resa*, s. 48, 58, 353, hans *Gotländska resa* s. 312; Rääf, *Beskrifning öfver Ydre*, 1 s. 14; Hylltén-Cavallius, *Värend och Virdarne*, 1 s. 43; Hofberg, *Nerikes gamla minnen*, s. 48 f.; Wittlock, *Jordfynd från Värends förhistoriska tid*, s. 85. Det är nödigt att företaga vetenskapliga undersökningar af dessa odlingsrör, särskildt med afseende på deras förhållande till bygden.

lätt tvister och rättegångar. År 1487 drogs en sådan tvist inför rätta i Helsingland. Borgsjö kyrkoby klagade, att en bonde i Thanda hindrade byn från dennes rätta fävräkt, i det han öfver vägen, som deras kor plögade gå fram, hade bränt och inhägnat ett svedjeland; äfven synes det hafva gått till handgripligheter. Ett inkalladt vittne afgaf då följande berättelse. Det var alla bekant, sade han, huruledes hans fader, som i mer än 80 år hade varit bonde och bygningsman i Thanda, plögade säga: »då kyrkobys kor drifvas i vall om morgonen och komma till Thanda och jag hör skällan, då är det mig som en timmeklocka till att uppstå om dagen». När sommaren var het och det var godt om bromsar och kyrkobysfät kom löpande i hettan, plögade vittnets far och mor sända ut barnen att öppna grind och led, så att kyrkobyskorna fingo löpa den genaste vägen öfver deras fägård. Aldrig hade vittnet eller dess föräldrar plögat lägga sig i försåt med svärd och arborst eller andra banevapen, natt eller dag, i mörker eller ljus, för barnen som vaktade kyrkobyns kor eller för kyrkobyns män.¹ Så mycket lättare inträdde förvecklingar, som mången i otid öfvergaf sin nyodling. »Far någon i öken eller allmänning, heter det i Upplandslagen (VB kap. 20) rödjer och rymmer, bort far han, till kommer en annan när hans ruda, bröter på hans bröta, barkar och bleker,² kommer om med (gärdes)gård och värn, upp kommer den som förut rödde och säger: hvi kom du i ruda min? Nej, säger han, det är ruda min och ej din. Jag har barkat och blekat!» Den senare komne, som fullbordat odlingen, hade i sådant fall vitsord.

Nyodlingarna voro ingalunda alltid af denna lösliga beskaffenhet.

För att bättre kunna sköta sitt jordbruk och sin boskapsskötsel uppförde man, vanligen fjärran från gården,³ hus, hvarest folk bodde beständigt eller under någon del af året och invid hvilka man tillredde än äng, än äfven åker. Anläggningen var måhända i början liten, men växte småningom, kunde ibland till och med antaga ganska betydande mått, derest orten befanns vara af lämplig beskaffenhet.

Den allmännaste benämningen på ett sådant ställe var torp (*horp*, lat. *oppidum*), hvilket när det användes som motsats till by betecknar något lägre. Etymologiskt är ordet detsamma som det tyska *dorf*; betydelsen har emellertid i Norden blifvit något förklenlig. Andra namn äro boda, bråten, böle, säter och sel. Det första, såsom i våra ortnamn ofta händer, är en genitiv pluralis, af ordet bodar, skjul, och menades ursprungligen dermed hvad vi nu kalla fäbodar. Säter har, som bekant samma betydelse, likaså sel, som förekommer i Dalarne (och Vestmanland?) samt Norrland, likasom i vissa delar af Norge. Någon gång

¹ Handlingar af åren 1487 och 1490. B. E. Hildebrands till k. Antiquitets Akademien donerade afskriftssamling.

² D. v. s. märker träden, som begränsa nyodlingen, med hugg i barken.

³ Att torpen ibland icke lågo långt bort synes t. ex. deraf, att år 1409 omtalas gården Tyrisedh (nu Tyresö) med »venne afgårdatorp hårdt vid gården.»

användes ordet bol, hvilket dock i vissa delar af landet hade en vida förnämligare betydelse. I södra Sverige förekommer benämningen måle, male (gen. mala, nu målen, måla); efter ordalydelsen ett jordstycke som man målt eller utmått. Ibland användas dessa nomina appellativa som propria, ibland förvandlades de dertill genom tillägg af något annat bestämmande ord, mycket ofta ligger i torpets namn ingenting som angifver dess egenskap att vara ett sådant, utan är benämningen hemtad från läget, den omgifvande naturens beskaffenhet eller från tillfälliga omständigheter; stundom synes namnet vara bildadt rent af för ro skuld.¹ Vid torpen tänker man sig åkerbruk, vid säter och sel deremot hufvudsakligen betesmark; att dock åtminstone vid sätern åker ibland förekom, antydes i det anm. 1 meddelade citatet.

När Sven Estridsson, den danske kronpretendenten, år 1062 hade förlorat sjöslaget utanför mynningen af Nissan, lyckades det honom att komma i land och till en halländsk bonde, som åtog sig att hjälpa den okände flyktingen vidare. De skulle dock först äta och som beredelse till måltiden två sina händer. Sven skulle just torka sig midt på handduken, då bondhustrun ryckte den från honom, sägande: »det är torparaktigt att väta ner hela duken.» Att bete sig som en torpare var således att visa sig sakna finare bildning. Om torparnes eller torpkarlarnes rättsliga ställning är intet sagdt i lagarne; det säges der allenast, att när konungens bud kommer i landet, torpkarlarna i skogarne och på utöarna fritagas från att bära budkafle; den som bor dem närmast får berätta dem hvad som göres å tinget. Till hufvudgården stod naturligtvis torpet i ett visst beroende. Sälunda hade det en viss rätt att begagna sig af byns allmänning, ehuru ej i samma grad som bonden i byn. Torparen fick der, enligt Östgötalagen, hemta timmer för husbehof, virke till gärdesgårdar, han fick drifva sin boskap dit att beta och fick der rödja för rofvor och råg samt taga tre halmar (d. v. s. skördar). Landslagarne, som gifva närmare detaljer, förbjuda torparen att fälla ållonbärande träd, men om-

¹ Några exempel på torpnamn förtjena att anföras. Hofgården på Troghvo ö, som ligger för ett halft markland, och några torp, som äro gjorda utaf hofgården: Tranovik, Norra Tranovik, Haga, Kärr, ett annat Kärr, Berg, Stenarsbol, Ermundabol, Kliningsbol, Koppardal, Rödasten (1376). — Sundsmala, Tovamala, Stovaramala, Skarpkala, Glafsaboda, Skinnaramala (1379) — en liten torpstad Rosenkruken (vokalen i namnets näst sista stafvelse ej fullt tydlig (1448) — under Vänngarn ligga Askerboda, Vedla, Sjörga, Viby, Pilsboda, Rafvelsboda, Bernaboda, Gottrudbake, Humpeboda och Laggareboda (1461); Viby, der Julita cistercienserkloster först var grundadt, hade blifvit lagdt under den betydande gården Vänngarn — gården Tuna med torpen Snabbatorp och Öfvertuna i södra gärdet (1492) — torpen Hermansbol, Brynnebol och Rosendal under Myreby i Ununge socken (1489) — Österby i Tumbo socken med två torp, Karstorp och Libeck (1489) — en ång, som heter Otersäter (1394). — Sätra-lada och Sälalabod, till hvilken ej ligger fyra spanna säd, omtalas i Vestmannalagen (hvarest dock ordet stafvas med dubbelt l). — *Dorf* och *forp* sammanställer Grimm med det latinska *turba* och skulle ordet således från början betyda folksamling, hvilken betydelse ännu förekommer i Schweiz och Schwaben; i Sverige har ordet således fått en betydelse, som i högsta grad afviker från den ursprungliga. Sel förekommer i flere norrländska ortnamn. Vid Selen upphannus Gustaf Eriksson af Dalkarlarnes utskickade. Bråten kommer af bryta (odla).

tala hans rätt att i bymännens skog hemta bränsle, näfver, torf och lera samt deltaga i slåttern af starrgräs, som, om än otjenligt till foder för kreaturen, kunde med fördel användas till strö i fähus och stall.

Men torparen kunde stiga i graderna eller åtminstone kunde torpet förbättras. Åkerfälten vidgades, den enstaka oansenliga gården blef större, den ena gården fick vid sin sida en till eller flere. Torpet blef skattlagdt, eller som det i Östgötalagen heter, lagdt till ha och hamna, fick då fullständiga råmärken och lösgjordes från beroendet af odal- eller bolbyn. Det finnes många gårdar med namnet Torp eller Torpa, som äro i sin tid vordna hufvudgårdar, på egorna till en och annan har kyrka blifvit anlagd och socknen har i följd deraf fått namnet Torp eller med den i gårdsnamn ofta förekommande pluralformen Torpa; socknar med detta namn förekomma i Skåne, Ydre, som är en skogsbygd, på Orust, på Dal, i Södermanlands vestligaste del, der bygden torde hafva varit jämförelsevis sen, samt långt in i Medelpad. Man kan visserligen tänka sig möjligheten, att ordet torp stundom haft en förnämligare betydelse, men det synes mig, att denna möjlighet ligger mera fjärran än utvecklingen af ett verkligt torp till en gård och slutligen rent af till en by, en öfvergång som kan spåras i flere handlingar och som till och med torde hafva förekommit ganska tidigt, alldenstund i Bohuslän finnes till och med ett härad, som heter Torpa härad. Detta ligger emellertid vid mellersta loppet af Göta elf, en ganska oländig trakt, hvarest bygden sannolikt var jämförelsevis ung; och i samma riktning syfta de ofvan antydda namnen å socknarna, hvilka i allmänhet ligga i orter, hvarest man kan antaga att bygden senare vunnit herravälde på bekostnad af ödemarken och hvarest således något så oansenligt som ett torp kan under tidernas lopp hafva blifvit medelpunkt i en hel bygd af nyare datum. Det finnes till och med en handling, som visar, att man kunde anvisa torpställen till plats för kyrkobyggnad. Att torpen till sist fingo icke blott karaktär, utan äfven namn af byar, synes såväl af landslagarne, hvarest torpen förekomma under namnet afgärdabyar, som af ganska många urkunder, till hvilka hänvisas nedanför linien.¹ Under sådana

¹ År 1369 omtalas den östligaste gården i Henrikssäter (Östergötland). — År 1352 omtalas tvenne åbor i torpet Östraboda i Söderbärke socken, Dalarne. — År 1383 omtalas fyra torp i Östergötland, som uppgifvas ligga för $\frac{1}{2}$ och $\frac{1}{4}$ attung, således för mera än $\frac{1}{4}$ attung, som utgjorde minsta besutenhet. — År 1411 omtalas 'vestra gården i Sölvvotorp (i Ydre), som är rätteligen halfva torpet' samt 'en gård i Axafaldsboda, som är en tredjedel af torpet'. — Odetorpet Boda, som ligger för ett halft markland jord och således var ganska betydande (1453). — Till Myraby Uppland (jfr föreg. s. anm.), som låg för 1 markland jord, hörde tre torp, som sammanlagda lågo för $4\frac{1}{2}$ markland jord (1489). — Torpa (Östergötland) med sex åbor låg för $8\frac{1}{2}$ attung. — I Öretorp (Vestergötland) omtalas den fjortonde tomten, i ladugården under det vigtiga fästet Öresten (1451). — Torpet Bredhammar, som är afgärdaby af Sundby, med alla tillagor, som afgärdaby bör hafva med odalbyn efter landslagen, hvilka tillagor äro här ofvan uppräknade (1450). — Torpet Nya by (1480). — Torpet Finkarlaby (1481). — Torpet Boda med åker, äng, skog och fiskeri utlejdes 1444 för så mycket det förut afkastat, nämligen en mark pen-

förhållanden kan man lätt förstå att i Norrland så många bynamn hafva framför ordet by ett personnamn, helt visst namnet på den man, som der på stället byggde den förste gården, hvilken, så snart kring honom hade uppstått ett grannelag, med all rätt erhöll bynamn.

Att torpen blefvo gårdar och byar innebär en ansenlig förändring i bygdens fördelning, som i vissa fall småningom ledde till hvad man skulle kunna kalla en flyttning af tyngdpunkten: orter, som vid medeltidens begynnelse hade en mindre folkmängd än andre, i hvilka odlingen var urgammal, hafva i våra dagar vida öfvergått dessa. En lycklig omständighet sätter oss i tillfälle att studera ett fall, der denna förändring framträder mycket stark.

Af böter ådömda å Vestergötlands landsting skulle en del tillfalla, som det hette, »alle män» d. v. s. fördelas på den fria jordbrukande, åtminstone jordegande befolkningen. I en handskrift af Vestgötalagen från slutet af 1200-talet omtalas »huru tinglott (d. v. s. dessa bötesandelar) skiftas skall». Vestergötland var deladt som den öfriga gamla bygden i härad, men dessa voro här fördelade på åtta större grupper, som kallades bon, hvilka voro af olika storlek. Det ifrågasvarande kapitlet omtalar, huru stor andel föll på hvart bo och hvart härad och som andelens storlek måste hafva berott på folkmängdens, erhålla vi en upplysning derom, huru stor bräkdelen af den för oss dessvärre okända totalsumman tillhör hvart härad. Jag meddelar här en förteckning å alla dessa härad, till hvilka lagtexten äfven lägger häraden på Dal, ordnade efter befolkningens täthet. Siffran vid hvart härad angifver storleken af dess folkmängd i förhållande till landskapets. Den andra kolumnen visar de nuvarande förhållandena. Om vi undantaga Vadsbo härad (längst i nordost), som redan i början af medeltiden hade en betydande folkmängd och som i sin vidsträckta skogsbygd gaf tillfälle till bildande af ny bygd, finna vi vid jämförelse mellan de två kolumnerna snart sagdt att de yttersta blifvit de främsta.

	omkr. 1290.		1877.		1560.
I. 1. Vadsbo	0,100.	1. (1). Vadsbo	64,749.	1. Vartofta	1,169.
II. 2. Vartofta	0,083.	2. (17). Sundal m. m.	60,749.	2. Kind	1,079.
III. 3. Gudhem	0,066.	3. (26). Nordal	46,554.	3. Vadsbo	998.
4. Källand	0,066.	4. (23). Mark	35,778.	4. Mark	954.

ningar, en fjerding smör, ett ullefett (ullpelsen sådan den afdrages fåret och hoprullas', Rietz), fördsla (körning) och arfvode (= arbete) så mycket som andre landbor göra; alltså hade torparen öfvergått till landbo, om hvars egenskaper talas i nästa kapitel. — En hufvudgård i Tveta härad (trakten af Jönköping) med fyra landbogårdar, hvilkas namn lyktas på torp och måla (1390). -- Gods i Bovastaboda by, Skällviks socken, Östergötland, doneras 1383 till kyrkostad, med tillägg att »om i bolbyn ej finnes till kyrkan välskapad stad, skall sådan tagas af de målar jag eger der i närheten.» — På Orem i Vantörs (Brännkyrka) socken gjorde en by år 1409 anspråk som sin afgärdaby, men anspråken tillbakavisades vid rättsgången; alltså kunde man icke alltid med lätthet skilja mellan en gammal gård och ett f. d. torp. — Benämningen afgärdaby växlar med afgärdatorp; så kallas t. ex. Mistelsäter år 1451.

	omkr. 1290.		1877.		1560.	
IV. 5.	Kinne o. Kinne- fjerding	0,050.	5. (20). Utlanden ...	33,548.	5. Utlanden	662.
	6. Skåning	0,050.	6. (2). Vartofta ...	33,337.	6. Redväg	536.
	7. Ale och Bjärke	0,050.	7. (11). Kind	32,823.	7. Gäsene	522.
	8. Flundre o. Väne	0,050.	8. (8). Flundre och Väne	22,629.	8. Gudhem	500.
V. 9.	Gäsene	0,044.	9. (5). Kinne m.m.	20,901.	9. Ås	465.
VI. 10.	Redväg	0,041.	10. (21). Kåkind ...	19,866.	10. Kinne	440.
	11. Kind	0,041.	11. (12). Kulling ...	19,811.	11. Kulling	418.
VII. 12.	Kulling	0,037.	12. (4). Kålland ...	15,521.	12. Ale och Bjärke	398.
VIII. 13.	Valla	0,033.	13. (6). Skåning ...	14,550.	13. Kålland	387.
	14. Vilske	0,033.	14. (19). Barne	13,328.	14. Flundre o. Väne	324.
	15. Ås	0,033.	15. (15). Ås	13,262.	15. Vilske	323.
	16. Als ¹ och Laske	0,033.	16. (10). Redväg ...	12,581.	16. Kåkind	303.
	17. Vedbo o. Sundal ²	0,033.	17. (9). Gäsene ...	12,243.	17. Valla	274.
IX. 18.	Åse	0,029.	18. (7). Ale o. Bjärke	12,159.	18. Barne	262.
X. 19.	Barne	0,022.	19. (3). Gudhem ...	11,701.	19. Åse	218.
XI. 20.	Utlanden ³	0,018.	20. (16). Als o. Laske	11,029.	20. Viste	166.
XII. 21.	Kåkind	0,016.	21. (24). Viste	10,048.	21. Frökind	154.
	22. Frökind	0,016.	22. (25). Veden	8,368.	22. Bollebygd ...	148.
	23. Mark	0,016.	23. (18). Åse	7,964.	23. Veden	139.
XIII. 24.	Viste	0,054.	24. (14). Vilske ...	6,950.		
XIV. 25.	Veden	0,009.	25. (27). Bollebygd..	6,793.		
XV. 26.	Nordal ⁴	0,006.	26. (13). Valla	6,616.		
XVI. 27.	Bollebygd	0,002.	27. (22). Frökind ...	3,501.		

En blick på den tredje kolumnen, uppställd med ledning af de uppgifter, som förekomma i Tab. C. 4 i Forssell, *Sveriges inre historia från Gustaf den förste* del 1⁵, är tillräcklig för att visa oss, att den utvidgning af bygden, som den första och den andra kolumnen visa, i en ganska betydlig grad tillkommer tiden före 1560 och att således vår medeltids arbete i jordbrukets tjänst måste skattas ganska högt.⁶

I Norrland och Finland (äfvén i vissa trakter af Dalarne) hade nyodlingsarbetet en något annan karaktär: alla mått voro större deruppe. Man inskränkte sig der icke till gården eller byn med dess utmark, hvars gräns icke så noga kunde bestämmas mot de vilda trakter som voro ingens egendom — enligt Helsingelagen gäller hemfriden så långt som horn och hofvar (d. v. s. boskapen) gå längst bort — utan man hade afsides liggande utlägenheter (sel och fåbodar), formodligen redan då som i nyare tid, af dubbelt slag, en på en half eller hel mils afstånd, en annan ända in till tre mil inåt skogarne

¹ Als härad omfattade Salby, Skallmeja och Träsbergs socknar i Skånings härad.

² Till detta område torde också få hänföras det vester om Sundal och söder om Vedbo liggande Vardbo (Valbo) härad.

³ Östra Hisings, Säfvedals och Askims härad.

⁴ Hit torde vi få räkna de norr om Nordal liggande häraden Tössbo och Nordmark, som förr räknades till Dal.

⁵ Dalshäraden äro icke i denna tabell uppförda, ej heller Nordmarks, ej heller Als härad, hvadan ej heller uppgiften om Skånings härad kan användas.

⁶ Jag har redan i min bok *Scenska folket under hednatiden* fäst uppmärksamhet vid den vigt för vår odlingshistoria som kapitlet om tinglottens skiftande har.

och uppåt bergen; vid den förra höll man sig med boskapen vår och höst, vid den senare midt i sommaren.¹ Kring fåbodarne begynnte man någon odling (jfr citatet s. 52 anm.), småningom upptogs mera mark till inegor, fåbodsställena blefvo gårdar, till sist byar. Om nyodlingar stadgar Helsingelagen (VB kap. 15): vill man af nyo göra upp åker eller äng, göra ingen å annans land utan egarens godvilje. Vill man taga byämne å allmänning, då tage man bredvid den som förut byggde, så att man honom intet förtager; tage så skog som byämne, så bred skog som åker och äng äro utmärkta; tage sedan styttingsrast långt,² det är laga tag. Vill man taga till åker eller äng, då skall man rödja tre dösar³ och göra ett hus med fyra knutar och gånge om tåkten och märke henne med två vittnen.»

Men ju längre åt norr man kom desto mindre bygd fanns det, som kunde läggas till grund för utbredande af odlingen. Skulle allt der gå sin gilla gång, hade det dröjt länge innan urskogarnes vålde hade blifvit brutet. Regeringen, som ansåg sig ega den jord, som låg öde inom riket, men utanför de gamla landens och lagsagornas område, tog slutligen saken om hand och sökte med kraft främja det goda verket. Mycket gjordes härvid af dem, som styrde landet under k. Magnus Erikssons minderårighet, af desamme, som visade sig så angelägne att öka Sveriges område med Skåne, Halland och Blekinge.

Jag har redan nämnt, att de nordligaste grafhögarna i vårt land träffas något i söder om Skellefte. Den spridda bygd, som der fanns⁴ torde under början af medeltiden hafva vidgat sig något. Det ser ut som om det i Skellefte hade funnits kyrka temligen tidigt; i den nu varande kyrkan förvaras åtminstone en i trä snidad bild af jungfru Maria, hvilken icke gerna är yngre än 1200-talet⁵. Den Lappmark, som låg längre åt norr, beslöt förmyndarestyrelsen, med erkebiskop Olof den vise († 1332) i spetsen, att odla och inbjöd till den ändan dem, som »trodde på Christus eller ville omvända sig till kristen tro», att slå sig ned mellan Skellefte och Ule elfvar och att der fritt taga jord för sig och sina arfvingar, med fullständig skattefrihet intill år 1332, då konungen skulle blifva myndig. De store nöjde sig icke ens dermed, utan grepo sig sjelfve an med odlingens genomförande. Så t. ex. öfvertog hr Nils Abjörnsson (af Sparre-ätten) Pite elf med i

¹ I Helsingland gjorde man skilnad mellan 1. mangården, 2. bolandsgården ($1\frac{1}{2}$ —1 mil bort) och 3. fåbolandsgården. (Schissler, *Hälsinga hushållning*, 1749, s. 22). Om hemfåbodarne och sommarbodarne i Dalarne, (Arborelius) *Mora socken och Vämhus kapell* s. 72.

² Så långt, säger samma lag, skall styttingsrast vara: åk hemifrån före sol vid vinter-solståndet mot jul och hugg ett lass störar och kom åter vid middag.

³ D. v. s. så mycket jord att man derpå kan få tre skylar såd.

⁴ I Helsingelagen (början af 1300-talet) omtalas som nordliga bygder »Ume och Bygde och alle de som bygga nordanføre.»

⁵ En kyrka invigdes i Skellefte 1368, men före henne kan en äldre, mindre hafva funnits der.

närheten liggande öar och infjordar och alla tillider.¹ Han sände dit hela hushåll, byggde gårdar och nedlade på odlingar »den allra största kostnad, arbete och möda», hvilket vitsordas af konungen, som år 1335 till lön gaf honom Pite elfs område till everldlig besittning. Erkebiskop Olof sjelf, Helsingefogden Johan Ingemarsson och tvenne eljes okända personer, antagligen birkarlar, öfvertogo hela Lule elfs område med tillider och tvärrårar (bifloder); de delade i viss proportion kostnad och vinst. År 1339 hade Pite kyrka och samtidigt var i Lule ett kapell; erkebiskop Hemming († 1351) anlade kapell i Torne och döpte der en mängd Lappar. Konung Magnus sökte skydda och främja odlingsarbetet i dessa nejder, i hvilka, enligt 1413 års jordebok, skattades för 180 rökar (hushåll), för hvilka skatten uppgick årligen till 720 mark penningar. Som kursen det året var 8 mark penningar på en mark silfver, motsvarar den nämnda summan 2,700 kronor i silfver, hvilket den tiden torde hafva haft tio gånger större värde än nu.²

I Finland hade redan mot slutet af 1200-talet konungens fogdar sökt främja anläggandet af nybyggen i Tavastlands skogar och regeringen godkände år 1300 deras åtgärder. År 1334 förordnade k. Magnus Eriksson, att odlingsbara ställen i de afbrända skogarne i sydvestra Finland skulle, ifall egarne ej kunde eller ej ville bruka dem, få uppodlas af andre, som voro i stånd att för dem göra skatt till kronan. År 1411 befallte k. Erik, att fogden på Åbo hus, skulle af de inom hans område befintliga allmänningsarna afsätta så mycket, som behöfdes för de tidigare innehafvarne, och skifta resten på sådana personer, som voro villiga att bruka dem under skatt till kronan.³ Att der återstod mycket att göra synes af ett bref af år 1504, som omtalar, att i synnerhet i Savolax och Karelen funnos socknar så stora, att i dem bodde 1,200 till 1,300 bönder, af hvilka någre hade mera än 15 mil till kyrkan, hvadan många ej kommo till henne mer än hvar tredje eller fjerde år. Deras kunskap i kristen tro var derföre högst ringa, de lefde som Lappar och hedningar. Mången fick dö utan att få sakramentet på sitt yttersta, framför allt under menföret höst och vår, barnen dogo utan dop. Dessa svårigheter kändes redan vid midten af 1300-talet så tunga, att man då tänkte på att i Viborg anlägga en ny biskopskyrka, men deraf vard intet.

¹ Lid = skogbeväxt sluttning af ett berg. »Det ligger i begreppet af denna benämning i Vesterbotten, att liden bör vara tillgänglig för odling eller åtminstone bära gräs och nyttig skog.» (Rietz).

² Antalet rökar i denna vidsträckt landsända är dock att anse som en obetydlighet, om det är riktigt hvad i *Åbo Tidningar* för 1775 s. 16 uppgifves, att ensamt Karislojo socken i Nyland år 1460 hade 137 rökar. Uppgiftens riktighet har jag icke kunnat kontrollera. I en handling af år 1505 omtalas följande gårdar i Pite socken: Litlapite, Trondava, Piteholm, Öjebj, Hakansö, Kopparnäs, Svensby, Bölet, Sandö, Berga och Höstelax. I en handling af år 1502 omtalas följande gårdar i Lule socken: Pedersö, Vibbaby, Sunda, Sunderby, Mottasunda, Bredakar (-kär?, -åker?), Ingeldsby, Eriksnäs, Hvitå och Benseby.

³ Om odlingsföretagen i Norrland och Finland, jfr Styffe, *Om grundregalerna samt Skandinavien under unionstiden.*

I Johan Bures utdrag ur 1413 års jordebok uppgifvas de årliga skattesummorna för egentliga Finland till 9,832 mark, för Satakunda till 5,882 mark, för Österbotten till 2,300 mark, för Tavastland till 4,222 mark 4 örtug. Skatten från Finland och Satakunda var således den tiden mer än sex gånger så stor som skatten från Österbotten, hvilken utgjorde föga mer än hälften af Tavastlands skatt. Nu är folkmängden i Åbo-Björneborgs län mindre än i Vasa och Uleåborgs län och den senare mer än dubbelt så stor som befolkningen är i Tavastehus län. Den nyare tiden har således här i befolkningsförhållandena åstadkommit stora rubbningar.

Vi hafva af det föregående sett, att äfven under medeltiden gick odlingsarbetet framåt med betydande steg. Sanka marker vunnos stundom åtminstone för gräsväxt — i sydsvenska handlingar omtalas ofta madängar, — men till största delen vanns dock den nya bygden på bekostnad af skogarna, hvilka dessutom minskades genom »kolning och andra brännor.» Den tiden tänkte man sig näppeligen att de dagar skulle komma, då man i Sverige behöfde allmänt klaga öfver skogsbrist.¹

Det återstår nu att lemna några uppgifter om den folkmängd, som fanns i Sverige under medeltiden — en vanskelig uppgift, då så godt som alla siffror fattas, då de få som uppgifvas äro nästan oanvändbara. Det lönar icke mödan att närmare redogöra för dem. Jag nöjer mig med att nämna allenast två, en från början, en från slutet af medeltiden. När k. Sverre år 1178 kom till södra Helsingland, mötte honom, enligt uppgift i hans saga (kap. 26) en här af ej mindre än 3,600 man; är uppgiften pålitlig, kunna vi deraf sluta, att Helsingland den tiden icke var fattigt på folk. När år 1521 k. Kristiern II:s trupper lågo vid Brunbäcks färja, uppkom ett samtal mellan biskop Beldenacke och några svenske herrar, under hvilket bispnen sporde, huru mycket folk de landsändar ofvan Långheden kunde till det högsta uppbringa, och han erhöll till svar: »väl 20,000.»² För att denna summa skulle kunna erhållas, torde man hafva varit nödsakad att gå man ur hus, men siffran torde ändock vara något för hög.

Det finnes knappast mer än ett medel tillgängligt för beräkning af Sveriges folkmängd under medeltiden, nämligen beloppet af den i landet insamlade peterspenningen, som skulle erläggas, heter det, för hvarenda menniska, men icke utbetalades af andra än dem som odlade och sådde d. v. s. af hvar hushåll. Allsintet erlades af Norrland bortom Emorden samt af Finland. I Vesterås och Strängnäs stift upp-

¹ Man fann det under medeltiden vara berömvärdt att låta skogar försvinna. Riseberga kloster tillförsäkrades år 1316 förmoner för dess odlingar å rudskogen, som hade öfverlåtits åt dem »till skogens utrotande» (*extirpando*) och odlingsars upptagande. DS IV nr 3,228.

² Peder Svart, Gustaf I:s krönika s. 21.

togs visserligen af hvar betalande person en penning, men allenast en half aflemnades till de påfliga uppbördsmännen.¹ Till något fullt giltigt resultat komma vi dock icke ens på denna väg, ty dels kunna i vissa fall tvifvel uppstå i en del detaljer öfver utsträckningen af betalningsskyldigheten (t. ex. huruvida när bröder suto i oskiftadt bo, en penning betalades eller flere, huruvida penningen erlades äfven för helt små lägenheter), dels veta vi icke, hur pass fullständigt afgiften erlades, dels finnas de påfliga qvittenserna bevarade allenast för ett fåtal af år, dels låta räkenskaperna oss icke veta mera än antalet brukningsdelar och det är ovisst, huruvida på hvar sådan kommo lika många människor som i vår tid, då man kan finna folksiffran genom att med tio multiplicera antalet brukningsdelar. Förslagsvis kunna vi dock begagna denna beräkningsgrund.

För uppbörden åren 1320—1322 (DS III nr 2,402) finnas qvittenser gällande hela riket. I medeltal gaf hvart stift om året:

Uppsala	stift	9,812	penningar,	alltså	ungefär	98,120	inv.
Linköpings	»	10,136	»	»	»	101,360	»
Skara	»	6,290	»	»	»	62,900	»
Strängnäs	»	3,846	»	»	»	76,920	»
Vesterås	»	1,673	»	»	»	33,460	»
Vexjö	»	1,152	»	»	»	11,520	»
						384,280	inv.

Vi böra härvid ihogkomma, att en dryg del af erkestiftet icke kommer med i räkningen, att det utan tvifvel folkrika Gotland jämte den drygaste delen af Småland hörde till Linköpings stift, att Vexjö stift deremot innefattade allenast Varend. Från Vermland gick ingen peterspenning till Rom. Strängnäs stift synes hafva en väl hög folksiffra, men denna blir ännu högre, om vi begagna redogörelsen för uppbörden af peterspenningen under åren 1333—1350. Vi finna då i medeltal² för

Uppsala	stift	10,464	penningar,	alltså	ungefär	104,640	inv.
Linköpings	»	13,248	»	»	»	132,480	»
Skara	»	7,776	»	»	»	77,760	»
Strängnäs	»	6,451	»	»	»	129,020	»
Vesterås	»	3,264	»	»	»	65,380	»
Vexjö	»	1,344	»	»	»	13,440	»
						522,720	inv.

¹ År 1350 uppgafs, att alla stiften utom erkestiftet erlade allenast $\frac{1}{2}$ penning (obol) för hvar betalningsskyldig person (DS VI nr 4,645), men denna uppgift torde böra korrigeras till det ofvan blifvit sagdt på grund af de bestämda uttrycken i Uppsalakaniken Nils Sigvastssons rapport till påfven från början af 1320-talet (DS III nr 2,322). Om Norrlands frihet talas å det förut nämnda stället. Att Finland var fritt uppgifves i Johannes de Serone's och Bernardus de Ortulis' räkenskaper från åren 1327 och 1328, P. A. Munch, *Pavelige Nuntiers Regnskaps- och Dagböcker* s. 42. — Jfr *Svensk Tidsskrift* 1870, s. 218 f., der dr Montelius med tillhjälp af peterspenningen beräknar mättet af den store dödens härjningar.

² Medeltalssiffrorna för denna och närmast följande tabell äro lånade ur dr Montelii nyss anförda uppsats. Jag har allenast förvandlat mark till penningar (1 mark = 8 öre = 24 örtug = 192 penningar).

Att i den ena eller andra räkenskapen fel förekommer med afseende på Vesterås stift är antagligt; folkmängden kan icke gerna hafva fördubblats under loppet af högst 38 år. Af intresse är den tillväxt, som visar sig inom alla stiftet under den lugna första delen af k. Magnus Erikssons regering.

Men just vid århundradets midt hemsöktes Sverige af den stora döden, som på det svåraste sätt nedsatte folksiffran. Vi finna för åren 1351—1353 följande medeltal:

Uppsala	stift	5,351	penningar, alltså	ungefär	53,510	inv.
Linköpings	»	8,960	»	»	89,600	»
Skara	»	3,840	»	»	38,400	»
Strängnäs	»	3,840	»	»	76,800	»
Vesterås	»	2,304	»	»	46,080	»
Vexjö	»	1,152	»	»	11,520	»
					<hr/>	
					315,910	inv.

För den följande tiden kan jag icke meddela annat än enstaka siffror, dessvärre de flesta för år, som ligga århundradets midt så nära, att den stora dödens följder ännu icke hunnit utplånas, hvarom vi finna enstaka antydningar i urkunderna. Så t. ex. förnyades år 1368 medgifvandet, att samma personer, som stått fadder vid dopet, finge anmodas att stå fadder äfven vid konfirmationen, så mycket mer som nu folket var ringa till antalet, hvilket icke närmast får tydas så som skulle det i landet icke finnas tillräckligt folk för att förse familjerna med faddrar, hvilkas antal var inskränkt till två eller tre, utan vida mer för den släktskap, som ansågs uppstå mellan faddrar inbördes samt mellan dem och andra, som stodo den döpte eller konfirmerade nära — man ville icke försvåra giftermålen och dermed utsigten till en snart inträffande folkökning. År 1383 talas det om att menniskorna äro få här i landet för de mångfaldiga krigens och sjukdomarnes skuld. Att man år 1395 talade om den mängd af fattige som före den stora dödens dagar hade öfverhöljdt landet, är redan (s. 49) berättadt.

År 1354—1356	Linköpings stift	i medeltal	8,233	pgr =	82,330	inv.
» 1357—1362	Uppsala	» » »	6,528	» =	65,280	»
» 1366	Linköpings	» » »	6,486	» =	64,860	»
» 1374—1381	Uppsala	» » »	4,898	» =	48,980	»
» 1412—1415	»	» » »	6,126	» =	61,260	»

För jämförelsens skull bifogar jag, efter Forsells *Sveriges inre historia* 1, Tab. C 1, en öfversigt af hemmantalet i Sverige år 1560. De siffror som i denna tabell meddelas angifva således detsamma som siffrorna för peterspenningen, med den skilnad att vi här icke behöfva för Strängnäs och Vesterås stift göra någon fördubbling. Ungefärliga folkmängds-siffran bifogas i öfverensstämmelse med den förut gjorda beräkningen.

	Hemmantal.	Folkmängd.
Uppsala stift (= Uppland och Gestrikland)	10,307,	ung. 103,070.
Linköpings » (Gotland ej inräknadt)	18,128,	» 181,280.
Skara »	14,696,	» 146,960.
Strängnäs »	7,746,	» 77,460.
Vesterås »	6,667,	» 66,670.
Vexjö »	2,965,	» 29,650.

Samma tabell angifver för

Norrland (utom Gestrikland, Jämtland och Härjedalen)	10,137.
Finland	32,831.

Slutsumma för hela riket 103,477. 1,034,770.

Om vi sammanställa siffrorna för de fem perioderne 1320—1322, 1332—1350, 1351—1353 och 1560

	1320—22.	1332—50.	1351—53.	1560.
Uppland och Gestrikland	98,120.	104,640.	53,510.	103,070,
Linköpings stift	101,360.	132,480.	89,600.	181,280,
Skara »	62,900.	77,760.	38,400.	146,960,
Strängnäs »	76,920.	129,020.	76,800.	77,460,
Vesterås »	33,460.	65,380.	46,080.	66,670,
Vexjö »	11,520.	13,440.	11,520.	29,650,

finna vi, att i Uppland och Gestrikland har siffran hållit sig ganska jämnt under normala förhållanden, Linköpings och Vexjö stift visa en stadig tillväxt, Skara stift håller sig jämnt vid de två första epokerna, men. visar år 1560 en stor tillväxt, hvilket finner sin förklaring deri, att icke hela stiftet var skyldigt att betala peterspenning. Egendomlig är förhöjningen för Strängnäs stift 1332—1350 i motsats till de hvarandra motsvarande siffrorna för 1320—1322 och 1560. Den ytterligt låga siffran för Vesterås stift 1320—1322 torde få anses bero på bristfällig uppbörd eller på andra, nu icke kända störande omständigheter. Men ett framgår ur dessa siffror med öfverväldigande beviskraft — det stora afbräck, som den stora dödens härjningar måste hafva gjort i jordbruk, i handverk, i alla förhållanden, så mycket mera som kort efter farsoten följde krig efter krig, mellan k. Magnus och hans son Erik, mellan k. Magnus, Håkan och Albrekt, mellan dr. Margareta och k. Albrekt. Det kan icke väcka någon förvåning, om slutet af 1300-talet i vår kulturhistoria förräder en viss mattighet och en icke ringa benägenhet för upplösning af de gamla förhållandena. Man var icke mer än människa.

För Halland ega vi i k. Valdemars jordebok en förteckning öfver inbyggare-antalet i de olika häraden, således inemot midten af 1200-talet. Vi finna der för

Fjäre	härad	1,711 bönder.
Viske	»	513 »
Himble	»	1,500 »
Faurås	»	1,326 »
Halmstads	»	726 »
Tönnersjö	»	1,020 »
Högs	»	1,120 »
Årstads	»	(1,300) »

Summa 9,216 bönder.

För Årstads härad är i handskriften bondetalsuppgiften uteglömd. Den ofvan införda siffran är tillkommen genom beräkningar af Velschow, godkända af Joh. Steenstrup.¹ Förmodligen är det de till krigstjenst dugliges antal, som här är angifvet, och således mera än antalet på hemman eller brukningsdelar. Åtminstone synes det här vara för mycket att multiplicera med 10, alldenstund Halland år 1751 icke hade mera än 58,234 inbyggare, år 1830 88,975, nu omkr. 134,000. Velschow anser, att bondetalet svarar mot en folkmängd af något mera än 31,000.

Man kan naturligtvis sätta i fråga, huruvida man för medeltiden kan finna folkmängden genom att med 10 multiplicera antalet brukningsdelar; hvad nu gäller, behöfver icke gälla för de olikartade förhållanden, som rådde på 1300-talet. Beräkningen torde dock kunna hafva giltighet. Äktenskapen synas icke hafva varit barnfattiga, söner och döttrar stannade, när icke nöden tvang dem att gå bort, i föräldrahuset för att hjälpa, man hade dessutom legohjon. Derutöfver funnos i bygden ganska många personer, som antagligen icke betalade peterspenning, men som för en folkräkning hafva lika stor betydelse som de rike och besutne².

Det nedan stående ornamentet är lånadt från Broddetorps-antemensalet (i Statens Historiska Museum), hvilket synes vara förfärdigadt vid midten af 1100-talet.

¹ Velschow, i dansk *Historisk Tidsskrift* IV (äldre serien), s. 41 f., Steenstrup, *Studier*, s. 413.

² Någon hjälp för beräkningen lemnas af följande yttrande rörande finska förhållandet från midten af 1500-talet: Nu är ingen oth skillan om än är rick eller fatigh och haffuer icke meer en hwss han skall lijka mykidt geffua som the ricka som haffuer vj (6) man i gordhen. Arwidsson, *Handlingar* 6 s. 306.

ANDRA KAPITLET.

Allmogen.

Innehåll: Allmogen ursprungligen hela folket. — Aristokrati bland bönderna. — Hugstorhet. — Köpmanna- och vikingafärder. — Runstenarne. — Jorddrottne Jarlabanke. — Konungamakt- och konungatjenare. — De storättade bönderne ansluta sig till konungen och blifva medeltidens aristokrati. — Lagmannen tages bland konungens män. — Landet försvinner för lagsagan. — Äfven lagsagorna förlora sin ursprungliga betydelse. — Städerna inkräkta på allmogens frihet. — Det aristokratiska tidehvarvet utyttigt. — Bönderne kallas till riksdag. — Nöden tvingar till resning. — Allmogen utgör stöd för det fosterländska partiet. — Allmogen vill missbruka den nyvunna friheten. — Landbor, torpare, gräs- och hussätar, boldjur, gerringsmän.

ydliga vinkar om de förändringar, som under tidernas lopp uppstå inom ett samhälle, kunna stundom vinnas genom en jämförelse mellan ett ords ursprungliga betydelse och den det sedermera fått. En sådan olikhet mellan förr och nu rödjer för oss ordet allmoge, som egentligen bör skrivas all moge och betyder hela hopen eller folket. Nu betecknas med detta namn allenast en del af folket, bondeståndet. Ordet ensamt är således tillräckligt för att säga oss, att bönderne

en tid utgjorde allt folket.

De spridda historiska vittnesbörden gifva vid handen, att så förhöll det sig vid den tid, då de nordiska folken kristnades.

Detta får emellertid icke uppfattas så, som skulle den tiden hela folket visat en fullkomligt ensartad beskaffenhet, eller att då endast funnos de rent menckliga skiljaktigheterna mellan gammal och ung, man och qvinna. Tvärtom inom allmogen funnos flere klasser, den ena förmer än den andra, och den som var förmer visste nog att hålla på sin rang och sitt anseende. Det fanns menniskor, som icke hade

Originalen till initialen i en handskrift från 1100-talet, i *British Museum*. Jfr Shaw's s. 1 anförda bok.

något eget eller om de hade något, var detta så litet, att de icke kunde lefva derpå. De tvungos att vända sig till andra, bättre lot-tade, för att hos dem taga tjenst, på ett eller annat sätt, men trädde dermed ock i beroende af dessa, uppgåfvo sin politiska sjelfständighet. Andre funnos, som icke behöfde se sig om efter en legotjenares plats, men som ändock icke hade egen torfva att bo på, utan öfvertogo andras jord att sköta, mot en viss årlig afgift — det var de s. k. landborne, hvilka ej heller egde det oberoende, som höfves den frie mannen. Fullt fri, i besittning af alla medborgerliga rättigheter var allenast odalbonden, som satt å egen gård, hvilken gått i arf från fäderne och skulle, när döden kom, lemnas i arf inom ätten.

Under dem stodo de i alla afseenden ofrie, trälarne.

Men trälen kunde gifvas fri och hans söner blifva frie män. Fanns det sålunda mellan hans klass och de frie männens en öfvergång, kunde ännu mindre några hämmande murar finnas mellan de olika grupperna inom allmogen: tjenaren kunde blifva landbonde, landbonden kunde komma i besittning af egen jord, odalbonden kunde utarmas och tvingas att söka ett arrende, arrendatorn var måhända icke nog lycklig att kunna sköta hvad han hade åtagit sig, och måste då gå ifrån allt, han kunde tillsist blifva legohjon. Det fanns föröfrigt en del menniskor, som genom sin blotta tillvara liksom påminnte om den inbördes frändskap, som rådde mellan de olika klasserna. De isländska sagorna omtala ofta personer af fri börd, som kunde ega något sjelfve, men i stället för att sköta det, slöto sig till någon myndig man, bodde i hans gård, åto vid hans bord, främjade hans värf, utan att vara lagstade tjenare. Mellan dem och den man, till hvilken de slöto sig, herrskade ett rent personligt förhållande — detsamma som mellan den forngermanske höfdingen och hans följe, detsamma, som, organiseradt, gaf upphof åt feodalväsendet. Till den bonde, i hvars hus sålunda frie män vistades, gingo ock gerna ynglingar att lära sig god sed, manlig kraft och praktisk vishet.

Sålunda funnos äfven bönder af olika art. Frie medborgare voro visserligen alla, men många hade just inga behof utom de hvardagliga, hade ingen förmögenhet att lysa med, ej kraft eller hog att göra sig bemärkte; de kunde vara hederligt och bra folk, men de tillhörde en inskränktare krets, utom grannelaget voro de icke kände. Andre deremot antogo en mycket framstående ställning, man såg upp till dem, följde dem när det gällde att uppträda på tinget eller i andra offentliga föredrag, prisade sedan deras råd och dåd. Hvad var det som gaf dem denna upphöjda ställning? Det kunde vara stor rikedom, som satte dem i stånd att inlåta sig på vidt omfattande företag och fullborda dem samt att med gåfvor vinna andras tack och tillgifvenhet. Det kunde vara en framstående kraft, ett okufligt mod, ett sinne som älskade ett rörligt lif, egenskaper, som funno näring genom krigiska

företag när och fjärran. Det kunde vara en öfverlägsen klokhed, ett uppmärksamt öga för tilldragelserna i lifvet, kunskap om sed och lag, som gjorde det möjligt att reda mången intrasslad fråga och gifva den rådville, den förtryckte hjälp. Det kunde jämte allt det öfriga eller åtminstone litet af hvart vara ett gladt, öppet, vänfast sinne, som spridde glädje och dermed lockade till sig många. Det kunde ock vara något mera fördoldt än allt detta, en företrädesrätt som låg deri, att man härstammade från män, hvilke af sin tid hade hållits i hög aktning och hvilkas hogkomst fortplantades till följande ättled, lärande dem, att åt de stores söner hembära hyllning för det minnenas arf, som kommit dem till del. Äfven hos oss fanns det, redan innan vårt folks utveckling hade från utlandet mottagit ett öfvermåktigt inflytande, bland odalbönderne vissa stora ätter, de bildade icke ett särskildt stånd, de hade inga privilegier, men de stodo dock fram om de fleste. Märklige män fostrades i deras hus, de umgingos med konungar, knöto med dem släktförbindelser, egde mod och kraft att, om det gällde, träda upp mot konungen och det kunde då på allvar blifva fråga om hvilkenderas vilja skulle blifva rådande, konungens eller bondens. Sådane män voro Tiundalands lagman Torgny och, något längre tillbaka i den förkristna tiden, Toste, valkyrjan Skaguls skyddssling, fader till Erik segersälls och Sven tjugeskäggs maka, bondedottern, som med döden straffade småkonungar när de dristade fria till henne.

Man har alltför länge velat anse Nordens hedna tid så godt som uteslutande karakteriserad af krigiska drag och blodiga bedrifter, fredliga yrken voro föraktade, handverk idkas ej af barbarer, jorden sköttes till husbehof af gubbar, qvinnor och trälar. Misstaget är stort. Den frie mannen erhöll sin förnämsta titel genom förhållandet till jorden, å hvilken han var bofast, han hette bonde, d. v. s. boende. Fynden i vår jord visa, att man under heden tid egde en mycket långt gången arbetsskicklighet. Det är helt visst icke för mycket, om vi från skildringarna i de isländska sagorna draga den slutsatsen, att äfven i Sverige fordrades det af en storbonde, att han skulle väl förestå sitt, jordbruk och slöjd, folk och få. Men omständigheter funnos den tiden, som gjorde det omöjligt eller mindre vanligt för en man att nedlägga all sin energi i gårdens skötsel, han hade tid att egna sin uppmärksamhet åt det utom honom liggande, i eget eller i främmande land. Under ungdomsåren, ibland äfven senare, färdades han kring öfver land, men ännu oftare öfver hafven, idkande köpenkap, ännu oftare uppträdande som viking. Känslan att man rörde sig fritt, tillfället att komma i beröring med många och att se främmande sed och förhållanden, att öfva klokheden och pröfva sin kraft, gjorde mannen hårdig och stark, förfaren och rådgod, samt gaf honom framför allt medvetande af hvad han dugde till och af det som höfves en dugande man. Kraften födde sjelfkänsla.

Kristendomen, nykommen i våra bygder, förmådde icke genast omskapa hjertan och sinnen. Man lät sig primsignas¹ och döpas, men man lefde på gammalt vis, skötte sin åker, lade råd med de mäktige i landet och sköt ut sitt skepp att plöja vågen bort till främmande strand. Till denna öfvergångens tid hänvisar oss den bekanta berättelsen om jarl Ragnvalds besök hos lagman Torgny, hans frände och fosterfader. »En qväll kom jarlen till Torgnys gård, en stor och välförsedd by. Många män voro derute, som fagnade jarlen väl samt togo mot deras hästar. Jarlen gick in i stugan, der det fanns en stor mängd menniskor. I högsätet satt en gammal man, skägget var så sidt, att det låg på hans knän och bredde sig öfver hela bröstet.» Någon tid derefter uppträdde lagmannen som jarlens beskyddare på landets ting. Han fordrade fred med Norge, men »vill du», sade han till konungen »åter vinna under dig de riken i österväg, som dine fränder och förfäder haft der, dertill vilja vi alle följa dig.»

I öster hade under loppet af 800-talet svenske utvandrare bildat ett nytt rike, som sedermera gaf upphof till det stora ryska väldet. Inklämde mellan finska och slaviska stammar, blefvo de fåtalige Svenskarne, ehuru de andres herrar, utsatte för ett öfvermåktigt inflytande, förnämligast från Slavernas sida — språk, namn, sed blefvo slaviska. Rörek, som hade grundat den ryska dynastien, gaf åt sonen, som sedermera blef hans efterträdare, det svenska namnet Ingvar (slaviseradt till Igor) och dennes maka hette Helga (Olga), men redan deras son, som föddes år 942 fick det slaviska namnet Svjatoslav, hans son Vladimir († 1015) kristnade sitt land, men införde deri den grekiska kulten och gjorde det slaviska språket till det vid gudstjensten officiella. Det oaktadt upphörde man icke att underhålla förbindelser med det gamla stamlandet. Vladimirs son Jaroslav († 1054) var svåger till vår konung Anund och ännu ett halft århundrade senare gifte sig en rysk furste med en svensk konungadotter. Från svensk sida var man ock ännu under 1000-talet ganska angelägen att underhålla förbindelserna. Den ene bonden eller bondesonen efter den andre drog ut åt öster, somlige för att vända åter med gods och ära, andre för att finna död i det främmande landet, i hvilket mången af dem spelade en ganska framstående rol. En man från Rönö härad i östra Södermanland föll t. ex. i Holmgård (Novgorod eller kanske i allmänhet Ryssland) som skeppshöfding (*skaiþarvisi*), en annan södermanlänning var vid sin död härhöfdinge (*liþsfurunki*). Vägen till Ryssland togs öfver Finska viken, man besökte Lifland, Semgallen med Domesnes, Virland och Estland, innan man kom till Holmgård, andre drogo längre åt norr, för att göra besök, antagligen härjande, i Finland, hvarest de trängde in till och med i Tavastland,

¹ Jfr nästa kapitel.

ännu andre gingo genom Gårdarike ända bort till Grekland, till Miklagård (Konstantinopel), hvarest man trädde in i Varingarnes led för att tjena storkonungen. En af desse till Södern komne Svenskar roade sig med att å sidorna af det antika marmorlejon, som prydde hamnen vid Piræus, inrista en runskrift¹, andre sträckte sina färder ända bort till Särkland d. v. s. Saracenernes land. En uppländsk bonde från Edstrakten var härhöfvidsman i Grekland, uppländske bonden Ingvar blef genom sina krigståg i Ryssland, Grekland och Asien, på hvilka han följdes af flere landsmän, så fräjdad, att om honom skrefs en isländsk saga.² Det var naturligtvis i främsta rummet inbyggarna i de östliga landskapen, Uppland, Södermanland och Östergötland, som sökte sin lycka i Österlanden, men äfven ända bort i Vestergötland är namnet bevaradt af en man, som stupat i Estland.

Under det Olof skötkonung och hans son Anund regerade i Sverige, styrde deras frände konung Knut Danmark och England. Mången Svensk trädde i hans tjenst eller sökte på egen hand vinning i hans stater, framför allt i England: Gestrikar, Uppländingar, Söder och Vestmän, Vestgötar och Smäländingar.

Sagorna bevara enstaka drag från dessa Nordbornes färder å främmande haf och i andras land, de visa, att derunder mycket öfvervåld öfvades, så att man icke kan undra öfver den förskräckelse, med hvilken deras ankomst helsades. Men om vikingafärderna voro olycksbringande för de orter, som under dem hemsöktes, så verkade de deremot utan fråga välgörande på Nordborne sjelfve. Det fanns hos dem ett begär efter verksamhet, som måste skaffa sig luft och för hvilket det var kärare ju mer man gjorde och ju farligare det var. Denna verksamhet blef gerna något stormande och vild, ty folket befann sig ännu på ett stadium, som motsvarar ynglingens — det behöfde rasa ut, för att småningom vinna den sans, som höfves den mognade mannen. Man vann under dessa färder erfarenhet, och de som gingo åt vester kommo i tillfälle att se mången god frukt af en odling högre än vikingarnes. Men mer än allt detta är att skatta det medvetande af kraft som dessa färder skänkte, ett medvetande som icke inskränkte sig allenast till dem, som voro med, utan ock till de många, hvilka åren tvungo till ro eller som icke egde den förmögenhet som erfordrades för att utrusta ett skepp, till hela det uppväxande slägtet, som vande sig att tänka på kommande stordåd.

Det stegrade sjelfmedvetandet visade sig icke allenast i en rörlig lefnads bragder; sedan kristendomen hade kommit till våra bygder, blef man ock angelägen att föreviga minnet af de hädangångne. Vi sakna dess värre hvad Isländingarne ega, utförliga berättelser om lifvet i forntiden, vi ega blott runstenarnes korta inskrifter, men vi må vara

¹ Jfr Sophus Bugge uppsats i *Månadsbladet* nr 43.

² Utgifven af Broeman år 1762.

glade att hafva dem, ty annars vore ett och annat viktigt drag af våra fäders lif längesedan förgätet. Tidigare nöjde man sig med att resa en minnessten eller uppkasta en väldig grafkulle å orter der de lätt kunde ses, på en höjd eller invid en väg der menniskor färdades fram. Man satte värde på en sådan hyllning.

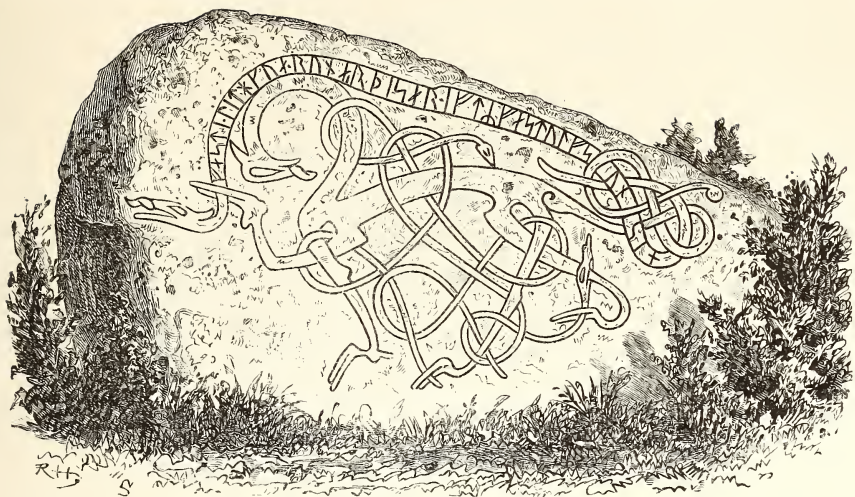
Den höges sång säger:

En son är bättre,
fast sent född,
sen' hans faders lefnad är liden;
minnesstenar sällan
stånda vid vägen,
om ej frände öfver frände rest dem.

Dock var minnet, som den oskrifne stenen bevarade, inskränkt till de närmaste ättleden. Genom bekantskapen med utlandets förhållanden och förmodligen äfven under inflytande af kristendomens högre odling började man använda den gamla, inhemska runskriften, för att åt vårdens minne gifva större varaktighet. Men man skref ännu alltför kort, allenast det nödortfögaste, man tänkte, att det öfriga minnes man nog. Det är samma kortsynthet, som förmådde menniskorna under 1500-talet att, när de skulle skriva ett årtal, teckna allenast de två sista siffrorna: nog känner man till århundradet, tänkte de. Hade alla tidehvarf varit lika naiva, skulle man mången gång hafva svårt att reda sig vid studiet af förgångna åldrar.

Dessa kortfattade runskrifter, som vanligen uppgifva namn, utan att närmare karaktärisera personerna, och som aldrig meddela något årtal, kunna dock till en del ordnas i tidsföljd och derigenom bringas att vittna om åldrar, rörande hvilka historien annars är ganska tyst. Dels nämligen kunna vi, vid aktgifvande på de slingor, inom hvilka runorna äro anbragta, märka huru enkla typer blifva mera utbildade, huru fullt utpräglade former småningom upplösas, och man kan sålunda fastställa en relativ kronologi. Till samma mål kommer man genom att studera rundragens form och ljudvärde, ty äfven i detta afseende kan man göra skilnad mellan äldre och yngre. Det gäller allenast att få en fast punkt, hvilken man kan bestämma med årtal, och en sådan lemna oss, såsom jag på ett annat ställe, har visat, de till minne af grekfararen Ingvar († 1041) och hans följeslagar reste stenarne. Till dem ansluta sig sedan en mängd af de öfrige såsom äldre eller yngre, och afståndet i tid kan man ungefärligen beräkna efter graden af förändringar, som slingor och skrift genomgått eller icke. Det är icke mer än billigt, om vi i denna skildring af vår medeltids kultur bereda plats för en och annan teckning af sådana minnesstenar, hvilka i vår tid bevara minnet icke så mycket af den eller dem, hvilkas namn stå på stenen, som af hela det tidehvarf de tillhörde,

¹ *Månadsbladet* 1878, nr 79—81.

4. Runsten vid Surstad, Vallentuna sn, Uppland.

Fig. 3. Till grund för figuren äro lagda teckningarna i *Bautil* nr 376 och Dybeck, *Sveriges Runurkunder*, Ups. Län nr 129. Inskriften säger: Björn, Ödulf, Gunnar, Holmdis läto rita denna sten efter Ulf Gjulögs husbonde (= man), men Åsmund högg (runorna).

Fig. 4. Till grund för figuren äro lagda teckningarna i *Bautil* nr 462 samt Dybecks nyss anförda arbete, Stockholms Län nr 162. Inskriften säger: Faste lät hugga dessa runor efter sin son Fastulf.

3. Runsten vid Ölstdad, Gryta sn, Uppland.

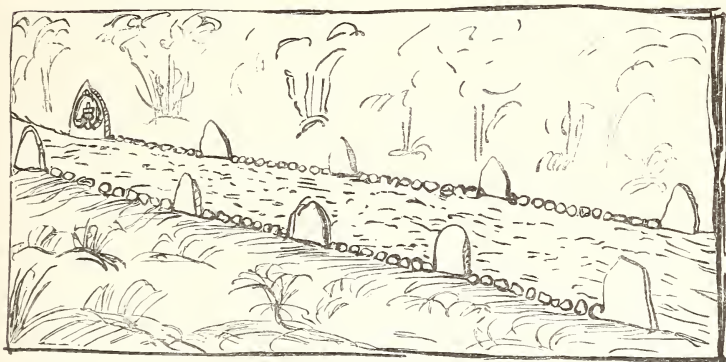
af ett slägte, som var friskt och starkt, af det gamla Sverige, som sträckte sig in i medeltiden och nu snart skulle vika för dennas aristokratiska ande.

Seden att rista runstenar varade längre än vikingafärderna. I vestern begynnade samhällena blifva ordnade och starka, så att man kunde hålla vikingarne på afstånd, i öster blefvo förhållandena så främmande, att hogen icke längre lockade att fara dit, och i Sverige sjelft begynnade kristendomen vinna allt mera insteg, mildrade sederna och manade mera till fredliga idrotter. Redan vid midten af 1000-talet var, såsom runstenarne lära oss, kristendomen ganska mycket spridd till och med i Uppland; af dem som följde Ingvar på hans färd voro flere kristne eller hade åtminstone kristne fränder. Vi kunna icke förvänas deröfver. De som deltog i färder till främmande land hörde till de mera framstående ätterna, och dessa voro ofta mera angelägna än de andra att antaga den nya seden, när det en gång blifvit afgjort, att han skulle antagas, så att det allenast var en tidsfråga när det skulle ske. Allmänt var dock folket icke ännu kristnadt; vi veta, hur man under en senare tid gjorde motstånd mot konung Inge, som nödgades att genom flykten rädda sig till sitt fosterland Vestergötland.

Af de fredliga idrotternas män är det en, som har visat så mycket begär att föreviga sitt namn, att det vore obilligt att icke här namngifva honom, storbonden Jarlabanke, som egde hela Täbyn i Uppland (å hvars egor kyrka finnes) och som talade om detta å stenar, reste här och der i hans trakt, som han sjelf reste, efter hvad han sjelf berättat. Han kan icke hafva lefvat mycket senare än härföraren Ingvar, han var kanske nästan samtida med honom. Att hans begär att göra sitt namn ihogkommet icke var allenast tomt skryt, kunna vi se af ett hans verk, som ehuru i detaljer förändradt, än i dag finnes kvar och gör tjenst. Mellan Täby socken och Vallentuna går en sank trakt, öfver hvilken det åtminstone tidtals kunde vara besvärligt att färdas. Öfver denna gjorde Jarlabanke, såsom det på den tidens språk hette, en bro, d. v. s. han gjorde väg, icke så, som det skedde å många andra ställen, hvarest man körde grus på botten af sundet, för att bilda ett vadställe, utan han byggde en bank, som höjde sig öfver vattnet, kantade honom med grofva kullerstenar, mellan hvilka på vissa afstånd reste sig parvis större stenar, och vid ena landfästet reste han midt emot hvarandra tvenne runstenar som sade: Jarlabanke lät resa desse stenar åt sig lefvande och gjorde denna bro, han egde hela Täbyn, Gud hjelpe hans ande. Den ena runstenen står kvar, af den andre finnes en bit, de omsorgsfullt lagda och resta kantstenarne äro längesedan försvunna. Endast en gammal teckning (fig. 6) visar, huru Jarlabankes bro såg ut, öfver hvilken ännu landsvägen går. Till en senare tid hör t. ex. en sten i den förut omtalade

5. Runsten vid Täby tä.

6. Jarlabankes bro vid Täby tä.

Fig. 5. Till grund för teckningen är lagd figuren i Dybecks nyss anförda arbete, Stockholms Län, nr 11. Inskriften är återgifven i texten, s. 70.

Fig. 6 återgifver en teckning i Peringskölds samlingar till *Monumenta per Attundiam* (manusk. i k. Biblioteket.)

Hammarby socken, å hvilken läses: »Björn och Ingelfast och Jon läto göra bro åt Torsten broder sin. Ypper ristade runorna». Det var redan gånget så långt, att man började försaka de inhemska namnen och antaga dem, som voro för kristne män heliga.

Synnerligen länge räckte icke runstenstiden; innan århundradet hade hunnit till ända synes hon hafva lyktats. Slutet kom helt tvärt, utan att man kan finna skälet i sjelfva konsten att teckna och utföra ristningarna. Man upphör att rista runslingor, innan konsten hade kommit på förfall. Orsaken ligger djupare. De som hittills, i stolt medvetande af sin duglighet, hade förevigat de sinas minne, miste småningom sina rättigheter och med dem den sjelfkänsla, som hade drifvit dem att resa runristade vårdar. Från flere håll hotades bondens sjelfständighet och inflytande i samhället.

Af gammalt hade konungadömet ett stort anseende. Folket var fördeladt på landen, men konungen tillhörde icke något visst af dessa, han tillhörde alla och fick derigenom en mera frigjord ställning. Det anseende, som någre af allmogen fingo genom sin härstamning, tillkom konungen i ännu högre grad; de ättstore bönderne voro från de öfrige skilde allenast genom en nyans, de hade inga särskilda genom lag stadgade rättigheter, hvilket deremot konungen hade. Han hade mer än alle andre i riket tillfälle att företaga bedrifter, som kunde sprida glans öfver honom sjelf och öfver medhjelparne, mer än andre tillfälle att med frikostiga gåfvor hedra dem, som gjort sig förtjente af hans ynnest. Om ynglingar och män vände sig till en ansedd storbonde, för att njuta fördelarne af hans ställning, så skulle de naturligtvis ännu hellre vända sig till konungen. Att inom de vardagliga förhållandena arbeta sig upp till en framstående ställning kunde vara förenadt med svårigheter, det tog framför allt tid. Slöt man sig deremot till konungen, vann man hastigare hvad man åstundade och i vanliga fall så mycket, att man kunde sätta sig öfver den ringaktning, med hvilken bonden var benägen att se på den, som trädde i personligt beroende af en annan mans godtycke, låt vara att denne man var konungen sjelf. Hurudan grunden var för en sådan konungsmans storhet och med hvilka ögon en bonde af den gamle stammen betraktade hans ställning, framgår fullkomligt klart af de ord som lagmannen Torgny yttrade till jarlen Ragnvald: »Underligt beten I eder, fiken efter tignamn och kunnen icke råda eller tänka för eder, så snart I kommen i någon vände.» Vi våga icke antaga, att Snorre Sturleson med diplomatisk noggrannhet återgifvit samtalet mellan de två stormännen, men hans skildring är det oakadt i högsta grad sann. Konungsmännens ställning var prekär, men upphöjd, och den bar i sitt sköte framtiden.

Inom utlandet var det i hög grad den starka konungamakten, som gaf upphof till medeltidens statsskick. De nyheter, som Sveriges

införlifvande i den kristna världen medförde, bidrogo att höja konungens makt, i det de fritogo henne från faran att blifva öfvervuxen af de andra inhemska elementen. Sverige försågs med en prestklass, till en början bestående af främlingar, sedan rekryterad med landets söner, men både förut och sedan beroende af en makt utom landet, som inom detta representerades af biskoparne. Prestens embete var heligt och hans person måste hållas i helgd, af honom berodde folkets hopp på kommande salighet, och man gaf skyldigt erkännande åt den betydelse han egde genom att förinna honom hvarjehanda timliga förmoner. Den som gaf dem var konungen, icke så mycket derföre att i lagen var bestämdt, huru långt hans myndighet skulle gå, utan snarare på grund deraf att han representerade det hela och folket fogade sig uti hvad han bjöd, så snart det ansågs vara af förhållandena betingadt. Men i och med detsamma som konungen hade att göra med tvenne folk i landet, de andlige och lekmännen, och hans makt påfordrades för att åt de förres tillvara gifva laglighetens helgd, höjdes hans ställning i någon mon gent emot det andra folket, de gamle undersåtarne, och de lockelser hans makt och personliga ställning utfölvade ökades i samma mon som makten.

Man har velat påstå, att konungstjenarne gifvit upphof till adeln i Sverige. Denna förklaring är alltför ensidig. Man var vid början af medeltiden icke sträng formalist; för att blifva medlem i den sig utbildande aristokratin kräfdes icke något så bestämdt utpräglat som att innehafva den ena eller den andra befattningen. De stora ätterna, som genom en och annan nyans skilde sig från den allmänna hopen, funno, när de gamle utvägarne för att vinna makt, inflytande och rykte begynnade tillstängas, det vara med sina intressen mest förenligt att ansluta sig till konungamakten, hvars anseende var i växande. Förhållandet var i hög grad personligt, vida mer än i utlandets feodaltater, ty det innebar icke nödvändigt mottagandet af ett län eller en tjänst — det innebar deremot alltid möjligheten att undfå det ena eller det andra.¹ För att inse, hvilken betydelse de stora ätternas frontförändring skulle hafva för folkfriheten, behöfva vi endast besinna, hvilken förändrad ställning lagmännen kommo att få. »Bonde-son skall lagman vara», heter det i den äldsta handskrift vi ega af Vestgötalagen, antagligen från ungefär år 1290. Deremot, lagman och hufvudman i den komité, som utarbetade den år 1296 stadfästade Upplandslagen, var hr Birger Persson, riddare och riksråd. I k. Magnus Eriks-sons landslag, från midten af 1300-talet, föreskrifves, att när lagman behöfde väljas, skulle biskopen infinna sig med två prester och allmogen skulle välja sex hofmän (frälsemän) och sex bönder, hvilke tillsammans med klerkerne skulle uppsätta tre personer på förslag och

¹ Den tid kom, då de store icke nöjde sig med utsigter, utan kräfdes verklighet. Derom får jag tillfälle att tala i den tredje boken.

af de tre skulle konungen nämna en. Huru bunden allmogen emellertid var i valet, synes bäst deraf, att lagmansembetena voro så godt som ärftliga, äfven efter den tid, då en Bo Jonsson dref ett sådant missbruk med sin makt, att han på en gång var lagman och den man, hos hvilken lagmannens beslut skulle öfverklagas. Under 1400-talet öfvergifves i mången lagsaga den urgamla landstingsplatsen och lagmannen håller ting omvexlande i häraden. Samma århundrade händer det, att lagmannen, numera vanligen ett af rikets råd, ej längre bor inom lagsagan.

Det är redan sagdt, att Sverige från början bestod af flere land, var, som det riktigt betecknats, en förbundsstat. Hvert land hade sitt ting, på hvilket allmogen samlades med lagmannen i spetsen och behandlade sådana ärenden, som gällde landet i och för sig och i förhållande till de andra landen. Man har skämtat öfver *das deutsche Inland* och *das deutsche Ausland*. Förhållandet var det samma fordöm i Sverige, hvarest utländsk man och utanrikes-man ingalunda voro identiska begrepp. Om en Vestgöte dräpte en »svensk eller småländsk inän-konungsrikes-man» voro böterna mindre än om han dräpte en Vestgöte. Vilde konungen blifva erkänd i riket, var det icke nog med val och den första hyllningen, utan han måste resa till hvert land, vid dess gräns gifva och mottaga gislan och å dess ting å nytt hyllas. Vi veta, hur det gick Ragnvald knaphöfde, som var så »båld och hugstor» att han icke brydde sig om ceremonien med gislan, och som »för sin vanvördnad mot alla Vestgötar fick en vanhederlig död. Då styrde god lagman för Vestergötland och landshöfdingarne och alle voro då sitt land trogne.» Småningom blef det verkligen en ceremoni, ty konungarne företogo icke sin eriksgata förr än de både länge och väl hade regerat. K. Magnus Eriksson t. ex. blef myndig år 1332 och red sin eriksgata först 1335. Af gammalt, när konungen ville få beslut i någon rikets angelägenhet, behöfde ärendet föredragas i hvert landskap. Seden blef aldrig upphäfd, han kom ibland äfven i senare tider till användning, men i allmänhet lades den å sidan och konungarne afgjorde rikets angelägenheter antingen på egen hand eller efter samråd med de sine män, som de behagat kalla till »sitt samtal».

Så försvann allt mer allmogens rätt att gripa in i det allmänna. Landskapet upphörde allt mera att vara land, det blef i stället lagsaga, de viktigaste ärenden, som föredrogos å tinget, gällde lagskipning eller lagsagans egna angelägenheter. Äfven denna kvarleva af det gamla skicket hotades med undergång. Konung Erik af Pommern ville upphäfva lagsagornas ting och ersätta dem med ambulatoriska kungliga ting.

Detta var ännu icke allt: för att lättare förse landet med förnödenheter och främja industrien, begynnade konungarne alltifrån den senare delen af 1100-talet att omhulda städerna i riket, att ombilda de gamla och skapa nya efter utländskt mönster. Dem till fördel

förböds all handel på landet och allt handverk, utom det som kunde i strängaste mening räknas till husbehof. För allmogen återstod då ej mer än att odla jorden, att betala skatter, att när han uppbadades, deltaga i rikets försvar. All rätt att taga ett initiativ, snart sagdt all rätt att varda hörd togs bort: bonden var bunden vid sin torfva och hade i allmänhet icke att blicka utom hennes rå och rör.

Hvad skola vi säga om allt detta? Det finnes de, som helt enkelt fördöma det. Det äkta nationela fick vika för det främmande, det naturliga för det konstlade. — En fosterländsk uppfattning är visserligen god, men hon har icke rättighet att vara enfaldig.

Förhållandet här var alldeles detsamma som inom öfriga delar af medeltidens värld. Det var fråga om att tillegna sig något nytt, en högre odling; för att detta skulle gå snabbare, var det nödigt, att någre i samhället, de som sträfvade högst, satte sig i besittning af det nya, lefde sig in uti det, på samma gång de lämpade det efter den nationela karaktären och hvad förut fanns. Till det gamlas, det nationelas brister hörde den splittring, som rädde mellan rikets olika delar. Skulle riket varda stärkt inåt och utåt, skulle något stort kunna vinnas och uträttas, måste enhet åstadkommas, och denna vanns lättast derigenom, att öfver de gamla, isolerade landen och öfver den allmoge, som bodde i dem och som inom hvart område höll på sitt, bildade sig ett högre samhälle, som hade gemensamma intressen och omfattade hela riket. I den enhet, som sålunda bildats, måste de förut söndrade delarne småningom uppgå. Först derigenom kunde det svenska folket få godt af det everdliga goda, som äldre främmande kulturer frambragt, först derigenom kunde det gå framåt och omsider intaga en hedersplats i de europeiska nationernas led.

Äfven deri voro de svenska förhållandena lika de utländska, att det varaktiga goda, som låg i det nya, var i tillämpningen behäftadt med bristfälligheter. De som hade blifvit de högste i samhället, kunde icke på längden behålla sans och måtta. De blefvo sjelfviske och utöfvade förtryck. Frälsets stigande begär efter förmoner ökade allmogens skattebördor, och de mäktige i landet behandlade stundom de »fattige bönderne» med största hänsynslöshet. K. Magnus Eriksson skrifer den 30 november 1335: »Vi hafva i sanning och alltför mycket i sanning förstätt, att i vår barndom växte upp mångahanda sedvänjor, flere hårda och ogagneliga än gagneliga och goda, den ärlige allmogen och oss till mycken bedröfvelse, alle kloke män till mångahanda tunga. Nu sedan vi kommit till myndiga år, hafva vi bedt, rådt och hotat med hård räfst, att återvändas skulle af sådan krank sedvänja. Få äro de som gjort det för vår böns, råds eller hots skuld. För den skuld hade vi ett möte med våra gode och kloke rådgifvare — — öfvervägande med dem, huru god sedvänja och rätt måtte stadgas och stadfästas, krank sedvänja och orätt nedläggas och göras oduglig, med ljuft och

med ledt, efter som Gud gaf oss och våre rådgifvare makt att råda, så att vi icke bära vårt konungsnamn ovärdigt. Först samtyckte och stadd vi, att all Sveriges allmoge skall hafva frid för sig och det så, som friden varit bäst i våre förfäders dagar. Vidare att alle, som med fullständiga vapen rida öfver landet, utan vårt tillstånd, skola rymma riket. Förbjuda vi ock hårdeliga, vid vår vänskap, godgerning och kärlek, att rida med någre storflockar öfver landet, lofva vi ock stadeligen att dylika storflockar, som öda vårt land, skola med vår makt göras mindre, i fall de icke vilja styra sig sjelfva. En biskop ride lofligen öfver landet med 30 hästar, riddare och svenner af vårt råd med 12 på det högsta, riddare och svenner utom rådet med 6, mindre män för sig med 2 hästar. — — Om någon tager något från prest eller bonde eller gästar deras hus mot deras vilje och denna vår stadge, — då ega och skola vi från honom, vare sig hög eller låg, taga hans lif, äfven om det han tagit icke är mera än ett höns värdt. — Undrens ej öfver att konungslig räfst gör sig hård, kranke gerningar och sedvänjor till blygd och motgång, som dagligen uppväxa och ökas mera än i våre förfäders dagar. Nu, för Guds skuld, rättens framgång och fridens ökelse, bedja vi konung Magnus eder våre käre biskopar, allt vårt råd, alle gode klerker och lekmän, som vilja älska och vårda rättvisan, att I viljen för oss uppenbara våldsgerningar och dem, som sådana göra, hvar i sin stad, efter som honom möjligt är. Särskildt bedja och bjuda vi den allmoge, som våldsgerningar öfvergå, att de kungöra och uppenbara för oss hvad gjordt är, utan all räddhoge.»

De politiska rättigheterna voro så godt som förlorade, icke på pergamentet eller papperet, men i verklighet. Man var derutöfver icke ens skyddad till sin personliga säkerhet. Allt detta bar man, såvidt vi af bevarade handlingar kunna se, utan knot. Man försökte icke ställa till en revolution, vi höra icke om några strider framkallade deraf att bonden satte sig till motvärn. Sådana strider torde väl hafva förekommit, men de gjorde icke något buller af sig utom den närmaste kretsen.

För att förstå denna långmodighet eller liknöjdhet, måste vi sätta oss in i den tidens förhållanden. Allmogens frihet krossades icke genom några våldsamma handlingar, som hade kunnat framkalla motstånd. Tvärtom gick omhvälfningen så för sig, att det ena efter det andra helt stilla togs undan, man försummade att i tid rida sin eriksgata, man försummade att tillfråga landens ting i rikets angelägenheter. Det är lättare att sätta sig in i och äfven sätta sig till värn mot en bestämd handling, ett bestämdt förbud mot den gamla seden, än att inse hvad det är fråga om, när en sed faller ur bruk. Man undrar måhända, att icke det ena eller andra förekommer, men man tänker, att den tid kommer väl, då vi åter blifva tillsporde i rikets ärenden.

Man väntade så länge, att till sist hade man kunnat vänja sig vid att aldrig blifva hörd. Förräderi är ett fult ord, men man kan dock säga, att allmogens sak hade blifvit förrådd af allmogens ledare, i det samma som lagmännen upphörde att vara folkets män, sjelfständige mot konungamakten, och blefvo i stället konungens män. Denna öfvergång, som visserligen kunde för samtiden i vissa fall kännas betungande, lände dock på det hela rikets utveckling till båtнад. Så mycket viktigare var denna förändring i lagmännens ställning, som allmogen derigenom miste icke blott sin målsman, utan ock den personliga medelpunkt, till hvilken han kunde sluta sig, stödd och stödjande i kampen för det lillas sjelfständighet.

För att allmogen skulle kunna mot de förändringar, som smögo sig in i statsskicket, göra ett allvarligt motstånd var en samverkan nödvändig med lagmannen eller någon annan ledare. Lagmannen kunde icke mer komma i fråga, då han hade öfvergått på konungens sida, en särskild ledare uppträdde icke, blef ej heller uppsökt, förr än riktigt tvingande nöd dref dertill. Man var icke fallen för nyheter.

I många afseenden var ställningen en helt annan än nu, hvadan vi icke få undra öfver den uppenbara likgiltigheten. Landet var, som vi hafva sett, af vatten och framför allt af skogen deladt i en mångfald små områden, med mycket mindre inbördes samfärdsel än nu. Man kunde icke följa med tidens tilldragelser, om hvilka man erhöll allenast knapphändiga underrättelser. Allenast å kyrkogården hade man tillfälle att afhandla allmänna angelägenheter. Visserligen gingo ibland genom landet nyheter, som antogo de mest vidunderliga former, men säkerligen höllos för ren sanning af medeltidens menniskor, för hvilka snart sagdt intet var otroligt. De sysselsatte i det längsta fantasien, kunde framkalla belåtenhet eller beklagande, men dervid stannade det. Med bygdens angelägenheter sysselsatte man sig och det kunde vara mycket nog att diskutera dem, i följd af den tidens invecklade egendomsförhållanden. För den återstående delen af landet och riket slumrade länge intressena.

Det fanns för öfrigt hos folket en stor förmåga att foga sig efter det bestående, man betraktade det helt objektivt och det föll bönderne icke in att rasonera öfver saken, än mindre att vidtaga några åtgärder till åstadkommande af en förändring. I folkvisorna, som tillkommit under den ridderliga perioden och ända in till senaste tider lefvat på folkets läppar, omtalas mången handling, som icke består profvet inför vår tids moral. Under medeltiden berättade man en sådan handling vanligen utan att tillfoga en reflexion eller ett omdöme; var det kraft i handlingen väckte den, oafsedt allt annat, beundran och som barn fröjdades man åt glansen af de stores uppträdande, förgätande skuggorna, som ofta bredde sig djupa öfver den undanskjutna, skattbetungade allmogen.

Efter den tid af kraftigt uppträdande, som allmogen hade genomlefvat under den s. k. vikingatiden, hade en period af mattighet inträdt. Man lät all makt glida sig ur händerna och såg lugnt på hela utvecklingens gång. Men den tid kom, då man hade hvilat nog, då man hade hunnit så pass vänja sig vid de nya förhållandena, att man kände hogen vakna att gripa in. Innan hos allmogen begäret att bestämman statens öden hade kommit till lif, hade statsklokheten varit betänkt på att gifva honom röster med vid behandlingen af rikets ärenden. K. Magnus Eriksson, förlägen om hjälp i striden mot aristokratin, uppmanade år 1359 borgerskap och allmoge att sända ombud till en riksdag. Vi veta icke ens, om riksdagen kom till stånd, vi märka inga rörelser, som antyda att konungens plan hade ett stöd i de ofrälse ståndens innersta sträfvanden. Det kräfdes en tid af grundlig nöd, för att lif och handling skulle uppenbara sig.

Denna tid af nöd, framkallad af ett ytterligt förtryck, kom. En händelse gjorde att förtrycket verkade hårdast i Dalarne. Men det var helt visst icke tillfälliga omständigheter, som gjorde att man just i Dalarne var så snar att resa sig. I detta vidsträckta landskap var under den hedna tiden, att döma efter fornlemningarnas och fyndens fåtal, bygden mycket oansenlig, men under medeltiden måste hon hafva blifvit i högsta grad vidgad. Dalkarlarne voro derigenom som en ny stam, hvilken icke hade genomgått en tidigare storhetsperiod. Med lif och kraft grepo de nu verket an och spelade samma rol som i utlandet städerna, resultatet blef här detsamma som derute: det aristokratiska väldet bröts. Men så hade också Dalkarlarne fått i spetsen för sig en man, som var både kraftig och klok.

Rimkrönikan berättar:

De fattige bönder i Dalarne bo,
 deras fogde gjorde dem mycken oro,
 han lät dem så svåra plåga
 och skattade dem mest af hvad de ega.
 Han lät de bönder i rök upphänga,
 så svåra lät han dem tränga;
 deras qvinnor lät han dermed plåga,
 de spändes för hölass, dem skulle de draga;
 dem gjordes dermed så stor nöd,
 de födde strax barn, som voro död'.
 Mycken mer orätt han dem gjorde,
 ho der granneliga efter sporde.

I »de fattige bönders» namn klagade Engelbrekt hos konungen, och när det visade sig, att hos regeringen icke fanns vilja att hjälpa, då reste sig bönderne med vapen i hand. »Dalkarlarnes begäran och mening är, heter det i ett bref af den 1 augusti 1434, att hafva en konung i Sverige, de vilja sjelfve vara herrar, och detta på det att det

skall åter vardas i Sverige, som det fordom var i konung Eriks dagar, som nu kallas helig och som man här mycket ärar.»¹ Brefskrifvaren har rätt: den strid som nu begynnades skulle åt allmogen gifva hvad han ännu i den helge konungs Eriks dagar hade, nämligen politisk betydelse. Nu var dock allmogen icke längre all möge, utan måste han dela makten med de andra stånden, som utgått ur allmogen, men under tidernas lopp blifvit omgärdade med en hel mängd privilegier.

Det inflytande på landets offentliga angelägenheter, som allmogen hade vunnit genom den engelbrektska resningen, förlorade han sedermera icke. Ombud från landskapen samlades fortfarande å riksmötena jämte de privilegierade stånden och dessutom gåfvo de politiska förhållandena under den senare delen af Sveriges medeltid allmogen otaliga tillfällen att mellan riksmötena gripa in på ett vida kraftigare sätt än vid dessa, å hvilka böndernas inflytande var begränsadt genom de andra stånden och å hvilka de i allmänhet synas hafva, såsom det heter i berättelsen om 1527 års riksdag i Vesterås, lyssnat till dem »som första rösterna gifva borde», för att af dem få »veta hvad de gilla skulle». De förnämligare frälseätterna voro under 1400-talet och början af 1500-talet splittrade i olika partier och bestämdes deras sträfvan den alltför ofta af hänsyn till egen fördel. De som förde fosterlandets talan funno det ofta svårt att hos de tvistande stormännen finna det nödiga stödet för sina försök att omöjliggöra unionens återinförande och värdjade då alltid med framgång till allmogen, som i sin politik icke leddes af annan bifasigt än möjligen den att få lättade skattebördor eller åtminstone att få utöfva sin rätt att deltaga i bestämmandet af de extra gårdernas belopp. Sturarne tryggade sig alltid till allmogen, som äfven med stora uppoffringar hörsammade deras kallelser till vapen; när rådet år 1497 förklarade den äldre hr Sten afsatt, vägrade han att erkänna giltigheten af dess beslut, alldenstund makten var honom gifven äfven af allmogen.

Den enighet, som denna tid rädde inom allmogen, berodde i främsta rummet på gemensam kärlek till fosterlandet, ty i öfrigt höll man ännu på den gamla styckningen i land och härad. När en resning åstadkoms, begynnade vanligen ett landskaps inbyggare, genom bud och bref manades de andra landskapens menigheter till efterföljd. Dalkärlarne, som på 1430-talet togo det första steget, synas sedan dess hafva ansett det vara sin skyldighet att i liknande fall gå i spetsen och det tyckes, som man i öfriga delar af landet vant sig vid att gifva dem en viss rang framför de andra. År 1507 hade allmogen i Finveden åtagit sig att utgifva en gengärd, hvars belopp dock icke var bestämdt. Å riksföreståndarens vägnar underhandlade fogden med hvart härad och fick länge vänta på svar, alldenstund intet härad var hugadt att fatta ett beslut, utan att veta huru man i de andra var sinnad. När han omsider, efter många och långa underhandlingar, fick ett tillbud, var det så lågt

¹ Von der Ropp, *Hanserecess* 1, s. 304.

att han förklarade, att *Dalkarlar*, Helsingar, Uppländingar m. fl skulle komma dem på halsen för sådan deras olydnad. Ett af de bästa bevisen för den isolering, som ännu fortlefde, gifva Virdarne, då k. Kristiern II af dem kräfde trohetsed: de begärde några månaders betänketid, hade det öfriga Sverge underkastat sig vid nästkommande Olofsmessa, skulle de göra likaledes. Samtidigt afslöto de en separatfred med sina grannar Blekingsborne: inbyggarna å båda sidor af riksgränsen skulle försvara hvarandra.

I de fall då det heter, att allmogen i de olika landskapen reste sig, få vi dock icke tro, att rörelsen inskränkte sig till bönderne, ty skrifvelserna om den påbörjade resningen äro utfärdade äfven i frälsemännens namn; låt vara att frälset under 1400-talet hade fått en fastare ställning, mellan de allmänneliga frälsemännen och bönderne torde ofta hafva funnits stor öfverensstämmelse i tycken och önskingar. Men fall förekommo, då bönderne allena uppträdde och då deras isolering gör dem berättigade till ett ärofullt omtalande i alla tider. När den unge hr Sten hade fallit, voro bönderne ifrigast att försvara Sveriges sjelfständighet, allmogeskaror slagrades, allmogehärar, villige att våga sitt lif, skingrades af brist på personer bland frälset, som voro hogade att anförä dem.

Allmogen fann sig så lätt i att utöfva inflytande på landets angelägenheter, särskildt i utomordentliga fall, att vanan snart nog förvandlades till ovana. Vi veta, huruledes Dalbönderne reste sig den ene gången efter den andre mot konung Gustaf, till hvars upphöjelse på tronen de så väldigt hade bidragit. Deras klagomål voro af mångfaldig art: prisen voro höga, man fick ej längre höra messan på det obegripliga latinska språket, konungens hofffolk klädde sig för modernt o. s. v. Det fordrades till sist kraftiga åtgärder, för att Dalamännen skulle lära sig att intaga den rätta platsen i det nya statsskicket.

I början af detta kapitel fäste jag uppmärksamhet vid de stora skiljaktigheter, beroende på börd, personliga egenskaper, rikedom m. m., som förekommo inom odalböndernes krets. Men det stannar icke vid dessa skiljaktigheter. Allmogen utgjordes icke uteslutande af odalbönder, utan nedom dessa stodo många andre, sämre lottade i ekonomiskt och medborgerligt hänseende, alltsammans beroende derpå, att de icke suto på egen jord: brytar, landbor, gräs- och hussåtesfolk, innesfolk, gerningsfolk, legohjon — för att icke tala om hemmahjonen eller trälarne, som icke hade ens personlig frihet. Om dem får jag framdeles tillfälle att tala, om de öfrige är det här rätta platsen att lemna några upplysningar. För öfrigt, när under loppet af 1300-talet träldomen afskaffades i vårt land, gingo naturligtvis trälarne upp i de förut nämnda lägre grupperna. Äfven inom dessa funnos skiljaktigheter: brytar och

landbor, som skötte jord, låt vara andras, kallades liksom bönderne på latin *rustici* och voro förmer än de öfrige, som icke skötte jorden annat än som andras hjälpare eller tjenare.

Som en mellanklass mellan odalbönderne och de öfrige kunna vi upptaga **allmäningsbönderne** d. v. s. sådane, som med vederbörligt tillstånd hade inom allmänningarna brutit sig gårdar, hvilka gingo i arf från far till son. De hade, såsom vi få se i kapitlet om skatteväsendet, en mindre fri ställning än odalbönderne, men skulle dock, enligt Vestgötalagens bestämda yttrande, räknas som bönder, icke som landbor.

I spetsen för trälarne på en bondes gård stodo en man och en qvinna, bryten och dejan. När träldomen upphörde, stannade namnen kvar, men tillades då fria tjenare. Namnet **Bryte** kom småningom — redan i början af medeltiden — att beteckna ett särskildt slag af jordbrukare, bryte blef till och med en tjenstemanna-titel.¹

Bryten, af gammalt betrodd med att hafva tillsyn, kunde blifva den som skötte jordbruket och allt öfrigt å en gård, vare sig vid sidan af en jordegare, som af en eller annan anledning icke kunde eller icke ville sköta sin jord, eller ock ensam på någon gård, å hvilken jordegaren ej bodde. Han stod i strängt beroende af jordegaren, var, som det i Vestgötalagen heter, hans miskundsman, efter jordegarens vilja fick han rida i eller ränna ur gården. Han anställdes i kraft af en särskild öfverenskommelse (det talas om stämmodagar och om att fästa bryten), hvilken bryten icke egenmäktigt fick häfva. En jordegare ville icke gerna göra sig af med en god bryte, men kunde dock icke tvinga honom att stanna för alltid. Om bryten på tre ting hade anmält sin önskan att afgå, kunde han icke längre hållas kvar.

Bryten kunde tillträda en gård uteslutande i egenskap af tjenare och kallades då äfven redosven, eller han kunde uppträda som delegare, i det han i boet bragte in en del lösegendom. Kom han med två tomma händer till sin plats, tillföll, enligt Vestgötalagen, allt hvad han under sin förvaltningstid förvärfvade i jord och gårsimar (lösören) jordegaren, hade han deremot andel i boet², delades vinsten mellan jordegaren och honom efter hvarderas insats. I Danmark, der bryteväsendet var rikt utveckladt, kunde andelen i lösöreboet anordnas på tvenne sätt, dels genom fälåg, då hvardera parten hade sin qvot i det hela, dels genom virdning (*æstimatio*), då jordegaren till bryten öfverlemnade inventarier till ett visst värde, och skulle i detta fall, när förhållandet mellan jordens egare och förvaltaren bröts, till jordegaren utlemnas

¹ Bryte = den som bryter och utdelar brödet eller i allmänhet maten till de underlydande; de ja (degja) = den som gör degen. Båda namnen förekommo äfven hos Angelsaksarne, *brytta* och *dige*. Bröd-utdelandet och brödtillverkningen gafvo upphof icke allenast till tjenarenamn. Husbonden kallades fordom i Sverige lavarper (isl. Lávarör, angels. *hlaford*) d. v. s. den som utdelar brödet, och af detta ord har den nuvarande engelska titeln *lord* uppkommit. Ordet *lady* anses bildadt genom förvandling af orden *hlaf-dige* d. v. s. bröddeja. På latin kallades bryten *villicus*.

² Jfr t. ex. DS nr 1605, en handling från Uppland.

inventarier till samma värde. På hvad sätt bryten redogjorde för sitt fögderi, hvad han skulle lemna till jordegaren och hvad han fick behålla för sig, synes icke af svenska urkunder som jag haft tillfälle att se. I Danmark synes bryten hafva lemnat till jordegaren en tredjedel af den årliga afkastningen.

Brytar omtalas i medeltidshandlingar för så godt som alla delar af Sverige, vid sidan af landbor. Brytar synas dock hafva funnits allmänne i Skåne och i Götalandskapen än i Svealand, och småningom synes institutionen hafva lemnats å sidan: i k. Kristofers landslag förekommer icke ens ordet bryte¹. I Svealandskapen synes, att döma efter lagarne, brytesförvaltningen hafva i viss mon ersatts af *bolagsinrättningen*. Två personer lade i vittnens närvara bolag samman för viss uppgifven tid, som kallades *bolagsstämma*; var tiden ute, skiftes boet, och, om tvistigheter dervid uppkommo, tillkallades de förre vittnena. Vestmannalagen talar om bolag för ett år, som skulle förnyas, derest den ena parten sådant önskade. Den danska virdningen motsvaras i samma lagar af inläggfä — penningar eller andra egodelar, som i vittnens närvara insattes i en annans gård och på gifven tid utkräfdes; derest genom våld, stöld eller eld bådas egodelar förforos, skulle förlusten delas, derest endast det inlagda godset förlorades, skulle det af den, som hade mottagit det, ersättas. Ur Svealagarne infördes dessa stadganden i de båda landslagarne. Att det mellan bryten och bolagsmannen fanns en viss likhet i ställning kunna vi sluta af Östgötalagens föreskrift, huru ske skulle i händelse en bryte, ställd till räkenskap, svarade att han icke vore bryte, utan bolagsman. Den enes och den andres ställning kunde således förvexlas. Det synes, som om bryteväsendet i Sverige allenast inom Vestergötland och sannolikt äfven Småland varit ordnad på alldeles samma sätt som i Skåne och det öfriga Danmark².

Bryten kunde äfven vara en tjensteman. I vissa handskrifter af Skånelagen ersättes ordet bryte med konungens fogde eller ombudsman; äfven erkebiskopen i Lund hade brytar som fogdar. I Sverige, der bryten synes haft mera karaktär af förvaltare, omtalas brytar på konungens, jarlens, biskopens och lagmannens (?) gårdar, och var tydligen bryten å kungsgården åtminstone ibland, om icke alltid, länsman, d. v. s. han fullgjorde inom trakten der han bodde hvarjehanda administrativa åligganden, fullkomligt i öfverensstämmelse med medeltidens sed. Att brytarne kunde vara personer af betydighet synes deraf, att lagmannens (länsmannens?) bryte enligt Östgötalagen kunde hafva stallare, stekare och ett fartyg med 40 roddare. Det torde ock förtjena nämnas, att år 1301 upprättade en lagmannen hr Birger Perssons

¹ I en handling från Småland omtalades år 1377 en brytesgård och en der bredvid liggande landbogård.

² Huru äfven i Danmark bryteväsendet under tidernas lopp försvann, synes bland annat deraf, att, enligt Schlyters uppgift, en del yngre handskrifter af Skånelagen hafva ordet landbo på sådana ställen der äldre handskrifter hafva bryte.

villica (en brytes hustru) å egna och mannens vägnar ett testamente, i hvilket hon bortgifver fem örtugland jord och en mark penningar samt förbehåller sig och mannen grafplats i predikarebrödernes kyrka i Sigtuna; till testamentsverkställare nämndes tre personer, bland dem husbonden och en annan riddare. Den tiden var det icke mycket vanligt, att personer af lägre stånd gjorde sig besvär med att upprätta skriftliga testamenten, och visar i öfrigt urkunden, att en bryte och hans maka kunde i hög grad åtnjuta sin husbondes aktning och välvilja. Vi se ock här, hvad i öfrigt framgår af en mängd stadganden, att en bryte kunde hafva egen jord. Testamentet (DS nr 1336) är skrifvet å hr Birgers egen gård Finstad¹.

I Sverige synes man hellre haft **landbor**² än brytar; åtminstone omtalas sådane oftare och landbor funnos under hela medeltiden. Om bryten kan betecknas såsom förvaltare med eller utan eget kapital insatt i gården, så var landbon arrendator, hvilken genom en bestämd, högtidlig öfverenskommelse öfvertog en gård, vid tillträdet erlade en städja kallad gåfva (gift, gäf, afgift, i Östergötland specialiserad som vängäf (vängäfva) och bolgäf) samt under arrendetiden årligen erlade afrad, äfven kallad landskyld (-skuld) och landgille. I äldsta tid var icke arrendetiden fastställd till någon viss längd, utan gafs arrendet första gången på ett år och förnyades intill dess uppsägning gjordes af endera parten. Af intresse så väl för jordens egare som arrendatorn sökte man sedermera gifva varaktighet åt arrendeförhållandena, Upplands- och Vestmannalagarne bestämma arrendetiden till 8 år, landslagarne nedsatte den till 6 år. I Danmark sökte k. Kristiern II införa arrenden på lifstid³. Uppsägningen synes i början hafva skett i sammanhang med afradens erläggande, men blef sedermera skild derifrån. För öfrigt voro uppsägnings-, fardags- och afradsdagar olika i olika orter och på olika tider. Landslagarne föreskrifva, att afraden skulle erläggas vid Thomasmessan före jul (21 december) och förlägga uppsägningen till våren (k. Magnus Eriksons landslag till tiden före sankt Eriks dag (18 maj), k. Kristofers landslag till tiden före midfastan) och afflyttningen till ett år derefter (torsdagen före midfastan), med skyldighet för den flyttande att redan vid kyndelsmessan (2 februari) upplåta en del af husen åt efterträdaren⁴.

¹ Om bryten jfr N. M. Petersens uppsats *Bonde, bryde og adel, i Annaler for nordisk Oldkyndighed* 1847 s. 228 f., samt J. Steenstrup, *Studier over K. Valdemars Fordeboeg* s. 79 f.

² Arrendatorn kallades landbo, afradskarl samt (på Gotland) laigulendinger. Genom en tillfällighet omtalas afrad i det äldsta i Sverige skrifna bref, som blifvit intill våra dagar bevaradt. (intaget i *Diplomatarium seecanum* under nr 51). Arrende kallas i medeltidens handlingar bolatäckia (öfvertagande af en gård) och (i öfverflyttad bemärkelse) giftstämma (någon gång bolagsstämma) samt mal (mål). På latin kallades landbon colonus.

³ Allen, *De nordiske Rigers Historie* del 4 s. 39.

⁴ Upplandslagen förlägger uppsägningen till afradsdagen, Östgötalagen kräfver uppsägning före jul. Fardagar voro i Vestergötland fyra (tolftedag jul, kyndelsmessan,

Landbons ursprungliga skyldighet var att odla den jord, som blifvit honom anförtrodd, och att erlægga afrad i förhållande till jordens storlek samt att fullgöra vissa dagsverken, men under århundradenas lopp ökades pligterna i antal och tyngd. De under 1400-talet utfärdade förordningarna, som äro tryckta af Hadorph såsom bihang till Bjärköa-rätten, ålägga landbon icke allenast att underhålla husen i gården, utan att årligen bygga ett nytt hus, hvarvid dock uppförandet af så viktiga hus som stuga, lada eller nöthus, skulle anses motsvara två års skyldighet¹, eller att betala till jordegaren $\frac{1}{2}$ mark penningar, k. Kristofers landslag ålägger honom att årligen bygga för $\frac{1}{2}$ mark penningar, han skulle vidare årligen täcka en viss yta tak (16 alnar enligt stadgan af 1483, 16 famnar 1514), gräva 20 famnar dike, uppsätta 20 famnar gärdesgård (40 famnar 1514), årligen sätta 30—40 humleplantor intill dess antalet uppgick till 200 — landbon skall, säger k. Kristofers lag, vid afflyttningen åter antvarda jordegaren godset bättre och ej sämre. Humleodlingen låg regeringen om hjertat, alldenstund man ville göra landet oberoende af importen från hansestäderna, hvilka alltför gerna ville förvandla sin merkantila öfvervigt i Norden till en politisk. Landbon skulle vidare, när höstens bergningsarbete var slutadt, gifva jordegaren en tunna öl jämte kost och hästfoder samt en gång om året mottaga som gäst hans fogde. Han skulle förrätta en försla om året, som vanligen var mycket dryg, samt fullgöra ett visst antal dagsverken. Deras antal uppgifves vanligen till åtta, Skara-förordningen af 1413—14² föreskrifver till och med tolf, nämligen tre om våren med dragare, tre vid höslåttern, tre vid skörden och tre med timmerkörning³. I början synes landbon, när han fullgjorde sina dagsverken, hafva varit i jordegarens kost, men 1474 års förordning bestämmer, att han skulle sjelf förse sig med föda. Dessutom hade landbon skyldighet att under någon kortare tid om året föda jordegarens hästar och deras vaktare. Derjämte hade han ej stort tillfälle att skaffa sig biinkomster. Hade han foder till öfverlopps, måste han först hembjuda det åt jordegaren. Timmer, näfver, långhalm, gårdsel fick han ej sälja, ej heller, utan jordegarens medgifvande, mottaga andras kreatur till utfordring. Till gengäld för allt detta hade landbon

köttsöndag (fastlagssöndag) och midfastan), i Södermanland och Östergötland midfastan. Afraden erlades enligt Vestmannalagen vid kyndelsmessan, fastans begynnelse och midfastan, enligt Upplandslagen fastans begynnelse, i Bohuslän strax före jul (DS nr 1499), i Vestergötland senast natten före julafton, i Skåne vid förra Mariamessan d. v. s. 15 augusti.

¹ Stadgan af år 1474 räknar stuga, lada och fähus hvarterda för tre års byggnad, herberge, visthus, stall och foderlada hvar för 2 års byggnad. Det tyckes icke, som om landbon vid afflyttningen regelbundet erhöi ersättning för de hus han uppfört. Ersättning förekom dock ibland, en sådan omtalas t. ex. i Helsingelagen. Skånelagen berättigar honom att flytta bort de hus, som ej lösas.

² Förordningen bär hos Hadorph året 1416, men måste höra till 1413 eller 1414; jfr Styffe, *Bidrag* del 4 s. CI.

³ Inom Vexjö stift var landbon skyldig att för jordegarens räkning köra lass till Kalmar, Vadstena, Jönköping, Halmstad, Skåne, Blekinge eller "hvarth husbonden honom tillsäger" (1414 års stadga, Hadorph, s. 41, som dock måste vara senare, jfr Styffe anf. bok s. CVII. — Linköpingsbiskopens landbor gjorde vid slutet af medeltiden sex dagsverken.

rätt att i vissa fall påräkna jordegarens skydd och när extra ordinarie skatter utskrefvos, betalade han blott hälften mot skattebonden¹.

Städselgåfvan var i allmänhet beroende af öfverenskommelse mellan de två kontraherande parterna, men äfven med afseende på denna torde tidigt en häfd hafva utbildat sig. Östgötalagen t. ex. uppgifver att bolgåf borde bestå af ett sex år gammalt nötkreatur och vängäf (vängäfvan) som gafs vid första tillträdet, af sex öre penningar för hvar attung. Afraden deremot var af gammalt bestämd i ett visst förhållande till jordens värde. I Svealanden var redan vid midten af 1100-talet den odlade jorden värderad i mark-, öres- och örtugland. En egendom som ansågs vara värd en mark silfver skulle i afrad gifva en örtug silfver och kallades ett örtugland, en egendom, som var värd 3 mark, skulle gifva ett öre och kallades ett öresland, en egendom som var värd 24 mark skulle i afrad gifva en mark och kallades ett markland. Den årliga afradens värde utgjorde således $\frac{1}{4}$ af jordens. Denna jordens värdering och afradens förhållande dertill framträder ingalunda alltid klart, emedan vid försäljningar köpesumman vanligen icke angifves i mark silfver, utan i penningemarker, hvilkas förhållande till silfvermarken var skiljaktigt vid olika tider — dock omtalas ibland i handlingar att en gård var såld till "rätt pris" (*iustum precium*)² — och emedan ej heller afraden erlades i silfver, utan i varor (efter ortens lägenhet säd eller smör) och i penningar. De senares belopp stod visserligen från början i ett visst förhållande till afradens storlek³, men derifrån afvek man mycket ofta, i det afraden ibland utgick helt i varor eller helt i penningar eller, antagligen på grund af öfverenskommelse, i mera eller mindre penningar är egentligen vederborde⁴. I Östergötland och närliggande orter var den odlade jorden indelad i attungar. Namnet står här icke i ringaste sammanhang med jordens värde eller afradens storlek, men att äfven här afraden för hvar attung var fastställd ses af sådana uttryck som "en attung och 4 spansns afgäld" (1383) och — ännu tydligare — " $\frac{1}{2}$ attung mindre än 6 tunnors afgäld" (1377). Östgötalagen uppgifver för öfrigt laga afraden för attungen till 4 tunnor eller 2 öre vadmal af 2 näfvars bredd samt 2 dagsverken (bygdabalken

¹ Bevisen för ofvanstående allmänna skildring förekomma uti de i texten anförda stadgarne samt i medeltidens lagar. Jfr citaten under följande artiklar i Schlyters glossarier: afgift, afrad, afradskar, bolgåf, bonde, allmänningbonde, bryte, degja, bygningajord, gipt, jordadrotten, lanardrotten, landbo, landgilde, landskyld, lauarder, vingäf m. fl. Det bör dock påminnas derom, att hänvisningarna under dessa ord, äfven med de tillägg, som gjorts i det gemensamma glossariet, icke äro uttömmande, hvilket särskildt gäller artikeln landbo.

² Exempel finnas i Styffes afhandling om *Grundregalerna* s. 292 f., hvarest utförligare uppgifter lemnas om jordens uppskattning i markland.

³ — — "Så många landbor, som årligen gälda 20 tunnor korn och så mycket penningar, som enligt landets häfd (*secundum terre consuetudinem approbatam*) plägar betalas tillsammans med så många tunnor". Bref af år 1277 DS nr 622.

⁴ En person lofvar 1315 skaffa "ett markland jord, der hvart örtugland afkastar korn och penningar, eller 12 öresland (= $1\frac{1}{2}$ markland), der man ger allenast penningar. DS nr 2011.

kap. 9). Det synes dock, som om man ganska tidigt bragt upp afraden till högre belopp; så omtalas t. ex. år 1258 två attungar, som årligen gifva 12 tunnor korn och 16 örtug penningar¹. Å andra sidan fann man sig tydligen i en senare tid föranlåten att sätta ned afraden. Så skedde t. ex. mot slutet af 1300-talet med en del Linköpings biskopsstols gods². Om de danska, således äfven skånska förhållandena anmärker J. Steenstrup: "landgillet var en gång för alla bestämd afgift, hvars storlek naturligtvis rättade sig efter jordens utsträckning och godhet, men tillika begränsades af seden i trakten. Landboförhållandet var ett kontrolleradt förhållande och man kan antaga, att landgillet redan under Valdemarernes tid icke kunde godtyckligt ökas hvarken för samma landbo eller vid ombyte af landbor. Man kan nämligen visa, att nästan under hela tiden innan k. Kristian V:s lag antogs, landgillet, i följd af ständig vana, stod i fast förhållande till jorden och icke fick, under vanliga förhållanden, uppdrivas"³. I Syerige höll den lagbestämda afraden sig icke så länge; redan i k. Kristofers lag heter det, att afradens storlek berodde på öfverenskommelse mellan jordegaren och landbon.

I förhållande till bryten och landbon heter jordegaren (jordæghandi, jordhattari) landdrotten eller lanardrotten (lånherre), ibland äfven husbonde, hvilket i förhållande till landbon är ett temligen oegentligt uttryck.

I förra kapitlet är redan taladt om **torpare**, hvilka innehade en tvetydig ställning, beroende på torpens vexlande storlek. Vi behöfva här icke sysselsätta oss närmare med dem. I ett bref, som anföres s. 48 anm. 4, omtalas malamen (mål-män), hvilka synes hafva varit torpare, landbor eller nyodlare⁴. I Vestmannalagen omtalas bodsätar, hvilka Schlyter förklarar som inhysesmän. Det synes mig sannolikare att dermed menas åbor på fåbodställen, således snarare torpare. På Kolmården bodde å allmäningsjord stubbekarlar.

Vi komma nu till en lägre grad inom allmogen, till dem, som icke egde nog förmögenhet att bära böndernas skattebördor och som icke i egenskap af brytar eller landbor skötte andras jord. De som icke orka utgöra skeppvist och 'spannmål', säger Upplandslagen, må blifva legodrängar och betala i skatt 4 örtug om året. Mellan dessa fattigare medlemmar af samhället gjordes dock i allmänhet en skilnad, allteftersom deras egodelar kunde uppgå till 3 mark och derutöfver

¹ När penningar gåfvos jämte säd äro de måhända ibland att anse som en aflösning för dagsverken (i ett bref af 1429 omtalas en gård, som skyller 14 öre afrad och 1 mark dagsverkspenningar), ibland åter kallas de ängspenningar.

² Så heter det t. ex. i en Linköpings domkyrkas jordebok: »I Ullavi, Järpstads socken 11 hela attungar, af hvilka en hvar för några år sedan gaf 3 tunnor korn jämte en mark penningar, men nu d. v. s. år 1398 af hvar attung 2 tunnor och 2 öre penningar».

³ Steenstrup, anf. arb. s. 83.

⁴ På Gotland kallades de sæpalaust folk, d. v. s. sådane som aldrig sådde.

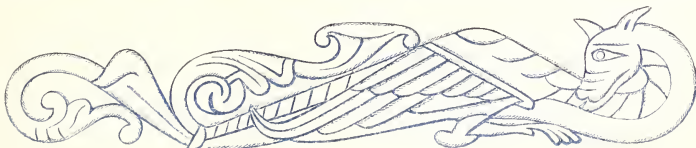
eller till mindre. Tre mark utgjorde strecket. De som stodo öfver detta, utan att tillhöra någon af de redan omnämnda klasserna, kallades **gårdsåtar**, grässåtar, hussåtar, hussåtesfolk (man och hustru kallades boldjur) eller innesfolk (af inne = hus). De hade icke egen jord, utan bodde å andras egor och voro, enligt k. Magnus Eriks-sons landslag, skyldige att i skatt erlægga hälften mot bonden, å hvars egor de bodde, utan att derföre bondens skattebördas nedsattes. De torde ofta hafva sysselsatt sig med handverk, de voro skomakare, skräddare, garfvare o. s. v. och hade rättighet att å landet uppköpa sina råämnen och arbeta hos bönderna; de kallades då **gerningsmän** eller ydredesmän (idrottsmän).

De, hvilkas förmögenhet icke uppgick till 3 mark, hette löske- män, hvilket man skulle kunna öfversätta med lösdrifvare. De fingo dock icke stryka landet omkring, utan voro skyldige att blifva **lego- hjon**. Den som vägrade att taga tjänst såväl som den, hvilken hyste en sådan, var hemfallen till böter. De erhöillo städsel, fäste- penning, och staddes för halfår; flyttetiderna voro i Vestergötland påsk och Mikelsmessa (29 september), i Vestmanland i äldre tid påsk och vinternatt, annars vanligen pingst och Mårtensmessa (11 november). Vid flyttetiderna hade de rättighet till en veckas tjänstledighet. Lönerna voro, enligt Södermannalagen, under sommarhalfåret, för arfvodesdräng (arfvode = arbete) en mark penningar, 2 par skor och 1 par handskar, för legoqvinna 3 öre penningar och 1 par skor, under vinterhalfåret för man $\frac{1}{2}$ mark penningar, 2 par skor och 1 par handskar, för qvinna 5 örtugar och 1 par skor. Gaf en husbonde mera, var han hemfallen till 3 marks böter. Om en tjenare blef sjuk, så att husbonden hade olägen- het deraf, gjordes afdrag på lönen.

Man, som undandrog sig all tjänst, kallades i Vestergötland nocka- drumber, qvinna i samma läge hette nockakona. Namnens bety- delse är oviss.

Det var tydligen ibland ganska svårt att erhålla tjenare, under det flere torde hafva erbjudit sig till tillfälligt arbete under bråd tid t. ex. under skörden (sådana kallades på Gotland bergslufolk) eller när säden skulle tröskas under vintern. Derföre heter det i 1474 års stadge, att ingen skulle antagas till tröskare, som icke ville tjena under på- följande sommar.

Det nedan stående ornamentet är lånadt från Broddetorps-antemensalet (i Statens Historiska Museum), hvilket synes vara förfärdigadt vid midten af 1100-talet.

TREDJE KAPITLET.

Allmogens lif.

Innehåll: Man och qvinna. — Ätten. — Äktenskap. — Barn och uppfostran. — Ålderdom, flatföring. — Död och begrafning. — Året. — Dagarne. — Bostäder. — Husgeråd. — Kläder och smycken. — Festligheter.

ittills hafva vi betraktat allmogen i hans politiska ställning. Nu vilja vi rikta vår uppmärksamhet på det enskilda lifvets förhållanden. De drag, som i detta kapitel tecknas, hufvudsakligen med ledning af medeltidens verldsliga och kyrkliga lagar och förordningar, gälla visserligen icke enbart bondeståndet, men jag har ansett det lämpligt att här gifva den allmänna skildringen af lifvets förlopp, förbehållande mig, att när jag i det följande kommer att skildra borgerskapet och samhällets högsta kretsar, anföra de afvikelser från den allmänna seden, som voro för de privilegierade klasserna egendomliga.

Det är mannens verksamhet i statslifvet och de olika grupper, i hvilka allmogens män voro fördelade, som i det förra kapitlet omtalades. Qvinnan hörde icke under medeltiden till statslifvets område; det är väl sannt, att Sverige en tid hade till regent en qvinna, och till på köpet en mycket duglig qvinna, men den ifver med hvilken drottning Margareta skaffade sig en manlig efterträdare, i hvars namn hon kunde regera, visar bäst, huru hon sjelf ansåg sin ställning vara abnorm. För medeltiden voro mannens och qvinnans verksamhetskretsar strängt skilda; att de mellan dem

Initialen är lånad från en engelsk handskrift från 1100-talet. Jfr Shaw's s. 1 anförda arbete.

uppdragna gränserna skulle kunna häfvas och områdena i viss mån gå öfver i hvarandra, derpå tänkte den tiden knappast någon.

Redan i det hvardagliga hade mannen och qvinnan olika verksamhetsfält, han det yttre, hon det inre. Det finnes ett vida spriddt ordstäf, som talar om den tid, då ännu ingen ståndsskilnad fanns, då »Adam plöjde och Eva spann». Jag kan visserligen icke anföra detta ordstäf från någon svensk urkund från medeltiden, men att det då icke varit okänt, kunna vi sluta af de bildserier, med hvilka man mot tidehvarfvets slut prydde ett stort antal af våra kyrkor. Adam och Eva, utdrifna ur paradiset, voro hänvisade att i anletets svett förvärfva sig brödet. Adam plöjer icke, men vi se honom arbeta med spaden, Eva spinner (fig. 7 och 8). Sländan var också qvinnans symbol.

7.

8.

Qvinnan tillhörde från begynnelsen uteslutande familjen och ätten, hvilket Vestgöotalagen uttrycker kort och godt sålunda: »qvinnan är öfvermage» d. v. s. omyndig. Hennes lott kan vid första anblicken synas icke hafva varit afundsvärd: hon kunde icke besitta förmögenhet, framför allt icke jord, ty sådan besittning medförde förpligtelser gent emot det allmänna, hvilka qvinnan icke kunde uppfylla; vid arfskiften gick hon därför lottlös. Vi få dock icke på grund af detta uppfatta tiden såsom barbarisk, ej tänka oss qvinnan som blottställd. Tiden var ännu så ungdomlig, att de rent naturliga känslorna herrskade, och de kräfde, att qvinnan skulle hafva ett hem hos den närmaste fränden, hos fadern, brodern eller sonen eller, derest alla dessa

Fig. 7 och 8 äro utförda efter hr C. F. Lindbergs teckningar från Herkeberga kyrka i Uppland, hvars hvalf synas vara målade mot slutet af 1400-talet af målaren Albert i Stockholm.

hade gått hädan, hos den, som i släktskap stod henne närmast, och i hemmet hade hon sin verksamhet för alltid eller till dess den helt visst angenäma stund kom, då hon fick inträda i ett främmande hem för att blifva dess husmoder¹. Var hon i afsaknad af sjelfständighetens förmoner, så frikände henne å andra sidan lagen från alla sjelfständighetens vådor: hade en qvinna begått ett brott, kunde hon icke tilltalas därför, utan ställdes för hennes gerning till ansvar målsmannen, som skulle erlægga de i lag stadgade böterna eller, derest han icke fullgjorde denna pligt, blef utstött ur samhället². Qvinnan kunde i den äldsta tiden icke göras biltog.

Det dröjde dock icke synnerligen länge, innan lagen med afseende på qvinnan förändrades; måhända hade det visat sig, att folket, under inflytande af utlandets odling, utvecklade sig så hastigt, att man måste ersätta det naturliga med det konventionela och lagstadgade, måhända berodde förändringarna allenast på begäret att följa utlandets exempel. Under den tid då Birger jarl, omedelbart efter midten af 1200-talet, ledde Sveriges öden, infördes en lag, att hädan efter vid arfskiften qvinna skulle ärfva hälften mot man, alltså i ett hus, hvarest funnos allenast en bror och en syster, erhöll han två tredjedelar, hon en tredjedel. Men dermed följde ock för henne ett ökad ansvar. I Östgötalagen, hvars åt oss bevarade redaktion upptagit denna rättsgrundsats, heter det (dråpbalken kap. 9), att om en qvinna hade begått dråp, fingo den dödade arfvingar, om de ville utkräfvä hämd, icke vända sig direkt mot henne, ty en qvinna fick icke inställas på tinget eller halshuggas, i stället skulle målsmannen stämmas och, om brottet blef bevisadt, skulle han erlægga böterna och dervid först taga af hennes förmögenhet, så långt denna räckte, och fylla bristen af sin egen. Undandrog sig målsmannen denna skyldighet, gick qvinnan fri, under det hans bo skiftades och han utstöttes ur samhället. Sedan den tiden utvecklades alltmer grundsatsen att hvar och en skulle sjelf svara för sitt görande och låtande, men vid tillämpningen på qvinnan gaf man henne dock i visst hänseende en privilegierad ställning. Så föreskrifves t. ex. i k. Magnus Eriks sons landslag (i balken om afsigtliga dråp kap. 31 och 32), att qvinna, som begått dråp och gripits å färsk gerning eller åtminstone samma dag som brottet föröfvats, skulle inställas på tinget och der dömas lika fullt som en dråpare af mankön, och öfverlemnades det åt åklagarens goda vilja att yrka hennes afifvande med svärd eller att nöja sig med böter. Blef hon ej gripen å bar gerning eller samma dygn, kunde icke lifsstraff komma i fråga och om hon ej mäktade erlægga de stadgade böterna, hemställdes det till åklagaren, om han icke ville

¹ I Smålandslagens kyrkobalk (kap. 3) säges den nybygda kyrkan vänta friare (*bidi!*) liksom bondens dotter.

² Se t. ex. den äldre Vestgötalagen, balken af *mandrapi* kap. 5.

nöja sig med det ofullständiga bötesbeloppet. Var han hård och yrkade på hennes utstötande ur samhället med de rättsliga följderna deraf, fortfor lagen att visa sin mildhet, ty under det hjälp mot en biltog man var belagd med straff, egde man gifva en biltog qvinna både föda och husrum, allenast man icke gjorde våldsamt motstånd i den händelse hennes vistelseort blef uppdragad och hon förföljdes. På Birger jarls tid hade stadgandena om qvinnofrid blifvit intagna i edsöreslagarne, hvarmed man visade sin angelägenhet om att qvinnan, som hade svårt att värna sig sjelf, skulle med all lagens kraft hägnas, men man nöjde sig icke dermed, utan ville att äfven den brottsliga qvinnan skulle behandlas med större mildhet än mannen, som på enahanda sätt förbrutit sig mot samhället. Allenast i ett fall var lagen oblidkelig.

Den hedniska forntiden tilltrorde qvinnan en djupare blick in i lifvets mysterier än mannen och hon kunde bättre än han använda naturens hemliga krafter. När man ville gifva en framställning af världens uppkomst och slutliga öde, lät man en qvinna uppenbara de hemliga tingen för Odin, som dock var visdomens gud. Qvinnorna voro fordom de läkekunniga. Förhållandena förändrades sedan kristendomen hade kommit i landet. Då fick man annorstädes säkrare svar på lifvets djupaste spörsmål, men man tilltrorde fortfarande qvinnan framför mannen en förtroligare bekantskap med naturens hemliga makter, denna kunskap användes dock ej längre till mensklighetens goda. Vestgöotalagen omtalar qvinnor, som med hängande hår och löst gördel redo på fäfallornas grindar vid den tid, då dag och natt täflade om herraväldet; vi erhålla visserligen ej några närmare upplysningar om den afsigt, i hvilken de företogo sådana ridter, men de stå dock tydligen i sammanhang med de blåkullafärder, som i senare tider ådragit sig så sorglig ryktbarhet och som allrahelst företogos vid påsktiden. Alla lagarna tillvita qvinnan förmåga att öfva trolldom eller förgering — endast Helsingelagen talar derjämte om trollkarlar — och straffet för sådana förbrytelser var strängt. Vestgöotalagen, som låter oss blicka in i det ursprungligaste rättsskicket, säger att en qvinna icke fick affivas annat än för trolldom. Enligt Östgöotalagen skulle en trollkäring eller fördäda (*fordæpa*, förgörerska) stenas, enligt Svealagarne skulle hon försona sitt brott genom eldsdöd på bålet. Under årets lopp inträffade flere stora fridstider, under hvilka brott voro belagda med högre straff och under hvilka i allmänhet lagsökningar voro förbudna, men, heter det i Östgöotalagen, trollkonan och tjufven hafva inga fridstider¹.

¹ Ofvan anförda lagstadganden återfinnas under *förgärning*, *trolldomer* och liknande ord i Schlyters glossarier.

Qvinnan, ehuru aktad och skyddad, var sålunda i väsentlig mon ofri¹, beroende af männen i familjen. Så mycket mindre kunna vi undra deröfver, som äfven mannen, i trots af sin sjelfständighet som medborgare, var i ganska betydlig mon bunden genom familjen och släkten. Han egde icke att fritt förfoga öfver sin egendom och fick i vissa högvigtiga ärenden icke handla uteslutande på eget bevåg.

Ordet slägt, af främmande ursprung, kom under 1300-talet i bruk uti städerna, hvarest ett starkt tyskt inflytande af gammalt gjorde sig gällande, och smög sig under det följande århundradet in i landslagen. De inhemska namnen på grupper af personer, som i kraft af gemensam härstamning bildade ett helt, voro ätt — ett ord som står i sammanhang med verbet *ega* — och nid. Medlemmarne af samma ätt kallades nidjar, fränder (af ett ord, som betydde älska), skyldemän d. v. s. de som hade inbördes förpligtelser, och bördmän, de som genom börd eller födelse stodo i ett närmare förhållande. Huru mycket man fäste sig vid slägtskapen ses bland annat af de många namn, med hvilka hit hörande förhållanden betecknades: fadgar, fader och son, modgar, moder och dotter, brödrungar (bryllingar), barn af bröder, systrungar (sysslingar), barn af systrar o. s. v. Som alla af samma slägt voro upprunna af gemensam rot, talade man redan i medeltidens bildspråk om ätt-träd.

I viss mon haltade dock liknelsen, som uttalar sig i denna benämning, ty ätten hade icke samma fasta begränsning som trädet. Medelpunkt inom ätten var icke den äldste, från hvilken de öfrige härstammade och till hvilken de derigenom stodo i ett bestämdt förhållande, utan medelpunkt var hvarje individ: från honom räknade man de olika slägtskapsgraderna uppåt, nedåt och åt sidorna. Hvar och en tillhörde för öfrigt, när man räknade uppåt, tvenne ätter, både fädernefränder och mödrungar. När ätten utvidgade sig genom utskjutande af nya grenar, blef det icke möjligt att hålla samman alla dem, som hade samma ursprung; graderna blefvo för många, de inbördes förhållandena mellan de aflägsnare lederna blefvo lösa.

Man gjorde därför skilnad mellan närmare och fjärmare slägtingar. På Gotland talade man om skyldaste män, som stodo närmast, vidare om skyldemän, slutligen om qvislarmän och ättmän. I allmänhet bestämdes slägtskapsförhållandet på det noggranaste genom en indelning i grader (i Östergötland kallade knän), hvilket var så mycket nödvändigare, som slägtskap medförde vissa i lag bestämda både rättigheter och förpligtelser af den vikt, att man alltid måste noga veta hvem man hade att hålla sig till. För öfrigt voro de slägtskapsleder, som hade betydelse för det praktiska lifvet, icke desamma i alla delar af landet och med afseende på alla för-

¹ Enkan hade en större frihet än den ogifta qvinnan. Hon kunde i flere fall uppträda sjelfständigt.

hållanden. Än togos fränderne i sjunde graden med — längre gick man icke — än stannade man vid den fjerde eller tredje¹. De grader, som oftast nämnas, äro den sjunde och den fjerde, hvartill helt visst den kyrkliga lagstiftningen bidrog. Kyrkan hade nämligen från det Gamla testamentet upptagit förbudet mot äktenskaplig förbindelse mellan nära släktingar och till en början bestämdes den sjunde släktskapsgraden som gränsen, inom hvilken giftermål voro otillättna. Det visade sig dock småningom, att denna stränga lag var ytterligt opraktisk i synnerhet i land, som hade mindre talrik befolkning: lagen hindrade icke, utan snarare framkallade lösare förbindelser, som knötos utan kyrkans välsignelse. Det lateranska kyrkomötet år 1215 fann derföre en mildring nödig och bestämde den fjerde släktskapsgraden såsom den yttersta, hvilken lade hinder i vägen för gifte². Det stannade icke ens dervid, ty under den följande tiden vände sig ofta förlofvade, som voro i fjerde grad beslägtade, till påfven med anhållan om dispens, och sådan synes vanligen, om icke alltid, hafva beviljats. Som skäl för ett sådant undantag från gällande lag anfördes vanligen de fientligheter, som, derest den tillämnade förbindelsen icke fick knytas, skulle uppkomma mellan de två ätter, till hvilka kontrahenterne hörde, fientligheter, som kunde innebära våda för det allmänna lugnet i landet³. Det är naturligt, att oenighet mellan ett par ätter kunde hafva en så beklaglig följd allenast i det fall, att ätterna intogo en framstående plats i samhället, likasom det väl i allmänhet endast var medlemmar af den högsta samhällsklassen, som dristade sig till att besvära den helige fadern med sina enskilda angelägenheter. Att de gjorde det och skälen, som de anförde, visa emellertid huru högt man satte ättbandet⁴. Vi kunna vara förvissade, att denna uppfattning icke uteslutande tillhörde de store i landet, utan var ättkänslan helt visst liflig och stark äfven hos allmogen. Än i dag finnas väl icke inom någon klass så många bevis på aristokratisk exklusivitet som hos bönderna, och vi få icke förgäta, att i början af medeltiden voro de stora ätterna bondeätter och medeltiden varade

¹ En tabell utvisande den kanoniska indelningen af släktskapsgraderna förekommer i slutet af denna del såsom bilagan B.

² Förordning om de sju graderna förekommer i en bulla af Alexander III sannolikt utfärdad 1171 eller 1172 (DS nr 56). Den bulla, i hvilken den svenska kyrkan under rättas om det lateranska mötets beslut, är icke bevarad. Innan kyrkan grep in på 1100-talet, synes man ofta hafva gift sig inom fjerde och femte graderna.

³ K. Magnus Eriksson begärde dispens för Sigge Magnusson till giftermål med en dam, med hvilken han, ehuru i fjerde grad beslägtad, hade gjort aftal om äktenskap *per verba de futuro* (förlofning); om aftalet bröts skulle uppstå svår oenighet och förargelse i Sverige mellan dem och deras fränder. Konungens ansökan föredrogs och bifölls den 19 mars 1353. Eget nog hade redan den 13 mars beviljats dispens på konungens hemställan för samma man, som den gången sades hafva ingått trolofning *per verba de presenti* (gifte).

⁴ År 1350 beviljades en norрман rätt att gifta sig med sin fränka i fjerde led, emedan han är mycket högbördig och ädel och icke kan utan stor skam för sin ätt gifta sig i hela Norge i öfverensstämmelse med sin börd annat än med dem som äro i ännu närmare led beslägtade. DS nr 4226.

icke så länge, att bönderne kunde hinna i sina förhållanden inbördes afkläda sig alla forntidens minnen.

Mellan ättens medlemmar fanns ett solidariskt ansvar. Om en man hade begått ett brott, ansågs i viss mån brottet vara hela ättens. Om någon befann sig i förlägenhet var det hela ättens pligt att bistå icke blott med råd, utan äfven med dåd. Blef en person utsatt för förolämpning, delades skammen och skadan af hela ätten. Till den jord, som en man egde, hade hela ätten en viss eganderätt. Vigtiga handlingar, som kunde verka bestämmande på en persons framtida ställning, stodo under ättens kontroll.

Så stor vigt fäste man vid ättbandet i äldre tider, att när en träl frigafs, var det icke nog att göra honom till en fri man, utan skulle han äfven ättledas d. v. s. genom adoption upptagas i någon af de bestående ätterna¹. Att icke höra till en ätt var att stå isolerad, att vara i afsaknad af fulla medborgerliga rättigheter.

På detta sätt stod den enskilde icke själfständig gent emot sina medmenniskor, utan folket bestod af ätter. Inom det personliga området finna vi således samma splittring som inom det politiska: här ätt vid ätt, der land vid land. Inom båda områdena uppenbarade sig ock utvecklingen på enahanda sätt. Landens själfständighet angreps och häfdes och de många små enheterna sammansmälte under tidernas lopp till ett helt rike. Individerna löstes småningom från sitt beroende af ätten och kom slutligen hvar man att intaga en själfständig ställning, att själf bära ansvaret för sitt görande och låtande. Att utjämna alla dessa skiljaktigheter var icke ett obetydligt verk, och det verket, så viktigt för utvecklingen af hela det svenska folkets framtid, utfördes af medeltiden.

Jag vill nu framhålla ett och annat exempel på ättens ursprungliga betydelse och på dennas gradvisa försvagande.

Hände det så illa, säger Gotlandslagen (kap. 13), att någon råkade att dräpa en annan, måste han sätta sig i säkerhet genom att fly till någon af de tre kyrkor på ön, som hade blifvit utsedda till fristäder, men det var icke nog att våldsverkaren flydde: med honom skulle fly fader, son och broder, och om de ej funnos till, skulle hans närmaste fränder fly med honom. Hade någon blifvit dräpt, heter det i Vestgötalagen, hade hans arfvinge skyldighet att namngifva banemannen: var arfvingen ett barn, skulle den närmaste fränden föra hans talan, var arfvingen så späd, att han ännu satt på sin moders knä, då var det hon som skulle säga på hvem skulden hvilade. Denne, under rättad att hans brottslighet var röjd, måste öfvergifva det samhälle, hvars frid han hade kränkt: en dagvard fick han derefter äta i hemmet, men redan när tiden för aftonmåltiden kom, skulle han befinna

¹ I en senare tid bortföll upptagandet i en viss ätt och kallades då den frigifne icke ättledt, utan helt enkelt frälsgifve.

sig i djupet af skogen, hvarest man hade rätt att jaga honom såsom man jagar ett vilddjur. Men om blodshämnanen så behagade, kunde brottet försonas med böter. Då ålåg det banemannen, att till den dräptes arfvinge erlægga arfbot samt vidare att jämte fränderne intill sjetten grad erlægga ättbot: sjelf gaf han hälften af denna och den andra hälften fördelades på fränderne, lika på fädernet och på mödernet, samt efter den norm att hvart närmare led gaf dubbelt mot det närmast fjärmare. Ättboten fördelades efter samma grund på den dödades arfvinge och dennes fränder¹. Ehuru principen öfverallt var densamma, var tillämpningen olika i olika orter. Så heter det i Östgötalagen (dräpbalken kap. 2 och 9), att om en man hade blifvit dräpt, skulle hans arfvinge fälla banemannen vid den dödes fötter; skedde ej så, skulle mandräparen föras till tinget och halsuggas. Derefter skulle hans arfvingar gälda böter till konungen och till häradet och ätten skulle erlægga oranbot, till hvilken fädernefränderne bidrogo med två tredjedelar, mödernefränderne med resten; sonen erlade hälften å hvardera sidan, den närmaste fränden gaf hälften af återstoden och resten fördelades i lika lotter på de öfrige ättmännen intill sjunde led.

Dråp var en handling af kraft; man måste gälda lif med lif, men dervid stannade det. Neslig deremot var tjufvens gerning och straffet var ock nesligt — tjuvven skulle hänga. Men äfven här hade släkten rätt att fria brottslingen och sig från skammen. Enligt Helsingelagen (manhelsesbalken kap. 28) skulle den, som begått en större stöld, å tinget hembjudas åt fränderne till friköpning; vägrade de, blef han utan dröjsmål hängd.

I vissa fall hade ätten rätt att yttra sig öfver en anklagads skuld eller oskuld. Om någon anklagades för att hafva med råd eller handling anstiftat ett dråp, säger Vestgötalagen (*af mandrapi* kap. 3) skulle han frias eller fällas med ed af tolf fädernefränder och sex mödernefränder. Friades han ej, skulle han böta och berodde böternas belopp derpå, om han fälldes af alla eller af de tolf eller endast af de sex.

Upphäfvandet af ättens betydelse vid gäldandet af brott begynner på 1200-talet och fortsättes under 1300-talet: vi finna här samma stadier i utvecklingen som vi förut funnit i lagstiftningen om qvinnans ansvarighet. Birger jarls edsöreslagar uppställa grundsatsen: »ingen man må förverka en annans lott, så skall enhvar ensam böta sin sak»². När k. Magnus Eriksson under ridandet af sin eriksgata år 1335 hade kommit till Skara, utfärdade han för Vestgöta lagsaga en stadge, i hvilken bland annat förordnas, att ingen må tvingas att erlægga ättstod. I samma konungs landslag finnes ättboten icke ens omtalad.

¹ Äldre Vestgötalagen *af mandrapi* kap. 1. Frändernes bidrag till ättboten kallades ättarstod d. v. s. ättbjelp.

² Östgötalagen, edsöresbalken kap. 9.

Hvad en man genom eget arbete hade förvärfvat var hans obestridliga egendom, öfver hvilken han kunde förfoga efter godtfinnande, men hvad han erhållit genom arf, således från ätten, det skulle ock bevaras åt ätten. Sålde han sådan jord, då kommo fränderne till honom och sade: »du har illa gjort, du har sålt vår börd¹. På Gotland fick man aldrig sälja sådan jord annat än under tvingande nöd och det tillkom ätten att pröfva, om nöden verkligen var så svår. Befanns en försäljning nödvändig, fick jorden dock aldrig säljas utom ätten² och blef naturligtvis, då således all konkurrens utestängdes, priset mycket nedtryckt. På fastlandet skulle arfjord, när innehafvaren ville sälja henne, först hembjudas åt ätten, och tillkom det bördemännen att bestämma priset. I detta afseende införde k. Magnus Erikssons landslag en lindring; ättens rätt att lösa jorden bibehölls, men priset skulle bestämmas genom kompromiss³. Alltså äfven i detta afseende frigjordes den enskilde i någon mon från ättens förmyndareskap.

Men om ätten på detta sätt under århundradenas lopp miste inflytande, förlorade hon dock ingalunda all betydelse. Tvärtom dröjer än i dag ätkänslan qvar hos folket och torde väl, huru grundliga nivelleringsarbeten än utföras, aldrig försvinna, så länge naturens röst lärer menniskan att »blod är tjockare än vatten». Men slägtkärleken är nu hänvisad till det rent privata området, och det vore sorgligt, om han skulle utrotas äfven inom denna sista, heliga fristad.

Smålandslagen lät oss ana, huru bondedottern satt och väntade på friarens ankomst; hur godt än hemmet kunde vara, den beroende ställningen utbytte man gerna mot en odalkonas eller husfröjas (huspreas, hustrus) myndighet och aktade ställning. Hon torde i de flesta fall icke behöft vänta förgäfves, ty för att ett hus skulle stå sig godt, behöfde det en husmoder. Men öfverflyttningen från fädernehemmet till mannens gård var icke en enkel sak, ty det gällde icke blott att åstadkomma ett rent personligt förhållande mellan de två, som skulle blifva ett. Såväl han som hon tillhörde hvar sin ätt och deras förening innebar ock en allians mellan tvenne ätter och en sådan måste inledas med all den högtidlighet, som man i våra dagar använder, när det är fråga om att ingå ett förbund mellan tvenne stater: man behöfde förberedande öfverläggningar, högtidliga ambassader, ett moget öfvervägande af de vilkor som erbjödos, och slutligen ett ingående af förbundet med noggrannt iakttagande af en sträng etikett. Under förutsättning att inga lagliga hinder mötte, beroende på slägt-

¹ Aldre Vestmannalagen, bygningabalken kap. 1.

² Gotlandslagen kap. 28 (*af aigna kaupvi*).

³ Egnobalken kap. 3.

skap, svågerlag och gudsivolag d. v. s. den släktskap, som uppstod mellan en person och dem som tjenstgjort som faddrar vid hans dop och konfirmation¹, eller beroende på oförmåga att fullborda ett äktenskap, måste de båda parternas ätter pröfva, om det påtänkta äktenskapet tillfredsställde deras anspråk på anseende och fördel. Att mannen, innan han framställde sitt frieri, borde rådfråga sina fränder, antyder en af våra landskapslagar².

Småningom grep man verket an. Sedan den blifvande friaren hade vunnit de sinas bifall till planen, red han, sannolikt icke ensam, till den gård, der den utkorades giftoman (fader eller, i hans frånfälle, närmaste frände) bodde. Der framställde han sin bön. Att icke besöket var oväntadt, kunna vi taga för gifvet. Lagarne synas förut-sätta, att friaren skulle hos giftomannen finna någre af dennes släkt, som kunde — oftast väl *pro forma*, ty sannolikt var svaret redan på förhand klart — öfverlägga om förslagets lämplighet. Vann det bifall, utsattes ett nytt sammanträde.

Vid detta afslöts högtidligen en allianstraktat mellan de två ätterna. Det finnes för giftermål ett uttryck i det gamla nordiska språket, som är till betydelsen mindre storartadt än det jag nu användt och som man funnit så opassande, att man gerna velat borträsonera dess verkliga betydelse — det talas om brudköp och köpt hustru, uttryck som, om de voro exakta, skulle förråda en föraktlig uppfattning af qvinnan och dermed nödvändigt vittna om ett ytterligt barbari. Det är santt, att under medeltiden egde intet verkligt köp rum, men att ett sådant under en tidigare period förekommit, antydes såväl af orden som ock af de förhandlingar, som vid trolofningen egde rum, och för öfrigt förråder brudköpet ingalunda den lägsta grad af bildning, utan innebär tvärtom ett framsteg från den tid, då man regelbundet tog sig hustru med våld — ett förfaringsätt, hvars hogkomst hos månget folk länge lefde kvar i symboliska handlingar³. Under medeltiden förekommo vid förlofningen eller, såsom den tiden den tekniska termen lydde, fästningen handlingar, som påminna om ett tidigare köp-aftal, och andra, som tillkännagifva ett förbunds ingående. På fästningastämman (på Gotland kallad *mala þing*) möttes friaren, giftomannen, några vittnen, lika många å hvardera sidan, samt — dock icke alltid i äldre tid — frieriets föremål. Fordom hade friaren tillkännagifvit köpesumman, som inom flere germanska områden hade

¹ Gudsivolag uppstod, enligt kanonisk lag, mellan den döpande, den döpte, dennes föräldrar — faddrarne, den döpte och dennes föräldrar — faddrarne inbördes — faddrarnes barn och den döpte — den ena faddern och den andras efter dopet födda barn — den döpte och den döpanades barn — den döpte, hans föräldrar och fadderns enka eller enkling; von Schulte, *Lehrbuch des katholischen Kirchenrechts* (1873), s. 466.

² Södermannalagen, giftningabalken kap. 1: »man vill bedja sig kona (hustru) med sina skyldaste fränders råd».

³ Jfr MacLennan, *Primitive marriage*, (London 1876). Den romerska lagen omtalar äktenskap uppkomna genom köp (*coemptio*).

namnet mund och naturligtvis gäldades till kvinnans målsman eller ätt. Fastän man fortfarande talade om mundköpt kvinna, hade likväl seden förändrats så, att munden icke gafs åt ätten, utan utgjorde en gåfva, som mannen lofvade att gifva sin blifvande hustru. Småningom afvek man så betydligt från den gamla seden, att under det i vissa delar af Norden (äfvén i Vestergötland) mundgift kona betydde lagligen gift kvinna, synes i Östergötland friarens mund icke hafva varit nödvändig; det heter nämligen i detta landskaps lag, att i det fall, då kvinnan af de sina erhöi en betydande medgift, skulle mannen gifva en vidermund d. v. s. en mund, som utgjorde en motsvarighet mot hemgiften, och ligger väl häri en antydning, att mannen icke var skyldig att åt en obemedlad hustru gifva någon mund. I Svealagarne synes munden dölja sig under namnet fästningafä. Förbundets idé uttalas deremot i en ceremoni, som var oundgängligen nödig och som hade urgamla anor, ty vi återfinna henne redan i den indogermanska forntiden, nämligen det handslag, med hvilket fästmannen och fästekonon knöto förbund, och hvilket beledsagades af några formela ord såväl å giftomannens sida som å den blifvande husbondens. I Bohuslän, som hörde till Borgartingslagens område, yttrade fästmannen ungefär så: »jag fäster dig N. N. mig till egen kona efter Guds lag och gode mäns samtycke och är du min fästekona hädan af».

Fästmannens gåfva var icke den enda, som vid detta tillfälle förekom. Dottern, som i äldsta tid icke var arfsberättigad, kunde man för ättens heders skuld icke låta gå öfver i en annan ätt med två tomma händer, utan gaf målsmannen med och åt henne en gåfva, som hette hemgåf, hemföljd, haimfylgi (Gotland) eller ormynd. Det senaste namnet förekom i Östergötland, hvarest var stadgadt, att denna gåfva skulle bestå af bolster till hufvudet samt, när omständigheterna sådant medgåfvo, jordagods, guld och silfver. Fästmannens och giftomannens gåfvor blefvo dock vid detta tillfälle allenast omtalade, de aflemnades icke förrän giftermålet var fullbordadt. Deremot lemnade de närvarande fränderne redan vid fästningastämman vängåfvor¹ eller tillgåfvor².

Långa förlofningar voro icke omtyckta; man ville gerna att giftermålet skulle fullbordas innan ett år var förlidet³. Brölloppet firades i mannens hem och han skulle i god tid — landslagarne säga sex veckor förut — komma öfverens om dagen med giftomannen. Det

¹ Giftobalken kap. 3. — I Gotlandslagen heter det (kap. 20) att enka har hogsel och iþ. Olivecrona antager, såsom det synes med skäl, att hogsel motsvarar munden. (*Om kvinnas gifträtt* s. 192).

² Namnet *vängäf* tillägges äfvén andra vid fästningen förekommande gåfvor än slägingarnes, t. ex. fästmannens till fästmon (Vestgöotalagen). Uppgiften, att i Östgötalagen vängäf betecknar friarens gåfvor till giftomannen och hans fränder, beror på en oriktig tolkning af verbet *inna* (»förfärfva» i stället för »utreda»).

³ Undantag härifrån gjorde naturligtvis de förlofningar, som ingingos mellan barn.

hände, att denne, när det närmade sig till fullbordandet, ångrade sig och vägrade släppa bruden. Skedde en sådan vägran tre gånger utan giltiga skäl, hade dock giftomannen mist sin rätt. Med lagens makt eller med våldets kunde brudgummen då taga ut sin brud, och om dervid dörrar brötos och lif spilldes, fick den, som genom sin tredska vållat allt detta, bära skulden. Giltigt förfall inträffade, om man under mellantiden hade upptäckt sådana omständigheter, som i allmänhet omöjliggjorde ett äktenskap, kroppsliga lyten eller allt för nära frändskap o. d. eller ock ifall fästevinnan, som ej tidigare hade tillfrågats om sin vilja eller vid förlofningens ingående ännu icke hade hunnit myndig ålder d. v. s. tolf år, nu vägrade att uppfylla hvad giftomannen för henne hade lofvat. I en aflägsen forntid torde man icke hafva gjort sig besvär med att inhemta hennes bifall och det föll kanske henne mycket sällan in att vägra det, men en under tidernas lopp mildrad lagstiftning kräde hennes uttryckliga bifall. Vestgötalagen stadgar böter för den giftoman, som tillåter sig att utöfva tvång, den kanoniska lagen förklarar tvång vara en giltig anledning till skilsmessa ¹.

Men en sådan vägran å giftomannens sida och ett sådant af lagen helgadt våld ² å fästmannens hörde naturligtvis till undantagen. Det vanliga var, att när man hade gemensamt bestämt tiden för giftstämman, höll man sina löften. Den närmaste åtgärden blef då, att för presten i församlingen anmäla sitt förehafvande och tre söndagar å rad ställde denne sig i kyrkodörren och tillkännagaf för menigheten det tillämnade giftet, för den händelse någon skulle veta något, som kunde lägga hinder i vägen därför. Senast tre dagar före brölloppet borde dessutom de blifvande makarne skrifton sig och taga nattvarden ³.

Nu kommer den fastställda dagen, till hvilken stora tillrustningar blifvit gjorda i fästmannens hem, och nu uppenbarar sig åter äktenskapets karaktär af en förbindelse mellan tvänne ättsamhällen, hvilken kräde iakttagande af ett strängt ceremoniel.

Brudgummen med följe eller ock allenast en beskickning, vanligen bestående af en qvinna och någre män ⁴, redo till fästmöns hem. Vid ankomsten begärde de och fingo försäkran om frid, de stego af samt lemnade sadlar och vapen i husbondens vård. Bruden erhöi nu gåfvor, hvilka i landslagarne bestämdes till en gångare med sadel och

¹ Von Schulte s. 452.

² Qvinnan sades i ofvan nämnda fall vara lagtagen, ej våld- eller råntagen.

³ Von Schulte s. 444.

⁴ Qvinnan kallades brudframma, brudsäta, bruptuga eller bruptugu mö (egentligen den som leder bruden, jfr Bugge, *Tidskrift för filologi* NR del. 4 s. 260). Männen kallades brudkarlar eller brudmän; den främste bland dem hette förvistarman. -- I Södermannalagen heter det: nu samlar sig fästmannen sin frändaflock och följe och *far* efter sin fästevinna (G. kap. 2); i Upplandslagen: han samlar brudframma och brudmän och *sänder* mot qvinnan (G. kap. 2).

betsel, en ärmkappa och en hätta. Derpå begynnades ett gille med flitigt drickande, under hvilket någon af brudgummens fränder anhöll, att bruden skulle utlemnas eller gifvas. Nu var det högtidliga ögonblicket, fullt af vigt icke blott för det närvarande, utan för all framtid. Derföre var bruden särskildt skyddad af lagen, när hon satte sig i brudbänken, som äfven kallades det helga sätet. Giftomannen uppstod och sade: »jag gifter dig till heder och husfru, till half säng, till lås och nycklar och till hvar tredje penning I egen och ega fån i lösören, och till all den rätt som Sveriges lag är och den helge konung Erik gaf, i namn Faderns, Sons och den Helige Andes». Der- efter fortsattes drickandet, intill dess vapendrycken gaf tecken till uppbrott. Bruden, af de sina begåfvad med nya kläder, satte sig på hästen och med henne följde hennes fränder; fyra af hennes och fyra af mannens släktningar buro bröllopskläder¹. På Gotland aflades dock tidigt ridten; brudgåfvorna fördes å vagnar och bröllopsfolket satte sig på dessa, två och två². Helig var brudfärden; ett brott föröfvadt mot denna bestraffades hårdare än annars brott af samma slag.

9. Vigsel.

9. Vigsel. Kyrkan yrkade, att till den borgerliga vigsel, som låg i giftermålet d. v. s. det tal, med hvilket giftomannen bortgaf bruden, skulle läggas den kyrkliga. Brudfärden begaf sig derföre till kyrkan och på det att allt skulle gå så högtidligt till som möjligt, valde man helst söndagen till bröllopsfirande³. Brudparet stannade utanför kyrkdörren, han stod till höger, hon till venster, och der mötte dem presten, som först läste välsignelsen öfver den gyllene vigselringen som brudgummen höll: »välsigna, Herre, denna ring, som vi i ditt namn välsigna, på det han som bär honom må varda beståndande i din frid, förblifva i din vilja, lefva och åldras i din kärlek och mångfaldigas i dagarnes längd, genom Christus vår Herre. Gud, du som skapat och uppehåller människoslägtet, gifver andeliga gåfvor och skänker evig salighet, utgjut din heliga hugsvalande ande öfver denna ring, på det hon som bär honom, må varda väpnad med himmelsk försvarskraft och gå framåt till evinnerlig

Fig. 9. Joachim och Anna (jungfru Marias föräldrar) vigas. Målning i Risinge kyrka, Östergötland. — 1400-talet.

¹ Enligt Öst-, Vestgöta samt Södermannas lagarne och landslagarne skedde giftermålet i brudens hem, brölloppet deremot i brudgummens. De öfriga lagarne gifva i detta afseende ingen bestämd upplysning.

² Brudparets följeslagar kallades vagniklar (de som åka på vagnar).

³ Som med brölloppet voro förenade stora fester, vid hvilka man plägade sig väl, fick vigsel icke ske under fastetid, ej heller dagen före någon större helgdag, ty då skulle äfven fastas, ej heller på tisdags eller torsdags afton, ty onsdagar och fredagar voro fastedagar.

salighet genom Christus vår Herre». Sedan paret blifvit bestänkt med vigvatten, satte presten och brudgunmen ringen på brudens tumme, sedan på hennes pekfinger och sist på långfingret, allt på hennes högra hand, och derunder sade presten: »i namn Fadrens — Sonens — och den Helige Andes amen». Nu lästes en bön, och derefter Fader vår och så talte presten: »Herre, se från din heliga himmel ned på detta förbund, såsom du skickade din helge engel Rafael till Tobias och Sara, så värdigas Herre sända din välsignelse öfver dessa unga, på det de må förblifva i din vilja och varda beståndande i din trygghet, lefva och åldras i din kärlek och förökas i dagarnes längd genom Christum». Nu bestänktes de ytterligare med vigvatten och leddes in i kyrkan under psalmläsning och bön, att Abrahams, Isaks och Jakobs Gud ville välsigna dem, i deras själar utså det eviga lifvets frö, på det att de måtte åstunda göra hvad de till sitt gagn lärt, att Gud ville välsigna och helga dem, så att de växte till i Hans namn, bevarades i kyskhet och tjänade honom i alla sina lifsdagar, till dess

10. *Brudkrans.*

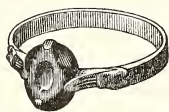
de efter verdens slut måtte få vara när Gud obefläckade, och välsignelsen lästes öfver dem. Derefter firades messan och sedan presten kommunicerat, föll brudparet på knä och öfver dem hölls pellen (*pallium*), under det presten bad först tyst, sedan med hög stämma, till bönerna fogande förmaningar: »må hon, heter det då om bruden, vara älsklig som Rachel, vis som Rebecka, långlifvad och trofast som Sara, må hon vara uppfylld af vörndnad, vörndnadsvärd genom blygsamhet, undervist i himmelsk lärdom, rik på afföda, rättfärdig och oskyldig, och må båda komma till de saligas ro och himmelens rike och må de se barn och barnbarn intill tredje och fjärde led och hinna en

Fig. 10. Tygklädd stomme med en rad upphöjda ornament af förgylt silver och fyra snodder af förgylt silver tråd. Ett par i nyare tid tillsatta lister äro å figuren ej återgifna. Denna krans, hvars metallornament tillhöra medeltiden, förvarades fordom i Vansö kyrka (Södermanland) och användes i nyare tid af bruden, då hon dagen efter brölloppet gick omkring i socknen att begära hjälp till bosättningen. Förvaras nu i Statens Historiska Museum.

önskansvärd ålderdom genom Christum vår Herre». Kring brudparet svängdes nu karet med doftande rökelse och de sista bönerna lästes ¹.

Den brud, som hade ett godt rykte, bar under vigseln krona eller krans. En krona ses å brudens hufvud i fig. 9. En krans, bildad af en tygstomme och prydd med en rad upphöjda och genombrutna ornament, är afbildad fig. 10. Bruden erhöll en vigselring af guld, mot det nuvarande bruket vanligen prydd med en sten, gerna en safir, trohetens sinnebild. Det är svårt att bland de många ringar från medeltiden, som ännu finnas i behåll, utpeka dem, som varit vigselringar. Såsom sådan torde man dock kunna anse den fig. 11 afbildade med den vackra helsningen 'frid åt egaren'.

Sedan vigseln förrättats, begaf man sig till bröllopsgården, der presten och de inbjudna släktingarne infunno sig. Mannen och hustrun leddes till brudkammaren, hvarest de knäböjde framför den gemensamma bädden och presten läste öfver dem och brudkammaren böner och välsignelser. Så lystes kyrkans frid öfver det nya hemmet.

PAX POSSESSORI

11. Vigselring.

Men liksom man icke nöjde sig med vigseln, utan fortfarande höll på det från ur-gammal tid ärfda 'giftermålet', så torde man i det nya hemmet icke hafva nöjt sig med den kyrkliga välsignelsen, utan troget bevarande en sed som var ärfd från heden-domens dagar, gingo makarne fram till elden som brann på härden: denna eld representerade den gamla hedningaguden Tor, familjelifvets skyddare och helgare. Jag har visserligen ingenstädes funnit någon anteckning från medeltiden om iakttagandet af denna sed, men då än i dag i mången svensk landsort de nygifta vid inträdet i sitt hus pläga ställa sina steg till elden, som brinner i köket, måste man naturligtvis antaga, att seden, som leder sin upprinnelse från en hednisk kult, iakttofs äfven under den katolska kyrkans mellanliggande tid.

Nu börjades bröllopskalaset, som helt visst var rundligt. Der sparades icke på mat, men ännu mindre på dryck; det senare kunna vi sluta deraf, att festen företrädesvis kallades ölstämman eller mungåttsgård, bröllopsfolket kallades mungåttsmän. Ej heller slutades det med den första dagen, utan fortgick äfven den andra och tredje,

Fig. 11. Fingerring af guld med en infattad, oslipad safir och inskriften *pax possessori*, funnen å Råda egor, Konungsunds sn, Östergötland; han torde vara förfärdigad i slutet af 1200- eller början af 1300-talet. Förvaras nu i Statens Historiska Museum.

¹ Ofvanstående skildring är tagen ur det genom biskop Braks försorg i Söderköping år 1525 tryckta *manuale* för Linköpings stift, af hvilket utdrag äro tryckta i Troils *Skrifter och handlingar til uplysning i svenska kyrko och reformations historien*, del. 3, s. LIV o. f. I samma del s. 56 är aftryckt Olai Petri *Een Handbook påå Srenska, ther doopet och annat mera ethi ståår* (Stockholm 1529), som företer flere betydande olikheter — deremot flere likheter med det nuvarande formuläret —, men bibehåller ceremoniens fördelning i en akt utanför och en akt ini kyrkan.

till dess det hela lyktades med en skål till jungfru Marias ära. Att man vid sådana tillfällen ingalunda vinnlade sig om nykterhet, synes af Laurentii Petri afhandling om orsakerna, hvarföre alla människor skola vakta sig för dryckenskap. Till denna äro nämligen fogade »Någhra insaghor, som drinkare plägha förebära» och lyder en af dessa invändningar till dryckenskapens försvar sålunda: »uthi bröllop motte det sachte [visserligen] skee, som jagh troor, ty man gör thet tå chte-skapena till ähro»¹.

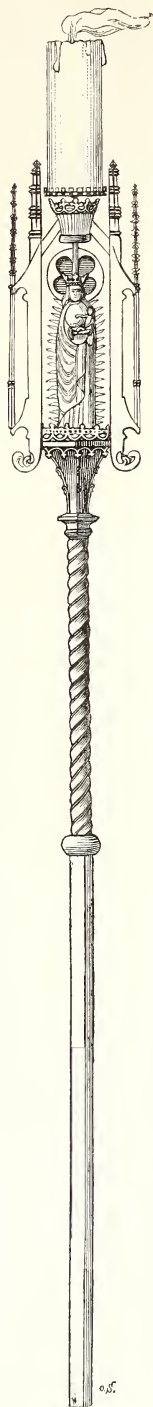
Den första brölloppsdagen på aftonen gick det nyvigda paret till hvila i den gemensamma sängen, i hvilken de lågo, som det i lagarne heter, »å ett bolster och under en blöja» (lakan). Dermed var äktenskapet fullbordadt, nu stod hustrun under mannens målsmanskap, nu hade han att söka och svara för henne, nu öfvergingo giftomannens och mannens tidigare utlofvade gåfvor till henne, ehuru förvaltningen af dem tillkom mannen. Dagen efter den första natten gaf dessutom mannen sin hustru en morgon- eller hinderdagsgåfva (hinderdag = andra dagen), hvilken vid makarnes död tillföll barnen som modernearf. Nästa helgdag skulle ock en ny kyrklig ceremoni förrättas: hustrun inleddes i kyrkan, vid hvilken ceremoni, liksom under vigseln, ljus brändes, hvilka, om det skulle vara högtidligt, fästes på långa stafvar (s. k. stafjus). Sådana finnas ännu bevarade i många kyrkor under namn af brudbloss (fig. 12).

Mannen och hustrun fördelade göromålen mellan sig: hon herrskade i det inre. De nycklar, till hvilka hon giftes, voro insignierna på hennes värdighet och omtalas ofta i lagarne, t. ex. »den husfru kallas sjuk, som icke sjelf må gå med sina nycklar» (Skånelagen kap. 46). En uppgift i Skånelagen (kap. 136), jämförd med en dansk lag, visar att hustrun hade nycklarne till det andra och tredje låset, hvarmed menades låset till klefven eller förrådskammaren och till den uti denna förvarade kistan eller arken². Nyckeln till ytterdörren torde deremot hafva tillhört mannen. Att denna fördelning af nycklarne går tillbaka till en aflägsen forntid, visar sig deraf, att

Fig. 12. En ljusstaf af trä, till större delen förgylld, sex alnar hög; af Östra Eneby församling i Östergötland lemnad till Statens Historiska Museum.

¹ Tröil, *Skrifter och handlingar* del. 5 s. 77.

² Se Schlyters glossarium till Skånelagen, ordet *las*. — Om klefven, se längre fram i detta kapitel.

12. *Ljusstaf.*

13. Nyckel af brons.

dr Stolpe icke sällan i qvinnografrar på Björkö hittat tvenne nycklar, en större och en mindre. Den senare torde då vara hvad Vestgöotalagen kallar en arkarnyckel. Jag bifogar här afbildningen af en nyckel, som troligen tillhört en qvinna; han är med en kedja fäst vid en ring, hvilken åter torde hafva varit trädd på bältet. Nyckelskaftets form och utsirning äro sådana, att man kunde hänföra honom till slutet af vår hedna tid, men axets villor torde antyda ett senare ursprung, hvadan vi kunna anse honom höra till början af medeltiden.

Hustruns rätt sträckte sig dock icke längre än till vården af egodelarne. Hon egde visserligen ganska tidigt en tredjedel i lösörena och något senare tillerkändes henne äfven en tredjedel i den jord, som sedan giftermålet köptes till boet, men denna tredjedel kunde hon icke förfoga öfver förr än äktenskapet hade genom mannens död blifvit upplöst. Hvad hon hade fått i hemföljd och i morgongåfva, liksom den jord hon erhöll genom arf före eller efter brölloppet, var visserligen hennes enskilda egendom, men mannen hade förvaltningsrätten¹.

De omständigheter, under hvilka äktenskapen knötos, båda parternas beroende af ätten, mannens begär att förbättra sin ställning, rikedom och heder, låta oss med temligen stor visshet antaga, att de flesta äktenskap, som under medeltiden ingingos, grundade sig mera på klok och nykter beräkning än på tvenne hjertans närmande till hvarandra i kärlek. Visserligen säger den i dessa dagar utgifna svenska medeltidspostillan från tiden omkring år 1400, att man ibland sökte sig hustru för ansigtets fågrings skuld, men i vanliga fall torde man hafva betraktat fågringen som ett tilläggs godt, hvilket man gerna tog med i räkningen, men som icke fick blifva bestämmande. Att dock icke alla giften voro räsone-ments-partier kunna vi sluta deraf, att det stundom hände, att man icke rättade sig efter de för äktenskaps ingående stiftade lagarne, utan tog sig hustru med list eller våld, utan att begära giftomans och fränders lof, kanske derföre att man visste sig, af

Fig. 13. Bronsnyckel med kedja, funnen i Gårdby sn, Öland: Statens Historiska Museum (nr 3331 och 3355).

¹ Jfr Olivecrona, *Om makars giftorätt i bo* (Uppsala 1876).

en eller annan orsak, icke kunna få det. I sådana fall torde lidelsen hafva tagit ut sin rätt, ty af beräkning tog man näppeligen ett sådant steg: qvinna, som gifte sig utan slägtens lof, gjorde sig derigenom arflös.

Frieri och äktenskap under medeltiden förlora således i väsentlig mon det poetiska skimmer, hvilket man gerna låter gjuta sig kring dem under ridderlighetens tidehvarf. Förhållandena då voro ungefär desamma, som vi än i dag hafva tillfälle att se hos allmogen: det är icke i främsta rummet ömsesidig böjelse, som drager mannen till qvinnan, deras lif får icke sin prägel af den kärlek, som omedvetet yttrar sig i ömhetsbetygelser.

Eilert Sundt anför ett karaktäristiskt exempel på denna yttre känslolöshet. Han samtalade med en norsk bonde i detta ämne, bad honom berätta, huru han betedde sig vid alla de tillfällen, då hos de bildade klasserna en vänlig handling är en sjäfskrifven sak, t. ex. i afskedets och återseendets ögonblick, han frågade till sist, om han aldrig visade sin hustru en så enkel vänlighet som att taga henne i hand. Jo, svarade bonden efter en stunds eftertanke, en gång om året tog han verkligen sin hustru i hand och det var på julafton.

Men om således den ömma kärleken icke sprider sitt rosenskimmer öfver äktenskapet hos vår tids allmoge och under medeltiden — vi se bort från de undantag, som finnas och funnos — så få vi icke deraf draga den slutsats, att det äktenskapliga samlifvet under sådana förhållanden saknade allt djup och all poesi. Vi hafva att göra med en tid, då man i medvetande af den ordning, som måste finnas i ett samhälle, om det skall blifva beständande, hade för all verksamhet och för hvarje ställning i lifvet uppdragit bestämda gränslinier, hvilka icke sjelfrådigt fingo öfverskridas, och ett öfverskridande föreföll den tiden sällan. Dessa stadgar voro icke i början ett troget uttryck för de krafter, som rörde sig i lifvet, de voro allenast yttre band, som kändes främmande och i hvilka man småningom lärde att lefva sig in. Först när man hade gjort detta, kunde lifvet kräfva ut sin rätt, spränga de skal, som voro för trånga, och åvägbringa en ny tingens ordning. Dessförinnan höll man sig troget hvar och en inom sin verksamhetskrets, man kände sina förpligtelser inom densamma och man ville icke försaka den ära, som deras fullgörande medförde. Man och hustru hade sina bestämda uppgifter i lifvet att fylla och först när hvar på sin plats gjorde hvad som pligten kräfde, kunde huset hafva bestånd. Vanan vid en sådan samverkan utgjorde ett starkt band och skapade en enhet, som icke visade sig på ytan, men var så mycket starkare på djupet, man var kanske icke, så länge allt fortgick i jämn gång, synnerligen medveten deraf, men trädde döden i huset och åstadkom en skilsmessa, då lät tomheten den öfverlevande

känna hvad han hade egt och förlorat¹. Under sådana förhållanden är det troheten, som är kärnan till lifvets poesi, hvilken är af det allvarliga slaget.

Det är under sådana förhållanden klart, att brott mot troheten skulle vara en styggelse, som kräfde strängt straff. Greps någon på bar gerning kunde han saklöst dräpas; skedde ej detta, drabbades han af dryga böter eller lifvets förlust eller landsförvisning. Om i Vester-götland en man funnit sin hustru otrogen, ledde han henne till tröskeln, ryckte kappan, den gifta qvinnans hedersdrägt, af henne, skar af hennes kläder på ryggen och lät henne gå från bo och boslott. Om en qvinna i Uppland icke mäktade erlägga de böter, med hvilka otrohet var belagd, hade mannen rätt att skära af henne lockar, näsa och öron och så låta henne gå. Den i senare tid mildrade lagstiftningen nöjde sig med att låta henne gå bort från allt det, hvartill hon var 'gift och gifven'². Så mycket svårare måste man känna den förbrytelse, som på detta sätt löste äktenskapet, som den romerska lagen icke tillät den förorättade att träda i nytt gifte, så länge den brottsliga lefde. Äktenskapet knöts för lifvet och skilsmessa kom i vanliga fall icke i fråga annat än om det bevisades, att äktenskapet i grunden var olagligt, eller den ena parten var bevisligen oförmögen att fullfölja äktenskapet³.

Att lifvet hade sina hårda sidor visar den nyss omtalade behandling man hade rätt att låta en otrogen maka undergå. Hårdheten förekom äfven i det dagliga lifvet. Mannen hade rätt att råda d. v. s. kroppsligen bestraffa hustru och barn, han fick allenast icke göra det så hårdt, att han vållade skada till lif eller lem. Hvad medeltiden tänkte i detta afseende, uttalas i k. Kristofers landslag: »Gud har visserligen åt mannen gifvit qvinnan till en hjälp och underdåne, men icke har han gifvet henne till träl och fotapall och bör hvardera älska den andra, hon honom som sitt hufvud, han henne som sin lem. Derföre om en man af hat, ondska och dryckenskap eller för en annan qvinnas skuld, som han älskar, slår sin hustru blå eller blodig, lam eller lytt, gifve han dubbla böter och hennes fränder vare målsegare i sådant fall. Näpser han henne skäligen för brott hon begått, vare han saklös⁴.

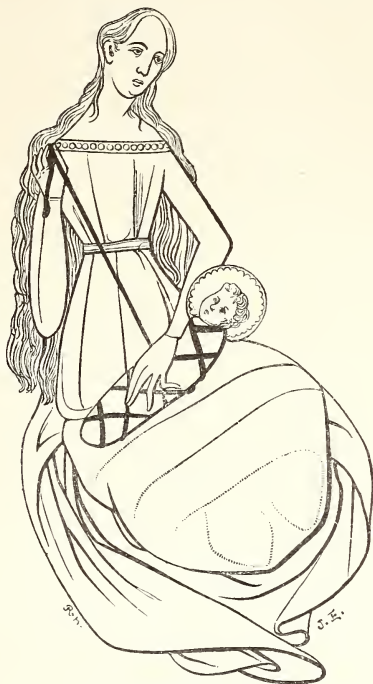
¹ Jag minnes från mina barnaår, hur en smed på landet, när han efter en lång sammanlefnad miste sin hustru, hvilken han under lifvet icke hade visat någon synnerlig ömhet, i ett öfvermått af smärta utbrast: »hade jag vetat, hur svårt det skulle vara att mista henne, hade jag aldrig gift mig!» — Ett erkännande af hustruns nödvändighet i medeltids-hemmet ligger i den omständigheten, att enklingar gerna gifte om sig, för andra, tredje, fjerde gången o. s. v. Detta blef dock för hvar gång svårare, alldenstund hvart tidigare äktenskap inskränkte den krets, inom hvilken man lagligen kunde söka sig en maka.

² Äfven lägre grader af otrohet beifrades. En qvinna, som öfvergifvit sin man under det han låg i sjukdom och eländighet, instämdes med yrkande att hon skulle dömmas sin morgongäfvna förlustig (1454).

³ Af den senare anledningen upplöstes ett äktenskap genom skiljobref af den 21 januari 1428 (B. E. Hildebrands afskriftssamling).

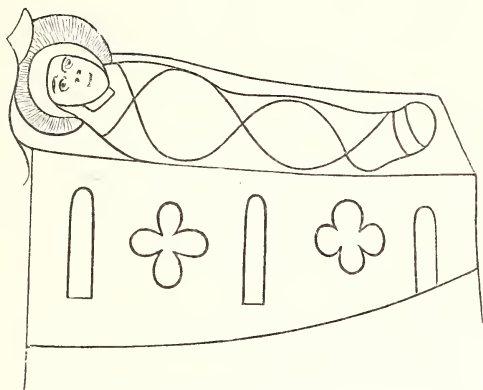
⁴ *Säramål med vilja* kap. 19.

Till ett lyckligt äktenskap hörde barn. Af omtanke för jordagodssets bevarande utan alltför mycken styckning synes man icke hafva

14. Ett barn lindas.

varit angelägen om en stor afkomma; en son och en dotter eller, i vissa delar af landet, två söner och en dotter kallades oskabarn d. v. s. önskebarn ¹.

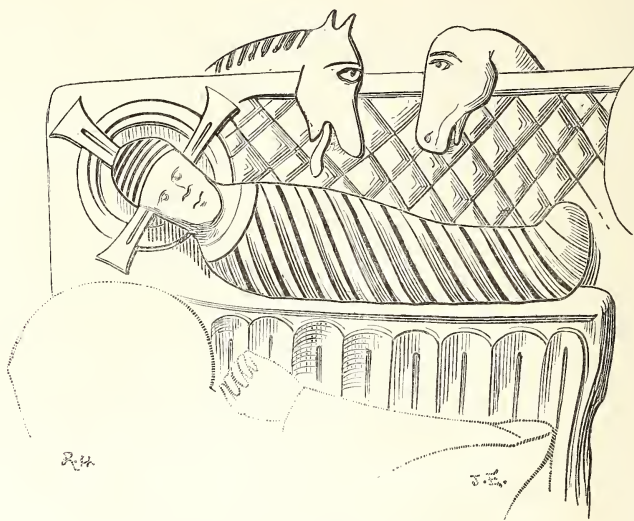
15. Lindadt barn i vagger.

Fig. 14. Efter en altartafla (1400-talet), förr i Lye kyrka (Gotland), nu i Statens Historiska Museum.

Fig. 15. Efter ett broderi på ett antemensale från Biskopskulla kyrka (Uppland), nu i Statens Historiska Museum. — 1100-talet.

¹ Jfr Schlyters glossarium under ordet *oskabarn*.

När stunden närmade sig för barnets ankomst i världen, tillkallades grannqvinnor, när så ske kunde, för att hjälpa och vittna att allt gick ordentligt till. Barnet tvättades, lindades och lades vid moderns bröst. Huru det tillgick i medeltidens barnkamrar visas af de många kyrkliga bilder, som framställa tilldragelser ur Jesu barndom. Vid lindningen lades barnets armar tätt intill kroppen, hufvudet skyldes af tvänne linnedukar, kroppen sveptes i två linne- och två ylledukar; i den yttersta var fästad lindan d. v. s. ett band, som korsvis lindades om kroppen och gjorde denna fullkomligt styf¹. Barnet hade sin vanliga liggplats i en vagg, som, så vidt de svenska afbildningar jag haft tillfälle att se, angifva, aldrig stod på medar². Så länge barnet låg i vaggan kallades det vaggbarn; det hette då äfven, för

16. Lindadt barn i vagg.

den myckna grätens skuld, *grætinger*. Sommartiden, då arbetet på åkern kräfde allas hjälp, tog man barnet med sig och lade det i en korg, som upphängdes på en trädgren, så att inga djur skulle ofreda den lille³. Som man i allmänhet satte mycket värde på bad, tvättades barnet flitigt.

Fig. 16. Efter ett antemensale i drivven koppar från Broddetorps kyrka (Vestergötland), i Statens Historiska Museum. — 1100-talet.

¹ De olika linddonen omtalas i *Heliga Birgittas uppenbarelser* del. 3, s. 281. Den hårda lindningen ses af fig. 14 - 17.

² Att vaggor på medar annars icke voro okända under medeltiden kan ses af Viollet-le-Duc, *Dictionnaire du mobilier français* del. 1 s. 38, hvarest äfven är afbildad en vagg, som medelst tvenne utsprång är fäst vid två stolpar. Vaggorna gjordes af trä (fig. 15 och 16) eller voro flätade af vidjor. En sådan är afbildad i altarskåpet från Lofta kyrka (Kalmar län), nu i Statens Historiska Museum (början af 1500-talet).

³ Olaus Magni, bok. 13 kap. 9 (med figur).

Barnet, som omedelbart efter födelsen betraktades som en hedning, skulle genom dopet intagas i den kristna kyrkan. I äldre tider förrättades dopen allenast vid påsk och pingst. Den tidigaste kyrkolagen, som gällde i Bohuslän, talar om fyra doptider, påsk, midsommarafton, Mikelsmessa (den 29 september) och julafton. Den senare kyrkolagen för detta område (tillkommen något efter medlet af 1200-talet) fastställer deremot inga särskilda doptider, lika litet som de svenska lagarnes kyrkobalkar. Den åsigt hade nämligen gjort sig gällande inom kyrkan, att ett barn borde döpas så snart som möjligt. Dophandlingens försiggick i kyrkan.

17. Ett barn trättas.

Dopet skulle förrättas i närvaro af faddrar, som vanligen voro tvenne (gudfader och gudmoder), i vissa orter tre¹. Barnets föräldrar valde dem och hade de icke rätt att undandraga sig förtroendet, hvilket kunde vara förenadt med faror, alldenstund vägarne till kyrkan ofta voro långa och besvärliga — mången gång torde man knappast haft rätt att tala om väg.

Faddrarne begäfvö sig af med barnet och möttes utanför kyrkans dörr af presten. Gudfadern ställde sig till höger, gudmodern

Fig. 17. Efter Stockholms-målaren Alberts målning i Husby Sjutolfts kyrka (Uppland). — Slutet af 1400-talet. — Jfr *Månadsbladet* nr 89 & 90.

¹ I Vestmanland enligt dess lag; i erkestiftet enligt en stadga af erkebiskop Nils Ragvaldsson. Reuterdaahl, *Statuta synodalia* s. 145.

till venster, presten lade handen på barnets hufvud och blåste på dess ansigte tvänne gånger sägande: »gack bort, djefvul, från denne Herrans afbild och gif rum för den Helige Ande — tag den Helige Ande, fly djefvulen och vare i dig en boning beredd åt Herren». Sedan gjorde han korstecken öfver hufvud och bröst och bad, med handen hvilande på barnets hufvud. Derefter tog presten några saltkorn i handen, sägande: »jag besvärjer dig, saltets väsende, i den allsmäktige Fadrens namn, i vår Herres Jesu Christi kärlek och i den Helige Andes kraft, vid den lefvande Gud, vid den sanne Gud, vid den helige Gud, vid Gud, som har skapat dig till människoslägtets skydd och befallt att folket, som kommer till tron, skall vigas af dina tjenare, besvärjer jag dig, att du i den heliga Treenighetens namn blifver ett helsosamt sakrament till den ondes fördrifvande. Derföre bedja vi dig Herre vår Gud, att du helgande helgar och välsignande välsignar detta saltets väsende, att det för alla som annamma det må blifva en fullkommen läkedom, som förblifver i deras inelfvor, i vår Herres Jesu

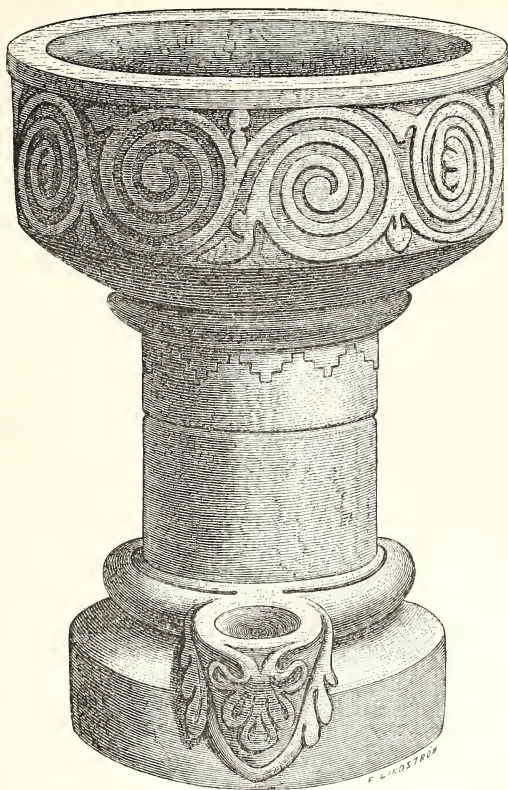
18. Ett dop.

Christi namn.» Derefter stoppade han saltet i barnets mun, sägande: »annamma vishetens salt, att Herren må vara dig nådig till evinnerligt lif amen». Sedan ytterligare böner blifvit lästa och djefvulen ånyo besvuren att aflägsna sig, läste presten och faddrarne Fader vår och trosbekännelsen, hvarefter presten fattade barnets hand och sade: »jag gifver dig vår Herres Jesu Christi tecken i din högra hand, att du må teckna dig och draga dig undan från fienden och förblifva i den allmänneliga tron, på det du må lefva evinnerligt lif och lefva i evigheters evighet.» Han vidrörde derefter barnets högra öra, näsa och venstra öra, sägande: »efeta det är upplåt dig till ljuflighetens doft — men du, djefvul, fly, Herrans dom tillstundar.» — Att utföra alla dessa ceremonier kallades att primsigna barnet d. v. s. gifva det *primum signum*, det första tecknet.

Nu trädde de in i kyrkan och ställde sig vid funten, som hade sin plats helt nära ingångsdörren, gudmodern nämnde barnets namn, faddrarne afsvuro å dess vägnar djefvulen, hans ståt och verk, barnet smordes på bröstet och mellan axlarne med balsamblandad olja och faddrarne bekände sig i barnets namn till den kristna tron. Sedan barnet under orden »jag döper dig i namn Fadrens, Sonens och den

Fig. 18. Efter målning utförd år 1494 i Råda kyrkas långhus (Vermland), af-tecknad af hr G. Brusewitz. Ordet *däpa* och *doppa* äro beslägtade. Barnets neddoppande i funten var sed under hela svenska medeltiden. Bland relieferne på Tingstads kyrkas funt (Östergötland) ses till och med Christus neddoppas i en funt. Jfr *Antiquarisk Tidskrift för Sverige* del. 2 s. 92.

Helige Andes», tre gånger hade neddoppats i funten, hvars vatten strax före dopets förrättande hade blifvit vigdt, smordes det med olja på hjessan, kläddes i hvita kläder och ett brinnande ljus sattes i dess högra hand. Vid smörjningen sade presten: »Gud allsmäktig, vår Herres Jesu Christi fader, som födt dig på nytt af vatten och den Helige Ande och som förlåtit dig alla dina synder, smörje dig sjelf med salighetens olja i Christus Jesus vår Herre till evinnerligt lif» — vid påklädningen: »tag den hvita och obefläckade klädnad, som du skall bära inför vår Herres Jesu Christi domstol, på det du må hafva

19. Funt.

evinnerligt lif och lefva i evigheters evighet» — när ljuset sattes i handen: »tag den brinnande lampan och värda ditt dop, på det när Herren kommer till brölloppet, du må kunna möta Honom med alla helgon i himmelens sal»¹.

Fig. 19. Funt i Säfve kyrka (Hisingen), tecknad af G. Brusewitz.

¹ Uppgifterna om dopet äro hemtade dels ur Vestgöotalagen, dels ur *Manuale lincopense*; se Troils *Handlingar* del. 3 s. XLV o. f. I samma del finnes s. 50 f. dopformuläret ur Olai Petri handbok af år 1529, hvilket mycket liknar det katolska, dock är besvärjelsen af saltet bortlagd.

Faddrarne plögade sedermera gifva barnet en gåfva¹. De namn man valde voro visserligen ofta urgamla nordiska, men ännu oftare helgonnamn, hvilkas former mången gång i folkets mun hade blifvit något ändrade².

Fyratio dagar efter barnets födelse inleddes modern i kyrkan, bärande ett brinnande ljus i handen³. De ljus, som vid denna och den förra inledningen användes, betecknas som bloss (den sämsta sorten), stafvljus och högtidsljus (1346, DS nr 4119).

Barnet skulle nu uppfostras. Om vi undantaga den nu förekommande öfningen i läsning torde barnets lif under medeltiden hafva varit detsamma som nu. Det lekte — den heliga Birgitta omtalar dockor, på ett altarskåp i en skånsk kyrka har jag sett ett barn afbildadt ridande på en käpphäst. Vanligen torde man dock hafva fått nöja sig med leksaker af mera tillfällig natur. När det växte upp, begynnade det med intresse följa det dagliga lifvets tilldragelser och småningom äfven deltaga, så långt krafterna räckte, i hemmets arbete. Lekarne gingo då mera ut på kroppsöfningar, man ilade på islägggar fram öfver isen, man byggde snöfastningar, man öfvade sig med pilskjutning. I medeltidens mirakelberättelser finnas en mängd små enstaka drag ur barnlifvet, men de äro så litet egendomliga för tiden, att de icke förtjena här anföras. Olaus Magni ger några upplysningar om lekar och kroppsöfningar.

20. Konfirmation.

I barnets lif utgjorde tvänne år åldersgränser — det tredje, efter hvilket barnet mindre uteslutande lemnades i modrens vård, och det sjunde, som enligt den romerska kyrkans lag gjorde barnet myndigt. Detta framsteg firades med en ny kyrklig fest, då barnet å nyo, beledsagadt af faddrar, fördes till kyrkan för att af biskopen **konfirmeras**. Åter nämndes af den ena faddern barnets namn; vid detta tillfälle

Fig. 20. Efter Roger van der Weydens tafla 'de sju sakramenten' i Amsterdam (reproducerad i Didron Aïnés *Annales archéologiques*).

¹ »Min fader gaf sin gudson till heder, gunst och hjälp, då han höll honom till kristendom — — — några små åkrar.» (Bref af år 1433).

² I en mängd medeltidshandlingar från Södermanland, som jag genomgått särskildt med afseende på böndernas namn, har jag funnit 231 med nordiska, 326 med främmande namn. De vanligaste namnen äro Lars (Lasse) 66, Peter 61, Olof 43, Johan 42, Nils 39, Jöns 33, Anders 22. En lista på person-namn från medeltiden förekommer i bilagan C.

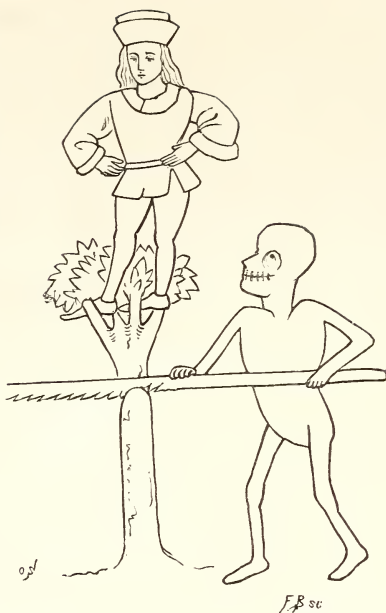
³ Denna inledning är ännu bevarad, deremot har den förut s. 103 omtalade efter brölloppet bortfallit. Dijkman säger om den tidigare: »denna sed med hustrurs efter brölloppet intagande ser jag vara ännu bruklig och kallas unghustrurnas hofvering, då hon bär fram på altaret ost och kaka, som kallas hofvanost, hofvankaka.» *Antiquitates ecclesiasticae* (Stockholm 1703) s. 318.

kunde, om man så önskade, namnet ombytas å konfirmanden, som beredd genom fastande, knäböjde. Biskopen tecknade med helig olja ett kors på hans panna, hvilken derefter ombärds med en bindel, som efter trenne dagar aftogs af församlingens prest eller, om barnet bodde långt ifrån kyrkan, af faddrarne, och derefter uppbrändes på det den heliga oljan icke skulle komma i beröring med orena ting.¹

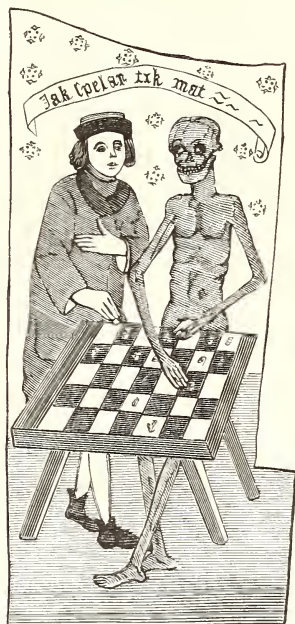
Intill sitt femtonde år kallades barnet öfvermage — en nysvensk form, som är oriktig, hvilket man icke så mycket kan undra på, då redan den under medeltiden vanliga formen ovormaghi är felaktig. Enligt Sophus Bugge torde ordet ursprungligen hafva hetat o-formagi, den som icke har för-måga eller rätt att sjelfständigt uppträda. Inträdet i myndig ålder synes icke hafva firats med någon festlighet.

Äfven de uppvuxna barnen stannade vanligen i föräldrahemmet och bar fadern fortfarande det juridiska ansvaret för dem. Enligt Östgötalagen kunde han visa dem till hafs och till hirdgårds d. v. s. till vikinga- och köpmannafärder eller till tjänst i konungens gård, men detta uttryck hade icke någon tillämplighet annat än i medeltidens allra första tid. Sedan vikingalifvets tid var lyktad och sedan frälsemännens förbehållit sig den mera utbildade krigstjensten äfvensom de ansevärdare befattningarna vid konungens hof, återstod för bonden allenast att leja ut sin son. Detta torde dock icke så ofta hafva förekommit, alldestund sannolikt redan under medeltiden de egentlige böndernes barn torde, såsom ännu mångenstädes är fallet, hafva funnit det förnedrande att vara i främmandes bröd.

En fader kunde dock redan under lifstiden till barnen öfverlemna delar af sin egendom. Så skedde t. ex. när han gaf hemgift

21. Döden afsäger lifsträdet.

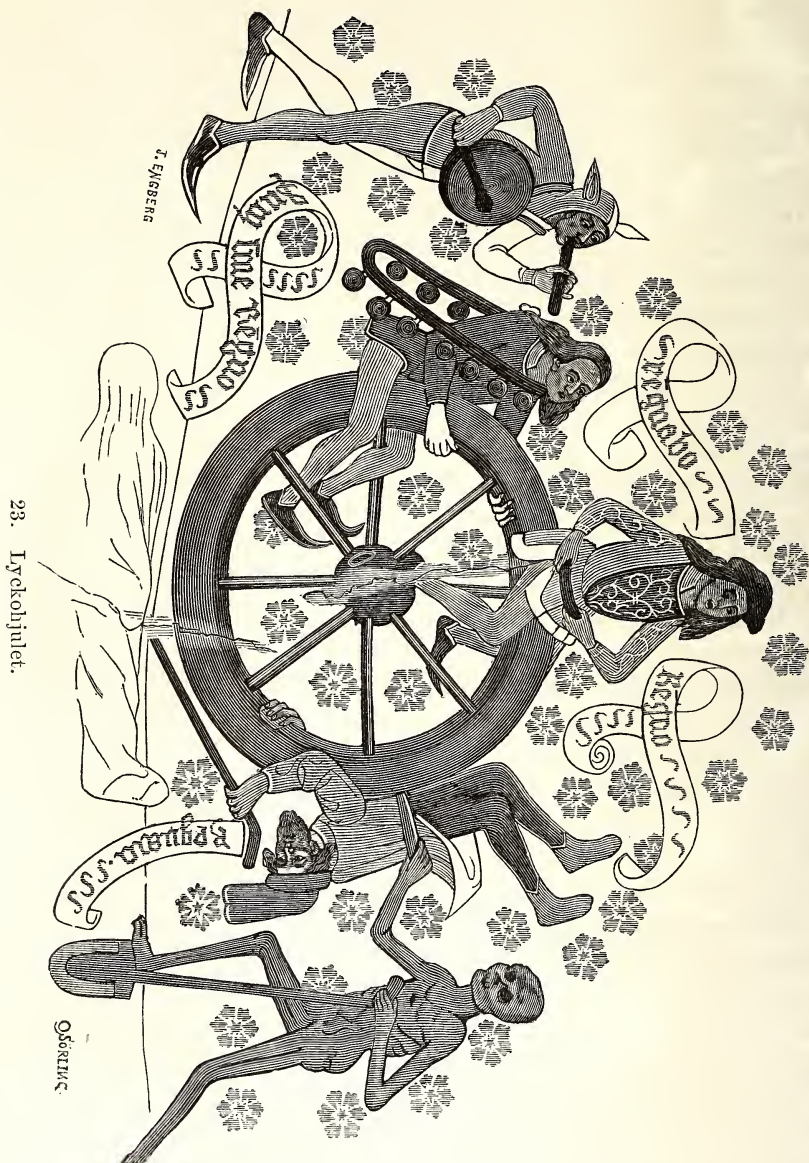
22. Döden spelar om människans lif.

Fig. 21. Efter en väggmålning i Kungshusby kyrka, Uppland.

Fig. 22. Efter en väggmålning i Täby kyrka, Uppland.

¹ Öst- och Vestgötalagarne; erkebiskop Nils Ragvaldssons stadgar.

åt en dotter, som genom gifte skildes ur fadershuset. Han gjorde äfven ibland lottskifte med sonen, framför allt när denne redan under faderns listtid gifte sig. Han lemnade honom då »bygdt bo i händer» eller åtminstone »de qvicka koster (levvande inventarier) med hvilka bo skall byggas», i hvilket fall fadern fritogs från att ansvara

för sonens gerningar. Men som fadern icke egde full rätt att efter godtycke förfoga öfver sin egendom, utan var skyldig att taga hänsyn

Fig. 23. Efter en väggmålning i Herkeberga kyrka, Uppland, fotografi i k. Vitterhets Historie och Antiquitets Akademiens arkiv.

till ätten, i detta fall arfvingarne, måste denna fränskilda del, när fadern hade dött, återgå till boet och derefter det hela skiftas.

Det svenska bondeståndet synes under medeltiden hafva varit ett kraftigt slägte. I handlingarna från denna tid omtalas ofta personer, som hunnit hög ålder, och länge synes man i allmänhet hafva bibehållit själsförmögenheterna. Under en period, då man icke skref så flitigt som nu, var mycket af det, som man behöfde veta, nödvändigt anförtrodt åt de lefvandes hogkomst. Till denna vädjades också mången gång, när tvister uppkommo, och för att då vinna klarhet i saken tillkallades gode minningsmän, ju äldre desto bättre. I dombref omtalas 80-åringar, ja 100-åringar, som visste att redogöra för huru förhållandena voro i deras barndom och för hvad de hade hört af föräldrar och ännu aflägsnare förfäder. Tankeverksamheten var den tiden icke splittrad på så mångahanda ting och kunde därför koncentreras på det mindre mått af vetande man hade. De gamle spelade således onekligen en rol i samhället och höllos äfven därför i vördnad. »Ännu, säger Olaus Magni, är det hos de nordiska folken sed, att ynglingen, när han möter en gammal, viker undan för honom och träder en gammal in i ett rum der unge sitta, stiga de upp för honom, aldrig försummande att visa de äldre vördnad.»

Det hände dock, att arbetet och omtanken blef den gamle för tung, när han icke hade barn i huset som bistodo honom. Han uppgaf då sin sjelfständighet — hvadan han ock stundom kallades gåfträl — och lemnade åt en annan att sköta jorden och uppbära dennas afkastning. Ibland flyttade den gamle till den, som skulle föda honom till döddagar, ibland upptog han denne i sitt hus. Detta kallades att flatföra sig eller gå på sytning till någon. Villkoren bestämdes genom närmare öfverenskommelse: man kunde rätt och slätt förbehålla sig nödortfigt underhåll med föda och kläder för sig och hustrun, ibland ock för någon tjenaie, man kunde, derest de fördelar man sjelf erböd voro betydande, förbehålla sig mera än det rent nödvändiga. Som ett förhållande af detta slag kunde göra ättens

24. Viaticum.

25. *Stola.*

Fig. 25. Efter original i Statens Historiska Museum (från Öster Fernebo kyrka, Gestrikland.)

¹ Flatföring nämnes i Skåne- och Vestgöotalagarne, sytning i Helsingelagen. Det utförligaste stadgandet rörande detta förhållande förekommer i Östgöotalagen Ärfdebalken kap. 12. — När det veridliga frälset hade blifvit infördt, kunde man genom flatföringen uppfylla äfven dess förpligtelser. »Medan jag af ålder är så krank och jag ej har barn, som mitt frälse uppehåller, skall — — Björn mitt frälse hålla och mitt gods förestå i mina lifsdagar» (bref af år 1404).

anspråk till arfjorden osäkra, ålåg det den som önskade flatföras, att först vända sig med sitt anbud till släktingarne, och allenast om de hade afböjt egde han lof att gå utom ätten. Denna förbehöll sig dock rätt att efter flatföringens död återtaga egendomen mot gäldande af de förgångna årens underhållskostnader (årligen 4 mark för en man, 3 mark för en qvinna) samt ersättande af det på jorden nedlagda arbetet, då jordens under tiden vunna afkastning gick i afräkning.¹

Vi hafva hittills gifvit akt på de hufvudstationer, som medeltidens sed utstakat på hvarje människas lefnadsbana. Men lifvet i denna verden var icke evigt, allt det, sade man under medeltiden, i hvars väsende ingår väder (luft) och vatten, är underkastadt förgängelse. Döden grep in i lifvet, kämpade och vann slutligen seger. Medeltidsmänniskornas fantasi var liflig och sysslade flitigt med det öfversinnliga, dervid med förkärlek gifvande åt detta en för sinnena fattlig omklädnad. Döden uppträdde som en mensklig gestalt, hvars benstomme och grinande hufvud knappast skyldes af en tunn köttbeklädnad. Med skadeglädje smyger sig döden till människan och arbetar förrädiskt på hennes undergång: människan står fri och glad, utpyntad och upphöjd i ett träd, hvars stam hemligen genomsågas -- i ett nu varder fallet stort (fig. 21). Eller ock uppträder döden med obeslöjade afsigter, han hotar människan, som icke gerna vill lemna denna verden. Man vet, att det beror icke på något eget åtgörande, utan på den lycka,

som högre makter beskära, om lefnadens dagar skola blifva flere eller färre — och man spelar med döden, men hurudana än förhoppningarna i början kunna vara, till sist hör man med fasa dödens afgörande »jag spelar dig matt» (fig. 22). Man kunde icke med sinneslugn se förgängelsens stundande fasor, men man stannade icke i djup förkrosselse. Medeltiden var i många afseenden de oförmedlade kontrasternas tid, man slog lätt öfver och såg hela från en lustig sida: döden kommer som en artig kavaljer och bjuder en hvar att tråda dansen med sig, ung och gammal, man och qvinna, hög och låg — alla försök att undandraga sig den hemska förlustelsen äro fåfänga. Jag känner väl icke för Sveriges medeltid någon framställning af dödsdansen, men en sådan fanns från år 1463 i Mariakyrkan i Lübeck, der många Svenskar hade tillfälle att se den gripande bildserien, och om jag icke misstager mig, är denna dödsdans utförd af en mästare, som äfven arbetat för svensk räkning.¹ Dödsdansen ingick derföre helt visst i våra förfäders föreställningskrets. En antydning derom finnes för öfrigt i en af fortsättningarna till Karlskrönikan, i hvilken det med afseende på riksföreståndaren hr Svante Nilssons död heter — berättelsen är lagd i hans egen mun:

efter jula högtid sjunde dag
gjorde jag med dem [bergsmännen] ett lag
om ett sölfberg, som funnet var,
der malmen var mycket fin och klar.
Mig misslikade och hymnade der jag satt,
dödsens språng fick mig då fatt,
jag bleknade om kinden som en gast
åt dörren lät jag mig leda fast.
Strax jag utom dörren kommen var,
af *dödens språng* jag till marken bar.
Min småsven sprang åt stugan då
och bad de bergsmän strax utgå.
De kommo springande i samma stund,
mig kunde de hjälpa ingalund,
förr än jag fick väl ljus i handa,
hade jag gifvit upp min anda.²

26. Sista smörjelsen.

27. Chrismatorium.

Fig. 26. Efter Roger van der Weydens 'aflla »de sju sakramenten». Jfr fig. 20.

Fig. 27. Efter original i Statens Historiska Museum. Användningen af oljan i de olika kärlen plögade angifvas med en bokstaf. Se vidare i fjerde boken.

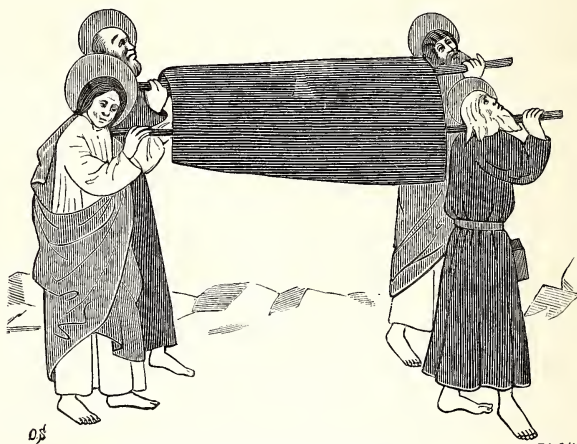
¹ Ett altarskåp, som år 1468 fullbordades i Lübeck för Stockholms Nicolai kyrkas räkning, men sedermera flyttades till Österåkers kyrka i Roslagen och nu förvaras i Statens Historiska Museum, har å flygeldörrarna samt framför allt å predellan målningar, som synas vara af samma hand som den lübeckska dödsdansen.

² Klemmings upplaga af Rimkrönikorna, del. 3, s. 196 f.

Ett drag, som utmärker dödsdansen och som tvifvelsutän hos alla dem, hvilka under medeltidens lif kände sig missgynnade och undanstötte, väckte en känsla af tillfredsställelse, var den fullkomliga brist på mannamon som döden visade när han bjöd upp till dans. Hvad hjälpte då ytterst den menskliga högheten och glansen? Man var angelägen att i bild framhålla denna sanning och målade därför strax

28. En döende omgifven af tjänande englar.

29. Likfärd (utfärd).

BLOM

inom ingången till mången kyrka lyckohjulet — med stora förhoppningar, med mycken energi och lifslust stiger man uppåt, med trygg

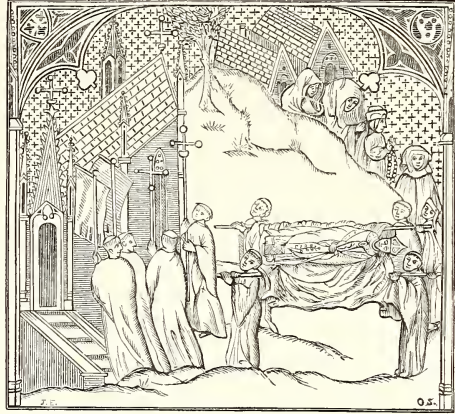
Fig. 28. Efter en skulpterad bild i Å kyrkas altarskåp, som nu förvaras i Statens Historiska Museum. Såsom ofta under medeltiden hände äro två till tiden skilda tilldragelser afbildade inom samma ram: vi se här också eremiten under utöfvande af sin andakt bitas af en drake.

Fig. 29. Efter en väggmålning i Kumla kyrka i Vestmanland (fotografi i k. Vitterhets Historie och Antiquitets Akademiens arkiv). Apostlafiguren utom de fyra som bära samt de två judarna äro i figuren borttagna.

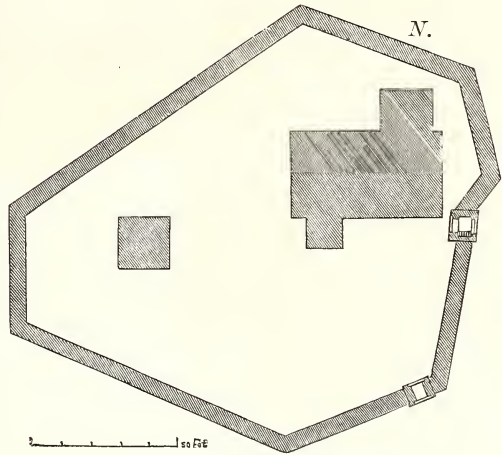
säkerhet intager man den efterlängtade ställningen uppe på sjelfva toppen, men hjulet vänder sig, man faller hufvudstupa ned, man afklädes de glada dagarnes pråliga dräkt och svepes som man fordom vid lifvets morgon sveptes i linddonen och man nedlägges i den graf, som den alltid påpassliga döden öppnat (fig. 23).

När en menniska blifvit nedlagd på sin sotsäng, gällde det att få kyrkans hjälp för den långa färden, som nu skulle anträdas. Bud sändes till sockenkyrkan för att

kalla presten; var såväl han som klockaren utgången fick man, då här var fråga om ett nödvändighetsärende, som ej tålde uppskof, sjelf stiga upp i tornet eller stapeln för att med klockringning kalla hem presten. Iklädd sin hvita linne-dräkt¹ — full skrud egde han icke att taga annat än när han kallades till en god (d. v. s. framstående) bonde och hans husfru — tog han hostian, som förvarades i ett *viaticum* (fig. 24), lemnade boken och stolan (fig. 25) åt klockaren att förvaras till dess de skulle användas. Under tiden hade denne med klockringning tillkännagifvit för menigheten, att en medmenniska, en af deras eget samfund, låg på sitt yttersta. Hörsammande fromhetens bud samlades ock hastigt en skara menniskor, några med ljus i händerna, och tåget satte sig i gång, med presten och klockaren, som ock bar ett ljus, i spetsen. Bedjande gingo de vägen fram. Presten hörde den döendes syndabekännelse och gaf honom den heliga nattvarden och tåget vände derefter åter till kyrkan,

30. Likfärd.

31. Trönö kyrkogård och kyrka.

Fig. 30. Efter gravvyr å den hel. Henriks grafmonument i Nousis kyrka, Finland, återgifven i *Finska Fornminnesföreningens Tidskrift* h. 1, jämförd med en gammal gravvyr af E. Brenner.

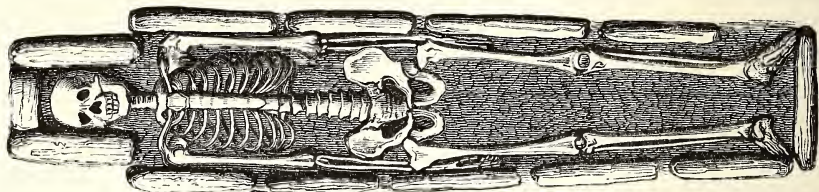
Fig. 31. Efter uppmätning och teckning af hr O. Sörling.

¹ Kallad *alba* eller, om den var längre och kunde göra tjänst som ett öfverplagg, *superpellicium*.

hvärest det upplöstes. Genom att sluta sig till en sådan procession erhöi man ganska riklig aflat.

Icke alltid bodde den sjuke så nära kyrkan att presten kunde bekvämligen gå till honom, än mindre räkna på att få följeslagar. När afståndet var stort sände man efter presten med häst eller båt, de heliga tingen inlades i en silkespung och han anträdde sin färd, beledsagad af klockaren, än öfver sjöar och elfvar, än till lands, på besvärliga vägar, som ledde än förbi människoboningar, än genom obygdar.¹ Alltemellanåt ringde klockaren i en liten klocka, för att underrätta dem som bodde vid vägen eller som kommo vandrande på densamma, att det heliga nalkades. Alla som man mötte kastade sig andäktigt på knä, slog sig för sitt bröst, sänkte hufvudet och upplyfte de hopknäppta händerna för att visa sakramentet sin vörndnad. Ryttnarne stego af sina hästar »för att hedra Honom, som för deras skuld hade stigit ned från himlarnes höjd.»²

Var den sjuke verkligen döende, var det icke nog att skrifton och husla³ honom, utan då borde man äfven olja honom d. v. s. med helig olja, under uttalande af välsignande ord, bestryka hans ögon, öron,

32. Likkista af stenhällar.

näsa, läppar, händer och fötter (fig. 26); katolikerne sågo i oljningen, säger Olaus Petri, »et weghabreff» eller pass för den sista färden. För sådant ändamål måste presten föra med sig *krismatoriet* eller smörjelsekaret, som vanligen innehöll tre rum för de tre slag af oljor, som

Fig. 32. Efter teckning af f. d. antiqvitetsintendenten P. A. Säve. Jfr *Antiquarisk Tidskrift för Sverige* del. 1, s. 283.

¹ I Finland hade man åtminstone i vissa orter en sockenhäst, som anskaffades af församlingen för att af presten användas när han skulle rida i sockenbud. Som sådana sockenhästar emellertid vållade tvistigheter mellan prest och församling, tillrädde Åbiskopen Magnus år 1492 deras afskaffande. Sockenhästen var icke, säger han, såsom många tycktes benägna att tro, odödlig: lätteligen blef han rifven af björnar och ulfvar eller dödad af andra hästar, han kunde lätt gå ned sig i kärr eller fastna i dåliga broar, han kunde drunkna och sommartiden, om han släpptes på bete, kunde man icke alltid taga honom så hastigt som det behöfdes. Detta kunde visserligen hjälpas genom att ständigt hafva honom framme vid gården, men om pest eller annan ond död härjade i socknen och flere sockenbud kommo samtidigt, ett från söder, ett från norr, då gjorde icke den enda sockenhästen till fylles. Det vore derföre vida bättre, att den som kom att kalla presten förde med sig häst åt honom. Arwidsson, *Handlingar till upplysning af Finlands häfder*, del. 1, s. 108 f.

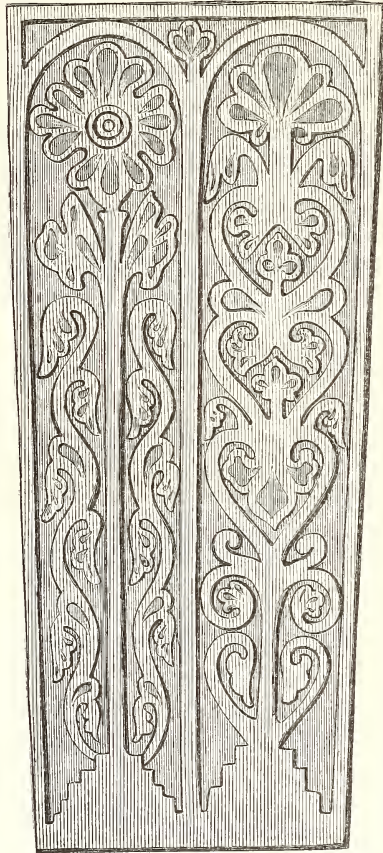
² För detaljerna i denna skildring jfr erkebiskop Nils Ragvaldssons statuter för den svenska kyrkan. Reuterdaahl, *Statuta synodalia* s. 151.

³ Husla = gifva nattvarden (husl = nattvardsbrödet).

hvarje skärtorsdag vigdes i kyrkan, för att helga människorna vid de tre viktiga tidpunkterna i hennes lif, då hon döptes, konfirmerades och kände, huru döden kallade henne till hädanfärd (fig. 27). Den döende uppmanades vid detta besök att upprätta sitt testamente och dervid icke förgäta kyrkan och de andlige, hvilka kunde genom sin mellankomst mildra de qval, som väntade själen i skärselden.

När lifvet höll på att flygta lades händerna samman i en bedjande ställning¹ och i dem sattes, liksom i den nydöptes späda hand ett brinnande ljus, sinnebilden af den brinnande lampa, med hvilken själen skulle gå den himmelske brudgummen till mötes, och ögonlocken drogos ned öfver de bristande ögonen. Så viktiga syntes dessa sista kärleksgeringar mot den bortgående, att man i de fall då människan icke kunde förrätta dem, tänkte sig englar utföra dem. I ett altarskåp som från Å kyrka kommit till Statens Historiska Museum, ses en eremit ligga på sin sotsäng, ensam i skogen med Gud och hans englar, af hvilka en tillsluter hans ögon och en annan sätter dödsljuset i hans hand (fig. 28). När allt var slut utsträcktes liket på golvet för att tillredas till hvilan i grafven. De förnämligare i stat och kyrka plögade länge jordas i full skrud, folk i allmänhet sveptes (jfr fig. 23) dock med skor på fötterna,² Derefter lades liket i kistan. När bud kom till kyrkan om dödsfallet ringdes der för den flygtade själen.

Sedan denna flygtat var liket orent — bar man det sådant till kyrkan, hade de, öfver hvilkas jord det fördes, rätt till skadeersättning — och presten tillkallades på nytt för att med helgadt vatten och

33. Grafsten.

Fig. 33. Efter original vid Ugglums kyrka, Vestergötland, tecknad af hr G. Brusewitz.

¹ »När det var som han skulle själas, bundo de samman tummarne, så att händerna skulle ligga tillhopa.» *Scriptores rerum Succicarum*, del. 2, s. 305 (den helige Eriks underverk).

² *Heliga Birgittas Uppenbarelser*.

böner viga liket samt derefter öfver detsamma hålla nattvård, en eller om så önskades flere nätter. Derefter kom utfärdsdagen, då kistan ställdes på en bår, höljd af ett korstecknad kläde, och bars till kyrkan, beledsagad af grannar, som anmodats att bevisa den döde den sista tjensten. Att vägra denna tjänst var ej tillåtet, åtminstone skulle likföljet bestå af sex personer. Föreställningen, att den själlösa kroppen var ohelig och att den derföre kunde menligt inverka på de lefvande, uttalar sig i en sed, som än i dag förekommer i några orter och som härleder sig ända från hedendomens dagar och derföre helt visst icke saknade utöfning under medeltiden — liksom den förekommer temligen vidt omkring på jordens yta — den seden, att den döde ej borde bäras ut genom dörren, genom hvilken de lefvande träda in och ut, utan genom ett fönster eller en för tillfället gjord öppning i husväggen.

Medeltidens konstnärer hafva ofta framställt scener från dödsbädden och från begrafningen i sammanhang med jungfru Marias historia: hon afled omgifven af apostlarne, som läste vid hennes sotsäng och bestänkte henne med vigvatten; när hon derefter af apostlarne bars till grafven, sökte tvenne judar att ofreda hennes lik, men deras händer fastnade vid bårklädet. Från en sådan bildserie är fig. 29 tagen, fig. 30 visar, huru den hel. Henriks lik föres till grafven.

Presten skulle följa liket till kyrkogården, före det buros kors (jfr fig. 30) och brinnande ljus, presten och följeslagarne mumlade böner. När tåget närmade sig kyrkan, helsades det med klockringning. Båren sattes ned framför altaret mellan brinnande ljus och messan lästes. Derefter sänktes kistan ned i den vigda grafven och mullen kastades åter deri, till dess grafven var fylld och deröfver bildats en förhöjning, som kallades grift- eller grafbacke, till och med (i Smålandslagen) ättehög. Samma dag firades utfärdsölet eller grafölet.

För den döde sjöngs messa icke blott å begrafningsdagen, utan äfven å sjunde och tretionde dagarne derefter, om man så önskade äfven på årsdagen; på årsdagen (vid års- eller jämlånga-motet) hölls åter ett gille, i sammanhang med arfskiftet — ärfves-öl.¹ Genom testamente eller genom fränders välvilliga omtanke om den dödes eviga själågagn stiftades, derest man egde någon förmögenhet, årligen eller oftare återkommande begängelser med messor och förböner, som skulle sjungas och bedjas »intill domen».

Detaljerna från arfskiftet må läsaren söka i vår juridiska litteratur. Här må allenast nämnas, att hustrun före skiftet uttog sin giftorätt, att den qvarlevande makan derjämte hade en s. k. fördel att undantaga: nämligen mannen en fullbäddad säng, en sadlad häst, de

¹ »Ärfves-öl, som kallas årsmot», heter det i k. Magnus Erikssons stadslag. Att döma efter lagarne hade man i städerna ett festligt lag äfven vid månadsmotet. Upplandslagen talar om »ringa til prætiughund» eller månadsringning.

viktigaste vapnen och kyrkokläderna, qvinnan en fullbäddad säng, kyrkkläderna, ett spänne och fingerringen af guld.

Man begrof ej längre invid gården, såsom man hade gjort under heden tid. De dödes kroppar lades i kyrkogården, dock icke norr om kyrkan, ty denna sida ansågs ohelig. Mot norr hade kyrkorna i den äldsta tiden sällan fönster eller dörr och som kyrkogården norr om kyrkan allenast undantagsvis användes, gick der kyrkogårdsmuren ganska nära intill sjelfva kyrkan (fig. 31).¹

Under början af medeltiden lades liket i en kista, som byggdes nere i grafven af lösa sido- och täckhällar. Sådana, försedda med ett smalare utsprång för hufvudet, äro funna vid Sjögerås i Vestergötland (fig. 32). Liknande stenkistor har jag upptäckt i ett sidorum inom Varnhems cistercienserkyrka. Senare synes man allmänt hafva användt träkistor.

Den som var förmögen kunde genom gåfvor till kyrkan bereda sig en grafplats inom densamma; de öfriga måste nöja sig med en hvilostad på kyrkogården, hvilken man gerna utmärkte med en stenvård, vanligen en håll med eller utan upprättstående kors, i hvardera ändan. De som hade en något framstående ställning eller åtminstone en något när hög grad af sjelfmedvetande, försågo likstenen med inskrift. Simpelt folk, som bekostade en stenhäll, mer och mindre utsirad, höllo icke så noga på inskriften (fig. 33). Dock finnas å gotländska kyrkogårdar många grafstenar med långa inskrifter, som synas vara lagda öfver bönder. Den fig. 33 afbildade tudelade grafhällen har varit lagd öfver man och hustru.

Huru än livvets böljor häfde sig öfver de bortgångna släktenas grafvar, man glömde icke gerna sina döda. Ättkänslan, om hvars styrka jag redan talat, utgjorde en borgen för hogkomsten af de äldre släktena, och den fromhet, som kyrkan fostrade, sysselsatte sig mycket med de bortgångnes öde i evigheten. Kyrkan förordnade om en egen dag, då man skulle bedja vid de sinas grafvar, alla själars dag, som årligen firades den 2 november. Under senare delen af medeltiden stiftade man i våra domkyrkor särskilda själakapell.

¹ Förmodligen var den norra sidan ohelig för den kristne, emedan den synes hafva varit helig för hedningarne. Obenägenheten att söka sig grafplats norr om kyrkan har icke vikit förr än i allra nyaste tid. Säggen, som förgätit det ursprungliga skälet, — man kunde icke undvara ett skäl för en så utpräglad sed, — har uppfunnit det skälet, att kyrkorna skola å domens dag falla norrut, hvilket skulle göra det för de å denna sida begrafna omöjligt att uppstå.

Vi hafva följt den enskildes lif, intill dess stoftet gömdes i grafvens djup och messorna lästes för att bereda lisa åt den till andra rymder svunna själen. Men vilja vi verkligen sätta oss in i medeltidens lif, gör det ej till fylles att se på de stora epokgörande tilldragelserna. Det blir då äfven nödigt att gifva akt på det hvardågliga lifvets förlopp, på de vexlingar, som regelbundet inträdde under hvart af de år, som lifvet varade.

Gemensamma för vår tid och det tidehvarf vi nu studera äro de naturförhållanden, som gifva året dess begränsning och bestämma dess karaktär under de olika tider, i hvilka det nödvändigt sönderfaller. Af gammalt räknade man tvänne hufvuddelar, vinter och sommar, hvardera inledd af vinternatten (= natten före den hel. Calixti dag, 14 oktober) och sommarnatten (= natten före den hel. Tiburtii dag, 14 april). Under medeltiden blef det vanligt att tala om fyra årstider, desamma som nu, och för hvardera knöts begynnelsen vid någon viss helgondag. Två latinska minnesverser sade:

Dat Clemens hyemem, dat Petrus ver cathedratus,
æstuat Urbanus, autumnat Bartholomeus.

Ännu under innevarande århundrade voro dessa verser kända i vårt land under den svenska formen:

Sankt Klemens vill oss vintern gifva,
sankt Peder vill oss våren indrifva,
sommaren förer sankt Urban,
hösten sankt Symforian.

Det sist nämnda helgonet har tydligen kommit med för att bilda rim till Urban, ty annars omtalas äfven i Sverige Bartelsmessan som höstens begynnelsedag. Öfversatta till nutidens talesätt säga oss dessa verser, att vintern börjar den 23 november, våren den 22 februari, sommaren den 25 maj och hösten den 24 augusti.¹⁾

Gemensamma för vår tid och medeltiden voro naturligtvis äfven de olikheter i sysselsättningar, som de olika årstiderna — framför allt på landsbygden — med nödvändighet medföra. Men i öfrigt voro under medeltiden vexlingarna under årets förlopp vida flere än nu, då månaderna fortlöpa utan andra afbrott än det som vållas af kontrasten mellan söndag och hvardagar samt det, som bildas genom inträffandet af vissa större helger, jul, påsk och pingst, till hvilka vi kunna lägga midsommaren, märklig, ehuru mera i naturligt än i kyrkligt hänseende. Under medeltiden voro helgdagarne flere, hvar och en förbunden med vissa förpligtelser, då sönderföll året i flere afdelningar, oberoende af årstidernas vexlingar. De flere omskiftningarna måste på den tidens människolif trycka en alldeles särskild prägel, hvilken ej återfinnes i det nuvarande slägtets lif och hvilken vi derföre måste känna, för att förstå huru de gamle lefde.

¹ Apostelen Bartholomæi dag; sankt Symforians dag är den 22 augusti.

Det rent kronologiska har i våra dagar tagit öfverhanden i uppfattningen af året och dess förlopp. Vi dela året i månader och hvar månad i dagar, hvilka vi särskilja medels angifvande helt enkelt af dagens ordningsnummer inom månaden. Almanackan, i hvilken redogöres för månader och dagar, är en bok, som förekommer snart sagdt i hvar mans hand. Under medeltiden namngaf man en dag sällan genom angifvande af hans ordningsnummer, utan man nämnde i stället det helgon, hvars minne af en eller annan anledning blifvit fäst vid dagen. Helgonnamnen äro visserligen ännu fästa vid dagarne, men för den nuvarande generationen är sammanhanget tillfälligt och dess upprinnelse så förgäten, att mången inbillar sig, att almanackans namnlista tillkommit allenast för att gifva anvisningar, huru man bör gifva sina barn namn, och för att bereda tillfälle till firande af namnsdagar — en felaktig uppfattning, som i sin ordning gifvit upphof till förslag om namnlistans försättande, genom vidtagande af godtyckliga ändringar, i en mera tidsenligform.¹⁾ Under medeltiden var deremot dagens helgonnamn icke ett tomt ljud. Hvert helgon hade sina vänner, som ansågo sig åtnjuta dess särskilda förmedlande hjälp och som derföre å dess dag fromt hedrade dess minne. Flere helgon ansågos vara så stora nödhjelpare, att kyrkan kräfde för deras räkning en särskild dyrkan af hela folket. Deras dagar blefvo derigenom för alla viktiga märkedagar, och till flere af dem måste man särskildt bereda sig under den föregående dagen. De många helgerna verkade störande på lifvets jämna förlopp i dess delning mellan arbete och hvila och blefvo derigenom af icke ringa betydelse.

Det var icke möjligt att bevara alla dessa helger i minnet. Kyrkans män hade kalendarier, i hvilka helgonens dagar voro antecknade jämte deras olika grad af helighet, och efter dessa kalendarier gafs om söndagen tillkänna, hvilka helgdagar inträffade under veckans lopp och hvilka förpligtelser de medförde. Folket, i allmänhet ej läskunnigt, än mindre skrifkunnigt, hade visserligen äfven under medeltiden almanackor af trä o. s. v., å hvilka dagarne voro antecknade med runor och helgdagarne voro särskildt utmärkta med hvarjehanda mer eller mindre tydliga tecken, men det synes icke som om bruket af dessa runalmanackor under medeltiden varit mycket allmänt.²⁾ Äfven detta är ett drag i medeltidens lif, som icke saknar märklighet: *nu* känner enhver från början, tack vare almanackan, hela den stomme, som årets tilldragelser skola komma att fylla, *då* lefde man utan en sådan öfverblick, mera om icke för dagen, så åtminstone för den närmaste tiden. Allenast de största helgdagarne behöll man i minnet

¹ Jfr min uppsats om namnen i almanackan i *Månadsbladet* för 1879.

² Man är i allmänhet benägen att tilldela runalmanackorna, som oftast förekomma i form af runstafvar, en mycket hög ålder för runornas skuld. De flesta runalmanackor äro dock tillkomna under den moderna tiden. Det finnes knappast någon runstaf, som man med säkerhet kan hänföra till medeltiden.

som tidsindelare och vid dem fäste man vissa vanor och arbeten. Långt efter det medeltidens helgon hade förlorat betydelse för folket, bevarade man hogkomsten af dessa dagar och anknöt fortfarande vid

34.

35.

36.

37.

38.

39.

dem samma vanor och arbeten. Så hafva allmogens s. k. märkedagar, ännu i dag delvis iakttagna, uppkommit.

För forntidens nordbor gällde vid tidräkningen vintern mer än sommaren, natten mer än dagen; till och med ännu finnas spår

40.

41.

42.

43.

44.

45.

Fig. 34—45. Månadernas olika sysselsättningar. Efter en å pergament skriven almanacka från år 1399 i Statens Historiska Museum. Se *Månadsbladet* nr 45.

af sådan uppfattning, äfven nu gällande lag talar t. ex. om »natt och år» såsom en tid inom hvilken vissa ting måste ske. Det är derföre i sin ordning, att vi begynna vår årsgång¹ med vinterns inbrott, i slutet af november. Lyktadt var arbetet på åker och äng, redan länge hade boskapen gått på de slagna hemängarne eller bland halmstubbena, gärdesgårdar funnos nu allenast kring de fält, hvilka vintersäden täckte med sin späda grönska, löfven voro fallna och snö började täcka marken. Den 23 november ansågs vintern börja. Redan den 25 firades ett populärt helgon,² den hel. Katarina af Alexandria, efter hvars dag man (enligt Vestmannalagen) fick så mycket man ville lägga ut snaror i skogarne för att förse sig med villebråd. Redan dagen derefter, onsdagen den 26, inföll en fastedag³ och påföljande söndag börjades advent-tiden, en af årets stora fridstider,⁴ då man var skyldig att fasta, då man icke fick ingå äktenskap, då alla rättegångshandlingar hvilade och edgång var förbjuden, då alla fromme beredde sig till julens värdiga firande och då man söndagligen, efter gudstjenstens slut, påmintes om skyldigheten att i rätt tid aflemna sin tionde. Adventsfastan hölls dock icke så strängt som den stora vårfastan. Den 29 november måste man dock alltid fasta, för att bereda sig till att dagen derefter fira apostelen Andreas' minne, men åtminstone i vissa delar af Sverige — att döma efter nutidens sed, i Vermland och på Dal, i Vestergötland och Småland — gjordes under natten till den 13 december, den hel. Lucias dag, ett stort afbrott, då man plögade sig vida utöfver det nödvändiga. Det märkligaste med denna fest är dess inskränkta förekomst, utom Norden synes den ej finnas⁵ och inom Norden allenast i en liten del. Den nuvarande sågnen motiverar festen dermed, att natten mellan den 12 och den 13

¹ En öfersigt af medeltidsårets olika tider och märkliga dagar göres vansklig derigenom, att vissa dagar — och således äfven de vid dem knutna sedvänjorna — icke inföllo alla år på samma tid: julen inföll alltid på den 25 december, men påsken och de af påsken bestämde, föregående och efterföljande festerna inträffade det ena året förr, det andra senare. För att undvika omsägningar och obestämdhet i uppgifterna låter jag i den följande redogörelsen de rörliga festerna infalla på samma dagar som de intaga 23 nov. 1879—22 nov. 1880. Det är för öfrigt endast de dagar, som hade någon särskild betydelse för folkets lif, som här omtalas; i öfrigt hänvisas till den femte boken, der de kyrkliga festerna, och till den sjetten, der de kalendariska förhållandena omtalas. Under medeltidens århundraden skiftade för öfrigt märkedagarna. För att äfven i detta hänseende undvika omsägningar söker jag så mycket som möjligt hålla mig till förhållandena sådana de voro under den senare hälften af 1300-talet.

² Att hon var populär kunna vi se dels af de många som buro namnet Katarina långt innan Sverige fick ett eget helgon med detta namn, dels af de talrika bilder af henne, som ännu äro bevarade i våra kyrkor: ett ibland krönt qvinligt helgon, som igenkännes genom sina attribut, ett svärd och ett brutet hjul utrustadt i den yttre kanten med långa och skarpa taggar.

³ Hvarje fredag skulle fastas; till undvikande af enformighet omtalas icke fredagsfastan i det följande.

⁴ Om de stora fridstiderna lemnas redogörelse i den nionde boken.

⁵ I Hampsons *Kalendars of the middle ages*, hvarest rika upplysningar meddelas om medeltidens fester, icke minst om dem, som kunna föras tillbaka till tidigare hedniska bruk, förckommer icke ett ord om den hel. Lucias fest, ej heller i Dahns *Bausteine* del. 1, s. 193—259.

är under hela året den längsta, hvadan man behöfver under densamma styrka sig med föda. Firandet synes således vara af hednisk upprinnelse, framkalladt af striden mellan ljuset och mörkret vid den tid då mörkret är som starkast, och denna uppfattning styrkes af seden att den qvinna, som representerar »Lussi», bär på hufvudet ljus, liksom ljus i öfrigt äro i stor myckenhet tända.¹ Hvad man den natten, före lördagen, förtärde, kunde gifva styrka att genomgå den stränga fasta, som hölls påföljande onsdag, fredag och lördag, vinterns tre kvatember- eller tamperdagar. Lördagen var af dubbel anledning fastedag; då skulle man nämligen bereda sig till aposteln Tomas' dag, för många tung, ty då skulle afraden gäldas.²

Nu var julen inne. Den gamla hedniska midvintersfesten, med hvilken man när mörkret var som djupast helsade det återkommande ljuset, hade smält samman med den fest, som kyrkan firade till minne deraf att, såsom profeten säger, »öfver dem, som bo i mörko lande, skiner det klarliga.» Nu var det årets vigtigaste tid. Naturens förhållanden voro ej längre normala, så trodde man, och den mur som annars är upprest mellan verklighetens verld och den öfversinnliga, var nu för korta stunder försvunnen. Redan under Tomasnatten sväfvade andar omkring de lefvandes boningar, under julnatten möttes gengångarne i kyrkan att fira messa omedelbart innan, kort efter midnatt, det lefvande släktet samlades der i enahanda syfte. Stora förberedelser gjordes i hemmen till julen, i synnerhet var man flitig att baka; också se vi fig. 45 bakning framställd som en karaktäristisk sysselsättning för december månad. Hög breddes julhalmen på golfvet, dynor lades på bänkarne, bonaden hängdes kring väggarna, på bordet framsattes husets kostbarheter. Om aftonen gingo alla till badstugan för att inviga sig till festen med ett grundligt bad. Iklädd högtidsdräkt vakade man sedan i den rikt upplysta stugan, till dess det blef tid att färdas till ottan i kyrkan. Till julsederna hörde att äta bröd bakadt i form af gumse eller galt, ett minne af Frös galt. Den behöfvande kunde väl alltid räkna på ett välvilligt mottagande, men vid julen voro hjerta och hand öppnare än någonsin. För de fattiges räkning bakades till julen stora bröd, tjoeka och långa som barn på fem år. Efter messan offrades åt presterskapet.³

Kom så annandagen, den helige Staffans dag, på hvilken man nedkallade Guds välsignelse öfver jordens säd och husdjuren.⁴ I

¹ Att denna dag eller rättare denna natt ansetts vara mycket helig kunna vi sluta af den småländska sägnen, att under densamma ett ögonblick vattnet i alla åar och källor vändas i vin.

² Om tiderna för afradens gäldande, för uppsägning och fardagar, se i det föregående s. 83.

³ Om julbröden se Olaus Magni bok 13 kap. 17.

⁴ Olaus Magni meddelar (bok 16 kap. 9) formuläret för denna välsignelse: »Allsmäktige evige Gud, som skapat alla element och helgar dem, du som är treenig och en, vi bedje dig, Herre, vår mildaste fader, att denna säd må genom din barm-

öfrigt är det företrädesvis ett hedniskt minne, som fäst sig vid St. Staffans dag. Hästarne — hästen var en af solens sinnebilder — skulle denna dag svettridas och derefter vattnas eller åderlätas. Man sjöng ock denna dag en visa om Staffan stalledräng, i hvilken intet förmärkes af den vördnad, med hvilken kyrkan betraktade sin förste martyr:¹

Staffan var en stalledräng,
Vi tackom nu så gerna —
Han vattna' sina fålar fem,
Allt för den ljusa stjerna.
Ingen dager synes än,
Stjernorna på himmelen de blänka.

Staffan rider till källan,
Vi tackom nu så gerna —
Han öser upp vatten med skällan
Allt för den ljusa stjerna.
Ingen dager synes än,
Stjernorna på himmelen de blänka.

Med mycket festande inleddes det nya året, hvars begynnelse också å runstafvarne utmärkes med ett horn, och dermed fortsattes sedan förbi epifania-dagen, då man utklädd och sjungande firade minnet af de tre österländske konungarnes, de tre store nödhjelparnes, ankomst till Betlehems krubba, och intill den 13 januari, då julhalmen uppsamlades på golfvet och kördes ut och allt återgick till hvardagslag. Från den 14 och till den 25 januari, då den stora fastan begynnades, voro alla det borgerliga livets handlingar tillättna, då höllos ting i häraden. Måndagen efter tjugonde dag jul, som detta år inföll på den 19 januari, Finlandsaposteln Henriks dödsdag, höllos, enligt k. Magnus Erikssons lag, landskapstingen o. s. v.

Septuagesimasöndagen, den 25 januari, inträdde man i fastan, den andra af årets stora helger, som ej slutade förr än söndagen efter

hertighet varda välsignad, och gif, för ditt heliga namns åkallan, att djuren som äta deraf, må få vederqvickelse, helsa och kraft, så att de, som du skapat till vår nytta, må genom din nåd lefva till vår hjälp, genom Jesum Christum vår Herre etc.

¹ Hästjagandet å Stefansdagen var brukligt inom vidsträckta områden. I Tyskland hette dagen *der grosse Pferdstag*. För England citerar Hampson (*Kalendars*) följande verser:

Then followeth Saint Stephen's day, whereon doth every man
his horses jaunt and course abrode as swiftly as he can,
until they do extremely sweate, and then they let them blood;
for this being done upon this day, they say doth them good,
and keepe them from all maladies and sicknesse through the yeare,
as if that Stephen any time tooke charge of horses here.

Hampson förklarar seden dermed att hästen var helgad den hel. Stefan. Men då intet drag ur helgonets lif är känt, som sätter hästen i något som helst förhållande till honom, måste hästens ifrågavarande behandling allenast af en tillfällighet blifvit förlagd till hans dag och då för seden således måste sökas en annan upprinnelse, finnes intet annat håll att söka den än inom den hedniska kulten.

påsk, den 4 april. Det var en sorgens tid, då man beredde sig att fira hogkomsten af Herrens lidande. Man sjöng ej mera halleluja under messan, man spåkte sin kropp med sträng fasta, man afhöll sig så mycket som möjligt från världsliga bestyr, man trädde icke i äktenskap, man gick icke ed, man förde inga rättgångar.¹ Det dagliga arbetet för livvets uppehälle fick dock naturligtvis icke hindras och det afbröts just vid denna tid af färre kyrkliga fester än vanligt. Mellan den 25 januari och den 10 februari arbetade man i skogarne, ty timmer, som fälldes denna tid, ansågs skola blifva synnerligen varaktigt. På den is- och snötäckta marken var samfärdseln lättare än under sommaren, nu färdades man omkring, nu höllos flerstädes marknader och man gjorde sina inköp för att fylla förråden. Man granskade sina åkerbruksredskap, skötte vinterfisket och beredde sig till vår- och sommarfisket. I början af mars bakades och brygdes, höggs gärdsel, i marsnedanet rensade och qvistade man i trädgården, och slutligen lade man under tak all den redskap, som var brukad om vintern, men om sommaren ej behöfdes. Jagten började under fastan inskränkas: elg fick ej jagas mellan den 10 februari och den 29 juli, den 7 mars aflystes, genom k. Kristofers lag, jagten efter ekorre, mård och lekatt, från och med den 25 mars fick man ej på Gotland jaga ekorre eller gillra för hare. Den 2 februari firades en stor fest, föregången af särskild fasta, till minne af jungfru Marias rening. De ljus som skulle användas till heliga ändamål, kyndelsmesso-, halleluja- och kristningsljus, ljus som skulle tändas vid martyrernas grifter och framför helgonbilder, blefvo nu vigda och med ljus i händerna gick menigheten, förutgången af presterna, genom kyrkan och omkring kyrkogården. Denna ljusvigning fick för folket så stor betydelse, att dagen gemenligen fick namn derefter, *dies candelarum* eller kyndelsmessa, och reformatorerne ansågo sig icke kunna afskaffa den. Den 11 februari inföll askonsdagen, så kallad derföre att man strödde aska i sitt hår, nu börjades den rätta fastan, då man, till tecken af sorg, icke fick bada, och då messa lästes hvar dag i kyrkan, den 15 firade man minnet af den hel. Sigfrid, den 22 och 24 inföllo tvenne apostladagar, egnade minnet af Petrus cathedratus — då börjades våren — och Mathias. Den 21 mars inföll palmsöndagen, då salt, vigvatten, rökelse m. m. vigdes. Då börjades dymmelveckan, under hvilken de hedniska bruken åter blandade sig med den kristna gudstjenstens ceremonier. Onsdagen kallades klock-

¹ Dock höllos lagting på måndagen efter midfastan och påföljande lördag hölls ting i hvar härad för alla dem, som ville taga upp lån på jord, säd eller penningar för att köpa föda. Den heligaste fridstiden under fastan börjades vid midfastotid. Seden varierade för öfrigt i de olika delarne af landet. I Södermanland och Östergötland börjades vårfriden vid midfastan, i Uppland på käresöndagen (söndagen före palmsöndag), påskriden börjades i Öster- och Västergötland på dymmelveckans onsdagen o. s. v.

eller dymmelonsdagen,¹ ty då fastbundos kläpparne å kyrkornas ringklockor. Så kom skärtorsdagen, då alla de som ville taga nattvarden å påskdagen måste hafva biktat och fått absolution, då man fick rengöra sig från qvarlevorna af den i hufvudet strödda askan och då den heliga oljan vigdes. Långfredagen slogos på morgonen barnen med ris och sedan nedtog man det stora krucifixet, som hängde i kyrkans triumfbåge, uppreste det på kyrkogolfvet, under halft dramatiskt framställande af lidandeshistoriens sista del, man vandrade i procession med fanor och kors och ställde till sist midt på kyrkogolfvet en kista af trä, i hvilken hvilade bilden af den graflagde Frälsaren. Påskaftonen vigdes funten och det stora påskljuset. Om aftonen, ibland äfven å klockonsdagen, tände man å högt liggande ställen väldiga bål; de onda andarne troddes nu sväfva omkring i luftens rymder. Påskdagen smordes tidigt på morgonen den i kistan liggande Kristusbilden och han upprestes, till minne af uppståndelsen; menigheten gick i stor procession och anammade nattvardsbrödet. Då uttalades äfven välsignelsen öfver alla matvaror.

Måndagen efter påsk, den 5 april, inträdde åter hvardagsordningen. Nio dagar derefter inföll sommarnatten, efter hvilken jordarbetet börjades på allvar, ehuru väl ännu kalla nätter kunde komma, s. k. jern-, dugg- eller luddrenätterna, som ofta gjorde till intet landmannens förhoppningar om ett godt år; kreaturen, väl ansade och märkta, släpptes på bete. Den 25 april, evangelisten Marci dag, inföll *litania maior*, då man, till minne af en pestfaras afvändande från Rom i påfven Gregorii den stores tid, gick i högtidlig procession med svartbehängda kors. Natten till den 1 maj, den hel. Valborgs afton, firades en ny vårfest och man dansade, under starka rop, kring de på höga ställen upptända bälén, husen kläddes med löf och majstänger upprestes.²

Den 3 maj, den dag då kejsarinnan Helena hade lyckan att finna det sanna korset, buros i processioner kors mellan kyrkorna och kring om åkrarne, å hvilka säden nu som bäst sköt upp. Samma dag börjades detta år gångdagarne, *dies rogationum* (= bönedagarne), måndagen, tisdagen och onsdagen, då man fastade och bad och gick i procession, för att värdigt bereda sig till torsdagen, helge torsdag kallad, då minnet firades af Christi himmelsfärd; vid denna tid stego ock alla underjordiska skatter upp mot jordytan, der den som hade lycka med sig, kunde finna dem. Den som hade säd qvar, lät nu mala den, sedan vårarbetet på åkrarne var slut, man fälde träd, som

¹ Dymmel, ursprungligen dymbel, anses härleda sig från det engelska uttrycket *dumb-bell*, stum klocka.

Vid hvilken tid man upphörde att resa majstången i maj, för att i strid mot namnet resa den i juni, kan jag icke uppgifva.

behöfdes för slöjd, skötte om kålgården och såg till att åker och äng voro ordentligt inhägnade. Pingstaftonen vïgdes funten och om aftonen, när helgringningen till jungfru Marias lof¹ försiggått, ingick pingstfriden. Pingstdagen inföll den 16, annandagen måste man fasta lika strängt som under fastan, för att värdigt fira den helge konung Eriks minne, den 18; den 19, 21 och 22 fastade man åter — sommarens tre tamperdagar — den 23, när aftonsången var sjungen, lyktades pingstfriden, men redan följande onsdag var ny fastedag och torsdagen helga lekamens dag, inföll en ny högtid, då man i procession bar i den prydliga monstransen hostian kring vägar och stigar.

Årets ljusaste tid var kommen. Man arbetade gerna, då jordbruket gaf ledighet, under de långa dagarne med husslöjd. Högtiderna voro få. Den 15 juni firades minnet af Södermännens apostel Eskil. Den 17 börjades den andra terminen för häradstingen, som räckte till den 29 juli. Den 19 sjöngs en messa om den heliga treenigheten med böner för rikets välfärd. Den 23, midsommaraftonen, fastade man på vatten och bröd, man vandrade omkring fälten bedjande och satte upp här och der löfklädda kors, som skyddade mot blix och oväder. Åter tändes eldar, kring hvilka man dansade eller vid hvilka man slog sig ned, fördrifvande tiden med sång och berättelser. Ny fasta ålåg folket den 28, dagen före de hel. apostlarne Petri och Pauli dag, då i Helsingland andfriden började, då man skulle slå gräset och köra sitt hö in i ladorna.

Den 2 juli inföll en ny Mariafest (Marias besök hos Elisabet) föregången af fasta, den 5 höllos landsting, den 10 juli firades den danske konungen Knuts minne, den 11 sjöngs messan till heder för alla rikets förnämliga skyddshelgon, den 24 fastades före aposteln Jakobs dag, den 29 högtidlighölls den helge konung Olofs dödsdag, då i mellersta och södra Sverige skördetiden, den s. k. hösthelgen eller andfriden börjades. Den räknades i allmänhet till Mikaelsmessan den 29 september; dock var i Östergötland sluttiden mera obestämd: tills rök och säte äro inne. Nu fick man på allmänningarna plocka den pors man behöfde till ölbrygd, nu fick man på Dal, i Vermland, Dalarne, Gestrikland och Helsingland jaga elg. Den 9 augusti, dagen före den hel. Laurentii dag fastades med bröd och vatten, likaså den 14, dagen före den stora Vårfrudagen, firad till minne af jungfru Marias upptagande i himlen. Då välsignades säden, som var införd i ladorna, för att befrias från all densamma vidlädande orenlighet, och vid denna tid såddes vinterrågen.² Den 23

¹ Denna ringning förekom alla helgaftnar.

² Än i dag talas om Larmesseråg och i biskop Hans Brasks hushållskalendarium är antecknad vid den 15 augusti: laat saa thin vinther rog. Likväl föreskrifver k. Kristofers lag att n.an för vinterrågens skuld ej skulle hålla täppt för svinen förr än den 21 september och gårdesgårdarne kring densamma behöfde icke vara uppe förr än den 29 i samma månad. Enligt fig. 43 såddes först i oktober.

fastades åter före aposteln Bartholomei dag, höstens första dag; nu fick man taga så mycket vildhumle man ville på byallmanningarna.

Under september månad tog man bort stängseln kring äng och åker, utom kring de fält der vinterråg var sådd; i början af månaden vände man stubben på åkrarne för att jorden skulle fetma. Man såg om de kärl, i hvilka man skulle nedlägga saltmaten för vintern. Den 7 fastades och den 8 firades jungfru Marias födelse, den 13 fastades och den 14 firades korsupphöjelsens fest, den 15, 17 och 18 fastades — höstens tre tamperdagar — den 20 fastades och den 21 firades aposteln Mathei dag, den 28 fastades och den 29 firades englarnes, i synnerhet erkeengeln Mikael's fest, då hösthelgen lyktades och årets tredje termin för häradstingen börjades för att sluta vid advent.

I oktober höggs ved vid första barfrost och rofvorna förvarades i sandgropar. Den 4 oktober höllos landsting och alla häradsskylder erlades, den 9 inbetalades landskylderna, mellan den 13 och 14 inföll vinternatten. Den 27 fastades före apostlarna Simons och Judas' dag. Den 31 fastades på vatten och bröd.

I november drogos båtar och ökor på land, svinen slagtades (jfr fig. 44) och röktes, jagten efter ekorre, lekatt och mård var nu till-låten.¹ Den 1 november firades minnet af kyrkans alla helgon, den 2 gick man i procession kring kyrkogårdarne, tände ljus på grafvarna, knäböjde vid dem och bad för alla kristna själar. Den hel. Martins dag firades med gäsättning, söndagen den 14 samlades menigheterna till mungåtsstämmer, då man åt och drack under åkallan af de himmelska makterna samt afhandlade bygdens angelägenheter² Några dagar senare hade det efter årstider normerade året slutat sitt lopp: den 23 november börjades vinterfjerdedelen.³

Veckan bestod af söndagen, ibland äfven andra helgdagar, samt söknedagar. Sön- och helgdagar voro heliga och på dem fick man icke arbeta. Allenast vid de helger, som voro så stora, att de räckte flere dagar, fick man arbeta eftermiddagarne den tredje och fjerde dagen. Fredagen var man skyldig att fasta. Undantag kunde medgifvas under brådskande sådd eller skörd; man kunde då få arbeta vigiliedagarne (messaftnarna) till solens nedgång.

¹ Ett par landskapslagar tillåta jagt redan under senare hälften af oktober.

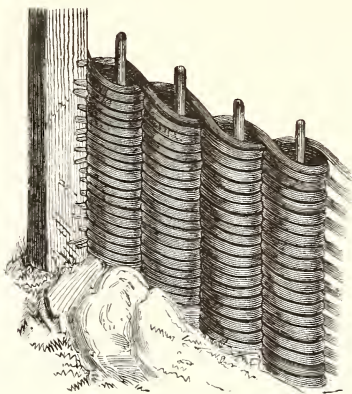
² Jfr ofvan s. 47. I Skåne afhandlades vid början af detta århundrade bylagets angelägenheter och ombyttes åldersmän vid St. Mårtens tid (Nicolovius, *Folkklifret i Skytts häråd.*)

³ Källor för den föregående framställningen äro lagarne och synodalbesluten, biskop Hans Brask's hushållskalender, Olaus Magni, reformatorernas skrifter, runstafvarnes och medeltidsalmanackornas tecken, allmogens ända in i nyare tid bevarade märkedagar (jfr *Månadsbladet* för 1879), Dijkman, *Antiquitates ecclesiasticæ*, Hyltén-Cavallius, *Värend och Virdarne*, Westerdahl, *Beskrifning om svenska allmogens sinnelag, seder* o. s. v. — De rent kalendariska uppgifterna sparas till den sjette boken.

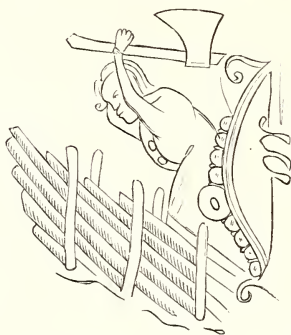
Dag och natt tillsammans kallades ett dygn, hvilket räknades från afton till afton. Dagen räknades från den stund då »det först dagas» till dess det är »dagfulget» d. v. s. då ljuset försvunnit, eller till »solasäter.» Man talade om morgon, middag, midafton, afton eller qväll. Efter kyrklig sed förekommo under dygnet sju bönestunder eller *horæ canonicæ: matutina, prima, tertia, sexta, nona, vespera, completorium*, hvilka i Sverige kallades ottesång, prim, ters, sext, non, aftonsång och nattsång. Tiden midt emellan sext och non kallades midmundi. Vår medeltidslitteratur omtalar ej mer än tvenne måltider: dagvard och nattvard.

Medelpunkten för ett jordagods, om icke till läget, så åtminstone till betydelsen, var den med femstenarör utmärkta **tomten**, af hvilken en del, den der de viktigaste byggnaderna stodo, var inhägnad. Hägnaden kallades gård eller tunggård¹ — numera säger man pleonastiskt gärdesgård. Ordet gård hade dock redan under medeltiden olika betydelse. Utom inhägnaden betecknade det den inhägnade platsen, antingen allsammans eller den mellan byggnaderna liggande öppna marken.

Inhägnaden var af olika slag. Man använde stängsel bildadt af videqvistar böjda omkring uppresta störrar (fig. 46); man använde äfven plank, bestående af tätt intill hvarandra satta, upptill spetsade bräder. Slutligen hade man äfven gärdesgårdar af nu vanlig beskaffenhet: snedliggande störrar, som samman- och upprätthöllos af störrpar (på Gotland kallade *staurgulf*), förenade med hankar eller band (fig. 47). De förre slagen, såsom varaktigare, torde företrädesvis

46. Gärdesgård.

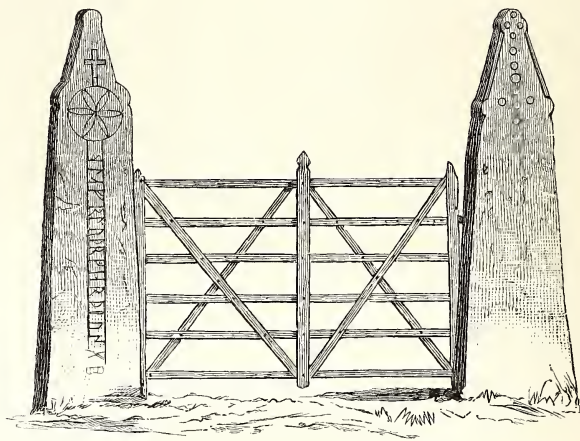
47. Gärdesgård.

Fig. 46. Hemtad från dörmålningarna å det år 1477 förfärdigade altarskåpet i Kumla kyrka, Närke (nu i Statens Historiska Museum.)

Fig. 47. En bonde hugger sönder en gärdesgård. Efter teckning i en pergamentshandskrift af k. Magnus Erikssons landslag, skriven vid medlet af 1400-talet (tillhörig Kalmar högre elementarläroverks bibliotek.) Jfr *Antiquarisk Tidskrift för Sverige* del. 3, s. 164 f.

¹ Ordet *tun* har i de nordiska tungomålen samma dubbelbetydelse som gård. Dess motsvarighet i engelskan *town* betecknar den inhägnade platsen; det tyska *zaun*, fullkomligt samma ord, betecknar deremot blott sjelfva inhägnaden.

hafva användts vid gårdarne, det sistnämnda var säkerligen det enda som förekom kring åker och äng, der hägnaden vissa tider på året skulle vara borta.¹ På hägnaden fanns en öppning kallad led (liþ), som fylldes med en grind, hängande mellan två grindstolpar eller ledstockar.² Några grindar från medeltiden finnas icke bevarade af helt naturliga orsaker. Förmodligen voro de oftast af samma lätta konstruktion som nu; ibland ersattes grinden af sammanhängande träluckor (luka, gardsluka). Grindstolpar från medeltiden förekomma deremot på Gotland, hvarest de ofta uppfördes af ett så varaktigt material som kalksten (fig. 48). På denna ö, der den nordiska byggnadskonsten rest så många vackra vårdar, roade man sig ibland att åt gårdsgrindarne gifva en monumental utstyrsel, såsom fig. 49 visar. — På den skånska slätten, der man icke ville ödelägga skogen för att uppföra gårdesgårdar, torde man för som nu hafva hägnat med jordvallar.

48. Grindstolpar. Gotland.

Hägnaden kring den bebygda delen af tomten tjenade till skydd mot djur, som man icke ville släppa inpå sig. För människor var det icke svårt att springa öfver eller bryta ned tungården. I för-

Fig. 48. Efter dr P. A. Säves skizz i sin reseberättelse för år 1864 (i k. Vitterhets Historie och Antiquitets Akademiens arkiv), till en del rättad af hr O. Sörling. Stolparne af kalksten, 7,5 fot höga, 0,5 fot tjocka, stå ännu uppresta vid inkörsporten till Sigreifs gård i Vamblingbo sn. Inskriften säger: Olof Suder gjorde oss.

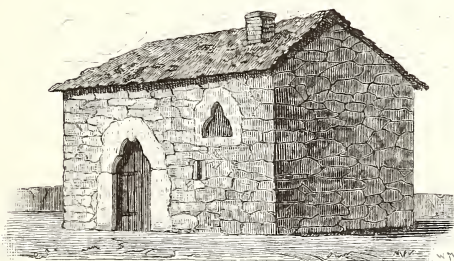
¹ Att gårdesgårdar af det vanliga, simpla slaget användes äfven vid tomten är naturligt. Det framgår för öfrigt af Gotlandslagens stadgande, att den som kom ridande till en gård, skulle binda sin häst vid det fjerde störpåret från porten, på det han icke skulle göra skada åt dem, som gingo in eller ut. Det heter der (kap. 17): häst skall man binda, om man kommer till bonde, vid fjerde störpåret från portstolpen och fyra steg från mannens dörr; då ansvarar egaren ej utan för hästens venstra framfot och för hans tänder om han bites.

² Vid den ena stolpen var grinden fäst medels hurrukor; jfr uttrycket i Östgötalagen: hævja liþ ur hurruku.

hållande till dem hade han mera en symbolisk betydelse, i det genom honom framhölls den själfständighet, som tillkom hemmet, och det kraftiga skydd, som lagen egnade det; allt inom tomtens inhägnad stod under hemfridslagen.¹ Till värn mot främlingar hade man dessutom gårdshunden eller gårdstiken, hvars vaksamhet var så

49. *Grindomfattning. Gotland.*

50. *Stenhus. Gotland.*

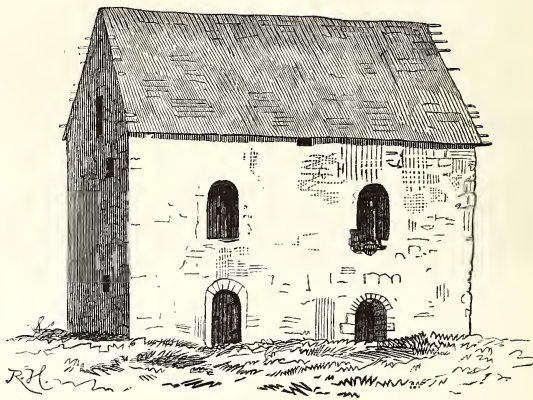
Fig. 49. I närheten af Tingstäde kyrka, Gotland. Öppningen i midten 10 fot bred. Efter teckning af dr P. A. Säve.

Fig. 50. Efter dr P. A. Säves skizz af originalet vid Nora, Vamblingbo sn. Dörr- och fönsterkarmarne äro af röd och hvit kalksten, taket är, såsom vanligt i storsudret, bildadt af kalk- och sandstensflisor.

¹ Hemfriden sträckte sig dock äfven till vissa byggnader, som man af en eller annan anledning lagt utom hägnaden, såsom badstuga, smedja, afträde och lada. Helsingelagen går i detta hänseende längre än de andra lagarne. Han räknar nämligen hemsocken (= hemgång) från den ort, der horn och hofvar ytterst gå d. v. s. der boskapen går i vall.

mycket nödigare, som man denna tid icke var så noga med att hålla husen stängda.

Tomten synes i allmänhet icke hafva varit mycket stor. Bodde man ensam på en afsides liggande gård, hade man naturligtvis full frihet att sjelf utstaka för sig gränser. Men de fleste bodde i byalag och der var den enskildes rätt beroende af grannarnes. Tidigt hade man ock kommit öfverens om de grunder, efter hvilka storleken bestämdes för tomten — och efter tomten rättade man alla öfriga egor — på det byn skulle komma att ligga i laga läge. Östgötalagen lemnar de noggrannaste upplysningarna härom. Inom denna lags område var, som redan är nämndt, byn delad i attungar. På hvar attungstomt »lade man två gånger en femalnstång» d. v. s. attungstomten hade en längd vid bygatan af 20 fot. Man fann emellertid detta mått för knappt. I den till vår tid bevarade redaktionen af

51. Stenhus. Gotland.

Östgötalagen, som synes vara från 1200-talets slut, omtalas denna bestämmelse som urgammal — »det var först i våra lagar» — och föräldrad. I stället öfverlät man åt bylaget att på egen hand be-

Fig. 51. Vid Lauks, Lokrumme sn. Huset, bygd af tuktad kalksten med hörnstycken och dörröfningar af huggen sådan, är något öfver 32 fot långt, 22 fot bredt och har 3 fot tjocka murar. Bottenvåningen består af två rum (12,4 fot \times 16 fot och 12,7 fot \times 16 fot), hvardera täckt af ett korshvalf. Det södra rummet har en liten ljusöppning samt fyra väggskåp. Det norra rummet har en liten ljusöppning, ett väggskåp samt en rundbågigt täckt nisch. Hvardera rummet har sin ingångsdörr; mellan rummen finnes ingen dörr. Den öfre våningen består af ett rum med tunnvalf, deladt i tu medels en brädvägg. Denna våning har på den östra sidan två ingångar, till hvilka man måste hafva kommit på en yttre trappa; mellan dem finnes å insidan ett väggskåp. På norra sidan finnas två små ljusöppningar. På vestra sidan finnes en numera igenmurad hög, raksluten öppning, i jämnhöjd med de två å motsatta sidan. På den östra väggen finnas två ljusöppningar och ett litet väggskåp. Jfr Brunius, *Gotlands konsthistoria* del. 2, s. 151, samt anteckningar af direktör F. Nordin i k. Vitterhets Historie och Antiquitets Akademiens arkiv. — Figuren är utförd efter en teckning af hr Nordin.

stämma, huru många gånger man ville lägga stängen på attungs-
tomten.¹ Vestgöotalagen bestämmer tomtens storlek till 800 qv.fot.

52. Stenhus. Gotland.

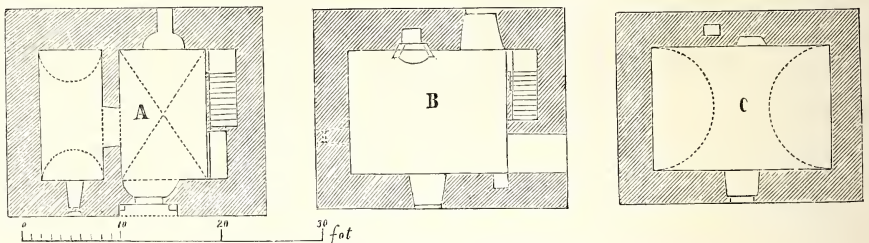
53. Portal till stenhuset, fig. 52.

Fig. 52—53. Vid Hvatlings i Fole sn. Efter teckningar af direktör F. Nordin.

² Se härom vidare i kap. 5.

Så mycket märkligare är tomtens ringa storlek i den aflägsna tid, om hvilken Östgötalagen talar, som man den tiden i fullaste mått föredrog extensiv odling framför intensiv. I städerna, hvilkas murar oblidkeligt inskränkte utrymmet, byggde man stora hus, staplande den ena våningen öfver den andra vid de trånga gatorna. På landet undvek man deremot i början att i en byggnad förena flere rum; man lät hellre hvar rum omslutas af fyra ytterväggar. Så mycket mera kunde man tillfredsställa denna sin benägenhet, som det ingalunda var brist på byggnadsmaterial.

Inom den största delen af Sverige byggde man naturligtvis af timmer. På slättbygden i Skåne, hvarest tidigt skogstillgången måtte hafva varit klen, använde man ett annat byggnadssätt. I en handskrift af Skånelagen från 1400-talet, omtalas väggar *gardhæ oc klende*, d. v. s. bildade af lera, som klenats kring pinnar insatta mellan korsvirkstimret; i handlingar omtalas vidjehus (*domus de virgis facte*).

54. Planritningar af stenhuset, fig. 52.

På Gotland synes man icke ogera hafva använt den till byggnadsämne synnerligen väl lämpade kalkstenen. På denna ö finnas flere stenhus af ganska hög ålder. Fig 50—54 visa prof på dem. På Öland fanns visserligen samma goda tillgång på kalksten, men om han der under medeltiden användes till privatbyggnader känner jag icke.

Fig. 54. Huset vid Hvatlings, ungefär 21,5 fot bredt och nära 27 fot långt, är uppfördt af tuktad kalksten samt har hörn och poster af huggen sådan. Bottenvåningen A består af två rum. Det norra rummet, täckt af ett tunnhalv, har i ena väggen en ljusöppning, som varit rundbågig. Det södra rummet, täckt af ett korshalv, har i södra väggen en nisch samt rundbågig ingång till den numera upptill igenmurade stentrappan. Öppningen i den östra väggen är i senare tider gjord. I vestra väggen finnes den prydliga portalen fig. 53, hvilken gör det sannolikt, att detta hus är uppfördt under förra hälften af 1200-talet. Mellanvåningen B består af ett rum med träloft. Som trappan från undervåningen nu är tillmurad, är en yttre trätrappa ledd upp till en rundbågig dörr å södra sidan. På vestra och östra murarna äro i senare tid två smala rundbåriga ljusöppningar utvidgade till fyrkantiga. De ursprungliga fönstren lära haft målade glasrutor. En ljusöppning i norra muren är i senare tid igenmurad. Vid östra väggen finnes en spisel med rökgång inne i muren. I vestra väggen är en nisch. I den tjocka södra muren en trappa till vinden. Vindsvåningen C är täckt med ett tunnhalv. I vestra väggen finnes en ljusöppning, i den östra ett väggskåp. Byggnaden är omkr. 40 fot hög. Våningen A begagnas f. n. till källare, B till drängstuga, C till förrådsrum. Hr F. Nordins berättelse i k. Vitterhets Historie och Antiquitets Akademimens arkiv. Figuren utförd efter teckning af hr Nordin.

Om **husen** i bondgårdarne lemna oss medeltidslitteraturen ytterst knapphändiga uppgifter; det är allenast undantagsvis som denna litteratur befattar sig med allmogen. Om de större bondgårdarnes utseende kunna vi dock draga några slutsatser af lagarnes föreskrifter om de hus, som borde finnas å prestgården. Presten var visserligen förmer än bonden och vi skulle derför kunna vänta, att hans bostad skulle vara förnämligare, men å andra sidan var prestens hushåll litet — det bestod allenast af honom, en hushållerska och tjenare — under det bondens var stort och kräfde i fullt mått för sin del det större utrymme, som presten erhöll i följd af sitt embetes helgd. Det torde derför få anses berättigadt att draga en slutsats från det ena förhållandet till det andra.

Frikostigheten mot presten var icke allestädes densamma, helt visst beroende på allmogens olika sed i olika orter. Sparsammast var man i Vestergötland och Småland, ty der bestod man allenast fyra s. k. laga hus: stuga, härberge (äfvén kalladt bakhärberge), lada och nöthus. Deremot kräfde mellersta Sveriges lagar enhälligt sju hus, nämligen stuga, stekarhus, lada, härberge, visthus, sömnhus och fähus; i stället för sömnhus sätter den ena Vestmannalagen hästhus.¹

Det svenska husets historia är dessvärre oskrifven och det torde ännu dröja, innan man kan taga itu med detta maktpåliggande arbete, ty oaktadt all den ifver, med hvilken man hängifver sig åt studiet af allt fornåldrigt, föreligger ännu allt för ofullständigt material.² Man kan ännu icke uppvisa, hvilka husformer äro för de olika bygderna utmärkande, och förr än detta skett lönar det sig ej att företaga några vidlyftiga försök att utreda de olika formernas ålder, så mycket mindre, som man knappast kan tala om deras utveckling. Våra husformer äro nämligen i allmänhet ytterst enkla, de visa nästan uteslutande det

¹ Enligt en handskrift af Upplandslagen från slutet af 1500-talet (Uppsala bibliotek nr 53, af Schlyter citerad under bokstafven F) voro husen ännu flere. Der heter det nämligen: thetta ær the bygningh, som fordom efter gambloom lagom och sedenn bönder bygde a prestebolum, säphestuga, bastuga, biscopsstuga, stekerhus, mältehus, förkestuga, kornladu, fähus, stall, ladu till höö och kornn, till de jordh som prestebolit ær funderat, medh wisthus, kornherberge, biscopshärberge, ther almogenn skall låtha sinn kläder inn tå biscofer fermer (= konfirmerar) och biscofs swena skola liggia uthi, item biscofs staller.

² Mycket värderika upplysningar om husen och deras inredning lemna Hyllén-Cavallius i sitt arbete *Värend och Virdarne*, men giltigheten af hans iakttagelser och framför allt af hans framställning lider genom hans öfvertygelse, att man kan inom det lilla området Värend uppvisa, huru husen utbildat sig från den allra simplaste grundformen, som tillhör rent af nomadlivets skede, till det nuvarande skicket eller rättare till det skick, som nu håller på att försvinna för de moderna, på stadsmaner uppförda bostäderna. Mandelgren har i sin *Atlas till den svenska odlingshistorien* lemnat en mängd teckningar af hus, men det förråd han der framlägger är ofullständigt och alls icke systematiskt ordnadt, hvarjämte hans teckningar i allmänhet äro otillförlitliga. Den korta text, som beledsagar hans atlas, visar, att han är synnerligen benägen att på ofullständigt insamlade och illa studerade material konstruera vidtgående och halflösa teorier.

nödtorftiga, som i alla tider är sig likt, så länge samma behof finnas, och helt litet af det öfverloppsarbete, i hvilket de olika periodernas smak och lynne har tillfälle att uppenbara sig. I Norge finner man vida mera af detta öfverloppsarbete och der har man äfven med framgång studerat landets äldre byggnader, men af den erfarenhet man der vunnit kunna vi icke hemta så stor nytta, som man hade kunnat hoppas, alldenstund det visar sig, att de äldre norska och de äldre svenska formerna förte ganska stora skiljaktigheter. För den som vill skildra den svenska landsbygdens hus under medeltiden tillkommer ytterligare den stora svårigheten, att om vi genomsöka landets olika delar, finna vi ytterst få hus, om hvilka vi kunna med säkerhet antaga att de tillhöra medeltiden. Ornäshuset (fig. 68) är väl den enda träbyggnad på landet, om hvilken det är utom allt tvifvel att den fanns före 1535. Andra äro kanske lika gamla eller äldre, men deras ålder kan icke bevisas.¹ Den gotländska landsbygdens stenhus äro redan omtalade, men jag befarar, att de som uppförde dem voro noga bekanta med stadshusens utseende och anordning. Vid en och annan kyrka finnas s. k. gillestugor t. ex. vid Forsa i Helsingland, men som de icke varit afsedda till boningshus, hafva vi för ögonblicket intet med dem att göra. För mig står derföre intet annat åter än att sammanställa de enstaka uppgifter jag funnit i medeltidens skrifter, förnämligast i lagarne.

Husen fördelas på olika sätt i grupper. Det talas om invistar- och utvistar-hus, äfven kallade uthus. Till dessa senare räknas i Vestgötalagen lada, nöthus och stall. De förre äro tre, säger den äldre Vestgötalagen: korn-, mat- och sömskämmorna; den yngre Vestgötalagen talar deremot allenast om korn- och mathärberge. Tvifvelsutän har professor Schlyter rätt, då han antager, att med invisthusen menas icke allenast de i lagen uppräknade, utan i allmänhet de »hus, hvori menniskor bo eller vanligen vistas», således äfven stugan. Det finnes antydningar om, att skilnaden mellan de två grupperna i början visade sig deri, att invisthusen hade lås, hvilket de andra saknade. Denna skilnad blef småningom utplånad, i det man ju mer tiden led blef desto mera benägen att skydda sin egendom genom att sätta lås för de hus i hvilka han förvarades, och det blef då behöfligt att i lagtexten uppräknade, hvilka hus hörde till den ena eller andra gruppen.² Som stugan i alla tider hade räknats som ett invisthus och om henne någon tvekan således icke kunde uppstå, ansåg man det öfverflödigt att vid uppräknigen nämna henne. Vidare talas om hus med eller

¹ Man plägar tillerkänna fatburarne vid Björkvik och Ekhult i Östergötland (den förre är flerstädes afbildad) en hög ålder — jag har sjelf varit benägen att hänföra dem till medeltiden — men jag befarar, att de böra anses stå hitom den gräns, som jag här utstakat för medeltiden.

² Äldre Vestgötalagen tjufvabalken kap. 5: — — en annur hus, bæpi laþa ok nöthus, þat heter uthus, þo at las se jiri.

utan eldstad; de förre kallades arens hus och voro enligt k. Magnus Erikssons landslag tre, nämligen stuga, stekarehus och kölna.

Oberoende af dessa grupperingar är man uppenbarligen berättigad att göra skilnad mellan stugan å ena och alla de öfriga husen å den andra sidan. Stugan var gemensam för alla, de andra husen hade deremot hvart och ett sin särskilda uppgift. Stugan fick derigenom karaktären af gårdens hufvudbyggnad, de andra voro allenast bibyggnader.

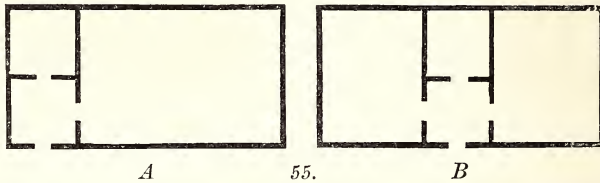
Stugan, som tydligen bildar en motsvarighet till den isländska och norska skålen, måste antagas hafva varit en långsträckt, rektangulär byggnad, knuttimrad, med jämförelsevis låga väggar, högresta gafvar och i följd deraf högre tak, bildadt af plankor, som voro öfverklädda med näfver, samt torf eller halm. Denna beklädnad hindrades från att glida bort genom bräder, som voro ställda å kant utmed takets sidor. Vid gafvelns öfversta ända sprungo dessa kantbräder ut och korsade hvarandra — de s. k. vindskederna, hvilkas öfversta ändar voro utskurna i skepnad af djurhufvud (orm, häst o. s. v.). Någon skorsten stack icke upp öfver taket, utan steg röken upp genom en i detta anbragt fyrkantig öppning.¹

Man torde i allmänhet icke hafva trädt genom ytterdörren direkte in i stugan. En sådan anordning hade låtit, så snart dörren öppnades, bläst, regn och snö intränga i rummet, der man ville vara skyddad mot luftens omildhet och obehagligheter, och under tider, då den personliga säkerheten ofta var hotad, var det oklokt att bereda en ovän tillfälle att med allenast ett steg komma in i stugan. Man förlängde därför stugan utanför den ena gafveln, så att der uppkom ett smalt förrum, hvars längd var lika med stugans bredd, ett förrum, som befann sig under samma tak som stugan och utåt begränsades af en gafvel alldeles lik stugans egen. Detta förhus delades midt itu af en vägg. Den inre delen, försedd med eget platt tak,

¹ Helsingelagen viberobalken kap. 15: göra ett hus i fyra knutar. — Olaus Magni, bok 12, kap. 2: de fyrkantiga husen äro vanligare, sammansatta af de gröfsta stockar, underbart väl hopfogade i hörnen; deri visar sig mästarne skicklighet. — Densamme, bok. 9, kap. 10: nordbornes hustak äro gräsbevuxna liksom ängarne. — För drakhufvudena såsom den öfre afslutningen å vindskederna tala en del arkitektoniska detaljer i kyrkor, på relikskrin o. s. v. Hästhufvuden såsom ändornament förekomma ännu på flere orter i Sverige, t. ex. i Ransbergs sn, Vestergötland; samma ornament är vanligt i Holstein, Lüneburg och Meklenburg. För öfrigt är det möjligt, att vindskederna, formade som ormkroppar, ibland sträckte upp de om hvarandra lindade stjärterne såsom ett ändornament för gafvelspetsen, under det de med hufvudena sköto ut öfver takets nedre hörn. Vigfússon antager, att ordets förre del afser just den vridna ormkroppen. — Lagarne omtala sällan enstaka delar af byggnader. Jag har icke antecknat mera än ås = bjelke, fästeband och väggband, af Verelius och Schlyter tolkadt som den öfversta stocken på långväggen, som genom de dervid fästa tvärbjelkarne sammanbinder hela huset, samt varträ, enligt Schlyter ett obekant ord, som synes betyda takstol eller någon annan till husbyggnad hörande sparre. — Huruvida man i Sverige använt samma stafkonstruktion som i de norska träkyrkorna, är icke fullt visst. Det synes dock, som om Skagens kapell, en gammal offerkyrka på Tiveden, varit så bygd (jfr Lindskog, *Beskrifning om Skara stift* h. 4, s. 102 f.) och möjligen syftar ordet hörnstock i Vestgötalagen på samma byggnadssätt.

användes som förrådsrum och hade stängd dörr, hvars nyckel förvarades af husmodern,¹ den yttre delen utgjorde förstuga, med dörr utåt och dörr inåt stugan (fig. 55 *A*). De två dörrarna, genom hvilka man sålunda måste gå för att komma in i stugan, voro helt visst lika de dörrar, som man ännu ibland finner i fornaåldriga stugor: låg öppning öfver en mycket hög tröskel (*þriskuldi*).² Den inträdande, som härigenom tvangs att klifva stort och med lutad rygg, var mera utsatt för fara, om han hade ondt i sinnet, än han hade förmåga att skada. Om sjelfva dörren lemnas så godt som inga upplysningar; jag kan icke ens uppgifva, om man begagnade halfdörrar.³ Låset torde ofta hafva varit af trä, af enkel, men sinnrik konstruktion,⁴ ibland torde det hafva liknat de gamla lås med väldiga nycklar, som ännu finnas kvar i en mängd kyrkor; ett sådant lås med nyckel skall afbildas i den andra delen. På dörren till klevven eller till den i denna stående kistan o. s. v. kan man hafva använt hänglås. Sådana förekommo redan under den hedna tiden och användes under medeltiden i mycket vexlande former.⁵

Utanför dörren låg ett bräde eller en stenhäll (broafjöl, broasten).

Ur denna grundform af huset, den långsträckt stugan med ett smalt, tudeladt förhus framför den ena gäfveln, har den vanligaste formen på nutidens bondstugor i Sverige utvecklats sig. Den förnämsta olikheten i planläggningen ligger deruti, att man på andra sidan förstugan och förstugukammaren lagt en andra stuga, lika stor som den ursprungliga, hvarigenom ingångsdörren kommit att få sin plats midt på husets framsida (jfr fig. 55 *B*).

Fig. 55. Planritning af *A* medeltidsstuga, *B* modern bondstuga.

¹ I isländskan och forndanskan kallades detta förrådsrum *klefi* (kleve).

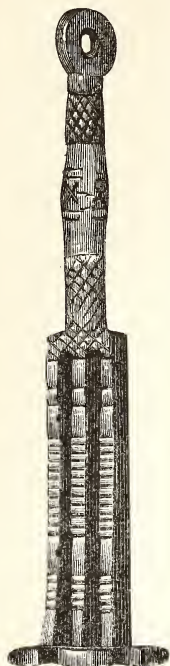
² Ordet tröskel, isl. *þreskjöldr*, ursprungligen *þreskvöllr*, var från början namn på den plats utanför husets ingång, å hvilken man tröskade säden. Jfr Vigfússons lexikon.

³ Dörren skall hafva lås och två axlar eller hakar samt låset innantill mengaddar, med hvilka låset göres säkert; dörraxlarnes boror (hål), i hvilka krokarna fästes; dörrhakarna, som tillfogas axlarna. *Hel. Birgittas Uppenbarelser*.

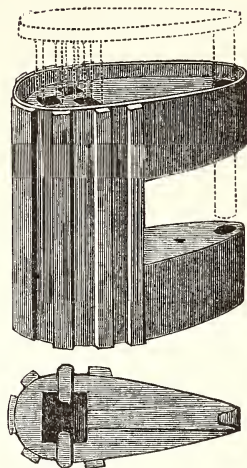
⁴ Jfr Hyltén-Cavallius, *Värend och Virdarne* del. 2, s. 172.

⁵ Flere hänglås af jern äro funna inom Pilsborg i Småland, hvilket fäste förstördes af Engelbrekts folk år 1434; ett af dem är här afbildadt fig. 57. På kistorna användes äfven andra lås än hänglås; en kistnyckel, afsedd för ett vanligt lås, är afbildad fig. 13.

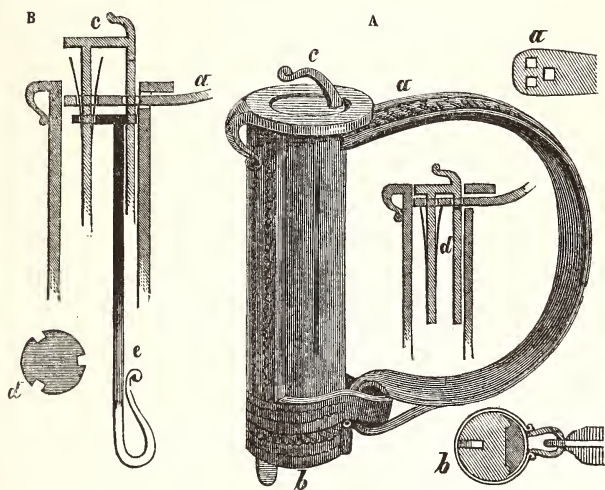
Liksom man för att vinna skydd gjorde dörren låg, så undvek man att i väggarna göra många och stora öppningar, genom hvilka

56. Nyckel af brons.

57. Hänglås af jern.

58. Hänglås af jern.

Fig. 56. Bronsnyckel af ett slag, som ofta hittas i Sverige. Användandet visas af fig. 58. Nyckeln med sin inskurna skifva trädde in vid *b* och sköts upp, så att fjädrarne i tappan *c* pressades in i nyckelskifvans hak, hvarefter man kunde lyfta upp *e* samt draga tillbaka bygeln *a*, då låset var öppet. Fig. 57. Originalen funnet vid Pilsborg i Småland (nu i Statens Historiska Museum). Jfr *Månadsbladet* nr 47.

fienden kunde anfalla. Väggfönster funnos någon gång, men det var af gammalt det vanliga att placera fönstret på takets ena sluttande sida, der det kunde släppa in dager samt, när så behöfdes, släppa ut den från härden uppstigande röken. Det från latinet lånade namnet fönster hade väl under medeltiden knappast hunnit tränga ned till allmogen, som i stället använde ordet vindöga; takfönstret hette ljure.¹

Medelpunkten i bostaden var af gammalt härden. Ej blott derföre, att man i ett kyligt klimat med långvarigt mörker behöfde elden, som värmdde och lyste. Elden på härden, i gammal tid ansedd som kommen från gudarne, var ensymbol för sammanlefnaden, för hemlifvets helgd; så betraktades han ännu under medeltiden, en sådan uppfattning gömer sig ännu under bruk, hvilka de, som iakttaga dem, icke längre fatta. När, enligt sagan, Gotland ömsom låg öfver, ömsom under Östersjöns yta, kunde det icke blifva för människor gagneligt förr än det fästes genom derå upptänd eld. Att anlägga ett nybygge i ödemarken hette på medeltidens språk fara eller komma å jord med eld och arne. Eldstaden (äfvén kallad eldsto) var från början äfvén i lokal mening central: den bestod af en stor sten, som låg midt på golfvet och kallades skorsten;² ännu så sent som i k. Kristofers landslag förekommer uttrycket tända eld å golfvet. Den tiden hade man emellertid länge använt mera utbildade eldstäder, som hade sin plats närmare eller invid väggen. En sådan kallades aren eller ären och i förbindelse med honom stod ugnen eller omnen. I en handskrift från slutet af 1500-talet af k. Kristofers lag omtalas jernspjäll för ugnen. Vid hvilken tid sådana kommo i bruk på landet vet jag icke. Spjäll förekommo i Strängnäs år 1476.

Inredningen i stugan var enkel och kan fördelas på tvenne olika grupper. Till fast egendom, som stugans oundgängliga tillbehör, räknades bänkar, bord och sängar, till hvilka bohag vi äfvén kunna lägga vaggan (på Gotland kallad *kötti*); åtminstone förekomma dessa föremål, som vi i vår tid kalla möbler, d. v. s. rörliga ting, aldrig upptagna i de bouppteckningar, som anträffas bland medeltidens urkunder.

Om bordet lemnas oss inga upplysningar. Vi kunna dock vara förvissade, att det var långt och fyrkantigt samt stäldt så, att dess ena smalände befann sig utmed den inre gafvelväggen, under det den

¹ Ett takfönster ses å stugan fig. 71. Att takfönster användes icke blott å bondgårdar, utan äfvén å herremäns gårdar på landet, framgår af berättelsen i *Diarium Vadstenense*, huru en person mördades i sitt eget hus af en bonde, som hade krupit upp på taket och sköt honom genom det derå varande fönstret. Redan i Östgötalagen talas om vindöga å väggen, så stort, att man derigenom kunde kasta in ett föremål. Om takfönstret heter det i hel. Birgittas uppenbarelser: »takets fönster, genom hvilket solen ingår», samt »den eld, som är i huset, behöfver vindöga, genom hvilket röken utgår.»

² Det är detta namn på härdstenen, som i nutidens språk betecknar rökgången.

ena långsidan stod helt nära långväggen; mellan bordet och de två väggarna fanns plats allenast för bänkar. Äfven kunna vi vara förvissade derom, att bordet icke, såsom nutidens matbord, hade fyra fötter, utan allenast tvänne: antingen två stadiga plankor, hvilkas nedersta del var vidgad, så att den både för ögat och till gagnet tjenstgjorde som fot, eller två sneda kors; i det ena eller andra fallet voro de två fötterna förenade med en slå, som gaf stadighet åt det hela. Bordet, äfven kalladt disk, skyldes af en duk, å hvilken maten framsattes i askar och på fat af trä, hvilka kallades liksom bordet diskar.¹ Gaffel användes icke, men väl knif, dock inga särskilda bordsknifvar, utan fick hvar och en taga fram den knif han annars använde för sitt arbete. Skedarne torde hafva varit af trä. Det skulle vara ett synnerligen förmöget hus, som egde mera än en silfversked.

Om bänkarne är jag ej heller i tillfälle att lemna några närmare upplysningar. De torde hafva varit enkla och fasta. Helsingelagen omtalar tvänne särskilda bänkar under namn af gaffelbänken och qvinnobänken.

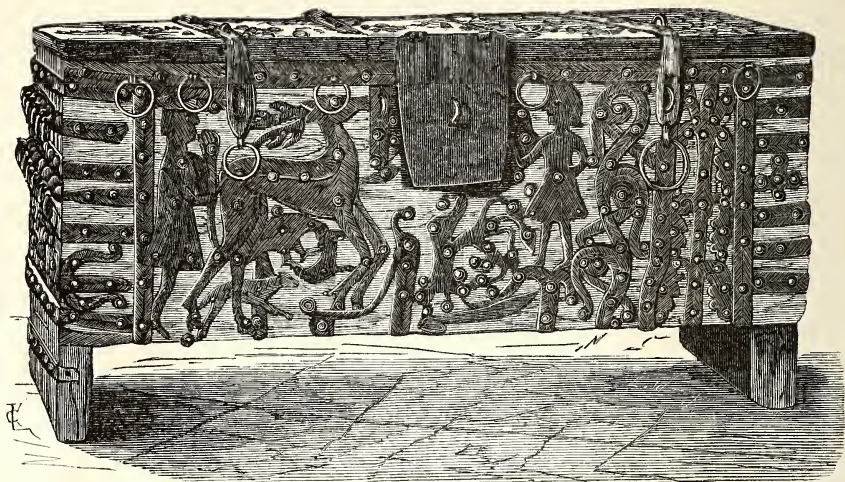

59. Säng.

Fig. 59. Efter målning på ett altarskåp i Härads kyrka, Södermanland: den hel. Maria Magdalenas föräldrar erhålla nattetid uppenbarelse. Man och hustru ligga nakna under samma lakan och täcke, men med hvar sin hofdadyna och nattmössa. Skorna stå på sängbrädet. Kläderna äro lagda på en bänk. Tallrikar sitta fästa innanför en träribba på väggen. Slutet af 1400-talet.

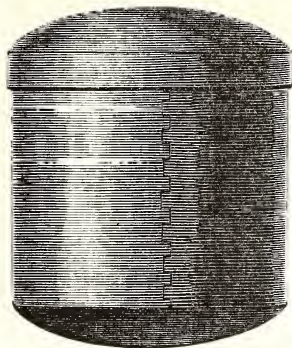
¹ I lagarne förekomma sådana uttryck som »disk och duk på», der med disk menas bordet (ty. *Tisch*), samt »vara samman om ask och disk», der disk betyder fat eller tallrik. Denna senare betydelse har ordet bibehållit i uttrycket »tvätta diskarne.» Grefve Gustaf Hamilton på Hedensberg har i sin vackra samling en rund skifformig trätallrik, som i äldre tider varit använd i det greffliga Ekebladiska huset på Stola i Vestergötland.

Den förre måste hafva stått framför den inre gafvelväggen och det var på denna bänk husfadren satt framför bordändan. Hvar qvinnobänken stod, angifves icke. Det i fråga varande lagrummet omtalar, såsom å s. 137 blifvit antydt, de olika graderna af hemgång, och går uppräknigen från ringare förbrytelse till högre. Inom huset äro

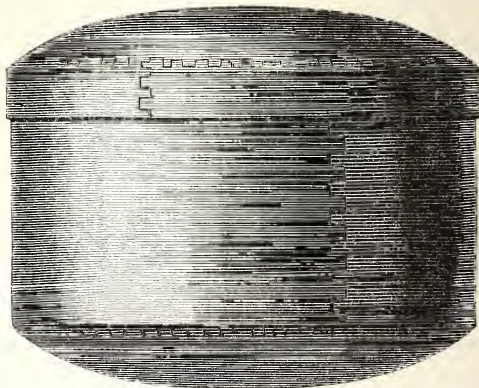

60. Jernbeslagen kista.

graderna följande: mellan tröskel och aren — vid aren — mellan aren och gafvelbänk — å gafvelbänk — mellan gafvelbänk och qvinnobänken.

61. Bronsask. $\frac{1}{3}$.

62. Bronsask. $\frac{1}{3}$.

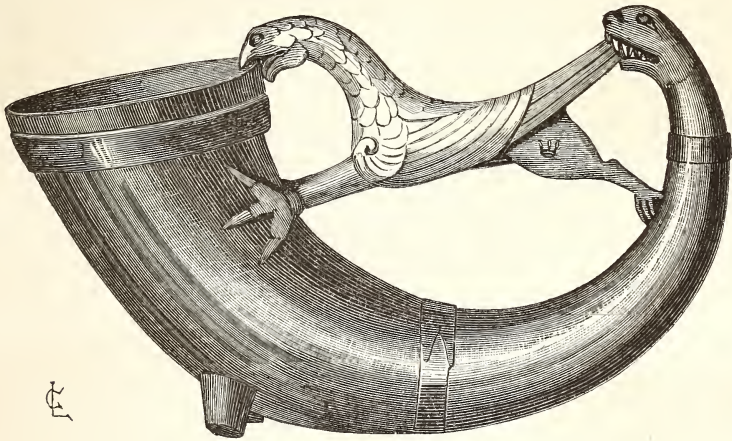
Fig. 60. Från Voxtorps kyrka, Småland (nu i Statens Historiska Museum). Jernbeslagen föreställa en jakt. Kyrkdörrar med likartade beslag äro stundom försedda med runinskrifter och torde således tillhöra början af medeltiden.

Fig. 61. Funnen vid Lilla Vaståde, Hablingbo sn, Gotland; innehöll smycken af silfver samt mynt, deribland ett prägladt för Olof Skötkonung. Skatten nedgräfd efter år 1042. Statens Historiska Museum nr 3273.

Fig. 62. Funnen vid Findarfe, Rone sn, Gotland; innehöll smycken och mynt af silfver, bland de senare två präglade för Olof Skötkonung. Skatten nedgräfd efter år 1042. Statens Historiska Museum nr 1076.

bänk — å qvinnobänk — i sängen. Ville man göra bänken pryddig och beqväm lade man på honom bänkkläden och hyenden.

Sängen, som för öfrigt ingalunda alltid stod i stugan, utan ofta hade sin plats i en annan af gårdens byggnader, var likaledes fast gjord och torde ofta hafva varit, såsom än i dag i många bondgårdar, mer eller mindre kringbygd. Sängkläderna omtalas ofta. De bestodo af bolster eller underdyna, hofdabolster eller hofdadyna, linlak (linnelakan), äfven kallade bleor (blöjor), samt åkläde (*akläpi*) eller täcke (*þakan*). Bolster och dynor voro ibland stoppade med fogeldun, berättar den hel. Birgitta, lakanen användes dubbla.¹ Det torde icke hafva varit ovanligt att hafva två hufvudkuddar. Åtminstone medgifvas i Vadstena klosterreglor, som i öfrigt fordra yttersta simpelhet hos sängen (sängarede af halm, hvarken lakan eller täcke, utan i stället två vadmalskläden) tvänne kuddar under

63. Dryckeshorn af trä.

hufvudet, nämligen ett hyende med lärftsvar och ett örnagätt med samma slags var. Man lade sig i sängen alldeles naken,² kläderna lade man i sängens närhet på en bänk, skorna ställde man på golfvet eller på ett längs sängen löpande bräde. Å eller i bänkarne funnos ock sängplatser.

Huruvida stolar användes i bonthus är ovisst. De brukades af de högre klasserna och kunde naturligtvis från deras hem öfvergå till allmogens.

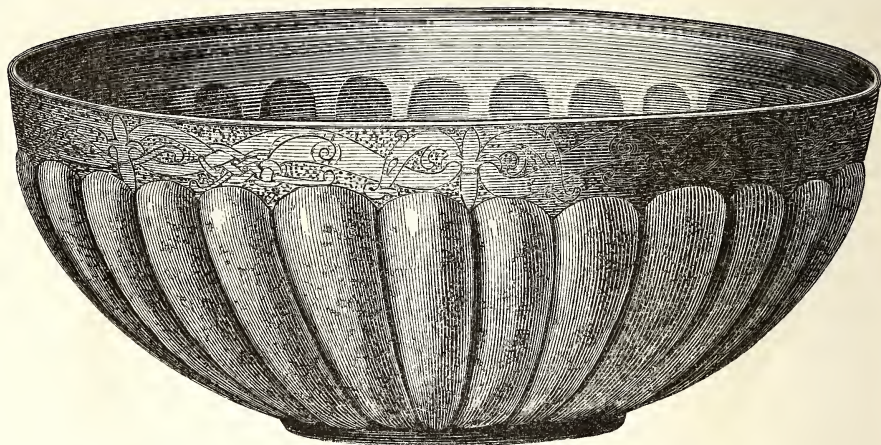
Fig. 63. Originalen i Statens Historiska Museum.

¹ Vi kunna sluta härtill af uttrycken »a bulster ok bleo» — alltså lakan under den liggande — och »a en bulster ok under ena bleo» — alltså lakan öfver den liggande. Äfven i en parsäng fanns allenast ett par lakan och ett täcke, men hvardera personen hade sin egen hufvudkudde; jfr fig. 59. — I Gotlandslagen omtalas *falda*, täcke, och *legvita*, ylltäcke, som lades öfver bottenhalmen och under lakanen (enligt Säves och Bugges förklaring).

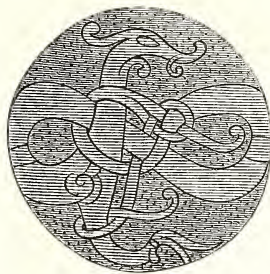
² »När man sofver och ligger naken», heter det i hel. Birgittas *Uppenbarelser*.

I k. Kristofers landslag omtalas en hjälle (i senare handskrifter står hylla), som torde hafva gått längs en af stugans väggar något nedanför gränslinien mellan vägg och tak eller tvärt öfver gäfvelväggen.

Det som efter medeltidens uppfattning var verklig lös egendom kallades med ett gemensamt namn bohag, botyg, bolfä, bofä, bopenningar, boskapspenningar, lösörrar o. s. v. Under detta inräknades husgeråd, såsom borddukar, bänkdynor och bänkkäddor, sängkläder, kistor, kökskärl, diverse redskap, äfven vapen, samt slutligen det icke minst viktiga, boskapspenningen. En ordentlig husfader hade all sin

64. Silfverskål. $\frac{2}{3}$.

64 a.

lösa egendom märkt med sitt bols märke, hvilket var icke allenast nyttigt, utan rent af nödvändigt på boskapspenningen, som tidtals fick ströfva omkring öfver vidsträckta områden i sällskap med granarnes kreatur.

De boförteckningar, som bevarats, äro i allmänhet ytterst torftiga; man har svårt att fatta, huru man kunde nöja sig med så litet eller, om de icke upptaga allt, hvarföre de äro ofullständiga. De förteckningar, som kunna användas för att gifva ett begrepp om lösörena i bondens gård, gälla presternas bon, skilnaden torde icke vara annan än att i bondens hus, der menniskorna voro flere, funnos flere exemplar af nödiga föremål.¹ Vi skola nu betrakta några af de viktigare föremålen.

Fig. 64. Hamrad silfverskål med utvändigt graverad och förgylld rand samt invändigt graverad och förgylld botten (a). Funnen vid Lilla Valla, Rute sn, Gotland, jämte smycken och mynt af silver. (Statens Historiska Museum.)

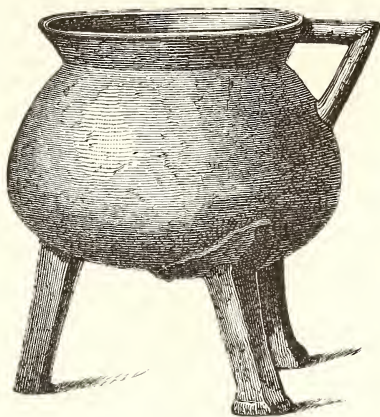
¹ Se här några prof på dessa inventarielängder:

År 1292 — diverse husdjur — 5 *culcitra* d. v. s. underdynor [så öfversattes ordet i svenska urkunder, annars tolkas det vanligen som täcke] med 10 *linthea-*

Ehuru icke omtalade i de i här nedan anförda inventarieförteckningarna, räknades tydligen skåp och kistor till lösörena. Skåpen voro tvifvelsutän lika de enkla skåp, som ännu förvaras i en och annan kyrka: höga, smala, med hög och smal dörr samt upptill taklikt afslutade, vare sig med ryggåstak eller firsidigt tak med midtornament. Inne i skåpet förekommo hyllor. I stenhus funnos fyrkantiga insänkningar i väggarna, som försågos med dörrar och tjänstgjorde som skåp.

Man tyckes hafva gjort skilnad mellan kista och ark, utan att skilnaden mellan dem angifves; de sammanfattades båda under namnet kar,¹ som dock äfven betydde kärl. Till kistan och arken, som plägade stå i förstugukammaren eller i något af gårdens förrådshus, hade husmodren nyckeln. Kistorna voro utstyrda med träsniderier eller rika jernbeslag (fig. 60).¹

Ofta fanns högst upp vid kistans ena gäfvälände en liten täckt låda, alldeles lik den läddika, som plägar förekomma i nutidens bondkistor. I kistan förvarades kläder, väggbonader samt en mängd andra föremål, antingen löst nedlagda eller inlagda i särskilda mindre förvaringsrum.¹

65. Malmkittel.

Fig. 65. Originala i Statens Historiska museum.

mina (lakan), 4 *tapeta* (antagligen åkläden), 4 *bancalia* (bänkläden), 2 *cortine* (bonader), *dolia* (kärll), *lagene* (kärll), *caldaria* (kettlar), *secures* (yxor), *falces* och *falcastra* (liar och skäror), säd och mjöl.

År 1310 — diverse husdjur — 20 *fulera* (bolster), 6 *culcitre*, 7 *pulvinaria* (kuddar), 3 *bancalia*, 10 par *lintheamina*, 5 *thoralia* (åkläden), 2 *olle* (kärll), 5 *caldaria*, 7 *mensalia* (borddukar), 2 *manutergia* (handkläden), 5 *lagene*, 5 *dolia*, 7 stycken fläsk.

År 1345 — diverse husdjur — 1 *caldarium*, 2 *secures*, 1 *comer* (årderbill), 5 *falces* och *falcastra*, 1 *terebrum* (borr), 3 *toralia*, 1 *lodix* (rya), 3 *lintheamina*, 1 *bancale*, 1 *cussinus* (hofdabolster), säd, 1 *capistonium* (= *capisterium*) och 2 *cribra* (säll), 1 *sporta* (korg), 12 *scutelle* (talrikar), 1 *crater* (bägare), 1 *vehiculum* (vagn), 2 drögar, 2 *aratra* (årder), 2 *juga* (ok), 1 kleysadel, 1 bände, hö och halm; — det isl. *bendi* betyder rep, deremot finnes i svenska dialekter ett *bänne*, som betyder »inrättning med spjälar och krokor under taket i stugan eller i visthus att der förvara bröd eller annat» eller »en hängande hylla mellan två sidobräden» eller — hvilket kanske bäst passar här — »ett tunnband med vidjelänkar och öglor, hvari saker fastbindas på hästryggen vid klöfjande» (jfr Rietz, under *bända*).

År 1533 — diverse husdjur — 1 säng, 2 pund kettlar, 1 pund grytor, 1 handfat, 2 yxor, 2 ryor, 1 plog, 1 ristel, 2 årderbillar, 3 skäror, 1 ljusterjern, 1 ljuster, 1 isbill, 8 famnar not, 1 båt, 1 anderstångsnavare, 1 fästenavare, 1 slipsten med jernvef, 1 kar på 2 tunnor, 2½ tunnerum, 1½ ölträ, 1 kärna.

¹ Den äldre Vestgötalagen, tjufvabalken kap. 5: nu æn hittir i luktu æller læstu kari, ark æller kistu, þær havir husprea lykil til. Det är dock möjligt att 'ark eller kista' är ett pleonastiskt uttryck, i hvilket båda orden beteckna alldeles detsamma; 'kista' är bildadt efter latinets *cista*, 'ark' deremot är inhemskt.

¹ En *cista ferrata* omtalas i en handling af år 1385. — Det heter i dikten om Ivan

Jag har redan talat om trätallrikarna, som åtminstone ibland voro uppsatta på väggen (jfr fig. 59). Det vanligaste dryckeskäret var hornet, antingen ett verkligt djurshorn med beslag i ändan och kring mynningen, eller i hornform arbetadt i trä. Fig. 63 visar ett sådant, i Olof Rudbecks *Atland* omtaladt och afbildadt såsom ett föremål af hög ålder; utseendet af den till handtag tjänande fogeln visar ock, att detta horn verkligen är af aktningsvärd ålder: det är möjligt att det är arbetadt redan under 1100-talet. I öfrigt användes kannor och skålar (bollor) af trä, kannorna ibland af tenn och skålarne, ifall huset var välbergadt, till och med af silfver (fig. 64). Såsom s. 52 omtalats, förekommo äfven i bondens gård handtvagningar i sammanhang med måltiden, så mycket mera behöfliga, som fingrarne fingo göra tjänst

66. En så.

som gaffel — och för dem hade man särskilda skålar kallade handfat eller mullögar (ursprungligen *mundlaug* = handbad). I Strängnäs museum finnes en bronskål, å hvilken namnet mullög är inristadt i runor.

Innan maten sattes på bordet var den beredd vid stugans eller kökets härd. För matens tillagning erfordrades naturligtvis flere kärl och redskap. Ofta omtalas grytor och kettlar eller ketslar, ibland försedda med fötter, så att de kunde ställas öfver elden (fig. 65),

Fig. 66. Scen från målningarna i Husby Sjutolfts kyrka i Uppland, utförda mot slutet af 1400-talet af Stockholmsmålaren Albert.

och Gavian (v. 2187):

en budhk hon aff sinne kisto tok

en burk. som innehöll helande salfva. Fig. 61 och 62 visade tvänne bronsburkar från medeltidens början.

ibland ämnade att hängas öfver elden.¹ Kött och fisk stektes på spett (*bradhesspjut* eller *bradhesspith*) eller i panna (*bradhepanna*) eller å halster. Mjölken förvarades i kärl, som kallades bytta eller kär-alde; i kärnan förvandlades hon till smör, i ostkaret till ost. I öfrigt förekommo såar (fig. 66) och andra kärl (fig. 67).

Lika nödvändiga som kokkärlen voro bryggredskapen; ölet var nationaldrycken och tillverkades i hvar gård. Bryggpanna och bryggredskap omtalas derföre ofta i handlingarna.

Till uppsättningen i en gård hörde äfven flere redskap, vedyxor, bolyxor, bredyxor och andra verktyg för slöjd, vapen att använda i örlig och på jagt, fiskredskap, åkerbruksredskap o. s. v. Jag får tillfälle att tala om dem i ett annat sammanhang.

Innan vi lemna stugan kasta vi ännu en blick in i henne för att få ett totalintryck. Inre tak fattades, man såg icke blott timmer-

väggarna, utan äfven insidan af yttertaket, som af den dagligen uppstigande röken erhållit en mörk färg.² Genom dörren kom ej mycket ljus in, ty det måste först passera förstugan. Väggfönstren, när sådana funnos, voro små och utöfvade ej stor verkan. Den egentliga belysningen kom från vindögat i taket, och det är lätt att tänka, huru effektiv den skulle vara. Ibland stod stugan tom, när folket, såväl

67. Huslig interiör.

qvinno som män, voro sysselsatta med arbete ute. Att icke deltaga i arbetet, var orklöst. Att uppehålla sig i närheten af härdens värme, att sitta i askan, som det på medeltidens språk heter, var vanhedrande. Qvinnorna, som hade mera arbete inomhus än männen, vistades oftare i stugan än de. Till måltiderna samlades dock alla i stugan och särskildt om aftonen, kring den muntert sprakande elden på härdens, qvinnorna spinnande, männen slöjdande, rådpläggande, förtäljande, sjungande. Till sist kom den stund, då man gick till hvila. Dessförinnan

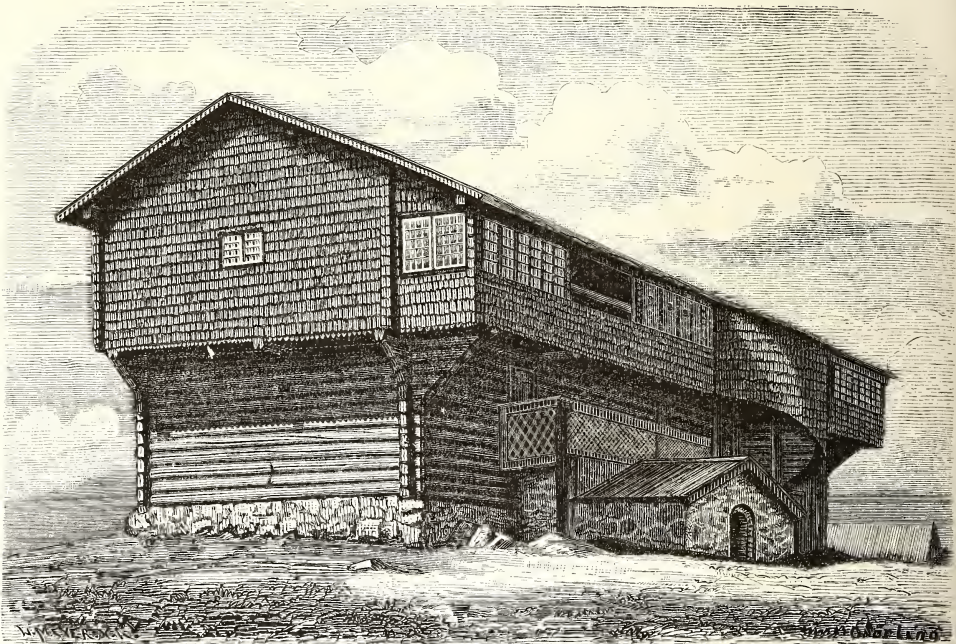
Fig. 67. Qvinnan spinner å slända med ullen bunden vid hufvudet, mannen bär två träkär, båda lysa sig med tillhjälp af brinnande torrvedspinnar, som de bära i munnarne. Efter Olaus Magni.

¹ Den kettlil öfver elden hänger. (Ivan och Gavian v. 396.)

² Tydligt var man dock i ordentliga hus angelägen att minska spären af röken. »I ett fattigt hus», heter det i en af den hel. Birgittas uppenbarelser, »finnas smutsiga och orena väggar, skadlig rök och fult sot.» Orden förutsätta, att det såg annorledes och bättre ut i hus, der armodet icke gjorde folket likgiltigt för utsendet.

gömde man omsorgsfullt glöderna under askan, så att man nästa morgon kunde åter blåsa dem till lif. Det var ett dåligt tecken, om det å härden blef alldeles kallt och dödt.

Så var det i hvardagslag. Ehuru medeltidens lagstiftning tog sig för att klafbinda festglädjen med hvarjehanda stränga regler, så kunde dock lagen icke tränga sig in i alla förhållanden. En vägfarande kom och hugnades med gästfrihet, de närmaste samlades i stugan till muntert gille. Då fäjades och pyntades hus och husgeråd. Kring väggarna hängdes den väfda, brokiga, bildprydda bonaden — på Gotland kallades det att blådraga stugan, — dyrbarheterna framsattes, bänkläden utlades, på golfvet ströddes, efter årets lägenhet, blommor

68. Ornäshuset.

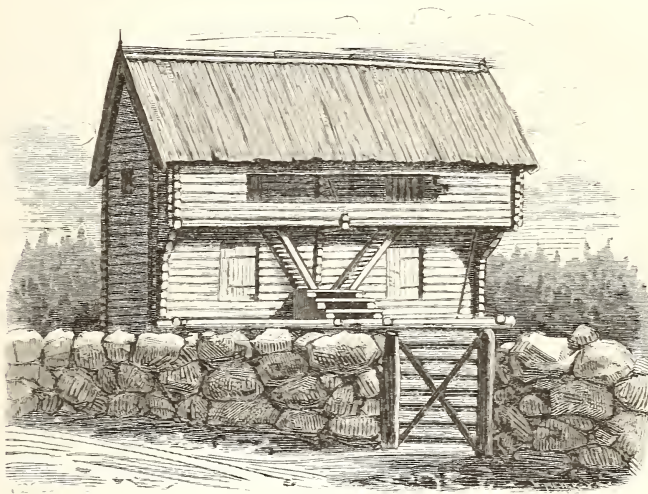
eller halm; var qvällen mörk, nöjde man sig ej med det ljus som spisel-elden spridde, utan man fäste bloss i holkar och ringar, som voro insatta i väggarna.¹ Det starka ljuset dernere spelade kraftigt öfver den gedigna inredningen, de kraftiga färgerna, öfver starka, härdiga gestalter, som vederqvickte sig med mat och dryck och hvarjehanda skämtan, och bildade en egendomlig kontrast mot de bolmande rök-molnen deruppe, som småningom sökte sig väg ut i det fria.

Fig. 68. Utförd efter en fotografi.

¹ Den som skall i sitt hus taga mot en god gäst, skall ej blott reda till härberget, utan ock nytjokaren, kläda huset med vördning och strö golfvet med blomster. (Den hel. Birgitta). — Sätta ett tändt bloss på vägen. (Den hel. Birgitta).

Stugan, i hvilken alla voro samman, var af stor betydelse för utbildande och stadfastande af samhällslifvet. Det är icke underligt om en tid, då ingen hade anledning eller förmåga att draga sig undan för sig på sin egen kammare, utan då alla, föräldrar och barn, husbonde och tjänare, den äldste och den yngste, förde ett verkligt samlif, gjorde folket starkt i bibehållande af gamla vanor. De krafter, som voro mäktiga att i de gamla formerna gjuta ett nytt lif, som kunde ut- och ombilda dem, måste komma från andra håll, der isoleringen var mindre, omsigten större och kraft fanns att taga initiativ äfven under andra förhållanden än då den yttersta nöd dref till handling.

Stugan måste hafva varit större än de andra husen, ty för dem eller för de flesta af dem fanns ett gemensamt namn skämman, af adjektivet *skamm*, som betyder kort; det talas om sömskämman, mat-

69. Trårånings härberge.

skämman, kornskämman. Ett annat generelt namn var härberge (ursprungligen = gästskydd); vi finna korn-, mat-, bak- och sömhärbergen.¹

Hvarken skämman eller härberge kallas köket, som ofta, kanske oftast, fanns skildt från stugan och då kallades stekarehus, kokhus eller eldhus. Det måste hafva varit en envåningsbyggnad och var helt visst icke någon af gårdens större byggnader.

Fig. 69. Efter teckning af prof. A. Malmström.

¹ I ett bref af år 1490, rörande förhållanden i Uppland, talas om en stuga och några härbergen dertill. — Vi få emellertid icke antaga, att man alltid höll så strängt på de olika benämningarna. År 1354 användas orden härberge och stuga om samma byggnad, som för öfrigt hade en förstuga och således väl korrektast hade kallats stuga. Ornåshuset visar dessutom, att härbergen kunde antaga väldiga mått. — Ett förrådshus kallades på Gotland *kleti*.

Skämmor och härbergen torde deremot oftast hafva haft två våningar — en undre, hvilande på stora stenar eller låga stolpar, med ingång från sidan, till hvilken ett par trappsteg ledde upp, samt en öfvervåning, som å den ena långsidan sköt fram om undervåningen med en svalgång, till hvilken man kom upp med tillhjälp af en stege, som kunde tagas upp, och från hvilken man kom in i det eller de rum, som öfvervåningen innehöll. Den undre våningen var alltid afsedd till förrådsrum, den öfre kunde hafva samma bestämmelse, men kunde också vara afsedd för sofrum, dels åt hemmafolket (sömn-skämma, -härberge), dels för gäster. Af det senare slaget var det s. k. biskopshärberget, som brukade finnas å prestgårdarne. Det är emellertid möjligt att man, särskildt på mindre gårdar, gjorde en-

70. Visthusbod.

våningshärbergen, hvilka då alltid gjorde tjenst som förrådshus. Visthuset eller matförrådshuset hade kanske regelbundet allenast en våning.

Att döma efter uppgifterna i Rietz' dialektlexikon har namnet skämma spårlöst försvunnit ur folkspråket. Det synes, som om det redan under medeltiden begynnadt komma ur bruk: der skämma förekommer i den äldre redaktionen af Vestgöotalagen, står i den yngre härberge. Detta ord har deremot bibehållit sig öfver hela landet under vexlande former (härberge, härbare, häbbare, häbbär, häbbre o. s. v.) Åt förrådshus med mer eller mindre framskjutande öfver-

våning¹ gifves nu allmänt namnet fatbur, ett namn som under medeltiden var mindre brukligt. Det förekommer en enda gång i lagarne (Skånelagen), i den öfriga litteraturen någon gång; deremot äro de två ord, som bilda fatbur, — *fat*, kläder, *bur*, hus — icke ovanliga i medeltidssvenskan. I nyare tid har för tvåvåningsbyggnaderna det isländsk-norska namnet loft vunnit burskap på Sveriges landsbygd. I lagarne förekommer det icke en enda gång, men synes under medeltiden hafva, antagligen såsom lånadt ord, användts för byggnader i städerna.² I folkvisorna förekommer, som bekant, ordet loft icke sällan.

Att ordet skämma försvann torde i sin mon hafva berott derpå, att de korta byggnaderna visade tendens att blifva långa; i sammanhang dermed torde det hafva händt, att härberget vann i betydelse på bekostnad af stugan, så att det kanske ibland fick karaktär af

71. Stuga med tillbyggda härbergen.

hufvudbyggnad. Detta inträffade dock näppeligen å bondgårdarne, utan snarare hos herremän, i hvilkas hus skillnaden var större mellan befallande och tjenande. En anseilig härbergesbyggnad är den från konung Gustafs flyttid bekanta vid Ornäs (fig. 68). Den har mått och utseende, som påminner om loftbyggnader i städerna, t. ex. kungshuset i Örebro. Det är ock lätt förklarligt, att under den senare

Fig. 71. Efter teckning af prof. A. Malmström.

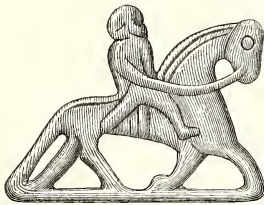
¹ Af det fullt utbildade tvåvåningshuset med svalgång finnas förkrympta former, t. ex. med en öfvervåning som ej framskjuter mer än med ett kvarter e. d. I en sådan byggnad måste uppgången till den öfre våningen befinna sig inom den nedre.

² I Danmarks medeltidlitteratur — snarast i den yngre, synes mig — användes ordet loft för byggnader i städerna och på herregårdar. Ett loft i Söderköping omtalas i ett bref af år 1424.

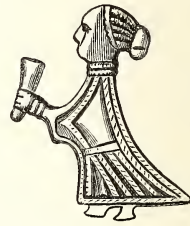
medeltiden, då samfärdseln inom landet betydligt tilltagit, typerna för stadshuset begynnade sprida sig på landet.¹

Då jag icke är i tillfälle att återgifva någon härbergesbyggnad från medeltiden, men ogera ville låta hela denna grupp vara orepre-
senterad, har jag ur en väns rika skizzböcker lånat fig. 69, en två-
vånings härbergesbyggnad och fig. 70 en envånings, som under medel-
tiden måhända hade fått namnet visthus eller då den här är temligen
liten, kunde kallas visthusbod.

Ur samma skizzböcker har jag hemtat fig. 71, en intressant byggnad:
den låga stugan med sitt takfönster mellan tvänne härbergen, som blifvit
ställda invid hennes gafflar och fått sammanväxa med henne. Vi se
här en benägenhet att uppgifva systemet »lika många hus som rum»,
och att denna nya typ redan under medeltiden uppkommit, kunna vi
sluta af namnet bakhärberge, som förekommer i Vestgötalagen och
ganska visst betyder ett härberge som fått sin plats vid stugans bakre
gafvel.² Såsnart en sådan sammanbyggnad skett, förlorade de tre f. d.
husen sin sjelfständighet. I Varend voro sådana byggnader, enligt

72. Ryttare. $\frac{1}{4}$.

73. Qvinnan. $\frac{1}{4}$.

Hyltén-Cavallius, ganska vanliga under 1600-talet. Man gick genom
förstuguloftet, som ersatte det gamla förrummet, in i stugan och från
denna in i bakhuset. Benägenhet att göra flere rum i en byggnad
visar sig ock eljes under medeltiden och torde den hafva gynnats af
härbergesbyggnadernas växande betydelse. Efter medeltidens slut till-
tog denna benägenhet. I en handskrift af Upplandslagens kyrkobalk
från 1500-talets senare del har sömnhus, som förekommer i de till
grund för afskiften lagda codices, blifvit ersatt med sömnkammare,
som måste beteckna ett rum, ej ett eget hus.

Fig. 72. Efter original i silfver, funnet i graf på Björkö.

Fig. 73. Efter original i silfver funnet på Öland.

¹ Ornässtugans bjelkar äro skyddade med en beklädnad af hvarandra delvis täckande fjäll af trä. Då den allmänna uppfattningen åt en sådan beklädnad gifver en mycket hög ålder, må här anmärkas att denna fjällbeklädnad visserligen förekommer på den senast 1323 uppbyggda träkyrkan i Råda församling, Vermland, och der synes hafva hög ålder, men att den äfven förekommer på träkyrkor uppförda under 1600- och 1700-talet, t. ex. på Dänningelanda (Småland) nyligen nedrifna kyrka, som var uppförd vid midten af förra århundradet.

² Jfr Kock. *Förklaring af svenska lagord*, s. 6. I Varend kallas ett loft sammanbyggt med den stugans gafvelvägg, som ligger midt emot ingångsändan, *bakhuset*.

Om visthus, nöthus och hästhus eller stall behöfver jag icke lemna några vidare upplysningar. Deras bestämmelse är klar och inredningen få vi tänka oss i hufvudsak lik nutidens. I nöthuset omtalas bås.

Till beredning af det för ölbrygden erforderliga maltet fanns en särskild byggnad, som i ett par lagar kallas kölna, kölnohus och kölnostufva, i en tredje mältehus. Sådana funnos väl endast på större gårdar.

Vida allmännare måste deremot badstugan hafva varit. Olaus Magni säger (bok 15 kap. 35), att ingenstädes i världen äro bad så nödvändiga som i Norden, hvarest man ock finner såväl enskilda som allmänna bad (de senare i städer, byar och slott), skötta med yttersta ordning och försedda med alla nödiga redskap. Han omtalar särskildt bröllopsbaden, då bruden i procession, föregången af flickor, följd af gifta qvinnor, gick till badstugan att bada. Men bad förekommo icke allenast vid högtidliga tillfällen. Redan namnet på veckans sjunde dag lögardagen (= baddagen) visar, att bad då voro så godt som obligatoriska. Nu har badstugan i flere orter fått sitt namn förvandladt till »bastu» och samtidigt har man börjat glömma hennes ursprungliga bestämmelse: bastun användes företrädesvis till rökning o. d.

Badstugan torde vanligen hafva varit lagd utanför gården, förmodligen af samma skäl som smedjan — båda voro eldfarliga. Utom gården låg äfven ofta afträdet, kalladt på landet hemlighuset,¹ och ladan. Lador funnos för öfrigt långt från gården, på afsides liggande ängar, å hvilka man behöfde förskaffa sig lämpligt förvaringsrum för höt, intill dess kölden gjorde det lätt att färdas öfver backar och kärr.

Om vi tillägga, att på gården fanns vedkasten eller vedförrådet, den kringbygda brunnen (på Gotland kallad *saufr*) samt antagligen äfven bostad för den vaktande hunden, samt att vid gården ofta låg en örta- eller kålgård med lökar, örter, kål samt äppleträn, — der var sannolikt äfven platsen för bigården med sina bistoekar — samt att åtminstone ibland humlegården hade sitt rum vid gården, så kunna vi lemna bostaden för att i stället egna vår uppmärksamhet åt människorna.

74. Dryckeslag.

Fig. 74. Noaks hustru ger sin man dricka. Efter målning i Risinge kyrka (Östergötland), från 1400-talet.

¹ I städerna kallades det ofta hisken e. d., en förvrängning af det tyska Häuschen.

Huru man under 1300-talet ansåg ett idealiskt manligt utseende böra vara, lärer oss den heliga Birgitta. Mannen får ej vara mycket köttfull, utan »väl skipad» till senor och ben, af medellängd, med hår, ögonbryn och skägg rödbruna, skägget af en tvärhands längd, anletet upprätt, näsan jämn och medelstor, ögonen klara, läpparna röda, ej tjocka, hakan ej mycket lång, hyn vit och röd. — Äfven om håret borde vara rödbrunt, så fick det icke vara rött. I medeltidens bildverk äro vanligen förrädaren Judas och sådane män, som tillfoga Christus eller martyrerne plågor, utrustade med eldrödt hår.

Af litteraturen, med undantag af lagarne, kunna vi icke vänta många upplysningar rörande allmogens dräkt; litteraturen var bestämd

75. Dans.

för och handlade om andra klasser af samhället. Fig. 72 och 73 visa oss tvänne kostymbilder från den hedna tidens slut: en ryttare i kort rock och en kvinna i lång klädnig med bälte om lifvet och med håret omsorgsfullt hoplagdt i nacken. Då drägten i Sverige antagligen var densamma som i öfriga delar af Norden, kunna vi hemta några upplysningar från de isländska sagorna.¹ Enligt dem bar mannen närmast kroppen en skjorta samt deröfver en kjortel samt byxor, äfven kallade broker, om lifvet ett bälte, vid hvilket hängde en knif samt

Fig. 75. Efter målning i Husby Sjutolfts kyrka. Jfr fig. 66.

¹ Om den gamla nordiska drägten sådan denna skildras i sagorna, jfr Keyser, *Nordmændens private Liv i Oldtiden*; Weinhold, *Altnordisches Leben*; min uppsats om klädedrägten i Snorres *Konungabok* del. 2.

troligen äfven en pung, på hufvudet en hatt. Äfven omtalas hosor, beklädnad på en gång för fot och ben. Öfver detta allt bars en temligen sid och vid mantel. Qvinnorna hade icke byxor och deras kjortel var fotsid, ej heller buro de hatt, i stället buro de ofta en duk om hufvudet. Mantel hade de liksom männen och, att döma efter graffynden, buro de många smycken, under det männen buro få.

Denna drägt var så enkel, att hon måste i sina grunddrag bibehålla sig under hela medeltiden. Det antyda ock lagarne samt enstaka bilder, som vi kunna antaga framställa män och qvinnor ur allmogen. Genast faller i ögonen, hur olik denna drägt är den nyare tidens allmogedrægter, jag menar dem, som för närvarande hålla på att försvinna för stadskostymerna. Man hör mången inbilla sig, att dessa allmogedrægter äro af synnerligen hög ålder. Sådan är dock icke händelsen, deras ursprung ligger inom den moderna tiden, och samma förhållande finna vi i andra europeiska land, som hafva bevarat folkdrægter. Professor Riehl, en god iakttagare, säger, att allmogens drägt i de flesta fall är en kopia af den, som bars under landets storhetstid. Det vore en mycken tacksam uppgift att söka för de olika bondedrægterna i Sverige uppvisa deras anor — men detta, liksom öfriga kapitel af den inhemska etnografien, hafva många vänner, men få bearbetare af vetenskaplig art.

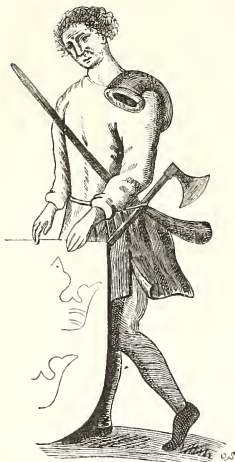
I förmögna bondhus funnos flere omgångar af kläder. Det talas t. ex. om hvardags- eller gängkläder, mellankläder och kyrkokläder; till och med af de senare hade man flere uppsättningar.

Skjorta och särk omtalas i Gotlandslagen och synas orden hafva användts utan urskilning för att beteckna både mannens och qvinnans linne.¹

¹ Schlyter antager, att orden i Gotlandslagen hafva samma betydelse som nu, men på det anförda stället omtalas allenast mannens kläder: ifircledi, kurtli, likvare, som i lagtexten förklaras betyda särk och skjorta, brok och hatt. De två sistnämnda plaggen tillhöra uteslutande mannen. Härtill kan läggas, att mess-skjortan, som naturligtvis endast bars af män, kallades under medeltiden messesärk och i Vestgötalagen omnämnes skjortan som ett qvinligt plagg (tjufbalken kap. 5). Det synes som om skjortan äfven kallats stäniza, ett ord som förekommer i Upplands-, Södermanlands-, Vestmanlandslagarne samt i båda landslagarne. Ordet, annars så vidt jag vet okänt, förklaras visserligen af Verelius, Loccenius och Ihre som kjortel — hvilket blir orimligt, då i de anförda lagarne i ett sammanhang omtalas stäniza, kjortel, öfverkläde och hufvudduk såsom utgörande qvinnans kyrkodrägt — samt af Schlyter som tröja, mot hvilken tolkning kan göras den arkeologiska anmärkningen, att under medeltidens tidigare del qvinnorna näppeligen buro tröja. Större hemulsman än de nämnde aktade forskarne från nyare tid synes mig vara den man, som år 1459 skref en codex (af Schlyter kallad 42) af k. Magnus Erikssons landslag och egenhändigt öfver ordet stäniza skref särk. I erkedjåken Ragvald Ingemundssons latinska öfversättning af denna lag, utförd under den senare delen af 1400-talet, är ordet i fråga ej öfversatt, antagligen, såsom Schlyter menar, på grund deraf att ordet, länge föråldradt, den tiden ej var känt till sin betydelse. Under sådana förhållanden kan man lätt tänka sig, att en person år 1459, som skaffat sig reda på ordets betydelse, ansåg sig böra beledsaga det med en öfversättning. I den ordning, som de fyra plaggen uppräknas, är det ock naturligtast att tänka stänizan beteckna det innersta plagget.

Männen buro på fötterna skor, ibland höga, så att de liknade stöflar. Benen betäcktes af broker, som upptill voro fästade om lifvet med ett brokabälte (omtaladt allenast i Bjärköarätten) och som nedtill — kanske icke alltid — knötos om benet.¹ Öfre delen af kroppen betäcktes af kjorteln eller rocken, som hölls tätt kring lifvet af ett bälte, vid hvilket hängde en pung², äfven kallad sjud; kjorteln dolde fullständigt skjortan. Öfver allt detta bars ett öfverplagg, antingen rätt och slätt en mantel, som hängde öfver axlarne, eller en mantel med kapuchon, som kallades kåpa (*kapa*) och som företrädesvis torde hafva användts under resor eller eljes då man var utsatt för väder och vind.³ På hufvudet bar mannen en hatt och var detta plagg för honom så betecknande, att »hatt» sattes i stället för »man», liksom »hufva» i stället för qvinna.⁴

Qvinnan hade på fötterna skor. Öfver skjortan eller särken bar hon en fotsid klädning (i Östgöotalagen kallad *ismugskläffi*), öppen allenast i halsen, med tätt åtsittande ärmor, lif och kjortel i ett stycke, utan alla andra veck än dem, som naturligen bildade sig; om lifvet hade hon ett bälte (på Gotland kalladt *lindi*). Som öfverkläde använde hon *mantil* och *kapa*, den senare ibland försedd med ärmor och då kallad ärmekåpa. Hennes hufvudbonad kallades hufva, hvif (som var tätt lindad kring hufvudet), topp (tuppr, på Gotland) eller rätt och slätt hufvudduk.

76. *En bonde.*

Mannen, som hade skyldighet att deltaga i rikets försvar, måste hafva vapen. Enligt Östgöotalagen voro folkvapnen tre, sköld, svärd och kettilhatt.⁵ Helsingelagen deremot fordrar, att hvar man, som fyllt aderton år, skall hafva fem folkvapen, nämligen svärd eller yxa, jernhatt, sköld, brynja eller musa samt båge med tre tolfter arvar (= pilar). Jag återkommer till dessa vapen i den fjerde boken.

I forntiden gick mannen ej gerna obehäpnad. Kristendomen och omtanken för nödigt lugn i landet frankallade dock förbud mot onödigt bärande af vapen. Den yngre Vestgöotalagen stadgar böter för den legoman, mjölnare, allmänningsbonde eller ogift bondeson, som utanför hemmet bär knif (*stikæmez*). Förbudet, som sålunda icke gällde de

Fig. 76. Efter en teckning i Scheffers bok *De veris insignibus regni Sveciæ*.

¹ De som i ett hus letade efter tjufgods, skulle enligt Vestgöotalagen vara utan öfverplagg, lösgjordade och barfota som hafva brokerna bundna vid knäna.

² Bälte och pung (*Fornsvenskt legendarium*).

³ Herden hade, enligt Vestgöotalagen, kåpa.

⁴ Hatter ganger til ok huva fran (Östgöotalagen).

⁵ I Östgöotalagen *kettilhüd*, i ett bref af år 1311 *kettilhött*.

egentlige bönderne, utvidgades sedermera. I k. Magni landslag stadgas böter för frälsemäns hjon (brytar, landboar eller deras svenner), mjölnare eller ännemän eller legodrängar eller ogifte bondesöner, bönder eller deras svenner, som bära stikamæz, ryting eller vejemæz; allenast tjenstemän och fanter, som beledsaga frälsemän, voro dertill berättigade.

De material, som gemenligen användes för allmogens dräkt, voro lärft, vadmal och, om det skulle vara fint, kläde. Gotlandslagen talar till och med om skarlakan.

Till kompletterande af dessa ur litteraturen hemtade upplysningar hänvisar jag till fig. 74—76. Å fig. 74 se vi en sittande man, klädd i hosor och kjortel, dricka ur ett horn; en framför honom stående qvinna med hufvudduk, hvif (den kring hufvud och hals lindade duken) och kjortel, håller i den ena handen en skål, i den andra en kanna. Å fig. 75 se vi några personer som dansa efter säckpipa. Här är att observera den särskilda kapuchon, som en af männen har dragen öfver hufvudet. Man skulle kunna kalla den krage med kapuchon. Om originalet till fig. 76 veta vi med visshet, att det skall föreställa en bonde. Bland de år 1482 utförda målningarna i Kalmars kyrka, Uppland — kyrkan är längesedan nedrifven — förekom det svenska riksvapnet med tre kronor, hållet af en riddare och en annan man, här återgifven fig. 76. En inskrift vid denne bild sade:

gentes scitote,
vicine sive remote,
quod claret Svecia
plebeque militia

d. v. s.: I folk, både fjärran och när, veten att Sverige är herrligt genom ridderskap och allmoge. Bonden är klädd i skor, broker, kjortel med bälte, i hvilket yxa och klubba äro instuckna. Riddaren bär på sitt hufvud en stålhelm. Bonden, blygsam i så förnämt sällskap, står med blottadt hufvud. Hans mjuka hatt ligger, på vanligt medeltidsmaner, på den ena axeln.

I sammanhang med drägten måste vi uppmärksamma smyckena.

Från medeltidens första period, då allmogen ännu var det enda ståndet i Sverige, hafva vi en myckenhet prydnader i behåll. Under 1000-talet voro helt visst många ännu hedningar och till detta århundrade torde ej få af de i våra bygder förekommande grafhögarna med deras innehåll höra. Men de höglagde, som just derigenom visa sig icke varit kristne, kunna näppeligen med fog räknas med under medeltiden. Det är visserligen mer än sannolikt, att den kristna befolkningen använde alldeles enahanda smycken och redskap som den hedniska, men då det för närvarande är vanskligt att med full säkerhet framlägga de grafynd, som höra just till Olof Skötkonungs och hans son Anunds tider, lemna jag hela denna grupp hellre alldeles å sidan.

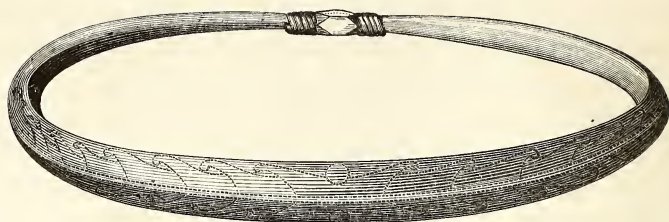
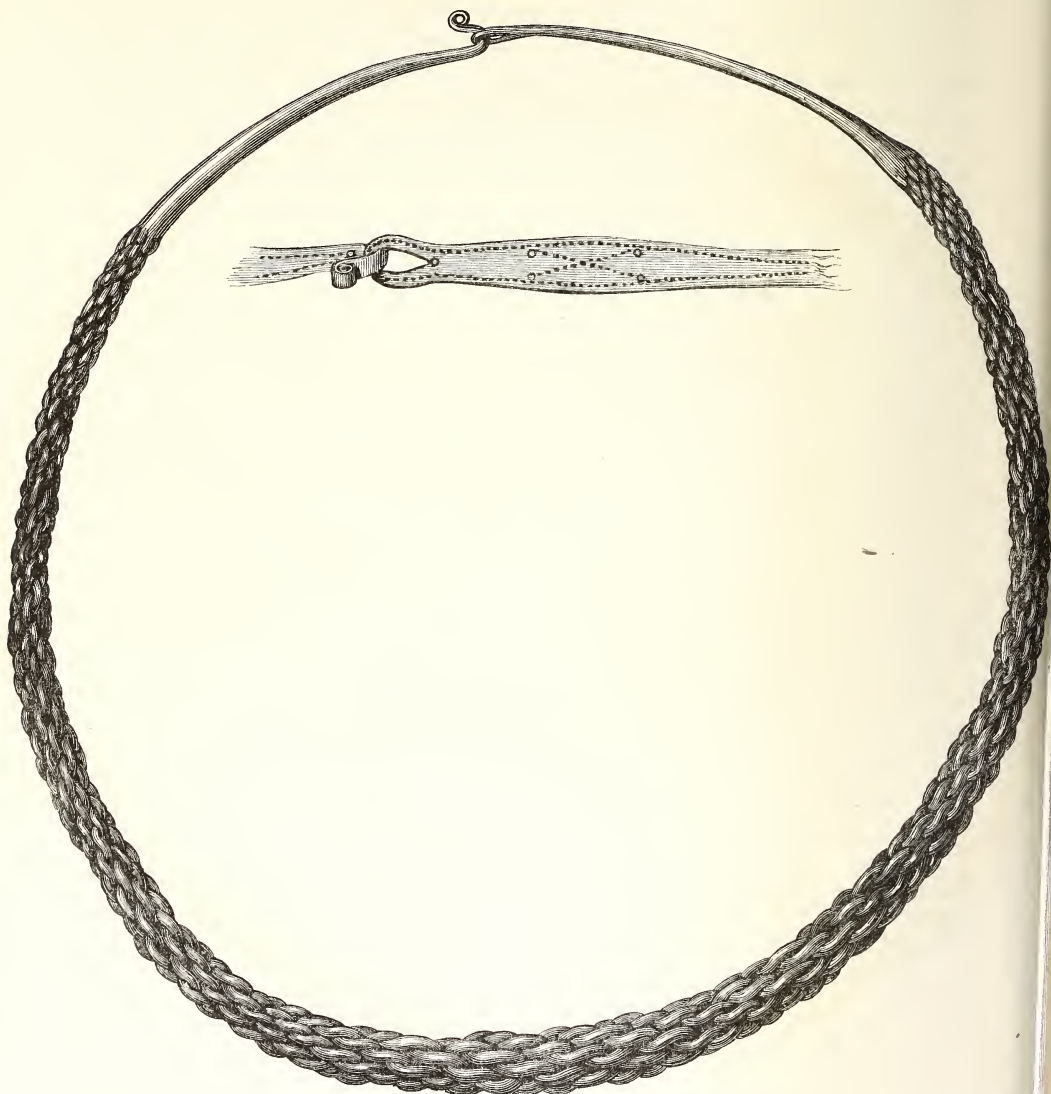
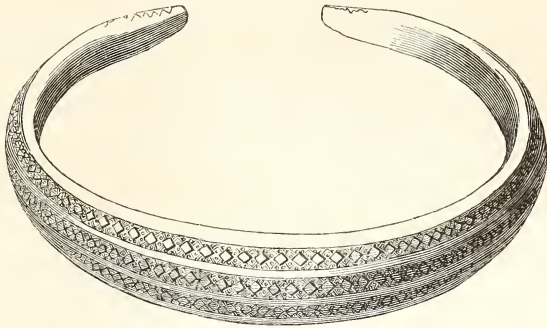
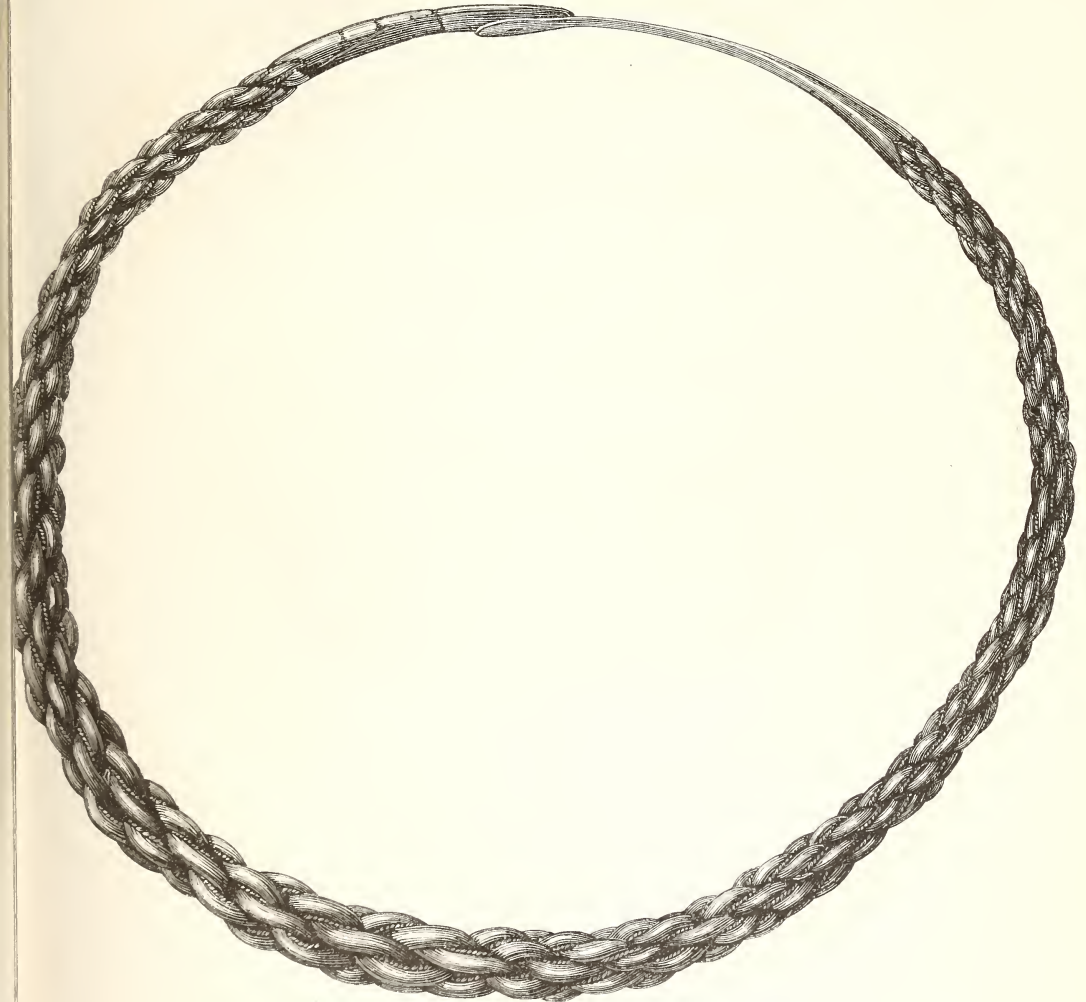
79. Armring af guld. $\frac{1}{1}$.77. Silfverbälte. $\frac{1}{2}$.

Fig. 77. Originalt (i Statens Historiska Museum) funnet vid nr 2 Grönby kyrkoby, Skåne, jämte flere smycken och mynt.

Fig. 79. Originalt (i Statens Historiska Museum) funnet vid Östra Torps kyrkoby, Skåne, jämte bitar af silfversmycken och mynt.

80. Armring af silfver. $\frac{1}{4}$.

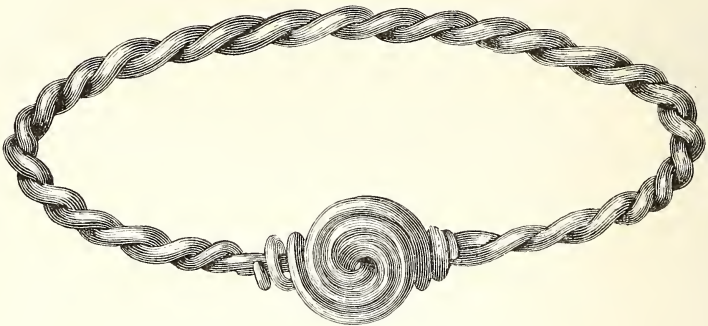
78. Halsring af silfver. $\frac{2}{3}$.

Fig. 78. Originalt (i Statens Historiska Museum) funnet vid Undroms by, Boteå sn, Ångermantand, jämte flere smykker samt mynt, bland dem 2 Olof Skötkonungs.

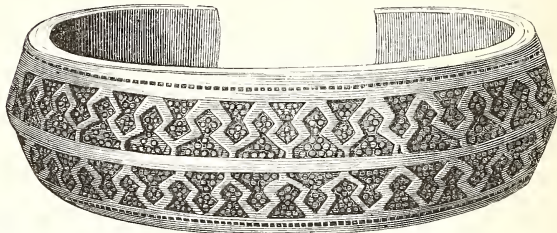
Fig. 80. Originalt (i Statens Historiska Museum) funnet vid Förlhagen i Björke sn, Gotland, jämte flere smykker och mynt. Skatten nedlagd efter år 1000. Jfr min uppsats i *Antiquarisk Tidskrift för Sverige* del 3.

Det kan vara nog att säga, att de flesta af de fornsakstyper, som äro afbildade i dr Monteliü atlas *Sveriges fornsaker* såsom tillhörande hvad han kallar jernaldern III, torde hafva förekommit under denna period, dels såsom för denna karaktäristiska, dels såsom bibehållna från den närmast föregående tiden.

Annorledes förhåller det sig med de fynd af guld- och framför allt silfverskatter, som finnas i anförda arbete afbildade. Till de flesta af dessa skatter höra nämligen förråd af mynt, som kunna hänföras till bestämde konungar eller andre myntherrar och hvilkas ålder derföre kan med rätt stor noggrannhet angifvas. Det är nämligen uppenbart, att skatten måste hafva blifvit nedlagd i jorden efter det de

81. Armring af silfver. $\frac{1}{4}$.

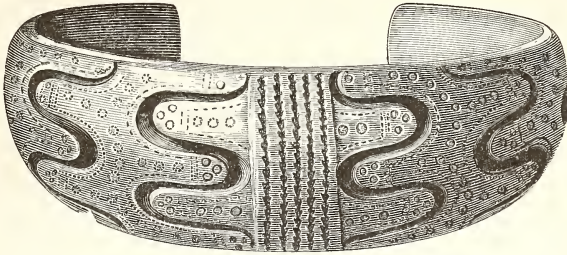
82. Armring af silfver. $\frac{1}{4}$.

yngsta i densamma förekommande mynten blifvit präglade. Vi kunna tillägga, icke alldeles kort tid derefter. De främmande mynten behöfde någon tid för att komma till Sverige och när de väl hade kommit hit, blefvo de vanligen icke genast nedlagda i jorden, utan voro i omlopp. Från denna anmärkning, hvars riktighet icke torde kunna jäfvas, komma vi till den ganska viktiga slutsatsen, att flere af dessa stora silfverskatter tillhöra den antagligen oroliga, i vår historia nästan alldeles obekanta tiden närmast efter konung Anunds död.

Fig. 81. Originalen (i Statens Historiska Museum) hör till Föhlagen-fyndet. Jfr fig. 80.

Fig. 82. Originalen (i Statens Historiska Museum) funnet vid Skälö by, Jernsn, Dalarne, jämte bitar af smycken och mynt.

Man antog förr, att de till dessa silfverskatter hörande smyckena voro utländska arbeten, likasom de allra flesta af de samman med dem funna mynten. Förhåller det sig så, då betyder den omständigheten, att flere skatter tillhöra den nämnda perioden jämförelsevis litet. Men detta antagande är icke riktigt, de i Sveriges jord funna silfversmyckena äro icke i allmänhet österländska arbeten, ursprungligen inkomna med de arabiska mynten. Det är två omständigheter som tala deremot. Arabiska mynt och rika förråd af silfvermycken

83. Armring af silfver. $\frac{1}{4}$.

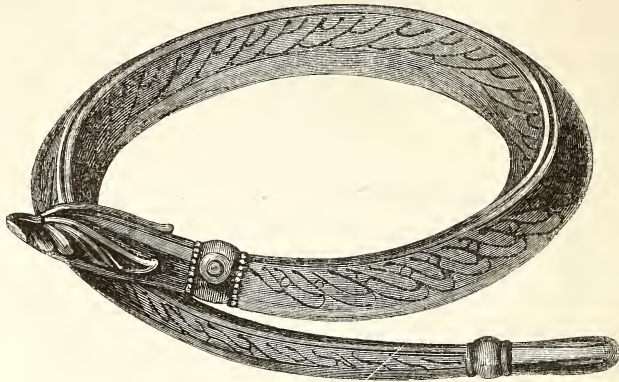
84. Armring af silfver. $\frac{1}{4}$.

hittas äfven utom Sverige, t. ex. i Ryssland och inom det slaviska området i söder om Östersjön. Om man jämte hvarandra framlägger serier af föremål från de tre områdena, visar det sig, att hvar område har sina egna, bestämdt utpräglade former. Vore smyckena liksom mynten af österländsk upprinnelse, skulle vi naturligtvis inom alla

Fig. 83. Originalt (i Statens Historiska Museum) funnet vid Talings, Rute sn Gotland, jämte flere smycken och mynt.

Fig. 84. Originalt (i Statens Historiska Museum) funnet vid Eskilstuna jämte flere smycken och mynt, bland dem 137 Olof Skötkonungs.

tre områdena finna samma former. Till och med Sveriges och Norges silfversmycken från denna tid förete typiska skiljaktigheter. Det andra motbeviset är följande. Det största antalet af silfverskatterna från

85. Armring af silver. $\frac{1}{4}$.

86. Armring af silver. $\frac{1}{4}$.

Fig. 85. Originalt (i Statens Historiska Museum) tillhör Undromsfyndet. Jfr fig. 78.

Fig. 86. Originalt (i Statens Historiska Museum) tillhör Eskilstuna-fyndet. Jfr fig. 84.

87. Silfverspänne. $\frac{1}{1}$.89. Silfverspänne. $\frac{1}{1}$.

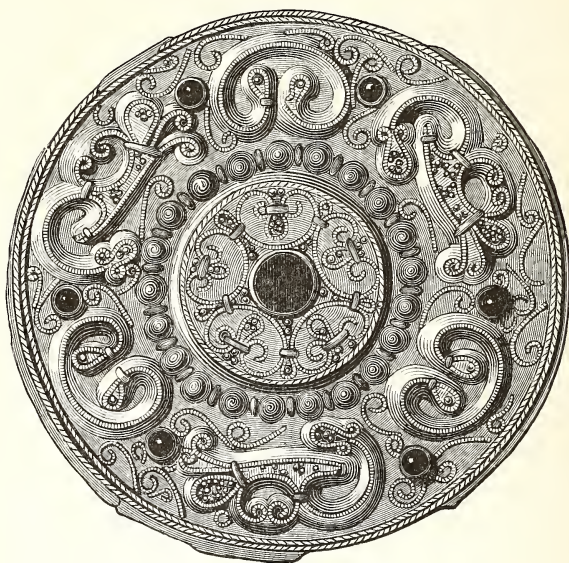
88. Silfverspänne.

Fig. 87 och 88. Originalen (i Statens Historiska Museum) funnet vid Ekelunda, Sandby sn, Öland.

Fig. 89. Originalen (i Statens Historiska Museum) funnet vid nr 7 Torp, Böda sn, Öland, jämte flere smycken och mynt.

slutet af vår hedna tid och från den derefter följande öfvergångstiden är funnet på Gotland. Jag har i Statens Historiska Museum ordnat de gotländska silfverfynden i tidsföljd: först ligga de, hvilkas mynt uteslutande äro arabiska, derefter de, i hvilka de öster- och vesterländska mynten förekomma i ungefär samma antal, sist de, i hvilka enstaka gengångare från den arabiska myntperioden förekomma bland idel vesterländska mynt. Om man nu granskar dessa fynd, finner man, att tidsföljden motsvaras af en utveckling i arbete och former. Vore dessa prydnader, som i allmänhet äro väl arbetade, införda på samma gång som de arabiska mynten, måste vi naturligtvis i de yngsta myntfynden träffa samma former, som i de äldsta, hvilkas hela myntförråd är arabiskt. Under tidens lopp inträdde den för-

90. Guldspänne.

ändring, att de utländska mynten, som kommo till Sverige och nedgräfdes i dess jord, kommo från vester och sydväst. De smycken som träffas samman med dessa vesterländska mynt, visa sig vara mera utvecklade former af de smycken, som hittas i sällskap med österlandets mynt och kunna således icke vara inkomna med de vesterländska mynten, utan måste vara senare alster af den smakriktning och den arbetsfärdighet, som uppenbara sig i de äldre myntskatternas former. Äfven om de äldsta af dem törhända, åtminstone delvis, äro importerade från Östern, äfven om man i tekniskt hänseende upptog

Fig. 90. Originalen (i Statens Historiska Museum) funnet vid Johanneshus, Hjortsberga sn, Blekinge, jämte andra smycken och en mängd mynt, bland dem 2 k. Anunds.

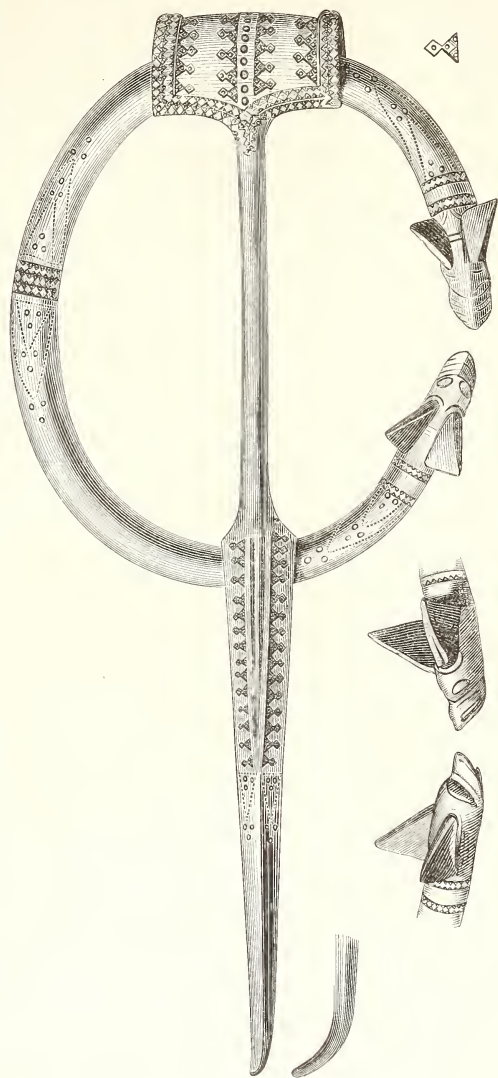
österländska traditioner, det fortsatta tillämpandet af dessa traditioner och utbildningen af de en gång upptagna formerna äro inhemska i vårt land. Under sådana förhållanden är det icke oviktigt att finna de väl arbetade smyckena i fynden från tiden efter konung Anund.

I nästa kapitel får jag tillfälle att tala om det finare smidesarbetet som husslöjd under begynnelsen af vår medeltid, innan handverken förlades till städerna och der gjordes beroende af utländskt inflytande. Då de föremål, på hvilka min blifvande framställning skall grunda sig, just äro silfverskatternas smycken, inför jag redan här de erforderliga figurerna, dock utan att nu inlåta mig på en närmare beskrifning af dem. Vi se här prof på bälten (fig. 77), halsringar (fig. 78), armringar (fig. 79—86), spännen (fig. 87—91), fingerringar (fig. 92, 93), hängsmycken (fig. 94—98) och perlor (fig. 99—111) af silfver och guld.

Af fynden från senare tid kunna visserligen flere hafva tillhört allmogen, men eftersom den större sannolikheten talar för att smycken af stadsarbete tillhört de privilegierade klasserna, kommer jag först framdeles att omtala dem.

Lagarne gifva oss högst få upplysningar om allmogens smycken. Vanligen bar qvinnan på bröstet en *braz* (spänne). Fingerguld som gäfvat åt bruden är redan (s. 102) omtaladt.

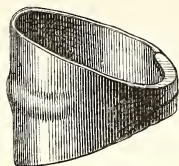
Det är eget att i Gotlandslagen, hvars nu bevarade redaktion tillkommit under slutet af 1200-talet, finna ett förbud mot bärande af smycken. Tillåtne voro endast tasslar (tofsar) samt en sorts slingade

91. Ringspänne af silfver.

Fig. 91. Originalt (i Statens Historiska Museum) funnet vid Vible, Vesterhejde sn, Gotland, jämte flere smycken och mynt.

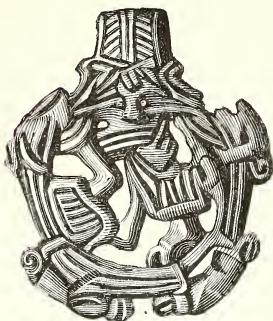
silkesband äfvensom silfverbälten från gammal tid. Som ett minne från denna kunna vi anse det gotländska namnet på handleden *baugljifr* d. v. s. ringled. Under medeltiden, med undantag af dess inledande skede, voro armringar mycket sällsynta.

92. Fingerring af silfver. $\frac{1}{4}$.

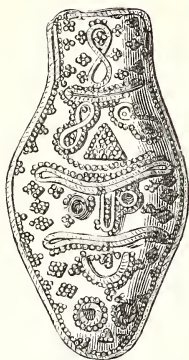
93. Fingerring af guld. $\frac{1}{4}$.

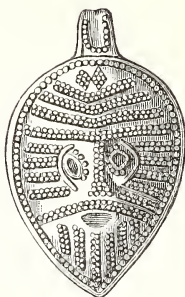
94.

95.

96.

97.

98.

Hängsmycken af silfver.

Fig. 92. Originalen (i Statens Historiska Museum) funnet vid Nora, Vamblingbo sn, Gotland, jämte flere smycken och mynt, bland dem ett k. Anunds.

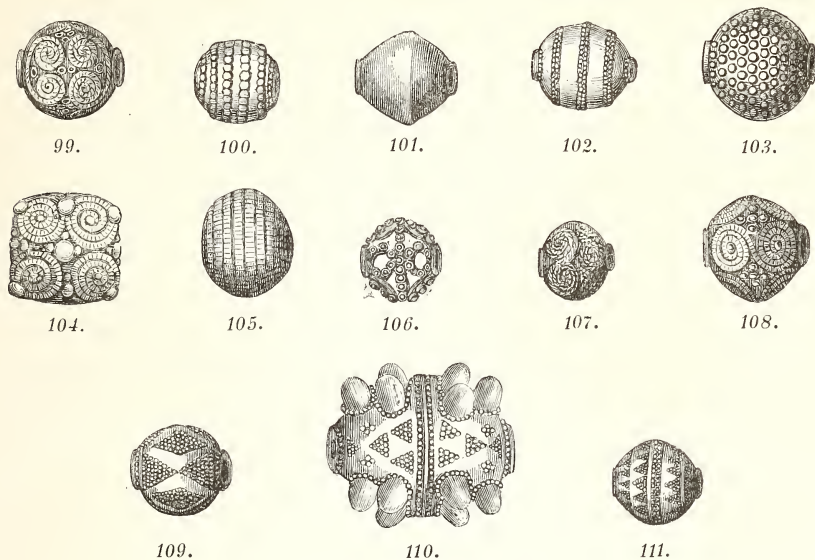
Fig. 93. Originalen (i Statens Historiska Museum) funnet vid Vifärna, Kulla sn, Uppland. Fingerguld af denna form äro synnerligen ofta funna i Sverige.

Fig. 94. Originalen (i Statens Historiska Museum) funnet vid Vårby, Huddinge sn.

Fig. 95—98. Originalen (i Statens Historiska Museum) tillhöra Fölhagenfyndet. Jfr fig. 80.

Det är redan omtaladt att måltiderna voro tvänne, dagvard och nattvard.

Vid måltiderna tyckes man hafva lagt mera vigt vid brödet än i våra dagar, att döma efter uttrycket *lever ok levs sufl* d. v. s. bröd och det till brödet hörande soffet. Att mellan det ena och det andra måste hafva funnits en viss proportion framgår ännu tydligare af uttrycket »tre levar och tre levars soffel» samt »en svensk penning's lef och så mycket soffel som der till hörer» (Östgöotalagen). För öfrigt åt man fisk och kött, fiskarne färska, salta, rökta eller torkade, köttet oftast saltadt, rökt eller torkadt.¹ Från ladugården fick man dessutom smör och ost.

Perlor af silfverbleck.

Maten behöfde sköljas ned med dryck och dermed var man ingalunda sparsam. Öl, mungått och mjöd omtalas. Att det hembrygda ölet var den vanligaste drycken, kunna vi sluta deraf, att ordet öl småningom kom att få betydelsen gille, kalas.²

Vi hafva i det föregående sett, huru åren förlupo för våra fäder, med den vexling mellan heligt och söckent, mellan fastetider och tider,

¹ Olaus Magni bok 17 kap. 2: menniskorna i Norden äta hela året får- och nötkött, äfvensom andra köttslag saltade och derefter torkade vid rök eller i luften utan någon kokning.

² Om mat och dryck komma ytterligare upplysningar att framdeles meddelas, t. ex. i nästa kapitel.

Fig. 99—III. Originalen (i Statens Historiska Museum) tillhöra Föhlagenfyndet. Jfr fig. 80.

då man fick äta hvad man ville. Vi skola nu genast öfvergå till betraktandet af det arbete, som landsbygdens befolkning utöfvade. Dervid få vi dock icke förgäta, att man icke allenast arbetade, man egnade äfven någon del af lifvet åt förströelse och glädje.

Barnen, som ännu icke förmådde taga del i arbetet, fingo naturligtvis leka bäst de ville, men ett omtänksamt sinne gaf åtminstone åt poj-karnes och ynglingarnes lekar en bestämd prägel. De gingo vanligen ut på öfning i kraft och manlig idrott. Att simma och löpa kapp, att gå på islägg, att brottas, lyfta tyngder och skjuta med pilar, sådana voro, enligt Olaus Magni, de vanliga lekarne.

112. Dans.

De regelbundet återkommande festerna, vare sig de voro af kyrklig natur eller de berodde af årets växlande lopp eller de fyllde de pauser i arbetet, som inträdde när något viktigt var fullbordadt, eller de fester, med hvilka man firade tilldragelserna i hemmet, förenade gammal och ung, man och qvinna, till samqväm, der skämtet, ofta ej alldeles fint, flög från mun till mun, der ungdomen dansade, vid ljudet af säckpipan och andra instrument, och der man flitigt drack.

Fig. 112. Israels barn dansa i öknen kring den gyllne kalffen (här ej afbildad). Efter målning i Husby Sjutolfts kyrka (Uppland) från slutet af 1400-talet.

Man var mon om festglädjens bevarande. Att slå sin hustru i ölbänk ansågs, enligt Vestgöotalagen, vara lika svårt som att slå henne i kyrkan. Men den omständigheten att man för glädjens bevarande behöfde ett sådant lagstadgande, liksom de småaktiga föreskrifterna i gillestadgarne (se i åttonde boken), visa att man icke under glädjen iakttog nödig måtta.

Nedanstående ornament är lånadt från ett silversmycke i Statens Historiska Museum, hvilket hör till ett fynd från slutet af 1100-talet, gränstiden mellan hemslöjdens period och stadsarbetets. Jfr B. E. och H. Hildebrand, *Teckningar ur Svenska Statens Historiska Museum* h. 2 pl. 5.

FJERDE KAPITLET.

Arbetet.

Innehåll: Arbeta på åker och äng. — Husdjur. — Skogar. — Jagt. — Fiske. — Qvarnar.
— Hemslöjd.

ör åkern, säger Vestmannalagen, är gärdesgården vägg och himlen tak. Den frid, som hägnade gården och hans åbyggnader, sträckte sig i någon mon till åkern, som var folkets allmännaste och egentligaste arbetsfält. Dristade någon bryta mot denna den odlade markens frid, om någon allenast stal korn å åkern, egde den, som grep honom å bar gerning, att lägga ett rep kring hans hals, för att föra honom till ransakning och dom. Detta var ingen tom ceremoni. De gamla lagarne innehålla flere föreskrifter om det sätt, på hvilket en missdådare skulle föras till tinget. I denna de symboliska handlingarnas tid ville man uti detta sätt gifva en föreställning om brottets storlek och om måttet af det stundande straffet. I detta fall var ock straffet drygt — 40 marks böter. Det torde väl hafva händt, att den som stal på åkern, icke egde en förmögenhet nog stor att gälda dessa böter. Han fördes då till närmaste strand och blef der stenad.

Häraf framgår ovedersägligt, att åkern ansågs vara af yttersta vikt för samhället. Men äfven om detta medgifves, är kanske en och annan benägen att betvifla giltigheten af påståendet, att åkern under medeltiden var folkets förnämsta arbetsfält.

Jag går då än längre och påstår, att han var det redan under vårt folks hedna tid. Vi hafva väl dessvärre allenast få underrättelser

Initialen, lånad från en engelsk handskrift från 1100-talet, visar Davids strid mot Goliat; från den inre kanten framsträckes Guds hand, välsignande den ungdomlige hjälten.

om den tidens inre förhållanden, men vi kunna om dem erhålla en föreställning genom studiet af sagorna, som skildra lifvet på Island och i Norge. Man genmåle icke, att dessa sagor tillkommit för att förherrliga krigiska idrotter och en verksamhet, som sökte sig andra fält än hemmets. Det är sannt, att å de bilder, som sagorna upp- rulla för vår syn, uppenbara sig i förgrunden sådana bragder, som, framkallade af ett manligt sinne, voro egnade att i hög grad tilldraga sig samtidens uppmärksamhet och beundran. Men dessa taflo hafva ock en bakgrund, å hvilken vi som staffage få se det dagliga lifvets idrott och detta är, utom all fråga, jordbrukarens.

De som medgifva, att man under medeltiden med förkärlek egnade sig åt jordens brukande, vilja i allmänhet tilldela förtjensten deraf åt de män, som, komne från andra, mera civiliserade land, lärde det svenska folket att odla jorden. Nog är det visst, att kristendomens förkunnare lärde våre fäder mera än den nya trons sanningar. Det vore mer än underligt, om cisterciensermunkarne, till hvilkas ordens- pligt det hörde att främja jordens odling, i Sverige hade i detta af- seende visat försumlighet. Men hvad de ene och de andre införde, icke var det jordbruket, utan allenast, på sin höjd, förbättring deri.

Det är dock ingalunda min mening, att det svenska jordbruket, ärfdt från heden tid och alltifrån den kristna tidens begynnelse för- bättradt, befann sig på en synnerligen hög ståndpunkt. Många voro de förhållanden, som verkade hämmande — förhållanden, som först i det nuvarande släktets dagar kunna sägas hafva blifvit fullt häfda.

Jag har redan omtalat tomten som det förnämsta af jordegendomen. Att så förhöll sig, framgår tydligast, när vi betrakta arbetet. Tomten, heter det i lagarne, är åkerns moder, åkern skall brytas och läggas efter tomten, åkern eger att tillsäga (d. v. s. bestämma) ängen, ängstegen skogstegen, skogstegen rörtegen, denne (besittningsrätten till) vattnet. I Helsingelagen uppräknas de olika egoslagen på annat sätt: åker, åkerfast äng, mellanhage samt slutligen den yttersta mark, å hvilken boskapen ströfvar omkring för att söka sig uppehälle. I de medeltidsurkunder, som gälla öfverlåtande af egendom, finna vi ho- pade uttryck för uppräknande af allt, som hör till gården, uttryck, som något skifta i landets olika delar.

Den urgamla bosättningen i Sverige var, såsom redan blifvit på- pekadt, af tvefaldig art: dels byar eller grannelag, dels enstaka gårdar. Det är äfven visadt, huruledes den enstaka gården, ursprungligen till- hörig en person, under århundradenas lopp styckades, så att inom hans område uppkom ett grannelag. Lagarne innehålla stadganden, huru man skulle förfara, derest man ville inom detta senare tillkomna granne- lag införa en sådan ordning, att ett laga byväsende uppkom.¹

¹ Östgötalagen bygdabalken kap 1: Nu vill någon lägga by till laga läge; då skall han ej ega mindre i byn o. s. v. — Alltså fanns byn innan han var kommen i laga läge.

På den enstaka gården stod det naturligtvis egaren fritt att odla efter bästa förmåga. Der kunde icke gerna uppkomma några förhållanden af en art, som kan anses vara för medeltiden karaktäristisk. Jag lemnar derföre de enstaka gårdarne å sidan, för att egna uppmärksamheten åt byarne, i hvilka förhållandet mellan grannarne framkallade egendomliga förhållanden.

Öfver hufvud hafva vi att tänka oss anordningen af byn och hans egor på följande sätt. Samlingen af tomter med deras åbyggnader utgjorde det centrala elementet. Närmast detta lågo åkrarne och de s. k. åkerfasta ängarne, fördelade på delegarne i byn. Derutanför låg den gemensamma betesmarken, ytterst den gemensamma skogen. Naturligtvis inträffade det ofta, sannolikt oftast, att denna typiska anordning icke kunde fullkomligt förverkligas. Det hände, som vi sett, att nyodlingar voro upptagna på den gemensamma marken och kunde de åstadkomma genomgripande rubbningar. Dermed vill jag dock icke nu sysselsätta mig, utan påminner i stället om de afvikelser från regeln, som med oafvislig nödvändighet framkallades af naturförhållandena. Samlingen af tomter intog icke alltid ett centralt läge. Den odlade marken, inegorna, kunde icke alltid samlas å ett ställe. Bergbackar eller andra höjder, vatten eller vattensjuk mark trängde sig emellan, och för odlingar måste man derföre söka plats hvarhelst naturen erböd sådan, här och der. Det kunde hända, att betesmark eller skog icke fanns på mer än en sida af byn. Det hände, att en bys skog stötte intill en annan bys, men det hände ock, att en bys skog stötte intill den andres åkrar. Det hände, att en by saknade hjordvall¹ eller skog eller båda delarne.

I den by, som var lagd i laga läge och der icke trångmål hade vållat utflyttningar, lågo tomterna med deras åbyggnader samlade intill hvarandra. Byggnaderna fingo dock ej uppföras så tätt, att takdroppet gjorde skade å grannens tomt, eller så att denne på annat sätt hindrades; landslagarne säga i sina bygningabalkar, att å hvar tomt skulle husen stå halfannan aln från gränsen. Närmast kring byn låg vanligen en öppen plats, kallad tä (tå) eller bolstadsren, som skulle vara (måttet vexlade i olika delar af landet) sex till nio alnar bred, så bred, tillägger Östgöotalagen, att å densamma tvänne vagnar kunde mötas. Om denna fria plats än stundom saknades — det talas om fall, då åkern gick ända fram till gården — så utmärkte dock 'tä och tomtarå' (Vestmannalagen) gränsen mellan sjelfva gården och inegorna. Lagarne kräfde, att byn åt två eller flere håll skulle medels väganläggning sättas i förbindelse med ytterverlden.

Om egornas vidd kunde helt lätt tvister uppkomma, såväl mellan tvänne byar som mellan tvänne gårdar eller, som det vanligen hette, bolstäder i samma by. Vi kunna lätt förstå, huruledes i början, innan

¹ Ligga två byar samman, den ene har hjordvall, den andre icke (Södermannalagen).

odlingen ännu hade hunnit så långt, att man behöfde med en viss ängslan spörja efter skilnaden mellan mitt och ditt, man icke tog det så noga med fastställandet af gränsen mellan tvänne byar, om denna gräns var att söka i ett bredare vatten, öfver ett berg eller genom en skog. Men på vattnet kom man i träta om fiskrätten och i skogen möttes till sist hjordarne från tvänne håll och så kommo i strid först herdarne, sedan bönderne. Det hände, att man kunde sämjas, derest byarne och på grund deraf äfven hjordarne voro ungefär lika stora, och boskapen fick då gå hof om hof, klöf om klöf. Annars fick man lof att uppdraga en gränslinie, af hvilken endast enstaka punkter kunde synas å marken, äfven dessa ej alltid säkra, och hvilken den tiden ej kunde uppritas på någon karta. Här gällde det framför allt att lita till de gamles minne.

Att bestämma en sådan gränsskilnad kunde ock vara förbundet med svårigheter, framför allt i de djupa skogarne, der bland träd, berg och vatten det kunde vara svårt att komma fram, ännu svårare att orientera sig. I Vartofta härad (Vestergötland) hade det på andra sidan Vättern liggande cistercienserklostret Alvastra erhållit en utjord, som gränsade intill häradsallmanningen. År 1225 kände man behof att få gränsen bestämd. Häradet utsåg då fyra män, som med abboten och hans följeslagar gin'go en gång och förnyade de gamla grimorna (märkena). De begynte i söder vid en å, der den första tjäldran sattes, och gingo sedan från tjälдра till tjälдра, från grima till grima, solrätt eller upprätt, mellan ett gärde och en annans egor fram till en lind, och sedan mot norr, fram till en bäck. Å en klippa, liggande å bäckens motsatta strand, ställde sig de fyra utskickade och förklarade: »mot denna klippa hafva gränsmärkena att gå solrätt eller upprätt.» Dagen derefter redogjordes för 'gångens' förlopp och gafs klostret fasta på de utsynade egorna, hvarefter alla tjälldrorna uppsattes.

När gräns skulle utstakas i djupa skogar, plögade man upptända eldar, hvilkas rökpelare höjde sig öfver skogstopparne och bildade riktpunkter. Detta medel var dock knappast användbart annat än när träden voro aflöfvade.¹ Ibland bestämdes gränsen temligen på måfå. Så t. ex. föreskrifves i Östgötalagen (bygdabalken kap. 28) rörande gränsens bestämmande i ett större vatten: man tage ett 9 alnar långt skepp och lägge det med den ena stammen i vassen, med den andra ut åt djupet, en man ställe sig derefter i den yttre stammen med ryggen utåt och kaste så öfver axeln skaftet af en båtshake — då egde byn vattnet så långt ut som dit stängen föll ned, det utanför liggande var allmanning.

Gränsmärkena voro ofta naturliga eller, för att begagna ett allmännare uttryck, sådana som redan funnos innan någon gränsreglering

¹ Sine fumo non possemus veritatem rectitudinis querere et fumus in tanta densitate florum non possit per tantum spacium veritatem demonstrare et ob has causas hoc omisimus, considerantes hoc arboribus nudatis foliis posse fieri competenter. DS nr 1867 (år 1312).

kom i fråga, men så märkliga, att de för denna kunde användas: en udde, en åmynning, ett stort stenblock, ett träd eller en rest sten.¹ Bäst var det, när gränsen kunde dragas öfver något, som var så egendomligt, att det ej gerna kunde glömmas eller förväxlas: i ett bref omtalas som gränsmärke 'en rörlig klippa (*rupes mobilis*), som folket kallar kopparhäll', i ett annat (af år 1287) omtalas en runsten. Som det ena trädet eller det ena berget ej alltid kunde med full säkerhet skiljas från det andra, sökte man erhålla visshet genom att inhugga ett märke, vanligen i korsform.²

Dessa naturliga märken kunde vara goda för utstakande af gräns inom skogar o. s. v. Men äfven der, ännu mera i sammanhang med den odlade jorden, anbragte man konstgjorda gränsmärken. Dessa kallades i allmänhet rå, äfven tjälдра (se ofvan) och rör.³

Grannarne i en by brukade jorden gemensamt, dock så att i vissa fall hvar och en hade sin utstakade mark, inom hvilken han fick sköta sig efter bästa förstånd, allenast han aldrig kränkte de andres rätt. Hvarhelst jordmonen var lämplig, upptog man åker eller äng. Gynnades man af naturen kunde man få stora fält, men på de flesta orter, äfven der nu åkrarne äro vida — på den tidens sankmarker —, voro de odelbara fälten små och spridda samt af olika godhet. Det gällde nu att åstadkomma en sådan fördelning, att hvar och en fick så stor areal han skulle hafva i förhållande till hans andel i byn, samt så, att ingen fick blott af den goda eller den dåliga jorden. För att full rättvisa skulle vinnas, delades hvarenda åker, hvarenda inom inegorna liggande äng i lika många lotter, som det fanns delegare i byn, och fördelades lotterna i samma ordning som tomterna lågo i byn, så att den som bodde »närmast solen» ock fick sina jordlotter närmast solen.⁴ Åkrarne voro

¹ Enligt Helsingelagen (viderbobalken kap. 13) voro träd sämre än stensmärken, dessa sämre än berg, dessa åter sämre än bäckar, bäckar sämre än sjöar.

² Den som vill se exempel på gränsbestämmelser hänvisas t. ex. till DS nr 240, 935, 1058, 1684 (*de pinu signata cruce in abietem similiter signatam cruce*), 1698 (*per quercum quandam incisionem crucis habentem*). I Valla härad (Vestergötland) finnes, efter hvad jag hörde år 1871, ännu i en skog en korsteeknad sten. Här ofvan omtalades nyss grimor. I danska urkunder förekommer uttrycket 'grimet træ', hvilket af Molbech (*Glossarium*) öfversattes med 'svärtadt'; »kanske, tillägger han, brände man märken i de träd, som skulle utvisa gräns.»

³ Ordet tjälдра förekommer i Vestgötalagen (äfvensom i landslagarne, som upptogo stadganden och uttryck ur de äldre lagarne) samt (enligt Rietz) i Vestergötlands och Smålands folkspråk. Tjäldran skulle bestå af en sten, som hvilade på två i jorden nedlagda stenar; de senare hade vitsord. I mellersta Sverige hade man ock trestenarör, men dessa voro icke lika giltiga som femstenarören (i Södermanland kallade ringrör), som bestodo af en sten liggande på fyra underliggare. Äfven tvåstenarör kunde vara giltiga, men aldrig i större gränslinier en ensam sten. Bolstadsgränser inom en bys mark behöfde icke så stora märken: enligt Upplandslagen t. ex. (viderbobalken kap. 18) två stenar eller en sten och en staf (eller stake) eller en sten med derunder nedlagda ben.

⁴ Jfr Hanssen, *Agrarhistorische Abhandlungen*, s. 44 samt ett par citat från åren 1424 och 1429 å nästa sida.

långa och smala; deras storlek angafs antingen i förhållande till jordens fördelning i mark-, öres-, örtugs- och penningland eller till attungen (jfr nästa kapitel) eller rent af efter alntal, då alnarne angifva åkerstyckets bredd; längden vexlade allt efter hvar åkers storlek.¹

Det är lätt att inse, huruledes denna jordens fördelning, förträfflig för sin rättvisa, skulle vara besvärlig samt för åkerbrukets främjande i hög grad hinderlig. Det är deremot svårt att fatta, att orter i dag finnas i Sverige, å hvilka man ännu icke kommit ifrån det gamla skiftesättet. En bonde på Gotland, som hade begärt tillstånd att få taga bort en förment fornlemning, som upptog en stor del af en åker, anförde som en bevakande omständighet, att han hade åker på mer än 20 ställen, hvadan han hade svårt att reda sig med en sådan minskning i en åkers areal, som fornlemningen vållade. Äfven i ett annat afsende finnes på Gotland den gamla seden bevarad. Jag fann der en gång midt på en sädesbevuxen åker en fyrkantig jordlapp, med en rest sten i hvarv hörn och med en yppig gröda af tistel — en liten åkerlapp, tillhörig en fjärran boende egare, som syntes fullkomligt hafva glömt denna sin besittning, hvars afkastning för öfrigt kanske ej mycket hade öfverstigigt arbetskostnader och förlön. Under medeltiden, då de fleste af fromhet voro mone om att lemna gåfvor till kyrkorna, de som egde litet lika väl som rikare, samlades till kyrkorna en hel hop af små jordlappar. Så hade Ofvansjö kyrka i Gestrikland år 1293 utom kyrkobolet två vretar, en hästhage och två ängar i en by, en äng i en annan, två ängar i en tredje, en äng i en fjerde, en äng i en femte, fyra ängar i en sjetta (DS nr 1088.)²

Den som hade en sådan liten jordlott i en åker eller äng måste naturligtvis vid förrättande af allt arbete rätta sig efter den som egde den kringliggande jorden; det torde väl ofta hafva händt, att man åt denne, mot en viss afgift, öfverlät brukningsrätten, för att befrias från arbete å vidt skilda orter. Men äfven delegaren i en by var af omständigheterna och för öfrigt genom lagens bud ytterst bunden i sitt

¹ Af de otaliga fall, som förekomma i medeltidens handlingar må här några exempel anföras: 2 örtugland jord af min åker (1436) — 2 alnar mindre än 7 örtugland jord i Åkerbolstad närmare solen (1424) — 7 örtugland jord, som ligga sunnerst i allom lagom i byn (1429) — 7 penningland jord i hvarv gårde samt en äng på ett lass (1381) — terram meam in XVII mensuris terre dictis malum seu humpam (1354) — 4 örtugaskipan i ett bol och 4 alnar i en hemäng (1415) — 1½ attung jord i rätt mälning (= mätning) i åker, äng, skog, vått och torrt o. s. v. (1406) 1 attung i rätt tegskifte med åker, äng, hus, jord, tomt, tomtstad, skog och skjul, vått och torrt, när by och fjärran, med alla tillagor (1519) — 1 attung jord i åkern, ej i ängen eller fiskvattnet (1449) — gård, som ligger för fulla 3 attungar jord ingenstädes förstäckta (= minskade) utom i en teg i ängen, som blifvit pantsatt (1511) — 12 alnar jord i Bovatorp, dertill 5 alnar jord i samma åker och 3 fjällar liggande utanför samma åker (1385) — 14 örtugland i två lag och skiften liggande i södra ändan och landslotten i byn (1492).

² Orimligheten af de små afsöndrade jordstyckena inom åkrarne insågs redan under medeltiden, och man föreskref, att der sådana små jordar finnas, skola egarne sälja dem från sig och till de gårdar, för hvilka de äro till hinder, eller till dem, som ej hafva skattegårdar, å hvilka de ej äro fullbole d. v. s. som ej äro nog stora för skattens utredande. Hadorph, *Städgar vid Björköa-rätten* s. 61 (år 1483).

görande eller låtande. Ville han så, slå eller skära, ville han köra in hö eller säd, måste han rätta sig efter grannarne, så att han ej genom att sköta sitt skadade deras. Lagens föreskrifter antyda, att icke alle voro nog förståndige att inse nödvändigheten häraf: af tredska eller af annan orsak sköt den ene upp med sitt arbete och låg då hans jordlott hinderlig i vägen för alle dem, hvilkas väg till ladan gick öfver densamma. Dröjde det alltför länge, egde desse rätt att slå så mycket gräs eller skära så mycket säd, att de kunde komma fram med sina lass. Ville ej jordegaren sjelf taga vara på de så tillkomna hösåtarne eller sädesskyllarne, var det hans ensak. Någon annan anledning till dröjsmål å en grannes sida än begäret att framkalla obehag kunna vi knappast tänka oss. Nöd kan icke hafva vållat det. Det kunde visserligen hända, att när andtiden med all hennes brådska inbröt, allt folket insjuknade för en delegare i byn eller af annan anledning blef otjenstbart, men då voro grannarne förpligtade att, af grankärlek och af välförstådt eget intresse, bistå honom hvar och en med ett dagsverke, och skulle detta utgå innan man tog itu med arbetet å egen jord.¹

Jordens styckning uti idel små tegar² vållade icke allenast besvär för den enskilde, utan äfven förlust såväl för honom som för det allmänna. På den enstaka tegeren i åkern var man vid hvart enda steg hämmad af det nödvändiga undseendet för grannarne. Man hade icke fria händer för att genomföra några förbättringar.³ De rådande förhållandena torde sällan hafva låtit begäret att vidtaga sådana hafva uppkommit. För öfrigt, den enskilde var nöjd med den lott, som han ärfvt af sina fäder, och statsmännen voro för kortsynte att inse den skada det allmänna måste lida.

En förändring till det bättre var möjlig allenast under den förutsättning, att större jordegendom förenades på en hand. Vid medeltidens början funnos tydligen ansenliga jorddrottningar; jag har redan talat om Jarlabanke, som ensam egde hela kyrkobyen i Täby socken. Men sådant var möjligt allenast under medeltidens början. Ju längre tidehvarfvet fortskred, desto mera växte de privilegierades antal och deras förmoner och desto mindre blef de skattdragandes antal. Utan skatter kunde ingen regering existera och mer än till ett visst mått kunde den skattbetalande allmogon icke betungas. Gång efter annan försökte man reduktioner, men hvad i dag åter drogs under skatt, fritogs i morgon; reduktionerna under medeltiden voro allenast palliativ och för öfrigt, de privilegierade ståndens tillvara var ett livsvilkor för sam-

¹ Upplandslagen, viderbobalken kap. 9.

² I närheten af städerna kunde store herrar hafva rätt betydande åkrar. Som liten omtalas en sådan åker utanför Linköping, som hade 190 alnar i längd och i bredd vid ena ändan 19, vid den andra 20 alnar.

³ Någon ökad produktion för exports skull kunde å allmogens sida icke gerna komma i fråga. Likväl saknar ej heller denna regel undantag. År 1524 klagades deröfver, att några rike bönder i Dalarne köpte upp all spannmål de kunde komma öfver och lågo sedan och månglade dermed.

hället, om det skulle ega bestånd och förkofras. Men hvarje klok regering måste tillse, att icke skatterna eller med andra ord, då de drygaste skatterna voro personliga, att icke de skattebetalandes antal oupphörligen minskades. Af denna anledning föreskrefs det i k. Kristofers lag, att ingen bonde fick köpa mera skattejord under sig »än han var sjelf fullsådd och besittande på» (konungabalken kap. 30), och detta påbud förnyades senare.

Kronan, kyrkan och stormännen voro visserligen jordegare i stor skala, men det oaktadt funnos ytterst sällan stora egendomar. Deras jord låg än spridd, än var den styckad på flere händer; liksom kronan ville hafva många skattebönder, ville de store jordegarna hafva många arrendatorer. För att anföra ett par exempel — i Torpa by egde Linköpingsbispnen sju attungar och de voro anförtrödde åt fem landbor, i Forsa by hade han likaledes sju attungar, som sköttes af sex landbor, i Berga innehades 16 attungar af 10 landbor. Det var först k. Gustafs tid, som i detta hänseende införde helsosamma förändringar.

Karaktäristisk för denna jordstyckningens tid är mängden af benämningar för små jordlotter, somliga gemensamma för riket, andra tillhörande särskilda landskap. Sådana namn äro *lycka*, *hvirfva* och *hump* (företrädesvis i Östergötland), *flat* (åker), *löt* (betesmark), *vret* och *linda* (i mellersta Sverige och Finland), *spjäll* (= liten äng, Östergötland). Under en tid, då man icke egde kartor öfver jorden, på hvilka de särskilda lotterna kunde införas under olika nummer, måste man på annat sätt skilja dem åt. Det skedde genom att åt hvarje åker och äng gifva ett särskildt namn, efter läget, naturbeskaffenheten eller andra mer eller mindre tillfälliga omständigheter — en sed, som för öfrigt ännu bibehålles i flere orter.¹

Huru missgynnande än förhållandena voro, nedlade man mycket arbete på åkern. Lagarne föreskrifva dikens gräfvande dels kring gårderna, dels mellan åkrarne å gårdet, och dikena skulle vara stora. Södermannalagen t. ex. säger att ett laga dike skulle hafva sju fots bredd, k. Kristofers lag nöjer sig med fyra fot. Man sökte förbättra åkern genom påläggning af torf, som man skar antingen inom egna egor eller å allmänningen.² Som boskapen plögade släppas att beta på de skurna åkrarne, hopades på dem spillning. Men man nöjde sig icke dermed. Olaus Magni berättar (bok 13 kap. 1), att man med mycken flit gödslade åkerjorden. Fram mot våren kördes gödseln å slädar ut på gårderna; ju djupare snön låg å dem, desto bättre verkan väntade man sig af gödningen. I biskop Hans Brasks hushållscalen-

¹ Ett större stycke odlad mark kallades vanligen *vång* (i Skåne) eller *gårde*; det talas t. ex. om åkrar i det eller det gårdet. Teg förekommer ibland liktydigt med åker, men användes oftare som namn på en del af ängen eller skogen.

² Gräfver eller skär någon torf för en annans åker och *bär på sin åker* — gräfver någon torf utom rå — vill någon skifta torfskärningen inomgårdes och en annan icke, då eger den vitsord, som vill skifta (Södermannalagen). Redan Upplandslagen talar om torfskärning.

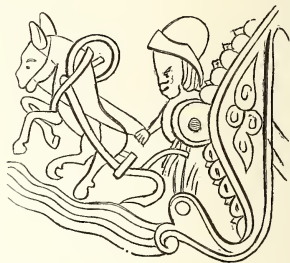
darium är vid den 16 maj inskrivet 'göd leran tjockt och sanden tunnt', vid der 6 september 'vänd om stubben, då skuret är, då fetmar jorden.' Det är möjligt, att man i detta afseende var i vissa landsorter längre kommen än i andra; torfskärningen omtalas icke i alla landskapslagarne. Sannolikt inträdde under medeltidens många århundraden förbättringar, hvilka det dock nu är omöjligt att följa.

Att åkerbruket icke kan hafva stått på någon föraktlig ståndpunkt synes af de många redskap (*ankoster*), som medeltidens handlingar omtala.

Åkern bearbetades med årder eller plog. Fig. 112 visar en man som plöjer med en årder (i folkspråket äfven kallad krok) af allra enklaste beskaffenhet. Fig 113—115 visa redskap af mera utbildad form, fig. 116 till och med en hjulplog.¹ Af årdern eller plogens olika delar omtalas billen, handtaget, kalladt handvite eller plogstyre, samt ristjernnet. Man hade särskilda redskap för trädans bearbetande

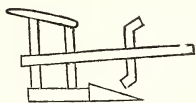

111. Man gräfcande med spade.

112. Årjande man.

(trädesstock 1442, trädesbill 1525, trädesårder) och för myllning (myllesårder) samt olika redskap för plöjning vid olika tider på året (vårårder, *vomeris vernaes* och *æstivaes*.² För plogen spändes

113.

114.

115.

Årder eller plog.

Fig. III—112. Efter samma handskrift som fig. 47. — Fig. 113. Efter målning i Kumla kyrka, Vestmanland, af år 1482. — Fig. 114. Efter en grafsten i Vadstena klosterkyrka. — Fig. 115. Efter ett sigill (i Riksarkivet) af år 1419.

¹ Man kan sätta i fråga, huruvida denna figur verkligen återgifver en i Sverige den tiden använd plog. Teckningarna till Olai Magni arbete (något olika i de olika upplagorna) äro gjorda i utlandet och det är därför alltid möjligt, att tecknaren haft för ögonen främmande förebilder, men i allmänhet synas dessa teckningar, med tillbörligt afseende fästade vid det naiva i uppfattning och utförande, ganska väl svara mot den tidens svenska förhållanden. — Årtern var hos oss det ursprungliga redskapet, ordet är urgammalt och återfinnes i flere andra ariska språk. Ordet plog är deremot lånadt, liksom helt visst äfven det förbättrade redskap, som dermed betecknas. När ordet plog började användas i Sverige kan jag icke upp gifva. I den yngre Vestgötalagen (från slutet af 1200-talet) förekommer uttrycket *aplötör* (= plöjningar). En handskrift af Skånelagen från midten af 1300-talet använder ordet plöja på ett ställe der tidigare handskrifter hafva ärja.

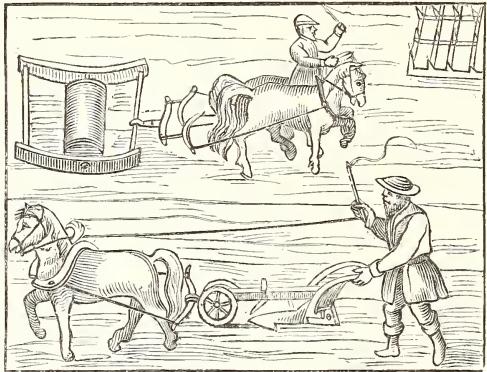
² I den redan flere gånger åberopade papperscodex i Linköpings bibliotek, som redogör för flere hushållsdetaljer på biskop Hans Brasks tid, uppräknas s. 16 följande red-

oxar eller hästar.¹ I detta sammanhang kunna äfven nämnas spaden (*fossorium* fig. 111) och skofveln.²

Före sådden luckrades jorden med harf (harfver, harva), hvars tinnar åtminstone ibland voro af jern. Om man vid harfvens transporterande till åkern kunde göra skada åt den jord, öfver hvilken man färdades, var man skyldig att lägga harfven på en kälke.³

Nu var jorden färdig till sådd. Säden lades i sädesskäppan (äfven kallad sädeslöp, sädesspann och bjuggskäppa). Mannen bar denna, hängande i ett om halsen lagdt band, och omslöt henne ytterligare med den ena armen, och gick så öfver åkern utströende kornen med den andra handen (fig. 117) på en förhoppning om skörd, som den tiden, då man ännu icke hade vidtagit några ordentliga åtgärder till skydd mot nattfroster, var vida osäkrare än nu. I medeltidens handlingar har jag icke sett omtalad någon vält, afsedd för den besädda jordens jämnande. En sådan, liksom en harf, är afbildad fig. 116.

Det är redan omtaladt, att lagarne innehålla föreskrifter om åkerns inhägnader. Ve den, genom hvars förvällande i inhägnaden fanns ett litet hål, genom hvilket svinen kunde smyga sig in, eller ett större gap, som beredde tillträde åt betande djur, som voro ifriga att frossa på den uppväxande säden. — Med glädje helsade man axen vid tiden för den helge konung Eriks fest, ty då hade man hopp om mogen och skuren säd vid den tid, då man firade den helige konung Olofs minne.

116. Jordarbete.

Årets mest ansträngande arbete inföll vid skördetiden. Det var icke nog att alle männen lemnade gården, för att dagen i ända syssla på gårderna. Qvinnor och barn följde, qvinnorna för att deltaga i arbetet, barnen för att arbeta eller leka i närheten, småbarnen, nedlagda

Fig. 116. Efter figur i den latinska upplagan af Olai Magni arbete. Motsvarande figur i den italienska upplagan har icke hjulplog.

skap: lier, skæror, yxor, vagna, kerror, akarede, horede, ploog, trådesarder, myllesarder, harffue aff iærn, vxawk (= oxok), hæstawk. Der omtalas äfven s. 6 följande sex dagsverken såsom åliggande landbor: två om våren, det ena att mylla, det andra att köra dynga, två om hösten, ett att träda, ett att köra korn, samt ett att slå och ett att skära.

¹ Jfr föreg. anm., der det talas om ox- och hästok. Fig. 112 och 116 se vi anspann af hästar. Den hel. Birgitta säger: årdret drages af oxarne, men styres efter ärjarens vilja.

² Den hel. Birgitta omtalar spade till att gräfva jorden, skofvel att uppkasta den med, och kar att bära bort henne.

³ Harfven och harfkälken omtalas i Östgötalagen (inmot 1300).

i korgar, hängdes upp i träden, på det de ej skulle komma i olycka genom markens skadedjur. Särskildt fruktade man, att ormarne skulle krypa in i dem genom munnen. Männen gingo fram med sina skäror (fig. 41), kvinnorna följde efter och samlade den skurna säden i band, bunden (på latin *manipula*) eller nek — ordet kärfve synes man icke hafva använt — nekarne förenades sedan i skylar (på latin *cumuli*) äfven kallade dysser, såtar och rökar. Det var af största vikt, att nekar och skylar alltid voro af viss storlek, ty sedan skylarne voro uppsatta i rader på åkern, skulle hvar tionde undantagas för att lemnas till kyrkan, de andlige och de fattige. Sedan detta skett, lastades säden på vagnar eller andra fordon och kördes in i ladorna. Det var ej underligt, att man efter det stränga arbetet sökte vederqvickelse i festlig glädje. Olaus Magni berättar (bok. 13 kap. 7), att vid skördefesterna plögade man aftala stundande giftermål.

117. Sädd.

När hösten och vintern kommo, tröskades säden (fig. 42), när årstiden var så mörk, att man allenast få timmar under dagen kunde arbeta ute. Men man kunde ej heller sköta slagorna i mörkret. I ladan tändes derföre en eld (fig. 118), som måste noga tillses, ty den kunde lätt spridas till de brännbara ämnen, som på alla sidor förekommo. Man synes icke hafva egt något särskildt redskap för bortrensande af agnarne; hvad ej det starka draget i logen förmådde aflägsna,¹ fick stanna kvar hos säden, som efter tröskningen skotades undan med skoflar (fig. 118). Der- efter återstod allenast att mala till mjöl eller gryn² allt det som ej behöfdes till nytt utsäde eller till ölbrygden.

Af de sädesslag, som i Sverige användes, var uppenbarligen bjuggen³ det ursprungliga, ja så länge det enda, att specialbenämningen bjugg och den allmänna benämningen korn för all tid blefvo identiska. Dock förekomma undantag; erfarenheten visar, att ordet korn ibland användes för såväl hafre (hästakorn) som råg. Kornet omtalas i alla landskapslagarne, från Skånes till och med Helsinglands, äfvensom i finska urkunder. Hafren synes vara senare inkommen. Namnet, lånadt från tyskan, synes icke förekomma i den äldre isländska litteraturen; det förekommer icke i Helsing-⁴ och

Fig. 117. Efter en reliefbild å funten från Östra Eneby kyrka, Östergötland (nu i Statens Historiska Museum).

¹ Den hel. Birgitta talar om att tröska axen, så att agnarne gå bort.

² Korngryn omtalas i ett bref af år 1447.

³ Ett bjuggkorn hittades bland grafinnhållet af den år 1874 öppnade kungshögen vid gamla Uppsala.

⁴ Hafre odlades i Finland vid början af 1300-talet, DS 3083.

Vestmannalagarne, men möter oss i Upplands och de sydligare landskapens lagar. Råg och hvetet betraktades som de nyaste sädesslagen; de omtalas dock båda i den isländska litteraturen. Rågen odlades allmänt i södra och mellersta Sverige samt äfven i Finland. Hvetet deremot synes hela medeltiden igenom hafva varit ganska sällsynt; i urkunderna från åren 1311—1347 omtalas det allenast en gång (1334, DS 3096); det förekommer i lagarne för Småland, Vestergötland, Östergötland och Uppland, fanns äfven i Finland. Vid hr Johan Engels begrafning år 1314 åtgingo 10 pund bröd, men allenast kornbröd (6 pund) och rågbröd (4 pund), allsintet hvetebröd. När Olaus Magni omtalar säningstiderna för olika sädesslag, nämner han icke hvetet.

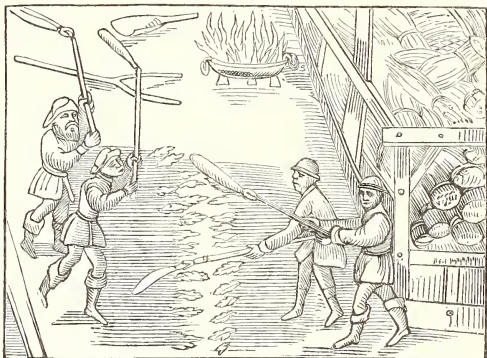
Kornet och hafren såddes om våren; enligt Olaus Magni såddes i Vestergötland korn i början af juni och skars vid medlet af augusti, det var godt och sexradigt; de andra sädesslagen såddes i början af maj. Råg och hvetet såddes både höst och vår.¹

På åkrarne odlades äfven ärter, bönor, rofvor, lin eller hör och hampa. Rofvorna utgjorde den tiden en nödvändighetsvara, de voro potäternas föregångare.

Gotlandslagen stadgar böter för den som ej odlade rofvor, äfven om han eljes icke hade något jordbruk.²

Det återstår nu allenast att nämna något om jordbrukssystemen.

I Skåne användes, såsom redan blifvit omtaladt, ordet vång i stället för gärde och hade der, åtminstone i vissa trakter, vångindelningen en praktisk betydelse, i det man anlade tre vångar och anordnade ett treskiftesbruk. Hvert år var en vång besädd med höstsäd, en med vår-

118. Tröskning.

Fig. 118. Samma källa som för fig. 116.

¹ Höstrågen kallades vinterråg. Jfr om säningstiden (midten af augusti) s. 133 anm. 2; äfven Olaus Magni säger, att vinterrågen såddes mot slutet af rotmånaden. Om hvetets säningstid talas i den hel. Birgittas *Uppenbarelser* (femte boken, kap. 21): det var en gång en herre, hvars tjenare sade honom: »se din åker är arbetad och rötterna äro uppräckta, när skall hvetet säas?» Herren svarade: »fast rötterna äro uppräckta, återstår ännu rutten stubb, som skall sönderkrossas om våren af regn och blåst; derfore *bida* med tålmod till dess sädens tid kommer.» Att hvetet emellertid såddes äfven om hösten ses af Åbo papperskopiebok (*triticum aestivale* och *hyemale*.) — Man sökte i Sverige undandra sig från att gifva tionde af råg och hvetet 'såsom nya och ovanliga sädesslag, som ej från början vuxit i landet' (enligt en bulla af år 1466).

² Kap. 48: hyar bonde, som har åkerbruk, lemne ett lopsland till rofåker hvert år; folk, som ej har jordbruk, men har hus, hafve ett halft lopsland till rofåker, och den släppe till ök, som eger jorden. Den som ej håller detta, vara saker till 3 öres böter till socknen; den socken, som ej åtalar sädant, vare saker till 3 mark, om det kommer till tinget. — Hampa omtalas allenast i Svealandskapens lagar, men förekom äfven annorstädes; jfr t. ex. DS nr 2600 (Östergötland).

säd och den tredje låg i träde, för att jorden skulle få hvila. På trädsvången, som kallades fälad, vallades boskapen. På den för höst- eller vårsäd upplåtna vången kunde vissa delar undantagas, å hvilka man odlade hvete, ärter, rofvor o. s. v. 'Är ej rågsäd på hela vången', heter det i Skånelagen (kap. 179). Vi kunna vara förvissade, att ingen by försummade att odla rofvor. I olikhet med det nuvarande förfaringsättet vid treskiftesbruk synes man efter trädan hafva sått korn och först efter kornet råg.¹

Treskiftet var icke antaget i hela Skåne,² ännu mindre i öfriga delar af Sverige. Arent Berntsen berättar (del 1 s. 8): »Uti Halland, Blekinge och sommestädes i Skåne är hvar bys jord icke afdelad i sådana vissa marker, emedan man der årligen odlar och sår all sin åkerjord och aldrig låter henne hvila, i stället gödslar man henne hvar tredje, fjerde eller femte år.» I Varend, som gränsar intill Skåne, omtalas, enligt Hyltén-Cavallius, träden först år 1621; det oaktadt såg Linné under sin resa genom Varend år 1749 inga trädessäkrar. Detta fall visar emellertid, att man från nutidens primitiva förhållanden icke får sluta till att man under äldre tider icke känt något annat. Det är alldeles otvifvelaktigt, att man under medeltiden i Sverige brukade, åtminstone i vissa delar af landet, lägga jorden i träde.

För Östergötland finna vi fullgiltiga vittnesbörd, att tvåskiftesbruket der var uppkommet, sannolikt under medeltiden, vid sidan af ett äldre ensädesbruk. Om detta sist nämnda vittnar uttrycket 'nöt om sex halmar.' Halm togs i betydelsen af årsväxt och till sist af år, hvilket icke gerna kunde hafva skett, derest icke åkern hvart år bar säd. I landskapets lag (bygdabalken kap. 11) heter det vidare: »träta bönder om sättet att bruka jorden, då eger den vitsord, som vill låta hälften af jorden ligga i träde.» Att tvåskiftesbruket ansågs vara bättre synes äfven deraf, att samma lag (kristnobalken kap. 1) föreskrifver, att till prestgården skulle läggas så mycken åker, att deri kunde sås tolf tunnor 'a halfnåpa træpe' d. v. s. med beräkning, att halfva jorden låg i träde. Slutligen kan anföras ett bref af år 1338 (DS nr 3342), som omtalar tvänne åkrar i närheten af Linköping, »som

¹ Treskiftesbruket uppträder första gången inom den germanska världen under den karolingiska perioden, dock ej, såsom man påstått, genom ett direkt ingripande från Karl den stores sida. (Inama-Sternegg, *Deutsche Wirthschaftsgeschichte bis zur Schluss der Karolingerperiode* 1 s. 403). I Tyskland såddes af gammalt råg efter trädan (Hanssen, *Agrarhistorische Abhandlungen* s. 160), men ännu vid midten af 1600-talet behöll man i Danmark den gamla seden att först så korn (Arent Berntsen, *Danmarekis oc Norgis fructbar Herlighed* del 1 s. 7). Vid midten af 1700-talet sådde man i Skåne först råg (Linnés *Skånska resa* s. 103). Om Germanerne sjelfve uppfunno treskiftesbruket eller om de lånade det från en tidigare kultur (den gallisk-romerska?) är ännu icke klart. Ordningen mellan sädesslagen i Skåne under medeltiden antydes genom Skånelagens yttrande (kap. 179): den vång, som helt sås med råg efter bjugg.

² Skånelagen kap. 74: Säljer någon — — och har qvar hustomt och dertill tre åkrar, en åker i hvar vång, om tre vångar finnas, eller två åkrar, om två vångar finnas, eller en åker, om det finnes en vång.

taga hvardera två skäppers utsäde, ligga i olika gården och pläga besås hvart annat år.» Träden, och således äfven tvåskiftesbruk, omtalas i lagarne för Vestergötland, Södermanland, Uppland och Helsingland. På k. Gustafs afvelsgårdar, under den period, som aflöste medeltiden, var tvåskiftesbruket rådande.¹

Under sommaren betade boskapen i det fria, i vissa trakter gingo hästarne ute året om, men i hela landet var det nödvändigt att insamla rikligt vinterfoder. Någon gräsodling kom icke i fråga. De s. k. åkerfasta ängarne, som hörde till den i markland och attungar indelade jorden eller hvilkas storlek angafs genom det antal lass hö, som de under normala förhållanden afkastade, torde oftast hafva varit otillräckliga. Man fick skaffa sig det nödvändiga tillskottet från s. k. utångar, i mader och skogar, myrar o. s. v., i den ordning, som sed och lag föreskrefvo.

Under det man i åkern åstadkom begränsning mellan bolstädernas tegar genom att mellan två uppresta stenar plöja en fåra, nöjde man sig på ängen med att mellan ändstenarne vada vad d. v. s. trampa en rågång.² Gräset slogs med liar (*falces*, jfr fig. 40), räfsades med rifvor, hopsamlades i stackar eller hvälmar och kördes hem på slädar (fig. 119), vagnar eller kärror.³

Det är en af de under medeltiden odlade växterna, som jag hittills icke omtalat, humlen. I ett nyligen utgifvet arbete uppgives, att »före Gustaf I:s tid bedrefs ingen humleodling här i landet.» Detta stämmer dock icke öfverens med verkligheten. Humlen växer vild i Sverige, ända upp i landets nord-

119. Hökörning.

Fig. 119. Efter samma handskrift som fig. 47.

¹ Enligt H. Forsells inträdestal i k. Vitterhets Historie och Antiquitets Akademien (ännu ej tryckt). — Ensädesbruket förekommer ännu, enligt Arrhenius, i Norrbottens län, Vesterbottens lappmark, Särna och Elfdals socknar i Dalarne, Inlands norra och södra härad i Bohuslän, Ale och Vättle härad i Elfsborgs län, i den södra delen af samma län, i Kronobergs län samt inom vissa delar af Halland och Blekinge — med andra ord i afsides bygder eller högtliggande, der berg och kärr inskränka den mark, som kan odlas. Treskiftesbruket har sedan medeltiden utbredt sig utom Skåne. Det förekommer mest, enligt Arrhenius, i Småland och närliggande delar af Östergötland, i Vermland och Närrike, i Hallands skogsbygd, i Blekinge bland allmogen, på Gotland och Öland, i vissa delar af Vestergötland och Dal, i Gestrikland, Helsingland, Dalarne, Medelpad och Ångermanland. Under den tid, som ligger mellan då och nu, har detta brukningssätt äfven funnits på andra orter, men å dem blifvit aflöst af rationelare brukningssätt.

² Vada, som förr hade betydelsen 'gå raskt' och således med en viss ansträngning (i sammanhang med detta verb står gudsnamnet Odin), betyder numera allenast 'gå med ansträngning' t. ex. i vatten, sand eller gräs.

³ I Södermannalagen (bygningabalken kap. 8) omtalas flere redskap, som användes vid bergningen å ängarne: anhärfve (troligen andhärfve och då ursprungligen lika med skördehurf, således antagligen, såsom Sehlyter förklarar ordet, = räfsa), häfle (troligen = hötjufva, egentligen = redskap för lyftning), læssestång (med hvilken höt bands på fordonet), krokrep (som lades om höt och hvars ändkrok fästes vid læssestången), tøm, sele och vagn med tistlar och fyra hjul.

ligaste delar, men att han äfven odlades, framgår med bestämdhet af föreskriften i k. Kristofers lag, att hvar bonde eller landbo skulle anlägga en humlegård på 40 stänger. Att vederbörande vore angelägne om humleodlingens främjande, framgår af de noggranna bestämmelserna rörande utkräfvande af de böter, hvilka den tredskande hade att erlägga,¹ framgår vidare deraf att rådet år 1474 föreskref, att humlestängernas antal skulle bringas upp till 200. En aktad författare finner detta skärpta stadgande motiveradt af aristokraternes begär att under resor få dricka hos allmogen öl i stället för vatten. Mig synes det alls icke nödigt att taga sin tillflykt till en så sjelfvisk bevekelsegrund. Humlen var af de nödvändighetsvaror, som hemtades från utlandet, snart sagdt den enda, som kunde med fördel vinnas inom det egna landet. En humleodling i stor skala skulle således göra Sverige mindre beroende af hansestäderna och af utländska makter i allmänhet.

Men humleodlingens anor gå i vårt land ännu längre tillbaka. I k. Magnus Erikssons landslag, tillkommen vid midten af 1300-talet, omtalas vildhumle; uttrycket förutsätter med nödvändighet, att man äfven kände odlad humle. År 1371 omtalas en humlegård i Vikstads socken, Uppland, på 200 stänger. Det stannar ej ens härvid. I Helsingelagen, hvars nu kända redaktion torde hafva tillkommit mellan 1320 och 1347, omtalas humlegårdar, som måste hafva varit anseliga, eftersom det talas om möjligheten att inom dem uppföra hus. Man begagnade sig naturligtvis af vildhumle, men i de omläppliga fall, då humle ingick i landsbons afrad, måste denne helt visst skaffa sig en borgen för möjligheten att fullgöra iklädda förpligtelser genom att anlägga en humlegård.

Humleodlingen torde med olika ifver hafva bedrifvits i olika trakter. Särskildt synas vissa delar af Närke och Uppland hafva varit goda humleorter.

Vi öfvergå nu till **husdjuren**.

Ladugården hade under medeltiden samma inbyggare som nu. Det talas om större fånad, hvarmed menades nöt och hästar, samt smärre, får, getter och svin. Af foglar funnos gäss och höns. I gården funnos hund och katt. Alla djuren borde vara märkta, på det, om något förrade sig från hjorden, det skulle kunna igenkännas.

Antalet af djur å gårdarne vexlade naturligtvis efter gårdarnes storlek, men som gårdarne i allmänhet ej voro stora, kunde kreaturstocken ej blifva betydande.² Som exempel kunna följande förteck-

¹ Häradshöfdingen hade att pröfva, huruvida försummelsen kunde ursäktas dermed, att gårdens mark icke lämpade sig för humleodling.

² Den torde dock hafva varit proportionsvis större än nu. Så var åtminstone händelsen under 1500-talet; jfr H. Forssells inträdestal i k. Vitterhets Historie och Antiquitets Akademien.

ningar tjena. På en prestgård i Uppland funnos år 1288 4 arbetshästar (*jumenta*), 2 hästar, 2 oxar, 8 kor, 30 får, 8 svin, 10 grisar. En förteckning från år 1310 upptager 6 oxar, 12 kor, 2 stutar, 4 kalvvar, 2 hästar, 20 svin, 11 getter, 4 killingar, 10 får, 2 lam och 8 gäss. Här äro djurens antal större, men det är ock frågan om Skaradomprostens prebendeprestgård vid Etleskog på Dal. Ännu mera fanns år 1443 på biskopsgården Tynnelsö: 9 arbetshästar, 3 bättre hästar, 19 kor, 6 oxar, 5 bognöt (= stutar?), 1 tjur, 5 årsgamla får, 44 andra får, 8 gäss, 51 svin. Från denna lista få vi naturligtvis icke draga några slutsatser rörande bondens uppsättning. Denna torde sällan hafva varit så stor, att han kunde sägas innehafva en hjord. Enligt Skånelagen bestod en hjord af tolf nöt; tolf hästar kallades stod, tolf svin vråd.

I olika landsorter var kreatursstocken större än i andra, beroende derpå att man i vissa delar af landet lade större vigt vid boskapskötseln än vid åkerbruket. Vi kunna leta oss till i hvilka trakter detta var händelsen. I synnerhet under medeltidens senare del uppgifves i handlingar rörande egendomars öfverlåtande från en person till annan deras afkastning, hvilken utgick antingen i säd och något penningar eller i smör eller, dock mindre ofta, endast i penningar. Vi kunna taga för gifvet, att räntan erlades i säd inom de landskap, der jordbruket var den förnämsta näringen, i smör, der man lade mera vigt vid boskapskötseln. Till detta senare område hörde större delen af Kalmar län, Småland, Östergötlands skogshärad, Halland, hela Västergötland, Dal, Vermland, vissa trakter af Södermanland o. s. v.

Rörande djurens relativa värde lemnas oss upplysningar af vissa i lagarna intagna taxor, af hvilka den utförligaste förekommer i Upplandslagen. Om vi sätta värdet för späda lam, kid och grisar = 1, voro samma djur vid ett års ålder värda 2, vid två års ålder värda 4, vid tre års ålder värda 6, under det en qviga eller ko var värd 20, en oxe eller skjut (arbetshäst) 24¹ och en bättre häst 48. Dessa inbördes värden voro dock icke alltid de samma. Samma lag sätter en gås = en gris och båda = 1, ett lam eller ett kid = 2, en kalf = 4, ett föl = 8, under det Vestmannaalagen sätter gås = killing och båda = 1, samt ger lammet och kalvven dubbelt värde. K. Magnus Erikssons landslag sätter kalf, lam eller kid = 1, get, får och svin under ett år = 2, ungnöt och gammalt svin = 6. Det är naturligt, att ett djurs köppris bestämdes af dess godhet, men det synes, som om prisen varit temligen konstanta för alla slag af husdjur, utom för hästen, hvilken var ett djur såväl för arbete och husbehof som för lyx och taxerades derefter.

Böndernes boskap stod under vård af herdingen eller herden, som, ledsagad af hjord- eller fähunden, vallade djuren borta på by-

² De i urkunderna förekommande uppgifterna angifva dock i allmänhet en större skillnad mellan prisen för oxen och kon (jfr s. 197).

marken, äfven kallad hjordlöten eller hjordvallen. Herdens post var ganska ansvarsfull. Han var ansvarig för att boskapen hade tillräcklig föda, att den ej kom till skada när den gick öfver broar eller berg, att djuren icke gingo för långt ut i vatten eller på dyg mark, att de ej refvos af vargar eller togos af tjufvar. Fullgjorde han icke dessa åligganden var han skyldig till böter. Man var dock så vida billig, att man ansåg fall inträda, för hvilka herden ej kunde värna och hvilka derföre icke fingo läggas honom till last. Blixten kunde slå ned och träffa ett djur, han ansågs kunna reda sig mot en tjuf, men icke mot det våld, som en rånare utöfvade, han borde kunna afvärja en varg, men björnen var honom för stark. Ej heller var det hans fel, att ett djur dog af stygn eller farsot. När ett djur dött utan herdens förvällande, skulle han under dess hufvud lägga sin hatt eller kappa eller, om dessa plagg voro honom för dyrbara, risqvistar samt stöta sin staf vid sidan ned i marken. Ett af djuren i hjorden skulle hafva en skälla fästad vid en jernbåge, som omslöt halsen.

Man förde ofta boskap, i synnerhet hästar, ut på öar, hvarest de sannolikt lemnades åt sig sjelfva.

I öfrigt plägade man, för att bereda djuren bättre bete, tjudra eller binda dem med hälla eller fjätter.¹

Om fähusets eller stallets inredning saknas upplysningar. Krubban kallas i hel. Birgittas uppenbarelser jäta och fästes vid henne djuret med en klafve. Svinen bodde i svinstigan. Det är för öfrigt sannolikt, att de smärre djuren å sina ställen bodde i bondens stuga. Sådan är ännu seden å vissa orter.

Den svenska hästen var af gammalt fräjdad. Redan Jordanes, en alan, som lefde på 500-talet, berättar att hästar exporterades från Sverige, och detsamma berättar tusen år senare vår Olaus Magni. Att äfven under mellantiden hästar utsändes visas dels t. ex. af ett k. Magnus Eriks- sons bref af år 1347 (DS nr 4213), dels af handlingar i Danzigs rådhus- arkiv från midten af 1400-talet.²

Olaus Magni berättar i sin adertonde bok utförligt om de svenske hästarne och deras goda egenskaper. De norske hästarne äro af medel- måttig storlek och underbar styrka och snabbhet, när det gäller att färdas öfver berg och steniga vägar. De svenske och götiske hästarne passera med större ihärdighet och med stor snabbhet utan åtskilnad kärr och höjder och djupa skogar. De små öländske hästarne äro mera angenäma att se på än starka. Äfven de finske hästarne äro goda.

¹ Äfven andra bindmedel omtalas. Helsingelagen säger (viderbobalken kap. 6) att hästar skola göras oskadliga med hof- eller knästock eller skakhälla, nöt med fjöl för ögonen eller hornstock eller håbända, getter med stock å halsen eller hälla om hals och fot, svin med klafve om halsen eller snöre om öronen eller ring i trynet.

² Hirsch, *Danzigs Handels- und Gewerbsgeschichte unter der Herrschaft des deutschen Ordens* s. 152.

De vestgötske äro de störste och starkaste. Det är dock icke hvarenda häst som är god, man måste därför gifva noga akt vid inköp. Olaus lemnar en vidlyftig redogörelse för de egenskaper, som böra finnas hos en god häst, och angifver, att det säkraste medlet för att utfinna åldern lemnas af tänderna. Också finnes i hans bok en tafla, som visar en köpare se hästen i munnen. Hvert år, säger han kap. 16, fullastas fartyg i Svea- och Götaland med hästar, som skola säljas i Tyskland, och är denna handel mycket vinstgifvande, ty dels uppköpas de för obetydliga summor eller i utbyte mot andra varor, dels äro de af medelmåttig storlek. De store hästarne, som äro lämplige till krigstjenst, få nämligen icke föras ur landet. Af många skäl äro dessa hästar bättre och hårdigare än andre. Till dess de hafva fyllt tre år vistas de med sina mödrar på skogsängar både sommar och vinter, äfven under den strängaste vinter, och de blifva derigenom härdade, raske och outtröttlige. De försmå ej att äta trädens qvistar, löf, örter, föda af simplaste slag. De äro ej svåra att sko. Deras färg är af olika slag, huden fast. De äro goda trafvare, kunna i mörkret se vägen, bära ryttaren väl under simning, häjdas aldrig af is eller drifvor, de bistå i strid sin ryttare genom att bita hans fiende, de sänka, när de dricka, hufvudet ned i vattnet ända till ögonen utan att man behöfver betsla af dem, de springa med ledighet öfver grafvar, sky inga vägar, äfven om de äro fuktige eller ojämne, undvika med omsorg bråddjup, äro starke och blifva sällan sjuke o. s. v. Ölandshästarne kunna inöfvas i hvarjehanda konster, ty de äro i hög grad läraktige. Läraktighet finner man dock icke allenast hos öländingarne. Hästar, som äro afsedde att bära damer af förnämt stånd, läras att falla på knä, så att egarinnorna kunna från marken stiga upp i sadeln. De vänjas dertill på sådant sätt, att sedan de fått fasta en dag föras de ut på slät mark och mat lägges för dem i en så pass djup grop, att de icke kunna nå honom utan att falla på knä. När de äro på detta sätt dresserade, behöfver man allenast vidröra frambenen med ett spö och de knäböja genast. Äfven brudhästar öfvas härtill, för att begagnas af brudarna, när de följas af en beriden frändeskara. Ett så ädelt djur borde naturligtvis behandlas med största aktsamhet. Golfvet i stallet, säger Olaus, bör vara stenlagdt, emedan hofvarne annars blifva ömma. Manen, pannluggen, och svansen böra tvättas, likaså hufvudet, på hvilket man aldrig bör använda skrapan. Benen böra ej tvättas, ej heller bör man hvar dag tvätta hofvarne, ehuru visserligen eljes bad äro nyttiga. Bukens undersida bör flitigt tvättas med handen, aldrig behandlas med skrapa. När en häst skall betslas, bör man ställa sig till venster, med venstra handen öppna munnen och lägga in bettet, under det man håller tygeln i den högra handen. Man bör aldrig leda en häst vid betslet, utan vid tygeln. Men vigtigast af allt är att bemöta honom med största vänlighet

Jag har lånat dessa vidlyftiga föreskrifter, emedan de bättre än annat visa, hvilket värde man satte på hästen.

Detta visar sig för öfrigt af prisen, som betalades för hästar, pris, som naturligtvis varierade efter djurens olika godhet. Jag har ur medeltidens handlingar antecknat några pris; de siffror som uppgifvas beteckna mark penningar.

År 1283	3—4.	År 1332	400.
» 1311	3—12.	» 1345	22½.
» 1322	60.	» 1359	50.
» 1328	4—20.	» 1363	60.
» 1329	16.	» 1401	120.
» 1331	8—30.	» 1414	10—40.

År 1409 såldes en fåle för 30 mark. Exemplen, som lätt skulle kunna mångfaldigas, äro icke med omsorg utsökta, men de gifva en föreställning om prisens olikhet och jag tror att man i våra urkunder sällan finner en häst betalad med mindre än 3 eller med mera än 400 mark. Den sistnämnda summan vid den angifna tiden svarar ungefär mot 24,000 kronor. Vid midten af 1300-talet synes man för en oxe aldrig hafva betalat mera än 4 mark.

För de olika slagen af hästar hade man olika namn. Sålunda förekomma häst, hingest, föl (fyl, fol, fole), stoet kallades hors, hyrsa eller skjut vidare rus, Gotlandsnamnet för hästen, samt skjut, såsom namn på ett simpelt slag af häst, rinnare, något bättre, gångare, ännu förnämligare, och främst af alla örs eller stridshästen.¹

Olaus Magni berättade, att fölen gingo i det fria med sina mödrar, intill dess de blifvit tre år gamla. En sådan flock af hästar, som året om lefde ute, kallades ett stod (stof), mödrarna kallades stodhors; deraf har det nuvarande namnet sto uppkommit.²

Det hände lätt, att dessa hästflocker småningom antogo en allt mera utpräglad frihet. Också talar Skånelagen om vildhors.

Skrapan, som användes vid hästens rengöring, är redan omtalad efter Olaus Magni. I Linköpings papperscodex uppräknas följande hoftyg: hoftång, skohammare, genhammare, brodd, skafjern, stotfil (= skorasp?) skardajern (= hofklinga?) och åderjern.

¹ De latinska namnen äro *equus*, *caballus*, *polidrus*, *palefredus*, *ambulator* och *destrarius*. Den äldre Vestmannalagen angifver förhållandet mellan gångare, rinnare och skjut = 3 : 1½ : 1. Ordet hingst förekommer mindre ofta, hvilket kan förklaras deraf, att under medeltiden icke fanns någon skilnad mellan hingst och häst. Man synes nämligen icke hafva haft för sed att skära ut hästarne; jfr Schlyters *Glossarium* under ordet skjut.

² Stodhoren kallas på latin *iumenta indomita*, ibland utan tillägg af adjektivet. Stof hors i skoghun gange, all py fyl sum af föpæs (Vestgöotalagen). — *Omnia iumenta mea indomita dicta stothors cum equo nigro eunte cum illis* (Skåne, år 1345) DS nr 3933. — I ett bref af år 1300 (Östergötland, DS nr 1305) heter det: *VII iumenta vulgariter dicta losbiukh cum pullis si qui fuerint*. — Stof omtalas allenast i lagarne för Skåne, Öster- och Vestergötland. Det torde derföre kunna anses ovisst, huruvida man äfven i mellesta Sverige hade samma sed att låta stona med sina föl vistas i det fria året om.

Det gemensamma namnet på den stora hornboskapen var nöt, hvarunder inbegrepos tjur, ox, ko, qviga och kalv. Äfven talas om öknöt, yxnök och billkippi, ett namn på oxen, som användes att draga plogbillen.¹

Oxen användes som dragare, men eget nog synes hans kött sällan hafva användts till mat. Ätminstone talas i biskop Hans Brasks matsedlar, som äro intagne i Linköpings papperscodex, många gånger om kokött, aldrig om oxkött, och det resultat man måste draga deraf styrkes derigenom, att i k. Magnus Erikssons gästgifveriförordning af år 1344 (DS nr 3864) uppgifves priset, för hvilket härbergeraren åt en resande skulle försälja ett gillt nöt, till 12 öre eller 1½ mark, hvilket stämmer öfverens med de pris för kor, som omtalas i handlingarna, men icke kan förliskas med de rådande priserna på oxar. Kon tjenade således till föda såväl med sitt kött, som med sin mjölk och med de deraf beredda smöret och osten.

Med afseende på smöret och osten lemna jag ordet åt Olaus Magni.

I alla Sveriges landskap, säger han (bok 13 kap. 45), finnes i följd af de ymniga betena och de talrika boskapshjordarne en ansenlig tillgång på smör, som dock icke allestädes är af samma godhet, hvilket beror dels på saltets olika beskaffenhet, dels på den olika tillgången af fina och blomsterrika örter, ty der betet är groft och likaså saltet, som användes vid beredningen, är smöret ej så kraftigt som der betet är finare. Men beredningssättet är detsamma öfverallt, och många tusen äro de tunnor, som säljas till köpmännen på andra sidan hafvet, såvida icke regeringen, med anledning af krigsfara, förbjuder all utförsel. Öland, som har en helsosam luft och en bördig, fet jordmon, frambringa örter af den ljuftigaste smak och när korna fetma deraf, åstadkomma de en mjölk så helsobringande, att personer, hvilka många läkare och mycken medicin ej kunnat hjälpa, få den helsa de åstunda blott genom att dricka den mjölk, ur hvilken smöret blifvit uttaget, och detta smör är så aromatiskt som medicin och så kostbart och så framför allt annat helsobringande och medicinskt, att det skattas mycket högt.

Uppgiften om utförseln stadfästes af utländska källor.² De redskap, som användes i en välordnad mjölkkammare, voro en kärna (fig. 120), sil och silsnodd, två goda mjölkkimmar med lock, tolf silabunkar, 2 goda tråg, två mjölkämbar och två byttor till mjölk. Det var visserligen en biskoplig mjölkkammare, biskop Hans Brasks, som var så väl försedd, men vi kunna deraf draga slutsatser med afseende på menige mans.³ Enligt k. Magnus Erikssons gästgifveristadga af år 1344 kostade

¹ Ett par oxar kallades i Finland krok, DS nr 3053. I detta bref, af år 1334, utlofvar k. Magnus fyra års skattefrihet för de oxar, som Finnarne ville lägga sig till utöfver dem, som de redan hade.

² Jfr Hirsch's nyss anförda arbete, samma sida, der export af smör, ost och talg omtalas.

³ Jfr äfven s. 153

en mark smör, liksom en mark kött, 3 penningar, d. v. s. i nutidens mynt ej fullt en krona. Smörmått voro löp och ask.

Vi återgå nu till Olaus Magni. Om, säger han, Parma, Piacenza och andre orter i Lombardiet kunna prisas för storleken, myckenheten och godheten af deras ostar, är det visst, att de böra hysa aktning för den skandinaviska halfön, från hvilken de härstamma,¹ och i synnerhet för Vestergötland, ty Vestgötarne framför alla andra folk i Norden förtjena mycket loford, emedan intet annat folk upphinner dem i konsten att göra ost, tack vare de ymniga betena, som åstadkomma så ypperliga stridshästar, modiga, stora och starka, samt stora och talrika kor. Också göra de så stora ostar, att två dugtige karlar med möda bära en ost ett litet stycke. Likväl arbetas de ej af män, utan af qvinnor, som om sommaren samlas från granngårdarne hos den, som när mjölk-tillgången är ymnig, vill göra ost. De uppvärma mjölken i stora kittlar, i hvilka de nedlägga löpet, äfvensom, under kokningen, stycken af saltorkad ost, och sedan hälla de ut massan i träkärl, som vanligen äro fyrkantiga. Ingen man får, hur angelägen han än är, komma med, ty dessa dugliga qvinnor hafva sina göromål skilda från männens, de

120. En qvinna som
kärnar smör.

spinna, väfva, baka bröd, brygga öl, laga maten, kläda och pryda barnen, bädda, hålla kläderna i ordning, sköta lammen, kalfvarne och andra mindre djur, under det männen sköta de tyngre göromålen, arbeta i jorden, tröska säden, tämja hästarne — det göra dock vanligen äfven qvinnorna —, sköta vapnen, uppsätta gärdesgårdar och sköta åkerbruksredskapen. Östgötarnes ostar, också gjorda af komjolk, i en mångfald af former, äro berömda för sin underbara godhet, liksom äfven ostarne från öfre Sverige, utom Helsingarnes och Norrmännens, hvilka äro liksom ruttna;

när de se dem fulla af maskar, så anse de dem vara bäst.

Enligt samme författare finnes den bästa nötboskapen i Vermland, på Dal och i Vestergötland, ehuru väl den i Svealand och Finland icke är mycket underlägsen. Att Smäländingarne drefvo nötafveln så långt, att de kunde sälja djur åt andra håll, känna vi af k. Gustafs historia. Oxarne användes sommar och vinter till att draga vagnar, de spändes, liksom hästar, för plogen; från sådana tjänster voro korna befriade.

Vintertiden höllos nötkreaturen inne. Var vintern sträng och lång, så att höförrådet tog slut, fodrades de med eklöf och halm. Sommartiden voro de anförtrödde åt herdens vård, som var skyldig att om

Fig. 120. Efter original bland hvalfmålningarna i Ösmo kyrka, Södermanland. Slutet af 1400-talet.

¹ Olaus Magni var, liksom brodern Johannes, fast öfvertygad, att de gotiska folken och dermed äfven de germanske inbyggarna i norra Italien hade utvandrat från Sverige.

nätterna skydda dem mot insekter genom att rundt omkring hjorden bränna barrträdsbål.

Priset för en ko synes i allmänhet hafva utgjort hälften af priset för en oxe.

Får, äfven kallade söder, och getter förekommo i stor myckenhet. Fåren i Sverige, voro, enligt Olaus Magni, mycket stora, i synnerhet de gotländska, som kunde hafva 4—8 horn, under det fåren längst i norr saknade horn. Man använde med fördel ullen samt mjölken, hvilken ansågs vara bäst af svarta får och svarta getter. Dessa djur tyckte mycket om musik, hvadan herdarne plägade fägna dem med att blåsa på säckpipa. Uppgiften härom stadfästes af den bild från 1400-talet, som är återgifven fig. 75. Om herdarnes vänlighet mot de dem anförtrödda djuren talar äfven den hel. Birgitta, när hon säger, att 'färgömmaren' har blomsterkärivar under armarne för att locka fåren, att han drager och lockar dem in i huset med blomsterqvastar.

Get- och färmjölken användes till att göra ost af. I synnerhet prisas Finnarnes getost, hvilken plägade utsättas för enrisrök, på det maskarne skulle utrotas.

Priset för ett gammalt får är i k. Magnus Erikssons förut åberopade gästgifveristadga bestämdt till 4 örtugar, hvilket svarar mot ungefär tio kronor i nutidens mynt.

Svin förekommo äfven i stor myckenhet. Specialnamnen voro rune eller fargalt och so samt gris. Deras enda bestämmelse var att ätas, och man söjde derföre för att få dem så feta som möjligt. Också funnos svin alltid vid qvarnar, hvarest man kunde göda dem; äfven närdes de med 'mäsk och drägg.' I de trakter der ollonskogor funnos, vare sig ek eller bok, skickades svinen dit att lifnära sig; hvar och en hade rätt att släppa dem dit i förhållande till den andel han hade i byn. De slagades med yxhammare (fig. 44) och knif.¹

Höns och gäss omtalas ej ofta, men torde hafva varit mycket allmänna. Höns funnos hos de allra fattigaste. En hane och två hönor hade åtminstone hvar bonde; att stjäla dem var belagdt med drygt straff.² Olaus Magni säger, att tuppens galande ansågs vara ett säkrare angifvande af tiden än alla klockor. Man kan tillägga, att det var så mycket bättre än klockor, som sådana den tiden ej funnos tillgängliga annat än för ett fåtal af människor. Med glädje helsades, enligt samme sagesman, hancgället af vägfärande, emedan efter det samma nattens andar hade mindre makt öfver människors barn. Också

¹ Karlskrönikan vers 1500.

² Hani oc tva hönur þær ær bondans waghli; hwar han stiel. hæti wip þrim markum (Vestmannalagen). Med vagle menas stängen, på hvilken hönsen sitta.

plägade den, som slog sig ned å ett nytt ställe, försäkra sig om en röd tupp, emedan en sådan ansågs vara mäktigare än alle andre. Det var dock icke lätt att få en röd tupp; hvit var den vanliga färgen. Som höns var en eftersökt mat, vinnlade man sig om att göda dem; för sådant ändamål användes enbär och grönsaker.

Bland husdjuren upptager Olaus Magni äfven ankor, hvilka, i olikhet med deras vilda fränder, vanligen voro hvita.

Till husdjuren få vi äfven räkna bina, hvilka för honungens skuld voro mycket omtyckta. Flere af lagarne innehålla derföre föreskrifter huru man skulle förfara vid fyndet af en bisvärm eller, som det i Vester-götland hette, vid koppofynd.

Bina förvarades i kupor, att döma efter teckningarna i Olaus Magni bok, antingen halmklädda, liksom de nuvarande, upprättstående och försedda med en hufvudingång nedtill å ena sidan, eller cylindriska af trä, törhända helt enkelt afsågade stycken af ihåliga stockar, hvilka förvarades liggande, med den ena ändan litet högre än den andra. I denna högre ända fanns den halfrunda öppningen. Man uppsatte gern framför kuporna (i medeltidshandlingarna kallade stockar och skrufvar) ett stängsel af trä, tätadt med inflätade löfqvistar, för att bereda skydd mot blåsten. Som bina i kupan äro utsatta för många fiender, getingar, fjärilar, spindlar och andra insekter, foglar, framför allt svalorna, grodor, som plägade lägga sig så, att de fyllde ingången till kupan och höllo sig der, utan att skadas af bistyggen, till dess bisamhället dog, råttor och björnar. Mot de mindre skadedjuren sökte man värna bina genom att lägga kospillning framför öppningen. De spindlar, som bosatt sig inne i kupan, sökte man utdrifva med bränd kospillning. Lukten deraf synes icke hafva besvärat bina, som annars voro mycket ömtåliga för det som luktade illa.

I september månad, då blommorna började försvinna från fälten och bina ej längre funno näring ute, var det tid att sörja för deras vinterquarter. Kuporna omlindades med råghalm, och så snart frost inträdde, öfvergötes de med vatten, som genast tillfrös. Öfver det hela skottades derefter snö. Vid skattningen af honungen om hösten måste man noga tillse, att man lemnade ett tillräckligt vinterförråd åt de instängda bina. Var det brist på honung, kunde man ersätta honom med en gröt, tillagad af kornmjöl uppblandadt med stötta ärter, bönor och vallmofrö, eller med krossadt färskt hönskött.

I början eller, oftare, mot midten af maj började bina åter flyga omkring på fälten, hvilkas allt rikare blomsterskrud lockade till vidare flygt. Till sist lemnade svärmen kupan och då gällde det för egaren att passa upp, om han skulle finna den igen. Han gick ut om morgonen, ty jagten kunde blifva långvarig, och vände sina steg allraförst till de ställen, hvarest det fanns rent och klart vatten, ty sådana ställen

ansågos bina med förkärlek uppsöka. Från sådana orter måste han gå vidare, inåt trädbevuxna orter, för att se om bina hade sökt upp något träd för att slå sig ned deri eller derpå. Satt svärmen på en gren, afsågades denna. Voro de gömda ini trädet, måste man försöka att drifva ut dem med rök eller genom buller. Det var då nödigt att hafva till hands kärl, i hvilka funnos honung och välluktande örter, som kunde tjena som lockmedel. Voro bina väl inkomna i kupan, måste man se till att kunna hålla dem i tre dagar, hvarefter fångsten ansågs säker. För sådant ändamål hölls kupan slutet och den nödiga födan stacks in genom små hål.

En biodlare höll den tiden så mycket bin, att han icke kunde hafva alla kuporna vid hemmet, af farhoga, att bina ej skulle kunna i den närmaste omgifningen finna tillräcklig näring. Det blef derföre nödigt att placera kupor annorstädes, på lämpliga orter.

Af flere skäl var man denna tid angelägen om att hafva bin i myckenhet. Honungen behöfdes för mjödbrygden, honungen ansågs vara ett utmärkt läkemedel, i synnerhet om han hade fått tid att ligga till sig, ända till tolf år. Vaxet behöfdes till ljus, icke så mycket i bondehusen som för kyrkligt bruk.¹

Husdjur af annat slag och annan bestämmelse voro hunden och katten. Hunden var ett husdjur af vigt, nyttig såväl till bevakning å gården (jfr s. 137) och af hjorden (jfr s. 191), som för jagten. Också omtalas flere slag af hundar, utom gårdshunden och hjordhunden förekomma t. ex. ekorrhundar, mjöhundar (= vindhundar) och kövärne eller kövän racki, hvarmed menas knähundar, eller, enligt en norsk lag, så liten hund, att en man kan med sina fingrar omsluta hans hals. Två djur, säger Olaus Magni, äro menniskan gifna till tröst, hunden och hästen. Dock synes hunden icke hafva alltid åttjutit ett godt rykte. I Karlskrönikan (v. 1933) säges det om en person.

han hade tro (= trohet) ej mera än en hund.

På enahanda sätt äro nutidens talesätt ingalunda alltid smickrande för hunden, churuväl man nu är villig att tillerkänna honom framför allt egenskapen att vara trogen.

Enligt Upplandslagen var en hund tre gånger mera värd än en katt.

Katten, vanligen hvit till färgen, var dock äfven ett nyttigt djur, ty redan denna tid funnos råttor att bekämpa.² Kattorna ansågos visserligen kunna vara farliga djur, det dugde ej att låta dem andas i

¹ Ofvanstående skildring är hemtad ur Olai Magni arbete. Jag skulle icke hafva gjort den så vidlyftig, om icke hr O. E. L. Dahm i sitt goda arbete om *Biet. dess natur och värd* hade förbisett denna källa. Skildringen är gjord utan att underkasta berättelsen någon kritik. Enligt hr Dahm voro t. ex. alla de skadedjur, som Olaus Magni uppräknar, icke så farliga. Hans uppgifter visa emellertid de åsigtter man hyste mot slutet af medeltiden, och de åtgärder man på dessa till en del felaktiga åsigtter ansåg sig böra vidtaga. Olaus Magni, bok 17 kap. 19.

munnen på barn, men att de voro mycket omtyckta, kunna vi sluta deraf, att hjonen i Uppsala helgeandshus, enligt domprosten Andreas' statuter af år 1305, hade tillstånd att hålla kattor.¹

Till husdjuren, ehuru icke till de af människan till hennes nytta underhållna, kunna vi äfven räkna rättorna. De ansågos mycket betänkliga. Rättorna och andra usla smådjur, säger Olaus Magni, såsom mullvadar, grodor, gräshoppor m. m., hafva förderfvat jorden, förjagat inbyggarna, skadat eller på ett jämmerligt sätt tillintetgjort hela provinser. Man hade dock mot dem, utom kattorna, medel, som nutiden ej känner. Det funnos personer, dess värre få till antalet, som egde ärfd förmåga att genom blotta orden locka rättorna ur ett hus, som de plågade, och föra dem ut på isen till en vak, i hvilken de gingo godvilligt ned för att förgås. Det är skada att detta arf under tidernas lopp gått förloradt. Figuren, som den gode erkebiskopen i sin text åberopar, visar huru rättorna vandra utur ett hus och ned i en vak. I bakgrunden ses en byggnad som är större än huset, men likväl icke kan vara annat än en halfsferisk rättfälla.²

Vintertiden fanns i stugorna äfven ett annat djur nämligen syrsan, som sökte sig en fristad mot vinterkölden i närheten af härden och der flitigt uppstående sina sånger.³

Om vi räkna rättorna till husdjuren — och jag kan som hemulsman åberopa erkebiskop Olaus Magni — hoppas jag, att granntyckte läsare icke upptaga illa, derest jag i detta sammanhang nämner ett annat husdjur, som människan ej heller godvilligt underhåller, nämligen lopporna. Jag omtalar dem hufvudsakligen, för att framhålla en egendomlig uppfattning af dem, som under vår medeltid uttalats. Det heter nämligen i ett förmaningsbref, som Johannes Matthiæ år 1515 skref till klostersystrarna i Vadstena: »du djerfves förbanna icke allenast människor, utan äfven andra Guds skapade varelser, kattor, hundar, foglar och loppor. Kunde lopporna tala, skulle de förebrå dig, sägande: 'hvi banmar du oss, dina foster? Du är vår fostermoder, fosterfader, fostersyster, fosterbroder.' Utläggningen till Jobs bok kap. 17 säger, att loppor och andra maskar hafva skyldskap med oss, såsom barnen med modern, och då du räknar din slägt dyr, glöm då icke att räkna lopporna med i släkten.» Slägtkärleken måste sannerligen hafva varit stor hos den, som kunde med lugnt sinne fördraga lopporna, ty i ett annat stycke, som var ämnadt till läsning för klosterfolk, heter det, att lopporna omaka både natt och dag.⁴

¹ Det var dem deremot förbjudet, hvilket synes oss ganska naturligt, att hålla »grisar och dylikt.» DS nr 1467.

² Olaus Magni bok 17 kap. 20.

³ Olaus Magni bok 13 kap. 15.

⁴ Klemming. *Skrifter till läsning för klosterfolk* s. 141, 203.

Skogarne voro af stor vigt för folket genom sina rika tillgångar på nyttiga råännen, timmer, bränsle, gärdslä, ållon, bark, näfver, bast, kol, tjära samt såsom tillhåll för villebråd af hvarjehanda slag. Någon egentlig vård tog man dock ej om dem, man var mera mon att åt den enskilde tillförsäkra åtnjutandet af hans fulla rättigheter.

Det talas dock om fridlysta träd. Med den ek, som växte å en åker, fick man förfara efter godtycke, men ek i skogen fick man ej fälla utan lof af alle delegarne. Det var måhända i främsta rummet ållontillgången man ville skona, men tanken på det nyttiga timret torde väl ock hafva gjort sig gällande. Det senare motivet var det helt visst, som förestafvade rådets befallning år 1483 till den nyutnämnde höfdingen på Kalmar hus Hans Åkesson att tillse, att ekskogen i länet icke fortfarande borthöggs i samma skala som hittils. Hasseln helgd synes icke allestädes hafva varit lika stor som ekens. Man ville dock hafva den skyddad för nötternas skuld, som måtte hafva varit mycket omtyckta. Det var för den, som vandrade genom en hasselskog, förbjudet att plundra densamma. Man hade dock så pass mycket undseende med den begärelse, som anblicken af nötklasarne måste väcka, att det, enligt Östgöta- och Skånelagarne var vandraren medgifvet att plocka så mycket, att han dermed kunde fylla hatten ända upp till hattbandet eller vanten ända upp till öppningen för tummen. Hasseln hade för öfrigt af gammalt en helig betydelse. Derest tvist uppkom mellan grannar om en sädesskyl, sökte egaren freda densamma genom att vid sidan nedstötta en hasselkäpp. Det var hasselstänger, som uppbyro de heliga band, som under de fornnordiska sagornas tid hägnande omslöt tingsplatsen, och med hassel begränsades äfven platsen för en viget.

Man gjorde sträng skilnad mellan ållon- eller i allmänhet frukt bärande träd¹ (särskildt omtalas ek, bok, hassel och appel) och döf- eller dödved, d. v. s. träd, som ej byro frukt eller rättare de träd, hvilkas frukter icke hade någon användbarhet, samt under veden eller buskskogen.

Brukningrätten till skogen tillhörde jordegaren och bestämdes efter hans andel i jorden. Hade någon sin jord utarrenderad, blefvo förhållandena mera invecklade, alldenstund det kunde blifva tal om jordegarens och landbons rättigheter. För dessa fall behöfdes noggranna föreskrifter, och vi finna äfven sådana i landskapslagarne. Var egendomen uppskattad till ett öresland — efter Svealandskapens sed —, hade både egare och landbo tillträde till skogen och dennes innehåll. Var egendomen mindre, men åtminstone ett örtugland, fick landbon åka i skogen med ett ök för att hemta lass. Uppgick jorden ej till mera

¹ En ållonskog, i hvilken man kunde föda tio svin, kallas i Södermannalagen en gisingaskog. Med full gisingaskog menades den, i hvilken man kunde föda 40 svin.

än ett halft örtugland, fick han ej taga större lass än som gick på en kälke.¹

Det kunde naturligtvis vara vanskligt att bestämma, huruvida ingen i skogen tog mera än han hade rätt till, så länge hvar och en tog blott med vetskap af sin rätt och efter samvete. Fann man, att någon, som egde litet, tog väl mycket, hade de missnöjde grannarne rätt att drifva till skiftning af skogen. Någon grundsats, efter hvilket hygget bedrefs, fanns icke. Af trakthuggning har jag i vår medeltids handlingar ej funnit något spår.² Men jag har träffat ett fall, då man sökte underhjelpa naturens reproduktionskraft medels plantering af träd. Det heter s. 200 i Linköpings papperscodex: I Skedestad finnas tre ängar kallade hapar och de tre ängarne äro skiftade mellan sex landbor, så att hvar af dem gifver för sin del årligen tio gutniska penningar, och äro samme landbor pligtige att årligen planta åtminstone tio träd hvardera. Skedestad ligger i Bredsätra socken på Öland.

Från skogen hemtades, såsom nyss antyddes, hvarjehanda biprodukter. Näfvern, så nyttig för hustaken och för annat, refs af träden, lades i bunkar och fördes ut. För kreaturens räkning, i händelse foderbrist skulle uppstå, bröts löf. Barken samlades, för att användas till beredning af djurens hudar. Basten var nyttig i många afseenden. Mycken skog gick åt för bränning af kol och beredning af tjära.

Jagten var en manlig idrott, som öfvade krafterna, stärkte sinnet, gaf heder och inkomster. Jagten idkades därför af hvarje man och så vigtig fann man henne, att man redan tidigt på lagstiftningens väg sökte förekomma, att icke en öfverdrift i jagt skulle hastigt utöda det nyttiga villebrådet och dermed göra för kommande släkten jagten omöjlig. Vi finna ej sällan i medeltidens bildverk jagtscener. Fig. 123 visar en ung bonde med båge i handen, fig. 124 en annan, som lägger an med pilen på en fogel i ett träd; ur väskan på hans venstra sida sticka upp spetsarne på tre pilar, som han har i reserv. Fig. 125 föreställer en björnjagt. Fig. 121 för oss från 1400-talet, till hvilket dessa tre figurer höra, tillbaka till 1000-talet. Vi se här en beriden jägare med spjut i handen förfölja en elg, som har tvänne hundar hack i häl och å hvars hufvud en jagtfalk slagit sig ned; en skidlöpare, med

¹ Upplandslagen jordabalken kap. 14. Södermannalagen jordabalken kap. 14. Biskop Hans Brasks landsfogde skulle till landbon vid dennes antagande säga: du får bruka skog till vedbrand och byggnad samt fiskvattnet till eget bord och egen nytta, men ej till afsala eller till att lofva eller leja åt andre utan vårt särskilda löf, dock så att du fredar ekeskog och böke och andra bärande träd, som lagen säger.

² I Tyskland uppenbarar sig skogsindelning i trakter (*Schlagwirtschaft*) redan vid midten af 1300-talet, i Frankrike synes denna anordning hafva blifvit införd under loppet af det följande århundradet. Roscher, *Nationalökonomik des Ackerbaues* (åttonde uppl.) s. 610.

pilen lagd mot bagsträngen, ses i bakgrunden. Fig. 122 visar, vid sidan af skölden och de två, som uppehålla honom, tvänne Jämtar sysselsatta med ekorrjagt.

Landet var rikt på villebråd: björn, varg och räf, elg, hermelin, mård, iller, utter, järf, hare, ekorre o. s. v. Fogeljagten måste naturligtvis hafva varit betydande i ett så fogelrikt land som Sverige, men om allmogens deltagande deri lemnas inga upplysningar — att vid biskop Hans Brasks hof hjärpar åtos, visa hans matsedlar — och för foglarne voro inga fridstider bestämda, under hvilka det förbjudet är jaga dem.

Landet var betydligt hemsökt af så farliga djur som björn och varg. Björnen, numera ytterst sällan sedd i söder om Vermland och

121. Elgjagt med hund och hök.

Dalarna, förekom fordom vida längre åt söder, kanske öfver hela landet. Björnens ben hittas i Skånes torfmossar, och det är sannolikt, att han fanns der ännu under medeltiden, ehuru jag icke kan leda det i bevisning. Björnen omtalas visserligen i Skånelagen, men allenast som

Fig. 121. Efter teckning å en runsten å prestängen i Balingsta socken, Uppland. Stycket, å hvilket hästens framben m. m. förekomma, är nu förloradt, hvadan teckningen der är kompletterad efter en äldre teckning. Teckning af denna sten är först publicerad af Dybeck i *Sveriges runurkunder* (Uppsala län nr 137), som säger sig hafva återgifvit det förlorade styckets teckning efter nyss nämnda ritning, men resten efter tagna aftryck. Att denna uppgift icke är med rätta förhållandet öfverensstämmande, har jag funnit vid besök å stället. En bättre teckning är utgifven af Upplands Fornminnesförening. Denna teckning, jämförd med stenen, ligger till grund för fig. 121. Hufvudscenen förekommer inom slingan, den ensamme falcken, här tecknad i det ena hörnet, förekommer å stenen utanför runslingan.

tam. Vargen, numera sällsynt i landets södra delar, der dock oftare förekommande än björnen, var under medeltidens århundraden ytterst vanlig. Under stränga vintrar, då födan blef knapp, var hans djerfhet och grymhet otrolig. Man vågade ej företaga en vinterresa annat än beväpnad och det uppgifves, att de svenske böndernas förbittring öfver k. Kristiern II:s förbud att bära vapen i hög grad berodde derpå, att de, numera värlöse mot vargarne, hade att välja mellan att vintertiden hålla sig stilla i husen eller om en resa var nödvändig, våga sitt lif. För öfrigt kunde det hända, att vargarne hemsökte gårdarne i afsigt att i ladugården söka sig byte. Vargen, hur stark han än var, ansågs dock ej värre än att herden med sin hund borde kunna för honom freda hjorden. Mot björnen deremot förslogo icke en mans krafter, möjligen deremot list parad med ytterlig försigtighet. Björnen är nämligen en läckergom,

122. *Ekorrjagt.*

synnerligen begifven på römbär och honung, kommer han någon gång i tillfälle att grundligt tillfredsställa sin lystnad efter sådan föda, kan man smyga sig på honom och med framgång anfälla honom. Björn- och vargungar fångade man gerna och höll dem hemma,¹ ehuru vargen ej lätt blef så tam som björnen, hvilken kunde läras hvarjehanda konster. Båda djurens skinn voro mycket värderade.

Ett annat skadedjur, ehuru ej för människan sjelf farlig, var råfven, ökad genom sin list och sin glupskhet, så snart han hade fått tillfälle att göra besök i hönsgården eller hos bondens smärre djur. Skinnen voro eftersökta, de användes med fördel till foder åt de större klädes-

Fig. 122. Landskapet Jämtlands sigill, från början af 1300-talet.

¹ Uppföder någon i hemmet björn eller ulf eller andra djur eller foglar, som äro af grym natur — — (Skänelagen).

plaggen. Räfvar funnos af olika färg, de vanliga röda, silfver-, svart- och korsräfvar. De svarte räfvärnes skinn voro mest eftersökta och exporterades i stor myckenhet. Ett skadedjur var äfven den i Sveriges nordliga delar förekommande järfven, äfvensom lodjuret, hvilket senare redan under 1500-talet var sällsynt. Denna omständighet, äfvensom järfvens mindre utbredning, torde vara anledningen till att den förre sällan, den senare aldrig förekommer i lagarne, när dessa påbjuda utrotandet af björn, varg och räf.

Dessa tre djur voro allestädes och alltid fridlösa. Hvert fjerdedels hundare skulle, enligt Södermannalagen, hafva en varggård och sådana inhägnader till vargarnes fångande omtalas i alla medeltidslagarne med undantag af Östergötlands och Helsinglands. Hvar bonde skulle ock

123. Jägare.

124. Fogeljagt.

vara försedd med vargnät, som under äldre tider ej behöfde vara mera än två eller tre famnar långt,¹ men efter k. Magnus Erikssons landslag skulle hålla en längd af fyra famnar. När vargskall anordnades, måste alle, som derom underrättades, taga del. För björnen erlades skottpenningar i Södermanland, 4 penningar af hvar bonde i hundarets fjerding, dock icke i det fall att björnen dödats under skallgång.

Trots alla bemödanden att utrota dessa skadedjur lyckades man icke. År 1376 var det öfver landet en allmän klagan, att björnar och vargar

Fig. 122—123. Efter hvalfmålningar i Herkeberga kyrka. Bilden föreställer Esau. Slutet af 1400-talet.

¹ Två famnar efter Södermannan-, tre efter Östgötalagen.

gjorde stor skada på folk och få, hvadan man såg sig föranlåten att gripa in med lagstiftning: hvar grupp af sex bönder eller landbor skulle årligen vid en marks vite lemna konungens fogde ett vargskinn.¹ Det förefaller dock, som förordningen tillkommit icke så mycket af intresse för odjurens utrotande, utan fast mer för att införa en ny skattetitel. Den ändring synes sedermera hafva blifvit vidtagen, att ej längre hvar grupp af sex skulle aflemna ett vargskinn, utan i stället häradets inbyggare erlägga fyra skinn eller ett motsvarande antal mark penningar. När denna förändring vidtogs kan jag icke uppgifva, men den synes tillhöra k. Karl Knutssons första regeringstid. Åtminstone underrättar han i ett nu förkommet bref af år 1455 Södermännen, att ulfskinn, som han tillförene påbudit, efterskänker han, 'efter det var allmogen emot.'² Om denna eftergift verkligen genomfördes öfver hela landet,

125. Björn-jagt.

torde krafvet hafva kort derefter blifvit förnyadt, såsom det synes, af rådet,³ ty år 1463 klaga Vestgötabönder, att 'på häradet äro tillagda fyra vargskinn eller fyra mark svenska, hvilket var en ny-modig skatt'. Detta kraf synes så mycket obilligare, som en vid samma tid utfärdad kongl. förordning förböd allmogen att jaga. Stormännen ville tillvälla sig jagträtten, men att denna förordning och andra i samma syfte icke få tagas alltför noga efter orden, framgår deraf, att under samma tid, då man förbjuder jagt, skärpes påbudet att hålla varggårdar. Förbudet mot jagt kan icke gerna hafva gällt sjelfförsvaret mot skadedjuren.

De hittills omtalade djuren behöfde utrotas, men sedan de till allas bättnad blifvit fällda, lemnade de den lycklige jägaren en god extravinst i sina skinn, björnen äfven i sitt kött. Öfriga djur, som jagades, fälldes deremot uteslutande för den vinst de kunde gifva.

Ädlast bland dem var elgen, hvars kött var godt, och som man i öfrigt plägade fånga, emedan detta djur vid ung ålder lätt tändes. Olaus Magni berättar, att elgarne blefvo så förtrolige, att de gingo fram till bordet och drucko ur ölkärl, som man räckte dem. För både skinnets och köttets skuld jagades haren, som fanns i stor ymighet

Fig. 125. David i strid med en björn. Efter hvalfmålning i Herkeberga kyrka. Slutet af 1400-talet.

¹ En förordning härom gällande för Linköpings stift finnes i behåll: utan tvifvel utgick samma påbud i landets öfriga delar.

² Styffe, *Bidrag till Skandinaviens historia* del 3, s. LXXI.

³ Hadorph, *Stadgar* s. 55.

och som ansågs bäst anrättad stekt eller kokad i en svart soppa. Man skulle dock vara försiktig med haren, ty en qvinna kunde lätt förse sig på honom, hvilket hade den obehagliga påföljden, att hennes barn blef harmynt. Högt skattade voro skinnen af hermelin, som användes till konungarnes praktdräkter, mård, iller, utter och ekorre. Ekorrskinnen kallades gråverk. Ett annat skinn kallades klockverk, sannolikt derföre att det plögade användas som foder i en sorts öfverplagg som kallades klockor (eng. *cloak*). Olaus Magni uppräknar följande skinnslag af såväl tama som vilda djur, hvilka på hans tid användes: lamm, elg, järf, utter, mård, ekorre, hjort, bäfver, vildkatt, get, skogs-rätta, hermelin, killing, hare, lo, varg, nöt, ren, gräfling, själ, kalv, räf och zibetkatt.¹

Hjort fanns åtminstone i södra Sverige, rådjur så långt i norr som Östergötland. Båda voro kongliga djur, hvilka det var förmenadt menigeman att jaga.²

Det vanligaste jagt vapnet var bågen med tillhörande arfvar eller pilar³ (fig. 121—124). Mot större djur använde man spjut (fig. 121 och 125) och klubba (fig. 125). Pilarne voro af olika form, oftast naturligtvis spetsiga, ibland i framändan tvärt afskurne.⁴ Med de senare ville man döda, utan att för sådant ändamål genomskära det kostbara skinnet. Vargen drefs, såsom redan blifvit antydt, mot uppsatta nät, ur hvilka han icke kunde komma ut och i hvilka han sålunda föll ett offer för sina missgerningar. Vidsträckta voro skogarne, i hvilka man jagade, och ett lindrigt skjutet djur kunde under flykten trötta den raskaste jägare, så att han till sist måste uppgifva hoppet om sitt byte. Under en sådan förföljelse hände ock, att det sårade djurets väg korsade en annan jägares, som genast började för sin räkning förfölja. Så- lunda uppkommo förvecklingar, hvilka måste afstyras genom veder- tagen sed eller formlig lag. Om, heter det i Helsingelagen (viderbo- balken kap. 8), en jägare af trötthet eller annan orsak nödgas upp- gifva förföljelsen, skall han 'sätta arf i fjät' d. v. s. nedstinga en pil i djurets spår, för att dermed hålla sig rätten öppen. Var han derefter borta en natt eller två och någon annan under mellantiden fällde djuret, så tillkom denne senare bogen med hull och hår, men den ursprunglige jägaren fick återstoden af djuret.⁵

¹ Konsten att förfalska skinnen var icke okänd, hvadan man vid köp måste iakt- taga den största försigtighet, hvita skinn gjordes hvitare med tillhjälp af krita, mörka gjordes svarta med kimrök o. s. v. Köparen behöfde derföre goda ögon och klar dager. Ej heller skadade det att hafva till hands en tyglapp, efter om- ständigheterna ljus eller mörk, för att med den stryka öfver skinnet: den oäkta färgen släppte, men den äkta satt kvar.

² Rådjuret omtalas i lagarne, deremot aldrig hjorten. Denne omtalas deremot af Olaus Magni, samt i bref, som tillhöra åren närmast efter medeltidens slut, t. ex. i ett kongl. bref af år 1539 (rörande Vestergötland).

³ Ordet pil är lånadt genom tyskans *pfel* från latinets *pilum*, ordet arf är deremot inhemskt.

⁴ Enligt en teckning hos Olaus Magni bok 18 kap. 7.

⁵ Enligt Östgötalagen hade den som börjat jagten sin rätt förvarad i 3 dygn. Den som under denna tid kom emellan fick en fram bog och en half bak bog.

Men man jagade ej alltid djuren genom öppen förföljelse. Man sökte äfven fånga dem med list och för sådant ändamål användes många inrättningar. Man byggde varggårdar samt gropar för elgar, räfvar m. fl. djur; att döma efter en teckning hos Olaus Magni (bok 18 kap. 37) kände man äfven bruket af räfsaxar. Man lade i skogarne snaror och giller, de senare af flere slag. Det talas om att 'lägga arf', 'draga spjut' för elg och björn, 'sätta sträng eller stampa (stappa)', 'göra baken eller sätta flata (= gillerstock)' för ekorrar o. s. v. Hos Olaus Magni finnes ett elgspjut afbildadt: det är fäst vid ena ändan af ett böjdt stycke trä, hvilken samma ända hålles intill ett växande träd medels ett kring dettas stam viradt rep. Som figuren är otydlig, har jag ej funnit skäl att här återgifva henne. De flesta af gillren (t. ex. stampa, lämugiller, elgstock) bestodo af en snärjande del och en tung, klumpformig. Så snart ett djur, hade vidrört den förre, störtade den senare ned och tillfogade det så stor skade, att det tåligt måste afvakta gillregarens ankomst.¹ Ibland, då denne var förvissad om byte, satte han upp åt sig i skogen ett bås eller en bod, hvori han låg inkrupen, bidande den rätta stunden.

Liksom vissa djur voro förbehållne konungen till jagt, så äfven ett jagtsätt — jagten 'med sime.' Jag skall återkomma dertill i den tredje boken.

Jagt idkades så tråget, att vissa djur höllo på att alldeles utrotas. Sådant var tydligen händelsen med elgen, eftersom lagen på k. Magnus Erikssons tid ansågs böra träda emellan och förbjuda all elgjagt i söder om Dal, Vermland, Dalarne och Gestrikland. Trots detta lagbud har förstörelseverket fortgått, för närvarande träffas elgen talrik först i Dalarne, Jämtland och Härjedalen. Förbudet mot elgjagt i södra Sverige gick emellertid måhända förnämligast derpå ut att reservera denna jagt åt konungen eller i allmänhet stormännen. Att den var så begränsad, uppgifves åtminstone af Olaus Magni. I öfrigt torde jagtförbuden varit framkallade af begär att förebygga djurens utrotande och dermed en minskad tillgång på pelsverk. Af gammalt var vinterhalfåret, från vinternatt till sommarnatt, bestämdt för jagt; så heter det ännu i den äldre Vestmannalagen. Senare tid medförde i vissa fall närmare bestämmelser. Elgjagten, i de orter der elg fick jagas, var tillåten mellan den 29 juli och närmast följande storfasta. De flesta bestämmelserna gälla ekorrejagten. I Vestergötland fick detta genom sin pels nyttiga, för öfrigt för sin klokhet omtyckta och för sitt kött värderade djur ej jagas före den 9 oktober (den hel. Dionysii dag) och skulle jagten afbrytas den 15 mars,² således en månad före sommarnatten. I Södermanland fick denna jagt taga sin begynnelse vid den

¹ När giller utlades var det nödigt att derom underrätta den å kyrkbacken församlade sockenmenigheten. Enligt k. Magni lag skulle ett sådant meddelande gifvas en helgdag före och två helgdagar efter utläggandet.

² Detta stadgande förekommer icke i den äldre Vestgötalagen.

gamla tiden — det heter i lagen fjorton dagar efter Mikaelsmessan, således = 13 oktober, eller dagen före vinternatten —, men slutet var satt så tidigt som vid kyndelmessan d. v. s. i början af februari. Upplandslagen förbjuder ekorrjagstens början före den 1 november, men gifver ingen föreskrift om sluttiden. K. Magnus' landslag upptog Upplandslagens föreskrift, hvilken utsträcktes till mård och lekatt.

Bjuren eller bäfvern, enligt Olaus Magni ytterst allmän i Sverige, var icke fredad, han synes tvärtom hafva flitigt fångats med giller och nät.¹ Det finnes en handling från år 1453, i hvilken omtalas en stämning uttagen mot en person, som i Bråbo härad hade brutit bjurhus, men som ej vågade infinna sig å tinget, utan, som det i brefvet heter, 'tog sig sak å bak och rymde.' Det är sannolikt, att hans förbrytelse ej så mycket bestod i en kränkning af bäfverns rätt, som af marken, å hvilken bjurhusen befunno sig. Det heter nämligen i Östgötalagen (bygdabalken kap. 36): »nu har bjuren bostad som bonden; den som dräper bjur och bryter hans hide, lemne bjuren åt den, som egde ängen jämte tre mark; tager någon bjur å allmänning, ege han bjuren och vare saklös.» Under den följande tiden har förödelsten fortgått, så att i närvarande stund finnes bäfvern allenast i de nordligaste delarne af vårt fädernesland, och äfven der är han sällsynt.

Under medeltidens slutskede sökte stormännen beröfva allmogen hans jagträtt.² Till en början synes man i praktiken och genom enstaka stadganden, oförenliga med landets lag, hafva sökt monopolisera jagten. År 1474 förbjödos fogdarne vid stränga böter (40 mark) att gifva någon lof att jaga, ehuru vid den tiden den allmänna lagen icke visste om behofvet att bedja fogden om lof. När de store togo steget fullt ut, är icke bekant, men de förnyade år 1488 ett tidigare påbud, att bönder och klerker icke skulle få bruka någon jagt. Men den tidens lagar, vare sig goda eller onda, kunde vanligen icke göra sig gällande till allmän efterlefnad.

Dessa försök stridde emot alla gamla rättsgrundsatser. Inom den styckade skogen hade egaren att jaga efter godtfinnande, inom byns allmänningsskog tillkom jagträtten bymännen; men inom härads- och landallmänningarna, hvilka i allmänhet tillhörde häradets inbyggare eller allt folket, ty af dem tillkom konungen allenast en tredjedel och ej ens detta öfverallt, stod det hvar och en fritt att jaga. I Skåne, Halland och Blekinge, som under medeltiden lydde dansk lag, voro förhållandena något skiljaktiga, emedan konungadömet der hade tillvällat sig ett större inflytande öfver allmänningarna. Konungen ansågs

¹ Bjurgiller omtalas i Helsingelagen, bjurnät är afbildadt hos Olaus Magni.

² För jagten funnos många uttryck. Det heter, enligt den äldre Vestgötalagen, hända hare, resa räf, vinna varg, beta björn, fälla elg, taga utter ur å. Förbindelserna mellan verben och djuren äro tydligen till en del bestämd af allitterationens lagar. Hvert och ett af dessa verb användes äfven för andra djur än de här nämnda, utom kanske ordet hända, som eljes torde vara sällsynt.

der vara egare till landallmänningsarnas jord, äfven om bygdens folk kunde hafva rätt till svinbete, timmerhuggning o. s. v., men konungen visade sin myndighet genom att afsöndra vissa trakter — i Skåne kallade oror — till fredande dels af virket, dels af villebrådet.¹ I Danmark gjorde sig ibland helt andra åsigter gällande än i Sverige. Hos oss var vintern den egentliga jagttiden och alla fredsterminer falla inom sommarhalfåret. Enligt k. Fredrik I:s förordning af år 1527, som var gällande för Skåne, Halland och Blekinge, var deremot jagt tillåten allenast 'i den rätta, feta tiden' eller från den 8 juli till den 8 september. Ett enda jagtvapen var tillåtet, nämligen armborstet.²

Vi öfvergå nu till **fisket**, hvilket under medeltiden var af samma stora betydelse som jagten.

Floder, sjöar och de Sveriges kuster omslutande hafven voro rika på matnyttiga fiskar. Följande slag har jag antecknat ur medeltidens handlingar: aborre, braxen, flundra, flat- och spettfisk, gädda, gös, id, lake, lax, röding, makrill, nejonöga, sik och siklöja, sill, strömming, simpa, torsk och ål.

Spett- och flatfisken synes hafva fångats i synnerhet kring Öland. Från Bredsätra socken lemnades årligen till biskopsbordet i Linköping 2,400 spettfisk, af hvilka 100 ansågos vara värda 6 örtug; från ett af Ölands mot lemnades årligen åt samma håll 1000 flatfisk. Hufvudskuren torsk utfördes äfven från Öland. Sill omtalas ofta som fångad i Östersjön, i de flesta fall torde dermed menas småsill. Storsillen synes hafva varit under medeltidens början riklig vid Öland, men var år 1346 försvunnen. Kyrkoherden i Gräsgård hade haft sin förnämsta inkomst af sillfisket, men befann sig vid nämnda tid, i följd af sillens försvinnande, nästan i armod (DS nr 4049). Under den skånska kusten var sillen ymnig, men äfven der var den tidtals försvunnen, så t. ex. omkring år 1425. Mot slutet af medeltiden var det skånska sillfisket ännu mycket gifvande.³ Lax fångades i stor myckenhet i Småland (vid Tranås qvarn i Vedbo härad 1383), i Vestergötland, framför allt vid Trollhättan (enligt Olaus Magni), men äfven annorstädes, t. ex. i Käkinds härad (år 1498) och Vartofta härad (år 1442), i Vermland, i Östergötland t. ex. i Motala ström (år 1369), i Södermanland (i Fors socken år 1329). Vid Elfkarleby fanns af gammalt ett rikt och väl ordnad laxfiske, och mycken lax togs i de norrländska och finska elfvarne. Röding från Vettern omtalas på 1500-talet.⁴

¹ Jfr Steenstrup, *Studier over Kong Valdemars Jordebog* s. 346 f.; Allen, *De tre nordiske Rigers Historie* del. 4 s. 61 f.

² Allen, *anf. bok* del 4, s. 68.

³ Allen, *anf. bok* del 4, s. 72. Om det stora skånska fisket kommer jag att tala i den andra bokens sjette kapitel.

⁴ De tillagda årtalen äro allenast exempelvis anförda. Antalet af citat kunde lätt ökas.

Fiskredskapen eller fisketolen voro af många slag. Med stål-krok fångades gädda och torsk; äfven omtalas gädd-drag och refvar (år 1469). Man drog not och lade nät. Det talas om stötnotar (år 1527), sjönät (år 1526) och skötnät (år 1469); de sist nämnda användes för fångst af strömming och siklöjor. Rysjefiske användes i Dalarne från heden hö, heter det i ett bref af år 1440. Mjärdar (fig. 127) eller märdar användes öfverallt; det talas om att lägga, sänka och draga dem. Håfvar omtalas år 1526.

Vintertiden fiskades flitigt. Man högg vakar i isen och lade ned gädd-drag, som vittjades dagen efter nedläggandet; äfven lades nät i vakarna. Som det gemenligen var liflig samfärdsel öfver isen, var det nödigt att utmärka vakarna. Föreskrift derom finnes i lagarne, t. ex. i Södermannalagen (byggningabalken kap. 20.) En figur hos Olaus Magni visar, att de den tiden, liksom nu, utmärktes med barrträds-ruskor. När isen ej var alltför tjock, fångade man lake på det sätt, att man med en yxhammare gaf ett slag åt isen på ett ställe, der fisken

126. Pulsnot.

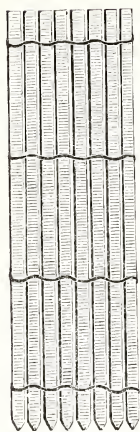
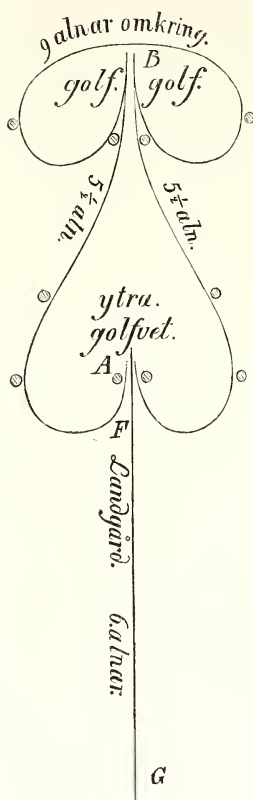

127. Mjärde.

stod tätt under honom. Laken döfvades härigenom, så att han kunde tagas med händerna. På större sjöar drefs vinterfisket i stor skala. På ett afstånd af 120—200 steg högg man i isen två parallelgående vakar, 8—10 fot långa samt mellan dem ungefär 30 eller 40 hål ordnade i två rader. Nätet nedlades i den ena af vakarna, med tillhjälp af de två hålraderna och långskaftade redskap fördes nätets två fästlinor fram till den andra stora vaken, der de togos upp och fästes vid ett anspann hästar. Desse drogo, nätets skred framåt i vattnet, uppsamlade de fiskar, som voro i dess väg; mot slutet gällde det att anstränga hästarne, på det att nätets större fart skulle göra fiskarnes rymningsförsök om intet.

Isen var således gagnelig för fisket, men han kunde äfven göra stor skada åt de fasta fångstmedel, som stodo år från år — s. k. fast-verken — och genom isen lätt lyftes ur sina lägen, bortfördes eller

krossades. En klok man gjorde därför i midten af februari, då isen var som starkast, besök vid alla sina fastverken, för att se till, hvarest några hjälpande åtgärder voro nödiga. Vid denna tid, under de ännu långa qvällarne, sysselsatte man sig med beredelser till sommarfisket, man tog hem och bearbetade katisseved, band notar och nät, skötar, lanor och mjårdar. Mot slutet af mars var vinterfiskets tid ute; då togos de redskap, som under detta blifvit använda, in under tak, för att gömmas till nästa år, vinternotar, isbillar, trampor, notslådar o. d.

128. Katissa.

Fastverkenä voro af flere slag. För fångande af ål och äfven annan fisk lade man lanor ned i strömmen. Man valde ställen, hvarest större stenar funnos i vattendraget, eller man byggde stenkar, för att kunna placera de träramar, i hvilka de knutna, häfförmiga lanorna insattes. Enklare voro katissorna, en byggnad af spjälväggar, så anordnad att fisken, på ömse sidor af en lång gärdesgård G lockades in i sjelfva byggnaden (A, B), ur hvilken han derefter ej hade så lätt att komma ut. Under förutsättning, att icke alle mina läsare äro förtrogne med konsten att bygga katissor, bifogar jag fig. 128, dels en grundplan, hvars linier angifva spjälväggarna, de mörka cirkelne de dem fashållande stolparne, som nedslagits i botten, dels ett stycke af spjälväggen, med de band, som sammanhålla densamma. Jag skulle hafva ansett det onödigt att meddela denna figur, derest icke i biskop Hans Brask's hushållscalearium finnes en föreskrift rörande katissebyggnad: »låt komma hem (mot slutet af februari) katisseved, klyfva och torka och så binda den (jfr fig. 128). Katisseved skall vara $4\frac{1}{2}$ aln lång, ej mer, bunden (= skärmen eller väggen) 9 alnar, hvart tredje blad (= spjäle) ny ved, bindes med kärrvidjor och ej med backavidjor, hvar armen 4 alnar med två band, (sjelfva) katissan (B) med tre band; rätta till hvar 100 vidjor och 140 blad, ju rättare och slättare, ju bättre.»

Ansenligast voro anläggningarna för laxfångsten. Det omtalas laxkar, laxkistor, lax-

Fig. 128. Efter k. Vetenskaps Akademiens Handlingar för år 1753 pl. II.

¹ Nät och not gjordes, enligt Olaus Magni, af lindbast, säf, hampa, linnetråd. De kokades i tjära.

gårdar o. s. v. I Finland och åtminstone så långt i vester som i Torne-elf användes i laxfiskebyggnaderna kolkar (åren 1437 och 1526): enligt Rietz' förklaring, laxnot utan kil, af samma längd med laxbyggnadens bredd, som kastades ned vid dennas öfre sida och drogos utföre strömmen mot den motsatta pålväggen af det i tvänne båtar fördelade manskapet, hvarefter kolken, i hvars garn laxen fastnat, hemtades upp i den ena båten.

Laxkaren och lanalägena kunde vara till hinders. Det heter år 1463, att fiskeri var olagligt från påsk till Mikaelsmessan, då derigenom rätt farled stänges. Men om fisket kunde vara hindersamt, så kunde å den andra sidan många olägenheter beredas fisket, t. ex. genom qvarndammar, som dämde upp vattnet och hindrade fiskarne i deras vandringar. På grund deraf utfärdades påbud — t. ex. år 1352 — att qvarndammen skulle hållas öppen tre veckor om våren och tre om hösten, så att fisken skulle få passera. Sådana åtgärder måste vidtagas till förmon särskildt för laxfisket, dels emedan laxen var af stor betydelse i den tidens hushållning, dels emedan, på grund deraf, laxfisket var skattlagdt. Faror hotade detta fiske icke allenast genom uppdämningar i elfvarne, utan ock genom hinder ute i hafvet. Så t. ex. nöjde sig bönderne i Ulfsby och Kumo socknar ej med att fiska utanför eget land, utan de satte sina stötnotar utanför åmynnet i Ulfsbyfjärden, så att ingen lax gick upp i ån, hvilket, såsom hinderligt för konungsfisket, blef år 1527 förbjudet. Enahanda benägenhet att kränka andres fiskrätt visar sig äfven i andra fall. Så klagas år 1451 af systrarna i Nådendals kloster, att bönderne under fiskelestiden lade nät tvärt för en vik, drogo bordnotarna både tvärt före och in i viken, så att fisken ej kunde komma in i densamma, samt att de dessutom drogo nät inne i viken bland klostrets katissor. Processer, som under de senaste åren blifvit förda i Skåne, visa, att allmogen än i dag har samma benägenhet att söka hindra fiskens framträngande till de privilegierade fiskena.

Vår-, sommar och höstfisket kräfde andra redskap än vinterfisket. Fiskaren under Linköpings biskopsgård skulle för det förra hafva båt eller ekstock, brandjern, ljuster, sommarnot, gädd-drag, mjärdar m. m., hvilket allt skulle honom tillhandahållas af gårdsfogden, hvarjämte han i slutet af juli skulle uttaga löjskötar. Detta gällde fisket i Roxen. För fisket i Östersjön behöfdes ännu större utrustning: båtar med segel och tåg, skötar, ljuster, algor (= alljer i nutidens allmogespråk, enligt Rietz, ett slags ljuster), torsksnöre, kettlar, grytor, fiskträn och salt. Det åläg nämligen fiskaren ej blott att sköta fångsten, utan ock fisk. saltningen. Han skulle i sin kista hafva yxa, bandknif, bandhake, årkil, blecka (= mindre jernplåt till täckande af sprickor i båten), dyfvikanafvare, spikborr, eldföre, tunder, svafvel, duk, fat, tallrikar och laktratt.

Vissa tider om året var fisket fördelaktigare å den ena orten än å den andra. Så hade Östgötabiskopens folk sitt vårfiske (under maj

månad) i Bråviken; under slutet af juli drogo de sig längre söderut, till Härskär, Birkeskär o. s. v. Äfven hade man märkt, att icke alla tider på dagen voro lika gynnsamma. Godt var det att fiska innan solen gått upp, då tystnaden i naturen svarade mot den tystnad fiskaren var skyldig att iakttaga. Äfven nattetid kunde man vänta sig lycka. Man gaf sig då ut i sin eka, å hvars bakdel en eld flammade. Lockade af skenet närmade sig fiskarne och fastnade i ljustret, som fiskaren, snabb som blixten och säker på handen, stötte ned i vattnet.¹ Liksom man med afseende på tiden lämpade sig efter fiskarnes vanor, så äfven i annat. Med slughet sökte man locka dem till sig. Så t. ex. fäste man vid ekstocken löfruskor, under hvilka fiskarne samlades utan att ana fiendens närhet. Ännu andra knep omtalar Olaus Magni i sin tjugonde bok, som handlar om fiskarne och de olika sätten att fånga och bereda dem. Man använde äfven skrämnel, såsom då man med en s. k. puls, som slogs ned i vattnet, jagade fisken in i noten (fig. 126).

På de ställen, der under lektiden fisken samlade sig i större myckenhet, samlades äfven fångstmännen i större eller mindre skaror. Det blef då nödvändigt att göra vissa bestämmelser för att förekomma kif och strid. Man bestämde ort och ordning för hvars och ens fiske. I ett bref af år 1457 omtalas en holme, med andel i de fiskvarp, som löpa in till honom, hvilken andel i detta fall uppgick till två hela vådadrätter (= notdragningar). Ibland fingo delegarne i ett fiske olika dagar att fiska på.

De utförligaste bestämmelserna gällde det viktigaste fisket, som räknade de fleste deltagarne, fisket i Östersjön. Klemming har som bilaga till sina *Skråordningar* tryckt tvänne redaktioner af 'hamnskrå på Svenska Högarne och alla hamnar der fiskeriet brukas.' Detta skrå eller stadge är, å k. Karl Knutssons vägnar, utfärdadt af hr Erengisle Nilsson år 1450 å sankt Bartolomei dag, då han befann sig på Hufvudskär bland den allmoge, som den tid låg i fiskeriet.² Med tillhjälp af föreskrifterna i denna stadga, som var gifven 'gode och spake män till hugnad och styrelse, ospake och dårar till näpst, rädsla och vedersyn; skola vi söka bilda oss en föreställning om det lif, som fördes på ett sådant fiskläge, långt ut i Östersjön, fjärran från bygden.³

Fiskskåret hörde kronan till, och skulle hvar och en, som derstädes ville fiska, erlægga skatt. Hvarje välfräjdad man var välkommen att

¹ Äfven vintertiden fiskade man vid ljussken. Man tog då plats på ett större flytande isstycke, å hvilket ett litet bål var upptändt.

² Styffe kallar (*Skandinaviern under unionstiden*, andra uppl. s. 231) Hufvudskär för Hammeskär ('bekant såsom det ställe, der den första fiskeristadga utfärdades år 1450') och förlägger det till Yttre Törs härad, ostsydost från Stockholm. Svenska Högarne, som omtalas i skrårubriken, ligga i nordost från Värmdön. I ett bref af år 1488 omtalas inbyggarne i Länna socken m. fl., som ligga och fiska på Svenska Högarne. Ett Hufvudskär fanns i Östergötland (*Skråordningar* s. 309.)

³ Hamnskrät förekommer, som nyss sades, i två redaktioner. Originalurkunden saknas. Vissa detaljer af innehållet visa, att föreskrifterna icke i sin helhet äro sådana som de år 1450 tillkommo.

taga del i fisket, men han var skyldig att anmäla sig hos fogden. Hvar och en fick komma med en båt och hade för sin del en hamnplats för båten, $3\frac{1}{2}$ aln bred, ett bodstånd eller plats, å hvilken han fick uppsätta en bod, ett bredslerum, å hvilket fisken utbreddes eller hängdes till torkning, samt ett ställe, å hvilket han kunde uppsätta sina gister eller stänger, hvarpå näten hängdes att torka. Alle som deltog i fisket utgjorde en menighet, ur hvilken valdes sexmän, som jämte fogden skulle sörja för det allmänna bästa. Men äfven om tillträdet till fiskläget och dervarande 'sällskap' icke var förbundet med några särskilda vilkor, var tilloppet af folk icke helt, sannolikt icke ens hufvudsakligen öfverlåtet åt tillfälligheten. Till hvart skär kom allmogen från en viss näjd. Den som hade varit der en gång kom gerna åter eller ville åtminstone hafva plats beredd för sin återkomst. Boden, uppförd under sommarbesöket på skäret, stod qvar till följande år och än längre; till den hamnplats båten fått den förste sommaren ansåg man sig hafva häfdens rätt för kommande år. Men om någon i tre år låtit boden och hamnplatsen vara obegagnade, miste han alla anspråk på dem; det gick ej an, att kronan längre skulle umbära skatten.

Hvar morgon gaf hamnfogden genom ringande i en klocka, genom att blåsa i ett horn eller genom att slå på en tunna, tillkänna, att tiden för arbetet var inne. Dessförinnan hade ingen rätt att gifva sig ut på sjön, för att genom öfverarbete skaffa sig större fördelar än kamraterne hade. Man fiskade här strömming och torsk, under tvänne terminer, från pingst till Olofsmessan och från denna till Mikaelsmessan. Man arbetade med not och nät och skötar förutom andra fiskredskap, som kunde användas i hafvet. Man var mon att bevara fisket, och det var derföre strängeligen förbjudet att rensa fisk ute på sjön eller fiskgrundet, så att råket kom i vattnet. I hamnen fick man deremot kasta sådana afskräden.

Under arbetet måste en viss ordning iakttagas. På en viss dag samlades hela fiskelaget på ett grund, hvarest man hade hopp om riklig torskfångst, och man satte sina nät och sköto strängarne d. v. s. ändlinorna på grundet, hvarest de fastgjordes med hank- och krabbstenar. Hamnfogden lade först ut hvar det honom lyste och sedan de öfrige hvar jämte annan. På det noggrannaste måste man härvid respektera de öfriges rätt; den som genom oförsigtighet beredde sin närmste man skada, var skyldig att rycka upp sin sträng och blef således för den gången utesluten.

Om dagen var man sysselsatt i land. Näten sköttes, torkades och lagades, fisken lades på bredslet eller torkstället. Man arbetade på tunnor, man saltade o. s. v. En viss solidarisk ansvarighet förenade alle. Stack storm upp och någon hade svårt att åter komma in under läget, voro de öfrige skyldige att på hamnfogdens bud skynda ut till hans hjälp, om någon råd stod till att hjälpa — ty Gud kräfver en

broderlig kärlek af oss.' Miste någon båt eller redskap, skulle de andre lemna honom bidrag till att förvärfva en ny uppsättning. Om den enskilde således hade stor fördel af sällskapet, så hade han ock mot detta i dess helhet den förpligtelsen att aldrig bringa det på skam. »Hvar och en salte och förvare sin fisk så, att hela sällskapet deraf icke föraktadt blifver.» Man litade dock icke härvid på hvars och ens samvete eller hederskänsla. Ingen tunna fick slås igen, utan att hamnfogden hade sett, att godset var godt och väl packadt.

Mot aftonen gingo båtarne å nyo ut, sedan hamnfogden hade förnyat den öfliga signalen. Lördags- och helgdagsaftnar fick man icke ligga för länge ute. Kom någon en sådan afton tillbaka från sjön sedan sol gått ned, egde hamnfogden rätt att taga från honom snöre och fisk, till förmon för de fattige.

Man var mycket angelägen att icke begå något helgdagsbrott. Gudstjenst hölls på skäret, och ingen fick undandraga sig att deltaga deri. Svordomar, öfver hvilka mycket klagas under medeltidens senare del, voro ej tillätne, allraminst ute på fiskvattnet, der de lätt kunde borttaga lyckan. Man var skyldig vördnad åt laget och dess bud, åt arbetet, ja till och med åt fisken: »den som vanvördar någon fisk och den med orätt namn föraktligen nämner, böte sex mark.» Förseelser bestraffades med böter eller man sattes i stocken eller man öfvergöts med vatten. »Om någon för kort eller tärning på fiskläget till att dubla med, doblar han till en mark, böte tre till konungen och hamnen, så väl den som tappade doblen som den som vann. Orkar någon ej böta, sättes i stocken först en natt och slås tio vattenämbar på honom. Sker det om igen, sättes han i stocken för två nätter och man slår öfver honom tjugu ämbar orent vatten. Hjelper ej ens detta, sättes han i stocken för tre nätter och tretio ämbar slås öfver honom och sedan visas han från hamnen.»

Man måste på skäret, efter som man vistades der länge, hafva förråd af mat och dryck; fattades något, kunde hamnfogden sända hvem han ville efter nytt. Att öl skulle vara begärligt för alle dem, som lågo derute i solhettan, kunde hvar man begripa, och öl fördes ock dit af många spekulanter. Hvar och en sådan måste bjuda hamnfogden på en kanna och förbinda sig att sälja ölet till det pris, som denne ansåg motsvara dess godhet.

Vi kunna tänka, med hvilken glädje en ölbåt helsades och med hvilken lust hans innehåll tömdes. Helt visst var ölet godt, därför lemnades ju borgen i form af smakkannan åt fogden. Men ölet, i öfvermått njutet, kunde bereda obchag. »Ho som går om qvälletider på klippor och gör någon omak i sin dryckenskap och öfverdådighet, med okristligt rop, skjutande eller bullrande eller kastar på en annan stock eller sten eller kastar sönder någons båt eller rycker upp en

annans gista, böta tre mark hvar gång.» De två sista orden visa, att man dess värre ej alltid blef vis af skadan.

Man afgaf skattfisk för hvart garn. Föreskrifterna äro något varierande. Enligt en redaktion af skråt skulle den, som fiskade mellan pingst och Olofsmessan, lemna en fjerding torsk eller strömming för båten eller snöret, den som fiskade från slutet af juli till slutet af september, var skyldig att lemna en val strömming för hvart garn eller, om han blott torskade, en stig torsk för snöret. En ölförsäljare var skyldig att gifva till kronan en val strömming för hvar tunna. Hamnfogden deltog i fisket som de andre, men med en viss förmons rätt, som vi hafva sett; han uppbar dessutom för hvar tunna fisk, som såldes eller köptes, en örtug och hade äfven rätt till konungsköp d. v. s. att två dagar i veckan — var fisket klent, allenast en gång i veckan — köpa af hvar fiskare en val strömming för 4 penningar mindre än det gällande priset.

Friborne frälsemän och prester fingo fiska utan erläggande af skatt, men de fingo ej drifva handel med hvad de erhållit.

Sålunda sörjde man för fisket. Olaus Magni (bok 20 kap. 31) berättar, att man äfven på några ställen i Norden dref fiskafvel med stor fördel. »Man gräfdde en dam och släppte in fisk. I läglig tid tömdes dammen, all fisken togs bort — och som man icke i dammarne höll annat än sällsynt fisk, såldes fångsten med fördel — och sedan vattnet åter blifvit infördt, släpptes dit annan fisk. Men rommen, som låg kvar efter den förra fiskuppsättningen, genomgick sin naturliga förvandling och då fick man en ny uppsättning af det gamla slaget.» Man hade funnit, att ynglet af det gamla slaget växte mer, sedan andre fiskar blifvit insläppte.

Fisken, som afsågs att tjenstgöra som föda året om, måste omsorgsfullt beredas. Han lades på klippor eller träunderlag för att torkas i solen; de torkade finska gäddorna voro mycket eftersökta. Torkningen plägade föregås af någon saltning. Den torkade fisken buntades hop och sändes på sådant sätt kring landet. Torsk saltades och nedlades i tunnor. Slutligen röktes fisken, särdeles laxen, som derigenom ansågs blifva synnerligen god och åts, förrän man drack något, för att gifva aptit. Salt lax ansågs vara bättre än färsk, den soltorkade gäddan ansågs bättre än den saltade. Den torra fisken bearbetades med hammare, innan han bereddtes.

Den fisk, som Sveriges vatten gåfvo, var dock ej tillräcklig. Man behöfde äfven förse sig med baggfisk eller Bergerafisk (= norsk fisk eller fisk från Bergen). Sådan såldes i synnerhet i Lödöse.

I trots af zoologien omtalar jag i detta sammanhang själhunden. Under medeltiden tog man det icke så noga med de systematiska skiljaktigheterna, själen lefde i vattnet och var derföre en fisk. Man kom ej till denna slutsats på måfå, frågan diskuterades flitigt, af praktiskt

intresse. Var själen en fisk, fick man nämligen äta honom under fastan, då däggdjurs kött var förbudet. Emellertid hade själen oseden att gå upp på land, och det plägade icke fiskar göra! De som hade ömtåliga samveten, plägade derföre, berättar Olaus Magni, gifva akt på i hvilken riktning den sårade själen begaf sig. Sökte han fly uppåt land, då var han ett däggdjur och köttet var icke lofligt att äta under fastan, men vände han sig under flykten mot vattnet, då var han en fisk, och allt var väl. Lösningen är alls icke otrolig för den, som känner medeltidens sätt att rasonnera. Man åt köttet, man begagnade huden och man beredde tran. För det senare ändamålet fanns utanför medeltidens Stockholm, så långt undan att lukten ej skulle besvära, utmed östra delen af södermalms norra strand en rad af själabodar, hvilka, såsom mycket inbringande, hade kommit i händerna på en andlig stiftelse.

Själen¹ jagades med spjut eller man fångade de tungt sofvande djuren med långskaftade krokvar.

Den tid, då säden maldes uteslutande på handqvarnar, var nu förbi. Vattenmøllor eller vattenqvarnar förekommo i Sverige ända sedan medeltidens början. Vattnet hölls samladt genom en dam eller ett stämbord, försedt med luckor, som kunde uppdragas, kallade stigbord eller flodgjutur, genom hvilka dels det öfverflödiga vattnet kunde bortsläppas, dels vattnet släpptes ur rännan eller hon på hjulet, som ofta var stort. När det i lagarne talas om stora ekar, kallas de axeldigra, och detta ord betyder, enligt k. Kristofers lag, ekar dugliga till axlar i qvarnhjul. Allt efter markens beskaffenhet, höjden af fallet och dammen o. s. v. förekommo qvarnar konstruerade för öfver- eller underfall.² Qvarnarna hade ofta flere par stenar, och mjölnaren var berättigad att upptaga tull. Att man äfven förstod att mala gryn är redan omtaladt.

Mången ville icke underkasta sig att betala qvarntullen, utan föredrog att mala hemma. Men som det hade blifvit för tidsödande att för sådant ändamål alltid använda handqvarnar, hade man uppfunnit s. k. fotqvarnar af ytterst enkel konstruktion: ett vågrätt liggande vattenhjul och en lodrätt stående hjulstock, som uppbar den löpande qvarnstenen.³ Som dessa fotqvarnar dels kunde genom sitt läge blifva hinderliga för de gamla odalqvarnarna, dels minskade deras afkastning, förbjödos de åren 1474 och 1485. Klagomål anfördes mot förbudet,

¹ Själen skrefs under medeltiden *sjæl*. Den nu brukade formen *säl* är endast en provincialism, som bör försvinna ur riksspråket.

² År 1434 omtalas en öfverfallsqvarn med två stenar. Uttrycket förutsätter naturligtvis, att äfven underfallsqvarnar funnos. Som qvarndammen vissa tider på året var hinderlig för fiskens färder, måste, såsom redan är nämndt, på sina ställen luckorna stå öppna viss tid vår och höst, och för samma ändamål måste de vara stora. En handling af år 1442 omtalas 6 alnar vida flodgjutur.

³ Jfr Styffe, *Bidrag* del 4 s. CH.

utan annan verkan än att det skärptes. År 1488 beslöts, att alla fotqvarnar skulle innan sex veckor förlupit vara bortrifna.

Qvarndammen gaf anledning till godt fiske. Vid qvarnarna göddes med fördel svin.

När väderqvarnar började byggas i Sverige kan jag icke med säkerhet uppgifva. År 1353 omtalas en väderqvarn vid Enköping. Väderqvarnar förekomma i k. Magnus Erikssons landslag, äfvensom tidigare, i en handskrift af Södermannalagen, som anses vara skrifven kort efter år 1335. I ett bref af år 1330 omtalas en väderqvarn i Skåne. Att landskapslagarne (med nyss nämnda undantag) icke nämna något om väderqvarnar, under det man fann nödigt att tala om dem i landslagarne, gör det i mina ögon sannolikt, att de icke kommit i bruk, åtminstone icke i något allmänt bruk, i Sverige, förr än mot slutet af 1200-talet eller i första början af det följande århundradet.¹

Väderqvarnar finnas afbildade hos Olaus Magni samt ännu tidigare, på ett i Värmdö kyrka förvaradt altarskåp, förfärdigadt år 1514.

I detta sammanhang torde ock vara skäl att nämna sågqvarnar, hvilka börja att omtalas vid midten af 1400-talet.² De redskap, som funnos i Linköpings biskopsgårds sågqvarn, uppräknas på följande sätt: såg, filar, hållhakar, fästek...ar(?), vefhjul, dammar(?), klinkehjul, storhammare och skottspadar.

Under den tid, då Sverige icke egde mera än ett stånd, allmogen, var icke handarbetet anförtrödt åt en särskild klass inom samhället. Det som behöfdes i huset, hvad det än månne vara, arbetades i allmänhet inom huset. Hvar och en hade de nödvändiga insigterna i olika slag af slöjd. Detta hindrade emellertid icke, att den som hade bestämda anlag i en viss riktning, hängaf sig åt deras utveckling och åstadkom inom sin art bättre saker än folk i allmänhet. En sådan lemnade, så vidt ske kunde, andra göromål å sidan, han blef en yrkesman och alstren af hans arbete såldes vidt och bredt, vare sig man kom till honom för att köpa eller han sjelf eller genom ombud spridde sina varor. Att så skedde kunna vi sluta dels deraf, att det måste så vara i följd af de rådande förhållandena och af de olika anlagen, dels af de berättelser vi finna i de isländska sagorna.

Under det dessa förhållanden rådde i Norden, hade i utlandet städerna, derstädes i allmänhet gamla inrättningar, vunnit i betydelse, och i

¹ Den första vattenqvarn i Frankrike uppgifves af en gammal krönika var uppförd år 797 af en abbot i klostret St. Bertin. Väderqvarnar omtalas icke i Frankrike före 1100-talet. Det är möjligt att, såsom af någre uppgifves, uppfinningen af korsfararne hemfördes från Österlandet. I Normandie kallades väderqvarnarna under 1300-talet *moulins turquois*. Jfr Viollet-le-Duc, *Dictionnaire raisonné de l'architecture française du XII:e au XVI:e siècle* del 6 s. 404.

² Styffe omtalar (*Bidrag* del 4 s. CXXVII) en sågqvarn från år 1466. Det har lyckats mig att finna ett ännu tidigare omnämnande. I ett bref af år 1453 talas nämligen om en sågqvarn och derinvid en mjölqvarn.

dem hade handverket koncentrerats. En del af borgerskapet egnade sig uteslutande åt handverk och hvart slag af sådant hade sine idkare, hvilka, i följd af uteslutande sysselsättning med ett och samma, måste vinna synnerlig färdighet — hvilket onekligen var en fördel — hvarjämte inom staden handverket stod under kontroll, till den köpande allmänhetens fördel — hvilket också var en obestriddlig fördel.

Vid den tid då i Sverige kristendomen och det nya skick denne medfört hunnit rotfästa sig och åt de styrande i samhället gifva en högre bildning, blef det för desse en oafvislig pligt att låta det goda nya och främmande vinna allt större insteg. När man blef bekant med utlandets stadsväsende, gällde det att, med begagnande af de an^osatser i samma riktning som förut funnos i Sverige, skapa städer. Det kunde icke ske annorledes än på privilegiernas väg och dermed blef ock — såsom jag i den andra boken skall visa — handverket förlagdt till städerna och på samma gång handverks ikdande till afsala¹ på landsbygden förbjudet. Då uppstod först delningen mellan husslöjdens område och handverkets; dessförinnan hade ingen egentlig skilnad funnits.

Vi hålla oss till en början till förhållandena sådana de voro innan denna skilnad infördes under 1100-talets senare hälft.

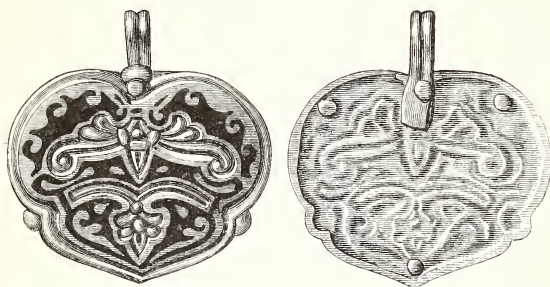
Af alla hemslöjder, som af gammalt idkades på landet, var det en, som regeringen var mest angelägen att förlägga till städerna, nämligen guld- och silfversmidet. I viss mon torde detta hafva berott på de ädla metallernas, framför allt silfrets, betydelse som värdemätare. Hvad de bondsmeder, som arbetade i silfver och guld, visste att åstadkomma, var alls icke något förkastligt, tvärtom — i tekniskt hänseende, om vi undantaga emaljtillverkningen, kommo medeltidens stadsguldsmeder aldrig längre.

Smidet var af gammalt en så vigtig slöjd, att ordet småningom kom att beteckna slöjd i allmänhet, äfven i bildlig bemärkelse. Än i dag tala vi af gammal vana om rimsmeder. Om smederna, som bearbetade jern och stål, skola vi ännu icke tala, utan hålla vi oss tillsvidare till dem, som arbetade de ädlare metallerna. Prof på deras arbeten äro i det föregående afbildade fig. 64 och 64 a samt 77—111. Jag tillfogar här ytterligare ett hängsmycke af silfver, som i tekniskt hänseende är ett mästerstycke (fig. 129).

Föremålen af ädel metall erhöllo sin form dels genom gjutning dels genom hamring, hvarefter detaljerna i utstyrseln åstadkommos genom hvarjehanda förfaringssätt. Tunna silfverskifvor erhöllos genom gjutning. Man kunde erhålla dem t. ex. på sådant sätt, att man mellan formens begge hälfter inlade ett stycke tyg, hvilket stod i förbindelse med utsidan af formen, så att när de två hälfterna blifvit lagda på

¹ Fullkomligt kunde icke handverkarne förjagas från landet, det var ej ens möjligt att der alldeles undvara dem. Också talar t. ex. Upplandslagen om geruingsmän, som sitta i socknen och icke så.

hvarandra, den utstickande delen af tyget antändes; elden förtärde småningom hela tygstycket och derigenom uppstod mellan de två formarne ett tomrum af obetydlig höjd, som, när en flytande silfvermassa blifvit ingjuten och fått svalna, lemnade en tunn silfverplåt, hvilken från formen hade erhållit, hvad dennas lera, ännu mjuk, hade lånat från det inlagda tygstycket, nämligen en trogen kopia af dess textur. Man finner dock icke alltid detta vittnesbörd om arbetsättet, emedan man var angelägen om att genom glättning gifva silfverplåten ökad finhet. Tunna silfverplåtar förekomma på baksidorna af de runda halssmyckena fig. 87 och 89, 96 och 98, i smyckena 95 och 97 samt i de flesta af de s. 173 afbildade perlorna. Alla dessa tunna silfverplåtar eller silfverbleck hafva dock icke från början erhållit sin tunnhet i gjutformen, utan vunnit den genom hamring. Huru man förstod att med mästenskap använda hammaren, visar silfverskålen fig. 64, å hvilken man ännu skönjer märkena af slagen, hvarmed silfverplåten drifvits ut, så att han erhållit denna ganska prydliga skålform, och derjämte, med största noggrannhet, yttersidans upphöjningar åstadkommits. Skålens storlek

129. Hängsmycke af silfver.

förböd användandet af en alltför tunn plåt; de tunnaste våra fynd visa, förekomma i perlorna.

En god föreställning om våre fäders skicklighet att föra hammaren kunna vi ock vinna genom att gifva närmare akt på bältet fig. 77, halsringen fig. 78, armringarne fig. 81, 84 och 86. Alla bestå af en eller flere trådar, af trådar, som än hafva öfverallt samma tjocklek, än äro på midten tjockast med smalare ändar. Arbetets finhet ligger här i den jämnhet, med hvilken antingen den gifna tjockleken bevarats eller afsmalningen försiggår från midten till ändarne. Jag hänvisar särskildt till fig. 86 — huru skulle denna ring taga sig ut, om hans löst flätade trådar voro ojämna eller här och der knöliga? — samt till fig. 77 och 78. Båda dessa ringar bestå af parvis sammanfogade trådar. Om icke den enskilde tråden var regelbunden i sin öfvergång från största till minsta tjocklek, skulle paret blifva ojämnt och otympligt, och ännu ojämnare och otympligare skulle naturligtvis de sammanlagda trådparen,

Fig. 129. Ur samma fynd som originalet till fig. 94.

som bilda ringen, hafva blifvit. Något sådant lyte har jag dock aldrig funnit hos de hundratal af ringar af denna modell, som förvaras i Statens Historiska Museum och som jag noga granskat. Låset på dessa och liknande ringar är alltid enkelt, ibland smakfullt. Å ringarne fig. 77 och 78 hafva de yttersta trådarne blifvit sammanhamrade till aflånga skifvor, af hvilka den ena försågs med en öppning, den andra med en hake. Dessa ringar kunde således med lätthet öppnas, hvarförutan de hade varit föga användbara, ty en ring, som är ämnad att bäras om lifvet eller halsen, kan man icke träda på sig. Detta kan man deremot i de flesta fall göra med armringar, och de äro derföre i allmänhet försedda med lås, som allenast med svårighet öppnas. Vi kunna lära deras beskaffenhet af fig. 81, 84 och 86. De båda ändarnes många trådar, der sådana funnos, hamrades samman till hvar sin förlängd ten, aftagande i tjocklek utåt, och hvardera af dessa ändtenar drogs ut, lades sedan i cirkelform, böjdes om ett tag och leddes slutligen öfver till den motsatta ändtenen, kring hvilken han lindades. Dessa lås, hvilkas konstruktion för öfrigt är i Norden äldre än det arabiska inflytandets tid, äro ganska prydliga.

Man skydde nakna ytor. Sätten att pryda dem voro mångfaldiga. Å skålen fig. 64 saknar visserligen sjelfva sidan ornament, men enformigheten häfves af de tätt intill hvarandra liggande, radierande förhöjningarna. God smak fordrade emellertid, att dessa förhöjningar icke skulle fortsättas ända till kanten: deruppe behöfdes ett sammanhållande element och man fick det i form af en slät kant. Men god smak fordrade äfven, att denna släta kant skulle mista intryck af enformighet, och detta syfte vanns genom att på densamma ingravera en rad af kopplade ormar. Till yttermera visso förgylldes denna kant utvändigt, och på enahanda sätt, med gravering och förgyllning, behandlades den inre bottenytan (fig. 64 a).

Förgyllningen förutsätter bekantskap med qvicksilfver, hvilket åter förutsätter en samfärdsel, som möjliggjorde transport af ömtåliga föremål.

De graverade ornamenten, hvilkas motiv äro lånade från den föregående hedna perioden, äro tecknade med mycken säkerhet. Ornamentet å den öfre kanten förekommer nästan alldeles lika å en sten, som sitter i muren af Vamblingbo kyrka på Gotland. Att man fortfarande bevarade förkärlek för de gamla motiven se vi äfven af fig. 94. Derjämte använde man med fördel lineära motiv (jfr t. ex. fig. 95), men man var mindre lycklig, när det var fråga om återgifvande af bilder ur verkligheten. Menniskoansigtetna fig. 96—98 äro ganska barbariska.

De metallplattor, som skulle arbetas till smycken och för sådant ändamål orneras, bereddtes från början för sin bestämmelse. De upphöjningar, som borde förekomma här och der, anbragtes antingen genom gjutning eller ock genom drifning d. v. s. hamring eller pressning från

undersidan. Så hafva t. ex. de starkt upphöjda hufvudornamenten äfvensom det runda midtstycket å fig. 90 tillkommit, äfvensom de flere å fig. 129 förekommande upphöjningarna.

En myckenhet andra medel stodo den tidens arbetare till buds, när de ville beröfva metallytorna deras enformighet. Man hade stämplar af olika mönster, som man använde på de föremål, som skulle orneras. och använde så, att stämplarnes aftryck bildade linier eller symmetriska figurer. Prof på dessa stämplor finna vi fig. 77, å låsdelen: en cirkelformig och en firsidig — fig. 80: tresidig med tre punkter skilda af två snedlinier — fig. 82: sju-sidiga med ytan upptagen af en mängd punkter — fig. 83: en cirkelformig, en punktformig, en snedspetsig; flere djupa insänkningar äro åstadkomna i sjelfva gjutningen — fig. 84: tresidig med tre punkter — fig. 91: tre- och sju-sidiga, cirkel- och punktformade.

Vidare kände man konsten att åstadkomma filigranornament: man tillverkade enkla eller flätade trådar eller korn, allt af finaste mått, och fäste dessa medels lödning å metallytorna, så att de bildade mönster. Vi se denna teknik å fig. 87, 89, 90, 95—100, 102—104, 106—111. Perlan fig. 105 är bildad af en spirallagd, tvärstreckad silfvertråd.

Det i filigran utförda mönstret å fig. 89 utgör en sen kopia af en äldre typ, det är ett mönster stadt i full upplösning. Mönstret fig. 87 förtjenar deremot allt erkännande, i synnerhet om man jämför det med en modern kopia, som för några år sedan gjordes af en guldsmed i Stockholm. Han hade icke uppmärksammat, att vissa af filigranornamenten måste göras starkare än de andra, så att man kunde få ett hufvudmönster, till hvilket återstoden kunde sluta sig som ett bihang.

Slutligen förstod man att fylla ingraverade linier eller på annat sätt erhållna fördjupningar med niello d. v. s. svafvelblandad metall, hvilken genom sin svartblåa färg sticker af från den omgifvande naturliga silfverfärgen eller den matta förgyllningen. Prof på niello-inläggning förekomma å fig. 85 och 129. Dessutom visste man att bereda ett kraftigt afbrott genom att uti på bottenytan fastlödda hylsor infatta färgade stenar (fig. 90) eller färgade glasstycken.

Sedan guldsmedsycket hade blifvit förlagdt till städerna och der drefs efter utländska förebilder, höjdes detta handverk så godt som uteslutande genom upptagande af en del nya motiv, som man lånade från den samtida konsten inom hennes olika grenar. Det synes dock icke, som om det fullkomligt lyckats att utrota guldsmedet å landet. De ofta upprepade förbuden låta oss ana stor ovillighet att lyda och en ovillighet, som visade sig ej allenast i tanke och ord, utan äfven i handling. Bland den svenska allmogens nuvarande silfversmycken förekomma typer, som synas vara lånade från urgamla mönster. Vi hafva måhända för deras bevarande att tacka, i viss mon, de ute på landet arbetande guldsmederne.

Innan i vårt land grufvbrytningen begynnades, måste man söka det för alla det materiella livets förhållanden så nödiga jernet öfverallt hvarest det fanns åtkomligt, förnämligast i form af myrmalm. En urgammal fyndort för jernet var landet kring den nedre Dalelfven, det s. k. Jernbäralandet, såsom malmort viktigt långt före medeltidens början. Inom den del af detta område, som jag haft tillfälle att besöka, Österfernebo och Hedesunda socknar, finnes vanligen å hvar gård en 'slagggåker', hvilken gör skäl för namnet. I grafrosen från såväl den tidigare som den senare jernaldern har jag der funnit stora slaggstycken. Att den utsmälta metallen härifrån i gammal tid utfördes, kunna vi sluta af de fornsaker, som här hittats och alls icke ega ett uppländskt tycke: de synas vara komna från andra sidan Östersjön, vare sig från Gotland eller från den kust, som numera tillhör Ryssland. Det är klart, att äfven sedan man lärt sig att bearbeta grufvorna, skulle myrmalmen med förkärlek uppsökas och användas, då den icke blott är lättare tillgänglig, utan äfven synnerligen god. Det låg nära till hands, att allmogen i de trakter, der han fortfarande samlade denna malm, af den rika tillgången lockades att på gammalt sätt flitigt sysselsätta sig med smide. Olaus Magni omtalar (bok 6 kap. 6) smederna i Dalarne. Men, tillägger han, äfven längre åt norr, hos Helsingarne, finnas smeder så skicklige, att man knappast någonstädes i Norden finner deras likar. Dessa smeder uppsöka rinnande vatten, i hvilket de anbringa hjul, som sätta hamrarna i rörelse. Att döma efter den i Olai Magni arbete bifogade teckningen — för litet noggrann för att förtjena här återgifvas — hade man för dessa verkstäder inga stora byggnader. Hamrarna, hvar och en med sitt hjul, äro anbragta i det fria, och längst bort ses en för alla hamrarna gemensam härd, omsluten af en cylindrisk upptill öppen mur. Två par invid denna anbragte bälgar hållas i gång med tillhjälp af ett vattenhjul. En i figuren förekommande man synes sysselsatt med tillverkning af mycket långa jernribbor, måhända ämnade till beslag å dörrar eller kistor (jfr fig. 60). Dörrbeslagen omtalar Olaus Magni med särskildt loford. Få vi efter de rika beslag, som förekomma å en mängd kyrkodörrar, bedöma de svenska bondsmedernas skicklighet, så kunna vi ej annat än instämma i Olai beröm. Samma dörrbeslag visa för öfrigt, att bondsmederna icke voro omedvetne om sin duglighet: en och annan af dem ristade sitt namn i runor på någon del af beslagen.

De fräjdade Helsingesmederna hafva icke lemnat sin konst i arf åt senare släkten. »Myr- och sjömalmen, säger Widmark, finnes att tillgå öfverallt i landet och i forna tider utgjorde jern tillverkning deraf en vigtig folknäring, om hvilken all kunskap längesedan upphört, så att om densamma nu ingenting annat erinrar än de i behåll varande slagggvarpen.»¹

¹ *Beskrifning öfver provinsen Helsingland* del 1 s. 17. — Styffe omtalar (*Bidrag till Skandinaviens historia* del 4 s. CXXX) 'jernertrådstillverkningen i Småland' på ett

Myrjern och osmundssmide förekommo så godt som i alla svenska landskap. I Vestergötland¹ har man i nutidens ödemarker funnit väldiga massor af slagg, vittnande om forntida jernproduktion, ovisst under hvilken tid. Sorö kloster i Danmark erhöi af erkebiskop Absalon en gård i Halland, å hvilken jern uppgräfdes, der det fanns mer än ett jernverk och derjämte en 'qvarn', hvarest jern tillverkades. I staden Flensborgs stadgar omtalas år 1284 jern från Blekinge. I norra Skåne fanns mot medeltidens slut ett jernverk.²

Konsten att timra och slöjda i trä måste hafva varit allmän, ty utan den kunde man icke tillfredsställa de dagliga behofven. Om de svenske timmermännens skicklighet har jag redan talat, när det var fråga om husbygge. Samma färdighet fanns tydligen, när det var fråga om de för arbetet inom och utom hus nödiga redskapen. Särskildt omtalar Olaus Magni (bok 13 kap. 28) de många dryckeskärl af trä, som användes, väl svarfvade ur omsorgsfullt valda stycken. Han omtalar 'kåsor', som gjordes af vackra granrötter och pryddes med reliefbilder och färger, runda skålar samt höga bågare. Dessa senare gjordes af björkrötter, som visade en mängd ådror och linier samt olikfärgade fläckar, hvilka stundom sågo ut som djur o. s. v.; fernissade voro dessa bågare ganska prydliga. Att han i dessa uppgifter är sannfärdig, kunna vi sluta af de många, väl arbetade träkärl, som ännu förekomma i allmogens hem och af hvilka en vacker samling finnes i dr Hazeliis museum. Särskildt voro inbyggarna i Mark och Kind, Vestergötlands två sydligaste härad, rika på skog, men fattiga på odelbar mark, kände som skicklige svarfvare.

Men det var ej nog att tillverka, man skulle också sälja, men dervid kom man åter i strid med de privilegier, som voro unnade städerna och som förlade till desse icke blott handverken, utan äfven handeln.³ Städerna kunde icke åtnjuta sina rättigheter, utan att de fattige handverkarne på landet kränktes i en af de enklaste rättigheter, hvilka tillkomma menniskan inom ett ordnad samhälle, rättigheten att genom arbete, hvartill man är villig och hvori man är skicklig, förtjena sitt uppehälle. Medeltidens statskonst kunde icke åvägabringa förlikning mellan de stridande intressena. Derföre blefvo ock sådana orter, der man i högre grad vinnlade sig om husslöjd, t. ex. södra Vestergötland och tillstötande delar af Småland, upprorshärdar såväl under medeltiden, som under k. Gustafs derefter följande regering.

På tal om träslöjd få vi icke förgäta båtbygget, som under medeltiden spelade en vidare större rol än nu. Den tiden var, då isen ej

sådant sätt, att man kunde förledas att anse den hafva varit en allmogeslöjd. Det bref han åberopar omtalar 'Kalmaretråd' och hafva vi här således alster af ett i stad utöfvadt handverk.

¹ I Vestgötalagen talas om jernblåsare, som sälja ondt jern.

² Allen, *De tre nordiske Rigers Historie* del 4, s. 83.

täckte vattnen, båten det mest omtyckta fordonet. Om än den svenska allmogens skepp, ämnade för mindre vatten, icke kunde mäta sig med de norska, voro dock de svenske bönderne, om vi få tro Olaus Magni, gode byggare såväl af båtar som ekstockar, hvilka ibland voro så stora, att de kunde bära 20—30 personer. Helt visst är den färdighet, som en del af vår allmoge för närvarande har i båtbygge, ett arf från gamla tider. Jag kan icke här afbilda någon båt under medeltiden byggd af en svensk bonde, hvadan jag nöjer mig med att visa (fig. 130) huru Noak bygger sin ark. Jag misstänker, att modellen är mera svensk än semitisk.¹

Annorstädes, der man hade mera arbetskrafter än jordbruket kräfde, sysselsatte man sig med väfnad, vare sig af lärft eller vadmal. I de orter, der väfnadsindustrien företrädesvis idkades, fingo lärft och vadmal göra tjänst som värde mätare, man betalade med visst antal alnar af det ena eller andra slaget, man använde till och med, för att angifva olika värden, samma namn, som betecknade de olika enheterna i vigt- och

130. Båtbygge.

myntsystemet, så att man talade om mark och öre lärft eller vadmal. Särskildt omtalas vadmalsindustrien på Öland. Mycket lärft tillverkades i Vestmanland, ännu mer var redan då Helsingelärfvet omtaladt. Att denna industri går tillbaka till heden tid, kunna vi sluta deraf att redan så tidigt som före utgången af 1100-talet uppbar Uppsala erkebiskop, när han besökte 'de nyomvände i Helsingland', en skatt af lärft (DS nr 98).

I Halland kokades salt,² men hvad man der vann fyllde allenast en obetydlig del af behovet. I Danmark och Norge tillverkades mera salt, i Danmark antingen genom afdunstning af instängda vattenförråd eller genom bränning af salthaltig tång, i Norge genom uppumpning från större djup af salt vatten, som sedan kokades på stranden i stora kittlar. I det egentliga Sverige deremot kokades intet salt, utan hemtades hvad man behöfde utifrån. Under fredstid gick detta lätt, men under örlig, då handeln var hämmad, blef saltet dyrt, derest det kunde fås för penningar, och ju dyrare saltet blef, desto bittrare blef gemenligen hos allmogen stämningen mot de maktegande, vare sig kriget var rättmätigt eller icke. Erkebiskop Johannes Magni, som hvad man än i öfrigt må säga om honom, var en man som på det varmaste älskade sift land och i mycket sökte främja dess välfärd, hade i utlandet studerat konsten att på bästa sätt koka salt och sökte införa de främmande

Fig. 130. Noak timrar på arken. Efter hvalfmålning i Risinge kyrka. Jfr fig. 74.

¹ Det är mycket möjligt, att några af de ekstockar (af ek eller andra träd), som hittats i Sveriges torvfossar, böra hänföras till medeltiden. Den höga ålder, som allmänna meningen tillägger dessa ekstockar, är i många, kanske i de flesta fall inbillad.

² Enligt ett bref af år 1197, jfr Allen, *De tre nordiske Rigers Historie*, del 4, s. 83.

metoderna i Sverige, men hans bemödande strandade, såsom det uppgifves, genom de svårigheter, som köpmännen i Stockholm, ifrige att behålla sin förtjenst, beredde. Sannolikt var dock deras sjelfviskhet icke den enda orsaken till företagens misslyckande. Det var i Norrland som saltet skulle vinnas, men utanför Norrlands kust är vattnets salthalt icke tillräckligt stor, för att salttillverkning der skulle kunna ske i någon större skala.

Murbruk var under Sveriges hedna tid okänt. Under medeltiden, som förmedlade bekantskapen med utlandets vanor, infördes äfven konsten att med kalk i förening med sand (som för öfrigt ingalunda plägade vara af fin beskaffenhet) åstadkomma ett fyllnadsmedel mellan stenarne i en mur, som på samma gång var ett bindningsmedel. Denna konst vann så mycket lättare insteg, som kalk kunde erhållas flerstädes i Sverige: i Skåne, Vester- och Östergötland, på Öland och Gotland samt på Åland. Den åländska kalken omtalas ganska ofta i Stockholms stads räkenskaper.

Omfånget af qvinnornas verksamhet är redan i det föregående omtaladt. Hvad å föregående sida förekommer ger mig emellertid anledning att å nytt påpeka, att spånad och väfnad i allmänhet voro qvinnornas värf. Så få uppgifter om denna deras verksamhet finnas emellertid att hemta från vår medeltids handlingar och bildverk, att jag ej här kan ingå i någon utförligare framställning.

Med afseende på spinnredskapens historia berättar Hyltén-Cavallius¹ följande.

»Spinnredskapen var från början en kort käpp med en liten krok i den öfre ändan, liknande den enkla spinnkrok, som ännu i landet brukas, när man snor metrefvar. En sådan käpp fick namn af ten, spinn-ten. Tidigt uppfann man likväl, att midt på tenen fästa en trilla (trissa) af sten eller trä, för att lätta omsvängningen. I denna mera utbildade form är tenen en slända. Vid spinnandet fattades sländan nedtill med högra handen och sattes i en snurrande rörelse; kroken upptill kringvred då tonaden och snodde tråden, som efteråt upplindades omkring tenen.»

»Sländorna voro af olika storlek efter tonadens beskaffenhet. Den mindre, som blott kunde brukas att spinna ull eller lin, fick namn af handslända och fördes med höger hand, medan tonaden virad om en smal käpp, hölls i venstra handen eller under venstra armen. Qvinnan kunde på detta sätt sköta sin spånad äfven under gåendet.»

»Käppen, hvarå blåntotten eller tonaden var vefvad, fick i Värend namn af totte eller tottaträ. Snart fann man beqvämare att uppsätta totten på ett knävinkligt trä, hvars nedre ända instacks i ett hål på bänken. Detta trä med totte och slända fick då namn af rock, spinnrock. Spinnrocken gjordes flyttbar, genom att fästas i en rörlig bänk eller

¹ *Värend och Virnarne* del. 2. s. 124 f.

pall, hvilken på detta sätt äfven kom att räknas som tillbehör till rocken.»

»Öfvergången till mekanisk spinnrock med hjul tillhör en nyare tid och bildas af den s. k. vindan, spinnevindan, som ännu ofta förekommer i landet och brukas för att sno tömmar. Spinnevindan vindades omkring med en vef och bestod af ett kugghjul, som utvexlade med andra mindre hjul, i hvilkas axeländar voro fästade krokar. När kugghjulet sedan förändrades till ett större draghjul, som vefvades medels en vefstake, fästad i en trampa, fick spinnnyget namn af vagn, spinnvagn. Den vanliga spinnrocken förekommer ännu under detta namn i det värendeska bygdemålet.»

Alltså ej mindre än fem stadier: den simpla tenen, handsländan med totte, rocken med fastsittande totte och slända, spinnevindan med ett hjul, som vefvades med handen, och spinnvagnen eller hvad vi i riksspråket kalla spinnrocken.

Den tid, då man icke kände annat än den simpla tenen, måste hafva varit mycket aflägsen, ty redan i grafvar från jernålderns början hittas ganska ofta sländtrissor af olika material.

Öfvergången från sländan till rocken, i den betydelse för detta ord, som ofvan angifvits, torde äfven hafva försiggått ganska tidigt. Ordet rock (*rocco*) förekommer redan i fornhögtyskan.

Af gammalt har man uppgifvit, att spinnrocken med hjul uppfunnits år 1530 af en borgare i Braunschweig med namnet Georg. Uppgiften i denna allmänlighet är sannolikt oriktig, alldenstund redan Palsgraves *Eclaircissement de la langue francoyse*, som är tryckt år 1530, omtalar hjulrocken i Frankrike; i detta märkliga arbete öfversättas nämligen orden 'I spyne upon a rocke' med 'je fille au rouet'. Viollet-le-Duc uppgifver, att spinnrocken med hjul 'synes hafva kommit i bruk under 1400-talet'. Ettmüller tror sig hafva funnit spår af spinnhjulet i handskrifter med bilder från samma århundrade. I ett enskildt hus i Konstans blottades för några år sedan en serie målningar, framställande qvinliga sysselsättningar. En af dessa bilder har öfverskriften 'so kan ich es wol gespinnen' och visar en qvinna arbetande med en slända. Dessa målningar äro utförda under början af 1300-talet och synas antyda, att man den tiden icke kände i sydvestra Tyskland hjulrocken. Men en engelsk handskrift från samma tid (*British Museum* 10 E IV) visar hjulrocken i den enklaste formen, såsom spinnevinda, dock försedd med allenast ett stort hjul, som en stående qvinna vefvar med den högra handen; med den venstra drager hon ut tråden från den å hjulpallen i horisontal ställning fästa totten.¹

I Olaf Magni arbete finnas handsländor afbildade (jfr fig. 67); en qvinna med en handslända, lånad från en uppländsk kyrkas mot slutet

¹ Viollet-le-Duc, *Dictionnaire du mobilier français* 2, s. 528; Ettmüller, *Die Frescobilder zu Constanz* (Zürich 1866); Akerman, *On the distaff and the spindle, as the insignia of the female, sex in former times* (Archæologia del. 37).

af 1400-talet utförda hvalfmålningar, är förut intagen fig. 8. Huruvida hjulrocken förekom i Sverige före medeltidens slut känner jag ej. I dr Hazellii museum förvaras en hjulrock från Dalarne med årtalet 1580 och inristad uppgift, att den är den första hjulrock som användes i den trakten.

Om väfstolarne under medeltiden veta vi ännu mindre. I vignetten till kap. 48 af Olai Magni trettionde bok förekommer en mycket knapphändig teckning af en väfvande qvinna. Väfven intager en upprätt ställning, inom en ram bildad af två upprättstående stolpar och i dem insatta tvärträn. Väfverskan sitter framför apparaten och väfver nedifrån uppåt. I Worsaaes *Nordiske Oldsager* förekommer fig. 558 bilden af en stående väfstol från Färöarna, i hvilken väfves uppifrån nedåt. Enligt hvad en tekniker sagt mig, torde dock denna figur vara behäftad med något konstruktionsfel. I Frankrike fanns redan under 1200-talet väfstolar med liggande ränning.¹

Bland de öfriga göromål, som tillkommo qvinnorna, må bakningen här omtalas med några ord. Man bakade mjukt bröd, men äfven hårdt, som, bakadt vid ett barns födelse, kunde gömmas för att ätas vid dess bröllop. Äfven omtalas tunnbrödet, som bakades i norra delen af Sverige, ända ned till Vermland. De till kap. 13 och 16 i nyss nämnda bok af Olai Magni arbete fogade figurerna visa tvänne bakscener: å den förre ses bullarne upplagda på långa bräden och en qvinna skjuter med en brödspade af vanlig form andra bullar in i en stor murad ugn. Den andra scenen visar tillverkningen af tunnbröd. En sittande qvinna kafflar ut degen i en stor och tunn skifva, en annan qvinna har med kafflen förflyttat en sådan degskifva på en rund jernplåt, som uppuren af tre fötter står öfver en måttlig eld. I ett hörn af rummet ses en hel hop af kakor.

Det har icke varit min mening att här skriva den svenska huslöjdens historia under medeltiden, ty det är en historia, som aldrig af brist på material kan skrivas. Det är endast i enstaka punkter som vi kunna, tack vare ett sammanknipande af arkeologiens och historiens resultat, tack vare enstaka uppgifter från tiden i fråga, erhålla någon kunskap rörande detta ämne, och detta aldrig annat än i de fall, då antingen frambringandet af ett nyttigt råämne eller dess bearbetning skedde i sådan skala, att det öfversteg husbehovets mått samt således handel och utförsel från en del af landet till en annan kunde komma i fråga.

Hvad allt det öfriga beträffar, om hvilket vi sakna underrättelser, kunna vi vara förvissade, att under medeltiden tillverkade den svenske bonden hvad han i sitt hus behöfde. För huset, för redskapen, för sitt och de sinas utstyrsel behöfde han icke gå till staden att köpa,

¹ Viollet-le-Duc, nyss anf. arbete del. 2, s. 522.

såvida det icke var fråga om en silfversked, en guldring eller något annat smycke, som det kanske var svårt att få på landsbygden. Men som bonden var dömd att söka sin salumarknad i staden — lifsförnödenheter fingo dock, städerne till trots, säljas på landet — måste han äfven der köpa något. Att han för sina varor fick ersättning i varor företrädesvis, kunna vi sluta deraf, att det på landet nästan alltid var ondt om klingande mynt, men dessa varor voro i främsta rummet förnödenhetsartiklar, salt, humle, kanske, i vissa orter säd, kanske, om bonden var anlagd för högfärd, kläde från Flandern.

Slutfiguren är lånad från en funt, förr tillhörig Svanshals kyrka i Östergötland, nu förvarad i Statens Historiska Museum.

FEMTE KAPITLET.

Skatterna.¹

Innehåll: Skatternas uppkomst. — Konungens inkomster. — Skatteväsendet i äldre tid i Skåne, Halland och Blekinge. — Personal-, grund- och förmögenhetsskatt. — Ordinarie skatter. — Extra gårdar. — Uppbörden. — Afgifter till embetsmän. — Skatter till kyrkan och de andlige.

n berättelse om det äldsta tidskifte i vårt land, som var föremål för medeltidens uppmärksamhet, förtäljer, att till Odin gaf folket i hela Svitjod en skattepenning för hvart näf (= näsa) d. v. s. för hvar person; till gengäld skulle han värja landet för ofrid samt offra för folket till äring.

Den historiska kritiken har visserligen förfarit ganska omildt med den Odin, som införts i våra häfder såsom menniska och konung. Det är höjdt öfver allt tvifvel, att Odin hör till gudarnes verld. Men då i Sverige ända ifrån tider så aflägsna, att ingen mindes dem, en af folkets ätter var så framstående, att konungarne alltid togos ur henne, kräfdes för detta förhållande en förklaring som, då hon ej på annat sätt kunde vinnas, måste på fri hand konstrueras, och man lät då den kongliga ättens höghet bero på härstamning från gudarne. När kristendomen hade vunnit insteg i landet och man ej längre kunde hålla på gudarne såsom sådana, var man villig att låta dem som menniskor taga plats såsom de främste i konungarnes rad. Så gick Snorre Sturleson till väga, som lemnat oss underrättelsen om näfgälden.

Men äfven om vi icke kunna tillerkänna Odin hedersplatsen som den förste konungen i vår historia, följer deraf icke, att allt det som

Initialen är lånad från en engelsk handskrift från 1100-talet. Jfr Shaw's s. 1 anförda arbete.

¹ I detta kapitel omtalas allenast allmogens utskylder. De skattebördor, som hvilade på borgerskapet, de privilegierade näringarna, adeln och presterskapet omtalas i de följande tre böckerna.

om honom och hans tid berättas helt enkelt får förvisas till fabelns område. Mycket af hvad Isländingarne berätta om honom är uppenbarligen myter, men somt af det som säges kan dock tillhöra det verkligas område. I stället för Odins namn må vi allenast sätta den mera sväfvande beteckningen: vårt folks äldsta tid. Snorres berättelse om näfågälden visar åtminstone, att man under 1200-talet var öfvertygad derom, att skatt funnits i landet lika länge som der funnits en regering.

Uti det gamla svenska samhället, hvarest en genomförd organisation saknades, gjorde sig personlighetsprincipen gällande framför alla andra. Det allmänna hade i väsentlig mon en privaträttslig karaktär. Konungen var en person med enskild förmögenhet, som han hemtade från sin jord och som han under den hedna tiden ökade, alldeles som bonden, genom lyckosamma härfärder. Hans förmögenhet var i allmänhet större än de andres och på grund deraf kunde han utöfva större frikostighet, omgifva sig med mera folk, i allmänhet uppträda med den större glans, som höfdes den främste i samhället. Mycket af hvad han gjorde gick visserligen ut på att häfda hans egen maktställning, men annat uträttades för folkets skuld och kräfde å dess sida utom tacksamheten ett annat slag af erkänsla. Konungen förestod de stora offren i Uppsala och hade för dem utgifter, under det de öfrige gudstjenstfrände hade idel fördel och njutning. Det var därför icke mer än billigt, att folket lemnade honom bidrag, i synnerhet som seden att genom sammanskott lindra offerföreståndarens kostnad var allmän i Norden. Vidare var konungen, som ej den tiden hade någon fast hufvudstad, ofta stadd på resor, under hvilka han stannade än här än der i riket. Såvida ej särskild nöd var för handen, såg hvar landsort gerna hofvet hos sig, om icke annat därför att man kunde hafva direkt fördel af konungens närvara, i det man då kunde lättare påkalla hans uppmärksamhet för ortens angelägenheter och utbedja sig hans dom i tvistiga mål. Som konungen icke reste i första hand för sin skuld utan för folkets, var det ej heller mer än billigt, att han till sitt uppehälle, när han hade slagit sig ned på någon kungsgård, erhöi af nejdens inbyggare underhåll och den hjälp han i öfrigt kunde behöfva. När konungen drog med härsköld ut i främmande land, för att vidga sitt rike eller vinna byte, var det visserligen ofta han som hade den största fördelen deraf, men ingen af hans följeslagar blef lottlös och hans ära var landets. Det föll af sig sjelft att folket skulle deltaga i eller bidraga till dessa färder, så mycket hellre som manlig idrott var allas lust.

De utgifter, som utrustandet af härfärderna och konungens mottagande i landets olika delar kräfde, betraktades näppeligen i den äldsta tiden som en skatt. En sådan var deremot den nässkatt, hvars införande traditionen förlägger till Odins tid.

Under åberopande af förhållandena på Island uttalar professor Berg-falk i sin dessvärre aldrig fullbordade afhandling *Om svenska jordens beskattning till och med början af 17:de århundradet* (s. 95) den åsigt, att konungen från början uppburit denna skatt i egenskap af tempel-föreståndare. De isländska analogierna äro i detta fall mycket bindande, men vi borde äfven vara berättigade att fästa någon vikt vid det andra ordet i Ynglingasagan, att konungen skulle värja folkets land och dervid gifva detta uttryck en något större utsträckning, så att vi icke tänka uteslutande på rikets försvar utåt, utan äfven på värnandet af frihet och rätt i det inre. Konungen var den högste skiparen af rättvisa, i synnerhet i ett rike, hvars olika delar af gammalt egde sins emellan stridande rättssedvänjor, och det låg icke fjärran från den nordiska eller i allmänhet den germanska seden att gifva erkännande åt denna konungens välgörande verksamhet genom yttre gåfvor. Redan Tacitus berättar, att i de germanska samhällena plögade hvar man gifva höfdingen gåfvor i boskap eller säd, hvilket, för hederns skuld mottaget, användes till det dagliga uppehållet. De märkliga frankiska tideböcker, som pläga benämnas efter klostret i Lorsch (*annales laureshamenses*), berätta, huru folket efter gammal sed bragte skänker åt konungen och satt denne dervid på sin tron, med sin *major domus* vid sidan, omgifven af hären, således i all glansen af sitt majestät.¹

Men om vi sålunda antaga giltigheten af Snorres berättelse i hufvudsak, torde det vara nödigt att uttala en reservation med afseende på en detalj. Jag menar uttrycket penning. Ty på Odins tid d. v. s. (på nutidens historiska språk) i den del af vårt folks forntid, som ligger före skriftlig uppteckning, hade man i Sverige inga penningar att gifva, utan torde det som lemnades konungen hafva bestått i varor, lefvande eller döda.

Det fornnordiska språket begagnar det mycket betecknande uttrycket skattegåfvor. Låt vara att skatten icke var fullt frivillig, eftersom han gafs i följd af en känsla af förpligtelse, hade han dock i väsentlig mon karaktären af en gåfva, men miste småningom denna egenskap, i det skatten förvandlades till en stadgad afgift, hvars belopp ej berodde af gifvarens godtycke. Det synes som om Snorre ville åt denna stadgade skatt förläna en hög ålder genom sitt tal om den Odinska näspenningen, men är detta hans mening, torde hon knappast kunna anses fullt berättigad. Öfvergången från gåfva till verklig skatt torde hafva försiggått senare.

Såsom öfrrens föreståndare hade konungen en annan inkomst, nämligen afkastningen af de rundtomkring i landet liggande gods, som med ett gemensamt namn kallades Uppsala öd, emedan de tillhörde rikets hufvudtempel vid Föres-ån. När det svenska folket hade blifvit kristnadt och Uppsala-templet försvunnit, behöllo dessa gods, med be-

¹ Jfr Grimm, *Deutsche Rechtsalterthümer* s. 245.

varadt namn, karaktären af oförytterlig kronans egendom. Men kronans egendom var under medeltiden konungens. Äfven om han ej kunde afyttra eller bortskänka allt kronogods, var dock afkastningen hans, att användas efter godtycke. Den simplaste statsklokhets ålade konungen att använda denna afkastning, så snart det behöfdes, till landets bästa, och för samma ändamål åtgick i betydlig mån hans egen, ärfda eller förvärfda förmögenhet. Huru fast rotad denna uppfattning var, kunna vi se af de svåra förvecklingar, i hvilka Sturarne såsom riksföreståndare allt som oftast kommo, när de under sin provisoriska maktställning icke ville offra all sin enskilda egendom för riket, utan kräfde af de öfrige stormännen understöd. Den beskyllning för sjelfvisk snikenhet å deras sida, som på grund häraf samtiden antydde och efterverlden stundom uttalat, är näppeligen befogad.

Enligt k. Magnus Erikssons landslag voro konungens inkomster följande. Konungen, heter det, eger att lefva af Uppsala öd, kronans gods och årliga laga utskylder, men han eger ej att lägga någon ny tunga på sitt land, utom i de fall att en utländsk här vill härja landet eller någon inländes sätter sig upp mot honom och han ej förmår att försvara sig utan att anlita undersåtarnes bidrag, vidare när han vill bortgifta son eller dotter, när han skall kröas eller rida Eriksgata, när han behöfver bygga fästen eller hus på Uppsala öds gods. Huru svaga i systematiskt hänseende medeltidens lagar voro, kunna vi se icke minst af detta ställe, som säger sig uppräknat konungens inkomster och dock glömmet flere. Förteckningen kompletteras i någon mån genom ett tillägg till Vestgötalagen, i hvilket äfven omtalas konungens ensaksböter, böterna för dulgadråp (= de böter, som för ett mord, hvars upphofsman ej var känd, erlades af de i mordställets närhet boende), dana-arf (= arf efter person, som dött utan att hafva arvingar eller hafva förordnat om sin förmögenhet) samt tredjedelen af alla sakören eller öfriga böter.

Konungen egde rätt till böter, emedan han utgjorde en rättens personifikation och brotten derigenom inneburo en kränkning af hans värdighet. Såsom representant för det allmänna inträdde han i arfvet efter den, som ingen hade att ärfva. De extra skatter, som pålades, när hans barn skulle giftas eller han sjelf genom kröningen mottaga kyrkans invigning till sitt maktpåliggande embete, voro minnen af den tid, då man, i känslan af förpligtelser till konungen, gaf honom gåfvor. Den skatt, som utgick för Eriksgatan, berodde på folkets gamla skyldighet att bidraga till konungens underhåll när han reste genom landet. Den skatt, som kunde påläggas i krigstid eller för fästningarnas skuld, grundade sig på folkets naturliga skyldighet att deltaga i rikets försvar.

Sålunda äro de extra gärderna motiverade just genom de skäl för skatts erläggande, som af gammalt gjorde sig gällande i de nordiska

och germanska samhällena. Men hvilka voro då de ordinarie skatterna, 'de årliga laga utskylderna'? Hvilade väl de på en annan grund?

Visserligen icke. Likasom skattegåfvan förvandlades till en egentlig skatt, så antogo småningom de tillfälliga bidrag, som folket af gammalt hade lemnat i tider af krigsfara eller under konungens resor, karaktären. af ständiga skattetitlar, som årligen togos i anspråk. När de extra bidragen hade blifvit ordinarie och de tillfälliga omständigheter inträffade, som fordom hade föranledt de extra bidragen, utkräfdes numera nya extra gårdar, tillfälliga såsom afsedda att fylla tillfälliga behof. Detta kunde icke ske, derest man icke under tidernas lopp hade förgätit, huru de s. k. årliga laga utskylderna hade tillkommit, men denna förgätenhet hade ej kunnat inträffa, derest icke utvecklingen hade försiggått helt långsamt. Hon var så långsam att vi icke kunna märka hennes spår i tidens urkunder, som för öfrigt för den äldsta tiden, då denna förvandling skedde, äro ytterst få.

Denna brist på samtida, fullständiga underrättelser kännes svårt för hvart steg man tager under försöket att vinna klarhet öfver det svenska skatteväsendet under medeltiden. Hvar och en, som försökt göra något i denna riktning, måste erkänna denna svårighet och torde på denna grund känna sig villig att med mildhet bedöma de brister, som förekomma i den följande framställningen, för hvilken historien om våra inre förhållanden haft att lemna alltför få förberedande undersökningar.

Skåne, Halland och Blekinge hörde under medeltiden allenast en kort tid till Sverige. Den lag och den sed, som herrskade i dessa land, voro danska och det är derföre lämpligast att behandla de i dem förekommande skatteförhållandena för sig. Så mycket hellre vidtager jag denna anordning, som jag derigenom kommer i tillfälle att framhålla de skarpsinniga undersökningar rörande det äldre danska skatteväsendet, som Johannes Steenstrup framlagt i sina *Studier over Kong Valdemars Jordebog*, hvilken jordebok, som till större delen härstammar från år 1231, är rik på detaljuppgifter, som vi sakna för de samtida svenska förhållandena. För att förstå dessa är det derföre af vigt att på förhand känna jordebokens uppgifter och den tolkning, som af dem blifvit gifven.

De ordinarie skatterna voro tre: nathold (*stuþ*), inne och leding.

I. Nathold och stud. När folket tog emot konungen under hans resor och undfagnade honom sades det 'yde gjæsteri' eller 'nathold' (= *facere procuracionem* eller *apparatus ii, iii etc. noctium*). Enligt Schlyter betecknar *stuþ* (ursprungligen = ett sammanskott till någons understöd, jfr *brandstod*) en årlig skatt till konungen, hvilken uppkommit ur de sammanskott af livsmedel, som från början gjordes till honom under hans resor. Steenstrup ger följande närmare bestämmelse: *stuþ* är en del af 'natholdet', och följdes vid skattens utgifvande den regel,

att endast hvar tredje år inträdde en verklig 'gjesteriproduction', som var fullständig, när konungen var personligen tillstädes.

Vi skola litet närmare granska de uppgifter i jordeboken, som röra våra tre f. d. danska provinser.

I jordebokens hufvudafdelning förekomma för Halland, om vi utsluta några tillfälliga inkomster samt sådana, som härflöto från särskilda förhållanden, såsom laxfisket i Laga-ån (1,000 laxar om året), följande uppgifter:¹

Högs härad: 4 nätters tjenst (*servicium iv noctium*), af hvilka hvarje löses med 15 mark silfver.

Tunderås härad (= Tönnersjö): 40 mark silfver.

Halmstads härad: 3 nätters tjenst eller 50 mark silfver.

Årestads härad: 3 nätters tjenst eller 50 mark silfver.

Farthuse härad (Faurås'): 4 nätters tjenst eller 60 mark silfver utom annat.

Hänöffe härad (= Himle): 80 mark silfver.

Viskardals härad (= Viske): 40 mark silfver.

Fjäre härad: 80 mark silfver.

Den skatt, som här omtalas, är tydligen 'natholdet', gifvet *in natura* eller aflöst med en summa, som icke var i alla härad densamma. I fyra härad synes man en gång för alla hafva befriat sig från skyldigheten att lemna varor. Då i jordebokens hufvudlista icke omtalas någon annan skatt än stud, kunna vi deraf förstå denna skattetitels stora betydelse.

Jordeboken innehåller äfven en annan förteckning öfver den danske konungens inkomster från Halland, i hvilken förekomma mera detaljerade upplysningar om studen. Hvar härad gaf:

Högs härad: 25 mark (antagligen hafre)² i vinterstud, 9 mark i vårstud.

Tönnersjö härad: 24 mark hafre i vinterstud, 8 mark i vårstud.

Halmstads härad: 13 mark hafre i vinterstud, 5 mark i vårstud.

Årestads härad: 25 mark hafre, 10 mark korn, 18 mark penningar i vinterstud, 7 mark hafre, 27 pund smör i vårstud.

Faurås härad: 5 mark korn, 28 mark hafre i vinterstud, 7 mark hafre, 13 pund smör, 13 pund ost, 13 mark penningar i vårstud.

Himle härad gifver ett år 24 mark hafre, 4 mark honung, 38 pund smör, 38 pund ost, 18 öre silfver, det andra året samma belopp, det tredje året 24 oxar, 12 mark honung, 4 mark säd, 4 mark malt, 24 skinkor, 24 svin, 60 får, 3 mark silfver, — då konungen sjelf kommer, ytterligare af hvar bonde en höna eller en half gås.

¹ Jfr Nielsen, *Kong Valdemar den andens Jordebog* s. 43.

² En mark säd (= 288 skäppor) hade i Danmark omkr. 1230 samma värde som 2 mark silfver. En mark silfvers metallvärde är 30 kronor, men dess köpvärde den tiden var mycket större.

Viske härad gifver ett år 10 oxar, 2 mark honung, 12 mark hafre, 20 örtug silfver, det andra året samma belopp, det tredje året 10 oxar, 6 mark honung, 12 mark hafre, 30 får, 12 skinkor, 11 svin, 2 mark säd, 2 mark malt.

Fjäre härad gifver ett år 25 mark korn, 4 mark honung, 20 oxar, 13 öre silfver, det andra året samma belopp, det tredje året 12 mark honung, 18 mark hafre, 20 oxar, 4 mark säd, 4 mark malt, 24 svin, 24 skinkor, 60 får, 1 pund smör, 1 pund ost, 3 mark silfver till inköp af fisk, samt, då konungen sjelf kommer, af hvar bonde en höna eller en half gås.

Inom flere af Hallands härad aflemnades således studen i två terminer, om vintern och om våren, hvardera gången till olika belopp, hvilken skilnad skulle kunna förklaras genom den olika längden af konungens eller hans ombuds besök, som åtminstone var den fingerade grunden för skattens utgifvande. Det heter på ett ställe i jordeboken,¹ att konungen vintertiden gästade i två nätter (= dygn), hvadan i ett par af Hallands härad, för hvilka under hela året tre dygns gästning var beräknad, vinterstuden borde blifva större än vårstuden, såsom ock är händelsen i ofvanstående lista. Men vårstuden angifves äfven mindre för Högs härad, som var skyldigt till fyra dygns gästning, af hvilka, om två komma på vintern, samma belopp borde komma på våren. Detta är dock icke det enda spörsmål, inför hvilket vi måste stå svarslöse, när vi med hvarandra jämföra de två uppgifterna.

Af föreskrifterna rörande Hallands tre nordligaste härad (för dem göres ingen skilnad mellan vinter- och vårstud) se vi att skatten under två på hvarandra följande år var lägre, men det tredje utgick med högre belopp, äfvensom att man detta tredje år tänkte sig möjligheten af konungens personliga närvara, i hvilket fall skatten var ännu större. För detta kan icke gerna mer än en förklaring gifvas. Den gamla seden att bjuda konungen gåfvor som bidrag till hans underhåll, när han besökte en ort, har förlorat karaktären af frivillighet. Måhända hade under mycket förändrade politiska förhållanden ifvern att frivilligt gifva det erforderliga svalnat, men det är vida troligare att ökade behof å konungens sida, dels i följd af den större lyx, som bekantskapen med utlandets sed framkallat, dels i följd af det mycket stora och mycket anspråksfulla följde, som vanligen beledsagade konungen på hans resor, gjorde det olämpligt att lita på de tillfälliga omständigheter, som voro förbundna med frivilligheten. Man träffade då en öfverenskommelse, som förvandlade den frivilliga gåfvan till en stadgad afgift. Men det stannade icke dervid. Vi se, att hvart tredje år var konungens besök möjligt, men icke visst, och vi kunna deraf med trygghet sluta, att under de två åren var konungens ankomst mer än osannolik. Det finnes också uppgifter i danska handlingar, som visa,

¹ Nielsens upplaga s. 53: procuracio hiemalis domini regis est de duabus noctibus.

att konungen under medeltiden icke plägade besöka hvar trakt oftare än hvar tredje år.¹ Men studen utgick hvar år, ehuru konungen icke kom hvar år, och hade således blifvit förvandlad från en tidtals återkommande till en permanent skatt.

För Skåne finna vi i jordeboken uppgifter, som motsvara de s. 236 upptagna för Halland. För hvar härad (med två undantag) upptages antingen enbart uppgift om det antal dygn, som gästningen skulle fortgå, eller denna uppgift jämte angifvande af aflösningssumman, eller endast en penningesumma, som måste beteckna aflösningens belopp. Det högsta antalet dygn är sex och aflösningssumman uppgifves vara 180 mark silfver. För Blekinge saknas uppgifter, antagligen på grund deraf att detta landskap den tiden var förlänadt till Knut, förut hertig af Reval, fader till Östgöotalagmannen Svantepolk Knutsson.

II. Innæ. Om ordets mening hafva tankarne varit skiljaktige. Det synes dock otvifvelaktigt, att det bör sättas i förbindelse med verbet *inna* (= arbeta), och bör det således öfversättas med arbete, var således mera ett *onus* än en skatt, men kunde dock utgå i form af skatt, då det ofta kunde ligga nära till hands att låta bönderne mot en penningeersättning befrias från arbetet.

Steenstrup omtalar tre slag af arbete: äkt (= körsel), arbete till landets försvar och arbete på konungens gårdar.

Af gammalt hade folket i en trakt, som konungen gästade, förpligtelsen att hjälpa honom vidare på färden. När Knut den helige hade blifvit vald till konung i Halland, berättar Knytlingasagan kap. 28, och skulle fortsätta resan till lands, bad han bönderna gifva sig *reiðskjótar* d. v. s. hästar (jfr i svenskan medeltidsnamnet på hästen skjut samt uttrycket skjutshästar, som förekommer redan i vår medeltids handlingar). Det isländska ordet *reiðskjótar* betecknar utslutande hästar, men danska handlingar visa att skjutsen också kunde utgöras med vagnar och dragare (*planstra et vectigalia*). Skjutsbördan var så mycket drygare, som man skulle fortskaffa icke allenast personerna, utan äfven det husgeråd, som de medförde på resan, hvilket med ett gemensamt namn kallades fateburen. Den senare behöfde dock bönderne aldrig transportera utanför häradets gränser.

Bönderne, som voro bosatte i trakten af ett fäste, voro skyldiga att för detsammans uppförande och underhåll arbeta. Bördan blef tung, då under oroliga tider fästenas antal blef stort. Arbetets tyngd framkallade klagomål och för att stilla missnöjet blef det nödigt för konungarne att mildra bördan, åtminstone genom att fritaga allmogen från arbete under den för jordbruket brådaste tiden. Rörande arbetskyldigheten till underhåll af kungsgårdarnes åbyggnader äro föreskrifterna få och ibland tvetydiga.

¹ Steenstrup s. 164.

III. Ledingen. Det var hvarje mans skyldighet att bidraga till landets försvar, dels genom att möta fienden väpnad, dels genom att från stranden vakta och genom antändande af vårdkasar tillkännagifva för den innanför liggande bygden, att farans ögonblick var inne. Detta åliggande var så oskiljaktigt förenadt med den frie mannens rättigheter, att derifrån kunde befrielse ej gifvas, ej heller kunde skyldigheten i detta afseende aflösas.

Med leding förstod man ej heller de till försvaret hörande åtgärderna, utan betecknade detta ord de krigståg till sjös, som konungen kunde påbjuda, i gammal tid ofta till anfall å närmare eller fjärrare kuster, under den egentliga medeltiden så godt som uteslutande till strid mot en rikets fiende. För att möjliggöra ett snabbt utrustande af flottan var nästan allt landet deladt i skepp (hvad i Sverige kallades skeppslag), hvart och ett skyldigt att underhålla ett skepp med tillbehör och manskap. Likasom konungen icke hvart år besökte alla delar af landet och på grund deraf hvar ort i början icke behöfde årligen bekosta konungens mottagande, så gick ej heller ledingen ut hvart år. Den utkallades naturligtvis, så snart en fiendlig flotta visade sig å landets farvatten, men äfven under fredliga tider, såsom det synes hvart fjerde år. Likheten med nathold och stud går än längre. Liksom stud kom att erläggas äfven de år, då konungen ej väntades, så kom man ock derhän att en ledingsavgift uppbars de år då ingen sjöutrustning förekom. Förpligtelsen till krigstjenst gaf sålunda anledning till en ny skattetitel. Orsaken ligger i öppen dag. Konungarne behöfde ökade inkomster och i sammanhang med utbildandet af medeltidens samhällsskick, som åt bondehären skänkte en underordnad betydelse i jämförelse med hvad den föregående tiden gjort, behöfdes större penningetillgångar, särskildt för att möjliggöra krigsutrustningar i öfverensstämmelse med tidens anda. Så mycket lättare skedde inom detta område öfvergången, som vissa delar af landet icke voro fördelade på skepp. De som bebodde sådan undantagen jord, fingo för sin frihet betala en viss avgift. Dermed var grundsatsen redan gifven, att när man icke gick ut till sjös, erlade man en avgift. Man behöfde allenast gifva denna grundsats en vidsträcktare tillämpning och en sådan uteblef icke.

Under medeltiden finnos tre olika skattegrunder — man erlade en avgift för sin person, för den jord man innehade, eller för sin förmögenhet. I vissa fall blandade sig emellertid de olika skattegrunderna, som vi snart skola se.

Den näspenning Snorre Sturleson omtalar var tydligen en rent personlig avgift. Om denna grund för en skatts utgående sålunda fanns redan under den hedna tiden, borde den göra sig så mycket

mera gällande under den kristna perioden, då kyrkan fordrade personliga afgifter, af hvilka peterspenningen var den förnämsta.

Men dessa personliga afgifter, såväl verldsliga som andliga, förutsätta, att man hade sig bekant, huru många människor funnos i hvar ort. De isländska sagorna, nedskrifna långt efter de tilldragelser de skildra, äro rika på uppgifter om hvem bodde der — äfven om han icke stod i något direkt förhållande till sagans händelser — och huru många personer den eller den hade i sitt hus. Vi kunna deraf förstå, att man i det enskilda lifvet var lifligt intresserad för en folkräkning, hvartill materialier erhöles genom det dagliga lifvets erfarenhet och bearbetades under samtalen vid qvällsbrasan. Församlingspresten hade ett mera formelt utprägladt intresse för en folkräkning. Till honom bragte man barnet för att upptagas i kyrkans sköte, han vigde de två, som med fränders samtycke önskade förena sina öden för framtiden, han lyste frid öfver den, hvars dödliga qvarlefvor anförtroddes åt hvilan i jorden. Han visste säkert, af huru många han hade att uppbära tionde, ty det var icke nog att samla hvad som erböds, utan det var ock hans pligt att bestraffa den, som undandrog sig sin skyldighet. Han insamlade slutligen den penning, som var bestämd för den helige fadern i Rom. Fasta band, den kyrkliga lagens och samvetets, bundo menighetön vid honom och gjorde det för honom lätt att kontrollera äfven talförhållandena inom församlingen.

Men äfven för de verldsliga myndigheterna var det angeläget att verkställa en folkräkning, äfven om man nöjde sig utan de minutiösa uppgifter som nutidens statistiker kräfva. Den fördelning af böterna inom Vestergötland, som jag omtalat s. 54, förutsätter bekantskap med de olika häradenas folkmängd. Att de som uppbyro skatterna voro skyldige att taga reda på antalet människor inom bygden framgår af de få skattelängder som blifvit bevarade intill våra dagar. Så heter det t. ex. i dem, som fördes inom hr Raven van Barnekows svenska län under k. Albrekts tid och som af Styffe blifvit tryckta efter de i arkivet i Schwerin förvarade originalen, att Junäkers hundare har 34 bönder, Daga hundare 28, Vester-Rekarne 100 o. s. v.¹ Medeltiden hade emellertid så ringa begrepp om nyttan af ett systematiskt arbete och systematiska uppgifter, att vi af sådana skattelängder icke erhålla annat än sporadiska upplysningar, alls icke tillräckliga för att lemna användbara bidrag till en fortlöpande befolkningsstatistik. Midt under denna brist är det åtminstone af intresse att finna någon antydning om det sätt, på hvilket folkräkningen tillgick. Det heter nämligen i ett bref af år 1501:² 'jag har farit här omkring och låtit skrifva mantal och hållit hösteting med allmogen såsom sedvänja är.' Det

¹ Styffe, *Bidrag* del. 1, s. 63 f.

² Sturearchivet nr 252.

resultat, till hvilket man kom rörande mantalet, torde hafva inskrifvits i 'häradsboken', som omtalas i en handling af år 1399.

De här ofvan exempelvis anförda siffrorna äro i dubbelt hänseende odugliga att lemna oss en föreställning om befolkningens verkliga storlek; först och främst gälla de allenast den skattdragande allmogen, vidare angifva de allenast hushållen. Ibland äro uttrycken om de personliga afgifter, som under medeltiden utgingo, så dunkla, att man icke rätt vet, huruvida enskilda personer eller hushåll åsyftas. De enskilde (dock endast männen) menas, när det i Upplandslagen (konungabalken kap. 10) heter, att en af skeppvisterna skulle utgöras efter mantal och och detta närmare förklaras så, att skatten skulle utgifvas af bönder, bondesöner, legodränkar och löske män, hvarvid dock undantagas alla de som icke hunnit 20 års ålder och på grund deraf ej ansågos som 'mogande män'. Ännu mera personliga voro de skatter som kyrkan utkräfd, t. ex. då biskopstonden i Viborgs län aflöstes med en smörskatt, som utgick för hvart hufvud af man- eller qvinnokön, som hade fyllt sju år.¹ Om hushåll åter är det meningen, när det talas om 'den som sår' d. v. s. jordbrukaren, hvilket uttryck är liktydigt med benämningen rök, hvarmed menas den härd, från hvilken röken uppsteg, och det hushåll, som i denna härd hade sin medelpunkt.²

Vill man få ett riktigt begrepp om den splittring i de borgerliga förhållandena, som utmärkte medeltiden, framför allt periodens början, hufvudsakligen på grund af arf från äldre tider, och som först under den senare delen började försvinna, i följd af regeringens fortgående, om statsmanna-insigt vittnande bemödanden att göra riket till ett helt, behöfver man allenast kasta en blick på de sätt, som i landets olika delar användes för jordegendomens uppdelande. Det är icke min mening att här försöka skriva det svenska skatteväsendets historia, hvilket skulle taga allt för stort utrymme i anspråk, utan inskränker jag mig till att meddela hufvudresultaten af de undersökningar jag anställt med ledning af originalhandlingar och med begagnande af tidigare forskares arbeten.³ Någon detaljerad redogörelse för de olika

¹ Porthan, *Skrifter* del. 1, s. 269.

² Att 'man som sår' är liktydigt med rök, framgår af en jämförelse mellan DS VI nr 4,615 der det heter, att peterspenning erlades af de bönder, som under året odla och så sina åkrar, för sig och hushållet (rustici — —, qui colunt et seminant in anno agros suos, dant — — pro se et tota familia sue domus) och DS III nr 2,322, der det säges, att samma penning erlades 'de foco quolibit' d. v. s. för hvar härd.

³ De viktigaste upplysningarna om den svenska medeltidens skatteväsende finnas i prof. Bergfalks s. 233 anförda afhandling samt i det tal, hvarmed bibliotekarien Styffe tog inträde i k. Vitterhets Historie och Antiquitetens Akademien, *Framställning af de s. k. grundregalernas uppkomst och tillämpning i Sverige intill slutet af sextonde århundradet, med anledning af den uppdiktade berättelsen om ett riksdagsbeslut på Helgeandsholmen år 1282*, i nämnda akademis *Handlingar* del. 24), i samme författares viktiga arbete *Skandinavien under unionstiden* samt i hans redan flere gånger citerade *Bidrag till Skandinaviens historia*. I flere viktiga punkter har jag kommit till en annan uppfattning än hr Styffe, utan att jag ansett mig mer än i ett fall berättigad att här ingå i någon vidlyftigare motbevisning.

slagen af jordindelning kan jag ej här meddela, men redan de kortfattade anteckningar som följa torde vara tillräckliga för att visa förhållandenas brokiga utseende.

I handlingar rörande Tavastland omtalas krok (derom mera sedan) samt kroksland, till hvilka karplanden torde hafva stått i ett bestämdt förhållande.¹

Inom Nyland förekomma skattmarker jord, på Åland marker skattjord, men, säger hr Styffe, det synes som på Åland marktalet under unionstiden snarare utmärkte jordvärdet än skattebeloppet, eftersom man i urkunderna finner uttrycket markaköp jord.

I egentliga Finland uppgafs andelen i en by genom angifvande af stång- och alntal (t. ex. 6 stänger öfver all byn 1456, 7 stänger kring all Pastakunni by 1472); i skattelängder omtalas rökar, bol och krokar.

I Ångermanland omtalas från början af 1300-talet sättingsland (år 1337), sedermera sædeland (år 1485), slutligen sæland eller seland. Vid k. Gustaf I:s skatteläggning af år 1542 upptogs selandet till 38,416 kvadratalnar.

I Jämtland förekommo sättingsland.

I en handling rörande Medelpad af år 1480 omtalas 8 markajord. Som brefven rörande detta landskap äro få, är det omöjligt att säga, huruvida detta delningssätt var vanligt. I salubref från detta landskap omtalas gårdar.

I Helsingland omtalas stycken jord eller stycken åker äfvensom spannasäden.

För Uppland, för den del af Vestmanland, der åkerbruket var hufvudnärning, för nedre Dalarne (By, Folkärna, Grytnäs, Husby och Skäddvi socknar), för Närke och Södermanland omtalas mark-, öres-, örtugs- och penningeland. I urgammal tid omtalas äfven i Uppland, något senare omtalas i Närke attungar. I Södermanland och Vestmanland omtalas äfven stänger och alnar jord.

Såsom karakteristisk för Östgöta lagsaga d. v. s. Östergötland jämte norra (Tveta och Viste härad) och östra delarne af Småland samt Öland omtalar hr Styffe i sitt ofvan citerade inträdestal attungen. I *Skandinavien under unionstiden* nämner han, att på Öland omtalas äfven markabol och öresbol, i Vedbo marker jord, örtugabol o. s. v., samt säger om Östergötland (s. 193): »alla gamla fastigheter voro uppskattade i attungar eller bråkdelar af sådana — —, men derjämte förekomma någon gång äfven i äldre tider beräkningar i stång- och alntal, och det synes sannolikt, att attungarne under den senare

¹ Det heter i ett bref af år 1334, att af hvart krokland (*aratrum*) skulle inom Tavastland till kyrkoherden gifvas två '*carpe ordeï planate*, på svenska strukne karpe' (DS nr 3083), hvilket stadgande utan tvifvel står i sammanhang med den vanliga sädesmängd, som nedlades i ett kroksland, och den deraf påräknade afkastningen.

medeltiden så förlorade i betydelse, att endast ledungslamepenningarne erlades efter attungstalet. I stället infördes sättingsräkning.» Denna uppgift är i viss mån vilseledande. Beräkningen i stång- och alntal utgör icke en kontrast till attungsräkningen, utan står, som jag strax skall visa, i närmaste sammanhang med denna. Det hade derföre varit mera skäl att framhålla, att vid sidan af attungsräkningen förekommer öre- och örtugaskipan i Hammarkinds och Skärkinds härad samt i Kind och Tjust, spanna afgäld i Bankekind och Skärkinds härad, öre jord (*ore terre*) i Handbörd och Möre, öresland i Åsboland (Aspelands härad), tön och spansäd i Handbörd, penningbol i Möre. Till sättingen återkommer jag senare. Ibland (t. ex. i Bankekind, Ydre, Åsboland, Handbörd o. s. v.) omtalas rätt och slätt gårdar. Uppgiften att attungen mot slutet af medeltiden förlorat i det närmaste all betydelse synes mig icke berättigad genom uppgifterna i tidens handlingar.

I Njudungen omtalas öresbol och gårdar, i Finveden örtugsland och gårdar, i Varend, liksom i Blekinge, gårdar, i Skåne bol (*mansi*). I Vestergötland omtalas gårdar och (sannolikt blott i vestra delen) löpabol, i Bohuslän löpabol och (på Orust) örabol, på Dal löpabol, i Vermland löpabol och öresland.

De olika elementen i denna mångfald kunna dock förenas i större grupper; detta gäller åtminstone de flesta af dem. Om några sakna vi närmare uppgifter; skulle de icke gå in i de stora grupperna, få vi betrakta dem som enstaka undantag.

På väl grundade skäl har hr Styffe framhållit, att den i Svealandskapen förekommande indelningen i **mark-, öres-, örtugs- och penningeland** berodde på en tidigt genomförd beskattning af jorden. En jord, som var värd en mark, erlade i skatt eller afrad $\frac{1}{24}$ eller en örtug och kallades ett örtugsland o. s. v. De urkundsuppgifter, å hvilka denna uppfattning stödjer sig, äro vidlyftigt anförda i hans inträdestal (s. 292 anm. 4). Men vi få icke stanna dervid. Den jord, som på grund af värde och deraf gående afgärd kallades t. ex. ett örtugland, måste hafva några yttre bestämningar, som voro lätta att behålla i minnet och lätta att kontrollera, eftersom vi icke kunna antaga, att de som första gången värderade och på grund deraf indelade den odlade marken, gjorde sig mödan att med gränstecken utmärka hvart mark-, öres-, örtugs- och penningeland — så mycket mindre som dessa gränstecken helt visst hade framkallat förvexlingar med dem, som utmärkte hvars och ens egor — och om från början sådana gränsmärken hade blifvit utsatta, skulle de icke i tidernas längd kunnat ega bestånd. Det tarfvades, som sagdt, något yttre tecken, hvarpå man, oberoende af de ursprungliga bestämningarna och oberoende af det menckliga minnets svaghet samt en gång uppsatta gränsmärkens förgänglighet, kunde när som helst förvissa sig om det antal af markland o. s. v.,

som tillhörde en gård. Det fanns icke gerna mera än en yttre norm, densamma som i senare tid varit bestämmande för indelningen i tunnland o. s. v., nämligen det geometriska måttet. Att detta varit lagdt till grund för indelningen i markland o. s. v., framgår af sådana uttryck som 'fem öresland och en aln jord' (år 1366), 'tre alnar land mindre än fyra örtugsland' (år 1398), 'två alnar mindre än sju örtugland' (år 1424).

Ytmåttet är visserligen en beqväm norm, ty det kan hvart ögonblick kontrolleras, men i ett afseende är denna norm betänkelig: hvart jordstykke af samma storlek är ingalunda alltid af samma godhet. Detta erkännes ock i medeltidens handlingar. Så omtalas år 1409, att ett örtugsland kan vara bättre än ett annat, så föreskrifves vid mera än ett tillfälle, att jord, som skulle anskaffas eller gå i byte, skulle ligga i korngill jord eller i korngill by.¹ Hade marklandets o. s. v. storlek varit bestämd med afseende fäst vid jordens olika produktionsförmåga, skulle naturligtvis hvart markland o. s. v. varit lika mycket värdt. De samtida intygen om deras olika godhet aflägga således ett ojäfaktigt vittnesbörd, att för jordens indelning i markland följde man en annan regel och denna måste, efter nyss anförda uttryck, hafva sökts i de geometriska måtten. Deri låg en orättvisa, det är sannt, men äfven en indelning på grund af jordens olika godhet, derest denna kunnat med vederbörlig noggrannhet uppskattas, hade icke på längden gifvit någon borgen för full rättvisa, ty till måttet och jordens beskaffenhet kommer en tredje ej mindre vigtig factor, som är på förhand fullkomligt oberäknelig, nämligen det sätt, på hvilket jorden brukas.

I en handling af år 1325 omtalas, att bönderne i Åkerbo (Åkers) skeppslag i Uppland, med anledning af en utlyst lidgård, uppgifvit erkebiskopens gård Tuna till tre markland, att en nämnd af tolf personer besvurit riktigheten af denna uppskattning, men att vid en sedermera företagen undersökning så uppgift som ed befunnits falska, hvadan drotseten hr Knut Jonsson, hvilken personligen hade infunnit sig, fällde å konungens vägnar den dom, att jorden skulle 'såsom af gammalt beräknas till tolf öresland' d. v. s. till jämnt hälften af hvad bönderna hade uppgifvit. Liksom så mycket annat gifver denna dom vid handen, att indelningen i markland o. s. v. icke utgick från jordens godhet, utan från något annat, som under århundradena icke förändrades. Vi kunna nämligen vara förvissade, att å erkebiskopens gård jorden blifvit så väl skött som tidens insigter i landhushållning medgäfvit, och det är troligt, att bönderna, harmsne öfver att i följd häraf se sin jord och sina skördar vara sämre, lyssnat, som det i dombrevet heter 'till andre illvilliges eggelser och öfvertalning' och upp-

¹ T. ex. i handlingar af åren 1385 och 1434. I ett bref af år 1352 omtalas 'iv solidi terre in villa competentis vulgariter [d. v. s. på svenska] dicta korngilda.'

gifvit ett högre värde på jorden än som verkligen tillkom henne. Vi lära vidare af denna handling, att liksom man å tingen förvissade sig om mantalet i orten, för skatternas skuld, så var man angelägen, när en gård skulle utkrävas på grund af jordegendomen, att förvissa sig om dennas storlek. Tydligt funnos icke utförliga jorde- och skatteböcker, som förvarades från en tid till en annan.

Då marklandet o. s. v. uteslutande bestämdes af ett visst på det samma lagdt mått, utgjorde det naturligtvis icke någon viss bråkdel af gården eller byn. Byar och gårdar voro af olika storlek och en by kunde därför ega ett par markland, en annan allenast ett par öresland o. s. v. I följd deraf kunde äfven antalet markland o. s. v., för ett härad visa mycket ojämma slutsiffror. I Hagunda härad (Uppland) funnos sålunda på 1530-talet 112 markland 7 öresland och 6 penningeland.

I handlingar rörande Skåne omtalas, såsom redan blifvit nämnt, **bol**, på latin *mansi*. Båda orden beteckna i allmänhet bostad: bol, med biformerna böle och byle, står i sammanhang med verbet bo, liksom *mansus* och *mansio* med *manere*. Betydelsen är således synnerligen allmän, men likväl blef bol den tekniska benämningen för en jordegendom af visst mått.

Det ligger icke i detta arbetes plan att göra jämförelser med de äldre germanska förhållandena i utlandet, då det här icke är meningen att skildra de svenska sociala förhållandenas ursprungshistoria, utan allenast medeltidens sed, men det kan vara af intresse att meddela åtminstone ett utländskt exempel. I en skildring af Frankrikes ekonomiska förhållanden under 1000-talet¹ heter det: »Den ursprungliga och öfverallt i byarne herrskande jordenhet var *mansus*. Detta begrepp omfattar allt för jordbruket nödigt, tomt, åker, bete, skog och vatten; det är en bruks-, icke en värdeenhets-, man kan väl ungefärligen uppskatta efter *mansus*, men icke betala med honom som med ett fast värde. Ibland har en *mansus* ett eget namn, hvilket vittnar om hög ålder. Ekonomihusen ligga på tomt, hvarest äfven vanligen finnes en trädgård och äfven tillräcklig plats för andra husliga inrättningar. Gårdarne pläga utåt begränsas af ett dike. Kring byn ligger marken, som sönderfaller i två delar, fält och skog. Icke hela fältet är odladt, utan allenast så mycket som behöfves för hushållet och denna del befinner sig vanligen i byns närhet. Det odlade landet är antagligen alltid deladt i skiften, åtminstone i tre, i öfverensstämmelse med fordringarna af treskiftesbruket, som är utbreddt öfver hela landet. Inom skiftena sträcka sig åkrarne som långa band.» Jag behöfver icke särskildt framhålla analogien med de äldre svenska förhållandena.

¹ Lamprecht, *Beiträge zur Geschichte des französischen Wirthschaftlebens im elften Jahrhundert* s. 32.

Det synes mig otvifvelaktigt att hr Lamprecht underskattar den betydelse af värdeenhets, som i Frankrike tillkom *mansi*. Sjelf citerar han följande uttryck 'en vingård, som var värd en *mansus*' och hänvisar till omkring tio liknande yttranden i urkunder. I hela det frankiska riket, säger Jacob Grimm, tjänade under 800-talet *mansi* till rättesnöre för beskattningen, och anför han exempel som visa, att när en gård var pålagd, utgick den med ett visst belopp för hvar *mansus*, hvarvid beloppets storlek vexlade allteftersom egaren var fri eller ofri. Det tyska ordet *hufe*, som småningom blef liktydigt med *mansus* — i början betydde det förra jorden i motsats till det senare, som betecknade bostadsplatsen — hade äfven en bestämd storlek.² Exempel, som framhålla hos *mansus* karaktären af ett bestämdt jordmått, förekommo äfven i Du Canges *Glossarium*.

Äfven i Danmark hade bolet eller mansus ett bestämdt mått. »Redan tidigt, säger Steenstrup,³ förstod man i östra Danmark med bol ett jordstycke af bestämd storlek och kvalitet. Till och med under 1100-talet synes ett bol på Fyn hafva varit ett fast värde-mått, ty Knutsbrödernes jordar uppgifvas i ett bref af erkebiskop Absalon år 1180 'enligt värdering svara mot ett antal af trettio bol.' Af Lålandslistan i k. Valdemars jordebok finna vi, att ett bol hade ett visst antal öre i skyld.⁴ Det kan icke vara tvifvel underkastadt, att bolet här omfattar ett bestämdt antal mark eller öre i skyld, men huru många? Efter all rimlighet hade bolet på Låland samma storlek som på Seland, der det var 8 öre eller en mark i skyld. — I en handling af den 11 november 1335, som omtalar skiftning och delning af några jordagods, talas om 'en *mansus* d. ä. en marks skyld i Ullerthæ', 'i Massou en half marks skyld d. ä. en half *mansus*.' För alla Selandshärad finnas uppgifter, att bolet var lika med 8 öres skyld. Jordeboken gör sjelf uppmärksam på¹ ett undantag, då det heter om byn Arlosetorp i Flekkebjergs härad: 'märk, att här räknas tolf öre jord för ett bol.'⁵ Sorö klostets gåfvobok gifver enahanda upplysningar.» Utan tvifvel voro de skånska bolen af samma slag.

I Danmark bestämdes jordens skattläggning i synnerhet efter utsädet. »Det talas, säger Steenstrup,⁶ om mark säd och om mark penningar och båda hafva som underafdelningar 8 ören, 24 örtugar och 288 denarer

¹ *Deutsche Rechtsalterthümer* s. 538.

² Det talas t. ex. om *hoba plena* eller *pleniter emensa*. I Rheingau, Lahngau och Löbdengau omfattade en *hufe* 30 *morgen*, på andra ställen var siffran en annan. Grimm, *anf. arb.* s. 535.

³ *Studier over kong Valdemars Jordebog* s. 54 f.

⁴ Det heter der: Rokælund x boel ii oris minus, Thoræby viii boel et census iii orarum o. s. v.

⁵ För den följande framställningens skuld ber jag att få fästa läsarens synnerliga uppmärksamhet på detta undantagsfall.

⁶ *Studier* s. 53.

eller penningar.¹ På grund häraf måste man antaga, såsom professor Paludan-Müller på ett vackert och afgörande sätt utvecklat (*Om kong Valdemars Jordebog* s. 232), att det verkligen funnits en tid, då sädespriset stod så lågt, att skäppan (*solidus*), det enda kubiska sädesmått man kände, gällde en penning, och riktigheten af detta antagande stadfästes af Skånelagen, som bestämmer, att brandstod skulle utgå med en penning eller en skäppa bjugg. Det finnes dessutom en historisk tradition, att på k. Erik ciegods tid kostade en skäppa korn blott en penning. Den jord, i hvilken man sådde en mark korn [= 288 skäppor], fick helt naturligt namnet en mark (*terra unius marce in censu*) och här uppstå samma underafdelningar. Man talar om mark-, öre-, örtugs- och penningeskyld. Jorden har således icke öfvertagit mark- och örebeteckningen från myntet, utan myntet har lånat sina namn åt kornmättet och från detta har det, eftersom man gick ut från utsädet, öfvergått till jordens skyldsättning.»²

Vi finna i norra Sverige full motsvarighet till dessa danska förhållanden; jag menar det gamla Sverige, i norr om Skåne. Som uppgifterna s. 242 visa, omtalades äfven i vissa delar af södra Sverige bol och att dessa varit likställda med de danska kunna vi sluta t. ex. af de uppgifter, som förekomma i biskop Hans Brasks papperscodex, rörande Linköpings biskopsstols egendomar på Öland. Det heter t. ex. s. 195: »Bredesäter plögade vara tre bol och nu äro de öde, ty Otto rut sålde bort stugan af sankt Peters gods i vestergården, och går nu deraf 3 mark svenska, och plögade fordom gå af hvart markabol 5 öre 14 penningar, 4 skäppor korn och 6 mark smör.» Alltså bol = markabol. Det heter vidare s. 196 rörande Skedestada: »af hvart bol gå två mark gunniska och ligger hvardera för ett markbol.»

I Sverige finna vi äfven bevis för att jorden mättes efter utsädet. Så omtalas ett bref af år 1330 'om åker, som rymmer fyra skäppor' samt 'en åker i hvilken säs fyra skäppor', det talas (t. ex. år 1334) om jord, som 'tager 3 tön i sädd'³ o. s. v. Med ledning af sådana uppgifter få vi ock tolka spanneland såsom betecknande land, hvori säs så och så många spann. Riktigheten af denna tolkning framgår af uppgifter i biskops Brasks papperscodex.⁴

¹ Efter 12 penningar på örtugen. I större delen af Sverige räknades på örtugen allenast 8 penningar, hvilket gör 192 på marken.

² I södra Scand och på de i söder derom liggande öarna nämnas ofta pund och skäppa i stället för mark och öre: in Lalandia in Batüsby terras xlv talentorum in semine — två gårdar i Væthæby på Låland af 12 pund land — tre skäppe-land» o. s. v.

³ Ager iv modiorum capax — ager, in quo iv modii seminantur — egendom, qui capit iiii thyn in semine. — Om attungens förhållande till utsädet se i det följande.

⁴ Der förekomma dock äfven sådana uppgifter som '4 spanneland, hvaraf gå 4 spann', '2 spanneland, hvaraf gå 2 spann'. Man skulle deraf kunna känna sig frestad att anse utsädet och afraden hafva haft samma mått, men att detta åtminstone icke varit det vanliga framgår af flere uppgifter, t. ex. en åker, der 3 tön säs och afraden är 10 spann.

Huruvida bolen i Finland voro af samma slag som i södra Sverige vågar jag icke säga, då några i detta afscende upplysande urkunder icke kommit till min kunskap. Tillsammans med mark- och örebol o. s. v. torde vi deremot med trygghet kunna hänföra öre-, örtugaskipan i östra Östergötland. Öfverensstämmelse i detta afscende mellan Danmark och södra Sverige torde bero på urgammal gemenskap i sed. Att tala om ett från Danmark utgånget inflytande¹ synes mig mindre lämpligt, då man just i fråga om jordens indelning och skattläggning synes hafva varit synnerligen obenägen att från annat håll hemta nya seder.

Hr Styffe sammanställer (jfr sid. 242) skattemarker jord i Finland och markköp jord. Jag befarar, att denna sammanställning är oriktig, att man i stället mellan de två uttrycken måste göra en bestämd skilnad. Det visar sig nämligen af tidens handlingar, att markaköpet betalades med en mark — år 1430 köptes 8 markaköp jord för 8 mark penningar, år 1431 köptes 60 markaköp jord med 60 mark penningar — under det att samtidigt (år 1431) såldes en markskatt jord för 5 mark penningar.

Löpabol förekommo i sådana trakter, der afraden erlades i smör, ty löp är ett smörmått. Här bestämdes således namnet efter afkastningen.

Under det jordenamnen sålunda oftast visa sig, äfven när de förefalla vara af helt allmän natur, likväl vara bestämda af fasta mått, synes det inom vidsträckta delar af Sverige förekommande namnet gård sakna all måttbestämning. Vi torde dock vara berättigade att antaga att 'gården' var på något sätt närmare bestämd, ehuru denna bestämning aldrig omtalas på grund deraf att man nöjde sig med att i hvar fall omtala gårdens afkastning. I Vestergötland o. s. v. hade gårdarne, såsom än i dag, egna namn. Pilagården i Hasleds kyrkoby omtalas — för att anföra ett exempel — i ett bref af år 1411.

De germanska folken använde gerna vid fördelningen af enheter och vid andra bestämmelser vissa tal, som på grund af den betydelse de i flerfaldiga afscenden uppenbarligen egt, ofta kallas heliga. Ett sådant tal var åttan. Nyss nämndes, att marken delades i åtta delar, kallade ören, och denna vigthenhetens indelning tillämpades inom flere områden. Man dividerade gerna med två och fick derigenom halfvor, fjerdedelar och åttendedelar, men vid dem stannade man. På detta sätt indelades i Uppland skeppslagen, denna indelning tillämpades i Svealagarne på byarne. Den första urkund om utskrifning af krigsfolk, som till vår tid bevarats (af år 1452) bestämmer, att åtta bönder skulle sända en af sig i fält. Likvisst är det allenast inom ett visst område

¹ Så gör hr Styffe i sitt inträdestal.

— dess utsträckning är i det föregående omtaladt — som vi finna **attungen** d. v. s. åttendedelen som en teknisk term.

I Vestgötalagen heter det, att by skall byggas i attungar, att skyldigheten att bygga led, gärdesgårdar och broar skulle delas efter attungar, att prestgården skulle hafva ett halft marklånd jord, äng, som under normala förhållanden gaf tolf lass, samt en åttendedels attung i ut- eller byskifte,¹ att endast den hade rätt att gripa in i en så vigtig byangelägenhet som byns skiftande samt full rätt till skogens begagnande, som egde laga tomt i by, öresland och sex lass äng och åttendedels attung i led, broar, gärdesgårdar och all annan byggnadsskyldighet. Här är således attungen, ytterst hans åttendedel, af stor vikt för byns indelning eller rättare vid fördelningen af bylagets skyldigheter. Lagen — icke handlingarna — uppskatta jorden i mark- och öresland, hvarom vi helt visst måste tänka på ordens sydsvenska betydelse, under det att sjelfva jorden icke var indelad i attungar. Fördelningen af byggnadsskyldighet m. m. efter attungar kan dock näppeligen hafva uppstått, derest icke tidigare verkligen funnits en efter samma norm genomförd jordindelning, hvilket antagande styrkes af det bestämda uttrycket 'attungum skal by byggjæ.' Att attungen här är del af byn är fullt omisskänligt.

Annorledes gestaltade sig förhållandena inom större delen af Östgöta lagsaga och på Öland, för hvilka områden handlingarna upphörligt tala om attungar och bråkdelar af attungar i den ena eller den andra byn. Man har påstått, att helheten för dessa åttendedelar var något annat än i Vestergötland. För att pröfva giltigheten af detta påstående, skola vi till en början hålla oss till Östgötalagen.

De få uppgifter, som denna innehåller, tillåta oss icke att antaga någon annan enhet än den Vestgötalagen uppställer d. v. s. byn. I öster som i vester om Vättern bestämdes bymännens deltagande i brobyggnad och hägnad efter attungen. Det finnes ingen annan skilnad än den, att i Östergötland var attungen ett bestämdt jordmått, hvilket i sin ordning omtalas i lagen under sådana förhållanden, att det måste antagas hafva varit en bråkdell af byn. Så heter det t. ex. i bygdabalken kap. 2, att i by, som ligger i laga läge, skola tomterna gå fram till den genom byn löpande gatan och då vid ett sådant förhållande ojämnheter lätt uppstodo, föreskrifves, att halfva byn skulle jämka (*göþæ*) med halfva byn, attungen med attung. Vid bedömandet af detta stadgande kan man icke gerna tänka sig annat än att attungen står i

¹ I den handskrift som prof. Schlyter lagt till grund för sin text, heter det (den senare lagens kyrkobalk kap. 2) 'til enskifte', men det är uppenbart, att man (hvilket ock Schlyter antager) bör läsa såsom det i en annan handskrift heter, 'til utskipte', och betydelsen af denna term förklaras genom en tredje handskrifts uttryck 'byskipthe' (jfr jordabalken, i den tidigare redaktionen kap. 14, i de senare kap. 33). För citat af lagens uttalanden om attungen, se ordboken i Schlyters upplaga under ordet 'attunger'.

ett direkt förhållande till halfva byn, att han uppkommit genom en fortsatt delning. Ännu tydligare framgår detta af samma balks kap. 6, der det talas om böter för den, som i fyllan hugger sönder den stång, som användes vid byns mätning: »står hon mellan fjerdingebyar, böte 8 penningar, står hon mellan attungar, böte 4 penningar.» Man fäster med skäl mycken vikt vid de gradationer i böter, som våra gamla lagar bestämma, emedan de uppenbarligen motsvara bakom dem liggande förhållanden. Då man eljes vid dessa gradationer lägger stor vikt, eger man ej rätt att af det här citerade lagstället draga någon annan slutsats än att attungen utgjorde jämnt hälften af byns fjerdedel d. v. s. var en åttendedel af byn.

Häremot anmärker hr Styffe, att handlingar omtala byar, som bestått af mer än åtta attungar och han drager deraf den slutsatsen, att attungen, som på grund af namnet måste hafva varit en åttendedel, haft en helt annan enhet. De exempel han i *Skandinavien under unionstiden* s. 193 anför äro följande: 12 attungar i en by omtalas år 1212, 9 i en annan mot år 1200, 15 attungar i en tredje år 1399, 12 i en fjerde år 1492. Antalet exempel skall af mig genast ökas med ännu några fall. Hr Styffe omtalar äfven att gården Skedevi i Kind år 1279 säges innehålla 6 attungar jord, hvilket enligt hans uppfattning visar, att gårdar lika väl kunna innehålla mindre antal än åtta attungar. Detta exempel bevisar emellertid ingenting mera än hvad alla på förhand visat, nämligen att *gården* ingalunda alltid bestod af åtta attungar, af det enkla skäl att gården ytterst sällan omfattade hela byn, och det är af byn som attungen skulle vara en åttendedel. Att detta undantagsfall här inträffat, har hr Styffe icke ens sökt att bevisa, ehuru största sannolikhet talar för att den *curia* eller gård på 6 attungar, som i handlingarna omtalas, icke utgjort hela byn, på grund deraf att denna, såsom namnet antyder, under den hedna tiden varit en tempelort och således antagligen varit ganska betydande.

Det är obestriddigt, att ehuru Östgötalagen, såsom vi sett, gifver vid handen, att byn delades i åtta attungar, förekomma i handlingar, som uppgifva attungstalet i byar, siffror, som alls icke synas förlika sig med lagens ord. För att utröna betydelsen af denna anomali, för att få veta, huruvida lagens och handlingarnas attungar äro af olika slag, är det nödigt icke att med hr Styffe anteckna några af de mera egendomliga siffrorna, utan ett större antal attungsuppgifter, på det man derur må kunna hemta upplysning om hvad är normalt, hvad undantag. Jag har visserligen icke underkastat mig mödan att sammanställa alla de uppgifter om attungstal, som urkunderna innehålla, för att deraf bilda en statistik öfver attungens förekomst, men jag föreställer mig, att de uppgifter jag här nedan meddelar, hufvudsakligen rörande gods,²⁷ som tillhört Linköpings biskopsstol och Vadstena kloster, skola göra till fylles för att visa, å hvilken sida regelbundenheten

ligger. Hafva vi rörande denna kommit på det klara, återstår allenast att se, huruvida vi för oregelbundheten, undantagsfallen, kunna finna någon förklaring.

Östra Starby *ligger för* 8 attungar,
 i Mölna eger Vadstena 8 attungar,
 i Hofdestad eger Vadstena 8 attungar,
 i Granby eger Vadstena 8 attungar,
 i Aleberga eger Vadstena 8 attungar,
 Skeppstad eger Vadstena 8 attungar,
 Vester Orlanda, som är klostrets afvelsgård, *ligger för* 8 attungar,
 Hamra *ligger för* 8 attungar,
 i Ekebyborna eger Vadstena 8 attungar,
 i Hasla eger Vadstena 8 attungar,
 Valla *ligger för* 8 attungar,
 i Bränninge eger Vadstena 8 attungar,
 i Skälf eger Vadstena 8 attungar,
 i Fjällestad eger Vadstena 8 attungar,
 i Kullerstad eger Vadstena 8 attungar,
 i Harnäs eger Vadstena 8 attungar,
 i Norby eger Vadstena 8 attungar,¹
 Biskopsforsa, tillhörigt Linköpingsbisen, *ligger för* 8 attungar,
 i Vekilstad 8 attungar.²

För att göra tjugotalet af citat fullt, anför jag äfven Bro i Vårdnäs sn, hvarest Linköpings domkyrka egde *fjerdedelen i hela byn det är två attungar*, enligt en urkund af den 25 januari 1362.

Då man alltid bör iakttaga nödig försigtighet, anser jag mig böra fästa uppmärksamheten vid de två olika uttryck, som förekomma i ofvanstående lista. När det heter, att den eller den i en gård eger 8 attungar, uteslutes icke möjligheten, att byns attungstal varit större. Det är emellertid stor sannolikhet för antagandet, att det är fråga om hela byn, då klostret o. s. v. helt naturligt sökte arrondera sina besittningar, genom att, sedan det hade kommit i besittning af större delen af en by, inköpa återstoden. Icke minsta tvifvelsmål lemna deremot de urkundställen, i hvilka en by uppgifves ligga för 8 attungar; dermed utestänges all möjlighet att tänka sig ett större attungstal.

De fall, då mera än 8 attungar i en by omtalas, kunna fördelas i två grupper: sådana då öfverskottet är obetydligt, vanligen endast en bråkdel, och sådana der öfverskottet uppgår till större antal, så vidt mitt minne går, dock aldrig högre än sexton.

Huru undantagsförhållanden kunde uppstå med afseende på attungstalet, är icke synnerligen svårt att förstå. Attungen var, såsom namnet antyder en åttondedel, men af gammalt fanns ock den bestämelsen, att attungen skulle hafva ett bestämdt geometriskt mått: uti

¹ Allt detta efter klostrets jordebok af år 1447.

² Den förra gården omtalas vidlyftigt i biskop Brasks papperscodex, den senare DS nr 726.

de i laga läge lagda byarne bestämdes, enligt ett förut anfördt lagrum, attungstomtens storlek till tio alnar genom att två gånger å densamma lägga en femalnsstång, och efter tomtens storlek bestämdes bolets andel i byns åker, äng o. s. v. Alltså var attungen, hvarom jag vid ett föregående tillfälle påminnt,¹ på en gång något tänjbart, nämligen en åttandedel, och något bestämdt, nämligen en ega, hvars vidd rättade sig efter en tomt, som i början skulle utmed bygatan hafva ett mått af tio alnar, sedermera fick hafva det mått, hvarom bymännen kunde komma öfverens, allenast alla attungstomter gjordes lika.² Mellan de två elementen i attungen, kunde en strid uppkomma, hvilken helt visst med nödvändighet måste sluta med det bestämdas d. v. s. det geometriska måttets seger öfver det vaga åttandedelsbegreppet.

Det nära sambandet mellan attungen samt det geometriska måttet, uttryckt med stång- och alntal, framträder icke allenast i lagens stadganden, utan äfven i urkunderna, i hvilka vi icke sällan finna sådana uttryck som 'två attungar med en alns afdrag' (år 1358), 'två attungar och 4 alnar jord' (år 1380), '7¼ attung en tvärhand mindre' (år 1381). Dessa afdrag och tillägg af alnar och alndelar torde ofta hafva berott på en långt gången styckning af attungarne, t. ex. genom gåfvor, hvadan man äfven ganska ofta finner sådana uttryck som 'en attung jord med alla sina tillagor utom en half attung i timmerskogen' (öfver hvilken tydligt blifvit på annat sätt disponerad) eller i motsatt riktning 'en attung jord och en sex lass äng utöfver attungsängen' (båda fallen i bref af år 1385).

Den nära förbindelsen mellan attungen och det geometriska måttet visar sig också deri, att attungen under normala förhållanden kunde mottaga samma utsäde, hvilket icke hade kunnat ske, derest han varit rätt och slätt åttandedelen af byn. Detta normala belopp utgjordes af tolf tön, hvilket framgår t. ex. af ett bref från midten af 1200-talet (DS nr 282), i hvilket omtalas 1¼ attung, hvari sås 15 tön, samt af ett bref från år 1334 (DS nr 3065), som omnämner en fjerdedels attung, som tager i utsäde (*capit in semine*) tre tön. Samma mått gör enheten i utsäde naturlig, men deraf följer och enhet i afgäldens belopp. För det geometriska måttets betydelse för attungsindelningen tala derföre

¹ Om jordens indelning i åttingar under medeltiden, i Silfverstolpes *Historiskt Bibliotek* 1878 s. 342.

² Exempel på dessa inom byn eller bygden gjorda särskilda bestämmelser förekomma i medeltidens urkunder. Så heter det t. ex. att i Biskopstorpa gå 4 stänger på attungen, 6 alnar på stängen, i Biskopsforsa löpa 4 stänger på attungen i målen och 5 alnars stång. Vexlingar uppkommo således såväl genom användandet af större stångtal som genom stängens olika längd. I Linköpings domkyrkas järdebok heter det t. ex. att i hvar stång äro 8 alnar öfver hela Högby socken. — I Östgötalagens bygdabalk kap. 10 heter det i den handskrift prof. Schlyter följt: nu vill han laga mal a læggia: þat æru tiugh alna a attungx tomt ok tiu alnar a attungx akær. En annan handskrift har 'tiughu', en tredje den romerska siffran 'xx'. Förmodligen har från början stått 'tiu', hvilket sedermera, sedan frihet att bestämma stångantalet medgifvits och man i någon större eller mindre bygd stannat vid 20 alnar (= 4 stänger å 5 alnar), blifvit ändradt till 'tiughu'.

äfven sådana uttryck som '1½ attung och så mycket dertill att det blir 6 tönns afgäld' (år 1377), '1½ attung en spansks afgäld mindre' (år 1383), 'fem attungar 2 spansks afgäld mindre' (år 1384), 'två attungar ett spansks afgäld mindre' (samma år), 'fem attungar och 8 spansks afgäld' (år 1385), 'en attung jord 3 spansks afgäld mindre' (år 1399), 'en attung en half spansks afgäld mindre' (år 1420), 'ett spansks afgäld och en attung' (år 1446) o. s. v.

Afgälden eller afraden var i Östgötalagen bestämd till fyra tön för attungen,¹ men sjönk under medeltiden ganska betydligt. I Vadstena klostrets jordebok af år 1447 omtalas en hel by (på 8 attungar), der den gamla afraden hade varit 24 tön och 3 mark penningar d. v. s. på hvar attung 3 tön och 3 öre penningar, men der detta belopp blifvit för hela byn nedsatt till 10 tön och 10 öre. Samma urkund omtalar en annan by (likaledes på 8 attungar), hvars afrad 'borde vara' 12 tön och 12 öre penningar (d. v. s. för hvar attung 1½ tön och 1½ öre), men i stället var allenast 9 tön och 9 öre, en tredje, hvars gamla afrad var 32 tön och 4 mark penningar, under det den sedermera stannade vid 16 tön och 4 mark, samt en fjerde, der den gamla afraden likaledes var 32 tön korn och 4 mark penningar, dernäst var den 16 tön och 2 mark, till sist 12 mark penningar. På biskop Brasks tid synes attungens afrad i allmänhet hafva utgått med 2 tön.²

Vi hafva i det föregående sett, huru nyodlingar företogos, torp brötos o. s. v. Äfven sådana torp fördelades i attungar, men dervid gick man icke så till väga, att torpet delades i åtta delar, utan torpet lades för så många attungar, som stämde öfverens med det i byn använda bymålet — ett nytt bevis på den stora vikt man tillerkände det geometriska måttet. Så heter det t. ex. 'allt Löfkulla ligger för en attung', 'ett torp, som kallas Glaskulla, det ligger för en attung' o. s. v. Äfven qvarnar skattlades efter samma grund: så omtalas t. ex. år 1386 en qvarn, 'som lagd är för en attung.'

Under sådana förhållanden är det, som nyss sades, icke alls svårt att fatta, huruledes vissa byar komma att bestå af mera än åtta attungar.

Hvad först beträffar de fall, då öfverskottet är obetydligt, så torde de helt enkelt hafva uppkommit derigenom, att byns åttatal blifvit ökad med det attungsbelopp, för hvilket tillhörande torp voro lagda. När för en by nämnas t. ex. 8¼ attungar, borde det derföre helt visst, derest man velat uttrycka sig fullständigt, hafva hetat ungefär så, som det i ett fall heter: '8 attungar i Skälff samt ¼ attung i torpet Skeininge', eller som det om Hagebyhöga by heter: 'item hafver klostret

¹ Bygdabalken kap. 9.

² Jag återkommer till dessa frågor i nästa bok, då jag skall lemna en redogörelse för den ekonomiska ställningen. De ofvan meddelade uppgifterna visa någon variation, hvilken i viss mån kan bero deraf, att sädes- och penningefgifter stundom minskades på grund af dagsverkens ökande.

i andra (o: ena) gårdet nio afnam och i andra gårdet sju afnam, dessa afnam göra en half attung'.¹ Som torpen ofta voro flere, kan genom läggande af deras attungstal till byns med största lätthet ett öfverskott af en eller annan halfattung uppstå.

En annan förklaring tarfväs deremot för de fall, då öfverskottet i attungstal är stort. Sedan attungens egenskap att vara ett visst mål blifvit i fullt mått erkänd, var det icke längre gerna möjligt att låta stora byar, vare sig de af gammalt varit stora eller de blifvit det i följd af vidlyftiga nyodlingar, helt enkelt delas i åttandedelar, hvilkas jordområde hade blifvit alltför vidlyftigt i förhållande till andra attungars. Deraf blef en nödvändig följd att man förökade attungstalet, men att man dervid med förkärlek höll sig till det gamla systemet visar sig deraf, att man synes vid öfverskridandet af åttatalet oftast hafva ökat det med tillägg af 50 eller 100 procent, hvarigenom gårdar på 12 eller 16 attungar uppstodo. Två gårdar på tolf omtalas af hr Styffe (jfr s. 250), tolf attungar förekommo vidare i Vidlösaberga, Örberga sn, samt Ullevi, Järpestad sn; sexton attungar funnos i Berga, Vadstena sn, samt i Tift, Kärna sn. Det torde vara i hög grad värdt uppmärksamhet, att dessa byar med öfvertaliga attungar (med undantag af en på Öland och en i Viste härad) alla ligga i Östergötlands bördigaste del, der marken var öppnast och bosättningen äldst.

Om dessa byar på tolf och sexton attungar således indirekt vittna om attungsindelningens sammanhang med byn, synas vi icke kunna säga detsamma om de byar, hvilkas öfverskott ligger emellan t. ex. 8 och 12, 12 och 16. Det är möjligt att vi här hafva för oss verkliga undantagsfall, det är dock möjligt att undantaget är allenast skenbart. I Nässja kyrkoby hade Vadstena kloster 10½ attung, men att detta icke utgjorde hela byn, synes deraf att prestgården derstädes låg för 3 attungar, och det är mycket möjligt att i byn funnos ytterligare 2½ attungar, som icke befunno sig i kyrklig ego. Hr Styffe omtalar 9 attungar i Fifvelstad, som af Birger jarl skänktes till Riseberga kloster, men att dessa nio icke utgjorde hela byn, framgår deraf att jarlens sonson hertig Erik långt senare disponerar öfver jord i Fifvelstad (DS nr 1,798). Äfven anför hr Styffe ett dombref af år 1399 öfver Vidhnestadha i Vadstena sn, som omtalar 8 attungar vester och 7 attungar öster om gatan, och som 15 attungar finnes äfven byn upptagen i Vadstena klostres jordebok. Men der omtalas äfven, att i Vidhnestadha fanns en s. k. konungsäng, om tolf töns utsäde, och tolf töns utsäde var, såsom redan visats, attungsmåttet och finna vi således i denna kungsäng den felande sextonde attungen.²

Mot antagandet af byn som enhet för attungarne har hr Styffe gjort flere inkast, hvilka det torde vara skäl att pröfva. »Termen at-

¹ Dessa två uppgifter förekomma i Vadstena klostres jordebok.

² Med afseende på utvidgningen till 12 och 16 ber jag att få påminna om det s. 246 anförda exemplet från Danmark, att en bol hade 12 i stället för 8 öres skyld.

tung öfversattes på latin med *octonarius* och redan det, att icke ordet någon gång utbyttts mot *octava pars*, visar, att det måste hafva någon särskild betydelse.» Denna omständighet, har jag redan för tre år sedan anmärkt, måste bero derpå, att attung förekom som en teknisk term redan före den tid, då latinet i vårt land fick burskap. Tilläggas må dock, att hr Styffes inkast, derest det icke kan på detta sätt bortförklaras, naturligtvis måste ega giltighet hvad man än antager för enhet för attungen, således äfven giltighet mot den enhet, som hr Styffe antager eller hamnan.

»Enheten, hvaraf attungarne uppkommit, kan icke vara byn, emedan ordet användes öfverallt, och det uti ett land af en flerstädes af bergshöjder och vatten sönderbruten jord icke allestädes kunde finnas så stora gårdar eller byar, att en delning vore nödig.» Ordet 'öfverallt' eger icke längre den absoluta betydelse det borde hafva, utan utmärker nu mången gång detsamma som 'hvar som helst'. Någon annan betydelse kunna vi icke tillerkänna det i de anförda orden, alldenstund ett påstående, att attungar förekommo i hvarenda by i Östgöta lagsaga, är fullkomligt oriktigt. Just i de delar af landet, der jorden var i större mon sönderbruten af bergshöjder och vatten, i Ydre, Kind, Tjust o. s. v., förekommo visserligen attungar, men de äro sällsynta, och för sjelfva Östergötland, hvarest dock bygden var gammal, omtala medeltidens handlingar flere byar utan att för dem omtala någon attungsindelning.

»Att dela en by i just åtta delar mötte ock svårighet för den tidens enkla mättnings- och skiftesmetod, som icke skulle förekommit med delning i fyra.» Jag nödgas bekänna min oförmåga att fatta detta skäl. Om man den tiden kunde genom klyfning dela en by i hälfter och sedermera, genom förnyad klyfning, i fjerdedelar — hvilket enligt hr Styffe icke mötte några svårigheter, — bör det hafva varit helt enkelt att genom en tredje klyfning förvandla fjerdedelarna till åttonde- delar. Hela denna betänklighet synes mig gripen ur luften, då medeltidens handlingar otaliga gånger omtala icke blott attungar, utan äfven bråkdelar af dem, fjerde-, sjetten- och åttonde- ja till och med tolfte- delar. Kunde man dela sjelfva attungen (hans enhet må hafva varit hvad som helst) i åtta eller tolf delar, så måste man hafva kunnat dela byn i åtta delar. Ej heller kan jag, vid besinnande af de uppgifter vi ega om medeltidens sätt att mäta, föreställa mig, hvaruti svårigheten att dela i åtta kan hafva legat. Men, antag för ett ögonblick med hr Styffe, att attungen är en del af hamnan. Hvilket bör hafva varit svårare att dela en by, ett sammanhängande helt, i åtta delar eller att utstaka hamnans åtta delar, såsom ofta måste hafva varit nödigt, inom skilda byar?

Ehuru det efter den plan jag utstakat icke här är rätta platsen att ingå i en undersökning af hamnans betydelse, nödgas jag, för att

kunna möta hr Styffe på hans egen mark och derigenom, som jag hoppas, få frågan en gång för alla afgjord, redan nu öfvergå till utredande af denna fråga.

Den krigstjenstskyldighet, som medeltidslagarne omtala såsom åliggande det svenska folket, gällde uteslutande utfärder till sjös. Grundsatzen att under örlogstider manskap uppådades för att till lands försvara hembygden var så djupt rotad i folkets medvetande, att derom behöfdes inga stadganden. För sjökriget erfordrades skepp med tillbehör, manskap och proviant. Skyldigheten att anskaffa och utrusta skepp tillkom häraden, som inom en dryg del af Sverige på grund deraf voro delade i skeppslag, hvilka stundom vunno så stor sjelfständighet, att de blefvo juridiska och administrativa enheter i skilnad från de härad, af hvilka de ursprungligen voro integrerande delar. Jag ämnar ej här vidare ingå i dessa förhållanden, utan nöjer mig med att påminna derom, att härad funnos, som hade sjöustrutnings-skyldighet utan att vara formelt delade i skeppslag.

För anskaffande af manskap och proviant omtalas en indelning i hamnor, åror (*ar*, sing.) eller årtullar (*har*, sing.). Enligt professor Schlyter¹ »är det tydligt, att i Uppland hamna varit del af ett hundare, men ar af ett skeppslag, och kan man deraf sluta, att i Östergötland samma skilnad varit mellan har och hamna, så att när det heter 'til ha och hamna', har egentligen betyder det vid hafvet belägna landet, hamna deremot den inre delen af landet.»

De motsvarande förhållandena i Danmark skildras af Steenstrup på följande sätt.²

»Landet var deladt i distrikt, af hvilka hvart skulle utrusta och bemanna ett skepp. Ett sådant område kallades skipæn (på latin *navigium*). En skipæn åter var delad i hafnæ, hvilket ord är härleddt från *höfn*, skeppsbesättning, och ursprungligen betecknar hvar särskild sjökrigarens plats på skeppet. Då nu ledungspligten bestod i att besätta en af dessa hafnæ [d. v. s. platser på skeppet] kom ordet att beteckna äfven grunden för ledungsördans fördelning — —, så att det länddistrikt, som skulle hålla en man i hvar hafnæ på skeppet, kallades hafnæ³ och medlemmarne i ett sådant område kallades hafnæ-bröder.»

»De kretsar, som lades under en hafnæ, bestämdes efter de särskilda jordbrukens storlek på det sätt, att inom hvar hafnæ skulle finnas tre underafdelningar: tredings-, sjettings- och toltfushafnæ. Den gård, som hade åtminstone en mark guld i jord, deltog med en tredjedel i ledingsskyldigheten (tredingshafnæ), hvilken bestod i utrustande af en man hvart tredje år samt bidrog till skeppets köp och

¹ Jfr *Glossarium* s. 32 m. fl. ställen.

² *Studier* s. 188 f.

³ Jfr Jutalagen III. 1: Thar lething biuthæs, e swa manghæ sum i en hafnæ æræ, tha fare hwar there sit ar.

underhåll och till folkets utrustning likaledes med en tredjedel. Den andra klassen bildades af gårdar på minst 4 mark silfver i jord, och ledungsskyldigheten utgjorde här hälften af den förra klassens. Slutligen utgjordes toltfingshafnæen af den jord, som beräknades till endast 2 mark silfver; egaren bidrog med en toltfedel i omkostnaderna och sände hvar tolfte år en man i ledung. Jord under 2 mark deltog icke i ledungen. Så var bördan fördelad på de sjelfegande, vare sig de sjelfve odlade jorden eller låta henne brukas genom brytar.»

En landbo, som i afrad gaf 8 örtug silfver, skulle utgöra en tredingshafnæ, den som gaf 4 örtug, en sjettingshafnæ, den som gaf mindre än 4 örtug, erlade en örtug silfver till konungens gård. »Hade fördelningen för landbon varit genomförd efter samma grund som för jordegarna, skulle den landbo, hvars afrad uppgick till 2 örtug, hafva utgjort en toltfingshafnæ, men här upphör öfverensstämmelsen. Den som gaf mindre än 4 örtug föll utanför hafnæindelningen alldeles som den, hvilken egde mindre än 2 mark silfver i jord. Skilnaden förklarar Velschow¹ dermed, att den arrendator, som gaf en obetydlig afrad, sannolikt intog en så underordnad plats i samhället, att han lika litet som trälen fick tagas med ombord på skeppet.»

Dessa föreskrifter äro hemtade ur Jutalagen. Att ledungsbördan var på enahanda eller liknande sätt fördelad i de andra danska landen är uppenbart. För Skåne se vi, att landet var deladt i skipæn och hafnæ och att hvar hafnæ utrustade en man, hvilket bekräftas af 1283 års förordning för Bara härad. För Halland omtalas hamneindelningen i k. Valdemars jordebok.

Jag har redan s. 62 omtalat denna jordeboks uppgifter rörande folkmängden i Hallands olika härad. På samma ställe uppgifves antalet hamnor i hvar härad. Läsaren torde jämföra deras siffror med de förut meddelade folkmängdssiffrorna:

Fjäre härad har två skepp, det ena med 26, det andra med 32 hamnor, Viske härad har ett skepp med 28 hamnor,

Himble härad har två skepp, det ena med 40, det andra med 25 hamnor,

Faurås härad har två skepp, det ena med 35, det andra med 42 hamnor,

Halmstads härad har två skepp, det ena med 16, det andra med 40 hamnor,

Tönnersjö härad har tre skepp, ett med 25, ett med 26, ett med 23

hamnor,

Högs härad har fyra skepp, ett med 24, ett med 25, ett med 26, ett med 23 hamnor,

Årstads härad har två skepp, det ena med 33, det andra med 42 hamnor.²

Likartade förhållanden förekommo i Norge. Alla kustfylkena från Hålogalands nordgräns till Göta elf voro indelade i 309 skeppsredor (*skipreiður*) och sträckte sig denna indelning så långt in i landet som elfvarne voro farbara. Hvar skeppsreda utrustade och bemannade ett skepp. Af skeppen hade 192 tjugo roddarebänkar, 116 tjugofem och 1 tretio.

¹ *De Danorum institutis militaribus* § 29.

² Nielsens upplaga af jordeboken s. 55 f.

Åtminstone i början räknades två män för hvar toft. Krigsfolket skulle så länge tjensten varade — i allmänhet två månader om året — underhållas af bönderne. Denna utredning kallades ledung (*leiðangr*) eller utgärd (*útgærd*). Inom hvar skeppsreda fördelades ledungen på bönderne efter mantalet och skedde fördelningen på de s. k. mantalstingen, som synas hafva hållits hvar vår. Den grupp af bönder, som utrustade en man, kallades *manngerð* eller (i Viken) *liði*. Hvert skepp hade en af konungen utnämnd styrman, som i sin ordning nämnde häsetarne (besättningen). Han var skyldig att i första hand nämna ensamme personer, och först när sådane ej mera funnos i skeppsredan, fick han utse husbönder. Enligt Gulatingslagen fick utskrifvas en man för hvert sjunde hufvud. Äfven trälarne räknades i mantalet, men blott frie mäningo tagas till häsetar. Dock kunde till kock tagas en träl. Hvar ledungsman var fri från utgärd och hade utom den af lagen bestämda kosten ett öre silfver i månaden af bönderne. De två, som suto på en toft, skulle skaffa en båge och bönderne skulle skaffa två tolfter pilar.¹ Här kommo således icke roddare och krigare från olika områden.

Det högsta antal siffror för besättningen å ett fartyg uppgick, såsom vi sett, i Halland — och detsamma gäller det öfriga Danmark — till 42, i Norge fanns det, som vi sett, ett enda skepp, som hade så mycket som 60 man. Emellertid finnas såväl för Danmark som för Norge historiska uppgifter, som göra det sannolikt, att besättningarnas storlek varit mycket mera betydande. Huru dessa uppgifter skola kunna förlikas med lagarnes bestämda föreskrifter om mantalet, anse de norske och danske forskarne sig ännu icke kunna förklara.

Vi öfvergå nu till medeltidens Sverige och vända oss först till Upplandslagen, för att få upplysningar om sjöutrustningen. Der förekomma nämligen de mest detaljerade föreskrifterna, ehuru väl icke ens de äro tillräckliga för att gifva oss en fullt klar inblick i förhållandena.

Den af professor Schlyter antagna skilnaden mellan hamnor och åror eger så vida giltighet, som i konungabalkens kap. 11, som talar om Roslagens utskylder, saknas fullkomligt ordet hamna, hvilket deremot förekommer i det föregående kapitlet, som afhandlar hundarenas, alltså icke Roslagens eller skeppslagens ledungsskyldighet. I kap. 11 omtalas ock åra på ett sådant sätt, att det synes vara namnet på ett distrikt, som då måste hafva bildat en motsvarighet till hamnan. Till denna tystnad rörande hamnan i föreskriften om Roslagens utskylder svarar den, för så vidt mitt minne går, fullständiga frånvaran af ordet hamna i de från medeltiden bevarade urkunderna rörande Roslagen och hela Norrland,² under det att för dessa två områden skeppslagen ofta omtalas.

¹ Keyser, *Efterladte skrifter* 2, s. 222 f.

² I Helsingelagen omtalas som underafdelning ej åran, utan årtullen (há); jfr de östgötska förhållandena.

Vi stå här inför en olikhet i terminologi, hvilken vi icke kunna förklara, i följd af bristande kännedom om de historiska förhållanden, som framkallat densamma.

Namnen äro således olika. Enligt prof. Schlyter¹ är äfven betydelsen olika, i det hamnan hade till uppgift att ställa en krigare, åran en roddare. Detta motsäges emellertid på det bestämdaste af det nyss anförda kap. 10, som med afseende på folklandens hundaren bestämmer: Nu bjuder konungen ut lid och ledung, bjuder ut rodd och redd, då skall nämna hamn och stam (hvilka två ord i Ragvald Ingemundsons under medeltiden utförda latinska öfversättning återgifvas med ordet *naves*, skepp), styrman och håsetar. Håsetar äro, som vi se af den isländska litteraturen, ingenting annat än roddarne. Det manskap, som de i hamnor indelade hundarena skulle ställa, voro således icke enbart krigare, utan roddare. Det är för öfrigt omöjligt att antaga, att folklandens hundare skulle sända krigare till de skepp, som Roslagen försåg med roddare, eftersom det var uttryckligen bestämdt, att hvart hundare för sig, utan allt sammanhang med Roslagen, skulle ställa fyra ledungsskepp. Samma föreskrifter gällde de öfriga Mälarelandskapen, som ännu mindre stodo i någon förbindelse med Roslagen, allenast med den skilnad att i de andra landskapen hundarena icke voro förpligtade att ställa hvart sina fyra skepp. Så t. ex. skulle Norrbo hundare ställa allenast två skepp, och befriades dessutom år 1387 af k. Albrekt, under vissa förutsättningar, från det ena skeppet. Med anledning af skeppsutrustningen voro derföre äfven Södermanlands och Vestmanlands, till och med det afsides liggande Närikes härad delade i skeppslag, hvilka dock aldrig vunno samma sjelfständighet som östra Upplands, och äro dessa vestmanländska o. s. v. skeppslag indelade i hamnor.² Mellan åra och hamna kan alltså icke finnas någon annan skilnad än den, som ligger i sjelfva orden: åra och hamna äro fullkomligt synonyma uttryck, som begagnas inom olika områden. Likheten i mening är ock helt naturlig, om vi gifva akt på de två ordens ursprungliga betydelse: hamna = sittplatsen, åra = det fortskaffningsredskap, som den i hamnan sittande skulle begagna.

I Östgötalagen omtalas icke hå (i betydelsen 'årtull')³ och hamna såsom tillhörande olika områden. De två orden användas tillsammans och bilda alliteration, såsom ofta i det gamla språket är händelsen med liktydiga ord. Den Schlyterska förklaringen, som för Uppland visade sig otillfredsställande, saknar här allt fotfäste.

Vi återkomma nu till hr Styffes uppfattning af attungen som del af hamnan.

¹ *Glossarium* s. 259.

² Bevisen för denna framställning ligga i de uppgifter, som Styffe meddelar i *Skandinavien under unionstiden*.

³ Ordet hå har än i dag samma betydelse i norra Sverige; jfr Rietz.

»I Östergötland, säger han,¹ förekomma tydliga stadganden, som visa att attungen var ett allmänt fastighetsmått, så, då siatungs ($\frac{1}{6}$) attung förklaras vara den minsta lott, som berättigade att begära skifte (bygdabalken kap. 1) och som vid försäljning behöfde hembjudas släkten (cgnasalubalken kap. 3). Det motsvarar således hvad vi skulle kalla minsta besutenhet eller i mantal satt jord, hvilket å andra ställen i samma lag betecknas med uttrycket att 'lägga till ha och hamna' (bygdabalken kap. 28). Att uppskattningen i jorden stod i sammanhang med indelningen i hamnor, synes ock af stadgandet om hustruns hemföljd ('omynd', giftabalken kap. 16) i jord, der uttrycket 'jämfulla til ha och hamnu' begagnas om fullkomligt vederlag.»

Att $\frac{1}{6}$ attung utgjorde minsta besutenhet är efter Östgötalagens uttryck otvifvelaktigt. Den, som egde mindre, var som jordegare så oansenlig, att hans vilje aldrig kunde blifva lag för meddelegarne i byn. Äfven medeltiden kände ett 'streck' mellan fullt berättigade medborgare och andre, som ej voro i åtnjutande af samma förmoner. Det är äfven sannt, att uppskattningen af jorden stod i sammanhang med ledungstjensten och af denna beroende utskylder, ty ledungslamen eller ledungstjenstens aflösning utgick, efter en uppgift af år 1543, efter attungen,² men deraf följer ingalunda, att attungen var en bråkdelen af hamnan. Skeppsvisten, som ock stod i närmaste sammanhang med ledungen, utgick i Uppland till en del efter markland, men marklandet var derföre icke en bråkdelen af hamnan eller åran. Den efter en helt annan princip indelade jorden bidrog till ledungen, längre kan man icke komma. Jag går till och med så långt, att jag medgifver att jordens indelning i attungar kunde vara liktydigt med jordens liggande till hå och hamna, men jag ställer mig dermed ingalunda på hr Styffes ståndpunkt. Att den i attungar systematiskt skiftade jorden — och ingen annan — hade förpligtelser med afseende på ledungen, är uppenbarligen å svensk sida en motsvarighet till det danska förhållandet, att den 'icke repade' jorden låg utanför indelningen i skipæn, och hvad icke repad jord betyder är klart, då med 'repad jord' förstås »den jord, hvars areal bestämmes genom ett qvotförhållande till hela bykommunens jordegendom. I hvar by fanns en gemensamhet i föfogandet öfver jorden. Hvar gård hade en bestämd husplats och tomt, en andel i marken, nämligen en fjerdedel, en åttendedel e. d. af hela byns åkerjord och slutligen rätt att begagna sig af fäladen, bestämd med samma siffra ($\frac{1}{4}$, $\frac{1}{8}$ o. s. v.)»³ I Halland funnos, enligt k. Valdemars jordebok, skogstorp (*silvestria oppida*), som lågo vid sidan af skeppslagen och icke gjorde ledung, utan i stället erlade en annan

¹ *Skandinaviern under unionstiden* s. 104 anm.

² Bergfalk, *Om svenska jordens beskattning* s. 68; Styffe, *inträdestalet* s. 287, *Skandinaviern under unionstiden* s. 173.

³ Steenstrup, *Studier*, s. 192 och s. 48.

skatt, kallad kvarsæde. Sådan jord förekom äfven i Östergötland,¹ hvarest i öfrigt alla de, som egde mindre bråkdelar af attungen än sjettedelar, torde hafva varit befriade från ledungsplichten af samma skäl som annorstädes de, hvilkas förmögenhet icke uppgick till ett visst belopp.

Utskrifning och alla i sammanhang med sjöustrutningen utgående skatter skulle bestämmas efter attungen som del af hamnan. Som stöd härför återopas k. Karls ofvan omnämnda utskrifning af år 1452, hvilken gällde såväl manskap som skatt. Det heter der, att hvar åttonde bonde och hvar åttonde landbo skulle gå ut. Derest detta skall kunna utgöra något stöd för attungens sammanhang med hamnan, skulle stadgandet naturligtvis innebära, att de åtta, af hvilka en skulle gå ut, bildade tillsammans en hamna och innehade hvar och en sin attung. Men detta antagande är orimligt. Huru mycket bönderne i allmänhet innehade af jord, kan jag icke angifva, men att landbon ingalunda alltid innehade en attung är af medeltidens handlingar fullkomligt uppenbart, såsom de i anmärkningen² meddelade uppgifterna visa. Att de åtta, af hvilka en skulle utgå, icke få betraktas som liktydiga med hamnan, framgår äfven deraf att det talas särskildt om åtta bönder, särskildt om åtta landtbor, under det att vi icke kunna antaga att jordegendomen var så fördelad, att i en hamna funnos allenast bönder, i en annan endast arrendatorer. Utskrifningen berodde tydligen i detta fall uteslutande på mantalet, icke alls på jorden, står således icke i något sammanhang med attungen, och åttatalet bevisar således i detta fall intet mera än hvad jag i det föregående s. 248 uppgifvit, nämligen att åttan var ett heligt tal. För öfrigt bestämdes i sammanhang med denna utskrifning en gård, för hvilkens erläggande bönder och landbor fördelades i grupper af sex och tolf. För skattens erläggande betydde således åttatalet och attungsindelningen ingenting. Denna utskrifning talar således fullkomligt emot, alls icke för attungen som åttandedel af hamnan.

Om attungen var en åttandedel af hamnan, skulle den förut nämnda Biskopsberga by i Vadstena sn, som bestod af 16 attungar, hafva ensam utgjort två hamnor; de sexton attungarne innehades af tio landbor. Vid ungefär samma tid (början af 1500-talet) bestod hela Snäfringe härad i Vestmanland af tolf hamnor, d. v. s. allenast 6 gånger så mycket som en enda by. I hvar hamna af detta härad funnos åtta skattebönder.³ Dessa förhållanden äro sins emellan så skiljaktiga, att

¹ Vadstena kloster egde en gård i Ingelsbygd 'och han är häradsjord, afraden är 1 mark penningar; han ligger utom haa och hamp'. På denna gård fanns en landbo. Äfven på Öland egde klostret en gård som låg 'utom ha och hamp'.

² T. ex. 8 attungar med 5 landbor, 6 attungar med 3 landbor, 4 attungar med 2 landbor, 4 attungar med 1 landbo, 8 attungar med 1 landbo, 8 attungar med 8 landbor, 8½ attung med 4 landbor, 8 attungar med 2 landbor, 8 attungar med 3 landbor, 8 attungar med 4 landbor o. s. v.

³ *Undervisning om rikets ränta 1530—1533*, s. 50.

det synes mig omöjligt att förlika dem, och deraf blir en ytterligare följd, att vi icke kunna anse attungen vara en åttendedel af hamnan.

En och annan synes det måhända olämpligt att i ett arbete sådant som detta intaga en vidlyftig polemik som den föregående. I allmänhet delar jag denna uppfattning, men jag vågar anse, att mitt förfarande i detta fall varit riktigt. För den stora allmänheten är frågan om attungen ganska främmande och något bättre medel att sätta henne in i frågan finnes näppeligen än framhållandet af de olika åsigtorna samt afvägande af skälen för och emot. I ett systematiskt arbete är det tvifvelsutan oriktigt att ingå i en utförlig vederläggning af meningar och hypoteser af en mera flygtig natur, men hvad en så grundlig forskare som hr Styffe framställer kan icke så betecknas. Hans ord i en fråga som denna har med rätta mycken vikt och derföre hade det icke varit på sin plats att med tysthet gå hans mening förbi eller med ett enkelt bestridande skjuta henne åt sidan.

De båda grunderna för beskattning, mantalet och jordegendomen, voro under medeltiden icke oförenliga. Så många undantagsförhållanden hade uppstått genom de maktegandes vana att åt vissa klasser i samhället utdela förmons rättigheter, att man måste motse den för det helas bestånd hotande faran, att de skattdragandes antal och dermed skatternas belopp skulle fortfarande minskas, och huru skulle man då bete sig?

Man hittade på följande utväg. K. Kristofers landslag (konungabalken kap. 30) innehåller en i senare förordningar förnyad föreskrift, att ingen bonde fick slå under sig mera jord än han var 'fullsæde' eller besuten på och derigenom kom mantalet att åtminstone på ett ungefärligt sätt motsvara ett visst jordmått. En sådan åtgärd var ock nödvändig, i följd af seden att vid skatters gäldande grupper af ett visst antal personer skulle lemna ett visst quantum af skatt, hvilket naturligtvis icke kunde ske utan en skriande orättvisa, såvida de i en gård förenade bönderne hade sins emellan mycket olika besittningar. Också omtalas sådana skatter såsom utgående än efter mantal, än — någon gång — efter jordmått. I den förut citerade *Undervisning om rikets ränta* heter det t. ex. (s. 51) att Tuhundra härad är lagdt i 17 gårdar, 6 bönder i hvar gård, men också (s. 52) att »i Siende härad äro 10 gårdar och i hvar gård 6 settungar, d. ä. 2 markland jord under hvar settung, god och gill jord, och hafva som mest 6 bönder de 6 settungar.» Vid grupperandet af de skattdragande för erläggande af sådana gårdar lades gerna¹ sextalet till grund. Så heter det t. ex., som nyss anfördes, att i hvar gård i Tuhundra härad voro sex bönder. I k. Karls utskrifningsbref af år 1452 (rörande Östergötland) omtalas äfven sex bönder om hvar gård.

¹ Dock långt ifrån alltid. Det omtalas gårdar, som gäfvos af 4, 8, 9, 12, 13 bönder.

Settingens betydelse är omtvistad. Botin skref ordet under den fullkomligt oberättigade formen sättning. Den senaste förklaringen härleder ordet sætung från verbet 'sæta' (= jämka, förlika) och förklaras namnets uppkomst sålunda: under den senare medeltiden hade man för en del utlagor infört årlig skattläggning eller taxering, hvarvid enheten, som var en helbesutenhet eller som man i 17:de seklet skulle sagt ett helt mantal, kallades sætung eller setting. Troligen var det den i femtonde seklets början införda skatteförenklingen, som gifvit de skattskyldige sjelfve anledning att införa detta sätt att jämka skatterna, hvarföre ock alla förordningar derom saknas.¹

Jag tror, att härledningen från sæta är oriktig. Setting har, såsom professor Bergfalk säger, stått i förhållande till gård, och detta förhållande måste hafva varit ett talförhållande. Det kan icke gerna bero på en tillfällighet, att så ofta sex settingar omtalas som gående på gården, ja prof. Bergfalk har funnit endast *ett* fall, der gård och setting på en gång nämnas och en annan siffra än sex uppgifves.² Setting betyder säkerligen intet annat än sjetting (d. v. s. sjettedel), i hvilken form ordet äfven förekommer. Gården var fördelad i sjettingar, d. v. s. erlades till lika belopp af sex bönder, och skulle desse bönder vara fullsutne, derföre vexla uttrycken 'i hvar gård sex settingar' och 'i hvar gård sex bönder', derföre kan det sägas att i hvar setting äro två markland, att 'en fullsuten skattebonde kallas en hel setting' (Småland) och att 'en bonde kallas en setting' (Vestergötland). Som i bestämmandet af settingen ingingo två element, mantalet och den fulla besutenheten, var fältet öppet för inträdande af undantagsfall. Den fulla besutenheten, såsom något fixt, fick gerna öfverhanden³ och följderna deraf blef att i senare räkenskaper från k. Gustaf I:s tid sammanfalla icke settings- och mantalen. Som icke alla bönder hade erforderligt mått af jord, måste ibland två slås samman för att erlägga en full setting.⁴

Som den efter settingar utgående gården erlades häradsvis och antalet fullt besutne bönder inom ett härad ingalunda alltid kunde jämt delas med sex, måste ibland öfverskott uppstå. Också heter det t. ex. att i Norrbo härad äro 13½ gård, i Håbo härad är 9 gårdar och 2½ setting.

¹ Styffe, *Bidrag*, del 4, s. CXLII.

² Om *svenska jordens beskattning* s. 74. — I de s. 262 anm. 1 angifna fallen, då olika antal deltagare i gården omtalas, användes icke ordet setting. — Ett annat undantagsfall, dock ej lika starkt utprägladt, omtalas i Styffes *Bidrag* del 4, s. CXLII, anm. 3.

³ Hur besutenheten särskildt betonades och settingen derigenom blef ett jordmått, synes t. ex. af det bref af år 1496, genom hvilket hr Sten Sture i utbyte mot skattejord i Häringe lemnar bönderne så mycket jord, att de af henne skulle årligen göra kronan 2½ setting eller lika mycket som de gjort för sin jord i Häringe.

⁴ Styffe, *Bidrag*, nyss anf. ställe. Häraf förklaras äfven uttrycket hela eller fulla skattebönder (*Undervisning* s. 65 och 107).

Det mantal, som låg till grund för settingsräkningen, var således hvad man kan kalla ett kvalificeradt mantal — personer med en viss egendom, och vi kunna derföre säga, att det här på sitt sätt är fråga om en förmögenhetsskatt. Om vi undantaga den ursprungliga personela skatten, vare sig den utgick för hvar person eller hvart hushåll, voro i allmänhet de efter mantal utgående skatterna i viss mon förmögenhetsskatter, dock icke så, att de bestämdes efter en noggrann, utan allenast efter en ungefärlig uppskattning af egendomen, beroende på mantalets sammanhang med besutenheten. I Danmark visar sig i början af 1300-talet en ansats till införande af en verklig förmögenhetsskatt, då k. Erik Menved år 1304 förordnade, att för hvar förmögenhet af 10,000 mark skulle utrustas vid uppbod ett ledungsskepp på 50 läster med manskap och proviant för 16 veckor.¹ Försöket synes dock hafva blifvit snart öfvergifvet. Under rubriken förmögenhetsskatt kunna vi ock uppföra gengården och allmänningsöret i Vestergötland, eftersom det heter, att den som eger intill 3 mark i kreatur och 1 örtug säd inomgårdes, gör full gengård och fullt allmänningsöre, den som sår till en örtug korn eller mera, men ej eger intill 3 mark i kreatur, gör half gengård och halft allmänningsöre, liksom den som eger kreatur till det uppgifna värdet, men icke så mycket som nyss nämndes.²

Af de förhållanden, som skymta fram i de äldsta uppgifterna om de svenska förhållandena, torde vi vara berättigade till den slutsatsen, att **nässkatten** från början var den enda ordinarie skatten — den personliga skyddsafgiften, i väsentlig mon betingad af allas skyldighet att deltaga i de för alla viktiga offren. Få spår af denna skatt uppenbara sig i urkunderna. I k. Magnus ladulås testamente af år 1285 omtalas 'nefgiald' i Vestmanland. I ett bref af 1316 omtalas, med anledning af en förfrågan af de sex Östgötahärad, som ligga öster om Aspveden, en afgift af sex gutniska penningar för person som från dem förr utgått och framdeles skulle utgå, hvilken kallades 'skattpenning' — sjelfva namnet synes antyda, att detta var den egentliga skatten.³

Denna personliga skatt ansågs således i början af 1300-talet böra fortfares, men i senare redogörelser har jag icke kunnat återfinna honom. Jag föreställer mig, att man kan förklara denna nässkattens försvinnande dermed, att när de afgifter till kronan, som från början voro tillfälliga, förvandlades till ständiga skatter — utgående dels efter jordens mått, dels efter mantal, i detta ords ursprungliga bemärkelse

¹ Steenstrup, *Studier* s. 196.

² Schlyters upplaga af Vestgötalagen s. 345.

³ I konungens bref (DS nr 2053) omtalas såsom erläggare af 'skattpenningen' *singuli vestrorum*. Om dermed menas enskilda personer eller hushåll vill jag lemna osagdt.

— trädde den gamla, mindre gifvande nässkatten i bakgrunden, och försvann slutligen helt och hållet.¹

En skatt finnes, hvars namn möjligen antyder ett sammanhang med den personliga utskylden — jag menar den inom Uppland, Vestmanland och Södermanland² förekommande **ättegälden**, i medeltidens svenska uppträdande under flere varierande former (ättar-, ättær-, ättær-, ätto-gæld). Som första led af sammansättningen framställer sig för tanken naturligast ordet ätt (gen. ättar). Derest mellan den gamla näfgälden och denna skatt ett sammanhang funnits, måste man antaga, att den förra icke erlades af hvar person, utan för hvart hushåll. Dock medgifves, att ordet ätt som namn på hushållet förefaller ganska eget.

I Uppland utgick ättegälden, enligt Upplandslagen, med 30 mark för hvart hundare, med 10 mark för hvart skeppslag och det tillägges, att denna skatt utgick efter mantalet. Mellan den gamla näfgälden och ättegälden, derest de stodo i sammanhang, måste således den olikheten hafva uppstått, att då den skattegifvande enheten för den förra var individen (eller hushållet), hvarigenom skattens belopp blef olika för hvart härad, beroende på dettas storlek, var för ättegälden häradet skattegifvande enhet, och fick inom häradet hushållet eller individen betala sin qvot af den för alla härad till samma belopp fixerade summan. På samma sätt utgick på 1530-talet den på Öland förekommande skatten 'mantalspenningar' — ordets betydelse påminner onekligen om näfgälden — med ett fast belopp för häradet.³

Det nyss nämnda beloppet för ättegälden framskyntar i 1530-talets skatter. Så erlade, enligt den ofta anförda undervisningen om rikets ränta, Ryds skeppslag 9 mark 7 öre 2 örtug 6 pgr d. v. s. allenast 2 penningar mindre än 10 mark, Trögds härad 28 mark 2½ öre, Åsunda härad 25 mark, Lagunda härad 29 mark 5 öre 1 örtug 6 pgr — således i alla tre fallen inemot 30 mark; Torstuna härad gaf jämnt 30 mark, under det Färentuna ger den väldiga summan af 69½ mark. Huru stor ättegäld utgick från häraden i Vest- och Södermanland är ej känt, icke ens om för hvart härad var bestämd en viss summa.⁴

Liksom i Danmark, så ock inom vissa delar af Sverige ansågs ledung böra utgå hvart år eller ock viss stadgad ersättning. Småningom inträdde fredligare förhållanden, men det minskade behovet medförde icke något upphäfvande af den gamla skyldigheten: ersättningen för uteblifven ledung erlades och blef sålunda en ordinarie

¹ I ett bref af år 1526 omtalas 'nebbeskatt', men denna synes hafva varit en afgift till kyrkan. Arfvidsson, *Handlingar* del 2.

² Denna skatt omtalas i Upplands- och Vestmanlandslagarne; för Södermanland se t. ex. skattelängderna i Styffes *Bidrag* del 1.

³ *Undervisning om rikets ränta* s. 96 f.: 16 mark i Åkerbo, Förbo, Bunstens, Myklaby och Slåtbo härad; undantag bildas af Gräsgårds och Algutsrums härad.

⁴ I de s. 240 omtalade räkenskaperna för Nyköpings län är ättegälden öfverallt sammanslagen med tingvitet och beloppet varierar i hög grad i de olika häraden.

skatt — när krigstjenst till sjös verkligen behöfdes, fick den i sammanhang dermed stående bevillningen karaktär af extra gärd och såsom sådan skola vi framdeles betrakta henne.

Den skatt, som ursprungligen var en affösning af ledungen, behöll i Uppland och Södermanland sitt ursprungliga namn skipvist,¹ men kallades i Vestmanland och det till Östgöta lagsaga hörande området, äfvensom på Öland, **ledungslame**; detta senare namn antogs äfven på Gotland, så snart denna skattetitel infördes² på denna ö. I den äldre tiden utgafs nämligen der, liksom annorstädes, ingen skatt som ersättning för uteblifven ledung.

I Upplands- och Vestmannalagarne redogöres för skeppsvistens belopp och sättet för hennes gäldande. Förhållandena voro något olika i de båda landskapen.

Laga ledung är fyra skepp af hundaret, heter det i Upplandslagen, under det den senare Vestmannalagen säger, att laga ledung är två skepp.³ Den för Vestmanland uppgifna siffran stadfästes af ett k. Albrekts bref af år 1387, genom hvilket han under vissa förutsättningar fritager Norrbo härad från utrustandet af det ena af dess två häradssnäckor. När ledung icke utgick, erlades skatt, som i Uppland kallades rätt och slätt ledung, i Vestmanland ledung eller ledungslame och utgick i fyra skeppsvister. Den första utgick i säd, i båda landskapen 8 pund 8 spann (= 72 spann) för hvar hamna. Den andra också i säd, i Uppland 6 pund 6 spann (= 54 spann), i Vestmanland 5 pund 5 spann (= 45 spann). Den tredje utgick med penningar, 40 mark för hvart skepp⁴, alltså i Uppland 160 mark på hundaret, i Vest-

¹ Mindre ofta användes namnformen 'skipvistakost', t. ex. i ett bref af år 1387: *exhibicio nostra dicta skipvistakost*.

² Gutarne hade af gammalt, när kongen så befalle, utrustat sju snäckor eller löst sig derifrån. År 1285 förpligtades de att ärligen utöfver den traktatmessigt bestämda tributen erlägga ledungslame. I ersättning skulle de vara fritagne från utrustande af härskepp, så vida det icke var fråga om att strida mot hedningar, under hvilket namn för öfrigt äfven de grekisk-katolske Ryssarne inbegrepos. Jfr DS nr 815.

³ Upplandslagens konungabalk kap. 10, den senare Vestmannalagens konungabalk kap. 7. Professor Schlyter anser, att i dessa kapitel ordet skepp betyder skeppsvist och att man således icke i de ofvan anförda föreskrifterna får se en uppgift om antalet skepp, som skulle utrustas af hundarena. Denna uppfattning kan jag dock icke för min del finna berättigad; jfr t. ex. ofvan anförda uppgift om Norrbo hundares två hundraessnäckor. Min uppfattning öfverensstämmer således med hr Styffes; se hans *Skandinavien under vikingatiden* s. 98, hvarest äfven anføres bevis för att Tjust af gammalt utrustat mera än två snäckor. Antalet har således varit olika i olika landskap.

⁴ 'I hvart skip'. Äfven här antager professor Schlyter 'skip' betyda skipvist och kommer således till helt olika resultat. Mig synes det sannolikt att 'i hvart skip' bör öfversättas med i d. v. s. till eller för hvart skepp, under det 'i hvar skeppsvist' skulle heta 'i hvari eller hvarie skipvist'; jfr uttrycken i samma stadgande 'i hamnu hvarie' (eller hvari), 'i fyrsto skipvist', 'i andri skipvist'. För ett Vestmanlands härad skulle de två penningeskeppsvisterna, hvardera erlagd för två skepp, uppgå till en summa af 160 mark. Det är vanskligt att kontrollera de af lagarne bestämda beloppen med uppbördslängderna från 1530 talet, alldenstund dessa oftast icke göra skillnad mellan de olika skattetitlarna, hvarjämte storleken af de olika slagen af skatteartiklar vexlar, antagligen på grund af en genom vanan stadgad

manland 80 mark. Den fjerde utgick också i penningar och i samma belopp. I Upplandslagen bestämmes ytterligare, att för tre skepp erlägges skatten lika för markland jord och vig d. v. s. stridsför man, för det fjerde efter mantal, af bönder, bondesöner, legodrängar och löske-män (= lösdrifvare). I Södermanland utgick på 1360-talet skeppsvisten, som icke synes hafva varit delad i flere, med mycket mindre belopp, nämligen med 1 tön (= 6 spann), 2 pund smör och 4 pund fläsk för hvar hamna, hvilket t. ex. för Jönåkers hundare med 20 hamnor gjorde 20 tön, 40 pund smör och 80 pund fläsk, hvilket, under förutsättning att med säden menas korn, icke gör mera, efter den tidens pris, än ej fullt 74 mark. De på 1530-talet i Östergötland och på Öland utgående ledungslamepenningarne belöpa sig till ytterst obetydliga summor.¹

I stora delar af Sverige torde icke hafva funnits någon ordnad ledungsskyldighet och der omtalas ej heller ledungslame eller sådan skatt under annat namn. Sådana orter voro det nyvunna Finland samt inom det egentliga Sverige afsides liggande landskap såsom Småland, Dalarne o. s. v. samt det ansenliga Vestergötland, som egde en så obetydlig kust.

Med ledungen och ledungslamen får man icke förväxla snäckoppenningarna, hvilka erlades af en ort, som af en eller annan anled-

öfverenskommelse. Så t. ex. erlade Snäfringe vid denna tid 278 mark penningar, Tuhundra hd allena 42 mark 5 öre, men det senare erlade mycket mera säd än det förra. Under medeltiden hände det dessutom, att man på grund af tillfälligt behof å det länet beherrskande slottet förmådde bönderne att erlägga skatten i något särskildt ämne, mot hvilket då de vanliga ämnena utbyttes (t. ex. år 1508 hö i stället för säd). Äfven hände det, att man fordrade en viss behandling af säden. Så heter det en gång (Sturcarkivet nr 389): skattkornet, som nu faller, har jag befallt allmogen att mälta.

¹ Enligt Upplandslagen voro Roslagens utskylder följande: 8 mark smör af hvar och en som äter eget bröd, 1 örtug penningar af hvar bonde för tinglame, 10 mark af skeppslaget som ättargäld, 6 lispund humle af skeppslaget och en mark för hvar åra i ledungslame — den sistnämnda således mycket låg. Då jag i det följande icke kommer att närmare omtala tinglamen, såsom varande af allena lokal betydelse, vill jag här rörande densamma göra en anmärkning. Enligt professor Schlyter afser detta ord som namn på en skatt 'de utskylder, som erlades de år då ledung utgick och de vanliga tingen därför icke höllos'. Det är väl sannt, att i de härad, som på konungens bud lemnat till ledung både män och mat, skulle 'alle hafva fрид' (tingmälabalken kap. 14) d. v. s. der skulle, så länge ledungen var ute, inga ting hållas. Men vore det icke mer än eget om de, som i konungens bud underkastade sig en ledungs mödor och farligheter, skulle för denna sin laglydnads skuld, vara skyldige att erlägga en särskild skatt? I konungabalkens föreskrifter finnes intet, som i mina ögon gör ett sådant antagande sannolikt. Skulle icke möjligen den just i Roden förekommande tinglamen kunna hafva uppkommit i sammanhang med skeppslagens fritagande från skyldigheten att deltaga i de gamla hundarens ting? Att man gaf en ersättning för rättigheten att lösa sig ut ur det gamla bandet och hafva ting inom den egna orten synes mig helt naturligt. Tinglamen här synes mig stå isolerad. Ty tingvite i Helsingland (tingmälabalken kap. 3) var icke en skatt, utan böter för underlåtenhet att infinna sig vid tinget, då man blifvit stämd' (Schlyter). Böter, ej skatt var tydligen äfven det tingvite, som enligt Raven von Barnekovs räkenskaper uppbars i Södermanland och i latinsk öfversättning återgifves med *denarii caesarum*, hvilket nästan låter som en öfversättning af 'sakören'.

ning fritogs från skyldigheten att bygga och, när ledung utböts, utrusta ett skepp.

I Svealandskapen omtalas såsom ständiga utskylder spannmål och laga nöt, utan att orsaken till deras erläggande omtalas. Då de emellertid såsom ordinarie skylder¹ måste hänföras till någon af de grupper som s. 235 f. omtalas, synes det mig vara sannolikast, att de höra till gengärden, som af gammalt erlades till konungen, när han besökte en landsort och som, efter hvad vi s. 237 sett, tidigt förvandlades till en ständig skatt, som flerstädes ökades i de fall, då konungen verkligen kom på besök. Denna tolkning synes mig så mycket rimligare, som spannmål och laga nöt, hvartill vi kunna som tillägg foga får, höns och hö (Upl.L. konungab. kap. 10), utgingo i *naturalia* och sålunda i hög grad påminna om det sätt, hvarå gengärden utgick i Halland (jfr s. 236). Ännu på 1530-talet utgick i vissa härad denna skatt, ehuru ej längre under det gamla namnet. Så t. ex. omtalas för Sollentuna härad skattmjöl, skattkorn, skattfläsk, skattsmör, får, gäss, höns, ved, hö o. s. v.

I de bref, som befria andliga stiftelser i Östergötland från skyldighet att erlägga skatt för deras jord omtalas *gengärd* eller *gengärdslösen* samt *ledningslamen*. I Vestergötland omtalas äfven laga *gengärd* som den ena af landets två laga utskylder. Det heter i ett tillägg till landets lag,² att den, som eger intill 3 mark i qvicka d. v. s. lefvande koster (= boskap) och en örtug säd, gör full *gengärd* och fullt allmänningsöre; den som eger ettdera, men icke det andra, betalar half *gengärd* och halft allmänningsöre.

Allmänningsöret omtalas icke i andra landskap och måste således inom dessa motsvaras af andra skattetitlar, som naturligtvis måste sökas bland de allra viktigaste. Mig synes intet annat återstå än att anse allmänningsöret vara en ersättning för *ledningslamen*, så mycket hellre, som i ett landskap med så liten kust som Vestergötland någon sjötjänst knappast kunde komma i fråga, under det å andra sidan konungen icke gerna kunde finna sig i att derföre från detta vidsträckta område uppbära mindre inkomster än från de öfriga delarne af riket.

¹ Spannmål var en så vigtig utskyld att enligt Upplandslagen endast de äro bönder, som orka utgöra skeppsvist och spannmål.

² Om 'konungens utskylder af det årliga och goda landet Vestergötland', Schlyters uppl. s. 345 f.

³ Skulle sjötjänst hafva förekommit i någon del af Vestergötland och denna i sådant fall utgjorts eller dess aflösning i sådant fall utgått vid sidan af allmänningsöret? Man känner sig frestad att antaga detta på grund af ett bref af år 1277 (DS nr 631), i hvilket k. Magnus till Gudhems kloster öfverlåter 'roder', 'administracio vectigalium' och 'tributum allmenningsgiald', som utgingo af bönderne i Grytbäcks (Gredbäcks) sn i trakten af Hjo. Men det är troligare, att den 'rodd' som här ifrågakommer, snarare hör till administracio vectigalium än till krigstjensten och afser sockenbornes skyldighet att ro öfver Vättern. Hjo var nämligen den vanliga öfverfartsorten å Vestgötasidan.

Ett tillägg till gengärden förekommer mot medeltidens slut och är då så vanligt, att man icke kan kalla det för en tillfällig gård, nämligen det s. k. hästloppet eller fodringen, som äfven kunde aflösas med s. k. hästestadspenningar. Upphovvet till skatten var antagligen af mera tillfällig natur,¹ under k. Kristofers tid hade tillfälligheten börjat upphöra. År 1474 föreskrefs rörande 'hästars löpande i häradet': när konungens foderhästar löpa i fodring, då skola de enskildt läggas till kronans skattskyldige bönder och landbor, fyra hästar till skattebonden, fyra till bondens landbo, två till kronans landbo, och skola de löpa ett år i Uppsala stift, det andra i Strängnäs och Vesterås stift, det tredje i Öster- och Vestergötland samt Småland, om konungsfodringen ej räcker till i de län han sjelf innehar. Dervid skulle allestädes ofvan Kolmården och Tiveden fyra hästar fodras med en spann bjuugg, i Östergötland tre med en spann, i Småland och Vestergötland halfannan skäppa till två hästar eller en skäppa hafre till en häst, på Öland två skäppor bjuugg till två hästar. Med anledning af det kritiska läge, hvari landet det uppgifna året befann sig, förskrefs äfven, att tills vidare skulle frälselandbon hålla slottherren eller andre gode män, som länen i värja hafva, två foderhästar om året, men konungens eller konungens embetsmans foderhästar skulle ej läggas till några kloster eller frälsemän, så framt dessa icke äfven innehade någon skattejord. Fodermarsken, som hade tillsyn öfver hästarne, fick icke mottaga penningar eller annan ersättning för foderhästar; karlarne, som skötte hästarne förlades här och der i gårdarne och skulle hålla sig till inqvarteringsstället samt vara nöjde med den mat och dryck, som bonden kunde gifva dem.

Att detta kraf beredde icke blott kostnad, utan ofta äfven stort obehag kunna vi sluta af föreskrifterna rörande utfodringen af Linköpingsbiskopens hästar hos biskopsbordets landbor m. fl. Hästvaktaren fick ej draga 'gäster eller sollar' in på bonden, icke göra våldsverkan på bondens hustru eller dotter eller legohjon, ej pantsätta bondens lös-egendom, ej taga med till bonden någon drafvelds-qvinna o. d. Om söndagarne skulle fodermarsken höra efter hos kyrkofolket, huru karlarne förhöll sig.²

Det stannade emellertid icke vid det skick, som stadgades genom 1474 års förordning. Närmare upplysningar om utvecklingen till det värre saknas visserligen, men så mycket se vi, att i början af 1500-talet regeringen icke nöjde sig med att låta hästarne löpa hvart tredje år uti en landsort, utan blef krafvet årligt. År 1506 förklarade landborne i

¹ Grunden ligger tydligen i den del af gengärden, som bestod i underhåll af hästarne under det konungen eller annan dertill berättigad gästade. Sådant förekom allestädes och om seden i vissa orter lemnas upplysningar i tidens handlingar; så t. ex. heter det år 1446, att Helsingarne voro skyldiga att underhålla konungens embetsmän med 6 hästar en natt om året.

² *En svensk biskops hofhållning*, i Svenska Fornminnesföreningens Tidskrift del 4.

Trögd att de icke orkade hvar år hålla hästar. Så mycket svårare var denna utväxt på gengården, som den aflösen för sådan, som ingick i den årliga skatten, icke gällde, så snart verklig gästning kom i fråga, ty det egendomliga inträffade i tidens lopp, att det som hade gifvit anledning till en ordinarie skatt, när denne väl hade kommit till stånd, föranledde extra utgifter. Knot framkallades ock genom de upprepede och växande anspråken. År 1483 lofvade konungen i Kalmar recess att ej pålägga hästfoder, gästning eller skjutsfärder eller andra (dermed sammanhängande) tungor utan att han sjelf, hans märkliga råd eller sändebud foro genom landet i rikets ärenden. Under det Kalmar belägrades af hr Svante Nilssons folk, led all den kringliggande trakten en snart sagdt odräglig tunga. Från en ort klagas då: för ett år sedan gjorde vi ut vårt hästlopp, derutöfver en svår gästning, så gjorde vi en stor kostgård till Ekeshöj gård (som tillhörde riksföreståndaren), nu var åter hästloppet utgjordt och så en stor gård till underhåll åt hären vid Kalmar. På grund af allt detta framställes den berättigade bönen att slippa ny gästning och annan tunga.

Så pass mycket af tillfällighet vidlåde emellertid fortfarande hästfodringen, att det kräfdes särskildt öfverenskommelse hvar gång hon kom i fråga. Så underhandlades år 1509 i Östergötland om konungens hästlopp, som der borde utgöras det året. Då särskildt aftal behöfdes, kunde pålagan lätt öfvergå från treårig till årlig, eftersom det onekligen den tiden fanns hos allmogen en stor offervillighet. Men denna kom likväl till sin gräns tidigare än krafven och rätten att säga ja gjorde sig äfven gällande som en rätt att säga nej. År 1508 sedan riksföreståndarens, hans frus och svennernas hästar hade lupit i Vesterås län, skulle de skickas till Väla härad. Under färden dit lades två hästar i hvar gård 'till landred.' Vid ankomsten i häradet skulle fyra hästar till hvar bonde för konungsfodring. Då reste sig 300 väpnade Välabönder och läto genom ombud fodermarsken och hans folk forstå, att man icke ville hafva några hästar; drogo de längre fram, skulle de icke fara väl; bönderne hade redan vid midsommartid erlagt lösen för fodringen. Fodermarsken beslöt då att draga sig in åt Simtuna härad, men möttes på vägen af underrättelsen, att hr Sten Turesson hade förbjudit sina landbor att mottaga riksföreståndarens hästar. Då gjordes ett försök i Åsunda härad, men der häjdades man af ett bref från hr Erik Trolle, som sade, att han hade som förläning konungsfodringen i detta härad. Då återstod intet annat än att vända åter till Vesterås län, hvarest inbyggarna således blefvo än mer betungade.

En aflösning var denna tid möjlig och synes icke hafva varit ovanlig. Vadsbönderne anhöllo — brefvet är ej dateradt, men tillhör hr Svante Nilssons tid — att få efter gammal sed aflösa sin årliga fodring med 4 skilling af hvar skattebonde, 2 skilling af hvar landbo.

Skyldigheten att transportera den kongliga familjen eller deras representanter jämte fateburen omtalas ytterst sällan i handlingarna. Det s. 268 omtalade brevet om Grytbäcks socken hör dock hit.

I k. Magnus Erikssons landslag omtalas (jfr s. 234) de extra gårdar som konungen var berättigad att lägga å landet. Exempel på deras användande förekomma ofta i tidens handlingar.

Några af dem kunde endast sällan bringas till användande. Hvar konung kunde allenast en gång krönas och rida sin **eriksgata**. Två skattepåbud om gengärd mot konungen till hans eriksgata äro bevarade. År 1448 föreskrefs för Karl Knutssons färd genom landet, att folket för gengärds erläggande skulle ordnas i gårdar på 6 bönder eller dubbelt antal landbor och skulle å hvar gård komma 6 spann rensadt malt, 2 spann sigtadt rågmjöl, 3 gilla lass hö, 1 fjerding gryn, 2 pund fläsk, 2 pund smör, 2 pund får- och kokött, 2 pund fisk, 1 gammalt nöt, 2 får, 2 grisar, 12 ägg, 2 tomma tunnor samt $\frac{1}{2}$ mark penningar till inköp af humle och salt, hvarutöfver hvar man i gården skulle lemna 2 spann hästakorn, 4 ljus, 1 höns och 2 lass ved. År 1498 erlades af samma anledning en gård till k. Hans. Då voro fjorton bönder eller tjuogoåtta landbor i gården och erlade 2 pund smör, 2 pund kött och fläsk, 2 pund torr fisk, 1 fjerding torsk och strömming, 6 spann korn, 3 lass hö, 3 tunnor öl, 3 gäss, 1 får, 6 höns, 20 ägg, 24 ljus, $\frac{1}{2}$ fjerding gryn och 3 mark salt. Dessutom gaf hvar skattebonde 6 bröd, hvar landbo tre. Än ytterligare skulle sex gårdar förena sig om att gifva en ox. Ja det stannade icke ens härvid, ty biskop Henrik och hr Erik Turesson, som underrättade inbyggarne i Hane-kind, Bankekind och Valkebo härad om denna skatt, begärde, att bönderne skulle 'förbättra' denna oxen med harar, fogel och färsk fisk. 'hvad I kunnen som I viljen förtjena tack för.'

Att **gifta bort son eller dotter** kom ej heller synnerligen ofta för. En gård i detta syfte har jag icke funnit mera än en gång omtalad.

Grundsatsen att skatt fick utkrävas för **byggande af fästen** eller Uppsala öds hus blef så mycket oftare tillämpad. Några exempel må anföras. År 1337 hade inbyggarne i Tjust fått befallning att hjälpa till vid uppförandet af slottet och konungens hus i Kalmar, men de förklarade, att de aldrig förr blifvit på detta sätt betungade, och konungen resolverade, att frågan skulle få anstå tills utredning vunnits. År 1347 fordrade konungen af Jämtarne dagsverken 'till uppresning af våra gårdar'. År 1363 fritogs Vreta klostrets underhåfvande från skyldigheten att bygga slotten vid Svaneholm och Vadstena. År 1367 klagade Satagundaborne, att ett fäste byggdes i deras land, dem till tunga, ehuru de ej ens förmådde utgöra konungens utskylder. Ett sådant skäl var talande och k. Albrekt befallte att fästet skulle byggas annorstädes. Icke alltid var regeringen så villig att utan vidare vill-

fara allmogens begäran. I Jämtland hade ett fäste Tibrantsholm blifvit uppfördt; på böndernes klagomål bestämdes, att det med första skulle rifvas, men bifallet måste köpas.¹ Dagsverkenas antal kunde blifva ganska betydande. Under det åtta dagsverk om året af landbon utgjordes till jordegaren, kräfdes stundom mera af skattebonden för kronan eller länsinnehafvaren, som hade kronans rätt på sig öfverlåten. I en socken i Södermanland gjorde år 1494 tre bönder årligen tolf dagsverken, ja i riksrådets betänkande af den 7 september 1403 rörande skatteregleringen föreslås rent af 12 dagsverken om året för hvar bonde i sådana län, der slott och fäste icke fanns, men i de öfriga skulle de uppgå till tjugofyra. (DS NS nr 380).

I följd af den godtycklighet, som så ofta uppenbarar sig i medeltidens offentliga lif, kunde man draga den i lag stadgade skyldigheten att bidraga till byggande af fästen och kungsgårdar ända derhän, att riksrådet år 1474 befällte Vestergötlands bönder och landbor att lemna hvar och en två dagsverken till befästade af den på ny plats anlagda staden Lödöse eller ock med penningar eller säd befria sig från det personliga arbetet.

Till underhåll af besättningen på slottet togos medel af de inflytande skatterna; ibland voro län bortgifna på sådant vilkor, att sedan omkostnaderne för slottets underhåll och besättning voro afdragna, skulle resten lemnas till konungen eller ock anvisades någon viss skatt till underhållskostnadens bestridande.² Emellertid pålades äfven härför extra gårdar. År 1309 skrefvo hertigarne Erik och Valdemar till allmogen i Tiundaland, att som de dröjt längre än de beräknat i Stockholm, saknade de nödiga medel för slottets (d. v. s. besättningens) underhåll, och skulle derföre, ehuru en tidigare påbuden gård (af hvar bonde $\frac{1}{6}$ nöt och 1 spann råg) ännu icke blifvit erlagd, utgifvas 3 pund smör samt dessutom af hvar bonde en spann malt, en spann kornmjöl, en höna och en half gås.

Ännu mera användt och ännu tånjbarare var medgifvandet att pålägga extra beskattning till rikets försvar mot in- eller utländsk fiende. Ibland angifves noggrannt hvad man med skatten ville uträtta, t. ex. då år 1323 en gård utskrefs för att inköpa fästen, som befunno sig i upproriske mäns händer, eller då år 1309 en skatt inkräfdes för att underhålla främmande krigsfolk. Alla som hade nio mark i inkomst (*expense*)³ skulle erlägga en mark penningar, den som hade sex mark,

¹ 'Hvad vi fånga och uppbära af alle bönder i Jämtland derföre att det fäste Tibrantsholm, som der nu inne bygd är, nedlägges' heter det i ett bref af år 1402.

² År 1340 gäfvos Tavastehus och Viborg i förlåning på tio år. Konungen förbehöll sig skatten från Finland och Åland 'in pellibus variis, prompta pecunia, butiro et pecoribus et carpo regio'; återstoden skulle utan redovisningsskyldighet användas för slottet och besättningen.

³ *Expense* betyder visserligen 'utgifter', men ordet användes äfven för att beteckna medel till utgifters bestridande d. v. s. inkomster. Jfr t. ex. DS nr 1636: defectum nimum patimur expensarum, hvarmed icke menas brist på utgifter, utan motsatsen.

gaf en half, den som hade tre, gaf två öre, den som hade halfannan gaf ett öre. Oftast angifves icke ändamålet så noga. Man begär en gård eller en hjälp 'för rikets fall och örligs skuld' e. d. Dertill komma de gårdar, som länsinnehafvarne helt visst utan att uppgifva något särskildt ändamål allt som oftast utkräfdes. Hr Raven von Barnekow fick årligen af Nyköpings län fyra eller fem 'hjelper', vid hvilkas utredande fyra till tolf personer voro i gården.

Att här uppräknade alla de extra skatter, som jag funnit omtalade i medeltidens handlingar, skulle blifva långt och i öfrigt föga gagna, då helt visst de flesta tryckt allmogen utan att deras minne lefver i de till vår tid bevarade urkunderna. Jag nöjer mig därför med att anföra några exempel.

Under 1300-talet var det mycket vanligt att utskrifva en skatt, som kallades markagäld (*subsidiūm marce et solidi*) och erlades med en mark eller mindre i öfverensstämmelse med hvars och ens tillgångar, hvilka derföre behöfde för hvar särskild gång uppskattas.¹ Antagligen var det regel att en örtug erlades för hvar mark. Så uppgifves åtminstone förhållandet år 1314 (DS nr 1982) och hade det vexlat, skulle helt visst i brefven om de olika årens markgäld närmare bestämmelser om beloppet lemnats för hvar gång.²

Under en senare del af medeltiden blef seden att lägga förmögenheten som grund för att bestämma skattens storlek allt mer afslagd. I stället blef den bestämmelsen gällande, att de skattebetalande delades i gårdar, en bestämmelse som var vida obilligare, om än det icke var gifvet, att alle deltagarne i samma gård erlade samma belopp.³ Huru man anordnade bidragen, var för regeringen eller länsinnehafvaren fullkomligt likgiltigt, allenast gården utgick med det fastställda beloppet. Någon gång förekom det obilligaste af allt, nämligen en alldeles lika beskattning af hvart hushåll, utan att afseende fästes vid dess förmåga att bära mera eller mindre. År 1384 utkräfdes en markgäld, som skulle utgöras med 12 öre af hvar man. År 1389 bestämdes, att hvar och en som var man för sig skulle erlägga en mark penningar. År 1460 utkräfdes likaledes en mark penningar af hvart hushåll, år 1461 likaså, år 1463 fick hvar skattebonde betala tolf öre, hvar landbo sex. Det var när denna sist nämnda gård skulle uppbäras, som tålamodet brast hos allmogen. Upplandsbönderne vägrade att erlägga skatten och tågade i tusental till Stockholm, hvarest de skrämde erkebiskop Jöns Bengtsson så, att han på eget bevåg frikallade dem från hela gården. Otaliga extra skatter utkräfdes under de oroliga tider, då riksföreståndarne sökte häfda Sveriges frihet mot

¹ Jfr hertig Valdemars påbud till Uppsala stad af år 1304 att utan tredska underkasta sig 'estimacio bonorum' DS nr 1906.

² Förmodligen menas samma skatt med uttrycken silfvergäld och mjät (båda i bref af år 1337); det senare ordet torde stå i sammanhang med verbet mjäta = värdera.

³ Med afseende härpå jfr i det följande s. 275.

de danske konungarnes inkräktningbegär, och de utgingo fortfarande gärdvis eller efter hushåll. Så t. ex. kräfdes af Finnarne år 1506 en hjälpskatt af en mark för hvar rök. Äfven här klagades öfver för stor tunga och allmogen bad att få skatten fördelad på två år. I Varend gäfvo ungefär vid samma tid bönderne det svar, att de skulle bringa sin gengärd i form af pålyxor, armborst och klubbahugg. Af Sunnerbobönderne kräfdes år 1508 sex tjog oxar, men då förklarade de sig hellre vilja gå från gården.

Att skattebördorna voro för tunga, måste de maktogande stundom medgifva. Så t. ex. bad k. Magnus Eriksson år 1346 sine undersåtar om öfverseende: »då det höfves konungslig herrlighet att med omsorg tänka på undersåtarnes välfärd, så att de må fröjdas i trygghet och frid samt fritt njuta hvad dem tillhör, hafva vi känt oss gripne af medlidande med er, då vi icke utan hjertats bitterhet besinnat, hvilken oro och tunga I hafven utstått, och bedje vi, att I, för Guds och vår böns skuld, viljen förlåta oss detta. Gud allsmäktig vet, att vi icke af snikenhet eller fåfånga, utan motvilligt, af ögonskenligt nödtvång, betungat er, för de stora svårigheters skuld, hvilka vi oafåtliga haft allt sedan det täckts Gud och eder att kora oss till konung.» Nöden hade varit så stor, att många öfvergifvit hus och hem; om de inom viss tid vände åter, skulle de för att åter kunna berga sig, under sex år åtnjuta skattefrihet. Visserligen kunde regeringen eller hennes representanter icke godtyckligt pålägga extra skatter, utan fordrade landslagen en öfverläggning med de skattdragande, och det stod i deras skön att säga ja eller nej.¹ Men denna själfbestämmelserätt måste naturligtvis ofta, genom omständigheternas makt, blifva fullkomligt illusorisk. Man kunde begära så, att vederbörande ansågo sig icke kunna våga svara nej. I synnerhet torde läns herrarne under vissa tider hafva gått hänsynslöst tillväga, i tillit till sin större materiella makt.² Äfven kunde skattebördan göras oformligt tung genom trakasserier, när naturaprestationerna skulle utbytas mot penningar.

Ett verkligt medlidande gjorde sig någon gång gällande. Så t. ex. förordnade hr Matts Kettilmundsson i sitt testamente, att 200 mark silfver skulle användas för att Finlands bönder skulle blifva befriade från en nyligen pålagd markgäld. Mången gång fordrade statskloketen att icke allenast undvika nya skatters påläggande, utan äfven återkalla redan beviljade. Under dr. Margaretas tid kräfdes betydande

¹ Att regeringen formligt begärde hjälp, att man plögade ibland ganska långvariga underhandlingar, att man stundom gaf nekande svar, framgår af otaliga handlingar. S. 240 är omtaladt, huru besvärliga underhandlingarna kunde vara, derest man ville i godo vinna något. Bland underhandlades med bönderne utan mellanhånd. K. Hans t. ex. inkallade år 1497 till Uppsala tre bönder från hvart af de kringliggande häraden, för att underhandla om skatt.

² Dnglige regenter sökte naturligtvis stäffa detta läns herrarnes själfsväld. Vid herredagen i Nyköping år 1396 beslöts, att ingen fogde fick pålägga skatter utan konungens och drottningens skriftliga befallning.

inkomster utöfver de ordinarie. Så utgick t. ex. några år en s. k. femtonmarkgäld, af hvilken en tredjedel nedprutades då k. Erik år 1401 red sin eriksgata. Men bönderne voro icke nöjda dermed, utan begärde skattens fullständiga upphörande. Detta beviljades äfven år 1403. Dr. Margareta medgaf, att »allmogen har haft mycken tunga och vedermöda, i synnerhet sedan vi hitkommit till detta rike, endels har detta vållats af stort örlig och tunga, som riket har varit åliggande, endels har det vållats af sjelfsväld, girighet och egenvilja, vår och våre fogdars och embetsmäns, somt har man icke kunnat bättra, somt måtte vi och de väl hafva bättrat, fast det dock icke skett, dess värre.» Hädanefter skulle bönderne icke utgöra annat än deras årlige skatt och »så mycket dertill som de gjorde i sankt Erik konungs och i andre våre föräldrars och herrars dagar.» Dock skulle årligen utgöras fyra dagsverk om hösten, fyra om våren och åtta dagsverk till konungens fästen och gårdar.

Vädjandet till seden på den helge konung Eriks tid var tydligen ett försök att tjusa allmogen, ty hans tid var fortfarande i folkets hogkomst en gyllene tid, hvars återupplifvande var målet för dess önsknigar. Löftet att reducera skatten till hans belopp vid midten af 1100-talet blir i betydlig mon kvalificeradt genom talet om 'andre konungars' tid, men deri låg dock en viss ärlighet, ty omöjligt var det att återföra skatterna till deras gamla belopp — alla förhållanden hade under den långa mellanliggande tiden blifvit alltför djupt förändrade, för att en återgång skulle vara möjlig. Erfarenheten visade snart, att den förbättring som genomfördes år 1403 icke var af lång varaktighet. Att emellertid dr. Margareta ärligt sträfvade att få skatteväsendet ordnad på ett sätt, som kunde tillfredsställa båda parterna, kronan och de skattdragande, kunna vi sluta af det betänkande, som samma år 1403 afgafs af riksrådet. I de län, som hade ett befastadt slott, skulle allmogen till husets spisning gifva vintertiden fyra män ett nöt, två får, ett svin, två gäss, fyra höns, 40 ägg, 40 lass ved, två pund smör, ett pund råg, en mark 'redhampne' (= reda penningar?), sommartiden hälften så mycket, hvar man skulle dessutom gifva två lass hö och 24 dagsverk. I län, der fäste ej fanns, skulle skatten utgå med samma belopp, men dagsverkena voro tolf. Derjämte föreslogs, att de grupper af fyra, som skulle utgöra skatten, ej skulle bildas på måfå, utan skulle, sedan fogden tagit mantalet i häradet, en tolfmannanämnd tillse, att två rike och två fattige skulle ställas samman och hvar mans bidrag bestämmas efter hans 'makt.'

Vi veta alla, huru efter dr. Margaretas tid tillståndet åter blef betänkligt och slutligen blef sådant, att en allmän resning uppkom. Det var med dennas motiv naturligt, att hon skulle leda till en skattelindring. Redan i början af befrielsekriget, så snart Upplands lagman hade slutit sig till det fosterländska partiet, befriade Engelbrekt all-

mogen från en tredjedel af de dem pålagde skatterna. I detalj sakna vi emellertid underrättelser om denna nedsättning, som måhända icke gick ut på annat än att upphäfva ett och annat mera skriande missförhållande. Det finnes nämligen ett bref af år 1436, der det erkännes, att skatternas penningesättning varit i Finland mycket omild. När den sattes för sjutton år sedan gick en Åbo-penning för 6 små pengar och 4 gjorde fullt för ett öre, nu deremot gällde Åbopenningen allenast 4 små pengar, så det gick 6 på ett öre. Stadgan hade derigenom ökats med en tredjedel, som dock hade blifvit förlidet år afslagen. Under tiden hade många rökar och mantal blifvit ödelagda, under det de återstående fingo utlägga skatten för dem. Beslut fattades i följd häraf om ytterligare nedsättningar, hvar femte rök och mantal skulle afslås och mantalet förblifva sådant det då var, alla rökar, krokas och bol skulle jämkas mellan socknarna och penningestadgan till slottets bygnadshjelp skulle nedsättas.

Under dr. Margaretas och k. Eriks tid hade hvarjehanda förändringar blifvit vidtagna med afseende på skatteväsendet. Under tidernas lopp hade, såsom det föregående visat, olika skattetitlar uppkommit och från att vara tillfälliga blifvit varaktiga, men ojämnhet rådde och för regeringen kunde det vara i grunden likgiltigt af hvad skäl skatten gafs, allenast dess utgående var en erkänd sak. Man sökte derföre få hvart landskap att åtaga sig erläggandet af en bestämd summa och om möjligt ville man få skatten utbetald i penningar, icke som förut varit vanligt förnämligast i varor.¹ Det hela var onekligen en förenkling, men medförde mycken olägenhet för allmogen, eftersom klingande mynt oftast var på landsbygden sällsynt. I en stor del af Finland, Vestmanland, Närke, Vestergötland och på Öland hade man gått in på det nya systemet, men Ölänningarne funno sig på 1420-talet föranlätne att bedja om tillstånd att som fordom lemna skatten i spannmål och boskap 'för Guds skuld och edert herradömes nåd.' I många orter bibehöll sig emellertid det nya systemet ända till medeltidens slut.² En följd af förändringen var emellertid den, att hvart landskap var skyldigt att erlägga den stadgade summan oberoende af den minskning, som kunde uppstå i de skattebetalandes antal. Om någon fann sin anpart af skatten för dryg, kunde han öfvergifva alltsammans, men den börda han sålunda skuddade af sig, återföll på dem, som suto kvar och som derigenom bragtes åtminstone nära en ekonomisk ruin.³ Som exempel på storleken af de sammanslagne skatterna,

¹ Denna åtgärd var så mycket naturligare, som städerne af gammalt i skatt erlade en viss årlig summa. Jfr första kap. i andra boken.

² Styffe, *Bidrag* del 2 s. XLV.

³ Sammanslagningen af skattetitlar föregick bestämmelsen, att hvart landskap skulle vara ansvarigt för totalsumman, hvars fördelning då blef inbyggarnes ensak. Enligt stadgan med Finland, sannolikt af år 1407, utgick skatten icke efter landskap eller underafdelning deraf, utan efter jordmått, så att hvar rök skulle gifva 5 mark, hvar krok 2 och hvart bol 10; beloppen förändrades dock snart, ty enligt Bures

må anföras de belopp, om hvilka k. Erik år 1412 öfverenskom med Gutarne. Sålänge Visborg byggdes, skulle hvar man lemna åtta dagsverken. Dessutom skulle lemnas 9,000 svenska mark pengar, 120 nöt, 240 lam, 2½ läst smör, 18 läster korn, 12 läster hafre, 400 lass hö, 400 gäss, 600 höns, 6000 spettfiskar, 3 läster torsk och 2000 lass ved. Som någon ersättning utlofvade konungen, att hans tjenare ej skulle taga hästar eller oxar från bönderne, när de kommo in till staden, hvarjämte de skulle vara frie för gästning.

Efter k. Eriks tid fortgick det ungefär på enahanda sätt: nya gårdar, nya klagomål. Antagligen år 1463 kommo klagomål från Gudhems härad i Vestergötland. Deras tiomarksskatt utgick i varor, nämligen två kor, fyra får, fyra pund smör, åtta pund fläsk, fyra tunnor bjugg, två tunnor rågmjöl och två tunnor hafre. Derutöfver gaf man fyra tunnor malt, fyra tunnor mjöl, fyra tunnor hafre, tolf lass hö, sex famnar ved, fyratioåtta dagsverken, två gäss, sex höns, ett halft pund hampa, sex öre svenska, tre och en half tunna smör, elfva tunnor malt för en olaglig försel, tretioåtta tunnor för foderhästar och icke desto mindre fingo de hålla hästarne, tretio säll foderkorn, sextio höns, tio får och en gill oxe. Derutöfver hade det ålagts häradet att årligen lemna fyra vargskinn eller fyra mark svenska, hvarjämte sju bönder hade mist skedar, pengar o. d. »Nådige herre, heter det till sist i klagoskriften, vi bedja eder ödmjukligen för Guds skuld, att I vänden till oss er nåd, att vi fattige stafkarlar och er nåds skattebönder må njuta lag och rätt, annars tvingas vi att öfvergifva bo och boskap, ty vi förmå ej längre utgifva sådana olagliga skatter.»¹

Klagomålen synas hafva hulptit, ty år 1469 bestämde k. Karl Knutsson, att Gudhems härad skulle tills vidare årligen gifva vid sankt Bartholomei tid åtta nöt (å 3 mark), vid helgonmessen derefter 8 tunnor råg, vid sankt Olofs tid 8 tunnor smör. Konungen ville framdeles i häradet undersöka hvad som är möjligt att draga och kronan ej för mycket är till skada.²

Jag har ej utrymme för flere exempel. Förhållandena fortforo sådana de af gammalt varit, tidtals bättre, tidtals sämre. Man var angelägen, att få skatterne ordentligt inbetalde och hade derföre en naturlig rädsla att drifva tungan alltför långt. Såvidt möjligt var

utdrag ur 1413 års skattebok uppgick skatten för rök till 4—5 mark, för krok till 3—4 mark, för bol till 10—12 mark. — Det finnes ett bref om Öningarnes skatt af år 1281, som vid första anblicken synes innehålla en sammanslagning af skattetitlarne till en summa. Det finnes dock i brefvet en viss inskränkning: det är allenast tal om den skatt, som borginnehafvaren skulle uppbära och sammanhanget gör det temligen tydligt, att här icke är fråga om annat än gengården. Redan då klagades, att skatterne tryckte så, att många hade rymt, andre ledo af hunger och farsot.

¹ Denna klagoskrift jämte en annan från Laske härad är tryckt i Styffes *Bidrag* del 3 s. 144—147.

² B. E. Hildebrands afskriftssamling.

ville man skaffa någon lindring. Så bestämdes det år 1419, att alle inhyses män skulle genom sina bidrag lindra bondens skattebörd och år 1474 bestämdes, att husmän, som bodde på landet, handverkare m. fl. skulle skatta hälften af det som det ålag bonden att gälda. Ett gripande uttryck för den nöd, som skatterne kunde vålla, lemnas oss i ett till Sturearkivet hörande bref, det det heter: »det är ondt att taga skatten ut der bonden äter barken.»

Som exempel på de utpressningar, som åstadkommas med dessa extra skatter, må här införas, efter DS nr 2062, en tabell utvisande hvad hertig Valdemar genom ny pålagd skatt uppburit af kyrkans landbor i Trefaldighets församling vid Uppsala. Handlingen är från år 1316.

	Mäts- pengar.	Halfmarks- gäld.	Korn.	Råg.	Smör.		Nöt- och färlösen.
	Öre.	Öre.	Spann.	Spann.	Pd.	M.	Örtug.
Afvast	4	4	2	1½	2	5	5
Benkt	7	4	2	1½	2	5	5
Anne	6	4	2	1½	2	5	5
Benne	4	2	2	1½	2	5	5
Gunnar	5	4	2	1½	2	5	5
Anders	5	4	2	1½	2	5	5
Rörek	2½	4	2	1½	2	5	5
Johan	2½	4	—	—	2	5	5
Filip	7	—	—	½	1	5	—
Jakob	7	—	—	½	1	5	—
Björnvid	6	—	—	—	—	—	—
Karl	11	4	2	1½	2	5	5
Olof	2½	4	2	1½	2	5	5
Karl	6	4	2	1½	2	5	5
Lars	6	—	—	½	1	5	—
Valborg	6	—	—	½	1	5	—
Peter	5	4	2	1½	2	5	5
Nils	—	4	2	1	—	—	5
Unne	4	4	2	1½	2	5	5
Anund	5	4	2	1	1	—	—
L.	4	4	2	1½	2	5	5
Torbjörn	4	4	2	1½	2	5	5
Erland	2½	—	—	—	—	—	—
Jarund	7	4	2	1½	2	5	5
Häggevid	3	2	2	1½	1	—	—
Hemming	2½	—	—	½	1	5	5
Stefan	10	4	2	1½	2	5	5
Lave	7	4	2	1½	2	5	5
Magnus	20	4	2	1½	2	5	5
Alle	24	4	2	1½	2	5	5
Nils	4	4	2	1½	2	5	5
Olof	2	4	2	1½	2	5	5
Peter	4	4	2	1½	2	5	5
Ingemund	6	4	2	1½	2	5	5
Jon	—	4	2	1	—	—	—
Holvast	7	4	2	1½	2	5	5
Håkan	4	4	2	1½	2	5	5
Summa	213	116	58	44½	59	155	140

Det är dessvärre svårt att evalvera i vår tids mynt ofvannämnda summor. De tre penningeposterna göra tillsammans 47 mark, med afdrag af $\frac{1}{3}$ örtug. År 1312 gingo 5 mark penningar på en mark silfver, hvilket ger oss $9\frac{2}{5}$ mark silfver eller, om vi med dr Montelius beräkna marken till 30 kronor, men tillerkänna honom ett tio gånger så stort köpvärde som nu, cirka 2,800 kronor. En läst korn kostade år 1318 17 mark, men som detta pris tyckes hafva varit ovanligt högt, kunna vi förslagsvis för år 1316 antaga 16 mark, hvilket skulle åt de 58 spannen korn gifva ett värde af $9\frac{7}{9}$ mark penningar eller något öfver 580 kronor. Under senare hälften af 1300-talet förhöll sig rågens pris till kornets som 8 : 5; värdet af rågen blir således inemot tolf mark penningar eller något öfver 700 kronor. År 1323 var priset på ett skeppund smör fem mark, hvadan, under förutsättning af samma pris sju år tidigare, den femte kolumnen lemmar en summa af 13,6 mark eller något öfver 800 kronor. Den ifrågavarande extra skatt, som icke utgick från en hel socken, utan endast från de inom densamma bosatte arrendatorerne af kyrkogods, uppgick till närmare 5,000 kronor eller i medeltal för hvar och en ungefär 130 kronor.

Sättet att uppbära skatterne var icke alltid detsamma. Två myndigheter — ifall jag får begagna ett sådant uttryck — äro dervid att taga i betraktande, nämligen dels den eller de, som å böndernes vägnar aflemnade skatten, dels den eller de, som å konungens vägnar mottogo honom. Det torde göra till fylles att anföra några exempel. Enligt Upplandslagen insamlades skeppsvisten af en man, som stod före hamnan, och åtta män, som förestodo hvar sin åtting, samt slutligen länsmanen, som stod för hundaret. Den, som å konungens eller länsinnehafvarens vägnar mottog skatten, kallades helt enkelt tekjumannen. Markgälden uppbars under början af 1300-talet gemenligen af lagmannen. År 1309 hade drotseten uppdrag att uppbära en extra gärd. En markgäld, som år 1366 var pålagd Helsingland, uppbars der af vice lagmannen, styrmannen i hvart snäckelag och tolf män, hvilke hade åliggande att gå ur hus i hus och uppbära skatten. I Jämtland uppbaros skatterne af konungens sysloman. Småningom blef det dock sed att öfverlåta skatteuppbörden åt fogden eller länsinnehafvaren, som redovisade i den s. k. slottsboken. En nynämnd länsherre berättar år 1508: »något efter att jag hade annammat slottet, lät jag ransaka i slottsböckerna och då fanns det öfvermåttan mycken skatt, som stod tillbaka.» År 1488 klagade bönderne i Kinnevalds härad (Värend), att hr Arvid Trolle hade af dem tagit för mycket skatt. För att rättfärdiga sig, anmodade han biskopen i Vexjö m. fl. att granska en gammal skattebok för år 1427 och konstatera, att det belopp han uppburit var detsamma som der fanns upptaget eller 528 mark ett öre.

De med uppbörden förenade kostnaderna drabbade de skattebetalande. De voro nämligen skyldige att gifva fogden underhåll under hans färder. Ofog torde derunder hafva bedrifvits, ty man fann det nödigt — t. ex. år 1419 — att åläggja fogden, att vid sådana tillfällen betunga bönderne så litet som möjligt.

Vi hafva sett, att man i början af 1400-talet försökte införa större enkelhet i skatteväsendet, likväl utan att lyckas mera än delvis. Särskildt i aflägsna delar af landet behöllos urgamla vanor, som bildade en märklig kontrast till det som småningom blifvit bruk i landets centrala delar. Då vi icke här kunna följa förhållandenas utveckling i olika riktningar, torde det vara bäst att kasta en blick på ställningen sådan hon var på 1530-talet, vid medeltidens slut, enligt *Undervisningen om rikets ränta 1530—1533*.

I Finland var, såsom s. 276 anm. 3 sades, bestämd skatt lagd på rökar, krokar och bol. På 1530-talet äro uppbörsräkningarna vida mera invecklade, ty der talas t. ex. för Åbo län om skattepenningar, arbetspenningar, flöteskatt, gengärdspenningar, skatteråg, arbetsråg, skattemalt, gengärdshafre, skattesmör, skattenöt, skattefår, spettfisk och torsk, af hvilka den första posten var den enda betydande, de andra utgingo med jämförelsevis obetydliga belopp. För andra delar af Finland omtalas andra afgifter, antingen liggande utanför de redan nämnda eller ersättande dem, såsom kepsispennningar, muramstarepenningar, balkpenningar, dagsverkspennningar, höpenningar, fiskpenningar, slädepenningar, gråskinnspennningar, gästningspenningar, förslepenningar, margäldspennningar (i Raseborgs län) m. m. I vissa delar af landet göres skilnad mellan vinter- och sommarskatt. I aflägsna delar af landet ansågs det vara en fördel att erläggja all skatten om vintern, ty då skatten utgick i varor, ökades allmogens tunga i hög grad af det besvär, som forslingen vållade, hvilket sommartiden gemenligen var större än om vintern, då is och snö beredde väg.¹

I Vesterbotten² och Ångermanland utgick skatten i två afdelningar och på två tider: om vintern en skinnskatt, som äfven kallades bågs katt, och sommaren en penningskatt, kallad jordskatten. Med Ångermanlänningarne öfverenskomms emellertid år 1529, att de skulle i ett för allt gifva 800 mark örtugar och der antogs således samma system som i Helsingland och Medelpad, hvarest gäfvos 1200 och 300 mark.³

¹ Äfven annorstädes klagas öfver svårigheten att forsla. Så heter det t. ex. år 1507, att allmogen i Tveta och Vista härad var villig att utgifva gengärden, men kunde icke i sådant före få den till Kalmar, hvadan bönderne anhöllo att få lemna penningar i stället (hvilket för dem, såsom boende i trakten af en stad, Jönköping, torde hafva kunnat ske utan synnerlig svårighet), men detta half icke, utan ålades det dem vid lif och gods att forsla gengärden genom hela Småland.

² År 1413 erlades i Vesterbotten fyra mark för hvar rök; allenast Ume socken gaf derjämte gråverk.

³ Helsingarne hade år 1464 fått skatten nedprutat från 1350 till 900 mark; han höjdes till 1200 år 1528.

I Gestrikland gafs jern samt 12 öre 19 penningar för hvart markland jord.

Uppbördsredovisningen för Uppland företer en brokig tafla. I vissa trakter erlades en vinter- och en sommarskatt i penningar med eller utan tillägg af naturaprestationer, i vissa orter voro uppbörds-terminerne flere, i vissa orter utgick allenast en liten del i penningar och större delen i varor. Af de gamla skattenamnen återfinnas ännu ättgälden och gamla bekanta torde gömma sig under benämningarna skepestapenningar (skepestakorn o. d.) och målespann.

För Trögds härad — att anföra ett exempel — upptager under- visningen följande:

Vinterskatten	183 mark.
Sommarskatten	175 mark.
Dagsverkspenningar	74 $\frac{1}{2}$ mark.
Ättgäldspenningar	28 mark 2 $\frac{1}{2}$ öre.
Skepestapenningar	27 mark 3 öre.
Nötpenningar	7 $\frac{1}{2}$ mark 3 öre.
Färpenningar	3 öre 1 örtug.
Skepestakorn	2 läster 1 pund $\frac{1}{2}$ spann $\frac{1}{2}$ fjerding.
Målespann	4 läster 2 $\frac{1}{2}$ pund 2 spann.
Skattesmör	3 skeppund 4 lispund 4 $\frac{1}{2}$ markpund.
Skepestafläk	6 $\frac{1}{2}$ skeppund 2 lispund 7 markpund.
Fär	34.
Höns	203.

I Vestmanland erlades skatten i penningar och varor, större delen än i det ena än i det andra. Äfven här förekommer ättgälden. Såsom fordom utgick här likasom i Närke och Södermanland, en skatt som kallades mata och utgick pundvis och synes hafva utgått i säd eller smör så snart han icke aflöstes.¹

Som prof å beskattningen inom detta landskap intages här upp- giften för Norrbo härad:

Skattepenningar	35 mark 3 öre.
Skattekor	6 $\frac{1}{2}$ läst 3 $\frac{1}{2}$ pund.
Hästkorn	1 $\frac{1}{2}$ läst 3 $\frac{1}{2}$ pund 3 spann.
Skatteråg	2 $\frac{1}{2}$ läst 1 $\frac{1}{2}$ pund 3 spann.
Skattesmör	5 $\frac{1}{2}$ tunnor 1 pund 4 mark.
Skattefläk	4 skeppund 7 $\frac{1}{2}$ lispund 7 mark.
Dagsverksjern	1 läst 4 fat 2 hundraden.
Skattekor	14.
Skattefär	27.
Skattegetter	14.
Hö	162 lass.

¹ Pund matu och matu korn omtalas inom det ofvan uppgifna området under 1300-, 1400- och 1500-talen, måhända redan tidigare. Ordet, som någon gång skrives med th, förekommer äfven i den yngre Vestmannalagen, der det heter om skattens erläggande (konungabalken kap. 7): kommer ej mata inom desse tre dagar, står åter ett pund matu o. s. v. Professor Schlyter öfversätter i sitt glossarium ordet med mat; det synes mig dock svårt att förstå ett skattenamn af så allmän betydelse. I isländskan finnes ordet mata i betydelsen matlag.

Bräden	81.
Ljuskarn	4 pund.
Höns	81.
Gäss	27.
Stockar	81.
Ved	486 lass.
Hampa	4 pund.
Ägg	810.
Påskalam	40 ¹ / ₂ .

I Norrbo härad äro 13¹/₂ gårdar, sex settingar i hvar gård. Af hvar setting går 4 örtug vinterskatt, 1 öre matuppenningar, 1 öre ättegäldspenningar, 7¹/₂ spann rent korn, 3 spann råg, 2 spann hästkorn, 1 pund smör, 1 pund fläsk, 6 lass ved, 1 stock, 1 bräde, 1 mark ljuskarn, 1 mark hampa, 2 lass hö. Med hvar gård går 1 ko, 2 får, 2 gäss, 1 spann gåskorn, 1 gödd galt, 3 påskalam och 600 dagsverksjern.

I Dalarne utgick skatten i skinn, som synes hafva lemnats som vinterskatt, samt margäldspenningar. Hr Styffe kallar skatten i Dalarne markagäld och stödjer sig dervid på en uppgift i Bures utdrag ur 1413 års skattebok: »markagäld i Koperdalarne var deras järneskatt eller skattejärn». Denna tolkning torde dock vara oriktig; måhända har Bure gjort sig skyldig till ett läsfel eller en missuppfattning. I den ena af de handskrifter, som ligger till grund för den ofvan anförda *Undervisning* utbytes ibland 'margäld' mot 'skogaskatt', hvadan det synes mig sannolikt, att det förra namnet ursprungligen skrifvits mardhgäld, då första delen af ordet är detsamma som slutordet i namnet Kolmården (med ett nytt å i stället för det gamla a). Ett dh (gammalt þ) i slutet af första ordet i en sammansättning har mycket lätt kunnat försvinna, mycket lättare än stafvelsen ka.

De södermanländska skattelistora likna de vestmanländska. Dock hafva i flere härad de många posterna blifvit sammanslagna i några få stora (penningar, som erlades vinter och sommar, korn och råg). Äfven i Närke är posternas antal ringa.

I Östergötland finna vi åter stor mångfald. Så upptages t. ex. för Hammarkinds härad följande:

Sämjepenningar	94 mark 3 sk. 6 pgr.
Ledungslame	5 ¹ / ₂ mark.
Sommarkopenningar	12 ¹ / ₂ mark 4 sk.
Följespenningar	9 ¹ / ₂ mark 2 sk.
Skattpenningar från skären	20 mark.
Dagsverkspenningar från skären	30 mark.
Skattekorn	¹ / ₂ läst 3 tön.
Afradskorn	¹ / ₂ läst 2 ¹ / ₂ tön 2 sp.
Skatteråg	2 ¹ / ₂ tön 1 sp.
Gärdesmör och sämjesmör	3 tunnor 3 ¹ / ₂ pund.
Sämjesmör från Gryts socken	3 ¹ / ₂ tunna.
Skattefläsk	1 skeppund 2 lispund 5 mark.
Skattekor	13.
Skattegaltar	13.

eller fläsk (6 pund för hvar galt) ..	7 $\frac{1}{2}$ lispund.
Skattefår och lam	90.
Skattegäss	26.
Säckar	13.
Strömning från skären	1 läst 1 fjerding.
Gäddor	1 skeppund 1 lispund.
Skattesjäl	1 tunna.
Skattehonung från Ringarum	18 $\frac{1}{2}$ ask.
Afradskorn	4 $\frac{1}{2}$ tön 1 spann.

I häradet äro sex sommargärder och utgöras med hvar gård två mark koppeningar och en mark följespenningar. Vidare tolf vintergärder och göres med hvar två mark koppeningar, 2 mark galtpenningar och en half mark följespenningar.

För Kalmar län och på Öland uppräknas äfven en mängd olika skattepersedlar, bland hvilka må nämnas för det förra området nötagårdspenningar, arbetspenningar, hästeståndssmör, för det senare hufvudskatt, mantalspenningar, julegästning, ledungslame, härfvelspenningar, höpenningar, vedpenningar, samgället. I Småland voro persedlarnes antal mindre och i vissa härad erlades en bestämd summa i ett för allt. I Vestergötland utgjordes jämte penningar en del varor, men utan att de olika skatterne förekomma med särskilda namn. Från Dal utgick skatten i smör, från Vermland lemnades matgifvepenningar, skatteoxar, skattejern och hvar tredje år skattesmör för kungsfordringen.

Lönerna gäfvos under medeltiden, ifall vi se bort från dem, som husbonden gaf sine tjenare, i anvisning på den ena eller andra inkomstkällan, som regelbundet var att söka hos de underordnade. Genom att sålunda löna personer för deras embetsförvaltning ökades allmogens skattebördor. Tidens handlingar medgifva knappast en utförlig framställning af denna grupp af skatter och torde den för öfrigt hellre böra behandlas i ett annat sammanhang. Här vill jag endast meddela några enstaka uppgifter.

Riksrådet förebrår år 1480 allmogen i Vestmanland och Dalarne, att man icke längre öfverallt ville gifva lagmannen 'den rättighet, som lagmännen haft sedan den första tid konung vard i Sverige och lag och rätt var skickad'. Rådet, som 'ingaledes ville tillstådja att sådan gammal konungens och kronans ingäld och ränta skall afläggas', bjuder att hvar man, fräls och ofräls, bergsmän, husmän och alle de, som vilja hafva lag och rätt, skulle ärligen lemna lagmannen i landet söder om Långheden 2 penningar, norr om Långheden 4 penningar, hvilka skulle utgå äfven om lagmannen icke kunde hålla ting i alla härad, hvarförutom lagmannen, när han sin pligt likmätigt tingade en gång om året i hvar härad, der skulle hafva sin bergning för sig, tjenare och hästar, hvadan man skulle gifva honom sådan gengärd, som af gammalt varit öflig. Äfven får lagmannen lata löpa två hästar hvar-

annat år till hvar man i de härad, der han icke tingar. Lagmanspenningen skulle erläggas, efter gammal sed, i början af november. I ett par handskrifter af Södermannalagen omtalas lagmanspenningen, som af hvar och en, som äter eget bröd, skulle erläggas i början af oktober med fyra penningar. I några handskrifter af k. Kristofers lag räknas lagmans- och häradshöfdingepenningar till rätta utgärder och kronans utlagor.

Domare- eller häradshöfdingepenningen, hvars belopp jag icke känner, utgick i Södermanland i midten af november. Mot medeltidens slut stegrades häradshöfdingens inkomster. Margareta Lagesdotter tackar hr Svante Nilsson för den häradsrätt han unnat henne i Hagund till hennes äldste sons behof, dock var fördelen ej så stor som hon väntat, i det kyrkans landbor vägrade att hålla de två hästar som de höllo annorstädes, t. ex. i det bredvid liggande Lagund; biskopsfogden hade sagt landborne, att de ej skulle hålla hästar mera än hvar tredje år. I ett bref från början af 1500-talet, som förvaras i Sture-arkivet (nr 104) heter det: »I innehållen kronans ränta och rättighet mot Sveriges lag och goda gamla sedvänjor, som är att I skolen hålla eder rätta häradshöfding årligen två hästar eller ock deraf gifva honom en half spann korn.» En häradshöfding i Vester götland klagar, att ehuru hr Svante Nilsson i Skara lofvat alle häradshöfdingarne, att bönderne skulle årligen gifva dem deras häradsskäppa, hade allmogen i Vänc härad förklaradt, att de icke ämnade gifva ut sin häradsskäppa oftare än förut d. v. s. hvar fjerde år.

Höfdinge å ledungsskeppet samt i vissa afseenden inom skeppslaget, särskildt när det gällde att utreda de på ledungsskyldigheten grundade skatterne, var styrmannen, som i det nyss anförda tillägget till Södermannalagen omtalas som aflönad genom bidrag af allmogen. Äfven i Danmark var styrmannen på sådant sätt aflönad. Enligt den jutska lagen skulle han hafva nio skäppor råg af hvar hamna och dessutom skulle han, enligt förordningen för Bara härad, hafva penningar till inköp af häst och brynja. I sammanhang med det gamla ledungsväsendets förfall måste styrmansinstitutionen hafva försvunnit; i landskapslagarne omtalas hon icke, hvilket dock icke är något bevis att hon redan då upphört.¹

Drygare aflöning lemnade allmänheten denna tid åt kyrkans män.

Afgifterna till kyrkan, till de andlige och till sådana stiftelser, som på ett eller annat sätt stodo i förbindelse med det kyrkliga området, voro mycket betydande.

¹ I Södermannalagen omtalas nämningamän som aflönade, men jag omtalar dem ej här, alldenstund deras lön icke utgick på samma sätt, utan genom afdrag å hundarets inkomster antagligen genom sakörena (en öre af hwarre hundares mark). Om nämningemännen se Schlyters *glossarium* under detta ord; det tillkommer mig icke att här söka ingå i en undersökning, huruvida den å det anförda stället afgifna förklaringen är den rätta.

Vi egna först vår uppmärksamhet åt **tionden**.¹

Den mosaiska lagens föreskrift att af allt hvad man egde lemna åt Gud såsom en gård af tacksamhet tiondedelen, vann icke mycken sympati inom den äldsta kristna kyrkan, alldenstund hon der ansågs lägga ett band på den kristliga kärlekens offervillighet. Först något efter medlet af 300-talet började tiondens gifvande betraktas som en kristens pligt. Ambrosius hyllade denna uppfattning, Augustinus och Hieronymus vacklade mellan den nya åsigten och krafvet på den fromma kärlekens obundenhet. Tionden vann dock allt flere försvarare, man fick allt större benägenhet att betrakta kyrkans tjenare som det levitiska presterskapets efterföljare och som arvingar af dettas rättigheter. Först mot slutet af 600-talet började det blifva allmän regel att erlægga tionde, på det presterskapet, befriadt från omsorgen om det dagliga brödet, måtte mera ostördt kunna egna sig åt utöfvandet af sina heliga pligter.² Enligt romerskt kanoniskt bruk delades tionden i fyra delar, som tillkommo biskopen, presten, kyrkan och de fattige. I England deremot blef det vanligt att dela tionden i tre delar, afsedda för kyrkoherden, kyrkan och de fattige.

Frågan var således afgjord långt innan kristendomen vann insteg i Sverige. Också finna vi bland de tidigaste urkunder, som blifvit åt oss bevarade, en bulla af Gregorius VII, daterad år 1081, i hvilken han påbjuder tiondens erläggande, en af påfven Alexander III, utfärdad den 6 juli 1161, i hvilken det heter: »såväl det nya som det gamla förbundets lag bjuder, att tionde skall lemnas presterne och andre kyrkans tjenare. Herren sjelf säger: bringen tionde af allt i min lada, att det må vara till föda i min boning. Ty Gud, hvilken det täckts gifva oss allt, har det täckts att af oss mottaga tionde, icke för sin skuld, utan för visst till att bereda oss gagn, ty de, som samvetsgrannt gifvit tionde af sin egendom, skola kunna förtjena såväl det jordiskt som det himmelskt är och öfverflöda i allt godt. Om någon gång hunger, brist eller fattigdom hemsöker verlden, veten, att det kommer helt visst af Guds vrede, som, om tionde ej gifves, klagar öfver att vara i sina tjenares personer besviken. Sådan är, enligt den utmärkte läraren Augustini vittnesbörd, Guds heliga vana, att de, som icke gifva tionde, skola bringas ned till tiondedelen af sin förmögenhet. Derföre, om I viljen af Gud vinna lön och förtjena förlåtelse, gifven tionde och utskiften allmosor af de återstående nio delarne.» Påståendet att det nya testamentet påbjuder tiondens gifvande saknar bevis och de ord, som äro lagda i Augustini mun, äro lånade ur en predikan, som falskeligen bär den store kyrkofaderns namn.

¹ Det viktigaste bidraget till utredande af den svenska tiondens historia är Konrad Maurers uppsats *Ueber den Hauptzweck einiger nordgermanischer Rechte*, hvarest utförliga hänvisningar lemnas till källskrifterna.

² Jfr John Sharpes uppsats om *Tithes* i Smiths och Cheethams *Dictionary of christian antiquities*.

Adam af Bremen berättar i sin historia, att vid den tid då han skref — d. v. s. omkring år 1075 — förekom ännu icke någon tionde i de nordiska landen. De svenska landskapslagarne förutsätta emellertid tionde såsom något bekant. I Danmark säges tionden hafva blifvit införd af k. Knut den helige, som regerade 1080—1086 och Gregorii VII:s nyss nämnda bref gör det sannolikt, att man i Sverige följde exemplet vid samma tid. Om ett visst samband mellan Danmark och Sverige i detta hänseende talar den omständigheten, att i båda landen antogs det angelsakiska systemet för tiondens delning, under det man i Norge, hvarest tionden infördes af k. Sigurd Jorsalfare (efter 1110), hyllade det romerska bruket.

Tionden togs efter bokstafven — dermed menades dock i allmänhet endast tiondedelen af afkastningen. I allmänhet taget var visserligen hvar och en skyldig att gifva tionde, men tionde hade dock blifvit en aristokratisk afgift, ty enligt Vestgöotalagen (den senare redaktionens kyrkobalk kap. 43 samt III. 2) är det den som sår åtminstone ett åkerlass om året, som skall erlägga tionde. Denne gafs af åkerns frukter (korn-, åker-, sädationde, *decime frugum, decime prediales*): hvar tionde skyl, hvar tionde bunden; allenast i Ångermanland hade man tidigt skaffat sig rättighet att gifva allenast hvar fjortonde skyl och kärfve, men denna förmon afskaffades år 1386. Det ser ut, som om man i de landskap, inom hvilka odlingen var jämförelsevis ny, hade sökt undandraga sig tionde. Så sent som år 1329 måste man ålägga Karelerne att lemna tionde och i Norrland påstod man, att tionde icke behöfde lemnas af så nya och ovanliga sädesslag som råg och hvete, en villfarelse som häfdes genom en påflig bulla af år 1466. Tiondeskyldigheten sträckte sig äfven till humle, lin och hampa, rofvor, ärter och bönor; på Gotland kräfdes tionde af hö.¹

Den enkla tredelning af frukttionden, som från England hade blifvit införd i Sverige, bibehöll sig allenast på Gotland orubbad.² I de öfriga landskapen infördes modifikationer. I Jämtland synes tionden hafva utgått något oregelbundet (DS nr 1754). I Helsingland delades han i tre lika lotter, en tog sockenpresten, en behöll bonden, för att kunna gifva åt de fattige; af den tredje var hälften anslagen till kyrkans underhåll, den andra hälften tillföll erkebiskopen (DS nr 1202, stadga af år 1297). Enligt ett tillägg (nr 12) till Södermannalagen tog presten en skyl och bonden två, af hvilka tvänne en tredjedel tillföll kyrkan, en tredjedel biskopen och en tredjedel de fattige. Detta synes hafva varit den vanliga fördelningen, att döma efter de

¹ Som anledning dertill uppgifves år 1230 öns litenhet och ofruktbarhet! — Äfven honungen uppräknas bland jordens produkter, för hvilka tionde gafs. En handskrift af Upplandslagen omtalar äfven tionde af pors och äpplen. — I Uppland och Södermanland var skyldigheten att gifva tionde af hö erkänd, men bonden fick behålla hötionden mot att han körde prestens korntionde till prestgården.

² Gotalagen kap. 3.

upplysningar, som lemnas i landskapslagarne samt i två påfvebullor af åren 1404 och 1466. I den angelsaksiska fördelningen hade således inkommit en förändring till förmon för biskopen. Vid hvilken tid denna förändring vidtogs, kunna vi sluta af yttrandet i Vestgötalagens biskopslängd, att biskop Järpulf i Skara 'kom första gången tionde af bönderne till biskopen'; Järpulf omtalas i handlingar från slutet af 1100-talet. Biskopstionden kom dock ibland icke biskopen till godo; åtminstone upplyser den nyss omtalade bullan af år 1466, att erkestiftets kyrkoherdar plägade lösa sig till erkebiskopens andel mot ett belopp så litet att det kunde räknas som intet.¹

Den del, som var bestämd åt sockenkyrkan, blef stundom använd för att öka anslaget till domkyrkans byggande. Så skedde redan år 1245 till förmon för katedralen i Linköping (DS nr 327) och samma åtgärd vidtogs efteråt flere gånger.

Det påfliga brevet af år 1161 vill visserligen, att allmosor skola gifvas utöfver tionden,² men denna grundsats blef icke efterlefd i Sverige, i det en del af tionden fick stanna hos bonden, för att användas efter hans skön för de fattiges behof. I Skara stift var det allenast hälften af fattigtionden, som stannade hos bonden, den andra hälften skulle utlemnas för att användas till hospitalens underhåll. År 1395 påstås, att före digerdöden hade de fattiges antal varit så stort, att man fann det bäst att låta fattigtionden stanna hos bönderne, men efter det farsoten ryckt bort det lösa folket, var detta ej längre behöfligt. Uppgiften är emellertid oriktig, ty långt dessförinnan hade fattigtionden blifvit i erkestiftet tagen ifrån bönderne, i det enligt uppgift af år 1321 eller 1322 (DS nr 2322) k. Magnus ladulås hade befallt, att fattigtionden skulle dragas in till stiftsstadens för att användas till domkyrkans byggnad samt till underhåll åt kanikerne och fattige svenske studerande i Paris. Enligt ett äldre bref, af år 1305, var det emellertid redan k. Erik Eriksson, som hade anslagit fattigtionden till upprättande af kanonier vid domkyrkan. Småningom följdes exemplet af de andra stiften, i Linköpings t. ex. år 1364, i Strängnäs 1382,³ i Skara år 1404. Magnus minnesköld och hans söner biskop Karl och jarl Birger hade bestämt att af fattigtionden, som erhöles i Östergötlands nio vestra härad, skulle årligen ett mått (*mensura*, helt visst menas en skäppa) lemnas för hvar attung till hospitalet i Skeninge, dit äfven skulle lemnas från Kind, Ydre ock af dem som bebodde allmänningarna, en tredjedel af samma tionde, från Vedbo och Tveta samt Visingsö en skäppa korn; till gengäld skulle spetälske från dessa

¹ Biskopen gjorde ofta donationer af sin tiondedel. Jfr DS nr 98, 310, 346, 353, 474, 534, 699, 752, 907, 926, 1328 o. s. v.

² Sammaledes bestämmer Gotlandslagen (kap. 3) att om någon ville 'göra sig kyrka till större beqvämighet', skulle penningar dertill tagas ur de nio tiondedelarne, således icke af tionden.

³ Till förmon för kaniker af svensk börd samt till prester, som ville resa utrikes.

områden utan ersättning vårdas i hospitalet. Denna anordning stadfästes af k. Magnus ladulås år 1280, af k. Magnus Eriksson år 1354.¹

Sedan bondens rätt att behålla en del af tionden blifvit upphäfd,² lemnades en tredjedel af det hela i prestgården och resten fördes till ett invid kyrkan uppfördt förrådshus (kyrkoherberget), hvarest sedermera fördelningen vidtogs. En del prester hade icke visat synnerlig noggrannhet vid denna tiondeuppbörd, hvilket från stiftsstyrelsernas sida beifrades, t. ex. af biskop Nils Hermansson i Linköping.³ På andra ställen sköttes mottagandet med stor noggrannhet. I Åbo stift var det sed, enligt ett bref af år 1369, att folket gaf mat åt dem, som mottogo tionden, samt foder åt fem deras hästar: de, som hunnit få sin tionde uppmätt före middagen, bjödo på middag, de som kommo senare, bjödo på qväll. Genom erkebiskop Nils Ragvaldssons stadgar (inmot midten af 1400-talet) tillförsäkrades kyrkoherden och kyrkovårdarne arfvode för deras besvär med tiondens mottagande: de senare måtte säden, den förre antecknade de gifvandes namn och sädens myckenhet. Så mycket viktigare var denna kontroll, som den, hvilken försummat att gifva tionde, uteslöts från nattvarden och fick ej kristen begrafning.⁴

Äfven erlades s. k. qvicktionde d. v. s. lefvande tionde, tionde af husdjursuppsättningen. Enligt öfverenskommelsen med Helsingarne af år 1297 skulle till församlingens kyrkoherde lemnas hvar tionde lam, kid, kalf, gris; derest man icke hade tio kalfvar, fick man i stället lemna 1 mark smör, hade man allenast tre lam eller kid, gaf man en half mark smör, hade man fem, en mark, hade man åtta, halfannan mark. En fåle löstes med två tredjedels aln lärft. I Jämtland gaf man enligt brefvet af år 1303 för hvar ko och för hvar femte get en mark eller två marker smör.⁵

Vidare utsträcktes tionden äfven till fiskets och jagtens byten, särskildt inpräglas ofta skyldigheten att gifva tionde af sjulfångsten. Enligt Helsingelagen (kyrkobalken kap. 7) fick presten ensam qvicktionde och smörmåle (smörtionde), liksom af foglar, däggdjur och små fiskar, af elg och björn en bog; biskopen fick hvar 15 lax, hvar 15 sillpund (sådan synes åtminstone meningen vara) samt i samma förhållande af själ och gräskinn. När Öningarne voro på storfiske, hade presten rätt att kräfva en val sill af hvar nätpar, så länge fisket pågick; kräfdde han icke, då fick han efteråt ersättning i penningar (bref af år 1346).

¹ Enligt en handling i B. E. Hildebrands afskriftssamling. Af fattigtionde togs någon gång anslag till kyrkobyggnad eller till särskilda gåfvor såsom till predikarebröderna i Skeninge. DS nr 445 och 1051.

² Reuterdahl, *Statuta synodalia*, s. 68.

³ Den del af tionden, som stannade hos bonden, skulle af honom tröskas; till lön fick han behålla halmen.

⁴ Reuterdahl, *Statuta synodalia*, s. 162, 138. DS nr 471.

⁵ På Gotland gafs icke qvicktionde. I England förekomma spår af honom.

Stundom utgick tionden icke *in natura*, utan aflöstes. På Dal hade tionde utgått i smör, men detta ändrades år 1287. I Tavastland fick presten, enligt öfverenskommelse af år 1334, två strukna karpar korn af hvar krok samt dessutom en struken karp hafre och hvart tredje år så mycket hö, som årligen lemnades till slottet. Biskopstionde i samma område utgick med fyra skinn, i Viborgs län med två goda skinn för hvar rök i den karelska lagsagan och med en mark smör för hvar man och qvinna i den helsingiska lagsagan, som fyllt sju år (bref af åren 1329 och 1331).

Såsom nyss nämndes ansågos somlige vara för fattige för att erlægga tionde. Sådane erlade i stället en afgift som kallades male (måle). I Helsingland gaf en legodrång 2 alnar lärft, en legoqvinna 1½ aln (år 1297). I Jämtland gaf år 1303 mannen 2 alnar, qvinnan 1 aln.¹

I Skara stift liksom i Bohuslän och det öfriga till Viken hörande sydöstra Norge erlades ännu ett annat slag af tionde, som kallades **hufvudtionde** eller *decimæ capitales*,² hvilken från den vanliga tionden skilde sig deruti, att då denne erlades för afkastningen, gick hufvudtionden ut af kapitalet. Slutresultatet af sin undersökning om den svenska hufvudtionden framställer Maurer sålunda: i tre slags fall erlades hufvudtionde efter vestgötisk lag. Först och främst måste en hvar en gång i lifvet erlægga honom, antingen när man trädde i äktenskap eller då man ärfde föräldrarne, två tidpunkter, som efter allmogesed sällan äro betydligt skilda från hvarandra. För det andra måste hufvudtionden erläggas af den, som begått någon af den kanoniska lagens dödssynder och, tyckes det, utan afseende på om vederbörande förut utbetalt denna tionde eller ej. Slutligen erlades han när en kyrka vigdes, dock endast af jordegarne samt under förutsättning, att sådan tionde icke blifvit under de senaste tio åren erlagd för samma kyrkas vïgning eller, såsom lagen i senare tid blef, allenast af de jordegare, som under det senaste årtiondet icke erlagt hufvudtionde, utom möjligen för någon dödssynd. Jämföra vi dessa tre grupper af fall med hufvudtionden i den norska och isländska rätten, så visar sig genast en slående öfverensstämmelse mellan hufvudtionden i händelse af gifte eller arf och den senare tidens hufvudtionde i Tele-

¹ Som ett tredje slag af tionde skulle man kunna uppföra, säger Maurer, de *decimæ personales*, som år 1320 omtalas i en urkund rörande Vestmanland liksom den tionde som borgarne i Enköping gäfvö efter en öfverenskommelse af år 1250. Då jag här icke talar om andra bördor än de som ålago landbefolkningen, har jag ingen anledning att tala om dessa fall, ty att vi uti personaltionden år 1320 hafva att göra med stadstionde, kunna vi sluta deraf att han utgick från Vesterås katedral-församling. Sådän personlig penningtionde erlades äfven af åborne å Folklands-tingstaden (DS nr 1701). Hvad som menas med *decimæ personales* i Vestmanland och Finland torde icke vara godt att utleta.

² Om spår af samma tionde i andra delar af Sverige, se Maurers ofvan anförda afhandling. I Östgötalagen talas om tionde, som erlægges å kyrkovïgningsdag.

marken, och deraf torde vi få draga den slutsatsen, att i detta afseende öfverensstämmelse funnits mellan Vestergötlands lag och den som gällde i Viken. Hufvudtionden i anledning af dödssyns föröfvande har en motsvarighet i dennes förekomst i den isländska äktenskapsrätten. Deremot saknas i Norge all motsvarighet till hufvudtiondens erläggande vid kyrkoinvigning, under det å andra sidan det norska bruket att gifva tionde som gifva på dödsbädden nästan alls icke visar sig i Vestergötlands lag. Om detta bruk finnas emellertid ganska bestämda antydningar i lagarne för Uppland, Vestmanland, Södermanland och Gotland.

Hufvudtionden var äldre än tionden af afkastningen. Den förra måste hafva blifvit en laglig börda i Sverige och Norge redan under 1000-talet, kanske redan på k. Olof Tryggvasons tid. När mot slutet af samma århundrade eller i början af det följande tionde af afkastningen infördes, synes denna senare i vestra Norge, i Svealand och på Gotland hafva utträngt hufvudtionden. I Viken, i de norska Upplanden, i Vestergötland och kanske äfven till en tid i Östergötland förstod presterskapet att åt båda slagen af tionde bereda laglig giltighet. Kardinal Nicolaus af Albano synes såväl i Sverige som i Norge hafva organiserat den till en votivgifva nedsjunkna hufvudtionden till en *tiundargjöf* (tiondegifva), som i lagarne sedermera omtalas som en privilegierad gifva på dödsbädden.

Hufvudtionden synes allraförst hafva uppkommit som gifva vid en kyrkas invigning, då man vid kyrkans upprättande i det nyss från hedendomen eröfrade landet behöfde bilda en fond för kyrkans och presterskapets underhåll. Först senare gjordes bördan ständig, så att enhvar måste erlægga hufvudtionde en gång i lifvet, äfvensom enhvar, som genom en dödssynd uteslutit sig ur kyrkans gemenskap, måste genom hufvudtiondes erläggande köpa sig rätt att på nytt inträda deri. Förmodligen kom krafvet på hufvudtionde öfver från den angelsaksiska kyrkan, ehuru der af densamma endast finnes ett enstaka spår.

Stadsborne synas hafva velat undandra sig hufvudtionden. Åtminstone finnes det bref af åren 1412 och 1509, som ålägga borgarne i Lödöse att fortfarande erlægga hufvudtionde, som i dessa bref säges tillkomma biskopen. Den hufvudtionde, som erlades vid en kyrkas vigning delades jämnt mellan biskopen, kyrkan och presten.

Hufvudtionden afskaffades i Sverige vid reformationen. Med anledning af den oro, som dels beslutade, dels tillämnade, dels befarade ändringar framkallade, utfärdade k. Gustaf år 1527 ett bref, i hvilket han förklarar det ingalunda vara hans afsigt att afskaffa qvicktionde, likstod, brudpenningar, altaresmör och dylikt, som sockenprester pläga lefva af, men väl vore den tionde förbuden, som kallas hufvudtionde i somliga orter och bestod deri, att presten går in i bohaget efter en

död man och tager hvar tionde penning af det som tionde förr icke erlagts för.¹

En annan skattläggning för andliga ändamål drog under medeltiden stora summor ur landet under namn af **sankt Peters penning** eller Roms-kott. När den påflige legaten Nicolaus af Albano besökte Sverige genomdref han ett beslut, att denna skatt skulle årligen gäldas, såsom vi se af påfve Anastasius IV:s bref af den 28 november 1154, hvori Sveriges konung förmanas att noga iakttaga hvad under legatens härvara hade stadgats. Det heter till sist i detta bref: »den skatt, som I beslutit skola årligen gifvas af edra land åt sankt Peter till bevis af er fromhet, skall aflemnas till biskoparne, för att genom deras försorg sändas till den apostoliska stolen, hvilken skatt vi fordra icke så mycket för vår nyttas skuld, som fastmer för edra själs frälsning, emedan vi önska, att I skolen erhålla den helige Peters skydd.»

Om de belopp, till hvilka peterspenningen kunde uppgå, är redan i det föregående taladt (s. 59 f.)

Närmare upplysningar om peterspenningen lemnas i tre handlingar af intresse. I en rapport, som Uppsalakaniken Nils Sigvastsson i början af 1320-talet afgaf till påfven rörande en del kyrkliga förhållanden i Sverige, berättar han angående peterspenningen, om hvilken han såsom f. d. insamlare af densamma borde väl känna alla detaljer, att i två stift, Strängnäs och Vesterås, hade han icke kunnat få mera än en half penning för hvar betalande, alldenstund stiftens biskopar påstodo, att man af gammalt ej derstädes gifvit mera, och erkebiskopen med hans kapitel icke kunnat med laglig bevisning tvinga dem att gifva mera. Den enligt hr Nils' uppfattning alltför låga summan hade emellertid af honom icke qvitterats annat än under förbehåll af att påfven skall afgöra, huruvida det lemnade var tillräckligt. För egen del ansåg han minskningen af beloppet innebära en lagkränkning och en orätt mot påfvestolen, så mycket mera som lekmännen i de två stiften fingo betala lika mycket som det gafs i de stift, i hvilka en hel penning lemnades till Rom (DS nr 2322).

Då vi icke ega ringaste anledning att betvifla riktigheten af hr Nils' uppgifter, måste vi inför en senare urkund, från år 1350, lika trovärdig som den förra,² komma till den åsigt, att trots allt beroende af påfvestolen, en fortgående emancipering från eller rättare nedsättning af hans kraf egde rum. Der heter det, att de bönder, som odla och så sina åkrar om året, gifva för sig och sin familj en hel penning i Uppland och Gestrikland, i de andra stiften allenast en half; de som icke odla eller så gifva ingenting och voro Helsingar, Ångermän och Jämtar alldeles fritagna från denna skatt (DS nr 4645).

¹ Arwidsson, *Handlingar till upplysning af Finlands häfder* del 2 s. 215.

² Ett notariatsintyg om förhandlingarna mellan påfliga sändebudet Johannes Guilaberti och Uppsala domkapitel.

Om hr Nils Sigvastssons uppgift, att man i Strängnäs stift utkräfd af lekmännen lika mycket som t. ex. i Uppsala stift, är fullt exakt, måste vi deraf draga den slutsatsen, att den svenska kyrkan begagnade sig af påfvestolens fordran på en penning för att af allmänheten afpressas ganska betydliga summor. Att så skedde inom Strängnäs stift är åtminstone alldeles visst. Det uppgifves nämligen officiellt för detta stift, att i Öster- och Vesterreks härad gifves i romskott (*pro censu romano*) fyra penningar, af hvilken summa den påfliga räknekammaren erhöll $\frac{1}{8}$, Strängnäs domkyrka $\frac{3}{8}$, Eskilstuna kyrka, helig genom minnet af missionären och martyren, hvars namn hon bevarade, $\frac{1}{4}$, det i Eskilstuna grundade Johanniterklostret $\frac{1}{8}$ och sankt Olof $\frac{1}{8}$.¹ I landskapets öfriga delar gaf hvar skattskyldig tre penningar och fördelades denna summa så, att påfven fick $\frac{1}{6}$, domkyrkan hälften, sankt Olof $\frac{1}{6}$ samt Johanniterna, sankt Eskil och sankt Botvid hvar sin $\frac{1}{18}$.

Peterspenningen² försvann naturligtvis i sammanhang med reformationen.

Biskopen åtnjöt andra förmoner från folkets sida än andelen i tionden. Han hade rätt till gästning eller gengärd. Var det fråga om visitation, var det kyrkoherden, som hade den ofta ytterst kända plikten att mottaga stiftets herde, var det deremot fråga om en kyrkas invigning, vare sig hon var nybyggd eller orenad, var det bönderne som skulle mottaga. I Uppland och Helsingland skulle vid sådant tillfälle bönderne mottaga biskopen eller gifva honom en penningersättning, tolf mark, om i socknen funnos flere än tretio bönder, annars åtta mark; Upplandslagen låter bönderne välja hvilketdera sättet, som bäst passar dem, Helsingelagen deremot öfverlåter valet åt erkebiskopen. Enligt Södermannalagen skall biskopen komma med tolf män och fjorton hästar, tre mark skall han hafva för kyrkans invigande,³ han skall i kost hafva tre tön öl, en tön hvete- och rågbröd, en tön bjuggbröd, två fläsk, fyra får, åtta höns, två gäss, tre pund smör, två ostar, fyra stockfiskar, fem mark vax, halftredje tön hästkorn och femtio fång hö, med hvilken kost han fick förfoga efter godfinnande. Den senare Vestmannalagen föreskrifver, att biskopen fick komma med tretio hästar; allt efter kyrkans storlek skulle han hafva ett, två eller tre 'bord' d. v. s. måltider samt i arfvode tolf öre, tre eller sex mark, hvarjämte hans stallare och stekare skulle hafva sex öre. Enligt Vestgötalagen skulle man göra biskopen gengärd två nätter och till qvällen på tredje dagen; han fick hafva tolf män med sig och skulle han med alle sine klerker dricka mjöd. I Östergötland

¹ Sannolikt menas någon åt sankt Olof helgad kyrka eller prebenda i Södermanland.

² Någon gång förekommer peterspenningen under namn af vederpenning eller veder-skottspenning.

³ I Småland ansågs han vara genom sin andel i tionden betalad för kyrkoinvigning.

fick han hafva lika många följeslagar som på andra sidan Vättern och skulle han hafva tre marker och tre bord; till dem skulle lemnas tre tön öl, tre spann hvete, en tön råg, en tön bjugg, tre pund smör, fyra pund fläsk, ett markanöt (= nöt på en mark), tolf höns, två lass foder och fyra tön hästakorn. Om någon fastedag inträffade under tiden, skulle han hafva i stället för kött och smör ett motsvarande förråd fisk. I Lunds stift skulle bönderne föda biskopen tre nätter (dygn) samt gifva kapellanterne en half mark, bursvennen ett öre; den latinska öfversättningen af den skånska kyrkolagen tillägger, att gengärden skall beredas biskopen *ad voluntatem eius* d. v. s. så att han är belåten. I Bohuslän skulle biskopen komma till större kyrkor med tretio man och stanna fem dygn, till mindre med femton man och stanna tre dygn.¹

Visitationsresorna kunde åtminstone i vissa trakter vara angenäma och välfägnaden torde hafva varit god. År 1164 föreskrefs derföre, att biskoparne ej skulle resa omkring för kalasens och vällefädens skuld (*gracia epularum et voluptatis*).

Det är möjligt, att biskoparne utöfver detta hade extra bidrag af stiftens. Ett sådant torde vi hafva i den kalfskinnskatt, som Vermländingarne gäfvu biskopen i Skara — en nyttig skatt under en tid, då alla eller de viktigaste handlingarna skrefvos på pergament. År 1471 omtalas, att biskopen hade gjort en visitationsresa i Vermland. Af de kalfskinn han under densamma mottagit beredde klockaren Peter i Sköfde 50 decker (= 500 stycken) till pergament och togs deraf till ett missale, som skrefs af kyrkoherden Peter i Ölmehärad och gafs till helga lekamens kor i Skara domkyrka, samt till två brevianier, som skrefvos af magister Torkil. Tio decker (100 stycken) lemnades till en prest, som hade följt biskopen på resan och predikat. I Nyland omtalas en smörskatt, kallad förskatt, som lemnades biskopen.

Åt domprostarna synes man öfver hela Sverige hafva beredt särskilda förmoner. Från så många håll omtalas en skatt, som till dem erlades af hvar person (antagligen af hvar och en som odlade och sådde) och utgick i säd eller penningar, att vi helt visst få antaga att en sådan förekom äfven i de orter, om hvilka urkunderna tillfälligtvis tiga. I Tiundaland och Fjädrundaland erlades af hvar person 2 penningar (år 1244): år 1344 kallas denna skatt male, i Vadsbo omtalas en 'provastargipt', som bestod i en skäppa säd år 1297; domprosteskäppan omtalas för Kind och Mark år 1298, för Vilske m. fl. härad år 1402. År 1459 omtalas en kalfskinnskatt från Vermland, som kom domprosten till godo.

Sockenpresten var naturligtvis af de andlige den, med hvilken folket kom i närmaste beröring och som på grund deraf äfven erhöll de flesta gåfvorna. Tionden har redan varit föremål för vår uppmärk-

¹ De olika föreskrifterna äro tagna ur de olika landskapens lagar.

samhet; en tredjedel af sädestionden och hela qvicktionden tillfölla sockenpresten. De öfriga afgifterna voro till en del betalning för tiensteförrättningar, af hvilka fungerandet vid bröllopp, gift qvinnas och barnaföderskors införande i kyrkan, begrafning samt nattvardens utdelning voro föremål för särskilda stadganden. Att här ingå i detaljer rörande dessa afgifter, synes mig öfverflödigt.

Utöfver dem och de inkomster, som tionden beredde samt den afgift, som erlades af de personer, hvilka voro för fattige att tionda, voro församlingsborne skyldige att tid efter annan gifva sin själaherde offer. I landets olika delar rådde med afseende på dem olika sed. Rörande dem liksom de nyss anförda afgifterna förekomma stadganden i landskapslagarnas kyrkobalkar. Utförliga uppgifter finnas äfven i det redan citerade brefvet af år 1297 rörande tiondeförhållandena i Helsingland, För att gifva ett begrepp om dessa ålagor må de der förekommande bestämmelserna meddelas. Vid bröllopsmessa lemne presten åt dem, som skola välsignas, oblatet (*oblacio*, d. v. s. nattvarden) och ljus, hvarför han har att mottaga två alnar lärft. Dagen efter brölloppet gifver hustrun vid inledningen åt presten en aln lärft, en hustru, som inledes efter barnsbörd erlägger för ljus och oblat två alnar lärft och mat, som kallas altaresbröd, hvars mått bestämmes efter hvars och ens godtycke. Fem gånger om året skola hufvudern och husmodern begå nattvarden (*facere oblacionem*), vid jul, jungfru Marias reningsfest, påsk, alla helgonsdag och kyrkans vigtingsdag, vid hvilka tillfällen gifves dem oblaten (*oblacio*) och de gifva presten två alnar lärft. Af alle öfrige, som gå till nattvarden (*communicandi*) påskdagen, gifves presten allenast den dagen en penning eller varor af motsvarande värde, men långfredagen gäfvo de, åt hvilka han utdelar oblaten, efter godtfinnande. I afgift kallad male ger hvar legokarl åt presten två alnar lärft, hvar legoqvinna en och en tredjedels aln; om son eller dotter tagit tienst utom hemmet för mera än ett år, betala de full male, annars icke. Matskott eller öfverlemnande af matvaror, bestående af ett bröd med dertill hörande mat, lef och lefs sofvel, gifves tre gånger om året. För enhvar som affidit, hålles tre messor, en begrafningsdagen, en på veckodagen, en på månadsdagen, vid hvilka messor presten gifver dem som hafva vård om den döde oblaten, hvarför han hvar och en af de tre messodagarne erhåller sex alnar lärft och tre gånger lef och lefs sofvel; årsminne af den döde är man icke skyldig att fira (DS nr 1202).¹ Matskottet eller

¹ Uttrycken i brefvet äro på ett par ställen något oklara på grund af den dubbla betydelse, i hvilka ordet *oblacio* förekommer. *Oblacio* betecknar nattvarden, såsom ett församlingens tackoffer och har som kvarleva af detta språkbruk i vårt språk (likasom i andra) ordet oblat fått betydelse af hostia eller nattvardsbrödet, det enda af nattvarden som under större delen af medeltiden kom församlingens medlemmar till del. Att uttrycket *oblacionem facere* kan sägas om församlingen, såsom här ofvan, framgår otvetydigt af flere yttranden i utlandets äldre liturgiska litteratur. Jfr t. ex. Scudamore's uppsats i Smiths och Cheethams *Dictonary of Christian antiquities*.

altarelägena voro än flere, än färre. År 1346 öfverenskoms vid ett sammanträde mellan Ölandslagmannen hr Nils Turesson, fogden på Öland Elof Sigmundsson, två kaniker från Linköping och två ombud från hvar socken på ön, huru hädanefters afgifterna till presterskapet skulle utgå. »Emedan, heter det bland annat, i några socknar olika sätt att gifva tionde af sillen herskat ända sedan kyrkornas invigningstider, hafva vi nu velat godkänna dem till ständig efterlefnad och skola således lemnas i Ås en val af hvar not, i Ventlinge likaså, i Mökleby 15 kast, i Smedby en half val, i Kastlösa likaså, i Mörby sju kast, i Resmo, Vekleby, Toroslunda likaså, i Algutsrum en half val, i Mökleby sju kast, i Gårdby en half val, i Sandby åtta kast, i Stenåsa likaså, i Hulterstad en half val, i Segerstad likaså och i Gräsgård femton kast. Vid qvinnors inledande i kyrkan efter bröllop och barnsbörd betalas för staffljus ett öre vadmal, för bloss fyra örtugar vadmal; vill någon hafva högtidsljus, må han derom öfverenskomma med presten. Altareläge vid inledning och altareläge för de döde, af hvilken ålder som helst, offras på presternes och klockarnes altaren, en gåfva på hvart altare till ett värde af minst fyra svenska penningar; om prest eller klockare visar sig 'svår' vid mottagandet, får han nöja sig med de fyra penningarna. De altarelägen, som gifvas af Öningarne i allmänhet vid större fester åt prest och klockare nio gånger om året, hafva ett värde af två svenska penningar. Hälften af killingarne och lammen gifves i påskveckan, hälften den hel. Egidii dag (den 1 september). Ost och annat altarläge lägges den hel. Botolfs dag (den 17 juni) på altarna och delas af kyrkovärjandene och två sockenombud i tre lika delar, af hvilka en tillfaller kyrkoherden, de två andra delas efter den sed, som af gammalt finnes i socknen. (DS nr 4118). I Nyland (i Helsingiska lagen) erlades matskottet först i bröd, kött, torr fisk och smör. Med anledning af tvister, som uppkommit mellan prest och församling, beslöts år 1349 att hädanefters skulle i stället för de olika varorna hvar bonde gifva tio mark smör (DS nr 4462).

Såsom af det föregående synes hade klockaren ock del i församlingens gåfvor, liksom han i öfrigt var af församlingen aflönad genom bidrag.

Välgörenheten var föremål för kyrkans omsorg och framkallade årlig beskattning. Från Göinge, Gårds, Villands och Listers härad gick en spitalsallmosa till hospitalet i Åhus (omtalad år 1317). I Håbo hundare erlade hvar bonde till Enköpings hospital en spann korn efter Uppsala mått, i Brohundare en half spann efter Stockholms mått (omtalas år 1361). Af gammalt, heter det i ett bref af 1440, har det varit sed i Sverige att för fattigt folks uppehälle, som Gud plågat med spitalasot och för smittans skuld ej får umgås bland allmogen, sörja på det sätt, att hvart hjonlag årligen lemnat fyra svenska penningar.

I Åbo stift hade denna afgift i följd af allmogens ovilja blifvit bortlagd, men som i detta stift funnos många, som ledo af denna sjukdom och nu färdades rundt omkring bland allmogen, emedan de ej hade något särskildt ställe att vistas på, påbjudes skattens erläggande och skulle han uppbäras af två Åboborgare, som utses af biskopen och fogden på Åbo hus. — Utöfver dessa stadgade afgifter beskattades folket af johanniter, dominikaner och franciskaner, helgeandshus och hospital genom af dem utsända 'biddare', bedjare eller tiggare.

Ibland pålades för särskilda kyrkliga ändamål särskilda skatter. En sådan var vårfrupenningen, som år 1367 påböds af regeringen att af hvar person i Sverige utgå som hjälp till klosterbyggnaden i Vadstena. Benägenheten att gifva var åtminstone icke allestädes stor, ty år 1381 måste påbudet förnyas och man sökte medels ett löfte om fyratio dagars aflat öka offervilligheten. Då Askaby kloster nedbrunnit år 1378, föreskrefs, att hvar och en som åt eget bröd skulle lemna för en gång en örtug.

Dessutom förekommo gåfvor af alldeles frivillig natur, antagligen framkallade genom inflytande af personer, som kände särskildt behof att i handling visa sin fromhet. En sådan skatt var t. ex. Egidii-penningen från Vestbo och Östbo, som omtalas redan år 1271 och stundom plägade sändas till den hel. Egidii graf i St Gilles vid Gard i Frankrike, men från och med detta år användes till underhåll af ett Egidii-altare i Linköpings domkyrka. Samtidigt förekom i Vedbo och Tveta en Tomasafgift, som man likaledes det nämnda året beslöt att behålla inom landet.¹

I Norrland erlades en Olofsskatt, som lemnades till Uppsala domkyrka för att derstädes underhålla ett åt de helige konungarne Olof och Erik invigt altare. Den norske erkebiskopen fordrade, att skatten skulle sändas till Nidaros, men detta gendrefs från svensk sida. De olika intressena voro så stora, att till och med påfvens förklaring begärdes (handlingar af åren 1336 och 1344). I Ångermanland gåfvo sex personer en aln lärft eller dess värde, af själ- och sillfångsten gaf ett lag af tjugo personer en manslott (d. v. s. Olofsgården ingick som den tjugoförsta i laget), af hvar timmer gråskinn gafs ett blåskuret skinn, af hvart handelsfartyg, som seglade vid midsommarstid gafs en aln lärft, af hvar person om bord med varor en aln. Det hela uppbars af socknarnas kyrkovärjande och skatten affemnades vid vartinget. I de öfrige delarne af Norrland funnos ännu andra saker för samma ändamål beskattade, t. ex. elgfångsten.²

År 1440 rasade en stor pest i Norrbotten. På kyrkoherdens råd samlades då Lule socknemän i kyrkan och beslöto enhälligt, liggande

¹ År 1349 omtalas Egidii-penningen såsom utgående från Finveden, Njudungen, Vedbo och Tveta.

² Jfr de denna skatt gällande handlingarna af åren 1313 och 1314 (DS nr 1926, 1957, 1959 och 1962).

på knä, med uppräckt händer, att alla, män och kvinnor, pilt och pigeborn och legohjon, skulle årligen gifva en penning till byggnadshjelp åt den hel. Eriks kyrka. År 1445 begärdes af erkebiskopen stadfästelse åt detta beslut.

Det är allenast de skatter, som tryckte allmogen, som jag i detta kapitel velat omtala. Icke enbart hade denne att bära skattebördan, ty i vissa gårdar fingo äfven frälset och deras underlydande deltaga och äfven städerna hade, såsom vi framdeles få se, dryga skatter att gälda. Men hufvudmassan af de här omtalade skatterna hvilade dock på allmogen. Ju mera jord upphörde att vara skattejord och förklarades fräls, under det behofven för att kunna sköta regeringen icke minskades, utan tvärtom ökades och kronan för sitt efterskänkande åt de många privilegierade af skatten icke i gengäld erhöll någon motsvarande pekuniär vinst, desto tyngre blefvo skattebördorna och desto mera ingrep skatteväsendet i alla lifvets förhållanden, så att man för skattens skuld, eftersom han utgick icke efter förmögenhet, utan efter mantal, fann sig föranlåten att bestämma — hvarom redan är taladt — huru stor jordegendom en bonde fick hafva. Derigenom måste tillfället och begäret att grunda ett ekonomiskt välstånd i hög grad undertryckas. Dertill kommo de talrika krigen, som kräfde stora uppoffringar och såväl derigenom, som genom direkt nöd, utarmade landet, och de många farsoterna, mot hvilka man med den tidens kläna insigter i läkekonst, stod så godt som hjälplös och hvilka också bortryckte människor i mängd.

I många afseenden var således allmogens ställning icke afundsvärd. Väl hände det, att man klagade öfver alltför stor extra beskattning, att man i förtviflan öfvergaf hus och hem, men i det stora hela var offervilligheten stor och visst är, att medeltidens allmoge aldrig förlorade hog och kraft att, när tiden dertill var inne, deltaga i det allmänna arbetet för landets väl.

Nedanstående bild förekommer å Tryde kyrkas funt (i Skåne).

SJETTE KAPITLET.

Lapparne.

Innehåll: Lapparne. — Missionsverksamhet i Lappmarken. — De norska Finnfärderna. — Birkarlarne. — Skatter.

ill det svenska väldet hörde under medeltiden, liksom nu, två främmande, sins emellan beslägtade nationaliteter, Finnar och Lappar. Trots ursprunglig släktskap intogo de i statsrättsligt hänseende en mycket olika ställning. Finnarne voro lika väl svenske undersåtar i ordets fulla mening som Svenskarne, under det Lapparne deremot betraktades som ett främmande, barbariskt folk, öfver hvilket man från svensk sida tillvällat sig herravälde och förmynderskap.

I detalj kunna vi icke spåra förhållandet mellan Finnar och Svenskar i Finland. Skillnaden dem emellan uppenbarar sig egentligen i uttrycken 'svenska rätten' och 'finska eller karelska rätten'.¹ Den grundväsentliga olikheten i språk gjorde en åtskilnad nödig mellan de svensk- och de finsktalande i rättegångsförhandlingar. Men denna åtgärd kan icke hafva löst alla de svårigheter, som de två språkens samvara i landet med nödvändighet framkallade. Huru de afhjelpades, vore af stort intresse att veta, men derom lemna oss, mig veterligen, tidehvarfvets urkunder inga upplysningar.

Äfven om Lapparne² stå inga vidlyftiga redogörelser till buds. Det mesta finna vi i tysken Zieglers år 1532 tryckta beskrifning af

Om initialen se s. 63.

¹ Exempel på dessa uttryck anföras af Styffe i *Skandinavien under unionstiden* s. 330 anm. 1. Den finska och den svenska rätten omtalas ibland inom samma socken, t. ex. år 1446 i Lunda socken. I denna socken talas nu, enligt Porthan (*De Bircarlis* § IX), uteslutande finska.

² I Norge hafva, som bekant, Lapparne kallats Finnar. 'Det gamla skandinaviska namnet Finnar har gifvit upphof till namnet Finland, liksom till namnet på dess nuvarande befolkning Finnar' (Aspelin). I äldre skrifter kallas Lapparne Skridfinnar.

Skandinavien¹ samt hos Olaus Magni. Ziegler hade erhållit de upplysningar, på hvilka hans arbete grundar sig, af erkebiskop Johannes Magni och den lärde Peder Månsson från Vadstena, som år 1524 vigdes till biskop öfver Vesterås stift. I hans bok finnes ett särskildt kapitel om Lappland. Olaus Magni citerar Zieglers arbete och meddelar sina upplysningar om Lapparne än här än der, alltefter som planen för hans arbete leder honom att tala om de nordligaste förhållandena i landet. Ofta vet man ej, huruvida en uppgift gäller Lapparne eller Nordborne i allmänhet, på grund af de sväfvande benämningar han använder.

En tid antog man, att Lapparne utgjort den ursprungliga befolkningen i hela Sverige och Finland; då man hade lärt sig att urskilja inom vår förhistoria de tre stora kulturperioderna, trodde man sig i Lapparne kunna uppvisa stenålderns folk. Denna uppfattning har blifvit bestridd af hrr G. von Düben och G. Retzius, äfven af Virchow² och det resultat, till hvilket desse forskare kommit — enligt min uppfattning fullkomligt riktigt, — har i senare tid blifvit styrkt derigenom, att man på arkeologisk väg uppvisat tillvaran af två stenålderskulturer i Skandinavien, en sydlig och en nordlig eller arktisk, sins emellan så skilda, att man icke kan hänföra dem till samma folk. Under sådana förhållanden är det en möjlighet, att den arktiska kulturen tillhört Lapparne, men det torde få anses vara omöjligt att tilldela dem den sydligare stenålderskulturen. Hvilket folk denna tillhört veta vi icke, och vi få nöja oss dermed: det är icke det enda fallet, då vi befinna oss i förlägenhet, när det gäller att sammanknipa förhistoriska kulturformer och folknamn.

Så mycket få vi anse nu vara fastställt, att Lapparne icke funnits i vårt land och i Finland annorstädes än i de nordligaste delarne. Det är möjligt, att särskilda omständigheter föranledt lappska utvandringar till sydligare trakter, men om så skett hafva vi tydligen att göra allenast med enstaka fall.³

I Sverige upphör den hedna svenska bygden mellan Ume och Skellefte och var denna bygd tydligen norr om Ångermanland mycket gles.⁴ I norr om detta landskap bodde Lapparne. När de kommit dit, kan icke för närvarande afgöras, men att de vid den tid, då den svenska bygdens förposter med kraft skötos längre åt norr, innehade det land, som uppläts åt svenske nybyggare, är uppenbart. I de handlingar, som röra denna redan s. 56 omnämnda bygd brytning, talas det (år 1328) om de der förekommande 'kringströfvande skogs-

¹ Omtryckt i *Geografiska sektionens tidskrift* nr 1.

² Düben, *Om Lappland och Lapparne*; Retzius, *Finska kranier*; Virchow, *Archiv für Anthropologie* del 4.

³ De få historiska antydningarna om Lapparnes sydligaste bostäder i Finland om-talas af Styffe i hans nyss anförda arbete s. 322. Jfr i öfrigt v. Dübens' och Retzii kritik af de historiska och pseudohistoriska uppgifterna.

⁴ Jfr *Månadsbladet* nr 53 & 54 samt *Antiqvarisk Tidskrift för Sverige* del 7.

menniskorna, som på svenska kallas Lappar' (*homines silvestres et vagos vulgariter dictos Lappa*, DS nr 2676) samt (år 1340) om 'den landsände af vårt rike, som ligger vid Helsingland och Ångermanland och benämnes Lappmark' (DS nr 3473).

Jakob Ziegler gifver följande beskrifning af Lapparne.¹

»Lappland har fått sitt namn efter folket, som bor der. Tyskarne kalla Lappar dem som tala och göra sådant, som icke passar för de närvarande förhållandena d. v. s. sådane, som Romarne kalla *inepti*. Lapparne äro af medelmåttig storlek och så rörlig kropp, att de, omgjordade med koger och båge, kunna taga hopp på en aln. De kämpa till fots beväpnade med bågar. Från gossåren öfva de sig i skjutning med båge. Lapparne ge icke mat åt en gosse förr än hans pil träffat målet. Deras kläder äro åtsittande och afpassade efter hela kroppen, så att de icke äro hinderliga. Vintertiden bära de hela hudar af själar eller björnar, konstfärdigt beredde. Hudarne äro tillknutna öfver hufvudet, så att bara ögonen synas, och är hela kroppen skyld eller liksom insydd i en säck, blott med den skilnad, att kläderna, afpassade efter lemmane, äro bekväma och icke pina. Förmodligen är det denna drägt, som gifvit upphof till berättelsen, att Lapparne hafva liksom djuren en luden kropp, hvilket en del berätta af okunnighet, andre af begär att öfverdrifva hvad de erfarit om aflägsna land.»

»På detta sätt skyddade genom sin konstfärdighet och idoghet fördraga Lapparne i det fria vintern, nordanvinden och klimatets oblidhet. Hus hafva de icke, utan ett slags tält, och de byta ofta om bostäder. De sysselsätta sig mycket med jagt, och villebråd finnes i sådan myckenhet, att det träffas öfverallt. En qvinna får ej gå ut ur tältet genom samma dörr, genom hvilken mannen den dagen gått på jagt, ej heller får hon med handen vidröra jagtbytet, utan mannen räcker henne på ett spett hennes andel af köttet.»

»Åkerbruk idka de icke. Ormar finnas icke i deras land, deremot stora och stickande myggor. Fisk fångas i stor ymnighet och här af lefva de såsom Iktyofagerne i Etiopien och såsom desse i följd af stor hetta, så koka och pulvrисera Lapparne fisken för köldens skuld. Så mycket hafva de dock kvar af sin fångst, att de förvara en hel mängd och föra den till grannlanden, till Norrbotten och Hvita Ryssland. De hafva fartyg, i hvilka de olika delarne ej sammanhållas af spikar, utan af senor och vidjor. På dessa färdas de utför de strida elfvarne i Lapplands bergstrakter, om sommaren nakne, för att i händelse af fara kunna rädda sig genom simning och ur skeppsrottet rädda sina varor.»

»Någre idka handverk och brodera så, att det är en lust, och bereda kläder med inväfdt guld och silfver. De som uppfunnit något till slöjdens främjande eller som upptagit något, som man fått från utlandet, åtnjuta allmän heder; de begåfvas nämligen med en klädnad,

¹ *Geografiska Sektionens Tidskrift* s. 10 f.

i hvilken är inväfdt ett prof på deras konst, och detta bevaras i familjen till ett vittnesbörd för framtiden. Farkoster, kärll och alla husgeråd arbeta de bra och utföra till grannarne. De drifva handel medels byte och mot penningar, blott genom ömsesidigt samtycke, utan allt samtal, icke på grund af klen begåfning eller ohyfsade seder, utan emedan de hafva ett eget språk, som grannarne icke förstå.»

»Lapparne äro ett dugtigt folk, voro länge frie, ehuru utsatte för anfall af Norrmännen, men slutligen underkastade de sig Sverige och består deras skatt i dyrbart pelsverk. De välja på egen hand en höfding, som de kalla konung, och det är den svenske konungen, som ger honom makt att styra. Han bär röda kläder. Lapparne komma till Sverige för att få dom i tvifvelaktiga mål.

»Under resor gå de aldrig in i ett härberge eller under tak, utan tillbringa nätterna i det fria. Hästar hafva de icke, men i stället tämja de ett vilddjur, som de kalla ren, stort som en mulåsna, med en hårbeklädnad som liknar åsnans, två klöfvar och horn, greniga som hjortens, men längre och med färre grenar. Renen bär icke en rytare på ryggen, men spännes för ett åkdon och kan på 24 timmar tillryggalägga en väglängd af 150,000 steg, hvilket på deras språk kallas att tre gånger skifta horisont d. v. s. tre gånger nå det mål, som de på långt håll sett stå ytterst, hvilket är ett säkert vittnesbörd såväl om stor snabbhet som om styrkan hos djuret, som kan löpa en så lång sträcka, ehuru det äfven någon gång betar. Denna omständighet torde äfven forntidens författare hafva känt, ehuru endast genom ett dunkelt och osäkert rykte; de säga nämligen att en del Skyter rida på hjortar.»

»Lappen är genom arf från förfäderne afgudadyrkare och efter det lefvande väsen, som han på morgonen vid utgåendet möter, dömer han om dagens tilldragelser och dyrkar den dagen det väsendet. Stenstoder uppresta på bergen hafva de ock till gudar, de ingå äktenskap och söka dervid järtecken med eld och flinta. De äro mycket verksamme besvärjare. De knyta på en rem tre knutar; när de lösa en, framkalla de dräglig vind, lösa de äfven den andra, blir vinden häftigare, löses äfven den tredje, framkalla de en verklig storm. Denna konst använda de efter behag mot sjömännen; allt efter som de vilja gynna dem eller icke, häjda eller uppröra de flod och haf. De göra ock af bly fingerlänga trollskott, hvilka de afskjuta på huru långt håll som helst mot dem, på hvilka de vilja hämnas. Den träffade får en svår bulnad på benet eller armen och dör inom tre dagar af häftig värk.»

»Solen går ned i dessa trakter och då råder en oafbruten natt genom nästan tre vintermånader, under hvilka de icke hafva något annat ljus än skymning, som väl är klar, ungefär som månsken, men

varar blott helt få timmar. Den dag, då solen återvänder på himlen, fira de en fest med stor glädje.»

»Sådan sed har detta folk, som ingalunda är så ohyfsadt och tokigt, som Lappnamnet synes innebära. Men fordom, när de lefde för sig och icke hade handelsförbindelser med grannarne och icke kände sina tillgångar, hade de ingen aning om det pris, som deras pelsverk betingar i vår verld och bytte bort en stor mängd deraf för obetydligheter. Det torde vara denna enfald, som gifvit anledning till Lapparnes namn.»

Den lärda etymologiska förklaringen af namnet Lappar håller icke streck, ty med det tyska ordet *Laffe* har det intet att skaffa,¹ men de faktiska förhållandena, som för Ziegler berättats, äro i allmänhet riktiga. Också har hans framställning sedermera ofta reproducerats.²

I det vidsträckta området, som Lapparne innehade, uppfyllt af fjäll, som höjde sig öfver de trakter, i hvilka växtligheten upphör,

131. Lappske skidloppare.

genomskuret af strömmar, uppfyllt af skogar eller ödemarker, måste detta folk blifva nomadiskt. Storvuxna voro människorna icke. Af Olaus Magni prisas de som lugna, hederliga, fria från vinningslystnad, och senare opartiske skildrare af deras lynne jäfva icke hans ord.

De lefde af jagt och fiske. Till jägare uppfostrades barnen från späda år. Vintertiden ilade de med stor hastighet fram öfver

snöfälten, med fötterna fästa vid skidor (fig. 131), af hvilka den ena var lika lång som Lappen var hög, den andra en fot längre. På undersidorna voro skidorna öfverdragna med fint renskinn. På elfvarne färdades de i båtar, bildade af bräder, som sammanhöllos medels rensenor.

Renen, som enligt Olaus Magni³ gemenligen var utrustad med tre horn, var deras enda husdjur och var för dem af allra största nytta.

Han användes som dragare — enligt en figur äfven till ridt — och mjölken var god. Sedan han slagrats, kunde man använda huden, af

Fig. 131. Efter teckning i Olai Magni arbete.

¹ Om den sannolika härledningen af namnet Lapp jfr v. Düben s. 1 f.

² Ett exempel å lån från Zieglers arbete kan förtjena att omtalas. Fransmannen Regnard har skildrat sin år 1681 företagna resa i Lappland. I sin beskrifning omtalar han seden att vid äktenskaps ingående slå eld ur flinta och knyter dervid några reflexioner, återgifna af v. Düben s. 198. Dessa reflexioner äro ordagrannat tagna ur Zieglers bok.

³ Olaus Magni hade under sin resa i norra Sverige år 1518 kommit i beröring med Lappar.

hvilken man gjorde sig kläder, köttet, som var synnerligen välsmakande, benen, hofvarne, hornen, håret och senorna, hvilka, bland annat, bereddes till tråd. Antalet renar, som en enskild Lapp egde, kunde variera mellan 10 och 500; åtminstone efter nyare tiders erfarenhet äro dessa siffror mycket för låga.¹ Renen, egendomlig för Lappmarken, väckte ett visst uppseende och man sökte förflytta honom till andra land. Hr Sten Sture d. y. skickade sex renar åtföljde af fyra Lappar (två män och två kvinnor) till hertig Fredrik i Holstein, k. Gustaf skickade 5 renhanor och 5 honor till Preussen, men dessa försök misslyckades.

Zieglers uppgift, att Lapparne förstode att i sina kläder inväfva guld och silfver, torde icke vara fullt riktig, ty Lapparnes färdighet i väfnadskonsten, är ej stor, torde förr hafva varit ännu mindre. Sannolikt menar han det lappska bruket att pryda tyger, läder o. s. v. med i olika mönster påsydda tenntrådar. Kärlek för de ädla, glänsande metallerna saknas visserligen icke hos Lapparne, men hvad de i sådan väg besitta, plägar vara köpt från handverkarne i städerna.

Deras trollkunnighet omtalas vidlyftigt af Olaus Magni. De kunde icke blott genom sina konster framkalla vind, från den mest gynnsamma bris till den vildaste storm, de voro äfven i stånd att i en handvändning sätta sig i beröring med personer, som befunno sig på långt afstånd. Om någon var orolig rörande en frånvarandes öde, kunde han vända sig till en Finne eller en Lapp, hvilken det dock var nödigt att lemna något, som tillhörde den bortavarande. Lappen gick jämte en följeslage in i ett ensamt rum, der han icke på något vilkor fick störas. Han lade derinne en groda af koppar eller en orm på ett städ och slog derpå ett visst antal slag, mumlande några ord, föll derefter i ett ekstatiskt tillstånd och låg utsträckt på marken som en död. När han vaknade kunde han icke blott berätta om den frånvarande, utan ock förevisa en knif, en ring eller något annat föremål, som han mottagit af honom.²

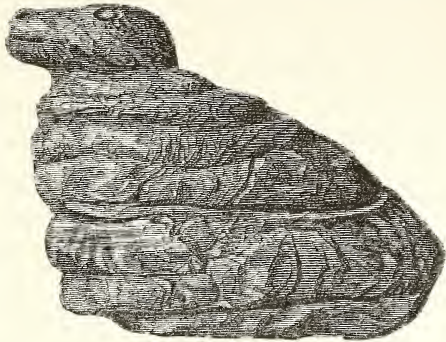
Enligt samma författare dyrkade Lapparne solen och månen. Dessa himlakroppars dyrkan är allmän, men i den höga Norden måste en sådan tillbedjan vara nödvändigare än annorstädes. Låt vara att i Södern vexlingen mellan de tider, som beherrsкас af solen och af månen, är af stor betydelse för det menkliga lifvet och visa dess beroende af de makter, som beherrsкас verlden, huru mycket mera måste icke detta hafva varit händelsen i trakter, der tidtals natt och dag icke räknas efter timmar, utan efter veckor! Berättelser från senare tid omtala den stora betydelse blodet spelat och kanske ännu

¹ Jfr v. Düben s. 77.

² Denna Lapparnes förmåga att skifta hamn omtalas i Snorre Sturlesons *Konungabök*. Fall från nyare tid, då denna deras färdighet anlätades, omtalas af Troels Lund, *Danmarks och Norges Historie i Slutningen af det 16:de Aarhundrede*, första boken s. 125.

spelar vid Lapparnes heliga handlingar. De drucko, säger Olaus Magni, vilddjurens blod, för att förvissa sig om jagtlycka. Hvad Ziegler berättar om kvinnornas afskiljande från jagten och jagtbytet stadfästes af senare författare; från de flesta offerhandlingar var, enligt desse, kvinnan likaledes utestängd.

Med de på bergen uppresta stenstoderna, som Lapparne tillbådo (jfr s. 301), menas tydligen de s. k. seiter eller storjunkare, som ända in i senaste tid varit föremål för vidskeplig vördnad, trästycken eller

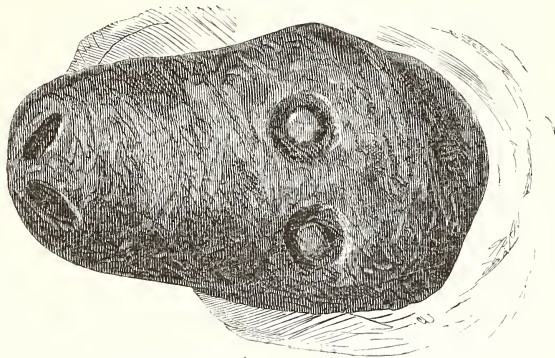

132. *Lappsk seite.*

stenar af egendomlig form, hvilka dock i de allra flesta fall icke ens för den lifligaste fantasi te bilden af något lefvande. En seite, hvars öfversta del bearbetats, så att den fått form af ett djurhufvud, är här afbildad fig. 132; han införlifvades redan under 1600-talet med Statens Historiska Museum. Enligt Olaus Magni¹ egnade Lapparne sin dyrkan äfven åt ett stycke rödt tyg, som var fäst på en stång. Att rödt var

en helig färg visar sig äfven af senare iakttagares uppgifter.

Såsom otaliga andra naturfolk trodde Lapparne, att de från detta lifvet döde annorstädes fortsatte sitt lif på enahanda sätt, hvilken tro de bevisade genom att, såsom Olaus Petri berättar, hos den döde nedlägga elddon, båge och pilar.

133. *Hufvudet af samma seite.*

Lapparne voro visserligen hedningar, berättar Ziegler, men icke som Judarne några bittre fiender till kristendomen, hvilken de i det yttre kunde underkasta sig af klokhets-skäl. Man har påstått, att kristendomen förkunnades för Lapparne ungefär lika tidigt som för

Svenskarne, men detta påstående, som saknar stöd i urkunderna, strider mot all sannolikhet.

Att man från den svenska kyrkans sida gjorde åtminstone enstaka försök att i Lapparnes marker utbreda kristendomen, är emellertid visst.

Fig. 132, 133. Efter original i Statens Historiska Museum.

¹ De viktigaste uppgifterna i Olai Magni arbete om Lapparne förekomma bok 1 kap. 4 och 5, bok 3 kap. 16 och 17, bok 4 kap. 5, 7, 10—12, bok 12 kap. 4, bok 17 kap. 26—30.

Så omtalas t. ex. att erkebiskop Hemming († 1351) vigt ett kapell i Torne och invid detsamma döpt en mängd Lappar och Finnar.¹ Att han utsträckt sina visitationsresor så långt åt norr torde hafva stått i sammanhang med den kort förut uppkomna ifvern att kolonisera åtminstone Lappmarkens kustland.

Att omvändelseförsöken, om hvilka vi i öfrigt veta ungefär ingenting, icke varit alldeles utan frukt, visar följande ganska märkliga tilldragelse. En Lappqvinna, som bekände sig till den kristna läran och i dopet erhållit namnet Margareta, var uppfylld af en brinnande nitälskan för sine landsmäns omvändelse. Hennes uppgift var svår, ty hon hade icke allenast att kämpa mot Lapparnes obenägenhet att öfvergifva fädernes tro; hur skulle hon, en qvinna, erhålla kyrkans sanktion för sitt omvändelseverk? Hon kände derföre behovet af yttre stöd och begaf sig ut på en lång resa för att träffa sin namne drottning Margareta. De sammanträffade i Malmö, drottningen af hög konungabörd och Lappqvinnan, hvardera stor i sitt slag, och det lyckades henne att vinna såväl drottningens som erkebiskopens i Lund bevägenhet. Dr. Margareta uppmanade år 1389 erkebiskop Henrik i Uppsala att lägga sig vinn om Lapparnes omvändelse. Lappqvinnan måste dock erfara, att dermed ej alla hinder voro brutna. Ett fjerdedels sekel förgick och hon måste åter anträda en resa för att få yttre stöd: hvem täljer de mödor hon under dessa många och långa år haft, den sorg, med hvilken hon såg sina käraste förhoppningar svikas. Som naturligt var vände hon sig i första hand till stiftsstaden, Uppsala, men der rönt hon ett temligen kyligt mottagande. I en skrifvelse till någre 'högvördige fäder', som icke vidare nämnas i brevet, säger sig kapitlet vara föga förfaret i andliga ting (!) och dessutom uttröttadt af omsorgen om timliga angelägenheter, hvadan det sände från sig denna qvinna, som föregaf sig hafva syner och uppenbarelser, och anhöll om ett utlåtande, huruvida hon vore värd någon uppmärksamhet eller om man borde åläggga henne tystnad, huruvida hennes syner skulle anses vara ingifvelser af en god ande eller bedrägliga foster af en annan ande. Hon begaf sig till Stockholm, hvarest hon fann en klok och varm förespråkare i franciskanerbrodern Filip Petersson, som skrifver, antagligen till den norske abboten Sten, på följande sätt: »då Gud äfven hos det svagare könet verkar sina under, såsom vi sett hos den hel. Birgitta och andra heliga qvinnor, derföre bör Margareta, som öfverbringa detta bref och som under många svårigheter i lång tid mödat sig med de otrognes, i synnerhet Lapparnes, omvändelse, icke föraktas. Hon har väl ej kunnat uträtta mycket, men det är möjligt att Gud använder henne som redskap, på det de, som kunna gagna sjä-larna och icke vårda sig derom, må komma på skam. Derföre beder jag ers kärlighet, att I med tålmod hören henne och, om I så finnen

¹ Peringsköld, *Monumenta Uplandica* s. 4 f.

skäligt, skrifven med henne till hr erkebiskopen, att han må utöfva sitt embete genom att visitera de kristna orter, som finnas i Lapparnes närhet, och att han reformerar derstädes de kristna sederna genom att konfirmera, höra klagomål och bestraffa presterne och slutligen genom att der tillsätta någon, som kan och vill predika och undervisa folket. Om de kristne der blifva förbättrade och upplyste, skola hedningarne hastigare, en efter annan, vinnas och döpas. Ett sådant bref bör qvinnan uppmanas att framföra till erkebiskopen och hon får ej af blyghet underlåta att fullborda hvad hon börjat — i fall han händelsevis hellre lyssnar till Eder än till andre.» Erkebiskop den tiden var hr Jöns Jerekinsson, eländig i åminnelse.

Några årtal äro icke i brefven angifna. Uppsala-kapitlets bref är dateradt den 1 september, franciskanerbrodrens den 22 april, således nära åtta månader senare. Ännu fick hon dock länge vänta på nästa steg till hennes förmon: abbot Sten från Munkalivs kloster träffade hon i Vadstena först följande år (1414), då han den 17 mars på det varmaste lade hennes sak i erkebiskopens händer, framhållande hennes fromhet, hennes ihärdighet och hennes svårigheter samt det främjande Guds rike skulle erhålla genom Lapparnes omvändelse.¹ Hvad svar hon fick af erkebiskopen, hvad öde hon sedan undergick och hur hon lyktade sina dagar, känna vi icke. Men det veta vi, att något senare fanns i Sverige ett verksamt intresse för Lapparnes omvändelse. K. Erik uppmanar nämligen år 1419 Uppsala domkapitel att bemyndiga en hr Toste till presterlig tjenstgöring inom Lappmarken.²

¹ De tre brefven äro bevarade genom afskrifter införda i Vadstena klostrets kopicbok och derefter tryckta i *Handlingar rörande Skandinaviens historia* del. 29. Att, som jag här ofvan gjort, sätta dem i samband med hvarandra, synes mig hafva sannolikheten för sig. För bestämmande af tiden för Uppsalakapitlets bref finnas inga andra vinkar än dels att deri omtalas dekanen Henrik, hvilken förekommer såsom innehafvare af denna värdighet år 1380 och dog år 1418, dels att detta bref är i ofvan nämnda handskrift inskrifvet efter dr. Margaretas bref af år 1389, hvadan det torde vara senare och flere år senare, ty kort tid efter år 1389 hade väl drottningens bref kunnat hafva kapitlets likgiltighet. Kapitlets bref torde hafva varit skrifvet antingen till Vadstenabröderna eller kanske ännu snarare till franciskanerne i Stockholm. Det andra brefvet är skrifvet till någon person, som ansågs hafva ett större inflytande på den af k. Erik insatte erkebiskopen och kan således mycket väl vara skrifvet till den märkliga abbot Sten, som synes hafva stått konungen ganska nära och med ifver arbetade för hans plan att i Norge grunda ett Birgittinerkloster. Att abbot Sten skrifvit det tredje brefvet den 17 mars 1414 visas af Lange i *De norske klostres Historie i Middelalderen* (andra upplagan) s. 283. Vahls framställning af denna sak i *Lapperne og den lapske Mission* s. 85 är icke fullt riktig; så t. ex. förväxlar han erkebiskop Henrik och dekanen Henrik.

² Står denna hr Tostes missionsverksamhet i sammanhang med Vadstena klostrets intresse för denna sak? En Toste — ett mycket ovanligt namn (i DS del 3, omfattande åren 1311—1326, förekomma 5 Tostar, i DS del 4 och 5, omfattande åren 1327—1347, allenast 3; i Kullberg, *Riksarkivets pergamentsbref 1351—1400* finnes ingen med detta namn) — var kyrkoherde i Vadstena stad före 1419, men försvinner efter detta år. Dock lär enligt Håhls *Linköpings stifts herdaminne* år 1464 omtalas en f. d. kyrkoherde i Vadstena Toste — sannolikt samme man. Det kräfdes under medeltiden maktpåliggande orsaker för att en kyrkoherde skulle få taga afsked från sin befattning.

Den förste, som efter denna tid — ett drygt sekel senare — med allvar tog sig af missionsverket i Lappland var k. Gustaf, som ansåg att klostrens inbyggare der kunde få ett lämpligt verksamhetsfält. När han började vidtaga anordningar i sådant syfte är icke bekant. Men år 1524 skrifer biskop Brask till bröderna i Vadstena, att de icke behöfde lyssna till talet om den fara Lapparne och andre utlänningar lupo; det vore bättre att tänka på de faror som hotade på närmare håll, 'ty den ordnade kärleken begynner med sig sjelf.' Det oaktadt finnes i klostrets minnesbok antecknad för år 1525: den 10 oktober utgick på k. Gustafs befallning broder Bengt Petersson för att värfva Lapparne för kristendomen. Den 5 juni 1526 fick han konungens pass för att i Norrbotten kristna de fattige Lappar och andre den landsändans inbyggare samt, om möjligt, der upprätta en skola 'för Lapparnes skuld och andra flere goda barns.'¹

Det statsrättsliga förhållandet mellan Sverige och Lapparne var i början helt löst. Liksom Norrmännen, ansågo sig Svenskarne ega rätt att hemta fördel från det främmande, hedna folket. Med detta afslöts inga traktater, utan gjordes mot detsamma gällande den starkares rätt, deremot kunde traktater komma i fråga med grannlanden Norge och Ryssland, för att åvägabringa öfverenskommelser rörande hvardera rikets anspråk på fördelar i Lappmarken. År 1016 förklarades från norsk sida, att gränsen mellan Sverige och Norge från Edaskog följde Kölen ända upp till Finnmarken. Genom gränshandlingen af år 1273 förklarades ock det svenska Lappland icke vara norskt. Genom en traktat af år 1323 bestämdes gränslinien mellan det svenska Finland och Ryssarnes område i riktning mot Ishafvet, hvarigenom allt landet kring den Bottniska viken förklarades tillhöra Sverige.²

För de äldre tiderna känna vi Norges förhållanden bättre än Sveriges och det är derföre af intresse att se, i hvilket förhållande man från norsk sida trädde till Lapparne, som i vester om Kölen kallades Finnar. Utförliga upplysningar härom lemnas oss i Egilssagan (kap. 8—10, 14—16).

En mäktig bonde i Hålogoland Brynjulf anslöt sig till den segerrike konung Harald hårfager, blef hans ländeman och fick af konungen 'finnfärd, konungssysla på fjället och finnköp.' Brynjulf dog och öfvergingo, med konungens begifvande, alla hans befattningar och förmoner

¹ Granlund, *K. Gustaf Is registratur* 3 s. 167. Anjou (*Scenska kyrkoreformationens historia* s. 156) och efter honom Vahl (s. 87) göra Vadstena-diariets missionär och det kongl. passets till två olika personer. Namnet är emellertid å båda ställena detsamma och finnes således ingen anledning att tänka på olika personer, så mycket mindre som år 1524 ej synes hafva funnits i klostret mera än en Bengt. Bengt Petersson hade varit kanik i Skara och ingick i klostret år 1517, 'en lärld, mogen och from man', säger diariet.

² Om de två gränsregleringarna af åren 1273 och 1323, jfr O. S. Rydbergs utredning i *Sveriges traktater med främmande makter* del 1.

på sonen Bård. Denne blir sårad till döds i Hafrsfjord-slaget och insätter strax före sin död till arfvinge af allt, hustru, gods, befattningar, vännen Torulf, broder till den fräjdade vikingen Egil Skallegrimsson, och blef detta öfverlåtande af konungen godkändt.

En vinter for Torulf upp på fjället med ej mindre än 90 man; tidigare sysloman hade icke haft mera än 30 man. Han hade mycket varor med sig och stämde snart möte med Finnarne, upptog deras skatt och höll köpstämman med dem. Allt gick i allmänhet fredligt. Han for vida omkring i marken. När han kom österut på fjället, fick han höra, att Kylfingar (ryske Kolbäger) hade kommit österifrån och drefvo köpenskap med Finnarne, hvarjämte de på sina ställen rånade. Han sände då ut spejare, började derefter förfölja och drap derunder nära 100 man, hvilkas egodelar han bemäktigade sig. Vår-tiden vände han åter till hemmet.

Följande vinter for Torulf åter till marken med 100 man, höll köpstämman med Finnarne och färdades vida kring. När han hade kommit långt österut, sände Qvänernes konung Faravid till honom och föreslog en gemensam härfärd mot Karelerne, som härjade hans land; Torulf skulle få skifta med konungen hans tredjedel af bytet jämte de honom tillkommande dyrbarare skinnen, af Torulfs män skulle en hvar få lika mycket som två af konungens. Torulf sporde de sine, om de voro hugade för en sådan härfärd, och de kunde, med utsigt på sådan vinning, icke säga nej. Finnmarken, heter det, är mycket vid. Haf med stora fjärdar omgifver henne i vester, norr och öster. I söder ligger Norge och går Finnmarken ned innanför Hålogoland. Öster om Naumadal ligger Jämtland, sedan Helsingeland, vidare Qvänland, Finland och Karelaländ. Ofvanför alla dessa land ligger Finnmarken med vida fjällbygder i skogarne, dels i dalar, dels utmed vattnen. Här finnas väldigt stora vatten, utmed vattnen ligga stora skogsland och längs genom marken går det höga fjäll, som kallas Kölen. Torulf och Faravid mötte Karelerne, vunno en stor seger och mycket byte, hvarefter Norrmännen vände hem.

Torulf hade vid hofvet ovänner, som baktalade honom. 'Hvad syntes Eder om finnskatten, konung, som Torulf sände Er?' sporde en af dem. 'Väl', sade konungen. 'Då skullen I, genmäldes det, hafva prisat honom mer, om I hadn fått allt som tillkommer Er. Den större delen drog Torulf under sig: han sände Er som gåfva tre bäfver-skinn, men jag vet med säkerhet, att han behöll tretio, som I borden hafva haft, och sammaledes torde han hafva gjort med det öfriga.' De förrådiska orden vunno insteg hos den om sin myndighet svart-sjuke konungen. När Torulf kom med ny finnskatt och till densamma lade några bäfver- och sobelskinn som gåfva, funno alle opartiske, att det var väl gjordt och värdt tack. Konungen tog icke dess mindre finnfärden från Torulf.

De män, som från svensk sida drefvo köpenskap i Lappmarken, der uppbuuro skatt och redovisade densamma för konungen, kallades Birkarlar. På grund af en anteckning från 1600-talet antager Porthan,¹ att Birkarlarnes rättigheter och skyldigheter gent emot Lapparne blifvit af konung Magnus Ladulås stadgade år 1277 samt att Birkarlarnes namn uppkommit derigenom, att de ursprungligen voro hemma i Birkala socken i Satagunda.

Birkarlarnes rättigheter omtalas år 1328 såsom af gammalt erkända, men några dem rörande handlingar af äldre datum äro icke kända. O. S. Rydberg anser det dock troligt,² att någon handling rörande förhållandena i norra Sverige af år 1277 verkligen funnits, men då man icke kan säga mera om ett sådant kungabref än att dess tillvara är möjlig, är det naturligtvis lönlös möda att företaga några försök att utreda dess innehåll. Att detta bref, om det funnits, handlat om Birkarlarne är möjligt, men bevisligt är det icke genom en uppgift, som är flere århundrade senare. Det är därför det klokaste, att icke vidare eller åtminstone endast i förbigående nämna året 1277 i sammanhang med Birkarla-institutionen.

Jag uttalar icke denna betänklighet, emedan jag anser årtalet hafva utseende af att vara för tidigt. Det synes mig snarare vara väl sent. Det vore — jag kan icke finna annat — helt besynnerligt, om Helsingarne, hvilkas bygd redan i heden tid sträckte sig utöfver Helsingland, Medelpad och Ångermanland och inom detta område alls icke var obetydlig, till och med sträckte sig ännu något längre åt norr, ej skulle hafva trädt i några förhållanden till sina nomadiske grannar i norr. Det finnes till och med bestämda bevis för en beröring mellan Svenskarne och dessa nordliga trakter. Så har man t. ex. i Stensele lappmark funnit ett svärd, hvars väl arbetade parerstång gör det nödigt att hänföra det till slutet af den tidigare jernaldern.³ Antingen har någon svensk man under ett härnadståg i denna nordliga trakt förlorat sitt svärd och då sannolikt äfven lifvet, eller ock har det på fredlig väg, men således ändock i följd af beröring mellan de skilda folken, kommit dit upp. I Vesterbotten finnas å bergshöjder, fullkomligt oberoende af den nuvarande bygdens boplatser, stenrösen, hvilka sannolikt äro lappska, åtminstone icke torde vara svenska. I dessa rösen har man, efter fullkomligt trovärdiga uppgifter, funnit s. k. ovala spännbucklor, hvilka deremot torde varit svenska.⁴ De svenska smyckena i de lappska grafvarna förutsätta nödvändigt beröringar mellan folken. Om sådana funnits — och de måste hafva funnits, — synes det mig föga sannolikt, att de maktegende i landet låtit dem utslutande bero af enskildes tilltag. Om förhållandena i Ångermanland

¹ *De Birkarlis*, i *H. G. Porthans skrifter i urval* del 4.

² *Sveriges traktater* del. 1 s. 261.

³ *Månadsbladet* nr 53 & 54.

⁴ *Jfr Antiquarisk Tidskrift för Sverige* del 7.

under äldre tid känna vi icke mycket, men ända upp i Medelpad fanns ett Uppsala-ödsgods och dermed äfven en konungens ombudsman, dit upp, och helt visst äfven till Ångermanland, sträckte sig yttringarna af centralregeringen. Att vi icke från vår historias tidigaste skede höra något berättas om ett ordnadt birkarlaväsende, bevisar intet mot institutionens tillvara, då detta tidigaste skede är så fattigt på handlingar, så fullkomligt lider brist på den norsk-isländska sagolitteraturen, ur hvilken vi erhållit kännedom om de norska Finnfärderna. Det är möjligt, att k. Magnus Ladulås utfärdat några föreskrifter rörande birkarlarne, men det synes mig högst sannolikt, att deras verksamhet börjats långt tidigare.

Betydelsen af namnet birkarlar har varit omtvistad. Utan tvifvel står det i sammanhang med namnet på Birkala socken i Finland. Men detta sammanhang kan tänkas på två sätt: antingen får man med Porthan säga, att Birkarlarne från början utgått från den nämnda socknen, eller ock kan man, med Styffe, förklara Birkala hafva varit 'ett af Birkarlarnes nybyggen eller faktorier för handeln med Lapparne.' Det senare alternativet anser jag vara det riktigare. Ordet Birkarlar, i gammal tid understundom Birckarlar, torde böra skrivas birk-karlar och i sådant fall förra delen af ordet sättas i sammanhang med det birk-, bjark-, bjærk- eller på nutidens språk björk-, som förekommer i stadsnamnet Birka (på medeltidssvenska Bjærkö, nu Björkö), i det svenska och norska uttrycket Bjærköa- eller Bjerkeyar-rätt, i det danska birk. Att Birkarlarne ursprungligen skulle hafva funnits i Finland och derifrån kommit öfver till Sverige är en mening, som icke väl stämmer öfverens med de till vår tid bevarade urkunderna, enligt hvilka uppenbarligen birkarlaväsendet förekommer starkast utveckladt i Sverige. Att äfven i Finland birkarlar funnos, intygas icke allenast af det finska ortnamnet Birkala, utan äfven af en handling af år 1454, som omtalar, att Birkarlarne i Lule och Pite fått någre Lappar genom rätt skifte med sina skiftesbröder i Tavastland.

Birkarlarne, äfven kallade Lappfarar (jfr det norska uttrycket Finnfärd), hade uteslutande privilegium att besöka Lappmarken för att der drifva handel, af Lapparne uppbära skatt samt af sina inkomster lemna en viss skatt åt kronan. Förhållandet mellan birkarlarne och Lapparne karaktäriseras i medeltidens språk som ett eganderättsförhållande, birkarlarne sades 'hafva' eller 'ega' Lappar. Denna eganderätt behandlades ungefär som eganderätten till jord; den fick, enligt en år 1424 förnyad stadge, ej lejas ut till andra än till näste börde- man eller lottegare, som i detta fall svarade mot närmaste granne.

Ett sådant förhållande innebar naturligtvis en kränkning af Lapparnes frihet, hvilken i öfrigt kränktes genom den alltmer tilltagande bosättningen inom Lappmarken, som af regeringen uppmuntrades i det

dubbla syftet att der sprida odling och utbreda kristendomen,¹ men för hvart nybygge som anlades, inskränktes det område, inom hvilket Lappen kunde på urgammalt sätt ströfva kring med sina renar. Den konflikt, som härigenom uppkom, kunde icke undvikas: det ociviliserade måste, till båtnad för det allmänna, vika för civilisationen.

Om en konflikt var oundviklig, kunde den dock mildras och det är uppenbart, att regeringen ville bereda 'de fattige Lappar' all möjlig lindring. Vid ett rådsmöte år 1328 inskränktes, att ingen fick hindra Lapparne i deras jagt eller birkarlarne i deras handelsresor (DS nr 2676). År 1424 förböds att rifva och slita af de fattige Lappar eller draga deras renar och ökor (akjor) i skjutsfärd utan egarnes goda minne. Birkarlarne uppeggades till barmhertighet genom det samma år gifna stadgandet, att den som räddade en nödställd Lapp genom att gifva honom hvad han till sitt uppehälle behöfde, skulle 'hafva' honom i tre års tid, hvarefter han åter tillföll egaren. En särskild Lappfogde tillsattes, som skulle se till, att rätt vederfors Lappar och birkarlar. Men äfven de bästa förordningar förslå intet, ty de kunna öfverskridas. Det var naturligtvis svårt eller omöjligt att i en så aflägsen landsände utöfva en verksam kontroll, men om klagomål kommo till konungen lemnades de icke å sidan: k. Gustaf afsatte år 1531 en lappfogde emedan han handlat illa mot Lapparne.²

Icke alla Lappmarker voro upplättna åt birkarlar. Undantagne voro Lapparne i Ångermanland och Ume elfs område och de kallades på grund deraf konungslappar,³ det ser äfven ut, som om konungslappar funnits i Finland. Birkarlarne 'egde' deremot Lapparne i Norr- och Vesterbotten och synas hafva utgjort två skilda grupper, af hvilka den ena höll sig till Lule- och Pite-områdena, den andre till Torne. Såväl i den flere gånger citerade *Undervisning om rikets ränta* som i särskilda handlingar göres åtminstone med afseende på skattens erläggande en sådan gruppering. I nämnda *Undervisning* förekommer i den afdelning, som behandlar de finska angelägenheterna, icke ett ord hvarken om Lappar eller Birkarlar.

Området för Birkarlarnes resor var icke inskränkt till den svenska delen af Lappmarken. Liksom Torulf, såsom nyss berättades, sträckte sina färder utöfver det norska området, så gingo äfven de svenske birkarlarne längre, och detta regelbundet, så att häfden bildade en rättsgrund. Mot slutet af 1400-talet klagade 'menige birkarlar, som bygga

¹ K. Magnus skriver år 1340: 'Vi gifva lof åt alle, som tro på Christus eller vilja sig omvända till den kristna tron att taga i besittning för sig och sina arvingar mark och egor i Lappmarken', och han prisar ett sådant lofligt förhåfvande. DS nr 3473.

² Granlund, *K. Gustaf den förstes registratur* del 7, s. 446.

³ År 1526 lemnades Ume-Lapparne i förläning åt en enskild person (nyss anför. arbete del 3, s. 306): i *Undervisning om rikets ränta* (s. 8) omtalas 'Lappskatten af Ångermanland' samt 'Lappskatten af Vesterbotten och Ume', s. 21 kallas desse Lappar 'kronans egne Lappar' i motsats till 'birkarlarnes Lappar.'

och bo i Lule och Pite, till de gode män, som bygga och bo vid Vesterhafvet (= Ishafvet), att de få ej njuta sin gamla häfd af de Lappar, som der bygga och bo, hvilket deras gamle föräldrar (= för-fäder) ock tillförene haft, såsom deras gamla bref af k. Magnus ut-visar med flere andra bref och bevisning, som de derpå hafva.' Deras klagomål rönt erkännande. K. Hans' svenske tjenstemän tillskrefvo år 1498 k. Hans' norske tjenstemän, att Lappfogden och birkarlarne från Norrbotten skulle återfå sin gamla rätt att begifva sig in i Norge 'efter deras bergning och vår nådige herres Lapps-katt', hvilken rätt under den föregående tiden varit dem förment i följd af det mellan Norge och Sverige rådande krigstillståndet.

Under 1500-talets senare del gåfvo gränsförhållandena i norr mellan Sverige, Norge och Ryssland anledning till tvistigheter. En svensk undersökningskommission erhöi då år 1596 af gränstraktens inbyggare den upplysning, att, efter hvad de af sjelfva omständigheterna förnummit äfvensom af deras fäder och förfäder, man efter man, om forna tilldragelser, hade det under den tid, då hela Lappmarken var under birkarlarnes hand, långt innan k. Gustaf öfvertog henne, varit det ord och tal, att de skulle hafva en liten arfsrätt att taga skatt med Ryssen på Trinnäs (= Kolahalfön) vid Orjafjärd och af Lapparne under Kola, nämligen två gråskinn för hvar båge. Derföre rotade de sig några gånger samman och drogo in på dessa orter, men fingo då alltid hugg, någre blefvo strax ihjälslagne, andre blefvo fångne och sedan halshuggne,¹ så att de på den tid och sedan i k. Gustafs tid och ännu senare aldrig hafva med sämja eller enighet fått någon skatt med Ryssen, utom i de byar i Torne och Kemi lappmark, i Enare och Varanger, der tre konungar hafva tagit skatt med hvarandre, nämligen konungarne i Sverige, Norge och Ryssland.²

I denna uppgift antydes ett upphörande af birkarlarnes herravälde öfver Lappmarken. Detta egde rum efter medeltidens slut, mot slutet af k. Gustafs regering, då konungen lät uppbära lapps-katten genom sina fogdar, under det birkarlarne tills vidare bibehöllo sina handelsrättigheter.³

När k. Gustaf tillträdde regeringen var birkarlaskatten från Lappmarken ganska lindrig. Man torde hafva insett detta sjelfmant eller i följd af yttranden från regeringens sida, ty år 1521 kommo till konungen birkarlar från Lule, Pite och Torne för att fråga om den ränta kronan årligen skall hafva för den fördel och de vilkor de af gammalt hade. Resultatet af dessa underhandlingar blef räntans fördubbling.⁴

¹ Om dessa våldsamheter från rysk sida talar ett bref af år 1490 från inbyggare i Kemi, Ijo och Limingo socknar i norra Österbotten, hvarest det bland annat heter: der voro upå Lappmarken 80 de bäste bönderne i Kemi socken, och deras renar och allt deras gods togo Ryssarne bort (Hadorph, *Bihang till rimkrönikan*.)

² *Handlingar rörande Skandinaviens historia* del. 39, s. 146 f.

³ Porthan, *De Bircarlis* § X.

⁴ Granlund, *K. Gustaf I:s registratur* del. 5, s. 71.

I början af 1530-talet utgingo från Lappmarken följande skatter:¹
Lapps-katten i Ångermanland: ett timmer mårds-kinn och en dekker
elghudar.

Af Ume af kronans egne Lappar: 2 timmer 10 mårds-kinn och 2
knippor benlösa gäddor.²

Stadgan af birkarlarne i Lule och Pite, de göra af sina Lappar:
16 timmer klockverk och 4 mårds-kinn.

Stadga af birkarlarne i Torne socken: 16 timmer klockverk och
4 mårds-kinn.

Om nedanstående slutornament se s. 24.

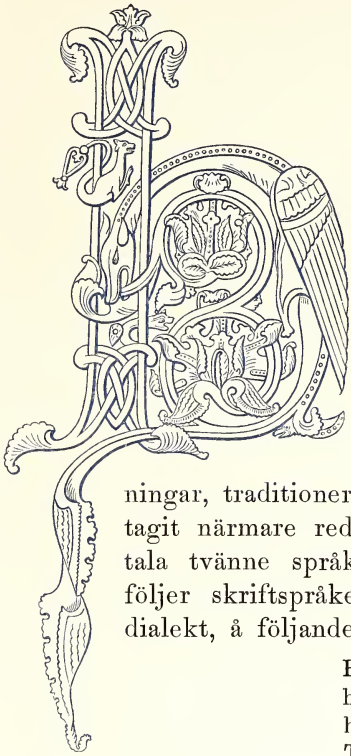
¹ *Undervisning om rikets ränta 1530—1535* s. 20—22.

² Skatten af Ume-Lapparne var intill år 1526 allenast 2 timmer mårds-kinn. Granlund, *K. Gustaf I:s registratur* del 3, s. 306.

Svenskar utom Sverige.

Innehåll: Svenskar i Estland. — Sannolik bosättningstid. — Folket och dess sysselsättningar. — Runalmanackor.

elt kort måste jag fatta mig angående Lapparne, af brist på samtida källor. Ännu mindre har jag att meddela om den svenska koloni, som under medeltiden fanns utom det svenska väldets gränser, i nordvestra Estland och å de framför detta liggande öarna.

Der finnes än i dag en svensk befolkning,¹ hvars antal genom farsoter och förhållandet till grannarne blifvit starkt decimeradt, men hvars språk, seder, föreställningar, traditioner äro väsentligen svenska. För dem, som ej tagit närmare reda på desse våre fränder, hvilka åtminstone tala tvänne språk, en svenska, som trognare än vår egen följer skriftspråket, och en annan, deras egen, som är en dialekt, å följande språkprof meddelas:

Rida, rida, ranka,
hesten haiter Blanka,
hot ska tu rida?
To lithen pika.
Hus ska hån heta?
Jungfru Margarêta.
Hem war ter haima?
En gammal gumma,
hån sat e krubba
å tugga blånar.

'Haim är aldr så arm, han är varm', säger i denna trakt ett svenskt ordspråk — hur fattigt än hemmet är, så värmer det, — och känslan

Om initialen se s. 88.

¹ Hufvudarbetet rörande Svenskarnes i Estland är *Russwurm, Eibofolke oder die Schweden an den Küsten Ehstlands und auf Runö* (1855).

för hemmet visa de estländske Svenskarne såväl genom bevarandet af sin nationalitet som derigenom att de icke glömt det gamla moderlandet på andra sidan Östersjön. De äldre minnena hafva dervid visat sig starkare än de senare, ty den tid, då svensk politik och vapenbragd hade lagt Estland under Sveriges krona, blef för Svenskarne derstädes i viss mon en förtryckets tid. Under det svenska regementets tid blef emellertid förbindelsen med moderlandet liffigare och svenskheten kunde derigenom stärkas.

När och under hvilka omständigheter fingo dessa orter, Runö, Ösel, Södra Wiek, Dagö, Worms, Nuckö, delar af Lifland, Harrien, Jerwen, Virland och Ingermanland, sin svenska befolkning? Meningarna hafva varit af olika slag. Munch antog, att hon var en qvarlevfa från den tid, då de germanske stammarne österifrån ryckte fram mot norden, andre hafva trott på en utvandring från Sverige samtidigt med den rörekska koloniseringen i Ryssland, andre finna en senare invandring sannolikare. Svenskarne sjelfve hafva icke bevarat hogkomsten af den tid då de kommo öfver, men berätta deremot mycket om de ursprungliga hemmens läge — Dalarne, Örebro, Uppsala, Roslagen, Finland. Dock äro sägnerna, som lemna dessa uppgifter, ingalunda vittnesgilla och då berättelser, som kunna hafva bättre anspråk på trovärdighet, alldeles saknas, kan man i denna fråga icke komma längre än till sannolikhet.

Bland förrådet af svenska sägner och seder i Estland finnas visserligen flere, som stå i sammanhang med heden tro och gudadyrkan, men de bevisa intet för bosätningens tid, eftersom de äfven i Sverige länge öfverlevfat hedendomens dagar, ja ännu förekomma mångestädes i vårt land. Det skulle förvåna mig, om icke en och annan följt svenske utvandrare öfver till Amerika. Vigtigare är det, att en ö finnes i Estland med svensk befolkning och med det ärevärdiga namnet Odensholm, — under förutsättning att namnformen är ursprunglig.

Den som bihang till Gutalagen förekommande Gutasagan berättar, att i följd af hungersnöd — det skäl, som af gammalt vanligen uppgifves för utvandringar — hade en del Gutar begifvit sig till en ö vid Estland, som heter Dagaiipi, hvarest de slog sig ned och anlade en borg, som var synlig ännu vid den tid, då sagan skrefs. Der förmodde de emellertid icke hålla sig, utan drogo uppför Düna genom Ryssland ända till Grekland.

Huru mycken trovärdighet tillkommer denna berättelse är vanskligt att afgöra, men hon är åtminstone af intresse som vittnesbörd derom att å Gotland under 1200-talet lefde minnet af gammal svensk bygd öster om hafvet.

Sedan svensk bygd blifvit bruten i Finland gick den svenska samfärdseln åt öster regelbundet öfver Finska vikens nordsida. Då man icke utan vidare bevis vågar antaga Munchs åsigt att svenska befolk-

ningen i Estland är en kvarleva från den tid, då den skandinaviska stammen invandrade till Sverige, måste man tänka på en utflyttning, men denna kan icke gerna hafva egt rum under en tid, då Finska vikens södra kust var af ett ytterst underordnad intresse för Sveriges handel och sjöfart. Det synes mig därför troligast, att den svenska kolonien i Estland är äldre än det svenska väldets utsträckande öfver Finland.

Otvifvelaktigt hade äfven den estländska kusten en stor betydelse för samfärdseln under en tidigare period. De fornnordiska sagorna förtälja, att de män som ämnade sig i österväg, drogo öfver Estland, Rimberts teckning af den hel. Ansgars lif berättar om förbindelser med Kurer m. fl. samt om ett svenskt välde söder om Finska viken. Runstensinskrifterna vittna i samma riktning. Den fräjdade Ingvar (jfr s. 68) gick på väg till Greker och Saracener öfver Estland; andre uppgifvas hafva seglat kring Domesness eller besökt det estniska området Virland.

Dessa färder till östern och dessa talrika besök i Estland böra vi äfven sätta i sammanhang med den omständigheten, att så många arabiska mynt blifvit funna i Sverige och att samfärdseln, som bragte dem till våra bygder, måste hafva gått fram söder om Finska viken.

Vid denna tidpunkt, mot den hedna tidens slut, göra de allmänna förhållandena anläggningen af en svensk koloni å Estlands kust helt naturligt, hvilket man svårigen kan säga om de senare tidsskiptena.

Ytterst få urkunder lemna oss några underrättelser om denna koloni. I privilegier för staden Hapsel utfärdade år 1294 omtalas Svenskar såsom bosatta i Ösels biskopsstift och dem tillerkännas större förmoner än de kringboende Esterne. En och annan handling skrifven mot midten af 1300-talet omtalar svenskar som köpande och säljande. Vid denna tid visade k. Magnus Eriksson stor välvilja mot Pades kloster, inom hvars område Svenskar bodde, och det ser ut, som om denne konung varit betänkt på att grunda ett svenskt välde i Estland.¹

För att utröna de estländske Svenskarnes ursprungliga hem afgifver den dialekt de tala säkrare vitsord än de sägner de berätta. Den senaste författare, som behandlat detta ämne, hänför de estländske Svenskarnes språk till en grupp, som i öfrigt omfattar de finländska och norrländska dialekterna.²

Svenskarne i Estland voro bönder och ända in i den senaste tiden hafva de bevarat mycket af forntidens tänkesätt och sed. Med förkärlek hafva de kallat sina boningsorter by, ibland lagt detta ord som ändelse till estniska namn. Enheten för jordbesittning och jordbruk kalla de bol. De icke svensktalande begagna i stället ordet 'haken',

¹ »Konungen far kring till alla städer, byar och slott, såväl biskopens som korsriddarnes, och hvad han har i sinnet veta vi icke.» Koppman, *Hanserecessen* del. 1, s. 80.

² Lundell, *Om de svenska folkmålens frändskaper och etnologiska betydelse*.

namnet på årdret, och hafva vi således i detta uttryck en full motsvarighet till det i Finland brukade namnet krok. Åkermarken var delad i smala ribbor, arbete och skörd måste af alla företagas samtidigt. Åkern var emellertid icke af bästa beskaffenhet; dessutom lockade hafvet med dess rika tillgång på fisk och själhundar från det mera mödosamma, fast mindre farliga arbetet i jorden. Hvad bonden behöfde, arbetades i gården. De litografiska bilagorna till Russwurms arbete visa att här, liksom annorstädes, allmogens drägt icke är af någon synnerlig hög ålder. Högtidsdrägten på Runö lär vara troget efterbildad den drägt, i hvilken hertig Vilhelm af Kurland blifvit år 1615 målad på en tafla, som förvaras i öns kyrka.

De estländske Svenskarne hafva liksom allmogen i Sverige begagnat i trä skurna runalmanackor, å hvilka dock de dagarne utmärkande strecken allenast undantagsvis äro verkliga runor; de äro oftast allenast räta linier.

För den svenska odlingens utveckling har denna lilla koloni varit af alls ingen betydelse och har således spelat en helt annan rol än den svenska kolonien i Finland, som alltid förblef en integrerande del af den svenska nationen. Det hade dock varit orätt att icke egna någon uppmärksamhet åt henne.

Om nedanstående slutfigur se s. 175.

SVERIGES MEDELTID

KULTURHISTORISK SKILDNING

AF

HANS HILDEBRAND

FÖRSTA DELEN

II

INNEHÅLL.

ANDRA BOKEN. STÄDERNE. DE PRIVILEGIERADE NÄRINGARNA. SAMFÄRDSEL.

	Sid.
Kap. 1. Städerna, deras innebyggare och styrelse	321.
De svenske städernes uppkomst 321. Brännöarna 322. Björkö 323. Städerna vid medeltidens början 324. Villa forensis och civitas 325. Städerna och landsbygden 326.	
Köpmän 327. Tyskar 327. Hättebröderne i Stockholm 328. Opposition mot Tyskarne 329. 1471 års revolution 330. Borgaresigill 331. Köpsvenner 332. Tyskarne i Stockholm, Skara o. s. v. 334. Tyske borgare i Visby 335. Handverkarne 337. Deras sträfvan efter makt i de tyske städerna 337. Handverkarnes ställning i Sveriges städer 341. Olika slag af handverkare 342. Handverkarnes äldsta historia 343. Skråbildningen 344. Lärlingen 348. Svennen 350. Svennen på vandring 351. Åskande af mästerskap 354. Mästerprof 355. Skråordningar 357. Svenneskrån 360. Handverkaresigill 360. <i>Städernes styrelse</i> 361. Stadssigill 362. Rolandsstod i Sverige 365. Städernes fornhistoria i Tyskland 366. Rådets uppkomst i Tysklands städer 368. Sveriges städer frigöras från landsrätt 369. Fogdar 370. Borgmästare och råd 373. Stadsskrifvare 381. Stadsböckerna 382. Kämnärer 383. Skottherrar, tullskrifvare, svenner, mästerman 384. Förtroendemän (tavernemän o. s. v.) 385. Lekare 387. Menigheten 387. Burskaps vinnande 388. Femöresborgare 389.	
<i>Finanser.</i> Skatter till konungen 390. Kämnärens uppbörd 393. Andre världslige skatter 393. Räkenskaperne 399. Städernes skatter i Tyskland 400. Städernes kyrkliche skatter 402.	
Städernes utseende 402. Stockholms namn och anläggning 402. Stockholms öar och malmar 404. Stadens ursprungliga storlek 405. Stadsmurarne 405. Äldsta stadskartan 407. Normalm 408. Strömmen och Helgeandsholmen 409. Staden inom broarna 410. Den inre stadens portar 412. Stadens torn 413. Gråmunkaholmen, Fiskarhamnen 413. Södermalm 414. Andre städer 415.	
<i>Husens läge</i> 417. Trähus 418. Stenhus 421. Olika slag af hus 425. Ingång 426. Bodar 427. Loft, svalar 428. Fönster, glas 429. Tak, rum 430. — <i>Inredningen:</i> Stolar, pallar 431. Sängar 432. Kistor, skåp, vigdavattenskar, stång 433. — <i>Husgeråd.</i> Stop och skålar, kannor 434. Handfat, bägare, skedar 436. Köksredskap 438. Bonader, förlåter, bänkkläden, borddukar, handkläden, lykta 438. — <i>De offentlige byggnaderna i staden</i> 440. Borgarens drägt 441. Särk, skjortor, skor, byxor, kjorteln 444. Knappar, hyskor och hakar, spännen 445. Bälte, pung 446. Kåpa 447. Krage, hatt, strik, hättor, hufvudsilfver, halskedja, fingerringar 449.	
<i>Lifvet i staden</i> 449. Ur och i värd 450. Portar och bommar 450. Gator 451. Rännstenar, lifvet ute 452. Hinder på gatorna 453. Torget 454. Nattväktare 455. Öknamn, grofva uttryck 456. Våldsamheter 457. Snabb rättskipning. förböner 459. Borgerskapets politiska intresse och makt 460. Gillena 461. Fester 462. Mat 463. Lekare 464. Härbergen, ölkrogar 465. Liderlighet 466. Spel, badstugor 467. Vårfester 468. Eldsvådor 469. Farsoter 470. Städernes betydelse för det allmänna 470.	

Kap. 2. Handverket

Skråväsendet 472. Omsorg för allmänhetens bästa 477. Arbetskontroll och pris 478. Pligter inom embetet 479. Äkta börd, hjälpsamhet 480. Stämmor och festliga lag 481. Det helgjutna i medeltidens konst och slöjd 482. Apotekare 483. Bakare 484. Barberare 486. Bokbindare 490. Bryggare 491. Byggmästare, stenhuggare, murmästare, timmermän 491. Bältare, remsnidare, sadelmakare 493. Dragare, packare, spillare 494. Glasmästare 495. Grytstöpare, kanngjutare, klockgjutare, bössgjutare 499. Guldsmeder 505. Guldsmidets utveckling 525. Hattmakare, filtare 564. Kammakare, 565. Kopparsmeder 567. Köttmångare, slagtare 567. Ljusstöpare 568. Målare 568. Perlstickare 568. Pottmakare 581. Pumpmakare 581. Pungmakare 581. Repslagare 582. Skomakare, patinemakare 582. Skräddare, öfver-skräre 583. Smeder 584. Smältare 585. Snickare, svarfvere 585. Stickare 586. Sjäremästare 586. Tunnbindare 586. Väfvare 587.

Kap. 3. Handeln

588.

Handeln under förhistorisk tid 588. Silfverskatterne från medeltidens början 590. Förhållanden till Ryssland 591. Tyska och angelsaksiska mynt i Sverige 592. Handel eller rof? 593.

Handeln privilegieras 594. Landsköp 594. Torgdagar 595. Marknader 596. Främlingens rätt 599. Strandrätt, sjöfynd 600. Krigens vådor 605. Sjö-röfvere 606. Vitaliebröder 609. Konungens förköpsrätt 610. Tullen 616. Pålagäld 622. Pundtull 623. Sundtullen 624.

Stormäns handel 627. Allmogens handel 628. Inskränkningar i städernes handel 629. Sveriges aktiva handel obetydlig 631. Gotlands köpmän 632. Handeln på Ryssland, Gotenhof 633. Tyskar och Gutar 635. De gemene köpmännen 637. Hansans utbildning 638. Lybecks maktställning 640. Färder-na till Novgorod 641. Anordningarna i Novgorod 642. Novgorod och hansan 644. Novgorods fall 647.

Storhandeln under medeltiden 648. Hansans handel 654. Stockholm och Lybeck 662. Skanör och Falsterbo 663. Silffångst i Östersjön 664.

Köpsvenner 675. Vederlag, bolag 676. Märken, köpsvenners handelsrätt 677. Lastning, färd, lossning 679. Försäljningsställen 680. Lidköp, guds-penning 681. Köpvittnen, handelsbok 682. Hökare, sillmångare, krämare, wantsnider 684.

Konkurrens med hansan 684.

Utförselvaror. Metaller 689. Kalksten och kalk 690. Skogsprodukter 691. Säd, skinn, hudar 692. Husdjur, fläsk, falkar, fisk, vax, feta varor 693. —

Införselvaror. Dyrbarheter 693. Kryddor 694. Salt 700. Tyg 701. Vin och öl 712.

Kap. 4. Bergsbruket

713.

Myrjernet 713. Svenska grufdriftens uppkomst 714. Grufvor i Sverige. 1. Åland: Jern. (kalk) 716. 2. Dalarne: Kopparberget, Vika socken, Östra silfverberget, Tuna socken, Västra silfverberget i Norrbärke socken 719. Betsberget 719. Vikaberget i Henemora socken 719. Garpberget 719, Nora-berg 720. Skinnsäckeberg 720. 3. Vermland: Vermlandsberg. 4. Närke: Jernberget i Svinskogen = stålberget vid Ammeqvarn = Vestra berget i Närke 720, Östra berget i Närke? 721, Glanshammarsberg 721, Noraskogs berg 721. 5. Vestmanland: Lindesberg 722, Salberget 722. 6. Uppland: Silfverberget i Films socken 723, Dannemora 723. 7. Södermanland: Näfverberget 723, Prostökna berg 725. Östergötland: Hellestads berg 723, Gode-gårds berg 724, berget i Magergölsskog och vid Grönehög 724, Sægher-stena berg 724. 9. Kalmar län: Jernberget vid Vestervik.

Bergsregale fanns icke under medeltiden 725. Bergsmännen 727. Bergens asylrätt 727. Par bälgar, hyttor 728. Arbetare 729. Bergens privilegier 729. Sättet att bruka berget 730. Handel å bergen 733. Dalafogden, bergs-fogden, gruffogden 734. Rådmännen 734. Tionde till biskop 734. Konungens inkomster från berget 734, afgifter till berget 735. Extra utskylder 736.

Kap. 5. Mått och vikt

737.

Mått bestämda efter människokroppens delar 737. *Längdmått.* Aln 739. Ny aln införes i Stockholm vid midten af 1400-talet 739. Bevarade medeltids-alnar 739. Half, fjerdedels, åttendedels aln, fingersmon 740. Fot, fjät, tvåfot, mund, spann 740. Steg, famn, stång 741. Rep 742. Rast 742. Vika

742. Mil 744. — *Ytmått* 744. — *Rymdmått*. För säd och andra torra varor: Mensura hordei, tolfmynning = skäppa 747, spann 748, löp 748, tön 748, tunna 749, läst 750, centenarius, cophinus 750, crebrum, karpe, lagena, mäs, skål, säll, trö 751, stig 752. För våta och feta varor: stop, ask, fat 752, lagena, lechele, läst, skål, så, tunna 753, urna, åm 754. — *Vigtmått*. Mark- och öre-systemets nordiska ursprung 754. Mark, öre 755, örtug 756. Olika marker i olika provinser 757. Kölns mark icke den svenska 757. Karl den stores vigtsystem 759. Vågskålar, vigtlod, pundare, bisman 761. Pund 762, lispund, skeppund 763. Läst 764. Kast, hundare, öre och örtug, osmund, fat, läst, jern 764. — *Talmått*. 2. Par, band 765. 3. 765. 4. Kast 766. 5. 766. 8. 766. 9. 767. 10. Tugr, dekker, varde 766. 12. Tylft, dussin 767. 15? kyrfve 767. 20. Tjog, snes, steg 767. 24. Spit 768. 30. 768. 40. Timmer 768. 80. Val 768. Hundare och storhundare 768. 300. Klofve 769. 1000. Börda, bunke 769. — Obestämda mått 769.

Kap. 6. Myntväsendet 770.

Värdörar 770. Ädle metaller 771. Penningen 773. Mark säd, mark vadmal 774. Utländska mynt införas 775. Björkö och Dorestad 776. Mynt präglas i Björköstaden 776. De första nordiska mynten efter angelsaksisk förebild 779. Norges äldsta mynt slås af k. Olof den helige 780, i Danmark slår k. Sven Estridsson mynt 780, i Sverige Olof skötkonung 782. K. Anunds mynt 784. K. Knut den stores mynt med *rex Sweorum* och Sigtuna 785. K. Knuts skånska mynt 785. K. Hardaknuts skånska mynt 788. K. Magnus den godes skånska mynt 792. K. Sven Estridssons skånska mynt 795. KK. Harald hens, Knut den heliges, Olof hungers skånska mynt 799. KK. Erik eigods och Nils' skånska mynt 799. KK. Erik emunes, Erik lamms och Sven grates mynt 800. Tiden efter k. Anunds död 800. Brakteatpräglingen 802. KK. Sven grates, Knut Magnussons och Valdemar Is brakteater 803. Brakteatpräglingen införes i Sverige: K. Knut Erikssons mynt och brakteater 804. Styra-fyndet, östgötske brakteater från början af 1200-talet, antagligen k. Sverker II:s 810. K. Erik Knutssons brakteater 812. K. Johan Sverkersons brakteater 812. K. Knut langes brakteater 813. Ljunga-fyndet, k. Erik Erikssons brakteater 814. K. Valdemars brakteater 815. K. Magnus ladulås brakteater 817. — Tvåsidiga mynt återupptagas 819. K. Valdemar Is skånska mynt 819. De skånska s. k. borgarkrigsmynten 820. K. Birgers brakteater 822. K. Magnus Erikssons tidigare brakteater 823. Stigtomt-fyndet, k. Birgers mynt 824. K. Magnus Erikssons mynt 825. Hans senare brakteater 828. Inga svenska mynt af kk. Erik och Håkan Magnusson kända 831. Hansestädernas fyrpenningmynt, s. k. wittenpfennige 831. K. Albrekts hvite penningar 832. Hans och den följande tidens brakteater 836. Dr. Margareta slog ej mynt 836. Myntning börjas å nytt i Danmark 838. K. Eriks af Pommern och dr. Filippas mynt 838. Skånska mynt för k. Kristofer, interregnum, k. Kristiern I 840. K. Eriks af Pommern svenska mynt 841. Örtugar från åren 1436—1440 847. K. Kristofers svenska mynt 848. K. Karl Knutssons mynt 849. K. Kristiern Is svenska mynt 852. Hr Sten Sture d. ä:s mynt 852. K. Hans' svenska mynt 858. Hr Svante Nilssons mynt 860. KK. Hans' och Kristiern II:s danska mynt 861. Hr Sten Sture d. y:s mynt, markmynt 865. Klippingsmyntet 869. Öremynt börja slås 1522 871. Fyrkar från samma tid 873. Half silfvergylle? 1523 874. Myntningen 1524—1527 874. Myntningen 1528—1535 (silfvergylle, Joakimsdaler m. m.) 877. K. Fredrik Is skånska och blekingska mynt 888. Grefvejdens mynt 889. — Gotlands mynt 890. Severin Norrby's och kk. Fredrik Is och Kristiern III:s gotländska mynt 896. — Främmande mynt i Sverige. Erpenningar 897. Sterlingar 898. Groats 900. Turnoser 900. Grossi 902. Hanseatiska mynt 902. Floriner 906. Dukater 906. Nobler, rosenobler 908. Gyllen 909. Kro-sater, portugalörer 911. *Mynt rätt*. Konungars, biskopars, jarlars mynträtt 911. Visby stads mynt-rätt 914. Silfver till myntet 914. *Myntmästare* 918. Hans tjänare 921. Myntens tillverkning 925. Slagskatt 926. Falska mynt 927.

Kap. 7. Ekonomiska förhållanden 928.

Brist på silfver och mynt 928. Svår samfärdsel 929. För få mynthus 929. Förhållandet mellan guld och silfver 931. Olikhet i vigt, osäkerhet om halt 932. Förhållande mellan mark silfver och mark penningar 933. Myntens

korn och skrot efter myntordningarna 934. Aflysning af mynt 935. Ökad penningetal på örtugen 936. Klippingen och hans aflysning 936. Karlgill och köpgill mark 938. Väg och räknad mark 938. Rent silfver, lödigt silfver 939. Gotlandsmyntet 941. Danska myntet 943. Finska och revalska myntet 944. Yrkanden på förbättring af myntväsendet 945. Det utländska myntets förhållande till det svenska 945.

Pris. Kyrkans lära om rätt pris 947. Pris för människor 948. Pris för jord 949. Pris för hästar 950, nötkreatur 952, kött, fläsk, hudar 955, talg, smör, villebråd, skinn, fisk 956. Pris för säd 956, hö, malt, humle 960. Pris för öl 961, vin 962, jern 962, koppar, messing, tenn, kläde 964, salt 965. Diverse pris 965. Löner och dagspenningar 974. Penningens köpkraft 975. — Kanoniske lagen om räntan 976. Ränta på kapital 978. Inteckningar 979. Sätt att föra räkenskaper 980. Möjligheten att hopa kapital ringa 985. Nya utsigter vid medeltidens slut 987.

Kap. 8. Samfärdsel och resor..... 988.

Vägar 988. Väg från 1000-talet 989. Runstenar vid vägarne 990. Biskop Bengts vägar 991. Riksvägarne 991. Tå, gator, egovägar 993. Allmänne vägar 994. Gödning för väg åt jordegande 995. Broar 996. De gamle vägarne beskaffenhet 996. Vägar i Skaratrakten 997. Man fruktar ej backar 998. Vägar i aflägsne orter 998. Vandring 999. Ridt och varors transporterande på hästrygg 1000. Vagnar 1001. Kärror, slädar 1003. Resetillbehör (myggtält m. m.) 1004. Vägarne osäkre 1005. Vinterresor 1005. Gästgivare och taverner 1006. Sjalastugor 1010. Resor på vatten 1012. Farkoster 1013. Skeppens delar och utrustning 1015. Skeppens storlek 1018. Deras utseende 1018. Besättning 1019. Skepparens ansvar 1020. Befraktning 1021. Sjöresans vådor 1022. Kompass 1023. Väganvisningar och sjöböcker 1023. Regelbunden förbindelse mellan Stockholm och Lybeck 1025. Pilgrimsfärder 1025.

De i första delens förra afdelning omtalade bilagorna återfinnas i arbetets sista del.

ANDRA BOKEN

STÄDERNA

DE PRIVILEGIERADE NÄRINGARNA

SAMFÄRDSELN

FÖRSTA KAPITLET.

Städerna, deras inbyggare och styrelse.

Innehåll: De svenska städernas ursprung. — Villæ forenses. — *Köpmän*. — Tyskar i de svenska städerna. — Köpsvenner eller gäster. — *Handverkare*. — Deras ställning i samhället. — Olika yrken. — Skräförfattning. — *Städernas styrelse*. — Fogde, borgmästare och råd. — Tjenste- och förtroendemän. — Sätt att blifva borgare. — Skatter och finanser.

Städernas utseende. — Stockholm under medeltiden. — Gator och torg. — Gårdar och hus. — Inredning och husgeråd. — Offentliga byggnader. — Drägt och prydnader. — Vapen.

Sammanlefnaden. — Det dagliga lifvet. — Fester. — Gilleväsende. — Fromhetens yttringar. — Städernas hemsökelse. — Stridigt lynne. — Snabb lagskipning. — Förböners makt.

Städernas betydelse för det allmänna.

å naturligt sätt, på grund af för handen varande förhållanden, utan någon sjelfständigt organiserande kraft som skapare, hafva tydligen redan under heden tid de äldsta svenska städerna uppstått — på orter, å hvilka, af en eller annan anledning, åtminstone under vissa delar af året, funnos större behof, som icke,

enligt seden å landsbygden, kunde genom den enskildes arbete tillfredsställas.

För att finna förklaringen till våra äldsta städers uppkomst behöfva vi knappast mer än kasta en blick på Sveriges karta samt med språkforskningens hjälp söka tyda städernas namn.

De knapphändiga upplysningar vi ega om de religiösa förhållandena under vår hedna tid visa, att bygdens befolkning vid vissa tider strömmade till de orter, som

Initialen är lånad från en engelsk handskrift från 1100-talet; jfr Shaw's s. 1 anförda arbete.

genom sina tempel egde särskild helgd. Dessa gång efter annan återkommande samlingar af menniskor, som äfven under offerfesterna hade andra intressen och behof än de religiösa, lockade mången att ned-sätta sig å de heliga orterna för att idka handverk och köpenskap samt sålunda under högtiderna förvärfva sig en riklig förtjenst. Att en del städer sålunda uppkommit kring offerplatserna kunna vi sluta af sådana stadsnamn som Uppsala, Torsharg, Visby, Vä och Lund.¹

Äfven å orter, der ting höllos för behandlande af landets angelägenheter och der således tid efter annan folk samlades, visar sig benägenhet för en större och varaktig bosättning. Ljunga, der Östgötarne möttes till ting, blef säte för landskapets biskop och antog tidigt karaktär af stad. Ortens nya rol betecknades genom tillägg till det gamla namnet af ordet köping; det nyare språkbruket har af det sammansatta namnet genom sammandragning bildat formen Linköping. Huru nära det låg till hands att städer bildades å större tingsplatser visar sig bäst af de energiska åtgärder, som regeringen måste vidtaga för att utrota den sjelfvuxna stadsanläggningen vid Folklandstingsstaden i Attundaland, hvars blomstring hade varit en kränkning af tidigare gifna privilegier och derföre måste offras.²

Hemarbetet och husslöjden, som voro för det ursprungliga tillståndet i vårt land karaktäristiska, lemnade helt lätt i vissa orter ett öfverskott, helst om odlingen af jorden ej kräfde all tid och ej heller gaf tillräckligt för åbornes näring eller om de enskildes anlag kommo deras fäderneärfda färdighet till hjälp och eggelse. Det blef då nödvändigt att åvägbringa ett utbyte af produkter. Dertill kom äfven under den hedna tidens senare århundraden behofvet att afsätta åtminstone en del af de föremål, som kommit till landet ur viking eller köpfärd. Det hände väl, att den, som af något hade eller tillverkade mer än han behöfde, färdades omkring från gård till gård för att sälja, men ofta samlades folket från skilda bygder på ett för dem alla bekvämt liggande ställe, för att drifva varubyte i större skala.

En sådan ort voro de vid inloppet till Götaelfs södra mynningsarm liggande Brännöarna, väl belägna för Vikvärjar (Bohusläningar),

¹ Ordet 'lund' kan naturligtvis hafva en mycket omfattande betydelse, såsom betecknande rätt och slätt en grupp af träd. Men omständigheter finnas som antyda, att ordet åtminstone ofta betecknat en helig lund. Att sådana funnits kunna vi sluta dels af den ännu fortlefvande sägnen, dels af bestämda uppgifter (t. ex. Adams af Bremen beskrifning af Uppsala-templet). Äfven andra förhållanden peka i samma riktning. Den omständigheten, att så många kyrkor blifvit anlagda vid gårdar eller byar, som heta Lunda eller Lundby (i närvarande stund åtta), synes antyda, att man byggt ännu kristna kyrkan å ett rum, der redan hedningarne idkat gudstjenst. De s. k. domaresätena — stenar ställda i oval eller helrund krets — hafva, såsom jag annorstädes visat, helt visst intet sammanhang med domars fäl-lande, men stå deremot sannolikt i förbindelse med kulten. Sådana fornlemningar förekomma åtminstone å några af de gamla Uppsala öds godsens i Vestergötland, hvilka vi hafva skäl att betrakta som gudstjenstorter. Vid Lundby kyrka i samma landskap (Valla härad) finnas ännu strax utanför kyrkogårdsmuren lemningarna af en ansenlig oval stensättning.

² Jfr s. 33; Styffe, *Shandinavien under unionstiden* s. 265.

Hallandsfarar och Vestgötar, hvilka från aflägsna håll kunde färdas hit ned utför elfven, eller med andra ord för inbyggare i de tre nordiska rikena. Laxdölasagan berättar (kap. 12), att konung Håkan Etelstansfostre tidigt en sommar — enligt Vigfússon år 947 — begaf sig till dessa öar och gjorde frid för sitt land efter som lagen stod till, ty hvar tredje sommar skulle höfdingarne mötas här och afgöra de mål, öfver hvilka det tillkom konungarne att döma. Man fann det mycket skämtsamt att begifva sig dit, ty dit kommo män från snart sagdt alla de land vi känna. Isländingen Höskuld Dalakullsson reste äfven dit, ty han hade ännu icke träffat konungen och der var äfven köpstämman. Mötet var talrikt besökt, der var mycket skämt, dryckeslag, lekar och allsköns glädje; Höskuld träffade der många fränder, som lefde i Danmark. En dag då han gick att skämta med någre andre, såg han ett stycke från de andra bodarne ett praktfullt tält. Han gick in deri och satt der en man i kostbara kläder, med en gärdsck (rysk) hatt på hufvudet. Han hette Gille från Gårdarike och ansågs vara den rikaste köpman. I hans bod satt bakom ett förhänge tolf qvinnor, af hvilka Höskuld köpte en, som sedermera befanns vara en bortröfvad konungsdotter från Irland.

En annan ort, väl belägen för Uppländingar, Söder- och Vestmanländingar samt dem som färdades öfver Östersjön, var Björkö i Mälaren, hvilken dock i olikhet med Brännöarna måste hafva haft en ganska betydlig befolkning äfven mellan köpstämmorna, att döma efter de talrika grafvar, som ännu förekomma i byns närhet och som äro många gånger flere än man annars finner äfven vid de största bondbyarne i Mälarelandskapen. De systematiska undersökningar, som der blifvit utförda, hafva bragt i dagen otaliga bevis för stadens storlek och för dess lifliga förbindelser med utlandet. Som denna stad, der Ansgar predikade kristendomen, förstördes just vid begynnelsen af vår medeltid, måste vi emellertid lemna å sidan alla de märkliga fynd, som här blifvit gjorda.

Varaktige voro i allmänhet de städer, som voro anlagda vid goda hamnar och på grund af flitig samfärdsel vunno stor betydelse, såsom Kalmar, Ystad, Trelleborg, Falsterbo, Skanör och Malmö.

Man synes dock haft en viss skygghet för att anlägga städer å sjelfva hafsstranden, hvarest de fredliga idrotternas män alltför lätt kommo i erfarenhet af tidens oroliga och våldsamma lynne. Man slog sig derföre med förkärlek ned ett stycke från hafvet, vid stranden af en å, som underlättade förbindelserna med det innanför liggande landet. Vid större invatten var man icke utsatt för samma vådor och der kunde derföre staden gerna ligga vid sjelfva åmynningen. Sådana städer äro Åhus i Skåne, som under medeltiden hette Aös, det vestra Aros och det östra, hvilket senare på 1200-talet smälte samman med Uppsala — namnen Aös och Aros betyda åmynning —, Enköping, Köping,

Arboga, Nyköping, Norr- och Söderköping, Tumatorp i Skåne med dess förplats Simmershamn o. s. v.

Inne i landet, der de stora vattnen, den tidens mest anlidade kommunikationsleder, fattades, möttes man för att handla å någon ort, som låg på gränsen mellan två eller flere bygder, helst mellan härad, som under medeltiden voro helheter af vida större betydelse än nu. Det ursprungliga Uppsala låg på en punkt, der fyra härad (Vaksala, Bålinge, Norunda och Ulleråkers) stöta samman, vid Linköping mötas tre härad (Åkerbo, Hanekind och Björkekind), vid Skeninge likaledes tre (Bobergs, Aska och Göstrings), vid Skara två (Kåkinds och Valla), vid Falköping tre (Gudhems, Vilske och Vartofta). Äfven flere af de vid åmynningar eller sjön anlagda städerna ligga mellan tvänne härad, t. ex. Enköping, Sigtuna, Strängnäs, Nyköping, Norrköping, Söderköping.

Om de förhållanden, som rådde i våra städer vid medeltidens begynnelse, känna vi så godt som intet. Egilssagan omtalar, att Lund var omgifvet af en trämur. Om Skara under Olof Skötkonungs tid finnas några ord i k. Olof den heliges saga. Den isländske skalden Sighvat och hans följeslagar redo in i köpstaden i Skara och färdades fram genom gatan till Ragnvald jarls gård. Då qvad Sighvat följande visa:

Ut mände enkor [qvinnor] titta,
 ädla qvinnor, att skåda
 röken [dammet] när vi hastigt rida
 Ragnvalds by igenom.
 Skyndom hårdt, att ur huset
 hugstor qvinna inne
 hästens lopp må höra
 hastigt fram mot gården.

Det synes, som om nyfikenhet ej fattats i våra äldsta städer.

Liksom Ragnvald jarl, bodde i Skara Vestgöotalagmannen Emund, känd genom sin baksluga ordvexling med Olof Skötkonung.

På den ursprungliga ståndpunkten förblefvo de svenska städerna ända till den senare delen af 1100-talet, då en omtänksam regering begagnade de hjälpmedel till en skyndsammare utveckling, som en förbindelse med de tyska städerna erbjöd. En tysk krönika berättar, att hertig Henrik lejonet år 1159 — således medan k. Erik den helige ännu lefde — hade sökt knyta handelsförbindelser mellan Sverige och Lübeck. Under k. Knut Erikssons tid slöts i detta syfte en traktat, om hvilken en antydan förekommer i ett bref af den yngre Birger jarl.¹ Som själfva traktaten är förlorad, sväfva vi i okunnighet om dess bestämmelser, liksom vi i öfrigt sakna uppgifter om detaljerna af den hvälfning, som bekantskapen med de tyska förhållandena äväga-bragte i det svenska stadsväsendet.

¹ Rydberg, *Sveriges traktater* del 1, s. 99.

Ordet stad har i medeltidens latin olika former, som synas antyda en viss rangskilnad mellan städerna; vi finna nämligen dels *villa forensis*, dels *civitas*. Inbyggarna i den förra hette *villani*, i den senare *cives*. Någon skarpt utpräglad skilnad mellan *villae forenses* och *civitates* har dock i vårt land knappast bibehållit sig, i fall en sådan, hvilket synes mig sannolikt, från början funnits; äfven i andra land är det svårt att mellan det ena och andra slaget uppdraga en skarp gränsskilnad. Professor Odhner förnekar, att i Sverige någon skilnad är att göra mellan de två uttrycken,¹ men han synes mig deri gå väl långt. I k. Magni handelsprivilegier för Gutarne af år 1276 talas om deras rätt att komma till *civitates* och *villae*, till hvilket senare ord vi få tänka oss biordet *forenses* lagdt. Visserligen brukades under medeltiden pleonastiska uttryck, men då orden i andra land hade en något skiljaktig betydelse, synes mig deras upprepade begagnande i det nämnda brevet snarast antyda, att man i Sverige var medveten om någon skilnad.

Så mycket är alldeles tydligt att, om än uttrycken *villani* och *cives* ofta begagnas om hvarandra, utan att vi kunna under det ena eller det andra lägga någon särskild mening, är det vissa städer, som icke gerna kunna förekomma under namnet *villae forenses*, andra för hvilka detta namn är det vanliga, om icke det enda använda. En *villa forensis* var i allmänhet oansenligare än en *civitas*. Inbyggarna i Enköping kallas år 1250 *cives* och vi kunna på grund deraf antaga, att staden, om ordsätten i brevet (DS nr 376) gifvit anledning dertill, skulle hafva erhållit benämningen *civitas*. Deremot kallas det under hela medeltiden oansenliga Vestervik år 1275 *villa forensis*, och under samma benämning omtalas den anläggning, som biskop Henrik i Linköping ämnade göra å sin egendom Berga i Finveden och som af k. Magnus år 1279 icke allenast godkändes, utan ock öfverlemnades till Linköpings biskopsstol att besittas 'med full rätt'. Hästholmen, vid foten af Omberget, omtalas ock som en *villa forensis* samt hade i början af 1300-talet (DS nr 1765) eget sigill. På samma sätt talar k. Kristofer år 1322 om sin nya villa Brokorp i Halland (den senare staden Halmstad). I privilegier för Torsharg (Torshälla) af år 1317 kallas denna ort en *villa* och det talas fortfarande om *villae* och *civitates*, men någon skilnad i förmoner mellan de ena och de andra kan icke upptäckas; den olikhet, som ursprungligen torde hafva funnits, måste således småningom hafva försvunnit.

Villa forensis är en ort med *forum* d. v. s. torg och med rätt till torghandel. Samma rätt hade naturligtvis äfven *civitates* och måste skilnaden mellan de två således ligga i något öfverskott af rätt, som tillkom de senare. Steenstrup antager, att de senare voro i besittning af en af regeringen stadfäst stadsrätt, under det de förre hade på egen

¹ *Bidrag till svenska städernas och borgareståndets historia före 1633*, s. 16.

hand inrättat sig som köpingar och som sådana erhållit hjälp genom privilegier.¹ Möjligen skall framtiden kunna gifva en bättre förklaring.

Såsom i främsta rummet handelsplatser framtråda sålunda städerna och derföre kallades så mången af dem köping, med eller utan förskjutande af något särskiljande ord. Hvar stad hade en eller flere årsmarknader, till hvilka flockar af menniskor kommo från när och fjärran. Ju mera städerna under fortsatt utveckling förlorade den i början ännu qvardröjande gemenskapen i sed med landsbygdens befolkning och ju mera stadsborne blefvo oförmögne att genom eget arbete frambringa de för livvets uppehälle nödvändigaste varorna, desto mera framträdde behovet af torgdagar, å hvilka landmannens produkter falbjödos på stadens torg. Boskapsskötsel idkades dock temligen länge af stadsborne. Som vi snart skola se betade kor å Stockholms norra malm. Jönköpings borgare fingo, enligt k. Magni påbud af år 1288, rätt till bete å grannbyarnes mark, dock skulle de för året erlægga en penning för hvart nöt; svin, får och annan småfanad fick beta utan ersättning, så vida de icke gjorde något ohägn. Afgiften höjdes år 1383 till 4 penningar. Hertig Knut Porse förordnar i Halmstads privilegier af år 1327, att borgarne skola hafva fri fägång för deras boskap på den sidan af ån, der de förut haft sådan.

Till förmon för städerna vidtog regeringen vid olika tider åtgärder för att till dem förlägga all handel. För dessa åtgärder skall jag lemna närmare upplysningar i ett följande kapitel.

I städerna bodde således **köpmän**. Tidigt, så snart förbindelser med Tyskland blifvit knutna till upphjelpande af de svenska städerna, inflyttade till dem tyske köpmän, hvilkas börd förrådes af deras namn. Som prof anföres här nedan några, hemtade ur Stockholms jordebok för en tidig del af 1400-talet.² Några af dessa tillnamn buros sam-

¹ *Studier* s. 129. Om andra försök att förklara skilnaden se der s. 128. Keysers antagande att *civitas* betecknade allenast biskopsstäder finner icke bekräftelse i de svenska förhållandena, liksom ej heller i de danska.

² Henrik van Achym, Johan van der Asche, Cort Barderwik, Johan von der Beken, Hans von Bekman, Evert van der Berge, Bertold van Berk, Johan Bismark, Nils Blankensten, Klaus Bokolt, Wiliam Bolford, Hans Boye, Hans von dem Brile, Henrik Brunswik, Klaus Brasche, Hans Bröel, Albert Bülow, Arnd von Bummelen, Matias Bynting, Hans von Bæken, Hans Callendorp, Lydeke Cloet, Willam, Didrik och Lubbert Cortenhorst, Peter Kruse, Herman von Damen, Hans Sambrink kallad Degnerd, Henrik Dingstede, Kristofer van Dunsen, Ludvig Durschede, Hans Dökel, Henrik Döring, Matias Endewal, Lasse Finke, Reyneke Finkenbergh, Arnd Flaming, Jöns Fridank, Hejne Frome, Arnd Gere, Werner Gest, Alf Greverade, Hinse Grote, Werner Göbel, Bertil van Hagen, Jakob von Hafven, Peter Halle, Laurens Hesse, Matias Heise, Hans Hoppener, Hans Horn, Hans Horst, Henrik van Husen, Henrik Kerkhoff, Tideman Kerken, Hans Kusel, Hans Kutze, Hans Kölner, Matias Leppyn, Henrik Libbenhusen, Lindenow, Albrekt von Lynen, Klaus och Engleka Lörenbergh, Matias Makerland, Klas Massow, Jurien Meyborgh, Alf van der Misten, Laurens Mor, Hans och Willam Nagel, Henrik van Mölen, Jakob van Mönster, Tideke Nyenborg, Picke van der Oldenstad, Jordan Pleskow, Nils Pral, Peter Priwalk, Anders van Ralen, Herman Rembeke, Rinckenrad, Kort Rogge, Kort von Rinen,

tidigt af fräjdade ätter i hansestäderna. Så t. ex. var det familjen Greverade i Lübeck, som till der varande domkyrka skänkte det vackra af Hans Memling målade altarskåpet. Om dessa Tyskars hemort lemnas oss vinkar af ett och annat tillnamn: en och annan var från Neder-land, många från Westfalen, andre från den södra Östersjökusten. Vi få dock icke vara alltför snare med slutsatser i detta afseende, då det mycket väl är möjligt, att mången icke kom till Sverige direkte från den ursprungliga hemorten, utan från någon annan stad, i hvilken släkten under en mellantid varit bosatt. Hvilket mäktigt inflytande det tyska borgerskapet utöfvade i Sveriges större städer kunna vi finna af följande förteckning å dem, som år 1420 innehade borgmästare- och rådmansambeten i Stockholm: Johan Westfal, Ficke van der Oldenstadt, Engleka Lörenberg, Johan Munter, Johan Wippenförd, Anders Wikaff, Matias Heyse, Anders djäken, Willam Olafsson, Bengt Skalm, Englika Zwart, Peter Tröbo, Henrik Dingstede, Klas Braske, Klas Lörenberg, Tideke Nyenborg, Kristofer von Dunsen, Alf von Misten, Ludvig Durschede, Herman Rembeke och Bertil vam Hagen. Af dessa tjugoen personer är det allenast *en* (Peter Tröbo), i hvilken vi kunna med säkerhet helsa en svensk. Likväl föreskref k. Magnus Eriks-sons stadslag, att halfva antalet af borgmästare och rådmän skulle vara svenskar, hvilket närmare förklaras sålunda, att de skola vara födde af svenske fäder, under det moderns börd var likgiltig. Det är möjligt, att någre af de uppräknade, som bära tyska namn, tillhörde släkter, som så länge vistats i Sverige, att de räknades som Svenskar, men det synes vara vida troligare, att vi här se bevis på ett betänkligt öfvergrepp från den tyska befolkningens sida.

Att sådana icke tillhörde omöjlighetens område, lär oss den af Erik Benzelius efter en handskrift i Uppsala universitets bibliotek tryckta berättelsen om det öfverväld, som Tyskarne i Stockholm utöfvade år 1389.¹ I tolf år hade Tyskarne i Stockholm umgäts med hemliga planer att bringa sjutio svenske borgare om lifvet; de skola till och med hafva yppat sin plan för k. Albrekt, men denne afstyrde utförandet. Då konung Albrekt hade blifvit fänge och dermed det tyska väsendet i Sverige hade lidit ett stort afbräck, bildade sig ett tyskt sällskap i Stockholm, till en början bestående af 170 personer, som kallade sig hättbröder och på allt sätt smädade och hånade de svenske borgarne, hvarjämte de nattetid ströko fullt beväpnade omkring genom stadens

Jörgen Schilthoger, Henrik Schiphorst, Hans Segebaden, Didrik Sampe, Tideke Skewing, Ulrik Soltaw, Tideke Stendal, Sven Suderland, Klaus Sweder, Evert Torn, Godskalk van Tzewinghuse, Peter van Water, Peter van Werden, Jakob van der Wese, Henrik och Lambert Westfal, Hans van Wickede, Anders Wikaff, Herman Wille, Hans Winkel, Hans Wippenförd, Klaus Witte, Gotschalk Vormeskerke, Klaus Wyse, Gerd Zodde, Gerd Zurbeke, Jap Zegenhorn, Henrik Zwinge, Otte van Orden. Till denna lista skulle kunna fogas en annan upptagande tyska dopnamn utan något tillnamn. För öfrigt må anmärkas, att möjligen en och annan af de här uppräknade, var handverkare och icke köpman.

¹ *Monumenta historica vetera ecclesie sveogothicæ* s. 62 f.

gator. Svenskarne, som anade oråd, ställde till ett allmänt möte i sankt Gertruds gillestuga, hvarest påböds, att ingen fick tala illa om herrar och furstar, fruar och jungfrur, riddare eller svenner och goda städer, och med handslag fästes den nu slutna vänskapen.

Så hände sig, att det svenska riksrådet ville underhandla med rådet i Stockholm, hvilket ännu stod på den tyska sidan. Fyra ombud sändes, bland dem en, Peter Åländing, med svenskt namn. Vid ankomsten till Telje, der underhandlingen skulle föras, vände de tre Tyskarne ögonblickligen om, under förklaring, att de icke ville underhandla med de svenske herrarne. Peter Åländing blef naturligtvis nödsakad att följa deras exempel, då han icke hade fullmakt att uppträda ensam, och under återfärden blef han öfverfallen, sårad och fångslad. I Stockholm blef vid samma tid en borgare gripen och lagd i tornet. Borgmästaren Bertold Brun, som såg detta ske, utbrast: »det vare Gudi klagadt, att vi se sådan öfverrätt göras våre borgare utan att kunna hjälpa det.» Det hörde en af de tyske knektarne, och slog borgmästaren till marken med sitt bassespjut och ledde honom till tornet. Ryktet härom spridde sig hastigt, de svenske borgarne klädde sig i harnesk och samlades på stora torget. Tyskarne möttes der och sedan de fientliga partierna en stund stått och sett på hvarandra, föreslogo Tyskarne, som funno de svenske väl manstarke, att hvar skulle gå hem till sitt och de fångslades sak skulle pröfvas följande dag. Svenskarne lemnade torget, men höllo sig hela natten samlade under vapen i den hel. Olofs gillestuga.

Sedermera försöktes underhandlingarnas väg. De rådande i staden förklarade talet om onda planer vara grundlöst och på magistratens begäran kommo tretio Svenskar och tretio Tyskar upp på rådhuset, hvarest de svuro vid Gud, vår fru och alla helgon, att den ene skulle förhålla sig mot den andre i nöd och lust, som en broder mot sin broder. Lördagen slöts denna förlikning, om hvilken genast under rättelse lemnades den på torget väntande mängden. Men redan söndagsaftonen, sedan nattsången sjungits i klostret, vårdringningen tystnat och alla portarne blifvit läste, samlade sig hättebröderne i gillestugan för att öfverlägga och gingo borgmästarne hela natten mellan slottet och de sammansvurne för att deltaga i besluten.

Måndagsmorgonen steg en karl, som tjente på rådstugan, upp mycket tidigt, långt innan solen gick upp, och gick omkring kyrkogården. Då han kom midt för rådhuset, hörde han det talas derinne och blef han rädd att han hade försöfvit sig och komme aldeles för sent för att sköta sin tjänst, hvarföre han skyndade sig. Men då blef han varse, att Herbrekt Königsmark, hr Marquard Krummedik m. fl. stodo innanför lilla slottsporten fullt väpnade. Han gick då in i rådhuset och fann der borgmästarne, som anmodade honom bedja rådmännen komma till dem, innan folk kom i rörelse på gatorna. Knappt var

rådet till en del samladt, förr än sextio män ryckte ut från slottet och ställde sig på torget. Men det var för tidigt, de fingo vända om och utkallades först när hela rådet var samladt och på samma gång sändes bud till hättebröderne på gillestugan, att de genast skulle infinna sig. Då kommo ock mer än tusen man, klädde i harnesk och med sitt baner i spetsen och ställde upp sig vid kåken. En af slottshöfdingarne begärde inträde på rådhuset och der upplästes en skrift, innehållande namnen på de förnämste Svenskarne, hvilka utgåfvos för att vara förrädare — så slarfvigt var skriften uppsatt, att hon upptog namnet på en man, som året förut hade rymt till Gotland, och på andre, som i fyra år hade varit döde — och på grund af denna anklagelse blefvo Svenskarne utan någon tillstymmelse till ransakning, förklarade fredlöse och man skyndade att gripa dem, hvar de än funnos; till och med de, som hade tagit sin tillflykt till kyrkor och kloster, i förlitande på den fridsrätt, som tillkom de heliga rummen, grepos och fördes alla på rådhuset, der de måste utstå lidanden af hvarjehanda slag. Fångarne fördes sedan till slottet, hvarest man använde tortyr. Man sågade sönder dem med sågar gjorda af ekbräder, för att aftvinga dem en bekännelse om förrådiska stämplingar. Dagen derefter brändes tre af fångarne. De öfrige fördes natten till torsdagen öfver till Käpplingeholmen. En prestman, som tillkallats att bereda dem till döden, bedyrade fåfångt deras oskuld, de bundos inne i ett gammalt hus och detta antändes.

Denna tilldragelse tillhör en af de olyckligaste skedena i vår historia, en tid, då ordningen allmänt fått vika för våldet och maktbegäret. Vi få derföre icke från detta odåd sluta till det förhållande som under en mera normal period rådde mellan Svenskar och Tyskar.

Att dock mellan dem fanns en spänning samt att det svenska borgerskapet, ju mer politiken blef fosterländsk, sällade sig till det parti, som ville utestänga unionskonungarne från Sverige, veta vi, äfvensom att Svenskarne begagnade sig af den höga stämning, som herrskade efter det segern öfver Danskarne vunnits å Brunkes berg, för att gifva dödsstöten åt det tyska våldet i städerna.¹ Söndagen efter slaget (som hade stått på torsdagen) kommo Stockholms borgare samt ombud från flere andra städer och allmoge från alla rikets landskap inför det i Stockholm samlade riksrådet och framhöllo de stora förfång och försmädelser, som Sveriges rike i lång tid haft deraf, att hälften i rådet skulle utgöras af Tyskar,² hvilket länge och ofta vållat

¹ I uppsatsen om 'Danske kong Christierns [den förstes] handel, tryckt i *Handlingar rörande Skandinaviens historia* del 5 heter det (s. 15) om embetena i Stockholm: myntmästare-embetet har en tysk, stora tulldomet har en tysk, lilla tullen har en tysk, värdskrifvaredömet har en tysk, tomtöre har en tysk, så att svenske män fingo intet annat embete hafva än vara bödel och dödgräfvare.»

² I en del småstäder var det helt visst omöjligt att få hälften af rådet tyskt. Enligt stadslagen skulle de tyska platser, som ej kunde fyllas, intagas af Svenskar, men luckor bland Svenskarne fingo ej fyllas med Tyskar.

stor tvedrägt, ovilja och förderf. Då man icke kunde finna, att någon stad borde vara förpligtad att hafva två tungomål, ville man nu hafva en ändring och derest icke riksrådet ville genast anordna en sådan, skulle det icke vidare kunna förvänta sig någon hjälp af menige män, som i sådant fall nog skulle veta att på egen hand drifva sin vilje igenom. Riksrådet hörsammade uppmaningen och utfärdade påbudet, att hädanefter skulle till borgmästare, rådmän samt stadens vigtigare embetsmän ingen annan tagas än den som var af svensk börd och hade egendom i staden.

Att döma efter de i Stockholms jordebok förekommande anteckningarna, rådde den tiden i Stockholm stor oreda. Tjenstgörande borgmästare voro från den 1 maj 1471 hrr Ludvig Westman och Klas Wise. Den senare torde hafva varit tysk, ty han förekommer icke som borgmästare efter den dag, då slaget stod. Under tiden derifrån och till nästa Valborgsmessa suto vanligen som borgmästare hrr Nils Persson och Magnus Eriksson; i stället för dem förekommo ibland hr Ludvig Westman (som således trots sitt tyskt klingande namn torde hafva varit af svensk börd) och hr Johan Svensson.¹

Man kan säga, att med år 1471 afslutas det första skedet² i de svenska städernas historia. Under ett mäktigt tyskt inflytande hade de begynnt sin verksamhet och förkofrats. Nu ansågo de sig mäktiga nog att fortgå på egen hand. Tiden var dock icke synnerligen gynnsam för utbildandet af det nya skicket. Medeltidens slutperiod var så upptagen af oro och strider, att handeln långa tider måste ligga nere. Först sedan k. Gustafs kraftiga regemente bragt lugn och ordning i landet, blef en verklig blomstring å svensk botten möjlig.

I de tyska städerna hade tidigt utbildat sig en mäktig och ansedd aristokrati, sammansatt af olika element, men likväl genom gemensamma intressen sammanhållen till ett helt, som länge visste att upprätthålla sin värdighet och sina förmoner, gent emot alla dem, som i känslan på en gång af en underordnad ställning samt af kraft att lyfta sig, sökte vinna allt större inflytande. De betraktade sig som vederlikar till adeln och trädde vanligen i nära beröring med denna. I början af 1300-talet kom till kejsar Henrik VII en beskickning från Strassburg, som sade sig vara sänd af 'Strassburgs herrar', hvilket å kejsarens sida framkallade den upplysning, att Strassburgs herre var ingen annan än han och att Strassburgs råd voro hans tjenare. Vid samma tid skydde man icke att säga i Köln, att en konungadotter kunde få en sämre lott än blifva en rik köpmansfru i Köln.³ Denna aristokrati hade tillvällat sig uteslutande rätt att bilda rådet i staden.

¹ K. Kristian II tillsatte två tyska borgmästare i Stockholm, hvilket står väl samman med hans bemödande att krossa de svenska nationalitetssträfvandena.

² Tiden före det tyska inflytandet räknar jag allenast som en förberedelsens period.

³ Schmoller, *Strassburg zur Zeit der Zunftkämpfe* s. 19.

De svenska städerna kunna icke uppvisa lika myndiga patricier. Men icke alldeles torde den tyska stadsaristokraten hos oss hafva saknat representanter. Åtminstone finna vi under 1200- och 1300-talen borgare, som förde adlig sköld. Två exempel förtjena här anföras. Fig. 134 visar ett sigill, som år 1320 begagnades af en borgare, som hette Henrik Söndag; de handlingar, i hvilka han omtalas, antyda, att han måtte hafva varit en förmögen man, men gifva icke vid handen, att han hunnit någon högre värdighet inom samhället. Att han icke tänkte ringa om sig och sin ätt, kunna vi sluta deraf, att han insatte fyra döttrar i sankt Klaras kloster, som var en ganska aristokratisk stiftelse, i hvilken vid denna tid k. Magnus ladulås' dotter ännu lefde. Fig. 135 visar det sigill, som borgmästaren i Stockholm Henrik Borkardsson använde år 1341. Som ett tredje exempel må anföras fig. 137, ett sigill användt år 1305 af rådmannen Hemming Susanneson i Linköping. Här se vi visserligen icke något adligt sköldemärke, men redan den omständigheten att Hemming valt den spetsigt ovala formen för sitt sigill,¹ synes antyda, att han ville göra sig bemärkt.

Eljes nöjde sig vanligen borgaren, äfven den rike och förnämne, med att sätta ett bomärke i sitt sigill, hvilket onekligen hade en praktisk fördel, eftersom det ålåg hvar borgare att å all sin egendom anbringa sitt märke. Som prof meddelar jag här fyra. Fig. 138 visar det äldsta svenska borgaresigill, som blifvit till vår

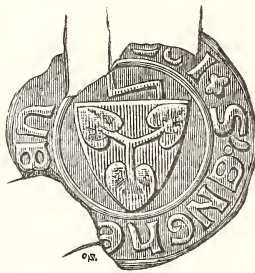
tid bevaradt; det användes år 1297 af en köpman Johan Skule i Vesterås, som i det bref, under hvilket sigillet hänger, hedras med herre-titel och således antagligen var borgmästare. Fig. 139 visar ett sigill af år 1332, som användes af en borgare i Linköping, fig. 140

134.

135.

136.

137.

Borgerliga sigill.

¹ Denna form plögade annars icke användas annat än af andlige och af damer.

Fig. 134—137. Efter original i svenska riksarkivet. — Fig. 134. Si[gillum] Hinrici Sunedach. Delad sköld; i öfre fältet, som är rutadt, ett liggande hjorthorn. Samme man begagnade senare ett rundt sigill med samma sköldemärke, blott med den skilnad att sköldens nedre del är mörk och att hornet i öfre fältet vänder taggarne åt venster. — Fig. 135. S[i]gillum Hinrici [filii Borchardi]. En sparre omgifven af tre hjul. — Fig. 136. S[i]gillum Enghe[elb]er[ti] a]l]bi, Engelbert hvites sigill. I skölden tre i fältets midt förenade blad. Öfver skölden ett bomärke. Engelbert var borgare i Stockholm. — Fig. 137. S[i]gillum Hæming[i] S]usanne. Den hel. Olof med spira och yxa samt bok(?). — Jfr B. E. Hildebrand, *Svenska sigiller från medeltiden*, band 1, serie 3, fig. 734, 744 och 731.

ett från år 1340, tillhörigt borgmästaren i Stockholm hr Frovin van Endrichuse, fig. 141 ett, som sitter under samma bref som det föregående och tillhör rådmannen i Stockholm Sven djæken.

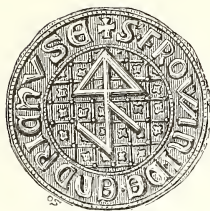
Köpmannen ansågs under medeltiden vara en representant för rikedom. Såsom sådan framträder han i fig. 142, lånad från de mot slutet af 1400-talet utförda hvalfmålningarna i Härnevi kyrka i Uppland. Menniskans son är här framställd omgifven af sitt lidandes symboler. Han är naken, allenast kring länderna skyld af en duk, således sådan han hängde på korset. På hufvudet bär han törnekronan, i den ena handen gisslet, i den andra den spira, som de hånande krigsknektarne räckte honom. Å ömse sidor ses kjorteln, tärningarna, som kastades om denna, spjutet, med hvilket hans sida uppstacks, korset, de tre spikarne, röt med isopen och pålen, vid hvilken han under hudflängningen var bunden, och hammaren.

138.

139.

140.

141.

Borgerliga sigill.

borjer en man, torftigt klädd, barfota. Hans fromma sinne hemtar sin näring af det blod, som strömmar från Frälsarens panna, uppstungna sida, händer och fötter, ett blod, som dock icke tillkommer allenast denne tillbedjare, utan ock samlas i den på marken stående kalken, för att komma alla de fromme till godo. På den andra sidan knäböjer en annan man, som således i det yttre iakttaget fromheten, men hans intressen äro fästa annorstädes. Hans hår är vårdadt, hans dräkt elegant; äfven honom låter medeltidens naiva bildspråk mottaga näring, men icke från Kristus, utan från de jordiska skatter, som äro hopade i de tre våningarna af hans förrådshus, hvilket i öfrigt synes luta till fall och hota att krossa honom.

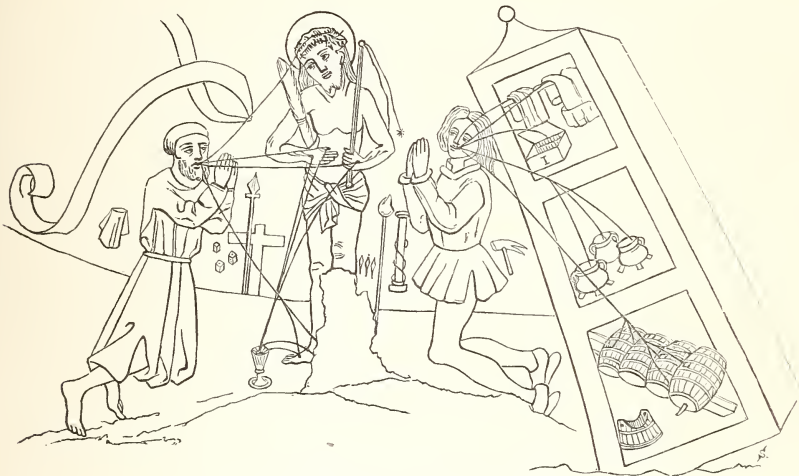
Icke alle köpmän voro gårdsegare och derigenom kompetente att bekläda stadens högsta värdigheter. Det fanns ock ett slägte af rörlige köpmän, som kortare eller längre tid vistades i en stad, der de för sina principaler sålde och köpte. Köpsvenner kallas de i lagarne och i Stockholm och kunde ibland till och med ega hus,¹ i småstä-

Fig. 138—141. Efter original i svenska riksarkivet. — Fig. 138. S[igillum] Johannis [Skul]onis. Bomärke. — Fig. 139. S[igillum] Laurentii Thoriss[on]. Bomärke. — Fig. 140. S[igillum] Fro[win]i de Endrichuse. Bomärke. — Fig. 141. [Sigillum Sve]nonis dyaken. Bomärke. — Jfr B. E. Hildebrand, *Svenska sigiller från medeltiden*. band I, serie 3, fig. 729, 741, 742 och 743.

¹ *Stockholms jordbok* del 1 s. 376.

derna kallades de — att döma efter Arboga stads protokoll — rätt och slätt drängar. Såsom icke tillhörande stadens borgerskap kallades de äfven gäster.

De köpsvenner, som lägo vintern öfver i en stad och derigenom, ehuru icke borgare, kommo i åtnjutande af en del stadens förmoner, måste ikläda sig vissa skyldigheter. Enligt erkebiskop Jarlers bref af år 1250 (DS nr 776) om aflösningen af tionde i Enköping, skulle gästen, som ligger der öfver vintern, betala fyra penningar eller något mindre än egaren af en liten gård. Ett tillägg till Visby stadslag föreskrifver, att köpman, som vill ligga öfver vintern i staden och drifva köpenskap, skall i 'vinterlag' gifva borgmästare och råd åtta mark gutniska penningar. Enligt k. Magnus Erikssons stadslag skulle alle gäster, som ligga såväl jul som påsk i staden, erläggas i likhet med

142. *Den fromme och den verldslige.*

borgarne 'skott'. För Stockholm bestämdes ytterligare på 1520-talet, att de svenske köpsvennerne skulle göra vård (d. v. s. deltaga i den borgerskapet åliggande vakthållningen) samt dagsverken. Denna fordran från myndigheternas sida — vare det till köpsvennernes heder sagdt — rönnte icke någon gensägelse, utan förklarade de sig villige att 'draga stadens tunga bredvid borgarne, som besutne och gifte äro.'¹

Gästerne voro, såsom jag i ett följande kapitel skall visa, underkastade rätt stora inskränkningar, på det stadens borgare icke skulle blifva lidande. För att kontroll öfver dem skulle kunna utöfvas, måste vinterliggarne, enligt Visby stadslag (App. 20), upplägga sitt gods samt lägga sig sjelf i kost hos någon borgare; ville någon hålla sin egen kost,

Fig. 142. Efter målning i Härnevi kyrka, Uppland (slutet af 1400-talet). Den närmare beskrifningen i texten.

¹ Enligt Olai Petri tänkebok. Bl. 481 och 528.

var han hemfallen till böter af så betydligt belopp som tre mark silfver. Samma stadgande torde i hufvudsak varit gällande för alla svenska städer, men iakttogs dock icke alltid. I Stockholm fann man, att de tyske 'liggarne' hade för stort vilkor (sjelfsvåld) med deras nattstugor, man fann att det skulle vara nyttigt att i dem slå ned skorstenarne. Lambrekt Bäcker, som var Lybeckarnes sändebud, uppkallades i rådstugan och man förhöll honom, huru liggarne hade i många stycken bedrifvit köpslagan mot lag, hvarmed man hittills hade haft öfverseende för deras redares skuld. Alltsammans kom af det stora sjelfsvåld de hade i deras stenhus, der de lågo på deras egen kost. De ville icke gästa hos gode borgare, såsom det borde ske, och derigenom förstörde de sina husbönders gods och fördoblade redarnes penningar, hvilket icke skulle tillstädjas af en god man, hos hvilken de voro till gäst. Det lybska sändebudet fann anmärkningen fullkomligt befogad och rådstugurätten beslöt, att inom fjorton dagar skulle det vara slut med nattstugorna. Den kontroll, som värden borde utföra öfver gästen, torde dock ofta hafva varit illusorisk och den trefnad gästen hade i sitt herberge var helt visst ofta rätt klen. Olaus Petri, som i sin tänkebok berättar om det nyss nämnda beslutet, omtalar i anteckningarna för samma år ett fall, då en tysk gäst var inquarterad hos en pipare-enka i ett så trångt kvarter, att han fick intaga värdinnans bädd, under det hon med sin son låg på golfvet.

De tyske borgarne i Stockholm måste naturligtvis lefva efter svensk lag, som borgare voro de svenske undersåtar och umgingos, i fredliga tider, med Svenskarne. I de smärre städerna inne i landet finner man mindre ofta tyska namn, men att främlingarne der kunde förekomma i stort antal och fortfarande bevara sitt nationela medvetande visar sig t. ex. deraf, att så sent som år 1475 — således efter slaget på Brunkeberg — omtalas de tyske männens gillestuga i Skara.¹ Att de skulle vara talrikare i de städer, som lågo vid eller i närheten af kusten, är naturligt. I Lund bestämdes år 1310, att de Tyskar, som icke hade en hel gård (*ortus*) eller icke hyrde ett helt hus, utan bodde i sina bodar, skulle hafva kryptan under katedralen till sin kyrka. I Malmö bildade Tyskarne, som besökte staden, ett sällskap, hvars stadgar år 1329 godkändes af rådet i Lübeck. Inträdet var obligatoriskt. Den, som gifte sig i Danmark, uteslöts ur sällskapet.

Af särskild betydelse voro Tyskarne i hansestaden Visby. Stadens lag föreskrifver, att i rådet skulle finnas 36 män af båda tungomålen (det gutniska och det tyska) samt att derjämte skulle i staden finnas två fogdar, en gutnisk och en tysk. Detta senare stadgande förräder, att det tyska elementet här betydde mera än t. ex. i Stockholm, under

¹ I motsats häremot fanns i Stockholm redan vid midten af 1300-talet ett 'svenske mäns vårfrugille'. Fanns der äfven ett liknämndt gille för Tyskar?

det föreskriften om rådets sammansättning är i hufvudsak densamma å båda ställena.¹

I Visby hade dock förhållandena från början gestaltat sig på ett helt annat sätt. Under det handlingarna icke göra någon väsentlig skilnad mellan Svenskar och Tyskar i Stockholm, utan alle borgare derstädes, af hvad börd de än voro, inför regeringen och lagen bildade ett enda svenskt samhälle, uppträda i den äldre medeltidens urkunder Tyskar och Gutar i Visby som i viss mon skilda samhällen. År 1276 omtalas 'såväl den tyska som den gutniska menigheten (*universitas*), som bebor Gotland'. År 1280 utfärdar staden Visby ett bref, i hvilket talas om 'staden Visbys råd och menighet (*commune*) såväl af Tyskar som Gutar' — och har hvardera nationen sitt sigill, Gutarne ett med lammet och korsfanan (stampen förvaras nu i Statens Historiska Museum) och Tyskarne ett med en grenad liljestängel samt en omskrift, som angifver, att det tillhör de på Gotland boende Tyskarne.² År 1288 talas om 'Gutarnes och Tyskarnes fogdar och rådmän och hela menigheten i Visby.' De i Visby bosatte Tyskarne läto för sin räkning uppföra en åt Vår fru helgad kyrka (den nuvarande domkyrkan), år 1225 vigd af biskopen i Linköping, som vid detta tillfälle gaf de tyske borgarne rätt att sjelfve utse kyrkoherde.³

Under tidernas lopp synes skilnaden mellan de två nationerna alltmer hafva minskats; om detta skedde till fördel för det inhemska

¹ Man kan emellertid sätta i fråga, huruvida det gutniska elementet fick i Visby komma till sin rätt. När franciskanernas kyrka — den som ruin intressanta sankt Karins kyrka — år 1412 vigdes, tjänstgjorde som faddrar tretton män (tre borgmästare, sex rådmän, tre borgare och slottets fogde) och tretton kvinnor. De tre borgmästarna hafva tyska namn och af de sex rådmännen är det allenast en, hvars namn ger oss anledning att i honom se en man af gutnisk härkomst. Äfven de tre borgarne hafva tyska namn (*Scriptores rerum succicarum* del 1 s. 37). I Visby fanns ett tyskt sankt Knuts gille, hvars sigill är bevaradt (*Sigillum Teutonicorum in Wisbi de gilda sancti Kanuti*.) Visbys tyske inbyggare voro i allmänhet från hertigdömet Sachsen, förnämligast från Westfalen; jfr Schäfer, *Die Hansestädte und König Waldemar von Dänemark* s. 42.

² Det gutniska sigillet har som omskrift hexametern

Gutenses signo, Christus signatur in agno,

hvilket torde böra öfversättas så: jag betecknar Gutarne, Christus betecknas med lammet. Sigillet finnes afbildadt i Wallins *Gothländska samlingar* tab. I fig. 1. — De tyske Visbyborgarnes sigill förekommer under en urkund af år 1280 i Lübecks rådhusarkiv (jfr Rydberg, *Sveriges traktater* del. 1 s. 281) och har omskriften *Sigillum Theotonicorum in Gotlandia manencium*; det har, så vidt jag vet, aldrig blifvit afbildadt. Att det förra sigillet, ehuru bärande namnet Gutenses, användes af de gutniske borgarne i Visby framgår af det nyss anförda brefvet i Rydbergs traktatverk.

³ Att döma af biskopens bref (DS nr 231) var denna kyrka icke en sockenkyrka, alldenstund det heter, att främlingar der fingo utan vidare begrafvas, men *burgenses* d. v. s. Visbyborgarne (hvilke hade lätit uppföra kyrkan) allenast efter öfverenskommelse med sin sockenprest. Denna urkund talar allenast om en kyrkoherde. Senare funnos i kyrkan två kyrkoherdar, hvardera förfogande öfver sin hälft, hvilket sannolikt berodde på skilnaden mellan de tyske borgarne och de tyske gästerne (om de senare mera framdeles). I början af 1300-talet gjorde Linköpingsbiskoparne invändningar häremot, men från gotländsk sida påstods då, att man 'af gammalt' hade haft rätt till två kyrkoherdar. Tvisten fortgick länge och framkallade en sådan bitterhet, att till och med våldsgeringar utöfvades. Jfr DS nr 2261 m. fl.

elementet lemnar jag derhän. Ännu år 1318 talas (DS nr 2161) om 'staden Visbys rådmän såväl af tyska som gutniska nationen', men i det bref, genom hvilket k. Magnus Eriksson (eller rättare förmyndare-regeringen) år 1322 sluter förlikning med Visby, talas rätt och slätt om stadens 'rådmän och borgare' och detta enklare uttryckssätt bibehölls under den följande tiden. I sammanhang härmed synes hafva följt en förening af de två hittills använda sigillen. I företalet till Visby stadslag uppgifves, att k. Magnus Eriksson 'gaf oss (= Visby stad), att vi skulle hafva ett insegel af båda tungomålen.' Uttrycket är icke fritt från tvetydighet, alldenstund det helt visst kan öfversättas med ett insegel för hvarterdera tungomålet (= hvardera nationen), men att detta icke är meningen, torde framgå deraf, att vid denna tid uppenbarar sig ett nytt sigill, som kallar sig 'staden Visbys sigill' (*sigillum civitatis Wisbyensis*) och visar

143. De tyske handelsresandes i Visby sigill.

lammets med en framför det-samma stående kalk, afsedd att mottaga det ur lammets bröst utströmmande blodet, samt bakom lammets liljeträdet, å hvars öfversta del sitta tre foglar (dufvor?) — uppenbarligen en sammanställning af de två tidigare använda nationssigillen.¹ Äfven på Visbymynten förekomma båda bilderna: å den ena sidan lammets, å den andra liljeträdet. Att man ville i svenskt intresse åstadkomma en enhet är förklarligt och står tydligen i sammanhang med den tidens sträfvanden att häfda svenskheten — ett sträfvande, som visar sig t. ex. i förvärfvandet af Skåne för Sveriges krona. Att man dervid ingalunda sökte förtrycka den tyska nationaliteten framgår deraf, att förlikningsbrevet af år 1322 föreskrifver, att Visbybor, som kommo till svenska hamnar, skulle hafva såväl tyskt som gutniskt pass, samt af k. Magnus Erikssons anordning, att i Visby skulle finnas två lagböcker, en för hvarterdera tungomålet.² Till vår tid har allenast den tyska redaktionen blifvit bevarad.

Sammanslagningen af de två grupperna af Visby-borgare torde hafva försiggått så mycket lättare, som på Gotland fanns af gammalt

Fig. 143. Efter originalaftryck. *Sigill(um) The(r)thonicor(um) Gutla(n)dia(m) fre-gentanti(m)*. I fältet ett liljetråd.

¹ Detta sigill är afbildadt af Wallin tab. II fig. 1.

² Jfr företalet till Visby stadslag.

en annan tysk menighet, som stod utan borgarerätt vid sidan af det tyska borgerskapet i staden, nämligen en menighet, som kallades 'det romerska rikets köpmän, som besöka Gotland' (år 1252) eller 'sjöstädernas köpmän, som fara öfver Östersjön' (år 1294) eller, såsom det i deras sigill heter, 'Tyskarne, som besöka Gotland'. Detta sigill (fig. 143) visar samma bild som det tyska borgerskapets och en omskrift, som tydligen affattats i analogi med deras. Desse Tyskar, som besökte Gotland, erhöles år 1252 förmoner i Flandern och afslötes år 1229 en traktat med fursten af Smolensk, i hvilken omtalas tre ombud för Visby, två för Lübeck, ett för Soest, två för Münster, två för Groningen, två för Dortmund, ett för Bremen och tre för Riga.¹

De från olika delar af Tyskland kommande köpmännen måste vid fullföljandet af långsträckta och ofta farliga handelsresor, under hvilka för öfrigt de enskildes intressen lätt kunde komma i kollision med hvarandra, lifligt känna behovet af sammanslutning efter vissa regler och med någon gemensam öfverhet; det gemensamma sigillet, af hvilket originalstampen förvaras i Visby, var ett uttryck för denna enhet. Af vikt för handeln blef denna förening af köpenscapsidkare; hon blef ännu viktigare för städerna sjelfva. Den tyska Gotlandsfarten och hennes ordnande var den första yttringen af en bestämd samverkan mellan de många nordtyska handelsstäderna och har i väsentlig mon bidragit till väckande och stärkande af den gemensamhetskänsla, som sökte sig ett uttryck i hansan och gjorde städerna så farliga för de nordiska rikena.²

Om **handverkarne** i våra medeltidsstäder veta vi mera än om köpmännen.

Under den begynnande medeltiden i Europa voro arbetarne ofrie. Under tidens lopp lösgjordes de från de tvingande banden. Sedan de vunnit frihet och kommit underfund med sin outhärlighet, begynnade de äfven pocka på politisk sjelfständighet. Det var 1300-talet, som bevitnade de politiska omhvälfningar, som jag i inledningen (s. 15) antydt, omhvälfningar, i hvilka tiggare-ordnarne uppträdde mot de myndige prelaterne, den enskilda fromheten mot kyrkans fordran på lydriad och tro utan föregången pröfning, handverkarne mot de med adeln jämgode, yppigt lefvande, alla andra förtryckande, dock stundom sins emellan oenige patricierne.

»Lifligast blef kampen, säger professor Schmoller i sin skildring af förhållandena i Strassburg,³ när Ludvig Bairaren, borgarekonungen, och Fredrik af Österrike, prestkonungen, stodo gent emot hvarandra. Man lefde i Strassburg som på en vulkan. Det ena adelspartiet, Zor-

¹ Rydberg, *Sveriges traktater* del 1, s. 171.

² Jfr rörande detta ämne Schäfers redan anförda arbete.

³ *Strassburg zur Zeit der Zunftkämpfe* s. 26 f.

narne, var österrikiskt sinnadt, det andra, de populära Mülheimarne, baierskt. Tvisterna mellan de båda partierna hade gått så långt, att de voro odrägliga. På det nya rådhuset hade man funnit sig tvungen att anlägga två uppgångar, en för hvardera partiet, på det stridigheterna icke skulle börja redan på trappan. Dertill kom den allt upprörande kyrkliga konflikten. År 1323 lyste påfven borgarekonungen i bann. Under sjuutton år lästes ingen messa i de fleste städer, som höllo med kejsaren. Äfven i Strassburg var det uteslutande dominikaner och franciskaner, som mot påfvens bref sjöngo messan. När slutligen dominikanerne ej mer ville sjunga henne, förklarade borgarne, att 'som de förut hade sjungit, så skulle de ock fortfarande sjunga eller ock löpa ur staden', hvilket senare de ock fingo göra. Magdeburgarne slogo år 1325 ihjäl sin erkebiskop med jernstänger, Berlinarne mördade prosten i Bernau vid dörren till Mariakyrkan, då han dristade sig att förkunna den mot konungen riktade bannlysningen. Öfverallt reste sig hos de mellersta och lägsta klasserna den nationela själfkänslan mot presterskapet och i en mängd af städer an knyter sig vid denna väldiga kyrkliga rörelse skränas seger öfver patriciatet, som till större delen ställde sig på italiensk sida och dermed hade skrifvit sin egen dödsdom. I Strassburg, liksom i så många andra städer, inträffade den borgerliga revolutionen år 1332. Då kom makten ur herrarnes händer till handverken, hvilket för de senare var en nödvändig sak, eftersom herrarne mot dem öfvade mycket våld.

»Hvälfningen var berättigad och svarade mot de förändrade maktförhållandena. De regerande herrarne hade visat sig ur stånd att bevara friden i staden, deras första uppgift. Ett af deras gästabud — man hade dansat och druckit långt in på natten — öfvergick till sist till en blodig strid mellan de två adelspartierna. På det striden ej skulle antaga större mått, besatte handverkarne stadens portar och rådhuset samt tillsatte ett nytt råd, från hvilket de dock icke uteslöto adeln och köpmännen; att döma efter de nytillsattes namn, hade en anseelig del af riddarne och borgarne, antagligen de, som icke hade gått upp i de två mot hvarandra stridande partierna, slutit sig till handverkarne. I öfrigt bestod olikheten deri, att man vid valet af rådmän icke frågade efter börd, utan efter förtjenst, och att hvarje handverk insatte en representant i rådet. Det enda man gjorde mot patricierne var, att man ref ned de adliga dryckesstugor, som stodo på stadens jord.»

Icke öfverallt inträffade revolutionen så tidigt.

Vi skola egna någon uppmärksamhet åt förhållandena i Lübeck, den främmande stad, som hade största betydelsen för Sverige.¹

I Lübeck behöfde handverkarne icke småningom och under besvärliga sträfanden arbeta sig upp från ofrihetens tillstånd. Kolo-

¹ Jfr Wehrmann, *Die älteren lübeckischen Zunftrollen* s. 33 f.

nisterne från Frisland, Vestfalen och Flandern, som utgjorde stadens tidigaste befolkning, voro frie män; landets egne ofrie bebyggare af slavisk börd fingo i allmänhet slå sig ned på ett ganska stort afstånd från staden. Äfven om handverkarne icke från början hade varit frie, måste de hafva blifvit det på grund af Fredrik barbarossas privilegier af år 1188, så snart de ett år hade vistats i staden, men det visar sig tydligt, att någon ofri handverkare knappast någonsin förekom.

Mellan köpmännen och handverkarne fanns dock ända från stadens tidigaste period den skilnad, att de senare icke kunde väljas in i rådet, icke ens de, som småningom blifvit förmögne och sedan de upphört med handverket, lefde på de genom detta förvärfvade penningarne. Dermed voro de dock icke uteslutne från allt deltagande i stadens ärenden. Hvarje handverkare, som var husegare, icke blott fick, utan rent af måste taga del i den tre gånger om året förekommande stora församling, som sysselsatte sig med arfs- och pantärenden samt med stadens 'nödtorf' i allmänhet. När rådet vid utomordentliga tillfällen ville öfverlägga med menigheten, skulle det (antagligen redan sedan början af 1200-talet) till mötet kalla icke blott husegarne, utan äfven handverkskorporationernas åldermän.

Sådan var handverkarnes ställning i Lübeck ända till nyaste tid med undantag allenast af en kort period i början af 1400-talet.

De lägre klassernas själfkänsla hade i Lübeck, liksom i andra tyska städer, väckt begäret efter ökad inflytande. Äfven yttre omständigheter bidrogo att väcka detta begär. De familjer, som blifvit rika genom handel och i synnerhet de, som med begagnande af sina ymniga tillgångar satt sig i besittning af räntor och jord, bildade en mäktig aristokrati, sökte söndra sig från de öfrige borgarne och vinna ett öfverväldigande inflytande i rådet samt buro vid alla möjliga tillfällen sin rikedom till torgs. När kejsar Karl IV år 1375 tillbragte tio dagar i Lübeck, visade han dem mycken uppmärksamhet. Fyra år senare förvärfvade de sig en fastare sammanhållning genom att bilda det s. k. cirkel- eller junkerkompaniet.¹ Året förut hade de köpmän, som handlade på Skåne och som gång efter annan funnit det nödigt att uppträda i samverkan, slutit sig samman till en varaktig korporation. Denna tid var stadens blomstringstid. Lübeck behöfde icke af främmande konungar tigga förmoner, det kunde med bistånd af hansan, hvars hufvud det var, med vapen i hand tilltvinga sig dem. Efter ett bragdrikt krig hade Lübeck år 1370 i Stralsund slutit en fördelaktig fred med Danmark. Till denna blomstring hade handverkarne i betydlig mon bidragit, som mot slutet af 1300- och i början af 1400-talet lade i dagen en kraft och betydenhet, som de seder-

¹ Sällskapet fick det förra namnet på grund af dess utmärkande tecken, som var cirkelformigt. Om detta sällskap jfr Wehrmanns uppsats om *Das lübeckische Patriziat* i *Hansische Geschichtsblätter* för år 1872.

mera aldrig hade. Likställde med de öfrige deri, att de deltog i de allmänna förhandlingarna samt deri att de deltog i de härtåg, som förvärfvade staden anseende och makt, underordnade deri, att de icke fingo i sina korporationsförhållanden sköta sig efter eget behag, utan i dem voro beroende af rådet, kunde de mista tålmodet, när de som innehade makten, läto dem smaka sin underlägsenhet mer än likställigheten. Andra städer föregingo med exempel. I Braunschweig hade handverkare-embetena år 1374 afsatt och till en del aflifvat det gamla rådet och i bref till embetena i de andra städerna hade de uppmanat dem att följa exemplet.¹ Missnöje uppstod, när rådet år 1374, då det var angeläget att blifva af med den skuld, som vållats genom det danska kriget, pålade handverkarne dryga skatter. Embetena bådo om lindring och en sådan beviljades dem, men det dröjde icke länge förr än jäsningen framkallade uppror — i ett af dem hade handverkarne fått till bundsförvanter någre holsteinske riddare — likväl egde rådet kraft att qväsa dem. Slagtarne, som hade gått i spetsen för de öfrige, miste en ansenlig del af sina rättigheter, och samtliga handverkarne måste svärja rådet trohetsed. I början af det följande århundradet fordrade rådet nya skatter. Då förklarade embetena, år 1403, att de icke ville gå in på några förslag, derest de icke befriades från den nyss nämnda extra trohetseden. Rådet gaf efter i denna punkt, men det oaktadt ville icke embetena gå dess önskingar till mötes. Borgmästarne och de fleste rådsherrarne lemnade då staden och de missnöjde, till hvilka äfven andre borgare hörde, förklarade de flyktades platser lediga och skredo år 1408 till olagliga val, genom hvilka äfven handverkarne, i strid mot Henrik lejonets statuter, kommo in i rådet. De afsatte vände sig till kejsaren och insattes år 1416 i sina förra värdigheter. Det tidigare tillståndet återupplifvades och handverkarne måste å nytt beqväma sig att svärja rådet trohet.

Under den följande tiden blef handverkarnes ställning i Lübeck snarare sämre än bättre. Vid förhandlingar med rådet tillkallades icke som fordom åldermännen från alla embeten, utan i allmänhet fingo bagarnes, smedernes, skraddarnes och skomakarnes åldermän representera de öfrige. Gång efter annan synas handverkarne hafva sträfvat efter att komma in i rådet, men deri lyckades de aldrig.

Dessa exempel hafva ett särskildt intresse derföre, att de antyda en genomgående olikhet mellan utvecklingen i utlandet och i Sverige. Äfven hos oss hade de store och de andliga stiftelserna i sitt hushåll arbetare af olika slag, hvilke ej sällan voro ofrie, men handverket var i våra bygder aldrig förbundet med ofrihet. Liksom städerna hos oss

¹ En liflig och trogen bild af lifvet i en nordtysk stad (Hamburg) under denna orosperiod lemnar den hamburgske häfdatecknaren Otto Rüdiger i sin roman *Siegfried Bunstorps Meisterstück*.

icke uppkommo kring och i beroende af konungens borg eller biskopens säte, utan uteslutande, försåvidt vi i forntidens skymning kunna skönja förhållandena, alldeles sjelfnamt å de orter, der folk af en eller annan anledning samlades, så var det ej heller tjenareskarorna som i städerna bildade den första uppsättningen af handverkare, utan i stället var det den fric mannens hemslöjd, som utvecklades till handverk i staden, på grund af den större omsättning, som derstädes kom i fråga.

Om än i större städer, allra helst i dem, som stodo i liffigare beröring med utlandet och från detta togo intryck, förmögenheten samlade sig i händerna på köpmännen och skänkte dem en större social betydelse än handverkarnes, fanns hos oss icke den radikala skilnad, som annorstädes frankallades af den ursprungliga ofriheten. Då förnedringen från början saknades, kunde ej heller en våldsamt reaktion komma i fråga, icke något försök å handverkets sida att med våld tillkämpa sig oberoende och betydelse i samhället. I Sverige synes städernas utveckling hafva till större delen försiggått på fullkomligt fredlig väg, genom normal inverkan af sig företeende omständigheter. Och då hos oss 1300-talet icke karaktäriseras af en revolution till handverkets förmon, så kunde ej heller senare hos oss kännas något behof att nedsätta de öfvermodiga handverkarnes för långt drifna anspråk.

Något stadgande rörande handverkarnes rätt att komma in i rådet finnes mig veterligen icke i Sverige. I utlandet hade bristen på föreskrift i detta afseende åtminstone under medeltidens förra del varit liktydigt med ett förbud. Hos oss icke så. Erfarenheten visar ock, att handverkare i våra städer hade säte och stämma i rådet. För Stockholm kan jag visserligen icke anföra något exempel före k. Gustafs tid (1524), men för de smärre städerna finnas flere. År 1404 var en skräddare borgmästare i Vadstena, år 1425 var en skomakare borgmästare i Strängnäs (han omtalas år 1451 såsom f. d. borgmästare), år 1504 var en guldsmed borgmästare i Skara och hade tidigare en annan guldsmed haft samma värdighet i denna stad.

Liksom de styrande ville koncentrera handeln i städerna, så ville de ock göra dessa till härdar för handverket. Att förbjuda all hus-slöjd var naturligtvis icke möjligt, men af gammalt funnos på landet 'gerningsmän', som arbetade mer än för eget och för de sinas behof, som arbetade rent af till afsala. Hela medeltiden igenom finner man i handlingar, som gälla landsbygden, gerningsmän omtalade, visserligen icke ofta, men dock så pass många gånger, att vi kunna granneligen se, att det icke är fråga om några enstaka undantagsfall. Af intresse i detta afseende är det privilegiibref, som år 1342 gafs åt Vexjö såsom blifvande köpstad, i hvilket skrives: »likaledes vilja vi och bjuda, att alle guldsmeder, kittelsmeder och andre gerningsmän skola flytta in till staden före sankt Mikael's dag (d. v. s. den 29 september — pri-

vilegierna äro utfärdade den 13 februari), så vida någon icke är jordegande: han må på landet bygga och bo och sin gerning hemma hos sig reda och sedan till köpstaden föra. Samma lag vare med skomakare, skräddare, skinnare, andre smeder och alle gerningsmän.»

Handverken voro af flere slag. Följande yrkesmän har jag antecknat ur medeltidens handlingar.

Bakare.	Hattmakare.	Patinomakare.	Stenhuggare.
Barberare.	Hjulmakare.	Perlstickare.	Stickare.
Bardskärer.	Hvitgarfvare.	Plåtslagare.	Strymakare.
Barkare.	Kannogjutare.	Pottmakare.	Svarfvare.
Bokbindare.	Kittelbotare.	Pungmakare.	Sjäremästare.
Bryggare.	Kittelsmeder.	Remslagare.	Svärdslipare.
Bägaremästare.	Knifsmeder.	Repslagare.	Taskmakare.
Bältare.	Kopparslagare.	Sadelmakare.	Tegelslagare.
Bössgjutare.	Kyrkobyggare.	Skinnare.	Timmernän.
Dragare.	Kyrkospannare.	Skomakare.	Tröjstickare.
Fatmakare	Köttmångare.	Skräddare.	Tornbyggare.
Glasmästare.	Lakensnider.	Sköldmakare.	Tunnbindare.
Grytstöpare.	Låssmeder.	Slagtare.	Verkmästare.
Gulddrifvare.	Murare.	Smeder.	Väfvare.
Guldsmeder.	Målare.	Snickare.	Öfverskärare.
Harneskmakare.	Pansarmakare.	Sporrsmeder.	

Några af dessa benämningar torde tariffva ett par ord till förklaring. Med bardskärare (*Bartscherer*) menas barberare. Barkare kallas nu garfvare. Bägaremästare kallades de som tillverkade bägare. Bältarne kallades med annat namn sadelmakare. Lakensnider är ett platt-tyskt namn, som betecknar skräddare. Patinomakarne gjorde träskor. Platslagarne skulle vi nu kalla harneskmakare, remslagarne åter för sadelmakare, kyrkospannarne för hvalfbyggare. Skinnarne beredde skinn. Hvad strymakarne gjorde kan jag icke uppgifva. Sjäremästare (i Arboga år 1452) bör betyda urmakare. Verkmästare skulle på nutidens språk heta ingenjör.¹

Flere af namnen beteckna således beslägtade yrken. Några äro mycket omfattande, t. ex. smeder, andra, till en del mycket speciela, gå in under de allmänna, såsom i det anförda fallet kittelsmeder, knifsmeder, låssmeder, pansarmakare, platslagare, sporrsmeder o. s. v. En sådan till ytterlighet gången arbetets fördelning som den en del af dessa namn antyder, var under medeltiden mycket vanlig, och utlandet kan därför uppvisa stora antal af yrken. I Lübeck finnas stadgar för sextiofem yrken² och Fagniez³ uppräknar för Paris under perioden

¹ Som vi i det följande skola se, kallades föreståndaren för ett handverksskrå under 1400-talet verkmästare, men af denna art kunna icke de verkmästare vara, som gång efter annan omtalas i medeltidens handlingar, eftersom det aldrig angifves för någon, vid hvilket embete han innehade verkmästarevärdighet. För öfrigt omtalas en gång en verkmästaresven, hvilket antyder, att verkmästerit var ett särskildt yrke. Om verkmästare = ingenjör o. d. jfr Molbechs *Glossarium*.

² Jfr Wehrmanns förut anförda arbete.

³ *Etudes sur l'industrie et la classe industrielle à Paris au XIII:e et au XIV:e siècle.*

1292—1300 icke mindre än fyrahundrafyratioåtta olika slag af yrkesidkande.

I början af utlandets medeltid voro handverkarne, såsom redan blifvit framhållet, ofrie. På de stora godsens och vid klostrens funnos handverkare i stor myckenhet och redan då voro de, som idkade enahanda arbete, förenade i grupper. Regeringen, ofta hämmad i sina bemödanden, var nödsakad att se sig om efter pålitliga bundsförvanter och sökte vinna dem genom utdelande af hvarjehanda förmoner, af hvilka icke minst var den s. k. immunitet, som skänktes kyrkans stormän och som i främsta rummet bestod i 'frihet från de offentlige domarnes ingripande' (*ab introitu iudicum publicorum*), hvarmed i början åt jordegaren gafs rätten att uppträda som medlare mellan de underlydande, frie som ofrie, och de offentliga myndigheterna. Senare, under 900- och 1000-talen, erhöilo kyrkans stormän i stället för denne medlarerol uteslutande domsrätt öfver sina underlydande; de urkunder, genom hvilka i främsta rummet de sachsiske kejsarne förlänade denna rätt, pläga korteligen kallas de ottonska privilegierna.¹

I allt som rörde handverket — liksom med afseende på det öfriga lifvet — stodo handverkarne sålunda i fullkomligt beroende af sin herre, vare sig denne innehade en hög kyrklig värdighet eller de bodde å konungens gods, då dennes embetsman var deras domare. Småningom började handverket hufvudsakligen öfvas i städerna. Handverkarnes beroende minskades i någon mån; de fingo ej vidare af husbonden bostad, föda och kläder, men till gengäld upphörde de att vara husslafvar. Så uppträda de i de äldsta stadslagar, som blifvit till vår tid bevarade, och enligt dessa utöfvar — t. ex. i Strassburg — biskopens borggrefve domsrätten öfver handverkarne, hvilka från hans dom kunde vädja till biskopens. Handverket började blomstra, framför allt i Rhendalen, handverkarne började förvärfva förmögenhet och vunno derigenom en mera betydande ställning. Arbetsskyldigheten åt husbonden ersattes af naturaprestationer och dessa aflöstes af penningeafgifter. Men i handverksärenden utöfvades domsrätten fortfarande af borggrefven eller å hans vägnar af de mästare, som han satt i spetsen för de särskilda grupperna af handverkare och som skulle 'kunna handverket.' Härifrån var steget lätt till fullkomlig frihet: denna var vunen, så snart föreningens mästare icke längre utnämndes af en högre myndighet, utan utsågs genom val af föreningens medlemmar. Öfverallt var dock icke utvecklingen densamma. Flerstädes, framför allt i Frankrike, öfvergick domsrätten i handverksangelägenheter till verldslig myndighet. I Frankrike, der den centrala makten blef allt betydligare, egde handverkareföreningarna icke samma sjelf-

¹ Jfr Heusler, *Der Ursprung der deutschen Stadtverfassung*.

ständighet som i Tyskland, utan öfvades domsrätten öfver dem oftast af stadens *prévôt*, ibland af de hofstjenstemän eller adlige, åt hvilka öfversigten öfver den ena eller andra handverkareföreningen blifvit gifven. De franska förhållandena kunna vi derföre i det följande saklöst lemna å sidan, när vi skola försöka sätta oss in i de svenska förhållandena under medeltiden.

De handverkareföreningar, som funnos under arbetets ofrihetstid äro att anse som förelöpare till de senare föreningarna af frie handverkare. Det med skäl i nyare tid genom sitt urartande illa beryktade skråväsendet har icke från början uppstått i följd af begäret att på ett fåtal personer monopolisera en viss art af arbete, utan ville handverkarne, ju mer de blefvo frie, i handverksangelägenheter vinna fullkomlig sjelfständighet. För att detta skulle lyckas dem, var det nödigt att sluta sig nära samman, att arbeta efter vissa bestämda regler, att öfver hvarandra utöfva kontroll, d. v. s. hvad som till sist var föreningsväsendets hufvudsak var i början allenast ett medel för vinnande af ett högre syfte, och med de förhållanden, som under medeltiden herrskade, var medlet godt.

Under denna period, då ståndsfördelningen var med stor skärpa genomförd och då slitningarna mellan de olika stånden och klasserna voro betydande, då den svagare alltjämnt måste se för ögonen vådan att duka under, sökte man helt naturligt vinna styrka derigenom att de, som hade något gemensamt intresse, slöto sig samman till en förening, än mera oskyldig, än mera agitatorisk, än gynnad eller åtminstone tåld, än af högre myndigheter motarbetad. Inom hvar och en af dessa föreningar måste en viss polis- och domaremyndighet utöfvas: det var nödigt att tillse, att ingen af brödrskapet genom sitt beteende trädde i strid mot dess bestämmelse och den, som i detta hänseende förbröt sig, måste straffas. Utvecklingen af handverkareföreningarna står således icke isolerad, utan befinner sig i den fullaste samklang med andra tidens företeelser.¹

Skråbildningen² utpräglade sig vid olika tider i olika land. Från Paris har man hundra skråstadgar från år 1254. Den äldsta lybeckska skråstadgan är af år 1330. Handverkareföreningarna äro på båda ställena äldre. Den första handling rörande ett handverksskrå i Sverige härstammar från år 1356 och gäller *sartorum universitas*, skråddarnes menighet, i Stockholm och synes visa, att skråväsendets fordringar ännu icke hade fullständigt inträngt i allmänna medvetandet, eftersom Stockholmsskråddarne hade då funnit sig föranlätne att begära ett kongligt påbud för att inskräpa en grundsats, som i den skråbundna handver-

¹ Om skråväsendet jfr Neuburg, *Zunftgerichtsbarkeit und Zunftverfassung in der Zeit vom 13 bis 16 Jahrhundert* samt Schmollers och Fagniez' förut citerade arbeten.

² Ordet skrå (skra) betecknar egentligen den skrifna stadga, som tjänade till efterlefnad.

kareverlden var så godt som allmänt erkänd och iakttagen. Det synes som om nedskrifna skrän blifvit i vårt land brukliga först mot medeltidens slut.¹ I inledningen till skråt för köttmångarnes i Stockholm embete, heter det: »efter det sed har varit och är i goda embeten, kompanier och sällskap, att de hafva skrifter och skrän att rätta sig efter i de stycken och ärenden dem gälla och makt uppå ligga, och vi köttmångarembete och kompani här i Stockholm af ålder hafva rättat oss efter god gammal sedvänja utan skrifter och skrå till denna dag och för den skull att somliga unge män i vårt förskrifna embete äro nyligen tillkomne eller ännu kunna komma, som ej vilja låta sig nöja åt det som gammalt och fornt har varit, derföre hafva ärlige män borgmästarne hr Ludvig Vestman, hr Nils Pedersson och hr Bengt Smäländing med allt rådets fullbord och tillåtelse unnat och befallt om efterskrefna skrå och stadge, alle spake och rättvise till rättelse och hugnad och dem som genvärdige, ospake, orättvise och förtretlige vilja vara eller äro, till rädsla och näpst, med sådana stycken och artiklar som här efter följa och är af dem fullbordadt och stadfast i rådstugan nästa rådstugudagen efter *quasimodogeniti*² Herrens år 1477.»

Skomakarnes skrå i Stockholm stadfastes af borgmästarne hrr Ludvig Vestman och Nils Pedersson år 1474, smedernes i samma stad af desse två samt hrr Bengt Smäländing och Jöns Magnusson år 1479, murarnes i Stockholm år

af år 1487. Huru gammalt skråddarnes och öfverskärarnes skrå i Stockholm är kan ej uppgifvas; det förnyades år 1501. De stockholmske guldsmedernes, dragarnes, bagarnes och tunnbindarnes skrän äro från början af 1500-talet. Äldre än alla svenska mästaerskrån d. v. s. egentliga skrän, som blifvit till våra dagar bevarade, är eget nog ett gesällskrå, de stockholmske bältaresvennernes, från början af 1400-talet, till

144. Murare.

Fig. 144. Denna bild, liksom de fem följande, återgifva de i Klemmings *Skråordningar* införda kopiorna af originalbilderna i de särskilda handskrifterna. Inskriften: *Tordh muramestare nu olderman*. Teckningen är år 1487 gjord af stadsskrifvaren i Stockholm Helmik van Nörden.

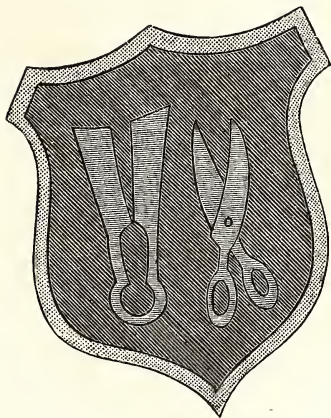
¹ Skråordningarna äro af öfverbibliotekarien Klemming tryckta i Fornskriftsällskapets samlingar h. 27 samt i samma sällskaps årsberättelse för 1870.

² Söndagen *quasimodogeniti* är första söndagen efter påsk. Närmaste rådstugudagen är måndagen, som år 1477 inföll på den 14 april.

hvilket jag längre fram skall återkomma. Det är möjligt, att äfven de på 1470-talet och under tiden närmast derefter nedskrifna skrån stå i sammanhang med 1471 års revolution, som sökte göra städerna till företrädesvis svenska samhällen.¹

Af de uppräknade skrån förekomma bältaresvennernes, skomakarnes, murarnes, skraddarnes, guldsmedernes och dragarnes i originalexemplar, alla skrifna på pergament och bundna i skinnöfverklädde träpermar. Fyra af dem visa ett par figurer, af hvilka de flesta här återgifna.

Fig. 144 förekommer i murarnes skrån och afbildar deras år 1487 tjenstgörande ålderman. Bilden är, enligt Klemming, tydligen utförd af skrån namngifne skrifvare Helmicus. Denne kan icke gerna vara någon annan än Stockholms dåvarande stadsskrifvare Helmik van

145. *Skräddarnes vapen.*

146. *Skräddarnes skyddshelgon.*

Nörden — hans slägt hade länge vistats i Stockholm och kallade sig tidigare van Orden (jfr s. 327 anm.) — hvilken tydligen, så snart hans tid medgaf det, varit angelägen om att göra ett prydligt arbete.² Fig.

Fig. 145. Teckning från år 1501. I skölden två blå saxar i grönt fält, omgivet af en svart rand.

Fig. 146. Teckning af år 1501. Erkeengeln Mickael vägande. I den ena skålen en kalk, representerande försoningens nåd, i den andra en sten, föreställande syndernas börda; en djefvul gör vanmäktiga försök att göra synden tyngre än nåden.

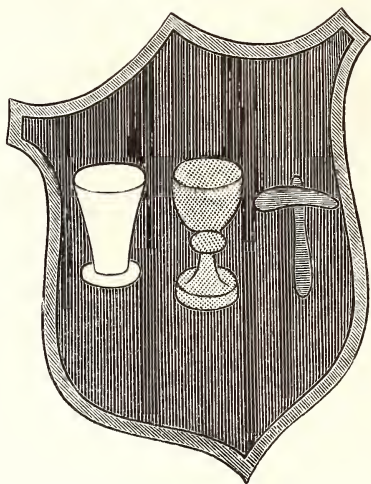
¹ I det danska geheimarkivet finnas skrån för skomakarne i Malmö af år 1450, för tunnbindarne i samma stad af 1499 och för vantsniderne (= klädeshandlandena) likaledes i Malmö af år 1526. Så vidt jag vet äro de alla tre otryckta.

² Jag sluter härtill af den prydligt prentade rubrik, som i Stockholms jordebok för år 1490 förekommer öfver anteckningen om huru han och hans hustru Katarina Andersdotter gifvo hvarandra tredjedelen i bot. Jfr min upplaga af *Stockholms stads jordebok* del 2, s. 170.

145 och 148 visa tvänne handverkaregillens sköldar, i hvilka äro målade verktygen, som användes vid deras arbete, m. m. Sådana sköldar torde hafva varit uthängde på gillenas hus, så snart de egde något, eller utanför den för tillfället hyrda sal, i hvilken stämman hölls. Sannolikt funnos ock dessa gillenas insignier anbragta å banér, som buros i de processioner, som voro förknippade med gudstjensten. En antydning om gillenas religiösa betydelse lemnas oss äfven af fig. 146 och 147, hvilka visa de helgon, som tvänne gillen korat till sina särskilde beskyddare. Valet af skyddshelgon var i allmänhet icke beroende af tycket i den ena eller den andra staden, utan plägade samma slags gillen, hvarhelst de förekommo, hafva samma skyddshelgon, och i dettas dyrkan låg sålunda för de olika föreningarna öfver hela den europeiska verlden ett föreningsband vid sidan af det, som det likartade arbetet bil-

147. *Guldsmedernes skyddshelgon.*

148. *Guldsmedernes vapen.*

dade. Fig 149 visar oss två dragare skötande sitt värf. Bilden af murmästareåldermannen är, om vi se bort från några perspektivfel, icke utan förtjenst. De öfriga äro af medelmåttigt värde.¹

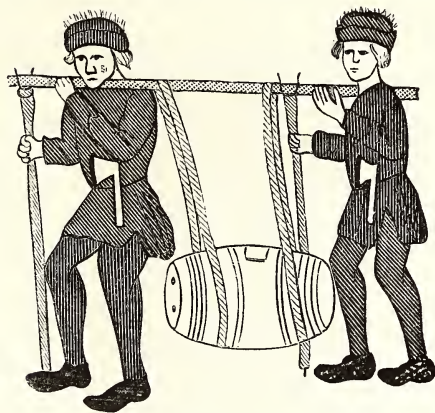
Handverkareföreningarnas förhållande till stadens myndigheter var, såsom den föregående framställningen visat, ibland mycket spändt. I Sverige finnes intet som antyder något annat än ett godt förhållande. För stadgarne sökte man i vårt land pligtskyldigast rådets sanktion.

Fig. 147. Teckning från början af 1500-talet. Den hel. Eligius (född 588, död 659), biskop i Tournay och Noyon samt synnerligen förfaren i guldsmedsycket.

Fig. 148. Teckning från början af 1500-talet. En bägere, en kalk och en hammare i röd sköld med grön kant.

¹ I dragarnes skrå finnes äfven en bild af religiös karaktär: Kristus, bärande korsfanan och med sida, händer och fötter genomborrade, nedstigande till Hades.

Handverkaren måste naturligtvis börja sin bana som lärling eller, som det i tidens urkunder kallas, lärjunge, pilt, lärodräng eller helt enkelt dräng. Det första vilkor som fordrades hos en, som anmälte sig vilja träda i lära, var äkta börd,¹ äfvensom att han ej skulle hafva gjort något som rör äran (hos skomakarne) eller, som det hos guldsmederne heter, att han skulle vara 'skälig af sig sjelf.' Så snart en mästare ville antaga en lärling, skulle han derom göra anmälan hos verk-mästaren eller äldermannen för att erhålla hans tillåtelse.² Hos tunnbindarne skulle äldermannen pröfva huruvida gossen var lämplig. I de flesta fall tillkom det — såsom naturligt var — mästaren sjelf att pröfva, och för detta ändamål fick han, sedan aftalet med äldermannen blifvit gjordt, någon tid behålla pojken hos sig, utan att dermed förpligta sig till att antaga honom i lära. Pröfvotiden var i olika embeten olika. Skomakarne fordrade af en tolf års gosse en månad, af en femtonårig fjorton dagar, skräddarne fjorton dagar, men guldsmederne,

149. *Två dragare.*

hvilkas arbete var af mångfaldig art och ganska inveckladt, ej mindre än tolf veckor. Hade gossen till vederbörandes nöje genomgått profvet, gjordes anmälan derom hos embetets föreståndare och skulle gossen, som nu ansågs stå på tröskeln till embetet, undfägna dess medlemmar. Vid först inträffande dryckeslags skulle skomakarelärlingen bestå en tunna öl, som han sjelf skulle utskänka; han fick dervid för egen del bjuda en gäst, antagligen någon släkting. Som det lätt kunde hända, att lärlingen icke förmådde disponera öfver tillräckligt kapital, för att åstadkomma den nödiga undfägnaden, hade man i vissa sällskap ålagt husbonden att betala ölet, med rättighet för honom att sedermera taga igen det utlagda af lärlingen.³ Hos smederne skulle dessutom vid detta tillfälle lemnas $7\frac{1}{2}$ örtug, hos guldsmederne till och med sex öre.

Sedan dessa formaliteter blifvit undangjorda, skulle lärlingen in-vigas i sitt yrke. I den inskränkta lokalen, som var på en gång verkstad och bod, arbetade han under tillsyn af mästare och gesäll. Olika yrken kräde olika tid för att inläras. Lärotiden, när den är uppgifven, varierar mellan tre och sex år; den längsta tiden förekom hos guld-

Fig. 149. Teckning från början af 1500-talet. Två dragare bära en tunna.

¹ Skomakare-, köttmångare- och guldsmedskräna.

² Föreskrifvet hos smeder, murmästare, skräddare, guldsmeder, tunnbindare.

³ I smedernes skrå omtalas dock icke rättigheten att taga igen.

smederne.¹ Under lärotiden erhöll lärlingen fritt underhåll,² kläder af vadmal samt skor.

Boende i mästarens hus var lärlingen hans tjenare. Han var skyldig mästaren lydnad, fick icke tala illa om någon mästare, fick icke löpa bort under lärotiden; gjorde han det, blef, åtminstone hos guldsmederne, den redan tillryggalagde delen af de sex åren honom icke tillräknad, utan måste han börja om från början igen. Våra skrän inpräglade icke mästarens skyldighet att öfvervaka och undervisande leda lärlingens arbete, förmodligen emedan detta ansågs vara en själfskrifven sak. Om lärlingens skyldighet att vara flitig och uppmärksam, lemnas en antydning i stadgandet hos tunnbindarne, att den, som efter tre års lärotid icke befanns skicklig nog för att blifva gesäll, skulle i böter erlægga två öre penningar.

Då det onekligen borde för mästaren vara i viss mån tidsödande att i sin verkstad upptaga en helt okunnig person och gifva honom undervisning, fann man det skäligt, att mästaren skulle njuta frukten af sina mödor, och bestämma derföre flere skrän,³ att lärlingen efter genomgången lärotid skulle hos mästaren qvarstanna ännu ett år mot erhållande af lön, hvars bestämmande åtminstone icke alltid var öfverlåten åt en öfverenskommelse mellan mästaren och f. d. lärlingen — på grund af de förhållanden, som utbildat sig under de föregående läroåren kunde den senare lätt i förhållande till den förre känna sig ofri. Murmästarnes skrå föreskrifver, att lönen skulle bestämmas af två andre mästare, som för sådant ändamål tillkallades och antagligen dervid pröfvade, huru stor ersättning skulle kunna anses skäligt motsvara lärlingens grad af skicklighet. Man kan tänka sig, att lärlingen efter lärotidens slut åstundade ombyte — att år ut och år in, dag ut och dag in sitta i samma trånga bod och arbeta (så vida man icke tillhörde något embete, hvars arbete skedde i det fria, t. ex. murarnes) kunde icke på längden blifva behagligt för ett ungdomligt sinne. Köttmångarnes skrå erkänner befogenheten af en sådan känsla, men ställer det helt och hållet till mästarens skön att kräfva eller efterlåta det lagstadgade arbetsåret.

Aldrig hade en mästare många lärningar hos sig. Detta hade varit en omöjlighet i följd af det trånga utrymmet i boden-verkstaden, det kunde ej heller förenas med samhällets förmyndarmässiga omsorg för godt arbete och för alle mästars i yrket bergning. Hos köttmångarne och skomakarne var det förbjudet för mästarne, att hafva mer än en lärling på en gång. I de andra skråna uppgifves icke någon siffra,

¹ Hos köttmångarne skulle lärjungen arbeta icke en viss tid, utan till dess han erhöll nödig färdighet.

² I murmästarnes skrå heter det, att han skulle hafva sig nödortf, hvilket måste anses betyda detsamma som lifsuppehälle. Att lärlingen bodde hos sin mästare, torde vi få sluta af den allmänna seden i utlandet.

³ Köttmångarnes, murmästarnes, tunnbindarnes.

men vi kunna vara fullkomligt öfvertygade, att i sådana fall antalet var bestämdt genom särskild öfverenskommelse. Franska skrän uppgifva som skäl för inskränkingen, att, hade mästaren flere lärlingar, skulle det vara honom omöjligt att egna dem alle tillbörlig uppmärksamhet; i ett franskt skrå föreskrifves, att lärlingen icke fick sättas i en vrå, utan skulle han placeras så, att han både till höger och venster hade goda exempel för ögonen. I fall en sådan vacker omtanke bestämde lärlingtalets litenhet, var antalets fastställande en följd af grundsatsen, att ingen mästare skulle genom yttre fördelar stå framför en annan, utan skulle alle hafva samma garantier för bergning; det var allenast skickligheten, som kunde åstadkomma någon skilnad genom att göra den enes varor mera eftersökta än den andres, ehuru, då produktionen var begränsad, ingalunda alle afnämares önskingar kunde uppfyllas.¹

Den pilt, som lärt ut, blef gesäll eller, som det på medeltidens språk hette, sven, mästarsven eller dräng. Den mästare, som antog en sven, hvilken icke hade lärt ut, fick betala böter; så stadgas åtminstone i tunnbindarnes skrå. Voro läroåren genomgångna i samma stad, var det lätt att förvärfva sig kunskap om vederbörandes duglighet. Annorledes var det med svenner, som kommo från andra orter, in- eller utrikes. En sådan, som sökte arbete hos tunnbindarne, skulle förete skriftliga bevis öfver sitt föregående förhållande, dessutom inför verkmästaren göra tre profarbeten samt i embetets bössa nedlägga tre mark penningar. Ett nödvändigt vilkor för alle var, att de skulle hafva skilt sig från tidigare mästare utan anledning till svårare klagomål.

Svenner staddes på helt eller åtminstone halft år; guldsmederne kräfde en månads uppsägning. Der årsstädja egde rum, vexplade dagen: hos köttmångarne Valborgsmessa, hos murarne helgonmessa, d. v. s. 1 maj eller 1 november. Der halfårsstädja förekom, voro fardagarne

¹ I Frankrike gällde i öfrigt rörande lärlingen ungefär samma bestämmelser som i Sverige. Lärotiden var oftast sex år, ibland kortare (3—4), ibland längre, ända till elfva. Någon föreskrift om lärlingens ålder finnes icke, det talas om sådana på åtta år, om andre, som redan voro gifta; de senare behöfde icke lefva i kost hos husbonden, utan åtnjöto en skälig penningeersättning. För lärlingskapet erlades till mästaren en afgift, som i flere skrån var bestämd till ett visst belopp, i några få öfverläts åt den frivilliga öfverenskommelsen. K. Filip den sköne stadgade år 1307 den frivilliga öfverenskommelsen i lag, liksom han stadgade frihet i afseende på lärlingarnes antal och lärotid, men denna mera frisinnade åsigt kunde icke hålla sig vid sidan af de gamla traditionerna. Å andra sidan erhöll lärlingen af mästaren antingen vid lärotidens slut en summa penningar eller under lärotiden ett arfvode. Åtminstone i vissa skrån hade lärlingen tillfälle att förtjena penningar. Så snart en lärling hos en parisisk guldsmed kommit så långt, att han kunde årligen förtjena 100 sous utöfver hvad han behöfde till uppehälle, förklarades hans lärotid slutad. Fordran att lärlingen skulle vara af äkta börd spelade i Frankrike ingen rol. — Den äkta bördens var deremot i Tyskland ett oefftergiftigt vilkor. Afven der förekommo 'lärpennningar', som tillkommo mästaren, af hvilka intet spår förekommer i de svenska skråna. Jfr Fagniez' och Neuburgs redan anförda arbeten.

pingst och Mikaelsmessa (slutet af september). Att flytta före fardag var allenast i utomordentliga fall tillåtet.

Svennen skulle troget och ärligt arbeta åt sin mästare, icke genom arbete för egen räkning eller på annat sätt undandraga honom sin tid. Skräddareskråt förbjuder mästaren vid böter att gifva svennerne hel eller half frimåndag. Om en sven försummade arbetet, var han skyldig att gifva ersättning, antingen genom böter, genom afdrag på lönen eller genom att efter legotidens slut hos mästaren arbeta en extra dag för hvar försummad dag; hos smederna fordrades två dagar för hvar försummad dag. Strängast voro tunnbindarne: för en dags försummelse erlades två öre och arbetet uppfylldes, för två dagar erlades en half mark och arbetet uppfylldes; försummades längre tid, hade mästaren rätt att sätta svennen i häkte.

Äfven svennernes antal var begränsadt, ehuru föreskrift derom saknas i alla skrån utom tvänne: en köttmångare fick icke hafva mer än en sven, skomakaren tre. Hvardera hade derutöfver lärlingen.

Ju mera skickligheten växte, desto lifvigare blef hos gesällen begäret att blifva sin egen. Som detta emellertid var förenadt med svårigheter, på grund af hvarjehanda förhållanden, till hvilka vi i ett följande kapitel skola återkomma, fanns för dem, när tålmodet brast, ingen annan utväg än att söka på enskild väg, vid sidan af skråt, skaffa sig bergning. Skomakareskråt talar om 'svenner, som fara på landet och buskhasa', skräddareskråt om öfverskärarsvenner, som fara i uppstädernas marknader och arbeta sommar eller vinter — hvilket ogillades, eftersom de gode män i uppstäderna lära sjelfve hålla tjenstesvenner, — guldsmedsskråt talar om svenner, som löpa kring på landet, i synnerhet i Helsingland (= Norrland), med deras säckasilfver,¹ ondt silfver och falskt; lyckades man ertappa en sådan förlupen dräng inom stadens hägnad och egor, skulle anmälan göras hos borgmästaren.

Ehuru våra skråstadgar icke särskildt tala derom, ansågs det vara nyttigt, att en gesäll icke för all tid stannade inom den stad, der han hade genomgått sin första lärotid. Han behöfde se, huru man på andra orter arbetade, för att vinna önskvärd skicklighet i sitt yrke. Den stränga formalism, som under medeltiden gjorde sig gällande i otaliga hänseenden, kunde icke heller saknas här. Dessvärre fattas i medeltidens skrifter alla närmare upplysningar om den sed, som i detta afseende herskade. Allenast från senare tiders bruk kan man sluta tillbaka till medeltidens.

I Tyskland utgafs år 1708 af konrektor Frisius en bok, som kallades *Vornehmsten Künstler und Handwerker Ceremonial-Politika* och innehåller en mängd då gällande regler för gesällernes beteende under vandringen. Ur smedernes reglemente har Gustav Freytag² utdragit

¹ Sådane svenner kallades äfven, efter säckarne, i hvilka de transporterade sina varor, säckasvenner.

² *Vom Mittelalter zur Neuzeit* s. 147 f.

det, som han anser gå tillbaka till medeltiden och efter honom må följande meddelas. Det är en 'altknecht', som gifver en 'jung-gesell' anvisningar om det öfliga beteendet.

»Ung-gesäll, jag vill säga dig handverksvnanan, när det är godt att vandra: mellan påsk och pingst, då det är godt och varmt och träden gifva skugga, då är det bra att vandra. Så tag då ärligt afsked af din mästare, en söndagsmiddag efter måltiden, ty det är icke handverksbruk att bryta upp under veckan, och säg till din lärmästare: 'lärmästare, jag tackar er, att I hulpit mig till ett ärligt handverk, i dag eller i morgon skall jag vedergälla det eder och de edra'. Och säg till mästarsens hustru: 'lärmästerska, jag tackar, att I hållit mig fritt med tvätt, kommer jag åter i dag eller i morgon, skall jag vedergälla er det.' Gå derefter till dina vänner och brödraskapet, tacka dem och säg: 'Gud bevare eder, sägen intet ondt på min rygg.' Har du då penningar, drick afsked med dem och vandra så med friskt mod ut genom stadens port.

»Kommer du till en vacker äng med ett päronträd på med sköna, gula päron, ¹ skall du icke klättra upp, utan skaka som en stark gesäll trädet och plocka icke upp alla päron, som falla ned, ty efter dig kan komma en annan god gesäll, som icke är så stark som du och för hvilken det derföre är godt att finna ett förråd. Kommer du till ett stort berg så tänker du: 'Herre Gud, hur skall jag kunna bära min rensel öfver detta höga berg.' Häng den icke i ett band och släpa den icke efter dig, utan haf den qvar på ryggen och bär den upp, så tager ingen den ifrån dig. Och kommer du till en brunn och känner dig törstig, så drick, men lägg först af din rensel, ty har du den på ryggen, kan den, då du böjer dig ned att dricka, taga öfvervigten och draga dig med sig. Men lägg den icke långt från dig, ty då kan någon komma och taga den ifrån dig och då har du mist din rensel. Håll dig snygg när du dricker och håll brunnen ren, ty efter dig kan komma en annan god gesäll, som också vill dricka.

»Tag åter din rensel och gå vidare. Kommer du då till en galge, så skall du icke vara glad eller ledsen derföre att någon hänger i galgen, utan du skall fröjda dig deröfver, att nu kommer du snart till en stad eller by. När du är nästan framme, sätt dig ned, tag på dig ett par goda skor och vandra så in i staden. Då ropar portvaktaren till dig: 'hvarifrån, gesäll?' Då skall du icke nämna någon aflägsen ort, utan uppgif den närmaste byn, så kommer du bäst fram. Nu händer det mångenstädes, att portvaktaren icke släpper in dig, om icke du hos honom aflägger din rensel och går att hemta ett tecken. Derför skall du fråga och säga: 'min gode vän, säg mig dock, hos hvilken mästare är herberget?' Lägg så ned din rensel och begif dig till herberget, för att der hemta ett tecken.

¹ Man kunde således vandra äfven om hösten.

»När du kommer till herberget, så säg: 'god dag, lycka till, Gud äre handverket, mästarne och gesällerne. Herr fader, var så god och gif mig ett gesälltecken, att jag kan få in min rensel genom porten.' Då skall herr fadern gifva dig en hästsko eller något annat till tecken och visar du upp det, så får du din rensel. Derefter går du tillbaka till herberget och säger: 'jag tackar af hjertat, att I lånt mig tecknet. Äfven ville jag fråga er om handverket, om I viljen herberga mig i dag, mig på bänken och renseln under bänken. Jag beder er, herr fader, visa mig icke på dörren, jag vill förhålla mig efter handverksbruk, såsom det höfves en ärlig gesäll'.

»Då svarar dig herr fadern: 'vill du vara en from son efter handverksbruk, så gå in i stugan och lägg af dig din rensel i Guds namn.' Om du kommer in och der finner fru modren, skall du säga: 'god afton, fru moder', häng icke upp din rensel på väggen, utan lägg den under hammarbänken; förlorar herr fadern icke sina hammare, så förlorar du icke heller din rensel. Har du lagt den från dig och en broder arbetar, så gif du också ett slag eller ett par och fråga så, om det är sed der på orten att gå ut och begära gåfvor.

»Går du ut för att få gåfva och dryck, så skall du icke gå först i den närmaste verkstaden, utan genast till den bortersta, så att du sedan kommer allt närmare herberget. Kommer du in i en verkstad för att få en gåfva, och det ligger något smide derinne, så skall du icke trampa eller spotta derpå, för då kan det hända, att smederne säga: 'åhå, hvem vet, om han kan göra någon ting så bra!' Har du så druckit en gång eller två, så skall du, om mästaren är inne, säga: 'mästare, jag tackar er för gåfvan och för er välvilja, i dag eller i morgon skall jag vedergälla det er och de edra.' Tacka sedan gesällerne och säg: 'smed, jag tackar dig för gåfvan och för din välvilja; kommer du i dag eller i morgon och jag står i arbetet, skall jag efter råd och lägenhet bjuda på en kanna öl eller vin.'

»När du slutligen kommer åter till herberget, så säger brodern till dig: 'nä, broder, hafva gesällerne också skänkt dig något!' och då skall du alltid säga ja, äfven om du ingenting fått.

»Om aftonen, när de gå till bordet, skall du sätta dig vid dörren. Om då herr fadern säger: 'smed, kom fram och ät med', så får du icke rusa fram, utan du kan svara: 'herr fader, nej, jag tackar så mycket.' Säger han till dig ännu en gång, så skall du stiga fram och äta med. När du är mätt, skall du icke genast sticka in din knif, utan vänta, tills de andre äro mätte, ty annars kunna de blifva missnöjde. Om herr fadern dricker dig till, så kan du också dricka, men har du penningar, så kan du fråga, om det finnes något bud, ty du ville också gerna bjuda på en kanna öl.

»När det då är qväll, låter herr fadern visa dig till din bädd. När då systemn lyser dig upp och du får se bädden, så önska henne en

god natt och säg henne: 'gå ned i Guds namn, jag hittar nog till sängen.' Stig tidigt upp om morgonen och när du kommer i stugan, så önska alla en god morgon, och om de kanske fråga dig, hur du har sofvit, så säg dem äfven hvad du drömt.

»När du sedan går vidare, så säg: 'herr fader, jag tackar er, att I herbergat mig och min rensel, i dag eller i morgon vill jag veder-gälla det er och de edra.' Gå så och när du kommer till stadsporten och man frågar dig, 'hvarthän', så skall du svara, att det vet du icke sjelf. Och fortsätt så din väg.»¹

Icke alltid blef besöket i en stad så kort. Det hände, att gesällen stannade i hopp att finna arbete. Icke alltid befann sig herberget hos en mästare. Gesällerna eller svennerne bildade flerstädes en förening för sig och höllo då ock — åtminstone i Tyskland — ett herberge, dit den vandrande gesällen styrde sina steg och hvarest han introducerade sig med den antagna och för alla utanför stående okända gesällhelsningen. I herberget fick han vistas, under det oltgesällen försökte skaffa honom en plats. Lyckades detta, helsades den nye i ett festligt lag, vid hvilket han fick göra bekantskap med alla kameraterne. Som främlingen kom i åtnjutande af svennegilletts förmoner, måste han till detsamma erlägga stadgad afgift — en sådan kräfvdes af den vandrande svennen i de stockholmske bältesvennernes skrå — äfven om han i staden icke fick någon anställning. I ersättning fick han, om han måste gå sin väg af brist på arbete, i de flesta embeten en gåfva, som satte honom i stånd att fortsätta färden.²

I skomakare-embetet fick ingen, som behöfde arbetare, antaga en vandrande gesäll utan att hafva dertill erhållit verkmästarnes tillstånd.

Om än lärlingen kan sägas hafva trädt in i skråt, skedde det rätta inträdet först när svennen ansåg sig mogen att blifva sin egen och på grund deraf hos embetet anmält sin önskan att blifva mästare eller, såsom det också kallades, mästerman. En köttmångare skulle anmäla denna sin önskan vid Mikaelsmessetid och erhöll svar vid nästföljande fastegangstid. Andra embeten (murarnes, skräddarnes, dragarnes) fordrade, att kandidaten skulle anmäla sig tre gånger, antingen tre söndagar å rad eller vid tre tillfällen inom tolf veckor, och var den inträdes-sökande skyldig att när anmälan gjordes lemna penningar till kompanibrödernes undfägnad. Hos guldsmederne skulle mästerskapet äskas tre gånger med tre månader mellan hvart par af gånger.

Sökandens anspråk måste pröfvas. Han skulle först och främst bevisa sig vara född af äkta säng och fick ej sjelf hafva gifvit anledning till berättigade klagomål mot sig — han 'måste hafva sin ära.'

¹ Man jämföre härmed föreskrifterna i klenksmedsgesällernes handverksordning af år 1771, som meddelas i Lundins och Strindbergs *Gamla Stockholm* s. 355 f.

² Jfr Schanz, *Zur Geschichte der deutschen Gesellen-Verbände im Mittelalter* s. 126.

Det var ej ens nog dermed: äfven hans hustru måste vara oförvitlig — inga beryktade qvinnor, heter det i bagarnes skrå, få finnas i vårt embete.

Sökanden måste naturligtvis 'kunna sin gerning.' Man ville gerna hafva tillfälle att under någon tid se honom arbeta. K. Gustaf förbjöd år 1529 att annamma eller uppsätta som verkman (d. v. s. mästare) en främmande guldsmedssven, förr än han tjenat två år i staden. Flere skrán kräfva ett års svenarbete i staden, så vida vederbörande icke tidigare varit sin egen i annan stad eller på landet eller, — heter det hos skräddarne, som i utlandet voro det oroligaste af alla embeten,¹ men hos oss synas hafva velat stå väl med dem som makten hade — så vida han ej förut tjent herrar och furstar.

Ej ens känt och öfvervakadt gesällarbete befriade från förfärdigandet af mästerprof. 'När någon broder af skräddare-embetet vill skära sin skörd (= skärning), då skall det till förene kungöras för åldermannen och hans bisittare och samme nye broder skall bereda sig på två skinkor, så många fat grytstek, saltvattenskött och stek som tillhöfligt är och skall låta komma in i åldermannens hus en tunna godt öl till brödernes behof, som kommit samman. Detta vid blotta anmälan. När sedan sjelfva tillskärningen skulle försiggå i åldermannens hus, måste kandidaten allra först lägga fram 12 öre, så att man kunde köpa anständigt öl åt de två rådmän, som öfvervoro akten, och männen af embetet hade rätt att få 'hvad dem täcktes att dricka.' Två mästare skulle sätta sig bredvid den sökande, under det han utförde sitt arbete. När detta var färdigt, fick han gå ut och sex eller fyra mästare granskade arbetet. Hittade de tre fel, fick vederbörande böta en half mark för hvart. Voro felen flere, måste han ånyo börja som sven och voro alla utgifterna för granskningskalaset bortkastade penningar.

Det redan anförda visar, att den som ville blifva mästare måste kunna förfoga öfver penningar — och det var ännu icke slut med utgifterna, som stodo i sammanhang med mästerskapets vinnande. För att, derest allt lyckades, kunna sköta sig som sin egen, till sin och embetets heder, måste man ock vara så bemedlad, att man kunde hålla sig med de för handverket nödiga redskapen, ganska ofta äfven med råännen, som skulle bearbetas. Guldsmederne i Stockholm skulle bevisa sig ega en förmögenhet af 5 mark lödigt silfver och redskap till värde af en mark lödig, en tunnbindare skulle hafva en viss myckenhet virke, en bagare en half läst hvete och råg, en köttmångare och en skräddare 20 mark penningar, en smed behöfde icke hafva mera än 12 mark. I Visby stadslag finnes en ordentlig taxa införd, enligt hvilken nedanstående belopp erfordrades för följande yrken:

¹ Janssen, *Geschichte des deutschen Volkes seit dem Ausgang des Mittelalters*, del 1, s. 337.

en half mark silfver: lyktmakare, repslagare;

en mark silfver: timmermän;

två mark silfver: körsnär, smed, skräddare, remslagare, kannegjutare;

tre mark silfver: skomakare, slagtare, hvitgarfvare (= sämsknakare),
filtare (= filtmakare), plåtslagare, tunnbindare, mjölnare, stenhuggare,
vandskärare (= klädeshandlare);

fem mark silfver: bagare;

sex mark silfver: garfvare, grytgjutare, kopparslagare.

Listan är tydligen icke fullständig; så t. ex. fattas guldsmederne.

Inträdet i embetet beledsagades af dryga utgifter. Af gammalt kräfde man, att de inträdande skulle bjuda på en 'kost', äfven kallad 'frokost' eller 'mästerkost'.¹ Som man icke under medeltiden tyckte om att öfverlåta det minsta åt någons godtycke — man fick icke gifva för litet, ej heller tvingas att gifva för mycket — finnas i skråna noggranna bestämmelser rörande denna måltid. Hos skomakarne förekommo samma rätter, som nyss uppräknades i sammanhang med mästerprovet hos skräddarne — vi kunna således af den meddelade matsedeln sluta oss till beskaffenheten af en normal festmåltid i ett borgerligt hus. Hos dragarne lydde matsedeln på följande sätt: två skinkor och färkött såsom tillhör, med fyra fat grytstek eller annat sod (= soppa), tre fat saltvattenskött och tre fat stek, för 4 örtug bröd, 1 halft öre bågare och två tunnor öl. Hos murmästarne fordrades två tunnor öl, två skinkor, två tungor, två metvurstar, tre fat grytstek, tre fat stek, för ett öre hvetebröd, ett halft pund smör, två öre rågbröd och för ett öre bågare. I flere embeten kunde eller borde detta gästabud aflösas med penningar. Så t. ex. bestämdes år 1477, att en nyvorden skomakaremästare skulle lemna 5½ mark penningar i ställe för måltiden.

En annan afgift var de s. k. harnesk- eller väpnarepenningarne, som gåfvos 'till stadens nytta' eller 'staden och kompaniet till uppehälle.' Afgiften stod i sammanhang med embetenas pligt att deltaga i stadens försvar. Det lägsta beloppet för denna afgift synes hafva varit en mark penningar; hos guldsmederne gåfvos sex mark.

En tredje afgift, som ej alltid omtalas, men dock torde varit öflig, gällde den gudstjenst, som hvart embete hade åtagit sig och som utgick i vax och derföre stundom kallades ljuspenningar.

Den som med framgång 'äskat embete' iklädde sig dermed förpligtelser såväl till embetet som till staden. Vid mästerkosten eller vid något annat tillfälle upplästes derföre embetets skrå. För att gifva en viss högtidlighet häråt och väl äfven för att gifva ett uttryck åt embetets lojalitet anmodades stadens skrivare att läsa och torde det

¹ Det var dock icke nödvändigt, att denna måltid gafs omedelbart efter upptagandet. I somliga embeten var det nog, om den gafs inom året, men man borde då vid inträdet ställa borgen för det riktiga fullgörandet af denna pligt. Hos bagarne gafs vid inträdet en half mark till öl och två fat fisk; 'som gammal plägsed har varit', samt efter två års förlopp en kost med två fat öl samt två skinkor med tillbehör.

icke hafva ansetts anständigt att besvära honom härmed, utan att gifva honom en lämplig ersättning. Den nyvordne mästaren fördes dessutom af åldermannen eller verkmästaren, ibland äfven af andre representanter för gillet, upp på rådhuset för att inför sittande råd erhålla burskap. Först derefter fick han som egen man arbeta och hålla fönster öppet till utsäljande af det arbete, som i hans bod tillverkades. Genom längre frånvara från staden kunde man mista burskapet och dermed förlorade man äfven en embetsbroders rättigheter. Reste man bort i afsigt att icke vända åter, borde man infinna sig på rådhuset och 'uppsäga embetet eller burskapet.' Flere anteckningar om dylika uppsägelser förekomma i de till vår tid bevarade stadsböckerna.

Om sålunda det var nödigt, att gillet ställde sig i samband med rådet, följde deraf ingalunda ett fullkomligt beroende af detta. I skomakarnes skrå heter det, att den gillesbroder, som stämmer en annan broder inför rådet utan att dertill hafva erhållit verkmästarnes tillstånd, skall böta en tunna öl.

Sättet att reglera inträdet i embetet var hos oss tydligen ett lån från Tyskland, hvarest enahanda villkor, enahanda afgifter förekommo. Med afseende på de senare kan det vara af intresse att anföra ett exempel. Det heter i de lybske toffelmakarnes skrå af år 1436: »den som blir medlem i detta sällskap, skall gifva till harnesk två mark och kompanerne till vänskap en tunna öl och sju skilling till sällskapets ljus.» I Frankrike voro bruken andra. Der brydde man sig icke om att fråga efter bördens äkthet, ej heller var det nödigt att visa sig ega någon viss förmögenhet. Mästerprof omtalas blott i några stadgar, men torde oftare hafva kommit i fråga. Vid inträdet gaf man gillet en större eller mindre måltid (*past* eller *abuvrement*) samt afgifter till gilletts embetsmän (*gardes-jurés*) och vittnena. Derutöfver måste man med en viss afgift till konungen eller någon hans ställföreträdare köpa sig rätten till mästerskap. Denna sed, uppkommen under den tid då handverket ännu var ofritt, hade småningom aftagit, men blef från början af 1300-talet åter allt oftare tillämpad, på grund af de franske konungarnes ständigt växande behof af inkomster.¹

I Sveriges städer förekom icke hos handverkareföreningarna något sådant beroende af regeringen. I tre skrån talas visserligen om arbete för 'rikets herre och konung', men åtminstone i det ena (skräddarnes) tillägges det, att arbetet skulle göras 'för lika och skäl' och torde således hafva varit ett betaladt arbete.

Hvart och ett af dessa embeten, kompanier, sällskap eller gillen hade en i lag bestämd organisation.² Alle medlemmar hade samma

¹ Jfr Neuburgs och Fagniez' redan anförda arbeten.

² Bevisen för den följande framställningen förekomma i de stockholmske skråstadgarne. Jag har icke ansett det nödigt, att i hvart custaka fall angifva, hvilket skrå jag begagnat, då dels skrånas antal är litet och således den, som vill studera vidare, lätt finner hvad han behöfver, dels man i detta fall är berättigad att

rättigheter och samma skyldigheter, med den skilnad allenast att den yngste brodern var skyldig att gå embetets ärenden, kalla till sammankomster och tända ljusen på gilletts altare. Af denna anledning kallades han gillessven eller ärendesbroder. Åliggandet kunde icke hafva varit särdeles angenämt, men det gick ej att undandraga sig. Ingen egde rätt att undanbedja sig ett förtroendeuppdrag. Den som vägrade, blef bötfälld, men måste, trots allt motstånd, fungera. I spetsen för embetet sattes genom val en (eller två) ledare, som under 1400-talet gemenligen kallades verkmästare, men i de yngsta anteckningarna från medeltiden benämnes ålderman. Jämte honom suto för att leda de gemensamma angelägenheterna två bisittare, som plögade väljas så, att årligen valdes en med två-årig tienstetid. I skomakarembetet funnos ock kämnärer, som torde hafva skött gilletts penningangelägenheter, hvilka eljes vanligen voro anförtrödda åt åldermän och bisittare. Inkomsterna nedlades i en gilletts bössa, hvartill funnos två eller tre nycklar; om allenast två funnos, innochades de af bisittarne, under det åldermannen förvarade bössan. När gillet hade ett festligt lag, utsågos gärdemän eller skaffare, hvilka det ålåg att pryda salen och förse honom med nödiga bekvämligheter. Såsom i nästa kapitel skall visas, utöfvade gillet kontroll öfver medlemmarnes arbete. Skomakarne hade för sådant ändamål såväl läder- som skoskådare; oftast utöfvades kontrollen af åldermännen och två tillkallade bröder. Om valen lemnas i allmänhet få upplysningar. Allenast i dragarnes skrä föreskrifves, att vid val af åldermän utsågos tre, som derefter lemnade salen, och bland de tre valde embetet en. Hos skraddarne synes åldermannen haft rätt att nämna den ena bisittaren.

Två högsta stämmor höllos om året, med ungefär ett halfårs mellan- tid; oftast höllos de i början af maj och slutet af september, på Valborgs- och Mikaelsdagarne eller närmaste söndag, och öfvervoros dessa stämmor af två rådmän. Åtminstone stundom höllos dessa stämmor för slutna dörrar och det var strängeligen förbjudet att omtala, hvad vid sådana hemliga sammankomster förekommit. Lägre stämmor höllos vid andra tillfällen, när de befunnos af nöden. Dragarne, som hade sina två förnämsta sammanträden vid Valborgs- och helgonmesstid (1 november), samlades äfven midfastosöndagen och helge tre konungars dag för att afgöra uppkomna tvister. Deltagandet i stämmorna och i de dem åtföljande festliga lagen var obligatoriskt.

Sammanhållningen inom embetet var således stor och de gemensamma intressena sköttes på det omsorgsfullaste. Icke allenast handverkaren tillhörde embetet, utan äfven hans hustru. Om en hustru afhöll sig från ett festligt lag, måste mannen, heter det i murarnes

från enstaka stadganden åraga allmänna slutsatser, då, såsom Schanz riktigt anmärker, frånvaran af ett stadgande icke betyder mycket, eftersom stadgarne gjordes af särskilda orsaker och det ofta berodde på tillfälliga omständigheter, om den ena eller andra punkten blef upptagen; 'sed och bruk var den tidens rätt.'

skrå, betala böter, churu i öfrigt 'hustrufolket är skattefritt' d. v. s. ej betalar afgift. Omkostnaderna för festen erlades före uppbrottet från densamma och hade hvar broder rätt att på sin bekostnad inbjuda en gäst. Festerna kunde räcka flere dagar.

De hade en aristokratisk karaktär, så vida som från deltagande i dem voro uteslutne svenner eller gesäller. Om en mästare dristade sig att inbjuda en sven fick han betala böter, lika mycket som om han i laget hade infört en illa känd kvinna. Ofta hände det, att en mästare eller hans hustru behöfde underrättas om något som tilldragit sig i hemmet. Drängen eller pigan skulle, innan och medan budet framfördes, stå på golfvet, fick derefter en dryck, men hade i öfrigt ej lof stanna längre än ärendet kräfde.

I stället fingo svennerne hafva ett samqväm för sig vid de tillfällena, då mästarne voro samlade i festligt lag. Misstroendet till dem visar sig i budet, att en mästare skulle vara närvarande i deras gille.

Den nära sammanslutningen mellan embetsbröderne antog alltför lätt den betänkliga karaktären af en förnäm afsöndring i förhållande till det utanför, i synnerhet till det under stående. Embetets anhörige gynnades på bekostnad af alle andre. Om en mästare dog, satt enkan qvar i rörelsen ett år, ibland, om tillstånd erhöles, längre och gällde för henne det af mannen uppgjorda kontraktet med svennen. En bagare-enka satt qvar i sex veckor och ett år och kunde få behålla rörelsen så länge hon lefde och förmådde. Äfven till barnen sträckte sig förmonerna. Hos skomakarne behöfde en mästarsön icke gifva lärotunna ej heller bjuda på mästarrefrukost (vapenpenningar och mästartunna måste han utgifva), och en sven, som gifte sig med en mästars dotter eller enka, behöfde icke vänta längre än en månad efter det han äskat embetet — om den långa väntetiden för andra är redan taladt s. 354 — och skulle äldermannen undervisa honom i hans mästerprof, så att det kunde vara färdigt vid månadens slut och behöfde han då allenast gifva bröderne en tunna öl och en skinka med dennas tillbehör.

I utlandet följdes samma princip och framkallade der obehagligare följder, i synnerhet under de tider, då folkökningen var stor¹ och i sammanhang dermed antalet växte af dem, som egnade sig åt yrkena, under det svårigheter yppade sig att inom dessa hinna mästarsens värdighet. Gesällernes sjelfkänsla vaknade och tiden var sådan, att den enskilde betydde intet, derest han icke slöt sig samman med sina likar i en förening. En sådan hade tillfälle att uppträda och utmärka sig vid de tillfällena, då man kunde utveckla prakt, och under medeltiden lade man mycken vikt vid det yttre, som drog allas blickar till

¹ Den högsta folksiffran förekom i en del sydtyska städer under förra hälften af 1200-talet, i hansestäderna och i Preussen i början af 1300-talet, i början af 1400-talet inträdde ett stillestånd eller en tillbakagång, från 1450-talet inträdde åter en stark tillväxt, som kulminerade inemot det trettiåriga krigets tid — enligt prof. Schmollers i Tübingen-tidskriften 1871 s. 293 f. delgifna undersökningar.

sig. Derjämte utöfvade den för tiden karakteristiska formen af fromheten en mycken stark påtryckning; att stifta messor, att underhålla särskild gudstjenst vid ett eget altare var ett storverk, som icke kunde utövas annat än af den rike eller, der den enskilde saknade kapital, af en förening. Under inverkan af alla dessa omständigheter började vid slutet af 1300-talet och ännu mera under det följande århundradet gesällerna sluta sig samman i grupper, bilda brödraskap, som i sin yttre gestaltning liknade mästartarembetena, men likväl, på grund af medlemmarnes ställning, till dem utgjorde en motsats. En betydelse för det praktiska lifvet fingo dessa nya stiftelser derigenom, att gesällföreningarna plögade hålla en dryckesstuga, dit den vandrande med-

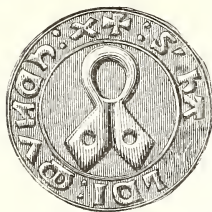

150. Visby skräddeares sigill.

151. Malmö buntnakares sigill.

brodern letade sig fram och der han fick de upplysningar och den hjälp, som på en främmande ort voro för honom nödvändiga.¹ De stockholmske bältesvennernes skrå visar, huruledes organisationen var densamme som i embetena — man hade äldermän, bisittare och skaffare, som äfven kallades källaresvenner — men man var för fastställandet af sina stadgar beroende icke allenast af rådet, utan ock af embetet och ur hela det nämnda skråt klingar en ton af underdånighet och ödmjukhet, som är i hög grad betecknande för ställningen.

152. En kopparslagares sigill.

Om skrånas religiösa karaktär samt om hjälpsamheten mot medlemmarne får jag tillfälle att tala i ett annat sammanhang.

Som embetena stundom måste utfärda skrivelser, behöfde de, då under medeltiden ett sigill hade samma betydelse som i vår tid den egenhändigade och bevittnade underskriften, skaffa sig ett signet. Många sådana äro icke till vår tid bevarade. Af de få som finnas meddelas

Fig. 150. Efter ett originalaftryck. *S[igillum] officii sartorum in Gotlandia*. (Skräddar-embetets på Gotland sigill). En sax omgifven af tre rosor. — 1300-talet.

Fig. 151. Efter den i Statens Historiska Museum förvarade stampen. *Sigillum pellificum in Malmö*. (Skinmberedarnes i Malmö sigill). Ett får. — Slutet af medeltiden.

Fig. 152. Efter original i riksarkivet af år 1347. *S[igillum] Ha[ra]ldi Munch*. Ett grytöra. I brevet kallar sigillet egare sig *cuprifaber* (kopparslagare) i Linköping.

¹ Jfr Schanz' förträffliga arbete *Zur Geschichte der deutschen Gesellen-Verbände im Mittelalter*.

här tvänne prof. Fig. 150 visar Visbyskräddarnes sigill med en talande bild i skölden: skräddaresaxen, fig. 151 visar buntmakarnes i Malmö sigill med en bild af ett lam, hvars skinn fann användning inom embetet.

De enskilde handverkarne torde oftast, när de funnit det löna mödan att anskaffa ett eget sigill — i medeltidens handlingar förekomma ganska ofta borgare, som uppgifva, att de icke hafva eget sigill, hvadan de måste anmoda andra personer att med sina sigill afhjelpa deras brist — hafva i detta insatt ett bomärke. Någon gång visar dock sigillet en bild som antyder egarens yrke, såsom fig. 152, der grytörat betecknar en kopparslagare.

Städerna såsom från landsbygden utbrutna enheter måste hafva en särskild **styrelse**. Hurudan denna var beskaffad i våra äldsta städer, som så att säga, sjelfmant tillkommit, veta vi icke. I de efter utländskt mönster fullt utbildade städerna hade styrelsen helt naturligt fått en karaktär, som rättade sig efter utlandets sed.

Staden var ett helt för sig och måste skapa ett uttryck därför. Den som under medeltiden nalkades en stad fann snart, att här hade han något särskildt för ögonen. Från landsbygden, der bostäderna låg enstaka bland åkrar, ängar, skog och berg, kom han till en ort, der hus låg intill hus vid smala gator, der man måste bygga på höjden, emedan utrymme saknades för att breda ut sig. Till yttermera visso var denna samling af hoppackade hus från det omgivande landet skild genom en mur eller en graf, som å medeltidens språk kallades dike eller grop.

Men staden utgjorde en enhet oberoende af den resandes iakttagelser och måste som en sådan göra sig gällande i alla afseenden. Ett tydligt vittnesbörd om denna enhet ligger i det sigill, som hängde under de i stadens namn utfärdade urkunderna.

153. Stockholms stads sigill.

Fig 153. Efter original i riksarkivet. *Sigillum civium de Stockum*. Om bilden se nästa sida.

Bilderna i dessa sigill äro af växlande beskaffenhet. Det enklaste var att i sigillet afbildade staden eller, då detta var förknippadt med svårigheter, något som kunde anses på ett karakteristiskt sätt framhålla dess beskaffenhet, en befästad stadspört e. d. Som exempel må här införas fig. 153, det sigill för staden Stockholm, som hänger under ett bref af år 1296; det är helt visst samma sigill, som omtalas i en handling af år 1281 (DS nr 727) och kan således antagas vara vår hufvudstads äldsta sigill. Det visar två med tinnar försedda torn, som stiga upp ur en böljande vattenyta. Inskriften vittnar om bristande noggrannhet hos den guldsmed, som förfärdigat sigillet, eller — hvilket väl dock får anses mindre troligt — hos den man, som gifvit anvisning om hvad deri borde förekomma. Det dröjde icke synnerligen länge, innan stadens myndigheter funno sig förlätna att anskaffa ett nytt sigill (fig. 154), som är vida bättre graveradt, är försedt med en korrekt inskrift, som synes vara i viss mån afsedd för utländingar, af hvilka man icke kunde vänta synnerligen noggrann kunskap om förhållandena i Norden, och visar ett ur vattnet uppstigande porttorn med fällgaller, en från tornet utgående mur samt innanför den-

154. Stockholms stads sigill.

samma tre torn, af hvilka det midtersta är högst — en skematisk framställning af staden och den kongliga borgen.

Detta sigill uppenbarar sig första gången under ett bref af år 1326 och användes ännu år 1607, ehuru under tiden ett helt annat sigill blifvit för stadens räkning anskaffadt (fig. 155), som visar Sveriges skyddshelgon, den helige konung Eriks hufvud under en oformligt stor krona. Detta sigill, som förekommer t. ex. under en handling af år 1376, blef ganska snart omgraveradt, vare sig man ville i Stockholm följa med sin tid och dennas fordringar på graveringskonsten eller det förra sigillet genom någon olyckshändelse förkommit,

Fig 154. Efter original i riksarkivet. *Sigillum civitatis Stockholmensis in Svecia.* Om bilden se här ofvan.

men visar i sitt nya skick¹ så liten skilnad, att jag icke ansett det nödigt att här bifoga ännu en figur. I början af 1500-talet (t. ex. 1507) användes ett annat sigill för Stockholm, helt litet och innehållande allenast en krona (fig. 156), i hvilken vi måhända få se en antydning om Stockholm som Sveriges hufvudstad.²

155.

Stockholms stads sigill.

Seden att i en stads sigill anbringa bilden af ett helgon, antagligen stadens eller dennes hufvudkyrkas skyddshelgon, var mycket utbredd. Som ett ytterligare exempel meddelas här (fig. 157) den lilla staden Torshargs (Torshällas) sigill användt år 1379, i hvilket ses en i ett drakskepp stående konung med riksäpple och yxa, tydligen den norske konungen Olof den helige.

I en biskopsstad insatte man helt naturligt i sigillet en bild af domkyrkan, såsom händelsen är med sigillet för Skara (fig. 158),

156.

157. *Torshargs stads sigill.*

Fig. 155. Efter original i riksarkivet af år 1376. [S]cere[tum civitatis Sto]c[h]olm[ens]i[s]. Den hel. Eriks hufvud. — Af detta sigill begagnades under medeltiden äfven en annan mycket liknande stamp.

Fig. 156. Efter original i Sturcarkivet i Köpenhamn. *Stochol[m]*. En krona.

Fig. 157. Efter original i riksarkivet. [S]igillum] civitatis Thorserghe. Den hel. Olof med yxa och riksäpple stående i en båt.

¹ Detta senare sigill med den helige Eriks hufvud är afbildadt i min del af *Sveriges historia* fig. 284.

² Enahanda kronor förekomma å mynt präglade i Stockholm under 1400- och 1500-talen. — Å de här afbildade sigillen för Stockholm förekommer än *sigillum* än *secretum*. Det senare ordet betecknar ibland, dock ingalunda alltid ett mindre sigill eller ett kontrasigill d. v. s. ett sigill, som trycktes på baksidan af ett med ett annat sigill försedt vaxstycke.

som visar en romansk kyrka med absis. Detta sigill förekommer under en handling af år 1401, men är uppenbarligen mycket äldre.

Vidare insatte man i städernas sigill figurer, som voro bildade efter heraldiska lagar. I Söderköpings sigill, det första stadssigill, som förekommer under en till vår tid bevarad svensk urkund (af år 1293), se vi ett gående lejon (fig. 159). Under ett bref af år 1331 sitter ett staden Örebros sigill med en enhöfdad örn mellan en nymåne och en stjärna (fig. 160);

158. Skara stads sigill.

figurens och framför allt bokstäfvernas utseende visar, att detta sigill kan med trygghet hänföras till det föregående århundradet. Magistraten i staden Enköping har nyligen haft omtanken att i Statens Historiska Museum deponera en sigillstamp, som visar en tredje, mycket ofta förekommande heraldisk figur, liljan (fig. 161). Gravyren hänvisar denna stamp till 1300-talet; också finnes ett aftryck under en handling af år 1391.

Heraldiken har en term, som heter 'talande vapen' d. v. s. vapen med en bild, som står i sammanhang med den vapenförandes namn. Som sådant kunna vi anse staden Halmstads äldsta sigill, hvilket för några år sedan genom gåfva införlivades med Statens Historiska Museum. Der förekommer (fig. 162) bilden af en hjälm. Det tyska ordet *helm* torde hafva uppfattats såsom stående i sammanhang med en tysk namnform af stadens namn.¹

159. Söderköpings stads sigill.

I en del tyska städer, framför allt nordtyska, fanns på den öppna platsen framför rådhuset en kolossal bild af en riddare med draget svärd, som gemenskapen benämnes Roland och efter de

Fig. 158. Efter teckning i k. Vitterhets Historie och Antiquitets Akademiens arkiv. *Sigillum [c]iv[er]itatis [s]caren[s]*. En kyrka.

Fig. 159. Efter original i riksarkivet. [*Sigil]l[um] civitatis] s[ö]d[er]c[ö]p[en]s[is]*. Ett gående lejon.

¹ Jfr min uppsats i *Månadsbladet* nr 37. Eget nog har staden Halmstad i senare tid erhållit ett annat 'talande vapen' med tre halmkärvar. — Om våra äldsta stadssigill jfr B. E. Hildebrand, *Scenska sigiller från medeltiden* del 1, ser. 3 pl. 41 och 42 med tillhörande text.

senaste vetenskapliga undersökningarna anses vara ett tecken för kejsrerlig öfverhöghet och domsrätt. Man antager att bilden ursprungligen skulle framställa kejsaren sjelf. Om namnets uppkomst finnas olika meningar.¹

Enligt Olaus Magni har åtminstone en svensk stad haft en dylik staty. Han berättar nämligen (bok 6 kap. 18) om sin födelsestad

160. Örebro stads sigill.

161. Enköpings stads sigill.

Skeninge: »torg och gator äro här från början så omsorgsfullt lagda, att de alla från stadens utkanter leda fram till ett torg och palats (antagligen rådhuset) såsom till stadens medelpunkt. På detta torg stod en bild af en jätte, som kallades Tore länge samt var klädd och smyckad alldeles som en Roland. Vid hans fötter afstraffades missdådare, framför allt äktenskapsbrytare, hvilka med kedjor fästes vid bilden och ut-sattes för mängdens begabberi.» Denna staty spelade således ungefär samma rol som kopparmatte i Stockholm, hvilken dock tillhör en senare tid. Så

162. Halmstads sigill.

Fig. 160. Efter original i riksarkivet. [Sigil]cm civ[it]atis [Örebroensis.] En örn mellan stjerna (= sol) och måne. Att sigillet, hvars stadsnamn är utplånadt, tillhör Örebro, ses af det bref, under hvilket det hänger.

Fig. 161. Efter originalstampen i Statens Historiska Museum. *Secretum encopense.* En lilja.

Fig. 162. Efter originalstampen i Statens Historiska Museum.

¹ De till vår tid bevarade exemplaren äro af sten, men intet af dem är äldre än år 1400 (jfr fig. 163) och torde tidigare hafva funnits träbilder. Med kejsar Karl den stores hjeltevän Roland torde statyen icke hafva någon förbindelse; antagligen har ett likljudande namn gifvit anledning till en sammanställning med honom.

vida denne icke blifvit uppställd under direkt inflytande från Tyskland — han säges vara gjuten i Lübeck —, torde vi i honom få se en antydning derom, att Skeninge icke var den enda medeltidsstad i vårt land, som hade på sitt förnämsta torg en staty af detta slag.

Den stora betydelse, som det tyska stadsväsendet under medeltiden hade för organisationen af det svenska, gör det nödigt att vi åt det förra egna någon uppmärksamhet. De grundliga undersökningar, som egnats åt detta viktiga kapitel af Tysklands inre historia, torde ännu icke kunna anses afslutade. De i de tyska städerna verkande elementen voro af flerfaldig art och insatserna af det ena och andra olika å olika orter. Det är därför nödigt, som ock från tysk sida blifvit uttaladt, att undersöka förhållandena inom hvar större stad, för att derefter från de enskilda förhållandena bilda sig ett omdöme om det allmänna. Af denna anledning, då det vore högst olämpligt att här gå in på en vidlyftig undersökning, vill jag nu hålla mig i främsta rummet till förhållandena i den ansevärdiga Rhenstaden Strassburg, hvars forntid under den senaste tiden ådragit sig mycken uppmärksamhet.¹ Så mycket lämpligare är det att vi hålla oss till en sådan stad, som den tidigaste utbildningen af stadsväsendet är typisk just i de tidigt blomstrande biskopsstäderna vid Rhen och Donau.

Uti de äldsta tider kan man i en sådan stad urskilja tre grupper af inbyggare: dels dem, som stodo i beroende af biskopen, dels dem, som stodo i beroende af en konglig Pfalz, som förekom i staden, dels en gammal, ursprungligen fri befolkning. Den andra gruppen stod under konungens gårdsrätt, den första under biskopens och åtnjöt den immunitet, som alltsedan den merovingiska tiden plägade tillerkännas biskoparne och deras område (jfr s. 343), hvilken innebär i främsta rummet, att biskopens folk aldrig stod i direkt förhållande till domarne och lagens öfrige tjänare, utan hade det alltid en af författningen erkänd medlare i biskopen, hvars herravälde öfver de underlydande derigenom blef i högsta grad stärkt. Den ursprungliga fria menigheten ökades lätt under tidens lopp af invandrande frie. Alla dessa tre menigheter, som under den första tiden saknade närmare sammanhang inbördes, stodo hvar och en under sina administrativa och dömande myndigheter. Uti dessa förhållanden inträdde en förändring genom de s. k. ottonska privilegierna, som gäfvos af de tre Ottonerne och äfven andre kejsare och konungar af det saksiska huset och som till biskopen öfverlemnade domsrätten inom immunitetsområdet och som på denne öfverlätö all det tidigare gref-

¹ Den, som vill gå djupare in i detta ämne hänvisas i främsta rummet till Arnold, *Verfassungsgeschichte der deutschen Freistädte* (1854), Nitzsch, *Ministerialität und Bürgerthum im 11 und 12 Jahrhundert* (1859), Heusler, *Der Ursprung der deutschen Stadtverfassung* (1872) och Winther, *Geschichte des Rathes in Strassburg von seinen ersten Spuren bis zum Statut von 1263* (1878).

skapets rätt. I följd af denna förändring, som ytterst innehar ett öfverlåtande på de andlige af större delen af konungens rätt i staden och som finner sin förklaring deri, att konungarne, som fruktade för den sjelfständiga utveckling, hvilken grefvarnes myndighet småningom vann, funno det för sina och rikets intressen bäst att så snart sådant kunde ske, minska grefvarnes makt och i stället höja prelaternes, uppenbarar sig hos den fria befolkningen i städerna en ganska allmän benägenhet att öfverlåta sin egendom åt kyrkan och dermed inträda i ett skattskyldighetsförhållande till biskopen — de blefvo *censuales* — och det slutade, åtminstone i flere städer, dermed, att hela den fria befolkningen trädde i beroende af biskopens gårdsrätt. Då samfärdseln och välståndet växte, vann stadsbefolkningen ökad betydelse. Biskopens *ministeriales* (tjenare), *censuales*, som småningom vunnit förmögenhet och anseende, samt från landet inflyttande frie utgjorde då en fast sammansluten stadsaristokrati, som bildade det egentliga borgerskapet.

Af gammalt föll det sig helt naturligt, att biskopen vid afgörandet af kommunala angelägenheter lät sina förtrogne bland de många *ministeriales* uttala sina åsikter och när, genom de ottonska privilegierna, området för och omfånget af biskopens myndighet hade vuxit, blefvo äfven, såsom enstaka urkunder gifva vid handen, någre af stadens öfrige inbyggare, som på latin nämndes *burgenses*, tillkallade att deltaga i öfverläggningar, utan att de dertill hade genom någon skrifven rätt minsta lagliga anspråk och således utan att detta biskopliga råd hade någon fast organisation. Men småningom bildade sig emellertid en häfd, att vissa mera framstående medlemmar af borgerskapet fingo deltaga i afgörandet af stadens angelägenheter. Ju mer staden tilltog i välstånd, desto mer blefvo borgarne medvetne af sin betydelse och manades deraf att söka vinna ökad inflytande. Men detta allt kunde icke i och för sig åstadkomma någon ny tingens ordning; det var nödigt att ansluta sig till en redan befintlig stadsmyndighet, för att vinna en ny rättslig ställning, som man mer eller mindre medvetet sträfvade efter eller åtminstone åstundade.

Gaugrefven, som af gammalt hade utöfvat myndighet öfver den icke kyrkliga delen af stadens befolkning — denna var genom immuniteten fritagen — hade ju mera den kyrkliga myndigheten vuxit, förlorat i betydelse och uppträder numera som *burggraf*, men är äfven som sådan en representant för det ursprungliga sambandet mellan konung och folk. Sedan Karl den stores tid finnas äfven kyrkliga fogdar, som hade till uppgift att i viss mån kontrollera och hämma utvecklingen af biskopens maktfullkomlighet, så att denna icke upplöste sammanhanget mellan immunitetsfolket och riket, representeradt genom regeringen. Borggrefven och fogden presiderade hvar och en inom sitt ting och hade vid sin sida s. k. *schöffen*, ett råd af bisittare. I detta hafva vi helt visst att se begynnelsen till stadens råd, som

blef representanten för stadens frihet. Sedan konungens makt öfver staden öfvergått till biskopen, ryktes hon ur dennes händer af staden sjelf.

»Det är ganska klart, säger Heusler, att biskopen i alla ärenden rörande staden, som han icke kunde eller ville sjelf afgöra, tillkallade den främste embetsmannen i staden, borggrefven eller fogden. Fann man det vidare önskligt att tillkalla ett råd ur borgerskapet, var det lika naturligt, att det *collegium*, med hvilket den främste embetsmannen stod i daglig beröring, kallades: bisittarne i domstolen utgöra rådet, fogdens eller borggrefvens och dermed äfven biskopens råd. Detta framgår af den märkliga omständigheten, att i rättegångsförhandlingarna handlades äfven andra saker, att fogden använde tingen äfven för andra ärenden, i öfverensstämmelse med urgamla grundsatser, som tillämpades såväl på landet som i staden. Dertill kommer, att en rad af viktiga åtgärder, som biskopen vidtog 'med råd af stadens förnämligare', icke kunde utföras annat än på fogdens ting, t. ex. bortskänkande af gods. Vidare måste vi besinna, att biskoparne i alla mål, som icke gällde blodsdomar, kunde sjelfve presidera och ofta gjorde det. Det *collegium*, som biskopen vid sådana tillfällen såg omkring sig, blef äfven i andra angelägenheter hans råd» — hvilket »står i sammanhang med den allmänna iakttagelsen, att under hela medeltiden uppenbarar sig folkets deltagande i det offentliga lifvet förnämligast i domstolsförhandlingarna. Så snart det forntyska rättsväsendet hade vikit för den romerska rätten, gick äfven allmänandan hos folket och all sjelfförvaltning under».

I fullaste endrägt arbetade till en tid biskopen och det af honom tillkallade rådet. Men staden var aldrig genom biskopens öfverhöghet lösgjord från sammanhanget med riket, ty biskopens makt berodde just derpå, att han utöfvade henne å konungens vägnar. När borgerskapet under nyttig verksamhet och växande välstånd kommit till medvetenhet om sin ställning och i sammanhang dermed begynnade med vaken blick pröfva förhållandena i staden och inom riket, och detta just på en tid, då episkopatet hade trädt i opposition mot regeringen, under Henrik IV:s tid, då ville borgerskapet ej längre böja sig under biskoparnes maktfullkomlighet, det ansåg dem vara otrogne förvaltare och i städerna visade sig en tydlig benägenhet att träda på kejsarens sida. Det mest lysande exemplet i detta afseende lemnade Worms. När sedermera under Fredrik barbarossa förhållandet mellan kejsaren och episkopatet åter blef godt, försvinna i städerna de tydliga försöken att resa sig mot biskoparnes myndighet, men under den hvilotid, som sålunda uppkom, gick utvecklingen ingalunda tillbaka, utan växte städernas mod och kraft och omkring år 1200 gjorde de sig sjelfständige — konungens makt öfver staden, som till en tid varit öfverläten åt biskopen, öfvertogs nu af staden sjelf. Följdriktigt visar

sig ock frigörelsen allraförst deri, att det numera sjelfständiga rådet begynna att tillvälla sig rätten att beskatta staden, hvarmed det ock i främsta rummet gagnade riket. Konungarne insågo ock vinsten af denna nya tingens ordning och de förmådde biskoparne att afstå från sina gamla rättigheter, somliga städer ställdes under riksfogdar. Men städerna kunde icke nöja sig med denna halfva seger. De eftersträfvade och vunno full sjelfständighet i rättskipning, hvarvid i början biskopsfogden stod qvar, men i besittning af allenast en skugga af sin tidigare makt. Dermed kommo emellertid de tyska städerna till en högre maktställning än någonsin vanns af de svenska städerna och därför behöfva vi icke längre egna vår uppmärksamhet åt det tyska stadsväsendets utveckling.

I de öfriga tyska städerna försiggick utvecklingen på enahanda sätt.

Jag har i det föregående visat, hurusom de första svenska städerna¹ uppkommo af sig sjelfva. Deras ställning blef naturligtvis genast i viss mon en undantagsställning, churu de till en början fortfarande icke hade någon annan rätt än den, som tillhörde det landområde, inom hvilket staden var anlagd. Det första steget i den svenska stadsförfattningens historia, som vi hafva att anteckna, churu vi snarare få ana än vi kunna bevisa det, är frigörelsen från landsrätten. Denna torde hos oss hafva gått långsammare än i Danmark och Norge², hvarest man tidigt rönte ett mäktigt inflytande från Tyskland och England och hvarest de hastigt utbildade gillena bidrogo att gifva borgarne förmimmelse af deras kraft och betydighet. Dessa gillen, till hvilka jag skall återkomma i den åttonde boken, voro från början afsedda att bereda medlemmarne skydd i en tid af mycken oro och våldsamhet. Om en gillesbroder dräptes af en främmande, tillkom det gillet att kräfva böter eller, om sådant befanns nödigt, utöfva blodshämnd. I detta senare hänseende gjorde man icke ens med konungen ett undantag: konung Nils, Inge den äldres måg, dödades år 1134 af det slesvigska Knutsgillet broder. Alla tvister mellan gillet medlemmar afgjordes inom gillet. Blef en broder stämd inför en vanlig domstol af en utanför gillet stående, voro bröderne skyldige att bistå och vägde dervid en gillesmedlems vittnesbörd lika mycket som tre vanlige vederhäftige mäns. Saken var utan fråga betänklig; i svåra tider kunna

¹ För kännedomen om det svenska stadsväsendets utveckling utgöra Odhners *Bidrag till svenska stadsförfattningens historia* det viktigaste arbetet. Man måste dock komma ihog, att Odhner behandlar tiden intill år 1619, hvadan icke hela hans framställning gäller medeltidens förhållanden. — De svenska stads-lagarne, som finnas i behåll äro följande: 1. *Björköarätten*, ursprungligen skriven för Stockholm (troligen mot slutet af 1200-talet), men använd äfven i andra städer; 2. *Söderköpingsrätten*, obetydliga fragment, publicerade af G. E. Klemming, förhållandet till nr 1 ej tydligt; 3. *Visby stadslag*, den bevarade redaktionen yngre än år 1332; 4. *k. Magnus Erikssons stadslag*, från midten af 1300-talet. Vi kunna härtill lägga 5. *den skånska stadslagen*, från slutet af 1200-talet.

² I Danmark förekommo 'byting' redan under 1100-talet.

slika undantagsfall vara att försvara, men för samhället under dess normala utveckling innebära de stora vådor. De svenska gillena hade aldrig en sådan betydelse för det offentliga lifvet.

Så snart Sveriges regenter insett den nytta städerna¹ kunde bereda landet och på grund deraf vidtogo åtgärder för deras lyftande, framför allt genom att bemedla förbindelser med utlandets städer, blefvo tvänne följder oundvikliga: det tyska stadsväsendets former infördes, men de tillämpades så, att dermed ingen kränkning gjordes i konungadömet's rättigheter. I stadens styrelse deltogo därför så väl konungen som menigheten, hvardera genom ombud: konungen representerades af sin fogde, borgerskapet af rådet, som presiderades af borgmästarne. I medeltidens latin kallades fogden *advocatus*, rådmännen *consules*, borgmästarne i den äldre tiden *magistri burgenses*², sedermera *proconsules* — ett namn, som visar, huru föga man under medeltiden kände de romerska embetsmannanamnens historiska betydelse.

Fogdevärdigheten omtalas, uppgifver professor Odhner, under 1200-talets senaste decennium, men bör vara äldre, bör hafva funnits åtminstone vid århundradets midt, under Birger jarls tid, och deruti torde han hafva fullkomligt rätt. Vid utnämmande af en fogde för en stad valde konungen tydligt den man på närmaste håll, som var lämplig att representera regeringen, alltså om ett slott fanns vid eller i närheten af staden, dess befälhafvare. En sådan hade så hög värdighet i sig sjelf och än mer som konungens ombud, att han gick före borgmästare och råd d. v. s. stadens myndigheter. Han hade skyldighet att deltaga i alla rådets förhandlingar, såväl administrativa som judiciela³ — om dem mera sedan — och hans närvara var så nödvändig,

¹ Städerna i Sverige stodo i ett alldeles direkt förhållande till konungen. Undantagsfallen äro få och obetydliga. Då det år 1279 var fråga om anläggande af en köpstad vid Berga i Småland, bestämde konung Magnus, att denne skulle 'tam in regalibus omnibus causis et iuribus quam episcopalibus' tillhöra Linköpings biskopsstol. Staden synes aldrig hafva kommit till stånd. I privilegierna för Vexjö af år 1342 heter det, att staden anlades 'Gud till heder och sankt Sigfrid' samt att böter för olaga köp skulle delas mellan domkyrkans byggnadsfond och 'den som då biskop är och staden tillhör'. Dessvärre saknas närmare upplysningar om biskopens och konungens förhållande till staden i den följande tiden. Då dr. Margareta år 1400 gaf Vadstena stadsprivilegier, hade hon till den nya anläggningen inhemtat klostrets tillåtelse och skulle stadens borgare för sina gårdar erlägga tomtören till klostret, som fortfarande innehade jorden. Då borgerskapet år 1467 ville befästa staden, fick detta icke ske utan att klostret lemnat sitt tillstånd. År 1446 såg sig k. Kristoffer föranlåten att gripa in i stadens angelägenheter, då man derstädes höll sig med för många borgmästare och rådmän, och vid samma tillfälle påböd han, att skatten skulle årligen uppbäras af två af menigheten och en af rådet, hvilka borde redovisa för abbedissan och menigheten. Sankt Klaras kloster egde en del af normalm och uppbar tomtören af åborne. Åhus i Skåne tillhörde erkebiskopen i Lund. Af annat slag äro de tillfälliga förlåningar till frälsemän och andlige, som Odhner omtalar s. 27.

² År 1297 utfärdade fogden i Stockholm Saxe och 'communitas civium' ett intyg om ett jordbyte, vid hvilket närvar bland by- och gårdsfastar Hinze van Heden 'magister burgensis.'

³ Odhner säger (s. 19), att i några större städer finner man statsmakten representerad af flere personer, 'så hafva t. ex. både slottsfogde och stadsfogde del-

att om han saknades, kunde rådet icke fullgöra sina viktigaste uppdrag: borgmästare och rådmän, heter det i stadslagen, få icke döma någon dom, utan att fogden eller hans ombud är närvarande. I stadens förvaltning representerade han landets högsta myndighet och därför tillkom det äfven honom att se brotten ur en mildare synpunkt än lagen, honom tillkom en del af konungens benådningsrätt. Exempel härpå skall jag i det följande meddela. Sin aflöning fick han genom andel i böterna som ådömdes och hans värdighet var genom lagstadganden värnad för kränkning.¹ Att döma efter 1436 års privilegier för Stockholm valdes slottsfogden af rådet till stadens fogde.²

Det fanns äfven stads- eller som det fordom hette byfogdar af lägre slag³. Det hände, anmärker Odhner, att en landsfogde erhöll uppdrag att vara fogde äfven öfver en i hans distrikt liggande stad, låt vara att staden hade egen förvaltning. Detta, som torde hafva berott derpå, att i staden fanns för tillfället ingen person, som var för uppdraget lämplig, synes icke hafva förekommit förr än efter medeltidens slut. En af de städer, för hvilka detta senare inträffade, var Enköping, men att förhållandet icke alltid varit detsamma, framgår af

tagit i stadsstyrelsen', och dervid hänvisar han till Grönblads *Nya källor till Finlands medeltidshistoria* nr 56 och 113. Förhållandet mellan de olika fogdarne är visserligen svårt att utreda, men i detta fall synes mig en svårighet blifvit utan behof framkallad. I nr 113 har jag icke kunnat finna något, som berör saken i fråga: der talas allenast om slottsfogden, som skulle behandla ett tvistemål i staden. Nr 56 talar visserligen om hr Sten Stures 'fogdar här (d. v. s. i Åbo) på slottet och i staden, som äro Magnus Larensso och Didrik Hansson' samt om 'den uppresning, som gjordes mellan Didrik Hansson och staden'. Jag medgifver, att ordalagen i brevet synas innebära, att båda varit samtidigt fogdar, den ene på slottet, den andre i staden, samt att båda haft med staden att göra. Sådant var dock icke förhållandet: hvardera var fogde på slottet och i staden, den ene efter den andre. Magnus Larensso omtalas i flere handlingar från åren 1493 och 1494 som slottshöfdinge på Åbo hus, men år 1498, då det af Grönblad aftryckta brevet är skrivet, var han slottshöfdinge på Viborgs hus och i Viborg befann han sig redan år 1495 (jfr Arwidsson, *Handlingar till upplysning af Finlands häfder* del 6 s. 86). Saken förhåller sig tydligen så, att som missnöje hade uppstått i Åbo mot Didrik Hansson och hr Sten Sture ville undanrödja allt missförstånd, som kunde vara farligt för hans politik och för rikets välfärd, begärde han, sedan försoning samma dag blifvit ingången mellan Didrik och en rådman i Åbo, som antagligen varit de missnöjdes chef (se Grönblad nr 55), ett decharge-utlåtande för Didrik och, till yttermera visso, för hans företrädare, hvilket äfven beviljades.

¹ Som bevis därför anför prof. Odhner äfven, att han 'vid högmålsbrott egde, med råds råd, att i vissa afseenden efter behag förfara med brottslingar, tills dom var fälld'. Härvid vill jag dock icke fästa synnerlig vikt, alldenstund han i detta afseende icke uppträdde uteslutande som stadens konglige fogde. Det af Odhner åberopade stadgandet (stadslagens rådstufvubalk kap. 25), innehåller allenast, att i händelse af brott mot konungen, hans råd eller embetsman, tillkom det fogden, att efter inhemtande af stadsrådets råd, afgöra om missdådare skulle ligga i tornet, öfver hvilket fogden som innehafvare af slottet disponerade, eller i stadens gömma (fängelse). Valet berodde helt enkelt på hans dubbla egenskap af slotts- och stadsfogde.

² Den som slottet innehar och rådet i Stockholm endrägteligen väljer och skickar till byfogde, som skall sitta i rätten med rådet.'

³ I Danmark hade konungens fogde icke samma skyldighet 'att blanda sig i stadens allmänna styrelse': äfven i de danska städerna gjordes skilnad mellan konungens fogde och byfogde: Allen. *De tre nordiske Rigers Historie* del. 4, s. 91.

ett kongligt bref af år 1413, genom hvilket staden erhöll rätt att bland borgarne utvälja en byfogde, hvilken skulle hafva all den rättighet, som byfogden har å konungens vägnar, samt för konungen redovisa för sin uppbörd. Samma rättighet gafs år 1421 och 1442 åt borgerskapet i Vestervik och Norrköping, hvaremot i Raumo byfogden, som skulle uppbära regeringens skatt, saköre och ränta, nämndes af biskopen och innehafvaren af Åbo slott. I Arboga omtalas år 1458 de tolf af rådet och menigheten, som skulle välja byfogde. Under det konungens fogde i handlingarna alltid nämnes framför borgmästare och råd, uppräknas denne byfogde, ehuru väl han ock representerade konungen, efter borgmästarne, ibland t. o. m. efter rådmännen.

Äfven i de städer, hvarest fanns en konungens fogde, borde, derest förhållandena voro normala, äfven finnas en byfogde, som presiderade i den lägre rätt, som hölls ute på torget de dagar, då konungens fogde, borgmästare och råd hade sammanträde inne i rådstugan. Huruvida denne byfogde hade andra åligganden, hvilket väl är sannolikast, om han var skyldig att biträda konungens fogde i dennes verksamhet t. ex. med uppbörden, framgår icke af stadslagens föreskrifter, och var denne lägre fogde alltför underordnad för att vi skulle finna honom och hans verksamhet mer än någon enstaka gång omtalad i tidens urkunder. Som hans rang var låg, torde han icke hafva varit berättigad att ersätta konungens fogde i dennes viktigaste förrättningar t. ex. i rådstugesammanträdena, utan nämndes för dessa en särskild vikarie. En sådan var den vice prefectus Elof Håkansson, som omtalas år 1315 (och sedermera blef ordinarie advocatus) och den Tuve Skytte, som år 1336 kallas vice advocatus, båda i Stockholm. Byfogden torde deremot menas med den suffectus, som nämnes ibland samman med fogden.¹ Sannolikt var också den Nils skrifvare, som i Olai Petri tänkebok omtalas som underfogde en byfogde. Slottsfogden och hans vikarie äro regelbundet frälsemän och nämnas gemenligen på vanligt sätt med angifvande af fadrens namn (t. ex. Elof Håkansson, Sune Halstensson), under det 'suffectus', med undantag af en år 1297 omtalad (DS nr 1191), regelbundet angifves uteslutande med dopnamnet, hvilket synes antyda, att han var af ringare börd och ställning.²

I Visby stadslag omtalas två fogdar, en svensk och en tysk, som dömde i den yttre och lägre rätten och hvilkas dom kunde af rådstugurätten upphävas. Här hafva vi således byfogdar; någon konungens fogde omtalas icke. Måhända förändrades i detta afseende förhållandena, då Visbys makt sjunkit och fogde fanns på Visborg.

¹ T. ex. Elavus advocatus et Ericus suffectus (år 1313): Sune Halstensson advocatus castrī Stockholmensis et Gudthormus eius suffectus (år 1341), hvilka båda längre fram i samma bref kallas 'advocati predicti.'

² Likväl omtalas bland personer som bevittna en handling af år 1340 (DS nr 3464) suffectus Gudthormus framför en borgmästare och en rådman.

Ovanligt torde det hafva varit, att Didrik Hansson var på samma gång fogde på Åbo slott och i staden samt derjämte rådman; som han derjämte var häradshöfding, må man väl kalla honom en mycket anlitad man. Detta fall inträffade år 1504, således så pass sent, att en del af medeltidens former kunde begynna gå ur bruk.¹

Rådet förekommer redan i Bjärköarätten, och var således rådsregementet lånadt från Tyskland redan vid slutet af 1200-talet. Till samma period, till år 1288, hör ett bref, i hvilket k. Magnus ladulås bestämmer, att Jönköpings inbyggare få utvälja sig tolf män i staden, hvilke kallas rådmän, efter hvilkas råd och försyn all staden sig efter rätta skall. Rådsinstitutionen var således hos oss regeringens sak; vare sig förslaget utgick från regeringen eller från staden, har tydligen allt gått för sig på det fredligaste sätt. Helt visst hafva för öfriga svenska städer funnits liknande kungabref, ehuru de icke blifvit till vår tid räddade; brefvet rörande Jönköping har bevarats i afskrift från senare tid. Förlusten af de öfriga brefven är beklaglig, då det hade varit af största intresse att i detalj följa denna fredliga utveckling. Alla bref, som gällde de gamla städerna, torde hafva hört till den senare hälften af 1200-talet. I Stockholm insattes måhända ett råd redan vid stadens grundläggning. Att der fanns ett stadsråd tidigare än i Jönköping är helt naturligt, då den viktigare staden helt visst gick före de mindre. Detta antagande styrkes i öfrigt af den omständigheten, att en Stockholmsborgare Tideman Fris redan år 1282 omtalas med hedersnamnet 'herre', hvilket icke plägade tilldelas andre borgare än rådets medlemmar; i det landfasta Sverige var denna titel i senare tid så godt som uteslutande förbehållen borgmästarne.

Lagar och handlingar äro mycket sparsamma med upplysningar rörande kompetensvilkoren för inträde i rådet. Visby stadslag (J. 1) föreskrifver: »Ingen man skall sitta i rådet utan han är fri och äkta och oberyktad för missgerning. Han skall år och dag hafva varit borgare i staden och icke hålla borgerskap eller burskap annorstädes, ej heller annorstädes hafva svurit eder i råd eller rätt, han må vara af hvad tungomål eller från hvad ort som helst, så vida han ej uppsäger ederna förr än han svärjer ed åt Visby stad.» Alla dessa föreskrifter äro så enkla, att de icke tarfva någon vidare utveckling. Att man kräfd af rådmannen, som innehade en så framstående ställning i samhället, äkta börd, var naturligt, då man utan sådan förmon icke ens kunde vinna burskap som handverkare. Lika naturligt är, att en rådman, som kunde utöfva inflytande på stadens viktigaste angelägenheter, icke fick vara bunden genom ed i någon annan stad.

Fastlandets stadslag omtalar icke dessa vilkor, de voro själfklara. Der heter det deremot, att ingen kunde blifva rådman, som icke var

¹ Jfr Porthan, *Skrifter i ural* del 2 s. 670 (efter hr Ivar Flemmings jordebok).

husegare. Det i andra land förekommande hindret, att vara herrtjenare eller tillhöra adeln, omtalas icke i Sverige. Vi kunna emellertid vara förvissade, att man icke var alltför snar att till förtroende-embeten välja andre än borgare. Ett fall förekommer visserligen — det s. 372 omtalade —, kanske finnes ännu ett och annat, att en frälseman, som derjämte var herrtjenare, innehade rådmansvärdighet, men knappast inträffade något sådant förr än mot medeltidens slut. Att handverkarne icke voro uteslutne, är redan visadt. Af fruktan för partistyrrelse ville man icke hafva många af samma släkt samtidigt i rådet. Visby-lagen säger, att far och son få ej samtidigt sitta i rådet, ej heller två bröder. K. Magni stadslag var mera liberal: i nödfall kunde två bröder få sitta i rådet, dock ej gerna i den afdelning, som för året fungerade; af en släkt fingo ej mera än fyra sitta på en gång.

Inom rådet gjordes skilnad mellan borgmästare och rådmän, de förre förnämligare, hvilket synes af de dem tillkommande bötesandelarne och af det större ansvar, som deras kränkande framkallade. Såsom nyss nämndes buro de, i likhet med riddare och andlige, herretitel. Borgmästarne 'dömde', under det rådmännen 'suto med dem', borgmästarne ledde förhandlingarna, kommo oftast i tillfälle att representera staden, men deras företråde var icke så mycket bestämdt genom lag, som framkalladt af förhållandena och tryggadt genom en sig småningom bildande häfd. Ibland synes borgmästarnes myndighet, sedan hon blifvit utbildad, hafva gjort fogdens deltagande i förhandlingarna mindre nödvändigt; åtminstone ligger det nära att på sådant sätt tolka de handlingar, som utfärdades af borgmästare och råd, utan att fogden nämnes. I början var borgmästarnes företråde framför rådmännen mindre utprägladt. Då talas ofta i urkunderna om *consules*, rådmän, och i denna benämning inbegripas äfven borgmästarne. I ett bref från Strängnäs af år 1346 talas om 'fogde, borgmästare och öfrige rådmän.' Längre fram i tiden blef afståndet dem emellan större.

I Visby skulle enligt stadens lag finnas 36 rådsmedlemmar 'af båda tungomålen'; huruvida hvardera tungomålet var representeradt af lika många är osagdt; sannolikt var i hansestaden det tyska elementet starkare. Af dessa 36 torde sex hafva varit borgmästare, de andre rådmän. På enahanda sätt föreskref den några år senare svenska stadslagen, att i hvar stad skulle finnas sex borgmästare och tretio rådmän, af hvilka intill år 1471 hälften skulle vara tysk, aldrig mera, men möjligen något mindre (jfr s. 329). Efter det nämnda året voro Tyskarne uteslutna ur rådet i lagen, ehuru icke alltid i verkligheten; så vidt jag känner var det dock allenast k. Kristiern II — han hade icke öfverdrifven respekt för bestående former — som trotsade lagbudet genom att i Stockholm tillsätta tyske borgmästare.

Stadslagen förutsätter det fall, att en stad icke kunde ega tretiosex personer kompetente att sättas i rådet: »den stad ej hafver ämne

af män, han hafve mindre tal efter hvad han förmår.» Detta var flerstädes händelsen. I brefvet af år 1288 bestämdes för Jönköping rådsmedlemmarnes antal till tolf, af hvilka fyra torde hafva varit borgmästare. En sådan fördelning fastställes åtminstone i k. Kristofers bref af år 1446, hvori han säger, att det var onödigt många rådsmedlemmar i Vadstena; hädanefter skulle der icke finnas mera än fyra borgmästare och åtta rådmän. I Arboga fanns samma antal och att det mindre antalet varit regel i smärre städer, framgår af k. Kristierns bref af 1459, som förunnar Hedemora stad att, i likhet med Strängnäs och Köping, bruka half stadsrätt 'i så måtto att de utkesa och hafva två borgmästare och sex rådmän.'¹

Hela denna samling af personer tienstgjorde emellertid icke hvar år. Der det större antalet fanns, tienstgjorde årligen två borgmästare och tio rådmän, och förekom således en treårig cykel. Der man ej hade mer än tolf i rådet, var cykeln tvåårig: två borgmästare och fyra rådmän tienstgjorde hvar år (eller en och tre).

Ett bättre exempel på den brist af fullständighet och system, som förekommer i medeltidens lagar, kan näppeligen finnas än den omständigheten, att de icke innehålla några bestämda föreskrifter om rådets tillsättande. Visby stadslag föreskrifver allenast, att det nya rådet skulle 'nännas' måndagen i midfastoveckan och fungera från det fjortonde dygnet efter påsk. Den allmänna stadslagen säger: »nu skall man välja borgmästare och rådmän, då skola alle borgmästare och rådmän åtta dagar före sankt Valborgs dag komma till rådstugan; på sankt Valborgs dag (= 1 maj) skall man lysa dem, som valde äro å rådstugan efter gammal stadge.»² Att under medeltiden lagen kunde vara ett och bruket ett annat, synes bäst deraf, att i Arboga skedde ombytena i början af december, på den helige Nicolai dag; först år 1488 beslöt man sig för att till rådsombytet antaga den i lagen fastställda dagen.³

Enligt k. Magni stadga för Jönköping af år 1288 skulle stadens inbyggare utvälja sig tolf rådmän, utan att konungen dervid förbehöll sig någon rätt att deltaga i eller kontrollera valet; nya skulle utväljas hvart år och dessemellan ingen afsättas, 'utan det ske kan genom vår försyn.' Helt visst få vi antaga, att på enahanda sätt hvarje stad, så

¹ Mot slutet af medeltiden uppgaf man de gamla siffrorna. Så bestämdes genom ett kongligt bref af år 1524, att Kalmar stad skulle hädanefter hafva 4 borgmästare och 24 rådmän. Äfven hände det mot slutet af medeltiden att samme borgmästare suto år ut år in.

² Borgmästare och rådmän skulle aflägga följande ed: »så beder jag mig Gud till hjelp och de helgedomar [reliker] jag håller på, att jag skall vara min konung trogen och mot fattige och rike i alla domar följa det rätta och aldrig det vrånga mot mitt samvete och lag, aldrig vrånga lag eller styrka orätt, hvarken för rädsla, veld eller penningegirighet, för afund eller illvilja, för frändskap, sänja eller vänskap, så vare mig Gud huld som jag säger samt.

³ En af handskrifterna till stadslagen (i Schlyters förteckning nr 36) har också sankt Nicolai dag i stället för sankt Valborgs.

snart han erhöU regeringens tillåtelse att insätta ett råd, fick utöfva obegränsad valrätt. Det är möjligt, att i början rådet öfverallt satt allenast ett år, men att döma efter för handen varande omständigheter upphörde de årliga valen tidigt: det en gång valda rådet var permanent och de luckor, som bildades genom medlemmars dödsfall eller genom enstaka personers af särskilda anledningar föranledda utträde, fylldes genom kooptation.¹ Man kan icke gerna på annat sätt förklara lagarnes tystnad rörande val af borgmästare och rådmän.² Vid det årliga bestämmandet af dem, som skulle för året fungera, synes regeringen hafva förbehållit sig åtminstone en kontrollerande myndighet, eftersom det uttryckligen föreskrifves, att när detta bestämdes, skulle fogden vara närvarande. Så mycket är emellertid klart, att sedan rådsinstitutionen blifvit hos oss fullt utbildad, fanns en bestämd skilnad mellan borgmästare och rådmän, så att man icke vid det årliga bestämmandet utsåg någre till borgmästare, andre till rådmän, utan utgjorde borgmästarna en grupp för sig. Detta framgår af de redogörelser, som lemnas för de utomordentliga sammanträden, då hela rådet var samladt, såväl den i vanliga fall tjänstgörande, som den översamma delen. Så t. ex. då år 1420 ett sammanträde hölls af Stockholms magistrat för att gifva hemul åt en ny jordebok för staden — den gamla hade föregående år upprunnit —, infunno sig icke blott de tjänstgörande två borgmästarna och tio rådmännen, utan fyra borgmästare och sjutton rådmän.

Mot slutet af medeltiden synes regeringen hafva eftersträfvat ett mäktigare inflytande på tillsättande af borgmästare och råd³ och detta bemödande synes af städerna hafva rönt ett villigt tillmötesgående. År 1506 vände sig borgerskapet i Vesterås till riksföreståndaren hr Svante Sture med anhållan, att han antingen ville utse till borgmästare 'hvem ers ärlighet vill täckas hafva', eller ock bestämma, att stadens inbyggare skulle 'kesa och kåra efter sin lag och gammal sedvänja.'⁴ Sedan Stockholm hade kommit i k. Gustafs händer efter en långvarig belägring, ansåg konungen sig helt visst hafva grundade anledningar till klagomål mot dem, som dittills hade ledt stadens ärenden. Han »församlade derföre alla borgare på sankt Gertruds gillestuga och der förvandlade Hans nåd rådet och sporde då först borgarne till, hvilka de ville hafva till rådet igen, efter de ej voro tillfreds med dem då i rådstugan suto. Borgarne svarade, att de ville vara med dem tillfreds

¹ Jfr Odhner s. 9.

² I stadslagen förekommer visserligen (jfr s. 375) uttrycket 'välja', men det är der tydligen brukadt på oegentligt sätt (Visbylagen har i enahanda sammanhang det vida korrektere uttrycket 'nämna') och afser skiftet af fungerande sektioner.

³ Det var dervid fråga om nämnaude af nya, icke allenast om bestämmande af de för året tjänstgörande.

⁴ Enligt bref i Sturearkivet. — Regeringens förhållande till magistratens tillsättande under slutet af medeltiden har sin motsvarighet i hennes förhållande vid tillsättande af häradshöfdingar under samma tid.

och dem lydige vara som Hans nåd vorde der insättande.» Konungen nämnde då tre borgmästare och femton rådmän, hvarjämte han bestämde, att sekreteraren Olaus Petri skulle hafva rösträtt i rådet. Andra dagen derefter utnämnde konungen en fjerde borgmästare och valde borgmästarne och rådet derefter med fogdens samtycke två rådmän.¹

Under medeltidens senare del funnos i de danska städerna, i större som i mindre, vanligen två borgmästare och åtta rådmän. K. Hans' stadslag för Danmark af år 1487 talar om två eller flere borgmästare och tio rådmän. År 1526 bestämde k. Fredrik I, att i Malmö, liksom i Köpenhamn, skulle finnas fyra borgmästare och tolf rådmän. Borgmästarne valdes gemenligen af rådet, men konungens stadfästelse erfordrades. Dock erhöll borgerskapet i Malmö år 1526 rätt att sjelft välja sin öfverhet, men miste denna rätt år 1536.²

Medeltiden använde ofta ett *epitheton ornans* vid namngifvande af personer. Derigenom angifves borgmästarens framstående ställning i samhället, ty han kallas liksom andlige män 'hederlig'. Rådmännen deremot heta allenast 'ärbare' eller 'ärsamme' eller 'beskedlige', hvilket sista epithet äfven ganska frikostigt tilldelas borgare, 'våre borgare', såsom de af borgmästare och råd kallas.³

I början var rådet icke direkt aflönadt.⁴ I Visby stadslag heter det, att ingen rådman skall sitta för gods eller för lön. I k. Magni stadslag heter det, att borgmästare skola årligen hafva sex, rådmän fyra mark penningar till 'rådmanskläder', och skulle af detta arfvode hälften lemnas af kronan, hälften af staden. Sannolikt utgingo dessa medel af den uppbörd, som åtminstone i vissa städer delades mellan konungen och staden.⁵ I Arboga var aflöningsättet mera inveckladt, i det borgmästare och råd der uppburo inkomsterna af stadens badstuga, bodar m. m., men antagligen voro de äfven skyldige att underhålla dessa byggnader. Endast under detta antagande kan man förstå rådets hemställan år 1478, att allmogen (borgerskapet) skulle taga till sig stadens badstuga, bodar m. m. och hålla dem färdiga med bygg-

¹ Redogörelsen för dessa förhandlingar förekommer i Olai Petri tänkebok.

² Allen, anf. arbete del 4, s. 88 f.

³ Ett exempel som visar, huru de sedvanliga titlarne kunde användas på ett egenomligt sätt, förekommer i Arboga tänkebok för år 1466. En qvinna i staden anklagade två hr Nils Stures tjänare för att hafva röfvat af henne 12 öre penningar och, heter det, 'de samme gode män' erkände. Höfligheten synes i detta fall öfverdrifven. Kanske beror den här på den farhoga man tydligen hyste i städerna för herretjenare. Som exempel på denna rädsla förtjenar anföras, att då en man vid namn Nils fundbo hade blifvit gripen för ett röfveri och ställd inför rådstugurätten i Jönköping, måste han skaffa sig fyra män, som gingo i borgen för honom, att han ej skulle för denna orsaks skuld fäjdä på någon borgare, som bygger och bor i Jönköping. Under sådana förhållanden kan man förstå betydelsen af den tillåtelse, som fogden Peder hård år 1524 gaf rådet i Stockholm, att gripa de hofmän eller ryttare, som gjorde öfvervåld mot dem som sålde fisk af sumparne. Ehuru förbrytelsen skedde inom stadens område, tillkom dock domsrätten icke rådet, utan skulle de gripne utlemnas till fogden att af honom dömas.

⁴ Indirekt fick det lön genom andel i böterna.

⁵ Enligt konungsbalken kap. 22; jfr i det följande s. 393.

ning samt i stället gifva borgmästare och råd deras lön efter lag. Denna framställning blef dock icke bifallen. Saken torde likväl sedermera hafva blifvit löst, ty år 1487 åtog sig en borgare att bygga upp stadsbadstugan mot rätt att under de följande fem åren uppbära inkomsterna af densamma.¹

Den politiska betydelse, som städerna och derigenom städernas råd hade i Tyskland, kan icke sägas hafva tillkommit de svenska städerna mer än så vida, att staden genom dess råd kunde under de oroliga tider, som så ofta förekommo, inverka på landets öden genom att förklara sig för den ena eller andra parten, liksom äfven, sedan i Sverige riksdagar börjat att hållas, i stället för eller åtminstone vid sidan af herremötena, städerna voro vid dem representerade.² Ju större en stad var, desto mer betydde hans vänskap och desto större vigt kunde tillkomma hans ombud. Stockholm stod naturligtvis främst af alla, såsom den största staden på det svenska fastlandet, och han bar tydligen, ehuru konungarne der ej egde stadigvarande bostad, i viss mon karaktären af hufvudstad. Riksrådet bestämde år 1473, att guldsmederne i Uppland skulle en gång om året låta sina vigter justeras af guldsmedsembetets verkmästare i Stockholm samt lemnade åt Stockholms guldsmeder och deras verkmästare uppdraget att, då de vid de stora marknaderna träffade guldsmeder från olika delar af landet, tillse, att ingen af deras embetsbröder hade 'ogillt silfver eller guld eller orättfärdig vigt'; ej heller fingo borgmästare eller råd i Upplands uppstäder gifva burskap åt någon guldsmed, förr än denne inför embetet i Stockholm gjort fyra mästareprof. Detta sistnämnda stadgande torde hafva berott derpå, att i de smärre städerna fanns ej tillräckligt många mästare, för att de skulle kunna på ett tillförlitligt sätt pröfva dugligheten hos dem, som begärde inträde i embetet.³

Ännu mera framstår Stockholms företråde genom följande tilldragelse. En borgare i Arboga vid namn Ravid, som den ena gången efter den andre utmärkt sig genom illvilligt sinnelag och smädande ord, hade år 1470 uttalat en önskan, att 'alle de herrar i Sverige voro, skulle vara i helvete', och att 'vi hade de tyske män igen, då fingo vi lag och rätt i Sverige.' Detta hans 'öärliga tal' innebar tydligen

¹ Om de inkomster, som borgmästare och råd hade i de danska (således äfven de skånska och halländska) städerna, jfr Allen, *De tre nordiske Rigers Historie* del 4, s. 92 f.

² I Danmark plögade ombud för städerna samlas för att rådgöra om sina gemensamma angelägenheter. Så medgaf k. Hans år 1501, att de skånska städerna fingo sända ombud till ett möte, som ärligen hölls i Lund den 29 juni (Allen, *anf. arb.* del 4, s. 29). För de svenska städerna känner jag icke formliga privilegier i detta syfte, men städernas ombud brukade rådpläga med hvarandra å de större marknaderna.

³ I Arboga funnos dock ett år åtminstone fem guldsmeder.

högförräderi och ansågs derföre kräfvä en särskild domstol, i hvilken togo del riksråden samt borgmästare och råd i Stockholm.¹

Såsom representanter för stadens enhet och sjelfständighet inom de af lagen och privilegiebrefven utstakade gränserna skulle borgmästare och råd vaka öfver stadens rättigheter, att de icke kränktes af någon, hvarken af regeringens ombud eller af andra kommuner eller af enskilde. Särskildt uppenbarar sig denna rådets omsorg i frågor rörande handeln, så mycket mera som landhandeln aldrig kunde helt utrotas och som genom kongliga privilegier den ena staden gynnades mer än andra. Så t. ex. var det en lång tid förbudet för städerna vid den Bottniska viken att drifva sjelfständig handel på utlandet; de måste föra sina varor till Stockholm eller Åbo, och der måste de förse sig med utländskt gods. Icke alltid funno sig de norra städerna i denna blygsammare rol, de trotsade lagen, och dessutom synes regeringen icke alltid hafva konsekvent upprätthållit lagens bud och häfden.²

Rådets administrativa myndighet, till en del under medverkan af fogden, var mycket omfattande. Det hade uppsigten öfver handel och rörelse och allt hvad dermed stod i sammanhang, mått, vikt, förköp, svek och falskhet, utförsel, pris på främmande varor, vidare öfver byggnadsväsende, gator, broar, renhållning, öfver vakthållning och brandväsende, öfver frid och rättssäkerhet, offentlig sedlighet och välgörenhet, öfver inkomster och utgifter. Rådet hade att gripa in i familjens förhållanden genom kontroll öfver arfskiftena. De flesta af dessa makt-påliggande uppdrag får jag i det följande tillfälle att beröra; den, som

¹ Enligt Arboga stads tänkebok för år 1471. I Stockholm var naturligtvis oftare än i andra städer, tillfälle för regeringen att gripa in i stadsrådets arbete. Efter Peder sunnanväders uppor inställdes mästern Knut på Stockholms rådhus inför konungen, riksråd, borgmästare och råd, för att undergå ransakning.

² I stadslagen heter det (köpmålalbalken kap. 31): alle af Finland (utom Åbo bymän), af Nyland, Roden, Helsingland eller Gestrikland skola ej drifva sin marknad med skepp utom i Stockholm. Det oaktadt utfärdades år 1476 för staden Raumo ett privilegiebref, i hvilket talas om rätt till in- och utrikeshandel. År 1503 förböd hr Sten Sture Norrländingarne — till Norrländingarne räknas i brevet Öregrund, Östhammar, Gefle, Ulfsby och Raumo — att segla utländes, till Lübeck, Danzig, Reval o. s. v. Stockholm och Åbo till förfång. Egendomlig är den farhoga, som man en tid hyste för den i våra dagar oansenliga staden Öregrund, hvilken år 1491 hade blifvit anlagd i sjelfva hafsbandet (jfr s. 31). Nyårsdagen år 1508 hade menigheten i Stockholm sammankallats i sankt Gertruds gillestuga, för att svara på riksföreståndarens begäran om mera krigsfolk. Svaret blef icke uppmuntrande: det nyss från Kalmar återkomna folket var olönad och bergningen var klen; strax talade de uppenbarligen öfverljudd om Öregrund, de ville dit der bergningen är — såsom ock vi [= rådet] ofta för eder ärlighet och flere gode herrar klagat hafva, att de hafva bergningen och vi tungan. Om ej råd kan finnas med detta Öregrund, då är hvar köpsven hädan af staden och seglar dit i fastan vid första öppna vatten; här är 'allaredan en stor del af dem i staden, som dit akta sig och skicka sin köpslagan förut till händer mot öppet vatten. Här af staden var ej i detta år mera än en skuta till Riga och samma tid voro tre skepp der från Öregrund.' Senare på året skriver rådet: om ej ändring göres med Öregrund, då är fruktande, att här må varda en öde stad yttermera än här nu är. Våre unge borgare äro platt af staden strax med första före i vinter in mot Öregrund, Gefle och annorstådes i Norrlanden, der de kunna utsegla i första öppet vatten' (handlingar i Sturearkivet). Äfven från Uppsala klagades öfver Öregrund.

redan nu önskar finna exempel på dem, hänvisas till framställningen i professor Odhners flere gånger anförda arbete (s. 44 f.)

I sin första period måste de svenska städerna hafva utgjort integrerande delar af landsbygdens judiciela områden; tvister eller brott, som förekommo i staden, afdömdes på häradets ting. Ju mera städerna och det för dem egendomliga utvecklades, desto fortare måste en skilsmessa uppstå: förhållandena i staden voro så olika de ursprungliga, på landet rådande, att en utbrytning ur häradets domvärja blef nödig: staden måste hafva en egen domstol. Detta steg torde hafva tagits redan innan det tyska inflytandet gjorde sig gällande och stadsdomstolen i hans första gestalt stod på fullständigt inhemsk botten, han var bildad i öfverensstämmelse med de allmänna rättsedvänjorna. Som ett minne från denna tid anföres k. Magnus ladulås' bref, i hvilket han stadfäster för Jönköpings inbyggare 'deras gamla statuter och privilegier att lag gå eller ed göra med tolf män eller med sex män eller, om behof göres, med tjugofyra, (DS nr 3019). »Ur en sådan edgårdsmannanämnd, säger Odhner, i anslutning till Schlyters åsigt, har domstolsnämnden uppkommit i vår rättsförfattning, och dessa båda kunna ej alltid i landshapslagarne åtskiljas.»¹

Sedan efter utländskt mönster staden hade fått ett råd, öfvergick till detta skyldigheten att döma, ehuruval äfven stadslagen omtalar tre-, sex- och tolfmannanämnder. Rådsdomstolen bestod af fogden samt de för året fungerande borgmästarne och rådmännen. Dock synas äfven andre rådsmedlemmar hafva kunnat deltaga,² hvarjämte i högviktiga fall personer utom magistraten inträdde i domstolen. Om domstolens befogenhet, om rättegångssättet samt om vad mot rådets dom får jag tillfälle att tala i nionde boken.

Stadslagen omtalar äfven en lägre domstol, som hölls 'ute å torget' samma dagar som rådstugurätten satt. Det heter (rådstugubalken kap. 5)³,

¹ Då Odhner finner spår af samma förhållande i k. Magnus Erikssons privilegiebref af år 1349 för Jönköping (»man finner den dömande och administrerande myndigheten skilda och den förre representerad af en nämnd» (s. 8, jfr s. 12), har han blifvit vilseledd af ett felaktigt referat af handlingen i *Handlingar rörande Skandinaviens historia* del 32. s. 373, der det heter, att böterna för förbrytelser mot denna förordning utkrävas af tolfmännen, fogden och utsedde män af borgarne samt tvänne pålitliga män af konungens större nämnd. Odhner antager, dock med en viss tvekan, att tolfmännen äro de af k. Magnus ladulås anbefallte tolf rådmännen och lemna derhän, huruvida med konungens större nämnd menas räfstetingsnämnden eller stadens särskilda domstolsnämnd, hvilken fått heta konglig på den grund, att städerna numera voro underkastade konungens speciela uppsigt; han finner denna organisation 'ganska egendomlig.' Ifrågavarande bref har sedermera blifvit tryckt (DS nr 4483) och innehåller det i otvetydiga ordalag, att böterna för landsköp skulle från förbrytare utkrävas af tolf personer i häradet, der vederbörande bodde (per duodecim de provincia. quam inhabitat), fogden, särskildt utsedde borgare och två af konungens större 'nefnda.' Här är således fråga om förbrytelser på landet och ingalunda om en organisation af stadens myndigheter.

² Jfr Odhner s. 59, anm. 7.

³ Det står visserligen på det anförda stället 'tre skola fogdarna vara, en å konungens väg nar och två rådmän' o. s. v. Professor Schlyter antager, helt visst med fullt skäl, att en misskrifning här föreligger, och lemna den tolkning som å nästa sida återgifvits.

att denna domstol skulle bestå af tre domare, en fogde å konungens vägnar och två rådmän å stadens vägnar, en svensk, den andre tysk. Fogden, som här uppträdde, är tydligen icke konungens fogde, som vid samma tid måste vara på rådhuset, utan byfogden. Från denna domstol på torget kunde man vädja till rådhusrätten.

Denna domstol synes vara lånad från Visbylagen, der det heter (II 12): »fogdarne skola alltid sitta när de döma och de skola alltid hafva med sig sittande två rådmän, om det är om dagen, likaledes om natten, om de kunna få dem; kunna de ej få dem, så tage de två besutne borgare.»

Fogdedomstolen omtalas ibland såsom den lilla rätten (t. ex. år 1517). Omfånget för hans befogenhet omtalas ej i lagarne och framgår ej heller af de få urkundställen der han omtalas.¹

Rådet hade äfven exekutiv myndighet och en viss lagstiftningsmakt, hvilken dock i det svenska fastlandets städer torde i det närmaste hafva inskränkt sig till utfärdande af ordningsstadgar,² hvilka kungjordes i burspråken.³

Utom fogdar, borgmästare och råd hade staden många tjenste- och förtroendemän.

Staden hade en skrifvare, äfven kallad sekreterare, som kunde vara en andlig man, men ingalunda behöfde vara det. Stadslagen föreskrifver, att han skulle vara till börden svensk. Det s. 329 anförda klagomålet gifver vid handen, att detta icke alltid var händelsen. En af de Stockholms stadsskrifvare som omtalas i bevarade handlingar, hade ett tyskt namn, men de skrifter, som han lemnat efter sig, visa, att han åtminstone kunde skriva svenska; jag har redan talat om honom s. 346. Skrifvaren måste naturligtvis hafva en del kunskaper, men att dessa icke alltid, framför allt i de mindre städerna, voro stora, röjes bland annat deraf, att stadsskrifvaren i Arboga år 1453 stafvade de latinska orden *quasimodo geniti*, hvilka ofta förekomma

¹ I detta sammanhang förtjena följande fall att omnämnas, alla tagna ur Olaf Petri tänkebok. En gång upplät en person 'ute för rådet' en tomt åt en annan och vid samma tid stodo några personer 'för en del af rådet utanför rådstugan' och återtog sin klagan öfver ett husköp (ärenden af samma slag behandlades annars inne i rådstugan). Något senare anmälte fogden, en borgmästare och en tredje person (rådman?) inför rådet, att en person i deras åhöra gifvit en annan handen till förlikning 'utanför rådstuguporten.' Följande år (1526) stod en man 'utanför rådstugan, der mesta parten af rådet satt med fogden på bislagen' (om detta ord mera framdeles) och gjorde der en officiel anmälan.

² I Hansestäderna hade rådet en mycket vidsträckt lagstiftningsmakt, och sådan tillkom äfven rådet i Visby, hvilket (I 1 § 8) hade rätt att i lagboken inskrifva de nya bestämmelser som rådet fattat.

³ Burspråk, det plattyska *bursprake*, moderniseradt *baursprache* (i hvilket ord *baur* icke betyder bonde, utan borgare), på latin *burgiloquium* eller *civiloquium*, betyder 1. en sammankomst af borgerskapet, 2. de vid en sådan upplästa stadgarne, 3. den ort, från hvilken uppläsningen försiggick (vanligen ett utsprång på rådhuset). Ordet, som åtminstone icke var vanligt annat än i medeltidens senare del, förekommer i Sverige från mitten af 1400-talet och användes hos oss ytterligare för att beteckna sammankomst i allmänhet.

såsom beteckning för en söndag, på följande barbariska sätt: qwasamoniti genitha.

Namnet antyder, att hans förnämsta uppgift var att skriva, och hans konst skulle i främsta rummet egnas stadens böcker. När det talas endast om stadens bok torde dermed menas den äfven s. k. tänkeboken, motsvarande vår tids protokoll, i hvilka inskrefvos de ärenden, som förehades i rådets sammanträden. Ur denna bok infördes sedermera, när bokföringen gjordes fullständig, allt som rörde jordegendom i staden, reglerande af förmögenheten mellan makar o. d. i en särskild bok, som kallades jordeboken. Slutligen funnos äfven särskilda böcker för en del af stadens uppbörd och utgift, d. s. k. skotteböckerna.¹ Så snart andra skrifter af officiel natur skulle utfärdas (handlingar, skrån o. d.) måste äfven stadsskrifvaren göra tjänst.

För Stockholm finnas bevarade två jordeböcker omfattande perioden 1420—1497, två skotteböcker, omfattande åren 1501—1509 samt 1516—1524, en tänkebok, skriven af Olaus Petri under åren 1524—1529.² För Kalmar finnes en tänkebok, som innehåller några anteckningar från åren 1381 och 1384 (på plattyska) samt sammanhängande anteckningar för åren 1402—1490, först på latin, från 1421 på svenska. För Arboga finnes i behåll tänkeboken från 1451 och till medeltidens slut, för Jönköping från 1456. Professor Odhner omtalar äfven en tänkebok för Norrköping från början af 1400-talet.³

Stadsskrifvaren hade att föra skotteboken. Han hade äfven, efter stadslagen, att deltaga i uppbörden. Åtminstone på några ställen hade man till den kista, i hvilken förvarades stadsboken, stadens signet och privilegier, tre nycklar, och var då alltid en anförtrödd åt skrifvaren.⁴ Han var sålunda en högt betrodd person och ungefärligen jämngod med rådmännen.⁵ Han uppbar årslön (i början af 1500-talet 50 mark) och hade många tillfällen till sportler. Någon gång hade han ett af staden aflönadt biträde.

Ju längre tillbaka vi gå, desto sannolikare var det, att stadsskrifvaren skulle vara lika hemmastadd i tyska som i svenska. Under 1520-talet synes förhållandet hafva förändrats, ty då fann man sig nödsakad i Stockholm att antaga en tysk skrifvare, hvilken gjordes fri från skott

¹ Förhållandet mellan de olika böckerna har varit missförstådt (jfr t. ex. Odhner s. 54), emedan man utan urskilning kallat Stockholms stads böcker från medeltiden tänkeböcker. Det äldsta bandet, omfattande åren 1420—1474, kallas visserligen å första sidan 'stadsbok', men inuti erhåller det ofta det speciellare namnet 'jordebok' (t. ex. min upplaga s. 260), liksom i jordeboken bestämt uppgifves, att hon skrefs ut ur tänkeboken.

² Om de många stadsböcker som Stockholm förlorat sedan utgången af förra århundradet, jfr lektor Murbergs uppsatser i k. Vitterhets Historie och Antiquitetens Akademiens *Handlingar*.

³ Af dessa böcker har jag genomgått de för Stockholm, Arboga och Jönköping.

⁴ Jfr Schlyters upplaga af stadslagen konungsbalken kap. 3 A anm. 18, kap. 38 anm. *n* och *o*.

⁵ Jfr stadslagen konungsbalk kap. 12 (§ 2, 3).

samt från vård (d. v. s. skyldigheten att deltaga i stadens vakthållning) och dagsverken.¹

Af vigt vore äfven stadens kämnärer. Namnet synes vara en förvrängning af det latinska *camerarius* och torde således allra först beteckna en befattning med stadens drätsel. Också heter det i stads-lagen (konungsbalken kap. 18): »af alla stadens ingälder, hvilka de helst äro, såsom af saköre, klädeshus, vågen, eger konungen att taga hälften och staden hälften, och dessa ingälder upptage stadens kämnärer med stadens skrifvare eller två andre rådmän och göra fogden och borgmästarne räkenskap åtta dagar före sankt Valborgs dag och stadens skrifvare skrifve det och hafve deröfver räkenskap.» Af föreskriften 'kämnrer eller två andra af rådet', synes det, som om kämnärerne alltid voro rådmän, men att så icke nödvändigt var händelsen, framgår deraf, att år 1524 togs utom rådet till kämnär Anders bottenkarl — ett val som icke tyckes hafva varit riktigt godt, ty han gaf anledning till klagomål. I slutet af samma år klagade en person, att Anders kämnär hade sagt till honom, att 'han hade en jute i sig' — en stor skymf under denna tid, då man hade färskt minne af ovänskapen med Danskarne. Anders medgaf riktigheten af käromålet, men då klaganden bad honom gifva bevis eller stå den rätt som vederborde, svarade Anders, att lagen vore honom för svår, han hade icke ment något ondt, det var ett förfluget ord, han sade sig ej veta med klaganden annat än ära och dygd. En sådan afbön måste kallas kvalificerad och ansågs äfven af rätten som sådan, hvarför rådet, för att hjälpa sin kämnär, stod upp och bad fogden och målseganden denna gång hafva öfverseende. De hade dertill icke lust, men läto sig till sist bevekas.²

Med all uppbörden hade dock de två kämnärerne icke att göra, då det staden odeladt tillfallande s. k. skottet uppbars, såsom vi se af Stockholms böcker, af särskilda skottherrar eller skottmän. Deremot synas kämnärerne genom sin befattning med sakörena hafva fått utvidgad verksamhet. Det heter i Stockholm år 1524 icke endast, att kämnärerne skulle 'beskatta' en som blottat vapen, utan ock att de skulle biträda målsegaren vid beläggande af qvarstad å omtvistadt gods, ja till och med att de erhöllo i uppdrag att förlika två grälände hustrur. Detta förlikningsuppdrag synes hafva ingått i deras pligt, ty vi finna i tänkeboken för år 1525 antecknadt, att kämnärerne gäfvu varningar: »kämnrer sade Mickel till, att han skulle styra sin mun till godo eller der skulle något vidgöras.» Enligt skomakarnes skrå ålåg det

¹ Olai Petri tänkebok s. 342.

² Det oaktadt har Anders bottenkarl bibehållits som kämnär. År 1526 tilltalades han nämligen af fogden Peder Hård, för det han tagit i tull af bottenkarlarne (d. v. s. folket från Norrbotten) en penning af hvar tunna. Om en annan förseelse, som han begick samma år, se i det följande s. 397.

äfvén kämnärrerne att, på anmälan af skomakareåldermannen, beifra olaga skohandel.

I närmaste sammanhang med deras 'kammar'göromål står deras skyldighet att vaka öfver rådhusets inredning, hyende, stop, fotapannor o. s. v. Som de hade papper att taga vara på, egde de ock ett arkiv, som dock ej var större än att det förvarades i 'kännärsasken.'¹ Att döma efter redovisningarna i skotteböckerna gick en betydlig del af stadens utgifter genom kämnärrernes händer.

Under en senare tid fingo kämnärrerne äfvén domsrätt och gingo då in i den 'lilla rätten', som derefter kallades 'kännärrätt.'

I Stockholm tillsattes årligen fyra skottherrar för uppbörd af borgares skattebidrag för stadens ändamål. Två af dem borde tillhöra rådet, två menigheten. Om deras verksamhet skall jag snart tala i sammanhang med redogörelsen för städernas finansväsende. De voro sjelfva fritagne från erläggande af skatt

Stadslagen föreskrifver, att tullskrifvaren skulle vara svensk. Den s. 329 anförda klagoskriften talar om 'det stora tulldömet' och 'den lilla tullen' såsom bortgifna åt olika personer. Om skilnaden mellan den stora och lilla tullen får jag tillfälle att framdeles tala i sammanhang med handelsförhållandena.

Vårdskrifvaren hade befattning med vården eller vakthållningen i staden; gränserna för hans tjänst omtalas ingenstädes med bestämdhet. I Stockholm åtnjöt han i början af 1500-talet en årlig lön af 30 mark (under det stadens smed hade 40 mark om året); dessutom hade han, liksom hans hustru, dräng och piga, extra inkomster i sammanhang med uppbörden af skottet.

Rådet och fogdarne hade för verkställande af deras befallningar svenner, som genom de åligganden de hade, kommo i närmaste beröring med menigheten. Obehagliga för en och annan voro väl de flesta af deras uppdrag; stundom bidrog vederbörandes personlighet till att minska de sympatier, som de eljes möjligen kunnat vinna af de rätt-tänkande. År 1483 gingo borgarne i Arboga in till rådet med förklaring, att de ej längre ville hafva bysvennen, 'ty han slåss.'²

Af dem, som stodo direkt under rådet, var bödeln eller mästermannen den lägste i social ställning. Han hade i Stockholm boställe i närheten af kyrkan och slagtarbodarna, i norr om Köpmannagatan, och sin tjänstverksamhet utöfvade han vid kåken eller stupan å stortorget eller på afrättsplatsen utanför staden. År 1524 blef en man vid namn Matts jute af rådet i Stockholm antagen till mästerman, man tog honom dervid i handen och förhöll honom, att han icke fick utöfva sin tjänst utan att dertill hafva erhållit befallning. Som platsen

¹ Äfvén detta efter Olai Petri tänkebok.

² År 1474 kastade i samma stad bysvennen en knif in i en bod, för att såra en vederdeloman.

icke gaf heder, så var det ej heller alltid personer af bästa fräjd, som antogo honom. I Arboga hände det år 1470, att en inför rådhusrätten inställd tjuf genom bekännelse väckte klagandens och menighetens medlidande, så att man för honom fällde förböner. Också mildrades hans dom: på hans kropp blef visserligen stadens märke inbrändt, men han slapp att mista öronen. Derutöfver blef han på egen begäran antagen till bödel. Äfven en sådan man, som hade att verkställa den menskliga rättvisans yttersta bud, hade svårt att genom allvaret i sitt yrke dragas ifrån det föregående livvets onda vanor. Så gjorde sig mästermannen i Jönköping skyldig till stöld år 1513 och 'dömdes honom örat af och stadsmärket på'.

Jag gör dem, som jag nu kommer att nämna, min ursäkt för det jag låter dem komma omedelbart efter bödeln, efter en man, som ansågs ärelös och med hvilken man icke kunde umgås utan att varda smittad. Men bödeln, liksom de före honom omtalade, hade en verklig tjänst med aktiv verksamhet att sköta. De följande voro mera förtroendemän, som voro anställda för att utöfva kontroll, eller sådane, hvilkas vanliga verksamhet ibland togs i anspråk för rådets och stadens räkning.

Synnerligen många voro desse förtroendemän i Arboga. De årligen i tänkeboken förekommande listorna visa, att antalet uppdrag ibland voro flere, ibland färre; dervid behöfva vi dock icke uppehålla oss nu. Här omtalas utom de två borgmästarne, fyra rådmännen och två kämnäerne fyra tavernsmän, som skulle hålla herberge åt vägfärande, fyra fodermarskar, två syllsättare, fyra köttmångare, tre eller två bagare, två brödsådare, fyra fjerdingmän, två vårdskådare, en vägare, en som märkte span och bismare, vidare åkare, brandskådare och byggmästare. I Stockholm omtalas fraktherrar, broskådare, äfven kallade brokikare, broskötare, brovaktare och brorensare, bomslutare, smeder och timmermän.¹ Äfven dragareembetet hade vissa skyldigheter med afseende på stadens renhållning. I stadslagen omtalas tavernare, åtta fjerdingmän (två i hvar stadsfjering eller kvarter),² två vårdättare, två rättare till vigt, två märkesmän, två byggmästare.³

Syllsättarne⁴ hade i uppdrag att när en tomt öfvergick i ny egares hand, mäta hennes längd och bredd. Måtts tagande och angifvande fordrades af gammalt, men bestyret dermed hade i början varit öfverlåtet åt grannarne till tomten, hvilka ju voro direkt intresserade i de närliggande tomternas rätta begränsning. Först ganska långt fram under 1400-talet begynna syllsättarne uppträda jämte grannarne eller

¹ Stadssmeden hade 40 mark i lön och fria släggkarlar. Timmermännen hade 18 mark i lön. En svärdfjare omtalas i Stockholms skottebok för år 1576 såsom 'fri *pro gladio*'.

² I ett bref af år 1317 omtalas fogden och fjerdingshöfdingarne i Linköping.

³ För staden verkade äfven presterskapet, klockarne, tornvaktarne och skolmästarne, men de böra omtalas i annat sammanhang.

⁴ Syllsättare voro helt visst de tomtaskådare, som omtalas i Jönköping år 1481.

ensamme vid sådan förrättning. Om fjerdingmännen säger stadslagen (byggningsbalken kap. 22 § 5): »hvar stad skall skiftas i fyra fjerdingar och i hvar fjerding skall stadgas hvart år, då rådmän skola väljas, två hufvudmän, så att, när eld varder lös, skola sex af dessa åtta och åtminstone en man af hvar gård i de tre fjerdingar, der de sex äro, komma med yxa, ämbar, stege och käxe (brandhake) för att släcka elden om de orka, och folket, som bor i den fjerde delen skall med sina två hufvudmän hjälpa sitt gods undan elden. Härvid är framdeles att märka, att de sex och deras allmogē skola af gårdarne närmast elden eller hvar de bäst komma åt kasta kull så mycket som behöfves och hvar skall efter sin förmåga släcka och hjälpa, att elden icke kommer längre; dessa gårdar skall den allmogen, som det ej brann för, åter uppbygga lika goda som de förut voro, och skall dervid såväl den, för hvilken det kastades ned, som den för hvilken det stod kvar, bidraga och gifve den mera som mera har efter marktal, och gifve lika ut den, som ingen gård har i staden, som den hvilken har gård.» Fjerdingshöfdingarne, hvilka funnos redan före införandet af stadslagen (jfr föreg. sida anm. 2), skulle äfven jämte borgmästare och råd fyra gånger om året granska brandredskapen. Detta deras uppdrag var i andra städer upplätet åt brandskådare. Fraktherrar omtalas i Stockholms stads privilegium af år 1529; de hade att upptaga skepps- och hamnumgälder samt att anordna skeppsfrakter. Broskådarnes nytta är tydlig i synnerhet i de städer, som hade ett långsträckt hamnområde; deras vexlande namn antyder, att deras uppdrag icke inskränkte sig till blotta besigtigandet. Bomslutarne i Stockholm skulle vaka öfver de bomar i den staden omgifvande pålningen, genom hvilkas öppnande man kunde bereda fartygen tillfälle att lägga sig på insidan af pålraderna, hvarest de voro bättre skyddade såväl mot elementen som mot människors illvilja. Enligt stadslagen skulle alltid finnas två byggmästare, utan hvilkas tillkallande ingen fick rifva eller bygga ett hus. Det synes dock, som om icke alla städer haft byggmästare i denna mening. När i Arboga jordebok någon gång omtalas byggmästare, synas de haft till uppgift att vaka öfver de för stadens säkerhet nödiga befästningsarbetena.¹

I vissa fall nämndes utomordentliga kommissioner. Särskildt i Arboga synes man hafva haft förkärlek för sådana. Der skulle tolf personer gå omkring och panta efter skatten, der skulle tolf anordna de trupper, som skulle af staden sändas ut i örlog eller, som det den tiden hette, 'i min herres resa', der skulle tolf se till om en byggnad var rätt byggd, der skulle en kommission gå att ransaka stadens grop, om han var gill eller ej. Der skulle tolf gå om byn att skåda vårdtunnor och olaga eldstäder -- det är möjligt att jag har glömt anföra något fall.

¹ Bugomestare för stadens byggning kring om staden (år 1463).

Så var borgaren på alla sidor begränsad och kontrollerad i sitt uppträdande. Myndighet mötte honom till höger och venster, myndighet, som måste respekteras, och som han helt visst i allmänhet, i känsla af ordningens nödvändighet och för öfrigt emedan en annan tingens ordning under den egentliga medeltiden var otänkbar, med nöje respekterade, så vidt han ville sitt och samhällets bästa. Men äfven den klokaste och ärligaste kunde någon gång blifva förargad på det myndiga rådet och dess tjänare. Det var dock ett slag af tjänare, på hvilket han aldrig kunde stöta sig, emedan deras tjensteutföring aldrig kunde komma i kollision med hans eget välbefinnande och nöje — jag menar stadens lekare eller musikanter.

Vi hafva talt om de två förnämsta beståndsdelarne af borgerskapet, nämligen köpmännen och handverkarne. För ett ögonblick må vi nu åter betrakta borgerskapet såsom en menighet ställd i ett visst förhållande till det styrande rådet.

Trots alla olikheter mellan köpmannen och handverkaren, trots alla skrán, trots den menliga skilnaden mellan fattig och rik bildade dock menigheten i en stad en homogen massa, sammansluten genom nödvändigheten att upprätthålla stadens intressen gent emot alla andra, som på dem kunde göra intrång. De gemensamma intressena voro starka nog att göra sig gällande, ehuru det må medgifvas, att i vissa fall voro de faror man hade att bekämpa icke synnerligen svåra. Jag talar icke om omöjligheten att utrota hemslöjden på landet eller rättare dennas öfverdrift (ur stadssynpunkt), som ledde till oloflig handel, ej heller om de ingrepp, som gjordes i städernas handelsprivilegier genom prelaternas och det världsliga frälsets anspråk, utan allenast om förhållandena inom staden. Under en tidig del af våra städers historia mötas vi af ett förbud för frälset att besitta jord i Stockholm.¹ Ungefär ett fjerdedels sekel derefter (år 1335) klandrades, att adel och prester åtminstone i Uppsala på sina köpta gårdar ville fritaga näringsidkaren från stadens kronoutskylder, men stadens fri- och rättigheter torde knappast hafva blifvit genom sådana bemödanden kränkta. Under den följande tiden har jag icke kunnat finna någon för stadens bestånd och välfärd farlig konflikt mellan borgerskapet och det inom staden bosatta frälset.² I Stockholm synes det världsliga frälset hafva innehaft ytterst få gårdar³ och förhållandet mellan borgerskapet och

¹ Det härom af hr Tyrgils Knutsson utfärdade brefvet, som varit i Stockholms stads egor, är förloradt, men i en gammal förteckning (tryckt i min upplaga af *Stockholms stads jordebok* del 1, s. 441) omtalas förbudsbref om gårdars och tomters säljande i Stockholm och på malmerna till krigs- eller andliga stånden, utgifvet af marskalken Thorkel Knutsson, utan årtal.

² I Uppsala synes frälset hafva vållat obehag. Professor Odhner anför ur stadens privilegiebok en klagan från början af 1400-talet, att der bo många, som vilja njuta, men få som vilja skjuta och till skatt hjälpa.

³ I Stockholms jordeböcker från 1400-talet omtalas en och annan frälseman som husegare i Stockholm. I skotteböckerna från början af 1500-talet har jag icke

det adliga frälset var så godt, att på den äldre hr Sten Stures tid erhöill en borgare i Stockholm vid namn Matts Lydeka adligt sköldebref.¹ Deremot hade kyrkan och de andlige i Stockholm och sannolikt öfverallt i städerna många hus och räntor. Detta synes hafva vållat någon oro, vi finna åtminstone, att regeringen vid ett tillfälle var betänkt på att inskränka de andliges rätt i detta afseende, men det torde hafva stannat vid afsigten.²

För att blifva borgare i en stad måste man genom arf, gifte eller köp hafva kommit i besittning af jordegendom inom densamma eller ock hafva i laga stadgad ordning vunnit burskap.

I stadslagen (konungsbalken kap. 15) heter det, att den, som vill blifva byman, gäst eller bymans sven, skall lägga fram för fogden och borgmästaren fem öre penningar och skall ställa borgen, att han skulle förblifva byman åtminstone sex år. Af den nye borgaren kräfdes följande ed: »jag beder mig Gud så hjelpa och alla helgon, att jag vill och skall vara min konung trogen och upprätthålla efter min förmåga all stadsrätt och hjelpa mine bymän in- och utländes och dem hvarken nedtrycka eller förderfva».

Enligt lagen skulle burskap sökas af en hvar, som var sin egen man och hade intill tre marks förmögenhet eller i vederläggning (d. v. s. i bolag med en annan) hade 20 mark.³ På grund af den stadgade burskapsafgiften kallades alla dessa borgare, som icke egde grund i staden, femöresborgare.

Mot medeltidens slut gynnade man allt mera de husegande medlemmarne af borgerskapet. Enligt stadslagen voro de besutne borgarne valbare till rådet, de fingo aflägga ed utan att ställa borgen, de hade rätt att bära vapen⁴ o. s. v. Äfven hugnades de, åtminstone i vissa städer, med ännu större förmoner, såsom tullfrihet, frihet från häktande o. d.⁵ Man var angelägen att få ett förmöget och pålitligt borgerskap och derföre lade man allt större vikt vid besutenheten.

kunnat finna i listorna å de skattbetalande ett enda namn, som synes tillhöra en riddare eller väpnare. Visserligen omtalas under loppet af flere år 'riddarefrun', men det är mycket möjligt, att vi här hafva för oss ett öknamn, ty dels är den skatt, som 'riddarefrun' erlägger ganska obetydlig (allenast 2 öre penningar), dels står i anteckningarna för år 1504 'Kadrin spileres ridder' (se min upplaga af *Stockholms skottebok* del 1, s. 131).

¹ Ur sköldebrevet, som förvaras i riksarkivet, är vapenskölden afbildad i min del af *Sveriges Historia* del 2, s. 386.

² En rådman i Stockholm skänkte år 1400 till en andlig stiftelse räntan i ett hus, men omtalar i sammanhang dermed möjligheten, att regeringen ej längre ville tillåta kyrkor eller klerker att hafva räntor i staden.

³ Ville man bevara burskapet, fick man icke stå i beroende af en utländsk stad. Rörande en borgares förhållande till andra städer, jfr Odhners framställning s. 76.

⁴ Denna rätt tillkom dock äfven den, som 'orkade till 40 mark rörligt gods' (rådstufvobalken kap. 34). På rådhuset och vid festliga tillfällen var det alltid förbudet att bära vapen.

⁵ Jfr Odhner s. 75. I privilegiebrevet af år 1473 för staden Götaholm (sedan kallad Ny-Lödöse) lofväs den tillämnade staden samma tullfrihet som i Stockholm och annorstädes i svenska sjöstäder.

Så t. ex. fordrades år 1536, att skräddaremästarne skulle vara besutne.

Denna sträfvan från regeringens sida visar sig äfven i opposition mot de icke besutne, mot femöresborgarne. År 1491 hölls af lagmannen hr Arvid Trolle en ransäkning rörande embetena i Vadstena, 'hvilka, staden och hans inbyggare till förfång, icke uppehöllos så som det borde vara efter riksrådets bref och stadsbokens innehåll.' De många femöresborgarne, lösa karlar och qvinnor, som kommo från landsbygden och satte sig ned i staden i stort armod och fattigdom, voro andre gode borgare i staden till stort men och hinder och ljögo dandemän deras gods och penningar mångenstädes af, hvarigenom staden skadades, under det landsbygden flerestädes blef folktom, riket till stort men. Derföre skulle borgmästare och råd hädanefter göra sin ed full och så beställa, att hvart embete blefve så i sitt stånd som tillbörligt och tillskickadt är; häri skulle de icke låta sig förhindras af några privilegier. År 1521 gaf k. Kristian II rådet i Stockholm rätt att hindra den köpenskap, som de femöresborgare bedrifva, städerna till stor dräplig skada och förderf. K. Gustaf hade, på grund af klagomål från Stockholm och andra städer, tillsatt en kommission, som skulle afhjelpa hvarjehanda olägenheter och blefvo de af kommissionen fattade beslutet af konungen stadfästa den 29 september 1531. Till dessa beslut hörde äfven följande: »de femöresborgare läggas af allestädes, desslikes inhysesmän och månglare, som icke förmäkta hålla hus eller hem, utan göra stort ököp i alla städer. ¹»

Stadens borgare, som icke inför rådet förklarar sig önska befrielse från sitt burskap, hade skyldighet att infinna sig vid 'bymotena', för att der få del af eller taga del i allmänvigtiga ärenden. Att besöka ett sådant sammanträde, som oftast hölls i någon gillestuga (sankt Gertruds eller sankt Karins) — rådhusalen kan således icke hafva varit synnerligen stor — var icke allenast bymannens rätt, utan hans pligt, för uteblifvande fick han betala böter.

Som emellertid det var besvärligt för hela menigheten att samlas ofta och då man vid sådana sammanträden i de flesta frågor kunde vänta erfarenhet hos allenast ett fåtal, måste det hafva legat nära till hands att bilda ett permanent utskott, hvilket, så ofta omständigheterna det kräfde, kallades till att öfverlägga med borgmästare och råd. År 1494 öfverlade riksrådet med Stockholms stads råd förstärkt

¹ Odnher s. 77. Granlund, *K. Gustaf I:s registratur* del 7, s. 411 och 413. Odnher talar om borgerskapet såsom deladt i tre klasser: 1. de som genom arf o. s. v. fått jord i staden och de som vunnit burskap i enlighet med stadslagens föreskrift, 2. de som hade 20 mark i vederläggning och 3. femöresborgarne. — Men de sistnämnde måste hafva fått sitt namn af någon deras skyldighet att erlægga 5 öre. Då dermed icke kan hafva menats 5 öre i årligt skott, ty, såsom i det följande skall visas, var det många som betalte ännu mindre, torde man sväriligen kunna fatta desse borgare annat än som de, hvilka gifvo 5 öre i burgäld d. v. s. den obesutne delen af samhället, som icke tjenade.

med 24 borgare.¹ År 1507 sammanträdde 'de fyratioåtta' med stadens råd för att utfärda ordningsstadgar rörande bykyrkan.² År 1524 upptogo borgmästare och råd samt de fyratioåtta af de tyske köpsvennerne ett lån på 2,400 mark, hvartill de ytterligare lade 600, för att kunna försträcka k. Gustaf med 3,000 mark. Sommaren 1526 upplemnade Melkior vinman på rådstugan den bössa, i hvilken sankt Anne gilles penningar förvarades; bössan öppnades och innehållet lemnades, med bifall af de fyratioåtta, till Lukas vinman att användas för uppbyggandet af sjukstugan.³

Den, som en gång vunnit burskap, kunde förlora det, icke blott genom brott, utan äfven genom lång frånvara från staden. Äfven hände det att person, som hade burskap, det oaktadt fick söka sig nytt burskap. Detta var t. ex. nödigt för en handverkare, som hade samlat penningar och på gamla dagar ville drifva köpenskap.⁴

Vi öfvergå nu till städernas **finanser** samt till redogörelse för de skatter, som erlades så till regeringen som till staden.

Skatt erlades till kronan af landsbygdens befolkning redan vid den tid, då städerna i vårt land blefvo verkliga städer och det är derföre helt naturligt, att borgerskapet måste ikläda sig samma skyldighet. Den närmare sammanslutningen af inbyggarna i staden skapade en mängd gemensamma behof och intressen, som icke kunde fyllas och tillfredsställas annorledes än genom sammanskott af borgarne sjelfva, hvilka sammanskott torde hafva egt samma historia som de flesta, nästan alla af landsbygdens skatter: de tillfälliga bidragen blefvo stadigvarande afgifter. Borgaren var naturligtvis skattskyldig under kyrkan, men om hans åligganden i detta afseende känna vi allenast föga.

I Skåne, liksom i det öfriga Danmark, erlades till regeringen af städerna en 'midsommarsgäld', som utgick för tomten (*area*) eller, hvilket var väsentligen detsamma, för härden.⁵ För hvar stad var en viss summa bestämd; det var stadens ensak att af borgarne uppkräfva så mycket att summan fylldes.

Äfven i det af gammalt svenska landets städer fanns en sådan en gång för alla bestämd skatt, som lemnades till kronan. Något särskildt namn synes den icke hafva haft; åtminstone i somliga städer

¹ Detta fall omtalas af Odhner s. 82 utan närmare upplysningar.

² Detta sammanträde, omtaladt uti ett i Riksarkivet förvaradt bref, bevisar att de fyratioåtta i Stockholm icke voro efterbildade de fyratioåtta i Lübeck (Odhner s. 83), så vida icke dessa förekommo tidigare än hvad man hittills uppgifvit.

³ De två senaste fallen omtalas i Olai Petri tänkebok.

⁴ Konungsbalken kap. 15.

⁵ Om denna skatt äro de viktigaste upplysningarna samlade i Steenstrups *Studier over k. Valdemars Jordebog* s. 144 f.

erlades han mot slutet af året.¹ Det fastställda beloppet kunde minskas t. ex. när en stad blifvit hemsökt af en svår olycka. Jönköpings skatt nedsattes år 1464 på grund af det 'utbod' (utskrifning), som staden hade måst underkasta sig. I k. Magnus Erikssons bref för samma stad af år 1349, heter det, att alle tomtogare, som bebodde sina tomter, skulle enhvar efter sin förmögenhet erlægga alla *exhibiciones* och *soluciones*, s. k. *skut*, som kunde påläggas. 'Skott' — vi hafva ännu ordet bevaradt i uttrycket 'sammanskott' — är det vanliga namnet för den skatt, som borgarne erlade till staden, men det torde icke vara denna gäld som här menas, utan skatt till konungen, ty i kommunalskottet deltog tydligen äfven andre än husegare.

I stadslagen talas om skott och dermed synes der menas det-samma som i det kongl. brefvet för Jönköping af år 1349. Der talas nämligen om 'skott eller åläggning', som kunde förekomma och hvars belopp bestämdes genom öfverenskommelse mellan regeringens ombud och någre af allmogen — här är således tal om extra skatt. Denna skulle erläggas af alla bofaste, gäster, som voro både jul och påsk i staden eller i landet, samt svenner; undantagne voro allenast någre konungstjenare äfvensom de, hvilka konungen specielt fritog. Skatten erlades i slutet af maj så af mark som af mark, d. v. s. efter förmögenhet eller, närmare bestämdt, efter det rörliga gods man hade och efter det belopp, som en fastighet, derest hon uthyrdes, skulle gifva i lega; skepp beräknades som annan egendom efter värdet. I sammanhang med skattens påläggande skulle hvar byman låta skriva in sina svenner och inneboende gäster, vare sig de för tillfället voro närvarande eller icke. Borgare som var frånvarande, skulle alltid hafva någon i sitt ställe, som svarade åtminstone för det ungefärliga beloppet af hans skatt. En del af skottet erlades på förhand, s. k. förskott, hvilket aldrig fick uppgå för en person till högre belopp än en half mark, men väl kunde sättas lägre; för fattige och för qvinnor skulle det utskrifvas efter förmåga, icke efter det belopp, som blifvit satt. Tjenare, som hade intill tre mark rörligt gods, skulle gifva skott, men ej förskott. Svenner, som hade vederläggning till 40 mark, gäfvo båda delarna; de, som hade intill 20 marks vederläggning, gäfvo allenast halft förskott, de, som hade mindre, voro befriade från förskottet.

Den årliga bestämda skattesumman motsvarade landsbygdens utskylder, men befriade lika litet som de från fullgörande af de skyldigheter, för hvilka skatten ursprungligen utgjorde en aflösning. Det är dessvärre icke mycket vi veta om dessa förhållanden, men tvänne

¹ K. Kristiern I qvitterar i maj 1459 den årliga skatten från Jönköping (50 mark), som skulle hafva betalats näst föregående jul. Att detta bör förstås så, att jultiden var den yttersta tiden för skattens erläggande, torde framgå deraf, att samma stad år 1465 erlade sin årsskatt i november. Som Jönköpings stadsarkiv är rikt på gamla handlingar, kunna för denna stads medeltidshistoria lemnas flere intressanta upplysningar.

fall, som jag funnit i tidens handlingar, äro tillräckligt betecknande. Genom ett bref af år 1403 fritages Örebro stad från alla skjutsfärder utom för konungen, drottningen eller deras ombud — alltså hade städerna skjutsskyldighet. Också omtalas i Jönköpings tänkebok (år 1460) 'en man i hvar fjerding att gå efter skjutshästar.' Söderköpings borgare voro fritagne från 'den ledung, som göres långväges' — alltså hade städerna ledungsskyldighet. Efter hvilka grunder denna utgjordes kan jag icke uppgifva, ehuru krigsfolk från städerna ofta omtalas. Så mycket synes framgå af uppgifterna, att borgarnes egen tjenstskyldighet i örlig icke sträckte sig längre än till försvaret af den egna staden och att ledungspligten i stället fullgjordes af sollenärer, legda trupper, hvilkas antal oftare torde hafva bestämts efter stadens villighet att hjälpa än efter en nu okänd lags stadganden.

Uppbörden af den för kronan bestämda skatten besörjdes af fogden.

Det årliga beloppet af skatten måste hafva varit bestämdt i förhållande till stadens betydighet och bör man således af städernas skatter kunna sluta till deras storlek. Dervid få vi dock icke förgäta, att den en gång bestämda skatten sällan ändrades, hvadan skatten icke är en fullt säker mätare af stadens storlek annat än för den tid då beloppet bestämdes. Någon fingervisning lemna dock dessa siffror.

År 1530 erlades följande stadsskatter. För jämförelsens skull bifogar jag de nuvarande innevånaretalen. Sammanställningen visar, huru starka omhvälfningar egt rum inom detta område.

Stockholm, Kalmar och Lödöse omtalas såsom fria från skatt. För Öregrund, Östhammar, Ekesjö, Vimmerby, Hjo och flere finska städer uppgifves ingen skatt. Trosa, Nyköping, Vestervik och Viborg voro bortförlånade. De återstående gruppera sig på följande sätt:

Ordning 1530.	Skatter 1530.	Nuv. befolkning.	Nuv. ordn.
1. Åbo	Mark 300.	22,967.	2.
2. Uppsala	» 200.	15,808.	4.
3. Arboga	» 150.	3,624.	11.
4. Vesterås	» 100.	5,973.	8.
5. Raumo	» 80.	3,442.	12.
6. Söderköping	» 75.	1,736.	20.
7. Enköping	» 66 $\frac{2}{3}$.	2,495.	17.
8. Strängnäs	» 60.	1,630.	21.
9. Örebro	» »	11,406.	6.
10. Gefle	» 45.	18,910.	3.
11. Linköping	» 37 $\frac{1}{2}$.	8,791.	7.
12. Vadstena	» »	2,372.	19.
13. Jönköping	» »	15,683.	5.
14. Skara	» »	3,059.	15.

¹ Forssell, *Sveriges inre historia från Gustaf den förste* del 2, s. 87. Jfr den förut citerade *Undervisning i rikets ränta* s. 10 f., hvarest beloppen äro angifna i svenska mark, danska mark (som förhöllo sig till de svenska som 4:3) och jern. Jönköpings skatt uppgifves under år 1456, Arboga år 1461, Raumo år 1476 till samma belopp som år 1530.

Ordning 1530.	Skatter 1530.	Nuv. befolkning.	Nuv. ordn.
15. Lidköping	Mark 30.	4,593.	10.
{ 16. Hedemora	» 22 $\frac{1}{2}$.	1,318.	23.
{ 17. Köping	» »	2,891.	16.
18. Sigtuna	» 17.	604.	26.
19. Södertelje	» 16.	3,328.	13.
20. Skeninge	» 15.	1,588.	22.
{ 21. Vexjö	» 12.	4,775.	9.
{ 22. Falköping	» »	2,494.	18.
23. Torshälla	» 10.	914.	25.
24. Norrköping	» 9.	27,387.	1.
25. Sköfde	» 7 $\frac{1}{2}$.	3,232.	14.
26. Bogesund (Ulrichamn)	» 5 $\frac{3}{4}$.	1,221.	24.

Allen indelar ¹ de danska städerna vid medeltidens utgång i fyra klasser och hänför till den första Malmö, till den tredje Ystad, Vä, Landskrona, till den fjerde nästan alla de halländska städerna, Simmershamn, Tomarp, Båstad, Avaskär, Sölvesborg m. fl.

Den nästa uppbörd vi hafva att uppmärksamma, är den som sköttes af kämnäererne, hvilka uppburo sakören d. v. s. böter, äfvensom afgifterna af klädeshuset och vågen. Enligt stadslagen skulle hvad kämnäererne uppburo delas jämnt mellan konungen och staden. Denna föreskrift blef dock icke alltid tagen i akt. I privilegierna för Stockholm af år 1436 heter det: »staden Stockholm hafve och ege till everdelig tid, såsom tillförene fornt och gammalt varit hafver, vågen och klädeshuset med deras ränta».

För denna uppbörd saknas räkenskaper. Ur de medel, som kämnäererne insamlade torde, utom annat, hafva utbetalats borgmästarnes och rådmännens löner. ²

Om tullmedlen får jag tillfälle att tala i det tredje kapitlet.

Stadens förnämsta inkomst var skottet, som erlades efter förmögenheten, om vi få döma efter ett stadgande för Söderköping, med en örtug för marken d. v. s. efter en förut å landsbygden antagen princip (jfr s. 243). Denna skatt, som odelad tillföll staden, uppbars af för ändamålet utsedde skottherrar, i Stockholm fyra, af hvilka två borde tillhöra rådet, två representera menigheten. Redovisningen för skotteuppbörden i Stockholm ³ under början af 1500-talet angifver, att skottherrarne äfven uppburo pålappenningarne eller hvad vi skulle kalla hamnpenningarne, hvilka af k. Karl Knutsson år 1456 förklarades

¹ *De tre nordiske Rigers Historie* del 4, s. 14.

² Kämnäerernes uppbörd förslog icke till att bestrida de utgifter, som dem ålago å stadens vägnar. Af skottet (se nedan) lemnades årligen dryga summor till desse tjenstemän, hvilka för dessa medel torde hafva fört särskild räkenskap, som nu ej mera finnes i behåll.

³ Då förhållandena i Stockholm äro bäst kända, håller jag mig i det följande så godt som uteslutande till dem.

skola tillhöra staden, äfvensom gästpenningarne, d. v. s. skottet, som erlades af köpsvennerne.

Stockholm mellan broarna var deladt i fyra kvarter, det östra, det södra, det vestra och innanmurkvarteret. Härtill kommo såsom mindre betydande bihang norr- och södermalm samt gråmunkarnes och helgeandshusets holmar. Två borgare från hvart kvarter¹ hade skyldighet att uppskrifva namnen på de skattskyldige inom kvarteret. Man synes dervid hafva gått så tillväga, att man — med ytterst få undantag² — upptog alla inbyggarnes namn, hvadan det blef nödigt att sedermera i längden anteckna för en och annan, att han var från skottet fritagen. Frihet derifrån berodde dels på tjenst³ egnad staden, dels torde den hafva efter skottherrarnes skön blifvit beviljad under sjelfva uppboriden. Det senare torde varit händelsen i de fall, då det vid en persons namn blifvit antecknadt 'gratis datus propter paupertatem' (= fri för fattigdom) eller 'propter deum' (= för Guds skuld), en gång, för en person som bodde på Gråmunkaholm, 'för gråbrödernes böns skuld.'⁴

Taxeringen torde hafva verkställts af skottherrarne och ombuden för kvarteret. Hon var då ej mera ofelbar än nu, att döma derefter att missnöje eller farhågor uttalas, som synas hafva erkänts berättigade. Dock må medgifvas, att jag i de två digra foliobanden ej funnit mera än en anteckning, som kan tydas i denna riktning. En borgare, som år 1502 hade erlagt i skott 7 mark penningar, blef året derefter ålagd att betala 10 mark. Han erlade dem, men, är det i brädden inskrifvet, 'med vilkor, att han ej skulle yttermera förhöjas något år.'⁵

Då det torde vara af intresse att få någon kännedom om de belopp, som erlades, såväl summan som fördelningen på individerna, meddelar jag här (s. 395) ett sammandrag af uppbördslängden för år 1501. I första kolumnen sätter jag beloppet, i de följande antalet af dem i hvar del af staden,⁶ som erlade hvart särskildt belopp, hvar-

¹ I dessa två borgare för hvart kvarter få vi kanske se en motsvarighet till fjerdingshöfdingarne i de andra städerna.

² Rådets medlemmar synas icke hafva blifvit upptagne. Visserligen förekomma namn på tre borgmästare och åtminstone en rådman, men desse hade måhända redan lemnat sina befattningar, ehuru de i dagligt tal bibehöllo sina titlar.

³ Fritagne voro alla som hade med uppbörden att göra, sannolikt såväl för att gifva dem någon ersättning för deras möda som för att fritaga dem från frestelsen att göra sig skyldige till mannamon. Vidare voro åtminstone de förnämligare af stadens tjänstemän fritagne från skatt, t. ex. skrifvare och de, som i örlig anförde stadens folk eller förde befälet å stadens fartyg. Andra personer i stadens tjenst voro åtminstone ibland frie, utan att man kan i detalj utreda förhållandena. Detta gäller klockare, stadstjenare, lekare, dödgärfvare m. fl.

⁴ Bevisen för de ofvanstående uppgifterna förekomma i Stockholms två skotteböcker, af hvilka den ena snart utkommer i bokhandeln.

⁵ Min upplaga af *Skotteboken* del 1, s. 94.

⁶ Söder och Norrmalm äro ej för detta år upptagna, förmodligen emedan de för tillfället, i anledning af kriget, ej hade några åbor.

Skattebelopp.	Östra qv.			Södra qv.			Vestra qv.			Inom mur.			Gråmunka- holm.			Helge- ands- holm.		An- tal.
	Antal.	Mark.	Öre.	Antal.	Mark.	Öre.	Antal.	Mark.	Öre.	Antal.	Mark.	Öre.	Antal.	Mark.	Öre.	Antal.	Öre.	
1½ örtug	1	—	1 ³ / ₃	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1
2 »	—	—	—	1	—	6 ³ / ₃	1	—	3 ³ / ₃	—	—	—	—	—	—	—	—	2
1 öre (= 3 örtug)	12	1	4	7	—	7	9	1	1	7	7	—	2	—	2	—	—	37
4 örtug	3	—	4	3	—	4	7	1	1 ¹ / ₃	2	2 ² / ₃	—	—	—	—	—	—	15
4½ »	2	—	3	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	2
5 »	1	—	1 ² / ₃	1	—	1 ² / ₃	1	—	1 ² / ₃	2	3 ² / ₃	—	—	—	—	—	—	5
5½ »	1	—	1 ² / ₃	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1
2 öre (= 6 örtug)	20	5	—	21	5	2	21	5	2	12	1	—	4	1	—	—	—	78
7 örtug	1	—	2 ¹ / ₃	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1
7½ »	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1	—	2 ¹ / ₃	—	—	—	—	—	1
8 »	—	—	—	3	1	—	—	—	—	1	—	2 ² / ₃	—	—	—	—	—	4
3 öre (= 9 ört.)	25	9	3	13	4	7	18	6	6	18	6	6	—	—	—	1	3	75
10 örtug	—	—	—	1	—	3 ¹ / ₃	1	—	3 ¹ / ₃	—	—	—	—	—	—	—	—	2
4 öre	29	14	4	14	7	—	23	11	4	27	13	4	—	—	—	—	—	93
5 »	12	7	4	6	3	6	18	11	2	22	13	6	—	—	—	—	—	58
6 »	17	12	6	7	5	2	20	15	—	29	21	6	—	—	—	—	—	73
7 »	8	7	—	2	1	6	6	5	2	5	4	3	—	—	—	—	—	21
1 mark (= 8 öre)	14	14	—	11	11	—	8	8	—	19	19	—	—	—	—	—	—	52
9 öre	6	6	6	5	5	5	4	4	4	12	13	4	—	—	—	—	—	27
10 »	12	15	—	6	7	4	7	8	6	6	7	4	—	—	—	—	—	31
11 »	2	2	6	1	1	3	1	1	3	2	2	6	—	—	—	—	—	6
12 »	11	16	4	3	4	4	6	9	—	9	13	4	—	—	—	—	—	29
13 »	2	3	2	1	1	5	1	1	5	3	4	7	—	—	—	—	—	7
14 »	6	10	4	2	3	4	3	5	2	1	1	6	—	—	—	—	—	12
15 »	2	3	6	—	—	—	1	1	7	—	—	—	—	—	—	—	—	3
2 mark (= 16 öre)	4	8	—	8	16	—	6	12	—	6	12	—	—	—	—	—	—	24
17 öre	2	4	2	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	2
18 »	1	2	2	—	—	—	2	4	4	6	13	4	—	—	—	—	—	9
19 »	—	—	—	—	—	—	1	2	3	—	—	—	—	—	—	—	—	1
20 »	4	10	—	4	10	—	2	5	—	4	10	—	—	—	—	—	—	14
22 »	1	2	6	1	2	6	—	—	—	2	5	4	—	—	—	—	—	4
23 »	—	—	—	—	—	—	1	2	7	—	—	—	—	—	—	—	—	1
3 mark	4	12	—	5	15	—	3	9	—	5	15	—	—	—	—	—	—	17
3½ »	—	—	—	4	14	—	1	3	4	1	3	4	—	—	—	—	—	6
4 »	1	4	—	4	16	—	—	—	—	2	8	—	—	—	—	—	—	7
4½ »	1	4	2	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1
4¾ »	—	—	—	1	4	4	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1
5 »	4	20	—	—	—	—	1	5	—	2	10	—	—	—	—	—	—	7
5½ »	—	—	—	1	5	4	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1
6 »	—	—	—	1	6	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1
6½ »	1	6	4	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	4
7 »	—	—	—	3	21	—	—	—	—	1	7	—	—	—	—	—	—	1
12 »	—	—	—	1	12	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1
Summa	210	200	6 ³ / ₃	141	188	1 ² / ₃	173	142	5	207	211	6 ¹ / ₆	6	1	2	1	3	738
Frie	64	—	—	82	—	—	98	—	—	52	—	—	—	—	—	—	—	296
S:a summarum	274	—	—	223	—	—	271	—	—	259	—	—	6	—	—	1	—	1,034

jämte för hvar stadsdel angifves summan af betalande samt summan af inbetald skatt. Nederst meddelas antalet af dem, som af en eller annan anledning voro fritagna. Af hvad redan blifvit nämndt framgår, att den sist nämnda summan icke kan vara fullständig. Summan af uppbörden för hela staden går till 746 mark 2 penningar.¹ Det belopp, som skottherrarne aflemnade för det i fråga varande året uppgick till 913 mark 4 öre.² Skilnaden mellan de två summorna eller 163 mark 2½ örtug måste således i det närmaste motsvara pålepeningarne (gästpenningar omtalas icke i räkenskaperna för de allra första åren på 1500-talet).³

Uppbörden begynnade på sommaren, men bedrefs då icke med synnerlig ifver; måhända höll man sig då till dem, som icke plägade tillbringa vintern i staden. På allvar börjades skotteindrivandet först under hvad vi skulle kalla följande årets fasta d. v. s. i den senaste delen af förvaltningsåret. Skottherrarne och stadens skrifvare suto i 'skottuset' — såsom det tyckes i vårdskrifvarens boning⁴ — och de betalningsskyldige måste der infinna sig för att erlægga sina bidrag, antagligen i någon viss ordning. Som det var torrt göra att mottaga och anteckna skottebeloppen hade uppbördsmännen rätt att erhålla, utom ljus, öl och bröd; betalningen för dessa requisita utgjorde den betydligaste posten i uppbördskostnaderna.

Hos den tredskande gjordes utmätning. Att gälda skatt, af hvad slag som helst, var för många obehagligt och svedan af den egna utgiften ledde redan under medeltiden till misstanke och agg mot dem, hvilkas pung hade större djup. Det hände i Arboga år 1487, att en man, som hade det egendomliga namnet Peder tusandag, ville slå fogden, då han kom för att kräfva konungens skatt. De tolf, som voro utsedde i samma stad år 1467 att gå efter stadens skatt och ränta — sammanhanget visar, att härmed menas de tolf, som skulle göra utmätning för försummad betalning — kommo till en person, som helsade dem med orden: »all den pant I tagen, den skiften I mellan er sjelfve,

¹ Summan af de i tabellen s. 395 upptagna posterna (745 mark 3 penningar) beror derpå, att i uppbördsräkenskaperna förekommer på ett ställe en mark, som resterade från föregående år (*Skotteboken* del 1, s. 7).

² *Skotteboken* del 1, s. 29.

³ Summan af inbyggarna 1034 öfverskjuter med 27 den summa som Forssell uppgifver (*Sveriges inre historia* del 2, s. 72). Skilnaden beror till en del derpå, att jag i de fall då någon erlade skott särskildt för sig, särskildt för sin hustru, i kolumnen upptagit två (egentligen skulle min slutsiffra, som sålunda angifver skattskyldiga förmögenheter, ökas med ett, alldenstund en gång två bröder uppgifvas med ett gemensamt belopp), dels var det för Forssell, som verkställde sina räkningar i sjelfva handskriften, mycket lätt att förbise någon post. Jag har sjelf verkställt räkningen först efter handskriften, sedan efter den tryckta texten i min upplaga, och dervid funnit mig nödsakad att kassera den första beräkningen. — Skilnaden mellan de två summorna blir något större om vi tänka oss de särskildt redovisade uppbördskostnaderna afdragna, innan redovisning gafs. Ifrågavarande år gingo uppbördskostnaderna till 35 mark 7½ öre eller till nära 5 procent.

⁴ Jag kan ej på annat sätt förklara, hvarföre vårdskrifvarens hustru och piga skulle hafva drickspenningar med anledning af uppbörden.

borgmästarne och rådmännen.» I Olai Petri tänkebok finnes antecknad för oktober 1524, att de, som skickade voro att gå efter penningarne, finga oqvädinsord af en qvinna. Sannolikt är här fråga om någon extra skatt. I en så penningefattig tid som medeltiden behöfdes icke utmätning för att man skulle få skatten i form af varor eller husgeråd. Anteckningar i Stockholms skottböcker gifva vid handen, att ibland lemnades en gryta eller en kanna såsom skatt.

Vid Valborgsmesstid d. v. s. 1 maj, då enligt lagen det nya förvaltningsåret börjades,¹ skulle uppbördsmännen redovisa. Penningarne, inlagda i påsar, buros in i rådhuset och lades på 'disken', der de räknades af eller inför rådet eller åtminstone medlemmar af detsamma. Huru vid räkningen tillgick kunna vi sluta af följande anteckning af Olaus Petri; den gäller kämnären Anders bottenkarl, hvilken vi redan känna såsom varande af mer än tvetydigt rykte. »Anno domini 1526, heter det, då skottet räknades, som gammal plägsed är, om sankt Valborgs tid i rådstugan och hvar fick sin hop af penningar till att räkna, då togo ock Sven helsing och Anders bottenkarl en hop för sig att räkna, hvar sin post, och var det rätt kastadt som Sven räknade. Tog så Anders både det Sven och det han sjelf räknat hade till sig och sade, att det var tillhoppa 160 mark, och begärde af borgmästarne, att han måtte få dem behålla, för det han till akters var i sitt kämneri. Men borgmästarne bådo honom vara till frids, till dess rådet finge derom talas vid, der voro ock många flere till akters, som ock gerna ville hafva deras betalning. Då svarade Anders, att det vore hans utlagda penningar, han ville hafva dem och dermed ville han hafva gått sin väg. Då förbjödo borgmästarne honom, att han icke skulle gå med penningarne, dock aktade han det intet, utan gick åt dörren med penningarne. Så förbjödo de honom ändå, på vår nådigste konungs vägnar, vid lif och gods, att han icke skulle bära penningarne bort, hvilket allt han förkastade och gick hem till sig med penningarne, och sändes då Björn Björnsson och Lasse Månsson efter honom, att han skulle gå in igen, men han ville icke, utan bad 'fännen' gå in till

¹ I sammanhang med redogörelsen för skottet i Stockholm 1501—1509 och 1516—1524 anmärker hr Forssell: »I afscende på sjelfva årsberäkningen har jag för hela serien måst något afvika från Ekdahl och Elers, då desse räknat efter det år, då skatten å rådstugan aflemnades och redovisades, ehuru, såsom af handlingarne tydligen framgår, sjelfva uppbörden närmast försiggick året före aflemmandet.» Härvid är att påminna derom, att förvaltningsåret i Stockholm gick från 1 maj till 1 maj — man fäste dervid så stor vikt, att man, såsom jag i *Historiskt Bibliotek* 1878 s. 345 visat, i Stockholm ofta rent af räknade årets fyra första månader till det föregående året, så att t. ex. något som hände före utgången af april månad 1501 uppgafs tillhöra år 1500. Redovisningarna för uppbördsmännens undfägnad visa, att den egentliga uppbörden först skedde, såsom ofvan blifvit sagdt, under fastlagstiden, d. v. s. efter det vanliga årets slut, men inom förvaltningsåret. På grund deraf kunde man i maj, då redovisningen skedde, med fullt fog tala om 'det skott som uppburits i detta föreskrifna år', ehuru uppbörden efter vårt räknasätt hufvudsakligen skett icke det föregående, utan samma år.

dem igen, och gick så hem i sitt hus. Sedan sändes stadstjenarne hem i huset efter honom, att han skulle komma upp igen, men han ville icke ändå. Så sändes stadstjenarne andra gången hem till honom, att om han då icke ville med godo, så skulle de taga honom upp på rådstugan med våld, och så kom han då upp sjelf och penningarne blefvo hemma. Då straffade borgmästaren honom för hans 'fosshet' och sade, att han skulle låta komma penningarne tillstädes igen eller han skulle sjelf blifva tillstädes. När han det hörde, då sände han hem till sin hustru ett vartecken, att hon skulle sända penningarne dit upp igen, hvilket också skedde. Och talade hr Ivar Ivarsson till honom och sade: 'mig förundrar, Anders, hvi I ären så ensträngd och akten intet förbud; om här nu finnes mera än 160 mark uti, huru stoden I då?' Då svarade Anders: 'finnes der mera, då vill jag vara en tjuf deröfver,' och tog Björn Björnsson penningarne och räknade dem och fanns så 20 mark mera än han sade uti de penningar, som Anders sjelf räknat hade. Efter det sådant var funnet, sattes han i förvaring i skotthuset, besynnerligen efter han sig så förvilkorat hade, att han ville vara en tjuf, om der funnes mera än som han sagt hade, och för sådan föraktelse, olydnad och vilkor [= godtycke] vard honom på det sista tillsagdt, att han icke skulle komma i rådstugan förr än de sände bud efter honom.» Straffet blef således helt lindrigt, så vida detta icke är att anse allenast som en förberedelse. Den meddelade berättelsen förekommer i ett tillägg, som Olaus Petri skrifvit i tänkeboken, och saknas upplysningar, huruvida målet hade någon annan påföljd.

Ännu en inkomstkälla hade staden i jordar och industriela anläggningar. I Jönköpings tänkebok omtalas ränta af lyckor,¹ qvarnströmmar, ladurum, fähusrum, smedsrum, fähus, ström, stallrum, badrum, kålgård, smedja, hus vid bron, fiskeri, hus vid torget, sex bodar under rådstugan. Lycke penningarne gingo till ett ganska betydligt belopp. Stockholm, såsom den betydligaste staden, hade ganska mycket jord. Det talas om bymarker, tomter, strömmar, qvarnar och qvarnstäder, som staden hade mist under den olyckliga tiden efter k. Magnus Erikssons afsättning, men genom 1436 års privilegier återfick, om Åsön (= Södermalm) och Tinningsön, som staden af gammalt hade egt, om Nyqvarn och Sickla-ön, ända bort till Kungshamn och Dufvenäs, med åker, äng, skog, mark, fiskvatten och qvarnar, som lemnades staden det nämnda året, då äfven staden i utbyte mot qvarnen närmast norr om Helgeandsholmen fick den sydligaste qvarnen vid strömmen mellan staden och Åsön och då staden fick rätt att, efter skälig värdering, lösa alla de hus och tomter inom staden och stadens råmärken, hvilka som danaarf kunde tillfalla kronan.

De olika inkomster staden hade lades icke tillsammans, så att de bildade en kassa, för hvilken räkning fördes öfver inkomster och utgifter,

¹ Stadens ränta uppgifves till en penning af hvar skäppa rågsäd utom och två penningar af hvar skäppa utom gropen.

utan redovisades hvar uppbörd för sig och bokfördes för sig de utgifter, som gjordes af denna uppbörd. Ibland kunde man icke afbida den vanliga redovisningstiden, utan anmälte sig borgmästaren i skott-huset för att på förhand uppbära tillgängliga summor, och redovisas derefter för de utgifter, som bestriddes af hvarje sådan summa. Ett af de mest karakteristiska exempel på tidens sätt att sköta stadens penningeförvaltning lemnas af följande anteckning i Jönköpings tänkebok för år 1463. En man, som hade slagit ihjäl en annan, fick därför betala i böter 20 mark och omedelbart efter anteckningen derom lemnas redogörelse för användandet af dessa penningar, som synas hafva kommit i stadens ega i en lycklig stund. Jäppe bysven anmälte sin begäran att få ut något af sin lön, och han erhöll 15 mark, en annan följde hans exempel och fick 8 mark; resten användes *ad usum regis*, för konungens behof, för inköp af nötkreatur, en kopparkittel o. s. v.

Det är lätt att förstå, att under sådana förhållanden måste stadens räkenskaper se ganska egendomliga ut. Se här ett exempel, taget ur redovisningen för användandet af 1507 års uppbörd.¹

Samma dag gafs af samma skottpenningar, som borgmästarna hrr Erik Jönsson och Peder Slatte hade annammat, åt Olof Hansson på hans kämneri 60 mark.

Samma dag förnöjdes hr Anders Svensson med $46\frac{7}{8}$ mark, som han hade utlagt för staden; dermed är staden honom intet skyldig. — — —

Samma dag förnöjdes Jöns Jönsson med 10 mark, som han hade utlagt i stadens resa till Vesterås och i stadens byggning. — — —

Samma dag förnöjdes Peder Månsson med 1 mark för 6 tolfter pilar.

Samma dag förnöjdes Erland skraddarens hustru på sin [hus]bondes kämneri 20 mark på räkenskap.

Samma dag Per Månsson 40 mark till stadens inköp.

Samma dag förnöjdes Helnik på sin årslön 30 mark; ännu honom 2 mark för hans skrifveri. — — —

Måndagen näst före Erik (= 15 maj 1508) utgifvits till Anders i Igelsta för pålar $7\frac{1}{2}$ mark och 2 öre.

Lördagen näst efter Erik konung och martyr (= 20 maj) gafs Thomas åkare 12 mark för sten, som kom till tornet och vingen. — —

Sankt Peders och Pavals afton (= 28 juni) förnöjdes pulvermakaren (= krutmakaren) med 5 mark, som han till akters var året tillförne (d. v. s. som han hade att fordra sedan föregående år). — —

Sankt Bartholomei afton (= 23 augusti) gafs Jon murmästare för norra tornet 12 mark och en kanna öl för täckning, 7 öre för ölet.

Tisdagen näst 11000 jumfrurs dag (= 24 oktober) gafs Lasse grofsmed 10 mark på räkenskap.

Samma dag 18 öre för två tunnor öl, som skänktes borgmästarna från Kalmar. — —

Torsdagen näst förr *dominica iudica* i fastan (= 22 mars 1509) uppbar Helnik 8 mark, 5 mark i sin lön och 3 mark för sin oxe.

Någon gång fanns vid utgiftsårets slut en liten behållning, ibland måste man låna af offentliga stiftelser eller enskilda. Särdeles illa

¹ *Stockholms skottbok* del 1 s. 272^f.

ställdt var det i slutet af år 1507. »Lördagen näst före Thomas apostelns dag (= 18 december) ransakade borgmästarne hr Anders Svensson och hr Jöns Gudmundsson i stadens gömmor efter penningar, i närvara af hr Peder Slatte, Anders Olsson, Peder Månsson, Lasse Nilsson, Per Björnsson, Lasse Kuse och Lasse Vestgöte. Då fanns i stadens kista en rosenobel, två ungerska gyllen, tre rhenska gyllen och fyra hornska gyllen, hvilka alla tillhopa Anders Olsson köpte för 18 mark. Deraf förnöjde han Per Månsson på stadens vägnar 15 mark och en annan 3 mark. Likaledes togo de ock ut af Jöns Amundssons ask 9 mark, som borgmästarne behöllo till stadens behof. Likaledes togs ur unge Per Björnssons kämnarsask silfver, som skattades och såldes för 20 öre, de kommo till stadens behof; Per sjelf köpte. Likaledes funnos tre guldringar i borgmästarens kista. Två såldes för 5 mark till Per Björnsson, som han betalade bort å stadens vägnar; en guldring såldes till Lasse Nilsson för $3\frac{1}{2}$ mark, hvilka han förvisades att bortbetala å stadens vägnar. Likaledes såldes till Lasse Vestgöte en borda för $3\frac{1}{2}$ mark.»¹

Allt vittnar, huru man ännu i penningeaffärer handlade på god tro.

För jämförelses skull må några ord nämnas om de tyska städernas skatter, med ledning af de undersökningar, som blifvit utförda af Karl Zeumer.²

Först inemot 1200 förekomma i urkunderna ordentliga stadsskatter. Tidigare gäfvos i biskopsstaden utomordentliga skatter för konungens gård och här, hvilka lemnades biskopen som bidrag till hans utgifter för rikets tjenst, I sammanhang med borgerskapets försök att frigöra sig från lokalherrarnes makt och i stället komma i ett direkt förhållande till riksstyrelsen, började seden uppkomma att lemna dessa utomordentliga gårdar direkte till konungen. Under förra hälften af 1200-talet äskades ordinarie skatter af några biskopsstäder och de flesta kongliga städer direkte till riksregeringen. Det var Rudolf af Habsburg som reglerade dessa förhållanden, hvilka förut voro i hög grad vacklande, och under hans tid finnas många exempel på ett fast skattebelopp, som staden var skyldig att årligen gifva. Derutöfver kräfde han extra ordinarie skatter och sökte dervid träffa direkt de enskildes förmögenhet, men detta försök rönt energiskt motstånd af städerna, som funno det vara för sig fördelaktigare att gifva en viss summa för staden. Så länge det tyska riket varade, förblef seden att af staden kräfva en årlig skatt och, liksom hos oss, bibehölls skatten under långliga tider vid samma belopp; ja, staden Dünkelsbühl, som redan under Rudolf af Habsburg erlade 200 pfund penningar, bibehölls för alltid med samma belopp. Den nytta regeringen i början hade af dessa

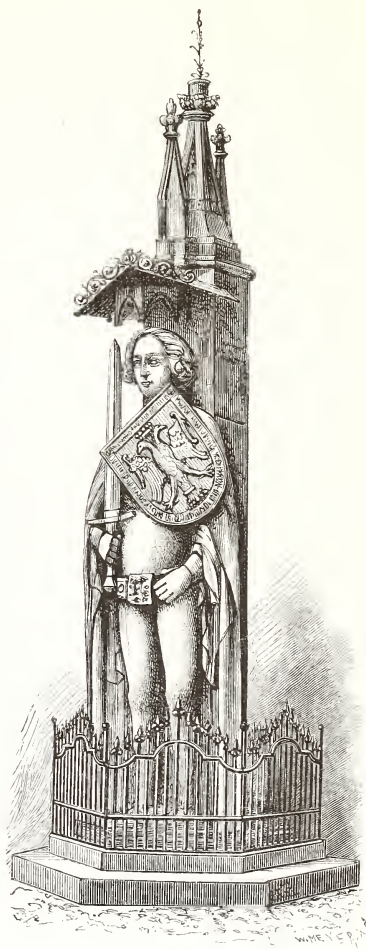
¹ *Stockholms skottebok* del 1 s. 236.

² *Die deutschen Städtesteuern, insbesondere die städtischen Reichssteuern im 12. und 13. Jahrhundert.*

skatter, försvann småningom, ju mera det blef sed att som pant eller gåfva bortlemna den ena och den andra af stadens årsskatter.

Så snart riket nöjde sig med en bestämd summa af staden, hade stadens råd fria händer med fördelandet af skattebördan å borgarne samt äfven med uppbörden. Frie från skatter voro de andlige och riddaren; samma förmon eftersträfvades ofta af dem, som bodde å kyrkans jord, m. fl. Som här äfven uppbörden af konungens skatt tillkom rådet och dess ombud, i Augsburg t. ex. tre skottnästare, inför hvilka hvarje borgare var skyldig, att med ed styrka storleken af sin förmögenhet —, var skilnaden i uppbördssätt ej så stor som den i Sveriges städer var mellan konungens och stadens skatt. Rådet uppbar det belopp, som för hvar gång blifvit fastställt: sedan det konungen tillkom blifvit afdraget, behölls resten för stadens egna behof.

Under vanliga förhållanden fick i de tyska städerna uppbörds- och räkenskapsväsendet ett mera kompliceradt skick, som kräfde en mera genomgripande organisation. Särskildt upplysande äro i detta fall förhållandena i Basel.¹ Der var det, såsom annorstädes i Tyskland, rådet, som hade ledningen af stadens finansförvaltning, och utan att dervid vara underkastadt den ringaste kontroll från menighetens sida — ett nytt intyg om rådets större myndighet i Tyskland än i Norden. Vidare fanns ett utskott, 'de sju,' som hade under sig stadens kassa, uppbyro omedelbart eller medelbart inkomsten samt besörjde, efter rådets anvisning, utgifterna. De sammanträdde hvar lördag och införde i en bok veckans debet och credit. 'De sju' ombyttes fyra gånger om året, vid qvatemberdagarne och aflade dervid de afgående räkenskap för sin förvaltning. 'De sju,' som tjänstgjorde vid finansårets slut (midsommartiden), hade derutöfver skyldighet att afgifva en årsräkning. Ytterligare förekom ett annat utskott, 'de tretton,' som ombyttes en gång om året och synes hafva till upp-

163. Rolandsstoden i Bremen.

Fig. 163. Tecknad efter fotografi.

¹ Schönberg, *Finanzverhältnisse der Stadt Basel im XIV. und XV. Jahrhundert* — antagligen den mest utförda finanshistoria för de tyska medeltidsstäderna.

Hildebrand, *Sveriges Medeltid 1.*

gift haft att förbereda rådets beslut, att sörja för deras verkställande och öfvervaka de särskilda finansorganerna. Slutligen fanns ett tredje utskott, 'de tre', som valdes för ett år, men regelbundet omvaldes, och sålunda, i dess uppgift att bistå rådet (särskildt i förvaltande af stadens skulder), bildade en ganska nyttig kontinuitet.

Äfven i arten af inkomster finnas mellan förhållandena i Basel (och i Tyskland i allmänhet) och Sverige en ganska stor skillnad. Basel erhöll rätt att uppbära transitotull af varor, som fördes genom stadens område, det löste till sig i det närmaste alla biskopliga tullar, vågen och mynträtten, biskopens rätt att sex veckor hvart år hafva all vinhandel i staden; till slut fick rådet ock lägga all slags skatt på borgare o. s. v. De äldsta räkenskaperna visa, att städerna hade sina förnämsta inkomster af två indirekta skatter, vin- och mjölskatten, samt saltregalet. Förmögenhetskatten förekommer i Basel allenast vid utomordentliga tillfällen, men var i flere nordtyska städer, bland dem Lübeck och Hamburg, liksom i Sveriges städer, en ordinarie skatt. Förhållandena voro i detta afseende så vexlande, att man icke kan med säkerhet angifva förmögenhetskatten som ordinarie gärd vara i de tyska städerna regel.

I Norden var således i finansväsendet städernas och rådets sjelfständighet mycket mindre än i Tyskland och, i följd af uppbördens fördelning på flere händer, finansväsendet mera oordnad.

Om andliga stiftelsers främjande var man i städerna mycket angelägen, såsom vi se af de med många altaren och gudstjenster utrustade stadskyrkorna, de många fristående kapellen, klostren, hospitalen, fattighusen, för att icke tala om den religiösa sidan hos skrå- och gilleväsendet. Deremot sakna vi nästan alla vittnesbörd om **de kyrkliga skatter**, som voro ålagda städerna. Att hufvudtionen erlades i Skarastiftets städer, är redan omtaladt (s. 290), likasom anordningen i Enköping att borgarnes tiondeafgift löstes med en gång för alla bestämd personlig skatt (s. 289). Förmodligen var förhållandet detsamma i öfriga städer. Strängnäs domkyrka hade af gammalt, heter det år 1358, hälften af tomtgälden i staden. I Skara gafs årligen före påsk en skatt till kyrkan, kallad mollughagiell, som år 1383 erlades af husägare med 2, af enhvar som åt eget bröd med 1 örtug.

Jag skall nu söka skildra medeltidsstädernas **utseende**. För att undgå faran af upprepanen och andra vidlyftigheter inskränker jag mig till att i främsta rummet skildra Sveriges förnämsta stad Stockholm och denna sådan han var mot medeltidens slut. Uppllysningar rörande andra städer äfvensom rörande de förändringar i förhållandena, som småningom inträdde, skola, när jag så anser nödigt, införas som tillägg.

Stadens läge var utmärkt. Uppland och Södermanland närmade sig till hvarandra, icke med några ödsliga utmarker, utan med jord,

som, ehuru vida mera än nu splittrad, framför allt genom vattendrag, som under tidernas lopp sinat ut, tidigt var bebyggd, hvilket vi kunna sluta af de grafflockar, som ända intill vår tid bevarats i Stockholms närmaste omgifningar, t. ex. å Karlbergs egor i norr, vid Årsta i söder. Icke oansenliga silfverskatter från öfvergångstiden mellan de hedna och kristna perioderna äro funna i stadens närhet. I det smala vatten, som skiljer de två landskapen, ligger en ö, som lockade till samfärdsel, en ö, som dessutom å ena sidan sköljes af Mälarens, å den andra af Östersjöns vatten och derigenom på det bästa sätt lämpar sig för verkställande af utbytet af inlandets mot utlandets produkter. Af okänd anledning, som torde hafva varit af ganska tillfällig natur — de senare berättelser, som härom varit gängse, förtjena intet afseende — hade denna ö fått namnet Stockholm eller, sedan orten vunnit anseende, rätt och slätt Holmen. Denna förkortade namnform användes med förkärlek af Tyskarne och han gaf upphof till stadens latinska namn *Holmia*.

Läget är så gynnande, att vi med fog kunde undra deröfver, att en stad här uppkom så sent, derest vi icke visste, huru man fordom var angelägen att för städerna uppsöka skyddade lägen. Den tid, då en flotta från Östersjöns motsatta strand kunde våga sig fram till Sigtuna, var det knappast möjligt att fatta ett så dristigt beslut som att anlägga en stad just vid Mälarens utlopp i Saltsjön. Der kunde icke en stad anläggas, förr än holmen erhållit en stark befästning.¹

Korta historiska anteckningar från äldre tid tilldela äran af Stockholms grundläggning än åt k. Knut Eriksson, än åt den yngre Birger jarl. Vi sakna medel att kontrollera dessa uppgifter och måste derföre ännu afstå från försöket att i denna fråga fälla en afgörande dom. Så mycket är allenast visst, att Sveriges konung och rikets föreståndare, Valdemar och hans fader, sommaren 1252 utfärdade bref, som äro skrifna i Stockholm.² När det viktiga steget en gång var taget, visade sig genast inflytandet af de många gynnande omständigheterna: den nya staden växte hastigt. Redan år 1288 fann sig biskopen i Strängnäs föranlåten att inlägga en allvarlig protest mot erkebiskopens försök att lägga icke blott Stockholm under sitt stift, utan till på köpet den nyligen på Södermalm grundade förstaden, churu icke minsta tvifvel kunde råda derom, att denna ort hörde till det södermanländska stiftet.³

¹ En författare har nyligen uttalat den åsigten, att 'Birger jarls kärna gifvit upphof till Stockholm, som uppväxte under hennes skydd.' Befästningen torde visserligen få anses hafva varit ett nödvändigt vilkor, för att en stad här skulle kunna uppväxa, men orsaken till stadens uppkomst låg dock helt visst uteslutande i det för samfärdseln gynnande läget.

² DS nr 390 och 391.

³ DS nr 965. Biskopens besvär synas, med vår tids landskapsgränser, fullt befogade, men att på 1200-talet meningarna kunde vara olika, framgår af s. 414, anm. 2.

En af de egendomliga åsar, som i norr och söder stryka fram genom östra Sverige, går öfver den ort, der Mälaren förenar sig med Östersjön. På tvänne ställen afskuren af vattnet, bildar han i dettas midt Stockholmen. Längs den konturlinie, som höjdens stupande kanter bilda, uppfördes skyddande murar, sammanbundna i söder vid ett torn, i norr vid konungens borg. Till de från norr och söder framskjutande ändarne af åsen ledde redan tidigt broar, hvilka, på grund af stadens vigt för hela landet, det ålåg de kringliggande städerna att till en del underhålla. I ett kongligt bref af år 1286 kallas den öfver det norra landet framskjutande åsen malm.¹ Detta namn fick snart en vidsträckt betydelse och betecknade då icke blott åsen, utan ock den å dennas sidor liggande lindrigt sluttande eller släta marken, å hvilken en förstad uppstod. Småningom blef den ursprungliga betydelsen förgäten och malm fick betydelse rätt och slätt af förstad. Äfven det södra landet, till en stor del upptaget af berg, som i Bjärköarätten kallas Åsön, bar tidigt namnet södra malmen.²

Mellan normalm och stadsholmen lägo två små holmar, af hvilka den större från år 1320³ kallades, i anledning af en å densamma grundad välgörenhetsstiftelse, Helge ands holme, hvilken i medeltidens handlingar omtalas såsom liggande utanför Stockholms stad. Detsamma sades naturligtvis med ännu mera skäl om malmarne, hvilka under medeltiden aldrig blefvo mera än bihang till staden. Visserligen hade k. Magnus ladulås år 1288 förklaradt, att de som ville bosätta sig på normalm, skulle åtnjuta samma rätt (*iūs*) som borgarne inom murarna, men detta var i grunden ej mera än ett tomt ord. I k. Magnus Erikssons lag för Sveriges städer, som tillkom vid midten af 1300-talet, heter det (köpmålabalken kap. 17); »ingen må köpa eller sälja å malmarne.» Till och med att bo å dem kunde vara betänkligt, ty ofta, när en fiende väntades, såg man sig nödsakad att förstöra de å malmarne uppförda husen, på det dessa ej skulle bereda skydd åt de anfallande. Några kostbara byggnader kunde derföre ej å dem uppföras.

Stadens område var således litet och möjligheten af tillväxt hade varit afskuren, derest icke utanför stadens murar funnits en sluttande strand, som lämpade sig till byggnadsplats. Tidigt synes denna äfven hafva blifvit begagnad,⁴ husen ordnades i rader längs gränder, som från den ursprungliga staden utgingo i radierande riktning och af hvilka åtminstone flere voro så långa, att vid dem funnos, enligt jordeböckernas vitsord, flere hus. I den handskrift af Bjärköarätten, som

¹ Una cum monte, qui dicitur malm (DS nr 922). I öfverensstämmelse härmed talas i ett bref af år 1288 (DS 978) om dem, som vilja bosätta sig bredvid (*iuxta*) normalm.

² Syndra (= södra) malm omtalas år 1288, DS nr 971.

³ Detta år blef helgeandshuset vigdt af erkebiskop Olof. DS nr 2247.

⁴ Det synes, som om den tomt vid södra bron och invid vattnet, som k. Magnus ladulås år 1280 skänkte en borgare och några år senare af dennes enka förärades till dominikanerorden, legat utom mur. Jfr DS nr 989.

bevarats intill våra dagar och som tillhör slutet af 1200-talet — ett för Lödöse apteradt exemplar af en för Stockholm affattad lag-codex — omtalas (kap. 33) gator inom och utom mur.

Stockholmen var under medeltiden icke obetydligt mindre än nu. Hela det nuvarande Skeppsbro-området, en del af Kornhamnstorg samt Kött-torget och det åt nordvest utskjutande hörn, å hvilket riddarhuset, det nuvarande rådhuset, cellfängelset och öfverståthållare-embetets hus blifvit uppförda, äro i senare tid gjorda landvinningar.¹ Den ursprungliga, af de båda långmurarna begränsade staden nådde icke allestädes fram till Öster- och Vesterlånggatorna, hvilkas insidor åtminstone till en stor del kantades af hus, som utvändigt blifvit byggda intill muren.

Då i senare tid en så vigtig hemulsman som Styffe i *Skandinavien under unionstiden* uppgifvit, i strid med tidigare framställningar, att murarna gått utmed de två långgatornas utsidor, och upprepat denna åsigt i den andra upplagan af sin bok (s. 272), är det nödigt att här meddela bevis för den tidigare åsigtens riktighet. Alla nedanstående uppgifter äro hemtade ur Stockholms jordeböcker från 1400-talet.

- A. *Vesterlånggatan*. År 1447 omtalas en tomt belägen vestan mur mellan gamla muren och långa gatan. — Peter törbo gaf år 1451 sin måg Henrik dalekarl ett stenhus beläget vestan mur på långgatan. — År 1454 köpte den hel. Barbaras gille ett stenhus beläget vestan mur i Håkan kopparslagares gränd öfverst vid långa gatan (alltså vid dennes yttre sida). — År 1459 sålde samma gille till Jon Svensson ett stenhus vestan mur ofvan (efter tidens språk = på insidan af) långa gatan. — År 1478 köpte Johan kötmångare ett stenhus liggande vestan mur på långa gatan mot norra port. — År 1489 köpte skeppar Olof Tavast ett stenhus beläget vestan mur ofvan långa gatan i gamla muren.
- B. *Österlånggatan*. År 1444 sålde dekanen Helmik i Uppsala till Per Ingöldsson ett stenhus östan mur vid långa gatan såsom det nu är bygd och beläget i gamla muren. — År 1492 köpte en bergsman vid namn Simon Pedersson ett stenhus beläget östan mur i gamla muren vid långa allmänningsgatan.

Dessa intyg, hvilkas antal med lätthet kunde ökas, torde vara ovedersägliga.

Hr Styffe anför å nyss citerade sida den i gråbrödernas diarium intagna uppgiften, att under en svår storm år 1495 förgingos flere skepp, som lågo omkring muren (*circa murum*). Det är möjligt, att här menas den mur, som omslöt grämunkarnes holme. Men äfven om här menas sjelfva staden, tvingar ingalunda denna uppgift att förlägga de ursprungliga stadsmurarna vid utsidan af de båda långgatorna. Dessa gamla murar kunna icke ens här menas, alldenstund år 1495 funnos

¹ Jfr fig. 373 i min bok *Sveriges medeltid skedet 1350—1521*, som angifver Stockholms utsträckning såväl efter en Stockholms stad tillhörig karta från 1500-talet som efter de nuvarande förhållandena.

tre stora kvarter — icke i nutidens mening, utan hela stadsdelar — utanför de gamla stadsmurarna.

Men hur skall då uttrycket förstås, derest här verkligen menas stadens och icke Gråmunkeholmens mur? Förklaringen är icke svår att finna, ty — en omständighet, som hittills mig veterligen af ingen blifvit uppmärksamrad — det fanns på 1400-talet, sedan hus å ömse sidor blifvit byggda intill och, som det heter, i den gamla muren, en yttre mur, som måste hafva gått i eller nära vattenkanten, en mur, hvars ålder och längd jag icke kan uppgifva. Denna mur eller dessa murstycken funnos såväl å stadsholmens östra som vestra sida; det är dessa murar, som åsyftas i nedanstående, ur jordeboken hemtade anteckningar.¹

- A. *Östra sidan.* En tomt östan mur på södra sidan och nederst i den gränd, der Karl Ingevaldsson bor, ned mot stadens mur (år 1452). — En half gård i Vambaffjeringen (som låg östan mur åt slottet till) i den gränd, der Mattis Den bodde, nederst mot stadsallmänningsen mot muren (år 1456). — En tomt i Vambaffjeringen i Anders Bysje gränd, nedersta tomten näst muren på norra sidan i gränden (år 1465).
- B. *Vestra sidan.* En tomt i Gråmunkegränd nederst mot stadsmuren på grändens norra sida, lång i söder utmed gränden 26 alnar, i norr 27 alnar, bred i östra ändan 12 alnar, bred nedantill (sammanhanget visar, att här menas i vester) mot muren 13 alnar (år 1459). Som gränderna utanför långgatorna gingo radierande, voro de hvarandra närmast vid långgatan och skildes sedan åt. Derföre hade nödvändigt en tomt större bredd i den yttre än i den inre änden.

Alla dessa tomter och gårdar ligga utanför den gamla stadsmuren, till och med utanför långgatorna, d. v. s. på det mot vattnet sluttande området. Under sådant förhållande måste 'ned mot', 'nederst vid' o. s. v. beteckna någon annan mur än den gamla,² en mur, som låg vid grändernas nedre d. v. s. yttre ändar. Utå alla de anförda exemplen talas också allenast om 'muren', icke som eljes om 'den gamla muren'. Redan i uttrycket 'gamla muren' kan ligga en antydning om tillvaran af en nyare mur.

På den ofvan nämnda kartan öfver Stockholm från 1500-talet finnas icke dessa yttre murar angifna (liksom ej heller de torn, som bevisligen funnos i stadsholmens utkanter), men, om jag icke misstager mig, hafva vi spår af dessa murar i en parallelt med stranden gående rad af små fyrkantiga, af smala gränder skilda tomter. Sannolikt hade äfven den nya muren i sin ordning förlorat betydelse som fästningsverk och dess plats fördelats i hustomter.

Denna karta, som anses ritad före år 1547, 'emedan det derå tecknade tredje kvarteret från Stortorget utmed Svartmunkegatan, hvilket tillhört svartmunkeklostret och ungefärligen svarar mot den plats, som

¹ Om städernas befästningar, jfr fjerde boken.

² Jfr ett uttryck från år 1447 om 'en källare östan mur i norra fjerdingen upp i gamla stadsmuren.'

k. Johan III år 1571 anordnade till kyrkoplats åt den tyska församlingen, fast det aldrig kom till fullbordan, föreställes som bebygdt, ehuru man af stadens protokoll 1547 finner, att svartmunkeklostret samma år bröts neder i grund och fördes till slottet'. Detta skäl torde dock knappast vara bindande, i betraktande deraf att å denna karta finnas utsatta den hel. Maria Magdalenas kapell på Södermalm, den hel. Jakobs och den hel. Klaras kyrkor, hvilka alla tre nedrefvos år 1527 och icke började uppföras förr än under perioden 1572—1587. Under sådana förhållanden borde kartan, för så vidt hon i alla detaljer skall anses visa sin tids skick och icke några reminiscenser från äldre tid, vara tillkommen före år 1527 eller efter 1572. Före det tidigare årtalet kan hon icke vara ritad, alldenstund då skulle Stockholms befästningar hafva varit utsatta mera än nu är händelsen och då skulle tvifvelsutänkt Klaras klosterbyggnader varit utmärkta. För öfrigt göras åren 1527 och 1547 oantagliga derigenom att sankt Nicolai kyrka å denna karta saknar sitt kor, hvilket icke nedrefs förr än år 1548. Alltså talar all rimlighet för att hänföra kartan till k. Johan III:s tid.¹

Om stadens utseende under en tidigare period lemnas oss en aning af den framför titelbladet insatta planchen, som återgifver en del af det träsnitt, som k. Gustaf I lät utföra i Antwerpen år 1524, sådant detta år 1676 i kopparstick reproducerades af Dionysius Padt Brugge.

Norrifrån lupo två vägar mot Stockholm, en å hvardera sidan om sandåsen, den ena från Roslagen, den andra från Uppsalasidan. När k. Magnus ladulås år 1286 till det blifvande sankt Klaras kloster skänkte all jorden i vester om åsen, bestämde han, att den senare vägen, som gick genom detta område, skulle igenläggas och i stället en väg dragas tvärt öfver åsen till den å andra sidan framgående landsvägen. Vår tid finner en sådan åtgärd, hvarigenom en öfver slät mark framlöpande väg drages öfver en hög backe, mäktas besynnerlig. Den tiden, då vägen mera trafikerades af ryttare än af vagnar, var olägenheten icke så stor som den nu skulle hafva varit. Huruvida förordningen mäktade bryta vanan att färdas den gamla stråten, vill jag lemna osagdt.

Den norra åsen var under medeltiden vida högre än nu. Den bortre delen var skogbevuxen, enligt sägnen tidtals hemsökt af röfvere, tidtals beredande en fristad åt eremiter, som föredrogo sandhålur i åsen framför vanliga människoboningar. På den främre delen var det som hr Johan van Brunkows hufvud föll för mästermannens svärd, häruppe var det, som år 1471 en del utkämpades af den blodiga strid, som för en rad af år befriade Sverige från Danskarnes tyranniseringsförsök och derjämte bröt Tyskarnes öfvervalde i de svenska städerna. Denna främre del måste hafva varit kal, ty en skog derstädes hade gifvit allt

¹ Kartan är förstädes återgifven; för närvarande är den under kopiering för att intagas i Lundin och Strindberg, *Gamla Stockholm*.

för godt skydd åt en belägrande fiende och kunde derföre icke tålas, och blef denna del under örlogstider ofta befäst, eftersom man från höjden kunde både observera och beskjuta slottet och den norra brons porttorn.

Ställa vi oss på denna framskjutande åsdel och blicka oss omkring, hafva vi på höger hand helt nära vattnet den hel. Klaras kloster, hvarest i stadens allra första tid ett hospital låg. Klostret, hvars inbyggare måste lefva i ro och trygghet, var omslutet af en mur. Att döma efter titelplanchen hade klostret till bakgrund en skogsdunge. Längre bort åt samma sida ligger ön Liderne med stora tegelslägerier (den nuvarande Kungsholmen) samt mellan henne och fastlandet en liten holme, som i den nuvarande staden, sedan vattnet blifvit fylldt, så att endast en smal rämma återstår, representeras af kvarteren norra och södra Blekholmen (mellan Bryggaregatan och Gamla Kungsholmsbrogatan). Åt venster se vi mellan åsen och saltsjön den åt aposteln Jakob d. ä. vigda kyrkan¹ och bakom oss hafva vi sankt Jörans hospital,² hvars eländiga, af spetälska lidande sjuka med sina träskramlor hålla de vägfärande på afstånd. Marken nedanför åsens sidor är fördelad i fyrsidiga lotter, genom stängsel skilda från hvarandra, från bergets fot och från de få öfver malmen framlöpande 'allmänningsgatorna.' Tomterna, af vexlande storlek,³ användes för olika ändamål. Här funnos kål-, örta- och äpplegårdar, der betade boskap å grönskande gräsmattor. Husen voro ej stora eller dyrbara. Många människor bodde icke här ute och alla boningarna voro icke ämnade att ständigt begagnas; här hade t. ex. mången storman ett härberge, i hvilket han tog in, då allmänna eller enskilda angelägenheter kräfde hans närvara i hufvudstaden. Synnerligen bekväma voro de tomter, som sträckte sig ned till vattnet, alldenstund de kunde förses med bryggor, så att man hade vid ankomst och affärd så litet besvär som möjligt.⁴

Stiga vi utför branten och följa någon af vägarne, den som gick från klostret eller den östra landsvägen, komma vi till den s. k. sand-

¹ Denna fanns redan på 1320-talet.

² Vanligen uppgifves, att detta i början af 1400-talet stiftade hospital legat ungefär på den plats, der nu Johannes kyrka står. Det har icke lyckats mig att i medeltidens handlingar finna några bestämda uppgifter om läget.

³ Följande uppgifter om tomters mått äro på måfå tagna ur jordeböckerna: längd ned till sjön, förutom pålarna i denna, 40, bredd 16 — längd från allmänningen (= gatan) ned i sjön 79, bredd vid gatan 14, vid sjön 15 — bredd vid åsen 55, från åsen ned till gatan 100, bredd nedtill 39 $\frac{3}{4}$ — längd 75, bredd ofvantill 26, nedantill 18 — längd 95, bredd 21 — längd 63 förutom pålverket i sjön, bredd 20 — längd 52, bredd 50 — längd från sjön till gatan 41, bredd 15 — längd 24, bredd 12 — längd 64, bredd vid gatan 14, bredd ofvan vid berget 9 — allt alnar.

⁴ År 1328 hyrde erkebiskop Olof en tomt mot hyra af 1 öre penningar årligen. År 1331 hyrde Södermanlands lagman hr Lars Ulfsson en tomt till bebyggande, för sin och sin frus lifstid. År 1332 hyrde hr Greger Magnusson en tomt samt en fem alnars bro, der hans skepp kunde lägga till. År 1443 hyrde en borgare i Stockholm för sin och sin hustrus lifstid en tomt, å hvilken han fick hålla två kor, hvilka skulle vara under samma frid och hägnad som klostrets egen boskap.

bron,¹ som stöter intill den träbro, genom hvilken förbindelsen underhölls med Helgeandsholmen och staden. Vid sandbrons östra sida fanns ett kapell, helt visst, efter medeltidens fromma sed, uppfördt till tjänst för vägfärande, som när de anträdde en färd, då mera osäker än nu, kände behof att knäböjande vid altaret ställa sig under ett högre skydd eller som, när de sågo resans mål för ögonen, önskade uttala sin tack för lyckligt öfverståndna faror och mödor.²

Med öronen fyllda af qvarnhjulens brus fortsätta vi vår väg öfver träbron, hvars vindbrygga ligger nedfäld för en fredlig vandrare som färdas om dagen, samt genom det vid dennas södra ända uppförda portornet³ och vidare öfver de två holmarne, som nu blifvit förenade och dessutom genom utfyllning erhållit nästan dubbelt omfång mot förr, förbi det till venster liggande Helgeandshuset med dess kapell, en stiftelse af den olycklige hertig Valdemar Magnusson. Vi skola framdeles se till, huru man der sörjde för sjuka och andra, som undan arbetet och verldslifvets buller der sökt sig en fristad för ålderdomens dagar. Äfven en vägfärande, som i staden ej egde bekantskaper eller som kom sent, så att han ej släpptes in i staden, kunde här finna härberge.

Helgeandsholmen midt i den forsande strömmen, hvars armar togos i användning för qvarnar, var ett förträffligt bålverk för staden.⁴ Det skulle vara en stark fiende, som förmådde eller ens vågade öfver de två första broarna och de två holmarne bana sig väg till den tredje bron, som i sydvästlig riktning gick öfver till den egentliga staden.

Högt reste sig i stadsholmens nordöstra hörn det fasta slott, öfver hvars murar och sidobyggnader det med Sveriges tre kronor krönta midttornet lyfte sin hjessa. Till slottet anslöt sig i vester staden, som här, mot det nuvarande Mynttorget, måste hafva varit i alla tider starkt befästad, ty här reste sig det starka norraportstornet, hvars fasta dörrar voro slutna om natten och genom hvilket ingen slapp in utan att kunna göra reda för sig. För den, som dammig och trött anlände till staden, var det tillfälle att i den helt nära stadsporten belägna badstuga, som tillhörde Helgalekamensgillet, taga ett uppfriskande bad.

¹ Sandbron omtalas i flere handlingar från medeltiden samt i berättelsen om krigshändelserna år 1463, då k. Kristian lade sina skepp vid sandbron och, sedan han sålunda skilt de två å Helgeandsholmen och Norrmalm lägrade bondhoparne. anföll och besegrade hvar för sig.

² Kapellet vid sandbron omtalas i jordeboken för år 1491 (min upplaga af *Stockholms stads jordebok* del 2, s. 186). Förmodligen är det detta kapell, som år 1311 omtalas såsom det nyss å norrmalm uppygda kapellet (DS nr 1791). Sådana böneplatser i närheten af stadens portar voro under medeltiden ganska vanliga. Utanföör Vesterås t. ex. fanns vid hvardera af de tre till staden ledande hufvudvägarne ett kapell; jfr Styffe, *Skandinavien under unionstiden*, s. 250.

³ Att både i norr och söder om Stockholm funnos två portorn, framgår deraf att för båda ställena omtalas 'yttersta tornet.' Alltså fanns der äfven ett inre.

⁴ Holmen var dessutom befästad. I stadens räkenskaper från 1500-talets början omtalas 'muren på Helgeandsholmen.'

Genom den norra porten kom man icke in i den ursprungliga staden, utan på en gata, som hade namn dels efter porten, dels efter de här liggande smedjorna, hvilka man icke gerna såg i den inre tätast befolkade delen, och som fortsattes af den utanför den äldsta stadsmuren löpande vestra långgatan. Dessa två gator hade å hvardera sidan ett mycket skiljaktigt utseende. Alla husen voro väl smala och vände i de flesta fall gaffarna mot gatan, men begränsades nästan hvart hus på höger hand af sidogränder, under det på venster hand hus stötte till hus, af hvilka flertalet gingo ända in till den gamla muren. Inga andra tvärgator funnos å denna sida än de som ledde till de få portar, som för samfärdselns skull voro anbragta i muren.

Slottet skildes, åtminstone till en del, från staden af en djup graf, öfver hvilken väg bildades, så ofta en sådan behöfdes, genom nedfällande af en vindbrygga. Grafven bildade en gräns, bortom hvilken stadens myndigheter icke egde någon befogenhet: der herrskade konungens fogde. Invid slottet låg stadens kyrka, helgad köpmännens skyddspatron, den hel. Nicolaus. Kyrkan intog förr vida större utrymme än nu, ty åt öster sköt ut det först år 1548 nedrifna koret och till kyrkan slöt sig kyrkogården, som genom sin inhägnad skyddades mot vanhelgaude. I vinkeln mellan slottet, kyrkogården och det kvarter norr om köpmannagatan, der kyrkoherden hade sin embetsboning, stadens skola låg och bödeln hade sin stuga, låg en öppen plats, kallad sanden. Der låg konungens stall och hans örtagård, der hade, invid kyrkogården, slagtarne sina bodar, der funnos äfven enstaka enskilda byggnader. Norr om kyrkan, vester om slottet, å det höga hörnet mot norrportsgatan, låg ett vidsträckt kvarter, som hade det egendomliga namnet helvetet; en från söder in i detsamma ledande gränd hette Helvetesgränden, af hvilken benämning en senare tids anständighetskänsla skapat namnet Helvetigränd.

Orsaken till namnet känner jag icke. Det ligger närmast till hands att här tänka sig nästen för osedlighet och annan dålighet, men att händelsen icke var sådan torde vi få sluta deraf, att andliga stiftelser egde hus i detta kvarter och att Olaus Petri, stadens sekreterare och den kyrkliga reformatorn, en tid bodde i hörnet af Helvetesgränden. Namnet har visserligen någon särskild betydelse, eftersom det återkommer i andra svenska städer och deraf ej heller saknas spår i utlandet.¹

I söder om kyrkogården låg ett kvarter (i nutidens mening), inom hvilket fanns, med fasaden vänd mot Stortorget, stadens rådhus,

¹ I Arboga omtalas en gård under namnet Helvetesgården. Möjligen får man härmed sammanställa det parisiska gatunamnet *rue de l'Enfer*. Så vidt jag kunnat finna hafva de tyska städerna icke haft något kvarter, som burit ett motsvarande namn, såvida vi icke i detta sammanhang få omnämna värdshustiteln *zur Hölle*, som jag år 1861 såg i en tysk stad, jag minns ej nu i hvilken. — Äfven andra namn återkomma i städerna. Så t. ex. omtalas i Kalmar stads tänkebok en ort, som kallades *Foglasängen i Wranne* (Sylvander del 1, s. 25). I Uppsala finnes ännu en tomt, som kallas fogelsängen. — Den hel. Kristofers gilleshus i Kalmar kallades Panneringe.

medelpunkten för det administrativa och judiciela lifvet. Om rådhusets utseende under denna tid saknas alla upplysningar; vi veta endast, att det måste framför något fönster hafva egt ett utsprång, burspråket,¹ samt att det måste hafva haft trånga lokaler, alldenstund vid de tillfällen, då menigheten sammankallades, man regelbundet valde en annan lokal (sankt Gertruds eller sankt Katarinas gilleshus). Äfven i det yttre var rådhuset trångt beläget, ty i rad med detsamma lågo enskildas hus. Stadens torg, kalladt det stora torget, torde emellertid hafva erbjudit en ganska pryddig anblick med de många rikt dekorerade gaffarna. Något harmoniskt helt fanns det dock icke här, ty äfven vid denna stadens förnämsta plats funnos så sent som år 1489 trähus. Torget torde hafva varit inkräktadt af stånd; i den smala gata, som nu kallas Trångsund, hade fruktmångelskorna plats. Öfver det folk, som rörde sig å torget, reste sig varnande kåken (fig. 174), vid hvilken förbrytare utställdes till åskådande eller 'miste huden' för risslag. Dess plats angifves af namnet på den gränd, som mynnade ut i dess närhet.

Denna inre stad bestod af få, men temligen stora kvarter. Från Stortorget ledde de förnämsta gatorna åt olika håll. Åt öster gick köpmannagatan, hvarest flere af de rikaste borgarne bodde, åt söder svartbrödra- och skomakaregatorna. Att dessa voro pulsådorna för det dagliga lifvet kunna vi sluta deraf, att vid dem lågo de förnämsta gillehusen. Skomakaregatan måste hafva fått sitt namn deraf, att i början skomakarnes bostäder och verkstäder varit samlade vid densamma, men åtminstone under 1400-talet bodde många skomakare annorstädes, under det många, som icke voro skomakare, bodde vid deras gata. Från köpmannagatan gick fram mot svartbrödernas kloster, i stadens södra del, en gata, som ock hade namn, till och med flere, ty hon hette en tid myntmästaregatan, emedan hon gick förbi mynthuset, men oftare själagårdsgatan, efter själagården, en här anlagd from stiftelse.² En senare tid har förvrängt namnet till det genom gatans läge meningslösa Skärgårdsgatan. Ännu finnes i det inre af staden en namngifven gata, nämligen den, från själagårdsgatan till svartbrödra- och skomakaregatorna ledande kinhästgatan. Öfriga gator angifvas genom beskrifning af deras läge, t. ex. 'gränden bak köpmannagatan', 'gatan inom mur'.

Fromma stiftelser, till hvilka vi äfven kunna räkna gillena, saknades således icke inom staden. Den vigtigaste af dem var det nyss nämnda svartbrödernas eller dominikanernes kloster, anlagdt af k. Magnus Eriksson, för hvilket stadens ursprungliga södra torn fick gifva vika. Förmodligen hade man, med anledning af stadens benägenhet att växa till utom murarne funnit tornet ligga för långt in och derföre alls icke

¹ I Olai Petri skildring af Stockholms blodbad heter det (s. 329): och då stodo några af konungens råd uppe i burspråket.

² Till de fromma stiftelserna torde vi ock få räkna dårhuset (*davahuset*) som omtalas i skotteboken från början af 1500-talet; hvar det låg känner jag icke.

motsvara sitt ändamål, hvadan det blef nödigt att ersätta det med ett nytt försvarsverk.

Från denna inre stad funnos ej många eller vida utgångar till den yttre världen. I närheten af storkyrkans nordvestra hörn låg den hel. Nicolai port, invid hvilken, enligt Messenius, på en husvägg var anbragt en bild af helgonet. Genom denna port trädde man in i den hel. Laurentii gränd, den nuvarande Styrkyrkobrinken, som erhållit sitt gamla namn efter den hel. Laurentii gilles hus. Till en annan port kom man direkte från stortorget, om man följde kåkgränden, hvilken på andra sidan porten kallades kåkbrinken. Om porten hade något särskildt namn känner jag icke.¹ Gick man från stortorget genom skomakaregatan ända till dennas ända, till hörnet af kinhästagan och der vek af åt höger, kom man efter några steg till skomakareporten och skomakarebrinken (den nuvarande Tyska brinken).

I stadens södra ända hade den ursprungliga anordningen rubbats genom de förändringar, som uppförandet af dominikanerklostret vållade. Att döma efter kartan från 1500-talet ledde en vanlig gränd från den ursprungliga stadens område ut till vestra långgatan och Jerntorget. Strax i nordost synes i muren hafva funnits en port med sin utanför liggande, åt två håll sluttande brink — det tyckes vara sådana backar, som i Stockholm företrädesvis kallades brinkar —, om hvilken jag icke är i tillfälle att lemna några närmare upplysningar. I öfrigt fanns å hela den östra sidan allenast en port, vid ändan af köpmannagatan, den s. k. köpmannaporten med den utanför liggande köpmannabrinken. Dessutom hade man obehindrad passage från stortorget förbi rådstuguqvarteret och kyrkogården ut till sanden och derifrån sedan till staden östan mur. Enligt den anförda kartan synes man hafva haft tillträde dit äfven genom den långa gata, som ända från stadens sydligaste del gick på insidan af stadsmuren ända upp till dennes norra ända. Denna gata, som under medeltiden beskrifves såsom liggande 'inom muren', är den nuvarande Baggensgatan.

¹ I handlingar omtalas en 'vattenport' och en 'vattenbrink', som ledde vesterut. Då muren å denna sida icke var genombruten på mera än tre ställen och då den nordligaste porten bar namn efter den närliggande kyrkans skyddshelgon, måste vattenporten hafva legat antingen vid kåk- eller skomakarebrinken. Uppgifterna äro hvarandra motsägande. Lüdeke anför (*Denkmal der Wieder-Eröffnung der deutschen Kirche in Stockholm* s. 93) ett uttryck ifrån år 1561, enligt hvilket vattenbrinken (vid hvilken vi kunna vänta oss att finna vattenporten) utgör fortsättning af kinhästagan (= Kimstugatan), under det Berch i sina anteckningar till Dahlbergs *Svecia antiqua et hodierna* anför en uppgift af år 1475, enligt hvilken vattenbrinken gick ned från stortorget. Det finnes en tredje uppgift, som måhända framdeles kan leda till frågans lösning: år 1473 omtalas ett hus såsom liggande vid vestra långgatan nedanför vattenbrinken samt mellan Mikel svartes och Johan Skalms gränder; hvilka af de många från Vesterlånggatan utgående gränderna vid nämnda tid buro namn efter dessa två personer, kan jag icke för närvarande uppgifva. Då den södra af de vestra portarne förekommer under namnet skomakareporten, synes det mig rimligast att förlägga vattenporten till kåkbrinken, för hvars port något annat namn icke förekommer.

Den nyare staden utanför murarne hade ett helt annat skaplyne: smala kvarter och otaliga gränder, hvilka icke som en del gator inne i staden hade varaktiga namn, utan kallades efter den som bodde öfverst i gränden eller efter den märkligaste mannen i gränden (ordet betyder egentligen grannlaget). Någon gång hände det, att en mans minne öfverlefdes honom, så att gränden nämndes efter en affiden husägare; då förekommo vanligen två namn, det andra taget efter någon lefvande.¹ Undantag härifrån finnas dock; vi hafva den hel. Laurentii gränd, nyss omtalad, och gråbrödernes gränd eller gata samt dessutom två gränder, en öster och en vester om den gamla muren, som för sina anseeligare mått hvardera kallades breda gränden.²

En bro, befäst med ett torn, ledde öfver till gråbrödernes holme, hvaräst utom klostret funnos några mindre hus, som voro upplätta åt enskilda, samt en väderqvarn. Förmodligen stod detta torn i sammanhang med den yttre muren, som bör hafva förenat samtliga torn, som funnos i vester om staden. Huru många sådana som funnos torde nu vara omöjligt att uppgifva; flere gånger omtalas buckatorn, 'det tredje från tornet vid gråmunkarnes bro.' Således voro tornen åtminstone fyra. Söderut i denna del af staden låg kornhamnen eller korntorget, hvars namn angifver, att här fanns medelpunkten för sädeshandeln.

I skotteboken omtalas, såsom vi i det föregående sett, fyra fjerdingar, en vestlig, en sydlig, en innanmurs och en östlig. Denna sist nämnde var i sin ordning delad i fjerdingar, utan att det visar sig hvilken betydelse dessa haft: det talas om den norra, nordöstra, sakt Olofs, vambaffjeringen, af hvilka den första och den sista voro identiska, ty vambaffjeringen kallades den del af staden östan mur, som låg närmast slottet. För öfrigt hade denna östra förstad samma utseende som den vestra — samma myckenhet af radierande gränder, samma smala tomter, något vidgade ut mot stranden samt ytterst en mur, som stödde sig vid ett och annat torn, om hvilka vi hafva allenast enstaka underrättelser.³

Gick man från köpmannaporten ned för brinken och sedan litet mera åt öster, kom man till den s. k. fiskastranden eller stranden, äfven kallad fisktorget; vid detta eller i dess närhet hade flere af stadens rikaste borgare egendomar. I södra delen af denna förstad fanns åtminstone under medeltidens senare del en kyrka helgad den hel. Johannes; enligt Messenius har denna kyrka tillhört ett Johannerkloster.

Rundt omkring staden, med undantag af den strand, öfver hvilken slottet höjde sig, samt rundt omkring gråmunkaholmen (= Riddar-

¹ Bevisen för ofvanstående träffas på otaliga ställen i jordeboken.

² Remslagaregatan omtalas år 1425; likaledes omtalas en urvädersgränd, för närvarande kan jag icke angifva, hvar de lågo. Gränderna utom mur omtalas ofta med angifvande af nummer, t. ex. femte gränd från norra port, sjette gränd sunnan gråbrödragatan.

³ Vid fiskastranden stod ett stadens torn år 1509.

holmen) gick en träbro (jfr titelplanchen), utanför hvilken de stora fartygen förtöjdes, när det lastades ur eller i dem. På bron funnos bommar, som kunde öppnas, så att smärre farkoster hade tillfälle att få en mera tryggad plats på brons insida eller så att de kunde urlastas inne vid sjelfva stranden. Helt visst var bron tätare klädd med bjelkar än hvad taflan antyder.

Äfven i söder var stadsholmen starkt skyddad mot den ej sällsynta faran af ett fientligt anfall. Bron öfver den södra strömmen kunde liksom den norra bron, uppvindas, så att den, som lyckats komma ut på bron, derföre ingalunda hade full trygghet att komma in i staden. Äfven här var det strömmande vattnet använt till drifvande af qvarnhjul. Äfven här var positionen farlig: om en från norr kommande fiende med fördel slog sig ned på den främre delen af Brunkows ås, så hade den fiende, som det lyckats att intaga de södra bergen, stor lätthet att oroa stadens försvarare.

Södermalm,¹ mera bergigt än den norra malmen, var liksom denna glest befolkad, rikare på kålgårdar än på människoboningar. Här funnos emellertid flere industriella etablissement, som det skulle heta på nutidens språk. Vid klockviken götos klockor, härute hade grytgjutarne bodar och helt visst äfven verkstäder — för dem synes man hafva gjort undantag från det för malmarne utfärdade handelsförbudet —, här gjordes tegel vid tegelviken, här hade repslagarne sina banor, här lågo långt åt öster, själabodarna, i hvilka tran bereddes. All handel med själ var förlagd hit, eftersom man för luktens skuld måste söka en ort, som låg afsides från människoboningar.²

¹ Södermalm omtalas år 1288 såsom nyligen bebygdt. DS nr 965.

² Denna orsak för läget angifves i ett bref (DS nr 1475), skrifvet år 1305, hvarest ock angifves, att själbodarna tillhörde staden. Anteckningar i Jordeboken visa, att dessa bodar lågo på södermalm samt att mot medeltidens slut åtminstone några innehades af andliga stiftelser och af enskilda personer. Sammanställningen af dessa jordebokens uppgifter och det ofvan anförda brevet leder till ett ganska intressant resultat för vår historiska geografi. År 1288 förnyade Strängnäs-biskopen en förut flere gånger inlagd protest mot den inkräktning på hans område, som erkebiskopen tillät sig, då han till sitt stift räknade hela ön Stockholm, ja till och med Södermalm. År 1305 tvistades om rätten att tiggja vid själbodarna mellan Sigtuna och Strängnäs' dominikanerkloster. Det förras prior förklarar då, att Strängnäsbröderne icke hade den minsta rätt, ty dels hade Sigtunaklostret häfden för sig, dels lågo bodarna icke i Södermanland, utan inom erkebiskopsdömet, 'vår lagsaga och vår provins Attundaland'. Man skulle på grund häraf vilja tro, att stadens själbodar i början af 1300-talet lågo på norrmalmslandet, så mycket hellre, som det omtalas gårdar (*ville*) tillhöriga Solna socken och liggande bortom själbodarna. Men då i detta sammanhang nämnes, att såväl själabodar som gårdar ligga 'på södra sidan om Stockholms ström', kunna vi af det hela icke draga någon annan slutsats, än att Strängnäs-biskopens anspråk icke voro så klara, som han påstod, utan att den ö, på hvilken Södermalm var anlagd, verkligen, åtminstone någon tid, räknats till Attundaland, erkestiftet och Solna socken, inom hvars område staden Stockholm uppvuxit. Strömmen vid Stockholm var visserligen delad, men att söder om norrström d. v. s. på Helgeandsholmen eller rent af på stadsholmen, inga själbodar legat, är uppenbart; derföre måste söder om strömmen betyda söder om strömmens södra arm. I öfrigt kunde Strängnäsbröderne allenast på Södermalm uppträda med någon skynt till skäl. K. Birger och hans broder hertig Erik hade en gång velat förvissa sig om gränsen mellan

Södermalm saknade icke andliga stiftelser. Från brons ända ledde en väg utmed stranden åt vester och en annan åt öster, till själbodarna. En tredje väg ledde åt sydvest till den hel. Maria Magdalenas vid midten af 1300-talet anlagda kapell med den dertill hörande fattigkyrkogården. Åt sydost ledde en väg uppför sandbrinken till den s. k. löten, hvarest fanns ett kapell, helgadt hogkomsten af det heliga korset. Detta kapell låg lika långt från rådhuset vid Stortorget som Golgata ansågs ligga från Pilati palats i Jerusalem. Det var ett fromhetens verk att från Stortorget vandra hit ut, för att — derest icke det hela skedde tanklöst — fördjupa sig i minnet af Christi sista lidandesvandring, under bön och botlöften, isynnerhet vid de vårdar, som utmärkte stationerna å denna smärtornas väg. Huru många sådana vårdar funnos, är icke uppgifvet; allenast tre äro omtalade: två mellan stranden och kapellet, utmärkande de ställen, der Christus sjönk till jorden, dignande under korsets börda, och den tredje i kapellet, framställande bilden af den senaste akten i det blodiga skådespelet, sjelfva korsfästelsen. Denna slutstationens sten, fordom vittne till from andakt, låg sedermera vårdslöst undanvräkt uppe på den s. k. pelarbacken i närheten af Katarina kyrka, till dess han år 1851 blef, genom k. Vitterhets Historie och Antiquitets Akademiens försorg, åter rest.

Man har satt denna stentaflas tillkomst i sammanhang med de år 1389 på Kärplingaholmen föröfvade grymheterna mot de svenska borgarne. Enligt Messenii uppgift i den rimmade beskrifningen öfver Stockholm,¹ tillkommo dessa stenar först i början af 1500-talet.

Liknande företeelser finna vi i våra öfriga medeltidsstäder, naturligtvis med de olikheter, som stadens olika storlek, läge och andra förhållanden framkallade. Gränsen mellan staden och landet var utmärkt med ett dike — i Uppsala omtalas detta redan under k. Knut länges tid och namnet deraf bevarades intill nyaste tid af namnet stadsdiksgatan — eller en s. k. grop, hvilket betydde detsamma, eller en inhägnad, hvilken sist nämnda måhända ibland var lika simpel, som

Attundaland och Södermanland, vid hvilket tillfälle gamle bönder, bosatte i gränssorten, visat mellan Arosboavik och Telged, som lågo i sjelfva gränsen och bortom nyss nämnda byar, klippor, i hvilka jernringar voro ingjutna, såsom det uppgafs, för att tjena som gränsmärken. Förmodligen bero de stridiga anspråken derpå, att af gammalt gick gränsen mellan Södermanland och Attundaland öfver Stockholm, men då kristendomen infördes i landet byggdes kyrka i närheten af gränslinien mycket tidigare på den norra än på den södra sidan — Solna kyrka hör till de äldre i vårt land — och dervarande kyrkoherde utsträckte då sin verksamhet äfven till dem, som bodde strax i söder om strömmen, hvilkas egor dertfore räknades till hans socken. I senare tid återvann den ursprungliga uppfattningen herraväldet; i våra dagar sitter, som bekant, gränsmärket mellan Uppland och Södermanland på ett hus vid norra delen af Vesterlånggatan. Huru kyrkans omvändelseverk förmådde bryta de urgamla politiska gränserna, synes bäst deraf, att det från Skåne omvända Blekinge gjordes i följd deraf till ett danskt land.

¹ Tryckt i Silfverstolpes *Historiska Bibliotek* del. 1.

den hvilken i vår tid omsluter Falsterbo, der stadsporten ser ut som en vanlig landsvägsgrind.

Hvar stad hade sitt rådhus och sitt torg, der handel idkades; närheten mellan båda var ett uttryck för den omsorg, med hvilken myndigheterna reglerade allt, som hörde till borgarnes handel ochandel. Gatorna hade ingalunda alltid namn; åtminstone äro sådana i urkunderna i allmänhet sällsynta. Kalmar gör dock i detta afseende ett undantag, ty der omtalas norra, vestra och södra ports gator, smedjegatan (*smedestrate, platea fabrorum*), hyskje-, huseke- eller husgatan (*platea que dirigit se ad privetum civitatis*); klostergatan, Öningagatan, sandviksgatan, korn- eller krämargatan, tenkmarsgatan, lärftsgatan.¹ — I Kalmar funnos äfven flere strandbroar: stads- eller storbron, färje-, Öninga- eller norra bron, korsbron och hyske- eller söderbron.

Uti ett afseende var Sveriges hufvudstad jämförelsevis fattig, nämligen på kyrkor och kapell. Visserligen funnos å Norrmalm sankt Jakobs kyrka och klosterkyrkan samt kapellen i Jörans hospitalet och vid sandbron, på Helgeandsholmens försörjningsinrättningens kapell, i staden sankt Nicolai och sankt Johannis kyrkor, dominikanerkyrkan samt slottskapellet, på Gråmunkeholmen franciskanerkyrkan, på Södermalm sankt Maria Magdalenas kapell och korskapellet på löten — i allt tolf kyrkor och kapell. Vida öfverglänstes Stockholm i detta afseende af Visby, som hade sjutton kyrkor och kapell,² samt af Lund, som hade åtminstone tjugosex, således mer än dubbelt så många som Stockholm.

Så mycket om stadens topografi. Vi skola nu se oss något närmare om i staden.

Tomterna i staden voro af vexlande storlek. I bondgården var, såsom vi i det föregående sett, byggnadstomten icke synnerligen stor. Ännu mindre kunna vi vänta stora mått inom staden, hvarest man vanligen, af helt naturliga skäl, var trångbodd. De här nedanför³ exem-

¹ Sylvander, *Kalmar stads byggnadshistoria* del 3, s. 4 f.

² Vanligen uppgifvas för Visby aderton, men jag har icke vågat fästa mig vid den s. k. lilla hospitalskyrkan.

³ Alla här meddelade mått äro gifna i alnar. A. *Inom mur*: bredd 14 $\frac{3}{4}$, längd 24 $\frac{3}{4}$ — bredd 13 $\frac{1}{2}$, längd 14 $\frac{1}{4}$ — bredd 14 $\frac{1}{4}$, längd 55 $\frac{1}{4}$ — bredd 18 $\frac{1}{4}$, längd 40 $\frac{3}{4}$ — bredd 17 $\frac{1}{2}$, längd 50 — bredd 9 $\frac{3}{4}$, längd 34 — bredd och längd 20 — bredd 19 $\frac{1}{4}$, längd 37 — bredd 13 $\frac{3}{4}$, längd 29 $\frac{1}{2}$ — bredd 14 $\frac{3}{4}$, längd 23 $\frac{1}{4}$. B. *Utom mur*: bredd 14, längd 12 — bredd 12 $\frac{1}{2}$, längd 15 $\frac{3}{4}$ — bredd 13 $\frac{1}{2}$, längd 18 — bredd 14, längd 28 $\frac{1}{2}$ — bredd 10 $\frac{1}{4}$, längd 15 $\frac{1}{4}$ — bredd 20, längd 18 — bredd 17, längd 27 — bredd 16, längd 26 $\frac{3}{4}$ — bredd 16, längd 11 $\frac{3}{4}$. — Jag har icke gjort mig mödan att göra en systematisk sammanställning, då äfven ett omsorgsfullt hopletande af alla i jordeboken förekommande siffror icke leda till något fullt tillfredsställande resultat, eftersom det ofta — isynnerhet inom kvarteren utom den gamla stadsmuren — heter rätt och slätt, att det ena eller andra måttet utvisas af de å dessa sidor framlöpande gatorna. Den omständigheten, att tomterna utom mur icke visa sig i allmänhet vara större än de inom mur belägna, visar, att man vid det yttre området utstyckande i tomter var medveten om dess litenhet samt att bosättningen utanför murarna torde hafva försiggått fullt systematiskt.

pelvis anförda måtten visa, att i allmänhet voro tomterna rektangulära; gatornas krökning gaf dock anledning till hvarjehanda oregelbundenheter i formen, vid hvilka vi dock icke här få fästa oss. I gårdsbref uppgifvas, när icke särskilda förhållanden framkallade en utförligare beskrifning, allenast längd och bredd.

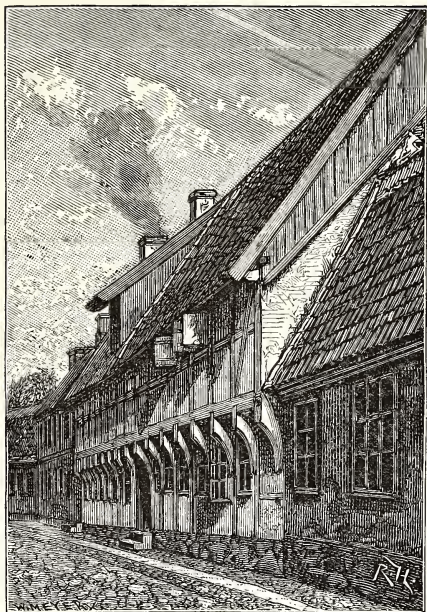
Ett och annat af de i anm. meddelade exemplen är egendomligt derigenom, att bredden är angifven med en högre siffra än längden. Nutidens uppfattning kräfver, att det högre måttet kallas längd, det lägre bredd, och medeltidens språkbruk hade helt visst motsvarat en sådan uppfattning, derest icke i detta fall längd och bredd blifvit tekniska termer med en alldeles särskild bibetydelse. Bredden afser måttet utefter hufvudgatan (eller den öppna platsen), längden måttet af den linie, som gick rätt ut från hufvudgatan och som icke sällan gick längs en tvärgata. Detta senare mått var gemenligen längre, men detta hade helt visst icke varit tillräckligt motiv för omkastande af benämningarna längd och bredd, derest icke äfven hade tillkommit den för medeltidens städer egendomliga anordningen af husen, nämligen med gafveln vänd mot hufvudgatan. Visserligen förekom icke detta läge alltid, men det var dock så vanligt, att det kan anses vara för medeltids-seden karakteristiskt uti de större städerna. De mindre bibehöllo mera af landsbygdens sed.

Denna anordning att hafva gafveln vänd mot hufvudgatan — så olik nutidens skick — berodde på helt egendomliga förhållanden och måste åt dem hafva gifvit en seglifvad karaktär. Tacitus berättar, att Germanerne hade en stark motvilja mot stadslifvet, de tyckte vida mera om att lefva isolerade, spridde öfver landsbygden. Det ser ut, som om denna förkärlek framkallat hvad vi skulle kunna kalla gafvelsystemet. Den italienska renässansen skapade ett annat system, som småningom vunnit burskap i hela Europa och hvars yttersta resultat äro nutidens kasernlika byggnader, som kallas hus, uti hvilka värden, om vi fränse hyran, icke spelar någon rol och derföre kan beqväm-ligen ersättas af en vicevärd, som naturligtvis står i den mest lösa förbindelse till huset. Annorledes var det under medeltiden, då husets gafvel var vänd mot gatan och då den ena långsidan i många fall var vänd mot en gård, hvilken jämte huset bildade ett helt för sig, inom hvilket värden var herskare och der den, som kom som främling in, måste i viss mon gå upp i det herravälde och i den gemensamhetsande, som beherskade det hela. De många små enheterna hindrade gemenligen det rätta uppskattandet af de stora enheterna — man har ibland så ytterligt svårt att se skogen för trädens skuld. Men vådan för en utpräglad partikularism var i städerna vida mindre än på landsbygden, ty alle borgare måste på det djupaste känna nödvändigheten af sammanhållning, på det stadens anspråk på oafhängighet gent emot öfriga makter i samhället, mot kyrka, frälsemän och bönder, måtte kunna upp-

rätthållas, ja, med undantag af de fall, då stridiga handelsintressen kunnat framkalla ovänliga förhållanden, måste en stad alltid känna sig benägen att stå i närmaste förening med landets öfrige städer, till värn för gemensamma intressen.

Husen i staden voro uppförda af olika material, och i följd deraf voro de icke blott konstruerade på ett mycket skiljaktigt sätt, utan erhöilo äfven rent af ett olika läge. Uti en i kammарarkivet förvarad handling af år 1582, som redogör för årets husskatt i Stockholm, finnes antecknad,¹ att staden detta året hade 429 stenhus,² 82 trähus, 83 korsverkshus och 64 trästugor.

Trät var af gammalt byggnadsmaterialet i Sverige, seden att mura stenhus var först under medeltiden inkommen. Trähusen voro, att

164. Trähus i Ystad.

döma efter uppgiften af år 1582, antingen byggda helt af trä eller de hade ett mer eller mindre rikt ramverk af trä, i hvilket luckorna fylldes med imurad tegelsten eller inklenad lera. I de nordtyske städerna förekomma två slag af trähus: dels stora byggnader, som vända gafveln mot gatan, och hafva dessa hvar öfre våning skjutande framom den undre, dels lägre hus, tvåvånings, som vända långsidan mot gatan och hafva den öfre våningen, som skjuter fram ett mindre stycke, skenbart uppuren af konsoler, antingen enkla eller snidade. Af det förra slaget finnes ej längre något exemplar bevaradt i en svensk stad, ehuru visserligen hus af denna form mycket väl kunnat der finnas; den som vill se vackra

Fig. 164. Efter fotografi, tagen af C. F. Lindberg.

¹ Forssell, *Sveriges inre historia* del 2, s. 81.

² Hr Troels Lund antager, att i slutet af k. Gustaf I:s och Erik XIV:s tid voro stenhus i Stockholm ovanliga, och att de hufvudsakligen tillkommit under k. Johans tid. Visserligen var denne sist nämnde passionerad att bygga, men vi få dock icke tillerkänna honom allt för mycket. Han, heter det, dref igenom den förändring som gjorde Stockholm från en trästad till en stad af stenhus. År 1572 utfärdade han en befallning rörande hufvudgatorna, 1576 och 1581 äfven om de öfriga, kalkbrott och tegelbruk ställdes till borgarnes förfogande, envar som ville bygga uppmontrades med tullfrihet för allt som hörde till byggnaderna. År 1587 befalltes, att korsverkshusen skulle öfverklädas med sten. I hvilken mon det lyckades konungen att drifva igenom sin vilja, synes, säger hr Lund, af stenhusens antal år 1582. — Denna framställning är icke fullt exakt och hufvudpunkten är oriktig. En närmare granskning af de officiella skrivelser som dr Granlund meddelat i *Historiskt Bibliotek* del 1 och 2 (af hr Lund anförda) visa, att k. Johan visserligen hade i sammanhang med utfärdandet af nya privilegier ålagt staden att utbyta trähus mot stenhus, att

exempel på denna typ, finner dem t. ex. i Hildesheim. Deremot äro hus af det senare slaget ganska vanliga i Sveriges äldre småstäder. Flertalet af dessa byggnader äro visserligen icke från medeltiden. Professor Brunius omtalar en byggnad af detta slag, liggande på norra sidan af sankt Peters kyrka i Malmö och bärande öfver en igenmurad ingång årtalet 1533. Det beskrifves af honom såsom byggt af korsverk, 24½ fot i längd, 20½ i bredd, två våningar i höjd: dörren, öfver hvars raka tvärstock årtalet stod, befann sig i undervåningens midt. Sex konsoler å den nedre ytterväggen uppbyro den öfre, hvilken hade några tums framsprång. Dessa konsoler, som äro 3,5 fot långa, sirades med löfverk och menniskohuvud.¹

Då jag icke är i tillfälle att lemna en teckning af detta hus, som för ett par år sedan refs, bifogar jag fig. 164 bilden af ett trähus i Ystad, som tydligen icke är af nyare ursprung och hvars anordning — om vi från se den moderniserade undervåningen — är egnad att gifva en föreställning om denna hustyp. Här synes den öfre våningen hafva varit använd som magasin, hvilket dock ingalunda alltid var händelsen.

Trähusen förekomma ofta i medeltidens språk med namnet *trågårdar*, hvilket namn äfven någon gång användes liktydigt med *örta-*, *kål-* eller *äpplegårdar*. Det fordras således att använda urskilning, så snart man i en äldre handling träffar detta ord.

I de urkunder, som utfärdades vid gårdsköp, intages ofta en mer eller mindre kortfattad skildring af den sålde gården.² Om vi jämföra

165. *Trähus med torftak.*

Fig. 165. Efter figur hos Olaus Magni, afsedd att illustrera den af honom omtalade berättelsen, att kreatur betade å torftaken, hvilket kom väl till pass när staden belägrades.

han i februari 1573 befallte, att alla trähus skulle vara nedrifna från nästa påsk, men de visa ock att detta ej blifvit på något allmänt sätt åtlydt, ty åtta år derefter, i januari 1581, förnyas påbudet, att alla träbyggnader skulle nedrifvas och ersättas med stenhus, och omtalas i sammanhang dermed, att borgarne förbundit sig att årligen uppföra ett visst antal sådana. Af detta torde det göras uppenbart, att de 429 stenhusen i Stockholm år 1582, d. v. s. följande år, icke äro ett resultat förnämligast af k. Johans intresse för byggande. Också talas i hans bref af år 1573 om många äldre stenhus, som behöfde renoveras och som således måste hafva tillkommit före hans tid. Att i Stockholm stenhus voro ganska vanliga redan under medeltiden, framför allt under dennas senare del, framgår af anteckningarna i Stockholms Jordebok. Der talas den ene gången efter den andre om stenhus; jag har icke brytt mig om att gå igenom mera än de 17 första sidorna i min upplaga (1400-talets andra fjerdedel) för att göra anteckningar om der omtalade stenhus; på sjuutton sidor sjuutton hus.

¹ *Skånes konsthistoria* s. 354.

² T. ex. stenhus med vind, stufva, (flere) kammare, gatubod, kornhus, två källare och ett mak (år 1443); stenhus tre vindar högt (år 1490).

de beskrifningar, som förekomma i Stockholms äldsta jordeböcker, med dem, som vi finna i handlingar och tänkeböcker från våra smärre städer, kunna vi icke undgå att finna, att byggnadssättet måste hafva varit ganska olik det stockholmska i de smärre städer, hvarest trä var nästan det enda byggnadsmaterialet. I Arboga omtalas t. ex. 'tre loft uppe vid gatan, två bodar under loftet, ett stall, öfre stugan, kök samt stegerhus med bryggredskap', samt 'lilla stugan och framstugan och östersta loftet öfver och under'; i Jönköping 'stufva och framstufva och loft deröfver samt källare', 'nattstufvan och lukuloftet

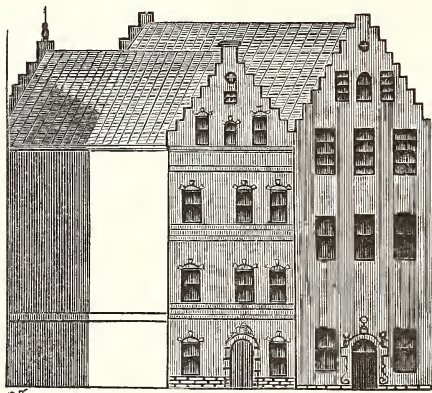

166. Gata i Malmö med ett medeltidshus.

dernäst, boden under nattstufvan östan porten, två bodar vestan porten'. Med loftet torde hafva menats sådana byggnader som fig. 164, hvilka hafva en fullt utbildad loftkonstruktion (jfr fig. 68 och 69), dock med obetydligt utskjutande öfvervåning. Att man äfven kunde hafva öfvervåningen så starkt framskjutande, att hon kunde förses med en bred framför löpande gång, kunna vi se af den s. k. kungsstugan i Örebro, hvars yttre anordning påminner om Ornåhusets.

När icke korsverkskonstruktionen¹ användes, torde man i allmänhet hafva använt vanlig timring. Helgalekamagilletts räkenskaper (förvarade i k. Bibliotheket) lemna en del detaljer rörande arbetet. Timret beställdes ute på landet hos någon bonde och forslades sedan sjöledes till Stockholm. Urlastningen gick så till, att timret helt enkelt vräktes i sjön, hvarefter det af legda personer drogs upp på stranden, lastades på vagnar och kördes fram till byggplatsen. Bräder togos ofta från aflägsna håll, t. ex. från Norrbotten och Finland. Alla fogar tätades med istoppad mossa, som användes i ganska betydliga kvantiteter.

Stenhusen hade mycket ofta en ansenlig höjd och plägade vända den vanligen tinnkrönta gaveln mot hufvudgatan. Fig. 166 visar en gata i Malmö. De smala husen vittna om forntida sed; allenast ett af husen har något af det gamla utseendet bevaradt. Här äro gaflarne icke vände åt gatan, men den åt denna vända sidan är visserligen smälare än den mot gatan vinkelrätt ställda gavelväggen. För öfrigt äro förhållandena här i viss mon förändrade från hvad de i början voro, ty ingalunda kan det hafva varit meningen, att gavelns insänkta murtyr skulle till en del skylas af grannhusets tak. Att emellertid i Malmö äfven gavelssystemet gerna användes ses t. ex. af teckningen öfver staden i Brauns *Theatrum urbiæ* (del 4), äfvensom af det utvändigt temligen väl bevarade hus, som år 1535 uppfördes af mynt- och borgmästaren Jörgen Kock.

167. Två stenhus i Stockholm.

Att i Stockholm, der stenhusen voro många, gavelssystemet varit flitigt användt, kunna vi se af teckningar, som visa stadens utseende under 1600-talet (fig. 167); spår af det gamla utseendet äro för öfrigt ganska tydliga vid Stortorget. Ett gavelhus med ganska rikt ornerad gavel, det s. k. Brahehuset i Ystad, är här afbildadt fig. 168; dess undre del har dock tydligen i senare tid undergått ganska grundliga förändringar.²

Af synnerligen stort intresse är den åldriga byggnad i Visby, hvarest stadens apotek för närvarande finnes. Fig. 169 visar två af dess sidor, fig. 170 en genomskärning, hvilken dock, i följd af de

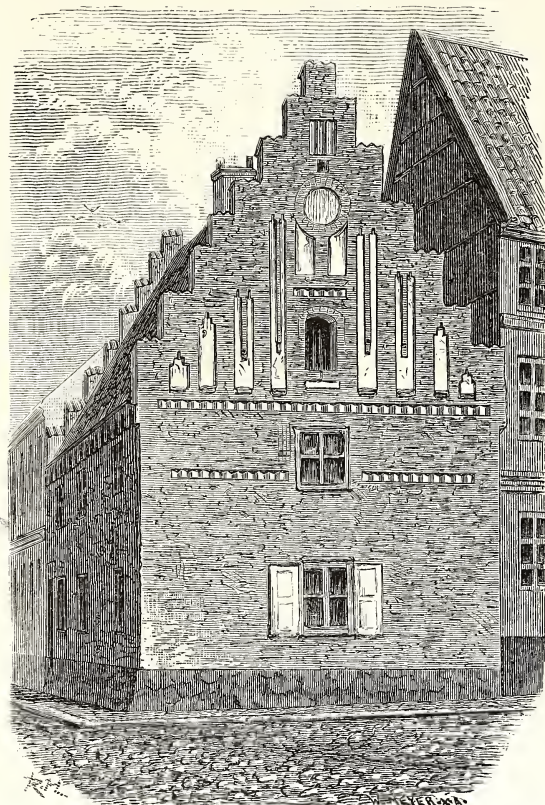
Fig. 167. Efter en gravyr från 1600-talet.

¹ Korsverkshus menas med de 'stendelshus', som omtalas i Olai Petri tänkebok (1520-talet) m. fl. ställen.

² Genom granskningen af Kalmar stads tänkebok har dr Sylvander fått det intryck, att äfven i denne stad gavelkonstruktionen var mycket använd.

många i senare tid gjorda förändringarna, icke här kunnat tecknas fullständig.

Ned i marken är insänkt en vidsträckt källare, hvilken är, som det under medeltiden heter, balkad d. v. s. täckt med ett bjelkgolf. Omotiverade af källarens ¹ konstruktion stå uti densamma fyrkantiga, allenast tuktade stenpelare, hvilkas bestämmelse icke visar sig förr än vi inträda i den hvälfda bottenvåningen, hvars kolonner uppstiga från källarens pelare. Huru ingången varit förlagd och huru han sett ut — sannolikt en port med spetsbågig betäckning — kunna vi icke se

168. Stenhus i Ystad.

på den nuvarande byggnaden, hvars ingång med dennes trappsteg torde få hänföras till en nyare tid. Öfver denna hvälfda våning ligga tre balkade våningar eller vindar och öfverst en, tätt under takstolarne, som är betäckt af ett spetsigt tunnhvalf. Att dessa våningar, nu till en del inredda, egentligen varit vindar, finner man lätt deraf, att hvardera å fasadens midt haft en spetsbågig öppning, som gått ända ned till golfvet, som således icke varit ett fönster — två små sådana förekomma ett å hvardera sidan — utan en öppning, genom hvilken varorna hissades in. Högst upp under den midtersta af tinnarne måste hafva varit anbragt en hissran.

En anordning af denna art gör det knappast möjligt att i denna byggnad se ett enskildt boningshus. Bottenvåningens praktfulla utseende betyder dervid mindre, ty fordom tyckte man om att låta den besökande först träda in i ett ansenligt rum, utan vida mera frånvaran af bostadsrum i de öfre våningarna. Det synes rimligast, att huset tillhört något gille, som i bottenvåningen haft sin festsal och använt husets öfre del, som icke behöfdes för gillet's ändamål, till magasin.

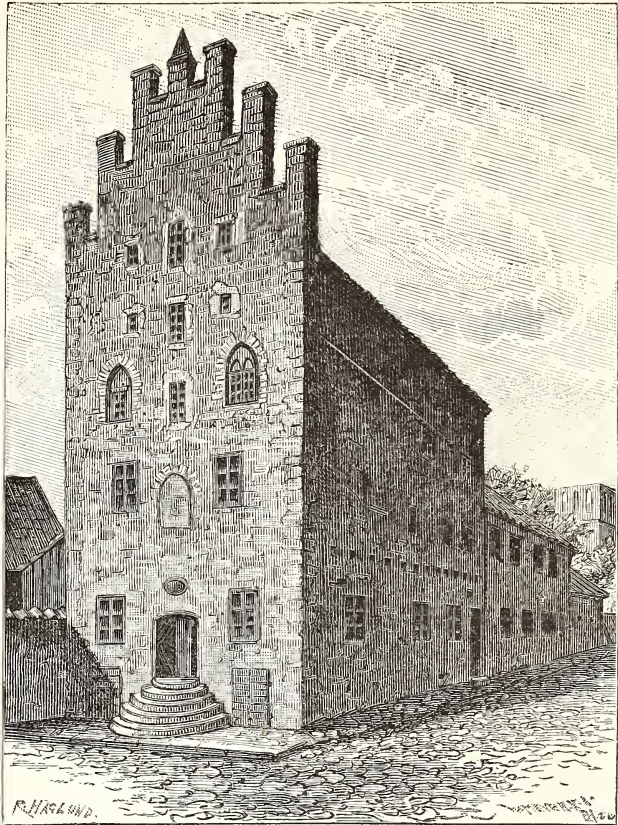
Fig. 168. Efter fotografi, tagen af C. F. Lindberg.

¹ I denna källare, liksom i andra i Visby, hafva funnits fiskdammar.

Denna byggnad är uppförd af kalksten, på Gotland det material som låg närmast till hands. Annars användes med förkärlek i städerna tegel, och att sådant äfven användes i Visby, kunna vi se af en der förekommande gafvel, som är afbildad fig. 171. Gafveln är visserligen numera öfverrappad, men blindnischerna göra det ganska visst, att den omotiverade hvita beklädnaden skyler en tegelstensmur, som fordom kunnat behaga ögat med lifligt röd färg och breda, hvita fogar.

Konsten att bränna tegel, urgammal i Orienten och flitigt odlad i det romerska riket, ärfdes från detta af medeltiden och kom till Norden i kristendomens följe. Gumlösa kyrka i Skåne, vigd år 1191, är uppförd af tegel, och erkebiskop Absalon, som vigde denna kyrka, omtalar i sitt testamente af år 1201 sine tegelmästare.

Medeltidsteglet hade mycket goda egenskaper.¹ Leran blef grundligt genomarbetad, säger Essenwein,² och blandades, när sådant befanns nödigt, och stenarne brändes hårdt. De äro vanligen mörkröda, mera sällan gulaktiga; genom blandning af leran fick man dem marmorerade. För att åstadkomma omväxling glaserades stenar. Oftast användes för sådant ändamål svart färg, dernäst kommer grön, ibland violett, mera sällan

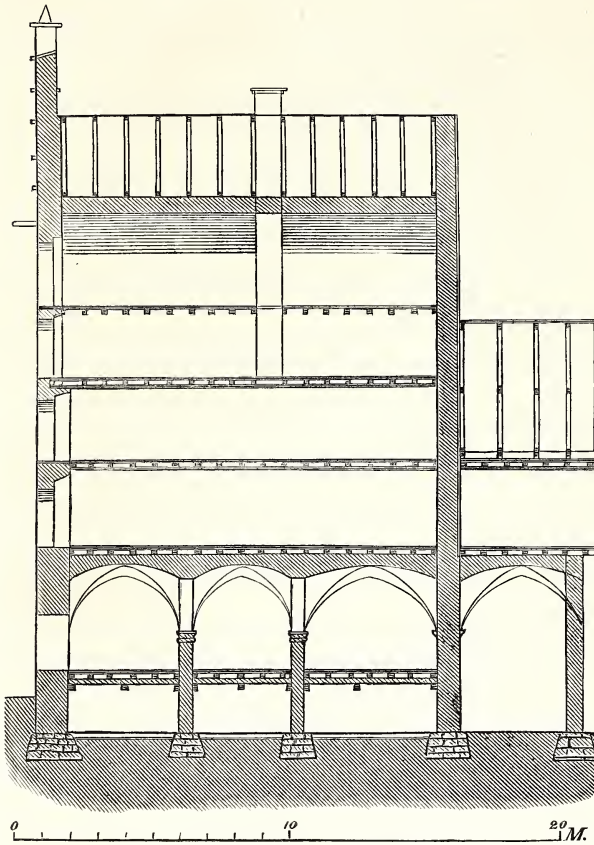
169. Stenhus i Visby.

Fig. 169. Originalt aftecknadt af R. Haglund; de gamla fönsteröppningarna äro återställda i enlighet med de iakttagelser jag sjelf gjort. Nedersta våningen har icke, af brist på antydningar i den nuvarande muren, kunnat rekonstrueras.

¹ Dermed vill jag icke hafva sagdt, att man icke under medeltiden kunde tillverka dåligt tegel. Då år 1512 från tegelagerierna å Lidenneön (= Kungsholmen) tegel levererades till Helgalekamagillet i Stockholm, vägrade gillet dräng att taga emot det, emedan det var illa brändt.

² *Nord-Deutschlands Backsteinbau im Mittelalter.*

grön, blå och hvit. De gamle tegelstenarne äro betydligt mycket större än nutidens: de äro ungefär 30—40 centimeter långa, 9 tjocka, 15—20 breda. Fogarne mellan stenarne gjordes äfven breda (1—2 cm.) De skulle lifva den döda väggytan. Murbruket är så godt, att på ställen, som varit i hög grad utsatta för vädret eller andra inflytanden, har teglet vittrat bort till ett djup af några centimeter, under det fogarne icke undergått minsta förändring. Äfven egnade man mycken uppmärksamhet åt god gruppering af stenarne. Kopp och löpare måste vexla, så att fogarne bildade ett behagligt mönster. Ibland vexla kopp

170. Genomskärning af huset fig. 169.

och löpare i samma hvarf, ibland vexlar ett hvarf löpare med ett hvarf kopp, ibland kommer ett kopp hvarf efter två hvarflöpare. I Sverige synes omvexlingen icke hafva varit så stor. Så vidt jag kunnat finna, är den vanligaste anordningen två löpare och en kopp i hvar hvarf, hvars stenar med sådan omtanke grupperades, att aldrig en stående fog sammanträffar med en annanstående. Glaseradt tegel har i Sverige varit åtminstone mycket sällsynt, likaså den i utlandet emellanåt förekommande seden att ställa tegelstenarne snedt, särskildt så, att de sneda stenarne i två sam-

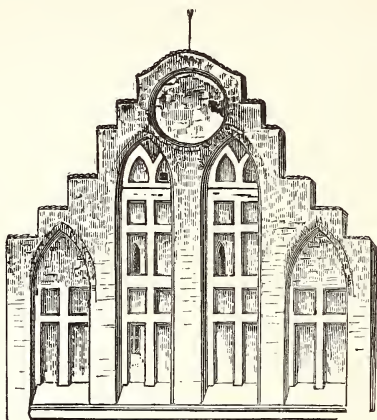
manstötande hvarf sinsemellan bilda vinkel. Äfven hos oss är det under medeltiden tillverkade teglet större och bättre än det moderna. De i Gumlösa kyrka använda stenarne äro, enligt professor Brunius, 27 cm. långa, 12 breda och 8 tjocka; tjockleken är annars vanligen ett par centimeter mindre.

Fig. 170. Tecknad af R. Haglund med begagnande af en teckning, som välvilligt blifvit stäld till mitt förfogande af hr apotekaren Marelus. De uppenbart moderna tilläggen äro uteslutna och fönsteröppningarna i framväggen äro förändrade i öfverensstämmelse med rekonstruktionen i fig. 169.

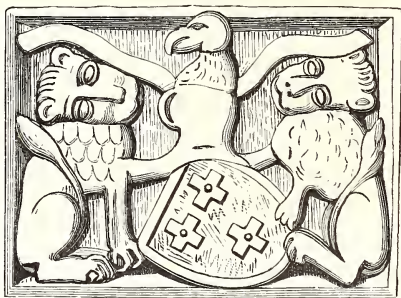
Teglens användbarhet ökades genom lättheten att åstadkomma rikare formade stenar, för portal- och fönsterinfattningar, hvalfsträngar o. s. v. Såsom redan blifvit antydt, sökte man häfva den enformighet, som gerna lådde vid stora ytor, genom att i dem göra regelmessiga insänkningar, hvilka oftast äro öfverdragna med hvit färg och sålunda bilda en stark kontrast till den röda muren. En sådan insänkt hvit yta, som förekommer å Söderköpings stadskyrka, är prydd med en målad bild af den hel. Laurentius; sannolikt hafva dessa hvita ytor ofta varit målade, ehuru färgerna i öfriga fall bleknat eller tvättats bort.¹

Utom de rent arkitektoniska prydnader, som i rikt mått användes på tegelbyggnaderna, förekommo stundom andra, som hade afseende på egaren eller framkallades af tidehvarfvets fromhet. Till det förra slaget få vi hänföra vapenbilden fig. 172, som ännu sitter i en husvägg i Visby, till det senare den bild af Vår fru, som fortfarande pryder hörnet af det Kockska huset i Malmö (fig. 173). En bild af den hel. Nicolaus satt, såsom redan blifvit omtaladt, i en husvägg vid sankt Nicolai port i Stockholm. Framför en sådan bild satte man gerna en lykta, hvars sken äfven sedan skymningen inträdt manade vandraren, att der fanns ett föremål värdt hans andakt.

På tomten funnos regelbundet andra byggnader än det egentliga boningshuset, dock var, åtminstone i Stockholm, den gamla landsseden att hafva ett hus för hvar särskildt ändamål så godt som bortglömd. Någon enstaka gång omtalas köket som en särskild byggnad. Oftare omtalas stegerhuset, egentligen stekarehuset och således ett kök. Mot medeltidens slut synes dock detta namn hafva gifvits regelbundet åt brygghuset.² Ibland omtalas stall, kornhus och vedbod.

171. Stenhusgafvel i Visby (öfra delen).

172. Vapenbild i Visby.

Fig. 171. Efter teckning af dr P. A. Säve.

Fig. 172. Efter teckning af dr P. A. Säve.

¹ Till tegelarkitekturen får jag tillfälle att återkomma i den sjunde boken.

² Såväl i Stockholm och Arboga omtalas stegerhus, som varit brygghus. »I Kalmar landskapsspråk», säger Sylvander, »kallas brygghus för stekerhus.»

Den del af gatan, som låg mellan rännstenen och husväggen, synes i viss mening hafva räknats till huset; det heter nämligen i Jönköpings tänkebok, att det var biltoga mål att bli stungen inom sin rännsten.

I husets bottenvåning hafva vi att gifva akt på ingången till huset, bodarne och nedgången till källaren.

Ingången gaf man helt visst i regeln en central plats, antingen midt på gaveln eller midt på långväggen, allteftersom den ena eller andra var vänd åt gatan. Om portarnes utseende saknas upplysningar och bevarade byggnadslemningar fylla icke den lucka, som förekommer

173. Bild af Vår fru i Malmö.

i litteraturen.¹ I trä- och korsverks-husen måste dörren haft en rak betäckning. I stenhusen torde detta ofta hafva varit händelsen, men der hafva vi ock rätt att tänka oss dörren upptill afslutad af en båge, konstruerad i öfverensstämmelse med tidens stilreglor, eller af två linier, som sins emellan bildade en mycket trubbig vinkel. Dörren torde hafva varit fast. Utanför rådhusporten i Stockholm fanns ett bislag d. v. s. ett framspringande tak, hvars yttre ändar torde hafva uppburits af stolpar. Under detta tak funnos bänkar, som erbjödo behagliga sittplatser åt dem, som för en stund ville öferskåda handel och vandel på torget.² Huruvida sådana utbyggnader under medeltiden funnos på andra byggnader i Sveriges städer, känner jag icke.³ Var tomten så stor, att huset icke upptog hela linien utmed

Fig. 173. Efter teckning af arkitekten Borggren.

¹ Om rådhusets bislag, jfr uppgiften s. 381.

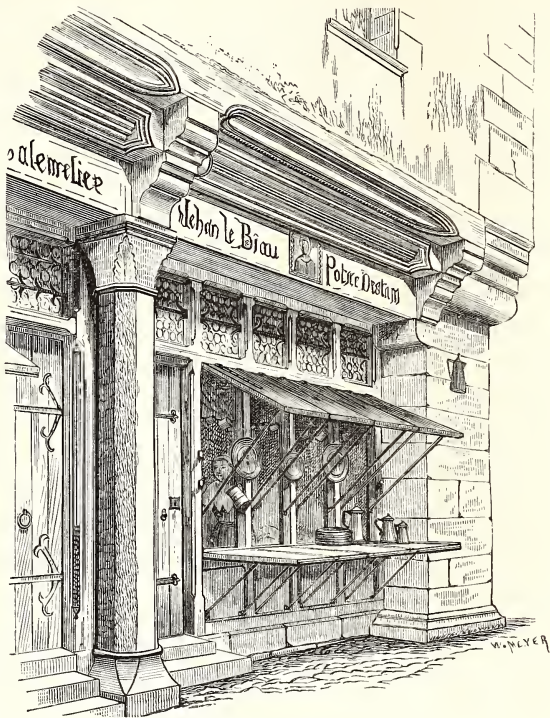
² I Helgalekamagillet's räkenskaper för år 1509 omtalas ett springalås för boden (4 öre), ett stegerhuslås (2 öre), fyra dörrhakar, fem mullräflahakar (mullrevel, enligt Rietz, = bolsterstock under golf, hvarpå bräderna spikas), ett stockalås för stallet (2 öre).

³ Enligt Mejborg, *Borgerlige Huse* s. 38, voro bislagen sällsynta i de danske städerna under 1500-talet och torde de således hafva varit ännu sällsyntare under den föregående tiden. Oftare fanns öfver dörren ett litet utspringande tak, som icke sträckte sig så långt fram, att det behöfde några hörnstöd; äfven för dessa saknar jag uppgifter i de svenska källskrifterna för medeltiden. Mejborgs nämnda arbete är af särskildt intresse genom den fortgående kritik det innehåller af en del alltför fantasirika uppgifter i hr Troels Lunds beskrifning af de borgerliga husen i Danmark. Jag hade i afseende på dem i flere fall kommit till samma resultat. Jfr min anmälan af hr Lunds bok i första årgången af *Historisk Tidskrift*. — Ett skurförhus (skur = lider) omtalas i Helgalekamagillet's räkenskaper för år 1510.

gatan, torde vid husets ända hafva funnits en inkörsport. Då en tomt eller ett hus sträckte sig emellan två gator, funnos gemenligen, att döma efter beskrifningarna i jordböckerna, flere ingångsdörrar. Att döma efter Visby stadslag ledde ibland några trappsteg upp till dörren.

I närheten af dörren torde den vattentunna hafva stått, som enligt stadslagen måste finnas framför hvart hus, på det att, i händelse af eldsvåda, man genast skulle hafva vatten till hands.

Boden, när en sådan fanns, låg vid sidan af porten. Man kom icke in in boden direkt från gatan, utan måste man först träda in i huset. Någon olägenhet vållades icke deraf, eftersom kunderna aldrig behöfde gå in för att bese varorna eller köpslå om dem. Hvarje bod hade åt gatan ett bredt fönster, i hvilket varorna voro uppställda. Fönstret hölls stängdt med en trälucka, som under dagen lyftes upp, så att den bildade ett tak, till skydd för varorna och kunderna. Ibland var denna lucka afskuren på tvären, så att den öfre delen kunde uppslås till tak, den nedre fällas ned till en skifva, å hvilken varorna kunde framläggas. Anordningen var således densamma, som vi än i dag känna från marknadstånden samt ett och annat plankstånd. Som någon svensk medeltidsbod icke finnes i behåll, har jag här infört (fig. 174) en teckning af en fransk medeltidsbod.

174. Medeltidsbod.

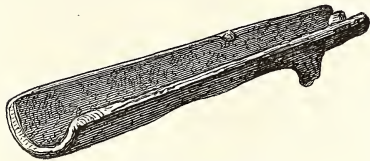
Så vidt möjligt var, hade hvart hus en källare, hvälfd eller balkad. Ibland var grunden sådan, att en källare omöjlig kunde anordnas. Huru stor afsaknaden i sådant fall måste hafva varit, kunna vi sluta af den betydliga utsträckning källarne hade under de hus, der grunden var god. Än i dag finnas under många hus i Stockholms gamla del vidlyftiga, hvälfda källare. För öfrigt kunde dessa icke gerna få bilda en sammanhängande våning under jorden annat än i de fall, då huset

Fig. 174. Efter en figur i Viollet-le-Duc, *Dictionnaire raisonné de l'architecture française*.

beboddes allenast af ett hushåll. Hvar hyresgäst, som dref något yrke, behöfde en källare, och följde sådana mycket ofta med bodlägenheterna. Nedgången till källaren (ibland gemensam för flere källare) kallades källarehals.

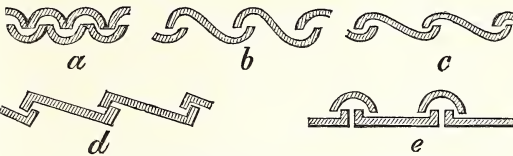
Den ofvan s. 420 nämnda loftkonstruktionen med en föga utskjutande öfvervåning återfinnes i landsbygdens fatburår och härbergen (jfr fig. 71). Vid sidan af denna förekomma loft, hvilkas öfre våning å den ena sidan skjuter så långt ut, att ett galleri uppkommer utmed hela öfvervåningen, ett galleri, till hvilket man kommer på en yttertrappa och från hvilket man har tillträde till öfvervåningens rum (jfr fig. 68 och 69). Detta galleri kallas, som redan blifvit nämndt, svale.

En gammal svalbyggnad finnes ännu i en svensk stad, den s. k. kungstugan i Örebro, hvars likhet med Ornäshuset jag förut (s. 157) påpekat. Som emellertid de i denna intressanta stadsbyggnad förekommande målningarna tillhöra 1500-talets senare del och då, mig veterligen, bevis ej finnes för det visserligen ej osannolika förhållandet, att sjelfva huset är äldre, kan

175. Taktegel.

denna byggnad icke användas som bevis för svalkonstruktionens tillvara i våre medeltidsstäder. Att den i dem funnits, framgår dock med full säkerhet af yttranden i stadslagarna. I den svenska stadslagen heter det, att svalar byggda öfver tvärgator skulle ovilkorligen borttagas samt att de svalar, som byggdes vid allmänningsgator, icke fingo hafva

176. Olika sätt att ordna tegelpannor.

större bredd än halfannan aln, såvida icke gatan eller den allmänna platsen framför huset var mer än vanligt bred.¹ Föreskriften är tydligen framkallad af farhogan att gatorna skulle göras alltför mörka. Visbylagen medgifver en bredd af fem fot. Samma lag medgifver en egare, som besitter de motliggande husen å båda sidor om gatan, att förena deras öfvervåningar med en gång, som dock icke får hafva mera än tre alnars bredd.² Å det fig. 169 afbildade stenhuset i Visby ses å långsidan en rad af hål, hvilka sannolikt fordom fyllts af de bjelkar, som uppbyro svalgången.³

Fig. 175. Efter original i Statens Historiska Museum.

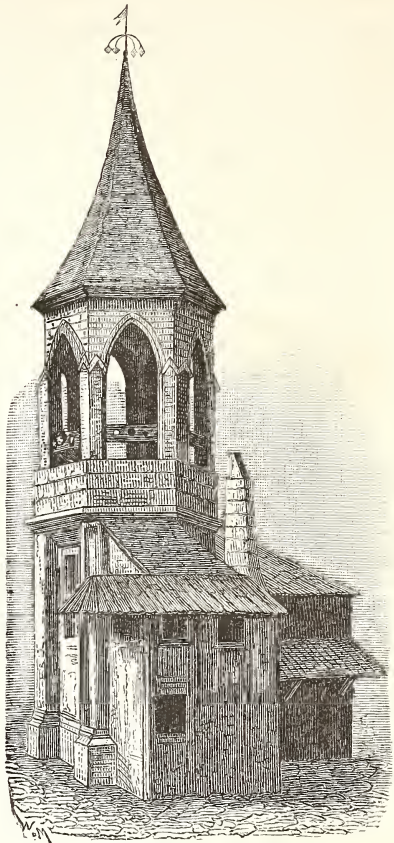
Fig. 176. Efter teckning i Müller och Mothes, *Archäologisches Wörterbuch*.

¹ Byggningabalken kap. 7. Samma förbud att bygga svale öfver tvärgator förekommer redan i Bjärköarätten.

² III. 1. kap. 16, 17. Ordet svale kan ock betyda ungefär detsamma som förhus, men i ingendera lagen synes mig denna betydelse vara sannolik.

³ I handlingar rörande Stockholm omtalas gångar, som voro hvälfda och förekommo ej blott i bottenvåningen. Följande exempel förtjena anföras. År 1443: stenus, undantagen den norra gatuboden med allt det honom tillhörde med fri gång ofvantill och nedantill. — År 1445: Henrik Nyenborg upplät till Henrik Bolt sin gård och tomt vid (Svart)munkagatan mellan domkyrkans stenus.

Fönstren voro af olika slag. I stenhus funnos helt visst ofta båg-fönster; vid en reparation af Stockholms rådhus i början af 1500-talet omtalas fönsterbågar. I trä- och korsverkshus voro fönstren regelbundet fyrkantiga. En stor del af fönstren ledde till vindar och för dem utgjorde träluckor det vanliga skyddet. I boningsrummen var detta sätt att skydda sig mot vind och väta mindre lämpligt, alldenstund ett fönster stängdt med luckor gjorde rummet fullkomligt mörkt, och i de sammanträngda stadsrummen, fördelade på ett par våningar, kunde man icke på samma sätt som på landet hjälpa sig med den på härden flammande elden. Så fort omständigheterna sådant medgafvo, sökte man derföre skaffa sig ett annat medel att göra fönsteröppningarna täta. Det lämpligaste materialet var utan tvifvel glaset. Våra urkunder låta oss icke se, i huru stor mon borgarnes boningar voro försedda med glasfönster. Vi veta allenast, att mot slutet af medeltiden funnos i svenske städer glas-mästare. Det återstår derföre intet annat än att antaga, att utvecklingen i detta afseende hos oss försiggått på samma sätt som i utlandet, om den än hos oss var något senare. I de stora kulturlanden omtalas glasfönster i boningshus redan under 1000-talet och blefvo de under tidernas lopp allt vanligare. År 1428 hade, berättar Æneas Silvius, de flesta hus i Wien glasfönster. Medeltidens glasrutor voro små och infattade i blyramar, som bildade ett nät inspändt mellan karmarne.

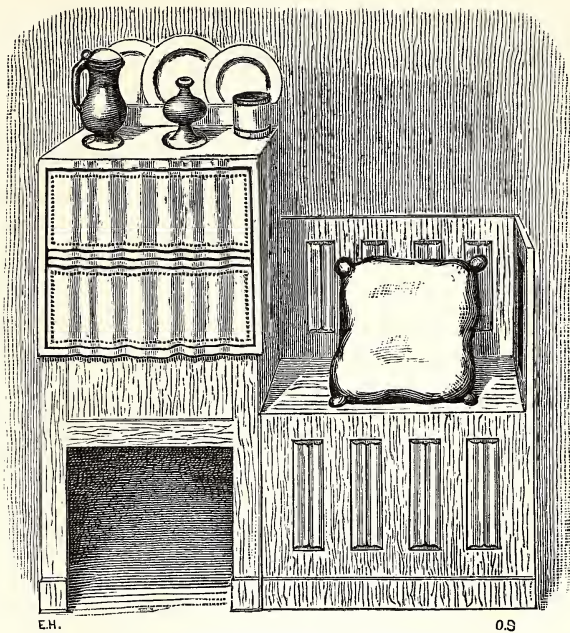

177. *En tårn i Paris.*

Fig. 177. Efter teckning hos Müller och Mothes.

och den tomt och gård, som Henrik Nyenborg hade köpt af Clas Massow, med sådant skäl och förord, att de skulle hvälfva gången framme vid gatan så långt som gatubodarna räcka och skall blifva en gång hvar den andra innantill oförbygd och han skall hafva grunden under båda gatubodarne, så att han må göra sig der en källare och hafva sin källarehals och ingång vid mitt stenhus och bruka hans halfva mur ofvan och nedan, och dertill skall han hafva den norra gatuboden; dertill skall han hafva i Henriks gång väderrummet ofvanför hans källarhals och skall deröfver hvälfva honom utan skade, så att han må sig der ofvan uppå bygga en kokaskorsten med vindöga i hans gång, om det behöfves. — I detta sammanhang må anföras äfven följande citat från år 1445: en källare och en gatubod, murad af sten, och väderrummet ofvanpå efter som längden af muren och bredden till den närmaste gatuboden östantill utvisar, med fri ingång i källarhalsen, som nu tjenar till båda källarne, hvilken källare, stenbod och rum ofvan o. s. v.

Att döma efter en färglagd plansch i Brauns *Theatrum urbium* hade alla hustak i Stockholm torftak. Äfven om vi i detta afseende sakna närmare upplysningar, veta vi likvisst af Helgalekamagilletts räkenskaper, att tegeltak funnos i Stockholm.¹ Det fig. 169 afbildade stenhuset i Visby har ännu den vestra delen af taket betäckt med medeltidstegel, som gjordes till täckning af olika former. Ytterligheterna utgjordes af det rännformiga (fig. 175) och det platta, som omtalas omkr. 1500. Detaljerna rörande takteget, liksom rörande byggnaderna i allmänhet, kommer jag att meddela i den sjunde boken. Här nöjer jag mig med att meddela fig. 176, som angifver de viktigaste under medeltiden brukliga sätten att ordna tegelpannorna.

178. Bänk och bord. 1500-talet.

som handla om flatföring i städerna (jfr s. 115), att det normala utrymme, som en människa ansågs behöfva, bestod i en stuga och en kammare. Då en innehafvare af ett hus kunde åt andra upplåta en sådan lägenhet, måste vi anse, att ett ordentligt hus innehöll flere rum än som nödvändigt erfordrades. Stugan hade ibland ett förrum, kalladt förstuga, hvilket ord vi icke obetingadt få tilldela den betydelse som det nu har.

I de öfre våningarna måste golfven regelbundet hafva bestått af bräder. Att brädgolf äfven funnos i bottenvåningens rum kunna vi sluta af mullräflarnes förekomst (jfr s. 426 anm. 2). Oftast torde dock

Fig. 178. Efter bild i altarskåpet från Fröstuna kyrka, Södermanland (nu i Statens Historiska museum).

¹ Tegel och kalk till taket (år 1509).

i denna våning rummen haft jord- eller tegelgolf. År 1500 förhöjdes i Stockholm ett stegerhusgolf och användes dertill grus, sand och tegelsten. Ornerade tegelflisor för golfven, som ofta förekomma i utlandet, synas i Sverige hafva varit sällsynta.

Rörande **inredningen** finnas flere uppgifter.

Väggarna voro, allt efter husets byggnadsämne, af trä eller sten, i det senare fallet hvitrappade. Vid högtidliga tillfällen skyldes de med bonader (äfvén kallade tapeter, tapetesbonad).¹ En sådan, som hade 30 alnars längd, omtalas i Olai Petri tänkebok.

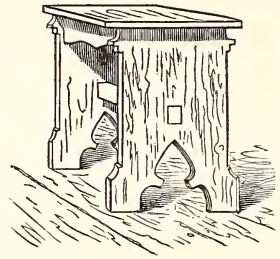
Möblerna voro af olika slag. Bord och bänk omtalas tillsammans, på grund af forntidens benägenhet för alliteration. Om borden i borgarehusen är icke mera att säga än hvad förut blifvit sagdt om bordet i bondens stuga. Ett bord, dukadt,² är här afbildadt fig. 214. De bilder af sådana, som förekomma i kyrkornas målningar och altarskåp, gifva dock icke någon riktig föreställning om anrättningarna och deras uppställning på bordet, ty vanligen ser man å detsamma allenast några enstaka föremål.

Bänken, torde ibland haft det utseende, som ordet i nutidens språkbruk framkallar för vårt medvetande, en simpel planka på två

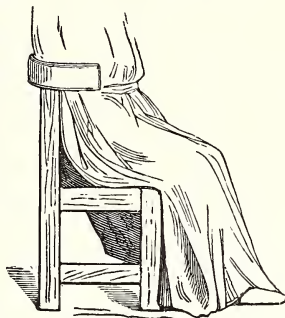
fötter. Men ofta var bänken rikare utarbetad, med sidogaflar och ryggstycke, var således hvad vi nu skulle kalla en soffa. En sådan är här afbildad fig. 178. Vid

högtidliga tillfällen skyldes sitsen med ett bänkakläde (år 1426), och till den sittandes bekvämlighet, hvilken

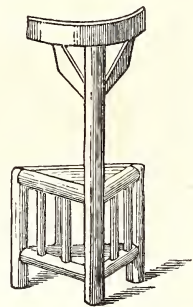
föga tillgodoseddes med det hårda materialet, lades å bänken ett hyende (se fig. 178), som ibland var beklädt med 'guldsinn'; ett sådant omtalas i Arboga tänkebok. Mindre bänkar fingo göra tjänst som pallar, icke för fötterna, utan till att sitta på eller till stöd för ar-

179. Pall. 1500-talet.

180.

181.

Stolar. 1500-talet.

Fig. 179. Efter bild i altarskåpet från Lofta kyrka, Kalmar län (nu i Statens Historiska Museum).

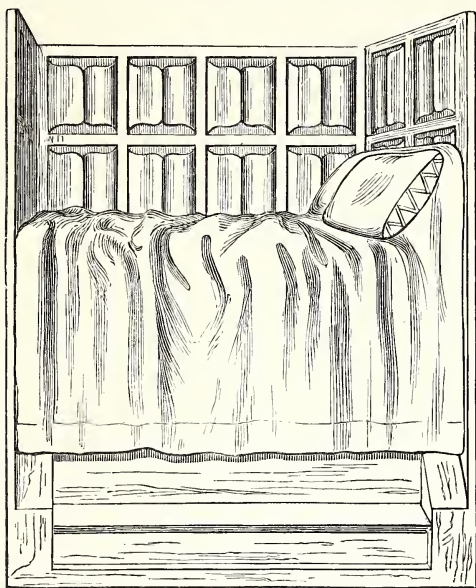
Fig. 180 och 181. Efter bilder i altarskåpet från Eds kyrka, Kalmar län (nu i Statens Historiska Museum).

¹ I Arboga tänkebok omtalas en 'målade bonad' och stjernabonader (år 1456).

² En bordduk på tio alnar omtalas år 1492.

marne, när man knäböjande ville förrätta sin bön (fig. 179). Äfven funnos stolar fyr- och trekantiga, med eller utan ryggstöd (jfr fig. 180 och 181).

Ett viktigt husgeråd var sängen. En sådan är afbildad fig. 182, en temligen rikt utarbetad, med trävägg å trenne sidor, med örnagått och åkläde samt ett trappsteg på framsidan. Sängens tillbehör omtalas ofta. Olaus Petri omtalar i sin tänkebok en utstyrsel bestående af ett underbolster, två hofdabolster, ett örnagått, ett läderlakan, tre par linnelakan och ett hvitt täcke. Täckena kallades äfven åkläden; det är möjligt att de två orden betecknade olika slag. Äfven omtalas ryor och vepor. I Arboga tänkebok omtalas sparlakan och matta i sammanhang med sängens tillbehör; det förra måste hafva varit upphängdt framför eller omkring bädden,

182. Säng. 1500-talet.

mattan torde hafva legat på golvet framför densamma. Sängen med tillbehör kallades en uppredd säng. Sängarna voro ibland afsedda för en person; ibland omtalas parsängar (jfr fig. 59).

I den skildring hr Troels Lund gifver af inredningen i borgarens hus under 1500-talet, heter det (s. 226): »Omkring år 1500 var en säng i ett vanligt borgerligt hus, såväl i Skandinavien som i England, utstyrd på gammalt vis med lös halm i botten, en grof påse med hackelse till hufvudkudde och ett hemgjordt täcke eller vintertiden sammansydd skinn. Bolster användes icke. Öfver hela sänghalmens underverld utbredde man ett lakan, icke af silke eller lärft, som var för tunnt, utan af läder», och till denna beskrifning fogas en fantasirik skildring af alla de obehag, med hvilka hvilan i en sådan bädd var förenad. Jag håller det visserligen mycket troligt, att medeltidens sängar icke egde den snygghet, som vår tid kräfver, men icke voro de så dåliga, som den danske kulturhistorikern roar sig med att göra dem. Hade han gjort sig besvär med att studera källorna för vår kännedom om medeltidens kultur, hade resultatet blifvit ett annat. Först under 1500-talet spridde sig, säger han, från södern upp till våra bygder, bekantskapen med bolster, lärftslakan och

dynor. Redan på den tid, då våra landskapslagar skrefvos, ansågos bolster och lakan vara nödvändiga tillbehör för sängen (jfr s. 149), och åtminstone i Sverige finnes en mängd urkunder, som visa, hurudana bäddarna i allmänhet voro. Med lakan drefs rent af lyx. I en handling af år 1426 omtalas två uppredda sängar, af hvilke den ene hade listolakan (d. v. s. lakan försedda med bård), den andre hade 'andra goda lakan.' Det kan icke komma i fråga att här inkräkta på utrymmet med uppräknande af en mängd bevis. Det kan vara nog att nämna, att bröder och systrar i Vadstena kloster, hvilka voro skyldiga att iakttaga största enkelhet och stränghet i sitt lefverne, var det i allmänhet förbudet att hafva lakan och bolster.¹ Förbudet visar, att i hus, der icke armodet var alltför hårdt, måste såväl det ena som det andra hafva funnits.²

Kläder och annat förvarades i kistor; att döma efter ett yttrande i k. Magni stadslag (giftobalken kap. 9), var det en gifven sak, att mannen hade en kista. Äfven omtalas skåp, som måste hafva haft säkra lås, eftersom man i dem gömde sin penningesäck.³ Man ville dock icke, att allt det goda man hade skulle döljas inom låsta förvaringsrum. Fig. 178 visar hvad vi nu skulle kalla en athénienne, en högräst ställning, täckt af en duk och uppbärande hvarjehanda käril.

Till den normala utstyrseln få vi ock räkna vigdavattensskaret, som omtalas i flere urkunder. De fromma kände ofta behof att med symbolisk vattenbestänkning visa sin åtrå efter rening från all den synd, egen och andras, som uppenbarade sig i sammanlefnaden.

Äfven omtalas en stång, på hvilken man hängde kläder, och antydes någon inrättning på väggen, i hvilken man satte ljusen.⁴ För öfrigt torde man, att döma efter ännu bevarade kyrkliga föremål, haft ljusstakar af malm, tenn och jern.

Man var således ganska väl utrustad med möbler,⁵ och om vi tänka oss inträda i ett medeltidens borgarehus med ärlig föresats att icke anse allt för dåligt, som icke återfinnes likadant i nutidens boningar, kunna vi svårligen undgå ett intryck af den gedigna kultur, som derstädes uppenbarar sig. Hafva vi derjämte ett utbildadt smaksinne, måste vi känna oss angenämt berörda af den helgjutenhet, som råder öfver allt. I detta afseende finnes mellan forntiden och nutiden en ansenlig skilnad. Jag vill icke, när jag framhåller detta, gifva medel-

¹ De fingo dock hafva ett hyende och ett örngått med hvitt lärftsöfverdrag.

² I Visby stadslag, inemot midten af 1300-talet, omtalas brudsängen, på hvilken man och hustru skulle sofva, och till hvilken hörde två bolstrar (*bedde*), två hufvudkuddar (*houetpöle*), två kuddar (*cyssene*), två örngått (*orekyssene*), simpla lakan utan lister samt täcke (*holte*); 'till sängen, vare sig till förlåt eller kuddar, skall ej användas något slags dyrt siden, utom pell eller sindal'.

³ Enligt en berättelse i Arboga tänkebok.

⁴ I en rättegångsförhandling från Arboga omtalar ett vittne, att svaranden satte ljuset på väggen, att han ville släcka skarnet på ljuset, men att detta då föll ned.

⁵ Äfven i fråga om möblerna under medeltiden skiljer sig min uppfattning vidt från den hr Troels Lund uttalat. Med lugn ser jag dock denna skiljaktighet, då jag är medveten af att min uppfattning grundar sig uteslutande på *facta*.

tidens människor en större förtjenst än hvad de i verkligheten hade. Å ena sidan var denna i allmänhet ringaktade period stark derigenom, att tidehvarfvets karaktär fick ett rikt uttryck i allt som arbetades, i det stora som i det lilla, men friheten från inblandade element beror i väsentlig mon på den ringa blick utöfver den egna världen, som medeltidens människor hade: när helst de skulle tänka sig en annan tid och en annan ordning, klädde sig för dem allt i deras egen tids drägt. Vi, renässansens barn, hafva upptäckt världen och uppmärksammat de egendomligheter, som möta oss öfverallt; vi hafva deraf hemtat nyttiga lärdomar, men vi hafva ock dessvärre låtit oss öfverväldigas af den mångfald, som ligger för våra blickar blott och uppenbar: det är så obeskrifligt mycket att välja emellan och vi hafva icke i vår kultur en sådan kraft, att vi ur denna mångfald låna eggelser till en rikare, men likväl homogen utveckling, utan vi låna än det ena, än det andra, helt och oblandadt, och våra boningar blifva derigenom alltförlätt antiqvitetshandlares butiker, i hvilka visserligen finnes mycket godt och skönt, men icke på sin rätta plats och i sin rätta omgivning. Vår kultur mäktar icke assimilera det främmande.

Vända vi nu våra blickar på **husgerådet**, varsna vi en stor skiljaktighet från det nuvarande skicket genom frånvaran af porslin och glas. Stenfat omtalas i medeltidens handlingar, men dertill inskränker sig lergodset.¹ Fat, kärl och glas gjordes den tiden af trä, messing, tenn och silfver.

Urkunderna omtala stop och skålar af silfver.

Något silfverstop, som kan anses härstamma från ett svenskt borgarehus under medeltiden, finnes icke i behåll. Äfven om silfverskålarnes utseende skulle jag icke kunnat här meddela många upplysningar, derest icke Statens Historiska Museum nyligen riktats med det rika silfverfyndet från Dune i Dalhems socken på Gotland.² Det blir tillfälle att framdeles återkomma till detsamma. I detta sammanhang må allenast två skålar afbildas, två af de allra enklaste, den ena med fot (fig. 183), den andra utan (fig. 184).

Vanligare än det dyrbara silfret var i medelklassens hus tennet. Från ett hus omtalas (1520-talet) fyra större och åtta små tennfat, tre tennkannor, tre stenekor,³ från ett annat (år 1492) en tennkanna på 3 stop, ett tennstop, en stendeka, från ett tredje hus

¹ Sedan ofvanstående hade skrivits, har den af kamrer Wilhelm Berg utförda, af en okänd mecenat bekostade utgräfningen af Ragnhildsholms fäste på Hisingen gifvit oss helt andra föreställningar om de keramiska arbeten, som förekommo i Sverige under medeltiden. Jag skall framdeles återkomma till detta ämne; här vill jag allenast omnämna, att bland de många sönderslagna föremålen fanns äfven ett stenfat, glaseradt, med blommönster.

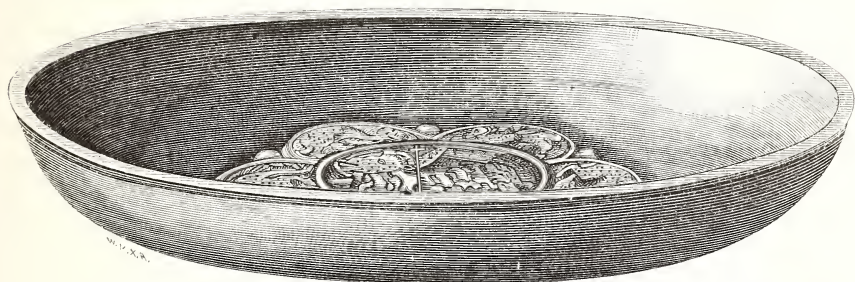
² Fyndet kommer att utförligen beskrivas i *Månadsbladet* och i en katalog öfver medeltidsfynd från Gotland i Statens Historiska Museum.

³ Steneka eller stendeka är diminutivum af det tyska *stande*, som enligt Wehrman betecknar 'ett tennkärl, som är upptill smalare än nedtill.'

fyratio föremål af tenn, som icke närmare specificeras, från ett fjerde tennflaskor och tennfat (*tynnenvlaschen, tynnenvaten, tynnenschottelen*). Alla dessa tennföremål må här representeras af ett tennstop fig. 185,¹ som förut förvarats i Söderköpings Drottenskyrka, men nu är inför-
 lifvad med Statens Historiska Museum. Der förvaras äfven ett tenn-

183. Silferskål med fot.

184. Silferskål utan fot.

stop från Skåne, af en smärtare och behagligare form, som jag hoppas få tillfälle att afbildas i nästa del af detta verk.

Figg. 183 och 184. Originalen (1300-talet) äre funna vid Dunc i Dalhems sn (Gotland) och förvaras i Statens Historiska Museum.

¹ Tennkannor förekommo af samma form som fig. 186.

Koppar- eller malmkäril omtalas mindre ofta, men att sådana icke voro sällsynta, kunna vi sluta deraf, att flere blifvit till vår tid bevarade. En kopparkanna är afbildad fig. 186. Ett kopparkäril af annan form, också ganska vanlig, som använts hängande och regelbundet är försedd med pip åt två håll, är afbildadt fig. 187.

Fig. 185. Tennstop.

att afhjelpa detta lyte. Uppgiften löstes så, att man lät skaftet längst ned vidga sig och svälla ut till skedbladet, som småningom växte i

Fig. 185. Efter original (medeltidens senaste del) i Statens Historiska Museum.

Af messing omtalas handfat. För de bäcken, som i urkunderna omnämnas, angifves icke materialet. De torde hafva varit af messing eller tenn.

Af trä voro de bågare, som omtalas i gillestadgarne. De voro mycket billige och synas lätt hafva blifvit förstörde, alldenstund det var nödigt att anskaffa ny uppsättning vid hvarvt samqväm. Helt visst användes äfven trätallrikar i borgarehus.

I sammanhang med alla dessa käril må nämnas silfverskedarne, som synnerligen ofta förekomma i bouppteckningar från medeltiden. Hwad formen beträffar skilja de sig på ett synnerligen förtjenstfullt sätt från de nu brukliga. De äldsta hafva alldeles rundt blad; för att det breda bladets förning med det smala skaftet icke skulle blifva oorganisk och död, lät man ibland skaftet nedtill afslutas med ett djurhufvud, ur hvars gap bladet framspringer. Ibland har detta djurhufvud nedsjunkit till ett meningslöst ornament. Emellertid stöttes medeltidsmänniskornas finkänsliga ögon af denna tvära öfvergång från skaft till blad och man blef angelägen

bredd och var vidare öfver den yttre delen än öfver den inre — ett förhållande, som är alldeles motsatt det nuvarande, hvilket visserligen är ganska praktiskt, men för skönhetssinnet föga tilltalande. Det är för öfrigt möjligt, att medeltidsskedarne på sin tid voro lika beqväme som nutidens äro för våre munnar. Vi sticka skedbladets spets in i munnen, men skeden är från början intet annat än en liten skål försedd med ett skaft, och det är derföre sannolikt, att medeltidsskedarne användes liksom skålen: man satte kanten mellan läpparne och drack ur skeden.¹

Fem prof på medeltidsskedar, alla funna på Gotland, äro här afbildade fig. 188—192. De visa bladets olika former samt äfven olikhet i skaftet, som under medeltidens början är längre än mot samma periods slut.²

Skedar af den form, som de två sista figurerna visa, hafva, såsom bekant, förfärdigats äfven under senare tid och förekomma ännu i dag i månget bondhus. Det är eget att se, att medeltidstypen på detta sätt bevarats och icke de prydligare former, som mot slutet af 1500-talet tillkommo under inflytande af renässansens smak.

Att döma efter seden i utlandet torde vi få antaga, att borgarne hade särskilda bordsknifvar, äfven om sannolikt mången vid måltiden begagnade den knif, som hörde till den dagliga drägten. Gafflar deremot torde

186. Malkanna.

Fig. 186. Efter original (1400-talet) i Statens Historiska Museum, funnet på 1600-talet i Södermanland.

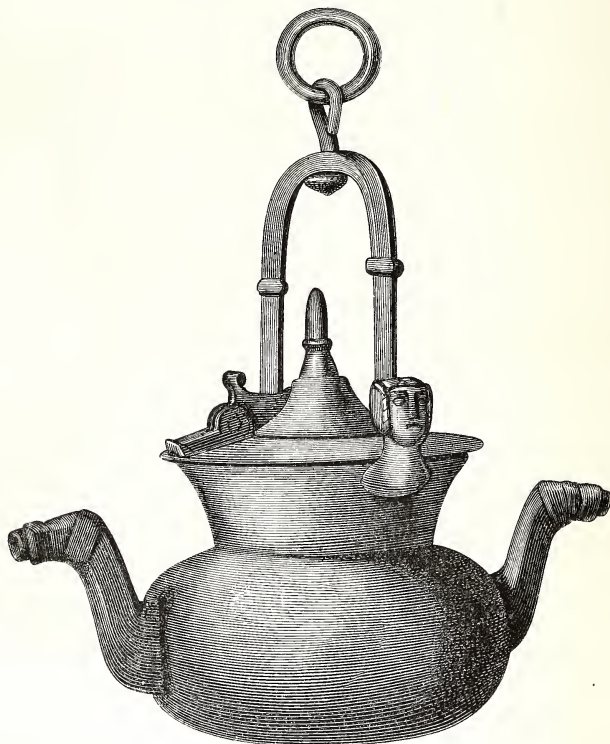
¹ Vi se ännu i dag barn, när de skola börja begagna sked, gerna sätta sidan för munnen för att dricka ur skeden. Då barnens minne ej kan representera traditionen, få vi deri ej se ett vittnesbörd om det tidigare bruket, utan beror deras metod helt visst på den för deras små mått öfverdrifna längden af skaftet.

² Skeden fig. 190 har visserligen ett ganska kort skaft, men å det enda exemplar af denna form, som hittats i Sverige (det hör till Dunefyndet), är skaftet afbrutet. Äfven under utlandets medeltid visar den första tiden fullkomligt cirkelrunda blad, men enligt Viollet-le-Duc börjar i Frankrike bladet smalna af mot skaftet redan på 1300-talet, således tidigare än i Sverige, der denna nyhet icke synes inträda förr än under det följande århundradet. Med anledning af den uppfattning, som jag här ofvan i texten uttalat och som grundar sig på medeltidsskedarnes allmänna vittnesbörd, vill jag icke underlåta att nämna, att Romarne hade skedar med spetsig ända, alldeles lika de nuvarande; jfr Ménard, *La famille dans l'antiquité* fig. 246 och 247. Små rundbladiga skedar, använde Romarne när de åto sötsaker (samma bok fig. 250—252), och framhåller Ménard, huru dessa skedblad påminna genom formen om skålar.

svårligen vid denna tid hafva funnits annat än i samhällets allra finaste kretsar.

Af köksredskap omtalas ofta grytor, på tyska kallade gropen, bradpannor (= stekpannor), fotpannor och kittlar.

Till det väfda husgerådet hörde, utom sängkläderna, bonaden, som hängdes framför väggarna, förlåter, bänkläden, borddukar och handkläden. Fig. 177 visar, att äfven sidobord betäcktes med dukar samt att dessa åtminstone ibland voro försedda med färgade bårder. Huruvida dessa varit, kunna vi föreställa oss vid anblicken af sådana bårdmotiv, ännu af allmogen bevarade, som återgifva eller kunna ledas tillbaka till medeltidsmönster.

187. *Malmkanna med dubbel pip.*

Af det öfriga husgerådet, som förekom i borgarens hus, kan jag icke i bild återgifva mera än en lykta (fig. 193), hvars ramverk vi få tänka oss fylldt med hornskifvor.

Då det ingår i min plan att till hvart stånd icke hänföra annat än hvad jag med urkundernas tillhjälp kan bevisa hafva tillhört det, måste öfversigten af bondens och borgarens husgeråd, på grund af de bevarade urkundernas art, blifva fragmentarisk. En mera full-

Fig. 187. Efter original (medeltidens senare del) i Statens Historiska Museum, funnet i Jämtland.

ständig öfversigt af hithörande ämnen får jag tillfälle meddela i nästa del, hvarest jag skall behandla de högre klassernas lif, af hvilket vi finna de ojämförligt flesta spåren i vår medeltids handlingar.

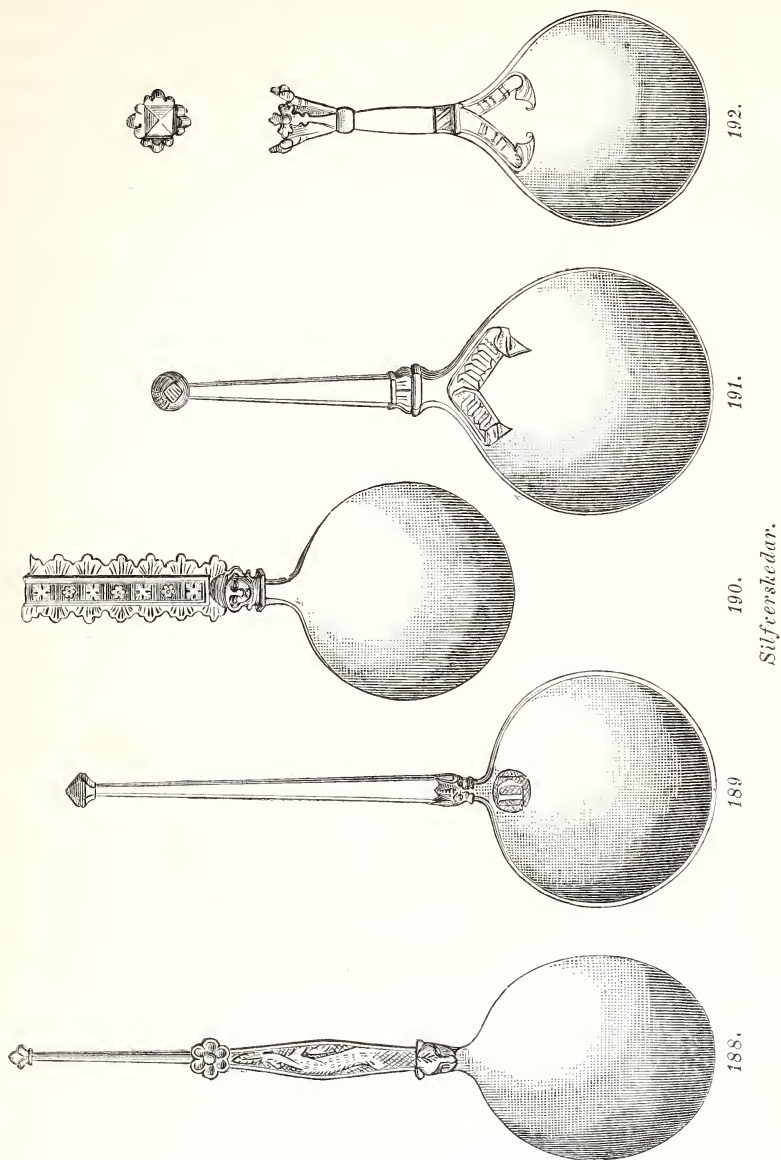

Fig. 188. 1200-talet. — Fig. 189 och 190. 1300-talet. — Fig. 191 och 192. 1400-talet. — Alla originalen äro funna på Gotland och förvaras i Statens Historiska Museum.

De **offentliga byggnaderna** i staden voro af olika slag.

För religiösa ändamål funnos kyrkor, kapell och kloster; i dessa hade arkitekterne de rikaste tillfällena att visa och utveckla sin smak. För välgörenhet och de lidandes vård var sörjdt genom hospital, dels sådana, som snarast böra kallas försörjningsinrättningar, dels hemvist för de arma, som voro behäftade med elakartade sjukdomar. I Stockholm fanns, åtminstone mot medeltidens slut, ett dårhus.¹

För det borgerliga samhället utgjorde rådhuset medelpunkten. Huru mycket utvecklingen af stadsväsendet i Sverige stod efter hvad utlandet i sådant afseende hade att uppvisa, framgår icke minst af de svenska rådhusens oansenlighet. Med egna ögon kunna vi visserligen icke öfvertyga oss härom, eftersom svåriligen i någon svensk stad nu finnes ett rådhus, som bevarat det utseende det under medeltiden erhållit, men just denna omständighet, att intet rådhus hos oss finnes i behåll från medeltiden som minnesvård af hennes byggnadskonst, torde i viss mon — med fullt erkännande af de senare seklens nyhets- och förstörelselusta — få anses gifva en antydning derom, att de gamla rådhusen ej egde några egenskaper, som kunde föranleda deras bevarande: man tänke blott, i motsats, på de gamle tyske och i all synnerhet på de gamle nederländske städernes praktfulla rådhusbyggnader, som ännu i dag kraftigt vittna om forna tiders konst! Direkta antydningar om oansenligheten af rådhusen hos oss lemnas för öfrigt i medeltidens urkunder. Den omständigheten att i Stockholm borgerskapet kallades till öfverläggningar icke i rådhuset, utan på någon gillesal, röjer, att rådhusets lokaler voro oansenliga. Dock kunde staden i rådhuset bjuda k. Kristiern II på fest.

Det förnämsta rummet i rådhuset var naturligtvis stufvan eller salen, i hvilken borgmästare och råd hade sina sammanträden. De suto å en bänk. Så länge det stod i lagen, att magistraten skulle vara till hälften svensk, till hälften tysk, suto båda nationernas representanter å hvar sin hälft af bänken.² En annan bänk fanns ock för de nämnder, som i flerfaldiga mål tillsattes: man 'satte nämnd på bänken.' Äfven fanns i salen ett bord, disk, till hvilket de, som hade något att anföra inför rätten, framträdde. Tillbehör och handlingar förvarades i kistor och askar.

Rådhusets nedre del var upplåten åt hvarjehanda ändamål. Förmodligen fanns i källarevåningen stadens kista eller häkte. Der fanns stundom en vinkällare, så mycket hellre, som vinförsäljningen var stäld under noggrann kontroll. Äfven funnos under rådhusen bodar, i Jönköping ej mindre än sex stycken år 1458.

¹ En förbättring af 'darahuset' omtalas i skotteboken för år 1502.

² År 1472 suto i Stockholm Svenskarne åt öster, Tyskarne åt söder (? in australi parte — är uttrycket riktigt, måste bänken haft form af en vinkel), åren 1487 och 1488 suto de förre på östre, de senare på vestre delen af bänken (enligt ett gammalt utdrag ur Stockholms stads — nu förlorade — embetsbok, mig benäget meddeladt af hr A. Strindberg).

På rådhusen förekom ett ursprång, burspråket, från hvilket man talade till menigheten. På Stockholms rådhus fanns äfven ett bislag, ett utsprång framför ingångsdörren.

Som menigheten vid vissa tillfällen skulle samlas framför rådhuset för att höra påbud och kungörelser, måste rådhuset ligga vid en öppen plats.

I ett följande kapitel för jag tillfälle att tala om de byggnader, som funnos för handelns skuld, våghus, klädeshus o. d.

För nytta och nöje funnos offentliga badstugor, än tillhöriga staden, än fromma stiftelser. I Arboga ville borgerskapet ej utbetala till borgmästare och råd den lön, som tillkom dem, utan lät dem i stället taga inkomsten af bodar och badstuga — en tvetydig förmon, då med ränteuppbörden följde underhållsskyldighet. År 1479 ville magistraten hafva detta missförhållande ändradt, men borgerskapet sade nej. Nio år derefter var badstugan så förfallen, att något måste göras för hennes underhåll. En enskild åtog sig då arbetet, mot rätt att under fem år uppbära alla inkomsterna. I Stockholm hade Helgalekamagillet en stor badstuga.

En art af offentliga byggnader förekom ock, hvilken vi nutidens Svenskar knappast hade väntat oss att finna under medeltiden, nämligen hvad vi nu skulle kalla 'kabinett', på medeltidens språk mak, hysken (diminutionen af hus), priveta. Sådana anlades under medeltiden vid stränderne, på det orenligheten utan svårighet skulle kunna aflägsnas. I Stockholm omtalas 'maket östantill' och 'maket vestantill' (1504, 1508—1509). I Kalmar lågo dessa hus vid 'hyskenbron', äfven kallad *pons ad privetum civitatis*, gatan som ledde dit hette 'hyskegatan', *platea, que dirigit se ad privetum civitatis*.¹

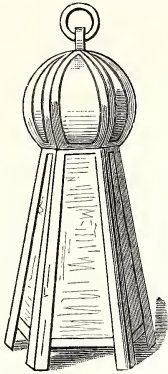
Vi öfvergå nu till borgarens drägt.

Det innersta plagget för män och qvinnor var särken eller skjortan, som ofta omtalas hafva varit af linne, men äfven torde hafva förfärdigats af ylle. I större antal synes man icke hafva haft detta nödvändiga plagg. I ett bo omtalas år 1481 tre särkar. Fig. 194 och 195 visa två män i skjortan: den ene får, den andre mister en rock.

Medlemmarne af båda könen hade på fötterna skor, vanligen högre än nutidens och med bottnar af olika tjocklek; på 1500-talet omnämnas tvesolade skor. Stöflar voro, att döma efter urkunderna

¹ På samma sätt funnos i Köpenhamn en hyskebro och ett hyskestråde. Dr Sylvander misstager sig, då han förklarar namnet hyskegatan med hänvisning till Tyskarnes bodar, som skulle kallats *häusehen* (*Kalmar stads byggnadshistoria* del 3 s. 18 f.). Det stöd han finner deri, att hyskestråde i Köpenhamn äfven kallades 'Tyskernes gade', förfaller alldeles enligt Nielsen, *Kjöbenhavn i Middelalderen* s. 25 f. Nielsen omtalar efter Pyl (*Pommersche Geschichtsdenkmäler*) ett torn, som år 1305 byggdes vid stadsmuren i Greifswald *ad opus nature*.

och konstverkens skildringar af lifvet, sällsynta och torde icke hafva använts i dagliga lifvet, utan endast vid utomordentliga tillfällen, t. ex. under resor. Mannen hade benen skylda af tätt åtsittande broker, hvilka om lifvet fästes med ett brokabälte. Äfven buro männen hosor, plagg som betäckte både fot och ben — ibland icke hela

193. *Lykta.*

benet, i hvilket fall man brukade nämnet halfhosor. Det är detta plagg, som småningom krympt tillsammans till nutidens strumpor, hvilka i danskan fortfarande kallas hosor. Fig. 196 visar en karl, som är sysselsatt med att draga på sig en hosa; uppenbarligen var det ett ganska besvärligt arbete. Huruvida kvinnorna under medeltiden hade vaden betäckt af något plagg kan jag icke uppgifva, alldenstund urkunderna icke lemna några upplysningar och å bilderna se vi foten på sin höjd sticka fram under klädningens nedre kant. Det vanliga påståendet, att strumpor icke voro kända före midten af 1500-talet innehåller en öfverdrift. Så länge mannen hade tätt till benet slutande byxor behöfde han icke strumpor, men om sådana eller dem motsvarande plagg (ibland utan fotstykke) hade fullkomligt felats, vore det mera än besynnerligt, då norra Europas folk redan före medeltidens början hade sådana.

194. *Karl i skjorta får en rock.*

195. *Karl i skjorta mister sin rock.*

Det nästa plagget i ordningen är kjorteln, som bars både af män och kvinnor. De senares kjortlar voro naturligtvis fotsida och

Fig. 193. Efter skulpterad bild i altarskåpet från Lofta kyrka (1500-talet), nu i Statens Historiska Museum.

Fig. 194. Efter målad bild i Risinge kyrka, Östergötland (1400-talet).

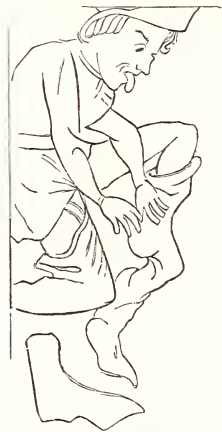
Fig. 195. Efter målad bild i Råda kyrka, Verml. (1494), koterad af G. Bruzevitz.

slöto tätt till om lifvet. Männens kjortlar gingo ungefär till knäna. Det vanliga materialet var ylle, färgerna vexlade mera än nu.¹ Upplysande angående manskjortelens beskaffenhet är följande anteckning i Arboga tänkebok för år 1458. Matts skinnare hade fordrat kjorteln med gråskinn, med ryggarne, och kjorteln var svart och stod mannen, som hade beställt honom, till knät och brämet nedtill var en half (djur-)rygg högt och brämet ofvantill gick omkring hela hufvudsmoget (= öppningen, genom hvilken hufvudet smyges) och ned till knöparne (= knapparne) å bröstet och gråskinnfodret under kjorteln gick upp till bröstbenen och blått kläde var ofvantill om bröstet och under armarne med smala ärmar och det blå om bröstet gick en två finger bredt ned under gråskinnfodret. Henrik skraddare bandade kjorteln med fyrfaldig hvit tråd öfverst från der rynkorna började och nedåt både genom skinn och kläde med sex band, väl flere, ej färre; han bandade både bak och fram. Ett vittne intygade, att det var var åtta rynkor bak och åtta fram-

Den noggranna beskrifningen visar, att en kjortels tillverkande var en högviktig sak, samt vidare att man så noga höll på arbetets skrämessiga fördelning, att när det var fråga om en skinnfodrad och skinnbrämrad kjortel, denne måste behandlas både af skinnaren och skraddaren.

Hufvudsmoget var naturligtvis cirkelformigt, men derifrån utgick, på det hufvudet utan svårighet skulle komma igenom, ett sprund på framsidan, längre eller kortare. För qvinnan gjordes kjortelns lif än högre än lägre i halsen. Mot slutet af 1400-talet blef det sed att framtill skära ut en kilformig öppning, i hvilken linnet eller underklädnaden syntes och hvars kanter sammansnördes.²

På mannen gick kjorteln upp till halsen och var der rätlinigt afslutad. Om han hade skjorta, syntes deraf ingenting. Krage och halsduk voro under medeltiden okända lyxartiklar. Skilnaden mellan fattig och rik visade sig hos männen i valet af tyg och i tillsatsen af skinn; något prål med hvarjehanda andra tillsatser synes icke hafva funnits, hvilket står i närmaste öfverensstämmelse dermed, att de smycken, som så ofta och i så stort antal hittas i vår hedna tids grafvar, i allmänhet bevisligen tillhört qvinnor.

196. En man dräggande på sig hosor.

Fig. 196. Efter original i samma handskrift, ur hvilken fig. 47 är hemtad.

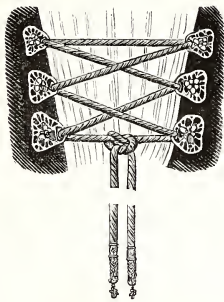
¹ Vadmals-, klädes- och linnekjortlar omtalas. På samma plagg, såväl å kjorteln som å benkläderna, användes ofta olika färger på det vis, att hvardera halvvan hade sin färg. Jfr i det föregående handverkarekostymen fig. 144 (grön och röd); en annan handverkarekostym fig. 149.

² Detaljbeskrifningen af drägten uppskjutes till den andra delen, då vi ega de flesta notiserna om de förnåmes kläder och då det är vanskligt, i följd af urkundernas tystnad, att med bestämdhet uppgifva, hvilka former af plagg begagnades af borgerskapet.

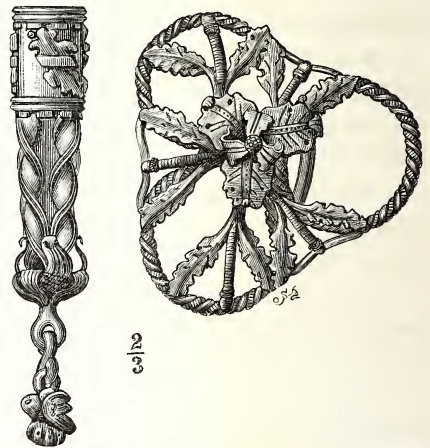
Ett fynd från Närke, som för flere år sedan införlivades med Statens Historiska Museum, gifver oss antydningar om den rika utstyrelse som användes, när kvinnorna, såsom nyss nämndes, hade framtill en kilformig öppning i klädningsliffvet, hvars kanter då måste snöras samman. I kanten fastsyddes maljor af silfver med gotiskt löfverk och med en ganska vid öppning för genomsläppande af snöret, hvars fritt nedhängande ände var silfverskodd. En malja och skoning visas i fig. 198. Maljorna i fyndet äro af tre olika storlekar. Jag har i fig. 197 sökt visa, huru de sannolikt voro placerade.¹

Mot medeltidens slut blef det vanligt för männen att bära kortare kjortlar, s. k. tröjor, förfärdigade af vadmal o. s. v.

I öfrigt användes till sammanhållande af kjorteln knappar, hyskor och hakar, spännen samt bälten. Alla dessa föremål bestodo ofta helt eller delvis af ädel metall. Fäfangan att pråla med glänsande prydnader var under medeltiden ej mindre än nu, men under det man nu

197. Sammansnördt lifstycke.

198. Malja och ändskoning af silfver.

allenast med betänkliga miner eller klandrande oro bevittnar öfverflödet, utfärdade man då förordningar, fastställde man viten, för att afstyra yppigheten. I Visby stadslag heter det (III. 16): »en kvinna må bära *nüisken*,² *gordeln*, *spanghen vnde knöpe* och annars ingen sort af beslag å kläderna och inga bärder; det skall man hålla med unga och gamla; bryter någon detta, gifve till rådet sex mark penningar.» På det svenska fastlandet synes man icke hafva varit lika sträng; åt-

Fig. 197. Rekonstruktion, med begagnande af fyndet, som innehåller originalet till fig. 198, samt bilder i Statens Historiska Museum.

Fig. 198. Efter original i Statens Historiska Museum.

¹ 'Fem par silfvermaljor' omtalas år 1476. Äfven å kåpan (ytterplagget) användes maljor (år 1494).

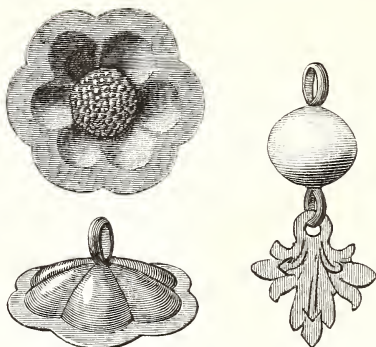
² *Nüishe*, fornhögtyskt *nushja*, *nuscili*, betyder spänne; jfr Schulz, *Das höfische Leben* del 1, s. 207, samt Weinhold, *Die deutschen Frauen in dem Mittelalter* del 2, s. 307.

minstone vet Olaus Magni att berätta om de rika prydnader, som buros af kvinnorna i Skeninge (bok 6 kap. 18).

Knapparne (i Gotlandslagen knöpe) spelade ingalunda under medeltiden samma rol som nu, emedan det då ej var sed att göra kläderna öppna fram eller bak. Kjorteln trädde öfver hufvudet, när man skulle ikläda sig honom, och annan öppning fanns icke än det förut omtalade sprundet från hufvudsмоget samt de sprund, som ibland anbragtes å mycket snäfvå ärmar fram mot handleden. I Statens Historiska Museum förekomma flere silfverknappar, funna i Sverige, än klotrunda, än skålformiga och vida. Nästan alla äro pryddligt arbetade och tjenade knapparne således både nyttan och nöjet; de skålformiga torde snarare tjenat som prydnader än varit bestämda för praktiskt användande. Prof visas af fig. 199 och 200.

I stället för knappar användes äfven hyskor och hakar, hvilka icke, på modernt vis, voro så simpla som möjligt. Också gaf man dem ej en blygsam plats under kanten af tyget, utan sydde dem fast å den utåt vända sidan, hvarest de på en gång uppfyllde sin bestämmelse och behagade ögat. Ett prof visas af fig. 201.

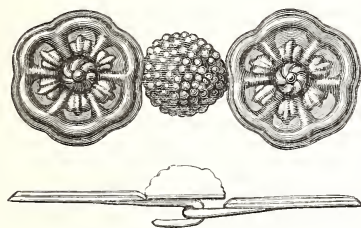
I mångfald af spännen (spængher, i Gotlandslagen *spangen*) kan medeltiden icke täfla med Nordens förkristna tid; såväl i vårt

199.

200.

Silfverknappar.

201. Hysken och hakar.

202. Silfverspänne.

land som kanske ännu mera i utlandet äro de arkeologiska samlingarna jämförelsevis fattiga på medeltidsspännen. Att döma efter bilderna användes under medeltiden spännet för att sammanhålla linnet eller

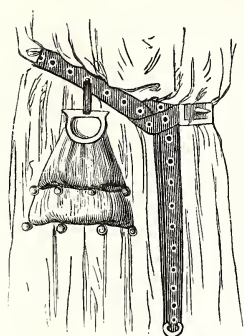
Figg. 199 och 200. Silfverknappar, delvis förgyllda, använda under slutet af medeltiden (i Statens Historiska Museum).

Fig. 201. Hyske och hake af silfver, från midten af 1300-talet (Statens Historiska Museum).

Fig. 202. Silfverspänne från 1300-talet eller kanske något tidigare, funnet vid Amunde i Burs sn, Gotland (Statens Historiska Museum).

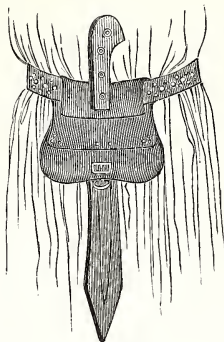
kjorteln uppe vid halsen. Ett silfverspänne, tillhörigt en antagligen under 1300-talet nedgräfd skatt, är här afbildadt fig. 202.

Under de tider, då kjorteln gjordes vid, var det nödigt att hålla honom till om lifvet med ett bälte eller gördel. Bältet förfärdigades af läder eller tyg samt var ofta prydt med beslag.¹ I medeltidens tyska förekomma namn för tre delar af bältet, nämligen *borte*, sjelfva den lifvet omslutande remmen, *rinke*, ringen eller söljan, samt *senkel*, den del af bältet, som är trädd ut genom söljan och hänger ned från henne. Söljan plögade sitta antingen midt fram eller midt bak. När kläderna voro snäfvä och åtsittande behöfdes naturligtvis intet bälte, men man hade vant sig vid det och ville för öfrigt ej

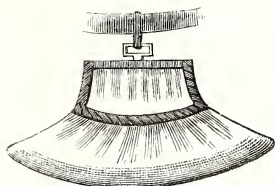

203.

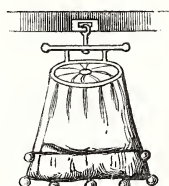
Bälten med pungar.

204.

205.

206.

Pungar.

gerna släppa något, som gaf så god lägenhet att tillfredsställa begäret efter prydlig utstyrsel.

Vid bältet hängde mycket ofta en pung (vi skulle, efter utseendet, snarare säga väska), i hvilken man förvarade hvad man kunde behöfva, då man befann sig utom hus. Så allmän var seden att bära en pung, att pungmakarne bildade ett särskildt yrkessamfund i städerna. Så mycken vigt lade man vid pungen, att man på hans utsirande använde stor flit.² Efter bildliga framställningar meddelar jag två bälten med vidhängande pungar, fig. 203 och 204, samt två pungar, fig. 205 och 206.

Vid den fig. 204 afbildade pungen sitter en knif. Under resor kunde en sådan vara till stor nytta, ty man måste alltför ofta vara beredd på att blifva ofredad. Äfven i staden föröfvades våldsamheter, men under den täta och nära beröringen mellan människorna inom stadens murar blef knifven alltför lätt en lockelse till att göra ondt, hvadan myndigheterna funno sig föranlåtna att inskränka rätten att i hvardagslag gå väpnad. K. Magni stadslag föreskrifver i detta af-

Fig. 203—206. Efter bilder i altarskåp i Statens Historiska Museum.

¹ Man kunde ega flere silfverbeslagna bälten: 'hennes största förgyllda bälte' (1409).

² Pungar funnos med silfverbeslag, 'taskasilfver' (1500-talet).

scende: i hvilken stad utländske gäster komma, skola de nedlägga sina vapen, t. ex. svärd, stekamez, ryting, baslare eller hvad vapen det är, utom matknifvar, och icke hafva dem när sig, så länge de äro i staden, hvarken dag eller natt, lönligen eller uppenbarligen, så vida de ej hafva fejd för sig, i hvilket fall de skola söka fogdens och rådmännens tillstånd. Uti inrikes stad må ingen byman bära vapen, såvida han ej har eget arf i staden eller rörligt gods af 40 marks värde. Far en byman från en stad till en annan, drifvande sina ärenden eller sin köpenskap. då han der kommer, gäller honom samma lag som de bymän der bo. Hofnän (d. v. s. knektar), som idkeligen skola fara ärenden, konungens eller egna, af och till köpstäder och hvart deras ärenden ligga, må derföre ej mista sina vapen i staden eller hvar det är. Bönder och de män, som äro odädsdrängar eller legodrängar, få icke bära vapen i staden.¹ Den förmon, som var hofmännen gifven, vållade, såsom städernes tänkeböcker visa, icke sällan förargelse. År 1524 fann fogden på Stockholms slott sig föränlåten att gifva stadens myndigheter rätt att fångsla och till slottet föra sådana hofmän, som i staden gjort sig skyldige till våldsamheter.

Äfven borgarens hustru och dotter bar stundom bälte, mera af kärlek till lyx än af behof, ty deras kjortellif voro åtsittande.

Öfver kjorteln bars af både män och qvinnor, när vädret så fordrade eller för ståts skuld, ett öfverplagg. Fig. 207 visar en borgare i Jerusalem, som stod på Golgata i närheten af de korsfäste.

Som medeltidens konstnärer ej förstodo bättre än att kläda forntidens menniskor i samtidens drägter, äro vi berättigade att i figuren se, huru en välmående borgare i en svensk stad gick klädd vid högtidliga tillfällen. Detta öfverplagg kallades än mantel, än kåpa (af kläde eller vadmal). Formen vexlade mycket. Än liknade det de ännu i den svenska kyrkan be-gagnade messhakarne: hufvudet trädde genom ett hål, anbragt i midten af det rektangulära plagget, hvars båda hälfter derefter hängde ned, den ena fram, den andra bak; dock var förr mellanrummet mellan fram- och bakstyckets kanter ej så stort som å de nuvarande mess-

Fig. 207. Borgare-
drägt.

Fig. 207. Efter målning å en dörr till altarskåpet från Kumla kyrka i Närke, nu i Statens Historiska Museum. Skåpet är arbetadt år 1477.

¹ Rådstufvubalken kap. 34. Stekamæz är en förvrängning af det tyska ordet *stichmesser* och motsvarar det norska *stikkniifr* d. v. s. dolk. Ryting (likaledes dolk) heter på norska *rytningr* eller *rytingr*. Baslare är ett främmande ord, *basilardus*, *baslermesser*, och betyder äfven dolk. Visby stadslag omtalar ett förbud åtminstone för främlingar att bära stekemesser eller svärd.

hakarne (jfr fig. 207). Än fästes en mantel med de två öfre flikarne ihop fram på bröstet med ett spänne, eller ock fästes flikarne ihop öfver den högre axeln med ett spänne eller en kort rad af knappar: det senare bruket beredde den stora fördelen att den högra armen af manteln ej hindrades i sina rörelser. Var manteln hopfäst midt fram, kunde man ofta känna sig besvärad i sina rörelser, hvilken olägenhet man ibland sökte afhjelpa genom att lyfta upp manteln på högra sidan och sticka in hans nedre del under bältet, hvarefter den öfre ej mera kunde tynga eller strama.

Qvinnans kappa fästes regelbundet öfver bröstet. Mot slutet af medeltiden buro qvinnorna stundom öfver kjorteln (klädningen) en kortare öfverklädnings, åtsittande, stundom så kort, att hon med skäl kan kallas ett lifstycke.

Kåpan hade ibland en stor krage; en ledisk krafwakapa, d. v. s. en kragkåpa af tyg från Leiden omtalas af Olaus Petri. Äfven hade man stundom lösa kragar, som sattes öfver kjorteln eller tröjan.

Mantel och kåpa voro ofta utstyrda med pelsverk, dels som foder, dels som bräm.

Hatt och hufva äro i det gammalsvenska lagspråket de för man och qvinna betecknande hufvudbonaderna.¹ Hattar funnos under medeltiden man kan nästan säga af alla möjliga slag utom de nu brukliga cylindriska med smala brätten. Materialet var vexlande, än linne (år 1474), än tjockt tyg, än filt, än hudar eller skinn; ofta hade hatten ett uppviktt skinnbräm. Formen vexlade ännu mera; hattarne vore än rundkulliga, än toppiga, än hade de nedkanten jämnt uppvisen rundt omkring, än förekom uppvikningen endast baktill och å sidorna, medan det ej uppvikta framstycket bildade en skärm. Än saknas alldeles skärm, brätte och bräm. Nästan alla de former, i hvilka hatten förekommer, passa, enligt våra begrepp, bättre in under namnet mössa.

Prof på simplare hufvudbonader lemna fig. 144 och 149, en prydligare se vi i fig. 207.

Den qvinliga hufvudbonaden bestod af en duk (hufvudduk), som lindades kring hufvudet. I stadslagen förekommer som finare hufvudbonad — den som hörde till 'de bästa kyrkokläderna' — strik.² Enkan höljde sitt hufvud med ett dok.

¹ De två orden sammanställas icke endast i laguttrycket rörande sons och dotters arfsrätt, utan äfven i stadslagen (sårsmål med vilja kap. 9).

² Namnet synes i början hafva betecknat ett slags finare tyg: strik gulrent (med guldränder) till en paten (1327), flemst (d. v. s. flamländskt) stryk (1339), silkystrich (1346). Den senaste sammansättningen förekommer äfven i medeltidens norska, som ock har *strikskaut*, en hufva af strik. Antagligen har svenska ordet strik, som betecknar materialet, bort, då det användes som namn för hufvudbonaden, hafva ett tillägg. *Striga* och *strigium* finnas i medeltidslatinet såsom namn på ett klädesplagg. Det norska *strigi* betecknar en väfnad af gröfre slag. I medeltidssvenskan förekommer jämte strik (deraf verbet strika) ordet hvif (deraf verbet hvifva).

Äfven begagnades hufvudbonader, som på nutidens språk skulle kallas kapuchoner; på medeltidens språk hette de hättor, och voro än fästa vid kåpan, än förenade med en krage. Sjelfva den hufvudet omslutande delen hette strut eller tymp (en 'struthätta', 1482, en 'hättetymp' af rödt hagenst tyg). Ett halskläde omtalas år 1522.

När en förmögen qvinna gick med blottadt hufvud, prydde hon detta med ett hufvudsilfver eller krans. Olaus Magni berättar (bok 6 kap. 18), att de unga qvinnorna i det af honom öfvermåttan prisade Skeninge vid festliga tillfällen gingo ute med quartershöga hufvudprydnader af guld eller silfver, liksom de äfven å kläderna hade rika prydnader.

Som smycken användes, utom de redan nämnda, halsband ('stort förgylt halsband med dyra stenar', Olaus Petri), snören med bernstens- eller stenkulor (raffband, 1455, koreleband, 1489), halskedja (1522), samt i synnerhet fingerringar af guld, silfver eller koppar. Då det är vanskligt att säga, hvilke af de många i Sveriges jord funna medeltidsringarne kunna tilldelas borgerliga egare, synes det mig lämpligast att om fingerringarne gifva närmare upplysningar, då jag i det följande kommer att redogöra för guldsmedernes arbeten.

Borgarne hade skyldighet att försvara sin stad. Medlemmarne af de olika korporationerna bildade trupper, hvilka anfördes af dem, som i öfrigt hade styrelsen öfver medbröderne i sina händer. Enhvar, som inträdde i ett handverksembete, erlade 'harneskpenningar' till inköp af vapen. För att undvika upprepningar är det bäst att bespara omtalandet af borgarnes vapen till dess jag i den fjärde boken får tillfälle att tala om krigsväsendet i dess helhet.

Lifvet i staden måste ikläda sig helt andra former än lifvet ute på landsbygden. Sammanförandet af många menniskor på ett ställe, gjorde beröringarna mycket tätare, hvarigenom de många kantigheter, som utmärkte medeltidens sociala förhållanden, måste komma i kollision med hvarandra. Särskilda åtgärder måste vidtagas för att gifva garantier för trygghet till lif och egendom, för möjligheten att genom arbete vinna hvad man för sitt uppehälle behöfde. För städerne fordrades en alldeles egen lagstiftning, i städerne fordrades mera än eljes en nära sammanslutning mellan alla dem, som hade gemensamma intressen, ty hvar den enskilde lätt kunde duka under, der kunde han med andres hjälp reda sig.

Den förstärkta sammanlefnaden i staden medförde allvarsamma vådor icke allenast derigenom, att man lätt kunde stöta hvarandra med armbågarne. Oförsigtighet begången af en kunde för mången medföra menliga följder. Under medeltiden utöfvade de som makten hade

ett patriarkaliskt förmyndarevälde öfver de sina och detta visade sig äfven i de åtgärder, som vidtogos för att förekomma våld och de gerningar, för hvilkas utöfvande man helst söker mörkret. Dygnet delades i två delar. Under den ene fick man verka och röra sig ute, under den andre måste man hålla sig inne och inom hus fick man ej, om det lyste en, arbeta: naturligtvis icke i sitt yrke, ty genom att göra det skulle man få en gifven fördel framför den, som ej ville sätta till natten för sitt arbete — så vidt möjligt var sörjde medeltidens lagstiftning för jämlikhet mellan likställda —, men ej heller i rent husliga angelägenheter, ty eld och ljus fingo ej brinna inom hus, sedan den lagstadgade natten inträdt. Allenast ett undantag gjordes: för att åstadkomma det outhärliga ölet hade qvinnor rätt att vid eldsken arbeta i brygghuset.¹

Men när reglor finnas, måste man ock hafva personer som öfvervaka efterlefnaden och som derföre måste, äfven när andra hvila, hålla sig vakna. En man tillkom det, jag vet ej om det var tornväktaren i bykyrkan eller om det var någon stadens tjenare, som skulle sköta en möjligen öfver rådhuset sittande ringklocka, att hvar morgon ringa ur vård, till tecken, att då fick man åter tända de eldar, som man släckt om aftonen, när det ringde i vård, samt börja dagens arbete.

Åtminstone i de städer, som voro befastade med murar och torn, kanske äfven i dem, som ej hade annat än en 'grop' eller ett 'dike' som gräns mot det omgifvande landet, kanske i alla städer,² var det sed att särskildt bevaka ingångarne till staden. Så mycket är visst, att i Stockholm, dit man måste komma in genom de starka porttornen i norr och söder, stängdes portarne om aftnarna och stark vakt hölls innanför dem. Att döma efter seden annorstädes, t. ex. i Danmark, gafs signal äfven till stadsportarnes stängande och öppnande medels ringning. Det ligger visserligen närmast till hands att antaga, att samma signal gällde eldens tändande och släckande samt stadsportarnes öppnande och stängande, men sådan synes icke händelsen hafva varit. Väl torde portarne hafva öppnats vid samma tid, då arbetet i staden fick börjas, men portarne synas hafva om aftnarna stängts och dermed tillträdet för främlingar afskurits, åtminstone under någon del af året, tidigare än arbetet behöfde ändas. År 1509 sammankallade rådet Stockholms borgerskap på den hel. Gertruds gillestuga och framhöll de vådor, för hvilka staden skulle blifva utsatt, då till den stundande distingsmarknaden i Uppsala så många borgare skulle lemna staden: de som hade nycklarne till stadsportarne³ fingo ej uppläsa dem före kl. 5 om

¹ K. Magni stadslag, bygningabalken kap. 22.

² Det är möjligt, att alle städer hade åtminstone grop eller dike.

³ Till stadens förtroendemän hörde de två, som hade nycklarne till söderport, de två, som hade nycklarne till norra tornet och porten, och den ene, som hade nyckeln till Helgeandsporten, antagligen porten vid norra sidan af Helgeandsholmen. (Enligt utdraget ur Stockholms embetsbok).

morgonen och skulle stänga dem, då fem slår. Det är ej tänkbart att man ens under den mörkaste vintertiden upphörde med att arbeta inom staden redan kl. 5 e. m.¹ Skyldigheten att hålla vakt vid portarne tillkom åtminstone delvis borgerskapet; under denna farliga tid, då man hyste stor fruktan för mordbrännare, åtog rådet sig hela 'port-hället.' Endast i särskildt kritiska tider tillsattes personer, som skulle förvara tornen omkring staden. Åren 1508 och 1513 omtalas sådane extra väktare för yttersta södertornet, inre södertornet (desamma två som hade portnycklarne), det yttre norra tornet, det inre tornet mot Helgeands-holmen, gråbrödratornet, tornet mot slottet östantill och fiskestrands-tornet.²

Samtidigt med stadsportarne öppnades och stängdes bommarne, som beredde tillträde till staden från sjösidan, nämligen bommen vid fiskestranden eller *forum piscium*, söderbommen eller storbommen, bommen vid kornhamn (*forum annonæ*), bommen vid lejonornet norrut (vid badstugan) och kuggchamsbron, äfven kallad bommen till kransen vestantill eller bommen vid draktornet.³

Gatorna i staden tedde sig helt annorledes än nu. Åtminstone mot medeltidens slut torde de i Stockholm hafva varit allmänt stenlagda. Gatläggare omtalas 1452 i Stockholm, 1465 i Arboga. År 1474 ut-hyrdes i samme stad en bod, med åläggande för hyresgästen att sten-lägga gatan. År 1511 lät Helgalekamagillet köra fram sand och stenar för att göra i ordning Helgalekamegränd.⁴ I k. Magni stadslag (bygg-ningabalken kap. 8) stadgas böter för den, som ej 'broar sina gator' den dag honom förelägges. Att stenläggningen var god och jämn vågar jag ej påstå, ej heller är jag i tillfälle att yttra mig om renligheten å gatorna. Redan i Bjärkörrätten (kap. 41) talas om att 'rensa sina gator och strator', enligt k. Magni lag (nyss anf. kapitel) bestämde fogde och rådmän dag, inom hvilken gatorna skulle vara rensade. Enligt Skånelagen (IV. Add. B 3) skulle man inom å tinget utsatt dag hålla sitt brostråde rent och man fick ej låta sin 'mödding' ligga så länge, att den flöt ut öfver 'herrestrådet'. Jag har ej funnit mer än ett kongl. påbud om gaturenhållningen, af år 1524 (intaget i Olai Petri tänkebok), att munkarne skulle hålla sina gator rena.⁵ Att blott munkarne erhöilo

¹ I danske städer synes kl. 9 hafva varit senaste klockslaget för rörelsen på gatorna.

² Efter nyss nämnda källa.

³ Efter samma källa. Att kuggchamsbommen eller bommen till kransen vestantill (1470) är densamma som bommen vid draktornet (1419) torde få anses gifvet, då draktornet låg söder om gråmunkebron (jfr Murberg i *K. Vitterhets Historie och Antiquitets Akademiens Handlingar* del 4, s. 54). Draktornet torde vara detsamma som gråbrödratornet d. v. s. tornet mot gråbrödraholmen.

⁴ Troels Lunds antagande att man först vid pass år 1500 började stenlägga gatorna håller således ej streck (enligt hvad O. Nielsen anför, ej ens för Danmark).

⁵ Dragarembetet skulle hålla 'torget' rent — hvilket torg menas? »Item schola ock dragarena ey til städhie ath nagra akara schulü hafua theris bestha eller kerrar standande vppa torgit ther dragarena ära vane renth göra vtan the vnder- nise thet kemmenorom. Dragareskrät § 84.

en sådan tillsägelse innebär en antydning derom, att borgerskapet i detta afseende fullgjorde sina skyldigheter. I öfrigt torde renhållningen i Stockholm varit lättare än annorstädes, eftersom åtminstone alla flytande ämnen hastigt runno bort. Rännstenar funnos åtminstone mot medeltidens slut, två i gatan. Den smala remsan innanför rännstenen ansågs tillhöra det tillstötande huset. Åtminstone finnes från den tid, till hvilken jag i detta arbete förlagt vår medeltids slut, i Jönköpings tänkebok en förklaring, att det är biltogamål att (med spjut) stinga någon innanför *hans* rännsten.

Skulle en af oss kunna företaga en vandring på en af medeltidens gator, blefve hans intryck ganska egendomligt — skådespelet vore ett helt annat än i våre dagar. För ett rekonstruktionsarbete i tanken kan någon hjälp vinnas genom ett besök i en eller annan nordtysk stad, som bibehållit åldrigt utseende. Husen vid sidorna af gator och torg voro ej så enformiga som nutidens byggnader med deras hvitgrå rappning. Vi hafva att tänka oss hus än af timmer, än korsverksbyggnader, än stenhus, med teglets färg bevarad, måhända med ytan gjord ännu lifligare genom användande af olikfärgadt tegel. Ej heller hade den tiden husen de långa mot gatan vända fasaderna: väl torde hus hafva funnits, som vände den längre sidan mot gatan, men de omvexlade med och voro helt visst färre än de hus, som stodo med gafveln i gatlinien. Ej heller hade de åt gatorna vända husväggarna samma enformigt jämna yta, samma regelbundna anordning af fönstren i långa rader, samma rätliniga afslutning upptill: trähuset och korsverksbyggnaderna läto den öfre våningen skjuta något fram öfver den undre, i gafvelhusen suto visserligen fönstren i rader, men som de voro få i hvar rad lockades ögat hellre att följa fönsterraderna i vertikal än i horisontal riktning, och gafvelröstena med vexlande höjd och med sina trappafsatser gjorde intrycket så mycket kraftigare.

Vida brokigare än nu var ock den människoskara, som rörde sig på gatorna: mera omvexling i dräkten, mera prägel i snittet, större liflighet i färgen, mindre brådska i gången. Från borgaren, hans barn och tjenare, skilde sig märkbart hofmannen, d. v. s. herretjenaren, med sitt hofverande väsen; bland de rika och välmående och dem som med ihärdigt arbete höllo lifvet uppe, så att de kunde ute visa sig snygga, smög sig tiggaren i trasor, dock äfven de mera pittoreska än nutidens, krymplingen, äfventyraren, hvars blick oroligt spanade efter tillfälle till förtjenst, sedan 1500-talet ingått äfven medlemmar af 'de tattaressällskap.' På ställen der rörelsen var mindre lågo, för att finna hvila, hopar af strykare, bland dem mången, som af sjukdom matt och utmärglad ej orkade vidare, utan måste utan all beqvämlighet, värnlös och hjälplös, å sitt tillfälliga hviloläger i det fria afbida det ögonblick, då döden friade från de kroppsliga vedermödorna.

Hinder funnos ock för samfärdseln. Vattentunnorna, som för inträffande vådeld stodo vid portarne,¹ inkräktade på utrymmet af de i sig smala gatorna och alla de menniskor, som i våra dagar fylla butikerna för att bese varorna, pruta på dem och köpa, måste under medeltiden stå på gatan utanför 'vindögat', å hvars syll varorna voro utlagda och hvars upplyftade trälucka bildade nödigt skydd mot regn och snö. I ett afseende togs visserligen de köpsläendes tid mindre i anspråk då än nu, i det man nämligen ej hade tillfälle att pruta på varorna, hvilkas pris voro af myndigheterna fastställda, men den tidsvinst, som häraf gafs, uppvägdes vida af den tidsförlust, som det ständiga sqvallret vållade: hvad man nu får veta genom tidningarna, det fick man under medeltiden spörja endast genom muntliga samtal. Som hinder för trafiken visade sig ock de nedgångar till källrarne (källarehalsar), som stundom öppnade sig mot gatan.

Sällan besvärades man under vandringen genom gatorna af vagnar, som tvungo fotgängarne att draga sig åt sidan. Åkdon funnos väl, för forsling af varor, men sådana buros den tiden vida oftare än de kördes; fig. 149 visar oss en tunna som bäres. Men det fanns andra saker, som föranledde folkskockningar och dermed hindrade samfärdseln. En kyrklig procession med kors och facklor, med relikier eller hostian, färdades genom gator och öfver torg, helsad af alla, som vore derute, med knäfall och böner. Ett brudtåg i all sin ståt vandrade från brölloppsgården till kyrkan för att der mottaga välsignelsen, under vägen ett föremål för beundran, ibland för osminkade anmärkningar. Höljd af det korstecknade bårklädet bars mellan knäböjande skaror den döde till sin sista hvilostad, följd af fränder, embetsbröder och vänner. Andra företeelser af mindre storartadt slag kunde väcka uppmärksamhet och locka de mera nyfikne från deras handel ochandel för att se på utgången. Strider hörde icke till det ovanliga och brotten mot den bestående ordningen måste framkalla häktningar: än i dag väcka sådana uppmärksamhet och föranleda sammanlopp af nyfikne, medlidsamme eller skadeglade. Samma känslor framkallade sammanlopp af menniskor vid fullgörandet af vissa straff, som när en dömd missdådare fördes genom gatorna ända ut till stadens port, till tecken att han eller hon ej vidare fick hafva sin varelse i staden, vid hvilka tillfällen det hände, ifall straffet drabbade en qvinna, att hon under denna sin sista vandring genom staden fick öfver axlarne bära den grofva jernkedja, i hvilken 'stadens stenar' hängde. Äfven andra straff verkställdes genom gatuvandring under omständigheter, som äro ytterst stötande för nutidens anständighetskänsla, under det medeltiden i vidare utsträckning hyllade åsigtan att *naturalia non sunt turpia*. Ännu större var naturligtvis till-

¹ Att budet i k. Magni stadslag »hvar man som gård hafver, skall hafva framför sin gård tunna, som alltid skall med vatten full vara» verkligen efterlefdes, framgår af enstaka uppgifter i medeltidens urkunder.

loppet då någon fördes till den utanför staden resta galgen, för att undergå det nesliga hängningsstraffet, något som ej sällan inträffade och som ju alltid kunde vara nyttigt att se, hvarjämte den lifdömde ibland från stegen till galgen talade till folket. Äfven andra retelser för nyfikenheten funnos, ehuru ej så betydande, såsom när en person, dömd till häktet, begärde att mot borgen få vara fri och af en stadstjenare fördes genom en gata och sedan den andra och slutligen den tredje, för att se till om han kunde finna någon, som vore villig att blifva och derjämte antaglig som borgesman.¹

De flesta anledningar till sammanströmmande af folk gaf naturligtvis stadens förnämsta torg. I de följande anteckningarna håller jag mig hufvudsakligen till Stockholm, i öfrige städer voro de af liknande art. Der låg rådhuset, utanför hvilket man ofta med spänning väntade förhandlingarnas slut, vare sig deras resultat skulle delgifvas från burspråket eller bekantgörandet anförtroddes åt det mångtungade ryktet. Der, på torget, hölls ock ransakning och fälldes dom i det fria, när viktigare saker förhandlades inom huset. Der stod i ena hörnet kåken, å hvilken än en missdådare var utstald till beskådande, än miste hud eller jämte huden äfven öronen, än brändes med stadens märke. Ibland hände det, att någon blef på sjelfva torget 'rättad' med svärd. Ännu oftare hade man tillfälle att å torget se ett annat skådespel, som, ehuru ett uttryck för tidens rättskänsla, likvisst var af mera roande art: på torget brändes alla varor, som befunnits falska, icke blott mjödet, som det välvisa rådet smakat och funnit underhålligt, eller den sill, som rådet fått lukta på och förklarat skämd, utan ock det smör, som ej varit på annat sätt förfalskadt än genom insmugglande deri af en sten, som å vigtskålen fällde utslag till säljarens förmon.² På torget var för öfrigt utrymmet vid de mest vanliga tillfällen taget i anspråk genom de prydliga saker, som kunde ses i guldsmedernes fönster, genom bodarna ute på torget och deras kunder, af dem som gingo från och till de många i torget utmynnande gatorna, af dragarne, hvilka likt nutidens stadsbud, alltid skulle finnas i sankt Nicolai port o. s. v. Utrymmet å torget och de tilliggande gatorna var ock, som vi väl veta, icke synnerligen stort.

Till sist ännu en kontrast mellan då och nu: vi hafva uppmärksammat människorna, gatorna, lifvet på gatorna. Öfver allt detta förnams den tiden inga ånghvisslor från bantåg eller båt, men i stället klingade gång efter annan — och icke var det långt mellan gångerna — kyrkoklockor, som kallade till messan eller manade till böner.

Så hann man omsider till det ögonblick, då klockan ringde i vård, då arbetet afstannade och de husliga förströelserna, då alla skulle begifva sig till ro. Väl må vi säga 'skulle', ty man var ej under medeltiden

¹ Visby stadslag II. x.

² De tre här anförda exemplen äro hemtade ur Jönköpings tänkebok.

mera benägen än nu att rätta sig efter bud, som voro obehagliga. Om de nattliga förhållandena gifva våra lagar så godt som inga bestämmelser, men vi torde vara berättigade att på dem i hufvudsak tillämpa hvad man hade föreskrifvit till efterlefnad i de danske städerna. Mörkt var det på gatorna, ty annan belysning fanns ej, när himlen ej gaf någon, än det svaga sken, som spridde sig från en oljelampa, af fromheten tänd framför någon helgonbild; möjligen fanns på stora torget framför rådhuset en flammande brasa. Efter ringningen i vård kunde man ej heller påräkna någon ljusstrimma från husraderna.

Väktare gingo genom gatorna, parvis eller i flock — i Arboga tjänstgjorde nattetid under den mörkaste årstiden fyra män — och väktarne kontrollerades af dertill utsedde personer. Kontroll kunde ock behövas, ty det var icke alltid händelsen, att borgaren sjelf med sin tjenare gick ut, när turen kom till honom; det var nämligen medgifvet eller — kanske rättare — det fanns en sed att leja andra, på det man sjelf måtte få njuta natthvilan, och hurudan den lejde var, var kanske icke alltid säkert.

Hade budet om absolut stillhet efter vårdringningen blifvit taget efter bokstafven, skulle väktarne, då efter stadsportarnes stängning ej heller främlingar längre kunde komma in i staden, egentligen haft till uppgift att se efter, om tillbud till våld visade sig eller, naturligtvis, om någon var djerf nog att försöka bryta sig in i de under lagens hägn stående husen. Men dessvärre för väktaren var icke allt ljus inomhus släckt, då det skulle vara det, utan samqväm fortsattes in på natten. I Köpenhamn skulle väktarne utan vidare leda den, som de funno efter kl. 9 vankande omkring på gatorna, antingen hem eller, när det ej kunde ske, till häktet. Jag vet ej, om de köpenhamnske väktarne togo detta efter bokstafven. Visst är, att i Arboga voro de medgörligare. Åtminstone suto der på qvällen efter kyndelsmessodagen 1461 — således midt i den mörka årstiden — guldsmed Mikels svenner hos en borgare och drucko öl till elfva var slaget om natten. Två gingo derefter hem, men den tredje gick till torget och sporde väktaren hvad klockan var slagen. Denne såg ej till, att han kom hem, satte honom ej heller i förvar till morgondagen, utan svarade honom helt beskedligt att klockan slagit tolf och skulle snart slå ett, hvar efter svennen fortsatte sin väg, såsom det synes, ej hemåt.

Jag sade, att stadslifvet, som inom ett trångt område sammanpressade en hop menniskor, som de flesta hade sina kantigheter och som ännu icke genom en grundligare bildning hade fått sinne och seder blida, lätt medförde vådor. Ett bevis på kantigheter i lynne och skick lemnas af de många öknamn, som vi spåra i tidens handlingar — i verkligheten voro de naturligtvis ännu flere —, öknamn som än bestämdes af något egendomligt i personens utseende, än tydligen hänföra sig till personliga svagheter eller till någon mer eller mindre

betänklig handling. Som betecknande för tiden må följande blomstersamling, bildad temligen på måfå, här förtjena en plats.

Anna med inga händer	skitna Gertrud syltakona
skitna Anna	Ingrid tjufvafinger
påhå (påfogels-)Anna	Jou småpenning
blå Anna	Karin höknippan
Anna svandunet	Lars porsöl
Birgitta gyllene styret	Margit munkaräckja
Birgitta rödnacken	Margit blåfot
Birgitta smörpundet	Margit hufvudstycket
Birgitta gammal örtug	Matts fjäderhatt
Elin småråd	Nils godebroder
Elin håll i hand	Raval med röda håret
Erik höknippan	Skitet smör.
Gertrud hvita katten.	

Det var ofta fallet, såsom i det sista exemplet, att man, med bortkastande af det verkliga namnet, uteslutande begagnade öknamnet, hvilket således måste hafva varit mycket bekant. Samtliga här ofvan intagna qvinnonamn (utom ett) har jag hemtat ur Stockholms skotteböcker, i hvilka egarinnorna äro upptagna som skattebetalande; de hafva således haft någon näring, hvars art icke är angifven, men om hvilken man kanske kan våga en gissning.

Kantigheterna och det stridiga lynnet visade sig äfven i de mustiga tilltals- och andra uttryckssätt, som i lagar och gillestadgar voro på det strängaste förbudna, men, efter domböckernas vitsord, voro ytterst vanliga. Äfven af dem må några prof meddelas. I Arboga förekom en gång följande uppbyggliga samtal: A: 'du är en skökoson, jag vill bevisa, att du aldrig didde en dandeqvinna', B: 'du lopp med Ingrid till Munktorp som en skalk', eller: A: 'du svarar så illa min moder, du måtte väl sviga (= *schweigen*) för henne ett ord eller par, B: 'hvi skulle jag tiga för henne, jag födde aldrig oäkta barn eller munkabarn.' Det kunde icke vara angenämt att få sådana tilltal som 'horeson och glosöga', (1481), 'fandens kolkförare' (1485), 'mördare och landlöpare' (1466), 'det lög du som en fandens kättare' (1474) — kättare hade då en något olika betydelse mot nu — 'du är oäkta och oäkta gerningar gör du' (1460). I Stockholm talade en karl illa på två qvinnor och begagnade sig i sammanhang dermed af det betänkliga yttrandet, att i Stockholm finnes ej flere dandeqvinnor än att han kunde draga dem å *en* släde uppför Brunkeberg. Ett liknande yttrande fällde en bråkmakare i Arboga vid namn Ravid, som för öfrigt blandade sig i politiska angelägenheter: 'icke äro flere dandeqvinnor i Arboga än att jag tröster att sätta dem alla i *en* skottkärra i sänder och skjufva dem ut i ån, icke äro flere dandeqvinnor i Arboga än att jag tröster bära dem alla i sänder ut af byn på min krok, der är ej heller en dandeman i Arboga, utan bara tjufvar och skalkar, och de orka ej gifva en måltid mat utom en

Finne, Jöns Japssons hustru kommer ej på kärran, förty hr Nils gaf henne en läst malt till att hon skulle ligga hos honom, jag önskar, att alle de herrar i Sverige äro vore i helvete och att vi hade de Tyskar igen, då fingo vi lag och rätt i Sverige' (1476). Detta 'öarlige tal' ansågs så betänkligt, att saken hänsköts från Arboga magistrat till rikets råd samt till borgmästare och råd i Stockholm, hvilka dömde Ravid 'under strängen' d. v. s. till galgen. En annan karl roade sig med att om en rådman qväda följande uppbyggliga visa:

'for en rådman af Arboga i år
till Hufvudskär att stjåla får'.

Rådet, för hvilket detta anmäldes, funno hans ord 'öarlige' och dömde honom till dryga böter (1467).

Men alltför ofta stannade man icke vid att, som borgmästare och råd i Stockholm på Olai Petri tid uttryckte sig, 'bullra mycket med munnen', utan ordvexlingen öfvergick lätt till hugg och slag. Äfven å detta torde några exempel böra meddelas. Som inledning må ett fall nämnas, då man i sista ögonblicket häjdade sig. Sven bältare passerade under vägen till sin gård Olof guldsmeds hus, utanför hvilket den nyss nämnde Ravid stod. Mellan dem uppkom då följande samtal. Sven: det är tid att du lade din yxa hemma. — Ravid: hon gör dig intet. — Sven: skulle vi flere bära yxor, då skulle vi icke alla vara helbregda. — Ravid: jag vill bära min yxa och fandan vare i dig. Med orden 'fanden vare i dig' gick Sven hem och kom åter med sitt bassespjut (björns pjut). Ravid steg då med ena benet in genom luckan (fönstret) i guldsmedens bod och de 'hade många drafveldsord å färde' (1460). En man kom till en annan, under ordvexlingen sade denne till den besökande: 'går du till mig här till högmöde, då skall du få en fallandöfvil', kastade upp sin kåpa, drog fram en yxa, hvarefter de höggos och slutade med att draga hvarandra i håret (1461). Till en man vid namn Peder, i hans egen gård, kom en annan, som hette Anders, och bultade på om natten. Peder, som redan låg i sin säng, svarade: 'jag låter ingen in i natt'. Anders bad honom 'låta upp en fallandöfvil,' men fick till svar, att han skulle 'stå ute en fallandöfvil.' Derpå ropade han: 'minnes det, att första mot jag möter dig, skall jag lägga min yxhammare på din skalle'. Han dröjde ej länge med att sätta sin hotelse i verket. Redan följande dag kom han in i Peders gård och 'satt der till öls'. Då husbonden om aftonen kom hem, sade Anders åt honom: 'välkommen, horeson'. Peder genmålte: 'vi måtte väl vara bröder, efter som du kallar mig horeson'. Peder rusade då genast upp och slog yxhammaren i Peders hufvud, andre hjälpte till. Då liket besigtigades, funnos derå tre yxhammarshugg och under skuldran ett knifstygn. Enkan gjorde ansvarspåstående mot den, som slog mannen i hufvudet, och mot den som 'hjerstäck' honom (1467). En dag gingo två män, af hvilke den ene var en hofman

(herretjenare), gatan upp förbi ett lass, med hvilket en bergsman höll utanför en gård. Den ene halkade med ene foten i rännstenen och tog, för att hålla sig uppe, ett tag i bergsmannens korgar, hvarvid ett på korgarne liggande svärd föll i gatan. Då han derefter gick vidare, ropade bergsmannen efter honom: 'det var ingen mandomsgerning att kasta mitt svärd i skarnet'. Herretjenaren vände sig om och genmålte: 'bannas, du horansson?' och slog bergsmannen tre gånger med svärdet. Gårdens egare skyndade då ut och förebrådde anگریپaren, att han slog 'en fattig man, som aldrig hade gjort honom något,' men fick till gengäld för sin inblandning ett yxslag på kindbenet, dock ej värre än att han kunde springa in efter sin pålyxa för att hämnas. Under det att han sprang efter herretjenaren, upphanns han af en annan, som bakifrån klöf hans hufvud med en lång knif (1468).

Äfven i våre dagars rättegångsförhandlingar omtalas ganska ofta betänkliga yttringar af öfvervåld, hvadan de anförda exemplen skenbart förlora sin betydelse som vittnesbörd om karaktären af specielt medeltidslifvet. Vi måste dock vid genomläsningen af medeltidens lagar, vid granskningen af hvad andra samtida urkunder säga oss, tillerkänna vår tid i umgänget människor emellan ett betydande framsteg. Ty dels har man lärt att mera beherska sig sjelf och att i högre grad akta andras rätt, dels äro handgripligheterna nu uteslutna från de bildades kretsar, de svåraste våldshandlingar, som tidningarna förtälja, utföras af samhällets s. k. olycksbarn. Men om vi i detta afseende hafva anledning att med glädje konstatera bildningens framsteg i allt vidare kretsar, måste vi likväl besinna, att de under medeltiden ofta öfvade våldsgerningarna icke obetingadt få tagas som vittnesbörd om idel råhet. Ett slag gifvet under den tiden betydde något annat än ett slag nu, på grund af de olika förutsättningar, från hvilka det ena och det andra utgick och utgår: icke råer medeltiden för, att den utgör ett tidigt skede i den europeiska utvecklingen, lika litet som det är vår förtjenst, att vår sena bildning i sig upptagit det goda af alla de föregående tidskiftena. Det finnes i folkens liksom i individernas lif ett stadium, i hvilket man i uppbrusningens första ögonblick helst vädjar till den fysiska styrkan. Jag vill visserligen ej förorda metoden till allmän efterlefnad, men nog torde det vara möjligt, att den, som i hetsighet slog till, i grunden var bättre än den, som utan att slå till går och gömmer på sitt agg eller låter det finna maskerade uttryck.

Var tidens lynne våldsamt, så saknades ej heller våldsamhet och äfven grymhet i de straff, som utkräfdes af våldsverkaren och andra förbrytare. Rättskipningen var vanligen mycket snabb, straffen gällde mycket ofta lifvet eller kroppens lemmar, man dömdes till rep, man rättades med svärd, man kunde mista huden d. v. s. risas, man kunde mista öronen, man kunde få stadens märke inbrändt på sin kropp, och var domen fälld, följde gemenligen verkställigheten omedelbart der-

efter, hvarvid man i regeln synes ej ens hafva tänkt på de lifdömdes andliga behof och rättigheter; det berättas nämligen i Olai Petri tänkebok om en man, som begärde att få komma i åtnjutande af Guds lekamen — alltså förekom ingen dödsberedelse. Våldsam som brottet och straffet visar sig stundom äfven ångern. Det hände år 1527 att en man, som hade i Stockholm anklagats och dömts för sjöröfveri, befanns, när han ur tornet hemtades ut till torget för att rättas, hafva med en stor knif stungit hål i händer, fötter och sida, till hogkomst af Christi sår.

Som varnande påminnelser om den menskliga rättvisans stränghet funnos utanför städerna galgberg eller stegelberg. Den norr om Visby liggande galgen kan mycket väl hafva varit uppförd under medeltiden.

Med största intresse följde stadens menighet rättegångsförhandlingarna, icke blott med öronen, utan ock med tanke, vilja och mun. Visserligen gladdo man sig, när missdådaren blef straffad, ty deri låg ju alltid någon garanti för bättre förhållanden framdeles, men derjämte kunde man — så litet betydde ännu lagen — hysa fruktan för agg från den straffades sida, och man kunde af en eller annan anledning hysa medlidande med den, som stod för rätta. I Arboga gaf man år 1481 två herretjenare till för Guds skuld och för deras husbönders skuld, på det att de ingen borgare arga skulle med ord eller gerning. Nog torde man få med fog misstänka, att farhogan för husbönderne här betydde mer än begäret att efterlikna Guds barmhertighet.

Medlidandet stannade ej i hjertat, utan det uttalades, och icke blott man och man emellan. I den tid, då tidningar ännu ej funnos för att representera den allmänna meningen, talade direkt folkets röst och ofta lyssnade man till den. I vår tid är det endast konungens högsta domstol, som är en *court of equity*; under medeltiden tog man äfven i rådhusrätt och i häradsting hänsyn till alla slag af billighetskäl, liksom man kunde döma på egendomliga lagskäl — en brist på ordning, som ej må förundra, då man äfven under den moderna tiden vid svenska domstolar grundat sina utslag på bestämmelser i Mose lag. Inför medeltidens domstolar visade sig den samlade menighetens intresse genom förböner icke blott för qvinnor, utan äfven för män, och de förböner, till hvilka domaren lyssnade, uttalades ofta af qvinnorna, som således i detta afseende förmådde utöfva ett offentligt inflytande. Dessa förböner synas oss med skäl i månget fall ganska egendomliga. I Arboga fick år 1466 en karl, som utan minsta anledning brutit sig in till en annan och slagit honom blodsår, behålla lifvet 'för dandeqvinnors böns skuld'. I Stockholm tiggde en piga år 1524 om nåd för en oxtjuf 'sig till bonde' — d. v. s. för att gifta sig med honom, men då hon ej kunde försvärja byn med honom, dömdes han till stupan och drefs ut ur staden. I Jönköping stod år 1460 en dömd tjuf på

galgstegen och redan var repet lagdt honom om halsen, då man för många både dandemäns och dandeqvinnors förbön gjorde nåd med honom, så att han fick ett svärd och vard halshuggen. Nåden synes oss ringa, men att slippa den nesliga döden i galgen var för medeltidens hederskänsla något ganska stort.

Ej allenast till rättegångsförhandlingarna sträckte sig borgerskapets intresse. Stadens angelägenheter i allmänhet voro föremål för dess uppmärksamhet och behandlades, liksom grannlagets småsaker, i de dagliga samtalen. En borgare kunde väl i allmänhet icke finna sig personligen kränkt af stadens styrelse, men möjligen kunde intressena för den korporation, till hvilken han hörde, komma i kollision med de makttegandes vilja och deras uppfattning af hvad stadens välfärd kräfde. Jag har redan i det föregående talat om burspräken på det stora torget och om borgerskapets sammanträden å gillestugorna samt om de 48 representanterna för menigheten, som i vissa fall kallades att förstärka rådet. Här må allenast ett fall anföras, som visar, att menigheten hade mod att i kritiska ögonblick uppträda mot sin styrelse. Under det andra Engelbrektska befrielsekriget kom den svenske hären till Stockholm och ville rycka in genom söderport. Men porten var stängd, porttornet hade en stark besättning och två tillkallade borgmästare förklarade sig icke kunna öppna, ty så hade k. Erik ej befallt. Innan hären hunnit skrida till våldsamheter, hade menigheten i staden rest sig, hon öppnade dörrarna, hon strömmade till det baner, som hr Karl Knutsson lät uppsätta på korntorget som en samlingsplats för alla svensksinnade.

Borgarne alle under baneret sökte,
den svenska hopen dermed ökte,

heter det i rimkrönikan, som vidare berättar

uppå stora torget kommo de alla
och läto borgarne sammankalla,
på burspräket de herrar gå,
alla borgarne nedanfö dem stå,
marsken sporde dem till alla,
om de ville med riket hålla
och troligen med de svenske stå,
de borgare svarade alla ja.

Deras hållning förvärfvade staden goda privilegier.

Det nyss anförda fallet, att man gaf två förbrytare till, för det de voro herretjenare och på det att deras husbönder ej skulle företaga något till stadens eller borgarnes skada, vittnar om spänning mellan stånden, om en betänklig benägenhet hos 'herrarne' och de dem närstående att med ringakt eller rent af illa behandla borgerskapet. Värn mot det ofvan kommande förtrycket sökte borgaren uti sammanslutning i smärre korporationer, hvilka alla hade religiös helgd och derföre voro så mycket mera både bindande och för medvetandet upplyftande.

Gilleväsendet är ett för medeltiden så karakteristiskt drag, att det kräfver en utförlig redogörelse. En sådan är ock afsedd för den åttonde boken (jfr dock redan nästa kapitel), men det vore ej rätt att här med tystnad gå förbi en företeelse, som så mäktigt ingrep just i stadernes lif och utveckling.

Vi kunna bland gillena urskilja två hufvudgrupper: den ena är de s. k. embetena, föreningar af dem, som utöfvade samma handverk, den andra de egentliga s. k. gillena, i hvilka föreningen berodde på frivillig öfverenskommelse och på de efter en ursprunglig sådan bildade stadgarne. Visserligen funnos äfven gillen, hvilkas medlemmar från början alle hade samma verksamhet, t. ex. Helgalekamagillet i Stockholm, i hvilket hvarje i staden tjenstgörande prestman måste inträda, samt den hel. Gertruds gille i Stockholm, hvilket, att döma efter dess ledamotsförteckningar, synes hafva varit köpmännens gille, men sådana gillen öppnade sig vanligen äfven för andre medlemmar, så att i det presterliga Helgalekamagillet upptoges icke blott lekmän, utan till och med deras hustrur. För öfrigt beredde dessa gillen borgarne skydd icke blott derutiinnan, att de voro borgareföreningar till värn mot utanför stående, utan ock dermed att i vissa gillen, hvilkas anseende var stort och hvilkas stora andliga förmoner tilltalade tidens fromhet, sökte äfven herremän med deras hustrur inträde. Gillët kunde således bidraga till ett närmande mellan stånden i sammanlefnaden, så mycket mera som gilletts verksamhet visade sig icke allenast i gemensam gudstjänst, gemensam hjälpsamhet och uppmärksamhet, utan i synnerligen hög grad i festligt samlif, i de stundom af öfverläggningar föregångna sammanträden, vid hvilka man sjöng Guds och helgonens lof, under det man tog till bästa af det på gemensam kostnad anskaffade ölet och af den från hemmet medtagne eller tillsände maten.

Gilleväsendet var emellertid ingalunda fritt från de lyten, som vidlådde medeltidens lif. Vi kunna förstå detta af de omständliga i gillestadgarne intagna straffbestämmelserna för trotsig vägran att ställa sig lag och sed till efterrättelse, för grälaktighet och stridslytnad, och för det öfvermått i drickande, som røjde sig i uppkastningar, efter hvilkas omfång straffet bestämdes.

Gillena voro således ej blott till nytta, de beredde tillfälle äfven till förströelse, ehuru äfven denna, efter medeltidssed var reglementerad. Detta gällde dock äfven de fester, som höllos utom gillena, i det enskilda lifvet. Lagen erkände icke annat än sex verkliga anledningar till fester, nämligen (vi hålla oss till k. Magni stadslag, giftermålsbalken) fästnings- eller förlofnings-öl, bröllops-öl, barns-öl, kyrkogångs-öl, utfärds öl efter den döde och ärfta-öl. Då en fest tillreddes för någon af de anledningar, som de uppräknade namnen antyda, sändes två män ut för att bjuda männen och två qvinnor för att bjuda qvinnorna. Två dagar fick ett bröllop räcka, hvar dagen fick en måltid,

kallad dagvard, gifvas för sextio personer. Derest frände- och vännekretsen hade mycket stor utsträckning eller man var mycket angelägen att lägga sitt välstånd i dagen, kunde man uppvakta fogde, borgmästare och råd för att få tillstånd att bjuda ytterligare fyratio personer. I antalet voro dock ej inräknade köksmästaren och andra, som stodo före eller arbetade. I Visby fick man den första dagen bjuda åttatio, den andra dagen endast tretio.¹ Man förstod dock att på hvarjehanda sätt kringgå lagens bokstaf, t. ex. genom att under måltiden taga emot tillfälliga besökande, hvilka kunde undfågnas, blott de icke togo plats vid bordet, och för öfrigt torde 'de som förestodo' lätt hafva lockat till öfverseende den som å rådets vägnar öfvervar festen, för att kontrollera lagbudets hållande.² Härvid berodde det dock äfven på värdens samvete, alldenstund han skulle dagen efter slutad fest inför fogde och borgmästare med ed styrka, att han uti intet öfverskridit lagen. För öfverträdelser af budet i denna punkt erlades i böter tolf mark penningar — vid den tid då stadslagen skrefs, mera än två mark silfver och således en ganska dryg summa.

Vid gästabudet ordnade man sig parvis om de framsatte tallrikarne eller faten, hvilka torde hafva varit af trä eller tenn, kanske någon gång af krukmakaregods. Måltidens behag berodde af matens och dryckens godhet, af den make man fått vid sin tallrik, af grannarne till höger och venster och midt emot. Om välfågnaden, som bestods, stadgar Visbylagen, att den skulle bestå af fyra rätter samt torr ost. Fattigdomen hos oss på förordningar mot öfverflöd i lefvernet lemnar oss i afsaknad af detaljer rörande våre förfäders medeltidsfester. Jag kan i detta afseende ej meddela annat än några uppgifter i embetens och gillens stadgar och räkenskaper. I skräddarnes skrå omtalas en måltid, bestående af två skinkor, två fat grytstek, saltvattenskött, stek, en tunna godt öl samt för 12 öre penningar andra dryckesvaror. Murareskrå talar om två tunnor öl, två skinkor, två medvurstar, tre fat grytstek, tre fat stek, ett halfpund smör, för två öre rågbröd, för ett öre hvetebröd samt för ett öre bågare — bågarna voro svarfvade af trä och gingo lätt sönder, i synnerhet när ölet gjort gästerne litet våldsamme. Guldsmedernes och bagarnes skrå visa, att skinkan ansågs utgöra det väsentliga af en god måltid: der talas nämligen om 'två skinkor med allt tillbehör som gammal plägsed är och varit', 'två skinkor med deras rede'. Dragarnes skrå omtalar 'två skinkor och färkött, som tillhör, med fyra fat grytstek eller annat sod (= sudet,

¹ I k. Magni lag heter det: 'ok ther til biudis trætighi diska mat badhe mæn ok koner' o. s. v., i Visbylagen 'to der brutloft mach man hebben xl scotelen', o. s. v., men de uppgifna siffrorna måste fördubblas i nutidens språk, alldenstund man ej i medeltiden hade sin tallrik för sig, utan grupperade sig parvis om tallrikarne. Att det skulle vara två personer om hvar tallrik säges uttryckligen i Visbylagen (IV. I. 12) och sådan var seden öfverallt.

² Tillsynsmannen omtalas ej i svenska urkunder, men han fanns i norra Tysklands städer.

kokt), tre fat saltvattenskött, tre fat stek, för fyra örtugar bröd, två tunnor öl.

Enligt Helgalekamagillet i Stockholm räknas för förtärde gillet revisorer under två dagars samvara år 1515 följande, som inköpts för vidstående pris.

	Mark.	Öre.	Örtug.
Stek och saltvattenskött	—	5	—
En gås	—	—	5
En lamstek	—	—	4
En hare	—	1	—
Åtta höns	—	—	5
En skinka, nyrökt kött och tungor	—	5	—
Bröd och kakor	1/2	—	—
Hvetebröd	—	—	2
2 lod ingefära	—	—	3
1 lod saffran	—	—	8
3 lod peppar	—	—	4
2 skålpund russin	—	—	4
1 skålpund mandel	—	—	7
1 mark honung	—	1/2	—
4 kannor vin	1	—	8

Slutsumman blir 5 mark 1/2 örtug penningar.

I det föregående är redan omtaladt, att Stockholms stad en gång bjöd k. Kristiern II på fest. Denna omtalas i staden skottebok för år 1521, då borgmästaren Gorius Holst presenterade räkningen för kostnaderna 'då vi hade vår käre nådige herre till gäst med hofsinner på rådstugan och fruar och jungfrur och borgerskor den dag hans nåd fick tidender, att han hade fått en ung jungfru med sin furstinna Elisabeth.' Kostnaderna uppgingo till:

konfekt och annat hos apotekaren	8 mark örtugar.
en tunna pryssing	4 » »
19 lod silfver, som kom till hans häroldstop, som staden honom skänkte	18 » 5 öre.

Som det tyckes, stodo följande utgifter i sammanhang med anledningen till festen:

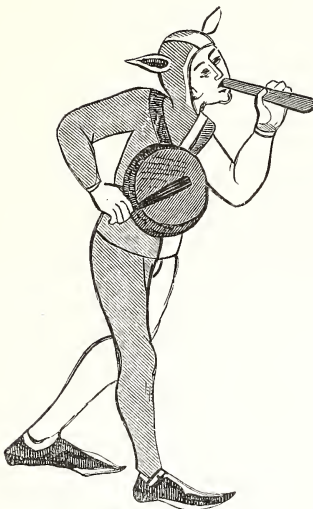
vår nådige herres brefdragare	5 mark
en annan brefdragare från mester Didrik ...	3 »

Vid festerna, såväl i enskilda hus som i gillena, nöjde man sig icke med mat och dryck, utan man fordrade äfven andra saker, som kunde taga uppmärksamheten i anspråk. I ett front hem eller i ett gille, som med konsekvens fasthöll institutionens religiösa betydelse, förelästes under måltiden något uppbyggligt. Ofta ville man dock vid

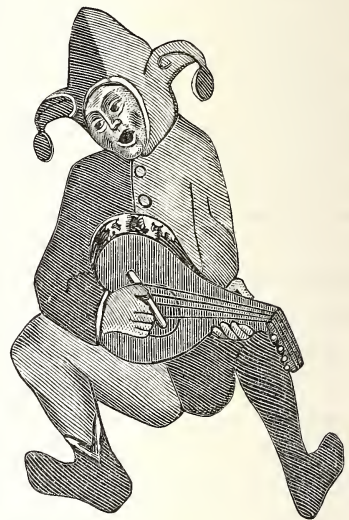
festliga tillfällen hafva muntrande förströelser och sådana bereddes genom de musikanter, som anlätades och som dels behandlade olika instrument, dels roade sällskapet med hvarjehanda konster. Spelmännens eller lekarnes förekomst i Helgalekamagilletts räakenskaper berättigar mig att på detta ställe införa figurer af musikaliska konstnärer, afbildade bland och i karakteristisk kontrast till de religiösa målningarna

208.

209.

210.

Lekare.

å hvalfven i en uppländsk kyrka. I norra Tyskland och antagligen äfven hos oss var det sed, att musikanter, som icke hade någon fast anställning, ströfvade land och rike omkring för att genom utöfvande af sin konst vinna sitt uppehälle. Deras ankomst helsades med glädje, vare sig de under vandringen genom gator och torg gáfvo prof på sin konst eller de kallades in i enskilda hus, hvarest deras närvara kunde gifva

anledning till en improviserad fest. Derom kunna vi visserligen vara förvissade, att man hade andra sällskapliga samqväm än de ofvan uppräknade, som lagen kände.

I hvar stad funnos tavernare, som i sina härbergen mottogo resande. Till dem torde dock ingen hafva tagit sin tillflykt, som ej var alldeles främmande i staden. Många, som voro på färdvägar, hade i staden gästvännere. Icke-borgare, som af en eller annan anledning ofta besökte en stad, hade der ett särskildt hem hos en borgare; ej sällan finner man i stormännens testamenten deras värdar eller värdinnor i staden ihogkomna med gåfvor. Gästerne d. v. s. främmande köpmän och deras ombud bodde ej hos tavernarne, ansågos ej heller böra hafva på egen hand bostad och uppehälle, utan borde söka sig hemvist hos någon borgare i staden. Man vann derigenom ett dubbelt syfte: den i en borgarefamilj bosatte främlingen var ställd under kontroll och han hindrades från att onödigtvis förstöra sina eller sina hufvudmäns medel. Ett redan anfördt exempel (jfr s. 334) visar, att stadens myndigheter i detta afseende voro verksamma och tänkte på andras bästa.

Familjelifvet gjorde dock icke för alla till fylles. Mången sökte utom hus förströelse och välfägnad. Särskildt Arboga stads tänkebok visar, att man kunde hos den ene eller andre borgaren tillbringa sin afton och förtära den normala drycken, ölet. Antydningar derom insmögo sig i magistratens protokoll derföre, att man ej alltid drack bara så mycket som man tålde, utan rusad företog hvarjehanda ofog. En gång hände det (år 1466), att Arvid öfverskärare satt i en dandeman Anders smeds hus och drack öl för sine penningar, svarte Erik med honom. De två började kifvas. Arvid gick då med hustruns godvilja upp i ett loft och drack sitt öl der. Svarte Erik fann det ledsam t dernere, gick upp, slog loftsdörren sönder och slog Arvid blodsår. Det var efter denna bedrift, som Erik svarte, hvilket jag redan berättat, fick af rätten tillgift för dandeqvinnors böns skuld. Följande året suto Bengt Albrektsson och Magnus målare inne hos Peder Larensen till öls'. De 'vordo kifvande om ölet' och Bengt vägrade att betala, dermed vordo de 'okompana', så att Peder slog Bengt. Förmodligen fann Bengt sig hafva fått stryk med skäl, ty han väckte intet åtal. Detta bekom honom dock illa, ty han blef instämd till rätten och dömd till böter, för det han ej hade dragit målet inför rådet.

Dessa och andra historier från öldrickandet i enskilda hus förekomma oftare i Arboga böcker än i andre städers, hvadan man väl kan säga, att den tiden 'kom Arboga-ölet efter.' Möjligen var det ovanligt starkt. Det var en borgare i Arboga, som hade öknamnet porsöl.

Lifvet utom hus ledde till vida betänkligare saker än öldrickande — det är kanske orätt att begagna komparativen, ty ett ölrus betraktades helt visst under medeltiden ej såsom något i sig betänkligt.

I långhuset i Råda kyrka (Vermland) förekomma år 1494 utförda målningar ur den förlorade sonens historia. I flere bilder visas, huru han i det främmande landet 'förfor sina egodelar och lefde öfverflödigt.' Fig. 211 och 212 återgifva två af dessa bilder: i den förra se vi honom i gladt lag med tvänne qvinnor, hvilka hjelpa honom i hans osedliga lefverne, i den andra är han sysselsatt med spel, som

211.

212.

urartar till slagsmål. I det föregående är (fig. 195) visadt, huru hans ena älskarinna, när penningarne tagit slut, befriar honom från hans kläder.

Under medeltiden var osedligheten stor och antog ofta de mest förargelseväckande former. Äfven om vi i detta afseende sakna direkta upplysningar rörande förhållandet i de svenske städerna, kunna vi vara förvisade, att i dem fanns mycket af betänklig art. De ständigt förekommande smädenamnen horeson o. d. vittna i denna riktning. Möjligt är, att de många kvinnorna med de betänkliga tillnamnen, som förekomma i Stockholms skotteböcker och som hade så stora inkomster, att de kunde betala skatt, voro prostituerade. Den i utlandet antagna seden, att allmänna kvinnor skulle genom sin drägt i någon mon skilja sig från dandeqvinnorna,¹ torde väl ock hafva funnits i Sverige, ehuru jag ej för än för år 1529 antecknat ett stadgande härom. Detta år bestämdes (enligt registratoret), att horkonor ej få draga skarlahan, gråskinn eller

andra kostliga skinn, ej heller hafva guld och silfver å sina kläder. Att äfven hos det välmående borgerskapet betänkliga fall af sedlig för-

Fig. 211 och 212. Efter G. Brusewitz' teckningar efter målningarna i Råda kyrka (i k. Vitterhets Historie och Antiquitets Akademiens arkiv).

¹ Om utlandets sed i detta afseende jfr Hüllman, *Städteresen des Mittelalters* del 4. s. 270.

villelse kunde förekomma, visar sig af den sorgligt ryktbare erkebiskop Jöns Jerekinssons historia. En enka efter en af Stockholms rikaste borgare och svärmoder till en annan ungefär lika välmående köpman, bröt sin förlofning för att blifva erkebiskopens frilla.¹⁾

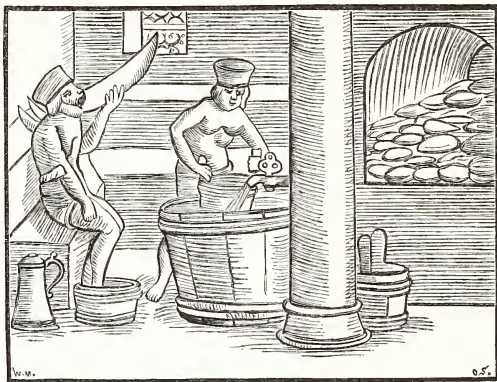
Om spel eller — som det på medeltidens språk hette — dobbel finnes i k. Magni stadslag en särskild balk, hvilket gifver vid handen, att spel förekommo mycket och ledde till betänkliga följder. Emellertid förbjöd lagen ej spel, men förbjöd att spela om högre summa än en mark, att spela med omyndige eller med sådane, som ej hade egne penningar eller ej hade 'det han kan dubbla med' — det ser ut, som om man stundom rent af gifvit personer penningar att spela med. Straffen voro ganska betydande: böter, fastslagning vid stocken, i svårare fall förvisning ur staden med eller utan mistning af handen. Sedan det var ringdt i vård, fick ingen dubbla.²⁾

Ehuru lagen medgaf dobbel under vissa vilkor, var det uppenbarligen ej ansedt såsom hederligt. I Stockholms-guldsmedernes skrå heter det: ingen den, som sin egen man är i guldsmeds-embetet, skall dubbla med andra i taverner eller ölhus. Skräddarne voro mindre nogräknade: de medgåfvo dobbel, men bestämde högsta insatsen till 2 öre d. v. s. lägre än stadslagen.

Andra förlustelser funnos, som voro af fredligare eller ofarligare art. Till dem hörde t. ex. besöken i badstugan. Ingenstädes, säger Olaus Magni

(bok 15 kap. 35) behöfvas bad bättre, och der finnas också sådana, både enskilda och allmänna, i den yppersta ordning och skick och försedda med alla nödiga redskap. Hans påstående, att förfriskningar icke förekommo samman med baden annat än när bruden dagen före bröllopet gick med sina väninnor att bada, håller ej streck: till och med de, som kommo i åtnjutande af det s. k. själabadet i Stockholm — en from stiftelse, som beredde ett visst antal fattige rätt att bada utan afgift — plägrades efter badet med en måltid.

Fig. 213 visar utseendet i en badstuga. På väggarna äro lafvar anbragta och hettan, framkallad genom slående af vatten på heta stenar, är så stor att man äfven under förberedelserna till badet eller under det man tager sig en styrkdryck ej kan hafva några kläder på sig, om

213. *Det inre af en badstuga.*

Fig. 213. Efter teckning hos Olaus Magni.

¹⁾ Jfr berättelse härom i Sveriges illustrerade historia del 2, s. 184 f.

²⁾ Orden dubbla och dobbel äro lånade från tyskan, i hvilken de beteckna tärningsspel. Om dubbla i en annan bemärkelse se kap. 4.

vi undantaga en mössa, som sitter på hufvudet. Stora kar och byttor stå på golfvet. Denna figur är lånad från den latinska upplagan af Olai Magni arbete. Å figuren i den italienska upplagan synes en tredje qvinna, som gör i ordning en ruska, med hvilken den svettande skall risas. Efter ångbadet togs naturligtvis ett kylande bad.

Om Helgalekamagillet's stora badstuga vid Norrström finnas några detaljupplysningar i gillet's räkenskaper, dock ej tillräckligt många för att det skulle vara mig möjligt att lemna om henne en utförlig beskrifning. Att meddela alla dessa detaljer vore derföre öfverflödigt, allenast följande torde böra anses vara af ett allmännare intresse. Badstugan vårdades af en badstukarl, som hade en egen bostad (1509). Särskilda afdelningar funnos för män och qvinnor, det talas t. ex. om dörren på qvinnosidan (1512), om en kappa, som murades på qvinnosidan (1509). I badstugan fanns en vattenho så stor att för densamma erfordrades två tjog bottenbräder och hennes tillverkande kräfde ej mindre än tio dagsverk (1509). Äfven omtalas en ränna, kallad lutahon (1509).

En annan ännu tillsammare förlustelse omtalas i Stockholms jordebok: en qvinna som sålde en örtagård på södermalm förbehöll sig dervid rätt att sig till lust fortfarande besöka honom med de sina. I sjelfva staden funnos för öfrigt norrut vid sanden slottets örtagård, söderut svartbrödernes trädgård, hvarjämte, åtminstone utom de båda långgatorna, enskilde borgare hade örtagårdar i staden.

Äfven borgaren hade således sinne för landets och grönskans fägring. Ehuru mera än landmannen oberoende af årstiderna, om än naturligtvis sjöstäderna hade större tillförsel vid öppet vatten, kände borgaren sitt beroende af tidens vexlingar. I Götalands städer var det sed, berättar Olaus Magni (bok 15 kap. 8), att borgmästare och råd den förste april sände ut två skaror af unge män, beridne, hvar med sin anförare, som valdes genom lottkastning. Den ene kallad vinterhöfdingen, var klädd i pelsverk, den andre, blomster- eller sommarhöfdingen, bar sommarkläder och var prydd med löf och blommor. Sedan skarorna bildats utanför staden, hvarest den förre samlat snö och is, hvilket han under festtåget kastar omkring sig, liksom för att förlänga sitt väldes dagar, den senare samlat löf och de ännu sparsamma blommorna, rycka de in i staden och utkämpa der striden på en öppen plats. Det är klart, åt hvilket håll segern måste falla. Äfven firades sommarens ankomst med festtåg, som leddes af 'majgrefven.'¹

Äfven samlades vårtiden borgare med söner och svenner, isynnerhet de yngre i samhället, ute på fältet för att roa sig med skjutning mot en 'papegoja', som satt på en lång stång. Den bäste skytten njöt stor heder.²

¹ Hvilken varder vald till majgrefve och vill ej vara, böte en tunna öl och vare likaväl (bältaresvennernes skrå).

² Olaus Magni bok 15, kap. 6.

Menliga följder af den sammanpackning af menniskor inom ett trångt område, som stadslifvet vållade, hafva redan blifvit omtalade. Ännu återstå två hemsökelseer att nämna, hvilka ofta omtalas i medeltidens handlingar — vådeldar och farsoter.

Att hvar och en skulle hafva en vattentunna stående vid sin port är redan omtaladt.¹ I öfrigt föreskref stadslagen, att i hvar gård skulle finnas brandredskap, yxa, ämbare, stege, sju alnar lång, och käxe (brandhake) af 12 alnars längd. Att döma efter en teckning hos Olaus Magni (bok 12 kap. 21), som återgifver alla dessa redskap utom yxan, var käxen mycket stor, hade i framändan en spets och en krok (alldeles som en båtshake) samt vid skaftet två hvarandra motsatta ringar, i hvilka voro fäste två stänger, som, hållne af andre karlar, underlättade skötandet af det tunga redskapet. Hvar stad skulle, enligt k. Magni lag, vara indelad i fjerdingar och i hvar fjerding skulle hvar år, då rådman skulle väljas, utses två hufvudmän, den ene svensk, den andre tysk. När vådeld utbröt, gjordes med klockorna larmsignal. Sex af de åtta hufvudmännen med folk, åtminstone en från hvar hus i de tre fjerdingarne, skulle med nödiga redskap skynda till för att söka släcka elden; det stod hufvudmännen fritt att nedrifva husen i närheten af brandstället, för att dermed begränsa elden. Den fjerde fjerdingens två hufvudmän och allmoge skulle hjälpa de af branden angripne eller biträda med räddande af deras tillhörigheter. Om ett hus blifvit nedrifvet, erlade hvar byman, vare sig besuten eller ej, husets egare jämte alle öfrige, en efter skattebeloppet lämpad afgift, så att det nedrifna kunde åter uppföras lika godt som det var. Om någon gård ej var representerad bland eldsläckare eller bergare, måste gården betala böter, af hvilka husvärd och hyresgäst skulle betala sin andel.²

De trånga gatorna och de många trähusen gjorde det svårt att hämma och släcka en utbruten eld. Stockholm led af stora eldsvådor: år 1297 nedbrann störste delen af staden med rådhuset, år 1407 stad och rådhus, 400 menniskor sägas då hafva omkommit, år 1419 slott och stad med rådhus och alla dess handlingar, år 1445 en tredjedel af staden, år 1458 hela staden utom slottet och kyrkan, år 1495 södermalm, staden östantill och i vester delen mellan gråmunkegränd och norra porten.³

Också var lagstiftningen ganska drakonisk i fråga om utbruten eld. Förmådde husvärd eller hyresgäst sjelf släcka en sådan, måste de böta tre mark. Grep elden omkring sig så att brandsignal behöfde gifvas, voro böterna sex mark, såvida ingen annan led skada än den, hos hvilken elden brutit ut. Var felet hyresgästens, skulle värden del-

¹ Äfven omtalas brandmurar: Ingevald skall låta mura i det hans öfre stenhus upp med Peders hus en sten tjockt med en brandmur (1486). *Stockholms stads jordebok* del 2, s. 147.

² I Visby gällde andra bestämmelser; jfr Visbylagen II. 24.

³ Elers, *Stockholm*, del I, s. 43 f.

taga i böterna, för att få en påminnelse derom, att när man antager en hyresgäst, bör man 'se granneliga till' hvem man tager mot. Spridde sig elden till andras egendom, miste den, från hvilken vådan och skadan kom, lifvet, om det berodde på någon hans försummelse; kunde han styrka, att elden kommit af våda, gick han fri.¹

Man kan svårligen få en klarare föreställning om den fasa, med hvilken man i en medeltidsstad tänkte på våldeld, och om det hat, med hvilket man såg på den, som vållat olyckan, än genom en berättelse införd i Olai Petri tänkebok. Under det en stor del af borgerskapet var vid mormessmarknaden i Vesterås — således då eldsläckningsmanskapet måste blifva fåtaligt — utbröt eld i ett hus nära söderport. Egaren bevisade, att elden ej vållats af någon hans försummelse och blef han derefter lyst i frid af fogden, sedan å den hel. Gertruds gillestuga inför borgerskapet af konungen sjelf.

Mot eld funnos hjälpmedel, churu deras användande försvårades af medeltidsstädernes art. Mot farsot var det ännu svårare att få bot, ty läkekonsten stod på en låg ståndpunkt, och många voro de krafter, som bidrogo att åt farsoten gifva utbredning. Om farsoter, som härjat Stockholm, finnas i krönikorna enstaka uppgifter, meddelande siffror, hvilkas trovärdighet är ytterst problematisk. För digerdödens uppträdande i Stockholm finnes intet antecknadt, men år 1451 skulle 9,000 personer hafva dött i staden, år 1485 1500, år 1495 efter en uppgift 18,000, efter annan mera än 7,000.²

Att stadsväsendets utveckling äfven i de bundna former, som voro för medeltiden utmärkande, varit Sverige till nytta, kan ingen förneka. Sedan förhållandena blifvit sådana, att utvecklingen ej längre fick gå sin egen väg, upptagande från främmande håll sidoinflytelser, som kunde göra sig gällande, men i öfrigt bevarande full national originalitet, sedan man, för att häfda sin plats mellan nationerna, hvilka man började lära närmare känna, behöfde låna det viktigaste af de former, uti hvilka hos dem bildningen tagit gestalt, voro städerne af den största betydelse för vårt samhällslif. Stormannen, den andlige och borgaren tillkommer förtjensten, att Sverige blef en del af den europeiska medeltidens verld. Vi må ej undra derpå, att under äfllandet att i Sverige införa det utländska stadsväsendet med ett särskildt borgarestånd, med stadsindustri och stadshandel — idel nyheter —, det nya blef så mäktigt, att man icke tänkte på att dervid anknyta det gamla och derigenom häfda nationel sjelfständighet. I industri och slöjd blef Sverige beroende af utlandet. Först mot medeltidens slut vållades häri en förändring af be-

¹ Denna lag var fordom mildare. Bjärkö-rätten frikänner från straff, så fort elden kan släckas af husets eget folk, innan brandsignal hunnit gifvas. Visbylagen fordrar böter äfven för skorstenseld, som släckt sig sjelf.

² Elers, *Stockholm*, del 1, s. 277.

tydande män, som ej vuxit upp inom verkstadens eller varumagasinet trånga väggar, utan under sysslandet med politisk verksamhet lärt sig att blicka vida omkring, under de politiska striderna lärt sig att sätta värde på det fosterländska, på grund af egen kraft och god vilja lärt sig att tänka högt om sitt folk. De ville äfven inom stadsnäringarna göra Sverige fritt. Hvad k. Gustaf skref till biskop Hans Brask om sitt nya boktryckeri: 'vi hafva derom bestyrt med gode svenske karlar, att vi efter denne dag icke skola behöfva dertill inkalla någre Tyskar', är betecknande för den mäktiga rörelsen inom detta område, till hvars främjande bidrogo, hvar på sitt sätt, konungen och den reaktionäre biskopen. Att vår medeltid i detta afseende var omyndig, må vi icke uttala som en förebärrelse: man måste gå i skola, innan man kan i lifvet skapa en egen verksamhet.

I det politiska lifvet spelade städerne ej hos oss samma rol, som i utlandet. När i medeltidens begynnelse, med den högre bildningens rätt, stormännen och de andlige togo i sina händer ledningen af statens öden, voro städerne ännu alltför obetydliga, för att deras män skulle kunnat få någon andel i regementet, och när framdeles den reaktion, som öfverallt annorstädes i Europa reste de underordnade mot de dittills varande herrarne, äfven vann insteg i Sverige, var det ingalunda borgaren, som då spelade den främste rolen, utan bonden, som åter ville inträda i brukningen af sina urgamla rättigheter. Städerne voro bra att hafva på sin sida, ty genom dem kunde man få de varor man behöfde icke blott för sig och sitt folk, utan för landsbygden, hvars invånare ej fingo drifvas till missnöje genom mistning af de nödvändighetsartiklar, som man vant sig att hemta från utlandet, i städerne kunde fås de penningar man behöfde för att göra sina planer till verklighet, af dem kunde man, i stridens stund, kräfva och få trupper, som legda drefvo kriget på yrkesmessigt sätt. Men uti intet fall har under vår medeltid städerne bestämt politikens gång. Ehuru privilegieradt stod borgerskapet i politiskt hänseende jämsides med bönderne och det lägre presterskapet, ett godt steg nedom de veridslige och andlige stormännen.

Om det nedan stående ornamentet jfr s. 87.

ANDRA KAPITLET.

Handverket.

Innehåll: Medeltidens skråväsende. — Sträfvän att göra allmänheten rätt. — Granskning af arbetet. — Bestämda pris. — Skråväsendet väcker sjelfkänsla. — Förbud att undandraga sig förtroendeposter. — Skyldighet att deltaga i sammankomster. — Förköp förbudna. — Antalet af gesäller och mästare bestämdt. — Fordran på äkta börd och goda vitsord. — Hjelpsamhet. — Handverkarne och rådet. — Förseelser mot gilletts ordningsstadgar. — Alstren af medeltidens handverk äro något helgjutet.
De olika slagen af handverk.

Medeltidens skråbundna handverk har nu-tiden svårt att behandla annat än med ringakt. Deri ligger dock en stor orättvisa. Skråväsendet passar icke för våra nuvarande förhållanden, det är sant. Men deraf följer ingalunda, att icke inom förflutna tider sådana förhållanden funnits, att denna anordning af handverket icke blott måste anses hafva på ett helt naturligt sätt uppkommit, utan

äfvén bättre än allt annat tillfredsställt de rådande behofven.

Två drag i medeltidens karaktär voro så mäktigt utpräglade, att skråväsendet uppkom såsom deras naturliga konsekvens. Det ena var seden att med privilegier gifva berättigad tillvara åt allt som borde finnas. Det andra var behofvet, att alla, som hade samma intresse, slöto sig samman till gemensamt värnande af sina rättigheter. Om än i Sverige medeltidsutvecklingen stod i mångt och mycket efter den, som vi varsna i de stora europeiska staterne, om särskildt inom stadsväsendet förhållandena i Sverige allenast svagt efterbildade de utländska, samma två faktorer gjorde sig i Sverige gällande och gäfvos hos oss, liksom annorstädes, skråväsendet karaktären af nödvändighet.

Ingen torde kunna förtänka dem, som hade makten i vårt land vid medeltidens början, att de icke ville låta utvecklingen fortgå i hennes gamla vanor — hade de äfvén velat det, de hade icke kunnat

Initialen är kopierad efter en bokstaf i manuskriptet nr 108 i biblioteket i Laon (från 1100-talet).

hålla henne kvar i de nötta hjulspåren. Redan den förbindelse med utlandets sed, som skapades genom kristendomens införande och kyrkans upprättande, bröt på ett afgörande sätt med det gamla: hvar och en var icke längre lika berättigad till all inom samhället förekommande verksamhet. För att det kyrkliga väsendet skulle upprätthållas — derom voro alla ense — måste man äfven i fråga om yrkena gå i skola i utlandet. Den bekantskap med yrkena i andra land och deras alster, som kyrkan förmedlade, de växande behofven, som, sedan de kristne staterne i Europa vunnit nödig stadga, icke längre kunde tillfredsställas på det fordom öfliga viset, allt detta måste göra det för de maktogande angeläget att i eget land åvägabringa nya skapelser efter de främmande mönstren.

Det kom icke ett ögonblick i fråga att formligen betaga den svenske allmogen de rättigheter som af gammalt tillkommit honom. Hans rätt var äldre än alla skrifna urkunder. Men då man ville kalla till lif sådant, som denne allmoge icke kunde åstadkomma, ville skapa nya verksamheter af en mera intensiv natur, då fordrades förlänande af särskilda privilegier, för att det nya skulle erhålla rättslig tillvara. Kyrkan och hennes tjenare erhöilo sina privilegier. Då man icke längre kunde vara tillfredsställd med det ofta ringa och ofta tillfälliga öfverskott af alster, som den allestädes idkade husslöjden kunde lemna, var det nödigt att genom särskilda privilegier skapa de yrken, man fann vara, i följd af de nya förhållandena, af behofvet påkallade. Då man icke längre kunde nöja sig med det varubyte, som berodde på de enskildes företagsamhetslystnad, måste man genom privilegier betrygga en regelbundet utbildad handel. Då man icke längre, när det skulle komma i fråga att mäta sina krafter i krig med mäktige grannar, kunde nöja sig med att båda man ur huset, då kriget kräfde särskild öfning, krafde andra egenskaper än endast mod i bröstet och kraft i armen, då man behöfde ett lättare maskineri än det, som förut gjorde till fylles, var det nödigt att medels privilegier skapa en ny klass, som hade krigiska öfningar till daglig sysselsättning.

Så snart kristendomen hunnit slå så djupa rötter, att kyrkans tjenare kunde rekryteras inom landet, kunna vi säga, att alla dessa privilegierade klasser voro utgångna ur allmogen, — låt vara att särskildt inom borgerskapet främmande element fortfarande gjorde sig i riket mest gällande — en grupp egnade sig åt ett, en annan åt ett annat och alla voro i sina särskilda sträfvanden hugnade med skydd, hulptna med hvarjehanda förmoner, och under denna tid stod den öfvervägande delen af allmogen kvar på den ståndpunkt, han vid medeltidens början intog. Väl må medgifvas, att i sådant fall ett kvarstående, under det andra gå framåt, med nödvändighet innebär en minskning i betydelse, men detta kunde, med iakttagande af det helas sannskyldiga bästa, icke undvikas. Skulle icke det hela stå stilla eller allenast krälände komma

fram, skulle icke det hela duka under genom beröringen med en längre kommen ytterverld, måste det särskilda arbetet, det andliga och det lekamliga, påskyndas och utvecklas genom att öfverlätas åt sådana, som dertill fostrades. Ännu ett medgifvande måste vi göra. Skapandet af de privilegierade stånden, som hade förmons rätt till det ena eller andra specialarbetet, störde visserligen icke allmogen — som ej längre var 'allmogen' — i hans rätt att odla sin torfva och sörja för sitt uppehälle, men väl lade det band på den förut befintliga friheten för en hvar, som händelsevis hade fått särskilda anlag i en viss riktning och derföre i denna gerna gjorde mera än hvad till husets uppehälle behöfdes, att i detta afseende följa sin hog: de som på sådant sätt hade anlag för särskilda handverk och äfven idkade sådana, uppmanades att flytta in till städerna och der följa sin böjelse; som bönder, torpare o. s. v. hade de icke rätt att äfven vara yrkesidkare. Men de tillfällige förmoner en bygd kunde hafva genom att inom sig hysa en skicklig yrkesman, måste väl anses uppvägas af det ständiga tillfället att i staden få sina behof i det afseendet tillfredsställda. Man invände icke, att det stundom var lång och besvärlig väg till staden, ty man hade förut länge vägar till den enskilde yrkesidkaren, som till en tid fanns än här och än der. Man invände icke, att införandet af det nya stundom medförde olägenheter, beredde tvång och lidanden. Allt menskligt är ofullkomligt. När man genomförde, fasthöll och utbildade det nya, var man icke i hvart enstaka fall betänkt på att förebygga olägenheter, att se till, att det nyas öfvervägande fördelar kom hvar man till godo i hvar del af landet. I det hela voro dock fördelarne på det nyas sida.

För säkerhets skuld vill jag här tillägga, att jag i närvarande stund talar uteslutande om det privilegierade arbetet. Att detta behöfde privilegier under en tid, då i mångfaldiga riktningar mogenheten var ytterst ringa, då man osäkert famlade efter målet, torde ej heller kunna förnekas: skulle en man för det allmänna bästa egna sig åt ett visst yrke, måste han ock kunna göra det till eget bästa, han måste kunna arbeta utan att lida intrång deri.

Nu är det dagens lösen: enhvar arbete hvad han kan, och godheten af hans arbete bereder honom den fördel han behöfver, gifver honom tillfälle till arbete, gifver honom tillfälle att, med undanskjutande af andre, som med mindre gåfvor eller med mindre god vilja eller med svagare förutsättningar i annat hänseende arbeta i samma fack, vinna oberoende. Den enskilde har nu, det få vi icke förgäta, i följd af den på storartadt vis utvecklade samfärdseln och i följd af den ansefliga tillgången på kapital, lättnader som medeltidens arbetare icke hade en aning om. Men olikheten i förutsättningar mellan då och nu går ännu djupare: den starka utvecklingen af det individuela i vårt nuvarande samhällslif går icke längre tillbaka än till den börjande renässansens dagar. Under medeltiden kände man sig icke stark annat

än i sammanslutningen med dem, som hade liknande intresse. Att grunda medeltidens handverk på konkurrensens mäktiga inflytande var helt enkelt en omöjlighet, tanken derpå kunde den tiden icke tänkas.

Medeltidens skräväsende gick icke ut på att rätt och slätt gynna några få på bekostnad af de vida flere utanför stående. Om vi fästa oss vid såväl den yttre och högre faktorn, den makt som kunde förläna ett privilegium, som den inre, behovet af sammanslutning, gick det hela ut på att skapa en verksamhet som var för landet behöflig. Denna grundtanke gjorde sig ock gällande vid systemets genomförande. Nu vänder man sig till den handverkare, hvilken man tilltror det bästa arbetet, och blir man sviken, må man skylla sig sjelf och väga upp det mot den valfrihet man eger. Under medeltiden, då skråt reglerade allt, fick konkurrens ej finnas: för att blifva mästare, måste man, utom andra rent menliga förutsättningar, hafva verktyg, en viss förmögenhet — i detta afseende voro fordringarna dock små — och skicklighet, men hade man händelsevis en större förmögenhet, fick man icke använda denna till att, på medbrödernes bekostnad, göra större inköp af material, skaffa sig ett större antal af arbetare. Arbetarnes antal var strängt begränsadt, ingen fick framför den andre hafva annan fördel än den, som låg i särskilda anlag och deraf följande särskild skicklighet.¹ För allmänhetens bästa sörjde man derigenom, att inom yrket arbetets beskaffenhet noga pröfvades af dertill kompetenta personer, intet fick säljas, som icke verkligen var god vara, och vidare derigenom att mästaren icke fick söka att preja sina kunder: priset för varan, hvem helst än tillverkat henne, var bestämdt — det var en tid då det icke kunde komma i fråga att pruta — ve den som tillät sig att frångå det fastställda priset, vare sig uppåt eller nedåt. Begicks ett svek, utbjöds dålig vara, kommo berättigade klagomål öfver ett arbete, drabbade skammen hela embetet. Arbetarens hederskänsla gick nödvändigt ut derpå, att hvarken han eller hans medbröder skulle hafva skam af honom, man arbetade den tiden icke uteslutande för den största möjliga penningevinst, arbetets ära kände man djupt.

Den enskildes tillbakaträdande för det gemensamma inom den krets han tillhörde, uppenbarar sig i alla skräväsendets detaljer. Som medlem i ett embete hade man andra pligter än sjelfva det yrkesmessiga arbetet. I alla dessa pligters uppfyllande verkade man icke som individ, utan som medlem jämte de andra, deri hade man under en tid af starka konflikter trygghet och skydd. Som medlem af embetet vakade man för stadens säkerhet, som medlem i embetet deltog man i sin stads

¹ Det yppersta beviset för den ängsliga ifvern att förebygga den enes försprång i förmoner framför de andres, lemnar rådets i Stockholm påbud, att slagtarne ej fingo inom den för dem upplätta platsen på den s. k. sanden, mellan den hel. Nicolai kyrka och slottsgrafven, hafva hvar och en sin bod, utan skulle de hvar tredje månad byta om bodar. Ingen skulle mer än de andre gynnas genom bodens läge.

försvar. Som alle medbrödernes jämlike fick man icke undandraga sig någon pligt, icke finna det för ringa att som den yngste mästaren löpa ärenden, icke finna det för stort eller besvärligt att ikläda sig en äldermans, bisittares eller skaffares eller — ett värf, som i följd af den menskliga svagheten var det obehagligaste — en beskådares embete, icke undandraga sig deltagandet i de sammankomster, vid hvilka embetets angelägenheter handlades, eller i de festliga samqväm, som årligen på bestämda tider höllos, eller i drickandet af de 'minnen' som till gemensam uppbyggelse föreslogos.

I medeltidens terminologi betecknades förhållandet mellan medlemmar i ett embete som ett broderskap. Detta var ingalunda något tomt ord. Med broderliga känslor måste man behandla hvarandra i yrkets utöfvande. Broderligt måste man sörja för den sjuke och döende, broderligt måste man bedja för den hädangångnes själafrid. Broderskapet gällde ej blott verkstaden och arbetet, det sträckte sig äfven till hemmet, gjorde det äfven i det hänsendet, att broderns maka var en syster i 'kompaniet'. Derföre måste man vid val af hustru vara nogräknande, man fick icke äkta någon 'beryktad' qvinna.

Kyrkan tryckte under medeltiden sin prägel på alla lifvets förhållanden. Som barn af sin tid var skråväsendet äfven en kyrklig institution. Hvert embete hade sitt helgon, hvert embete i en stad hade sitt altare, sin prest, sin gudstjenst. Föreningen mellan medlemmarne sträckte sig till alla förhållanden, till detta lifvet och till det kommande.

Som medlem i embetet var handverkaren en man i samhället, skicklig att möta stormarne inom det sociala området, mäktig att öfva inflytande på det allmänna. Under det i allt det förut omtalade de svenska förhållandena troget återspegla de utländska, märka vi i fråga om inflytandet på det allmänna en stor skilnad. Om än i den gamla tiden trälarne slöjdade, hade dock slöjden aldrig varit under den frie mannens värdighet, vår medeltids handverksklass hade derföre aldrig lidit af ofrihetens förbannelse, mellan den och köpmännen hade aldrig funnits ett sådant svalg, som det från början fanns i t. ex. de tyske städerna, och derföre aldrig sådan motvilja hos sämre lottade, som skaffade sig luft i revolutionsförsök. Slutligen, i Sverige hade städerna aldrig så stor betydelse som i utlandet.

Det fattas nu allenast ett litet drag för att komplettera denna teckning. Medeltidens menniskor mäktade icke fullt lefva sig in i verkligheten och följderna af deras brist på mogenhet visade sig i motsatta riktningar. Än kunde de, med undanskjutande af hänsynen till allt hvarpå nutidens praktiska menniskor i första hand tänka, blindt lystra hänförelsens maningar, äfven om det gällde att eröfra Christi graf eller att späka sig till döds. Än hafva de ett omiskänligt drag af hvad vi hos våra barn skulle kalla lillgammalt: en gränslös benägenhet att pe-

dantiskt systematisera, utan att fråga efter huru resultatena deraf ställa sig till lifvet. Detta drag saknas icke i skråväsendets utveckling, i det noggranna gränsdragandet mellan yrkena, i försöken att reglera till och med mästarernas antal i en stad och i de deraf vållade bemödandena att stänga tillträdet till embetena; i viss mån kunna vi hit räkna gynnandet af mästars efterkommande, om vi än i detta äfven kunna se ett erkännande af den skicklighet i yrket, som en mästars son bättre än mången annan kunde hafva tillfälle att förvärfva sig. När vid medeltidens slut skråväsendet bibehölls och vidare utvecklades under den följande tiden, fingo lytena alltmera tillfälle att uppenbara sig, och det är efter dem som den nyaste tiden är, orättvist nog, benägen att bedöma det hela.

Det tillkommer mig nu att medels citat ur de svenska handverkskråna bevisa giltigheten af de förnämsta dragen i den föregående skildringen.

Om villkoren för mästerskaps vinnande har jag talat tillräckligt i det föregående kapitlet (s. 354 f.)

Rörande granskning af arbetsmedlemmarnes arbete finnas i de bevarade Stockholmskråna följande bestämmelser.

Att man hade allmänhetens fördel för ögonen uttalas med tydliga ord i köttmångarnes skrå, der det heter, att de skulle en gång om året sammanträda, att 'förese om de ärenden och stycken, som allmog och oss sjelfva ligga i makt uppå'. Flere skråna innehålla ansvarsbestämmelser för dem, som illa gjorde sitt arbete. Utförligast i detta afseende äro skomakarnes stadgar. Det heter vidare: likaledes är funnet och stadgadt för en rätt i smedsemetet, att hvilken smed, som förbränner mera af ett skeppund godt smidesjern än fem lispund, han fyller upp åt eganden, som smida låter, efter gode mäns sägen och stände äfven i öfrigt ansvar. För skräddarne är det sagdt: om någon framkommer med det som förbrändt är i pressningen och finnes så med sanning, böte i kompanit en half mark penningar och gifve honom som egde allt sitt så godt som han fick det i minsta penning (d. v. s. fullt lika godt); sker det flere gånger, böte i embetet en mark reda penningar utan nåd. Man fick ej taga mot mera arbete än man kunde uträtta och den som icke hade färdigt på öfverenskommen tid fick underkasta sig att lemna arbetet ifrån sig. Det heter likaledes rörande skräddarne: ingen broder tage mera gerning till sig än han tröster göra färdig inom den tid de båda sins emellan samtyckt vid bot af en half mark penningar i kompanit, om det klagas för åldermannen, och skall åldermannen taga detsamma af hans händer och lemna det en annan i embetet, som gör det färdigt och tager sin arbetslön, när det är färdigt. Är något deri förskuret, ransake han det först, innan han annammar det till sig. Det heter äfven: ingen murmästare tinge eller städje mera gerning till sig än han väl tröster bestå före

vinterdagen; komma der klagomål uti på någon broder, antingen för rådet eller embetet, den sig försummat hafver förfallolöst, böte då i embetet ett half pund vax, stadens rätt oförsummad, och förlike sig sedan med husbonden, som skadan fångit hafver, efter dandemäns skön och bön. Inom flere embeten var det stadgadt, att mästare skulle sätta märke på sitt arbete.¹

Om arbetsgranskning föreskrifves på följande sätt. Inom skomakare-embetet funnos såväl läderskådare som skoskådare; närmare upplysning om deras uppdrag saknas. Hos smederna skulle verkmästaren och två bröder en gång i månaden gå omkring och skåda hvar mans gerning. I Stockholm skulle guldsmedernas åldermän med två embetsbröder i hvar månad skåda hvar mans gerning, men icke nog dermed: alle guldsmeder i uppstäderna skulle, efter rikets råds samtycke, en gång hvar år låta ransaka och rätta sina vigter i Stockholm i åldermännens hus i två embetsbröders närvara; likaledes skulle, efter rikets råds stadga och samtycke, åldermannen med två bröder af Stockholms guldsmedskompani ransaka och beskåda hvar mans arbete af guldsmeds-embetet i uppstäderna en gång hvar år i Uppsala marknad, antingen i distingen eller Eriksmessan. Att granskningen icke alltid var angenäm framhållles tydligast i tunnbindarnes skrå: 'när åldermannen går omkring och beskådar embetets arbete och finner hos någon något missbruk, orätt mått eller annat hvad det helst är, och bonden eller hustrun svarar illa eller slår med vredes hand på bordet eller annorstädes, böte tre mark, stadens rätt oförsummad, vare sig det är bonde eller hustru — den tid åldermannen vill bese, om någon af embetet har orätt mått eller tunna, fat eller annat, ehvad helst det är, om det är större eller mindre än det bör vara, och talar derom, om då någon står deremot och tredskas och åldermannen slår ljud och han vill icke vända igen med sitt arbete, böte för första slaget två öre, för det andra ock två öre, för det tredje en half mark för olydnaden, stadens rätt oförsummad — går åldermannen omkring och bonden är icke hemma och hustrun brukar någon ond mun, böte tre mark, stadens rätt oförsummad.'

Om arbetspris finnas bestämmelser i smedernas, murarnes och dragarnes skrå, hvarjämte det i bagarnes skrå är bestämdt, huru mycket ett bröd skall väga, då mjölet kostar så och så mycket; brödets pris var nämligen konstant, vigten var det enda, som kunde lämpas efter de vexlande förhållandena.

Den stolthet, med hvilken man såg på sitt 'kompani', uttalas öppen-
hjärtigast uti Ystadsmedernas skrå af år 1496: 'smedernas lag är ett
embete, som verlden icke kan undvara, det är det värdigaste em-
betet af lekmän i verlden, ett stöd och en hjälp för alla andra

¹ Att döma efter de föremål, som förvaras i museerna, synes emellertid denna föreskrift ofta hafva försummats.

embeten; utan smed kan ingen berga sig — såsom grammatikan visar väg till andra andliga konster, så visar smideskonsten väg till de andra världsliga konsterna; ur smedernes led äro utgångne påfve, kardinaler, biskopar och de helige kyrkans förmän, af smeder äro vordne kejsare och konungar.' Hvad i embetet förhandlades hölls därför heligt. Skräddarnes skrå stadgar, att den som yppar de lönlige ting och ärenden, som förhandlas inom lykta dörrar, 'hafve förbrutet sitt embete i det brödrskapet, såvida han icke njuter särdeles brödernes nåd, och tackes det bröderne honom det förlåta, då böte i embetet två pund vax utan nåd, och blifve stadens rätt deri oförsummad, ty af dylik ordbärare måste mycket ondt och tvedrägt afkomma.'

Om skyldigheten att mottaga förtroendeposter återkomma föreskrifter i de olika skråna, men man tog saken icke alltid på samma sätt, då någon det oaktadt vägrade att mottaga ett uppdrag. Dragarembetet hade rörande val det mest invecklade sättet: bröderne valde tre personer, som visades ut att stå utanför dörren, till dess en af de tre hade blifvit vald. Skulle han vägra att mottaga valet, bötte han ett pund vax; ännu skulle man samma dag spörja honom två gånger, om han icke ville antaga, och om han fortfarande vägrade, gick han fri. En liknande bestämmelse förekommer hos skomakarne: den som icke mottager verkmästarembetet böte ett helt, den som undandrager sig kallelsen till andra poster ett halft pund vax, 'och vare aldrig sedan sådan man att dylikt honom bjudes mera'. I andra embeten följde man en annan taktik: den köttmångare t. ex., som ej ville blifva verkmästare, fick betala tre mark penningar 'och sitte allt likaväl för thy.'

Enhälligt ålägga skråna embetenas medlemmar att infinna sig vid sammankomsterna, såväl vid de högsta, å hvilka, i närvara af ett par rådmän, viktiga ärenden förhandlades, som vid gilledrickningen. Man gick i detta afseende så långt i stränghet, att en murare, som kom till gillet, måste betala böter, ifall hans hustru ej velat följa med honom.

Förbuden mot förköp äro allmänna. Man fick ej beröfva en medbroder hans bod, hans gesäll eller lärling, ej heller hindra honom att köpa de varor han behöfde. Köttmångarne gingo till och med så långt, att om någon af dem gjorde ett köp en torgdag eller annars och någre bröder i embetet voro närvarande, hade de rätt att fordra delning mellan alla af det inköpta. Ville köparen undvika detta och förhelligade han för sådant ändamål inköpet af småboskap, hade han att böta ett halft pund vax, förhelligade han köpet af ett större kreatur, behandlades målet som tjufnad och han stöttes ut ur kompanit.

För bevarande af lika möjlighet till förvärf skulle mästarne i samma embete alltid hafva lika antal gesäller och lärlingar. För guldsmederne gjordes likväl i detta afseende ett undantag: 'om någon broder sådant arbete för händer hafver, att honom göres (särskildt) behof af svenner, då må han tillsätta tre eller fyra svenner vid sin verkstad så länge

han har det arbetet för händer.' Äfven en murmästare kunde få taga en sven utöfver det normala, såvida alle murmästare i staden hade tillräcklig sysselsättning. En murmästare behöfde dock icke lida brist på arbetare, alldenstund den, för hvilken han byggde, skulle anskaffa arbetsfolk i det antal, som mästaren sjelf bestämde.

Mästaren skulle vara af äkta börd. Om hustruns egenskaper talas utförligast i guldsmedernes skrå: 'hvilken sig fäst eller bebundit hafver med en uppenbar qvinna och deröfver beryktad blifvit, och sig sedan bjuder i guldsmedernes kompani eller deruti begärande är, han är ej värd det brödraskapet.' Som skäl uppgifves Stockholms-guldsmedernes maktpåliggande ställning genom deras uppdrag att kontrollera såväl andre guldsmeders arbete som ock rikets mynt, hvilket gjorde det nödvändigt, att en inträdande guldsmed skulle vara oberyktad och obesmittad till sina seder. I detta fall torde visserligen detta specialskäl hafva funnits, men i allmänhet har helt visst hustruns goda namn fordrats af samma skäl som mästarens äkta börd, af begäret nämligen att allt skulle vara så godt som möjligt, kompaniet till sannskyldig heder.

Omtänksamheten om de nödlidande uppenbarar sig i så godt som alla skrån. Var en muraremästare så gammal och orkeslös, att han ej kunde förtjena nog för att betala sin andel i gillet, skulle bröderna sända till honom i hemmet en kanna öl — vi kunna lätt tänka oss huru väl hon smakade honom och med hvilken stolthet han tänkte tillbaka på välmaktens dagar, då äfven han var en verksam medlem i 'sällskapet'. Pligten att besöka och hjälpa de sjuka framhålles i ett par skrån. Var någon broder eller syster död, var det en oafvislig pligt för bröderna att samlas vid den dödes dörr och följa kistan, som skyldes af embetets bårkläde, till kyrkan, att der vid själamessan offra en penning och sedan följa till grafven. 'Hvad duger det, heter det i Ystadsmedernes skrå, att vara broder i glädjen, utan att man ock är broder i bedröfvelsen.' Äfven vid mästaress barns begrafning fingo embetets redskap (bårkläde o. d.) användas; att följa dem till grafven var vackert och fromt, men ej nödvändigt. Guldsmederne plögade ofta följa gesäller och lärlingar till grafven.

Låt vara att skråna äro temligen bedröfliga produkter, om vi granska dem efter grunderna för ett systematiskt lagförfattande, de innehålla likväl tillräckligt mycket för att visa, hvilken synnerlig vikt man fäste vid sitt medlemsskap i embetet och i allt hvad embetet tillhör.

I Sverige var visserligen icke handverkaren stängd från rättigheten att väljas in i rådet, men i Stockholm, hvarest det helt visst gick förnämligare till än i de fleste andre städer i landet, torde det hafva hört till undantagen att handverkaren rönte en sådan utmärkelse. Vid de högsta stämmorna hade han dock tillfälle att i fullaste mått

känna sin och embetets vikt. Två ombud för rådet deltog i dem, mästarne samlades kring åldermän och bisittare, alle hade samma rättigheter att deltaga i behandlingen af de gemensamma angelägenheterna. Högtidligheten af det hela minskades ingalunda af pligten att hålla förhandlingarna hemliga; en af embetet skulle öfvervaka dörren, så att inge obehörige vunno inträde. Anständigt skulle det ock tillgå på en sådan stämman. Det heter i murareskråt: 'nu äro bröder till stämman komne och vilja sina ärenden tala, då skola alle bröderne vara tyste och spake och i bänk sitta med fagra seder och fridsamme vara i stämman, ingen får tala som ej framför sitt ärende eller uppkallats att ingå i svaromål eller att aflägga vittnesbörd med någon sin broder, ingen broder må framföra sin talan förr än den andre hafver uttalat, som förut stod uppe.' Men dessvärre voro lynnena oroliga och man sprang ej sällan öfver de skrankor, som en billig anständighetskänsla eller ett högviktigt pedanteri uppställt. Mången hade ej lust att tiga, sedan åldermannen medels klappning eller ringning äskat ljud. Det kunde till och med hända, att man ej nöjde sig med att föra oljud med munnen, utan att man trädde fram till bordet, der verkmästaren satt, och slog näfven i bordet åt honom gång efter annan — glömsk deraf, att böterna vuxo för hvart nytt slag. Det var så mycket betänkligare att man kunde glömma sig så långt in på afvägar, då man så innerligt väl visste, huru noggrann lagen var i sina föreskrifter: den broder, som blef vred i stämman och gick vred ut ur stugan, var skyldig att erlægga en mark vax, var han så vred, att han rusade ut från gillegården, var straffet dubbelt, och gick han i sin vrede rent af hem, stego böterna till ett halft pund, ja ett helt pund hade han att erlægga, derest han var nog vildsinnt att i sin vrede vända åter till gillestugan.

Faran att falla i sådana förseelser var naturligtvis större vid gilledrickningar, då ölet eldade sinnet och ännu flere voro närvarande, således törhända ännu flere anledningar till förargelse. De stadgar, som man hade uppsatt till värn för dessa gilledrycker — de återkomma i alla skrän ungefär lika lydande — visa huru lätt glädjen blef störd.

Längre fram, i den åttonde boken, skall jag utförligare tala om dessa gilledrycker. Handverkarnes embeten stå till sin organisation så nära de religiösa föreningar, som under medeltiden uppblomstrade i stad och på land, att det vore olämpligt att här ingå i en redogörelse för de sociala förhållanden, som den ena arten af dessa institutioner framkallade, med uppskjutande af alldeles enahanda redogörelse till en annan del af mitt arbete.

Det nuvarande slägtet, som vant sig att pröfvande betrakta de förgångna tidernas arbeten, ända från de allra äldsta, eger till sitt förfogande en mönsterverld af den mest brokiga beskaffenhet, hvilken ock på det mest brokiga sätt användes. De som icke blindt löpa med

strömmen, utan ega förmåga att opartiskt öfverskåda förhållandena, hafva icke kunnat annat än uttala ett beklagande deraf, att vår tid väl har förtrolig bekantskap med en mångfald stilar i konst och konstslöjd, men icke eger förmåga att utbilda sin egen stil. Man hör ofta som en motsats mot dagens oroliga jäktande efter motiv från skilda land och skilda epoker framhållas den helgjutna karaktären i alstren af medeltidens konst och konstslöjd.

Att medeltiden i sina alster inom dessa områden visar en sådan helgjutenhet kan icke förnekas. Dertill bidrogo flere omständigheter. Medeltidens konst var från begynnelsen kyrklig, arbetade icke blott i främsta rummet för kyrkan, den utöfvades i början förnämligast af kyrkans tjenare. De ursprungliga motiven voro hemtade från annat håll, men erhöillo genom kyrkans sanktion fasthet och helgd, och på den bas, som sålunda var lagd, med begagnande af de motiv, som sålunda erhållits, har medeltiden sjelfständigt utvecklat en konst, som är en af de märkligaste värddar som denna epok rest sig. Inom konstslöjdens område har medeltiden likaledes varit från början mottagande, såsom delvis arfvunge af den senklassiska kulturen, har sedermera mottagit mäktiga sidoinflytanden, särskildt i 900-talet från Byzans och sedan korstågsperioden från Orienten, men det sätt, å hvilket man under medeltiden arbetade, möjliggjorde bildandet och bevarandet, genom många rika utvecklingsskeden, af en verklig stil. De för alla gemensamma förebilderna, gemensamheten mellan de arbetande, gemensamheten i kontroll, allt detta åstadkom stiltrohet, under det den allmänna utvecklingen framkallade de ständiga framstegen.

Jag öfvergår nu till en redogörelse för de särskilda arterna af handverk.

Källor för den följande framställningen äro dels de strödda uppgifter, som förekomma i urkunderna, dels de alster af medeltidens handverk, som undgått förgängelsen. De förra äro, såsom sades, endast strödda, de senare äro mycket ojämnt bevarade. På det min framställning ej må blifva alltför fragmentarisk, har jag funnit det nödigt att i vissa fall taga hänsyn till beslägtade handverks ställning i utlandet.

Under medeltiden gjorde man skilnad mellan det skräbundna arbetet, som var fördeladt på flere embeten eller gillen, och den icke skräbundna storhandeln. För en del mindre handlande funnos skråstadgar och de skulle derföre, om vi höllo på medeltidens sed, omtalas i detta kapitel, hvars öfverskrift då hade måst ändras. Hvar handverkare dref naturligtvis handel med sina händers verk, men han hade ock rätt att sälja de material han för sitt arbete använde, hvadan gränsen mellan handverkare och köpman blef i viss mon något förvirrad. Alla dem, som handlade utan att drifva något handverk, hänvisar jag,

äfvén i de fall då de voro skråbundne, till nästa kapitel, som skall redogöra för handeln under medeltiden. Samman med handverkarne upptager jag deremot dragare och spilare, ehuru de hade mycket att göra, i synnerhet de förre, som icke kommer in under det begrepp vi fästa vid ordet handverk.

De olika arterna af handverk upptagas här i alfabetisk ordning. Till förekommande af omsägningar har jag i grupper sammanfört beslättrade handverk. Ehuru medeltiden fordrade, att hvar och en skulle sköta ett yrke och icke lägga sig i andras, medgaf hon, att vissa yrken stodo hvarandra närmare, hvadan deras idkare fördes samman under ett skrå. Sådant var i Stockholm fallet med skräddare och öfverskärare. Huruvida målare och perlstickare voro förenade i ett embete, känner jag icke, men visst är, att den i Stockholm bosatte konstnären Albert (omkr. år 1500) kallar sig sjelf än målare, än perlstickare. Mindre benägne för isolering voro myndigheterna i Ystad, hvars smedsembete stod öppet äfvén för guldsmeder, remsnidare, pumpmakare och svärdfäjäare. Om dessa föreningar mellan embetena i våra städer veta vi emellertid ytterst litet. Vid de sammanställningar jag i det följande gör, har jag derföre icke bekymrat mig om de grupperingar, som verkligen eller möjligen funnos under medeltiden, utan har jag sammanfört de yrken, som hafva frändskap med hvarandra antingen genom råännena de underkasta bearbetning eller arbetsättet.

APOTEKARE.

Det från grekiskan lånade ordet *apotheca* betydde i början af medeltiden bod i allmänhet. Åtminstone i utlandet användes ordet från och med 1300-talet som namn för en bod, i hvilken man sålde kryddor, vax, konfekt, läkemedel, och småningom fick det den speciela betydelse det nu har, ehuru man i apoteket jämte läkemedel fortfarande tillverkade konfekt. I svenska handlingar har jag icke funnit apotekare omtalade förr än i början af 1500-talet, men då ej sällan. Att de ej omtalas i tidigare urkunder torde bero på en tillfällighet. Att äfvén i Sverige apotekaren var sockerbagare framgår af redogörelsen för den fest Stockholms stad gaf för k. Kristiern II, meddelad i det föregående s. 463.

Medeltidens läkemedel voro så godt som uteslutande hemtade ur växtriket, hvilken omständighet är orsaken till att kryddboden var och blef apotek. Ett intyg — om något sådant behöfves — att Sverige i detta fall stod på samma fot som utlandet lemnas af följande ord, som fru Mätta Ivarsdotter skrifer till riksföreståndaren hr Svante Nilsson år 1510: Världens veta, som I mig tilskrifven med Er dräng, att I inga örter fingen ut med Er, känner Gud, att det icke var min skuld, förty jag litade på apotekaren, att han skulle hafva uttagit hvad han visste, att Er adelhet behof gjordes; käraste hjerta, sänder jag Er nu med apotekaren så många örter som han begärt.»

Den första apotekaretaxan i Tyskland utfärdades år 1461. Som exempel på varaktigheten af en del förhållanden i utlandet förtjenar anmärkas, att det ännu bestående svan-apoteket i Frankfurt am Main omtalas första gången år 1477.¹

Att döma efter namnen voro 1500-talets apotekare delvis af tysk ursprung. En Johan apotekare i Vesterås kallas år 1525 mästare, af hvilken titel man torde vara berättigad att antaga, att han var en studerad man.

BAKARE. BECKER. PISTORES.

Brödets stora betydelse i medeltidens hushåll framgår af flere talesätt, såsom att 'vara i någons bröd', 'lef [brödkaka] och lefs sofvel'. Det senare visar, att brödet i viss mon var bestämmande, efter brödet skulle myckenheten af sofvel rättas.

Under en tid, då samfärdseln var förenad med betydande svårigheter och då man gång efter annan fann sig föranlåten att medels kraftiga åtgärder sörja för städernes förseende med lifsförnödenheter, borde bakaren — under medeltiden var den svenska formen af ordet den vanliga — hafva varit en betydande yrkesidkare. Det är väl troligt, att man i staden bakade mycket i hemmen, på gammalt vis, men den fattigare delen af befolkningen torde dock regelbundet hafva varit hänvisad till bakaren. Likvisst omtalas bakare jämförelsevis sällan i medeltidens urkunder, sällan i Stockholms borgarelistor från början af 1500-talet, och i det skrå, som Stockholms bakare erhöles vid nyss nämnda tid, säger stadens råd, att de 'hafva tidt och ofta haft deras bön och begäran in till oss i vår rådstuga om en skrå- och rättelsebok, innehållande och uttryckande om deras embetsrättigheter' — en likgiltighet å myndigheternas sida, som med fog väcker vår undran. För öfrigt lemna oss det skrå de då fingo helt få upplysningar. Att döma efter seden utomlands och i analogi med andra svenska yrken, hvilkas bruk äro oss mera kända, kunde bakaren köpa säd, låta mala henne och baka brödet till försäljning eller han köpte mjölet, som han använde till bakning, eller han erhöles af kunderna säd till malning och bakning eller mjöl till bakning.

Vid uppköp af säd skulle bakaren sjelf infinna sig å torget, han fick icke i sitt ställe skicka dräng eller piga. Förmodligen fanns någon föreskrift, som reglerade bakarens och borgarens rätt vid inköp af spannmål, så att den senare ej hindrades att köpa för sitt husbehof.² Kom utländskt hvete till staden, var den yngste bakaremästaren skyldig att uppköpa det för embetets behof, till blifvande fördelning.

¹ Kriegk, *Deutsches Bürgerthum im Mittelalter, nach urkundlichen Forschungen und mit besonderer Beziehung auf Frankfurt a. M.* del. 1, s. 60 f.

² Sådana bestämmelser funnos t. ex. i Paris (Fagniez, *Etudes sur l'industrie etc.* s. 155).

Vid brödets tillverkning torde salt endast undantagsvis hafva använts — saltet var ännu för dyrt. För åstadkommande af jäsnings torde surdeg hafva brukats, icke jäst.¹

Olaus Magni uppgifver (bok 13 kap. 17), att bröd ej plägade säljas efter vikt, utan efter ögonmått. Det är möjligt att så skedde i det dagliga lifvet — så går det ju till ännu i dag —, men medeltidens stränga lagstiftning kunde icke åt tillverkarne af något så viktigt som brödet gifva så stor frihet, som ligger i ett allt annat uteslutande användande af ögonmättet för bestämmande af brödets storlek. Enligt landets sed skulle det ordinarie brödet kosta en penning — den minsta myntenheten; 'en svensk pennings lef' omtalas redan i Östgötalagen (kristnobalken kap. 11). Att samma sed förekom i städerna och ännu efter medeltidens slut, framgår af en jämförelse mellan bakareskråt § 1 och 'bagarnes ordning' af år 1597. Var priset en gång för alla gifvet för det ordinarie brödet, följer deraf med nödvändighet, att brödets beskaffenhet eller storlek måste något variera efter sådesprisen; då brödet alltid skulle vara godt, voro storleken och vigten de enda faktorer, som fingo vara vexling underkastade. Också innehåller bakareskråt uppgift om den vikt tre olika slag af bröd borde hafva efter visst pris på spannmålen; dock gifver skråt, måhända med något ironisk syftning, bakaren rätt att åt brödet gifva högre vikt. Skråt är visserligen från medeltidens slut, men att man redan dessför-

214. Dukadt bord med bröd.

innan fäste sig vid brödets vikt framgår af k. Magni stadslags föreskrift om tillsättande af två gode män 'till brödvigt' (konungsbalken kap. 16).

Af de tre brödslag, som i skråt uppräknas, spisebröd, skönråg och hvetebröd, var tydligen det först nämnda simplast, efter det med sanma pris skulle vara 50 % tyngre än de andra. Det lybska bakareskråt omtalade följande slag af bröd: *strumpe*, *schönroggen* och *spysebroeth*, hvilka alla skulle förses med bagarens märke, *wegge* och *semmeln*, som ej be-

Fig. 214. Efter målning i Kungshusby kyrka. Uppland (1400-talet).

¹ Jfr Fagniez s. 572.

² Det heter i skråt: 'när en läst råg och hvete gäller 24 mark, då skall ett spisebröd väga 30 lod, en (skönråg) 20 lod, ett hvetebröd 20 lod.' I ordningen af år 1597 heter det: 'när en läst spannmål gällde 24 mark, då vog ett penningsbröd 20 lod, såsom ock ett pennings spisebröd i förtiden vog 30 lod.' Det här inom parentes satta ordet skönråg representeras i det tryckta skråt (*Skråordningar* s. 211) af ett frågetecken. Att der skall stå skönråg (*schönroggen*) framgår af jämförelsen med den nyss nämnda ordningen, som har ordet skönråg, och med förhållandena i Tyskland; jfr t. ex. Wehrmann, *Die älteren lübeckischen Zunftrollen* s. 168: Schoenroggen, strumpe ofte spysbroeth.

höfde märkas. *Wegge* återfinnes i den välbekanta svenska formen *hetvegg*, *semmeln*, som i latinsk form förekommer redan i den begynnande medeltiden, saknas ej heller i vårt riksspråk. Om brödens utseende lemnar fig. 214 någon föreställning. I Gotlandslagen förekommer (IV. 1. 14) ett förbud att vid bröllop bjuda *brot dat man hetet unrad*.¹ Redan Hadorph har häruti återfunnit den hos oss brukliga benämningen *rå* (i råbröd, gorå, tunnrå). Det tyska *unrad* motsvaras i medeltidssvenskan af *oraadh*, som förekommer i biskop Brasks matsedlar.²

Kort efter medeltidens slut (år 1546) klagade bakarne i Stockholm, att bönderne plögade komma in till staden med bakadt bröd; de ville att konungen skulle förbjuda detta och medgifva allenast införsel af mjöl. Detta, liksom andra omständigheter, gifver vid handen, att mjölnarne i Stockholm icke utgjorde något embete. De voro väl snarast stadens tjenare.

Som bevis på huru illa det var stäldt i Stockholm ser man anföras, att den hanseatiska besättning som år 1395 förlades på Stockholms slott, måste skrifva till hemmet, att de ej kunde få säd mald annat än på handqvarnar. Att vattenqvarnar långt dessförinnan funnos i strömmens båda armar är fullkomligt säkert, hvadan besättningens inskränkning till handqvarnarna måste haft sin grund i någon ovilja hos borgerskapet.

Bakarne försålde naturligtvis, såsom andra handverkare, sitt bröd i sina bodfönster, men som brödet är en nödvändighetsvara, torde det hafva falbudits äfven annorstädes, å 'bräden' d. v. s. plankbord i närheten af sådana platser, som af andra anledningar flitigt passerades. I Lybeck funnos sådana brödförsäljningsställen af gammal vana vid kyrkogården.³ Kanske hade man samma sed i Stockholm, hvarest åtminstone mot slutet af 1500-talet, enligt Messenii vittnesbörd, käringar hade nötter till salu i Trångsund.

BARBERARE. BARTSKÄRER. RAKARE. BARBITONSORES. RASORES.

Om sättet att bära hår och skägg tänker jag tala i böckerna 3 och 5. Barberare omtalas hela medeltiden igenom; de andliges tonsur gjorde dem mycket beroende af desse yrkesidkare, hvadan de ock ofta tänka på dem i sina testamenten. I Stockholm funnos åtminstone mot medeltidens slut så många barberare, att de kunnat sluta sig samman till ett embete: deras ålderman omtalas en gång under den tid, då

¹ Om den rol detta finare bröd spelade vid ett gästbud lemnas en antydning i följande föreskrift: Zu der hockzyd sal man nicht mër habin danne sechs spilman di tenze und reigin machin und zwêne di senft und unrat gebin (Grashof, *Antiquitates Muhlhusiensis* s. 147). Unrat nennt man in der Lausitz dünne Kuchen, welche in Milch oder andere Getränke eingetaucht und gegessen werden (Lexer, *Mittelhochdeutsches Wörterbuch*).

² I Linköpings förut citerade papperscodex.

³ Wehrmann, *Zunftrollen* s. 169.

Olaus Petri var stadens sekreterare. Många barberares namn hafva tysk klang.¹

Om arbetssätt och redskap innehålla våra urkunder inga upplysningar. Förmodligen gäller i allt hufvudsakligt för de svenska förhållandena hvad en fransk skrift från vid pass år 1500² uppgifver: »barberarens konst kan utföras med ringa kostnad, ty han behöfver ett bäcken, två rakknifvar, en lansett, en tång, en kam, två par saxar, ett halft dussin hufvudbindlar och raklappar, en ugn för att värma dem, litet kol, lut och en liten flaska med väluktande vatten att stänkas i ansigtet på den, som blifvit tvättad och torkad, på det att han må vara så mycket villigare att betala» — en skildring, som antyder förhållanden ej olika de nuvarande.

Någon rakknif från Sveriges medeltid vet jag mig icke hafva sett hvarken i original eller bild, liksom ej heller från andra land. Till utseendet af de rakknifvar, som då brukades, torde vi dock få sluta från den rakknif af år 1547, som jag afbildat i *Månadsbladet* nr 119—120. Kammar förekomma deremot i våra jordfynd från medeltiden; jag skall längre fram omtala dem under rubriken kammakare. Då det ej lyckats mig att finna någon framställning från vår medeltid af en rakstuga, bifogar jag här två bilder (fig. 215 och 216), som visa två akter af barberarens verksamhet: en fantastiskt formad qvinna kammar sig, under det hon rådfrågar sin spegel — Simson lutar sitt hufvud mot knät på den falska Delila, som börjar med en sax bortklippa den sofvandes långa lockar. Saxen har i fig. 216 samma form som möter oss i vår hedna tids grafvar och än i dag i de s. k. ullsaxarne. Öfvergången från denna form — två knifvar förenade genom ett böjdt handtag — till den nu vanliga saxformen är mycket enkel: man förlade föreningspunkten till sjelfva bladen, hvilket gjorde det nödvändigt att afbryta förbindelsen

215. Kamning.

216. Hårklipping.

Fig. 215. Efter målning i Kungshusby kyrka (Uppland).

Fig. 216. Efter målning i Floda kyrka (Södermanland).

¹ T. ex. Hennekinus barbitonsor i Lund (1334), Hinzikinus i Åbo (1321), Hincikinus i Åhus (1341).

² Fioravanti. *Miroir universel*, anförd i Victor Gays *Glossaire archéologique du moyen-âge et de la renaissance*.

upptill; för större bekvämlighets skull gjordes de båda nu fria skaf-tänderna ringformiga, så att den klippandes fingrar kunde trädas in i dem. I utlandet förekommer, enligt Viollet-le-Duc, denna saxform redan i 900-talets miniaturer; att hon icke saknades under Sveriges medeltid se vi af det fig. 150 afbildade sigillet. Att en sådan sax förekommer i ett skraddare-embetets sigill kan synas egendomligt, då den tidigare formen, under medeltiden den vanliga, företrädesvis användes för klädets öfverskärande.

Barberarne hade icke allenast att sköta sina medmenniskors hår och skägg, de voro äfven kirurger och erhöilo för det högre vetande denna deras sysselsättning kräfde, mästare-titel. Det torde stundom varit svårt att uppdraga gränsen mellan deras verksamhetsområde och apotekarnes, ty de förre hade icke blott att förbinda och hela sår, amputera, slå åder o. s. v., utan ock att tillaga plåster och andra läke-medel åtminstone mot yttre skador. I Danzig skulle den, som sökte inträde i bardskärarembetet visa sin skicklighet dertill genom att tillverka ett plåster som kallades *gracia dei*, en salva, som kallades *unguentum fuscum*, en läskedryck och ett benpulver, äfven skulle han lägga i dagen sin förmåga att slipa och hvässa. I samma stad fick bardskäraren ej amputera någon lem, utan att embetets äldermän förklarar sig villige att intyga operationens nödvändighet. Att äfven i Sverige bardskärarne hade samma kirurgbefattning framgår dels af mästaretiteln, som gafs mången af dem, dels af den befallning, som rådet i Stockholm under Olai Petri sekreteraretid gaf två bardskärare att se till, huru pass en skadad menniska hade blifvit läkt af någon, som förmodligen ej haft full befogenhet att uppträda som läkare.

I Lybeck satte barberarne utanför sin bod som skylt ett raktbäcken. Det är troligt, att denna sed iakttogs i Danmark och således äfven i de delar af Sverige, som under medeltiden voro danska. Då en sådan skylt, så vidt jag vet, icke brukas eller i mannaminne brukats i det öfriga Sverige, ligger kanske deri en antydning om att den ej heller fanns der under medeltiden.

Barberarnes patroner voro de hel. Cosmas och Damianus, som, enligt legenden, voro de skickligaste läkare verlden skådat.

BARKARE. BERKER. BUNTMAKARE. PELSERE. PERGAMENTMAKARE. SKINNARE. SÅMSKMAKARE. WITHGERWERE. PELLIFICES.

PELLIPARII. CORIARII. ALLUTARII.¹

Djurens skinn hade dubbel användning: antingen brukades de som pelsverk, med bevarad hårklädnad, eller de bearbetades till läder.

¹ Namnet *barkare* förekommer tidigt; dess tyska form *berker*, äfvensom *witgherwere* och *pelsere* finnas i den tyska Visbylagen. Skåningen Christian Pedersen använder i sitt danska lexikon af år 1510 uttrycken *bunmagere*, *corarius*, *allutarius*. Orden *skinnare*, *pellifices* och *pelliparii* träffas ofta i medeltidens handlingar. I utländska handlingar kallas garfvarne äfven *cerdones* och *fertores*.

Med tillredningen af pelsverk sysselsatte sig de, som med vexlande namn kallades buntmakare, pelsere, skinnare, på tyska äfven kallade *kortzenwerter* eller *kortzener*, på nutidens svenska 'körsnärer'. Sveriges stora rikedomar på pelsbärande djur och den allmänna seden att hafva å kläderna foder och bräm af pelsverk måste hafva gifvit skinnarne i de svenske städerne rikligt arbete.

I Lybeck gjordes det skilnad mellan buntmakare å den ena sidan, pelsare och körsnärer å den andra. De förre beredde alla möjliga slag af skinn utom fårskinn, dock mest ekorrskinn, de senare befattade sig aldrig med annat än fårskinn, framför allt med lammens skinn. I Sverige innefattades både buntmakare och körsnärer under den gemensamma benämningen skinnare. Rörande de lybska buntmakarnes arbete finnes i deras skrå af år 1386 följande föreskrifter, som torde hafva åtminstone i viss mon tillämpning på våra förhållanden: ett buntfoder skall bestå af 3 timmer 2 skinn (= 122 skinn) och skall hafva en längd af sju skinn; en grå mantel skall vara åtta ryggar lång och till fodret skola användas 6 timmer 4 ryggar (= 244 ryggar); ett qvidfoder skall bestå af 5 timmer 4 bukar (= 204 bukar); ett hvitt foder skall bestå af 8 timmer (= 320 hvita bukar), till en röd mantel skola användas 5 timmer (= 200 ryggar) och skall han hafva en längd af sju ryggar.

Det ofvan s. 443 meddelade fallet från Arboga visar, att skinnare ej blott hade att bereda skinn, utan ock att sömma det vid kläderna. Det var därför nödvändigt att draga upp noggranna gränser mellan deras arbete och skräddarnes.

För att förvandla en hud till läder användes redan under medeltiden tre olika medel: ekbark (på tyska *lohe*), alun och feta ämnen. De som använda bark, kallades i Tyskland *lohgerber* eller *berker*, i Sverige *barkare*. Med alun bereddes så godt som uteslutande fårskinn af de s. k. hvitgarfvarne; på latin hette de, efter den metod de använde, *allutarii*. De med feta ämnen bearbetande sämskmakarne har jag väl ej funnit omtalade i någon medeltidsurkund, men då *semst leder* omtalas för Malmö år 1544 och Stockholm 1546, torde det hafva funnits äfven tidigare.

De lybske garfvarnes fördelning i flere embeten² bildar en stark motsats till förhållandena i Stockholm, hvarest det icke tyckes hafva funnits något eget garfvarnsembete. Det synes hafva varit allmän regel, att skomakare egde att, med förbigående af garfvarne, sjelfve bereda det läder de behöfde. I Stockholm voro skomakarne de ende, som hade rättighet att barka hudar, hvilket framgår af följande yttrande i deras skrå: 'ingen köpe bark i staden till salu, utom de som äro i skomakarembetet'. Det är icke tänkbart, att garfvarne skulle hafva varit

¹ I Lybeck funnos *rothlösch*, som färgade fårskinn röda, och *russverwere*, som tillverkade ett svart, mjukt och tätt läder, som användes till skor och ett slags huvudbonad.

hänvisade till att köpa en för drifvande af deras handverk så nödvändig vara som barken hos ett annat embete. Äfven pungmakarne synas hafva haft rätt att bereda finare läder. Stockholms garfvarne lära för öfrigt ej hafva fått eget skrå förr än år 1638.¹ I Visby funnos, enligt stadens lag, hvitgarfvarne.

I sammanhang med garfvarne torde böra nämnas pergamentsmakarne, ehuru jag icke kan uppgifva, huruvida det för skrifning nödiga skinn i Sverige tillverkades af särskilde handverkare. Den 11 april 1331 köpte den påflige legaten Petrus Gervasii i Helsingborg tolf pergament (*pelles pergameni*). Huruvida dessa skinn voro beredda i staden, upplyses icke. Visst är, att pergament bereddades af lägre personer i kyrkans tjänst. År 1471 lemnade biskop Sven i Skara af den i Vermland uppburna kalfskinsskatten klockaren Peter i Sköfde femtio decker (= 500 skinn) att beredas till pergament. Då biskopen ej kunde finna lämplig beredare af skinnen i Skara, utan måste vända sig till en person i Sköfde, torde vi deraf kunna draga slutsatsen, att konsten att bereda pergament ej var synnerligen spridd.

I ett visst sammanhang med skinnare och garfvarne sattes sådana, som bearbetade lädret, remsnidare, sadelmakare o. s. v.² De skola framdeles omtalas, liksom filtarne.

BOKBINDARE.

Om deras arbete kommer jag att tala i den sjette boken, som skall egnas åt litteraturen och hvad till denna hör.

BRYGGARE. MALTMAKARE. BRAXATORER.

Om de svenske bryggarne är jag icke i tillfälle att meddela några upplysningar. I en stad som Stockholm torde visserligen öl hafva gått åt i ganska stor myckenhet, men så store bryggare synas ej hafva förekommit, att embetet der liksom i hansestäderna kunnat vinna särskild betydighet. De många bryggerskor, som i skotteböckerna från början af 1500-talet uppräknas som skattdragande medlemmar i samhället, antyda dels att yrket mycket ofta utöfvades af qvinnor, hvilket var händelsen äfven i de tyske städerna, dels att bryggerierna voro många, men små.³ Arboga tänkebok visar, att man der flitigt

¹ Klemming, *Skråordningar* s. 42. I *Schaektafvels lek* sammanställas beredarena af hudar med slagtarne:

. . the ther vl ok skin hantera,
kötmangra ok the ther söde sla
ok the som hudher barka ok flaa.

² I de tyske städernes klagomål rörande förhållanden vid Skanör och Falsterbo af år 1342 heter det, att fogdarnes prejerier mot *pellifices* börjades med en man, som hette *Grelle remensnider* — alltså räknades åtminstone der remsnidarne till skinnarne.

³ Enligt 1546 års arbetstaxa skulle bryggerskan hafva för hvar brygd öl, som hon brygger och står väl före, 3 öre, men hon skulle ej som förut få en kanna af brygden.

drack öl och det synes icke orimligt, att den grälaktighet, som så ofta drog borgarne inför domstolen, hade sin källa i ölet, hvilket således den tiden 'kom efter' i Arboga, såsom ordspråket än i dag låter det göra. Den myckna ölförsäljningen der liksom många tomtbeskrifningar, som förekomma i Stockholms jordebok från 1400-talet, visa, att det stod enhvar fritt att brygga till husbehof och äfven till försäljning.

Det inhemska ölet ansågs tydligen stå mycket efter det utländska. Hinderlig för utvecklingen af det inhemska bryggeriväsendet var helt säkert den knappa tillgången på humle, hvilken växt, trots alla regeringens omsorger mot medeltidens slut, aldrig kom att odlas så mycket, att man kunde göra sig oberoende af tillförseln utifrån.

BYGGMÄSTARE. KYRKOBYGGARE. KYRKOSPÄNNARE. TORNBYYGGARE. STENHUGGARE. LAPICIDE. LATOMARII. MURARE. MUROMÄSTARE. MURATORES. TEGELSLAGARE. TIMMERMÅN. CARPENTARII.

Den ädlare byggnadskonsten idkades under medeltidens början af de andlige och deras tjenare, men blef småningom ett borgerligt yrke. För fortsatt uppförande af Uppsala domkyrka inkallades i slutet af 1200-talet fransmannen Etienne de Bonneuil. Vid ingången af 1500-talet inkallades kölniske byggmästare för att fullborda katedralen i Linköping. Nederländaren van Buren arbetade i Lunds domkyrka 1513—1527. Hvad sådana personer åstadkommit bör ej omtalas här, utan i den sjunde boken. Här må blott antecknas, att en Anders murmästare, helt visst en svensk, år 1487 uppförde Enköpings ganska stora, men mycket konstlösa kyrka.

Någon sträng skilnad gjordes ej mellan byggmästare, murmästare och stenhuggare. En Sven murmästare uppförde år 1511 ett trähus åt Helgalekamagillet. En stenhuggare omtalas åren 1380—1390 som byggmästare vid Linköpings domkyrka. Å stora kyrkobyggnader, t. ex. i Lund och Vadstena, finner man stenarne utmärkte med de särskilde stenhuggarnes märken. Å de kyrkor, vid hvilkas uppförande färre arbetare förekommo, som ej voro på utländskt sätt inordnade i en *bauhütte*, finner man inga sådana märken.

Det var naturligt, att de många, som arbetade vid uppförandet af en större byggnad, slöto sig samman; icke blott medeltidens sed, utan redan sjelfva arbetet fordrade sammanhållning. Då k. Magnus år 1340 i ett skyddsbrief för erkebiskop Peter i Uppsala förordnade, att de förbrytelser, som begingos af hans, kyrkans och kapitlets tjenare inom Uppsala stad, skulle, när förbrytaren ej greps på bar gerning eller för-tjenade straffas till lif eller lem, dömas af erkebiskopen och kapitlet, inbegrepos derunder *muratores*, *lapicide*, *carpentarii* samt andre *operarii* och *laboratores* vid kyrkan till ett antal af sextio. Äfven sådana undantagsförmoner måste bidraga till en närmare sammanslutning mellan de olika slagen af vid byggnaden använde arbetare. Att murarne här

nämnas före stenhuggarne torde ej bero på en tillfällighet: samma rangordning iakttagas i de parisiske byggmästarnes skrå af år 1258. *Bauhütte* kallades ursprungligen dels det skjul, i hvilket stenhuggarne arbetade, dels byggnaden, i hvilken arbetarne höllo sina sammankomster. Desse arbetare bildade ett skråbundet embete, i spetsen för hvilket i Tyskland stod en mästare, med en parlirer (talare) som hufvudman för gesäller och lärningar.¹ Byggmästaren förevigade sig stundom genom en bild, som dock vanligen fick en anspråkslös plats.

Stockholmsmurarnes skrå af år 1487 förskrifver för lärningen fyra års lärotid utan lön, men med erforderliga vadmalskläder; det femte året skulle han erhålla lön, som af två tillkallade mästare bestämdes i förhållande till hans förmåga. Utom det folk, som murmästaren hade, skulle den, för hvilken byggdes, ställa erforderligt antal af folk. Arbetsslönen var bestämd till 6 öre för hvart tusen tegel.

Tegelbruk funnos för allmän räkning, tillhöriga staden eller fromma stiftelser. Utanför Stockholm slogs tegel på Lederne-ön, den nuvarande Kungsholmen. Medeltidsteglet, om hvilket jag redan talat, hade goda egenskaper, men kunde dock visa sig underhålligt. Vid ett bygge, som år 1512 utfördes för Helgalekamagillet i Stockholm, vägrade gillet dräng att taga mot teglet från Lederne, emedan det var illa brändt.

Särskilda förhållanden gäfvö anledning till namnet kyrkospännare för en del byggmästare. De första kyrkorna, som uppfördes i vårt land, hade i det inre ett platt trätak, som ej i längden kunde motstå tidens inverkningsar. Som en mängd kyrkor uppförts samtidigt, blefvo trätaken ungefär vid samma tid odugliga. Med skäl undvek man att genom inläggande af nytt trätak ålägga ett kommande släkte att åter göra en kostsam

reparation. I stället uppförde man framför murarne tegelpilastrar som uppbyro tegelhalf, fördelade af strängar i flere rum efter olika mönster.

217. Byggmästare.

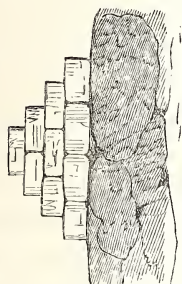
Fig. 217. Originalen i förhuset till den hel. Marias kyrka i Visby. 1400-talet.

¹ Otte, *Handbuch der kirchlichen Kunstarchäologie* (fjerde upplagan) s. 628.

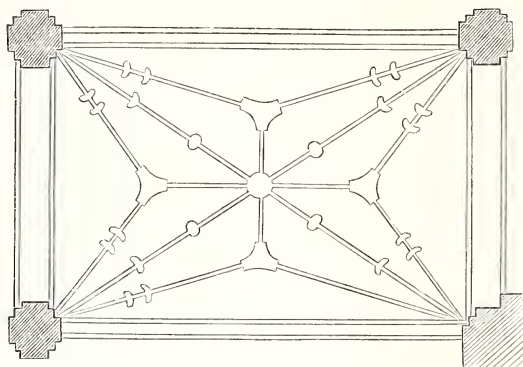
De som egnade sig åt 'spännande' af sådana hvalf måste menas med benämningen kyrkospännare.

Utom tegelhus förekommo i städerna stendelhus d. v. s. korsverksbyggnader och trähus. I de den tiden danska landskapen torde gjuthus hafva förekommit; k. Kristiern II utfärdade år 1520 en förordning, att alla åt gatan vända murar skulle vara uppförda af sten, ej af lera.¹

Om byggnadsarbeten lemnas enstaka upplysningar i Helgalekamargilletts räkenskaper. Det i strandvattnet utkastade timret drogs i land och sedermera upp till byggplatsen; det barkades eller täljdes till bjelkar innan det användes. Mossa inköptes säcktals för att stoppas i springorna, äfven näfver behöfdes i stor mängd, för att bilda underlag åt takets betäckning af jord, som, med den fuktighet hon samlade, kunde blifva menlig för takbräderna, om hon med dem stode i direkt beröring. Till murbruket hemtades sand och lera från Brunkeberg. Tegel, kalk, jord

218. *Pilaster och mur.*

219. *Stjernhvalf.*

bars eller vindades upp. Flere slag af bräder omtalas: gröpabräden, bottenbräden, skotbräden, takbräden. De två förra slagen voro något dyrare än de två senare. För att höja golfvet i ett stegerhus inköptes grus, sand och tegel.

BÅLTARE. BALTEATORES. REMSLAGARE. REMSNIDARE. SADELMAKARE.

Alla dessa särskilda namn förekomma i medeltidens urkunder, men vi äro dock berättigade att föra dem samman i en grupp, såväl derföre att desse alle arbetade i läder, som på grund deraf, att man redan under medeltiden var benägen att slå dem samman. Enligt skråt för Stockholms bältare kunde man hos dem beställa och köpa icke allenast bälten, utan äfven remtyg åt hästarne, stegläder (stighyglar af läder)

Fig. 218 och 219. Efter motiv i uppländska kyrkor.

¹ Troels Lund, *Danmarks og Norges Historie*, del. 2.

och sadlar.¹ Ehuru Lybeck var mycket rikare på embeten än Sveriges städer, förekommo der inge bältare, men väl *remensleger*, *remensnyder* och sadelmakare. Att dessa embeten stodo hvarandra nära visar sig af de tvister, som inför Lybecks råd förekommo mellan remsnidarne och sadelmakarne på grund af ömsesidiga inkräktningar. I Danzig voro bältare (*gürtler*), remsnidare och sadelmakare förenade i ett embete.

Att bälten spelade en stor rol i medeltidens kostym är redan omtaladt. Alla stånd använde sådana och bältena måste derföre vara af olika slag. Jämte bälten tillverkade desse handverkare remtyg för hästar och äfven här var arbetet olika för de olika stånden. Vid medeltidens slut omtalas 'hofmäns hästhufvudlag' och 'bondebetsel med hufvudlag'. I taxan för bältarnes arbeten af år 1546 omtalas långsadel och kryss-sadel. Om sadeln föreskref det lybska sadelmakareskrät, att stommen skulle göras af torrt trä, att alla sammanfogningar skulle omsorgsfullt täckas med 'ädror' (tarmar, senor e. d.), att kudden under sadeln skulle gå två fingrar bredt framför framändans beslag och att *dat jegenledder* skulle gå ett kvarter framför samma beslag. Mästareprof inom detta embete voro, enligt föreskrift af år 1429, en bensadel, en kuddsadel med ryssläder och messingsbeslag samt en pilgrimssadel.²

Mellan remsnidare och remslagare fanns, så snart man ville taga namnen efter ordalydelsen, den skilnad att de senare hade rättighet att förse remtygen (och bältena) med beslag. På sådant sätt kunde medlemmarne af detta embete gripa något in i metallarbetarnes handverk. I den flere gånger nämnda taxan af år 1546 upptages priset för de säljor (*selior*), som bältarne hade till försäljning. Som beslagen gemenligen voro af malm eller messing har såväl i tyskan *gürtler* som i svenskan *gördelmakare* fått betydelsen af metallarbetare.³

DRAGARE. PACKARE. SPILARE.

Fig. 149 visar dragare stadde i tienstgöring. På deras axlar hvilar 'dragarestången', i de från denne nedgående 'bördatågen' hänger en tunna, i händerna håller hvardera 'dragarekåppen', i bältet sitter yxan. Till deras redskap hörde vidare, efter Stockholmsdragarnes första, i början af 1500-talet nedskrifna skrä, sprund, käxe (hake), stake ock klubba för att 'väcka vakar i isen', hakestång (antagligen ett redskap liknande en båtshake), hakelina (en lina med hake i ändan) och vinstege. Utom vanlige embetsmän måste dragarne hafva en isfogde, som skulle dagligen se till, huru stark isen var och efter åldermännens tillsägelse väcka vakar. Om genom isfogdens försummelse någon skada skedde öfver vaken, skulle han bära ansvaret. Äfven skulle dragarne

¹ *Skråordningar* s. 717.

² Wehrmann (*Die älteren lübeckischen Zunftrollen*) uttalar en gissning, att pilgrimssadeln var en fruntimmerssadel.

³ Jfr i det följande pungmakare.

se till, att ingen orenlighet, stenar, granris och spåner, kastades ut vid södra bro, kornhamn, kugghamn, vid östra bron, samt för borgmästare eller kämnärer anmäla den, som genom utkastande af orenlighet gjorde sig skyldig till hamnens förfyllande.

Till dragarnes arbete får jag tillfälle att återkomma, när jag i nästa kapitel redogör för varornas behandling i staden.

Dragarnes skyddshelgon omtalas ej i deras skrå. De hade den hedrande uppgiften att i de högtidliga processionerna vid påsken och under gångdagarna bära bilden af den uppståndne Christus. I den nyss nämnda skråurkunden är ock den uppståndne Frälsaren afbildad med blodiga märken å händerna, sida och fötter, med blodstrimmor å kroppen, med korsbaneret i den venstra handen och med den högra lyft till välsignelse.

Genom sin skyldighet att icke blott bära (*draga = tragen*) bördor, utan ock att slå in den koppar, som skickades ut från Stockholm, kommo dragarne i beröring med spillare och packare, af hvilke de förre skulle slå in jern, lax och späck, de senare öl, kött, torsk, strömming och sill — en god illustration af medeltidens benägenhet för beviljande af specialprivilegier.

GLASMÅSTARE.

Sådana omtalas t. ex. i Uppsala år 1415, i Nådendal 1449. i Stockholm 1465. I 1546 års taxa värderas glaset med det för infattningen tillhörande blyt alnvis. I Lybeck hörde målare och glasmästare till samma embete.

Glaskärl och glasperlor voro redan tidigt kända i Sverige. Såväl de ena som de andra förekomma i grafvynden från den del af den tidigare jernaldern, under hvilken dels föremål från det romerska rikets norra provinser förekomma bland grafvynden, dels äfven ett visst inflytande af de romerska tekniken uppenbarar sig. Äfven mot den hedna tidens slut, t. ex. i Björkögrafvar från 800-talet samt i andra grafvar af samma ålder, hittas glaskärl, till hvilka motstycken förekommo inom det frankiska riket. Huruvida något af dessa kärl blifvit i Sverige tillverkad, är vanskligt att säga. Ett å Björkön funnet ännu ej färdigblåst glas skulle måhända kunna anföras såsom ett vittnesbörd derom, att man mot den hedna tidens slut hade lärt sig att efterbilda de utländska glasarbetena.

Under det sålunda jernaldersafdelningen i Statens Historiska Museum har rätt många glaskärl att uppvisa, finnes i medeltidsafdelningen icke ett enda. Vi få naturligtvis icke deraf draga den slutsatsen, att glaskärl icke förekommo under medeltiden: grafskick och grafvynd sådana som den hedna tidens funnos ej under medeltiden. Så mycket kunna vi dock sluta af urkundernas talrika upplysningar om dyrbara dryckes-

kärl o. d. af silfver, att glaskärl under denna tid voro sällsynta. Helt visst tillverkades de ej heller i Sverige.¹

Fönsterglas kom under medeltidens början i bruk. Man nöjde sig ej längre med tunna, något ljus genomsläppande stenskifvor, ty de gjorde det dock alltför mörkt i kyrkorna, och de förhängen, som man i början använde framför fönstren, egde ej förmåga att afhålla väta och kyla. I privathus torde man länge hafva nöjt sig med träluckor, ehuru i städer och slott bruket af sådana ej kan hafva varit angenämt; voro de slutna, var det mörkt, voro de öppna hade man intet skydd mot väder och väta. Annat var det i de hus, som voro uppförda efter gammal sed med fönsteröppningar i taket.

Särskildt i ett nordiskt klimat med snö om vintern, mycket regn om vår och höst, måste en anordning med intet annat än träluckor blifva olidlig. Man hittade på att i träluckorna göra hål, hvilka man fyllde med ett glasstycke, med ett stycke tyg, med oljadt pergament eller papper. Glasskifvor kunde man ej åstadkomma annat än af små mått.

Från de enstaka hålen i luckan kunde man i de fall, då man för en större byggnads-areal ville hafva mera ljus och större prydlighet lätt leda sig öfver till ett fönster sammansatt af många glasbitar, hvilka höllos samman med blylister. Man kunde icke göra glaset rent och, utan att vilja det, fick man derföre ett på detta sätt sammansatt fönster brokigt. Begäret efter prydlighet framkallade då en symmetrisk sammansättning af afsigtligt färgade glasstycken. Fönster af olikfärgade glas omtalas för Frankrike af skalden Sidonius Appollinaris (femte århundradet), ja redan af Prudentius (omkr. 400).

Då man af de olikfärgade glasstyckena bildade ett mosaikartadt helt, låg det nära till hands att låna mönstret från de förhängen man tidigare hade brukat framför fönstren. Småningom gick man längre och anbragte i fönstren bilder, till en början gemenligen medaljonlikt inneslutna i ramar, som bildade afbrott i den tapetlikt ornerade botten.

Huru man härvid gick till väga berättas i Theophili *Schedula diversarum artium*, ett för arbetets historia ytterst viktigt verk från slutet af 1000- eller början af 1100-talet.² På en träskifva öfverdragen med slammad krita uppritades bilden, ramverket och ornamenten, som skulle utföras, och hvar färg angafs med ett färgprof eller medels en bokstaf. På hvar genom särskild färg utmärkt bit lade man derefter en glasbit af samma färg. Konturerna återgäfvos på denna med blött krita och allt öfverflödigt skars bort med ett glödgadt jern.³ Sedan alla glas-

¹ Olaus Magni säger (bok 13 kap. 35), att glaskärl voro sällsynta i Sverige; de som der funnos, voro vanligen af grönt glas, som ansågs vara starkare än annat.

² Författaren Rogker, med det antagna namnet Theophilus, var munk och guldsmed i benediktinerklostret Helmershausen (Hessen). Jfr Albert Iigs upplaga af hans arbete (Wien 1874).

³ Diamantens användbarhet för glasskärning upptäcktes först på 1500-talet.

styckena på detta sätt formats, lades de åter på träskifvan, inpassades i den ordning de skulle hafva; konturlinier och skuggstreck åstadkommos medels påläggning af 'svartlod', en blandning af kopparoxid, grönt och blått glas, fuktadt med vin eller urin. De sålunda målade styckena brändes, så att svartlodet fastnade, och bitarne infattades i blylister, hvilka löddes samman med tenn.

Fig. 220 visar en bild ur en glasmålning, sammansatt af tretioåtta stycken, förenade medels grofva blylister.

På denna figur verka blylisterna mycket störande, ehuru man i allmänhet iakttagit försigtighetsmättet att låta dem följa de viktigare konturerna. Vi måste dock komma ihog, att glasmålningen icke var ämnad att ses på nära håll såsom en tafla, utan på det afstånd, som fanns emellan fönstret och kyrkans golf, samt att det färgade glaset var så pass genomskinligt, att de genomträngande ljustrålarne åstadkommo sådana verkningar, att blylisterna upphörde att göra något störande intryck.

När och hvar man började å glas återgifva figurliga framställningar är icke känt. Det första kända fallet är från Rheims, hvarest erkebiskop Adalbero († 989), enligt en krönikas vittnesbörd, försåg sin kyrka med fönster, som ' innehöllo hvarjehanda historier'. Theophilus, som skref det nyss anförda arbetet vid denna tid eller litet senare, uppgifver att Fransmännen voro i denna konst mycket förfarne.

Under 1100- och 1200-talen fortgick glasmålningen i den en gång inslagna riktningen; teckningen blef dock under tidens fortskridande ledigare och i de större fönstren anbragte man till sist stora helgonfigurer med i grått (s. k. *grisaille*) hållen botten. Prof från slutet af denna glasmålningens första period finnas i koret af Dalhems kyrka på Gotland. Noggranna kopior af dessa fönster, hvilkas bräcklighet lätteligen låter dem falla ett offer för första häftiga storm, förvaras i Statens Historiska Museum. Ett af dem är i färgtryck återgifvet i andra häftet af Svenska Fornminnesföreningens vackra planchverk *Svenska konstminnen från medeltiden och renässansen*.

Under 1300-talet inträdde glasmålningens konst i en ny period: hon drogs med i den gotiska konstens utveckling. Figurerna blefvo

220. Figur ur en glasmålning.

Fig. 220. Efter original i Statens Historiska Museum (kommet från en gotländsk kyrka).

allt mer hufvudsak, de från förhängena lånade blomster- och bladmotiven krympte samman, fingo småningom plats allenast i listverk, försvunno till sist för att efterträdas af arkitekturmotiv. En större mångfald i färger visar sig: förut användes, utom *grisaille*,¹ nästan uteslutande blått, gult och rödt. Man lärde sig att göra glasstyckena större, hvarigenom det blef lättare att undvika störande blylister. Man använde ock glasstycken sammansatta af två skifvor, den ena ofärgad, den andra färgad, men genom den ofärgade verkande med svagare glans. Nya nyanser åstadkom man genom att slipa bort delar af det färgade glaset, så att dagrar och ljusare ornament uppkommo. Andra nyanser åstadkommos genom att vid hvarandra fästa olikfärgade glasskifvor, så att de inre och yttre ytorna voro af olika färg. Utom svartlod använde man äfven s. k. konstgult, en blandning af bränd ockra och svafvelsilfver.² I de partier, som slipats ut i det röda glaset, kunde andra färger anbringas för att brännas fast.³

I Sverige finnas prof på denna glasmålningens andra period, såväl utan som med utslipningar i det färgade glaset, såväl utan som med användande af konstgult, de flesta i eller från gotländska kyrkor. I Fornminnesföreningens nyss anförda planchhäfte äro fönster i Lye kyrka återgifna. Desamma, liksom andra, förekomma i trogna kopior i Statens Historiska Museum. Lyefönstren sakna utslipade partier och visa ingen användning af konstgult, hvadan det blir nödigt att hänföra dem till 1300-talets midt. Utom Gotland finnes allenast enstaka målningar, t. ex. i Småland, Närke och Vestmanland.

Ju längre det led mot medeltidens slut, desto mer förvandlades glasmålningen. Förbättringar i den tekniska behandlingen gjorde det möjligt att få glasstyckena ännu större och å dem anbringa flere färger; man ville då ej längre använda de former och framställningssätt, som konsten i sin början hade betingat, man ville å de stora fönstrens glas anbringa bilder efter samma regler, som voro antagna för målningen af taflor. Under denna period åstadkommos visserligen prydliga konstalster, men deras verkan är en helt annan än den, som förut vanns, och undergångens stund var snart inne, emedan man oförsagdt hade skridit utöfver den naturliga begränsningen för glasmålningen.

Från denna glasmålningens slutperiod finnas i Sverige inga glasmålningar kvar, och vi kunna derföre icke veta, huruvida man hos oss följde den utländska utvecklingen i spåren. Med dennas alster kunna vi nämligen icke sammanställa de målade sköldemärken, som 1400-talets stormän plägade anbringa i kyrkorna, mest synes det i de uppländska.

¹ Teckningar med svartlod å ofärgadt glas, som dock genom ofullkomlig beredning var något grönaktigt.

² *Grisaille* med tillsats af konstgult kallades i Frankrike *cirage*.

³ Som de äldsta glasmålningarna af detta slag anses de, som i senare hälften af 1300-talet insattes i domkyrkan i Frankfurt am Main (de utbyttes mot hvitt glas år 1782).

Så vidt jag vet hafva de nu alla försvunnit.¹ Ett fönster med svenska riksvapnet, som i hjertskölden har dr. Margareta Eriksdotters tre lejonhufvud — det har från Vesterås domkyrka välvilligt öfverlemnats till Statens Historiska Museum — torde nu ensamt vittna om denna sed.

Glasmålningens konst blomstrade i Tyskland och Frankrike, spridde sig från dem tidigt (på 1200-talet) till England och senare, samman med den gotiska byggnadskonsten, till Italien. I Lybeck funnos under 1300-talet, enligt urkundernas vittnesbörd, flere glasmålare (*glaswerter, vitratores, vitrifici, vitrarii*). Dr. Margaretas ganska konstlöst utförda vapen kan mycket väl vara förfärdigadt af en inhemsk glasmästare. Huruvida de gotländska glasmålningarna äro utförda på ön är vanskligt att afgöra. Då en glasmästareskola fanns i Lybeck och det tyska väsendet hade slagit så fasta rötter i Visby, är det alls icke otänkbart, att tyske mästare flyttat öfver till ön, der idkat sin konst och fostrat lärjungar, åtminstone intill den tid, då krigets förödelse bröt välståndet och åtminstone dämpade lifaktigheten hos den gotländska konstslöjden, som under så många århundraden frambragt så märkliga alster.

Om glasmålningens konst ur estetisk synpunkt får jag tillfälle att tala i den sjunde boken.²

GRYTSTÖPARE. GRYTMAKARE. KANNOGJUTARE. AMFORARII.
KLOCKGJUTARE. BÖSSGJUTARE.

Prof på grytstöparnes och kanngjutarnes arbeten äro i det föregående lemnade fig. 65 samt 185—187. Jag har i underskriften kallat den första figuren en malmkittel. Det hade varit bättre att sätta gryta; detta ord finnes med runor tecknadt å en figur af samma slags kokkärl hos Olaus Magni (bok 13 kap. 35). Ett kärl liknande fig. 186 förekommer i samma teckning med det i runor skrifna namnet kanna.

Det äldsta bevarade skräf för gryt- och kanngjutare i Sverige är tillkommet kort efter medeltidens slut. Enligt detta fick i Stockholm ej finnas mera än fem grytgjutare och fyra kanngjutare. De förre skulle som mästareprof tillverka en mortare (mortel), en bradpanna (stekpanna) och en gryta, de senare en flaska, ett tennfat och en kanna. Dessa nio handverkare måste hafva haft godt tillfälle till arbete, eftersom skräf förbjuder köpmän och andre att handla med sådana artiklar, som af desse yrkesidkare kunde tillverkas.

Gryt- och kannstöpere voro skyldige att märka sina arbeten, men, såsom redan blifvit anfördt, mästartemärkena äro ganska sällsynta på

¹ Dessa vapenmärken omtalas flerstädes i Peringskölds *Monumenta Uplandica*.

² Om glasmålningen kunna närmare upplysningar hemtas i Bruno Buchers *Geschichte der technischen Künste* del 1, s. 57 f., Viollet-le-Duc, *Dictionnaire d'architecture* del 9 art. *Vitrail*, Schäfer, *Die Glasmalerei des Mittelalters und der Renaissance* samt de arbeten, som af desse tre författare citeras.

malmföremål. På tennkannor äro de deremot mindre sällsynta. Å dem finner man ibland på lockets insida inom rund ram en framställning af den Korsfäste mellan Maria och Johannes, i insidan af botten, likaledes inom rund ram, en framställning af Vår Fru med Barnet. På lockets utsida, stundom äfven å utsidan af botten äfvensom å insidan af locket, förekommer ett bomärke eller annat elementärt tecken. De bildliga framställningarna äro stundom rätt hjälpliga, men hafva småningom genom fortsatt kopiering undergått betydande försämring, hvilket kan ses i fig. 221 och 222. I Statens Historiska Museum finnes en kanna med bättre framställningar, som hafva 1300-talets karaktär.

Grytgjutarne kunde äfven tillverka dopkärl af malm. Det vackraste i Sverige är den med starkt upphöjda figurer försedde funten i Linköpings domkyrka, helt visst ett utländskt arbete. Enklare äro visserligen funtarna i Strängnäs och Munktorps kyrkor, men äfven de torde vi böra räkna bland importerade föremål. Af inhemsk tillverkning voro deremot sannolikt de mera grytlika dopkärl, som förekomma i en och

221.

222.

223.

annan svensk kyrka, t. ex. i Björksta och Kila i Vestmanland, i Bergshems i Vestergötland. Det sist nämnda är enligt å detsamma anbragt inskrift år *MCCCCXIIIX* (1418) gjutet *per manus iohannis et hinrici*; namnen förbjuda ej att tänka på inhemske arbetare.

Grytor och kannor tillverkades i stor myckenhet i de nordtyske städerna. Att man i dem fäste mycken vikt vid denna industri visas deraf, att frågan om metallblandningen mycket ofta förekom å hanse-dagarne. Som inga analyser af de i Sverige förekommande grytorna och kannorna af malm och tenn föreligga och således jämförelser ej kunna anställas, är det ej lämpligt att här redogöra för de vexlande bestämmelser i detta afseende, som gäfvos i Tyskland.

Ännu finnas i våra kyrkor icke få ringklockor, som tillkommit under medeltiden. Jämte den ännu vanliga formen förekommer en annan, som är mycket lång och smal. Att medeltidsklockorna kunde vara väl gjorda, har erfarenheten visat. Då jag för några år sedan

besökte Breds kyrka i vestra Uppland, fann jag å kyrkogården en klocka från 1600-talet nedtagen för att smältas om, under det i tornet satt en ännu användbar klocka från 1400-talet.

Rörande gjutning af klockor finnas mig veterligen inga inhemska föreskrifter. Förfaringsättet var naturligtvis detsamma hos oss som i utlandet. Först uppmurades kärnan, som i den färdiga klockan motsvaras af det inre tomrummet, derefter omslötts kärnan af lermodellen, som öfverströks med vax och talg, öfver detta formades af lera manteln, i hvilken klockan skulle gjutas. Då manteln upphettats för att torka, smälte det underliggande lagret af vax och talg, i följd hvaraf manteln kunde aftagas. Sedan modellen blifvit borttagen, sattes manteln åter öfver kärnan och i tomrummet mellan båda ingöts den smälta metallen. Inskrifter, märken o. d. åstadkommas derigenom, att man på modellen fäste bokstäfver, mynt o. s. v., som aftrycktes i manteln och derigenom öfverflyttades på klockan. Mången klockinskrift med tydliga bokstäfver kan ej läsas, emedan bokstäfverna från början fästats å modellen i förvänd ordning.

Den tyske arkeologen Otte, som egnat särskild uppmärksamhet åt ringklockorna¹, har genom undersökning af klockor från 1300- och 1400-talen funnit, att de, efter det nu brukliga tonsystemet, måste delas i dur- och mollklockor, d. v. s. för somliga är medeltonen mellan båda oktaverna den stora, för andra den lilla tersen, under det nutidens klockgjutare synas tillverka uteslutande durklockor, i hvilka diametern förhåller sig till höjden som 5:4.

Att man åtminstone mot slutet af medeltiden i Sverige intresserade sig för noggrannt afmätta klockor kunna vi se af de anteckningar, som den mångkunnige Peder Månsson (död som biskop i Vesterås år 1534) lemnat efter sig.² Dessa anteckningar, nedskrifna i Rom år 1518, innehålla följande.

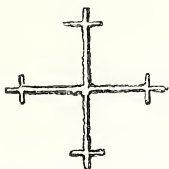
Klockans vigt i besmansmarker.	Vidd nedan omkr. kafeln.	Vidd ofvan omkr. hufvudet.	Längd.	Tjocklek.
10	1½ spann.	½ deraf.	1 finger mer än bredden.	1 finger.
15	4 finger mindre än 3 sp.	»	»	»
20	3 spann.	»	»	»
30	3½ »	»	»	»
40	4 »	»	»	»
50	4½ »	»	»	»
60	3 finger mindre än 5 sp.	»	2 finger.	2 finger.

¹ Otte, *Glockenkunde*; jfr hans *Handbuch der kirchlichen Kunst-archäologie*, s. 243 f.

² Peder Månssons anteckningar i naturvetenskapliga och andra ämnen, handskrift i k. Biblioteket.

Klockans vigt i besmansmarker.	Vidd nedan omkr. kafen.	Vidd ofvan omkr. hufvudet.	Längd.	Tjocklek.
70	5 spann.	1 finger mindre än $\frac{1}{2}$.	2 finger.	2 finger.
80	5 sp. 2 finger.	»	»	»
90	5 sp. 4 »	»	»	»
100	5 $\frac{1}{2}$ spann.	2 finger mindre än $\frac{1}{2}$.	»	»
150	6 »	»	»	»
200	6 $\frac{1}{2}$ »	1 finger mindre än $\frac{1}{2}$.	»	»
300	7 $\frac{1}{2}$ »	3 finger mindre än $\frac{1}{2}$.	»	»
5000	17 $\frac{1}{2}$ »	8 finger mindre än $\frac{1}{2}$.	6 finger bredare än lång.	4 finger.

Den äldsta daterade ringklocka i Tyskland är från år 1234.¹ Den äldsta daterade klocka i Sverige är af år 1228 och sitter i Saleby kyrka i Skånings härad, Vestergötland. Hennes diameter är öfver nedra kanten 2 fot 5 tum, höjden utom öglorna (kronan) 2 fot 5 $\frac{1}{2}$ tum. Enligt den beskrifning, som meddelats af hr Karl Torin², löper rundt omkring klockan inom två linier en skrift med tydliga, upphöjda runor, som variera från 1,3 till 1,5 tums höjd. På klockans ena sida är i en rad längre ned, nära kanten, äfvenledes mellan två linier, en kortare inskrift med en tums höga runor. Dessutom finnas fyra större kors (fig. 224) på lika afstånd från hvarandra rundt omkring klockan och kring dennas öfre del, strax nedom öglorna, en rutad list.

224. *Klockgjutare-märke.*

Inskrifterna lyda, omskrifna med nyare bokstäfver:

þA IAIK UAR GOR, þA UAR þUSHUNDRAP TU HUNDRAP
TIUHU UINTR OK ATTA FRA BÖRþ GUS . A . G . L . A . AVE
MARIA GRASIA PLENA .

DIONISIUS SIþ BENEDIKTUS .

d. v. s. då jag var gjord, då var ett tusen två hundra tjugu vintrar och åtta från Guds börd. A . G . L . A . Hell Maria full med af nåd. Dionysius vare välsignad. — Antagligen har Saleby kyrka varit invigd åt den hel. Dionysius. AGLA är en kabbalistisk formel, bestående af begynnelsebokstäfverna till de hebreiska orden *atha gibbor leolam adonai* (du är stark i evighet, herre), en formel, som man ofta använde som ett skyddsmedel på klockor och ringar. De fyra korsen torde vara klockgjutarens märke.

Fig. 224. Efter original å Saleby kyrka (Skånings hd, VG.).

¹ *Zeitschrift des Harzvereins*, del. 11 (1878).

² *Vestergötlands runinskrifter*, nr 28.

Den näst äldsta daterade klocka i Sverige förekommer i Burseryds kyrka i Vestbo härad, Småland. Hon är gjuten år 1238. I hennes latinska med runor tecknade inskrift läses personnamnet Bero (Björn), men denne kan ej hafva varit klockgjutaren, ty det heter *Bero scripsit*, d. v. s. han har bestämt inskriften. Runinskriften å Saleby- och Burserydsklockorna gör deras inhemska ursprung högst sannolikt.

Det är icke min mening att här lemna en redogörelse för klockinskrifterna, ett ganska viktigt ämne, men af så utprägladt kyrklig natur, att det lämpligast afhandlas i den femte boken. De innehålla ofta böner, englahelsningen, tilltal till klockorna, verser rörande klockringningens olikartade uppgifter. Äfven förekomma i dem namn på prester, kyrkvårdar, klockgjutare, derjämte klockgjutaremärken, heliga bilder, aftryck af mynt, i ett fall (i Grötlingbo kyrka på Gotland) aftryck af en samling pilgrimsmärken, d. v. s. sådana tecken, som gåfvos pilgrimerna, när de vände hem efter fullbordad vallfärd. Af allt detta är det endast klockgjutarnes namn och märken, med hvilka vi här hafva att sysselsätta oss.

Af de klockgjutare, hvilkes namn förekomma å skånska kyrkklockor, är allenast ett beledsagadt af uppgift om mannens hemvist: Jens grudestebere i Lund, som år 1519 göt en klocka för Stora Råby, år 1522 en annan för Fru Alstads kyrka. En mästare Herman, som gjutit klockor för fyra skånska kyrkor under åren 1395—1439 är möjligen den Herman klokkestöber, som var borgmästare i Lund år 1455.¹ Af klockgjutare med främmande namn, som arbetat för skånska kyrkor, må särskildt framhållas Johannes Fastenovie eller de Fastenowe, som under elfva år (1511—1521) gjutit åtminstone 24 ännu i danska och skånska kyrkor bevarade klockor. Hans enka synes hafva bott i Malmö år 1556. Fuglie klocka är år 1471 gjuten af en Johannes Petri, som, att döma efter uppgiften å en dansk klocka, var bosatt i Slagelse.²

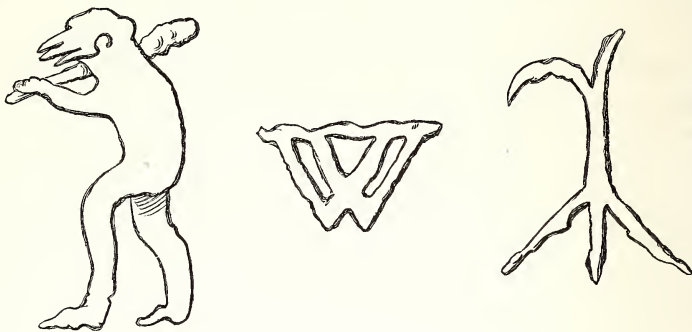
Gotland är en annan del af Sverige, hvarest vi kunna vänta oss att finna ett starkt främmande inflytande; de tyska namnen på Gotland kunna dock mycket väl tillhöra tyske borgare i Visby. Å öns klockor äro emellertid namnen sällsynta. En har ett tyskt namn, en annan af år 1345 (i Rone kyrka) synes hafva varit gjuten i det närliggande Hemse, såvida hon icke tidigare sutit i Hemse kyrka. På en (i Hejde kyrka) finnes en runskrift, som upplyser, att hon är gjuten af de svenske männen Ingemar och Olof. Flere klockor på ön (i Gothem 1373, Vesterhejde 1442, Barlingbo, Stenkumla, Hemse, Alskog) äro

¹ I Sankt Olofs kyrka i sydöstra Skåne finnes en klocka, som enligt inskriften är år 1344 gjuten af mästare Herman. Denne kan icke vara samme man, som den här ofvan nämnde, såvida icke inskriften är felaktig eller blifvit felaktigt återgifven.

² Om de skånska kyrkklockorna jfr Brunius, *Skånes konsthistoria*, s. 580 f. samt C. Nyrops förträffliga uppsats *Om Danmarks kirkeklokker og deres Støbere* (i *Kirkehistoriske Samlinger*, 3 ser., del. 4).

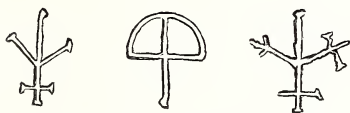
tydiligen utgångna från samma verkstad. Gjutarens namn finnes visserligen ej på någon af dem, men de hafva likhet i inskrifter och i deras ornering (figurer som skiljetecken). Å dem förekomma samma bildliga framställning: Christus, välsignande, omsluten af en aureola, samt samma märken: ett vidunder, som bär en klubba, ett bomärke samt ett (dubbelt) W, som gör det antagligt att mannen varit bosatt i Visby. Detta märke är afbildadt fig. 225.¹

För det egentliga Sverige vill jag här nämna allenast två klockgjutare, af hvilkes verksamhet ännu många minnen äro bevarade. Den ene, mästern Håkan (*Haquinus*), arbetade inom Skara stift. På sina klockor anbragte han jämte namn (med medeltidsbokstäfver) och märke inskriften (med runor) *Ave Maria Jessus*. På klockan i Hørsne (Red-

225. Klockgjutaremärke.

vägs härad) har han tillagt årtalet 1345 — ett bevis således, att runskriften icke var i Vestergötland glömd vid midten af 1300-talet. Den andre klockgjutaren, som jag vill nämna, heter Ulf Sunesson och lefde i början af 1500-talet i Skeninge. Hans klockor förekomma flerstädes i Östergötland, Småland och Kinds härad i Vestergötland.² En klockgjutare i Skeninge omtalas i en urkund af år 1384.

226. Klockgjutaremärke.

Ännu mot medeltidens slut fann man sig emellertid behöfva anlita utländske klockgjutare. År 1493 omtalas ett kontrakt, afslutadt mellan erkebiskop Jakob Ulfsson och klockgjutaren Simon Vaghenens i Mecheln, rörande gjutning af en klocka för Uppsala domkyrka. Simon skulle infinna sig i Sverige åtföljd af en sven, som skulle hafva lön af 10 rhenska floriner i guld och ersättning för resa både till Upp-

Fig. 225. Från Hemse kyrka, Gotland.

Fig. 226. Från Herrljunga kyrka, Vestergötland (mästern Håkans).

¹ Rörande Gotlands klockor jfr P. A. Säves reseberättelser i k. Vitterhets Historie och Antiquitets Akademiens arkiv.

² Jfr P. A. Säves och friherre Djurklous reseberättelser i k. Vitterhets Historie och Antiquitets Akademiens arkiv.

sala och åter till Mecheln, det senare under förutsättning, att Simon ej finge någon mer klocka att gjuta i Sverige.

Om bössgjutarne i Sverige har jag i tekniskt hänseende intet att meddela. Af ett bref från år 1525 framgår, att man för att få en god bössgjutare behöfde vända sig till utlandet.

GULDSMEDER. AVRIFABRI. GULDSLAGARE.¹

Att under hemslöjdens tid i vårt land de ädle metallerna bearbetades med synnerlig skicklighet, har jag redan i det föregående visat (s. 221 f.). Här hafva vi att sysselsätta oss med det skråbundna guldsmedsarbetet, det enda af vår medeltids yrkesarbeten, som vi kunna grundligt studera, emedan dels ganska många originalföremål finnas i behåll, dels urkunderna stundom lemna värdefulla upplysningar. Af alla yrkena var helt visst guldsmedens det, som under den nya tingens ordning, sedan regeringen börjat vinnlägga sig om stadsväsendets utveckling, trägnast höll sig till städerna, i hvilke en guldsmed lätt fick tillfälle att arbeta för förmögne borgare, för andlige och verldslige stormän, under det en på landsbygden bosatt guldsmed skulle fått få och mindre bemedlade kunder. I följd af detta förhållande måste för öfrigt guldsmedet ganska tidigt förlora den karaktär, som uppenbarar sig i de hedne guldsmedernes arbeten och som helt visst bevarades i de arbeten, som utfördes af de förste till städerna inflyttade guldsmederne och deras närmaste lärjungar: den lifligare beröringen med utlandet och dennas inverkan såväl direkt på handverkät som på de smyckeökopandes smak måste framhålla de utländska motiven såsom mest värdiga att efterbildas.

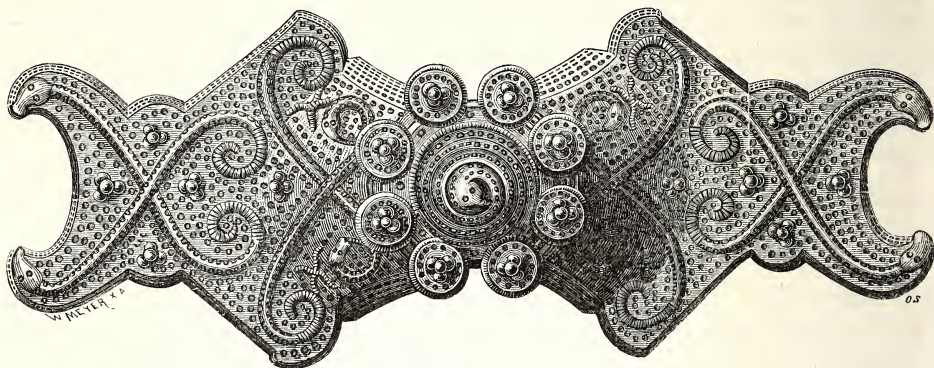
Till ersättning för den skizzerade arten af de skildringar jag lemna af de öfriga yrkena, förnämligast i följd af källornas torftighet, skall jag söka af guldsmedens verk lemna en utförd skildring, hvilket torde få anses så mycket lämpligare, som det han åstadkom i många fall stod konstens område mycket nära och derföre mer än mycket annat är betecknande för medeltidens förhållanden.

Till en början skall jag sysselsätta mig med den tekniska sidan af guldsmedens uppgift och dervid redogöra för metallens behandling, för användandet af stenar, för emalj och niello samt för sigilltillverkning som vanligen utfördes af guldsmeder. Derefter kommer jag att gifva en öfversigt af guldsmedets utveckling under vår medeltids perioder.

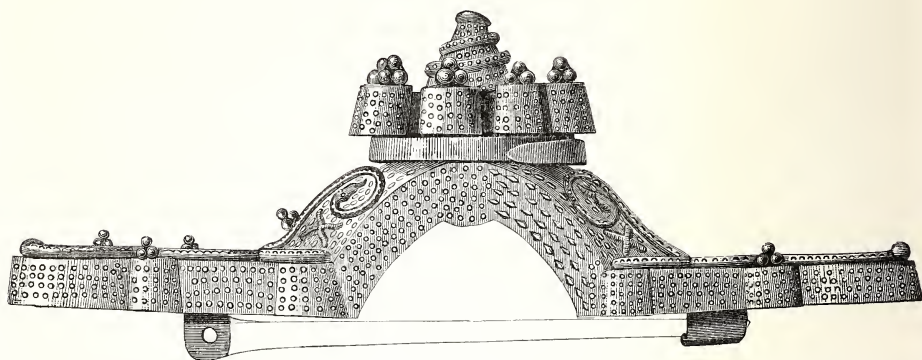
METALLENS BEHANDLING. Redan under en tidig del af medeltiden började kopparn i Sverige upphemtas ur grufvorna, silfvergrufvor

¹ Till undvikande af upprepningar kommer jag att här med guldsmedet sammanställa icke blott silfversmedet, utan äfven det finare bronsarbetet. Jag behöfver icke säga, att uttrycken smed och smide äro något oegentliga, eftersom gjutningen naturligtvis förekom i ganska stor mon.

började senare bearbetas. De till kopparns uppblandning nödige metallerne måste i allmänhet hemtas från utlandet; äfven sedan silfvergrufvor blifvit funna i vårt land, torde silfver hafva behöft importeras och guldmetallet måste införas utifrån. Naturligtvis förekom äfven, att guldsmeden till nedsmältning erhöill äldre arbeten, hvilka antingen blifvit skadade eller icke mera tillfredsstälde smaken, men på detta sätt torde ej mycken användbar metall erhållits. I de flesta fall erhöill guldsmeden metallen i form af gjutna tackor.

227. *Guldspänne, sedt ofvan.*

228. *Guldspänne, sedt från sidan.*

För tillformande af föremål användes dels gjutning, dels hamring. Under den hedna tiden användes företrädesvis gjutning. Under medeltiden föredrog man att arbeta med tunnhamrade skifvor. Som ett märkligt exempel på gjutna föremål må här afbildas ett på Gotland funnet spänne af blekt guld (fig. 227 och 228). Bibehållandet af den fordom omtyckta tekniken står väl samman med de reminiscenser af den hedna

tidens smak, som uppenbarar sig i detta spänne.¹ Bronser förekommo dock ofta gjutna.

Förkärleken för hamrade guld- och silfverplåtar förde med sig, att man under medeltiden använde lödning mycket mera än under den föregående perioden.

När det gjutna föremålet togs ut ur formen, var det ännu icke fullt färdigt. Det behöfde afputsas och putsningen kunde göras ganska grundlig. De slöa kanterna, ornamenten och linierna, som åstadkommits genom gjutningen, behöfde göras klarare och skarpare; prydligheten ökades dessutom genom ett flitigt användande af punsen.

Det är tydligt, att den uthamrade plåten måste undergå en ännu mera invecklad behandling, när af henne ett föremål skulle bildas, när t. ex. af ett stycke plåt skulle genom hamring åstadkommas en skål. Oftast nöjde man sig icke med att låta skålens kanter likformigt uppstiga från bottenskifvan, utan än gjordes den ene, än den andre delen mera bugtig. Strax under den öfre kanten gjorde man gerna en indragning, hvilken, jämte den starkare kanten, gaf ett uttryck af sammanhållning just der skålen var som vidast och der ett sådant uttryck kunde ganska väl behöfvas.

Man använde drifvet arbete i ännu högre grad. På det en större yta ej skulle genom sin jämnhet förefalla tom och tröttande, åstadkom man å henne omvexling genom att låta visse delar springa fram, andre draga sig tillbaka; detta åstadkoms med mindre hammare, som, när arbetet var af fin beskaffenhet, icke fingo vara af stål, utan gjordes af horn eller trä. Den som var riktigt säker på sin hand, kunde på detta sätt bearbeta ett halffärdigt föremål, som låg fritt för honom i handen eller på arbetsbordet, men oftast lät man föremålet stödja sig mot något sakta eftergifvande ämne, som modererade ett alltför starkt slag, som ej lät ett missriktadt slag göra alltför stor skada. Smärre förhöjningar och insänkningar gjordes med punsar.

De ytor, som man på detta sätt erhållit, gjordes ännu rikare och mera omvexlande. På dem kunde anbringas filigran, korn eller korniga trådar, som, bildande rika mönster, löddes fast vid metallens yta. Voro filigranornamenten yppiga, sökte man genom drifning höja vissa delar af föremålet, så att hufvuddragen icke drunknade i mångfalden af små detaljer.

På en slät yta åstadkom man vexling äfven genom att i henne med stickel gravera — gräfva hette det på medeltidssvenska — ornament och figurer.

Vidare förgyllde man hela föremålet eller delar af detsamma, hvarvid man aldrig sökte genom den tunna guldbeläggningen gifva åt silfret ett falskt sken af att vara guld. Huru man prydde med ädla

¹ Jfr om detta *Månadsbladet*, nr 102.

stenar och perlor, med emalj och niello, skall i det följande närmare omtalas.

Inkrusteringar med guld och silfver i jern voro under den senare järnåldern icke ovanliga, men förekommo, synes det, endast sällan under medeltiden.

Man kände äfven konsten att färga metallytor. På ett och annat jordfunnet silfverföremål ser det ut, som om silfret skulle vara färgadt, men man måste med en stor försigtighet draga en sådan slutsats, ty den nuvarande färgläggningen kan bero på inverkingar af jordens fukt och syror. Deremot är afsigtlig färgläggning omisskänlig på vissa silfverföremål, som hafva färgade band tvärt öfver den annars ofärgade silfverytan, och på bronsföremål, t. ex. på det praktfulla antemensalet från Broddetorp i Statens Historiska Museum.

INFATTNING AF STENAR. De ädle stenarne med deras skimrande färger måste tidigt ådraga sig uppmärksamheten och locka till användande. Som de voro svåra att bearbeta genom sin hårdhet, måste man finna på ett sätt, hvarigenom de kunde fasthållas af sjelfva den yta de skulle pryda.

Stenar af hvarjehanda slag användes under medeltiden. Ganska stora kristaller användes; t. ex. en, som, ihålig och fattad i en kopparstomme, sannolikt gjort tjenst som en relikgömma och af Vesterås domkapitel deponerats i Statens Historiska Museum. Kristallens längd är 13,3 cm., den största tjockleken 9 cm. Under 1100- och 1200-talen användes med förkärlek ovala kristaller, så slipade, att de fått en kölad rygg.¹ Det ser ut, som om man stundom, i brist på kristaller, hjälpt sig med svarfvade trästycken, som öfverdragits med en färg, som kunnat åtminstone på långt håll bedraga ögat.

Om de slag af dyrbara stenar, som användes², kunna följande citat ur medeltidsurkunder gifva upplysning:

5 guldringar med olika dyrbara stenar, 1283 — 2 kandelabrar med kristallkolor (*cum nodis cristallinis*), 1285 — 15 ringar med stenar — 20 ädelstenar (*lapides gemmarii*), 1286 — kristallkors med elfenbensbild, kors af jaspis, litet aflångt kärl af kristall, 1311 — ett gyllene spänne med åtta stenar, ett annat med sex stenar, 1316 — två ljusstakar af kristall, ett skrin af kristall, ett kar (kärl) af kristall med dyra stenar, 1346 — en guldrads lagd med stenar, en guldring med

¹ En sådan är afbildad i *Teckningar ur Svenska Statens Historiska Museum* (andra häftet), ser. 6, pl. 7; kullriga kristaller pl. 4 och 6.

² Att man i Sverige, ehuru ädle stenar ofta omtalas i handlingarna och således ännu oftare förekommo, ännu vid medeltidens slut ej egde om dem nödig kunskap, visar sig deraf, att biskop Hans Brask fann sig föranlåten att bedja hr Johan i Birgittinerhuset i Rom att taga reda på 'skilnaden mellan ädle stenar och i synnerhet perlor'. I samma bref omtalas ametist och karneol. *Shandinaviska Samfundets Handlingar*, del 17, s. 92.

en turkos, en guldring med en rubin, 1452 — en kristall, som vägde 20½ öre och hade ett värde af 70 mark penningar, en safir för 30 mark, 1441 — en guldring med en sten, som kallas topazion, dock ej dyrbar, 1368 — guldrings med sexton stenar och fina perlor, 1430 — en guldring med diamant, ett band af 'koorjel och kasdonius', 1484.

Huru rikligt stenar kunde användas, se vi af beskrifningen på de två kronorna, som voro skänkta till Vadstena kloster. Drottningkronan hade i nederste kransen tio stora stycken, fem af dem med sexton perlor, fyra i hvarv hörn och i midten en stor röd sten med fyra smaragder korsvis (på ett ställe en safir i stället för en smaragd), de andra fem utan perlor, med en stor smaragd i midten, omgifven af åtta rubiner. Hvar större spira hade öfverst tre stora perlor, midt bland dem en diamant, längre ned på hvar sida en mindre perla, längre ned en stjerna af sju stenar, tre rubiner, tre smaragder och i midten en blå safir, nedanför en röd sten mellan två perlor, nederst en smaragd mellan två diamanter; af smaragderna fattades två, den ena var ersatt med ett stycke silfver, glaseradt med grönt och fastbundet med grön tråd, den andra ersattes af en safir. De små spirorna hade öfverst tre stora perlor med en diamant i midten, derunder tre stenar i en trehörning, två rubiner, öfverst en safir, i midten en diamant.

Konungakronan hade i den nedre kransen fyra stycken. Å hvar stycke suto sexton stora perlor, fyra och fyra med en safir i midten, midt på stycket ett glaseradt guldkorn, dessutom å hvar stycke två stora och två små liljor. Hvar stor lilja hade i midten en stor smaragd, ofvanför tre stora perlor, på hvar sida tre stora perlor, midt i hvar perlgrupp ett guldkorn, rödt, grönt eller hvitt. Hvar mindre lilja hade i midten tre perlor kring ett litet guldkorn; å alla liljorna hängde många små guldlöf.

Kronorna granskades år 1451 af en guldsmed och värderades.

Då dessa praktfulla kronor, liksom de regalier, som k. Birger år 1311 deponerade i Uppsala domkyrka, nu äro förlorade, få vi, för att kunna göra oss en föreställning om den lyx, som kunde drivas med ädle stenar, granska det dyrbara guldspänne, som en fiskare år 1817 fick upp ur Motala ström jämte en ål, som hade snärjt in sig i de uppstående stiften. I tvärsnitt mäter detta smycke 19 cm.²

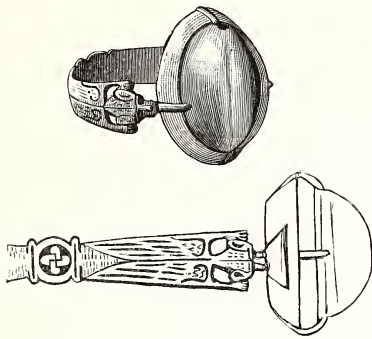
I våre dagar är det endast få slag af stenar (t. ex. turkoser och opaler), som vid infattandet få behålla den naturliga kullriga ytan. Under medeltiden var det deremot vanligt att infatta stenarne sådane man erhöill dem från naturen, ofta med ojämna ytor. Endast undantagsvis finner man stenar med slipad, alldeles plan yta; sådane äro

¹ En redogörelse för fyndet har Hallenberg lemnat i sin afhandling *Berättelse om ett i Motala ström träffadt fynd*.

² En figur af detta smycke meddelas längre fram, i sammanhang med redogörelsen för guldsmidet under 1300-talet.

någre å Motalaspännet. Huru litet man i detta afseende var nogräknande, synes bäst deraf, att man mången gång infattade en sten, som förut gjort tjenst på ett permband och som minne af den tiden bevarar det längs igenom gående borrhålet, hvilket ofta, i följd af det motstånd stenens hårdhet gjorde, är snedt och vindt och föga prydanse. Man var naturligtvis beroende af tillgången. Detta vållade äfven, att man måste nöja sig med ganska svarta perlor. En profkarta på perlor af olika godhet samt på stenar af allehanda former lemnar ett praktfullt kyrkokärl i Statens Historiska Museum. Det har icke kunnat komma i fråga att afbilda det här, eftersom det först på 1600-talet kom in till Sverige; det är nämligen ett krigsbyte ur ett bayerskt kloster.

Stenarne infattades på olika sätt. Oftast var infattningen ytterst simpel, så att den icke kunde locka uppmärksamheten från stenen; ibland, när stenen var mycket liten, fick infattningen väl stora mått.

229. Fingerring af silfver med niello och safir.

Mindre ofta lät man infattningen blifva finare arbetad, så att den kunde bilda en stenen värdig omslutning. Först mot medeltidens slut hände det, att stenar sattes så, att de synas inbäddade i guldsmedsarbetet. Den under större delen af medeltiden rådande sunda smaken kunde icke tåla sådant.

Som infattningens art vexlade något under århundradenas lopp, vill jag här framhålla några olika former.

Såsom nyss nämndes, var man under medeltiden angelägen att låta stenarne höja sig öfver den yta de prydde.

Under början af medeltiden vann man i allmänhet detta syfte genom att infatta stenen i en cylindrisk hylsa, med helrund eller oval genomskärning, allt efter stenens form. Oftast hade denna hylsa upptill en alldeles slät kant. Var stenen och dermed äfven hylsan stor, gjorde man den senare nedtill något vidgad, så att hon icke syntes för ögat såsom utan allt sammanhang satt på sin plats. Redan ganska tidigt sökte man häfva enformigheten af de släta hylsorna genom att kring deras fot lägga en efter omständigheterna finare eller kraftigare tvärstreckad eller kornig tråd, hvarjämte man lät från hylsans öfre kant skjuta ut tätt intill hvarandra sittande tungor, smådelade blad eller en i en rad af ringar lagd tråd.

Något tungt hade alltid detta sätt att infatta stenarne och likväl gaf det icke det nödiga intrycket af garanti för stenens qvarsittande:

isynerhet när hylsan är fullt cylindrisk, ser det ut, som om stenarne skulle falla ut, ifall man vänder smycket så, att den öfre sidan kommer nedåt.

Den senare bristen blef på ett förträffligt sätt afhjelpadt dermed, att man lät från infattningen framspringa klor, som på ett kraftigt sätt visa, att stenen hålles stadigt i sitt läge. För att häfva det tunga i infattningen fann man ock på ett förträffligt medel, i det man gjorde hylsan låg, och lät henne få på undersidan en plan afslutning och satte den sålunda formade hylsan på ett stift. Denna anordning förekommer å Motalasmycket, hvilket i fråga om finhet i sättet att infatta stenarne är ett mästerstycke, som söker sin like i hvilket museum som helst. De stenen fasthållande klorna börja att visa sig under 1200-talet¹ och man finner dem äfven under det följande århundradet, churu finare, såsom på Motalasmycket.

Under återstoden af medeltiden, från den senare hälften af 1300-talet och intill tidehvarfvets slut, synes man mindre hafva slösat med stenar. Ett sådant praktföremål t. ex. som det s. k. Oldenburgska hornet, förfärdigadt på beställning af k. Kristiern I, har ingen ende sten att uppvisa. När under denna senare period stenar anbragtes å ett föremål, hade man alldeles gått ifrån den gode seden att låta stenarne få en framstående plats. Ett prof på denna sämre smak lemna en fingerring i Statens Historiska Museum, som å insidan har inristade bokstäfver, hvilka synas vara initialerna till k. Gustaf I:s föräldrars namn.²

De ädle stenarne ådrogo genom kostbarhet och glans så mycken uppmärksamhet af medeltidens menniskor, att man allmänt tilltrorde dem mystiska krafter. Derom får jag tala i ett annat sammanhang.

EMALJ.³ En färgglans, liknande den, som infattade stenar spridde öfver ett metallföremål, kunde ock erhållas genom användande af emalj. Ordet är för vårt språk främmande. Det, som dermed betecknades, kallades i sent latin *smaltum*, hvaraf bildats det italienska *smalto*, det franska *esmail*, som med nutidens stafsätt skrives *émail*. Det latinska ordet är tydligen beslägtadt med det svenska *smälta*, med det tyska

¹ En fingerring med en på detta sätt fasthållen sten är funnen i Mainz' domkyrka i en graf, som anses hafva tillhört erkebiskop Sigfrid III af Eppstein, † 1249. Jfr Hefner-Alteneck, *Trachten, Kunstwerke und Geräthschaften*, andra uppl., pl. 72.

² Afbildad i *Teckningar ur Svenska Statens Historiska Museum* (andra häftet), ser. 6, pl. 100.

³ Om emalj finnes en ganska vidlyftig litteratur. I främsta rummet må här nämnas Labarte, *Histoire des arts industriels*, del 3, inledningen till Darceles *Notice des émaux* (i Louvre-museet), artikeln *émailerie sur métaux* i Viollet-le-Ducs *Dictionnaire du mobilier français*, Buchers uppsats i hans *Geschichte der technischen Künste*.

schmelzen. Tyskarne kalla ock stundom emaljen *schmelz*. I en svensk urkund af år 1346 finnes uttrycket *smalt*.¹

Uti emaljen ingå två ämnen: hufvudmassan är glasartad och erhåller genom tillsats af metalloxider färg. Emaljerna äro antingen klara och genomskinliga eller ogenomskinliga. Den senare egenskapen vinnes genom tillsats af tennoxid.

Man plägar indela emaljerna i tre grupper: A. inkrusterade, B. genomskinliga, anbragta å graverade ytor, C. målade. I det sist nämnda slaget af emaljer spelar metallen ingen annan rol än träskifvan eller duken för målaren: emaljen anbringas å metallen eller å ett på denna redan anbragt emaljager med tillhjälp af pensel. Med de två senare slagen, det ena praktiseradt nästan uteslutande i Italien från slutet af 1300-talet, det andra nästan uteslutande franskt, från den senare hälften af 1400-talet, behöfver jag ej här sysselsätta mig; de voro främmande för de svenske guldsmedsverkstäderna och prof af dem hafva, såvidt vi få döma efter bevarade föremål, under medeltiden aldrig kommit till vårt land.

De inkrusterade emaljerna åter delas i två grupper: väggemaljer (*émaux cloisonnés*) och gropemaljer (*émaux champlévs*), äfven kallade *émaux en taille d'épargne*.

Antingen fick den metallskifva, som skulle prydas med emalj, en upphöjd kant, inom hvilken fastlöddes kantstående metallribbor, som bildade konturer åt de tillämnade figurerna samt inom dem de vigtigaste dragen. Tomrummen mellan de sålunda erhållna 'väggarna' (*cloisons*) fylldes med den pulveriserade och fuktade glasmassan och det hela utsattes för en så pass stark hetta, att metallen icke led någon skada, under det emaljpulvret smälte. Afsvälningen skedde långsamt och der-efter jämnades ytan medels polering. Ett i Bohuslän funnet guldspänne, förvaradt i Statens Historiska Museum, har å den öfre ytan väggemallerna bevarade, under det emaljerna fallit bort allestädes. Lameller med bortfallen emalj förekomma äfven å Linköpingsmitran (jfr s. 517).

Eller ock befiade man sig från det icke ringa besväret att fastlöda de fina lamellerna, genom att å den till dekorerings afsedda ytan göra insänkningar öfverallt, der emaljen skulle anbringas; de kvarlemnade partierna gjorde då samma tjänst som i förra fallet guldlamellerna. Eftersom i detta slag af emaljer fältet blef borttaget, kallades

¹ Emalj kallas äfven, för korthetens skull, det med emalj prydda föremålet. Under medeltiden användes äfven det mångtydiga ordet *electrum* för att beteckna emalj (jfr Labartes anf. arb.). Denna betydelse måste ordet hafva, när det i *Necrologium lundense* berättas, att någon till domkyrkan skänkt *calicem aureum electro et gemmis adornatum*. Benämningen *smaltum* förekommer först i senare hälften af 800-talet. — Om tillverkandet af emalj lemnas detaljerade upplysningar i Theophili *Schedula diversarum artium*.

de *champlevés*; de sades vara utförda *en taille d'épargne*, emedan vid fältets 'borttagande' vissa delar sparades. Tyske fornforskare kalla denna emalj *grubenschmelz* och har jag med ledning deraf upptagit (år 1874) benämningen *gropemalj*. Gerna medgifvande, att det vore önskligt att ega en mera karakteristisk benämning, synes det mig svårt att finna någon lämpligare.

Om emaljens upprinnelse hafva olika meningar uttalats. Två i München förvarade egyptiska guldarmband synas vara dekorerade med väggemalj, hvars uppkomst man på grund deraf velat föra mycket långt tillbaka i tiden. Mot denna åsigt har dock invänts, dels att det icke är visst, att vi här hafva för oss verklig emalj — enligt Darcel äro smårummen å dessa armband fyllda med ett fuktadt pulver, som fått småningom torka och hårdna, utan att vara utsatt för upphettning —, dels tillhöra dessa armband, att döma af fyndomständigheterna, Egyptens romerska tid. I allmänhet anser man, att emaljens uppfinning tillhör Orienten, som är vaggan för så många andra uppfinningar i lyxens tjänst, ehuru man icke för närvarande är i stånd att uppvisa några urgamla österländska emaljer. Grekiska och etruskiska guldsmycken förekomma, som äro öfverdragna med tunn emalj: dessa torde vara de äldsta bevarade emaljer.

Uppfinningen af emaljen bör hafva kunnat göras flestades. Af gammalt har man inom vida områden haft för sed att pryda föremål med skimrande stenar. Stundom ersattes dessa af glasbitar, som skuros ut ur redan färdigt glas och lämpades till formen efter de ställen, som skulle prydas. Från ett sådant dekorationssätt kunde man ganska lätt gå öfver till det nya, att låta glaset bilda sig i det rum, som skulle hafva glansen, genom att i detta inlägga ett glaspulver, som genom bränning erhöll glasets hårdhet och som genom detta behandlingssätt bättre än utskurna glasbitar fyllde sin plats, bättre hölls kvar å denna. Att låta glaspulvret genom vanlig torkning få hårdhet kunde vara ett förberedande steg. Sedan man hade gjort inom detta område den ena och den andra uppfinningen, öfvergaf man ingalunda de förut kända dekorationssätten: långt efter det emaljer voro kända, infattade man stenar i guld och silfver — man gör det än i dag.

I den rika skatt, som tillhör kyrkan Saint Maurice d'Agaune i sydvästra Schweiz förekommer en guldkanna, i hvilken äro infattade stora skifvor, prydda med väggemalj. Huru detta praktföremål kommit i kyrkans ega kan ej med historisk visshet fastställas; sägnen låter det vara en skänk af Karl den store. Enligt Aubert är denna kanna ett byzantinskt arbete från 500—700-talen, i hvilket österländska emaljer blifvit infattade.¹

¹ Aubert, *Trésor de l'abbaye de Saint-Maurice d'Agaune*, s. 160, pl. XXI.

Hildebrand, *Sveriges Medeltid*. 1.

De äldsta europeiska föremål med emalj (diadem, örhängen o. s. v.), förvarade i Louvre-museet och i Brittiska museet, anses vara grekiska eller etruskiska. Emaljen täcker antingen hela ytan eller några delar af henne.

Gropemaljen har man tillerkänt vesterländsk upprinnelse. Greken Philostratos, som i början af 200-talet e. Kr. vistades vid det romerska hofvet, skrifver i ett af honom författadt arbete: »det berättas, att barbarerne, som bo vid oceanen, utbreda färger på glödgad koppar, hvilka färger derefter blifva hårda som sten.» Af detta yttrande har man dragit den slutsatsen, att barbarerne i detta fall utöfvade en konst, som var för Roms handverkare okänd. Någre forskare hafva deremot icke velat tillmäta detta yttrande någon större betydelse: Philostratos' verk är icke en konstindustriell encyklopedi, utan en skildring af en fingerad tafvelsamling; en af dessa tafvor föreställer en vildsvinsjagt och yttrandet förekommer i beskrifningen af hästarnes betseltyg. Man får derföre icke af ifrågavarande yttrande draga den slutsatsen, att emaljen var obekant för de romerske guldsmederne.

Det synes mig, som om man för det slutliga bedömandet af Philostratos' yttrande, hvilket äfven i den fingerade skildring, i hvilken det förekommer, helt visst måste tillerkännas en ganska stor märklighet, måste afbida frågans lösning på arkeologisk väg. Kan man uppvisa från den romerska tiden, särskildt från den första kejsaretiden, verkliga emaljarbeten, då är Philostratos' yttrande oriktigt genom den föreställning det väcker om emaljens frånvara i Rom. Men det är på arkeologisk väg fastställt, att de gallisk-brittiske stammarne, hvilke Philostratos kan hafva menat med barbarerne vid oceanen, verkligen varit i besittning af konsten att med emaljer pryda metallarbeten — bland annat just betsel — samt att emaljen i detta fall varit anbragt i insänkta delar å metallföremålet, alltså verkligen varit gropemalj. Flere sådana emaljer, anbragta å föremål, hvilkas stil icke förräder minsta romerska inflytande, äro bevarade och hafva ännu färgen i behåll, hvadan Philostratos har rätt, när han talar om den varaktighet denna fick.¹

När Gallien och Britannien hade införlifvats med det romerska riket och dess ädla kultur hade vunnit insteg i de nyvunna landen, visade det sig, att den nationela slöjden och smaken voro så pass goda, att de förmådde å det romerska arbetet inom provinserna trycka en egendomlig prägel: en blandningskultur uppkom, som man med skäl kallat gallisk-romersk eller brittisk-romersk. I romerska fynd från de nordliga provinserna har man ock funnit föremål, som äro belagda med emalj, och för närvarande synes det vara riktigast att anse dessa före-

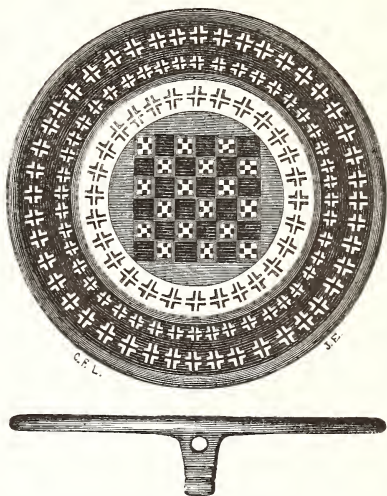
¹ I mitt arbete om *De förhistoriska folken i Europa*, s. 623, är en i England funnen bronssköld med emalj afbildad.

mål vara tillkomna genom den äldre inhemska teknikens upptagande af Romarne. Från de romerska provinserna spridde sig emaljpydda arbeten ut inom den germanska världen i öster och nordost från det romerska rikets gränser. Fig. 230 visar en emaljbelaagd bronsknapp, som är funnen i Sverige. Antagligen är, efter hvad Darcel påpekat¹, färgprakten och mönstret i detta fall tillkomna på det sätt, att man sammansatt en stång af olikfärgade glastrådar och af denna fränskilt på tvären en skifva, som intryckts i den å bronsen utbredda emaljen.

Lärde sig Germanerne att efterbilda den romerska emaljen eller nöjde de sig med att mottaga den som lån af den romerska provinskulturen, med andra ord, finnas emaljer icke i germanska fynd, som tillhöra tiden mellan det romerska inflytandets upphörande och det senare byzantinska inflytandets uppkomst? De franske arkeologerne² fränkänna Germanerne alla egna emaljer. Öfverste von Cohausen deremot³ anser, att emaljeringskonsten af Germanerne ärfdes från den romersk-frankiska tiden af den karolingiska. Hans antagande af germanska emaljer har vunnit bekräftelse genom de storartade fynden från graf-fältet vid Vendels kyrka: i en af grafvarna fanns ett betseltyg af förgylt brons, på det rikaste smyckadt med emalj. Grafven tillhör en tid, då det romerska inflytandets dagar voro lyckade och betset har i sitt utseende intet, som talar om klassisk upprinnelse.⁴

Så mycket har jag trott mig böra meddela ur emaljarbetets förhistoria. Nu skola vi öfvergå till medeltidens emaljer eller, nogare taladt, till de slag af dem, som under medeltiden hittade väg till Norden eller i Norden tillverkades.

Väggemaljen omhuldades i det byzantinska riket, antagligen genom österländsk inverkan. För de folk, som med förkärlek prydde kyrkor och palats med mosaiker och som älskade färgprakt, måste emaljen varit synnerligen behaglig. Den altarprydnad, som kejsar Justinianus

230. Emaljerad bronsknapp.

Fig. 230. Funnen på Gotland (nu i Statens Historiska Museum).

¹ I inledningen till katalogen öfver emaljerna i Louvremuseet.

² Labarte, Viollet-le-Duc, de Linas (i hans stora arbete, *Orfèvrerie cloisonnée*).

³ *Römischer Schmelz-Schmuck* (Wiesbaden 1873).

⁴ Äfven andra med emalj prydda föremål förekomma i svenska fynd.

I († 565) och hans gemål skänkte till Sofiakyrkan i Konstantinopel, synes hafva varit smyckad med emalj. Bevarade konstverk visa, att de byzantinske guldsmederne i denne gren af sitt yrke vunno stor färdighet. Ingen, som haft tillfälle att på närmare håll se *pala d'oro*, den praktfulla prydnaden å högaltaret i San Marcos kyrka i Venedig¹, kan jäfva detta påstående. Ett prof på byzantisk väggemalj finnes ännu i Norden: det i Köpenhamns fornsaksmuseum förvarade s. k. Dagmarskorset.

Byzantinske emaljer voro mycket eftersökta i vestern, flere hafva trotsat alla förödelsens krafter och finnas ännu bevarade i kyrkoskatter eller i museer. Kanske i Italien, säkert i Tyskland har man, under byzantinskt inflytande, arbetat i samma maner. Den byzantinska prinsessan Theofanu medförde, då hon kom till Tyskland såsom kejsar Otto II:s gemål, flere dyrbara prof på sitt hemlands konstslöjd, och det var så mycket mera naturligt, att de manade till efterföljd, som den tiden äfven i de högste kretsarne fanns en stor kärlek för slöjdens finare arter. Bernvard, lärare för Theofanus son Otto III — Bernvard dog såsom biskop i Hildesheim år 1022 och var således samtida med Olof skötkonung — arbetade sjelf med stor skicklighet i metall, hvarom vittnesbörd ännu finnas i hans biskopsstad. Till 1000-talet höra de första tyska väggemaljerna. Tysken Theophilus har, såsom redan är visadt, i sin *Schedula diversarum artium* redogjort för sättet att åstadkomma emaljer.

Rhenländska emaljer hafva ock fordom kommit till Sverige. På en biskopsmössa, som biskop Kettil Karlsson (af vase-ätten) låtit förfärdiga för Linköpings domkyrka sitta 102 emaljer — 20 som ytterligare funnits der, äro nu förlorade — hvilka äro vida äldre än mitran och hennes perlbroderier; de höra snarare till slutet af 1000- än till början af 1100-talet. Utom mångkantiga stycken fyllda med ornament förekomma här runda skifvor af förgylt silfver, i hvilkas midt en fördjupning är fylld med väggemaljer, som framställa bilder af Kristus, apostlar, englar o. s. v. En af dessa skifvor är här återgifven fig. 231. Alla de inskrifter, som förekomma å skifvorna, bestå af romerska bokstäfver och då inskrifternas samtidighet med skifvornas och emaljens tillverkande icke kan betviflas, kunna emaljerna ej gerna vara tillverkade af byzantinske guldsmeder.

Huruvida de inhemske guldsmederne under medeltidens början försökte imitera de utländske väggemaljerna känner jag icke.

De rhenländske guldsmederne uppgäfvo till sist väggemaljen och bragte gropemaljen åter till heder. Ju mera smaken växte för emaljprydda föremål, desto mera torde man hafva känt behof af att minska kostnaderna, som, då man skulle arbeta i guld, måste för större föremål

¹ Emaljerna å denna altarprydnad äro utförda dels år 976, dels år 1105.

blifva mycket dryga.¹ Äfven torde man hafva funnit det för besvärligt att löda fast guldlamellerna. Från den tiden anbragtes emaljerna oftast på koppar.

Att gropemaljen upptogs för att ersätta väggemaljen icke i det sedermera genom sin emaljtillverkning fräjdade Frankrike, utan i Tyskland, framgår af flere omständigheter. Föremål finnas bland de rhenländska arbetena, å hvilka en och annan gropemalj förekommer mellan ett större antal väggemaljer eller tvärtom.² De äldste gropemaljerna förekomma i Rhendalen och Neder-Sachsen, t. ex. i Siegburg, af hvars många med gropemaljer prydda föremål några anses tillhöra den senare delen af 900-talet, i Aachen, på den af kejsar Henrik II (1002—1024) skänkta predikstolen. Å en del af dessa tidiga gropemaljer finnas inskrifter, som tydligt angifva deras tyska ursprung. Ett kors, som enligt en gammal berättelse upptagits ur en graf, tillhörig biskop Raginfrid af Chartres († 960), men som helt visst tillhör det följande århundradet, är, enligt inskrift, tillverkad af en *frater Willelmus*; allenast en tysk inledde detta namn med ett *w* — en fransman hade i stället skrivit *gu*. En relikgömma med emalj i den welfiske skatten har inskriften *Eilbertus Coloniensis me fecit*. I Kloster-Neuburg i Österrike och i Tournai i Belgien finnas emaljer, utförda af en mästare Nicolaus i Verdun — denne stad tillhörde på 1100-talet Tyskland.

Man säge icke — icke ens Fransmännen säga det nu — att frånvaran af franska person- och ortnamn å sådana tidiga emaljer är rent tillfällig. Det finnes nämligen bestämdt vittnesbörd derom, att man ej lika tidigt som i Tyskland kunde i Frankrike, åtminstone icke lika bra, utföra emaljer. När den fräjdade abbot Suger något af åren 1137—1144 ville pryda sin kyrka i St. Denis med emaljer, fann han sig föranlåten att skriva efter 'lotringske guldsmeder'. Såväl Köln som Verdun ligga inom Lotringen.³

231. Rhenländsk väggemalj.

Fig. 231. Från Linköpingsmitran (deponerad i Statens Historiska Museum).

¹ Man försökte i det byzantinska riket, antagligen af sparsamhetskäl, att ersätta guldlamellerna med ribbor af koppar. En sådan emalj finnes afbildad i praktverket öfver furst Basilewskis samling, som han och hr Darcel utgifvit (pl. XIV). Denna metod vann dock tydligen ej erkännande: kopparlamellerna voro genom sin grofhet störande. Ett annat prof på väggemalj med kopparlameller — vedervärdigt — är återgifvet i Buchers *Geschichte der technischen Künste*, del. 1, s. 56.

² T. ex. på två kors från S. Blasii kyrka i Braunschweig (nu i Welfiske skatten, för tillfället utställd i Wiens konstindustrimuseum).

³ Förtjensten att hafva häfdat den rhenländske emaljens företrädare i ålder framför den franske tillhör hr F. von Qvast. Hans åsigt försvaras af så framstående franske forskare som hrr de Labarte och Darcel.

Att här återgifva ett prof på rhenländsk gropemalj kan icke komma ifråga, icke så mycket därför att ett sådant prof, för att vara dugligt, måste utföras i färgtryck, som fast mera därför att jag icke känner något enda alster af denna konst, som under medeltiden kommit till Sverige.

I Rhentraktens kyrkor finner man ännu många betydande alster af ortens emaljkonstnärer. Många Svenskar besöka staden Köln. Vilja de gå öfver floden, för att i Sankt Heriberts kyrka i den midt emot liggande staden Deutz betrakta helgonets, antagligen år 1147 fullbordade relikskrin, skola de få ett fullgodt begrepp såväl om den romanska periodens mästerskap i guldsmedsarbete, som om den rhenländske emaljens förträfflighet.

Då de tyske emaljerne hade väckt ett sådant uppseende och vunnit så stort tycke, att man i Frankrike fann det lämpligt att dit inkalla tyske arbetare, kunde det icke dröja länge innan man i Frankrike började eftergöra de tyske emaljerne. Hufvudorten för emaljindustrien i Frankrike blef Limoges, hvars arbeten af detta slag första gången omtalas i en skrifvelse, som anses höra till år 1170. Under den följande tiden öfverflyglade den limusinska emaljindustrin den tyska.

Andlige voro i Rhendalen tillverkare af emaljer. I Limoges var emaljtillverkningen en borgerlig industri. Hur högt denna industri stod, kunna vi se af en i det följande införd figur, som visar ett på Gotland funnet kärl, hvars emaljer nu äro i det närmaste förstörda, men hvilkas ursprung ganska visst är franskt.¹ Men för att tillfredsställa den betydliga efterfrågan som förekom, drefs den franska emaljindustrin också helt fabriksmessigt. I alla Europas land — åtminstone norr om Alpena — som hade del i medeltidens kultur, finnas emaljarbeten, som sinsemellan hafva den fullständiga likhet, som allenast det i stor skala bedrifna fabriksarbetet förlänar. Ett par exempel må här anföras.²

Fig. 232 visar ett delvis emaljeradt krucifix från en svensk kyrka, som jämte flere andra af enahanda beskaffenhet förvaras i Statens Historiska Museum. I snart sagdt alla utländska medeltidssamlingar finner man kors af alldeles samma slag.³

Fig. 233 visar ett relikskrin, som ännu förvaras i en svensk landskyrka, hvarest det utan tvifvel är församlingen till ringa glädje, men hvarifrån jag fåfångt sökt förvärfva det för Statens Historiska Museum,

¹ Jfr *Månadsbladet*, nr 19.

² Skilnaden mellan de tyske och franske gropemaljerne visar sig tydligast i färggrupperingen — bland annat kunde man ej i Frankrike åstadkomma den rent hvita färg, som de tyske emaljerne visa. Jag kan ej här inlåta mig på en framställning af de två skolornas olika färger, då detta skulle föranleda införandet i min bok af en del färgtryckta föremål, som icke komma Sverige vid.

³ Ett exempel må vara nog: ett kors af detta slag finnes i den dyrbara samling i Sigmaringen, som tillhör furst Karl Anton af Hohenzollern. Det är afbildadt af Hefner-Alteneck i *Die Kunstkammer S. K. H. des Fürsten Carl Anton von Hohenzollern-Sigmaringen* pl. 33.

der det kunde för den studerande allmänheten vara af stor nytta. Ett i det närmaste lika relikskrin fanns i den vackra samling, som bildats af den hamburgske köpmannen Johannes Paul.¹

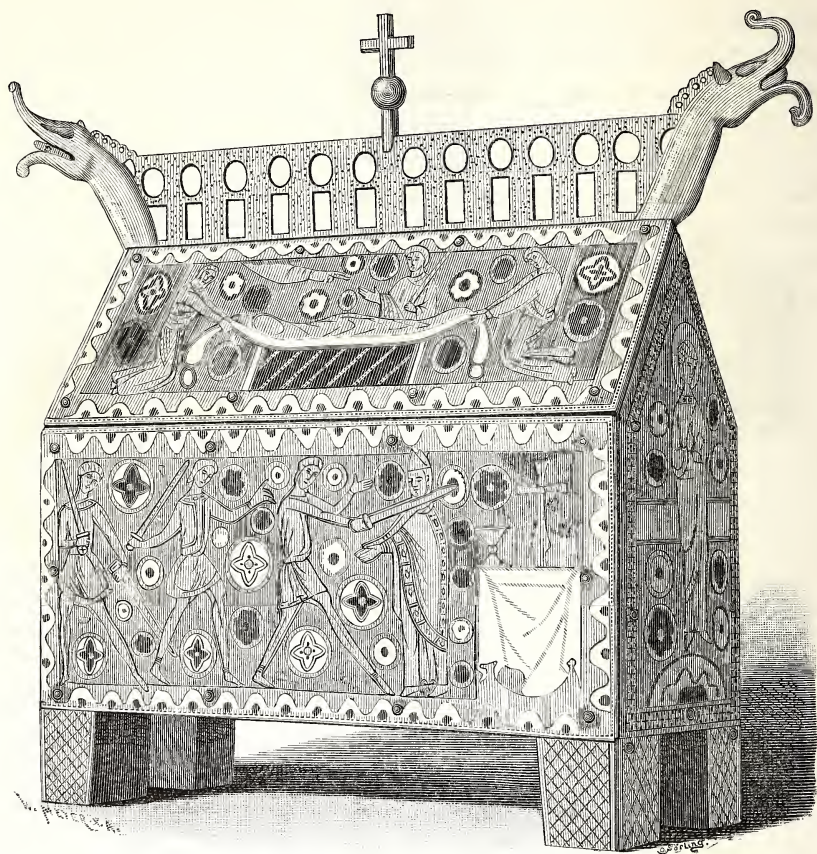

232. Delvis emaljeradt krucifix.

Fig. 232. Från Beffendals kyrka i Bohuslän (nu i Statens Historiska Museum).

¹ Jfr arbetet *Sammlung Johannes Paul*.

I det förra fallet är emaljen anbragt på bugtiga, i det senare på släta ytor. Andra olikheter i behandlingssättet förekomma. Icke alltid äro färgerna skilda af metallgränser, utan stöta omedelbart intill hvarandra, hvilket förutsätter en synnerlig noggrannhet i arbetet. Prof på sådant lemna fig. 234. Än var, då bildliga framställningar förekommo, figuren emaljerad, än botten, i hvilket senare fall figurens detaljer graverades. Än var figuren, såsom i allmänhet riktigast, alldeles

233. Emaljeradt relikvask.

slät, än gjordes hufvudet upphöjdt, såsom på den franska skålen i Duncfundet och på ett relikvask i Uppsala domkyrka, som kallas Arcimboldi relikvask, men är 300 år äldre än denne aflatskrämares tid¹ o. s. v.

Den franska emaljindustrin beherskade världsmarknaden intill medeltidens slut. Att denna industri ej kunde hela tiden hålla sig på samma

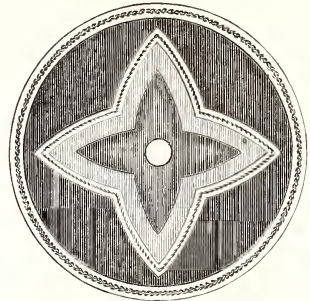
Fig. 233. I Trönö kyrka i Helsingland.

¹ Äfven detta relikvask har jag fåfängt sökt få flyttadt från ett mörkt och för allmänheten svårtillgängligt förvaringsrum i kyrkan till museets ljusa och för alla öppne salar.

ståndpunkt är naturligt: dels måste man blifva beroende af den förändring i smaken, som gjorde sig gällande inom andra områden, dels måste man, när nyhetens eller rättare friskhetens tid var förbi, snart försöka att på genvägar, med mindre besvär än förut, komma till ett skenbart lika godt resultat.

Benägenheten att på ett lättare sätt komma ifrån arbetets besvärigheter visar sig på ett ganska karakteristiskt sätt. Under den 'gamla, goda' tiden förfor man med den största noggrannhet, när man skulle begränsa de ytor, som vid ett föremåls öfverklädande med emalj skulle besparas: man var dervid angelägen, att emaljens gränslinie skulle sammanfalla med figurens. Sedan man hade kommit något in på 1200-talet hade man icke samma omsorg: man tecknade figuren hastigare och för att bespara sig det tidsödande arbetet att afpassa emaljens utbredning efter alla hennes yttersta kantlinier, lät man ett stycke metall vara qvar utanför sjelfva figuren.

Beroende af samtidens utveckling visade sig emaljtillverkaren derigenom, att hans figurer lösgjordes på en gång från det storartade, som den äkta romanska periodens gestalter hade och som man någon gång finner i den rhenländska emaljskolans alster, samt från den stelhet i hållning och det öfvermått i rörelse, som man oftare finner hos periodens mindre framstående verk. Äfven i emaljerne blir teckningen mjukare, formerna rundare, åtbörderna naturligare, det hela blir mycket täckt att se på, men med afsaknad af all naturlighet, ty man tecknade den tiden utan att se på föremålen, som man hade framför sig, nöjande sig med att ommodellera de gamle från gångna tider ärfde typerne.

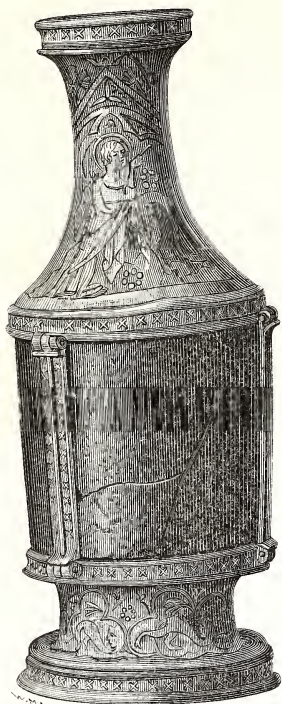
234. *Emaljerad yta.*

Ett prof på det begynnande 1300-talets emaljkonst lemnar fig. 235, som återgifver en med emaljeradt silfver delvis omsluten *ampula* i Uppsala domkyrka — alltför god att stå undangömd i den s. k. skattkammarens mörker: endast i klaraste belysning kan man urskilja de fina dragen.

Emaljtillverkningen var naturligtvis aldrig inskränkt till vestra Tyskland och vestra Frankrike, ehuru inom dessa två områden, från utgången af 1100-talet hufvudsakligen inom det senare, denna tillverkning drefs i stor skala. Hvarje duglig guldsmed förstod helt visst att tillverka emalj. En af skålarne i det år 1881 anträffade Duncfyndet (Gotland) visar sig otvifvelaktigt vara af gotländskt ursprung.

Fig. 234. Från ett relikskrin i Spånga kyrka, Uppland (nu i Statens Historiska Museum).

Under 1400-talet hade emalj tillverkningen förlorat all betydelse. Emaljen spelade den tiden en mycket underordnad rol: den fyllde små ytor för att bilda botten för en figur eller bokstaf eller för att angifva färgen af fälten i en vapensköld. Den tiden beherskades guldsmedens smak och verksamhet af de mönster, som den gotiska arkitekturen för honom framställde. I den nya stilens arbete med spetsgaflar, fialer, ros- och bågfönster, sträfpelare och sträfbågar, i all denna oroliga omgifning fanns för emaljernas lugna, mättade glans ej utrymme, och hade utrymmet funnits, hade ej emaljen, på gammalt sätt anordnad, der varit på sin plats.

235. Ampula med emalj.

NIELLO anbragtes ock, hufvudsakligen å silfver, ibland äfven på guld, för att genom färgvexling bestämdare framhålla figurerna i en teckning. Ordet är en italiensk förvrängning af det latinska *nigellum*, som betecknar något svart.

Enligt den föreskrift, som meddelas i Theophili *Schedula diversarum artium*, kap. 28 och 29, blandades niellomassan på följande sätt. Till två delar rent silfver togs en del ren koppar och allt lades i en digel; i ett kopparkärl lades bly (hälften så mycket som af kopparn) och något svafvel; en annan kvantitet svafvel lades i ett annat kopparkärl. När silfret och kopparn kommit i smältning, omrördes det med ett kol, det med svafvel smälta blyt hälldes deri och efter ny omröring med kol hälldes alltsammans till svaflet i det andra kopparkärl. När hela massan kommit i smältning, hälldes det ut i en jernform och uthamrades derjämte under vexelvis företagen upphettning. Den uthamrade niellon lades i ett stort och fast kärl, begöts med vatten och pulveriserades med tillhjälp af en hammare; det fina pulvret förvarades i gåspennor. Då niellon skulle anbringas, graverades i metallen, som skulle dermed prydas, de nödiga linierna, som fuktades med en lindrig boraxlösning och derefter jämnt fylldes med niellopulvret. Sedan föremålet blifvit satt på glödande kol, bragtes niellon i flytning. Sedan det hela svalnat, polerades det, så att silfret behöll sin färg, mot hvilken den blåsvarta niellon bildade en bestämd kontrast.

Niello var känd, ehuru under andra namn, af antikens guldsmeder och fann, när den romerske smaken börjat utöfva inflytande på de germanska folken, insteg hos dem äfven i Norden. Niello förekommer å föremål från vår tidigare järnålder och smaken för detta dekorations-sätt lefde qvar i Norden, sedan det romerska inflytandets dagar lyktats. På arbeten från den senare järnåldern, hvilkas inhemska ursprung är obestriddigt, förekomma omsorgsfulla nielleringar.

Äfven under medeltiden användes här niello, men så vidt de bevarade alstren af våre guld- och silfversmeder angifva, företrädesvis under medeltidens förra del. I Italien kom under 1400-talet nielleringen till ny heder och användes rikligt, men af den italienska skolans arbeten har, så vidt jag vet, intet, ifall det kommit till våra bygder, blifvit bevaradt, ej heller hafva de italienske niellerna hos oss framkallat några efterbildningar.

Som bekant är, tillverkas i vår tid niello-arbeten i Ryssland, förnämligast i staden Tula.

SIGILLTILLVERKNING. Sigillet spelade under medeltiden en vida större rol än nu: under en tid, då skrifkonsten tillhörde ett fåtal, men likvisst mången måste uttryckligen gifva tillkänna sin andel i en skrifven handling, skedde detta derigenom, att man under handlingen, på denna sjelf eller på en från hennes undre kant utgående remsa, tryckte sitt sigill. Ett ej besegladt bref hade den tiden samma brist på giltighet, som nu för tiden ej underskrifven handling.

236. Signet.

Att närmare redogöra för sätten att använda sigillen tillhör den sjette, att tala om sigillgravyren ur konstens synpunkt tillhör den sjunde boken. Här skall jag allenast nämna det, som står i direkt sammanhang med det handverksmessiga guldsmedsarbetet.

Att i Sverige — liksom i utlandet — sigillen graverades af guldsmeder, antydes i en och annan urkund. Så t. ex. berättas i en handling af år 1404, huru en person lät en guldsmed i Köping 'gräfvä' ett insegel.

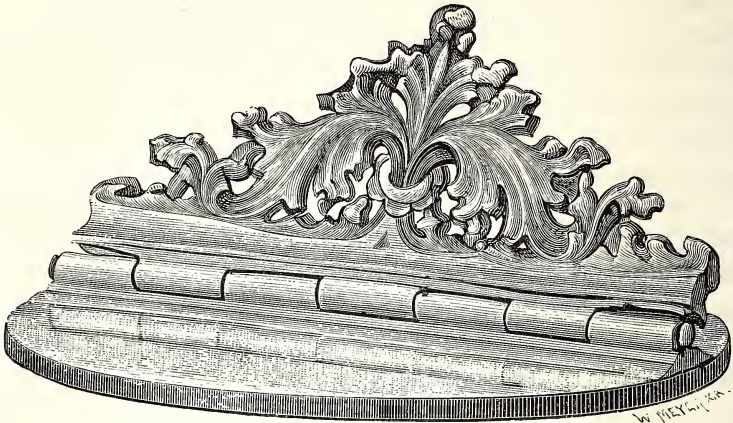
Inseglet visade vanligen en midtbild, stundom ersatt af en bokstaf eller bomärke, samt dessutom en inskrift, angifvande egarens namn, ibland äfven hans samhällsställning. Formen vexlande, såsom jag får tillfälle att visa i den sjette boken.

Vanligen graverades i koppar eller silfver. Sjelfva inseglet var naturligtvis skifförmigt. Det måste, för att kunna användas, på ryggsidan hafva något utsprång, medels hvilket det kunde skötas af handen. Sådana personer, som ofta behöfde begagna sitt sigill, buro det på sig

och då var ryggsidans utsprång ofta så formadt, att deruti kunde trädas ett snöre, som fästes t. ex. vid bältet.

Ryggsidans utsprång var af vexlande beskaffenhet.

Den enklaste formen har vid den ena kanten en uppstående liten, rundad flik med ett rundt hål, genom hvilket ett snöre kunde bekväm-

237. *Signet.*

ligen trädas (fig. 236). Ibland har denna flik en fortsättning i form af en låg öfver midten löpande list.

238. *Signet.*

Då man hade lagt ett signet af detta slag på vaxet, i hvilket aftrycket skulle göras, var det för- enadt med en viss svårighet att af detsamma göra ett godt aftryck: höll man mellan fingrarna den upp- stående fliken och tryckte ned signetet, måste af- trycket blifva tydligare i den ena kanten än å den öfriga ytan — en olägenhet, som naturligtvis blef större, ju större signetet var. Trycket måste komma rätt uppifrån och verka så jämnt som möjligt på hela ytan.

På tvänne sätt sökte man vinna detta syfte. Man lät en rygg gå tvärt öfver signetets baksida och lät från denna uppstiga ett fast hand- tag eller man fäste handtaget med gängor vid ryggen, så att det kunde vikas ned, hvarigenom signetet, när det icke begagnades, tog så litet utrymme som möjligt. Två prof äro här afbildade. Det ena, fig. 237, visar baksidan af det svenska signet, som det fosterländska partiet i Sverige lät göra under resningen mot k. Erik af Pommern, det andra, fig. 238, visar ryggsidan af ett adligt silfversignet.

Fig. 237. Ryggsida med handtag af det svenska nationela signetet af år 1435 (i Statens Historiska Museum).

Fig. 238. Ryggsida af ett signet från 1400-talet (i Statens Historiska Museum).

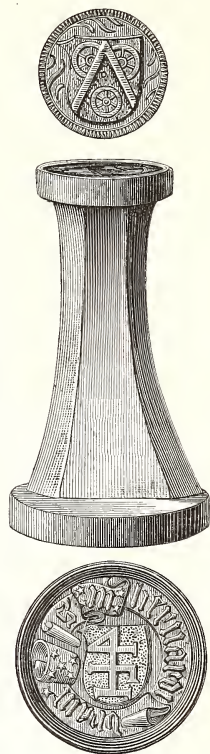
Det fasta handtaget hade oftast en konisk eller nästan konisk form och afslutades upptill af en knapp eller ett ornament; det senare var ofta försedt med ett hål, den förre hade stundom formen af ett mindre signet, i hvilket hufvudsignetets midtbild eller annat för signetets egare betecknande märke var anbragt (fig. 239).

GULDSMIDETS UTVECKLING. Inom utlandets guldsmede under den börjande medeltiden uppenbara sig från början flere element af olika ursprung: vi hafva att anteckna dels det germanska, sådant detta visar sig karakteristiskt för de alammanska, burgundiska, frankiska o. s. v. grafälten — beslägtade former visa sig hos oss i den slutande tidigare järnålderns arbeten —, dels det romerska, som utöfvade ett starkare eller svagare, men ingenstädes oansenligt inflytande på de nybildade germanska samhällena, dels det byzantinska, som än verkade direkt på en del germanska stammar, än på den germanska kultur, som bar prägeln af en tidigare romersk inverkan.

Huru olika förhållandena gestaltade sig i utlandet och i Sverige, kan följande rätt egendomliga företeelse på ett ganska bjärt sätt lägga i dagen. Hos oss efterföljdes den tidigare järnålderns slutperiod — den af de danske arkeologerne s. k. mellanjärnåldern — af den senare järnåldern, hvars kultur visar sig i många afseenden mycket skiljaktig, och på denna följer den under starkt inflytande från utlandet tillkomna medeltidskulturen. I utlandet deremot öfvergår den kultur, som motsvarar mellanjärnåldern, i medeltidskulturen. I Norden finnes således ett mellanled, som i utlandet saknas.

På en utförligare framställning af de utländska förhållandena kan jag naturligtvis icke inlåta mig här. Jag får nöja mig med att lemna några antydningar.

Den slutande tidigare järnåldern hos oss röjer stor förkärlek för ytor, å hvilka förekomma mellan smala guldribbor och å ett underlag af finrutigt guldbleck färgade stenar eller i deras ställe färgade glasbitar. Samma smak uppenbarar sig inom de motsvarande germanska kulturformerna i mellersta och vestra Europa och der fortlevde den ännu

239. *Dubbelsignet.*

under medeltidens början. Det i det föregående omtalade schweiziska klostret Saint Maurice d'Agaune eger ett relikskrin, hvars ena långsida och båda kortsidor upptagas af granater samt blå och gröna glasstycken, lagda på rutade gulds kifvor samt omslutna af ovanligt tjocka guldväggar, hvilka — i olikhet med den tidigare tekniken såväl i utlandet som hos oss — gjorts högre än de infattade styckena och med hammarslag tillplattats åt båda sidor, för att bättre hålla kvar stenar och glasbitar. Enstaka större stenar (obearbetade eller kamcer), i bredare infattning, förekomma.¹ Under den merovingiska tiden torde en en dryg del af de kostbaraste arbetena hafva förfärdigats för kyrkor och kloster. Konstslöjden idkades den tiden med ifver och skicklighet af de andlige, äfven af sådane, som inom kyrkan intogo en hög ställning. Mest känd af desse är den hel. Eligius (*Eloi*). Han hade studerat guldsmedsyrket i Limoges, blef sedan guldsmed och myntmästare hos kk. Klotar II och Dagobert. På ett gods, som han erhållit af konungen, anlade han ett kloster, i hvilket samlades ganska många 'handverkare, förfarne i hvarjehanda konster'. Efter k. Dagoberts död upphöjdes Eligius till biskop af Noyon och Tournai. Äfven som sådan sysselsatte han sig med guldsmedsarbete. Han afled år 663.

Vår slutande tidigare jernålder visade tydliga ansatser till en högre utveckling, visade till och med benägenhet att försöka sig inom de bildande konsternas område. Men hos oss fick ej denna tids kultur genom beröringen med och genom lån från andra, högre stående kulturformer förmåga att med jättesteg gå framåt.

Ur den merovingiska tidens kultur utvecklade sig den karolingiska, hvilken, medveten om sin ställning och sin höga uppgift, sökte främja sin fortgång genom systematiska lån från antiken, från den byzantinska odlingen samt från det arabiska elementet så i Österlandet som i Spanien. Vittnesbörd om dessa i ganska väsentlig mon bestämmande sidoinflytanden lemnas såväl af historien, som af de till vår tid bevarade alstren af periodens konstslöjd.

Den karolingiska konstslöjden synes icke hafva utöfvat något mäktigare inflytande på den svenska. Vi veta, att den hel. Ansgar, sänd af karolingen Ludvig den fromme, kom till våra bygder för att vinna Svenskarne för kristendomen, vi veta att förbindelser funnos mellan Björköstaden och det inom karolingiskt område liggande Dorestad. Också äro på Björkö flere karolingiska mynt funna, men annorstädes i Sverige äro de sällsporda. För Sverige betydde den tiden vida mera den genom handeln förmedlade bekantskapen med Arabernas smak, åtminstone hvad angår bearbetningen af de ädle metallerne.

I Tyskland gestaltade sig vid denna tid förhållandena något olika mot i Frankrike. Det är dock ej fullt rätt att i detta sammanhang

¹ Aubert, *Trésor de l'abbaye de Saint-Maurice d'Agaune*, s. 141, pl. XIII, XIV.

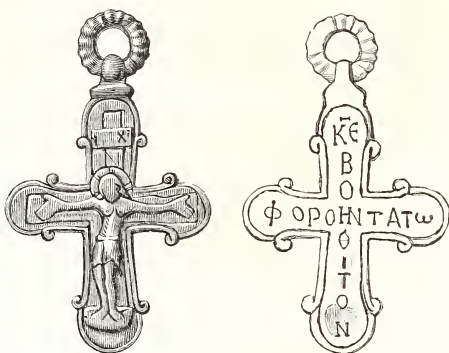
tala om Tyskland, alldenstund inom det vida område, som detta namn betecknar, utvecklingen ingalunda var öfverallt densamma. Mest framskriden var odlingen i de vestliga områdena, i hvilka förutsättningarna för odlingen voro lika de franska: äfven der hade Romarne funnit före sig ett galliskt element, redan då uppblandadt med ett germanskt, äfven der hade romerske städer blomstrat. Det arabiska inflytandet var dock helt visst mindre i Tyskland.

Deremot har en historisk händelse bidragit att bringa det byzantinska inflytandet till stor heder i Tyskland. Kejsar Otto II förmäldes år 972 med Theofanu, dotter af den byzantinske kejsaren Romanos II. Från sin uppväxttid i det praktälskande hofvet vid Bosporens strand medförde hon ett lifligt tycke för konst och konstslöjd, liksom hon för öfrigt från hemmet förde med sig mångt alster af dess rikt utvecklade konstnärsskap. Byzantinske handverkare och konstnärer inkallades till Tyskland, der de åstadkommo hvad vi må kalla en tidig renässans.

Theofanu, tidigt vorden enka, hade såsom förmyndarinna för sonen Otto III tillfälle att utöfva ett ganska stort inflytande inom det tyska riket. En af hennes förtroendemän var den fromme biskopen i Hildesheim Bernvard, som blef den unge Ottos lärare. Bernwards samtida biograf omtalar dennes rika verksamhet som

byggmästare, målare, bildhuggare, mosaist, guldsmed — 'det fans ingen konst, som han ej försökt'. I sitt biskopliga palats anordnade han verkstäder, i hvilke han dagligen, undervisande och hjälpande, granskade de pågående arbetena. Sine unge lärjungar förde han med sig till hofvet eller sände dem ut på studieresor. Flere arbeten, utförda af Bernvard sjelf, finnas ännu i behåll. Han var, såsom redan blifvit nämnt, samtidigt med Olof skötkonung.

Vi behöfva blott sammanställa desse två, biskopen i Hildesheim och vår Olof, hvar och en med sin tids och sitt lands konstslöjds alster vid sidan, för att få en liflig föreställning om olikheten mellan den gamla svenska odlingen i Sverige, som visserligen icke är att förakta, och den medeltidskonst, som blomstrade i mellersta Europa. Dessvärre kan jag ej här framlägga prof på det tyska och franska guldsmedsarbetet under denna tid. Om dess blomstring, om dess många hjälpmedel och

240. Byzantinskt guldkors.

rikt utvecklade arbetssätt gifves oss ett talande vittnesbörd i Theophili redan ett par gånger anförda *Schedula diversarum artium*.

Byzantinska föremål hafva visserligen kommit till Sverige, t. ex. det fig. 240 afbildade guldkorset, som å baksidan har en grekisk inskrift, och den fig. 241 afbildade silfverbullan med två byzantinska bilder med niellokonturer. Äfven finner man silfverkors med Christusbild, som uppenbarligen haft byzantisk förebild — ett sådant är afbildadt fig. 242. — Men något byzantiskt inflytande, som bestämde utvecklingens gång, förekom icke hos oss.

241. Byzantinsk silfverbulla.

242. Silfverkrucifix.

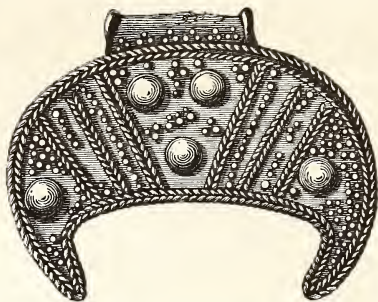
Kristendomen beredde den utländska medeltidskonsten inträde i Sverige. Det dröjde dock någon tid, innan hon fick hos oss verkligt insteg. Den tid, som följde efter våre två förste kristne konungars, Olofs och Anunds, är mycket dunkel. Frånvaran af historiska vittnesbörd låter oss ana en stor förvirring, måhända framkallad af den jäsnings, som införandet af det främmande religiösa elementet framkallade inom alla förhållanden. Antydningar finnes om strider och örlig — tiden var uppenbarligen ej gynnsam för de fredliga idrotternas utveckling. Men när mörkret åter försvinner, då varsna vi Sverige vunnet för medeltidens väsende, ehuruval en tid måste förgå, innan detta hos oss vann full gestaltning.

Vi skola nu se till, huru arbetet i ädel metall, liksom ock det konstnärliga arbetet i koppar utvecklade sig genom vår medeltids skeden.

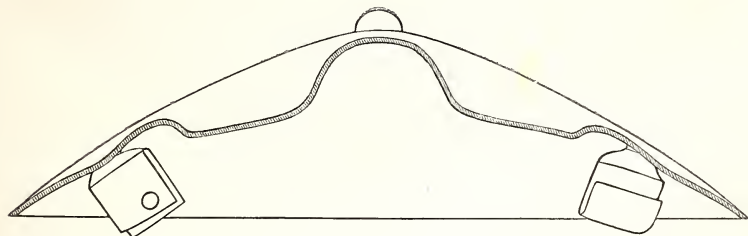
Först hafva vi då att uppmärksamma en öfvergångens tid, under hvilken tydliga påminnelser om den gamla smaken, om de förra mo-

tiven förekomma. Det finnes i Statens Historiska Museum några betydande och en del smärre fynd, som tillhöra denna tid.

Ett af de förra hittades år 1836 vid Allmänninge i Valbo socken, Gestrikland. Helt få mynt förekommo i detta fynd, men af dem är ett mycket upplysande med afseende på skattens nedgräfnings-tid. Det är nämligen präg-

243. Hängsmycke.

244. Silfverspänne.

Fig. 243 och 244. Originalen funna samman med originalen till fig. 241 och 242 (Statens Historiska Museum).

Hildebrand, Sveriges Medeltid 1.

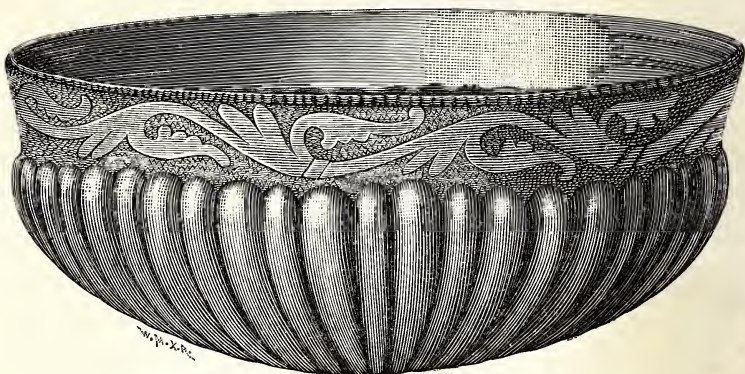
ladt för k. Vilhelm eröfraren och således kan skatten ej hafva anförtrots åt jordens skydd, förr än denne år 1066 upphöjts till Englands konung och hunnit som sådan prägla mynt, hvilka dessutom behöft någon tid för att från hemlandet komma till en nordlig bygd i Sverige.

I detta fynd, som derföre med fog kan hänföras till slutet af 1000-talet, förekomma, jämte annat, en halsring, lik den fig. 78 afbildade, ett hängsmycke fig. 243, fyra stora kupiga spännen med filigransirater, af hvilka ett är här afbildadt fig. 244 och den barbariska kopian af en byzantinsk krucifix fig. 242 — allt af silfver.

Mest karakteristiska äro de fig. 243 och 244 afbildade föremålen med släta ytor, som

245. Nielleradt silfver.

246. Silfverskål.

247. Silfverskål.

Fig. 245. Originalt funnet vid Liffride, Lärbro sn, Gotland; slutet af 1000-talet (Statens Historiska Museum).

Fig. 246 och 247. Originalen, funna i norra Uppland, förvaras i Statens Historiska Museum; slutet af 1000-talet.

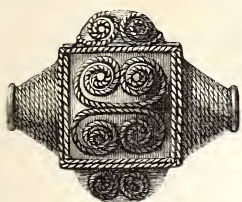
delvis drivvits, hvarigenom en rik omvexling i utseende vunnits, samt ett ymnigt användande af gröfre och finare korn, trådar, snodder och veckade band af silfver, hvilket allt medels lödning fästs vid ytan.

En silfverskatt anträffades år 1863 vid Liffride i Lärbro socken på Gotland, äfven denne innehållande ett mynt af k. Vilhelm eröfraren. Af föremålen i denna skatt är ett här afbildadt, fig. 245, för att visa det rikliga användandet af niello.

I Elfkarleby socken hittades år 1717 under omständigheter, som icke finnas uppgifna, fyra silfverskålar i drivvet arbete samt tretio-två stora silfverperlor. Två af skålarne samt en skålbotten och sex perlor äro här afbildade fig. 246—254. Bladrankan i skålen fig. 246 har niellade konturer, perlorna röja i motiv och teknik stor frändskap till det fig. 244 afbildade spännet från Gestrikland. Perlorna, i sitt slag bättre än skålarne i sitt, äro kraftigt hållna. Några mynt

248. Botten af en silfverskål.

249.

250.

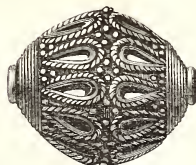
251.

252.

253.

254.

Silfverperlor.

hittades visserligen icke samman med dessa föremål, men deras sammanhörighet med ifrågavarande grupp är omisskänlig.

Sommaren år 1881 hittades vid Hejslund i Hafdhems socken, likaledes på Gotland, en silfverskatt, som, ehuru ej beledsagad af tidsangifvande mynt, måste omtalas i detta sammanhang. Fig. 255—269

Fig. 248—254. Originalen funna i norra Uppland, förvaras i Statens Historiska Museum; slutet af 1000-talet — jfr fig. 246 och 247.

visa de olika typerna: två armringar, den ene med djurhufvudformade ändar, en fingerring, två kullriga bergkristaller infattade i filigranprydt silfver, nio perlor och ett hängsmycke af silfverbleck med filigransirater. Armringar voro under den hedna tiden mycket vanlige i Norden, men äro under den europeiska medeltiden ganska sällsynte;¹ de två armringarne

255. Armring af silfver.

ganska många fingerringar af detta slag.²

i detta fynd, jämte andra omständigheter, hänföra det till medeltidens begynnelse i vårt land. Fingerringen fig. 257 påminner visserligen, hvad utseendet beträffar, om de flätade hals- och armringar samt gördlarne från den hednatidens slutperiod (jfr fig. 77, 78, 81), men synes icke hafva kommit på modet förr än i början af medeltiden. I Statens Historiska Museum finnas

256. Armring af silfver.

Fig. 255 och 256. Originalen, funna på Gotland, nu i Statens Historiska Museum; slutet af 1000-talet.

¹ Viollet-le-Duc säger, *Dictionnaire du mobilier* del 3 s. 68: »våre galliske förfäder buro armringar, äfven Merovingerne smyckade sig med sådana, men medeltiden synes icke hafva bevarat detta bruk, icke ens för kvinnorna.» En armring (*armilla*) omtalas i en svensk urkund af år 1283. Ett armband af guld är afbildadt fig. 280.

² Ett exemplar, som i följd af fyndomständigheterna måste hänföras till den hedna tiden, är förut afbildadt fig. 93.

Till denna grupp hafva vi ock att hänföra Vårby-fyndet, afbildadt pl. 1 och 2 i andra häftet af *Teckningar från svenska Statens Historiska Museum*. Med hänvisande till detta verk, nöjer jag mig med att här återgifva en teckning (fig. 270), i hvilken jag velat visa, huru en del af de i fyndet förekommande föremålen varit använda för att pryda ett bälte: dels påsydda fyrkantiga bitar, dels från dem nedhängande smycken.

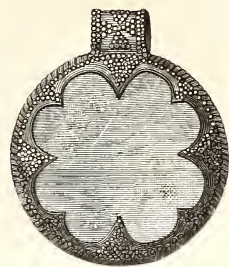
257. Fingerring af guld.

260.

258.

259.

Hängsmycken, kristall och silver.

261.

262.

263.

264.

265.

266.

267.

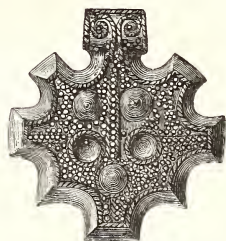

268.

Silfverperlor.

Beslagen visa en ornamentik, som är för den hedna tidens silfverarbeten främmande. Af hängsmyckena stå de, hvilkas utseende visas af fig. 271 och några med dem beslätade, i närmaste sammanhang med den föregående tidens ornamentik, under det de, hvilkas utseende angifves af fig. 272 — pressade, niellerade och förgyllda — äro af medeltidsart. Bland dessa hängsmycken förekomma äfven arabiska mynt, men den å dem anbragta förgyllningen vittnar om en senare tids smak.

Då från en och samma tid flere skatter kommit i dagen, ligger det nära till hands att fråga, om under den tid, till hvilken de höra, särskilda anledningar funnos till gömmande af skatter. I detta fall är

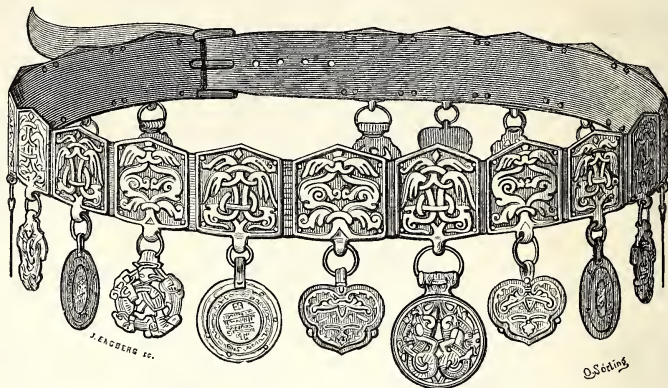

269. Hängsmycke af silver.

svaret lätt funnet. Samtliga dessa skatter tillhöra slutet af 1000-talet, den stenkilska ättens och hennes närmaste föregångares tid, hvars oroliga karaktär nyss påpekades.

Vi gå nu ett steg framåt i tiden.

Statens Historiska Museum eger en rik grupp af smycken innehållande skatter, hvilke, på grund af de stundom beledsagande mynten, måste hänföras till 1100-talets senare och 1200-talets förra del, d, v. s. till den romanska stilens blomstringstid, till — ifall vi vilja använda

270. Bälte med beslag.

271.

272.

Hängsmycken af silver.

en historisk term — den tid, då de sverkerska och erikska ätterna vaxelvis innehade den svenske tronen. De viktigaste fynden äro afbildade i nyss nämnda planschverk, andra häftet pl. 5—7. Några särskildt karakteristiska föremål äro här återgifna fig. 273—278.

Vid Alfvidsjö i Högby socken på Öland hittades år 1844 en silfverskatt, här representerad af fig. 273—275. Den första af dem visar ett

Fig. 270. Beslagen och hängsmyckena, funna i Södermanland, förvaras i Statens Historiska Museum; bältet af mig konstrueradt.

Fig. 271 och 272. Detaljer från fig. 270.

rundt spänne med upphöjdt midtparti samt pålödda trådar och korn af silfver; trådarna äro böjde så, att de bilda ett romanskt bladmönster,

273. Silfverspänne med filigran.

274. Silfverspänne med niello.

275. Silfverspänne med niello.

dock något förkrympt och på sina ställen afbrutet. Synnerligen kraftig

Figg. 273—275. Originalen funna på Öland, förvaras i Statens Historiska Museum; slutet af 1100-talet.

är infattningen, bildad af två åt motsatta håll vridna, skarpkantiga snodder. Detta smycke vittnar om en äldre förebild, som saknat de här förekommande bristfälligheterna. De två andra smyckena äro släta, med graverade bilder, å det ena ett fantastiskt, månghöfdadt djur, från hvars stjertdel utspringer ett blad — ett tecken för den nya tiden och den nya smaken —, det andra med en något vanställd bild af Guds lam med korsfanan. Å dessa två förekommer niello, å den förre har bottenskifvans kalhet häfts genom ingraverade fina och täta zigzaglinier. För vinnande af samma syfte plögade man ock fylla bottnen med tätt intill hvarandra anbragta små och fina cirklar eller med täta hvarandra korsande linier eller med parallela afbrutna linier o. s. v. Till fyndet höra vidare tre andra runda smycken, ett par fingerringar, nitton perlor

276. *Silfverspännen.*

af silfverbleck med filigransirater samt 940 mynt, små och tunna, de flesta tvåsidiga (s. k. halfbrakteater), några ensidiga med de i otaliga variationer återkommande framställningarna af en kyrkgafvel och ett rikt stjernornament.

År 1872 hittades i en af gammalt odlad åker under Tingby i Dörby socken nära Kalmar ett nära multnadt oxhorn och i detta en silfverskatt, innehållande fingerringar, söljspannen, runda silfversmycken med filigransirater eller niello, två prydda med bergkristaller — det ena är här afbildadt fig. 276, ett par örringar samt inemot 4,000 mynt, half-

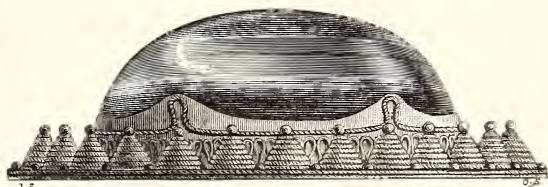
Fig. 276. Originalt, funnet i Kalmar län, förvaras i Statens Historiska Museum; slutet af 1100-talet.

brakteater eller verkliga brakteater, de flesta af samma typ som nyss omtalades, några bärande bilden af ett lejon eller ett dubbellingigt kors.

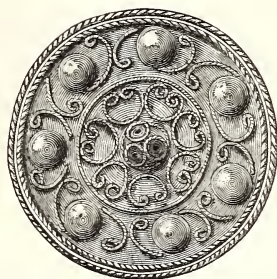
I samma trakt, vid Gräsgärde i Arby socken, hittades år 1866 en mindre skatt, hvars förnämsta föremål är den här afbildade ovala bergkristallen med silfverinfattning (fig. 277). Omkring ett hundra till fyndet hörande mynt äro af samma slag som de i de två nyss omtalade fynden förekommande. Karakteristisk för detta smycke är den af spiral-lagd tråd bildade ring, som omsluter kristallen, hvilken ring å figuren är nästan alldeles bortskymd af den yttre ornamenttraden.

Till slutet af den period, med hvilken vi nu sysselsätta oss, höra de två silfverprydnaderna fig. 279 och 280, som vid Eskilstuna hittats samman med mynt präglade för k. Knut länge d. v. s. under början af 1230-talet.¹

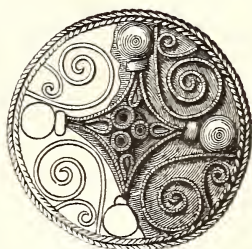
Dessa och några andra fynd bilda en väl begränsad grupp, inom hvilken vi, om vi anställa en jämförelse med den föregående, icke märka något bestämdt utprägladt nytt, men en del af det gamla har kommit ur bruk och formgifningen har mera iklädt sig medeltidsart. Olikheter mellan de två grupperna äro allenast de, som uppenbara sig mellan de tidigare och de senare alstren af en och samma ostörda

277. Silfverinfattad bergkristall.

[278.

279.

Silfverspäne.

utveckling. Med afseende på den förra gruppen har jag icke ens ansett mig behöfva till besvarande upptaga frågan, huruvida dess föremål äro af inhemsk eller främmande upprinnelse. Det har synt mig obehöfligt att afhandla detta ämne, då denna grupp står i närmaste sammanhang med det silfverarbete, som utmärker den slutande hedna tiden och som, efter hvad jag tror mig hafva annorstädes bevisat, med billigt erkännande af lån från början såväl i tekniskt hänseende som

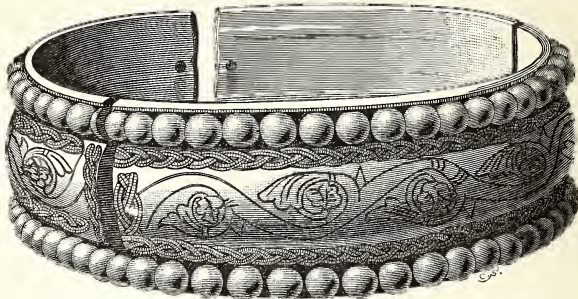
Fig. 277. Originalen, funnet i Kalmar län, förvaras i Statens Historiska Museum; slutet af 1100-talet.

Fig. 278 och 279. Originalen, funna i Södermanland, förvaras i Statens Historiska Museum; början af 1200-talet.

¹ En gång för alla må här anmärkas, att när ett föremål hänföres till 1100-talet, slutas icke med nödvändighet den period, till hvilken det kan hänföras, med den 31 december 1199. Stilriktningarna kunna emancipera sig från den veder-tagna kronologiens århundraderäkning.

med afseende på motiv, vara i hufvudsak inhemsk. Med afseende på den nu i fråga varande andra gruppen af vår medeltids silfverarbeten anser jag mig deremot böra till besvarande upptaga spörsmålet om härkomst, alldenstund frågan här ter sig något olika. Här hafva vi nämligen för ögonen mycket, som är af bestämd medeltidskaraktär. Detta nya förhållande gör det nödigt att söka utröna, huruvida äfven under den nya tingens ordning de svenske arbetarne förstodo att återgifva och sjelfständigt behandla de främmande motiven.

Fullt afgörande bevis äro i denna fråga svåra, ja för närvarande omöjliga att finna, då intet af alla de till grupperna hörande föremålen är försedt med ett otvetydigt vitsord om dess upprinnelse. Vi må derföre väga sannolikhetsskälen, och de synas mig tala snarare för inhemsk än för utländsk härkomst. I tekniskt hänseende finnes hos dessa föremål intet, som icke den föregående tidens silfversmeder hade mäktat åstadkomma. För inhemsk upprinnelse talar den ymniga förekomsten af dessa smycken med deras gemensamma stil, deras sammanhang, till

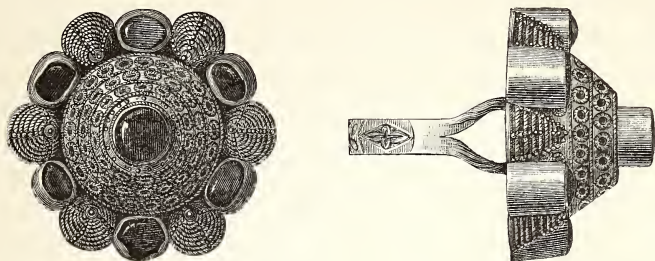
280. Guldarmband.

en del, med den föregående utvecklingen, samt orimligheten att på en period med flitigt och skickligt öfvadt silfverarbete skulle följa en annan, som i detta afseende icke skulle hafva något att uppvisa, då, såsom här är händelsen, minnen från denna tid verkligen finnas i behåll. Det är emellertid visst, att de inhemske arbetarne under den ifrågavarande gruppens tid rönte ett bestämdt inflytande utifrån. Alldeles samma smak för grofva filigranornament, för ranklikt böjda trådar, för dämpande af bottenytans glans, för åstadkommande af omvexlingen genom att här och der anbringa stenar o. s. v. uppenbarar sig i utländska arbeten från samma tid. Man jämföre t. ex. med denna grupp ett ciborium, tillhörigt kyrkan Saint-Omer i nordöstra Frankrike, afbildadt i Didron Ainės *Annales archéologiques* del XIV.

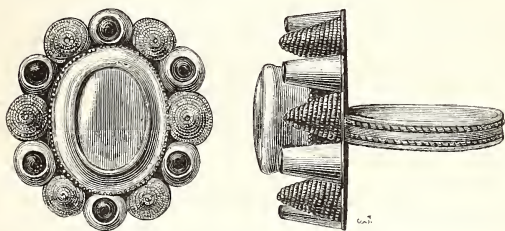
Till samma tid, slutet af 1100- och början af 1200-talet, höra andra i Sverige funna smycken, som icke stå de hittills meddelade formerna

Fig. 280. Originalt, funnet i Vestergötland, förvaras i Statens Historiska Museum; omkr. år 1200.

lika nära. Till det kunna vi räkna det fig. 228 och 229 afbildade guldspännet, som bevarar något af den form, som utmärker den senare gotländske jernalderns stora bågspännen, det här fig. 280 afbildade armband af guld med en niellotecknad ranka af rent romansk stil, finger-ringarne fig. 281 och 282, med koner af spirallagd tråd kring ett midtföremål — alldeles som på smycket fig. 277. De många bucklorna å armbandet bringa det närmare denna tids föremål än den följande periodens.

281. Fingerring.

282. Fingerring.

283. Silferskål.

Att främmande arbeten under denna tid inkommo i landet är visst; några af dem hafva blifvit ända till vår tid bevarade. Till dem höra

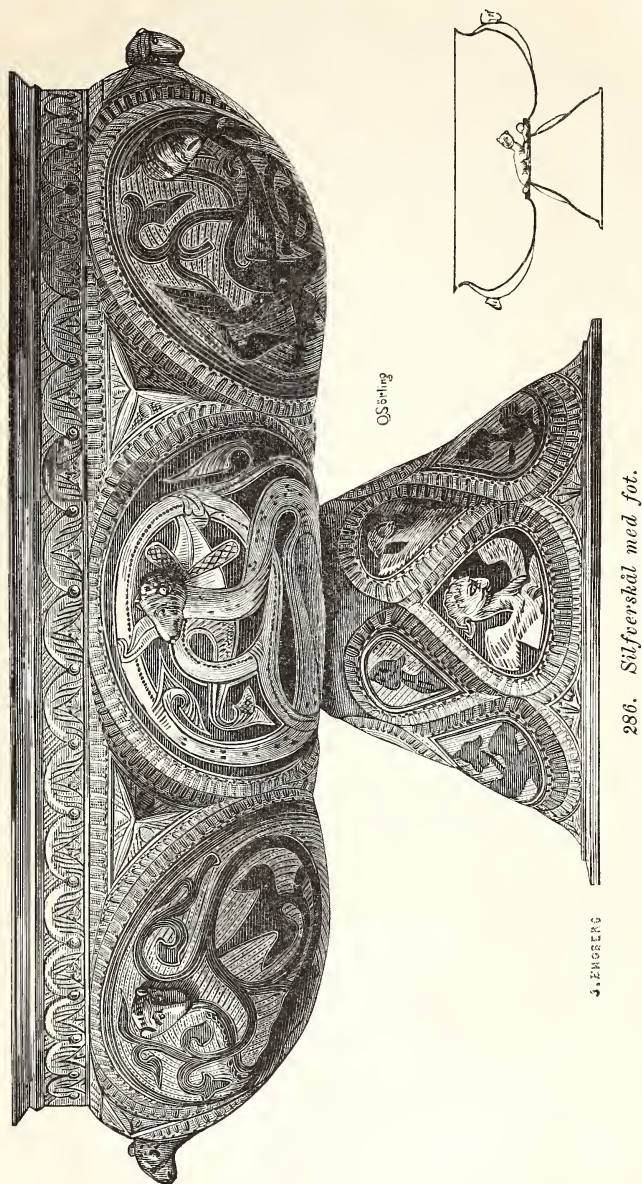
Fig. 281 och 282. Originalen, funna på Gotland, förvaras i Statens Historiska Museum; omkr. år 1200.

Fig. 283. Originalen, hörande till Dunefyndet, förvaras i Statens Historiska Museum; början af 1200-talet.

284. *Botten af fig. 283.*285. *Del af yttersidan af fig. 283.*

Fig. 284 och 285. Originalen, hörande till Dunefyndet, förvaras i Statens Historiska Museum; början af 1200-talet. — Jfr fig. 283.

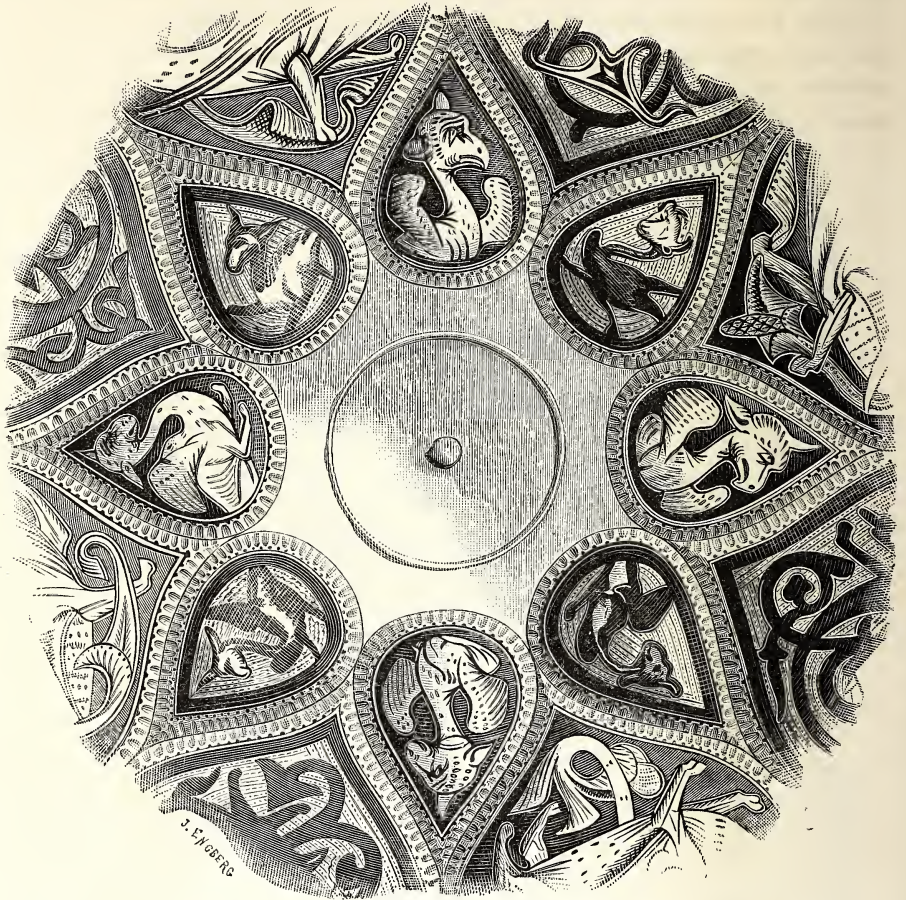
de två här afbildade silfverkärnen, båda ur det märkliga Dunefyndet. Det ena (fig. 283—285) är skålformigt, med en karakteristisk grupp af ett lejon kämpande med en drake i bottnen och med yttersidan om-

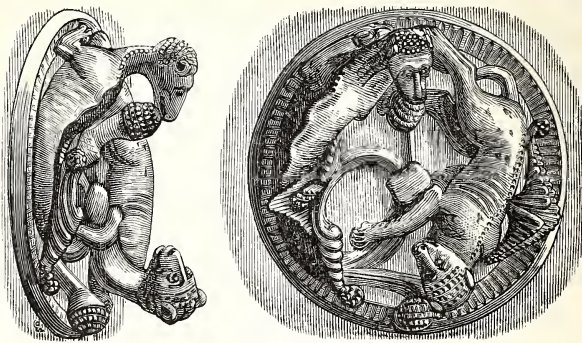
sluten af ett förgylldt nätverk med ornament i så rik vexling, att samma motiv icke förekommer på mer än ett ställe. Det andra (fig. 286—288),

Fig. 286. Originalt hörande till Dunefyndet, förvaras i Statens Historiska Museum; början af 1200-talet.

en skål på fot, sannolikt ett franskt arbete, med rik dekoration, med förgyllning och med emalj, af hvilka dock nu endast spår finnas i

287. Silverskål, undersida.

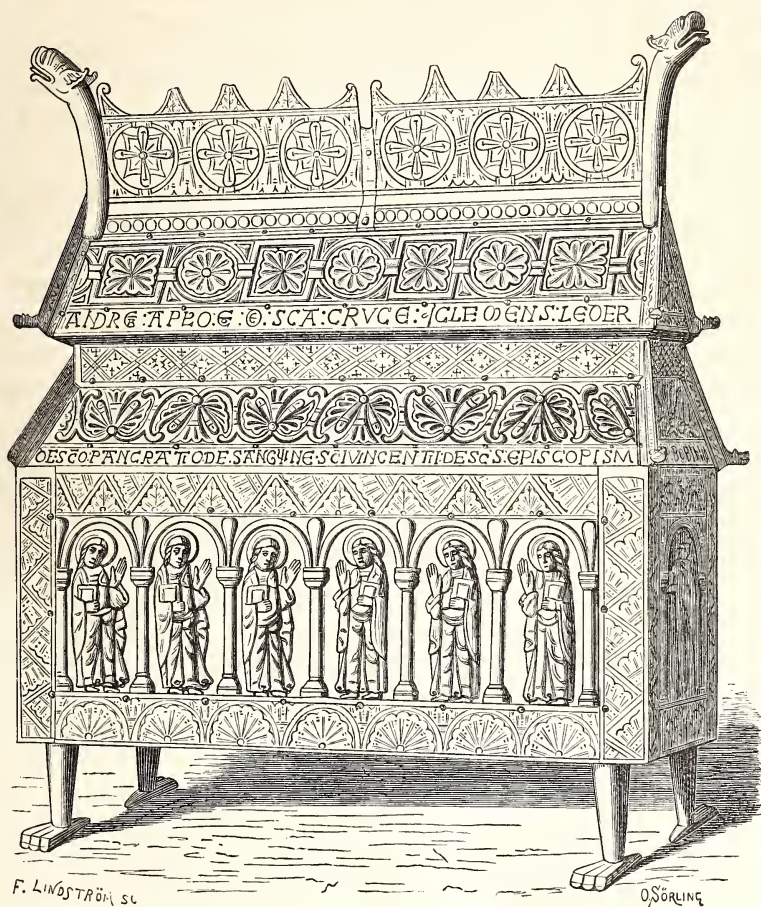

288. Midtornament i skålen.

Fig. 287–288. Originalen hörande till Dunefundet, förvaras i Statens Historiska Museum; början af 1200-talet. — Jfr fig. 286.

behåll. Denna skål torde böra hänföras till början af 1200-talet. Till de främmande arbetena få vi äfven räkna öfriga emaljerade föremål, af hvilka två prof i det föregående meddelats (fig. 233 och 239).¹

Ett högt begrepp om förmågan under ifrågavarande tid att bearbeta kopparen medels drifning erhålla vi genom att gifva akt på det antemensale, som till Statens Historiska Museum förvärfvats från Broddestorps kyrka i Vestergötland samt på det relikskrin, som museet er-

289. Relikskrin af drifven och förgylt koppar.

hållit från Eriksbergs kyrka i samma landskap, hvilket är här afbildadt fig. 289. Om vi dertill lägga, att i Skara museum förvaras ett relikskrin af enahanda slag från en annan kyrka inom landskapet, måste vi anse Vestergötland vara i detta afseende väl representeradt.

Fig. 289. Efter original i Statens Historiska Museum; 1100-talet.

¹ Ett emaljeradt skrin från samma tid är afbildadt i den illustrerade *Sveriges historia* del 1 fig. 526.

Ett antemensale, liknande det från Broddetorp, förekommer i en skånsk kyrka och flere hafva från danska kyrkor samlats i Köpenhamns fornsaksmuseum. Jag har varit benägen att i dessa föremål se alster af rhenländsk konst, men det ser ut, som om man, på grund af deras talrikhet i Norden, sammanställd med frånvaran af enahanda arbeten i utlandet, skulle vara berättigad att tänka på nordisk upprinnelse — en tanke, som icke heller är främmande för tyske forskare. På antemensalet från Broddetorp förekommer jämte förgyllning brun färgläggning å vissa delar af kopparen.¹

Ett antemensale snarlikt de ifrågavarande menas måhända, när det i den till Vestgötalagen fogade förteckningen öfver Vestergötlands biskopar berättas, att 'den gode biskop Bendikt (senare hälften af 1100-talet) lät göra taflan före högaltaret.'

Den bibel, som samme biskop Bengt skänkte sin domkyrka i Skara, köpte han i England. Från Vallentuna kyrka i Uppland har till Statens Historiska Museum räddats en messbok, beledsagad af ett calendarium från år 1198; kalendariet är skrivet i England, att döma efter de oskäligt många deri förekommande namnen på engelska helgon, eller kopieradt efter ett engelskt original.² Vår kyrkohistoria omtalar andra förbindelser med England under denna tidiga period. Två af biskop Bengts företrädare, Rikolf och Hervard, uppgifvas i den nyss anförda biskopslängden hafva varit Engelsmän. Af samma nationalitet sägas Södermanlands apostel Eskil, Vestmanlands apostel David, Uppsälambiskopen Henrik, Erik den heliges samtida, hafva varit. En annan främjare af kristendomsverket i Södermanland, Botvid, var, enligt legenden, visserligen af svensk börd, men blef under en handelsfärd till England omvänd till kristen tro.

Under det engelska mynt, präglade under de första sju decennierna af 1000-talet, äro ytterst allmänna i svenska fynd, äro engelska mynt i fynden från 1100-talet ytterst sällsynta, hvaraf vi torde vara berättigade att sluta till olika art af förbindelser under de två perioderna. Det är visserligen sannt, att vi af de angelsaksiska myntens rikliga förekomst i svensk jord mindre hafva att sluta oss till täta direkta förbindelser mellan det landfasta Sverige och England, alldenstund de till Sverige (med undantag af Skåne) införda engelska mynten synas snarast hafva till våra bygder kommit öfver Gotland: i vestra Sverige

¹ Broddetorpsantemensalet jämte dess superfrontale och krucifix finnes afbildadt i illustrerad *Sveriges historia* del I s. 473 samt i min bok *Från äldre tider* s. 44 och 45; de mörka partierna å det släta ramverket å fig. 44 (s. 45) äro bruna, de ljusa förgyllda. En dansk altarpriodnad af samma slag finnes omtalad i *Aarbøger for nordisk Oldkyndighed* för 1868 s. 152 f. I *Germanisches Museum* i Nürnberg finnes ett beslägtadt antemensale, som fordom tillhört en kyrka i Angeln (Holstein) och som således icke kan anses jäfva tanken på nordisk upprinnelse. Altarpriodnaden från Broddetorp finnes äfven afbildad i Rohault de Fleury's stora arbete *La messe* del I. pl. LXXXVIII.

² Ur denna messbok är initialen T, som förekommer i denna del s. 27 lånad.

är ju allenast ett enda fynd med angelsaksiska mynt anträffadt och detta synes, att döma efter fyndets öfriga innehåll, hafva kommit till trakten af Göta elfs mynning — således till trakten af det intill år 1136 betydande Konungahälla — från Danmark. Men att under 1000-talet svenske män färdades till England intygas af den tidens runskriffter, och till slutet af denna de engelska färdernas tid torde den helige Botvids handelsresor hafva hört. De öfriga engelska namnen i vår kyrkohistorias första del och de engelska arbeten, som, efter hvad nyss uppgafs, äro omtalade i urkunderna eller till vår tid bevarade, torde bero på förbindelser af rent kyrklig natur, hvilkas inverkningsar väl kunna spåras å de gudstjenstliga föremålen, men knappast sträckte sig till det öfriga af konst- och slöjdverksamheten.¹

Då före Folkungarnes regeringstid svenska urkunder äro ytterst få, ega vi ej tillfälle att från dem komplettera hvad vi af bevarade föremål kunna inhemta rörande arbetet i ädla metaller i vårt land intill midten af 1200-talet.

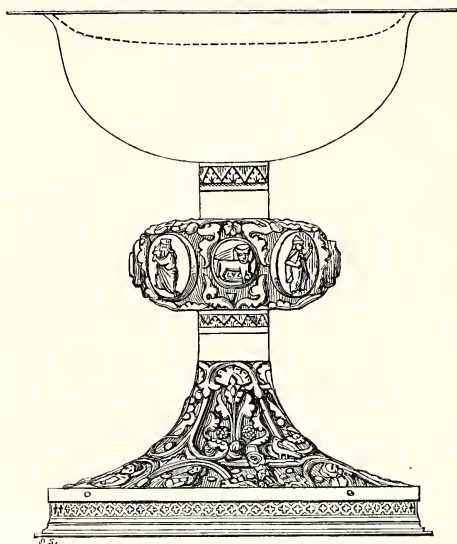
Den romanska konsten, liksom de romanska språken, härledd från ett romerskt element, kräfde någon tid för att vinna full utbildning. Denna konst var i sitt uppträdande rik, han egde en allvarlig, gedigen, en något tung karaktär. Den uppstigande rörelsen, som röjer sig i hvalfbågar, dörr- och fönsterbetäckningar, når regelbundet sin höjdpunkt och sänker sig derefter, lydande tyngdkraftens lagar och dermed gifvande en viss känsla af tyngd. Se vi på de kapitäl, som uppbära bågarna, äro äfven de gemenligen tunga, och de rika ornament, som de visa, sprida sig, föga upphöjda, öfver de breda ytorna.

Men sedan man vederbörligen hade satt sig in i denna på lån utifrån grundade stil, vaknade hogen för och kraften till ny, längre gående verksamhet: ett friskt svallande lif uppenbarar sig i alla möjliga afseenden, inom alla den romanska världens områden. Den nya rörelsen framkallar en ny stil, icke främmande för den föregående tidens, utan konsekvent utvecklande hvad denne hade förberedt. Man har med skäl kallat denna period och denne stil öfvergångens, ehuru väl öfvergången till något verkligt nytt, till den gotiska stilen, ej fullbordades annat än i Frankrike, hvars tidigare vunna resultat i detta afseende adopterades af de öfriga landen. Denna öfvergångens stil karakteriseras af förkärleken för spetsbågen, af benägenheten att låta stenen få behålla af sin tyngd så litet som möjligt, af lusten att låta ornamenten kraftigt och lifligt springa ut ur stenmassan eller ur hvilken massa som helst, i hvilken man arbetade.

¹ Till vittnesbörd om det engelska inflytandet å det kyrkliga området torde vi få räkna Skälfvums kyrkas (Vestergötland) gamla tympanon med konstnärsnamnet Othelric; jfr *Från äldre tider* s. 35.

Den stil, som tillhör denna öfvergångens tid, är ganska enkel. Dessvärre kan jag från denna tid, som i mången svensk kyrka lemnat herrliga vittnesbörd om sig, uppvisa endast få alster af guld- och silfvermedernes konst. Allenast få skatter synas under denna tid blifvit nedlagde i jorden och kyrkans kostbarheter hafva dels under k. Gustaf I:s tid fått fylla rikets behof af penningar, dels i följd af senare tiders olika smak blifvit lagda i degeln för att åter framträda i en annan, mindre åldrig gestalt.

Ett praktarbete från denna öfvergångens tid eger dock Statens Historiska Museum, som är förtjent af att här närmare omtalas. År 1676 hittades i en kronoåker strax utanför Linköping, hvilken var upplåten åt den dåvarande borgmästaren i staden, en större silfverskatt, som skall hafva uppgått till ett par mansbördor. Föremål af ungefär

290. Kalk.

ett halfpunds vigt räddades för museet och efterverlden; resten såldes af borgmästaren till en guldsmed, som ej var sen att smälta ned föremål, hvilkas värde — om vi döma efter det som bevarades — måste anses hafva varit ytterligt stort. Bland de bevarade föremålen förekommer en kalk, å hvars fot finnas bilder af apostlarna Petrus och Paulus, Linköpings domkyrkas skyddshelgon. Vi kunna deraf med säkerhet draga slutsatsen, att denna kalk tillhört domkyrkan; sannolikt gäller detsamma de öfriga föremålen. Yngst bland dem är en i silfver drifven bild af den

hel. Katarina af Alexandria, enligt en å densammas fot anbragt inskrift förfärdigad af en guldsmed i Stockholm år 1509. Då man svårligen kan tänka sig, att alla dessa föremål blifvit stulna och af tjufven dolda, är det väl sannolikast, att kyrkans målsmän sjelfve sökt genom gömstället i åkern skydda alla dessa dyrbarheter undan en öfverhängande fara.

Kalken, af silfver, med temligen stor skål, bevarar sitt ursprungliga utseende, om vi undantaga en liten list, som omsluter den nedre kanten och är arbetad i gotisk stil. Förhållandet mellan kalkens olika delar angifves af fig. 290. Skålen är slät. På skaftets utsvällda del ses å runda skifvor de tre konungarnes tillbedjan; skifvorna äro omslutna af rikt löfverk i drifvet arbete. Ännu rikare är det ornamen-

Fig. 290. Skizz af original i Statens Historiska Museum, funnet i närheten af Linköping; 1200-talets förra hälft.

tala löfverket å foten, kring hvars nedre del ses under en rad af rundbågar den korsfäste Christus (hvars bild aldrig saknades å medeltidens kalkar) samt bilder af Vår Fru och Johannes, Petrus och Paulus m. fl. Ett prof på det arbete, som blifvit nedlagdt å foten, lemna fig. 291.

En mindre kalk, hvars ornament, att döma efter en teckning, ega mycken likhet med Linköpingskalkens, förvaras ännu i en svensk landskyrka.

Till samma period få vi äfven hänföra den fig. 183 afbildade skålen.

Med afseende på smyckena synes det för närvarande omöjligt att göra en bestämd skilnad mellan dem, som tillhörde öfvergångsperioden

291. Detalj från kalken fig. 290.

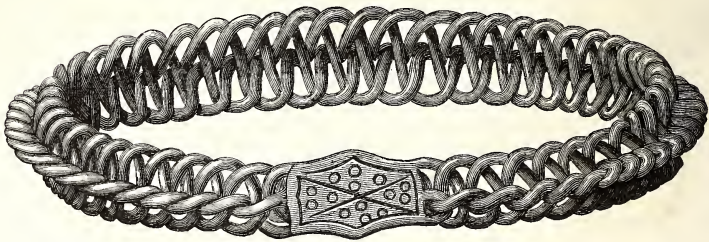
och gotikens tidigare skede. Det händer, att man i våre dagar hittar föremål, som man fordom tillfälligtvis tappat, men då man förr måste som nu hafva iakttagit större varsamhet, ju dyrbarare föremålen voro, hafva vi ej rätt att bland de tillfälligtvis tappade föremålen vänta oss att finna några synnerligen stora kostbarheter. Någre större skatter torde man icke hafva gräft ned i jorden annat än när betänklige faror hotade. Orostider genomgingos väl under medeltiden af än det ena,

Fig. 291. Efter originalet i Statens Historiska Museum, funnet i närheten af Linköping (jfr fig. 290).

än det andra landskapet, och vi borde därför kunna räkna på att finna på flere håll dyrbara vittnesbörd af medeltidens slöjd och sed. Men det är, så snart vi hålla oss till tiden efter år 1250, nästan endast Gotland, som i detta afseende motsvarar våra förväntningar.

292. *Vapensköld.*

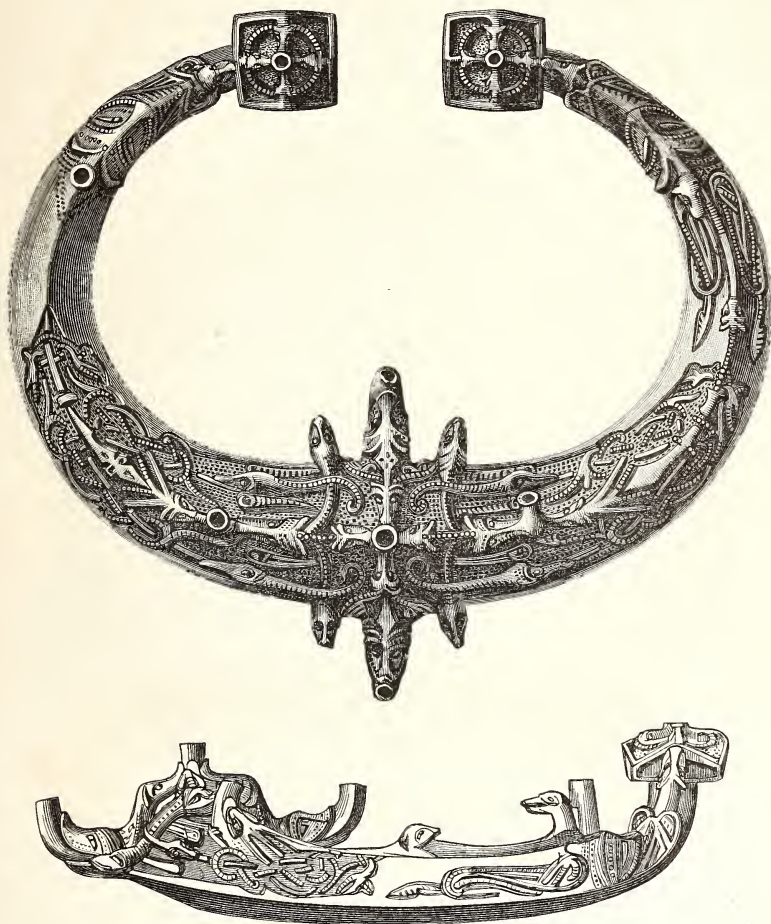

293. *Guldarmring.*

Statens Historiska Museum har från denna ö erhållit fyra skatter, hvilkas innehåll kunna sägas komplettera den enes de andres. Först

- Fig. 292.** Efter original i Statens Historiska Museum; 1200-talet.
Fig. 293. Efter original i Statens Historiska Museum; omkr. år 1200.

kom år 1709 en skatt från Kyrbobinge i Othems sn, innehållande en låg silfverskål med en adlig vapensköld graverad i botten (fig. 292) samt fem skedar med cirkelrunda blad — en af dem är afbildad fig. 189 —, en flätad guldarmring (fig. 293), liknande fig. 256, men saknande de djurhöfdade ändarne, en synnerligen rikt ornerad silfversölja (här afbildad fig. 294), hvars form står i förbindelse med den hedna tidens mönster, men hvars ornament äro af medeltidsart, m. m. Denne

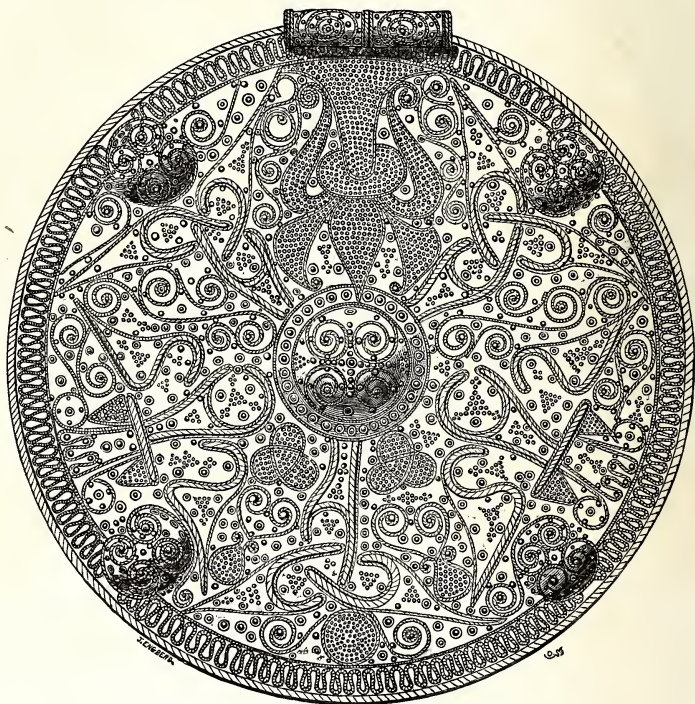

294. *Silfversölja.*

skatt innehåller föremål från olika tider; skålen torde, att döma efter sköldens form, tillhöra 1200-talet, armringen kan tillhöra samma århundrade, men hänföres kanske, för formens skull, hellre till det föregående — en tidigare form kunde naturligtvis, när hon vunnit tycke, reproduceras under en ganska lång tid —, skedarne torde tillhöra 1200-

talet eller början af det följande seklet. Dessvärre kunna de mynt, som tillhörde fyndet, ej längre granskas. De torde, eftersom de, att döma efter en gammal anteckning, voro inhemska, hafva kunnat lemna en upplysning om tiden, då skatten nedgräfdes, och dermed om den tid, efter hvilken intet af dennes föremål kan hafva varit tillverkad.

Den andre skatten hittades år 1858 vid Amunde i Burs socken, gömd mellan några stenar. Till denne skatt höra två silfverskedar, lika dem, som förekommo i den nyss omtalade skatten, två gyllene hängsmycken, af hvilka ett är afbildadt fig. 295, höljda af de finaste filigransirater, hyskor och hakar, spännen och perlor, dels afsedda att

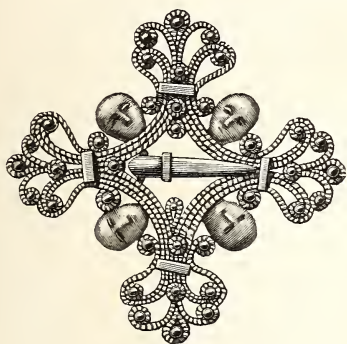
295. Hängsmycke af guld.

trådas på tråd, dels försedda med ögla för att fästas vid kläderna, kedjesmycken, m. fl. föremål. Af spännen bestå de flesta af böjda trådar, med pålödda korn och halfkulor, ett minne af en tidigare period;¹ ett är förut afbildadt fig. 202, här återgifvas två andra, fig. 296 och 297. Hyskorna och hakarne visa ett midtstycke, än rhombiskt, än sköldformadt, och tvänne sidostycken, örnar eller lejon, tecknade efter

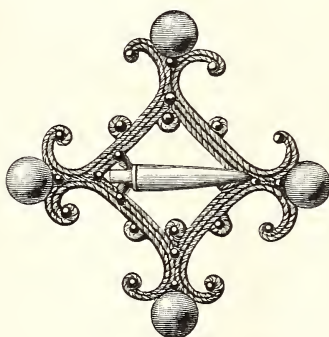
Fig. 295. Efter original i Statens Historiska Museum; omkr. 1300.

¹ Mot den föregående tidens arbeten visa dessa spännen den olikheten, att den bottenkifva, som förut fanns, här saknas, hvarjämte trådarna äro gröfre arbetade.

medeltidsheraldikens regler.¹ Dessa prydnader, af hvilka prof meddelas fig. 298 och 299, äro af jämförelsevis simpelt arbete — de äro gjutna och derefter lindrigt graverade —, ehuru visserligen vida rikare till utstyrsel än nutidens föremål af samma bestämmelse. Om tiden för skattens nedgräfnings lemnas någon upplysning af några främmande mynt, som blifvit genom utskärning af vissa delar förvandlade till smycken. Ett af dem är, efter den nu gällande åsigten hos engelske myntkännare, prägladt i London för k. Edvard I, som regerade 1272—1307. Den tredje skatten, hittad år 1861 vid Slängs i Lärbro socken, innehöll två hängsmycken af guld alldeles lika fig. 295, en silfversölja, liknande fig. 294, men simplare, med ornament af mera nött tycke,

296.

297.

Silfversöljor.

298.

299.

Silfverhyskor och -hakar.

perlor och annat af samma slag, som i det nyss omtalade fyndet, hvilket allt synes vara något senare. Äfven här förekommo mynt, men de äro af äldre datum, och gifva derföre så godt som ingen hjälp för bestämmandet af skattens nedgräfnings-tid.

Den fjerde skatten, underbart rik, hittades år 1881 vid Dune i Dalhems socken. Ett uppräknande af hans innehåll skulle kräfva alltför

Fig. 296 och 297. Efter original i Statens Historiska Museum; 1200-talet.

Fig. 298 och 299. Efter original i Statens Historiska Museum; 1300-talet.

¹ Man har trots sig kunna kalla de midtstycket omgifvande örnarne tvehöfdade. De äro knappast mera än tvenäbbade; den extra näbben torde vara tillkommen uteslutande för symmetriens skull.

stort utrymme. Ett och annat af föremålen är i det föregående afbildadt, t. ex. två skålar fig. 183 och 184, en sked fig. 190 och en ring med infattad safir fig. 289. Här vill jag endast framhålla såsom hörande till den period, med hvilken vi nu äro sysselsatta, midtstycket af en silfverskål (fig. 300) med bilder och lemningar af emalj, det hela uppenbarligen arbetadt af en gotländsk guldsmed, alldenstund den inskrift, som här är anbragd, IHESVS GVZ SVN WARI MEJ VS,

300. Midtstycke af en silfverskål.

visar sig omiskänneligen vara af gutnisk dialekt, samt midtstycket af en annan skål, å hvilket är graverad en under 1300-talet mycket omtyckt scen: en man och en kvinna i en trädgård upptagna af älskogs-tankar (fig. 301). Till det allrabästa från denna tid i Duneskatten hör ett bältebeslag med fristående figurer, hvilket jag för närvarande ej är

i tillfälle att afbilda. I många afseenden visar denne skatt öfverensstämmelse med de förut omtalade: filigranprydda hängsmycken af guld, flätade armbingar, perlor, fingerringar, kedjesmycken m. m. af enahanda art. Duneskatten kan icke hafva anförtrots åt jordens vård förr än i midten af 1300-talet.

Ordna vi samman föremålen, som höra till dessa fyra skatter, få vi ett ganska godt begrepp om det prydliga och rika utseende, som arbetena i ädel metall hade under Folkungaättens regeringstid. Den tafra, som dessa föremål bilda, är ganska brokig, dels hvad materialet beträffar: än godt guld, än silfverblandadt och i följd deraf blekt guld,

301. *Midtstycke af silfverskål.*

än förgylt silfver, hvilket under medeltiden icke såg ut som guld, än silfver med dess naturliga färg, än emalj, som dock ej användes så mycket som förr och nu visar större enformighet i färgen, än infattade stenar, men nästan aldrig niello, — dels med afseende på motiven. Några af dem äro ytterligt allmänna medeltidsmotiv, andra åter anknyta sig vid den tidigare utvecklingen, några, om hvilka detta icke kan med samma rätt sägas, visa sig å andra sidan ej heller kunna helt enkelt hänföras till de allmänna medeltidsformerna. I denna tafra finna

vi icke samma likformighet i formgifning och ornering, som vi hos de föregående periodernas alster finna parad med en rik omväxling i detaljerna. I följd af de många riktningarna inom det ifrågavarande tidehvarfvets smak är det ofta synnerligen vanskligt att hänföra ett föremål från denna period till en närmare begränsad tidsafdelning.

Äfven är det ofta svårt att med afseende på hvart föremål säga, huruvida det är af inhemskt eller främmande arbete. Allt sådant, som har den allmänna karaktär, hvilken tillhör detta skede, kan naturligtvis lika väl vara arbetadt ute, som hemma, men som dessa arbeten ofta alls icke äro alster af någon i ringaste mon ovanlig konstverksamhet, finnes i allmänhet intet, som gifver anledning att tänka på främmande tillkomst före inhemska. Allt, som visar sig innebära hogkomster från föregående perioder, är naturligtvis snarare af svensk upprinnelse. Vida vanskligare är det att fälla ett domslut rörande den tredje gruppen

af föremål, hvilka hvarken hafva den allmännaste medeltidskaraktären, ej heller ansluta sig så nära till det föregående. Exempelvis må framhållas de rikt dekorerade hängsmyckena af guld. I form och teknik finnes intet som med afseende på dem förbjuder att tänka på svenskt arbete. Smycken af detta slag äro, så vidt jag vet, aldrig funna utanför Sverige.

Det är å andra sidan fullt visst, att flere af de föremål, vid hvilka jag nu fäst uppmärksamheten, i synnerhet flere i Dune-

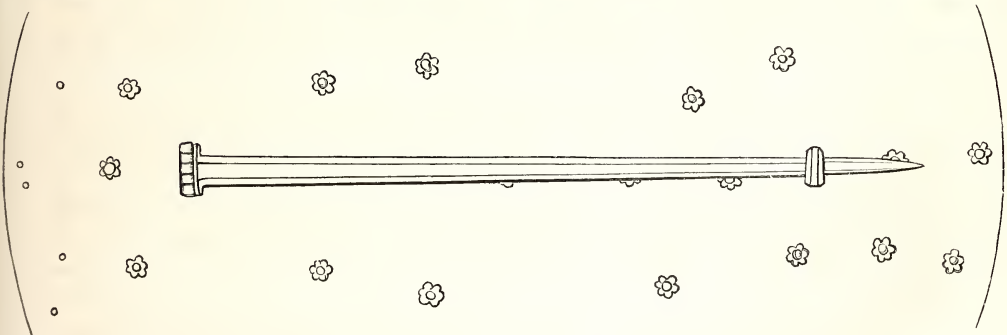
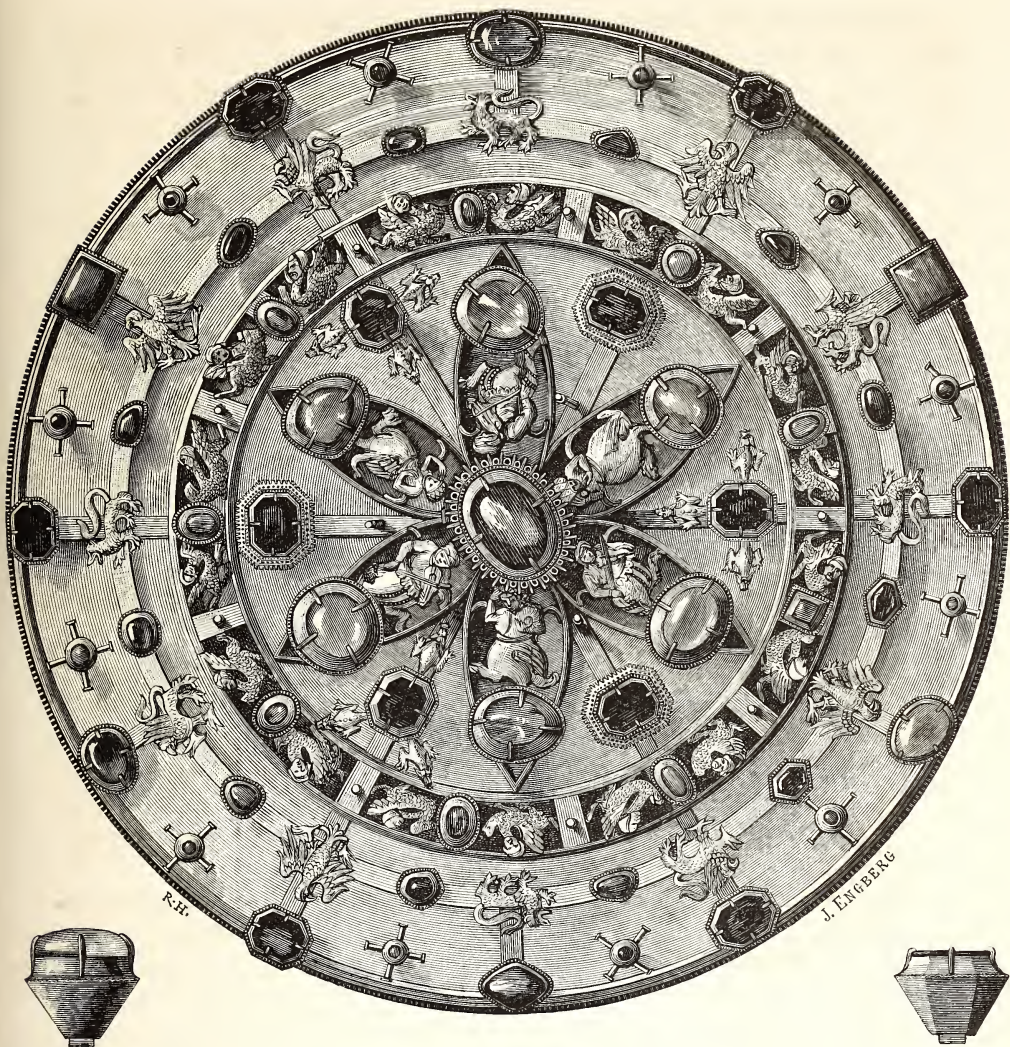
fyndet, äro af främmande härkomst. Om vidden af den tidens handelsförbindelser lemna dessa föremål en föreställning, som torde för många vara öfverraskande: österländska arbeten förekommo samman med vesterländska.

Ett ytterligare prof på guldsmidets hållning framemot midten af 1300-talet lemnas af fig. 302: Vår Fru krönes efter sitt upptagande i himlarnes rike, en i förgylt silfver fint graverad bild, omsluten af en entonig mörk emaljmassa, i hvilken några linier och rosor i metall bilda ett ringa afbrott. De två figurerna äro mjuka, fina, väna — drag som utmärka den tidens konst.

302. Gravyr i silfver med emalj.

Fig. 302. Midtstycke af en paten från Vesterås domkyrka, deponerad i Statens Historiska Museum; midten af 1300-talet. — Det är möjligt, att de två större rosorna bakom figurernas ryggar varit fyllda med olidfärgad emalj.

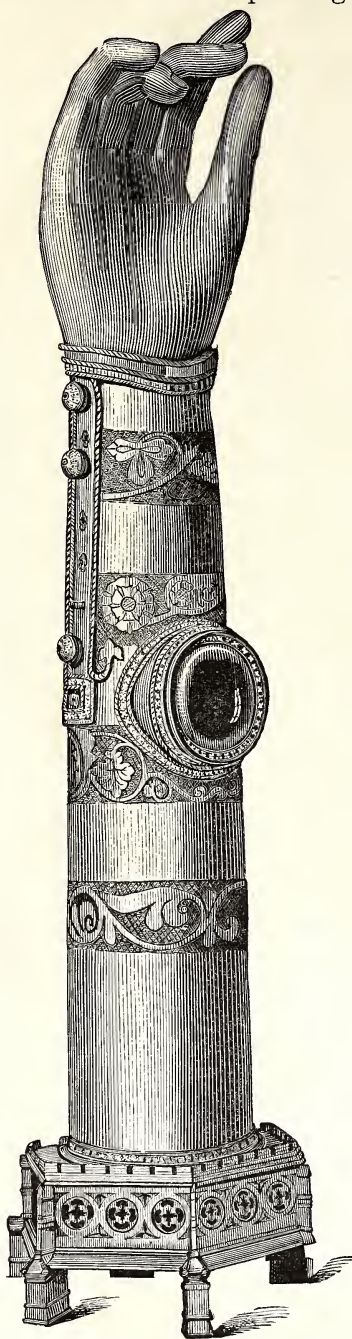
303. *Guldspänne.*

Fig. 303. Originalt (i Statens Historiska Museum) hittades år 1817 i Motala ström.

Det största medeltiden uträttat i konst tillhör arkitekturen; inom denna har hon skapat något nytt och stort, under det hon i skulptur och målning ej åstadkommit annat än förberedelser till den blomstring af ädel art, som tillhör renässansen. Inom arkitekturen finna vi ock den största lifaktigheten och, naturligtvis, på samma gång de största vådorna för öfverdrifter. Ur öfvergångens stil, som tillhör medeltidens hela Europa och som synes icke kunna hänföras till en enda utgångspunkt, utan fastmer hafva sjelfmant än här än der sprungit fram ur de allestädes likartade förutsättningarna, utbildades, såsom nyss anmärktes, inom norra Frankrike gotiken och denna stil blef inom kort antagen i de öfriga landen, inom hvilka man icke gått igenom alla utvecklingens faser. Det dröjde ej länge, innan gotiken gått för långt och en förfallets tid inträdde, dock så gömd af häpnadsväckande alster af konstnärlighet liksom af rikedom i utstyrseln, att mången, af detta bedårad, anser sig ännu hafva för sig alstren af en sund och god riktning i konsten.

Att man kommit in på öfverdrifternas farlige väg visar sig dock redan deraf, att man tvingade in de arkitektoniska formerna på andra områden, för hvilka dessa voro fullkomligt främmande. Så skedde t. ex. på guldsmidets område, hvilket, sedan detta missbruk vunnit insteg, aldrig kunde i gedigen smak mäta sig med det, som de föregående tiderna frambragt. För denna tid behöfver jag derföre icke lemna någon vidlyftig framställning.

En af de största kostbarheterna i Statens Historiska Museum är det vida cirkelformiga spänne, som är här (fig. 303) afbildadt i $\frac{2}{3}$ af den naturliga storleken: å en nästan plan skifva äro kring en stor safir i midten satta i ringar hvarjehanda ornament: fantastiska musicerande qvinnor-

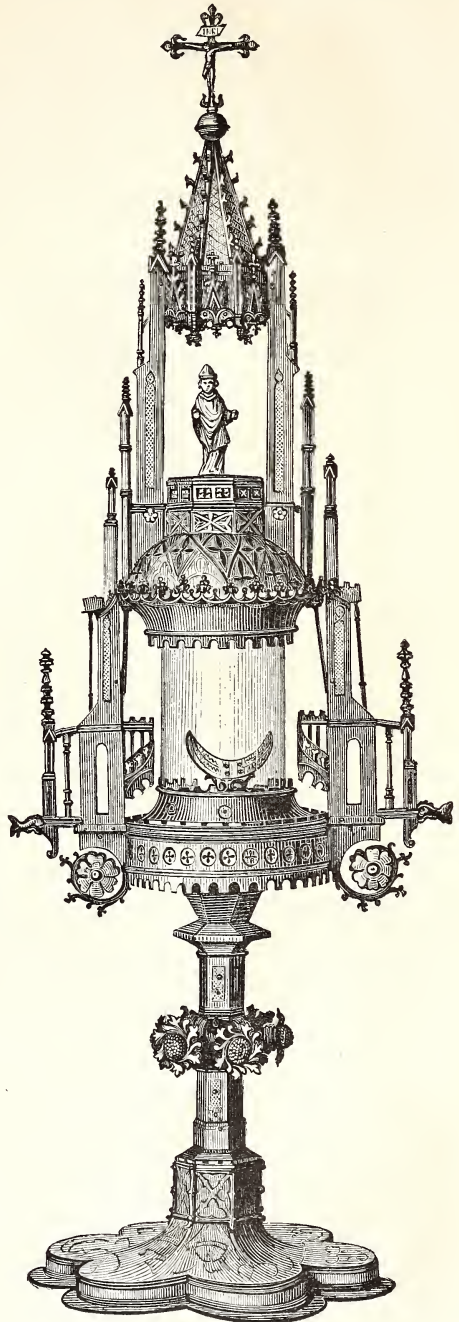

304. Relikgömma af silfver.

Fig. 304. Originalen (i Statens Historiska Museum) är funnet utanför Linköping samman med den fig. 290 och 291 afbildade kalken; omkr. 1400.

gestalter, harpyer, heraldiskt formade lejon, gripar och örnar, större och mindre infattade stenar. Qvinnogestalerna och harpyerna stiga snedt upp från en på botten fäst ring. De heraldiska djuren och steninfattningarna hafva plan undersida och äro fästa på höga stift. De från de större stenarnes infattning utspringande djuren påminna om de vidunderliga djurskepnader, som den gotiska stilperiodens arkitekter anbragte på byggnaderna. Den dekorativa verkan hos detta smycke är stor. Nålens svaghet visar, att hon måste hafva blifvit trädd genom öglor anbragta i det helt visst dyrbara plagg, å hvilket detta smycke burits.

De arkitektoniska reminiscenserna äro obetydliga i detta smycke. Något mera framträda de i den fig. 304 afbildade relikgömman. Ämnad att omsluta en armpipa, har hon fått formen af en arm, som omslutes af en snäf ärm; sprundet med dess knappar ses å ena sidan. Armen är stäld på ett sexsidigt underlag, en slags mur med krenelerad öfversida, hvars detaljer äro bildade efter arkitektoniska mönster. Enligt en å ärmen anbragt inskrift, som ej synes å bilden, har den relik, som bevarats i denna hylsa och af hvilken de fromma kunde få se en skymt genom den i midten insatta kristallen, varit ett den hel. Birgittas armben (ännu bevaradt). Som fru Birgitta kanoniserades år 1391 och skrinlades år 1393, torde denna relikgömma hafva tillverkats det senast nämnda året, då det ganska sannolikt var i sammanhang med den högtidliga skrinläggningen af helgonets jordiska qvarlevfor, som

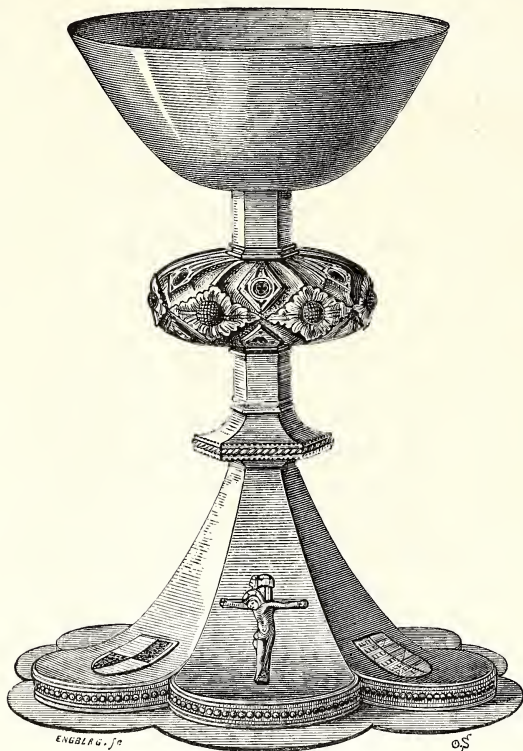

305. Monstrans af förgylt silfver.

armpipan lemnades till förvaring åt Östgötastiftets förnämsta kyrka. Man har rätt att förvånas, när man å ett arbete af så pass sent ursprung finner i det nedersta bandet en bladranka af romanskt tycke. De fyra banden hafva brun färg.

En fullt arkitektonisk prägel finna vi hos montransen fig. 305. Den sexdelade foten och sexsidiga stammen uppbära en öfverbyggnad, i hvilken glascylindern, som omslöt den i nymånen insatta hostian, omgifves af gotiska sträfpelare och fialer samt öfverst betäckes af ett sexsidigt torn, å hvars taklister de gotiska krabborna framspringa.

Huru mycket arbete kunde nedläggas å montransen framgår af följande år 1441 i *Registrum ecclesie Upsalensis* intagna beskrifning.

306. Silfeerkalk.

Summan af koppar 7 lödiga mark 1 öre.

Åt guldsmeden gafs för arbetet för hvar mark guld 42 mark pgr, för hvar mark silfver 9 mark.

Summan för hela arbetet 480 mark.

Vidare safiren öfverst på montransen värd 30 mark.

Om de öfrige dyrbare stenarne förstår jag intet.

Som ytterligare prof på den stora benägenheten för arkitektoniska motiv må här meddelas fig. 306, en kalk, som af hr Olof Axelsson (Tott) och hans fru — således på 1450- eller 1460-talet — förärats till Visborgs slottskapell.

Fig. 306. Efter original i Statens Historiska Museum; omkr. 1450.

Den större montransen i Uppsala kyrka har, ungefärligt räknadt, ett värde af tre tusen mark silfver. Hon består af guld, silfver och koppar, de två senare metallerna förgyllde, med någre delar nygjorde, med andre bibehållne i den ursprungliga formen, alle konstnärligt förenade till ett helt.

Två skifvor (*tabule*) å sidan och en framtill, å hvilka står en kristall och den saliga Jungfruns bild öfver och en bratz [spännformigt smycke] å montransens fot väga 8 lödiga mark 4 örtug.

Det öfriga nygjorda och tillagda guldets gör ungefär 7 lödiga mark, något mer eller mindre.

Totalsumman af guld 15 lödiga mark.

Kristallen i montransen väger $20\frac{1}{2}$ öre, dess värde 70 mark pgr.

Summan af silfrets förgyllning 29 nobler.

I Strängnäs domkyrka förvaras en pryddlig kåpa, som anses vara till henne skänkt af den bekante biskop Thomas. På framsidan finnes ett rikt arbetadt spänne af silfver (fig. 307): inom en rand, som uppbar tolf stenar, men i öfrigt ser skäligen tom ut, en grupp af fem cirklar, som omsluta den mellersta en örn, de två öfre ett lejon, de två nedre en grip. Thomas intog biskopsstolen år 1430.

En bild af den hel. Katarina af Alexandria förekommer i det förut ett par gånger omtalade Linköpingsfyndet och visar, att Stockholms guldsmeder i början af 1500-talet ingalunda saknade färdighet i konsten att drifva silfver.

Ett prof på den slutande medeltidens bägerlika kärll, med dels graverade, dels gjutna och påsatta ornament äfvensom emalj, är afbildadt i den illustrerade *Sveriges historia* del 2 s. 448.

307. Kåpspänne af silfver.

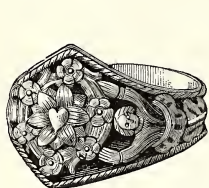
Prof på silfverprydnader till dräfter, likaledes från medeltidens slut, äro förut meddelade fig. 197—200.

I testamenten och andra handlingar, som redogöra för enskildes tillhörigheter, omtalas ofta silfverskedar och fingerringar.

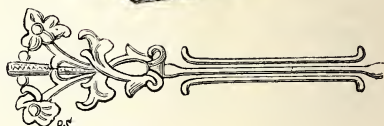
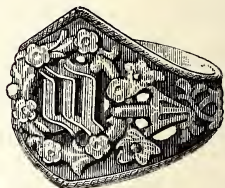
Skedarne bevarade under 1400- och 1500-talet ej längre det cirkelrunda bladet, utan gjordes detta åt skaftet till utdraget och spetsadt, så att bladets konturer småningom gingo öfver i skaftets. Skaftet är vanligen mycket kort. Dess knopp är ibland klotformig, ibland mångkantig, ibland långdragen och då ofta omsluten af ornament i gotisk stil, ibland har han formen af en helgonbild. Å den del af bladet, som är vänd mot skaftet, är ofta graveradt ett band, som ibland fylles

af en inskrift, ibland upptages af meningslösa streck, som skola påminna om bokstäfver. Denna skedform har troget bevarats under de följande århundradena och har tydligen då varit vida mera omtyckt än de i renässansstil utförda skedar, som voro i bruk under midten och den senare hälften af 1500-talet. Två skedar från slutet af medeltiden äro afbildade fig. 191 och 192.

Samma herravälde öfver kommande ättleds smak utöfvades af den form för fingerringar, som under 1400-talet kom i bruk. Desse ringar äro vanligen mycket rika till utseendet, men äro gemenligen af ganska enkelt arbete, gjutne och derefter lindrigt graverade. Sjelfve ringen är bandlik, med ändarne vidgade mot framsidan. Desse ändrar hafva form än af blad, än af andra figurer, t. ex. englar med uppslagna vingar, hvilka för ögat stödja det runda framstycket, som i allmänhet består af en bild, än af religiöst innehåll (t. ex. korsfästelsen, Vår Fru ¹), än af en bokstaf (ofta *m*, antagligen för att beteckna *Maria*), ett djur, ett hjerta o. s. v.

308.

309.

Fingerringar af silfver.

GULD OCH SILFVER. Vid medeltidens början torde hafva funnits i landet ett ganska betydande förråd af ädel metall, arbetad till smycken, hvilka, sedan smaken fått nya riktningar, småningom smältes ned för att erhålla ny gestalt. Men de gamla förråden kunde icke förslå för behofvet, hvadan så guld som silfver måste hafva importerats. Silfvergrufvor funnos visserligen i Sverige och man egnade mot medeltidens slut mycken omvårdnad åt deras bearbetande, men hvad från dem erhöles var i främsta rummet afsedt för fyllande af rikets behof af klingande mynt. För sådant ändamål utkräfdes ock i silfver den tull, som var lagd på varuinförseln. Landets guldsmeder måste med ed förbinda sig att icke, för att få nödig metall, smälta rikets mynt. År 1474 bestämdes, att guldsmed, som smält rikets mynt, skulle utan miskund hängas.

Fig. 308 och 309. Efter original i Statens Historiska Museum; slutet af medeltiden.

¹ I erkebiskop Jakob Gerhardssons af Lund testamente af år 1410 omtalas bland annat: *annulus aureus cum lapide saphirino*, *annulus aureus cum saphiro*, *annulus cum lapide bruneo*, *annulus cum ymagine crucifixi*, *annulus aureus, in quo crucifixus habetur*, *annulus aureus cum dyamante*, *annulus aureus cum ymagine beate virginis*.

Om guldets och silfrets finhet finnas endast knapphändiga uppgifter, alla från medeltidens slut. År 1473 föreskref riksrådet, att guldsmederne skulle arbeta godt och ofalskt silfver samt icke sämre guld än rhenskt guld. År 1489 klagade inför rikets råd fullmäktige för guldsmedsembetet i Stockholm, att många finnas i deras embete, som mycket förvärra silfverskedarna och beblanda silfret med koppar, så att silfver besprides kring om meniga riket i skedar och andra orättfärdiga gerningar, som så beblandade äro, riket, myntmästarne och flere guldsmeder, som rättfärdige äro i sin gerning, till stor skada. På grund af detta förnyade riksrådet en tidigare bestämmelse, att lödig mark godt silfver skulle hålla halfåttonde lod fint silfver. År 1529 förnyade k. Gustaf föreskriften, att det guld, som användes, ej fick vara sämre än det rhenska.

Med rhenskt guld menades den guldblandning, som förekom i de rhenländska efter italienskt mönster präglade guldmynten (floriner, guldgyllen). Deras halt var icke alltid densamma, ty den visade en betänklig benägenhet att sjunka. Rhenländska guldgyllen voro i omlopp i Sverige, många hafva också hittats i vår jord, i allmänhet hörande till början af 1400-talet. Deras halt är i allmänhet 0,75—0,80 (omkr. 18—19 karat).

Uppgiften att silfret, enligt riksrådets beslut af år 1489, skulle innehålla allenast $7\frac{1}{2}$ lod fint silfver d. v. s. 46,87 %, är orimlig. Detta riksrådets beslut förekommer allenast i en afskrift, tillhörande den Nordinska samlingen i Uppsala universitets bibliotek, och man torde därför vara berättigad att misstro uppgiften. I en ordning för guldsmederne af år 1594 bestämmes silfrets halt till $13\frac{1}{2}$ lod d. v. s. 84,37 %. Halfjortonde lod utskrifvet med romerska siffror har utseendet xiii $\frac{1}{2}$. Jag antager, att antingen genom otydlighet i handskriften af år 1489 eller genom oförstånd af afskrifvare xiii $\frac{1}{2}$ blifvit läst som viij.

I utlandet voro förhållandena något vexlande. I Wien föreskrefs kort efter midten af 1300-talet, att guldets halt skulle hålla 20 karat d. v. s. 83,3 %. I Ulm skulle år 1394 guldets halt hafva 18 karat d. v. s. 75 %, samma finhet fordrades vid ungefär samma tid i Hamburg och i Strassburg; i den senare staden höjdes halten år 1534 med en half karat. I Paris skulle det arbetade guldets halt under 1300-talet hålla $19\frac{1}{2}$ karat. För Ulm bestämdes år 1500 att silfret der, liksom tidigare i Augsburg, Nürnberg och Konstanz, skulle vara trettonlödigt. I Strassburg bestämdes halten år 1534 till $13\frac{1}{2}$ lod. I Lybeck skulle silfverhalten enligt 1492 års guldsmedsskrå vara femtonlödig. I Paris var den i början af 1300-talet bestämd till 11 deniers 12 grains, men sänktes år 1378 till 11 deniers 9 eller 7 grains.¹

¹ H. Meyer, *Die Strassburger Goldschmiedezunft* s. 169, 193 f. Berlepsch, *Chronik der Gold- und Silberschmiedekunst*; Fagniez, *Études sur l'industrie et la classe industrielle à Paris au XIII:e et au XIV:e siècle*.

Rörande finheten af det guld och silfver, som användes i Sverige under medeltiden, erhålla vi kännedom genom de analyser, som utförts i k. Myntet och numera utföras å k. Kontrollverket af fynd, som hembjudas till statens historiska och numismatiska samlingar.

Mot slutet af den hedna tiden och först i början af medeltiden d. v. s. under hvad vi kunna kalla Sveriges silfverperiod, var guld- och silfverhalten mycket hög. I ett rikt silfverfynd (från Föhlagen på Gotland) förekom en liten stång af guld, hvilket i k. Myntet uppgafs vara *bergfint*. I sju andra fall var guldets halt 0,930, 0,945, 0,960, 0,961, 0,970 och 0,986 (två gånger). I åtta fall hade silfret en halt af 0,890, 0,905 (två gånger), 0,920, 0,925, 0,930, 0,940 och 0,954.

I det stora Vårbyfyndet, som i det föregående omtalats såsom hörande till den senare delen af 1000-talet, var silfverföremålen halt mycket vexlande. Ett rundt spänne visade 0,76, bältets hängsmycken 0,82, bältets beslag 0,86, två ringsöljor 0,92 och silfverperlorna 0,97. Två andra fynd från samma tid visa en halt af 0,69 och 0,70, d. v. s. mindre än tolfödigt silfver. För fynden från slutet af 1100-talet har jag antecknat 0,90, 0,94, 0,95 och 0,96 d. v. s. i allmänhet mera än femtonlödigt. För 1200-talet har jag för guld antecknat 0,75, 0,86, 0,90 och 0,92, för silfver 0,70, 0,75, 0,90 (2 gånger) och 0,92. Af de analyserade föremålen kan ett eller annat höra till 1300-talet. För 1400-talet visar en guldanalys 0,96, sex silfveranalyser 0,75, 0,90 (två stycken), 0,92, 0,93 och 0,957. Af de analyserade föremålen kan ett eller annat tillhöra början af 1500-talet.

Ett betänkligt vittnesbörd om den brist på noggrannhet, som i Sverige användes vid profningen af ädle metaller, lemnas af en skrifvelse af år 1490 från fyra edsvurne guldsmeder (*aurifabri iurati*) i Nürnberg: guldsmedsmbetet i Stockholm hade, af nu okänd anledning, funnit sig för anlåtet att genom två personer, som i svarsskrifvelsen erhålla de vackra titlarne *honesti, providi et prudentes*, ärlige, förtänksamme och kloke, till guldsmedsmbetet i Nürnberg öfversända fyra silfverstycken med uppgift om deras halt, efter Stockholmsbegrepp, och med begäran om embetets omdöme. Detta utföll temligen ofördelaktigt, i det alla profven visade sig underhaltiga: det första t. ex. som i Stockholm ansågs hålla 15½ lod d. v. s. 96,87 %, befanns vara endast femtonlödigt. I sammanhang dermed omtalas, att i Nürnberg skulle den guldsmed, som tillverkat ett silfverarbete, uppvisa detta för beskådarne, hvilke med en grafstickel uttogo ett prof, som lades mellan två glödande kol; om profvet efter denna upphettning befanns bestå, försågs det arbetade föremålet med stadens märke. De Nürnbergske guldsmederne ansågo silfret behöfva halva en halt af 14½ lod och sände, för större säkerhets skull, två prof till undersökning. Stockholmsguldsmederne hade begärt intyg af magistraten, men guldsmederne i Nürnberg voro ej hugade att begära ett sådant: magistraten litade i sådana fall på dem, men de

voro villige att, om sådant ytterligare begärdes, anskaffa det äskade intyget.

Då i vår medeltids urkunder stundom omtalas *inseguld* eller *inser guld*, anser jag mig böra här redogöra för detta och andra dermed i sammanhang stående guldbenämningar, ehuru jag lika väl kunde omtala dem, då jag i det följande kommer att redogöra för perlstickarnes arbeten.

I den flere gånger i det föregående omtalade papperscodex i Linköpings bibliotek, som skrifvits af biskop Hans Brasks sekreterare och redogör för hvarjehanda ekonomiska förhållanden, förekommer följande uppgift.

Inseguld är det bästa bland annat spunnet guld och är det bästa som är på rödt silke, ty det håller färgen, gäller vanligen $2\frac{1}{2}$ mark örtugar insen eller $2\frac{1}{2}$ mark åtminstone. En inse bör väga 2 kölnska lod. Det som är vindadt på rör väger så mycket mindre som röret väger. Det som är lagdt på gult silke mister gerna färgen. Inseguld på vippor väger mera.

Inse silfvertråd gäller lika mycket som guld.

Cypriskt guld är lagdt på koppar och lägges alltid på rör, både på gult och rödt silke, insen för $\frac{1}{2}$ mark örtugar och säljes ofta för inseguld. Det profvas, om man löser upp ändan och ser, om guldet är som guld under som ofvan, då är det cypriskt guld. Är det under som silfver, då är det inseguld.

Allt guld, som ligger å rör, plägar vara gröfre under än ofvan. Ju granare [finare] guld, ju mera och bättre.

Kölnskt guld är ej lagdt på silke, utan på annan tråd och tål icke vatten. Det köpes vid dussin. Dussinnet håller tolf inser. Det lägges aldrig på rör, utan i långa vippor vid ett kvarter. Kölnskt guld har under en hvit hinna af skinn.

Inse perlor bör väga 2 lod kölnskt och gäller efter deras storlek mera och mindre. Den inse, som håller sexton alnar, köpes för 12 mark örtugar. Den inse, som håller sexton alnar, köpes för 12 mark örtugar. Den inse, som håller tolf alnar, köpes för 16 mark örtugar åt mesta. Inse om 10 alnar gäller vid 24 mark, inse om åtta alnar 30 mark örtugar, inse om fyra alnar 60 mark örtugar. — Herr Lambertus.¹

Jag har redan i det föregående påminnt derom, att förgyllning, der sådan under medeltiden anbragtes, icke hade till syfte att låta silfver eller koppar få utseende af guld: man ville väl åt desse metaller skänka ökad glans, men ingalunda dermed bedraga.

GULDSMEDERNE. Enligt uttrycken i Stockholmsguldsmedernes skrå kräfde deras embete en synnerlig grad af ärbarhet på grund af de viktiga förtroendeuppdrag, som blifvit dem lemnade. Om misstanke uppstod rörande myntets godhet, skulle Stockholms guldsmeder profva det, liksom alla andra arbeten af ädel metall, hvilkas godhet ansågs tvifvelaktig. Ingen guldsmed fick slå sig ned i en uppländsk stad såsom

¹ Herr Lambertus, antagligen en guldsmedsmästare, är tydligen att anse som hemulsman för det ofvan stående.

sin egen, utan att hafva inför åldermannen i Stockholm fullgjort sina fyra mästerprof (en ring med sten uti, en brads [spänne] och två knifholkar). Alle guldsmeder i de uppländske städerna skulle årligen infinna sig hos åldermannen i Stockholm för att få sina vigter justerade. Det stockholmska guldsmedsembetet hade att kontrollera ej endast de egne medlemmarnes arbeten, utan skulle dess förtroendemän vid marknader kontrollera arbeten af alle rikets guldsmeder, hvarhelst de hade sin bostad och verksamhet.

Det måste under sådana förhållanden vara af stor vigt att å hvar arbetadt föremål finna ett intyg om dess upphofsman. Dock synes man först år 1485 hafva utfärdat förordning derom, att hvar guldsmed skall derefter sätta sitt märke på den gerning han gör af nytt, som han kan slå märke på.

I utlandet fordrades vanligen två märken; de parisiske guldsmederna t. ex. skulle hafva två. År 1378 befallte konungen, på grund af talrika förfalskningar, att embetets föreståndare skulle förstöra den hittills brukade hufvudstämpeln (en lilja) och införa en ny stämpel med annat märke. Man valde då en krönt lilja.¹

I Lybeck skulle, enligt skråt af år 1492, hvar guldsmed låta teckna sitt arbete med stadens tecken, örnen, och skulle dervid slå in sitt eget tecken. I våghuset lät rådet uppsätta en tafla, upptagande alle guldsmedernes märken.

Stockholms guldsmeder hade eget altare, helgadt den hel. Eligius, i stadens hufvudkyrka, inom den hel. Blasii kapell. En Stockholmsborgare, helt visst en guldsmed, vid namn Mathias Müntzenberg, besökte, när han vände åter från en pilgrimsfärd till det heliga landet, ön Kreta, och utverkade der af den konstantinopolitanske patriarken Hieronymus Lando ett aflatsbref för dem, som förrättade sin andakt vid det altare, som Stockholms guldsmeder låtit stifta. Med andakten följde alltid fromma gåfvor, med hvilka gudstjensten kunde ytterligare förherrligas.

HATTMAKARE. PILEATORES. FILTARE.

I Visbylagan omtalas *viltene*; i de tyske städerna kallades de äfven *hutviltene*. De beredde af det hår, som erhöles vid kardande och valkande af kläde, liksom äfven af annat hår filt, som bearbetades till hattar, äfvensom till benbeklädnader. Material och bearbetningssätt voro vexlande: det talas om lamullshattar på två skålpund, höstullshattar, in- och utvändigt ruggiga hattar på 2½ skålpund, pundhattar d. v. s. hattar på ett skålpund, breda hattar, enkla (*schlichte*) hattar, m. fl. hattar. Det fanns i Lybeck ett särskildt yrke för att sy och brodera hattar.

¹ Fagniez, anf. arbete.

Hattmakare omtalas högst sällan i svenska urkunder och torde vi deraf kunna draga slutsatsen, att hattmakeriet ej hos oss bedrefs i stor skala, så mycket hellre som filthattar i Danzigs räkenskapsböcker omtalas bland sådana föremål, som exporterades till Sverige.

För formen på hattarne, som under medeltiden voro mjuke, får jag tillfälle att redogöra i den modeöfversigt, som skall lemnas i den tredje boken.

KAMMAKARE.

Jag har icke i någon svensk urkund sett en kammakare omtalas,¹ men att sådane funnos torde vi kunna anse vara visst, så mycket mera som af andra kända embeten svårligen något finnes, hvilket vi kunna tilltro kamtillverkning; i Lybeck utgjorde kammakarne och trälükte-tillverkarne ett embete, men med afseende på de senare är det bevisligt att åtminstone i Stockholm förfärdigades trälüktor af snickare,² men det är föga troligt att desse äfven gjorde kammar. Snickarne torde icke hafva bearbetat andra råämnen än trä.

Att kammarne verkligen tillverkades inom landet torde vi få anse vara fullt säkert. Fynden i vår jord visa, att kammar flitigt användes af våre förfäder, såväl före som efter kristendomens införande i landet. De material, som begagnades, funnos inom landet. Att den hedna tidens kammar voro af inhemskt arbete kan ej vara tvifvel underkastadt.

Björköfynden och andra med dem samtida visa, hurudana kammar användes mot slutet af den hedna tiden. Man tog en större aflång skifva af elghorn, hvilken man gaf nödig fasthet genom att utmed den öfre långkanten, å båda sidor, fästa ribbor af samma material. Sedan dessa blifvit fastnitade, bildades kammens tänder genom sågning; som sågen ej alltid var af finaste slag, kunde afstånden mellan tänderna blifva ganska betydliga. En kam af detta slag är afbildad fig 310. Ibland hade dessa kammar tandraden skyddad med ett fodral.

Kammar med två tandrader förekommo först mot sjelfva slutet af den hedna tiden, t. ex. i den rika begravningsplatsen å Hemse annexhemman på Gotland.³

Medeltidskammarne voro af olika form. Långkammarne synas hafva varit mindre vanliga. Någre sådane, funna bland lemningarna af Vårfruberga systrakloster, förvaras i Statens Historiska Museum. De måtte hafva varit temligen obehagliga att använda, alldenstund de äro tillverkade af jernbleck.

¹ I Norge omtalas kammakare år 1274 (Berch, *Om handtverkeriernas ålder*, i *Samlaren* V, 1774).

² I Helgalekamagilletets räkenskaper talas om arbetslönen, som snickaren fått för lykta. — I Visby omtalas *lyktenmakere*.

³ Stephens har i sitt stora verk *Oldnorthern runic monuments* del I afbildat en i Statens Historiska Museum förekommande kam, hvilken culigt honom har en inskrift med den äldre runradens tecken. Kammen kan dock ej vara tillverkad förr än långt efter det denna runrad upphörde att begagnas i Norden.

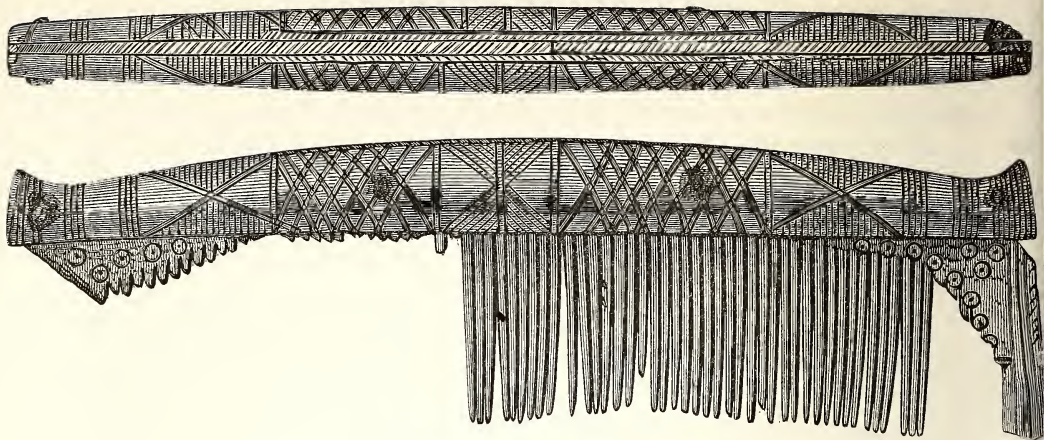
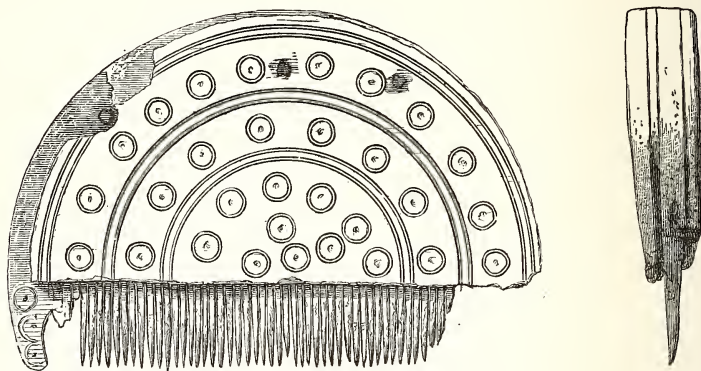
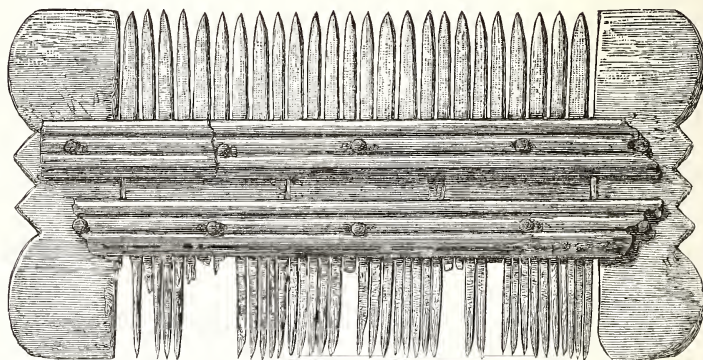
310. *Elghornskam. 800-talet.*311. *Benkam.*312. *Benkam.*

Fig. 310. Funnen å Björkö (förvaras i Statens Historiska Museum).
 Fig. 311 och 312. Funna i Ragnhildholms fäste (förvaras i Statens Historiska Museum).

Prof på kortkammar, med dubbel eller enkel tandrad, lemnas i fig. 311 och 312.

En tredje form finnes, som dock ej synes hafva varit mycket vanlig: en smal kam med mycket långa tänder.

Kammar användes för liturgiskt bruk (jfr femte boken). Dessvärre finnes ingen sådan bevarad i Sverige.

KOPPARSMEDER. KOPPARSLAGARE. KITTELSMEDER. KITTELBOTARE.
MESSINGSSLAGARE. CVPRIFABRI.

Det förefaller, som om under medeltiden kopparslagarne haft vida mindre att göra och derföre spelat en mindre betydande rol än de, som stöpte föremål af koppar och malm. I Lybeck funnos särskilde *messingschleger*, men deras skrå (från år 1400) är af obetydligt innehåll.

Få föremål äro ock bevarade, som gifva ett begrepp om kopparslagarnes skicklighet, då vi icke i detta sammanhang få uppmärksamma sådana drifna arbeten i koppar, som tillhöra konstens område mera än handverkets.

KÖTTMÅNGARE. SLAGTARE. CARNIFICES.

Enligt det år 1477 gifna skråt fick ej i Stockholm, utan särskildt tillstånd af rådet, finnas mera än åtta slagtare. Om platsen för deras bodar eller stånd är redan i det föregående taladt.¹

Under en tid, då kommunikationerna voro mycket oregelbundna, var man naturligtvis synnerligen angelägen att förse de på lifsmedel föga produktive städerna med riklig tillförsel. Det oaktadt voro slagtarne, hvilkes yrke sedt ur denne synpunkt måste anses hafva varit af största vigt, underkastade hvarjehanda inskränkningar. Slagtarne skulle köpa kreaturen å torget, men mellan Mikael- och Martinsmessorna (d. v. s. under tiden 29 september — 11 oktober) fick ingen af dem genom förköp göra borgerskapet förfång. Om en slagtare inköpt ett kreatur, hade hvilken borgare som helst rättighet att öfvertaga köpet, om han ville å slagtarens för hans möda gifva utöfver priset $\frac{1}{3}$ mark för en oxe, en örtug för en ko, 4 penningar för ett får, 2 penningar för ett lamm. Dock

313. Svinslagt.

Fig. 313. Ur en almanak ritad och målad år 1399 (i Statens Historiska Museum).

¹ Som tillägg till den förut omtalade föreskriften, att slagtarne skulle hvar tredje månad skifta stånd, må här omtalas, att i Lybeck voro slagtare och bagare skyldige att vissa tider på året byta om platser, liksom äfven innehafvarne af diskar i klädeshuset måste efter lottdragning vexla platser. Jfr Grautoff, *Historische Schriften* del 1, s. 223, 229.

var det slagtarne medgifvet att skaffa sig kreatur annorstädes än på torget: de kunde komma öfverens med landborne, att de skulle föra in slagtdjur 'till sin vän', i hvilket fall ingen medbroder i kompaniet fick försöka att draga köpet till sig. Enligt k. Magni stadslag fingo slagtarne mellan påsk och pingst saklöst göra uppköp på landet.

Det var ej tillåtet att slagta ett djur på 'uppenbara gator.' Deröfver att sådant ej medgafs kunna vi icke undra, men väl deröfver, att man fann det nödigt att derom stadga.

Bilder från medeltiden (t. ex. fig. 313) visa, att åtminstone vissa djur dödades med ett yxhammarslag för pannan.

Till sådane delar af Sverige, der en jämförelsevis tät befolkning ej i den närmaste trakten fann tillräcklig tillgång på slagtboskap, fördes sådan från andre orter, der betena voro vidsträckta och befolkningen derföre fann det med sin fördel enligt att särskildt vinnlägga sig om boskapsskötsel.¹

LJUSSTÖPARE.

Sådane omtalas någon gång, men de torde äfven i de större städerna hafva varit få, alldenstund ljusen helt visst i allmänhet stöptes hemma. För kyrkliga ändamål användes vaxljus i stor myckenhet; deras förfärdigande skaffade kyrkobetjeningen ofta en välkommen biförtjenst. I Lybeck utgjorde *kerssengeter* ett eget embete, hvilket tillkom, utom stöpning och försäljning af ljus, all detaljhandel med talg och — senap.

MÅLARE. PICTORES.

Om dem kommer jag att tala i den sjunde boken.

PERLSTICKARE.

Namnet är något för inskränkt, alldenstund handverkarne af detta namn broderade icke allenast med perlor, utan äfven med hvarjehanda färgade förgyllda eller försilfrade trådar.²

Det tycke för färgprakt, som lät den jämna glansen af de ädle metallerna brytas af ädle stenar och emalj, föranledde broderiets anbringande på tyg. Den klassiska forntiden ansåg broderingskonsten vara af orientalisk upprinnelse och talar särskildt om den skicklighet, som i detta afscende vunnits af inbyggarna i Frygien: *phrygio* blef rent af en appellativ benämning för broderare eller stickare. I Sverige användes det sammansatta ordet perlstickare. Broderi kallades i medel-

¹ Om detta jfr i nästa kapitel.

² Om medeltidens broderier jfr Bock, *Geschichte der liturgischen Gewänder des Mittelalters* del 1, Fischbach, *Geschichte der Textilkunst*, Jacob, *Die Kunst im Dienste der Kirche*; Karabacek, *Die persische Nadelmacherei Susandschird*, Labarte, *Histoire des arts industriels* del 2, Francisque Michel, *Recherches sur les étoffes de soie, d'or et d'argent pendant le moyen âge*.

tidens latin *opus plumarium* (*plumatum, plumeum*) eller *opus polymitum*; äfven förekomma benämningarna *opus cyprense* och *opus anglicum*. De två första namnen äro af allmännare natur; *polymitum* betyder sammansatt af många trådar, *plumarium* torde afse det fjäderlika utseendet, som ett broderi af täta stygn erhöill.¹ De två senare namnen deremot synas beteckna särskilda arbetssätt, rörande hvilkas art meningarna äro delade.² Från 1100-talet njöt Cypern anseende för sina guldväfnader (*drap d'or de chypre*), men ännu tidigare synes man på ön hafva utmärkt sig genom färdighet i broderande, ty ett cypriskt arbete helt visst af detta slag omtalas i en arabisk handskrift från början af 900-talet. Hvilka särskilda egenskaper det cypriska broderiet egde, har mig veterligen ännu ingen förmått utfinna. Det engelska broderiet bestod, enligt Bock, i ett broderi, i hvilket omvexling bildades genom påsatta bitar af guld- och silfverbleck. Enligt den med medeltidens konst mycket förtrogne dr Rock bör man med *opus anglicum* förstå ett broderi med kedjestygn, i hvilket man började arbetet, inom ansigte och andre delar med hudfärg, i midten och sedan fortgick spiralförmigt, till dess hela ytan blifvit fylld, under det man i drägtpartier o. d. förde stygnen i raka eller böjda linier; när allt var sydt, åstadkom man medelst tryck af lindrigt värmda jernstafvar insänkningar på vissa ställen i broderiet, hvilka läto detta verka på samma sätt som en relief.³ En annan allmän benämning var *opus acu pictum*, ett väl förtjent namn, ty medeltidsbroderierna äro ofta utförda på ett sådant sätt, att de med fog kunna sägas vara 'målade med nålen'. Broderier med guld kallades äfven *aurifrigia*.

Det ord, med hvilket man i medeltidssvenskan ersatte det moderna broderi, är sänkt.⁴ Ordet förekommer äfven i medeltidens norska, dess härledning är mig obekant.

Broderier anbragtes under medeltiden helst på siden, under hvilket man, då sidenet plögade vara mycket tunnt, lade ett foder af lärft; när man ej hade store tillgångar, nöjde man sig med lärftet enbart. Man broderade med silke, guld- och silfvertråd, i nödfall med lärftstråd.

¹ Man får se *opus plumarium* tydas som fjäderbroderi, hvilket är orätt. Bock anför en författare, som säger *pluma* vara liktydigt med nål, men äfven detta torde få betecknas som ett misstag.

² Man ser någon gång *opus cyprense* och *opus anglicum* uppfattas som namn på broderier i allmänhet, derföre att såväl Cypern som England voro vida kända produktionsorter. Denna uppfattning göres dock omöjlig af t. ex. följande uttryck: fem broderier (*aurifrigia*), af hvilka tre äro af *opus cyprense*, en af *opus anglicanum* o. s. v.

³ Bucher har (*Reallexicon der Kunstgewerbe*) antagit Rocks förklaring. När Bucher skiljer mellan *opus anglicanum* och *opus anglicum* och på det förre tillämpar Bocks, på det senare Rocks förklaring, torde han få anses gå väl långt i särskiljande.

⁴ Jfr *casula aurifrigiata facta opere plumario, quod vulgariter [på modersmålet] dicitur sänkth* (1285), *coopertorium domini totum stratum perlis, dorsale de opere polinito cum ymaginibus* (1344), — — altarabrun medh huitom perlom giordhæ, huwuf lin sänkt medh gul oc perlom, altarabrun medh gripum af gul oc silkæ, eet fuld [fullt] par klæpæ gront oc blat, strot medh dyurom af gul (1326).

Guldtråden, som användes för broderier, var af olika slag. Än fäste man guld, slaget till yttersta tunnhet å djurtarmar, som derefter skuros i ytterst fina ribbor, hvilka gjorde direkt tjänst som trådar eller lindades i spiral kring trådar af linne, ylle, silke eller byssus. Än använde man för samma ändamål papper i stället för tarmar. Än lade man förgyllning å smala platta silfverribbor eller — hvilket var dåligt — å kopparribbor, hvilka snoddes kring den tråd, som skulle användas för broderiet och som genom detta förfaringssätt erhöill utseende af guld. Silfvertråd åstadkom man på liknande sätt. Om vi under förstoringsglas granska de s. k. guldtrådarne å en från medeltiden bevarad messhake eller korkåpa, hafva vi allt skäl att häpna öfver den finhet som uppenbarar sig i arbetet. Jag har icke haft tillgång till nog skarpa mätinstrument för att kunna mäta bredden af det fina förgyllda bandet, som spiralformigt omsluter tråden; den af guld lagdt å en tarm bildade guldtråden kan, efter utländsk uppgift, hafva en längd af 60—80 fot och en bredd af $\frac{1}{2}$ — $1\frac{1}{2}$ millimeter. I stället för tarm eller papper finner man någon gång läder användt, med en bredd af 0,96 och en tjocklek af 0,156—0,20 millimeter.

De olika slag af guldtråd, som biskop Brask eller åtminstone hans sekreterare kände, äro ofvan omtalade s. 563: förgylldt silfver eller förgylld koppar eller förgylld tarmtråd spunnet hvar för sig kring silke. Jag har på intet annat ställe funnit namnen cypriskt och kölniskt guld använda för de två senare slagen af guldtråd.¹

Silket, som användes, var antingen af vanligt slag, finare eller gröfre allteftersom det skulle användas för ansigtet eller kläderna, eller s. k. flocksilke, som erhålles när man först angriper kokongen för silkets uppskalsande.

Perlor såldes, enligt anteckningen i biskop Brasks bok, efter inser, hvar inse vägende 2 lod kölnisk vigt; värdet berodde på perlornas storlek, hvilken uti den ifrågavarande anteckningen uttryckes genom längden af tråden, på hvilken perlorna voro trädde. De större perlor, som behöfdes för att en inse skulle väga 2 lod, kräfdes mindre längd å den tråd, på hvilken de voro trädde, än en mängd småperlor af samma vigt.

Då k. Gustaf I utfärdade bjudningsbref till dem, som skulle bevista hans förstföddes dop, gjorde han i brefvet till Jörgen Mynter i Malmö följande tillägg: »käre herr Jören, efter det att i Malmö städse plägar vanka god köpenskap både i en mätta och i en annan, och vi nu behöfva köpa perlor och annat sådant, derföre är vår kärliga begäran att I viljen köpa oss till godo 12 inser perlor, af den största sorten

¹ Inse skrives äfven ynse och önsce. Ordet förekommer än sammanskrifvet med guld, hvaraf man skulle tro inseguld vara ett särskildt slag af guld. Men inse förekommer äfven ensamt, under omständigheter, som synes gifva ordet betydelse af en viss kvantitet. Det talas, såsom ofvan är nämndt, äfven om inseperlor, som hade en viss vigt. Inse är troligen en förvrängning af *uncia*.

6 ins, af den mellersta 3 ins, af den minsta sorten äfven 3 ins, eftersom dessa innelyckta perlor äro.»

Jämte äkta perlor användes äfven små emaljperlor.

I våre dagar använder man helst, då man skall brodera, ett underlag af stramalj, å hvilken hvar ruta upptages af ett korsstyg (egentligen af två hvarandra korsande stygn). Detta sätt att sy förekom äfven under medeltiden, företrädesvis å linne, men spelade då allenast en underordnad rol. Oftast användes plattstyg, som efter omständigheterna gjordes längre eller kortare och, med få undantag, anbragtes tätt intill hvarandra, med den största regelbundenhet. Prof på denna egenskap finner man i snart sagdt hvilket medeltidsbroderi man tager sig för att granska. Ett mästerstycke utgör den biskopsmössa från Vesterås domkyrka, som förvaras i Statens Historiska Museum: bottenytorna äro så fullt upptagna af fina, tätt intill hvarandra lagda stygn, att man ingenstädes märker minsta tomrum, ja man måste förvissa sig om, att det jämna utseendet ej vunnits genom väfning. Äfven kedjestyg användes, ehuru ej så ofta.

Guldtråden, huru den än var bildad, ansågs i allmänhet vara för dyrbar att vid sömnaden dragas genom tyget och delvis döljas under detta, utan lades trådarnes ofvanpå tyget, tätt utmed hvarandra, och fästes på vissa mellanrum medels stygn af rödt silke; stygnen voro så ordnade, att de bilda ett liniemönster å guldgrund. Ett prof å detta anordningssätt lemnas af fig. 314, der de röda stygnen bilda dubbla zigzaglinier.

Äfven flocksilke lades utsträckt på bottenytan och fasthölls vid denna medels stygn, som bilda kvadrater. Detta se vi t. ex. på Holmgerstapeten (fig. 316).

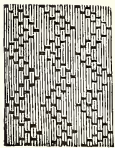
Under början af medeltiden broderade man å en och samma duk de olika figurerna, såvida dessa icke hade alltför stora mått. Senare broderade man på idel småbitar; ansigtet syddes på en bit, de olika delarne af dräkten på hvar sin bit o. s. v. På tyget, som skulle höljjas med broderi, tecknades konturerne för de olika delarne, efter dem tillklippes de olika styckena och efter dem inpassades de. I Statens Historiska Museum förvaras ett broderi, som på ett ställe gått sönder; i den lucka, som derigenom bildats, ser man de med säker hand dragna konturlinierna. De olika styckena syddes fast, i gränslinierna fästes vanligen mörka snodder, som bidra att gifva hållning åt det hela. Anordningen å broderiet var således densamma som anordningen af bitarne i ett måladt glasfönster.

Med god smak sörjde man för anbringandet af ett ordentligt ramverk, som bildade gränser för de med nålen målade taflorna. De gjordes enkla, men breda och kraftiga. Som prof meddelas här fig. 315. Öfver duken äro lagda utmed hvarandra snören och vinkelrätt öfver dem äro guldtrådarna lagda samt med näststyg fästa så, att en grupp af guld-

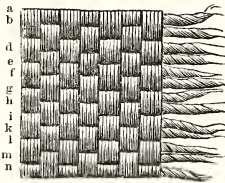
trådar hölja snörena b och c, d och e, f och g o. s. v., nästa grupp snörena a och b, c och d, e och f o. s. v., den tredje gruppen, liksom den första, b och c o. s. v.

Det hände ibland, när man i broderi framställde en stor figur, att man icke broderade hans klädnad, utan bildade den af tygstycken (siden), som sömmades fast på bottentyget — en åtgärd, som var helt naturlig, då hela broderiet bestod af sammansatta bitar. Simplare dukar, använda som mattor eller himlar och ämnade att ses på större afstånd sömmades af olikfärgade yllestycken, som bildade kvadrater, hvar och en med en figur i midten.

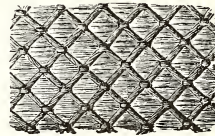
Mot slutet af medeltiden sträfvade 'stickaren' alltmer efter att täfla med målaren, i det han frambragte rika bildgrupper, med många figurer, fin teckning och god färgsammansättning. De yppersta arbetena af detta slag tillverkades i de nederländske städerna, hvarest konstfärdigheten i högsta grad främjades genom det burgundska hofvets praktlystnad. I grefve de Labordes viktiga källsamling för studiet af littera-

314. Guldtrådsbroderi med näststygn.

315. Guldtrådsbroderi med snöreunderlag och näststygn.

316. Flocksilke med näststygn.

317. Guldbroderi med understoppning.

turens, konstens och slöjdens historia under 1400-talet i det burgundska hertigdömet¹ omtalas för Filip den godes och Karl den djerfves tid mer än tretio perlstickare (*brodeurs*). Alster af denna skola äro dess bättre icke sällsynta i Sverige.

När man blifvit van vid att se broderiet täfla med målarekonsten, tog man ett nytt steg i en beklaglig riktning: man ville låta denna slöjd täfla äfven med skulpturen. För sådant ändamål lades å den yta, som skulle upptagas af en bild, linneklutar m. m., hvilket allt så godt sig göra lät, modellerades och derefter öfverkläddes med tyg. Men det var omöjligt att göra modelleringen god och framför allt var den stoppade massan underkastad förskjutningar, som låto de goda proportionerna, i fall sådana från början funnits, försvinna. Alster af denna riktning finnas, som väl kunna kallas välmenta, men icke desto mindre äro vedervärdiga.

Fig. 314—317. Efter original i Statens Historiska Museum.

¹ *Les ducs du Bourgogne. Etudes sur les lettres, les arts et l'industrie pendant le XVe siècle et plus particulièrement dans les Pays-Bas et le duché de Bourgogne.*

För att gifva en föreställning om medeltidens broderi, behöfdes afbildningar af stora mått, som låta se såväl tekniken, som färgerna. I brist på sådana nöjer jag mig med att här framlägga några karaktäristiska prof.

Fig. 318 visar en broderad medaljon från ett antependium, som fordom tillhört Biskopskulla kyrka i Uppland. Tjugufyra sådana medaljoner hafva, ordnade i tre rader, prydt ett nu förloradt förhänge och utgöra ett dyrbart bevis på 1100-talets konstnärliga verksamhet och, kunna vi tillägga, på dess tålmod. Broderierna äro utförda å rödt

318. Broderi från Biskopskulla kyrka.

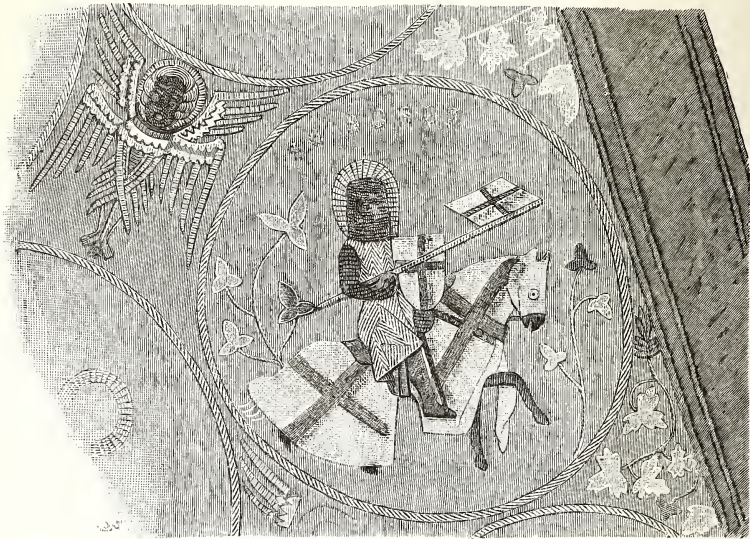
siden med hvitt linne-underlag. Utanför den broderade ytan äro kanterna omvikna, under det hela sitter ett annat siden, af ljusare rödt, som måhända bildat sjelfva altarförhänget. De olika framställningarna i samma medaljon äro ej broderade å särskilda bitar, utan å samma gemensamma botten. Med ett undantag — å en medaljon äro en människas ben och armar broderade med grönt flocksilke — äro både figurer och botten broderade i silfver eller guld. På det figurerna skilja sig

Fig. 318. Efter original i Statens Historiska Museum; 1100-talet. Bilden föreställer det bethlehemitiska barnamordet.

bättre från botten, är mellan denna och dem lemnad en obroderad strimma af det röda sidentyget; strimmor af samma slag utmärka vecken å kläderna. De broderade ytorna äro så jämna, att man känner sig upp-

319. Broderad grip.

320. Broderad ryttare.

fördrad att granska, om de icke möjligen äro väfda. Att vi hafva ett så stort och så väl bevaradt broderadt verk från denna aflägsna tid är af stort intresse, men märkligast af allt är dock det sätt, på hvilket

Fig. 319. Efter original i Statens Historiska Museum; inemot eller omkr. 1300.
Fig. 320. Efter original i Uppsala domkyrka; 1300-talets början.

broderiet med guld- och silfvertråd åstadkommit. Den broderande har haft till sitt förfogande dels lärftstråd, dels guld- och silfvertråd, bildad af fina metall-lameller spiralvirade om silke. När under sömnaden lärftstråden dragits upp genom tyget, lindades om denna den metall-omspunna silkestråden till så stor längd, som man ämnade gifva åt stygnet. Så snart nålen återkommit på öfversidan af tyget, behandlades tråden på samma sätt. Å undersidan ses endast lärftstråden samt i sjelfva nålhålen ändarne af öfversidans guld- och silfverornering. Då man kunde befara, att de sålunda i hvar tillfälle för hand omvirade guld- eller silfvertrådarnes skulle, trots all använd försigtighet lossna, har man öfver hela ytan betryggat deras fastsittande medels försigtigt tryck. Vål må man häpna öfver ett så tidsödande arbete.

Fig. 319 visar ett broderi, hvars framställande icke kräft så mycken tid. Å en lång remsa af fint linne förekomma flere gående grip-par, rutade, samt tvänne vapensköldar, den ene med de kongl. Folkungarnes krönta lejon, den andre med den bjelke, som fördes af herrarne von Brunkow, fader och son, hvilke tillhörde k.

Magni laduläs' och k. Birgers råd. Till slutet af 1200-talet eller till första

321. Broderad bild af Holmger Knutsson.

begynnelsen af det följande århundradet kunna vi med trygghet hänföra detta broderi, som är utfördt med synnerlig raskhet.

Fig. 220 visar en del af broderiet å en dyrbar sidenkåpa, tillhörig Uppsala domkyrka. Detta för oss litet längre in i 1300-talet.

322. Broderi å en korkåpskrage.

Fig. 321 visar en å tunnt siden broderad bild af den Holmger, som år 1248 aflifvades, för det han hade ställt sig i spetsen för ett uppror mot sin frände k. Erik Eriksson. Från Skokloster, der hans lik jordades, har detta broderi redan förlidit århundrade öfverlemnats

Fig. 322. Efter original i Strängnäs domkyrka; midten af 1400-talet.

till Statens Historiska Museum. Bokstafsformerna, den sida kjorteln, hårets lockning göra det nödigt att hänföra denna bild till 1300-talet, ungefär till midten af dess senare hälft. Här äro store delar af kläderna bildade af påsydda och genom broderier vid bottnen fästa tygstycken. De två vapensköldarne synas mig vara senare ditbroderade; i synnerhet den venstre skölden med de kongl. Folkungarnes vapen har en form, som näppeligen tecknades förr än efter medeltidens slut.

Fig. 322 visar kragen af en korkåpa, som biskop Thomas skänkt till Strängnäs domkyrka, med en stående Vår Fru, som håller Barnet i armen, omgifven af ett fantastiskt bladverk. Då det, åtminstone mot slutet af medeltiden, var sed att hvar ny biskop förärade till domkyrkan en kåpa, en s. k. *cappa professionalis*, torde vi vara berättigade att hänföra detta broderi till år 1430.

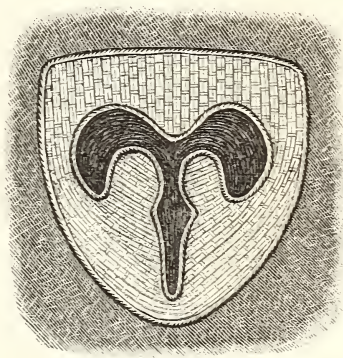
Fig. 323 för oss till midten af 1400-talet: ett vasevapen, som förekommer å den förut omtalade Linköpingsmitran. Sköldens botten är täckt af guldtrådar fästa med näststygn. En snodd omgifver vapen bilden, som är sydd med svart silke i plattstygn. Biskop Kettil Karlsson, som låtit brodera denna mitra, var biskop under åren 1459—1465. Det är troligare att broderiet hör till början än till slutet af hans stiftsstyrelse.

Fig. 324 visar det korsformiga ryggbroderiet till en messhake från Fliseröds kyrka i nordöstra Småland. Vår Fru sitter med Barnet i sitt knä; bakom henne hålla tre englar upp en stor mantel.

Fig. 325 visar en messhake, som erkebiskop Jakob Ulfsson år 1482 låtit brodera för sin domkyrka, enligt bild och inskrift förekommande bland broderierna.

Fig. 326 visar en bit af en stor duk med en starkt stiliserad lejonbild, fält och bild bestående af hopsömmade tygstycken, med linieornament bildade af fina läderribbor. Denna fyrkant utgör enda återstoden af en duk, som tillhört en kyrka i Helsingland. I Statens Historiska Museum förvaras ett par stora dukar af samma slag.

Åtminstone mot slutet af medeltiden knöt man dukar af silke och trädde i dem hvarjehanda ornament, som naturligtvis blefvo kantiga, då de skulle anbringas i fyrkantiga rutor. Ett prof är här meddeladt, fig. 327, hemtadt från en duk, som tillhört Frötuna kyrka i Roslagen. I Statens Historiska Museum förvaras en duk, i hvilken på samma sätt knutna och trädde fyrkantiga stycken äro sammansatta med likformade

323. Broderadt vapen.

Fig. 323. Efter original i Statens Historiska Museum; antagligen från år 1459.

Hildebrand, Sveriges Medeltid 1.

stycken af gult och blått siden. Denne duk, som tjenstgjort som himmel öfver någon stol, är förfärdigad kort efter medeltidens slut.

Alla de här, afbildade föremålen äro komna från kyrkor. Men broderier användes äfven å föremål till verldsligt bruk, kläder för människor och hästar, baner, åkläden, dynor m. m. Utom de förut omtalade broderingsarterna omtalas under medeltiden äfven ett *opus pulvinarium*, hvilket synes antyda, att kuddar broderades på ett särskildt sätt. Man har trott, att härmed menats korsstyngsbroderier, ehuru denna mening icke kan bevisas.

324. Broderadt ryggstycke till en messhake.

Äldre broderier hör man vanligen omtalas i Sverige som klosterarbete. Det är obestriddigt, att man i klostren sysselsatte sig med broderier, främst naturligtvis för kyrkligt bruk, men äfven för tillfredsställande af verldsliga behof. För utlandet finnas icke få källuppgifter, som bevisa detta. Men det är lika visst, att man broderade utanför klostren. De förnäma damerna funno ett nöje i att brodera och i städerna funnos stickare eller perlstickare, som drefvo broderingskonsten

yrkesmessigt. De flesta broderade föremål tillhöra medeltidens slut, och vi kunna med stor trygghet anse dem snarare som alster af den i städerna blomstrande industrien än af handarbetet inom klostren.

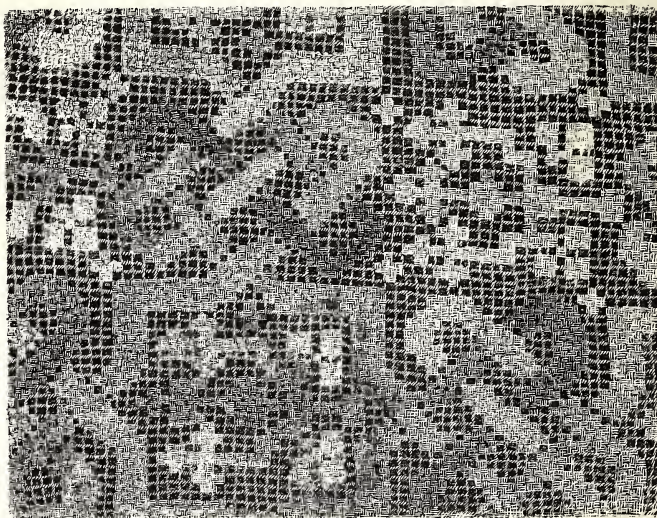

325. Broderadt ryggstykke till en messhake.

Fig. 325. Efter original i Uppsala domkyrka; den knäböjande erkebiskopen (nederst å broderiet) har framför sig familjevapnet (en örnfot), bakom sig årtalet 1482, öfver sig ett band med inskrift.

326. *Bit af en hopsömmad duk.*

327. *Knuten och träd duk.*

Fig. 326. Efter original i Statens Historiska Museum; 1400-talet.
 Fig. 327. Efter original i Statens Historiska Museum; början af 1500-talet.

Flere af de perlstickare,¹ som omtalas i våra svenska urkunder, hafva namn, som göra det antagligt, att de voro af tysk nationalitet.

Den omständigheten, att i slutet af medeltiden en i Stockholm bosatt man Albert kallas än perlstickare, än målare, gör det sannolikt att målare och perlstickare i Stockholm voro förenade i ett embete. Flere af denne man utförda målningar äro ännu bevarade. Något broderi finnes ej nu i behåll, som kan med någon skymt af säkerhet tilläggas honom.

POTTMAKARE.

Då jag inför denna rubrik, är det endast för att framhålla det onekligen ganska egendomliga förhållandet, att tillverkningen af lergods synes hafva legat fullständigt nere under Sveriges medeltid. Jag har ej i mina anteckningar ur våra medeltidsurkunder funnit en ende af detta yrke. Ej heller omtalas i de arbetstaxor af åren 1546 och 1574, som G. E. Klemming tryckt i sammanhang med skråordningarna med ett enda ord pottmakare; i båda omtalas glasmästare. Att det oaktadt lerkärl voro i bruk, framgår uppenbart af fynden från fästet å Ragnhildsholmen vid Konghäll. Af denna anledning anser jag vara olämpligt att här inlåta mig på en redogörelse för medeltidskeramiken. Till Ragnhildholmsfynden får jag tillfälle att återkomma, när jag i en följande bok skall redogöra för fästena och lifvet inom dem. Att emellertid lerkärlen under medeltiden icke spelade samma rol som nu är redan framhållet: de ersattes i dryg mon af svarfvarnes och kann-gjutarnes arbeten, äfvensom af hornen.

Olaus Magni säger (bok 13 kap. 35), att lerkärl icke tillverkas i Norden, och ej heller der mycket användas, emedan de brista plötsligt sönder, när de i dem inneslutna vätskorna frysa, dock införas en del från Tyskland.

Bland de lybska skrän, som blifvit tryckta i Wehrmanns ofta citerade arbete, finnes intet för pottmakare. I Danzig funnos deremot år 1416 sjutton pottmakare (*lutifiguli*); de nämnas der första gången år 1374.

PUMPMAKARE.

En pumpmakare omtalas i Stockholm år 1453.

PUNGMAKARE. TASKMAKARE.

I det föregående är redan omtaladt, hvilken stor roll pungen (väskan) spelade för medeltidens menniskor, och ej mindre än fyra afbildningar äro gifna s. 446. Pungarne eller taskorna synas i allmänhet hafva be-

¹ Äkta perlor användes naturligtvis icke ofta, då de voro dyrbara. Perlbroderier förekomma å de två biskopsmössorna från Linköping och Vesterås i Statens Historiska Museum.

stått af läder samt varit försedda med beslag — af jern, silfver (taskasilfver) o. s. v. — och lås. Kort efter medeltidens slut omtalas olika pungar för qvinnor och barn, för bönder och förnämligare folk. Qvinnopungar kunde hafva sex små rum. Stundom nedlades på pungen mycket arbete.

Utom pungar arbetade pungmakarne äfven renslar och handskar.

År 1450 kom en ung man från Vestervik för att lära sig pungmakareyrket i Danzig.

REPSLAGARE. REPSLEGHERE. REPWINDERE.

Repvindarne i Malmö erhöilo af dr. Margareta ett skrå år 1412, i hvilket det förböds borgarne i öfrigt att på egen hand 'hafva bastgerning och repslag'. I embetet fingo ej finnas flere än 24 medlemmar.

Som repslagarens bana kräfde ett visst utrymme, måste han förlägga sin verksamhet till städernes utkanter. Stockholms repslagare hade sina banor på södermalm.

I Kalmar synes man hafva i stor myckenhet tillverkat en slags garn, som i utlandet användes till förfärdigande af gröfre rep. K. Kristian I begärde år 1457, att Lybeck skulle återlemna till en hans tjenare ett parti Kalmartråd (*kalmers draet*), som denne hade genom köp kommit i besittning af. I skråt för Lybecks repslagare förbjödes det dem att blanda preussisk tråd med Kalmartråd.¹

SKOMAKARE. SCOMEKERE. SVTORES. PATINOMAKARE.

Stockholmsskomakarnes skrå af år 1474 har, churu ganska tydligt skrifvet, just i de delar, som innehålla tekniska uttryck, ordformer, hvilkas korrekthet vi, inför omöjligheten att tyda dem, kunna betvifla. Såsom alster af skomakarens verksamhet omtalas i detta skrå skor och höga stöflar, hvarjämte de, såsom redan blifvit omtaladt, voro garfware. I ett tillägg till skråt framhålles såsom särskildt nödigt, att skomakarne höllo sina bodar öppna från sankt Olof (29 juli) till jul, tydligen för att tillhandahålla skodon för höst och vinter.

Man ville den tiden hafva varaktiga skodon. Alla sömmar, heter det, skola hålla medan sulorna äro hela under foten. Den som sålt skor med öppna hål i sulor eller öfverläder, skulle för hvart hål böta en tunna öl. På skor af nötskinn fick man ej sätta kilar af klippings-, själ- eller hästskinn.

Skråt håller för öfrigt på enkelhet i vanor. Ingen skomakare fick på eget initiativ tillverka och utbjuda skor prydda med utländskt läder eller ringar, men intet hindrade honom att tillverka sådana på beställning af kundens eget läder.

¹ Enligt Wehrman betyder drat (tråd) garn, i synnerhet af bast, som fiskare använde till infattning för näten. Styffes antagande (*Bidrag* del 4 s. CXXX), att Kalmartråden var jerltråd, saknar stöd.

Det betänkliga skick, i hvilket gatörna befunno sig åtminstone höst och vår, gjorde det nödigt att sörja för ytterskodon, för något som svarar mot våra galoscher, som man kunde taga på sig när man gick ut. Dessa ytterskodon, kallade patinor, hade i allmänhet icke något öfverläder; de bestodo af trä och voro ganska höga, alldenstund den smuts man hade att trotsa ofta var ganska djup, samt fästes med ett par remmar öfver foten.

I Lybeck funnos jämte skomakarne toffelmakare (*glotzenmacher*) och skofflickare (*altflicker*). Mellan de tre embetena förekommo stundom stridigheter rörande gränserna för hvars och ens rätt. Äfven i danske städer funnos särskilda toffelmakare.¹

328. Fot med patina.

SKRÄDDARE. SCRÖDERE. SARTORES. ÖFVERSKÄRARE.

I Stockholm voro skräddare och öfverskärare förenade i ett embete, hvilket bevisar — ifall ytterligare bevis behöfdes — att väfnadsindustrien stod mycket lågt i denne stad, liksom i landets öfrige städer. Väfvare funnos icke i Stockholm, såvida urkunderna gifva vid handen, förr än mot medeltidens slut, och deras embete torde hafva varit af föga betydelse. Derföre fingo de, som företogo den sista behandlingen af klädet, innan det skulle skäras sönder, nämligen öfverskärningen, d. v. s. bortklippandet af de utstående fibrerna, räknas samman med skräddarne. Öfverskärare skulle, utom andra redskap, hafva fyra saxar. Hans mästareprof bestod i att på sex timmar öfverskära ett stycke krympt kläde från Leiden.

Den skräddaregesäll, som önskade vinna mästarerätt, skulle, enligt skråt af år 1501, tillskära en qvinnokåpa, som vore lämplig dräkt för en dandeqvinna, en qvinnokjortel och en presthätta med tymp (*capuchon*). År 1536 voro fordringarna skärpta. Då skulle kandidaten visa sig färdig att göra allahanda klädningar för friborne, hofmän, landsknektar, borgare och gemenigt folk. I Stockholm tillkom det skräddarne att tillverka läderhosor, hvilket arbete åtminstone i visse städer i norra Tyskland tillkom pungmakarne.

Vi hafva sett (s. 443), att en skräddare ej hade rätt att tillverka en skinnbrämrad och skinnfodrad kjortel, utan måste han för att åstadkomma en sådan taga skinnaren till hjälp. I utlandet förekommo ofta tvister mellan skräddare och skinnare.

Gamla borgare och borgerskor, som fordom hade gjort staden rätt för sig, men till sist råkat i armod, fingo utan att ingå i skräddarembetet vända brukade kläder, till och med sy nya af vadmal och

Fig. 328. Efter Lofta kyrkas altarskåp (i Statens Historiska Museum). Patinomakare funnos äfven i mindre svenske städer.

¹ Innehållet i Malmö-skomakarnes skrå af år 1450, som aldrig blifvit tryckt, känner jag icke.

marenborst kläde, d. v. s. kläde från Marienburg i Preussen. Äfven i Lybeck hade lappskräddarne (*de olbotere der schroderer*) rätt att sy nya plagg af vissa simplare tyg.

SMEDER. FABRI. KNIFSMEDER. KLENSMEDER. HARNESKMAKARE. PANSARMAKARE. HANDSKESLAGARE. PLATASLAGARE. SVÄRD-SLIPARE. GLADIATORES. SPORRSMEDER.

Rubriken visar, huru man inom smedsemetet var benägen att specialisera arbetet. De uppräknade namnen tarfva i allmänhet icke närmare upplysningar. Plataslagare voro icke plåtslagare i ordets nuvarande mening, utan hade till uppgift att smida harnesk (*plata*). Handskeslagare — en sådan omtalas i Stockholm år 1388 — gjorde stålhandskar för stridsbruk.

Smeder, utan inskränkande tillägg till namnet, smidde i allmänhet större saker, såsom skeppsankare, murankare, dörrjern, yxor, men derjämte äfven hästskor, söm och spik (enbrädes-, tvebrädes-, skeppsspik) samt helt visst en mängd andra saker, såsom jerndörrar och jernfönster, spjäll, stekspett, stekpannor. Knifsmederne arbetade knifvar och svärd. Svärdsliparne och svärdfjärne hade blott att putsa svärd och förse dem med skidor. Klen-smeder synas hafva varit en gemensam benämning på lås- och sporrsmeder.

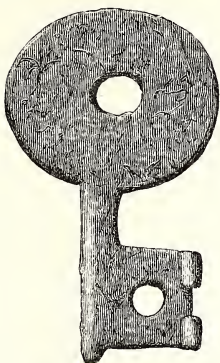
Låsen voro af mycket olika slag. I Helgalekamagilletens räkenskaper talas om lås med utanläse och innanläse (portlås), stugulås med en regel, stegerhuslås, som voro temligen simpla, springelås för bodar, kist- och skrinlås. Stockalåsen, såsom varande helt af trä, måste helt visst tillverkas af snickaren.

Mången svensk kyrka har ännu medeltidslås bevarade, som efter århundradens bruk ännu äro användbara: stora lås med stora nycklar och enkla, med vanligen prydliga beslag kring nyckelhålet. Många hänglås hörande till medeltiden, hafva äfven hittats i vår jord. Jag hänvisar till s. 145 samt till W. Bergs beskrifning om fynden på Ragnhildsholmen, ur hvilken jag lånar fig. 329, eftersom jag i det föregående ej afbildat någon nyckel af detta slag.

Enligt Stockholmsmedernes skrå af år 1479 skulle hvart smedsarbete förse med mästartens märke. Sannolikt blef denna föreskrift sällan åttlydd.

Äfven smeder måste genom sitt arbete komma i nära beröring med andre handverkare och beröringen torde väl stundom hafva ledt till kulli-

Fig. 329. Efter original i Statens Historiska Museum, funnet i Ragnhildholms fäste.

329. Nyckel af jern.

sion. Allt smidt måste naturligtvis tagas från smeden, men denne synes ock stundom gjort anspråk t. ex. på att slå fast beslagen å de ställen, der de skulle sitta. Att brodda och sko hästar var smedens göra.

Stadssmeden torde stundom hafva blifvit lidande genom konkurrens med dem, som idkade smide å landet och hade tillfälle att afyttra sina händers verk i marknaderna. Helgalckamagillet lät år 1516 köpa i distingen ett stort spjäll för 7 öre, ett litet spjäll för $\frac{1}{2}$ mark, 200 spik för 8 örtugar. Bonden, som haft 'mödan' att göra uppköpct, erhöll som ersättning 2 öre d. v. s. nära 15 % af köpesumman.¹

Sköldmakare omtalas någon gång. Om de skola räknas till smeder eller snickare, vet jag icke.

SMÅLTARE.

En smältare omtalas i Arboga år 1480. Det är en möjlighet, att mannen, som bär denna titel, är en bergsman, men han kan dock vara en handverkare. I Danzig funnos smältare (*schmelzer*), som smälte vax, hvilket fördes till staden i naturligt tillstånd, för att der bearbetas till ljus o. s. v.

SNICKARE. SVARFVARE. STOLMAKARE. VAGNMAKARE.

HJULMAKARE.

Några skråhandlingar finnas ej bevarade för desse handverkare.

Prof på svarfvade arbeten hafva vi i de stolar och soffor, som ännu förekomma i en och annan svensk landskyrka.

I de tyske städerna var snickarens och svarfvarens arbete fördeladt på flere embeten. I Lybeck t. ex. förekommo bågarmakare (*bekemaker*), svarfvare (*dreyer*), *schachtsnider*, som gjorde skålar och fat, trälyktmakare och jernlyktmakare,² kistmakare, kontormakare, som gjorde skrifbord och skåp, panelmakare, paternostermakare, som gjorde svarfvade bernstensperlor för radband, och spinnhjulsmakare.

Af en tvist mellan Lybecks *dreyer* och *schachtmaker* år 1364 erhålla vi upplysning, att vid den tiden utfördes till Lybeck från Gotland, hvilket i följd af skogsfattigdom i våre dagar ej uträttar mycket inom träindustrin, hvarjehanda träkäril (*spanne, molden, schapen, schuffelen end ander hale vate unde ware*), hvilkas försäljande inom hansestaden rådet hade öfverlåtit åt *schachtsnider*-embetet.

Vi få i det följande sysselsätta oss med snickarne, emedan de icke blott arbetade inom slöjdens, utan ock inom konstens område. De otaliga helgonbilder och altarskåp, som under medeltiden uppsattes i

¹ Ett godt smidesarbete är afbildadt s. 148. Kyrkodörrar med smidda beslag komma att afbildas i den andra delen.

² I Visby funnos *lychtenmakare*, hvilka således hade bort i det föregående upptagas under egen rubrik.

svenska kyrkor, voro arbetade af snickarne. Ett sådant skåp från 1500-talet, tillhörigt Vermdö kyrka, uppgifver sig vara tillverkad af en snickare i Stockholm.

STICKKARE, TRÖJSTICKKARE

omtalas någon gång. Vi få ej af namnen förledas att tro, att desse handverkare sysselsatte sig med hvad vi nu kalla stickning, ty denna konst är uppfunnen först efter medeltidens slut. Att sticka är på medeltidens språk brodera (jfr perlstickare), och hade stickaren till uppgift att med fin sömnad pryda af andre handverkare förfärdigade föremål, remtyg, skor eller kläder. Stickarembetet var icke vanligt under medeltiden, hvadan de i Sverige förekommande handverkare af detta namn torde hafva varit förbundne med andra.

SÄJAREMÄSTARE.

Säjaremästare d. v. s. urmakare omtalas i Arboga stadsbok för år 1452. Så få måste handverkare af detta slag hafva varit, att de ej kunnat bilda ett eget embete. Den lärdom, som tillverkandet af ett ur kräfde, gjorde säjarettillverkningen till ett yrke lämpligt för klosterbröder.¹

TUNNBINDARE. FATMAKARE. DOLEATORES.

I det föregående är taladt om det keramiska arbetets låga ställning i Sverige under medeltiden, hvilket så vida kan väcka vår undran, som man under hednatidens alla perioder tillverkade lerkärl. I kärlltillverkningen finnes en grundväsentlig skilnad mellan den antika världen och Europa norr om Alpena. Laggkärl voro för antiken okända. Deremot omtalas i den karolingiska tidens urkunder icke en enda gång lerkärl, men väl kärl af trä, stundom jernbandade.² Att i Norden laggkärlen gå långt tillbaka inom den tid, då man tillverkade lerkärl, är visst; de förekomma i grafvar från bronsåldern, från de tidigare och från den senare jernåldern.

År 1579 anmälte tunnbindarembetet i Stockholm för statens råd, att dess skrå var 'förnött och eljes illa faret, emedan hon var på papper skrifven', och bådo, att rådet ville medgifva omskrifning på pergament. Detta medgafs, emedan artiklarne voro staden och tunnbindarembetet nyttiga och gagneliga till att hålla god ordning och politie vid makt. De stadgar, som då omskrefvos, äro emellertid till formuleringen så olika de äldre, att jag befarar, att åtminstone omfattande redaktionsförändringar, kanske äfven förändringar i sak företagits.

¹ Jfr vidare bok 5, der medeltidsuret i Uppsala domkyrka kommer att omtalas.

² Inama-Sternegg, *Deutsche Wirthschaftsgeschichte* del 1, s. 425.

Tunnbindaren kunde på landet beställa det virke han behöfde, och kunde han med tre vittnen styrka beställningen, hade han rätt att komma i oqvald besittning af det han beställt. Annars när virke kom till staden och efter tre dygn fogden ej gjort anspråk derpå för 'herrs-kapets' räkning, sade äldermannen den yngste mästaren till, att alle mästare i embetet skulle infinna sig vid bron. Den som två timmar efter utsatt tid ej infunnit sig utan anmäldt förfall, fick böta tre mark för det han vållat bröderne tidsförlust.

Hvar mästare behöfde likstock, märkebast, ändamått och brännmärke. Alla kärl, af hvad slag de voro, skulle hafva bestämda mått. I hvarvt kärl skulle inbrännas mästarens och stadens märke. Mästareprofvet var tillverkande af två 'ölträn' och ett tranfat.

Som ölet spelade en stor rol i medeltidens lif, var tunnbindarnes yrke ganska viktigt. Det var ej alltid lätt att erhålla nödigt virke. År 1508 skickades från Stockholm till Pata (i Kalmar län) efter en skuta med 'klapholt' och bottnar till 'tynneved'. Grantunnor och granband på ölkaren omtalas.

Tunnor användes äfven för transport af jern.¹

VÄFVARE.

En väfvare omtalas i Stockholm i Olai Petri tänkebok. Det är den enda gång, som jag kan minnas mig hafva sett en väfvare omtalad i en svensk medeltidsurkund. Det synes mig lämpligast att omtala väfnadsindustrien, då jag i nästa kapitel skall redogöra för importartiklarne till Sverige.

Om än, såsom i det föregående omtalats, det ingick i medeltidens hushållning att förlägga slöjden till städerna och förbjuda allmogen att idka slöjd till afsalu, var det dock stormännen förbehållet att i sin tjänst hafva hvarjehanda handverkare. Derom får jag tala, då jag i nästa bok skall meddela upplysningar om stormännens hushållning.

Om slutornamentet jfr s. 87.

¹ Malmö-tunnbindarnes skrå af år 1499 (otryckt) har jag ej haft tillfälle att se.

TREDJE KAPITLET.

Handeln.

Innehåll: Handeln i förhistorisk tid. — De öster- och vesterländska silfverskatterne i Sveriges jord. — Gotlands och Sveriges förbindelser med östern. — De isländska sagornas berättelser om handeln. — Björkö och Dorestad.

Handeln privilegierad. — Förbud mot landsköpen. — Torgdagar. — Marknader.

Försigtighet i segelfärder. — Främlingens rättslöshet. — Strandrätt. — Sjøröfware. — Exportförbud. — Tullar. — Pundtull. — Sundtullen.

Rätt för stormän, kyrkan och allmogen att idka handel. — Begränsad handelsrätt för visse städer.

Vestfalen och Östersjöhandeln. — Gotlands betydelse för handeln. — De tyske köpmännen. — Hansan. — Lybeck, de vendiske städerna. — Novgorod. — Verldshandeln under medeltiden. — Hansans handel på Portugal, Spanien, Frankrike, England, Flandern.

— Tyskarne i Sverige. — Skanör och Falsterbo.

Köpmännen. — Handels teknik.

Försök att göra Sveriges handel oberoende af hansan.

Varor, som från Sverige utfördes. — Varor, som till Sverige infördes.

ill de aflägsnaste tider, som historia och forn-kunskap för oss uppenbara inom vårt land, få vi gå tillbaka, för att finna de första spåren af handeln.

Under stenåldern smyckade man sig gerna med perlor skurna i bernsten. Sådana förekomna i stor myckenhet i de väldiga grafkamrar, som blifvit undersökte inom Vester-götlands falbygd; dit hafva de blifvit förda från det haf, som sköljer den skandinaviska halföns sydkust eller Jutlands strand. Sjelfva flintan, som under den nordiska stenåldern

spelade så stor rol, emedan hon var lätt att bearbeta och hård, finnes, om vi på sin höjd undantaga Bohuslän, icke i norr om Skåne och måste derfore, med få undantag, hvar redskap, som hittas norr om Skåne, antingen i arbetadt skick eller som råämne importerats till den ort, hvarest det användes och hvarest det omsider hittats. Betydelsen af den samfärdsel, som sålunda försåg vidsträckte delar af Sverige med ett viktigt material, torde allrabäst springa i ögonen, om jag påminner derom, att vid stranden af Byske-elf, långt mot norr i Vester-

bottens län, hafva hittats icke blott obearbetade flintstycken, utan och i hundradetal oslipade hålmejslar af en flinta, som icke kan antagas vara kommen från annat håll än från Skånes kritlager eller de likartade lagren i Danmark och Pommern.¹

Under bronsåldern måste det viktigaste råämnet, efter hvilket denna kulturperiod erhållit sitt namn, hemtas utifrån. De jämförande undersökningar, som under de senaste årtiondena kunnat utföras, hafva ock visat, att enstaka i utlandet arbetade föremål under denna tid blifvit till Sverige införda.

Under jernåldern ökas bevisen för de utländska förbindelserna och för handeln. Jag behöfver allenast påminna om de romerska och byzantinska mynt, som hittats i vår jord, om de i våra forntida grafvar ingalunda sällsynta föremål, hvilkas upprinnelse måste ledas tillbaka till verkstäder inom det romerska riket, om den snäcka från den Indiska oceanen, som hittats i en gotländsk graf jämte andra qvinno- prydnader.²

Alla dessa företeelser ligga dock så långt bortom vår medeltid, att vi ej här få egna dem vår uppmärksamhet så som de i sig förtjena. Deremot blir det nödigt att dröja något vid de från främmande håll komna silfverskatter, som höra till hedendomens sista och kristendomens första tider i vårt land, hvilke obestriddigen falla inom de gränser jag utstakat för Sveriges medeltid, eftersom i de yngste af desse silfverskatter förekomma mynt af såväl Olof skötkonung som hans son Anund.

De förbindelser, som desse många och rike skatter antyda, voro i början östliga. De äldste skatterne innehålla jämte andra föremål af silfver idel arabiska mynt, präglade i de många myntstäderna inom kalifernes och andre furstars områden. Genom Ryssland fördes dessa mynt till Östersjön, öfver dennes vågor till Gotland och dädan vidare till det svenska fastlandet. Gotland kom derigenom att få i kommersielt hänseende en ganska stor betydelse. Om tiden, då dessa förbindelser med östern inleddes, kan jag ännu icke uttala ett bestämdt, på egna undersökningar grundadt omdöme. Professor Tornberg, som för k. Myntkabinetet granskat en stor del af desse österländske myntskatter, antager, att de fleste af dem inkommit till Sverige under tiden 880—955.³

I de arabiske myntskatterne finnas stundom enstaka byzantinska mynt inblandade. Af större betydelse är den uppblandning med vesterländska mynt, tyska, angelsaksiska o. s. v., som uppenbarar sig i en

¹ Månadsbladet nr 53—54.

² Månadsbladet nr 82—84 och *Teckningar från Svenska Statens Historiska Museum* häft. 3, s. 6 f.

³ De arabiske myntskatterne förekomma äfven i de fordom vendiska landen i söder om Östersjön. Dessa skatter behöfva icke hafva kommit dit öfver Gotland, utan kunna hafva kommit landvägen från sydost. Åtminstone en del af de i Skåne funne arabiske myntskatterne kunna hafva kommit in i landet på denne sydligare väg.

mängd fynd: först äro de vesterländske beståndsdelarne obetydliga vid sidan af de orientaliske, sedan blifva de jämnstarke, och det slutar med att enstaka arabiska mynt förekomma bland hundradetal af den europeiska vesterns. Det är uppenbart, att förbindelserna med ytterverlden småningom leddes in på nya banor, men under det detta skedde fortfor Gotland att häfda sin centrala ställning i afseende på fredlig samfärdsel inom Norden. Om vi undantaga Skåne, den tiden ett danskt land och underkastadt andra förhållanden, äro vi berättigade att säga, att de vesterländska mynt, som hittas på det svenska fastlandet, äro dit komna icke direkte från sina verkliga ursprungsorter, utan i allmänhet öfver det längre i öster liggande Gotland. De vesterländske myntskatterne af denna art förekomma icke i Vestergötland eller Halland; i Bohus län är allenast ett sådant fynd anträffadt (år 1883). Hvad tiden för dessa vestliga förbindelser beträffar, kan jag för tillfället icke gifva annat än antydningar; början synas vi kunna förlägga till den tyske herskaren Otto den stores regeringstid (936—973), och de yngsta engelska mynten äro präglade af Vilhelm eröfraren d. v. s. efter år 1066.

Prof på de finare silfver- och guldarbeten, som pläga förekomma i dessa fynd äro förut meddelade fig. 77—111.

Jag befarar från många håll invändningar mot tilltaget att omnämna desse skatter i ett kapitel, hvars rubrik talar om handel. Den allmänna meningen är otvifvelaktigt ännu den, att vi uti desse skatter hafva att se frukterna af våre förfäders härnadståg, af deras väringatjenst samt af de danegälder, som utpressades i England. Så envist håller man fast vid slagorden vikingafärder, väringatjenst, danegäld, att personer, af hvilka man hade rätt att vänta större grad af eftertanke, använda dem om hvart annat, när det gäller att förklara företeelser, som falla långt före den tid, då Angelsaksarne betalade den första danegälden, då den förste väringen visade sig i Konstantinopel, då den period i Nordens historia, som kallas vikingatiden, begynnades, att döma efter uppgifterna i de samtida skrifterna från de land, som af vikingarne hemsöktes. Man får höra förekomsten af de romerska myntfynden i vårt land förklaras med en hänvisning till väringarne. En författare, som synes vilja anses vara en nationalekonom, har för icke så synnerligen många år sedan, framhållit vikingatiden såsom i i visst afseende en mönstertid, emedan då förekom en import, som icke behöfde betalas med en motsvarande export.

Hela detta uppfattningssätt står i närmaste sammanhang med den ärfde fördomen, att våre fäder icke ärade, icke på något framstående sätt idkade fredliga yrken. Bevis mot densamma har jag lemnat i det föregående s. 167 f., bevis förekomma i stor myckenhet i Sveriges vetenskapliga arkeologiska litteratur, till hvilken jag, med afseende på denna fråga i hennes allmännaste form, nöjer mig med att hänvisa,

allenast tilläggande en påminnelse derom, att de krigiska bedrifterna, såsom handlingar, hvilka sticka af mot hvardagslifvets jämna gång, hade den tiden utsigt att ådraga sig så pass mycken uppmärksamhet, att de blefvo genom upptecknande bevarade åt efterverlden.

Om de svenska och specielt gotländska förbindelserna med Ryssland ega vi kännedom såväl genom historiska uppgifter som genom fynd anträffade på Östersjöns östra sida. I de ryska Östersjöprovinserna äro icke sällan fornsaker funna, som otvifvelaktigt äro af gotländsk upprinnelse, tillhörande de senaste stadierna af en utveckling, som under århundraden fortgått inom Gotland.¹ I det inre af Ryssland äro väl icke — mig veterligen — gotländska föremål hittade, men deremot icke få andra, som äro arbetade i det landfasta Sverige. För samma trakter veta vi, genom historiska vittnesbörd, att i dem bildades något efter 800-talets midt — således ungefär vid den tid, då enligt Tornberg införseln af arabiska mynt tog sin början — ett svenskt välde, hvars förste konungar hette Rörek, Helge och Ingvar. Den svenska konungaätten tog i det främmande landet intryck af sine slaviske grannar, hvadan de senare medlemmarne af ätten bära slaviska namn, främst bland dem Svjatoslav, som föddes år 942, således ungefär vid samma tid som, enligt Tornberg, de arabiska mynten började upphöra att införas till Sverige. Om än vid denna tid förbindelserna icke bevarade sin liflighet och om än den svenska kolonien då började förlora något af sin ursprungliga nationalitet, upphörde ingalunda förbindelserna mellan Ryssland och Sverige. Svjatoslavs sonson Jaroslav var gift med Olof skötkonungs dotter Ingegärd, deras dotter Elisabet var gift först med k. Harald hårdråde af Norge, sedan med k. Sven Estrids-son af Danmark; deras dotterdotter Ingegärd var, i sitt andra gifte, förmäld med k. Filip Hallstenson af Sverige, och deras sonson var gift med en dotter till k. Inge d. ä. och blef genom henne svärfader till k. Sigurd Jorsalafare af Norge och Erik emune af Danmark samt den danske hertigen Knut lavard.

Den svenska konungaätten i Ryssland och hennes fortlöpande förbindelse med Sverige förutsätta fredlig samfärdsel. Om en sådan, idkad icke öfver Östersjön, utan mellan Ryssland och dess stamskilde bortre grannar, tala såväl arabiska, som grekiska källor. Araben Ibn Fadhlän, som åren 921 och 922 besökte Volga, kom der i beröring med köpen-
skap idkande 'Ryssar'. Summan af de grekiska vittnesbörderna sammanfattar prof. W. Thomsen på följande sätt: »det var emellertid icke blott som sjöröfvare eller krigare, som Ryssarne kommo i beröring med Grekerne. Hvad som ännu mer än det ovissa hoppet om byte och tribut drog dem till Konstantinopel var handeln. Vid början af hvarje sommar

¹ Sådana föremål äro afbildade i Kruses *Necroliconica* samt i Bährs *Gräber der Liven*.

ankommo regelmässigt stora flottor af ryska handelsfartyg till den grekiska hufvudstaden.»¹

Vi vända oss nu till den något mera svårlösta frågan, huru de angelsaksiska och tyska mynten kommo till Gotland och Sverige, för att blandas med de arabiska mynten och till sist ersätta dem. De angelsaksiska mynten äro präglade i en mängd olika myntstäder — 106 i England och dessutom Dublin — de tyska äro präglade för kejsare, konungar, furstar, grefvar och biskopar i Sachsen, Holland, Belgien, Rhendalen, Baiern, Schwaben och Schweiz, norra Italien, Böhmen, Ungern o. s. v. Att här icke är fråga rätt och slätt om danegälden framgår redan deraf, att de angelsaksiska mynten äro blandade med ungefär samma mängd tyska mynt, och torde detta icke enbart kunna förklaras dermed, att de som danegäld till Gotland komna angelsaksiska mynten der först kommit samman med de tyska mynten, ty angelsaksiska mynt hittas samman med tyska äfven inom norra Tyskland. Införseln af engelska och tyska mynt synes vidare hafva börjat redan innan man i Eugland för förste gången beqvämade sig att utbetala danegäld år 991. K. Knuts mynt äro ytterst talrika i de svenska fynden, churu tydligen han icke kunde komma i tillfälle att erlægga någon danegäld. En sådan förekom ej heller under de följande konungarnes tid, och det oaktadt äro deras mynt karakteristiska för de svenska fynden.

Dessa med deras blandning af tyska och engelska mynt kunna icke förklaras annorlunda än som vittnesbörd om de penningar, som under slutet af 900- och den drygare delen af 1000-talet utgjorde hufvudmyntet i norra Europa och på grund deraf spriddes öfver hela det område, hvars olika delar voro förbundne genom handelsgemenskap.

Det är naturligtvis icke min mening att förneka, att under den ifrågavarande tiden mången skatt röfvades till lands eller till sjös, men man kan ännu icke för flitigt framhålla, att detta förvärfssätt icke var det enda, icke ens det hufvudsakliga. Det må väl anses vara besynnerligt, att man så länge kunnat i grund missuppfatta de gamla förhållandena, då vi af dem finna en opartisk och i alla hufvuddrag trogen skildring i en litteratur, som icke ligger oss nordbor fjärran, men, det medgifves, icke tillräckligt uppmärksamrats annat än för de historiska upplysningar hon innehåller eller som man velat ur henne framleta, jag menar den isländska sagolitteraturen. För exempel hänvisar jag helst till henne sjelf, i nödfall till de skizzer jag meddelat i andra upplagan af *Lifvet på Island*. Här må allenast några hufvuddrag framhållas.

Den ekonomiska anordning, som, med obetydliga undantag, reducerade allt arbete till verksamhet i och för det egna hemmet, i hvilket, så snart det var något när välmående, utom familjens medlemmar funnos frie hemmän och trälar, gjorde det möjligt att tid efter annan spara

¹ Om hela den ryska frågan jfr Thomsens förträffliga arbete *Ryska rikets grundläggning genom Skandinaverna*.

krafter för andra ändamål. Den uppvuxne mannen begaf sig ut i världen, för att förvärfva erfarenhet, förmögenhet, anseende. Som han, drivven af en kraftig hog, hellre sökte äfventyr på fjärrare än på närmare håll, hörde det till det vanliga, att färden företogs i skepp. Var mannen förmögen, for han i eget skepp, med vänner och män ur hemmet i följe; mindre välmående gáfvo sig ut som bolagsmän om samma skepp, hvar och en ensam eller med följeslagar. Såvida man icke gaf sig ut för att söka sin lycka vid konungahof — äfven då gaf man sig emelertid icke ut med tomma händer —, förde man regelbundet med sig sådana af landets varor, som kunde vara begärliga på andra håll. Köpfärder voro då regelbundna, äfven om man vid ankomsten till ett främmande land öfvergaf skeppet, för att på egen hand söka sin lycka genom manliga dåd. Äfven de för sådana mest fräjdade, en Torulf och en Egil, Skallagrims söner, förkunnade, när de kommo till en strand, att de önskade hålla köpstämman för längre eller kortare tid, hvilket visserligen icke hindrade dem från att, när den aftalade tiden var förliden, uppträda som i fiendeland. Se vi bort från alla detaljlikheter, alla nyanser, som kunde förekomma, så mycket står fast, att köpmannafärder voro vanliga, äfven under den fullt utpräglade vikingatiden, att drivvande af köpenskap ansågs vara värdigt en fri man och att det, framför allt — deri ligger en genomgående motsats till medeltidens skick —, var öfverlätet åt hvar mans fria godtycke.

De enstaka strålar, som de isländska sagorna sprida öfver de svenska förhållandena, de antydningar, som vår egen äldsta litteratur, sammanställd med de vinkar ortnamnen och de geografiska förhållandena gifva, låta oss förstå, att äfven i vårt land funnos redan under den hedna tiden centralpunkter för handeln. Jag har i det föregående framhållit, hurusom köpstäder, köpingar, helt naturligt uppstodo på orter, som voro lämpliga för sammanträffanden och varubyten, vid mynningar af vattendrag, som underlättade förbindelsen mellan sjön och det inre landet, vid gränsen mellan områden, den tiden vida mera skilda än nu, hvilkas inbyggare funno det fördelaktigt att sins emellan byta de för dem sjelfve öfverflödiga alstren af jordbruk och husslöjd. Särskildt har jag framhållit, huru gynnsamt läge Stockholm hade.

Ett vittnesbörd om handelsväsendets ståndpunkt i Sverige redan på 800-talet lemnas oss för öfrigt af berättelserna om den hel. Ansgars missionsresor och om den första kristna församlingen i vårt land. Då Ansgar från Danmark begaf sig öfver till Sverige, sökte han sällskap med några köpmän. Mellan staden på Björkö och Dorestad i Nederland rådde så lifliga förbindelser, att en resa från den svenske staden till den andre tydligen icke uppfattades som något synnerligen märkligt. Fynden på Björkö, hvars grafvar innehålla enstaka arabiska, tidiga angelsaksiska och frankiska mynt, och de likartade fynden ur den svarta

jorden vid Wyk by Duerstede lemna dyrbara intyg om den historiska urkundens trovärdighet.

Den förändring, som med utbildandet af medeltidsväsendet inträdde i den svenske allmogens ställning, står i det närmaste sammanhang med reglerandet af handeln. Nu kunde det icke längre komma i fråga att åt hvars och ens skön hänskjuta, huruvida han genom köpfärder ville skaffa sig vinning eller icke. Den riktning mot utbildandet af ett aristokratiskt väsende, som fanns i de nordiska samhällena vid den tid, då de bragtes i närgående beröring med medeltidens Europa, utvecklade sig konsekvent till utsöndrandet af den ena privilegierade klassen efter den andra. När regeringen, under intryck af den nya tidens kraf, vidtog energiska åtgärder för stadsväsendets höjande genom utbildande af de förut befintliga ansatserna till öfverensstämmelse med utlandets förhållanden, skedde detta, såsom redan framhållits, genom att till städerna förlägga allt handverk, som gick ut på arbete för andra, och all handel.

Dertill hörde naturligtvis förbud mot allt, som kunde kallas **landsköp**.¹ Stadens torg var den enda plats, hvarest de som icke voro stadsbor, hade rättighet att afyttra sina varor. Grundsatsen var för allmogen svår att vänja sig vid, och af de högre inom samhället fanns det mången, som gerna begagnade sin ställning för att på landet uppköpa hvad han behöfde, staden till förfång, dels derigenom att han på landet kunde betinga sig bättre pris, dels så, att han genom sitt förköp vållade minskning i tillförseln. Mot landsköp höjas därför hela medeltiden igenom klagomål; regeringen, som villigt lyssnade till dem, utfärdade det ena påbudet efter det andra, utan att dermed uträtta hvad hon ville. I vissa fall var dock en handel utom staden medgifven; för dem skall jag i det följande redogöra.

Staden hade i allmänhet utom sin mur eller sitt dike jord, men denna förmådde icke lemna sådan afkastning, att borgarne kunde deraf få hvad de till lifvets uppehälle behöfde. Genom köpenskap och genom handverk förtjenade man penningar, men en del af dessa måste utbytas mot lifsmedel. I detta afseende bildade borgerskapet en klass för sig. Frälsemannen hade sitt jordagods och den andlige på landet hade sin prestgård — den andlige i staden delade borgarens öde, såvida han icke hade afkastning af jord, som fromma människor donerat, och

¹ K. Magnus ladulås skriver år 1284: Någre vår stad Jönköpings inbyggares allvarliga klagomål och hög begäran äro för oss komna, hvarmed de sig klaga och säga, att bönderne hafva den sed att de hålla all marknad hemma hos sig och hvar med annan, så att desse Jönköpings inbyggare alls intet hit in till sig af bönderne få kunna eller något till dem fördt varder, der de sig hjelpa kunna, och att de mer bedrifva köpenskap på bygden än i köpstaden, hvilket ej kan ske utan köpmännen till stor skada och förderf. Vi ordinera, att ingen köpare i Småland, vare sig bonde eller köpman, skall bo på bygden, utan allenast i köpstäder, ingen skall djerfvas antingen köpa eller sälja eller drifva någon annan handel annat än i torgstaden. DS nr 3020.

borgarens öde var att med afscende på lifsmedel vara beroende af den kringliggande landsbygden.

Det enklaste sättet att för honom betrygga hans uppehälle var att förse staden med rätt att en gång i veckan eller två gånger hafva **torgdag**, på hvilken bönderne infunno sig med sina landmannaprodukter. I senare stadsprivilegier förekomma vanligen noggranna bestämmelser härom. Det är tillräckligt att anföra några exempel. Hedemora privilegier af år 1446 omtala en marknad (rättare torgdag) hvar lördag för lärft, vadmal, skor, korn, malt, mjöl, fläsk, kokött, fårkött, humle, salt och ätande varor — här är privilegiet af något blandad natur: salthandeln kunde svårligen komma staden till godo, utan måste hafva varit afsedd att fylla behofvet af denna nödvändighetsvara på landsbygden; de tre först nämnda artiklarne antyda, att staden, som var ny, icke stod mycket högt i industrielt hänseende. Lidköping hade, enligt privilegierna af år 1532, torgdag på lördagen, och fick man då 'köpa och sälja såsom i andre köpstäder i riket.' Skara erhöll genom privilegier af år 1527 egna torgdagar om Vårfrumessa dyra (15 augusti), Vårfrumessa senare (8 september), Tomasmessa (21 december) och skärtorsdagen samt en dag i hvar vecka. Vestervik fick, enligt privilegierna af år 1531, hafva två torgdagar i veckan.

Erfarenheten visade emellertid, att icke ens med tillhjälp af de regelbundne torgdagarne stadens behof kunde tillfredsställas. För Vestervik föreskrefs visserligen, att stadens borgare icke fingo idka landsköp, men stadgandet (af år 1531) var obilligt, ty ungefär vid samma tid (år 1532) medgafs det åt Lidköpings borgare att i trakten köpa sin bergning, korn, råg, malt, mjöl, få, får och andra ätande varor, dock med förbud för de förmögne att 'utmånga' d. v. s. med förtjenst sälja sådana varor till de fattiga i staden, dem till tunga och besvär, ja det finnes af år 1529 ett allmänt medgifvande för städer att idka landsköp, dock endast 'till kost och färsk mat.' Enskilda privilegier voro förut gifna i samma syfte. Så t. ex. var köttmångarne genom k. Magni stadslag tillförsäkrad rätten att en viss tid om året i landsbygden uppköpa boskap. På grund af särskildt önnande omständigheter kunde regeringen finna sig föranlåten att gifva mera vidtgående förmoner. Så erhöll Ulfsby (Björneborg) 'af synnerlig ynnest' år 1365 tillstånd att handla på Norrbotten. Lidköpingsborne hade fri seglats och köpslagan i egna skepp i tre vermländska hamnar (Väsehärads, Ölmehärads och Varnums).

Torgdagarne utgjorde sålunda ett viktigt afbrott i veckans dagliga lopp. Ännu mera framstående var det afbrott, som vållades genom den om icke hvarje stad, dock de flesta städer beviljade rätten att vid viss tid på året hafva en **marknad**. Äfven i detta fall må några exempel göra till fylles. Enköping hade marknad tjugonedag jul (omtaland år 1502) och det föreskrefs år 1535, att bönderne, som till-

strömmade vid marknadstiden, ej finge köpslå på isen, utan skulle uppgöra sina affärer i sjelfve staden. Lidköping hade marknad vid Mikaelsmessan (29 september). Nya Lödöse borgare fingo år 1532 förnyelse på sin rätt att fritt besöka marknaden i Lidköping och tjugondedagsmarknaden i Skara. Skara hade år 1527 erhållit tillstånd att få hafva frimarknader vid prestmötet och landstinget, af hvilke den ene torde, efter hvad nyss nämndes, hafva stått den 13 januari. Sköfde hade vid sankt Olofs tid (29 juli) marknad i två dagar, då man fick fritt och obekymradt köpslå hvar med annan alle de dit kommo. Uppsala hade under medeltiden som nu distingsmarknad i början af februari samt Eriksmessmarknad i maj. Vadstenaborgarne hade 'af ålder' rätt att fritt och obehindradt bruka köpslagan om Mattismesstid (24 februari) i Hjo; det heter till och med i privilegiebrevet af år 1532, att de allena fingo besöka denne marknad.

329. *Marknad på isen.*

Desse marknader, som voro afsedde icke blott för införsel till staden af landsbygdens alster, utan ock för spridande till allmogen af sådana artiklar, som han behöfde, men icke kunde sjelf åstadkomma, och för spridande i de mindre städerna af sådana varor, som de större städerna, särskildt sjöstäderna hade lättare tillfälle att erhålla genom sina vidsträcktare handelsförbindelser, utgjorde ett synnerligen viktigt moment icke blott i det ekonomiska, utan äfven i det politiska lifvet. Till visse store marknader, distingen i Uppsala, Mormessan i Vesterås, Henriksmessan i Örebro, samtingsmarknad i Strängnäs o. s. v., strömmade icke blott allmogen från orten, utan äfven köpmän från andre städer i stort antal. Ett slående exempel härpå omtalas i en handling af år 1509. Så många Stockholmsborgare hade detta år begifvit sig till distingsmarknad, att magistraten oroades vid tanken derpå, att den vakt och vård, som ålåg borgerskapet, icke skulle under tiden på tillbörligt sätt uppehållas, hvadan staden kunde blifva utsatt för mordbrännare. På grund deraf vidtogos särskilda försigtighetsmått, bland annat åtog sig rådet ansvaret för vakthållningen vid stadens portar. I Sturearkivet förekommer ett bref, i hvilket höfdingen på Örebro hus, frågad om nyheter, säger sig för tillfället icke kunna meddela några, men han antog sig skola få veta hvarjehanda, när det väntade marknadsfolket hade ankommit. På grund af det stora tilloppet vid visse marknader

lämpade det sig synnerligen väl för regeringen att till de marknadsbesökande ställa skrivelser, för hvilkas innehåll man önskade en större spridning, eller att i maktpåliggande angelägenheter underhandla med marknadsfolket, hvilket t. ex. konung Gustaf ofta gjorde.

Om marknaderne lemna dessvärre medeltidens svenska urkunder inga detaljupplysningar, hvadan jag här ej ens vill försöka att skildra den brokiga tafla de erbjödo. Af k. Magni stadslag (köpmalabalkén kap. 20) synes, att marknaden inleddes med lysande af frid, en nödig åtgärd, då så mycket folk samlades och tvister lätt kunde uppkomma om mitt och ditt.¹ I Tyskland gafs med kloekringning signal till marknadens öppnande och avslutande och under hela den fridlysta tiden satt på ett torn eller på stadsporten ett kors, en fana eller en sköld med bilden af en handske. Det var nämligen sed, att konungen eller i allmänhet landets herre, när han gaf en stad marknadsrätt, sände honom till tecken dertill en handske.

Den dag köpmännen kommit till staden och ordnat sina lager i stånden finga de på aftonen börja försäljningen. Derefter räckte marknaden i två dagar. Var den ene af desse dagar en söndag, måste handeln hvila, för att följande dag fortsättas. Några handskrifter af stadslagen tala om en tredje marknadsdag, under hvilken man icke fick köpslå annat än med stadens egne borgare.

Det är lätt att inse, hvilken stor rol marknaderne skulle spela under en tid, då samfärdseln var förbunden med stora svårigheter. I orter, som lågo fjärran från städer, kände man svårigheten att komma till marknader tung, och det blef nödigt att hålla marknader äfven i orter, der stad icke fanns. År 1508 begärde den 'fattige allmogen af meniga Dalsland' hos riksrådet att få hålla två marknader om året vid Dalaborg, den ene under fastlagen, den andre sankt Mattei dag om hösten; eljes voro de tvungne att som hittills föra alla sina varor, oxar, smör och ost ur riket till Viken för att i stället inköpa salt och fisk. Vadsbobönderne begärde, likaledes i början af 1500-talet, att få hålla en marknad om året, annandag pingst, vid Bjursätra ås 'för sin träng skuld för salt och fisk och för jern.' Olaus Magni omtalar (bok 20 kap. 1) den stora marknaden vid Torne, till hvilken samlades 'Hvitryssar, Lappar, Bjärmer, Bottenbor, Finnar, Svenskar, Tavaster, Helsingar och Norrmän.' År 1331 omtalas Helsingarnes marknad, som hölls vid midsommartiden. Under Vadstena klostrets blomstringstid strömmade så mycket folk samman, att tillstånd måste gifvas till hållande af en marknad utanför staden.

I Tyskland kallades marknaden *messe*, emedan den stod i sammanhang med kyrkliga fester. De helgonnamn, som flere svenska marknader ännu bevara, visa att samme sed fanns i Sverige. Man ville

¹ Friden gällde äfven färden till och från marknaden. Jönköping fick år 1506 en marknad der fritt att köpslå, der fritt att vara och dädan fritt igen att komma. I denna frihet torde inneslutas frihet från öfvervåld.

hafva marknaderne mycket besökte och valde af denna anledning för dem sådana tider, då folk äfven i öfrigt samlades å marknadsorten. Folk kom till de större marknaderne från aflägsna håll — det heter i ett bref af år 1502, att det året fanns vid distings marknad i Uppsala ganska mycken allmoge af alla landskap. Det kunde derföre vara nyttigt att hafva marknader å närliggande orter den ene tätt efter den andre, så att de, som voro stadde å färdvägar, kunde begifva sig från marknad till marknad. Då riksförståndaren år 1497 hade utlyst ett möte till förste söndagen i fastan, anmärkte erkebiskop Jakob, att denna tid vore för somliga olämplig för de två marknaders skuld, samtingen (i Strängnäs) och distingen, som falla i samma vecka. Å andra sidan kunde det vara obeqvämt för en stad, som icke lika lätt besöktes som Strängnäs och Uppsala, derest folk af marknader annorstädes ungefär vid samma tid hindrades från besök. Jönköpings borgare, som af gammalt hade marknad den hel. Francisci dag om hösten och den hel. Antonii dag om vintern, erhöilo år 1506 tillstånd att, i utbyte mot den senare, få hålla sin marknad tjugonedag jul, eftersom det då ej hölls frimarknad i närheten.

Marknaderne voro naturligtvis af mycket olika betydelse. Somlige voro afsedda allenast för den kringliggande trakten. Marknaden i Hjo fick ej besökas af köpmän annat än från Vadstena.

Emellertid klagades till sist öfver marknadernes alltför stora antal. Städernes ombud öfverlade rörande denna fråga år 1531, och framhölls dervid, att köpenskapen i mången måtta är kommen af sin rätta lag och förderfvas årligen mera, till en del deraf att allt för många marknader finnas. Marknad hålles nästan i hvar kyrkmessa, hvaraf städerne i grund förderfvas. Landsköpmän och andre, som drifva oredlig handel, hafva alla de varor borta, som köpstadsmännen skulle förkofra sig af. Slutet blef en föreskrift, att allenast följande marknader få besökas af främmande köpstadsmän: distings i Uppsala, tjugonedagens i Enköping, den hel. Henriks i Örebro, samtings i Strängnäs, den hel. Olofs i Köping, den hel. Martins i Vesterås, hvitasöndagens i Lidköping, prestmötets i Skara, den hel. Laurentii i Lödöse, den hel. Peters om sommaren i Tingvalla (Vermland), den hel. Laurentii i Lödöse, den hel. Olofs i Skeninge, kyndelsnessans i Vadstena, den hel. Francisci i Jönköping, den hel. Sigfrids i Vexjö och den hel. Henriks, två dagars, i Åbo. Alle andre små marknader i städerne få ej brukas af andre än städernes egne inbyggare. Den stad, som bröt mot denna föreskrift, skulle böta 100 mark konungens ensak utöfver den pligt, hvartill hvar marknadsbesökande var förfallen efter lagen.¹ År 1506 förbjödos borgarne i Malmö, Lund och Vä att besöka hvarandras torg med handelsvaror.

¹ Om marknader jfr behandlingen af tullen och penningeväsendet.

Den djerfhet, som utmärkte vikingatidens nordbor under deras färder å de omgifvande hafven, öfver hvilka de satte kurs icke allenast på England, utan på Island, Grönland och ännu mera aflägsna orter, synes hafva försvunnit under medeltiden. Från att hafva utöfvat en i högsta måtta extensiv verksamhet, drog man sig nu mera stillsamt tillbaka inom de egna gränserna, för att låta sig der uppsökas. Man vågade knappast styra kurs rätt öfver Östersjön, utan kröp längs kusterna. Från 1200-talet finnes bevarad en anvisning för dem, som ville segla från Blekinges sydöstra hörn till Reval: kosan togs genom skärgården utanför Sveriges östkust, vidare genom den åländska skärgården till Finlands sydkust, från hvilken man slutligen vågade sig öfver till den norra stranden af Estland. Fartygens konstruktion, som i högsta grad afvek från vikingaskeppens med deras skarpa stäfvar, torde haft en dryg andel i sjöfärdernas ändrade skick, men man har icke rätt att söka de förklarande omständigheterna i frånvaran af kartor och — under en stor del af medeltiden — af kompass, ty det ena som det andra saknade äfven vikingarne.¹

Till de vådor, som sjelfva färderna medförde, kom under medeltiden äfven en annan, som nutiden ej känner: den förlust af gods, som blef en följd af en strandning äfven i det fall att godset kunde räddas ur vattnet. Främlingen stod nämligen, enligt medeltidens uppfattning, icke inom lagen.

Enligt germanska begrepp var främlingen rättslös, han var ej i bondelagen, heter det i Vestgötarnes lag, hvilken i öfrigt med omsorg graderar främlingarne efter deras härkomst: gent emot Vestgötarne ställas dels Svenskar (d. v. s. män från Svealand) och Smäländingar, dels Danskar och Norrmän, dels Tyskar och Engelsmän. 'Dräper någon en utländsk man, heter det i den nämnda lagen, må han ej frid fly ur landet sitt och i ätt hans.'

För främlingen fanns det derföre ej annat sätt för vinnande af säkerhet än att söka skydd hos den, som var mäktig nog att kunna gifva ett sådant. När den tid kom, att man ej längre endast fördrog utländingar i landet, utan, af intresse för handeln, ville uppmuntra dem till besök, måste regenten på förhand tillförsäkra dem skydd. Henrik lejonet förnyar år 1161 (eller 1163) tidigare privilegier i detta afseende för Gotländingarne: inom hela hans område skola de hafva stadig frid, så att om de lida förlust eller oförrätt, skola de af hertigens domsmakt få rättvisa; derest en Gotlänning inom en stad, der hertigen med ed styrkt friden, aflifvats, skulle missdådaren dömas från lifvet, sårades Gotländingen, skulle handen afhuggas på hans förfördelare, blef Gotländingen slagen, skulle den, som anfallit honom, dömas efter stadens lag, blef en Gotlänning dräpt under resan fram eller åter,

¹ Om färderna och deras riktningar, jfr kap. 8 af denna bok.

skulle dråparen till arfvingar och fränder utbetala 40 mark penningar, om en Gotlänning dog inom hertigens område, skulle hans qvarlätenskap hållas arfvingarne till handa under ett års tid. Detta senare stadgande upptogs i den svenska lagstiftningen. Det heter t. ex. i den tidigare Vestgötalagen (arfbalken kap. 14): »dör engelsk man i landet och den närmaste fränden ej är hos honom, då skall hans arf stå ett år; är ej då arfven kommen, då skall konungen taga arfvet.»

Främlingens rätt behöfde stadgas genom traktater, i hvilka man fordrade reciprocitet. Den, som var mest angelägen om andras besök, tog dervid första steget. Vid midten af 1100-talet hade Gotland ännu så mycket qvar af sin forna betydelse för handeln, att Henrik lejonet, mon om sin stad Lybeck, fann sig föranlåten att uppmuntra Gotlänningarne till besök. Med k. Knut afslöt han ock en handelstraktat, som beklagligtvis gått förlorad. Under 1200-talet var ställningen en annan, så att man då från svensk sida fann det angeläget att locka främlingar till sig. I första början af sitt riksföreståndarskap förklarar Birger jarl, att de Lybeckare, som ville nedsätta sig i Sverige, skulle få njuta svensk lag, styras efter sådan och för framtiden kallas Svenskar d. v. s. de skulle blifva, trots sin främmande härkomst, svenske medborgare. Om någon Lybeckare, således någon som ej blifvit svensk, lidit oförrätt af svensk man, skulle han komma med intyg från sin stad och med lagligt vittnesbörd till jarlen, hvilken i detta fall tillförsäkrade honom full rättvisa efter svensk lag. Han fordrade af Lybeck samma förmon för Svenskar. Trots privilegiebrefven var det dock ofta för främlingen svårt att vinna den rätt han sökte.

Ett fall var särskildt kännbart för den som med sina varor begaf sig ut på färder, nämligen den **strandrätt**, som enligt nordiska rättsbegrepp tillkom landets herre. Det var hårdt nog att genom skeppsbrott mista varor eller få dem skadade; det måste hafva känts ännu bittrare att mista allt som kunde räddas undan det rofgiriga hafvet.

I Danmark omtalas konungens rätt till vrak mycket tidigt, redan under k. Harald Gormssons regering; 'konungen eger all förstrand', heter det i Jutarnes lag. Detta hindrade likväl icke, att konungen åt vissa kyrkliga stiftelser öfverlät sin förstrands- och vrakrätt inom ett visst begränsadt område, hvilket sedermera af den myndige erkebiskop Jakob Erlandsson tolkades så, att kyrkan, så snart hon hade egendom vid hafvet, inom densamma hade absolut rätt till förstrand och vrak. År 1292 erhöll staden Ribe förstrandsrätt inom ett visst område och otalige gånger uppläts denna rättighet åt frälsemän inom deras besittningar och län.¹ Skånelagen känner dock härvid ingen minskning af konungens rätt. Det heter der (I, 157), att om någon lider skeppsbrott, skall hvad han eger aldrig anses som vrak, så länge han kan sjelf berga med den hjälp, som står honom till buds, men så snart han ej

¹) Stemann, *Dansk Retshistoria*, s. 453 f.

kan berga, inträda konungen och hans ombudsmän i deras rätt. Om något gods flyter i land, skall hittaren lysa det och om ingen egare anmäler sig, tages det af konungens ombudsman i förvar för dag och år. Det synes väl, som om billigheten fordrade, att den skeppsbrutne skulle få, om han så kunde, rädda sin egendom, och att således lagen i detta fall städse hade bort respekteras. Så var dock icke händelsen, hvilket framgår bland annat af hansestädernes ifver att få sig tillförsäkrad rätten att berga hvad de kunde. K. Kristiern II ålade sine embetsmän att bistå skeppsbrutne, när de ville berga, och fastställde bergningsersättningen.

Äfven de svenska lagarna gjorde skilnad mellan fynd af sådant, som dref herrclöst om på sjön, och på det, som riskerades genom skeppsbrott; de tala dock om det senare endast i förbigående, förmodligen emedan bestämmelserna om sådana fall ingingo i häfden och derföre icke behöfde intagas i den skrifna lagen. Östgöta- och Södermannalagarna låta hittaren få olika andel i fyndet, alltefter som han fann det på sjöns botten eller yta; i förra fallet erhöill han, som lön för ökad möda, hälften af värdet, i det senare blott en tredjedel. Derest egare ej infann sig, tillföll dennes andel konungen. Enligt Upplandslagen får den, som hittar fynd innanför allmän farled, en åttandedel, den som hittar ute i skärgården, utanför den allmänna leden, får en tredjedel, den som för att komma åt fyndet, måste dyka efter det (om man 'qväfs efter' det, säger lagen), får hälften; i denna lag heter det ock, att den, som hjälper vid bergning, skall hafva i lön så mycket af godset, som egaren vill gifva honom. Helsingelagen rättar sig i viss mon efter Upplandslagen: hittaren får af fynd, anträffadt inom öar eller allmän led, en tredjedel, af fynd funnet längre ut, hälften. Bjärkörrätten utfäster i hittarelön för vrak anträffadt 'inom vård och vaka' en tredjedel, 'utom vård och vaka' hälften, tilldelar den, som upptager fynd från hafsbottnen,¹ hälften, den, som tillvaratager fynd, som drifvit så nära land, att man genom vadande kan nå det, eller fynd å torra marken en fjerdedel, samt föreskrifver, att derest skeppsbrott inträffa inom stadens område, skall den som biträder vid bergningen, erhålla arbetslön 'efter gode mäns ord.' Vestmannalagen, i båda redaktionerna, säger helt enkelt: hittar man vattenfynd, ege man hälften hvar.

¹ Det heter i den bevarade texten (kap. 19): 'þarf wiþær sokn æller ostbyttu', hvilket professor Schlyter öfversätter med 'behöfves sökande och ostbytta (*forma casearia*). Man torde få antaga, att ordet *sokn* är felskrifvet — i den enda bevarade handskriften af Bjärkörrätten hvimlar det af skriffer —, ty vi hafva rätt att här vänta en genitiv form (*soknær*) och hela ordet gifver här ingen lämplig mening. Antagligen skulle här hafva stått *skips* eller något namn på på ett redskap (jfr Gotlandslagen kap. 49: þarf wiþr schips oc ara — — þarf wiþr crock oc kexi). Att en ostform ej kan vara till gagn vid upptagande af ett bottenfynd är uppenbart. Formen *ostbyttu* måste sammanställas med det fornnordiska *austr* (ösnung), med *austker* (öskar), *byttuaustr* (ösnung med bytta), [Sedan ofvanstående skrefs har docenten Kock i *Arkiv för nordisk filologi* (I, s. 209) behandlat dessa uttryck. Med afseende på ostbytta kommer han till samma resultat som jag. Sokn antager han betyda dragg.]

Det stadgande, som är intaget i båda landslagarne äfvensom i stads-lagen, gifver hittaren af strandfynd, träffadt i salt eller färskt vatten, en tredjedel, med rätt för egaren att anmäla sig inom natt och år, för att utfå återstoden, och ger, på enahanda sätt, hittaren af bottenfynd hälften.

Gotlandslagen har följande grader af hittarelön: för 'hafrek' (det som vräker på hafvet) en åttendedel, för det som flyter så långt ut, att man, för att nå det, behöfver skepp och åror, och för det som ligger å hafsbotten, från hvilken man icke kan upptaga det utan krok och käxe, en tredjedel, för det som hittas så långt ut, att man från fyndstället ej kan se land, hälften. Den något yngre Visbyrätten föreskrifver, att den som finner något drifvande gods så långt ut i sjön, att land ej synes, skall hafva hälften, synes land, en tredjedel, att den som utom Visby område finner ett skepp drifva på sjön utan besättning, skall deraf få hälften samt att den, som finner gods drifvet så nära land, att man kan vadande komma dit, får en åttendedel. Bergarelön skall bestämmas af kompromissarier, i nödfall af domstolen.

Om rätt för skepparne att berga vid skeppsbrott gifva lagarna således ingen direkt bestämmelse. Så mycket oftare omtalas denna rätt i privilegiebrefven.

Biskop Albert I af Riga medgaf år 1211 de gotländske köpmän, som besökte hans område, att behålla hvad de vid skeppsbrott kunde rädda. En af hans efterträdare, Albert II, utfärdade i egenskap af påflig legat för Lifland, Estland, Kurland, Samland, Preussen, Gotland, Rügen, Holstein och Ryssland, år 1256 en kungörelse, i hvilken han, sägande det vara af påfvar, kejsare och konungar fastställt, att skeppsbrutnes gods, vare sig de äro sjelfve närvarande eller icke, tillhöra dem eller deras arfvar, för hela det uppgifna området föreskrifver, att skeppsbrutet gods skulle icke blott i ett, utan efter omständigheterna i två eller tre år vänta på egarens anmälan, samt att, ifall någon öfvade vrakplundring, han genom sjelfva handlingen ådroge sig kyrkans bann, att om det röfvade ej inom 8 dagar återställdes, socknen, der rofvet föröfvats, och socknen, dit rofvet fördes, skulle beläggas med interdikt, att köpare af sådant gods voro lysta i bann, likaså domaren inom området, såvida ej det röfvade inom en månad blifvit återlemnadt, att ingen af sådan orsak bannlyst finge begrafvas, utan skulle hans lik kastas i sjön. De stränga föreskrifterna visa, att vrakplundring måste hafva varit en inrotad vana. Huruvida detta påbud ledde till någon förbättring, må lemnas derhän, särskildt på grund deraf, att erkebiskopen såväl i ofvan nämnda stadganden, som när han förordnar, att köpmännen, till lön för deras främjande af omvändelseverket, skulle inom hela området — således äfven på Gotland, som ingalunda låg under hans domvärja — vara tullfrie, skred vida öfver sin befogenhet. Emellertid utfärdades en ungefärligen lika lydande kungörelse för hela

Sverige och Danmark af påflige legaten Guido år 1266, och denna erhöll påflig stadfästelse af Clemens IV år 1267. En påminnelse om dessa två urkunder gafs år 1337, med föreskrift, att de skulle årligen uppläsas vid prestinötena. Tre år tidigare hade påfven Johannes XXII ålagt de andlige i Sverige, Norge och Danmark att arbeta mot plundring af skeppsbrutne, hvartill äfven verldslige domare gjorde sig skyldige.¹

I sina vid pass år 1260 utfärdade privilegier gaf Birger jarl Lybecks köpmän rätt att behålla hvad de sjelfve kunde rädda vid skeppsbrott. Han beviljade Hamburgarne samma förmon år 1261. Under de närmaste sextio åren utfärdades från svensk sida intet privilegiebref, som omtalar strandrätten, hvilket torde bero antingen derpå, att denna sak numera, när öfriga förmoner beviljades, ansågs gifven, eller derpå, att 'städerna' under tiden hade kommit underfund med den omständigheten, att de svenska lagarna icke beröfvade köpmännen rätt att berga skeppsbrutet gods.² Det oaktadt begärde man snart nya försäkringar rörande bergningsrätten, och den svenska regeringen gaf dessa försäkringar i sådana ordalag som om det vore en förmon af den mest dyrköpta art. I k. Magni privilegiebref för Lybeckarne af år 1336 heter det: på Blanches, sin käraste hustrus, böner och i åtanke af bådas kröning medgifver han, att Lybeckare, som lidit skeppsbrott vid Sveriges, Norges, Skånes eller Hallands kust, får inom år och dag berga godset och fritt njuta det, sjelf eller genom närmaste arfvinge. I ett samme dag för samme stad utfärdadt privilegiebref heter det rörande skeppsbrott vid Halland, den svenske delen af Skåne och konungens andra tilliggande land, att vrak skall efter skeppsbrottet tillhöra samme egare som förut; här talas ej om år och dag, såsom den tid, inom hvilken man hade att göra sina rättigheter gällande. Orsaken till dessa upprepade försäkringar är ganska tydlig. I hansestädernes klagomål af år 1351 eller 1352 heter det till sist: »när någon af köpmännen lider skeppsbrott i k. Magni riket, kan han icke berga gods och egendom och sjelf njuta dem i frid, såsom dem medgifvet är af gammalt i privilegierna, utan konungens fogdar sätta sig våldsamt i besittning häraf».

Det var dock icke endast konungens fogdar, som gjorde sig skyldige till sådant öfvervåld. En skeppare, som kom från Flandern, strandade i november 1393 vid Bornholm. Lasten, som bestod af kläde och

¹ Som exempel på påfvens benägenhet att, på uppfordran, utfärda detaljbestämmelser, må här anföras att, efter hvad ett ombud från Riga berättade år 1426, påfven Martin V gifvit Stockholms stad det privilegium, att skeppsbrutet och bergadt gods, som tillhörde borgarne i staden, skulle utan vidare tillhöra egarne. Herm. Hildebrand, *Liv-, Est-, Curländisches Urkundenbuch* del 7 nr 515.

² Städerna försökte genom ömsesidig öfverenskommelse skaffa sig det skydd de åstundade. 'Alle köpmän från olika städer och orter, som besöka Gotland', ingingo år 1287 öfverenskommelse, att om skeppsbrott eller plundring skett i närheten af något land eller stad, skulle alle närliggande städer, så snart under rättelse erhållits, förbjuda allt köp och försäljande af de skeppsbrutna eller röfvade varorna samt i stället söka bringa de nödställda all hjälp. Reval hade dock icke velat gå in härpå. DS 940.

hvarjchanda dyrbarheter, bergades af erkebiskopens i Lund fogde, hvilken för sin herres räkning behöll det bästa, lemnande åt skepparen, såsom egarnes representant, något. Från hansans sida gjordes genast anspråk på ersättning, och till svar derpå synes erkebiskopen hafva framställt öfverdrifna anspråk med afseende på bevisandet af eganderätten till det bergade godset; i visst fall skulle man från Flandern skaffa intyg, att varorna der voro inköpta. Men städerne släppte icke efter och erkebiskopen måste år 1398 förklara sig skyldig att på vissa tider betala en sammanlagd summa af 5,000 engelska nobler. Som han icke var snar att fullgöra utbetalningen af denna dryga summa, funno städerne sig gång efter annan nödsakade att göra honom påminnelser. Detta allt skedde, ehuru fredsfördraget i Stralsund år 1370 hade på det bestämdaste förklarat, att köpmannen hade rätt att berga eller låta berga skepp och gods, att utan hinder leja nödigt arbetsfolk, att herrelöst gods, som dref i land, skulle räddas genom fogdens försorg och hållas egaren till handa mot utbetalande af bergarelönen.

För att få slut på all osäkerhet och alla tvistigheter afgåfvo städerne år 1401 ett detaljeradt förslag till bestämmelser rörande tillvägagåendet vid skeppsbrott. De begärde att, när sådant inträffat, kronans ombud i trakten skulle vara den nödstälde behjelpelig att leja biträden till bergningen. För tunga varor, såsom sill, smör, salt, säd, talg, aska, osmundjern, tenn, bly, koppar, vin, olja, såpa, beck, tjära o. s. v., voro de villige att i bergarelön betala 5 %, för *droge tunnengut* (torra varor) — flere af de förut uppräknade varorna voro visserligen torra, men medeltidens terminologi är ofta något nyckfull — en lödig mark för tunnan, så vida dennas värde öfversteg 50 lybska mark, annars en half lödig mark, för en 'stro' vax 8 lybska skillingar, för hvar packe kläde, som bergades i oskadt skick en lybsk mark, för hvar 'terling'¹ en half mark, för skadade packor och terlingar 4 lybska skillingar. De yrkade vidare, att om lasten bergades från ett fartyg, som saknade besättning, skulle hon införas i närmaste kyrka, der förtecknas och bevaras under ett år för deras räkning, som kunde framställa anspråk på eganderätt. Det må väl synas, som om en gradering af bergarelönen efter lastens värde vore ganska riktig, men dr. Margareta ville ej godkänna städernes förslag. Hon önskade följande bestämmelser: den som sjelf bergar sina varor, har obestridd eganderätt till dem; den som äskar hjälp af kustbefolkningen och får sådan genom bemedling af fogden, bör afstå en tredjedel af lastens värde åt kronan; bryr vederbörande sig icke om att berga lasten, afsäger han sig alla anspråk på henne; last, som bergas från skepp utan besättning, må förvaras ett år i närmaste kyrka, men den egare, som anmäler sig, utfår allenast hälften; alla med afseende på bergning uppkomna tvister skola afgöras af riksrådet och råden i städerne. Hansan afstod då från yrkandet å en graderad skala

¹ Om stro och terling se i kap. 5.

och förklarade sig villig att åt den som bergade afstå en sjettedel af lastens värde.¹ Någon bestämd öfverenskommelse synes icke hafva blifvit en följd af dessa underhandlingar.

På Gotland, som under medeltiden intog en särskild ställning till Sverige, synes en viss andel af det bergade hafva ansetts tillkomma 'landet'. Ett lifländskt skepp hade strandat vid Gotland och egarne fingo ej ut det bergade godset. På framställning från myndigheterna i Reval vände sig Vadstena kloster till dr. Filippa med bön om hennes bemedling. Hon skref då till konungens fogde på Gotland, att hvarken hon eller hennes herre konungen gjorde anspråk på någon del af lasten, men förklarade derjämte sig icke kunna göra något med afseende på den del, som tillhör landet och bergarne, 'såsom deras gamla privilegier utvisa'.²

Huru svårt det var att få den skeppsbrutnes rätt respekterad, visar sig af den traktat, som man år 1534 fann nödigt att avsluta mellan Sverige, Danmark och Norge, i hvilken tillförsäkras hvarje skeppsbruten rätt till hans egendom mot det att han erlade 'en möjlig och redlig bergelön'. Vi veta för öfrigt, att det först i senaste tid lyckats att inskräpa inbyggarna i visse delar af Sverige nödvändigheten att respektera den skeppsbrutnes eller strandades rätt.

Icke allenast den, som lidit skeppsbrott, hade denna tid att befara kränkning af sin eganderätt. Ofta gjorde örlig vattnen omkring Sveriges kuster osäkra för de sjöfarande, såväl de, i hvilka Sverige var inveckladt, som de, hvilka fördes af grannarne. Ej sällan funnos invid de farleder, som af skeppen följdes, mäktige män, som hänsynslöst, med eller utan förevändning af rätt, satte sig i besittning af köpmännens skepp och varor. Ofta svärmade sjöröfvare kring på Öster- och Vestersjön, plundrande, framkallande fasa och förbittring.

Det är icke min mening att här i detalj redogöra för dessa skadliga förhållanden; detta skulle blifva alltför vidlyftigt, framför allt då det icke är den politiska historien jag här har att skriva. Men de upprepade afbräcken på handeln, svårigheterna såväl för svenska fartyg, som voro ute i handelsärenden, som för främmande, hvilka sökte eller lemnat svenska hamnar, verkningarna häraf i ett land, som utifrån hemtade viktiga alster, äro ett så betydande drag i en skildring af tidehvarfvets tillstånd, att vi måste deråt egna någon uppmärksamhet. Förloppet af de händelser, som här äro i fråga, äro dessutom väl egnade att gifva upplysningar om tidens sed.

Redan i Birger jarls privilegiebref för Lybeckarne talas om 'sjöröfvare, som rubbat fredliga öfverenskommelser'. Sammanhanget visar

¹ Koppman, *Hanserecesse* del 5, s. 19 f., 25 och 80.

² Herm. Hildebrand, *anf. urkundsamling* del 7 nr 281. I inledningen till Visbylagen heter det, att hafsstranden skulle vara fri 8 famnar in på landet, till bergning af gods.

dock, att i detta fall åsyftas ofred öfvad af Lybeckarne sjelfva. Så mycket betydde emellertid redan då den ej synnerligen gamle staden vid Trave, att jarlen var den förste att bjuda handen till förlikning.

Det är i allas minne, att k. Birgers sista regeringstid var full af ofrid. En späd gosse sattes år 1319 på tronen, två partier tvistade om rätten att fatta regeringens tyglar. Oförvägnast af alla var hr Knut Porse, konungens moders gunstling och höfdinge på Varbergs hus. Han vågade på egen hand föra krig än mot Danmark, än mot Sverige. År 1323 satte han sig i besittning af ett skepp, som hade lupit in i Marstrands hamn. Ombord funnos varor, som tillhörde andlige, hvilke icke voro villige att tåligt bära förlusten och som hade makt att pocka på sin rätt. Hr Knut måste utgifva skadeersättning. Han talade dervid om sin våldsgerning i mildrande ord: han hade 'dessvärre kommit att hindra fartyget!' Allt som oftast under de följande åren framkallade de olyckliga förhållandena i Danmark under den jämmerlige k. Kristofers tid våldshandlingar på sjön, den fredliga samfärdseln på hafvet och handeln till oberäknelig skada. År 1332 måste Lybeckarne sända tio stora kuggar och fyra snäckor till Öresund, samma år måste k. Magnus sända dit krigsskepp. I Danmark fejdades tidtals under de följande åren. Hr Sigvid Ribbing, höfdinge på Falkenbergshus, förde krig mot Lybeckarne, emedan han ansåg dem hafva vållat en hans tjenares död. Sjøröfvare svärmade kring kusterna, efter hvad k. Magnus yttrade år 1336.

Detta år medförde dock bättre utsigter för freden. Två lybska rådmän seglade vid midsommartiden öfver till Sverige. Ute på sjön slöto de sig till det skepp, i hvilket hertig Albrekt af Meklenburg och hans unga fru foro till Stockholm. Vid södre änden af Kalmar-sund mötte dem hertiginnan Ingeborg och förde dem under klingande spel till Kalmar. Efter fem dagars festligheter foro de alla till Stockholm, der ännu större fester väntade: k. Magnus och hans gemål kröntes i närvara af rikets högsta herrar och fruar, der åts och dracks i en för de många gästerna uppförd sal, der utdelades riddarslag, der roade man sig med dans och dyst. Långe varade dessa fester: Lybeckarne vände icke åter förr än den 15 augusti. De förde då med sig hvad viktigare var än alla minnen af glade dagar, nämligen de privilegier, som konungen fyra år tidigare hade vägrat att gifva samt löfte om skoningslöst förfarande mot sjöröfvarne. Att konungen härvid ej gaf allenast tomma ord, visade han genom att göra slut på tvisten med hr Sigvid samt genom att tilldöma Lybeckarne ersättning för ett skepp, som flere år tidigare hade upbringats af en svensk ädling. Fullt blef dock ej osäkerheten afhulpen. År 1339 slöto Lybeck, Wismar, Rostock, Stralsund, Greifswald och två holsteinske grefvar ett förbund till åstadkommande af en stadig fred på sjön, för hvilket ändamål de sjöröfvare, som uppehölo sig under Seland och annorstädes i Danmark,

skulle förföljas. Desse sjöröfvare voro slottshöfdingar, och k. Valdemar, som gerna ville komma i besittning af deras slott och som för öfrigt var angelägen om hansans vänskap, slöt år 1341 med de fem nyss uppräknade städerne ett mot sjöröfvarne riktadt förbund. Åren 1341—1343 hade k. Magnus fejd med hansan, men sjöröfveriet fortfor efter krigets afslutande. Af omtanke för friden, 'som innebär allt godt', ingick k. Magnus år 1344 en öfverenskommelse med de fem städerne, att man skulle till handelsn betryggande och sjöröfvarnes utrotande låta utlöpa en flotta af tolf kuggar, af hvilke konungen skulle ställa sex. Hvilka verkningar denna utrustning hade, kan nu ej utrönas.

Under den närmaste tiden voro förhållandena i Norden fredliga. Allenast k. Magni ryska krig vållade olägenheter för handeln derigenom, att han naturligtvis i denna fordrade sådana inskränkningar, att icke hans fiender försågos med krigsförnödenheter. Med vilkor att denna fordran respekterades, medgaf han år 1349, att städerne äfven under kriget fingo handla på Gotland, Reval, Riga och Pernau, men möjligen gjorde han under fälttåget sådana upptäckter, att han fann det lämpligt att bryta med hansan. Olägenheter uppstodo å ömse sidor. Borgare från Kampen i Nederland öfverfölo ett skepp från Visby, hvaröfver den senare staden bittert klagade, i synnerhet som han ingalunda ansåg sig solidarisk med den svenske konungen och hans politik. I början af hösten 1352 slöts ett stillestånd mellan Sverige och Lybeck, hvilket sedermera vid sex tillfällen förlängdes, alltid på mycket korta tider, till dess år 1361 förklaring gafs, att alla tvister mellan Sverige—Norge och Lybeck voro fullkomligt bilagda. Det är uppenbart, att den osäkra ställning, som skapas genom en rad på idel korta terminer förlängda stillestånd, måste för handeln hafva varit föga bättre än öppet krig. Dessutom hade från och med år 1358 öppet krig tidtals förts mellan Sverige och Danmark. Sverige hade faktiskt förlorat Skåne, k. Valdemar hade satt sig i besittning af Gotland. Denna våldsgerning framkallade krig mellan hansan och Danmark. Fientligheterna upphörde först år 1369. Så knöto sig till hvarandra hinder efter hinder för handelsn utveckling.

Under fejden mellan Albrekt och Magnus, intill dess den senare blef fånge, voro hansestäderna neutrale, hvilket likväl icke innebar skydd för deras fartyg. Hr Torkel Erengisleson, höfdinge på Varberg, tog år 1363 i Ny-Varbergs hamn ett skepp, hvars varor uppskattades till något öfver 1,000 lybska mark, följande året tog han ett annat skepp, hvars frakt uppskattades till mera än 1,200 mark. Hr Narve Ingevaldsson, höfdinge på Bohus, tog år 1366 i Marstrands hamn ur ett tyskt skepp varor till ett värde af mer än 1,500 mark. Han och andre, bland dem halländingen Axel Kettilsson till Hjuleberg, uppbrogte i samma hamn ett skepp, som var på väg till Bergen. År 1367 togo flere k. Håkans länsmän, anförde af hr Torkel Erengisleson, 49

läster öl ur ett skepp. Dessa fall äro allenast några exempel hemtade ur hansans år 1370 framställda klagomål.¹ K. Håkan gaf på dem följande egendomliga svar: för hvad höfdingarne på Bohus, Elfsborg och Varberg gjort, fingo de sjelfve bära ansvaret, ty hvarken han eller hans fader hade öfver dem haft någon makt — en af dem hade plundrat konungarne och andre samt med brand ödt landet —, på hr Torkels tid hade konungarne ej kunnat komma in på Varbergs fäste utan dennes goda minne, och voro de väl inkomne, hände det att de tvungos att draga derifrån.

Den våldets rätt, som man den tiden gerna tog sig, behöfde allenast gynnande omständigheter för att utveckla sig på ett fasaväckande sätt. Sådana infunno sig kort efter den tidpunkt, vid hvilken jag slöt den föregående kronologiska framställningen. Under ett halft århundrade gjordes Östersjön och Nordsjön osäkre af sjöröfvarer, af adelsmän, som stodo i spetsen för stora, oförvägna skaror.

De politiska förhållandena gafvo anledning till deras uppträdande. K. Valdemar dog år 1375 och anspråk på hans krona gjordes af två dottersöner, Ingeborgs son Albrekt af Meklenburg, den svenske konungens brorson, och Margaretas son Olof. Meklenburgarne togo naturligtvis parti för den förre, de många ädlingar, som af gamle hertig Albrekts och hans son Henriks kraftiga regemente hade tvungits att upphöra med landsvägsplundring, sökte ett fält för sin äfventyrs- och vinningslystnad på hafvet. Från 1375 till 1386 gjordes hafvet osäkert af desse partigångare. Hansestäderne sökte visserligen afstyra detta oväsen genom att sända ut s. k. fredskuggar, större fartyg, som åtminstone ofta voro ledsagade af mindre snäckor; befälet fördes af rådmän, besättningen var värfvad. Från segelfartens början om våren intill hennes vanliga slut, den 11 november, höllo sig fredsskeppen på sjön. För att icke alltför mycket uppdrifva kostnaderna, äfvensom för att undvika vinterstormarnes och vintermörkrets vådor, tog man sig för att rent af förbjuda all sjöfärd från den 11 november till in i februari.

Det ursprungliga syftet för detta kapareväsen trädde småningom i bakgrunden, sedan det visat sig, att Albrekts utsigter voro inga, och sjöröfvarne vände sig då förnämligast mot hansan. Denna, som för några år hade i sina händer de genom sitt läge viktiga fästena vid Skanör och Falsterbo och dessutom hade förstätt att tilltvinga sig vidtgående privilegier, ville dr. Margareta gerna försvaga, och sjöröfvarne funno därför skydd flerstädes i Danmark, utan att hon synes hafva velat afstyra ofoget. Måhända har till och med hennes hållning icke varit rent passiv. De preussiske städerne påstodo, att ett från dem utgåendet fartyg år 1380 tagits i Öresund af drottningens folk samt att godset blifvit fördt till Varberg, der det delats i drottningens närvara.

¹ Intagna i Koppman, *Hanserecesse* del 2.

Skånske godsegare uppträdde som sjöröfware jämte Tyskarne, äfven sådana, som stodo drottningen nära. Det är naturligt, att man under sådana förhållanden icke kunde få bugt med sjöröfvarne, hvilke man fann sig föranlåten att behandla som en krigförande makt, i det man med dem afslöt fred för viss tid. Ej heller var enigheten mellan städerna så stor, som önskligt hade varit. De vendiske städerna, med Lybeck i spetsen, voro angelägne om sin handel på de nordiska rikena; deras sträfvan förlamades ej litet derigenom, att de två inom Meklenburg liggande städerna Wismar och Rostock i viss mon stodo på röfvarnes sida. De preussiske städerna deremot, som voro mest angelägne om sin handel på vesterlanden, önskade allenast att få i lugn passera de danska farvattnen. Till sist förenade man sig år 1385 om att öfverlåta Östjerssjöns fredande åt Stralsundaren Wulf Wulflam, som, mot ersättning af 5,000 mark för året och med bidrag af småskepp och artilleri, skulle på egen bekostnad anskaffa och underhålla en flotta med nödigt manskap. Allt byte, utom sådant, som bevisligen tillhörde borgare i hansestäderna, skulle tillfalla honom. Alle röfware, som fångades, skulle aflifvas. Sedan städerna samma år återlemnats de två nyss nämnda fästningarna, deltog äfven Danskarne i ansträngningarna mot sjöröfvarne, och framgången var nu afgjord — dock endast till en tid.

Efter några år började nämligen sjöröfveriet åter antaga stora mått. K. Albrekt satt fånge sedan år 1389, men Stockholm innehades ännu af hans anhängare. Meklenburgerne voro angelägne att befria honom och särskildt, såsom ett medel dertill, att undsätta Stockholm med förnödenheter.

År 1391 utfärdade myndigheterna i Wismar och Rostock, liksom äfven hertigarne af Meklenburg, kungörelser, att alle de, som på egen risk ville föra krig mot Danmark och Norge, röfva, plundra och bränna samt förse Stockholm med lifsförnödenheter, skulle infinna sig i endera af de två städerna, för att erhålla kaparebref. Fyra meklenburgska hamnar stodo dem öppna. De skulle visserligen icke ofreda annat än de två rikena samt sådana skepp, som till dem förde förnödenheter, men det är lätt att inse, att röfvarne icke voro synnerligen nogräknande. Många lyssnade till uppmaningen. En del af de tidigare sjöröfvarne, som hade funnit det rådligast att söka sig till flykter på landsbygden, i Holstein o. s. v., gifvo sig åter till sjös. Till dem slöt sig en myckenhet löst folk af allahanda slag, äfven handverkare och bönder, som lockades af utsigten till vinst. Deras uppgift att undsätta Stockholm med lifsmedel gaf dem namnet vitaliebröder (viktualiebröder). Som bytet delades jämnt mellan dem, kallades de äfven *liekendeler*. Sjelfve betecknade de sig såsom 'Guds vänner och all verldens fiender'. Väl må det synas vår tid svårt att vara på på en gång både det ena och det andra, men de förstodo att under

utöfvande af de gräsligaste grymheter underhålla godt förstånd med kyrkan genom frikostigt grundande eller fränjande af fromma stiftelser. Som ett exempel på de grymheter, som föröfvades, må nämnas ett fall, då visserligen vitaliebröderne sjelfve blefvo offer, men den behandling som vederfors dem, sägas de sjelfve hafva framkallat genom gifna exempel. De anföllo en gång ett skepp från Stralsund, men hade icke beräknat de anfallnes antal eller mod; efter en häftig strid voro de besegrade. Mer än hundra togos till fångar, och då Stralsundarne icke hade under däck utrymme för så många, stoppade de in dem i de tomma silltunnor de hade med sig, sedan de i ene botten hade gjort ett hål så pass stort, att hufvudet kunde stickas ut. Tunnorna staplades på hvarandra och kördes, efter ankomsten till Stralsund, ut till afrättsplatsen, hvarest fångarne togos fram och aflifvades. En annan gång satte Stralsundarne ett stort antal fångar in i ett stall, der de erhöilo så klen föda, att de fleste omkommo af hunger.

Sommaren 1392 började vitaliebröderne sitt oväsen. Uppe i Stockholms skärgård eröfrade de ett skepp, i hvilket biskop Tord från Strängnäs med stort följe skulle färdas till Danmark. Fångarne fördes till Stockholm och kastades i fängelse. De lära hafva blifvit behandlade med mycken hårdhet och släpptes först sedan för dem hade erlagts en dryg lösepenning. Visserligen blefvo rövvarne för sitt tilltag lyste i bann, men dervid fäste de så liten vikt, att när de, på påfvens bud, fingo löfte om befrielse från bannet, allenast de ville genom rikliga gåfvor försona sig med kyrkan, voro de alls icke hogade att gå in härpå. Samma år brände en annan skara i Bergen. Då höstfisket, trots de osäkra tiderna, hade samlat en myckenhet menniskor vid Skanör och Falsterbo, begåfvo vitaliebröderne sig dit och togo der skepp efter skepp, tyska såväl som danska. En skara på 1,500 man plundrade den lifländska kusten. Följderna för handeln uppenbarade sig genast. De preussiske städerne förordnade, att enstaka skepp ej fingo försöka att fara genom Öresund, utan skulle man segla i flottor af åtminstone tio skepp. I de nederländske städerne kungjordes, att den, som ville fara till Norden, finge göra det å eget ansvar. Följande år funno hansestäderna sig nödsakade att förbjuda alla färder till det skånska fisket, som nu måste ligga nere i tre år.

I början af år 1394 befunno sig åtta från Wismar befraktade karpeskepp på väg till Stockholm. I trakten af Dalarö fastnade de i isen, ryktet om deras ankomst spridde sig och de måste göra sig beredde på ett anfall. Då företogo de nattetid en färd till landet, der de fällde en mängd träd, som uppstaplades som en ringmur kring skeppen. Muren gjordes genom påösning af vatten, som genast frös, fast och svårbestiglig. Isen omkring muren sågade de i stycken och ett för dem lyckosamt snöfall skylde springorna. Landbefolkningen närmade sig med kastmaskiner, som sjönko, när de kommo ut på de

lösa isflaken. Så snart töväder inträffade, seglade vitaliebröderne in till Stockholm, hvarest tio deras anförare (två riddare och åtta väpnare) å alles vägnar, i hopp om framgång för deras käre k. Albrekt och hans efterkommande, midsommardagen stiftade en evig messa i sankt Nicolai kyrka till ära åt Gud, det heliga korset, de hel. Georg och Gertrud samt alla helgon. Den prestman, som vid samma tillfälle förordnades att uppehålla denna messa, ålades det att bedja för deras käre herre konungen, för dem — sjöröfvarne! — och för alla dem, som ville genom gåfvor förbättra den fromma stiftelsen.

Lybeck, trött vid detta elände, yrkade på utrustandet af en flotta, till hvilken äfven de nederländske städerna skulle lemna sin kontingent. Flottan skulle bestå af 36 kuggar och 4 Rhenskepp samt bemannas med 3,600 väpnade; Lybeckarne erbjödo sig att svara för sex kuggar och 600 män. Då förslaget rönt motstånd i de preussiske städerna, erböd sig Lybeck att ställa 1,000 män i stället för 600 och skickade till Helsingborg, hvarest underhandlingar fördes, femtio större och mindre skepp med ungefär 3,000 väpnade. Men hot afskräckte icke vitaliebröderne: under det man öfverlade i Helsingborg, brände de Malmö. Till sist ledde dock förhandlingarna till önskad mål. Albrekt frigafs år 1395 för tre år. Förmådde han ej vid deras slut erlægga en dryg lösen, skulle han vara kronan förlustig och uppgifva Stockholm, som under väntetiden skulle innehafvas af en hanseatisk besättning. Vitaliebrödernes uppgift var således slut, men sjöröfveriet fortfor och antog allt betänkligare mått.

Under det nya skedet af deras tillvara sträckte sig fältet för deras verksamhet från Finska viken till Calais. De satte sig i besittning af Åbo och Viborg samt hindrade handelsfärderna till Neva. Gotland hade genom sitt bekväma läge tidigt ådragit sig deras uppmärksamhet. I april 1395 togo de, anförde af hertig Johan af Meklenburg och rådmän från Wismar, ön i formlig besittning.

Jag vill icke längre följa utvecklingen af detta röfwareväsende, som ej upphörde förr än på 1430-talet, särskildt uppblomstrande under den pommerske k. Eriks långvariga krig med Holsteinarne.¹ Det anförda torde vara tillräckligt för att visa, hvilka hinder under mer än ett halft århundrade reste sig för den normala utvecklingen af handeln från och på Sverige. Det är allenast en episod, i hög grad karaktäristisk för förhållandena, som jag till sist vill meddela.

År 1396 hade staden Kalmar, som redan tidigare hade visat intresse för sjöröfvarnes utrotande, på uppmaning af höfdingarne å Kalmars och Borgholms slott, utskickat två skepp med 80 väpnade män. Utanför Gotland träffade de sjöröfvarne, som de jagade bort mot den

¹ Om Vitaliebröderne och deras framfart, jfr Koppmans inledning till *Hanse-recessen* del 4, Voigts afhandling *Die Vitalienbrüder* i Raucers *Historisches Taschenbuch* (ny följd, årg. 2), Erslev, *Dronning Margrethe*.

ryska sidan. Vid Hoburgen mötte de derefter de preussiska och lybska fredsskeppen. De lybska varnade dem först och sände några snäckor att rekognoscera, hvilka Kalmarskeppen helsade med skott. Snäckorna vände om och rapporterade, att på skeppen funnos väpnade män. Lybeckarne seglade då fram och fingo veta, hvarifrån skeppen voro och hvad deras uppgift var. Derpå nalkades Preussarne, anföllo och togo Kalmarskeppen. De påstodo derefter för Lybeckarne, att de hade tagit sjöröfware, hvilket desse bestridde. Man kom då öfverens att föra fångarne till Visby; i fall de der kunde öfverbevisas om brottsliga afsigter, skulle de affivas. Preussarne harmades dock snart öfver denna medgift och ville genast kasta alle fångarne öfver bord; de andre svarade: »I hafven väl makt dertill, men vi vilja icke gifva fullbordan». »I från Lybeck», svarade Preussarne, »ären danske, I viljen Danskarne väll!» Lybeckarne gáfvo icke efter, de ville ej göra annat än hvad rätt var. Under färden till Visby kastade Danzigarne en del af fångarne öfver bord. Någre räddades af Lybeckarne, hvilkas skepp till gengäld beskötos.

Då man kommit till Visby, skyndade sig manskapet från Thorn, Elbing och Danzig i land och ställde till ett möte i Vårfrukyrkan — Tyskarnes kyrka — å hvilket de beskyllde Lybeckarne för likgiltighet. De framställde äfven åklagare: en sade sig vara kommen från Stockholm och hafva blifvit under färden utplundrad af Kalmarborne, en hade legat vid Hoburgen och der fått sina kistor plundrade, en hade mist gods, som sedan återfunnits på Kalmarskeppen. »Det hören I nu väl, I från Lybeck», ropade Preussarne. På vägen till skeppen öfverföllo de Lybeckarne, dödade två, sårade åtta. Då de kommit om bord och fortsatte förhandlingarna, förmådde Lybeckarne ej genomdrifva mera än att hvardera partiet skulle döma sine fångar. Samme dag på aftonen kastade Preussarne sine fångar i hafvet. I allt omkommo vid detta tillfälle 77 personer, bland dem två rådmän, tre borgmästaresöner, tre rådmannasöner, tre 'gäster', resten borgare och deras tjenare.

Denna illgerning väckte naturligtvis den största förbittring. De två nyss nämnde slotshöfdingarne, staden Kalmar, dr. Margareta skrefvo till högmästaren, till de preussiske städerna, till Danzig särskildt, drottningen skickade en kanik från Linköping och en rådmän från Kalmar till högmästaren. Från alla håll kommo undvikande svar: detta vore en sak, som angingo hansan i hennes helhet, Preussarne kunde icke ensamme ingå i svaromål. Då möten föreslogos, kommo de fram med undanflykter. År 1398 kommo de preussiske städerna öfverens att gifva det svar, att allt som förekommit, hade varit fullkomligt korrekt. Först år 1399 kom ett möte till stånd, vid hvilket Lybeckarne och Preussarne afgáfvo hvar sin berättelse om förloppet, de senare en, som uppenbarligen var falsk; de påstodo bland annat, att fångarne

sjelfve erkänt sig vara rövfare. Nya möten föreslogos, men hinder uppfunnos gång efter annan. Till sist föll dom i saken vid ett möte i Kalmar år 1400: de som föröfvat våldet skulle bekosta tre dagars begängelse för de döda, sända tvåhundra pilgrimer till heliga orter, kläda tvåhundra fattiga, stifta en evig messa i ett af Kalmars kloster, i hvilket ock tre mördades vapen skulle upphängas, en evig messa i Kalmars stadskyrka, tre eviga messor i Thorn, Elbing och Danzig, själamessor vid årets fyra tamperdagar, slutligen betala 4,000 svenska mark i skadestånd. Lybeckarne skulle erlägga 1,000 mark och sända femtio pilgrimer, det öfriga skulle Preussarne bekosta. Det dröjde emellertid ganska länge, innan de preussiske städerne beqvämde sig till att fullgöra bestämmelserna i domen.¹

För att visa, att medeltidens sista århundrade icke var mycket bättre lottadt än perioden 1319--1434, vill jag här endast i korthet påminna om de många och långa krig, som fördes i syfte att häfda Sveriges sjelfständighet samt anföra ett par uppgifter om sjöröfverier.

Sedan k. Kristiern I hade vunnit sitt syfte att blifva erkänd konung i Sverige, borde en lugnare tid hafva inträdt för samfärdseln öfver sjön, men konungens förbittring deröfver, att hans förjagade medtäflare hade funnit en fristad i Danzig, dref honom att anordna kaperier mot Danzigarnes skepp och torde väl äfven andra hafva fått sitta emellan. Ett stillestånd hade afslutats år 1462. Utan att detta hade blifvit uppsagdt, läto konungen och hans gemål anfalla danzigska fartyg, som passerade de danska farvattnen. Detta framkallade naturligtvis represalier från stadens sida och häftiga strider utkämpades på hafvet mellan tvänne makter, som officielt hade fred med hvarandra. En danzigsk bajflotta, som i Stora Bält hade öfverfallits af två danska örlogsskepp, gick med seger ur striden och man fick fångarne att bekänna, att de af konung och drottning blifvit utsände med särskildt uppdrag att uppbringa skepp från Danzig. Det var dock icke allenast af de för sådant ändamål utskickade fartygen, som man kunde befara anfall. Några år före nyss omtalade tilldragelse hade k. Kristierns broder grefve Moritz af Oldenburg, under färd från Stockholm samman med några lifländska skepp, fått i sigte ett par större fartyg, som skulle ut till Vesterhafvet. Genast anföll han dem, men drog det kortare stråt och måste, sjelf sårad, vända åter till Stockholm. Så gick det till under åren 1457—1464.²

Om vi flytta oss ett par årtionden längre fram, till den senare hälften af 1480-talet, varsna vi förhållanden, som af Olaus Petri skildras på följande sätt: »efter det nu hr Ivar Axelsson hade Gotland inne och dertill så många slott och län här inne i landet och var här stor-

¹ Handlingarna rörande denna sak äro intagna i Koppmans *Hanserecess* del. 4 och 5.

² Styffe, *Bidrag*, del 3, s. CXIX.

ligen befryndad med giftermål — han hade k. Karls dotter, hr Sten hade hans broder Åke Axelssons dotter och Arvid Trolle hade hans dotter — derföre begynnade han blifva fast storsinnad, så att han fruktade ingen, utan gjorde hvad honom täcktes. Han lät taga upp många skepp i Östersjön både från Holländarne och från dem, som vid sjösidan bodde, och hade han så tvingat Holländarne, att de måste årligen med två skepp komma till Visby och lossa der. Då han hade i några år så regerat i sjön, begynnade stort rop komma öfver Svenskarne och de vordo allestädes kallade sjöröfvare, ty meningen var, att hr Ivar gjorde det icke, utan att någre af det svenska ridderskapet voro der i råd med. Och vard han ofta förmanad, att han skulle hålla frid i sjön, dock aktade han det intet. Svenskarne hotade han med Danskarne och Danskarne hotade han med Svenskarne, och dermed gjorde han hvad honom lyste, och begynnades dermed en stor ovilja mellan hr Sten och honom.» Dock ville hr Sten icke gerna slå till fejd med honom, utan försökte underhandlingarnas väg.

Tyskarne i Bergen hade år 1455, två tusen män starka, stormat Munkalifs kloster. Biskop Torleif och ett par andre slogos ihjäl och deras kroppar kastades in i elden, som börjat rasa i kyrkan. Riddaren Olof Nilsson, det egentliga föremålet för Tyskarnes förbittring, hade sökt skydd i tornet, men drogs ut ur detta, fick med möda ett par timmars frist, för att sörja för sin kristliga hädanfärd. Så snart han hade annammat Guds lekamen, aflifvades han.

K. Hans hade förbundit sig att för hr Olof och hans medoffer utpressa böter. Då han emellertid glömsk af sina löften, nöjde sig med att skrifva ett hotande bref till Lybeckarne, begärde hr Olofs son Axel efter några års förlopp att få på egen hand utkräfva hämnd. Konungen gaf den begärda tillåtelsen, men med vilkor, att han erhöle en tredjedel af de böter, som kunde utpressas. Axel Olofsson utrustade då kapareskepp, hvilka tillfogade fienden så stor skada, att konungen, som här fann ett godt tillfälle till vinst, fordrade och genomdref, att hans andel skulle utgå med hälften, att han derutöfver skulle erhålla en vängåfva samt att Olof ej skulle upphöra med sin fejd utan konungens lof. Om härunder någon, som hade konungens lejd eller pass eller någon hans undersåte blefve utsatt för skada, skulle Axel gifva ersättning. Äfven dennes syster, fru Magdalena Brahe på Vanås, hade kapare i sjön. Detta oväsen fortgick under åren 1488—1491.

Konungen nöjde sig icke med att dela Axel Olofssons vinst. Redan år 1488 hade han egne kapare ute i Vesterhafvet, som tillfogade Spanjorer och Holländare stor skada. För att hämma de olägenheter, som Sverige led genom denne ofrid, slöt hr Sten Sture år 1490 ett tioårigt förbund med de vendiske städerna till försvar af båda parternas fri- och rättigheter, han ställde de svenska hamnarna till hanseaternes förfogande och gaf alle fogdar och höfvidsmän befallning att på intet

vilkor låta fridsstörarne njuta skydd inom svenskt område. Lybeckarne sände ut örlogsskepp. Ett med sjöröfvare bemannadt fartyg, som för biskopens af Roskild räkning seglade till Gotland, blef, sedan besättningen gjort sig skyldig till öfverfall och plundring, af Lybeckarne taget och en del af manskapet aflifvades. Af harm häröfver lät konungen under höstmarknaden vid Skanör och Falsterbo fängsla alle Lybeckare och lägga beslag på all dervarande lybsk egendom. Fredsunderhandlingar fördes i Lybeck och seqvestern upphäfdes, men så snart konungen antog, att hans ombud hade lemnat hansestadens område, förnyade han trolöst seqvestern och lät kaperiet fortgå. Hr Sten tillät då, med riksrådets bifall, att Lybeckarne fingo upptaga pundtull¹ af alla svenska skepp, som kommo till Lybeck.

Vi få icke föreställa oss, att det endast var de nordiska rikena eller de nordtyske furstarne, som sände ut kapare. Under k. Hans' fejd med Svenskarne i början af 1500-talet trädde Lybeckarne å Sveriges sida. De sände dervid ut icke allenast krigsskepp, utan hyrde eller lånade äfven ut några stadens fartyg åt enskilde, som erhöillo kapare-bref för att anfalla Danskarne och deras bundsförvanter Holländarne. Rådmän, åldermän för gillan m. fl., utrustade skepp, somlige hade flere skepp ute. En lybsk borgare sände år 1511 sina skepp tre gånger till Stora Bältet, der de uppfångade i det närmaste 40 danska fartyg, hvilka dels uppbrändes, dels med full last fördes till Lybeck, hvarest vinsten delades mellan redare, kapten och besättning.²

Sjöröfveriet förekom ända intill medeltidens slut. K. Gustaf omtalar i ett bref af år 1525, att ett sjöröfvareskepp uppehöll sig i Stegeborgsskären — såldes i närheten af ett kongligt fäste — och hade der uppbringat flere skutor från Finland och Söderköping. År 1524 var tillståndet i Östersjön ytterst betänkligt: hr Sören Norby låg på Gotland och förde krig i främsta rummet för egen räkning. Peder svart uppgifver, att han — liksom tidigare vitaliebröderne — kallade sig Guds vän och all verdens fiende, att han lät sina många fartyg upptaga alla köpmansskepp, som kommo i deras väg, lybska, vestfaliska, holländska, skotska och engelska. Hälften af lasten fick besättningen, hälften tog han sjelf. De tomma skeppen fingo egarne igen, med tillsägelse, att de voro välkomne åter med mera slikt.

Utom de olägenheter, som vållades af dåliga samfärdsmedel, naturliga farligheter samt tidevarfvets omilda vanor och våldsamma, rättstrotsande lynne, hämmades handeln af hvarjehanda åtgärder, som tidens finanspolitik fann nyttiga och nödiga.

¹ Om pundtullen lemnas i det följande närmare upplysningar.

² Pauli. *Lübecks Mangeld und Capereesen* (1875).

Om de inskränknings, som voro satta för köpmännens rätt att idka handel i en främmande stad, till förmon för dennes egne inbyggare, får jag tillfälle att tala i slutet af detta kapitel.

En annan inskränkning i handelsfriheten låg i **konungens förköpsrätt**.

Bjätkörätten bjuder (kap. 8), att den, som kom med skepp i hamn, skulle föra varorna i land och godt förvar och derefter falbjuda dem åt fogden, som hade tre dagar på sig för att göra sin d. v. s. konungens rätt gällande; förr än de tre dagarne voro gångne, fick köpmannen ej förfoga öfver sin egendom. Enahanda föreskrift finnes i k. Magni stadslag (skeppsmålabalken kap. 1): enhvar, som med skepp kommer till stadens hamn, skall, innan han lossar, bjuda ut varorna åt konungens fogde eller den i hans stad är. Denne med två vittnen profvade om det var något, som han ville hafva, och det han valde, skulle ligga för hans räkning i tre dagar. Sålde något deraf, innan de tre dagarne voro förlidne, var hela lasten förbruten och tillföll fogden enskildt.

Af särskild ynnest, helst om det gällde att hjälpa upp en stad, som genom olyckshändelser fått sin välfärd hotad, har regeringen måhända någon gång afstått från denna förköpsrätt.¹

Dernäst hafva vi att tänka på **tullen**, om hvilken dock allenast helt få antydningar förekomma i vår medeltids urkunder.

Som de svenske städerne ständigt behöfde tillförsel, redan för den dagliga näringen, och som hela landet var i stort behof af utländska varor, kunde det icke komma ifråga att lägga några svårare hinder i vägen för införseln i allmänhet. Importförbud, omtalas derföre aldrig i regeringens privilegier för utländske städer, ehuru väl sådana verkliga förekommo i enstaka fall, då man ville gynna det inhemska handverket. Så heter det i det kort efter medeltidens slut tillkomna skråt för de stockholmske gryt- och kanngjutarne, att ingen köpman fick i sitt bodfönster hafva något arbetadt tenn, hvarken i staden eller å frimarknader, såvida han icke hörde till embetet. Brott mot denna föreskrift borde hafva varit lätta att upptäcka, alldenstund, efter samma skrå, i embetet ej fick finnas mera än fem medlemmar.

Deremot förekommo ej sällan exportförbud. Tider af nød inträffade alltför ofta och derföre förbehöll sig regeringen i privilegiebrefven rätt att vid sådana tillfällen förbjuda all utförsel af lifsmedel. Af enahanda orsak var åtminstone längre tider utförsel af oxar förbjuden. Af statsskäl utfärdades förbud för export af hästar, stundom gällde dock dessa förbud endast utförsel af bättre djur, äfvensom af ektimmer, som kunde behövas för det inhemska skeppsbyggeriet.²

¹ Jfr nästa sida.

² Det heter t. ex. i Kalmars privilegier af år 1532, att hästar och oxar få ej föras till utlandet från Varend och Småland. Dylka förbud förekomma långt tidigare. Ekhygge förbjöds år 1527. Omtanken för bevarandet af ekvirket

Silfver, som behöfdes till myntet, fick ej utföras utan särskild tillåtelse.¹ Det ser ut, som om enskilde städer kunde utfärda exportförbud; huruvida sådana då gåfvos af magistraten eller af konungens fogde i staden, kunna vi icke se.² Kringen gjorde det äfven nödigt att inskränka handeln såväl för de egne undersåtarne som för utlandets köpmän. Hansan var ofta missnöjd öfver förbuden att handla på Ryssland, hvilka alltemellanåt framkallades genom öppet krig eller mera oregelbundna gränsfejder.

Tullen var ett *regale*, men omtalas det oaktadt icke i de svenska lagarna, ehuru de innehålla uppgifter om konungens inkomster. Tull erlades dels för rätten att föra in eller ut varor, dels för deras transport förbi något visst ställe. Man skulle ock kunna räkna hit de afgifter, som erlades för åtnjutande af visse fördelar, t. ex. för att få försälja sina införda varor, men som dessa afgifter icke alltid tillföllu kronan, finner jag det lämpligare att behandla dem i sammanhang med redogörelsen för handelns teknik.

Passagetullarne synas hafva uppburits vid fästen, som passerades, och voro afsedde för deras och besättningens underhåll. För fartyg, som foro förbi Elfsborgs fäste, erlades af gammalt tull, hvilken var mycket gifvande vid de tillfällen, då folk strömmade till Lödöse marknad. Hr Klas Bille, den danske höfvidsmannen på Bohus, var naturligtvis angelägen att få marknaden öfverflyttad på den norska sidan och dermed att få tullen till sin borg; k. Kristiern I befriade dock från tull till Bohus de Kunghälls borgare, som förde eget gods. År 1486 bestämdes, att sådan tull ej skulle erläggas för varor, som fördes nedanför Bohus, liksom att allt, som från landsbygden fördes in till staden, skulle vara fritt från afgift. De svårigheter, som höfdingarne på Bohus genom sina anspråk och åtgärder beredde för färden till det ganska långt upp vid elfven liggande Lödöse, bidrogo till begäret att få denne stad flyttad närmare elfvens mynning. Nyköpings borgare erhöilo år 1531 tillstånd att tullfritt föra jern, koppar och andra varor, som voro passande för export, öfver edet vid Södertelje. Bymän och gäster, som passerade in till Åbo, fritogos år 1525 från skyldigheten att stryka segel för fogden på Åbo hus, en förmon som kan hafva inneburit frihet från tull, men också frihet från fogdens förköpsrätt.

Att uppbära sådan passagetull måste hafva varit konungens privilegium, liksom uppbärandet af tull i allmänhet, ehuru naturligtvis uppbörden verkställdes äfven å de slott, som konungen hade gifvit bort

torde icke gå så långt tillbaka som förbudet mot kreatursexporten. K. Birger klagade år 1304, att k. Erik och Valdemar, trots hans förbud, fört ut af riket spannmål, smör, fläsk och andra lifsmedel.

¹ Gorius Holst, borgare i Stockholm, fick år 1529 lof att föra ut 40 lödiga mark silfver att föryttra sig till godo. För Östergötland utfärdades ett förbud mot utförsel af myntadt och omyntadt silfver år 1525.

² Hansan klagade år 1388, att i Ystad förmenades det Tyskarne att köpa tunnor, tråd, garn, trä m. m. Koppman, *Hanserecess* del 3, s. 392.

som län, men länsherren var då endast konungens ställföreträdare. Sannolikt torde vi få anse det vara, att slottshöfdingar allt emellanåt tilläto sig att uppbära olaga tullar, liksom de bevisligen i andra afseenden betungade folket. Men äfven bönder sökte tillvälla sig rätt att utkräfva passagetullar. Så gjorde Vestgötabönderne, när oxdrifter fördes genom deras land. Som dessa oxdrifter vanligen voro mycket efterlängtade i öfre Sverige, var k. Gustaf icke sen att hejda detta tilltag (år 1525).¹

Om beloppet af sådan passagetull har jag ej funnit mera än en enda uppgift: vid Bohus betalades hvar tretionde penning d. v. s. 3,3 %.

I Danmark förekommo afgifter, som åtminstone kunna sammanställas med tullar, redan ganska tidigt. En sådan är forban, som synes motsvara Färöingasagans *farbann* (egentligen färdförbud) och beteckna en afgift, med hvilken man köpte sig rätt att utan hinder segla bort från staden. Roskilde och Slesvigs stadsrätter omtala en afgift, som erlades af hvar man, som befann sig ombord på ett ankommande fartyg. Forban synes tidigt hafva upphört att vara en ständigt utkräfd afgift, men återkommer som friköpande från ett verkligt befogadt eller rent godtyckligt förbud mot utförande af än en än en annan vara — ett sätt att utpressa penningar, som synes i Danmark hafva varit vanligare än i Sverige.

Enligt Knutlingasagan skall kejsar Henrik V hafva gifvit Knut lavard rådet att stänga hamnarna och upptaga af hvart inlöpande skepp en viss afgift: så gjorde man i Tyskland. Hertig Knut lyssnade till rådet. Vid återkomsten till Söder-Jutland byggde han, der Slieviken var som smalast, två fästen midt emot hvarandra, förband dem med kedjor och satte män i fästena för att utkräfva tull. Steenstrup anser² denna uppgift kunna vara grundad, för så vidt det är fråga om afgift erlagd för varor, och antager, att den första tullen var en utförseltull, till hvilken senare lades en införseltull. I Flensborgs stadsrätt heter det, att så mycket gods som borgaren tullar för vid utseglande, så mycket må han införa fritt utan tull.

I Danmark uttogs tull till olika belopp i städerna och den var, trots det motstånd detta rönste, underkastad förhöjningar. Borgarne i de störste städerna (Ribe och Slesvig) blefvo tidigt tullfrie. K. Abel († 1212) gaf Vä tullfrihet i alle danske städer, förmodligen med det undantag, som icke saknas i senare privilegier: utom vid de stora marknaderna i Skanör och Falsterbo. Åhus fick år 1327 tullfrihet i Danmark med sådant undantag. Under den förra hälften af 1300-talet gafs tullfrihet åt alle danske städer och vid samma tid erhöilo hansestäderna samma förmon.

¹ Huruvida de strömpenningar, som under k. Gustafs tid uppbyros af skutor och båtar, som passerade strömmen vid Stockholm, erlades redan under medeltiden, känner jag icke.

² *Studier* s. 263.

Det är tydligt, att förhållandena i Sverige gestaltade sig på något annat sätt än i Danmark. Seden att upptaga tull har väl regeringens äfven hos oss hemtat från Tyskland, men när det skedde, kan nu, i följd af urkundernas tystnad, icke utrönas. Så mycket veta vi blott, att i den första handelstraktat, som blifvit till vår tid bevarad, af år 1250 eller 1251, befriar Birger jarl Lybeckarne, som kommo med varor till Sverige, 'från skatt och tull af hvad slag som helst' (*a tributo et theloneo quolibet*), under förutsättning af recipitet. Det är möjligt, att denna frihet var dem gifven redan under k. Knut Erikssons tid. Något senare heter det, att Svenskarne redan länge åtnjutit tullfrihet i Lybeck.¹ År 1261 fingo äfven Hamburgarne tullfrihet i svenska hamnar, men dervid fordrades, att skepparen skulle särskildt uppgifva, hvilke af de om bord varande hade hemort i Hamburg. Tio år der- efter gaf k. Valdemar Rigaborne frihet från all *pedagium, teloneum* och *exactio*. Det sista ordet (utkräfning) svarar tydligt mot *tributum*. Med *pedagium* förstås en personlig afgift, med hvilken främlingen köpte sig konungens skydd.² K. Magnus fritog år 1276 gotländske köpmän, såväl af tysk som gutnisk härkomst, från *pedagium* och *teloneum*. Deremot omtala privilegiebrefven t. ex. för Kampen (1313 o. s. v.) ingen tullfrihet. Furst Henrik af Meklenburg gaf staden Wismar år 1328 rätt att låta Visbybor och alle Svenskar åtnjuta tullfrihet, hvilket förut- sätter, att Wismars köpmän åtnjöto samme förmon i Sverige.

Alltså funnos åtminstone under 1200-talet i Sverige för ankommande köpmän afgifter, dels lagda på personerna, dels på varorna. En uppgift om en utförseltull finna vi i det bref af år 1314, i hvilket hertig Erik omtalar, att fogdarne inom hans område af gammalt upptagit af alla främmande fartyg, som hemtat sill-last, en godtycklig afgift; på derom gjord framställning medgifver han, att Kampens borgare aldrig skola för hvar tysk läst sill erlægga i tull mera än sex sterlingar. I privilegier, som gifva tullfrihet, omtalas för öfrigt tull i sammanhang med såväl in- som utlöpande fartyg.

Lybeckarnes tullfrihet stadfästes år 1336 m. fl. år af k. Magnus Eriksson. Jag vet icke, huru denne undantagsförmon skall förlikas med Olai Petri af senare förhållanden styrkta uppgift, att 'det i denna k. Magni tid vore beslutadt, att alle köpmän, som förde specerier hit till landet, skulle för hvar värde af fyratio mark föra en lödig mark, hvilken de på myntet bära skulle och taga igen halffemte mark, så godt var myntet ännu på den tiden. Detta skedde, på det myntet skulle förökas i landet. Samme stadge vard ofta sedan förnyad.'

Olai Petri antagande, att 4½ mark penningar svarade mot en lödig mark är oriktig och för öfrigt skulle, derest köpmannen fick full ersättning, ingen penningevinst gjorts för det allmänna. På k. Magni

¹ Rydberg, *Sverges traktater* del 1, s. 214.

² Falke, *Geschichte des deutschen Zollwesens* s. 15, 128.

tid gingo fem penningemarker på den lödiga marken och måste således köpmannen i tull betala en half mark penningar, hvarjämte man hade förvisning om att han skulle släppa de $4\frac{1}{2}$ markerna ut i allmänna rörelsen.

En af de nämnda förnyelserna inträffade år 1453. K. Karl har då med rådets bifall bestämt, enär myntet ej kunde hållas uppe annat än med tull, att myntmästare skulle tillsättas, utom Stockholm, i Kalmar, Söderköping och Åbo samt att alle mene borgare och köpmän, som förde utländskt gods till någon af desse fyra städer, skulle, innan fjorton dagar förflutit efter godsets inskrifning i tullboken, erlægga till myntmästaren en lödig mark silfver, som icke fick utbytas mot andra varor. Fyra år derefter tillbakavisade konungen hansans klagomål deröfver, att han hade infört nya tullar, men åtminstone är skilnaden stor mellan k. Magni kraf på $\frac{1}{10}$ mark och k. Karls på en hel lödig mark i tull.¹ År 1476 inskräftes ytterligare, att tullen skulle erläggas i silfver, ehuru det i visse städer varit af gammalt sed, att han erlades i öl eller andra varor. I Kalmar recess af år 1483 bestämdes åter, att tull skulle i Sveriges rike erläggas efter silfvertal och icke i andra varor.

I en anteckning af år 1384, som är intagen i Kalmar stads tänkebok, säges, att för varor, som voro i mindre värde än tio mark, gafs intet silfver, ej heller för stockfisk, annan fisk, råg, mjöl, korn, malt, hvete, lök, äpplen, persiljerötter, pepparkakor, vågenskott, knarrholt,² humle och annat, som en människa behöfver för sitt lifsuppehälle; för alla andra varor skulle silfver erläggas.

I samma tänkebok finnes en tulltaxa, som antages vara skriven i slutet af 1300-talet och sjelf uppgifver sig vara sådan, som den af gäster och köpmän iakttagits af ålder:

för hvart stycke lejdiskt, amsterdamskt eller kumiskt kläde	12 öre.
» » » deldermundiskt kläde	8 »
» » » buskiskt, aliskt eller annat sämre kläde	4 »
» » » sarduk eller marborst.....	3 »
» foderduk värd en lybsk mark	1 »
» hvar läst salt	12 »
» hvart fat vin	6 »
» specerier värda en lybsk mark	1 »
hvar tjugonde tunna öl, kersedrank eller mjöd eller om någon införde mindre än 20 tunnor öl, 3 gotniska för hvar tunna	
exporttull för en häst	8 »

Man hade år 1473 beslutit att flytta Lödöse från dess plats långt upp vid Götaelf — alla skepp, som ämnade sig dit eller dän, måste,

¹ Det är möjligt att Hadorph (*Gamla stadgar* s. 52) återgifvit k. Karls skrifvelse på ett ofullständigt sätt, så att han utlemnat den penningesumma, som skulle lemnas köpmannen i afräkning på den lödiga marken. Att här icke är fråga om att hela den lödiga marken skulle återlemnas i form af prägladt mynt framgår af förbudet att i stället för silfver mottaga andra varor, ty det kunde tydligen ej komma i fråga, att myntmästaren skulle mot klingande mynt tillhandla sig hvarjehanda varor. K. Erik tog på Gotland år 1447 af hvart inlöpande skepp $\frac{1}{2}$ lödig mark till myntet och gaf igen 4 mark penningar.

² Om vågenskott och knarrholt, se i slutet af detta kapitel.

såsom redan blifvit antydt, passera det dansk-norska Bohus, der man kräfdde tull — till en ö vid mynningen af Säfveå, och skulle den nya staden kallas Götaholm. I de det nämnda året utfärdade privilegierna bestämdes tullen, som skulle erläggas af utländsk köpman, i allmänhet till hvar tretionde penning, för lejdiskt eller annat lika godt kläde 4 öre, för aliskt och närskt, för gröfre kläde, lybskt grått och annat jämgodt 1 öre. Denna tull skulle uppbäras af tullskrifvarne, borgmästare och råd samt användas till myntet, hvaremot tullen af öl, mjöl, korn och fisk skulle användas för befästningen af den nya staden. Tullsatserna voro således ej höga. Antagligen ville man locka köpmän till den nye staden.¹ —

Tullen höjdes mot medeltidens slut för de utländske köpmännen. De vendiske städerna uppmanade år 1481 Danzig att protestera deremot, att tullen blifvit höjd från 10 till 16 % af varans värde. Man misstänkte, att Stockholmarne ville uttränga främlingarne från marknaden.² Den svenska handeln kunde dock icke undvara hansans aktiva deltagande, hvarföre ock år 1493 bestämdes att en sex veckors marknad skulle öppnas för Tyskarnes räkning och Sveriges bästa hvar år den 24 augusti i städerna Söderköping, Kalmar och Nylödöse.³

I början af den nya tiden uppgick tullen å ingående varor till 5 %, å utgående till 3 %.⁴

Huruvida Lybeck, Hamburg och Wismar bibehöllo sin tullfrihet till medeltidens slut, har jag icke kunnat utröna. Föreskrifterna från 1300- och 1400-talet tala visserligen om utländske köpmän i allmänhet, men detta hindrar icke, att en och annan stad kunnat hafva en undantagsställning.

För svenske köpmän voro tullsatserne af olika grader. Stadens egne invånare hade alltid billigare vilkor än köpmännen från andre städer. Jönköpings borgare trädde i förbindelser med den yttre handelsverlden i tvänne sjöstäder, Söderköping i öster, Lödöse i vester, och de fingo å båda ställena erlägga ganska betydliga tullafgifter. Då de klagade deröfver, erhöilo de år 1338 rätt att i desse städer erlägga samma lägre tull, som städernes egne inbyggare. Äfven desse erlade således tull. År 1517 fingo Jönköpingsborne tullfrihet i de två städerna, hvilket förutsätter att Lödöse- och Söderköpingsborne då åtnjoto samme förmon. De besutne borgarne i Stockholm hade full tullfrihet. År 1505 fingo Skara borgare rätt att utan erläggande af tull segla af och till Lödöse, för att köpa korn och andra ätande varor. År 1527 fingo de tullfrihet utan sådan inskränkning. I privilegierna af år 1473

¹ Staden anlades icke på holmen, utan midt emot denna, å fastlandet (der nu gammelstaden vid Göteborg ligger) och kallades Ny Lödöse.

² Styffe, *Bidrag* del 4, s. 75.

³ Styffe, *Bidrag* del 4, s. 162. — Tullen för Colbergs köpmän (kanske äfven för andre städer) var år 1496 nedsatt till hälften af det vanliga beloppet, Styffe, *Bidrag* del 4, s. CXXXII.

⁴ Forssell, *Sveriges inre historia* del 2, s. 4, 23.

för Götaholm heter det, att de nye stadens borgare — förmodligen endast de besutne — skola vara tullfrie 'såsom i Stockholm och andre svenske sjöstäder.' Desse besutne borgare hade således småningom, jag vet icke när, erhållit tullfrihet. År 1486 medgafs för så väl ut- som inländske köpmän att vara tullfritt i Kunghäll å den marknad, som der hölls å aposteln Pauli omvändelsedag (den 25 januari). Om afgifterna vid marknader i allmänhet saknas dessvärre alla upplysningar.

De tullar, som vi hittills omtalat, gällde in- och utförsel af varorna. I Danmark, således äfven i de danska landskap, som nu äro svenska,¹ erlades af främlingen, för att få handla, en särskild afgift, s. k. torgörtug, hvilken, såsom namnet angifver, erlades med en örtug af gällande mynt. Då en motsvarande afgift erlades i de tyske städerna, torde vi vara berättigade att anse henne äfven hafva förekommit i de svenske, ehuru det icke lyckats mig att finna intyg derom. Särskildt vid årsmarknaderna torde en sådan afgift hafva förekommit.²

I sammanhang med tullarne måste vi omtala vissa afgifter, som i någon mon motsvarades af fördelar för dem, som erlade dem, ehuru väl desse fördelar i många fall gällde staden mera än de till honom kommande köpmännen.

I Stockholm, liksom i de nordtyske städerna, och helt visst äfven i andre svenske städer — uppbars en pålagäld, som berättigade skepparen att lägga till vid den på pålar rundt omkring staden uppförda bron, å hvilken varorna skulle urlastas. Stadslagen omtalar äfven inkomster af klädeshuset, i hvilket vissa varor skulle införas, och vågen, i hvilken vissa varor skulle vägas, hvilka inkomster skulle delas jämnt mellan konungen och staden (konungabalken kap. 28 och 22). I Stockholm hafva dessa afgifter odelade tillfallit staden. I privilegierna af år 1529 heter det, att staden eger, såsom af gammalt, vågen och klädeshuset, om de det upptaga vilja. Redan år 1457 svarade k. Karl hansestäderne, som klagade öfver nya tullar och 'hallen' (helt visst klädeshuset) i Stockholm, bland annat, att hallen i Stockholm står i stadslagen beskriafen efter gammal sed och att stadens råd hade anhållit af konungen att få njuta sin beskrifna rätt; ingen kunde bevisa, att konungen af henne haft en enda penning.³ Andra afgifter af enahanda art får jag tillfälle att omtala i sammanhang med skildringen af de stora höstmarknaderna i Skåne.

För upptagande af tullen användes en tullskrifvare.⁴ Tullboden i Stockholm låg vid Jerntorget.

¹ Om tullförhållandena i Skanör, Falsterbo och Malmö ämnar jag i det följande meddela några upplysningar.

² Om de tyska förhållandena jfr Falkes i det föregående anförde arbete.

³ Hadorph, som tryckt konungens skrifvelse, öfversätter felaktigt 'halle' med 'uppehållsdagar'.

⁴ I Götaholm skulle tull uppbaras af tullskrifvaren samt magistraten, men detta torde hafva berott derpå, att en del skulle användas för stadens bästa.

En tullafgift infördes af hansan, som, då den äfven i någon mon upptogs i Sverige, bör här omtalas, den s. k. **pundtullen** eller pundgälden.

Under tider, då sjöröfvare eller fientliga flottor inkräktat hafvet, funno hansestäderna det nödigt att upptaga en extra tull till bestridande af försvarskostnaderna. Han måste hafva känts ganska obehaglig; då de för tillfället rådande farorna gjorde all segling till ett vågspel, måste den, som det kanske lyckats, efter en allvarlig sammandrabbning med fridsstörarne och efter förluster af hvarjehanda slag, att komma till hamnen, der erlägga en extra afgift. Visserligen skulle denna användas till underhållande af fredsskeppen, men deras nytta kunde ganska ofta med skäl vara tvifvel underkastad.

Redan år 1361, under hansestädernes första krig med k. Valdemar atterdag, hade till krigskostnadernas betäckande en afgift upptagits af köpmannavaror. Då städerna på den store hansedagen i Köln år 1367 slöto det mäktiga förbundet mot samma konung, som så illa hade hållit en ett par år förut sluten fred, att, såsom Lybeck skrifver till påfven, köpmännen i öster, vester, söder och norr måste skria mot en sådan konung, beslöto de att åter utkräfva en sådan tull, som skulle erläggas med en grot¹ för vara, som hade värde af ett pund grot (d. v. s. $\frac{5}{12}$ %). Af denna proportion erhöll afgiften namn af pundtull. Jämte köpmannen skulle skepparen erlägga pundtull för sina varor, utom för sådana, som kunde räknas till provianten, dessutom för passagerareafgifterna och för skeppets värde half tull ($\frac{5}{24}$ %). Äfven i Skåne och i Visby, till och med i Kalmar uppbars denna tull.²

Pundtullen uppbars såväl af borgarne i de städer, hvilke tillhörde Kölnförbundet, som af främmande, och erlades antingen när ett skepp gick ut från någon af städerna eller från annat håll kom till någon af dem. Den som erlagt sin afgift erhöi af stadens skrifvare ett qvitto, försedt med stadens sigill. Så många qvitton måste utlemnas — i Lybecks arkiv förvaras i närvarande stund omkr. 1,900 — att de med dem sysselsatte skrifvarne behöfde, för att icke onödigt uppehållas, ett eget sigill. Nya sådana hafva bevisligen blifvit i flere städer för tillfället anskaffade, äfven gjorde man sig små sigill, kallade *signa* och så godt som aldrig använda på andra handlingar än dessa qvitton. Det ser nästan ut, som om man äfven när behofvet i en stad icke manade dertill lät göra sig ett nytt signet, för att icke vara sämre än de andra. Så t. ex. har man i Kalmar, hvarest helt visst icke många qvitton utfärdades — allenast fem äro i behåll — den 10 juli 1368 beseglat med ett gammalt sigill, men tre dagar derefter med ett, som uppgifves vara

¹ Om grot jfr i det följande kap. 6. Tullsatsens förhållande till varans värde lämpades efter de i de olika städerna använda myntsystemen, och blef derigenom tullen något lindrigare i de östre städerna (i Lybeck $\frac{23}{72}$ %).

² Jfr Mantels, *Der im Jahre 1367 zu Köln beschlossene zweite hanseatische Pfundzall*, i hans *Beiträge zur lübisch-hansischer Geschichte*.

just nyss graveradt (*desculptum*) och tillredt. I Visby gjorde man sig ett *signum*, som finnes den förste gången användt den 25 juli 1370. Qvittenserna äro i de fleste städerna skrifna på papper; omständigheter finnas, som antyda, att papperet denna tid var billigare än pergament.

För uppbörden af pundtullen i Skåne (Skanör, Falsterbo, Malmö) vidtogos i början åtgärder, som synas snart hafva befunnits vara alltför invecklade. Det stannade dervid, att hvar stads fogde uppbar tull af skeppen från sin stad, men af sådana, för hvilka egen fogde icke fanns, uppbars tullen af personer, som voro dertill utsedde af samtliga fogdar.

År 1492, under en ny osäkerhetens period, medgaf det svenska riksrådet att pundgäld finge i Lybeck upptagas af alla inkommande svenska fartyg, på det dessa skulle få godt af de lybska konvojerna.¹

Öfver pundtullen rådde i städerna ofta missnöje: han kändes tryckande, ehuru han onekligen under tider fulla af faror kunde bereda fördelar. Det är lätt att fatta, med hvilka känslor hansans köpmän erlade **sundtullen**, den afgift, som fogden på Örekrogs fäste invid Helsingör uppbar af dem, som färdades genom Öresund — en afgift, som icke var oansenlig och dock icke till gengäld medförde en enda fördel.²

Det är måhända Öresundstullens sega lifskraft — först det nuvarande släktet har fått bevittna hans borttagande — som fordom framkallade föreställningen, att hans uppkomst tillhörde en mycket aflägsen forntid: man har trott sig återfinna denne tull under 1300-talet, ja ännu tidigare.

Det är emellertid fullkomligt visst, att denne tull, som sedermera bibehållits under så många århundraden, tillkommit allenast i följd af en godtycklig utpressning, uppfunnen af den penningbehöfvande pommerske k. Erik. Som tullen icke berodde på traktatmessig öfverenskommelse, kan man icke säga, när han förste gången uppbars. De klagomål, som naturligtvis hastigt framkallades af den ovanliga pålagan, visa emellertid, att det måste hafva skett på 1420-talet, kanske år 1425. Två år tidigare underhandlade det danska rådet med ombud från någre af de tyske städerna om nödvändigheten att öka inkomsterna för den danska kronan och föreslog i sådant syfte antingen en tull af hvar fartyg, som passerade Öresund, eller en bestämmelse, att kronan skulle hafva hälften af alla 'sjöfynd' eller ock förhöjning af tullen i Skåne. Det sista alternativet antogs, men det oakadt infördes kort derefter sundtullen. Förmodligen tyckte man i Danmark, att äfven den höjda

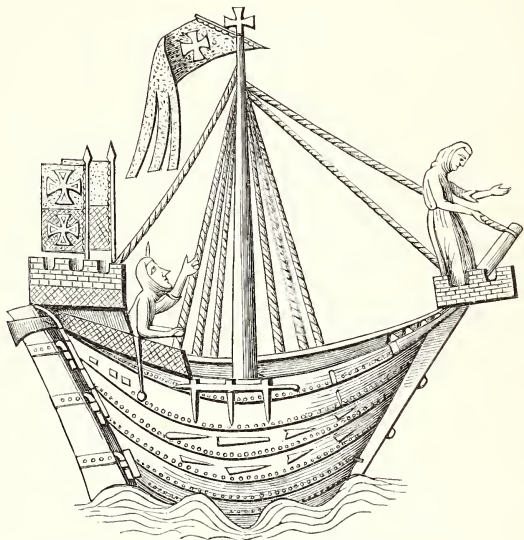
¹ Styffe, *Bidrag* del 4, s. 151.

² Jfr Hirsch, *Handels- und Gewerbegeschichte Danzigs*, Fridericia; dansk *Historisk Tidsskrift* ser. 4, del 5, Schäfer i *Hanseatische Geschichtsblätter* för 1875 samt Hoffmann, *Der Friede in Wordingborg und die hansische Sundzollfreiheit*, i *Historische Untersuchungen Arnold Schäfer gewidmet* (1882).

Skånetullen d. v. s. tullen vid de skånska fiskerierna inbragte för litet 'till kronans herrlighet.'

I början uppbars en engelsk nobel för hvarvt skepp. Sedermera — jag kan icke uppgifva när förändringen vidtogs — höjdes afgiften till en nobel för ballastadt skepp, två nobler för ett skepp, som räknade mindre än, tre nobler för skepp som räknade fullt 100 läster eller mera; för vin och koppar betaltes särskild tull.¹ K. Kristiern II införde ännu en förhöjning. År 1529 bestämdes nämligen tullen till en guldgyllen för hvarvt tiotal af läster: ett skepp på 100 läster skulle således betala 10 guldgyllen i stället för 7½ (en nobel = 2½ guldgyllen). Efter konungens fall nedsattes tullen till det tidigare beloppet.²

De tyskestäderna ville icke underkasta sig den nye tullen, som de förklarade vara införd mot rätt och privilegier. Fyra af dem, Lybeck, Hamburg, Wismar och Lüneburg ställde sig på Holsteinarnes sida i kampen mot k. Erik och höllo troget ut, till dess fred slöts i Vordingborg år 1435.³ De för honom ogynnsamma förhållandena i Sverige nödgade k. Erik till eftergifter. Icke blott de fyra städerna, utan hela hansan

330. Skepp med vapen på akterkastellet.

tillförsäkrades fritt åtnjutande af de privilegier, som hade gifvits af konung efter konung. Sundtullen omtalades visserligen icke, men då han var en splitterny uppfinning, borde den traktatmessigt stadgade återgången till de gamla privilegierna innebära afskaffande af denne tull för hansans fartyg. Det oaktadt måste preussiska skepp samma år betala 'den nye tullen'. Vid ett möte i Kalmar år 1436 klagade städernes ombud häröfver och erhöilo konungens muntliga försäkran, att alla hansans skepp, som under färden genom Sundet förde stadens vapen på akterkastellet (jfr fig. 330), skulle vara fria från tull. I för-

Fig. 330. Efter en bild i staden Elbings sigill under en urkund af år 1376.

¹ Allen, *De tre nordiske Rigers Historie* del 3, s. 128 (efter en nederländsk uppgift af år 1522).

² Allen, *anf. arb.* del 3.1 s. 129, del 4.1 s. 146.

³ Rostock och Wismar deltog en tid i fejden mot k. Erik.

litande på detta löfte seglade preussiska skepp genom Sundet på hösten samma år och i början af det följande. Tolf skepp, som passerade Örekrog med stadsvapnet å en i aktern uppsatt stång, måste det oakadt erlägga tull: fogden förklarade, att tullfriheten ej gällde andra än de fyra nyss uppräknade städerna. En flotta, som kom något senare, var så stark, att fogden ej kunde förmena henne att fara vidare, men han hotade att taga ersättning af nästa skepp, som kom ensamt, hvadan man fann det rådligast att hos borgmästaren i Helsingör deponera en nobel för hvart skepp, i förhoppning att tvistefrågan skulle snart blifva afgjord. Om våren kom k. Erik, som börjat finna ställningen i sina riken alltför betänkelig, till Danzig. Der förklarade han, till svar på stadens klagomål, att hans löfte aldrig gällt andre städer än de fyra, med hvilke han slutit fred i Vordingborg, samt att sundtullen blifvit införd med samtycke af det danska riksrådet, hvadan han ej kunde på egen hand bevilja något undantag. Danzigarne vände sig då naturligtvis med klagomål till Lübeckarne, hvilkas förhållande i denna sak måhända varit något bemängdt med sjelfviskhet, men erhöilo det svar, att konungens löften nog voro klara, men ordhålligheten klen, samt att för öfrigt de fyra f. d. krigförande städernes skepp, men ingalunda de i dem befintliga varorna voro fria från tull.

Det dröjde emellertid ej länge, innan k. Eriks ställning blef fullkomligt ohållbar. Hans bemödanden att betrygga tronföljden åt en pommersk frände misslyckades. En annan frände till honom, den bayerske Kristofer, vann redan år 1439 sympatier i Danmark. Såväl han som det danska rådet, angelägna om understöd, lofvade hansan fullt åtnjutande af de gamla privilegierna och på grund deraf äfven frihet från tullen i Öresund. En sådan tullfrihet medgafs äfven formligen, dock endast tills vidare, till dess konungen hade fått tillfälle att lära känna, hvilka rättigheter hansan med fog kunde göra anspråk på.

De tullfrie städernes skepp måste naturligtvis bevisa hvar de hörde hemma, skepparne måste derföre visa fram sina handlingar. Detta gaf fogden på Örekrog anledning till ett nytt prejeri: han ville hafva en grot för hvar inskrifning, 3 grot på den omedelbart följande utskrifningen. Det dröjde ej heller länge, innan man började göra skilnad mellan de vendiske och de preussiske städerna, hvilke, då hvardera gruppen hade sina särskilda intressen, i allmänhet icke drogo jämnt. Från år 1454 måste de senare foga sig i nödvändigheten att erlägga tull. År 1484, då man af k. Hans begärde stadfästelse å hansans privilegier, måste en borgmästare från Lybeck medgifva, att man, trots ny granskning af urkunderna, ej kunnat finna bevis för tullfrihet i Sundet, men väl för uraktlåtenhet att erlägga tullen; de vendiske städerna fingo dock fortfarande åtnjuta tullfrihet för egna varor i egna skepp, mot erläggande af registrerings- och tunnpenningar. De andre städerna fingo

för hvart skepp med eget gods betala en nobel. För främmande gods fingo alla erläggga full tull.¹

Koppartullen fastställdes af k. Fredrik I år 1525, efter öfverenskommelse med det Fuggerska handelshuset, till en half guldgyllen för hvar läst.²

Sedan vi sålunda tagit någon kännedom om de svårigheter, som mötte handeln, skola vi nu se till, huru denne under medeltiden utvecklade sig. Först af allt hafva vi att tillse, inom hvilka områden man i Sverige hade rätt att handla, ty äfven i detta hänsende funnos privilegier.

Härvid måste vi emellertid göra skilnad mellan handel och handel. Mången hade rätt att föra ut de varor, som vunnits på egen grund, t. ex. säd, och att befrakta sitt skepp för återfärden med varor, som han sjelf behöfde. Andra hade deremot rättighet att många (nutidens språk har formen *mångla*): de sökte med vinst uppköpa varor, som de skeppade ut, för att i ersättning för dem hemföra varor, hvilka de derefter sökte med vinst afyttra åt andra.

Det kan tyckas, som om en rätt af det förra slaget ej skulle kunna hafva varit af synnerlig betydelse: huru mången skulle i våra dagar känna sig manad att befrakta ett skepp med egna produkter för att hemta hem varor för eget bruk? Förhållandena i medeltiden voro andra än nu. Konungen och andre världslige stormän, som voro i besittning af många jordagods, kunde med fördel söka en afsättningsort utom den närmaste bygden eller det egna landet, hvarjämte det stora antalet af underlydande kunde gifva en betydlig tänjbarhet åt 'det egna behofvet'. Ännu större behof af lämplige afsättningsorter kunde de andlige stormännen och de kyrkliga institutionerna hafva. Dels hade kyrkans stiftelser och stormän många gods, dels erhöilo de senare riklig tillgång på säd äfven annorledes än genom bruk af egen jord. Jag behöfver blott påminna om den myckna tionde, som tillföll biskoparne.

Konungen hade naturligtvis sjelfskrifven rätt att utskeppa sina varor. Huruvida stormän eller institutioner, för att skeppa ut något, dertill fått generelt eller behöfde specielt tillstånd, är jag icke i tillfälle att upplysa. Om tillstånds behöflighet synes vittna den tillåtelse, som det svenska rådet år 1426 erhöil af konungen att sända fem eller sex skepp till Flandern efter salt och vin. Vi måste dock vid de sär-

¹ Jfr Danzigarnes yttrande å hansedagen i Lybeck år 1487 (anfördt af Hirsch s. 142) och Lybeckarnes bref till k. Fredrik I af år 1531 (anfördt af Allen del 4.1 s. 303). Enligt detta senare hade de vendiske städernes skeppare, vid uppvisandet af sina papper, erlagt 3 skilling eller 9 hvider.

² Allen, anf. arb. del 4.1 s. 147. Räkenskaperna för Öresundstullen finnas i behåll för åren 1497, 1503, 1526, 1536 och 1537.

skilda fall, då ansökningar om eller beviljande af sådan rätt förekomma, besinna, att tillståndet mycket väl kan hafva gällt icke uppsökandet af en främmande afsättningsort i allmänhet, utan utförsel af vissa varor vid en tidpunkt, då man af omtanke för rikets säkerhet i allmänhet hade förbjudit utförsel af ätande varor. Erkebiskop Jakob yttrade år 1478, att presterskapet hade rätt att föra ut sina varor, hvadan han förebrädde myndigheterna i Åbo, hvilka hade förbjudit utförsel af gods, som tillhörde kyrkor och kloster.

Några exempel på denna art af handel torde förtjena anföras. År 1278 sände en frälseman säd till Lybeck. Uppsala erkebiskop lät år 1310 sända säd till försäljning i Visby, år 1405 till Lybeck. Dr. Margaretas fogde sände år 1411 smör till Halmstad, för vidare befordring till en köpman i Lybeck. Hans Kröpelin, den bekante höfdingen på Stockholms hus, skickade under åren 1429—1434 ofta laster till Danzig och hans enka fortsatte dermed. Äfven hrr Olof och Erik Axelssöner (Tott) handlade på Danzig, likaså Vadstena kloster. Nåden-dals kloster erhöll år 1444 tillåtelse att fritt föra ut af riket sin landskyld, ränta och skatt. K. Gustaf uppmanade år 1527 biskoparne att hålla på sin tiondesäd, ty denne skulle med fördel kunna lemnas till de väntade nederländske köpmännen. Sjelf var han år 1528 betänkt på att sända ett sitt skepp i vesterfärd; år 1531 talar han om ett skepp, som hade afgått med hans varor till de vestra landen.

Men äfven den, som ej kunde med egna varor fylla ett skepp, kunde hafva fördel af denne handel af inskränktare slag, på grund af medeltidens sed, att flere egare af varor gemensamt befraktade ett skepp, då det åtminstone var mycket vanligt, att egaren eller någon hans representant följde med för att verkställa försäljning och inköp. Allmogen i visse delar af landet hade af gammalt rätt till sådan ut- och införsel eller fick denne rätt vid utomordentliga tillfällen. De största anspråk på sådan rättighet synas Öningarne (Öländingarne) hafva framställt. Då de borde haft tillräcklig marknad för sina varor och sina behof i det inpå dem liggande landet, torde deras begär efter handelsresor få förklaras som en qvarlefva af deras urgamla förkärlek för sjöfärder.

År 1404 omtalas deras handel på Danzig, och dervid berättas det vara gammal vana, att Öningar, som kommo med sitt öl till denne stad, erbjödo det i första hand åt rådet,¹ hvilket dels synes antyda, att ölet icke var dåligt, dels att denne handel icke var utan betydenhet, ty i annat fall hade man svårligen bekymrat sig att rörande honom iakttaga hvad som var gammal vana eller icke. År 1460 kom ej mindre än tretton skepp från Öland med kött, smör och torsk till samme stad.² Borgarne i Kalmar, ofta hemsökte af krigets förödelse, hade mycket

¹ Koppman, *Hanserecesse* del V, s. 148.

² Hirsch, *Danzigs Handels- und Gewerbegeschichte* s. 152.

att anmärka mot dessa Öningarnes seglingar till främmande hamnar, regeringen fann sig ock gång efter annan föranlåten att rörande dem utfärda närmare bestämmelser. År 1527 heter det, att det var för landets förbättring nödigt, att skepp efter gammal sedvänja utgingo från Öland, men dels bestämdes deras antal till endast åtta, fyra från hvardera motet, dels inskräptes, att ingen, vare sig prest, frälseman eller bonde, fick utföra annat än egen afvel, ej köpa annat igen än salt, humle, hampa, lin, öl och mjöd. Det dröjde emellertid ej mera än fem år, innan en ny inskränkning gjordes: från hvar mot fick man ej sända mera än tre skepp om året, ätande varor fingo ej föras annorstädes hän än till Kalmar och andre svenske köpstäder. Utom landet fick man deremot föra hästar, hudar, talg och skinn af egen afvel, 'tjäresten' (alunskiffer) och timmer, dock ej ek.

Det är naturligt, att för inbyggarna i de landsändar, hvarest städerna voro få och små, allmogens rätt att föra ut och in varor skulle vara af yttersta vikt. Handlingar från medeltidens tidigare del låta oss ana en liflig skeppsfart utmed den norrländska kusten. Men de privilegierade städerna måste med afvohet se, att viktiga varor ej kommo på deras torg och att de ej funno afnämare för sina varor. Att landsbygdens behof af direkta förbindelser med aflägsnare orter fortfar, är emellertid visst. K. Gustaf gaf år 1531 Helsingarne, på grund af hård tid, lof att för en gång låta tvänne skepp löpa utländes, ett från hvardera hamnen, efter spannemål till landets undsättning. De norrländske städerna hade, såsom vi strax skola se, i allmänhet icke rätt att drifva handel på utlandet. Skärbyggarna i Finland hade fått rätt att fara med bräder, näfver o. s. v. öfver till Riga och Reval efter sin nödtorft. Åbaborne voro missbelätne härmed och synas hafva åstadkommit något förbud mot en sådan handel. K. Gustaf, för hvilken skärkarlarne klagade, lofvade att vidtaga sådana anordningar, att ingendera parten skulle blifva lidande. Äfven Hisingsborne hade vissa handelsprivilegier.

Det nämndes, att icke alle sjöstäder hade rätt att efter behag utsträcka sina handelsresor.

Längs de åländska och bottniska hafvens stränder hade uppstått den ena platsen efter den andra lämpliga för varobyte, först som hamnar, sedan, om lyckan var god, som köpstäder. Redan stadslagen föreskref dock, att inbyggare inom detta område icke fingo med sina skepp segla längre än till Stockholm; en enda finsk stad gjorde härifrån ett undantag, det ganska betydande Åbo. Vi kunna dock icke säga, att regeringen konsekvent vidhöll stadslagens (köpmålabalken kap. 34) föreskrift i detta afseende, hvilken grundade sig på en uppfattning, som uttalas i ett bref af år 1502: riket hade icke nytta af många små städer, men hade deremot en stor nytta af ett rikt och blomstrande Stockholm. Lagstift-

ningen var tvärtom i denna punkt mycket vacklande. År 1442 fingo Raumo borgare lof att föra samma köpslagen som Åbo, och fritogs derigenom från beroendet under Stockholm. År 1461 utfärdades deremot för Östhammar, Hernösand och Raumo förbud mot olaga handel, Stockholm till förfång. År 1496 bestämde rådet, att Östhammar skulle flyttas till Öregrund, och den nye staden erhöll lof att idka segling på in- och utlandet. År 1502 förbød hr Sten Sture borgarne i Gefle, Öregrund, Östhammar, Raumo och Ulfby (Björneborg) att segla till utlandet. År 1504 gaf hr Svante Nilsson Raumo borgare tillåtelse att segla och lagligen bruka köpenskap såväl ut- som inrikes, alldeles som Åbo och Stockholm; det enda undantag, som vid detta tillfälle gjordes, gäller Gotland och rikets fiender, och var således af öfvergående natur. Detta privilegium förnyades år 1512. Att dessa privilegier ej funnos till allenast på papperet framgår deraf, att Raumborgare år 1508 hade seglat till Reval, under hvilken färd det hände dem det missödet, att fem skepp utplundrades och det sjette togs. Raumborne voro dock tydligen manhaftige karlar, ty de återtogo sitt skepp, å hvilket röfvarne hade lastat mycket af sitt tidigare byte. Under mellantiden hade Öregrund fått eller tagit sig rätt till utländska handelsfärder. Åren 1507 och 1508 fruktade Stockholm — såsom redan s. 379 blifvit berättadt — att det skulle öfverflyglas af Öregrund. Åbo befann sig i lägervall år 1527. För att det skulle åter upphjelpas, ålades det borgarne i Ulfby och Raumo att hädanefter ej segla till tyska hamnar, utan endast till Åbo och Stockholm. Slutligen föreskref k. Gustaf år 1531, att Hernösand, Hudiksvall och andra olaga hamnar i Nordlanden skulle afläggas, att man icke fick segla till andre städer än Torne, Ula, Kemi och Ijo, att Ulfby och Raumo borgare skulle nöja sig med att segla till Stockholm, Åbo och de fyra nyss nämnde nordiske städerna — Ulfby hade år 1365 fått af särskild nåd rätt att handla på hela Norrbotten —, att Gefle borgare icke fingo segla till utlandet med mera än sex skepp och med andra varor än jern, koppar, hästar ej värda mera än 6 mark, hudar, skinn o. d. Alla åtande eller feta varor skulle föras till Stockholm eller andre städer i riket. Benägenheten för handelsförbud var således vid denna tid större än benägenheten för medgifvande af frihet.

Om vi nu vända oss till de betydligare städerna, hvilkes rätt att idka köpenskap i andre städer var obegränsad, måste vi, dessvärre, konstatera en betydlig brist på företagsamhet. Uppgifterna i urkunderna rörande Sveriges aktiva handel äro helt få, men sjelfva tystnaden aflägger ett betänkligt vittnesbörd. År 1507 seglade från Stockholm en liten skuta till Riga, från Öregrund tre skepp. År 1508 gingo sex skepp från Raumo till Reval, och väntades från Reval till Stockholm nio. Den mesta svenska handeln gick på Danzig och Lybeck, men ännu under Gotlands olyckstid, på 1400-talet, kommo till den preussiske

staden flere skepp från Visby än från Stockholm.¹ Svenska skepp plägade icke passera Öresund hvarken i den ena eller den andra leden, men väl skepp från dåvarande danske städer, såsom Varberg: Östersjöstäderna handlade på Östersjön, vesterhafshandeln tillhörde Lödöse.² De svenska varorna fördes icke till de egentlige afsättningsorterna, utan till Östersjöstäderna, som derefter öfvertogo den vinstgifvande afsättningen å de rätta platserna. Svenska varor spela en ganska stor rol i de tyske städernas *export*listor.

Att förhållandena voro sådana berodde icke på tillfälligheter, icke på regeringens likgiltighet rörande handelsangelägenheter. Men de åsigter, som bestämde regeringens åtgärder, voro af häpnadsväckande art: man såg ej gerna, att svenska varor fördes ut ur landet, ty derigenom kunde inom detta brist uppkomma, man såg ej gerna, att man för utförseln använde egna skepp, ty dessa kunde komma ut för hvarje-handa vådor. Man ville intet våga och kunde derföre intet vinna. Att handeln kom i händerna på Tyskarne, ansåg man vara en fördel, icke en olycka, ännu mindre en skam. Då riksrådet och många flere voro samlade i Telje vid midsommartiden år 1493, vid samma tillfälle då man förmådde hr Sten att ännu längre underkasta sig de mödor, som rikets styrelse vållade honom, och då man förklarade, att ville någon utländsk makt ofreda Sverige, 'äro vi alle så endräkteligen ens sådant förderf att afvärja med vår höfvidsman efter Guds vilja och vår bästa makt', förekom ett annat ärende, för hvilket redogöres på följande sätt: »vi hafva öfvervägt och öfverläst rikets register och funnit deruti hvad bestånd och fördel riket hade uppå den tid Tyskar seglade till Söderköping, Kalmar och andre städer i riket och hade der sin köpenskap. Då det skedde, då sändes inga varor här ut af riket, utan förblefvo i de störste köpstäderna inrikes, och då stodo våre städer och menigheter i godt bestånd, men sedan varorna fördes så utrikes, då är oreda uppkommen och städerna i Danmark förbättrade.» Derföre fattade man 'till det meniga bästa' det förut omtalade beslutet om sexveckors-marknaderna i Kalmar, Söderköping och Nylödöse, å hvilka alle andlige och verldslige, bönder, bokarlar, utländske och inländske må fritt köpa hvar med den andra.³ Om detta beslut utfärdades till de tyske städerna en på platt-tyska skrifven kungörelse, som innehåller ett par tillägg till det nyss meddelade. Då den tyske handeln i de svenske städerna florerade, heter det der bland annat, 'då blef hela menheten vid makt i städerna, så att icke två eller tre, fyra

¹ Hirsch, *anf. arb.* s. 152.

² Lödöseborne lade i dagen en viss företagsamhet. De icke allenast mottogo i sin hamn många främmande fartyg, hvarom t. ex. berättelsen om hr Giovanni Francos besök i Sverige på 1400-talet vittnar, utan uppsökte äfven främmande hamnar. Staden Brugge sporde år 1407, huruvida man 'de van Ludehusen in des copmannes vreyheit vordegedingen sollte'. Koppman, *Hanserecesse* del V, s. 296.

³ Hadorph, *Gamla stadgar* s. 67 f.

eller sex hade all handel, som de nu hafva, hela menheten till skada och förderf.'¹ Det ser ut, som om en brytning till det bättre varit i görningen inom det svenska handelsväsendet, men derpå gjordes en ände.

Den svenske storhandels historia under medeltiden har därför att förtälja om den handel, som utlandet dref på Sverige, och måste vi därför nu egna honom vår uppmärksamhet.

Vi hafva då att i första rummet vända oss till den gotländske handeln. Ehuru lydande under Sveriges konung, hade ön och nu mera staden Visby en ganska stor grad af sjelfständighet.² Men redan i början af medeltiden hade Gotland upphört att vara ensamt om storhandeln; den handel, som utgick från de tyske städerna på Östersjöns södra kust, blandar sig med den gotländske, för att småningom skjuta denne i bakgrunden.

Den brokiga sammansättningen af de i vårt land anträffade skatter, som innehålla tyska mynt, afgifver ett tydligt vittnesbörd om den lifliga samfärdsel, som rådde inom Tyskland. Från förbindelsen med Östersjön hade Tyskarne visserligen för lång tid blifvit utestängde genom de preussiske och vendiske stammarnes utbredning åt vester på gammal germansk grund. Men detta lade icke något band på företagsamheten, så snart de fredliga idrotterna hade fått tillfälle att utveckla sig. Ett slående exempel härpå hafva vi i den nu oansenliga staden Medebach i Vestfalen, hvilken vid midten af 1100-talet hade borgare, som i handelsärenden foro till Ryssland: erkebiskopen af Köln omtalar i en urkund af år 1165 Medebachsbor, som drifva handel *in Datia vel en Rutia*.³ Sammanställningen af Danmark och Ryssland antyder, hvilken väg köpmännen från de tyske städerna togo, när de ämnade sig till Östersjön. Den danske staden Hedeby (Slesvig) var helt visst utgångspunkten för deras sjöfärder.

Dels verksamhetshog i allmänhet, dels begäret att omvända de hedniske Slaverne drefvo Tyskarne allt närmare Östersjön. Grefve Adolf II af Schauenburg anlade vid Travefloden, helt nära en plats, der Slaverne tidigare hade grundat en koloni, den sedermera fräjdade staden Lybeck. Henrik lejonet, som icke ville i en annans hand tåla en medtäflare till sine städer, bragte år 1158 Lybeck i sitt våld och använde genast sin stora viljekraft för att gifva den unge staden betydighet. Under slutet af 1100- och början af 1200-talet uppblomstrade längre österut vid eller nära Östersjöns strand Rostock, Wismar, Stralsund, Greifswald, Stettin, Anklam, Stargard, Kolberg m. fl. städer.

Allas föregångare var dock Gotland, å hvars nordvestra kust, å ett gammalt heligt ställe (*vi*), staden Visby hade uppstått. Den kom-

¹ Styffe, *Bidrag* del 4, s. 164.

² Den tid, då Gotland hade dragits undan Sverige, behöfva vi här icke särskildt sysselsätta oss med, alldenstund öns betydelse för handeln den tiden blifvit jämförelsevis obetydlig.

³ Sartorius, *Hansisches Urkundenbuch* s. 7.

merciela betydelse, som Gotland hade fått under den hedna tiden, fortfor in under medeltiden. Att fordom hela ön drifvit handel, framgår bland annat deraf, att äfven när handeln hade blifvit koncentrerad i Visby, talas länge oftare om *Gutenses* d. ä. Gutar än om Visby. Att Visby ej stod efter andre medeltidsstäder i begär att hindra landsbygdens handel, visar sig tydligt af den fientlighet, som redan under slutet af 1200-talet rådde mellan stad och land, en fientlighet som väl ock fått ett särskildt näringsämne i den stora rol, som det tyska elementet spelade inom staden.¹ Med särskild tydlighet framträder denna antagonism i den fordran, som staden, sedan Gotland hade kommit i den preussiske ordens händer, år 1399 ställde till härmästaren, att få njuta samma rätt och frihet som förut, hvartill då äfven räknades, att handel ej fick idkas annorstädes på ön än i Visby. Att Gotland med Visby en tid fortfor att beherska handeln, berodde dels på dess försteg i tiden, dels på medeltidens klana segelkonst, som gjorde Gotland till en välkommen hvilostation under färden mellan Östersjöns sydvästra och östra stränder. De anvisningar, som mot medeltidens slut nedskrefvos för hansestädernas sjömän, vittna derom.²

För de gotländske köpmännen utfärdade de svenske konungarne privilegier, som innefattade ansefulla förmoner. K. Magnus ladulås gaf dem år 1276 fullständig tullfrihet i svenska hamnar; om någon Gotlänning öfvervintrade i Sverige behöfde han ej betala bygäld eller allmänningsgäld.³ År 1322 förklarades denna tullfrihet gälla äfven för införsel af sill. Privilegiernas kortfattade uttryck gáfvo Visbyköpmännen anledning att söka tänja ut dem så mycket som möjligt, hvilket åter gaf Stockholmarne orsak till klagomål. I Stockholms privilegier var det bestämdt, att ingen främling fick i staden köpa eller sälja säd eller salt i mindre mått än hela laster, Visbyborne, som kommo till Stockholm ville deremot drifva minuthandel. Vid den bemedling, som k. Magnus Eriksson år 1342 genomförde, stadgades, att Visbyborne skulle få sälja och köpa säd i $\frac{1}{4}$ läster och salt skeppundsvís, men att de i öfrigt skulle rätta sig efter hvad för gäster var föreskrifvet.

Det vigtigaste området för Visby handel i äldsta tid var Ryssland. Der funnos visserligen flere orter, å hvilka vestlänningar drefvo köpen-

¹ Stadsborne hade sjelfrådigt låtit befästa Visby och anfallit landsborne. Sammanhanget synes visa, att stadsborne måhända först blifvit retade samt att de derefter torde hafva använt stor våldsambhet, äfvensom med våld hindrat böndernes sändebud att fara öfver till konungen att klaga. Jfr bref af år 1288 (DS nr 970).

² Koppman, *Das Seebuch*. Jfr i det följande kap. 8.

³ Det heter i Gutasaga: så gingo Gutar sjelfviljande under Svea konung, ty att de måtte frie och frälse söke Sverige i hvar stad utan tull eller andra afgifter. Så ega ock Svear söka Gotland förutan kornband eller andra förbud. — Hans Brask säger (*Skand. Samf:s Handlingar* del 13, s. 73): står och i Sveriges stads-lagar, att de af Gotland må fritt, som rätta rikets inbyggare, köpslå på malmarne i Stockholm och äro frie för tull och annan tunga, som utländske pläga draga.

skap: det i de nordiska sagorna omtalade Aldegjoborg, vid Volchov strax ofvan dennes utlopp i Ladoga—Novgorod, på en åtminstone tidtals vattenomfluten holme i Volchov, strax nedanför utloppet ur Ilmen, Pskov, Polotzk och Smolensk. Om handeln i det afsides liggande Smolensk finnas allenast få upplysningar; ¹ läget synes hafva isolerat staden från de förut nämnde, af hvilke Novgorod tidigt tog försteget. Färderna dit företogos länge helst sjöledes: man seglade öfver Östersjön, genom Finska viken, på Neva, öfver Ladoga och upp för Volchov. Novgorod ligger i en vattensjuk trakt, som lemnade föga produkter lämpliga för handeln, men staden, som åtnjöt hvarjehanda friheter, beherskade ett vidsträckt handelsområde, nämligen hela norra Ryssland, från hvars olika delar fördes till hufvudstaden pelsverk af finare och simplare slag, nöthudar, läder — rysslädet var redan under medeltiden känt —, talg, honung, vax, hvaraf för gudstjensten stora kvantiteter behöfdes, lin, hampa, tjära, aska o. s. v. Af gammalt funnos naturligtvis förbindelser mellan Novgorod och kustlandskapet i vester, hvilka drefvos delvis till lands, delvis å sjöar och längs vattendrag. Hvar och en af de här vid Östersjön uppblomstrande städerne måste hafva förkärlek för den närmast liggande landvägen, men sjövägen ansågs dock under hela medeltiden vara den förnämligare och, då den novgorodske handeln var underkastad mycket sträng kontroll, höll man på honom såsom den enda riktige.

Gotländingar, som besökte Novgorod och andra ryska marknader, hade af gammalt hvarjehanda förmoner i det östra landet. De egde i Novgorod en egen gård, sedermera af Tyskarne kallad *Gotenhof*, och i denne en kyrka ² helgad den helge k. Olof, hvilken säges hafva begynnadt Gotlands kristnande. Att under de *Gotar*, som gifvit anledning till gårdens namn, icke gömma sig Visby borgerskap med dess öfvervägande tyska element, framgår fullt tydligt deraf, att hela medeltiden igenom tillhörde gården 'prostar, domare och hela menigheten på Gotland' d. v. s. just landsbygden. ³ Ryssar besökte Gotland; de sägas redan vid midten af 1100-talet haft egen kyrka i Visby. ⁴ Ryssar hade äfven handelsfärder längre i vester: kejsar Fredrik barbarossa omtalar i ett år 1188 utfärdadt privilegiebref för Lybeck *Rutheni* såsom drifvande handel på denne stad. För all denne handel mellan Östersjöns stränder var Visby en tid den verkliga medelpunkten, ⁵ men förhållandena ändrades småningom. Det af Gutarne till Ryssland vägledda tyska elementet förstod att göra sig öfvermäktigt. Ryssarne utestängdes

¹ Ett fördrag rörande handeln på Smolensk afslöts år 1229; förhandlingarna fördes i Visby. Jfr Rydberg, *Sveriges traktater* del 1, s. 146.

² En kyrka derstädes brann ned år 1152 (enligt ryska uppgifter).

³ Herm. Hildebrand, *Liv-, Est- und Curländisches Urkundenbuch* del 7 nr 130.

⁴ Lehrberg, *Untersuchungen zur Erläuterung der älteren Geschichte Russlands* I, s. 268.

⁵ För Gutarnes handel i Tyskland hade redan kejsar Lothar (1125—1137) utfärdadt ett skydds-bref.

så mycket möjligt var från Östersjön och från all aktiv handel; dock hade Ryssland ännu under 1400-talet skepp på Östersjön. Ej nog dermed: Visby fick efter någon tid ej behålla mera än skuggan af den makt det ursprungligen hade egt.¹

Såsom redan i det föregående blifvit berättadt (s. 335) förekom tidigt i Visby — eller, som det i traktater med ryske furstar heter, 'på den gotländska kusten' — ett starkt tyskt element, som uppenbarar sig i två former, hvilka bäst karakteriseras genom inskrifterna i de två sigillen: 'Tyskar bosatte på Gotland' och 'Tyskar besökande Gotland'. I de tidigaste urkunderna användes dessvärre icke alltid exakta uttryck, hvadan det ingalunda alltid är lätt, då Tyskar på Gotland omtalas, att afgöra hvilketdera slaget åsyftas. Sammanblandningen gick till och med så långt, att Rågabiskopen Albert år 1211 talar om *mercatores Gutenses*, hvilket väl icke borde betyda annat än gutniske köpmän, men sammanhanget visar, att han menar sådane Tyskar, som besökte Gotland, i hvilke han torde hafva inräknat äfven den tyska menigheten i Visby.

Redan på k. Knut Erikssons tid hade den grundsatsen från svensk sida proklamerats, att de Tyskar, som ville bosätta sig i Sverige, skulle njuta svensk lag och kallas Svenskar — en grundsats, som ock under den följande tiden alltjämnt tillämpades i det svenska fastlandets städer. På Gotland, som i politiskt hänseende intog en alldeles särskild ställning, emedan det strängt taget icke var ett svenskt land, utan var ett lydland under Sveriges konung, ega vi ej rätt att utan vidare anse denne grundsats tillämpad. Der spelade det tyska elementet en vida större rol: i Visby upprättades två menigheter, den tyska och den gutniska, hvar med sin styrelse, sitt sigill, sitt exemplar af lagboken.

Redan för 1160-talet hade oenighet uppkommit mellan infödde och Tyskar på Gotland. År 1161 omtalas denna oenighet såsom hafvande egt lång tillvara (*diu male habita*) och hade Henrik lejonet på grund deraf beröfvat Gutarne de handelsprivilegier, som kejsar Lothar hade gifvit dem. Det nämnda året hade hertigen uppsökts af ett ombud för Tyskarne och ett för Gutarne, han hade mäklat fred, förnyat privilegier för Gutarne, som besökte hans stater, samt hade till fogde och domare öfver Tyskarne på Gotland utnämmt deras ombud Ulrik. Hvilka voro väl de Tyskar, som hertigen hade 'anförtrott honom att styras', de på Gotland bosatte eller de Gotland besökande?² Koppman anser,

¹ För den följande skildringen hänvisar jag till Sartorius—Lappenberg, *Urkundliche Geschichte des Ursprunges der deutschen Hanse*; samlingen af *Hanserecesse*; Herm. Hildebrand, *Liv-, Est- und Curländisches Urkundenbuch*; Riesenkauff, *Der deutsche Hof zu Novgorod*; Höhlbaum, *Die Gründung der deutschen Kolonie an der Düna* (i *Hansische Geschichtsblätter* för år 1872); Hirsch, *Danzigs Handels- und Gewerbegeschichte unter der Herrschaft des deutschen Ordens*; Schäfer, *Die Hansestädte und König Waldemar von Dänemark, Hansische Geschichte bis 1376*.

² *Hanserecesse* del 1, s. XXVIII.

'att här icke kan vara tal om annat än den tyska menigheten i Visby' (*stadtgemeinde*). Schäfer deremot anser (s. 41), att det redan den tiden fanns skilnad mellan de två grupperna af Tyskar och anför som det mest talande beviset härför den nyss nämnde grundsatsen, som omtalas i k. Knuts traktat med samma hertig Henrik.

Jag känner mig ej fullt viss, att det vid den tiden fanns två grupper af Tyskar i Visby; men den grupp som fanns der, ifall endast en fanns, kan icke hafva varit den tyska menigheten i Visby. Derest här vore fråga om Tyskar, som skulle anses som Svenskar och skulle lefva efter svensk rätt, skulle tvistigheterna mellan dem och deras gutniske medbröder lydte under den svenske konungens dom, icke under den saksiske hertigens. Denne kunde icke hafva beröfvat Gutarne privilegier för hvad de gjort mot den svenske konungens undersåtar, han kunde icke för svenske undersåtar af egen maktfullkomlighet tillsätta en fogde och domare, utan måste tvärtom de Tyskar, öfver hvilke han på detta sätt förfogade, fortfarande hafva hört till det tyska riket. Om detta torde få anses vara fullt visst, måste vi å andra sidan lemna det som ovisst, huruvida redan nu en tysk menighet fanns i Visby. En sådan måste dock temligen snart hafva uppstått, ty en bestämd skilnad mellan de två grupperna göras år 1225 (DS nr 231), hvilket likväl ej torde hafva hindrat, att ett ganska nära samband rådde mellan den tyska menigheten i staden och de tyske gästerne.

Då hela Visby samhälle med dess inhemska och tyska element omtalas, heter det, såsom redan blifvit framhållet, *consules, seniores et universitas tam teuthonica quam Guthensis Gotland inhabitantes* (år 1276), *advocati et consules tam Gotensium quam Theutonicorum et communitas civium de Visby* (år 1288) eller *consules et commune civitatis Visbycensis tam Teuthonicorum quam Guttensium* (år 1280). Denna sist anförda benämning förekommer i ett bref, uti hvilket sålunda hele staden Visby uttalar sig i en fråga, som rör hansan.¹ Det finnes emellertid andra uttalanden, som göra det sannolikt, att Visby blott genom sin under egen styrelse stående, men efter Visby lag lefvande tyska menighet deltog i hansan. Den norske konungen talar år 1285 om de tvistigheter han hade med städerne Lybeck, Wismar, Rostock, Stralsund, Greifswald, Riga och Visby, men i det samma år af k. Magnus ladulås utfärdade bref, i hvilket han förklarar sig villig att uppträda som skiljedomare, uppräknas bland sjöstäderne (*civitates maritime*) icke Visby, utan i stället *Theotonici Visbycenses*.

Så stort var under början af medeltiden tilloppet i Visby af Tyskar, som icke hörde till stadens borgerskap, att det befanns nödigt att mellan dem införa en bestämd ordning. Visse städer hade der hvad de kallade sina 'bänkar och sällskap', *sedilia et consortia*. Lybeck förklarar år 1263, att det i bänk och sällskap med sig upptagit sina vänner i Salz-

¹ Rydberg, *Sverges traktater* del 1, s. 281.

wedel,¹ hvilke derfor skulle i Visby njuta samma rätt som Lybeckarne. I spetsen för hvar bänkegande stads borgare stod en ålderman: sådane omtalas för Lybeck, Soest och Dortmund.² Borgare från de städer, hvilke bland gästerne i Visby voro fåtaligt representerade, måste, för att komma i åtnjutande af alla rättigheter, ansluta sig till borgarne från någon bättre representerad stad, såsom i det nyss anförda fallet Salzwedelborne gjorde. Samman med dessa konsortier från olika tyska städer uppträdde det i Visby bosatta tyska elementet som sidoordnad. Då fursten af Smolensk år 1229 i Visby afslöt en traktat med Tyskarne eller de latinske köpmännen,³ uppräknas såsom representanter för desse tre köpmän, som voro 'borgare från den gotländska kusten' d. v. s. Visbybor, två från Lybeck, två från Soest, två från Münster, två från Groningen, två från Dortmund, två från Bremen och tre från Riga. Vi se af denna traktat, huru starkt de vesttyske städerna denna tid voro representerade i Östersjön.

Der trädde de småningom tillbaka, ju mera de tyske Östersjöstäderna uppblomstrade och bland dem aflades Lybeck tidigt efter främsta rummet, hvarigenom en konflikt uppstod med Visby, som ansåg den högre ålderns och häfdens rätt härvid böra vara bestämmande. Den smolenske traktaten säges vara bekräftad med 'alle köpmäns' in-segel. 'Alle köpmän' eller 'de gemene köpmännen' (*mercatores communes*) eller 'den gemene köpmannen' (*der ghemeyne copman*) kallades de representanter för de olika tyske städer, som plägade besöka Visby jämte dervarande tyska menighet.⁴ Det in-segel, som här åsyftas, torde hafva varit det, i hvars omskrift talas om 'de Gotland besökande Tyskarne'.⁵ Signetet förvarades af gammalt i Visby och stadens tyska menighet ansåg sig berättigad att begagna sig deraf. Detta väckte missnöje, i främsta rummet hos Lybeck, och på en hansedag i denne stad beslöts år 1299, att 'man icke fick på Gotland hafva de gemene köpmännens sigill, ty med detta kunde beseglas sådant, som icke behagade de andre städerna; hvar stad hade sitt eget signet, med hvilket

¹ Salzwedel ligger inne i Nordmark, i söder om Elbe.

² Soest och Dortmund ligga både i Westfalen.

³ De två uttrycken förekomma i hvar sin redaktion af traktaten. Jfr Rydberg del 1, s. 171.

⁴ Det är sannolikt, att den tyska menigheten i Visby var i förhållande till dervarande *consortia* så organiserad, att en viss likhet egde rum. Hon kunde t. ex. vid öfverläggningar mellan dem vara representerad af ett utskott e. d., i spetsen för hvilket stod en ålderman. De tyske Visbyborgarnes ålderman omtalas i det äldsta Novgorodsskrät samman med åldermännen för Lybeck, Dortmund och Soest.

⁵ Det är tydligen ett misstag, då Koppman (*Hanserecess* del 1. s. XXVIII) antager, att det var den tyske menighetens i Visby sigill, som kallades *sigillum omnium mercatorum*. Ingen myndighet kunde förbjuda användandet af den tyska menighetens i Visby sigill inom denne stad. Af handlingar, som röra förhållandena mellan Gotland och Sverige, se vi att detta sigill stundom måste användas för att en handling skulle få laglig giltighet. K. Magnus Eriksson talar om 'litteras sigillis utriusque lingue munitas' (Rydberg, *Sverges traktater* del 1, s. 429.

han kunde besegla sådant, som gällde hans borgare.' Det ser ut, som om Visby hade i viss mon öfverskridit sin befogenhet.

Den af omständigheterna framkallade sammanslutningen mellan de tyske städernes borgare, som uppehöll sig i Visby och deltog i Östersjöhandeln, var af en genomgripande betydelse. 'De gemene köpmännen' uppträdde med stor myndighet, de utfärdade till och med befallningar, efter hvilka städerna sjelfve fingo rätta sig. Med anledning af ett i närheten af Reval föröfvadt strandrof ålägga 'de gemene köpmännen' de särskilde städerna att vidtaga åtgärder till förebyggande af dylika odåd samt att till 'de gemene köpmännen' d. v. s. till Visby insända de böter, som vrakplundrarne kunde komma att erlægga; den stad, som icke iakttog detta, skulle utstötas ur förbundet.¹

Då den svenska medeltidshandelns historia i så väsentlig mon är detsamma, som den hanseatiska handelns historia torde det icke få anses som en afvikning från ämnet, om jag här lemna en kort redogörelse för hansans uppkomst, så mycket mindre, som förhållandena i Visby dervid varit af så stor betydelse.

Uppkomsten af det hansiska städerförbundet, anmärker dr Koppmann, beror på en samverkan af två moment: föreningen mellan tyske köpmän i utlandet — denna kallades *hansa* i ordets äldre mening — och förbindelsen mellan tyske städer i hemlandet.

Den gamle grundsatsen, att främlingen var rättslös i det land han besökte, framkallade, såsom redan framhållits, bemödanden att genom privilegier vinna det skydd, som man ej hade i lag, men han framkallade ock med nödvändighet sammanhållighet mellan de från samma håll komne köpmännen, hvilke ville hafva sina inbördes förhållanden reglerade efter hemlandets lagar. Mellan de olika städernes rättsvanor och stadgar förekommo visserligen skiljaktigheter, men dessa kändes dock obetydliga inför den främmande rätten i ett främmande land och kunde icke i detta lägga hinder i vägen för en sådan sammanslutning af alla dem, som talade tyskt tungomål. De i början isolerade köpmännen blefvo på detta sätt 'de gemene köpmännen' d. v. s. köpmännen med gemensamma intressen. Tidigt uppstod i London en förening af tyske köpmän, bland hvilke Kölnarne intogo det främsta rummet; vid sidan af desse uppträdde köpmän från städer vid eller innanför Nordsjöns strand, t. ex. från Dortmund, Soest, Münster och Hamburg. Köln hade rätt att i London hafva en hansa (förening) af köpmän, i hvilken den mäktige staden vid Rhen tillät borgare från andre städer i nord-vestra Tyskland att inträda. På samma sätt hade Brugge en egen hansa i London, i hvilken köpmän från andre flandriske städer upptogos. Det hastigt uppblomstrande Lybeck önskade äfven få andel i den förmonlige handeln i London, men Köln och dess vänner sökte förebygga detta. Lybeck förstod dock att för sina intressen vinna såväl kejsar

¹ *Hanseatisches Urkundenbuch* del 1, s. 1024.

Fredrik II som k. Henrik III af England, hvilken år 1267 tillät den fjärran liggande Östersjöstaden att i London bilda en egen hansa, vid sidan af den kölniska. Som Lybeck i sin hansa kunde upptaga borgare från andre städer, låg för det vägen öppen till vinnande af en förherskande ställning. Hamburg hade föregående år fått samma rätt.

Af ännu större, af grundläggande betydelse blef föreningen mellan de i Visby sammankommande köpmännen från olika tyske städer. Under det i Tyskland enskilde städer stundom för tillfället slöto sig samman till gemensamt försvar, uppkom här, på Gotland, en vida närmare och varaktigare förening, som gick ut på främjandet af städernes viktigaste gemensamma intresse, handeln. I utlandet glömde man lätt de otaliga små misshälligheter, som i hemlandet söndrade sinnena, i utlandet kände man ständigt och kraftigt behovet af sammanslutning, derest man ville med framgång uträtta något. Den på Gotland bildade föreningen återverkade på förhållandena i hemlandet, icke blott derigenom att de gemene köpmännen utfärdade befallningar för hemlandets städer, hvarpå jag nyss meddelade ett exempel, utan ock genom den gemensamhetskänsla mellan sjelfve städerna, som tanken på deras i utlandet samverkande söner måste väcka. K. Valdemar atterdags hänsynslösa uppträdande under 1300-talets senare hälft och det tvingande behovet att med samfälda krafter möta detta bragte de tidigare uppkomna tendenserna till full verklighet och kraft. Det i Köln år 1367 afslutade förbundet gällde visserligen direkt uppträdandet mot Danmark, men dess verkningar gingo mycket djupare. Äfven Tyskarne på Gotland voro representerade i Köln, hvarest deras ombud lofvade, att de skulle efter bästa förmåga bidraga till kriget.¹ Den tiden räknades dock Gotland och Visby såsom hörande till k. Valdemars rike. Ju närmare moderstäderna slöto sig samman, desto mer trädde 'de gemene köpmännen', det af gammalt på Gotland uppträdande utskottet, om vi få begagna ett sådant uttryck, i bakgrunden: dess rol var utspeld.

De städer, hvilke i följd af gemensamma intressen slöto sig samman till det förbund, som kom att utöfva ett så stort inflytande på norra Europas öden, voro spridda öfver ett mycket vidsträckt område. Känslan af sammanhörighet kunde icke vara lika stark hos alle: de närmare hvarandra, vid samma haf, inom ett inskränktare område liggande städerna, som tidt och ofta kommo i beröring med hvarandra, hade sina speciela intressen att häfda och slöto sig derföre närmare till hvarandra. En gruppbildning var helt naturlig. En sådan grupp bestod af de städer, som företrädesvis drefvo handel på Nordsjön; för den var Köln hufvudorten med en framskjuten förpost i London. En annan grupp bildade de städer, som i närmaste hand sysselsatte sig med handeln på Östersjön; främst bland dem stod i början Visby med en framskjuten förpost i Novgorod. Så stor kändes under en tidig

² Schäfer, *Die Hansestädte und k. Waldemar* s. 432.

period skillnaden mellan Nordsjö och Östersjö, mellan de kring det ena eller andra hafvet koncentrerade intressena, att det år 1285 påstods, att Friser, Flamländingar och Engelsmän aldrig haft rättighet att besöka Östersjön, att Gotländingarne hade lika liten rätt att segla på Nordsjön.¹ Dock hade redan vid den tiden Östersjöstaden Lybeck fått rätt att hafva en egen hansa i Nordsjöstaden London.

Ett i högsta grad gynnande läge hade Lybeck. Tidigt trädde den ganska unge staden vid Trave i vänskapliga förhållanden med Hamburg, en Östersjöstad med en Nordsjöstad: år 1230 öfverenskoms, att hvardera stadens borgare skulle vara likställda med den andres i frid och trygghet. Å andra sidan slöto sig de andre på vendisk grund uppblomstrande städerne till Lybeck, hvars rätt de, den ene efter den andre, antogo. Som de saksiske städerne hade slutit sig till Hamburg, vållade förbundet mellan Lybeck och Hamburg ett närmande mellan de saksiske och vendiske städerne.

Andra gruppanslutningar uppstodo, hvilka icke äro lika enkelt motiverade som genom lokal närhet. Under det de vendiske städerne i främsta rummet egnade sin uppmärksamhet och sina krafter åt handeln med de nordiska rikena, voro de ännu längre bort liggande preussiske städerne lifligt intresserade för handeln på aflägsna farvatten. En viss förbindelse synes hafva funnits mellan dem och de långt i vester liggande vestfalsiske städerne, som tidigare hade haft så stor andel i det tyska elementets utspridande till Östersjöns stränder.

På mångfaldigt sätt bröts sålunda den af gammalt uppdragna skillnaden mellan Nordsjö- och Östersjöstäder, Nordsjö- och Östersjö-handel. De nya grupperingarna voro färdiga vid midten af 1300-talet. Vid ett sammanträde af tyske köpmän i Brugge år 1347 gjordes hvarjehanda öfverenskommelser, bland hvilka följande står främst: »de gemene köpmännen äro delade i tre delar, hvilket är så att förstå — de från Lybeck och de vendiske städerne och Sachsarne och hvad dertill hör en tredjedel, de vestfalsiska och de preussiske och hvad dertill hör den andre tredjedelen, de gotländske (d. v. s. Visby) och de lifländske och de i Sverige och hvad dertill hör den tredje.»² Med orden 'de i Sverige' kunna icke afses andre än Tyskarne i någre af Sveriges städer, men desse skulle, enligt förut anförda stadganden, i sina nya hem icke räknas för Tyskar, utan vara Svenskar, lefvande under svensk lag.³ Också omtalas ej i något senare handlingar 'de i Sverige', i ännu senare, tillkomna sedan Visbys rol var utspeld, talas endast om de lifländske städerne, såsom utgörande en tredjedel.⁴

¹ *Lübeckisches Urkundenbuch* del 1 nr 485, 486.

² Koppman, *Hanserecess* del 1, s. 75.

³ Äfven andra uttryck finnas rörande Tyskarnes ställning i Sverige, som icke äro fullt klara.

⁴ Betydelsen af dessa tredjedelar är något omtvistad. För mitt ändamål är det alldeles likgiltigt, hvad rol tredjedelarne spelt; det är nog, att man för visst eller för vissa ändamål fann en sådan indelning lämplig.

Lybeck kom ganska snart att spela en hufvudrol. Redan år 1285 säga städerne Zwoll och Kampen Lybeck vara 'allas vårt hufvud' (*quasi caput et principium omnium nostrum*), ord, som vid det tillfället torde få anses hafva en god tillsats af smicker, men under den följande tiden fullt motsvarade verkligheten.

Det är tid att återgå till den punkt, der jag afbröt min framställning, och att tala om den fordom så viktiga handeln på Novgorod.

Jag har redan omtalat den vanligaste vägen till denne stad, genom Finska viken, Neva, Ladoga och Volchov. Resan saknade icke vedermodor. På Nevafloden måste varorna omlastas i småbåtar, som hyrdes mot bestämd taxa, och skulle köpmännen vid första ryska station anmäla sig, för att till sitt skydd erhålla en följeslage under fortsättningen af färden. I Volchov, kort innan man hann fram till Novgorod, måste annan hjälp anlitas, på det man skulle kunna komma upp för det forsande vattnet, för hvilket det svenska namnet (*vorsch*) bevarades äfven sedan det svenska inflytandet i dessa trakter var lyktadt. Denne väg var emellertid ofta stängd, sedan Sverige hade sträckt ut sitt välde äfven öfver Finlands sydöstra hörn, der Viborg trotsade Ryssarnes anfall och beredde möjlighet till öfvervakande af köpmännens tilltag. Under tider af örlig måste den svenska regeringen förbjuda alla handelsfärder på Nevan, på det rikets fiender ej skulle erhålla hjälp genom de främmande handelsmännen. Vid sådana tillfällen måste man välja någon af de andre vägarne, genom Estland och Lifland, men man gjorde det knotande, ty under medeltiden fann man det vida bekvämare att färdas sjöledes. Men äfven här utfvades kontroll, vissa afgifter voro lagda på handelsfärderna till Novgorod och på det ingen skulle undandraga sig dem, måste alla lagliga handelsresor utgå från någon viss stad. Att färdas landvägen till Novgorod genom Preussen, Kurland och Finland var rent af förbjudet: dels kunde man ej, då utgångspunkterna voro många, öfva kontroll, dels ville 'de gemene köpmännen' ej tillåta någon handel utgående från orter, i hvilke de icke hade något att säga. Detta hindrade dock icke köpmän från Hamburg att smyga sig öfver den finske gränsen in i Ryssland. Då de erhöilo uppmaning att afstå från sådana färder, svarade de, att så länge andra nationer begagnade den vägen, kunde äfven de göra det.

Såsom redan är nämndt, funnos i Novgorod två 'gårdar', den ene gutnisk med sankt Olofs, den andre tysk med sankt Peters kyrka. Att den gutniske gården verkligen grundats af Gutar och ej af Tyskar bosatte på Gotland, är uppenbart. Men det gutniska elementet började träda tillbaka på denne urgamle ryske handelsplats, det befanns då onödigt, förmodligen ock rent af skadligt — genom kostnaderna — att hålla gården vid makt, hvadan man tog sig före att hyra ut honom åt Tyskarne.

Aftal derom träffades för visst antal år. År 1402 uthyrdes gården för tio år mot en årlig hyra af 5 mark silfver. År 1424 infann sig en Olof Tomasson som ombud för 'prostar, domare och gemenheten af landet Gotland' i Reval, hvarest han uppbar den förfallna hyran och afslöt nytt hyreskontrakt för de närmaste tjugo åren. Den årliga hyran bestämdes till 5 rhenska gyllen och skulle erläggas hvart femte år, byggnaderna skulle underhållas af Tyskarne. Om under tiden Gutar, hvilke om sin nationalitet medförde intyg under Gotlands insegel, anlände till Novgorod, skulle de hafva rätt att få bostad i gården. Derest efter de tjugo årens förlopp Gutarne ville sjelfve öfvertaga sin gård, skulle de lösa till sig husen. Något sådant öfvertagande skedde emellertid icke, utan gården hyrdes fortfarande ut gång efter annan; hyran betalades åtminstone till år 1560. Efter år 1494 hade emellertid tilloppet af köpmän i Novgorod blifvit helt litet, sankt Peters kyrkokassa, ur hvilken hyran skulle erläggas, var tom, och skyldigheten att utbetala hyran ålåg under sådana förhållanden staden Reval. Som denne helt naturligt ville blifva denna skyldighet qvitt, förfalskade man under 1500-talet i Visby en handling, enligt hvilken hyreskontraktet skulle hafva blifvit upprättadt för evig tid.¹

Köpmännen kommo till Novgorod i samlad flock, antagligen i följd af osäkerheten i landet, och tvänne gånger om året, tidigt om våren och sent om hösten; ingen fick stanna der mera än ett halfår.

Den tyske gården² var försedd med en stark inhägnad, till värn under de oroligheter, som ofta hemsökte staden, samt mot alla dem, som ville på olagligt sätt komma i besittning af de hopade varorna. Så vidt möjligt var, bodde man inom gården. Man förenade sig i matlag, som togo de olika inom gården uppförda byggnaderna i besittning. Aldermannen hade rätt att taga hvilken boning han behagade, för de öfrige bestämdes bostaden genom lottdragning. Bodarna voro fördelade på fyra byggnader, af hvilka tre hade hvar 24 saluplatser, den fjerde endast sex. Hvar af dessa byggnader hade två våningar; i den öfre såldes klädet. Bodarna voro helt små och kunde vara det utan olägenhet, emedan man i dem förvarade endast prof. De stora förråden voro magasinerade, intill dess de behöfdes. Det förnämsta magasinet var — kyrkan, icke blott de hvälvde källarne under henne, utan sjelfve den för gudstjenst afsedde delen. Der fanns vägen med vigterna, der staplades varorna i tunnor och packor kring väggarna. Vinfaten lågo i närheten af altaret, å hvilket man icke fick lägga något.

Köpmännen, kallade mästermän, hade med sig gesäller och lärningar, hvilke voro ouppsägbare under vistelsen i Novgorod; kontraktet

¹ Herm. Hildebrand, förut anförda urkundssamling, del 7 nr 117, 130 och 329. När Tyskarne på detta sätt trädde i besittning af den gutniske gården, kan jag ej uppgifva. Det torde hafva inträffat under en mycket tidig del af medeltiden.

² Den gutniske gården var förmodligen anordnad på samma sätt.

mellan husbonde och tjenare gällde intill dess båda hade kommit från det fjärran liggande landet åter till hemmet.

I spetsen för kolonien stod en ålderman, som upprätthöll ordningen, skipade lag och förde underhandlingarna med Ryssarne. Han hade rätt att utse fyra rådmän, samman med hvilka han besigtigade alla för säljning afsedda varor; i en senare tid öfverläts detta besvärliga uppdrag åt särskilda personer, som utsågos af åldermannen. Närmast honom i värdighet stodo de två åldermännen vid sankt Peters kyrka, hvilka hade att biträda den öfverste åldermannen och om så behöfdes, vara hans vikarier, hvarjämte de skulle hafva tillsyn öfver vakthållningen och sköta de ekonomiska angelägenheterna. Slutligen fanns en prest, hvilken i början kom samtidigt med köpmännen, för att tjenstgöra under deras halfår, men sedermera var den ende stadigvarande inbyggaren i gården.¹

Möten höllos, kallade *steven* (stämmor, isl. *stefnor*), vid hvilka de allmänna angelägenheterna afhandlades. För hvar ny uppsättning af köpmän skulle det gällande skråt uppläsas.

När dagens arbete var ändadt, samlades inom gården alla, som i denne hade bostad, portarne lästes och de store bandhundarne släpptes löse. I kyrkan inleddes två nattvaktare, kyrkodörrarna lästes och nyckeln bars derifrån till gården så dold, att ingen obehörig kunde se honom. Ännu en vaktkarl patrullerade utanför kyrkan.

Till gäldande af gemensamma utgifter erlades af köpmännen ett skott, i början uppgående till $\frac{1}{4}$ % af varornas värde för vinterliggarne, $\frac{1}{8}$ % för sommarliggarne och för dem, som kommit till Novgorod landvägen. År 1346 sattes skottet för alla till $\frac{1}{4}$ %; allenast för varor af mindre värde funnos särskilda bestämmelser. Äfven omtalas ett konungsskott, som, trots namnet, synes i senare tid hafva tillfallit gården.² Afgifterna voro således ganska obetydliga. Också hände det, ehuru man till dem lade böter och värdet af konfiskerade varor, att de icke förslogo till de nödiga utgifterna. Erforderliga medel fingo då skaffas på andra sätt.

Novgorods myndigheter hade intet att skaffa med gårdens inre angelägenheter. Kom en köpman i tvist med en Ryss, måste målet visserligen dragas under en stadens domstol, men blott inför den högste. Detaljhandel var visserligen förbjuden för främlingarne inom staden, men det var dem ej förment att efter godtycke handla utanför denne. Handeln bestod vanligen i direkt varubyte. Blef en Ryss något skyldig, hade den främmande köpmannen prioritet före andra fordringsegare. Stadens myndigheter hade förbundit sig att skydda gården, särskildt under de tider, då han kunde stå tom, i händelse den ena halfårsuppsätt-

¹ I skrivelser utgångna från den tyska kolonien i Novgorod omtalas främst åldermannen och 'de visaste'.

² Äfven erlades till myndigheterna någon tull.

ningen af köpmän hade realiserat alla sina varor och på grund deraf afrest, innan den nya uppsättningen hade anländt.

Det äldsta bevarade Novgorodskrått tillhör 1200-talets andre fjerdedel, men det säger sig vara en uppteckning af gamla vanor. Öfverskottet af de i Novgorod insamlade offentliga medlen skulle, enligt detta skrå, sändas till Visby, för att förvaras i sankt Peters kista, hvilken hade sin plats i dervarande tyska Mariakyrka. Kistans fyra nycklar förvarades af åldermännen för den tyska menigheten i Visby, Lybeckarne, Soestarne och Dortmundarne. Skrått tillerkänner Novgorodsfararne rätt att utan all inblandning välja ålderman för halfåret.

Under den närmaste tiden togo Visby och Lybeck ledningen af de novgorodska angelägenheterna. De slöto år 1280 ett förbund för tio år till Östersjöns fredande ända bort till Novgorod, hvilket förbund två år derefter biträdades af Riga. Det var dock under dessa förbundsår, som Lybeck genomdref upprätthållandet af hvad man behagade kalla en gammal grundsats, att Gotländingarne ej fingo besegla Vesterhafvet. Af gammalt kunde något sådant förbud ej finnas.

Kort efter förbundsårens utgång gick Lybeck ännu längre.

'De gemene köpmännen' i Visby lefde efter något, som kallades 'gutnisk rätt', hvilken äfven tillämpades i Novgorod. I de lifländske hamnarne tillförsäkrades 'de gotländske köpmännen' — härmed synes i främsta rummet menas 'de gemene köpmännen' å Gotland¹ — förmonen att lefva efter gotländsk rätt, och denne förklarades år 1225 karakteriserad af följande grundsatser: borgarne välja utan all inblandning stadens domare, som har att afgöra alla verldsliga mål rörande borgarne; han insättes i embetet af biskopen; denne präglar mynt, som skola vara lika goda som de gotländska; borgarne äro frie från jernbörd, tull, strandrätt och tvekamp såsom juridiskt bevisningsmedel; alla, som vilja bosätta sig i staden, erhålla dessa rättigheter. Allt hvad borgarne inom tre år kunde bevisa höra till de på Gotland sig uppehållande Tyskarnes rätt, skulle komma äfven Rigaborne till godo.

Lybeck hade deremot en egen rätt, hvilken, såsom redan omtalats, småningom antogs i de öfrige städerna på Östersjöns södra kust, och denne sin rätt ville Lybeck göra gällande i Novgorod på bekostnad af den gotländske. På hansedagen i Rostock år 1293 föreslogs i sådant syfte af Lybeck, att i tvistiga rättsfall skulle från Novgorod vädjas till Lybeck d. v. s. sådana mål skulle afdömas efter lybsk rätt. Derutöfver synes Lybeck hafva velat få sin rätt antagen af Tyskarne på Gotland d. v. s. de dervarande 'gemene köpmännen'. Det heter nämligen i den skrifvelse, i hvilken Visby uttalar sin tacksamhet till Osnabrück, som hade vägrat att gå in på de lybska fordringarna: »I hafven icke bi-

¹ Vi få dock akta oss för att antaga *Guttenses* o. d. i enahanda sammanhang alltid beteckna Tyskarne på Gotland. När det talas om gotländska mynt, måste dermed menas det mynt, som präglades af Visby stad, hvilken innefattade såväl en gutnisk som en tysk menighet.

fallit rådet i Lybeck, då det fordrade, att de Gotland och Novgorod besökande köpmännens friheter och rätt skulle förläggas till Lybeck och förvandlas till lybsk rätt; det är väl värdt eder klokhet att minnas, att edre förfäder i uråldrig tid till Novgorod infört dessa friheter, hvilka af gammalt enhälligt varit iakttagna af alle köpmän såväl i Novgorod som på Gotland. Ej heller kan det vara öfverensstämmande med köpmännens fördel, att den, som befinner sig i Novgorod eller på Gotland, skulle, för att få sin rätt bestämd, med qvarlemnande af all sin egendom, begifva sig till Lybeck.» Äfven Riga förklarade sig för Visby, men icke mindre än tjugofyra städer lemnade i skriftliga förklaringar bifall till Lybeckarnes påstående.¹ I brefvet från Visby till Osnabrück ligger förmodligen en vink om ett dubbelt motiv, som bestämde Lübeckarnes uppträdande i denna sak: dels ville de vinna insteg på bekostnad af Visby, dels ock utplåna spåren af det urgamla vestfaliska inflytandet vid Östersjön, på det Lybeck skulle blifva allena rådande. Det var sex år senare, som Lybeck uppträdde mot Visby i den förut omtalade sigillfrågan.

Genom dessa intriger blef Visby likväl icke helt bortträngd från sin tidigare maktställning i förhållande till Novgorod; det uppträder fortfarande, men jämte Lübeck, såsom beherskande förhållandena derstädes. 'De gemene köpmännens' tid var förbi, de två städerna hade öfvertagit den direkta ledningen af de ryska angelägenheterna. De till Novgorod farande köpmännen fingo ej längre sjelfve utse ålderman för halfåret, utan tillvällade sig Lybeck och Visby rätten att tillsätta styresman för den novgorodiska kolonien.² Äfven i andra afseenden utöfvade Lybeck och Visby sin myndighet. År 1294 gjorde de hos konungen af Danmark hemställan om handelsfrihet i hans land för alle köpmän, som drefvo handel på Östersjön. År 1361 ordnades förhållandena i Novgorod af ombud från de två städerna, vid hvilket tillfälle förklarades, att beslut fattade af köpmännen i Novgorod saknade gällande kraft, så vida de icke hade blifvit godkända af Lybeck, Visby, Riga, Reval och Dorpat — således gjordes i detta fall en eftergift för de närliggande lifländske städernas anspråk.

På en hansedag i Lybeck år 1363 bestämdes, att åldermannen ej behöfde tagas från Lybeck eller Visby, utan kunde dertill utses en man från hvilken hansestad som helst och hans embetstid skulle räcka, så länge han stannade i Novgorod. Men om de valde sålunda kunde

¹ I dessa skrivelser påstås, att hvad Lybeck begärde, ej innebar mera än ett stadfästande af ett gammalt bruk, en uppgift, som torde få anses ej vara fullt exakt. Om detta ärende se Koppman, *Hanserecesse* del 1 s. 30. Ännu år 1373 omtalas, att beslutet om vad från Novgorod till Lybeck fattats mot Gotlän dingarnes bestridande. Koppman, *Hanserecesse* del 2, s. 78.

² I ett skrå för Novgorod af år 1346 (Sartorius, *Urkundenbuch* s. 275) heter det: »den oldermann scolen keysen de gene de van den steden vt ghesant werden — — des hoves olderman sal men keysen to ener tid van Lubeke, tor anderen tid van Gotlande.

tagas från flere håll, hade Lybeck och Visby, äfven efter inträdet af dess olycksperiod, valet i sina händer. År 1373 fordrade Riga att få deltaga i valet af älderman, men afspisades med det svar, att sådant hade aldrig varit sed. År 1392 begärde de preussiske städerne samme förmon; dem svarades, att de hade samma rättighet att besöka Novgorod som öfrige städer, men att 'herrligheten' att i Novgorod tillsätta äldermän af gammalt tillhörde uteslutande Lybeck och Visby. Äfven i andra afseenden uppträdde desse två städer såsom de ledande. Med anledning af den långvariga fejd, som förts mellan orden i Lifland och Ryssarne och som vållat Tyskarne i Novgorod stort afbräck, sände Lybeck och Visby år 1370 hvart sitt ombud till Dorpat, dit man hade fört Peterskyrkans dyrbarheter, böckerna och skråt. Vid närmare granskning befanns detta vara i ett ganska betänkligt skick: här voro blad utskurna, der voro tillägg gjorda, ofta af okunnigt folk. Ombuden funno det nödigt att anbefalla utskrifvandet af ett nytt och korrekt exemplar. År 1392 hade nya olyckor hemsökt den novgorodska kolonien. Ny gård och ny kyrka måste uppföras. För att erhålla nödiga penningemedel skulle ett skott uppbäras för alla varor, som fördes till eller från staden, och skulle denna uppbörd verkställas dels i Riga, dels i Visby, dels på Nevafloden (antagligen vid varornas omflyttning till de små farkosterna) af tvänne ombud, ett från Lybeck, ett från Visby. Förhållandena voro desamma under den förra hälften af 1400-talet, ehuru Lybecks och Visbys företrädesrättigheter då började alltmer bestridas eller kringgås. Hansedagar, hållne åren 1418 och 1422, hotade de lifländske städerne med svåra böter, derest de vidare försökte att undandraga sig Lybecks och Visbys ledning i de ryska angelägenheterna. År 1440 uppkom en tvist rörande aflöningen för presten i Novgorod. Dervarande köpmän förklarade sig icke ega tillgångar att till honom utbetala den sedvanliga lönen och begärde bidrag till denna af de lifländske städerne, hvilke tid efter annan fingo förskottera penningar för det novgorodska faktoriets räkning. Då emellertid ett nekande svar erhöles på denna framställning, vände sig köpmännen i Novgorod till Lybeck och Visby med fordran, att ny prest skulle tillsättas med nedsatt lön. Lybeck och Visby uttalade sin förvåning, att de lifländske städerne och köpmännen i Novgorod dristade sig att minska deras fri- och rättigheter, som de åtnjutit under en lång följd af år och ännu tänkte behålla: tillsättande af prest tillhörde uteslutande de två städerne, de hade ingen afsigt att nämna en ny prest, utan skulle den gamle stanna kvar med oafkortad lön. Tvisten slutades icke med denna förklaring. Två år senare funno Lybeck och Visby sig föranlättna att å nytt häfda sina anspråk; Visby, den tiden mycket försvagadt, var i denna sak till och med mera pockande än Lybeck.

Emellertid blefvo tiderna oroliga såväl i Ryssland som på Gotland och förhållandenas makt genomförde de förändringar, till hvilka de

tidigare rättsinnehafvarne icke godvilligt beqvämade sig. Gotland 'vann den tvetydiga utmärkelsen att framstå som en sjelfständig stat', först under k. Erik af Pommern, sedan han blifvit afsatt i både Sverige och Danmark, 1439—1449, derefter under hr Ivar Axelsson åren 1466—1487. Under bådas tid blomstrade sjörfveriet, hvilket gjorde Visbys betydelse som handelsstad om intet. De ständiga förvecklingarna inom Ryssland samt mellan detta land och den lifländske orden, äfvensom de lifländske städernes deltagande i dessa stridigheter med dertill hörande handelsförbud o. d. bragte småningom det största inflytandet öfver det vacklande novgorodska faktoriet i de sist nämndes händer. Grunden till detta nya herravalde var lagd under 1400-talets förra hälft, efter dess midt var det kommet till full utveckling; Lybeck tog då någon enstaka gång del i behandlingen af de ryska angelägenheterna. De lifländske städerna visade sig ytterst läraktige. Liksom hansan tidigare hade gjort den ryske handeln till ett monopol för sig, så ville nu Liflänarne hafva all fördel af honom. Mot försöken att från Preussen och Polen landvägen föra varor till Novgorod gjorde de energiskt motstånd och alla klagomål, som deraf framkallades, lemnades utan afseende. Till sist funno Preussarne det vara bäst att upphöra med sitt knot, förmodligen emedan de funno de lifländske städerna genom grannskapet till Novgorod vara i besittning af allt för store fördelar. De sände nu sina varor till köpmän i Riga och Reval, hvilke derefter fingo sörja för deras vidare fortskaffande. Men man kunde icke underlåta att, om möjligt, bereda de öfvermäktige rivalerna någon förargelse. Danzig m. fl. städer hade liggare i Stockholm, Åbo och andre svenske städer, hvilke förde eller sände de preussiska varorna till Novgorod på smygvägar, vid hvilke någon lagstadgad tulluppbörd icke kunde ega rum.

År 1423 hade Ryssarne helt plötsligt gjort alle i Novgorod förekommande tyske köpmän till fångar. Så snart olycksbudet hade blifvit utspridt, lade städerna beslag på all rysk egendom i sina hamnar och å alla ryska skepp som kunde uppbringas, hvarjämte all handel på Ryssland förböds. År 1425 sände de lifländske städerna ombud till Novgorod, hvarest man hoppades att finna vederbörande i följd af afbrottet i handeln benägne till förlikning. Detta hopp blef dock gäckadt: sändebuden kunde icke varsna något afbrott i handeln, ty smyghandeln blomstrade, varor hade i stor myckenhet olagligen förts till Novgorod och kommo fortfarande dit under sändebudens dervara — de funno icke mindre än 116 köpmän der. De lifländske städerna besvärade sig deröfver i Danzig och med fog, eftersom smyghandeln gjorde förlikning på billiga vilkor omöjlig.

Mot århundradets slut blefvo de stormbådande tecknen allt tydligare. Utsatt för förtryck af den ryske storfursten hade Novgorod sitt stöd i ett förbund med Polen och den lifländske orden, men i det kritiska ögonblicket, då Ivan Vasiljevitch nalkades i spetsen för en

här, stod den olycklige staden allena. Segraren måste blickas med en brandskatt, med underkastelse och uppoffrande af en del gamla rättigheter. År 1478 miste Novgorod återstoden af sina friheter, men efter år af oro kunde de lifländske städerna år 1487 underrätta hansan, att handelsfrihet i Novgorod blifvit förlänad för 25 år. Dessa frihetsår hunno dock aldrig sin fullbordan. År 1493 slöt Ivan med k. Hans i Danmark ett mot Lifland, Sverige och hansan riktadt förbund, genom hvilket den hanseatiske handeln på Ryssland skulle göras till intet. Den 10 augusti fängslades de tyske köpmännen i Novgorod, fyrationio till antalet, och fördes, belagde med kedjor, till Moskva; deras varor, af högt värde, togos, deras kyrka och gård plundrades, deras privilegier förstördes. Två år derefter öppnades fängelsets portar för de kvarvarande af köpmännen. De fingo vända åter till kusten. I Reval stego de ombord på ett skepp, som skulle föra dem mot hemmen. Men de hunno dem aldrig. Innan de lemnat hamnen, utbröt en vild storm, skeppet förgicks med alla om bord.

Väl gjordes försök att åter bringa i stånd faktoriet i Novgorod, men det blef aldrig hvad det hade varit. För oss har denna sista tid af dess tillvara intet intresse.

Den store handeln under antikens tid gällde anskaffandet af det rika Österlandets eftersökta alster, kryddor, kostbarheter af allahanda slag, ädle stenar och perlor, purpur, sammet och siden, jämte annat mera, som kunde tjusa sinnena och tillfredsställa fåfängan. Under långa tider hade samfärdseln följt vande vägar, då de rubbningar, som föregingo antikens slut, framkallade genomgripande förändringar. Fenicernes välde föll för Alexander den stores segerlycka och oblidkeliga stränghet, och verlden miste dem, som dittills hade spelat förmedlarnes viktige rol för världshandeln. I någon mon öfvertogs denne rol af Judarne, som först under Salomos tid hade börjat egna sin uppmärksamhet åt handeln och som sedan, under den persiske träldomens dagar, hade med ännu större ifver egnat sig deråt. Då Ptolemeerne, för att betrygga Egyptens blomstring, sökte öfver detta land draga den indiske handeln, grundade Judarne en betydande koloni i Alexandria. Småningom spridde de sig allt vidare ut öfver verlden, de slog sig ned i de större städerna så i öster- som i vesterlandet och drogo, outtröttlige, omkring för att afsätta sina varor och för att, med stor vinning, låta andra begagna de stora kapital de åt sig hopade. Mången Jude, säger kyrkofadern Augustinus, lemnar vid unga år sin unga maka, för att som gubbe vända åter till henne som gumma.

Förändrade politiska förhållanden i Österlandet ledde handeln in på nye vägar. Egypten förlorade sin kommersiela betydelse. Perser och sedan äfven Araber gjorde sig till herrar öfver den indiske handeln.

Den nye kejsarstaden vid Bosporens strand blef inom Europa den förnämste orten för omsättningen af Österlandets dyrbarheter, hvilka derifrån spriddes ut öfver de åt vester och norr liggande landen. Denna Byzans' medlareställning blef af stor betydelse. Hvad den aflägsne östern eftersträfvade i utbyte mot de varor, som sändes till vestern, var i främsta rummet metaller. Sådana kunde Byzantinarne lemna, under det de till öfriga land i Europa öfverlätö mot deras inhemska produkter Österlandets varor. Någon synnerlig aktivitet lade de dervid icke i dagen, — de lätö de närboende folken sjelfva hemta hvad dem lysste i Bysanz, hvarest främmande köpmän af denna anledning flitigt slogo sig ned.

Tidigt var Donaudalen en vigtig handelsväg. Biskopsstaden Lorch i nedre Österrike blef en betydande handelsstad och längre bort Regensburg, hvarifrån varorna fördes vidare till Augsburg och till Ulm, till Wesers och Elbes folk och städer. Men i den nedre delen af Donaus dal blefvo förhållandena snart osäkra och farliga. Bulgarer och Avarer och sedan Magyarer lade hinder i vägen för handelns regelbundne fortgång och måste denne i följd deraf söka sig nye vägar.

De österländskt-byzantiska varorna fördes från Svarta hafvet upp genom Dnieperns dal. En österländsk handel, utan byzantinsk förmedling, försiggick längre åt öster. Araberne gingo till staden Bulgar, något söder om Kasan, för att der tillbyta sig norra Europas varor, af hvilka perlsverken icke voro de minst begärliga. Volga-Bulgarerne stodo direkt eller indirekt i förbindelse med de innanför boende folken, med Finnar, Slaver, Nordbor.¹ Ett talande minne af denne handel hafva vi i de förut omtalade rika fynden af arabiska silfvermynt, hvilkas område i Ryssland mot norr begränsas af en linie dragen från Kasan till Ladoga och vidare omfattar Gotland, östra Sverige samt i någon mån de längre i vester liggande delarne af Skandinavien, Polen, det preussisk-pommersk-meklenburgska området ned till Frankfurt an der Oder i söder samt äfven Danmark. Efter år 950 synas de arabiska förbindelserna med detta område hafva förlorat i liflighet, men vid den tiden var man i Norden mogen att anknyta vigtiga förbindelser med de vestlige orterne. Under den period, som representeras af de arabiska myntfynden, hade i Norden betydande handelsorter hunnit uppstå, på Björkö i Mälaren, på Gotland, i Jumne å Pommerns kust, i Slesvig vid Östersjöns sydvestra hörn. I Björköstaden möttes, enligt Adams af Bremen berättelse, Nordmän, Danskar, Slaver, Sember och Skyter. Bland kvarlevorna af denne stad, som vår tids forskningsbegär dragit fram ur jorden, träffas Arabernes mynt samman med Karolingers och samtida engelske regenters.

¹ De silfverskatter, som söderifrån fördes till Bjärmland, upp mot Ishafvets strand, och der söktes af vinningslystne Nordmän, spelade ingen rol för den europeiske handeln.

Ännu ett betydande handelscentrum fanns i Europa, längre åt söder och vester. Friserne och deras grannar i söder gjorde sig tidigt kände för stor skicklighet i ylleväfnad. Karl den store sände frisiskt tyg till kalifen Harun Arraschid, hvilket icke hade kunnat ske, såvida ej dessa väfnader hade haft goda egenskaper. Det är möjligt, att denna väfnadskonst från början lärts från det närliggande romerska området — man nämner inom detsamma särskildt Trier —, men under den karolingiska tiden hade tillverkningsområdet en afgjordt nordligare karaktär; dess kommersiela hufvudort var Wyk by Duerstede, med hvilket Björköstaden stod i liflig förbindelse, och efter dettas fall Dordrecht. För öfrigt stod detta område i liflig förbindelse med södra Tyskland genom Rhen-dalen, som naturen har danat till en beqväm väg för samfärdseln.

Ehuru under medeltiden i Sverige sjöfärder vida föredrogos för landresor, har man ingalunda i utlandet skytt de senare. Arabiske författare omtala, att österländska varor, som på Volga- eller Dniepervägen hade förts in i de land, som beboddes af Slaverne, af desse fördes vidare och omsider hunno fram till vestra Tyskland. Transporten var lång och skedde inom områden, i hvilka man icke kunde använda de gode vägar, som Romarne hade varit så angelägne att anlägga inom rikets olika delar och som efter deras tid med fördel användes af Germanerne, ja som delvis än i dag göra tjenst. Tack vare desse gamle vägar var samfärdseln öfver Alperna jämförelsevis lätt.

Öfver dem fördes ock ganska mycket varor till södra Tyskland från Italien, dit de hemtats dels från det byzantinska riket, dels från Asiens och Afrikas hamnar, af italienske sjöfarare. Under denna tidiga period hade tre städer den största förtjensten om och af den orientaliske handeln, Amalfi, som tidigt hade inledt förbindelser med Saracenerne på Sicilien och som, i följd af sina flitiga sjöfärder, utan fog fått hedern af att hafva uppfunnit kompassen, Bari, likaledes i södern, samt Venedig, som bakom sig hade den bördige Podalen och bergspassen, öfver hvilka man färdades till Tyskland. De nordligaste städerna på vestsidan, Genova och Pisa, betydde den tiden mindre, ehuru äfven bland deras köpmän funnos österfarare.

Så kommo korstågen. Uppeldade af religiös hänförelse strömmade stora skaror till Österlandet, furstar och herrar, borgare och bönder. Det var dock icke endast fromma motiv som drefvo dem: furstar och herrar ville mätta sin hunger efter äfventyr, i hvilka de kunde aflägga prof på mannakraft och klokhed, borgarne tänkte äfven på ekonomisk vinning, bönderne voro glade att komma undan de tryckande förhållandena i hemorten. Men hur olika elementen än voro, i de från mellersta Europa utgående korsfarareskarorna dominerade det ridderliga elementet.

Annorledes gestaltade sig förhållandena i visse delar af Italien. Tre städer, Venedig, Genova och Pisa — Amalfis betydelse hade upp-

hört i följd af politiska förhållanden — sågo den stora rörelsen med nyktrare blick och drefvos till deltagande förnämligast af undseende för de politiska intressena. Deras hjälp var af vigt för många korsfarare, som framför den tröttande landvägen föredrogo den beqvämare öfver Medelhafvet, denna hjälp var af största betydelse för de till Palestina hunne härarne, åt hvilke de bragte lifsmedel och andra förnödenheter och hvilke utan biträde af flottor aldrig hade kunnat sätta sig i besittning af de viktiga sjöfästningarna. De italienske städerna hade således rätt att vänta tillmötesgående från öfriga Vesterlänningar. Också erhöilo de i Syriens städer betydande fastigheter, en viss del af det omgifvande landet och särskilda inkomster, allt detta utan att de trädde i länsförhållande eller behöfde erlägga några afgifter till de kristne furstarne. Hastigt inleddes lifliga handelsförbindelser mellan de städer, som hade kommit i de kristnes händer, i synnerhet kuststäderna, och de längre in i landet liggande orter, som genom de regelbundna karavanerna erhöilo tillförsel af den aflägsnare österns dyrbara alster, af hvilka föröfrigt icke få frambragtes, så af naturen som genom människors flit, inom Palestina. Äfven med det grekiska riket voro förbindelserna tidtals, i sammanhang med de politiska förhållandena, synnerligen lifliga — i synnerhet under den tid, då det latinska kejsardömet existerade i det byzantiskas ställe.

Detta latinska kejsardöme föll och innan 1200-talet hade gått till ände, var hvarje fotbredd af Syriens jord förlorad för Vesterlandets kristne. Men handelsförbindelserna voro derföre icke slut. De italienske städerna, som under korstågstiden hade regelbundet sändt sina handelsflottor till Syriens kust, vanligen tvänne gånger under den goda årstiden, läto sig ej afhållas genom de kristne krigarnes och furstarnes nederlag. Berytus uppblomstrade snart till en vigtig omsättningsort för occidentens och orientens varor. Redan under korstågstiden hade man börjat inom det kommersiela området förgäta den antagonism, som var naturlig mellan muhamedanerne och de kristne, kristne köpmän utbådo sig handelsprivilegier af icke kristne furstar och det hände, att de, för att erhålla särdeles gynnsamma vilkor, i tider af krigsfara tillförde de otrogne krigskontraband, timmer, som kunde användas till skeppsbyggnad, färdiga och utrustade skepp, metaller, vapen o. s. v. Korsfararfurstarne opponerade sig, hemstäderna uttalade stundom protester, påfvarne hotade med bannlysning, men det visade sig svårt att få vinstbegäret att träda i bakgrunden för några betänkligheter. Kristne köpmän vågade sig äfven in på de otrognes område, de köpslogo i Damascus, Haleb, Höms m. fl. orter. Det är emellertid lätt att förstå, att denne handel, som drefs i de viktigare sjöstäderna från Alexandria och Damiette till Konstantinopel och ännu längre bort vid det Svarta Hafvet, var tidtals, än här än der inom det vidsträckta området, ytterst osäker. Rykten om ett stundande korståg väckte hos de otrogne miss-

tankar mot de inom deras område sig upphållande köpmännen, och vi kunna icke anse desse misstankar vara ogrundade, om vi besinna, att i en enda stad kunde förekomma ganska många europeiske, förnämligast italienske, köpmän: i Alexandria funnos år 612 efter den arabiska tidräkningen (= 1215—16) ej mindre än 3,000 europeer, hvilka, samverkande med en korsfararflotta, hade kunnat blifva ytterst farliga. Inom den muhamedanska världen vexlade derföre för köpmännen goda tider med osäkra eller rent af onda. Inom det byzantinska riket berodde mot korstågstidens slut och efter detta den ofta långvariga osäkerheten för handeln i främsta rummet på rivaliteteten mellan Venedig, Genova och Pisa.

Af största vikt för vesterlandets handel på levanten var dels besittningen af Cypern, dels de vänskapliga förbindelserna med det armeniska, således kristna rike, som hade bildat sig på Mindre Asiens sydkust (det gamla Cilicien m. m.) Dessa två områden, den hafomflutna ön och det kontinentala kustområdet, inträdde som arfvingar af korsfararstaternes kommersiella välstånd.

Det mongoliska väldet, som i sitt första uppträdande inom Europa framkallade så stor fasa, beredde, sedan det hunnit stadga sig, den levantiske handeln store fördelar. Det armeniska riket å Medelhafskusten och det trapezuntiska riket vid Svarta hafvet blefvo mongoliska lydland, från hvilka man med lätthet kom till det inre af Asien, inom hvilket beroendet af Mongolerna underlättade förbindelserna mellan de olika delarne. Till lilla Armenien och Trapezunt kommo de vesterländska handelsflottorna, från dessa kristna besittningar drogo sig vesterlandets köpmän länge vägar åt öster och söder, till Persien, Indien, Kina. Utom vinstbegäret lockade omvändelsenitet och forskningslusten till dessa vidlyftiga färder. För att antyda deras vidsträckhet behöfver jag allenast påminna om de resor, som företogos af Niccolo, Maffio och Marco Polo.

Ännu en väg öppnades till det inre af Asien. Med tillbakaträngande af Grekerne, hade de italienske köpmännen, Genovesarne och äfven Venetianarne, satt sig i besittning af Svarta Hafvets norra kustområde, inom hvilket rike städer blomstrade, såsom Kaffa och Tana (Assoy). På de karavanvägar, som mynnade ut i den senare staden, färdades Italienarne ända bort till Kina. Så betydande var denne väg, trots den aflägsne utgångspunkten, att när köpmännen en tid blefvo utestängde från Tana, steg priset på siden i Italien till det dubbla.

En sådan öfvergående hämning af handeln betydde föga mot de rubbningar, som det följande århundradet medförde i följd af Turkarnes framträngande. Visserligen inledde de vesterländske köpmännen underhandlingar med dem och erhöilo äfven visse förmoner, men desse voro af kort varaktighet. Konstantinopel, så länge en vigtig handelsort för vestern, föll i Turkarnes händer år 1453, hvarefter färden genom Bos-

poren blef förbunden med stora svårigheter, Trapezunt föll år 1461, de italienska kolonierna på Krim eröfrades år 1475, äfven det armeniska riket på mindre Asiens sydkust föll, och de vägar, som derifrån ledde till det inre af Asien, stängdes för vestern. För att komma i besittning af österns varor måste de italienske köpmännen hålla sig till de sydligare hamnarna i Syrien och Egypten. Handeln på dessa tvänne land fortgick, till sist under svåra och förödmjukande förhållanden, men man ansåg sig böra fördraga mycket, blott man fick tillfälle att komma öfver de österländska varor, hvilkas besittning hade blifvit för de europeiska folken ett behof. Så fortgick det, intill dess Portugiserne upptäckte sjövägen till Indien. Derigenom leddes världshandeln in på nya banor. All benägenhet att hålla fast vid den gamle vägen måste för öfrigt upphöra, när Syrien och Egypten föllo i Turkarnes händer (1516 och 1517).

De varor, som genom medeltidens handelsförbindelser med orienten bragtes till Europa voro saft af aloë och sjelfva aloëträdet, alun, ambra balsam, benzoe, bomull, bresiljeträ, röd cassia, cistusrot, dragant, elfeben, galgantrot, galläpplen, glas, guld- och silfvertråd, indigo, ingefära, kamfert, kanel, kardemumma, kermesfärg, koraller, krapp, kryddnejlikor, laccafärg, ladanumkåda, egyptiskt lin, manna, mastix, mumia (ett beekartadt ämne), muskot, muskotblomma, myrobalaner (frukter), mysk, peppar, perlor, porslin, rhabarber, rökelse, saffran, sandelträ, scammoniumsaff, siden, socker, tutia (zink, zinkoxid), väfnader, zedoarrötter och ädelstenar.

Det var i främsta rummet Italienare, i andra hand Sydfransoser och Spaniorer (Barcelona), som skötte handeln på orienten och der efter spridde de österländska varorna till öfrige delar af Europa.

Spanien fick österländska varor icke blott sjöledes öfver hela Medelhafvet, utan ock medels karavaner, som genom Afrikas nordkust förde varor till den pyreneiska halföns muhamedanska befolkning.

Till de provensalske städerna fördes de österländska varorna dels af franske köpmän, dels, och i ganska hög grad, af italienske. Under 1100- och 1200-talen var den flitigast besökte omsättningsorten Champagne, hvarest året igenom en marknad hölls vexelvis i fyra städer. Här möttes Sydfransoser, Italienare, Nordfransoser, Flamländare, Engelsmän, ja hit kommo någon gång köpmän direkt från Palestina. Kejsaringens begär efter rik vinst samt fientligheterna med Flandern störade vid midten 1300-talet dessa marknader. Vid den tiden uppblomstrade i stället marknaden i Beaucaire (vid Rhône, midt emot Tarascon), vid midten af 1400-talet marknaden i Lyon, dit Venetianerne färdades landvägen.

Flandern och Brabant spelade en stor rol för den europeiske handeln genom de ylleväfnader af ypperlig beskaffenhet, som tillverkades i deras städer och som med begärlighet mottogos öfverallt, ända bort i den

aflägsne östern. När marknaderna i Champagne misste sin betydelse och då man ej fann sig belåten med de vägar, som genom Tyskland ledde upp till Scheldes område, togo Italianerne sig för att genom Gibraltars sund och öfver den Atlantiske oceanens ej sällan farliga vatten färdas upp till Brugge och Antwerpen, företrädesvis till den förre staden, som vid Sluys (Zwin) och Damme hade hamnar vid Nordsjön. Från början af 1300-talet sände republikerna Genova och Venedig årligen af staten utrustade galärer till de nederländska marknaderna och förmedlade sålunda under lång tid en liflig handel mellan Nordsjön och Medelhafvet, mellan Flandern och Egypten.

England, som under den nya tiden blef en af Europas främsta sjömakter, spelade under medeltiden en underordnad rol. Dess tenn och dess goda ull voro mycket eftersökta, men så ringa var företag-samheten att man endast i ytterst ringa mon dref aktiv handel. Nederländare, Tyskar, Italianare förde främmande varor till England och hemtade dess naturprodukter.

De byzantinska och äfven orientaliska varor, som i stor myckenhet samlades i Kiev, och de dyrbarheter, som hopades i de italienske hamnarna vid Svarta hafvets nordkust, sökte sig äfven en östlig väg till det midten af Europa intagande Tyskland. Lemberg i Galizien blef en betydande handelsort, hvarifrån varorna fördes till Flandern, till Nürnberg, till Regensburg. Den sistnämnde staden var den tiden af stor betydelse för handeln, dess köpmän färdades på Donau, till Wien och, så länge de fingo det för Wienarne, till Ungern. Italianerne voro mindre ifrige att företaga handelsfärder till Tyskland, men Tyskarne voro så mycket mera angelägne att afhemta italienska och orientaliska varor i Italien, förnämligast i Genova och Venedig, hvarest ännu i dag det hus, som stadens regering upplät åt de tyske köpmännen, *il fondaco dei Tedeschi*, vittnar om medeltidshandelns betydenhet. De förnämligast af Syd-tyskar hemtade varorna spriddes ut längs Donaualen, inom hvars område Augsburg var en betydande ort, från Nürnberg öfver det inre landet, längs Rhendalen mot norr. Äfven öfver Nederland kommo Österlandets skatter till tyska områden.

Vi hafva sett, huru produkterna af orientens natur och konstflit funno väg till Europas skilde delar.¹ Till Sverige kommo de dock icke genom direkta förbindelser: Italianerne kommo endast sällan till våra bygder, och då oafsigtligt, genom olyckshändelse, och Svenskarne voro icke dogse att uppsöka de dyrbara och omtyckte artiklarnes i mera aflägsna främmande hamnar.² Vi måste nu åter egna vår uppmärksamhet åt den makt, som fyllde Sveriges behof i detta afseende, hansan,

¹ För den föregående afdelningens uppgifter jfr Heyl, *Geschichte des Levant-handels im Mittelalter* (1879), Kiesselbach, *Der Gang des Welthandels im Mittelalter* (1860).

² Ett undantag gjorde dock Gotland i början af medeltiden; jfr det följande.

och hennes handel.¹ Vi skola nu se, huru företagsamhet, utgången från ett nordligt område, banade vägar, hvilkes ändpunkter sammanfölla med dem, som utmärkte gränserna för den sydländska företagsamheten i merkantilt hänseende.

De två hansestäder, som hade den största betydelsen för Sverige, voro Lybeck och Danzig. Det saknades ingalunda giltiga skäl för Sverige att söka underhålla förbindelser med båda desse städer, ty i handelsafsecnde sträfvade de efter mycket olika mål. Lybeck ville vinna herraväldet på Östersjön, Danzig åter egnade sig mera åt storhandeln på aflägsnare orter. Att denna olikhet i syfte föranledde för de två städerna olika förhållanden till de politiska frågorna i Norden, har jag redan haft tillfälle att antyda.

Som ordinarie gräns för de hanseatiske köpmännens färder åt vester kan sättas Bretagne, dit man ofta for med stora flottor. Vinningsbegäret dref dock modige sjömän att våga sig ut på ännu längre färder, ehuru de under dem lupo faror af hvarjehanda slag: den spanske sjön anses ännu i dag icke vara att leka med, till de svårigheter naturen reste i de fredlige sjömännens väg, kom under medeltiden den osäkerhet, som vållades af engelske och spanske sjöröfvare. Med *Lissabon* underhöll Danzig ganska lifliga handelsförbindelser, förnämligast för att få salt; den portugisiska regeringen såg gerna, att de långväga främlingarne införde timmer, lämpligt för skeppsbygge. Under det man i Portugal behandlade de tyske köpmännen med vänlighet, röntesse deremot i *Spanien* vanligen ovilja; när der någon gång privilegier unnades dem, sträckte de sig icke synnerligen långt. Då hansans köpmän kunde få hvilka spanska varor som helst i det spanska kontoret i Brugge, måste angelägenheten att anknyta fredliga förbindelser med Spanien hufvudsakligen hafva berott på begäret att under färder till andra land hafva trygghet för spanske kapare.

Viktigare voro förbindelserna med *Frankrikes* westkust. Man for någon gång till Bordeaux, oftare till la Rochelle, utskeppningsort för de innanför liggande vinlanden, och Brouage (Brovasie, Brovasie eller Borvasie), en saltort mellan Bordeaux och Rochefort, oftast till Baye, en nu oansenlig hamn strax i söder om Nantes. Huru vigtig denne handelsort var under medeltiden, framgår bäst deraf, att de med salt lastade skepp, som skarvis kommo från vesterhafvet, kallades i Sverige, liksom i Tyskland, Bajflottor.² Inom norra Frankrike besöktes någon gång hamnar i Bretagne, oftare orterne vid Seines nedersta lopp, Rouen, Harfleur (Heringsflete) och Honfleur (Honychflor). Hvilka mått handeln på norra Frankrike kunde antaga — Danzigarne fäste vid denne handel

¹ För den hanseatiske handels historia jfr Sartorii-Lappenbergs och Hirschs förut anförda arbeten.

² Att med Bajje icke menas, såsom tidigare och i Sverige äfven efter år 1858 antagits, Biscaya-viken i allmänhet, utan orten Baye, har nämnda år uppvisats af Hirsch.

stor vigt — röjes bäst af följande tilldragelse. År 1378 kommo tjugo-fyra hanseatiska skepp med en sill-last, som i värde uppskattades till 10,000 francs, utanför den franska kusten, hvarest de anföllos af sjö-män från Picardie och Normandie, hvilke kastade besättningarna öfver bord och förde skeppen med deras last till hamnarne vid Somme och Seine. K. Karl V, till hvilken klagomål öfver denna våldshandling framfördes, gaf så fullständig upprättelse som möjligt.

England hade att bjuda på viktigare varor än norra Frankrike.¹ Ganska tidigt började städerna i nordvestra Tyskland drifva handel på England. Vigtigast af desse städer var Köln, som hugnades med särskilda privilegier. Dess köpmän i London bildade ett gille, i hvilket äfven borgare från andre städer fingo medlemsrätt. Jag har redan omtalat, huru Lybeck under förra hälften af 1200-talet med framgång sökte ett fält för sin verksamhet i England och många voro de städer, som dervid slöto sig till Lybeck,² hvilket, sedan dess bemödanden vunnit framgång, ingalunda var hogadt att i London spela en underordnad rol. Dess begär efter makt blef äfven i detta afscende tillfredsstält: då år 1260 ett viktigt privilegiebref utfärdades för de tyske köpmännen, aflemnades skrifvelsen till Lybeckarne och förvaras den ännu i Lybecks arkiv; Kölmarne fingo nöja sig med en afskrift. Mot slutet af århundradet talade man ej längre om den ene eller andre stadens hansa, utan om 'Alamanniens hansa' och inom denna stod Lybeck främst.

K. Edvard I, i många afscenden en banbrytande herskare, utfärdade år 1303 en *charta mercatoria*, hvars hufvudsakliga bestämmelser här må meddelas, till jämförelse med de privilegier, som i Sverige gäfvos de främmande köpmännen.

Alle främmande köpmän, som besöka England, tillförsäkras full trygghet, de få införa varor af alla slag och äro frie från de i städerna föreskrifna mur-, brygg- och gatläggningsgälderna; de få sälja i minut kryddor och kramvaror, i parti allt annat, såväl till engelske undersåtar, som till alle andre; sedan de betalt tull, kunna de fritt utföra hvad de infört och hvad de i England tillhandlat sig, utom vin, under förbehåll att de icke föra sina varor till någon mot England fiendlig makt.

Konungen har rätt till förköp (*prisage*), men betalar det han tager efter gällande pris.

Konungen utfärdar inga pristaxor.

Myndigheterna skola utan dröjsmål upptaga och afgöra köpmännens klagomål.

I alla processer mellan en köpman och en Engelsman, så snart de gälla mindre än lifvet, skall juryn bestå till hälften af Engelmän, till hälften af motpartens medborgare.

¹ Om hansans förhållande till England jfr, utom förut anförda arbeten, Schanz, *Englische Handelspolitik gegen Ende des Mittelalters* (1881); Lappenberg, *Ur-kundliche Geschichte des hansischen Stalhofes zu London* (1851); Höhlbaum, *Zur Geschichte der deutschen Hanse in England*, Pauli *Zu den Verhandlungen der Hanse und England 1404-1407* och *Die Haltung der Hansestädte in den Rosenkriegen* (i *Hansische Geschichtsblätter* för 1875, 1877 och 1874).

² Det första privilegiebrevet för Lybeck är utfärdadt år 1238. Året förut utfärdades ett privilegiebref för de gotländske köpmännen.

I England skall finnas endast ett slag af mått och vigt och köpmännen skola åtnjuta förmonen af riktig vägning.

För de utländske köpmännen tillsättes en särskild domare, som har att skyndsamligen afgöra deras processer och kraf, derest borgmästare och sheriffer dröja dermed.

Dessa friheter få ej af kommande konungar upphävas eller inskränkas.

För vinnande af dessa friheter hafva de utländske köpmännen förklarat sig villige att erlägga vissa afgifter, hvilkas belopp ej skulle af konungen ökas.

Denna förordning eger ännu i dag giltighet i England. Under mera än två århundraden var hansan i besittning af desse förmoner, men besittningen gjordes henne stundom stridig. Dels vore konungarne ofta i behof af penningar, och när detta behof ej fylldes af parlamentet, fylldes det lättast genom utpressningar från främlingarne, dels vaknade i England intresset för aktiv handel, dels visade hanseaterne, här som annorstädes, en ytterligt trångbröstad handelspolitik.

Af politiska och ekonomiska skäl togo de engelske konungarne sig för (under 1200-talet) att för vissa varor bestämma vissa afsättningsorter (staplar) i och utom landet. Denna förmyndarepolitik lade besvärliga band på handeln, i synnerhet sedan den engelska handeln hade börjat blomstra mot slutet af 1300-talet och den engelska ylleindustrien något senare kommit till stånd. Missnöjet gaf sig luft. Köpmän, kallade *merchant-adventurers*, 'de våghalsige', företogo sig att segla med engelska varor hvart de behagade, utan att bekymra sig om regeringens politik. Det fanns *adventurers to Iceland, to Prussia, to Spain, to Italy* o. s. v., vigtigast af alle voro de, som drefvo handel på de nederländsk-belgiska provinserna. De uppträdde energiskt mot den rätt att till England införa nederländska varor, som hade blifvit gifven de tyske köpmännen.

Det sätt, på hvilket *merchant-adventurers* uppträdde mot hansan är ganska naturligt: de hade ett fosterländskt syfte och de hade dessutom mycket att hämnas. I medeltidens början hade förbindelserna mellan England och Norden varit synnerligen lifliga, äfven i kommersielt hänseende. Då — för att anföra ett exempel — k. Håkan Håkansson i Norge mot midten af 1200-talet förnam, att biskop Vilhelm af Sabina skulle komma till Norge, sände han ett skepp till England för att inköpa hvad som kunde erfordras för de tillstundande kröningshögtidheterna. Men den engelske handeln på Norden måste vika för den tyske.¹ Då hansans ofördragsamma handelspolitik på det bästa karakteriseras genom behandlingen af de engelske köpmännen, skola vi härät egna någon uppmärksamhet.

När de tyske köpmännen började i allt större tal uppträda i Norge, voro de ej hogade att lugnt åse det inflytande, som Englands köpmän och handverkare der hade fått, och Tyskarne egde energi och makt att bringa sina sträfvanden till lyckligt slut. Redan år 1228 måste

¹ Jfr Harttung, *Norwegen und die deutschen Seestädte bis zum Schlusse des dreizehnten Jahrhunderts.*

k. Henrik III medgifva, att tyska varor infördes till Englands hamnar på norska skepp. Engelska privilegier för hansan gjorde det ännu svårare för Engelmän och Norrmän att hålla konkurrensen vid makt. Först under den senare delen af 1300-talet afgjordes den länge fortsatta täflingen till Tyskarnes uteslutande formon. Under hansans andra krig mot k. Valdemar atterdag sökte Engelmännen åter upprätta sitt vacklande inflytande i Norge, framför allt i Bergen, men hansans slutliga framgång i striden, en framgång, som gjorde henne till en politisk stormakt i norra Europa, medförde för detta engelska försök undergång: Engelmännen måste fly från Bergen. Under de strider, som hansan under den följande tiden förde med de nordiske konungarne, hände det visserligen att den engelske handeln på Norge åter uppblomstrade, men det var endast för korta perioder. Äfven i de stora fiskafångena och marknaderna vid Skanör och Falsterbo ville Engelmännen uppträda, men äfven der voro de utsatta för hanseaternes förföljelser. De engelske köpmännen begärde år 1379 att blifva upptagne i hansan eller att åtminstone få samma rättigheter som denna i Skåne och Norge, men de tyske städerna ville icke gå in derpå.

De engelske köpmännen intresserade sig tidigt för handeln på Danzig, som var en exportort för ett ansenligt innanför staden liggande område. Redan före år 1300 väckte Engelmännens färder på Östersjön de nederländske städernas oro och missnöje. Alltifrån början af 1300-talet drogo Engelmän, i synnerhet från London, Hull, York, Lynn (i Norfolk) och Boston (i Lincolnshire) till Danzig och slog sig ned i denne stad. Värdet af deras in- och utförsel uppgick årligen till vid pass 400,000 £. Detta kunde hansan ej se med jämnmod. År 1370 började hon bereda dem hvarjehanda svårigheter, år 1398 börjades en ny förföljelseperiod. Först år 1400 fingo Engelmännen åter rättigheten att i Preussen handla med hvem de ville. Efter hvarjehanda trakasserier från Danzigs sida förlorade de denne rätt år 1438. Väl fingo de honom åter genom freden i Utrecht af år 1473, men Danzigarne förstodo att kringgå traktatens föreskrifter.

Det är naturligt, att de engelske köpmännen skulle, så snart tillfälle dertill erböd sig, söka att hämnas, och hansan hade i England att utstå hvarjehanda obehag, men der, liksom i Norden, blandade hon sig i de politiska händelserna och vann derigenom hvad hon åsyftade. Vid den tid, då huset Tudor kom till makten, hade hansan i England dragit åt sig 22 % af klädesexporten, 97 % af vaximporten och inemot 7 % af den öfriga handelsrörelsen. Det nya engelska herskarhuset ville icke nöja sig med ett sådant missförhållande, hansans anspråk voro fullkomligt oförenliga vid Englands alltmera växande industriella och merkantila intressen.

Man har sagt, att hansans välstånd hvilade på två stödjepelare, kontoret i Novgorod och kontoret i Brugge. För det förras öde har

jag redan redogjort. Vi skola nu egna någon uppmärksamhet åt hansans handel på Nederland.

Jag har redan framhållit, huruledes den industriela verksamheten, förnämligast väfnadsindustrien, mycket tidigt uppblomstrat inom detta område, att dess produkter vunnit äfven inom fjärran liggande land ett allmänt erkännande, att i följd deraf främmande varor i stor ymighet strömmade till de nederländske städerna. Af dem voro flere, belägne inom landets nordöstra del, medlemmar af hanseförbundet, men de norra provinserna kunde icke i industri och handel täfla med de sydligare liggande Brabant och Flandern, hvilka städer icke slöto sig till hansan, utan fortfarande höllo sig sjelfständige, dervid fullföljande en handelspolitik, som bildar en välgörande motsats till hansans trängsinnta uppträdande.

»Flandern, säger en inhemska författare,¹ var alltför tätt befolkadt, för att till utlandet sälja landmannaprodukter, det hade ej att utföra annat än sina väfnader, men tack vare deras förträffliga egenskaper, rönte de allestädes efterfrågan, och om importen, hvad antalet artiklar angår, vida öfversteg exporten, så hade man en riklig ersättning genom de inhemska fabrikatens värde. Vårt land spelade den tiden för Europa samma rol, som det moderna England förstätt tillvälla sig för hela världen, våra väfstolar tillverkade ylletyg, som folken i norr och söder, mindre försigkomna i industrielt hänseende, voro ifriga att få. Till gengäld blefvo våra marknader en mötesplats för köpmän från alla håll: nödvändighetsvaror, lyxartiklar, intet fattades å dem. Norra Frankrike, Artois, Picardie, Holland sände sina fina lärfter, Italien siden, Orienten damast, brokader, tyger glänsande af guld och silfver, genomskinliga gazer, från Ryssland, Armenien, Skandinavien kommo pelsverk, med hvilka man den tiden icke underlät att pryda sina kläder. De lifsmedel, som omsattes på marknaderna, voro likaledes af olika ursprung. Frankrike och Östersjölanden skickade säd, från Frankrike, Spanien, Portugal och Rhendalen kommo viner. Hansans fartyg förde dit stockfisk, sill, honung och vax, Spanien sände jern, Levanten vällukter och kryddor, som aldrig använts så ymnigt som under medeltiden, och socker, som länge var mycket dyrt. Härtill få vi lägga timmer och tjära från Norge, bernsten från Östersjön, färgämnen från Tyskland och Södern, hundratals andra varor som uppräknas i hanserecesserna och tulltaxorna, men framför allt annat ullen, de fina och dyrbara ullskinnen, som skapade landets förmögenhet och som hertigarne af Burgund mycket riktigt togo som sinnebild för den största utmärkelse de utdelade. Detta råämne, som skulle undergå så vexlande behandling, hemtades från Spanien, Hessen, mest från England och det fattiga Skottland.»

»För all denna samfärdsel utgjorde Brugge knutpunkten, der börjades och möttes vägarne för den stora europeiska samfärdseln. Också

¹ Vanderkindere, *Le siècle des Artervelde* (1879).

var det icke allenast varorna, afsedda för eget land, som fyllde de stora magasinerna, Brugge var nederlagsort för hela vestern. Beläget mellan nordens och söderns land, midt emot England, alldeles invid Tyskland och Frankrike, var Flandern af naturen lämpadt till en station för köpmännen, som sällan sjelfve utbytte sina varor från Europas ene ände till den andre.»

De nordtyske städerna började ganska tidigt i handelsärenden komma till Flandern och Brabant och erhöilo af sådan anledning flere skyddsbref. Ett sådant utfärdades år 1252 af grefvinnan Margareta af Flandern och hennes son Guido 'på begäran af alle köpmän af det romerska riket, som besöka Gotland'. Under långa tider var Brugge hufvudorten för de tyske köpmännen, hvilke der hade en förening, hvars år 1347 upptecknade stadgar omtala deras fördelning på tre grupper, den lybsk-vendisk-saksiska, den vestfalisk-preussiska, den gotländsk-lifländsk-svenska. För hvarje grupp valdes två åldermän, hvilke sex kallade från hvar grupp sex — således i allt aderton — bisittare, med hvilka de kunde afgöra en mängd ärenden, utan att samtliga köpmännen behöfde besväras med sammanträden. Denna sjelfvalda styrelse ledde den tiden den tyska koloniens intressen med stor maktfullkomlighet och underrättade städerna i hemlandet om de fattade besluten.

Förhållandet mellan Tyskarne och de flandriska myndigheterna var tidtals mindre godt; de förre klagade öfver olämplig behandling, oftast öfver missbruk vid varornas vägande, hvilket inverkade på storleken af den tull, som skulle erläggas. En och annan gång förlades den tyske stapeln från Brugge till någon annan ort, men vanligen endast på helt kort tid: Tyskarne kunde icke undvara världsmarknaden i Brugge och stadens köpmän behöfde de nordiska varorna. Biläggandet af stridigheterna medförde flere bestämmelser, af hvilka de noggrannt detaljerade rörande vägandet äro synnerligen karakteristiska för medeltidens pedantiska reglementerande i detalj. Det föreskrefs, huru högt skålarne, huru högt vågstången skulle befinna sig öfver marken, hvem som skulle lägga varorna i skålen, hvem som skulle taga ut dem, hvem som skulle lägga dit vigterna o. s. v. Mot medeltidens slut, då Brugge genom sin hållning mot landets herskare ruinerades, flyttades den tyske handeln till Antwerpen, dit man redan tidigare sökt genom beviljande af omfattande privilegier draga honom. Så länge Brugge egde bestånd, kunde Brabant dock ej med framgång inleda någon täflan, ty i Antwerpen funnos ej de från olika land upprättade faktorierna och Brugges två hamnorter, Zwin och Damme, ansågos som de enda, hvilka med trygghet och beqvämlichkeit kunde besökas af djupgående fartyg.

Rörande omfattningen af den hanscatiske handeln, i hvilken Nordens produkter ingingo och af hvilken Norden erhöil de varor, som behöfdes eller åstundades, kunna vi bilda oss en föreställning genom aktgifvande på de varor, som staden Danzig förde till och från de

olika landen. Jag lånar ur Hirschs ofta citerade arbete följande uppgifter.

Portugal.

Införsel. Timmer, mjöl, öl, torkade fiskar.

Utförsel. Salt, kork, olja, fikon, russin, apelsiner, granatäpplen, kastanjer, bresiljeträ, talg, vin, humle, finare pelsverk (leopardfötter, räf, kanin) o. s. v.

Spanien.

Utförsel. Olja, vax, vin, ris, honung, talg, jern.

Frankrike.

Införsel. Sill, säd.

Utförsel. Salt, kanfas (segelduk), vin, mössor, russin, peppar o. s. v.

England.

Införsel. Säd, timmer, virke till bågar, segelstänger, skeppståg, aukaren, hela skepp, vax, lin, pelsverk, aska, beck, tjära, koppar (från Ungarn), osmundsjern, lärft, hästar.

Utförsel. Ull, ylletyg, lärft, tenn, osmundsjern, sill, Rhenvin, hästrustningar.

Skottland.

Införsel. Timmer, skepp, mjöl, malt, aska, tjära, jern.

Utförsel. Ull, ylletyg, pelsverk (utter, räf m. m.), omslagslärft, salt.

Flandern och Brabant.

Utförsel. Ylletyg, söderns produkter.

Holland.

Införsel. Säd, timmer, aska, beck, tjära, lin, linne, vax, pelsverk, stör, själlhundsfett, talg, osmundsjern.

Utförsel. Ylletyg, sill, salt.¹

I detta sammanhang må meddelas hvad handlingarna i Danzigs arkiv meddela om de varor, som fördes till och från Sverige.

Till Danzig skickades eller hemtades i främsta rummet svenskt osmundsjern, vidare pelsverk, vax, fisk, torsk och strömming, torkad fisk, smör, ost, talg och hästar.

Från Danzig fördes till Sverige säd (hvete och råg), örter, salt, sill, lin, hampa, humle, aska, olja, vin från Rhen och Spanien, siden, ingefära, kryddnejlikor, paradiskorn, muskotblomma, peppar, långpeppar, russin, specerier, kanel, lök, timjan, galgant, korkträ, bröd, malt, öl, såpa, ylletyg (engelska, nederländska, preussiska), lärft, kanfas, byxor, mössor, korkskor, filthattar, kabelgarn, sillgarn, bälten, pungar, pansar, papper. En gång omtalas radbandsperlor af agat samt en målad Maria-bild (år 1458).

¹ Holländarne drefvo flitigt handel på Danzig.

Om Tyskarne, som voro bosatte i eller besökte de svenske städerna, har jag redan i det föregående talat. De skulle naturligtvis i främsta rummet underhålla förbindelserna med det dåvarande eller forna hemlandet, ifall för öfrigt något val hade funnits.

Om lifligheten och regelbundenheten af förbindelserna mellan Sveriges städer och norra Tysklands lemnas oss ett vittnesbörd i ett bref af år 1424, som Lagerbring aftryckt i den fjerde delen (s. 581) af sin *Svea rikets historia*. En svensk prestman, kanik i Uppsala, som hade begifvit sig till Leipzig för att studera juridik, skref till Sverige med begäran om penningar och bref. Sådana skulle lemnas till köpmannen Johan Skalme i Stockholm, för att vidare befordras till en köpman i Lybeck Kersten Hake; 'ty mellan dem plägar bud gå ungefär

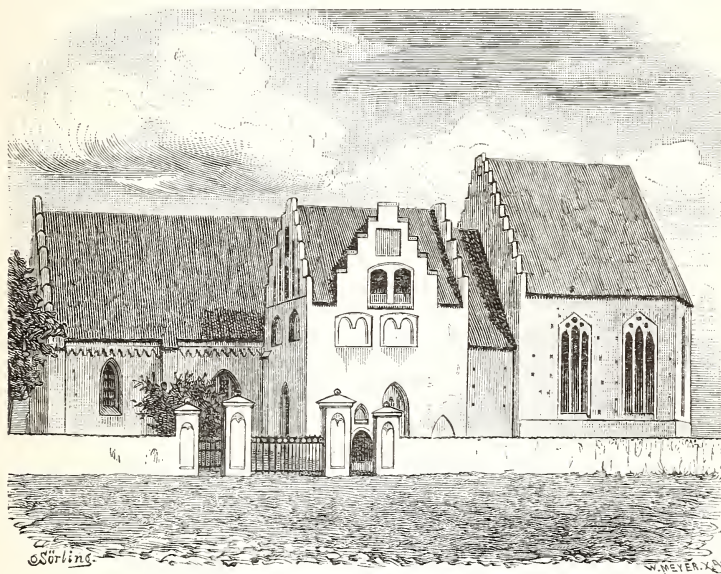

331. Skanör och Falsterbo.

hvar fjortonde dag.' Detta kunde dock icke gälla annat än den tid af året, då segling plägade förekomma. För vinterstormarne hade man mycken respekt.

På en punkt af det nuvarande Sverige rådde under medeltiden en synnerligen liflig verksamhet för handeln, i och vid de två städerna Skanör och Falsterbo, i sammanhang med det ymniga sillfiske, som plägade förekomma i vattnet utanför dem.

Den, som i våre dagar besöker de två städerna, har svårt att föreställa sig, att de en gång varit en hufvudort för handeln i Norden. En enformig landsväg leder öfver Skanörs ljung, hvars lättrorliga sand nu alltmera erhåller stadge genom en i omfattande skala företagen skogsplantering, tilldess man kommer till Skånes yttersta utsprång i sydvest, å hvars yttre sida de två städerna ligga. Att uppsöka dem sjöledes är icke mycket bekvämare. På nordöstra sidan har Hölvikens ungefär 1100 alnar från land ett djup af tre fot, derinnanför varierar djupet mellan en fot och två. Utmed vestkusten ligga framför Skanör en smal och långsträckt ö, framför Falsterbo en långsträckt och smal halfö, båda parallela med kusten. Mellan dem och fastlandet har vattnet ett djup af en half fot, utanför dem af två, tre eller fyra fot. Från sydvestra hörnet sträcker sig Falsterbo ref åt sydsydvest halfannan mil ut i

332. Skanörs kyrka.

hafvet. På södra sidan har vattnet inom ett bälte af goda 500 alnars bredd ett djup af två fot eller föga mera.

Skanör är en liten täck, tyst och stilla stad, efter den brand, som för några år sedan öfvergick staden, försedd med små, snygga korsverkshus. Kyrkan är bygd vid olika tider och bjuder forskaren ett och annat af intresse. På en god landsväg vandrar man derifrån till Falsterbo. Genom en svartmålad grind kommer man in i staden, å hvars gator man får vada i djup sand. Kyrkan, opropotionerligt stor för det nuvarande samhället, ligger i söder om staden, omsluten af vallar, som bildats genom vindarnes inverkan på den af hafvet uppvärkta sanden och som i höjd nästan täfla med kyrkomurarnes, hvilka

Fig. 332. Efter fotografi.

allenast af en smal remsa jord äro skilda från vallen. Allenast en del grafstenar med tyska inskrifter i de båda kyrkorna, de rundade kullar, som omsluta lemningarna af två fästen och de i jorden ofta hittade medeltidsmynten röja, att desse städer fordom betydt något mera.

Som näringsmedel spelade fisk en ganska stor rol under medeltiden, till en del beroende af den romerska kyrkans bud om långvarig återhållsamhet från ätande af kött. De besvärliga förbindelserna gjorde det ock önskligt att få födoämnen, som genom sin behandling, torkning, rökning eller saltning, kunde gömmas för längre tider. Af alla fiskslag, som kunde på sådant sätt användas, ansågs sillen vara det vigtigaste.

Sill fångades redan tidigt inne i den södra delen af Östersjön. På Öland synes sillfisket af gammalt hafva varit ganska betydande, ty, enligt ett trovärdigt vittnesbörd af år 1346 (DS nr 4118), infördes, när kyrkorna på ön grundlades, bestämmelser om den silltionde, som till hvar

333. Falsterbo kyrka.

kyrka skulle gifvas af sockenborne. Öland var under den hedna tiden en ganska betydande ort, denna omständighet och dess läge måste tidigt hafva beredt kristendomen ingång. Också finna vi i de sparsamma kvarlevor och i de äldre teckningar af Ölands kyrkor, som blifvit till vår tid bevarade, tydliga vittnesbörd, att redan 1100-talet här var kyrkobyggandets tid. I den nyss antydda skrifvelsen af år 1346 uppräknas de olika tiondebelopp, som plägade erläggas för hvar sillnät i de olika socknarna. Att döma efter denna förteckning var det endast inbyggarna å den södra delen af ön, som åtminstone i någon nämnvärd grad, sysselsatte sig med sillfiske och vi torde deraf kunna draga den slutsatsen, att sillen gick till vid öns södra hälft. Också öfverlät biskop

Henrik i Linköping år 1279 till Nydala kloster två socknar längst i söder på Öland, Ottenby (sedermera kallad Ås) och Mykleby, på det att munkarne ej längre skulle lida under alltför stor brist på sill, som i väsentlig mon utgjorde deras föda. Det synes emellertid, som om sillen redan vid midten af 1300-talet hade dragit sig mera vesterut,¹ så att icke hela Ölands befolkning kunde vid sin ö få tillräckligt förråd: hertiginnan Ingeborg talar år 1346 om de norre Öländingarnes färder till Bornholm och andre orter för att fanga sill.

Bornholm besöktes under 1300-talet af Tyskar för sillfiskets skull. År 1375 klaga Danzigarne öfver den tionde, som erkebiskopens fogde på ön mot deras gamla friheter utkräfdes af fiskarne. År 1378 fingo Tyskarne i en af öns tre städer upprätta ett gille. År 1379 lågo tretton preussiska skepp vid ön för att fanga sill, år 1392 kommo skepp från Danzig, Elbing och Königsberg. Fisket fortgick här under 1400-talet. På ön bereddes salt, men det befanns så dåligt, att de preussiske städerna förbödo dess införande.²

Äfven omtalas sillfiske idkadt vid sydöstra och södra kusterna af Skåne, i närheten af de der liggande städerna (Sömmershamn, Ystad, Trelleborg), från hvilke man behöfde hemta så lifsmedel som annat, som behöfdes för fiskens bevarande. Visserligen åberopade Tyskarne sin rätt att idka fiskfångst hvar dem behagade utanför Skånes kust, men det synes, som om hansan ej varit belåten med fiske och sill-saltning, som bedrefs annorstädes än vid Skanör och Falsterbo; åtminstone klagades det år 1393 deröfver, att många menniskor saltade sill i Ellenbogen (Malmö), Ystad och Trelleborg.³ Förmodligen fann man det svårare att öfver detta å skilda orter idkade fiske hafva kontroll. Å andra sidan synes man dock stundom hafva hållit på fiskrätten å dessa orter. År 1384 skrefs från Ystad till Danzig med begäran, att dess borgare skulle som vanligt infinna sig om hösten för att fiska. Att denna inbjudning varit dikterad af intresse för Tyskarnes fiske är föga troligt, ty fyra år derefter skrifves ett skarpt bref till Ystad, i hvilket från tysk sida klagas deröfver, att man ej från staden fick utföra salt, tunnor, garn, trä, kol m. m., att prisen för lifsmedel voro i hög grad uppdrifna, att när köp medgafs, de lemnade varorna gemenligen voro af usel beskaffenhet, att Tyskarne beskylldes för våld derföre att de på väg till och från sina bodar gingo öfver mark, som icke var deras, att ny tull afpressades, att köpmannen, när han före affärden erlade sin tullörtug, ej fick af tullskrifvaren qvitto, så vida han ej erlade ytterligare 4 hvita penningar.⁴ Klagomål, ehuru ej detaljerade, fördes vid samma tid öfver behandlingen i Simrishamn.

¹ Från en tidig del af medeltiden omtalas sillfiske under den pommerska kusten, men tillgången der visade sig sedermera helt obetydlig.

² Hirsch, anf. arbete, Styffe, *Skandinavien under unionstiden*.

³ Koppmann, *Hanserecesse* del 4, 135.

⁴ Koppman, *Hanserecesse* del 3, s. 392.

I Ystad var tilloppet af Tyskar så stort, att de bildade ett eget sällskap under ledning af en ålderman.

Sillfisket vid desse delar af den skånska kusten, liksom vid Bornholm och den danska sidan af Öresund, var dock obetydligt mot det, som idkades vid **Skanör och Falsterbo**.

Öresund hade af gammalt stor betydelse för samfärdseln och handeln — och detta var naturligt på grund af dess läge mellan Seland och Skåne, mellan Öster- och Vesterhafven. De isländska sagorna berättar om de många skepp, som kommo dit, de tala om den s. k. Öreflottan, d. v. s. de skepp, som samlades vid Halör (i trakten af Helsingör) från olika trakter, för att man der skulle sinsemellan byta sina varor. Jag har redan talat om Torulf Qvällulfssons opposition mot k. Harald hårfager. Under en färd från Östersjön kom han till Sundet just vid den tid, då Öreflottan skildes åt. Han seglade långsamt efter och upphann vid Hallands kust ett skepp, lastadt med säd, malt och honung, som vid Halör inköpts för den norske konungens räkning. Sedan sillfisket längre i söder hade fått stor betydelse, förlades marknaden dit.

När sillfisket der fick sådan betydelse kan nu ej utrönas. Det går åtminstone tillbaka till 1100-talet. I sjelfva början af det följande århundradet blefvo Lybeckare, som kommit till Skåne för att fiska, tagne till fångar af k. Knut VI. K. Valdemar II deremot gynnade Tyskarnes besök i Skåne. På begäran af predikarebröderna och af kärlek till alle köpmän gaf han Lybeckarne tillstånd att vid Falsterbo hafva ett 'märke till undvikande af fara för seglare', ett märke, hvars uppförande hade kräft mycken både kostnad och möda. Af intresse för den vackra saken medgaf konungen tillstånd att i hans rike taga nödigt trä (DS nr 828). Sannolikt tände man på en för ändamålet uppförd underbyggnad eld, som varskodde seglarne.

Samme Valdemar gaf Lybeckarne för deras uppträdande i Skåne privilegier, som blefvo grundvalen för Tyskarnes öfvermakt vid fiskena. Lybeckarne fingo å marknaderna vid Skanör och Falsterbo sälja så större som mindre varor samt köpa hvad der hölls till försäljning, samt till-sätta en fogde, som hade att döma öfver alla inom dem uppkommande mål, så snart det ej var fråga om dråp och blodslag, ty i sådana fall förbehöll konungen sig domsrätten. Mot erläggande af tull till konungens embetsman fingo Lybeckarne sälja ylle och lärft alnvis. Om konungens embetsman åklagade en Lybeckare, stod det denne öppet att fria sig med ed. Efter den som dog å stället tog arfvinge, om han var närvarande, qvarlåtenskapen; i annat fall förvarades denna af fogden för arfvingarnes räkning. Enhvar som vid sillfisket hade egen bod, skepp, förvaringskärl för fisken, tält eller skjul, fick under marknadstiden föra sina varor tullfritt inåt landet. Våldsamt fångslande var ej tillåtet annat än i nödvärn, på en tjuf fingo händerna bindas på ryggen. Ett anlän-

dande skepp fick fritt urlastas, hvad man köpt fick man ock fritt föra ut. Det nya myntet skulle komma i bruk från siste söndagen i september. Ingen fick uppehålla sig på det lybska området utan tillåtelse af Lybeckarne eller deras fogde. Någon krog fick ej hållas inom detta område, men väl fick öl säljas stopvis. Om Lybeckarne gripit en tjuv, fingo de föra honom bunden inför konungens fogde. Om någon på ljus dag köpt ett djur (häst eller nötkreatur), hvilket sedan befunnits vara stulet, var köparen fri från skuld. Bodarna ärfdes, så vida skatten ordentligt erlades till konungen.

Den ene staden efter den andre erhöll privilegier af liknande beskaffenhet. Det är onödigt att här redogöra för de vexlande bestämmelserna.

De två städerne torde icke hafva varit så synnerligt stora. De orten besökande hade ej sin verksamhet i dem, utan hade hvar stad sig af konungen ett särskildt område anvisadt, kalladt *fit* (på latin *vitta*) eller *sittende*. Gränserna utstakades och märktes med pålar eller kors af trä, som voro försedda med den jordegande stadens vapen. För ett par af dessa fit finnes storleken uppgifven. Preussarnes ökades år 1370 från det två år förut bestämda måttet till en yta af 800 alnars längd och 290 alnars bredd. Den danske staden Århus fick år 1500 ett fit af 100 alnars bredd och 200 alnars längd. Bodarna å båda sidor om Hölviken ansågos tillhöra konungen, hvars fogde uppbar bodgäld och annan konungens rättighet (1410).¹ Konungens fogde hade sin bostad på ett område kalladt Knä, i norr om Skanör; detta område med tillhörande mark uppläts år 1410 åt borgarne i Skanör till fägång under tiden mellan 11 november och 29 juli, d. v. s. under den tid, då främlingarne voro borta.²

Det är naturligt, att medeltidens köpmän och öfriga personer skulle vara angelägna att genom andliga stiftelser söka högre skydd för sina företag. Nu finnas, såsom redan är nämnt, två kyrkor, en i Skanör, en i Falsterbo. I medeltidens handlingar omtalas den danska kyrkan, Rostockarnes kyrkogård, ett kapell på Preussarnes område (en gång kalladt kyrka). År 1399 erbödo sig franciskanerne i Braunsberg att bygga detta kapell. År 1519 uppmanade franciskanergardianen i Danzig två bröder af samme orden att med första lägenhet fara öfver till Falsterbo för att sörja för de sig der uppehållande Danzigarnes själar, i öfverensstämmelse med den inrotade sed, som blifvit andre städer medgifven. Således torde äfven de öfrige städernes köpmän hafva varit beledsagade af franciskanermunkar. Desse behöfde någon bostad och det torde vara denna, som i en handling af år 1352 omtalas som

¹ De inom parentes meddelade årtalen angifva åldern af den handling, i hvilken jag funnit uppgiften. Ofta tillhör dock det meddelade en föregående tid; årtalet angifver då endast stadfästelse- eller omnämnningstiden.

² I DS är vid ordet Kncy onödigtvis satt ett frågetecken. Namnet Knävången finnes ännu kvar. Schlyter tyder 'på Knä' af misstag som 'på knä'.

Minoriterne. Vi torde knappast vara berättigade att, såsom skett, antaga att här funnits ett verkligt franciskanerkloster, ty i sådant fall borde det hafva varit öfverflödigt att skicka franciskaner från de olika städerna. Omständigheter finnas, som göra det för mig sannolikt, att det är den danska kyrkan, som ligger i Skanör, den tyska, äfven kallad den lybska, som ligger i Falsterbo.

Kyrkor och kyrkogårdar samt gator (t. ex. Travegatan) äfvensom naturföreteelser omtalas i gränsbestämmelserna för flere af de till städerna utlemnade fit. Uppgifterna om de senare antyda, att mycket ändrat sig i landtungans utscende, i följd af naturkrafternas inverkan.

Uppgifterna om läge och gränsmärken äro så sporadiska, att det, åtminstone med de källor, som stå mig till buds, är omöjligt att ens försöka skizzera en karta öfver de längs vestra och södra stranden fördelade fiten. Så mycket omöjligare är det, som i gränsbeskrifningen ej sällan begagnas lokalnamn, som nu, att döma efter stadskarta och litteraturen, försvunnit. Så t. ex. omtalas 'skölden, der säckabodarna stå', ett område, som stod till konungens förfogande, åtminstone i äldre tid. Äfven omtalas ett vattendrag Ettebäcken, till och med ett berg, Gruncberg. Kampens fit låg temligen långt åt norr och gick intill de konungen tillhörande bodarna vid Hölviken. En påle utmärkte den punkt, i hvilken konungens jord samt Kampens och Staverens område möttes. I gränslinien fanns ock ett kors upprest vid Rostockarnes kyrkogård. Lybeckarnes fit, som torde hafva varit mycket ansenligt, ty Lybeckarne spelade här hufvudrolen, sträckte sig år 1352 från korset invid den danska kyrkan till korset, som stod mellan Skanör och Falsterbo, samt å andra sidan till den tyska kyrkogården. Vattnet, som rinner från den danska kyrkan till gumbodarna — hvad med dem menas, vet jag icke — bildade gräns mellan den danske rätten och den tyske. Rostockarnes fit gick från den tyska kyrkan och Rostockarnes kyrkogård vid ändan af Travegatan kring grafven mellan deras fit samt Kampens och Bremens ända till Wismars fit, der gränskorsen stodo, derifrån åt nordost längs Ettebäcken tillbaka till Rostockarnes kyrkogård och den nämnda gatans ända. Bäckens skilde den danske och den tyske rätten. Preussarnes fit låg utmed Lybeckarnes, hvilka senare togo sig före att flytta gränskorset 26 fot in på det preussiska området. Detta låg, enligt k. Albrechts förläningsbref af år 1368 invid Falsterbo hus, mellan det lybska området och de danska bodarna. Harderwijks fit synes hafva legat mellan Lunds och Trelleborgs; åtminstone deltog borgare från desse två städer i utstakningen af gränsen.

Hvart fit tillhörde en stad eller ett *consortium* af städer, så t. ex. gafs det preussiska fitet åt städerna Kulm, Thorn, Elbing, Königsberg, Danzig och Braunsberg, ehuru det senare, i följd af liknöjdhet hos de öfrige städerna, kom att öfvergå uteslutande i Danzigarnes våld. Af-

sigten med fitet var att bereda en plats, inom hvilken hvar stads köpmän kunde ostördt låta förrätta det arbete, som behöfdes för sillberedningen och der de uppförde bodar för sin köpenskap. Inom fitet hade de ock utskänkningsrätt, mer eller mindre begränsad. Ingen hade rätt att slå sig ned på ett fit utan lof af staden, som var dess egare, i detta fall representerad af fogden och inbyggarne.

Tidigt gafs nämligen åt enskilde städer rätt att utse en fogde, som skulle hålla tillsyn öfver sine medborgare och som fick öfver dem domsrätt, i de flesta fall likväl med undantag för svårare förbrytelser, som hörde under konungens dom. Den preussiske fogden valdes en tid för tre år, senare för sex. I gemensamma angelägenheter sammanträdde fogdarne för att öfverlägga och meddelade i vissa fall besluten åt hemstäderna med begäran om deras stadfästade. De suto äfven till doms. Sammanträden höllos på den tyske kyrkogården i Falsterbo. Den lybske fogden presiderade och suto de öfrige fogdarne på en gång för alla bestämde platser. Stralsunds fogde hade t. ex. den andre stolen från presidenten, Preussarne den tredje. Antalet af fit och derföre äfven af fogdar var mycket stort. Jag har sett omtalade fogdar för Lybeck, Hamburg, Stralsund, Preussen eller Danzig, Wismar, Rostock, Harderwijk, Elbing, Hertogenbosch, Staveren, Zieriesee, Briel, Amsterdam, Kampen, Greifswald, Anklam. Vanligen sändes som fogde en rådman. Lybeckarne underlätto detta en tid, men å de öfrige städernes vägnar klagades år 1399, emedan de förnämligare fogdarne ej ville till ordförande hafva en man af lägre rang. I handlingarna omtalas äfven strandfogdar, som hade uppdrag af lägre art. Den danske konungen hade naturligtvis en egen fogde.

Köpmännen från de olika städerna fingo ej infinna sig före den hel. Jakobs dag d. v. s. den 25 juli, och fingo icke stanna qvar efter den hel. Martins dag, den 11 november, hvilken dag i allmänhet utmärkte slutet för segelfärderna under året. De kommo med tunnor, tillverkade i hemstäderna, med andra varor, med handverkare af olika slag. Som vattnet nära stranden var ytterst grundt, fingo skeppen (kuggar och skutor) ankra långt ut. Varorna lastades i pråmar och lichterskepp, hvilka senare voro mindre; åtminstone betalades för dem mindre afgift. Men ej ens pråmar och båtar kunde bekvämligen nå stranden, hvadan man körde ut till dem med vagnar, i hvilka varorna m. m. lastades. För importerade varor skulle tull erläggas. Köpmannen var skyldig att då han på 'Skänctiden' reste till de skånska marknaderna vara fullt beväpnad, men de danska myndigheterna medgäfvoo icke, att man på land bar vapen, hvarken uppenbart eller, hvilket ansågs värre, i hemlighet. »Bär någon mordvapen om natt eller dag, heter det i en dansk förordning för fiskena och hamnarne, och varder han dermed förvunnen, då skall man stinga genom hans hand med samma vapen.» Så nog: var man med sina föreskrifter, att i k. Eriks och dr. Margaretas

Malmöstadge uppgifves, huru stor käpp man fick begagna: den fick gå från foten upp till armhålan.

Tyskarne klagade mycket öfver utpressningar af de danska myndigheterna och tillfällen till sådana erbödo sig otaliga gånger, icke minst i anledning af medeltidens förkärlek för pedantiska bestämmelser. Så införsel- som utförseltull erlades; från den senare voro dock fritagna dels sådana varor, som osålda åter utskeppades, dels allt, som var på stället inköpt. Tull erlades för såväl fartyg som varor. För rätten att handla i land måste afgift erläggas till den danska kronan, andra afgifter erlades till den egne staden. I början synes den danske fogden hafva hållit köpmännen tillhanda vagnar med 'vagnkarlar', lossningspråmar o. d. med pråmkarlar, sjökarlar eller skutmän, och afgift för deras begagnande uppbars. Småningom medgafs det dock köpmännen att hålla sig egne pråmar och vagnar, dock, såsom nyss sades, mot erläggande af en viss afgift. Hamnbevakning utöfvades af *exactores*, som synas hafva kallats sillkräfvare. Särskilda privilegier, märkligt nog gifna af konungarne, medgäfvo att lossa äfven å helgdagar¹ (t. ex. för Rostock 1315) — de anländande voro tydligen ifrige att med det första komma i ordning med sina varor —, att bära vapen intill dess man kommit till det hus, i hvilket man skulle vistas, att uppskjuta med erläggande af utförseltullen intill dess lastvagnen kom ned till vattnet, att behålla sina varor okränkta, äfven om vagnen stjelpte eller körsvennen kört vilse, om pråmen sjunkit. Vagnarne drogos af två eller fyra hästar (1326, 1352, 1365). De skulle, enligt dr. Margaretas och k. Eriks förordning för Skanör och Falsterbo, kunna föra ett fullt lass, hvilket i Malmöstadgan närmare bestämmes som 30 valar.

Åt skutorna, som samlades för sillfångsten, anvisades platser så, att hvar stads skutor kommo i närheten af stadens fit, men skutor kommo äfven från Tyskland och Danmark, hvilkas skeppare ej hade tillgång på något fit. Rörande fisket gjordes hvarjehanda bestämmelser, t. ex. rörande nätmaskornas storlek (1386). Fiskarne fingo ej bära vapen. Till förekommande af stridigheter skulle tyska och danska fiskeskutor vara skilda: de tyske fiskarne fingo ej ligga bland fiskarne från Mön, Låland, Falsterbo och Skelsör, ej heller vid Knä, der fiskarne från Köge, Helsingborg och andre danske orter hade sin plats. Man fick ej ro ut till fiskeskutorna för att köpa, utan skulle all försäljning försiggå i land, man fick ej ombord eller på stranden salta mera än en half läst sill. Det var förbudet för fiskarne att gifva sig ut annat än för att sätta ut och upptaga garnen. Vid utfärden skulle fiskaren taga med sig ett märke från tullnären, så att han kunde bevisa sin rättsliga tillvara, i fall han blef väderdrifven till annan ort.

När sillen var uppköpt, skulle den saltas, hvadan tillförseln af salt var af största vigt. Bäst ansågs det lüneburgska vara, hvarföre ock

¹ Man fick deremot ej lossa nattetid.

k. Hans år 1509 förböd användandet af annat salt; förbudet måste dock redan samma år upphävas. Närmast i godhet sattes saltet från Kolberg, sämst ansågs Bajsaltet vara. De från städerna medförde tunnbindarne fingo ej å stället tillverka eller ens reparera tunnor, på det icke tunnbindarembetena i hemstäderna skulle blifva lidande,¹ men väl slå igen tunnorna och banda dem. Tunnorna skulle vara af samma storlek — den rostockska tunnans togs till mönster — och skulle man genom märke på tunnans kunna se, icke blott hvilken stads borgare stodo för henne i ansvar, utan äfven hvilken grad af godhet sillen hade. Fiskarne fingo ej af 'läggekonan' stjelpas ned i tunnorna, utan fisk skulle nedläggas efter fisk, saltningen skulle göras med största omsorg, och skulle sillen vara lika god i midten af tunnans som i hennes ändar (1375). Den sill, som från Skåne införts till städerna, fick ej från dem utskeppas utan att hafva granskats (1497).

Om betydelsen af sillfisket utanför Skanör och Falsterbo kunna vi sluta derifrån, att deri deltog, enligt uppgift från början af 1500-talet, 37,500 karlar, fördelade på 7,515 skutor. Hvilket hvimmel af menniskor, hvilka ytor måste ej hafva upptagits af de till torkning upphängda garnen. Fisket pågick från vid pass midten af augusti (som begynnelsedag angifves den 10, 15, 24) och afslutades vid den hel. Dionysii tid (den 9 oktober). Det var fiskarne förbudet att segla bort före denna dag.

Den lybske kronisten Herman Kroner uppgifver, att sillen upphörde att gå till vid den skånska kusten år 1425 samt att den vid denna tid drog sig öfver till Nordsjön, hvilket lade grunden till de vesterländske köpmännens rikedom. Samtida uppgifter vederlägga dock på det bestämdaste detta påstående. Sillfisket var stundom dåligt, t. ex. 1411, 1412, 1416, 1425, och detta fall är ock förutsedt i flere privilegiebref, men äfven efter 1425 fortgick det och var ofta mycket ymnigt, t. ex. år 1432 samt åren 1482—1495. Under vissa af dessa år var fångsten så betydlig, att man, emedan tunnor och salt ej funnos i tillräcklig myckenhet, måste kasta ut en stor del af den fångade sillen i hafvet.

Konungens fogde köpte upp sill, en del efter köpmanspris, men en icke ringa del genom s. k. konungsköp; hvar fiskare, han månne vara sin egen eller stå i annan mans tjänst, skulle i konungsköp sälja till konungens fogdar tre valar för ungefär hälften af det gällande priset. Men städerna unnade icke konungen någon alltför stor förtjenst och de voro mäktige nog att i detta afseende uppträda med förbud: konungens fogde, heter det år 1376, *får* ej salta mera än en dag.

Det var dock ej endast fiskare, som strömmade till Skanör och Falsterbo, under höstfisket, utan ock, såsom nyss nämndes, hand-

² Den tunnbindaregesäll, som dristade göra tunnor i Skåne, blef ej i hemmet upptagen i embetet (1478).

verkare och deras vederlikar — särskildt förekommo tygförsäljare, s. k. vantsnider, i så stort antal, att man funnit det nödigt att afsätta en särskild plats för deras bodar — och köpmän. Utom hanseaterne, som hade områden sig anvisade, kommo Engelsmän, Skottar m. fl. Marknaden vid Skanör och Falsterbo voro länge Nordens förnämste omsättningsort, dit varor fördes från alla väderstreck och regeringen, som af fisket och marknaderna drog en betydande vinst, gjorde allt för att uppmuntra besöken och omsättningen. Handeln var ej inskränkt till landbacken, utan kunde ett skepp, som kom från Neva med ryska varor, lägga sig jämnsides med ett annat, som kom från Vesterhafvet, och man handlade från bord till bord. I den ofvan omtalade Malmöstadgen föreskrifves, att vid handel från bord till bord skulle halfva tullen gäldas i förväg. Om antalet af dem, som kommo hit för köpens-kaps skuld, kan jag ej gifva någon antydning.

Köpmännen stannade ej på denna marknad, utan många drogo sig inåt landet med sina varor. I k. Valdemar segrarens privilegier medgifves rätt för dem vid Skanör eller Falsterbo, som hade egen bod m. m., att utan erläggande af ny tull föra sina varor inåt landet. År 1371 omtalas som afgift för hvar vagn, som för sådant ändamål gick inåt landet, en örtug. Särskildt underhöllos lifliga förbindelser med Malmö, hvars magistrat dock sökte på köpmännens bekostnad göra vinst. Malmömarknadens slut bestämdes år 1381 till den 9 oktober, men magistraten medgaf mot viss afgift dess förlängning till den 11 november. Enligt k. Eriks Malmöstadge voro gästerne tvungne att handla med stadens borgare med undantag för tiden mellan 15 augusti och 29 september.

Regeringen fordrade, att alla köp skulle uppgöras i skånska penningar. Så mycket fördelaktigare blef detta för kronan som omkring 1 oktober nytt mynt sattes i omlopp, hvarefter alle, som hade kvar af det gamla myntet, måste med förlust vexla sig till nytt. Detta bruk var under medeltiden så vanligt, att det icke kunde falla någon in att protestera mot dess tillämpande å de skånska marknaderna.

Den tafva, som här var att skåda under något mera än tre månader hvar år, måste hafva varit i yttersta grad brokig och liflig: ett hvimmel utan like, ett köpsläende i stort och i smått, blandning af tungomål, utländske och danske fiskare, utländske och danske köpslagare — den s. k. bondmarknaden hölls på Stralsundarnes fit¹ — varor af mångfaldig art, från de allra dyrbaraste, till dem, som tillfredsställde de mest oundgängliga behof. Der så mycket arbete var representeradt, der måste man ock hafva känt behof af förströelser, hvilka alltför ofta ingalunda voro af ädlaste art: de många krogarna bjödo på öl, vin och mjöd, och begäret till sinnliga njutningar tillfredsställdes af de hitkommande qvinnorna af dåligt rykte. Der så många intressen och så många samhällen, hvart omgärdadt genom medeltidens lokala sjelfständighetsbegär, voro

¹ Hästmarknaden, å hvilken hästar, boskap och hö såldes, hölls utanför städerna.

representerade, der måste ock lidelserna ganska ofta komma till utbrott. Några våldsamer, de gröfsta, finnas omtalade i tidens handlingar. År 1335 var det Kampens borgare, som voro mest orolige. De bröto sig in hos konungens fogde, de hade i stor myckenhet, med fanor i spetsen, ryckt in i Falsterbo, uppbränt konungens gods, fångslat hans män, plundrat och misshandlat, de hade 500 man starkt med fulla vapen och med sitt baner marscherat till Malmö och der hade de halshuggit en odömd man. Kampens köpmän sökte dock skylla ifrån sig på Danskar och Tyskar. År 1354 omtalas, att Lybeckare hade anfallit konungens fogde på det invid Falsterbo liggande Munkaholm, dödat honom på ett särskildt grymt sätt, röfvat hans vapen och kastat in hans lik i ett hus, som uppbrändes. År 1383 klagas öfver fiskarnes våldsamerheter. Om de ständiga rifningarna man och man emellan tiga naturligtvis urkunderna.

Då man hade hunnit in i november lastades fartygen å nytt och seglade bort ett efter annat. Larmet på stranden tystnade, bodarna stängdes och anförtroddes åt de kongl. slottsfogdarnes vård, alle främlingar voro vid den hel. Martins tid försvunne, utom en och annan fogde, som för att bättre bevaka de sinas intressen, hade köpt sig fastighet i någon af de två städerna och stannade på den skånska stranden till nästa års sammanlopp. Åbyggnaderna på fiten,¹ en och annan grafsten i kyrkan, en och annan messa voro de enda yttre vittnesbörderna om det rikt pulserande lif, som hade föregått den stora stillheten. Städerna, som i tre månader voro Nordens folkrikaste, och i nio månader voro helt oanseelige, äro onekligen en ganska egen företeelse.¹

Då hansestäderna under fejden med k. Valdemar atterdag hade pålagt en pundtull, var uppbörden af denne här förenad med hvarjehanda svårigheter, hvilket framgår af det gång efter annan ändrade uppbörds-sättet. Först bestämdes i allmänhet, att fogdarne skulle uppbära tullen samt att å qvittenserna skulle anbringas aftryck af två alldeles lika signet, som användes det ena i Skanör, det andra i Falsterbo. För att kontroll skulle blifva möjlig förböds allt saltande af sill å andre orter i Skåne. Sedermera (år 1363) bestämdes, att Lybeck och Wismar skulle sända en rådman och en stadsskrifvare till Skanör, Stralsundarne en rådman och en stadsskrifvare till Falsterbo. Ginge det för sig i vänskap och frid, skulle hvardera rådmannen med sin skrifvare stanna i hvardera staden, i motsatt fall skulle båda rådmännen och ene skrifvaren vara i Skanör, den andre skrifvaren i Falsterbo. Men desse utsände uppburo tullen blott för de vendiske städernas räkning, i

¹ Fisket och marknaderna vid Skanör och Falsterbo hafva, eget nog, ännu icke gjorts till föremål för någon monografi. Om dem jfr Sartorius, *Geschichte des hanseatischen Bundes*; Sartorius-Lappenberg, *Urkundliche Geschichte der deutschen Hanse*; Allen, *De tre nordiske Rigers Historie*; Hirsch, *Danzigs Handels- und Gewerbegeschichte*; Schäfer, *Die Hansestädte und König Waldemar von Dänemark*; utgifna urkundsamlingar.

främsta rummet af besökande, som icke hade något fit; af hanseaterne sjelfve uppbars tullen af de olika städernes fogdar. De preussiske och nederländske städerna uppmanades att också sända uppborrdskommis-sarier för deras skuld, som saknade fit. Detta befanns dock alltför omständligt, hvadan år 1369 bestämdes, att fogdarne skulle uppbära tullen af de sine och att personer, dertill utsedde af fogdarne, skulle uppbära honom af dem, som ej hade eget fit eller ej voro upptagne på någon annans. År 1371 voro föreskrifterna ändrade. Hvar fogde skulle väl uppbära tullen af sine stadsborgare och af dem, som hade fått tillstånd att uppehålla sig på fitet, men af Engelsmän, Flämingar, Brabantare m. fl., som icke voro hanseater och icke voro upptagne på något fit, skulle tullen uppbäras i Skanör af fogdarne för Wismar och Kampen, i Falsterbo af Lybeckarnes och Preussarnes fogdar, i Malmö af en person, som utsetts af två valmän från Lybeck och Rostock.¹

Sjöfarten på sydvestra Skåne, fisket och handeln derstädes bedrefvos systematiskt af Lybeckarne. Dess köpmän hade redan tidigt, under inflytande af det för medeltiden karakteristiska associationsbegäret, slutit sig samman till en förening. Ur denna trädde sedermera en grupp af köpmän, som egnade sig åt handeln på Bergen och icke tilläto andre att deltaga i denne handel — de s. k. Bergenfararne. Så stor var den skånska handelns betydelse för Lybeck, att återstoden af det ursprungliga sällskapet efter den nämnda skilsmessan antog namnet af Skånefarare.² Andra specialgrupper uppstodo, t. ex. Stockholmsfararne, men de stodo alla i närmaste samband med Skånefararne och deltog i den skånske handeln.³

I Lybecks Mariakyrka finnes ännu Skånefararnes rikt sirade bänk, uppsatt der år 1506, enligt en å densamma anbragt inskrift.

Såsom redan i det föregående blifvit framhållet, omtalas i våra medeltidsurkunder **köpmän, köpsvenner, drängar, gäster och liggare.**

Köpmannen kunde naturligtvis icke förrätta alla sina göromål sjelf, utan behöfde, lika väl som handverkaren, biträde af andre; köpsvennen svarar här mot gesällen och måste helt visst liksom denne gå igenom läroår. Så mycket mera var medeltidens köpman i behof af biträden, som han bedref sitt yrke på ett helt annat sätt än nutidens köpmän göra det. I likhet med dem behöfde han biträden för den rent yttre behandlingen af affären, personer, som kunde bära bördor, gå ärenden o. s. v. I olikhet med dem behöfde han visserligen mindre kontorsbiträde, ty medeltiden hade icke den vidlyftiga handelskorrespondens, som nutiden utvecklat. Men deremot hade köpmannen då behof af att

¹ Mantels, *Beiträge zur Lübisoh-hansischen Geschichte* s. 238. Koppman, *Hanse-recesse* del 2.

² Äfven i andre hansestäder funnos Skånefararesällskap, t. ex. i Stettin år 1454.

³ Grautoff, *Historische Schriften* del 2, s. 347 f.

sjelf taga verksammare del i de rent praktiska göromålen. Under det man nu genom korrespondens gör upp om frakter och ej behöfver tänka på mera än att sörja derfor, att varorna aflemnas på rätt ställe, för vidare befordran, under det man nu, sedan man mottagit underrättelse om deras lyckliga framkomst, afbidar på vederbörlig tid den vexel, som presenterad å rätt ställe gifver betalningen, fick medeltidens köpman vanligen sjelf följa med sina varor, de må hafva varit lastade på hans eget skepp eller på en annans, sjelf sälja dem, sjelf å försäljningsorten uppbära penningar, sjelf, om han så ville, der göra inköp, sjelf vända hem med penningar eller andra varor — när jag här begagnar uttrycket sjelf innefattar jag derunder möjligheten att sända en betrodd man i sitt ställe; i det ena eller andra fallet hade varorna emellertid en person till ledsagare, som, så länge varorna togo hans tid i anspråk, ej kunde egna sig åt annat. Reste köpmannen sjelf måste någon annan förestå hans affär i hemstaden. Sände han en annan, måste han lika fullt hafva ett biträde på sitt kontor. Vål må vi säga, att medeltidens köpmän icke hade kontor blott i staden der de bodde, utan rent af i alle städer, på hvilke de drefvo aktiv handel.

Köpsvennerne voro naturligtvis af olika slag, de hade högre eller lägre syfte. Somlige gingo sin bana lugnt och långsamt fram. Andre, söner af köpmän eller deras arfvingar, gingo i skola hos män, som hade anseende för särskild erfarenhet och för större verksamhet.¹ Somlige kunde duga för det ordinarie arbetet hemma, andre voro deremot värde förtroendet att å en annan ort vaka öfver sin principals intressen. Ju mera affärsverksamheten utvecklade sig, ju mera chefen behöfde hafva en öfverblick af det hela, desto oftare sände han i sitt ställe biträden.

I förhållande till sin chef kallades dessa biträden köpsvenner; drängar torde de ej hafva kallats annat än i mindre städer eller i mindre affärer. Såsom främlingar i staden de besökte kallades de i denne gäster. Oftast uppehöll de sig väl ej å den främmande orten längre tid än hvad försäljningen af de medförda varorna och möjligen inköp af nya kräfde, åtminstone ej längre än den tid, som seglationen varade d. v. s. från islossning till isläggning med denna beledsagande mörker och storm. Det kunde dock hända, att gästen stannade qvar öfver vintern eller för längre tid. Då kallades han liggare, reste icke längre med varorna, utan mottog dem, som tillsändes honom, antagligen oftast beledsagade af något mindre långt hunnet biträde.

Liggaren eller i allmänhet köpsvennen kunde få en något bättre ställning än den i allt beroende, om än betrodde tjenarens, genom s. k. *vederläggning*. Hans husbonde kunde i viss mon upptaga honom till bolagsman, i det hvar för sig i gemensam affär insatte en summa penningar och derefter delade vinsten i förhållande till insatsernas storlek.

¹ För Sverige kan jag väl i detta afseende icke anföra exempel, men för norra Tysklands städer finnas många.

Insatsernas storlek varierade naturligtvis i det oändliga, men som det här var fråga om jämförelsevis betydande summor, hvilka den tiden normerades efter mark, sades köpsvennen hafva jämte sitt eget sin vederläggning till 40 mark, till 20 mark eller mindre.

Om en köpman på detta sätt ingick ett bolag med en underordnad, låg det mycket nära till hands att till ett kraftigare bedrifvande af affärerna, ingå bolag med andre köpmän af ungefär lika affärsstyrka. Under sådant förhållande kunde äfven om en stannade hemma, de öfrige delegarne begifva sig åt olika håll för att idka handel. En bolagsman kunde bosätta sig i en främmande stad och derifrån underhålla regelbunden förbindelse med bolagets hufvudort eller ock kunde man i bolaget upptaga en borgare i en främmande stad, hvilket onekligen hade sin fördel med sig, ty borgaren i ett samhälle hade ofantligt mycket lättare att få hjälp af lagen och myndigheterna än främlingen. I fullt vidsträckt skala kunde dock icke det sist nämnda sättet användas, ty deremot reste sig lätt politiska eller åtminstone handelspolitiska betänkligheter; hansan ville icke medgifva ingående af bolag med köpmän i städer, som icke hörde till förbundet. En medlem hade naturligtvis hufvudledningen inom ett sådant bolag, förde hufvudboken, redovisade för de andre och sörjde för den riktiga fördelningen af vinsten eller förlusten. I ett sådant bolag — liksom i den nyss omtalade vederläggningen med en underordnad — kunde den ene sätta in blott kapital, den andre jämte detta sitt arbete, men detta *plus* i tillskott synes ej alltid hafva beredt en förhöjning af andelen i vinsten. Alle bolagsmännen voro för öfrigt icke alltid köpmän: andlige män och furstar kunde gå in som medlemmar i bolaget, hvilket i Tyskland kallades *selschap*, *cumpanie*, *societas*, *maskopei* (försvenskadt matschapi). En medlem i ett bolag kunde vid sidan drifva affärer för egen räkning, man kunde vara medlem af flere bolag.¹

Jag har redan omtalat, att det äldsta svenska borgerliga sigill, som blifvit till vår tid bevaradt, visar inom inskriften ett bomärke. Äfven den borgare, som var så förnäm, att han i sitt sigill förde en sköld med vapenbild, måste hafva ett märke af den beskaffenhet, att det beqvämt kunde anbringas på hans tillhörigheter och på de varor han egde. I bref, som om varors afsändande underrätta mottagaren, finnes derföre ock det å dem satta märket afbildadt; fraktbref med märke, ställda till k. Gustaf I, förvaras i Riksarkivet. På varorna sattes dock icke alltid afsändarens märke. Om han sände samtidigt varor till olika personer, kunde det vara beqvämt för dem, om ett särskildt märke var användt för hvar och en af dem. Vid tillförmandet af dylika märken förfor man mer eller mindre godtyckligt och miss-

¹ Rörande detta ämne jfr Schmidt, *Handelsgesellschaft in den deutschen Stadtrechtsquellen des Mittelalters* (1883).

förstånd kunde derigenom lätt uppstå. Från Sverige känner jag ej något exempel härpå, men sådana torde icke hafva fattats. I Tyskland hände det en gång (år 1441) att en köpman från Köln under vistelse i Danzig sålde en skeppslast vax och öl till två köpmän i Münster och sände varorna öfver Lybeck. Der blefvo emellertid de för den ene afsedda tunnorna tagna i beslag, emedan det å dem befintliga märket befans vara detsamma, som användes af en lybsk borgare, och dennes fordringsegare synas hafva betraktat de ankomna varorna som god pris. Reklamationer gjordes naturligtvis, och afsändaren upplyste, att som han ej kände den ene köparens märke, hade han på de för honom afsedda varorna satt den ifrågavarande lybske borgarens, emedan det var honom bekant, att köpmannen i Münster plägade gästa hos denne under sina besök i Lybeck.

Ehuru för hvarje stad tillförseln utifrån var af vigt, och ehuru särskildt i ett land som Sverige, hvars handel i en helt ringa grad var aktiv, det var en verklig nödvändighet att få besök af främmande köpmän med deras varor, visade man äfven hos oss 'gästerne' rätt mycken ogenhet.

K. Magni stadslag medgifver, att gäster få komma med första lägenhet på våren för att köpslå. Ett par handskrifter tillägga, att de skulle gifva sig af senast Vårfrudagen, som är närmast Mikaelsmessan — härmed måste menas jungfru Marias födelsedag, 8 september —; om de dröjde längre skulle de betala i böter 40 mark, till fördelning mellan konungen och staden, så vida han ej kommer till staden efter denne dag eller fogden och rådet finna vädret vara sådant, att han ej kan fara. Man var så angelägen att i stort som smått gynna stadens egne inbyggare, att man temligen omildt behandlade främlingarne. Att de icke fingo bo hur de ville, utan måste ackordera in sig hos några borgare, har jag redan omtalat, men denna förordning berodde derpå, att man behöfde ställa främlingarne under en viss kontroll. Helt visst hafva de genom sitt uppträdande gjort en sådan ganska behöflig. Två gäster fingo icke ingå köp sins emellan. De skulle sälja sina varor till stadens borgare; dock var det Stockholmarne medgifvet (köpnålbalken kap. 21) att i andre svenske städer köpslå med dervarande gäster och de andre städernes borgare åtnjöto samma förmon i Stockholm. Städerna i fråga uppräknas helt lösligt 'Vesterås, Uppsala eller hvilken stad det är', men det antydes, att de städer menas, som Stockholmarne plägade besöka vid marknadstider. En sådan eftergift för en del smärre städer var så mycket billigare, som de aldrig kommo hemma eller ute i direkt beröring med utlandets köpmän. Jag har i det föregående anfört exempel derpå, att borgare från en inne i landet liggande stad (Jönköping) fingo i ett par sjöstäder handla med alldeles samma befogenhet som deras egne inbyggare. Gästen fick icke sälja annat än i stort: kläde, lärft o. d. i hela stycken eller hundraden, ej i stufvar eller

alnvis, specerier i hela dussin, salt i hela läster,¹ — om någon bröt häremot, miste han det han sålt och fick dessutom betala 40 mark i böter. När gästen ville köpa smör, koppar, jern, humle, talg, själtran, skinn m. m., skulle han köpa i halfva skeppund eller hela dekker, säd skulle han köpa lästvis;² köpte han i mindre kvantiteter, miste han varan och fick böta 40 mark. Om han för att lifnära sig, önskade köpa smör, fick han af stadens borgare köpa ett pund eller två, men om han för att bereda sig för en längre vistelse, gjorde flere sådana inköp och började stöta ned sitt smör i en tunna, miste han alltsamman och fick böta. Det hände, att gästen sökte kringgå lagen. Han kunde lemna sina varor åt någon borgare för att säljas i mindre kvantiteter hemligen eller uppenbarligen i dennes gatbod, eller han kunde lemna en borgare penningar, för att denne skulle, med eller utan arfvode, göra uppköp för gästens räkning. Sådant beteende var belagdt med böter, och fick borgaren, som lemnade sig åt sådant, betala mycket drygt. Köpte gästen af någon annan än en borgare, fick han böta. Begaf han sig in åt landet, för att köpa, sälja eller inkräfva fordringar, miste han hvad han köpt, sålt eller inkräft och måste dessutom betala böter.

För att trösta sig under dessa vedervärdigheter, som antagligen voro desamma öfverallt, och för att genom sammanhållning skydda sig mot godtyckligt behandlingssätt utöfver hvad lagen föreskref, bildade de i Stockholm liggande tyske köpsvennerne en förening, under præsidium af en ålderman.³

Det var för öfrigt icke allenast främlingarne, som voro utsatte för ett sådant förmyndareskap. Man kan svårligen få ett bättre exempel på medeltidens begär att reglementera i de allra minsta detaljer än stadslagens föreskrift rörande de handelsrättigheter, som tillkommo stadens egne köpsvenner.⁴ De 'bymans svenner', som hafva sitt eget och sin vederläggning till 40 mark, må köpa och sälja som andre bymän efter gammal stadge. De bymans svenner, som hafva sitt eget och sin vederläggning till 20 mark, må köpa hudar, bock- och getskinn, råa eller torra, styckevis eller halfva dekker, ej hela, gråskinn (ekorrskinn) och mårdskinn styckevis och i halfva timmer, men ej i hela; samma lag gäller för talg, smör och fläsk. De köpsvenner som utöfver sitt eget icke hafva sin vederläggning uppgående till 20 mark, få icke ens styckevis köpa hudar, bock- eller getskinn, men deremot få de styckevis köpa mårdskinn, gråskinn, lekattskinn m. m. samt i hela timmer har-, katt-, lam- och killingskinn; smör, talg o. d. få de köpa i hela eller halfva mark, men aldrig lispundvis. Att öfverträda

¹ Gutarne fingo sälja salt skeppundvis.

² Gutarne fingo köpa tre pund i sänder.

³ Denne ålderman omtalas i Olai Petri tänkebok.

⁴ Köpmålabalken kap. 14.

denna förordning kostade böter, till lika fördelning mellan målseganden, konungen och staden, — utom varans förlust; mäktade någon ej erlägga böterna, fick han arbeta för konungen och staden, hvilke för sådant ändamål till målseganden utbetalte hans andel.

Mindre ofta torde en köpman haft tillfälle att befrakta ett eget skepp, utan gemenligen måste man skeppa sina varor i andras skepp, vare sig man dervid uppträdde ensam eller tillsammans med andra lejde hela skeppet. Skepparen synes haft fullmakt att göra upp dylika aftal, vid hvilka, enligt Visby stadslag, fästepenning skulle erläggas. I Visby skulle två rådmän öfvervara aftalet om ett skepps förhyrande.

Befraktaren var naturligtvis skyldig att bekosta varornas nedförande till skeppets tilläggsplats. Der vidtog besättningens ansvar. Den skulle, mot afgift af varornas egare, föra dem ombord, 'draga eller hissa dem' medels en blockinrättning eller kran.¹ Sjömännen skulle för sådant ändamål fästa tåget om varan; om derefter tåg, block eller hakar brusto, tillkom det skepparen att hålla egaren skadeslös, hvaremot besättningen fick ersätta skadan, om de låtit tåget slinta eller fäst hakarne illa. Taxan för hisspenningarne gifver prof på de olika penningesorter, med hvilka man under medeltiden rörde sig.

För hvar läst tunga varor	2 örtugar.
» hvar tire tyg	} ----- 1/8 mark.
» hvart centner salt	
» hvar läst själtran	4 örtug.
» packe på två tygstycken	3 engelska halfpenningar.
» » » tre »	2 engelska penningar.

För upphissningen ur fartyget vid ankomsten erlades samma belopp

Den s. k. Visby sjörätt har andra föreskrifter. Besättningen var skyldig att under resan kasta säden man hade ombord, för att han skulle hålla sig frisk; för hvar läst råg eller hvete, som på sådant sätt behandlades, skulle den hafva en grot. Samma belopp erlades för urlastningen af en läst säd, 200 vågenskott, 100 knarrholt, ett fat aska, en läst sill, en läst beck eller tjära. För sådana varor som urlastades med tillhjälp af ett block erlades

för ett fat lin	2 grot,	för en tärning tyg	1 grot,
» » halft fat lin	1 »	» ett stycke vin	2 »
» en packe tyg	2 »	» en pipa vin	1 »

Då fartyget kom in i hamnen, skulle det lägga till vid brobänken. Skepp, som lågo vid denne och endast hade barlast,ingo draga sig undan för att bereda utrymme. Om ankomsten skulle fogden under rättas, som hade att komma med två vittnen, för att säga, hvilken del af lasten han var hogad att köpa, och skulle den delen ligga för hans räkning i tre dagar. Ombord eller å skeppsbron fick ingen försäljning ske; från det förra förbudet voro dock undantagna korn, kalk, sill, själ-

¹ Kranar funnos åtminstone i utlandet.

tran, koppar, fatadt jern och bonderåg, således varor som med svenska skutor fördes in till staden.¹

Transporten från bron inåt staden tillkom dragarembetet, som dock hade någon konkurrens med åkarne. I dragareskråt, från slutet af hr Sten Sture d. ä:s tid, är det föreskrifvet, att åkarne icke få taga någon befattning med transporterande af jernet, som vid Kornhamn lastades ur uppstädernes skepp, såvida dragarne icke anmodade dem derom eller dragarne dröjde med att hörsamma kallelsen. En afdelning af dragarne hade uteslutande rätt till bärande af koppar och salt. Dragaretaxan, för så vidt hon finnes intagen i skråt, har följande lydelse:

en läst bajsalt omkring jerntorget	3 öre,
» » » vestan mur intill vattenbrinken i söder om skomakaregatan	10 örtug,
» » » östan mur till Skultes gränd, som förut kallades Olof svartes gränd	3 öre,
» » » till stortorget eller köpmangatan	6 »
ett fat vin på 7 eller 8 åmar kring jerntorget	6 »
» » » » 7 eller 8 åmar till stortorget och fiskestranden	1 mark,
» » » » 7 eller 8 åmar till slottet	12 öre,
» » öl från Emden kring jerntorget	5 örtug,
» » » » » till stortorget	2 öre,
» » » » » till slottet	$\frac{1}{2}$ mark.

Med anledning af tullen skulle alla varor utifrån föras till jerntorget, hvarest vägen och klädeshuset lågo. Ehuru tunga varor, som sändes från Vesterås och andre städer ofvan och utom Stockholm skulle före afsändandet vägas, måste de vid ankomsten till Stockholm föras till stadsvägen, för att der å nytt vägas. Gäster, heter det i k. Magni stadslag, skola föra kläde, lärft, kryddor, allehanda specier, tvål, kopparrök och annat, som kan bäras till och från, in i klädeshuset för att inskrifvas.

I tyske städer hade köpmännen vanligen icke öppna bodar, utan förvarade sina varor i källare eller andra dem tillhöriga magasinslokaler eller å de under offentlig kontroll stående upplagsplatserna. I Sverige synes man deremot hafva fördragit bodhandeln. Det säges uttryckligen i k. Magni stadslag, att salt och andra tunga varor skola säljas i uppenbara gatubodar, ej i källare eller bakbodas. Detta torde dock gälla de varor, som af stadens borgare inköpts från gästerne, ty desse torde hafva varit skyldige att sälja i klädeshuset, emedan det annars ej finnas något skäl, hvarföre de i detta skulle — jfr köpmålabalken kap. 33 — erlægga huslega. Allt vin deremot skulle transporteras till stadens källare, der det mot lega förvarades, till dess det blef såldt. Vin, mjöd och andra drycker skulle profvas af fogde och råd och efter resultatet af profvet fastställde desse priset; var impor-

¹ I detta stadgande, liksom på flere andra ställen i k. Magni stadslag afses tydligen i främsta rummet Stockholm och de varor, som i skutor fördes dit från Mälarestäderna, Åland o. s. v.

tören ej nöjd med detta, fick han ej sälja. Ur faten tappades det sålda vinet i svenska tunnor, för att sedan af stadens borgare säljas stopvis eller i andra mått. Var ett fat öppnadt, fick det ej åter slås igen, utan skulle varan löpa, till dess allt var slut. På det svenska fastlandet betalades, såsom nyss nämndes, huslega till stadskällaren. I Visby stadslag (II. 41) talas deremot om stadskällarens 'fjerdedel', som i vissa fall kunde lösas med ett öre för hvarje åm.

Handel skedde således i skutorna för de nyss s. 679 uppräknade varorna, i klädeshuset och stadskällaren samt i uppenbara bodar, men dessutom fingo vissa varor säljas på torget. Med ej ovanlig otydlighet heter det i stadslagen, att på torget fick man sälja lefvande och död (d. v. s. saltad, rökt eller torkad) fisk, boskap samt annan köpenskap, som till staden föres.' Sammanhanget (jfr köpmålabalken kap. 15) synes dock gifva vid handen, att här afses de varor som infördes till staden (i första hand Stockholm) från landsbygden och köpstäderna å denna, ty det tillägges, att Helsingar och andra dylika, som komma från köpstäderna, få sälja i uppenbara bodar, om de så vilja.

Sjelfva köpdet var betungadt med hvarjehanda omständligheter. Enligt germansk sed, säger Pauli,¹ bekräftades i äldsta tid ett köp genom det s. k. *litkop*, *wikop* eller *winkop*: säljare och köpare jämte deras vittnen drucko på köpet. På landet utanför Lybeck omtalas *winkop* ännu år 1434 i anledning af ett jordköp. Dessförinnan hade i städerna en annan form för köpets stadfästade upptagits: man gaf en penning, som kallades fredsskilling eller Gudspenning.

I Skånelagen omtalas lybköp vid försäljning af jord (IV. 3), men en handskrift synes förutsätta, att lidköp förekom vid allt öfverlåtande i handel.²

I Bjärkörätten omtalas såväl lidköpet som Gudspenningen eller fästepenningen. Der heter (kap. 6): 'hvilken som köper något af en annan och gifver derpå Gudspenningar' — — 'Nu kan någon köpa och gifver derpå fästepenning till den som sålde. Nu vedersäger ingendera det köpet å den dagen eller å den följande före solnedgången. Om sedan säljaren vedersäger, gifve han åter dubbelt (nämligen dubbla fästepenningen) och gällde lidköpet. Om köparen vedersäger, har han förgjort så mycket som han gaf säljaren och gällde likväl lidköpet.'³ I k. Magni stadslag omtalas icke lidköpet; der omnämnas

¹ *Lübeckische Zustände im Mittelalter* afd. 3, s. 17. *Lit* betyder, enligt Pauli, stark dryck.

² Jfr I. 134, anm. 23.

³ Schlyter (liksom äldre forskare) sätter i motsats till hvarandra Gudspenningen och fästepenningen: den förre gafs till någon andlig stiftelse, den senare fick säljaren. Denna skilnad existerar dock icke. Parallellismen hos de två ofvan anförda ställena gör det nödigt att anse, att antingen vid vissa köp gafs Gudspenning, vid andra fästepenning — hvilket är mindre sannolikt — eller ock äro de två penningarne identiska. I vår medeltids urkunder har jag ingen enda gång funnit ett ställe, som antyder någon skilnad med *denarius dei* och *fridskillingen*. Afgörande äro för öfrigt sådana uttryck som 'köper man gooz af

såsom bekräftelse för afslutadt köp endast två vittnen, uppslag (handslag) eller fästepenning.

Men redan detta var besvärligt nog, att man vid ingående af ett viktigt köp nödvändigt skulle hafva två vittnen med sig, nämligen, enligt k. Magni stadslag, vid köp af hofvad eller klöfvad boskap, guld, silfver, skuret kläde 'eller hvad det är dylikt' — ett mycket upplysande tillägg. Men der tillägges (köpmålabalken kap. 1), att det är handslaget eller fästepenningen, som afgör saken; vittnen voro ej tillräckliga för att hindra återgången af en sak. I landslagen omtalas vän och vittne som behöfliga vid köp af hofvad och klöfvad boskap, skaftade vapen, skuret kläde, arbetadt guld eller silfver, läst och med dörr försest hus. Handslag eller fästepenning omtalas icke i detta sammanhang, utan endast som städja åt tjenstfolk.

Det var en fördel att handla af en köpman, hvars namn och bostad man kände, ty till honom kunde man alltid gå tillbaka, när man hade något i handeln att beklaga sig öfver. Värre var det när man inköpt något på torget och, glad öfver sitt nya förvärf, var på hemvägen. Om man då mötte en, som påstod det köpta tillhöra sig, behöfde man visserligen ej genast lemna ifrån sig hvad man köpt, men sedan den klagande med tvänne vittnen styrkt sin eganderätt och köparen med två bymän intygat, att det som tvisten gällde, verkligen blifvit af honom inköpt på torget, blef köparen visserligen 'urtjufva' d. v. s. fritagen från misstanken om stöld, men han måste utan lösen afstå det köpta.

Köpmanen förde bok öfver inkomster och utgifter. Professor Mantels i Lybeck har år 1866 offentliggjort några utdrag ur en anteckningsbok, som tillhört lybske köpmanen Henrik Dunkelgod och går från 1479 till 1517; hon synes innehålla hans mest enskilda anteckningar. Boken är i litet folioformat och har 234 pappersblad, som bokens egare själf paginerat. Bandet är af brunt läder med knäppen. På frampermens yttersida ses ett i rött och svart utfördt **F**, hvilket antyder att Dunkelgod före denna lagt upp fem andra böcker, till hvilka han ock ur den ifrågavarande boken gång efter annan hänvisar.

Den första anteckningen lyder sålunda: '*Anno domini* 1479 vid ljusmessan (2 februari) börjades denna bok i den helga Trefaldighets namn, Amen'. På fjortonde bladet finnas från år 1481 anteckningar om utgifter för hans lärlings Peter Kegebens uppfostran samt om det första vederläggningsförskottet för dennes resa till Stockholm. Der-efter heter det (på tyska): 'item denna vederläggning står i min svarta bok på bladet 7.' Vidare har han år 1482 antecknat den 24 augusti: 'då sände mig Peter Kegeben med Hans Dinxstede ett fat osmund, som

annen - - oc gifver ther a Gudzpenning oc dricker lidköp' (Haderslevs stadsrätt 1292) — 'fanger en then anden een gutzpennyng upa noghet leyemaall elder nogher köpp' (i öfversättningen af k. Erik glippings stadsrätt för Ribe som har *denarius sancti spiritus*). Hirsch uppfattar Gudzpenningen som afgift till mäklaren.

gaf en behållning af 6 mark 12 skilling. Item detta skrifs in i svarta boken.' Mannen synes varit godsinn, ty då han antecknar sina affärer med en annan person, anmärker han: 'skall jag lida skada på ölet, så har jag ju dock vinst på det öfriga som jag förskotterat, såsom anteckningarna i boken väl visa.' Med en köpman i Stockholm, Tyle Busman, stod han i förbindelse och fick från honom lax. I det i boken införda testamentet, som han skref år 1479, då han skulle anträda en pilgrimsfärd till sankt Jakob i Spanien, tänker han på det kor, som höll på att byggas till den hel. Annas ära i Stockholm samt på Tyle Busman och hans hustru och på Hans Degeners i Stockholm barn, 'emedan jag med orätt njutit deras faders gods, så att de må få det igen'. I ett senare utkast heter det: 'Hans Degeners barn i Stockholm i Svartbrödraklostret 16 mark, efter det jag njutit deras faders gods, som jag icke hade gjort mycket för', och i ett ännu senare: 'det plågar mitt samvete, att jag väl ännu är skyldig Hans Degener 16 mark.' Vittnesbörd om hans förbindelser med Sverige lemnas dessutom af hans anteckning rörande brudgumskläderna, i hvilken han säger, att 38 fällar svenskt och helsingst och gångverk voro kvar hos skraddaren. De kortfattade anteckningarna låta oss blicka in i hvarjehanda detaljer af det dagliga lifvet, såsom när det heter: 'item gaf jag Tyle den rhenske gyllen utanför Holsteinporten [den ännu kvarstående väldiga porten i närheten af Lybecks bangård], då de lybske rådsherrarne kommo åter från Münster'. Om sitt hus antecknar han år 1499: 'huset är nu Guds och mitt och mina vänners.'

Om man i denna köpmansbok saknar mycket, som förekommer i nutidens, efter ett genomfördt system anlagda, finner man till gengäld i henne ej så litet, som nu ej hittas i räkenskapsböckerna och som i nutidens ögon är det icke minst intressanta. Dessa små biografiska notiser har professor Mantels sammanställt i sin nyss anförda uppsats¹ och det har derigenom lyckats honom att gifva en skizz af mannens lefnad från det han blef borgare i sin stad.

Äfven medeltidens föga systematiska räkenskapsböcker egde vitsord inför domstolen. För egaren fingo de ökad vikt derigenom, att personer, som fått sin betalning, i dem skrefvo sitt qvitto, andra i dem införde skuldförbindelser.

Jag har redan i det föregående anmärkt, att man under medeltiden om icke riktigt räknade till handverkarne, dock med dem sammanställde yrkesidkare, hvilka vi numera obetingadt räkna till köpmännen. Grunden till denna i våra ögon egendomliga sammanställning ligger deri, att de, som icke kunde räknas till de store köpmännen och icke upptogos i deras förening eller föreningar, måste

¹ *Aus dem Memorial- oder Geheimbuche des Lübecker Krämers Heinrich Dunkelgod.*

sluta sig sins emellan samman i små förbund och till inskränkt verksamhet, liksom handverkarne.

Till embetenas verld räknades t. ex. **hökarne**. Något arbete hade de visserligen genom att bereda fisken, som spelade en så stor rol, under ett tidevarf, då köttätande icke sällan var förbudet, men deras främsta uppgift var dock att sälja matvaror. Som exempel på den aktning, som den skånska sillen åtnjöt, må ur det lybska högareskrät anföras, att man skulle sälja den goda skånska och den goda flamländska sillen i 'den skånska raden' på torget; sådan sill förvarades i tunnor, som voro märkta med en dubbel cirkel. Den skånska och flamländska vraksillen och annan sill, från Mön o. s. v. skulle stå bakom, så att ingen deraf blef lurad. Det lybska högareskrät är af år 1507.

Krämarne (*institores*) drefvo handel med kryddor och hvarjchanda varor, såsom siden och andra fina tygsorter, knifvar, radband. De hade privilegium att sälja i små qvantiteter, hvilket gick utan obchag, så snart det var fråga om importerade varor, men då de befattade sig med försäljning af sådant, som kunde lända till men för den inhemska industrien eller stå i strid med andras privilegierade rättigheter, inträdde ett alldeles motsatt förhållande: då fingo de ej sälja annat än i stort. Krämarne voro, såsom stadgarne i Lybeck visa, ofta antastade af andre yrkesidkare. På grund af klagan från mjödtillverkarne (*Honigseimer*) bestämdes, att krämarne ej fingo köpa mera honung eller bereda mera mjöd än de behöfde för sitt kramverk, de skulle ej bereda honungen till försäljning. På grund af ljustöparnes klagomål förböds det krämarne att sälja ättika eller senap i små mått. På hattmakarnes yrkande förböds det dem att sälja hattar i mindre än halfva dussin, såvida de icke voro från Flandern, ty sådane fingo de sälja styckevis. På radbandsmakarnes begäran förböds det dem att sälja radband af bernsten. Till förmon för svärdfjäarne bestämdes det, att krämarne ej fingo sälja svärd annat än i minst halfva dussin o. s. v.¹ Äfven med wantsniderne (se nedan) i Skåne kommo krämarne i kollision. Krämarne fingo ej göra byxor och hattar af nytt kläde till försäljning (1377). Wantsniderne fingo deremot ej sälja blekt lärft, ty detta tillkom krämarne (1379).

Till småhandlarne få vi dessutom räkna **sillmånglare**, som i Stockholm synas hafva motsvarat hökarne, samt **wantsnider**, på latin *pannicide*. De senare hade rätt att sälja kläde alnvis; de fingo sitt namn af rätten att skära klädestyckena.

Den stora handeln på och från Sverige låg, såsom framhållits, i hansans händer. Men bemödanden saknades ej alldeles att få en förändring i detta förhållande, som visserligen kunde betrygga såväl till-

¹ En krämare i Linköping omtalas år 1305, en *institor* i Uppsala år 1328.

försel som afsättning, men derjämte band handeln i Sverige och lade det i hansans händer att bestämma prisen, hvilka den felande konkurrensen måste göra temligen höga. Regenter, som voro statskloke, sökte framkalla konkurrensen. Utländska folk ville gerna komma i besittning af en del af de förmoner, som hansan erhållit och på intet villkor ville släppa. Men mycket gjordes likväl icke i denna riktning.

Att de förste svenske regenter, som intresserade sig för handeln, genom rika privilegier lockade till sig de hanseatiske köpmännen var ganska naturligt. På annat sätt hade man svårigen fått en ordnad handel till stånd utan ytterlig tidsutdrägt. Men sedan Sverige blifvit vandt vid en lifligare handel, borde inhemska krafter hafva tagit denne om hand. Att så ej skedde kan likväl billigtvis icke väcka någon förvåning. I Sveriges städer utgjorde just Tyskarne en betydlig del af det förmögnare borgerskapet. De voro naturligtvis icke hogade att leda handeln in på nye vägar och de hade ett alltför stort inflytande för att de verkliga svenske köpmännen skulle kunna uträtta något på egen hand. Den kommersiele trälldomen under hansan medförde stora politiska vådor för Sverige: ville man icke gå in på hansans fordringar, fick man undvara hennes köpmäns varor — dermed gick man miste om nästan alla varor, åtminstone sådana, om hvilka det lönade sig att tala.

Jag har redan framhållit den stora kontrasten mellan den slutande hedna tidens oförvägenhet i fråga om sjöfärder och vår medeltids brist på företagsamhet i detta afseende. Äfven Gotlänningarne, som af gammalt drifvit en så betydande handel, fingo gifva efter för Lybecks och andre tyske städers tvångsätgärder. Sverige hade visserligen en hamn vid Vesterhafvet, Lödöse, och intyg finnas derom, att denne stad, ehuru liggande långt in från hafvet, flitigt besöktes af främmande skepp. Men handeln öfver Lödöse var dock alltid ringa i jämförelse med hansans handel på den vida längre östra kusten af vårt land.

K. Magnus Eriksson synes hafva velat frigöra sitt land från beroendet af hansan och vägrade att stadfästa hennes privilegier. Men han förmådde icke hålla ut med sin sträfvan i detta afseende. Det tidtals spända förhållandet till Danmark, gjorde det för honom alltför viktigt att kunna påräkna hansans biträde. Det var dessutom omöjligt att på allvar bryta med hansan, såvida man icke på förhand hade beredt för de tyske städernes import en fullt säker ersättning, ty annars uppstod brist på nödvändighetsvaror, som måste importeras, och de dyra prisen framkallade genast ett grundligt missnöje i landet. Ynglingasagan låter Svenskarne offra en konung för att få bättre årsväxt. Medeltidens Svenskar voro icke sene att på regeringen skjuta skulden för all dyr tid, vare sig denna framkallades genom missväxt eller örlig, som måste föras, derest rikets sjelfständighet skulle bevaras.

Dr. Margareta visade väl icke städerna någon öfverdrifven vänlighet, men man kan ej bevisa, att hon genom att främja Nordbornes

eller främmande konkurrerande nationers handel på Norden sökt begränsa hanseaternes inflytande i afseende på handeln.

K. Erik från Pommern deremot tog i denna fråga ett steg framåt, hvartill han hade en direkt anledning i det spända förhållande mellan honom och hansan, som allt emellanåt uppstod under den långvariga holsteinska fejden. Han vidtog mot det tyska sillfisket vid Skåne mått och steg, som voro hanseaterne mycket oangenäma, så mycket mera, som han uppenbart gynnade Holländarne. Dessas skepp öfverfölls också af Tyskarne, som togo bort segel, tågverk och ankaren, hvarigenom skeppen gjordes redlösa. Vid ett annat tillfälle, år 1426, gaf k. Erik det svenska riksrådet lof att sända fem eller sex skepp till Flandern efter salt och vin, hvilket förutsätter närmare förbindelser mellan konungen och de sydholländske städerna, hvilka icke hörde till hansan. Särskilda omständigheter bidrogo att rikta Holländarnes uppmärksamhet mot Östersjölanden. Genom ansenliga öfversvämningar framkallades i deras land missväxt och hungersnöd, hvadan de skickade flere skepp till Östersjön för att inköpa säd. Många af dem uppfångades af hansestädernes folk under åren 1436 och 1437. Det senare af dessa år utfärdade erkebiskopen i Uppsala, förmodligen hela rådet, ett privilegium för Holländarne, i synnerhet Amsterdam, på handel i Sverige.

När k. Eriks olyckstid var kommen, voro, enligt den lybske krönikeskrifvaren Detmar, Holländarne ifrige att hjälpa honom. Som konungen den tiden genom sina sjöröfverier icke var mycket angenäm för köpmännen, måste Holländarnes vänskap för honom hafva berott på ett tidigare närmande till honom, på deras tillit till honom, att han ville och kunde hjälpa dem mot hansan, med hvilken de den tiden lågo i öppet krig. Var k. Erik hansans ovän, var det naturligt, att k. Kristofer skulle söka hennes vänskap, men han fann sig sedermera föranlåten att öppna sitt rikets hamnar för både Nederländare och Engelmän. Äfven k. Kristiern I, som i allmänhet visade hansan synnerlig eftergifvenhet, måste gifva Holländarne privilegier, närmast för deras handel på Norge, men ett af dessa privilegier, af år 1458, gäller för alla de tre nordiska rikena.

Äfven Engelmännen blefvo mot medeltidens slut ytterst angelagne att få del i handeln på Norden. Deras konung gaf år 1391 sine undersåtar, som för handels skull vistades i Lescone — uppenbarligen Skåne, d. v. s. Skanör och Falsterbo — rätt att välja sig en älderman. Samme rätt beviljade k. Henrik IV åren 1404 och 1408, k. Henrik VI år 1428 Engelmän, som vistades i Sverige o. s. v. Att man emellertid i Norden nöjde sig med att taga mot hvad främlingarne förde dit, att man icke sökte genom aktiv handel hålla de nya förbindelserna vid makt, framgår bland annat deraf, att k. Henrik VI af England år 1431, då ett engelskt fartyg hade blifvit belagdt med qvarstad i Danmark,

icke kunde utöfva några repressalier, alldenstund inge den danske konungens undersåtar besökte England i handelsärenden. Men Engelmännen, liksom Nederländerne, voro i främsta rummet intresserade för handeln på Norge. Sveriges obetydliga kust vid Vesterhafvet afstängde det från den växande vesterhandeln.¹

Det var riksföreståndarne omöjligt, i följd af förhållandet till Danmark, att göra ett slut på det tyska öfverväldet, ehuru visserligen under den äldre hr Stens tid en större lifaktighet hade uppkommit i den svenske handeln. Jag har redan i det föregående omtalat, huruledes de styrande herrarne klagade deröfver, att visse rikare köpmän började draga under sig all handel, till förfång för de öfrige — något, som var en styggelse för medeltidens uppfattning, hvilken ville genom lag tvinga alla att hålla sig jämsides, så att ingen skulle gå under i kampen att vinna betryggad tillvara, — samt huruledes man qväfde denna början till ett nytt skede genom att återknyta lifliga förbindelser med hansans städer. Så långt gick man i Sverige i afvoghets mot konkurrens till hansan, att i den förening, som år 1513 slöts mellan k. Kristiern II å Danmarks vägnar och några ombud från det svenska rådet, insatte konungen följande ganska märkliga paragraf: 'och skola alle vesterländske städer och inbyggare hafva härefter fri seglats, obehindradt af Sveriges rikets råd och inbyggare och alla andra på deras vägnar, som de af arilds tid hafva haft'.

K. Kristiern II var ytterst angelägen om att frigöra sina riken från hansans öfvervalde. Han förmådde holländske köpmän att nedsetta sig i Köpenhamn², hvilken stad han ville, med tillbakaträngande af Lybeck, göra till en hufvudort för handeln i Norden. Sin förkärlek för köpmannaståndet visade konungen äfven under sin vistelse i Stockholm, der han bodde hos borgaren Gorius Holst. Icke en månad hade förflutit efter blodbadet i denne stad, då konungen kallade dit fyra de mest betydande köpmännen i Köpenhamn och Malmö för öfverläggningar med Stockholms borgmästare och råd. Den 4 december 1520 kom man öfverens om att bilda ett stort nordiskt handelskompani, som skulle hafva faktorier i Köpenhamn, Stockholm, i Finland nära den ryska gränsen och i Nederland. På hvar ort skulle finnas en faktor, som ledde försäljning och inköp. Hvert tredje år skulle räkenskaperna afslutas och vinsten fördelas på delegarne i förhållande till deras insatser. Man skulle sörja för, att kompaniet finge så många medlemmar som möjligt. Lybeck skulle således aldeles utstängas, hvilket, derest det hela hade kunnat förverkligas, hade blifvit för denne stad så mycket betänkligare, som, efter Novgorods förfall, hele den ryske handeln skulle komma att gå Lybeck förbi. Kompaniets svenske medlemmar underhandlade i januari följande år

¹ Jfr Sartorius, *Geschichte des hanseatischen Bundes*, del 2. 1, s. 280, 282, 296.

² Han ville äfven förmå huset Fugger att upprätta ett faktori i Köpenhamn.

med ombud från de svenske städerna. I Danmark föreskref konungen att årligen skulle hållas hvad vi kunna kalla en handelsriksdag: ombud för alle städer skulle mötas i Köpenhamn för att öfverlägga om sådana ärenden, som kunde främja handeln och städernes bästa i allmänhet. Sommaren 1521 begärde Lybeck rätt att handla på Sverige och ville veta, huru deras fiske vid och handel i Skåne skulle ställas. Drottningen, som under konungens frånvara i Nederland förde regeringen, svarade, att Lybeckarne skulle hafva samma fri- och rättigheter, som de nederländske städerna och andre städer, som stå under kejsaren.

Under sådana förhållanden var det klart, att när Sverige reste sig mot den omilde k. Kristiern, skulle det ingå förbund med Lybeck. I denne stad hade den flyktige Gustaf Eriksson blifvit välvilligt mottagen. Lybeckarne bistodo ock med flotta och penningar, men som deras hjälp var outhärlig, förstodo de att förvärfva sig store förmoner, större, säger k. Gustaf sjelf, än de hade fått af någon tidigare svensk konung. Dessutom skulle de hafva penningeersättning för sina utgifter till Sveriges bästa, och de voro ej sene att göra räkningen anseelig. Det var icke konungens mening att låta det gamla beroendet fortfara. Han inledde underhandlingar med Nederland och i traktater af åren 1525 och 1527 tillerkändes städerna i Holland, Zeeland, Vestfrisland och Brabant rätt att mot erläggande af vanliga tullar och afgifter — utom för salt, hvars import blef tullfri år 1526 — segla med sin köpenskap in i rikets strömmar och hamnar, i synnerhet Stockholm, Kalmar, Söderköping, Åbo och Nya Lödöse. Som det en del af året var förbundet med fara att segla till Sverige, skulle de nederländske skepparne alltid mot måttlig aflöning få styrman och ledsagare. Vågade de sig icke ut för sjörfvare, var konungen villig att konvojera dem genom svenska skärgården.

Med det lifligaste intresse omfattade konungen detta medel till Sveriges frigörelse från Lybecks sjelfviska politik. De många skrivelser han i detta ärende utfärdade vittna derom. Han kunde dessutom för dessa bemödanden räkna på hjälp af de fosterländske stormän, som alltsedan århundradets början hade arbetat för upphjelpandet af Sveriges industri och handel, för skapandet af ett ekonomiskt oberoende. Biskop Brask uttalade sig ock för den holländske handeln, under det riksråden i Vestergötland, der hr Ture Jönssons mening betydde ganska mycket, fruktade för obehag, ifall brytningen med Lybeck gjordes alltför tvär. År 1526 skrifer konungen till landskap och städer, att några holländska skepp lyckligen hade kommit till Stockholm med kläde, vin och salt, hvadan priset skulle komma att sjunka på den sist nämnda varan, hvars knapphet och dyrhet hade framkallat så stort knot. Borgare från andre städer skulle i Stockholm få, efter fogdens anvisning, handla direkte med Holländarne.

Konungen utfärdade ock bref till landsorten att skicka sådana varor till Stockholm, som lämpligen kunde säljas åt Holländarne. I början af år 1527 bebådar konungen, att holländska skepp skola komma med första öppna vatten, och uppmanar att i tid samla i förråd sådana varor, som kunna vara för Holländarne angenäma och derföre kunde med fördel till dem afyttras. Biskop Brask, derom anmodad, sänder enahanda uppmaning till Östgötastäderna. Sjelf befraktade konungen skepp till Holland.

Så ändas i detta afseende medeltiden med vackra löften för framtiden.

Utförselsvaror.

Jag har i det föregående omtalat de svenska varor, som skickades eller hemtades till Danzig, enligt handlingar, som ännu förvaras i stadens arkiv — jern, pelsverk, fisk, smör, ost, talg och hästar. Denna förteckning, icke tillkommen på något systematiskt sätt, innehåller dock stora luckor. Fullständigare äro de listor på svenska varor, lämpande sig för export till Holland, som k. Gustaf och biskop Brask sände omkring i landet. I dem finna vi omtalade koppar och jern, hudar och pelsverk, säd, feta varor, timmer och diverse andra skogsprodukter. Vi skola nu i korthet egna dessa varor vår uppmärksamhet.

METALLER.

Åtminstone för den koppar, som kom från Sveriges tidigast kända koppargrufva, det på grund deraf s. k. Kopparberget, var Stockholm utskeppningsorten. Den utsmälta metallen måste från grufvan transporterats en besvärlig landväg — man märker ännu i dag, under mycket förbättrade förhållanden, huru bergslagskärrorna göra djupa inskärningar i Vestmanlands landsvägar — till någon Mälarehamn, hvarifrån han fördes i skutor till Stockholm. Det synes, som om metallen dit skickades utan direkt inpackning, som om denna besörjdes der, ty i stadens dragareskrå omtalas särskildt koppardragarne, de ende, som trots namnet, hade att taga befattning inom staden med forsling af salt. Skråt omtalar vidare, att kopparen skulle slås i forslingsomslag, som kallades mesar; i hvar sådan skulle finnas fyra skeppund. Att koppargrufvan vid Falun var betydande och för kronan inbringande, kunna vi förstå af de gång efter annan till fordringsägare lemnade anvisningarna på större eller mindre del af kronans vinst. Det oakadt synes den svenske kopparen icke hafva förekommit på marknaden i Danzig, ty den koppar, som omtalas i stadens handlingar, var hemtad från Ungarn. Bland varor, som voro lämpliga att skickas till Nederland, omtalar emellertid k. Gustaf koppar.

Det svenska jernet var under medeltiden vida mera känt än Sveriges koppar och synes hafva redan då varit en eftersökt vara. I Danzig förekom jern från norra Tyskland, uppenbarligen vunnit ur

s. k. *raseneisenstein*, och från Spanien, men det svenska jernet spelade dock hufvudrolen. *Osemund* blef i utlandet en *terminus technicus* för jern.

Det var dock icke endast osmundsjern, som skeppades ut från Sverige. Det fanns äfven ett annat jern, som kallades loppojern och ansågs vara bättre. Dessutom utskeppades äfven stångjern. När stångjernsmidet i Sverige börjades, kan jag icke uppgifva, men Hirsch uppgifver, att stångjern redan under medeltiden utskeppades, väl utan att lemna några bevis för sin uppgift, hvilken det oaktadt torde få anses som riktig. K. Gustaf uppräknar bland lämpliga exportartiklar helt enkelt jern. Biskop Brask lemnar köpmännen i sitt stift noggrannare uppgifter¹, ty han omtalar 'jern och helst loppojern eller jerntenar'. Det senare ordet torde få anses beteckna stångjern. Att loppojernet ansågs bättre än osmundsjernet framgår af en svensk handling af år 1516², i hvilken en konglig fogde med afseende på ett under hans uppsigt ställdt bergverk, säger sig kunna på orten få hvad han behöfver utom jern, hvadan han anhåller, att få sig tillskickadt loppojern: 'osmundsjern tjenar icke väl att smälta med, om loppejern kan fås'. Till de två jernslagen återkommer jag i nästa kapitel. I Forssells upplysningar rörande den svenska utförseln till utländske orter under vissa af åren 1546—1569 omtalas icke loppojern, men väl osmundsjern och stångjern.

Att den s. k. Kalmartråden icke, såsom uppgifvits, var någon jerntråd, har redan blifvit omtaladt.

Det var förbudet att från Sverige utföra silfver, då allt, som vanns ur grufvorna, behöfdes för de inhemska myntverken. Undantagsvis meddelades dock tillåtelse att föra ut denne metall. Begäret att exportera silfver torde hafva framkallats af alldeles särskilda omständigheter, som icke äro angifna. Denne metall kan derföre icke räknas till de ordinarie exportartiklarna.

KALKSTEN OCH KALK.

Den gotländske kalkstenens användbarhet hade tidigt upptäckts på ön. Under den period, den hedna, då vi icke kunna antaga att man i allmänhet uppförde byggnader af sten, hade man funnit kalkhällarnas lämplighet för monumentala ändamål genom den lätthet, med hvilken de bearbetades. De gotländske bildstenarne bevisa detta. De äro icke, såsom de vanlige svenske runstenarne, mer eller mindre otympliga block med oregelbundna konturer, utan de äro temligen tunna, fullt regelbundet begränsade och försedda med ornament eller bilder, som i början egde karaktären af konturteckningar med i stenen insänkta linier, men sedermera fingo bilder, som gjordes upphöjda derigenom, att man sänkte den mellan dem förekommande botten-

¹ Konungens förteckning finnes tryckt i Granlund, *K. Gustaf I:s registratur*, del 4, s. 30, biskopens i samma arbete och del, s. 405.

² Kröningssvärd, *Diplomatarium Dalecarlicum*, del 1, nr 229.

ytan. Ryktet om Gotlandsstenens förträfflighet spridde sig vidt omkring, ehuru exporten icke synes hafva drifvits i någon stor skala; annars hade en stens härkomst från Gotland icke i hvar särskildt fall behöft, såsom en märklighet, framhållas. En runsten å Sveriges fastland uppgifves i inskriften vara från Gotland. Enahanda uppgift förekommer å en medeltidsgrafsten, som hittats i Norge. Bland exportartiklar från Sverige till Danzig omtalas dels *gotländische Schlosssteine*, dels kalk, hvilken senare vara i Preussen var så eftersökt, att andre städer ofta utbådo sig tillåtelse att inköpa honom i Danzig, dit han kom direkte från produktionsorten. Tillåtelsen gällde antagligen rätten att köpa kalken direkte från importörerna. I Danzig såldes gotländskt kalk icke i minut. På Bornholm finnes en märklig dopfunt af Gotlandssten, efter inskriftens vittnesbörd arbetad på Gotland. 'Gullander stein' och deraf beredd kalk förekomma i många af Wagriens kyrkor (i Lybecks stift).¹

Kalksten utskleppades antagligen icke endast från Gotland. Åren 1550 och 1551 utfördes kalksten från Öland, och det är icke tänkbart, att man först efter medeltidens slut skulle hafva upptäckt den öländske kalkstenens lämplighet som exportartikel. 'Anstrack, säger Forssell, är också en i Kalmar förekommande exportartikel, som hemtades från Öland, som mättes i alnar och som, efter hvad namnet antyder, är något slags sträcksten, huggen till byggnadsbruk'. Jag vågar icke antaga namnförklaringen. Anstrack, om ordet så skrives, är uppenbarligen hvad man i utlandet kallade *astragus*, i Danmark *astrag*, på nutidens tyska *Estrich*; namnformen *astragus* är en förvrängning af *ostracus*, jfr det grekiska *ostrakon*. Ordet användas för att beteckna stengläggning i allmänhet, men särskildt ett stengolf. Arent Berntsen säger i sin år 1650 utgifna bok *Danmarkis oc Norgis Fructbar Herlighed*, att golfvet i Kristianstads kyrka är 'belagt med et slags smaa udi mönster gjorde Astrag'.

Kalk kunde naturligtvis vinnas i Sverige allestädes der siluriska lager förekomma, och dem torde man hafva upptäckt, så snart den genom kyrkans upprättande i vårt land uppblomstrande byggnadskonsten framkallat ett uppletande af lämpligt byggnadsmaterial och goda bindmedel mellan stenarne. Till Stockholm infördes mycket kalk från Åland. Huruvida dess kalk äfven fördes till utländske orter, är mig obekant.

SKOGPRODUKTER.

Till utförsel vesterut rekommenderar k. Gustaf icke blott sågbräder, ekebräder, furubräder och bottenbräder, utan äfven 'master, de största, längsta och tjockaste man kan finna'. Biskop Brask ger

¹ Haupt, *Die Vizelinskirchen* (1884).

äfvén i detta fall noggrannare bestämmelser: masterna borde vara 16 eller 17 famnar långa och 22 tvärhänder tjocka. Han talar också om bottenbräder af fur eller ek samt 'räpthe', d. v. s. rafter, taksparrar. Efter medeltidens slut, dock ännu under k. Gustafs tid, exporterades från Vestergötland knaphult, hvarmed sannolikt menas detsamma som på tyska kallades *klappholz* eller *knarrholz*. Jag återkommer till denna vara, då jag i det följande får tala om importartiklarne. Det är icke otroligt, att man började från Sverige utföra denna vara först efter det den svenska industrien under k. Gustaf hade börjat höja sig. Det obestriddligen tyska namnet antyder, att Svenskarne från början fingo henne från Tyskland.

Vidare omtalar k. Gustaf 'horpöss', terpentin och tjära, hvilken sist nämnda borde vara 'väl tjock'. Biskop Brask förordar samma egenskap, men nämner intet om de två andra varorna. Det första ordet torde vara en förvrängning af det latinska *harpiæ* och således beteckna någon kåda. Tjäran (på latin *piæ navalis*) omtalas ganska tidigt som en nordisk handelsartikel.

I detta sammanhang få vi ock nämna Kalmareträden, af bast, hvilken något senare på 1500-talet kallas tåt.

Att träkärll fördes från Gotland till Lybeck, antagligen i rätt stora kvantiteter, har jag i det föregående omtalat.

SÄD.

K. Gustaf uppmanar till utförande vesterut af korn, råg och hafre, samt föreskrifver, att alla tre slagen skulle vara väl torkade.

I Danzigs arkiv förekommer säd, ej som en exportartikel från, utan tvärtom som en importartikel till Sverige. I hvilken grad säd togs in och skeppades ut, om importen öfversteg exporten eller tvärtom, finnes icke angifvet för medeltiden.

Det var hufvudsakligen de store i landet, världslige och andlige, med konungen i spetsen, som kunde komma i tillfälle att föra ut säd. En och annan handling från medeltiden visar, huruledes, till och med i dennas tidigare del, erkebiskopen i Uppsala skickade sin tiondesäd till utländske hamnar, der han antagligen kunde få bättre betaldt än hemma. K. Gustaf skref år 1526 till biskopen i Åbo med begäran, att han ville med det första sända till konungen i råg och korn den andel i tionden, som hade blifvit honom beviljad, jämte andra varor, som kunde tjena Holländarne.

Från Danmark utfördes ganska mycket säd.

SKINN, HUDAR, HÅSTAR, BOSKAP, FLÅSK, FALKAR, FISK, VAX.

Till utförsel vesterut förordar k. Gustaf elghudar, oxhudar, kohudar, bock-, get- och kalfskinn, gråverk, hermelin och ulfskinn. Ox- och kohudarne borde hellre vara saltade än torra.

Med gråverk menas ekorreskinn. Det skinn, som i Sverige synes allra mest hafva blifvit använt som foder och prydnad å bättre kläder, nämligen mårdskinn, omtalas icke, men nämnes, liksom skinn af björn, räf, lo, järf, hare, filfras och utter i något senare utförselsuppgifter från k. Gustafs tid. Mård importerades mycket till Danzig, i hvars införselsuppgifter äfven omtalas svenskt verk (antagligen gråverk) och klipning såsom komna från Sverige; äfven omtalas något, som kallas *schone-werk* eller *schonesk werk*.

De svenske hästarne voro af gammalt ansedde. Af omtanke för det inhemska behovet af hästar, duglige för krigstjenst, var hästhandeln på utlandet ofta förbjuden eller inskränkt, så att endast billige hästar fingo föras ut.

Från södra Sverige fördes gerna boskap till Danmark, hvilket regeringen ofta såg med missnöje, alldenstund boskapen kunde behövas inom sådane delar af landet, der boskapsskötseln ej var så mycket omhuldad.

Fläsk omtalas år 1527 som en lämplig exportartikel.

Falkjagten synes tidigt hafva varit idkad i Sverige. I en af de märkliga grafvarna vid Vendels kyrka i Uppland hafva, jämte de vanliga husdjuren, hittats benen af en jagtfalk. De nordiske fornsångerne tala ock om de för jagt dresserade hökarne. K. Magnus Eriksson begärde och fick år 1347 tillåtelse att sända ut falkar till sultanen — liksom till andre furstar — för att genom försäljningen af de eftersökte foglarnarne erhålla bidrag till minskande af sin skuld. Samma år sände han påfven som gäfva någre hvite falkar.

Ehuru vattnen omkring och utom Sverige voro synnerligen fiskrika, var exporten af fisk icke synnerligen stor. Till Danzig utskeppades i synnerhet torsk och strömming. Äfven utfördes finska torkade gäddor. Tillförseln af sill till Sverige berodde i allmänhet på utlandets köpmän.

Vax omtalas som utfördt från Finland. Om det var beredt der eller ej, känner jag icke. Ryssland var det vanliga härkomstlandet för det vax, som af hansestäderna skickades ut i verlden.

FETA VAROR.

Under denna rubrik kunna vi sammanföra följande af k. Gustaf år 1527 uppräknade varor: talg, smör, ister, köksfett, själtran och ost.

Listan på svenska exportartiklar är således icke mycket stor. En rikare tafla få vi, när vi vända oss till de varor, som infördes.

Införselsvaror.

Dessa skulle naturligtvis behövas i ganska vidsträckt mon, ty dels var det nordligt liggande Sverige icke i besittning af en del naturprodukter, som småningom kommit att anses som oumbärliga, dels var, såsom af det föregående flerestädes framgått, den industriela verksamheten icke synnerligen stor. Utlandets mönster hade visserligen blifvit

till Sverige införda och här efterbildade. Månget arbete, hvars inhemska ursprung är otvifvelaktigt eller åtminstone ytterst sannolikt, förtjenar ganska mycket loford för finhet och smak i utförandet. Men man tilltrorde icke t. ex. de svenske guldsmederne att göra sådant, som skulle vara af första klass. Då ett mera maktpåliggande guldsmedsarbete skulle utföras för Vadstena kloster år 1413, inkallades en guldsmed ända från Mainz samt medhjelpare. Klostret skulle gifva honom fri bostad med fullständig inredning, men han skulle hålla sig sjelf med maten. För hvar lödig mark silfver, som han arbetade, skulle han hafva i lön sex mark lybska. Så snart han göt något silfver, skulle någon förnumstig guldsmed i Vadstena vara närvarande för att öfva kontroll.

I handlingar från medeltiden har jag sett omtalade föremål af silfver, tillverkade i Paris och i Prag.

Den svenska jorden är visserligen icke så rik på skatter från medeltiden, som från den hedna tiden. Orsaken är icke svår att finna. Huru mycken oro och ofrid än hemsökte vår medeltid, voro dock förhållandena, i följd af sedernes mildring genom kristendomen och bekantskapen med utlandets längre fortskridna civilisation, vida lugnare än förr och man hade dessutom flere och bättre hjälpmedel för att bevara hvad man egde. Det kom derföre icke så ofta i fråga att använda jorden som kassakista. Man gömde sine skatter hemma, i säkra kistor och skåp under goda lås, och de voro derföre ej ofta utsatte för att ej kunna återfinnas. Modet vexlade mycket under medeltidens århundraden och de dyrbarheter man egde och till hvilka man hade ständig tillgång,ingo derföre ofta gå ned i digeln för att åter framträda i en annan form, som var för det då lefvande slägtet behagligare.

Någre medeltidsskatter äro dock funne i vårt land, som kunna gifva oss en föreställning om den blandning af inhemskt och utländskt arbete, som var betecknande för tidehvarvet. Förnämligast af desse skatter är den, som år 1881 hittades vid gården Dune i Dalhems socken på Gotland.

Jag har i det föregående kapitlet, på tal om guldsmedernes arbete, lemnat flere prof på innehållet af denne skatt. Som inhemskt arbete måste vi anse den stora silfverskålen med sankt Olofs bild i midten och deromkring en inskrift, hvars språk är gotländskt. Till det inhemska arbetet få vi ock ganska visst räkna det runda hängsmycket med dess fina och rika filigransirater. Jag kan väl icke bevisa mera än att dessa hängsmycken varit i en nordisk mans ega, hvilket visas af fyndorten och ännu mera af den runskrift, som förekommer på baksidan af det ena smycket. Men för inhemskt ursprung talar den omständigheten, att par af alldeles enahanda hängsmycken hittats i två andra gotländska fynd, under det man, mig veterligen, aldrig i utlandet funnit något dylikt. Gotlands inhemske guldsmeder under den hedna

tiden voro fullkomligt i besittning af den tekniska skicklighet och smak, som erfordrades för att åstadkomma arbeten af detta slag och det finnes antydningar derom, att man på Gotland ganska långt in under medeltiden tyckte om att i sitt arbete nedlägga reminiscenser af den föregående tidens rikt och karakteristiskt utvecklade smak. Äfven torde böra framhållas den omständigheten, att man under den hedna tiden hade på Gotland en synnerlig förkärlek för stora penningformade bröstsmycken samt att man gerna sirade med filigran.

Flere af föremålen i Dunefyndet äro af den beskaffenhet, att de visserligen kunna vara af främmande ursprung, men de kunna fullt ut lika väl vara förfärdigade i Sverige, på Gotland. Till dem räknar jag de två skålarne, som äro afbildade å s. 435, skedarne fig. 188 och 190, fingerringen fig. 229 o. s. v. Om den praktfulla, rikt utsirade skålen, som är afbildad s. 539 med två detaljer i naturlig storlek å s. 540, vågar jag icke yttra något omdöme. Ornamenten äro af allmän medeltidsart; de hafva intet, som anknyter dem vid de förut använda motiven.

De i fyndet förekommande mynten äro af obestriddigt främmande ursprung. De äro alla af guld och alla försedda med arabiska inskrifter; ett är prägtladt i Ceuta på Nord-Afrikas kust, de öfriga i Spanien, antingen af kristne eller muhammedanske herskare.

Ej ett ögonblick tvekar jag att till en utländsk mästare hänföra den s. 541 och 542 afbildade dyrbara skålen, hvars arbete väl må framkalla vår beundran, äfven nu, när den ursprungliga glansen i så hög grad gått förlorad genom emaljbeläggningens förstöring. Vi hafva här ganska sannolikt för oss ett franskt arbete, utgånget från Limoges eller någon annan betydande verkstad, måhända ett föremål af parissisk tillverkning.

En annan silfverskål med högre fot och slät yta, som prydes med inristade figurer af mycket karakteristiskt arbete, har uppenbarligen kommit från en motsatt del af Europa. Kring den gränslinje, som foten bildar å skålens botten, läses en uppgift om den skicklige arbetarens namn, SIMON ME FECIT. Kring skålens öfre kant läses en inskrift, som bildar ett verspar och lyder på följande sätt:

ME IVSSIT PROPRIO ZALOGNEV SVMPTV FABRICARI
ERGO POSSIDEAR POSTERITATE SVA.

Den Zalognev, som har låtit för sig och sina efterkommande förfärdiga denna skål, måste, att döma efter namnet, hafva varit af slavisk härkomst. Möjligen hafva vi här ett prof på det Pragarbete, som enligt en urkunds vittnesbörd stundom kom till Sverige.

En tredje silfverskål, här afbildad fig. 334, är åter af en annan upprinnelse. Handtagets form, de ornament, som förekomma å detta samt på sjelfva skålens utsida — de parvis kring lifsträdet *soma* grup-

perade djuren — äro otvetydigt österländska. För att söka skälens hemland behöfva vi dock icke nödvändigt begifva oss till Asien; skålen

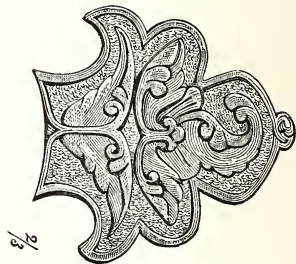
336.

334.

 $\frac{2}{3}$

335.

 $\frac{2}{3}$

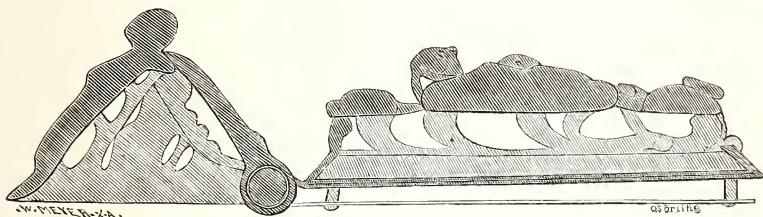
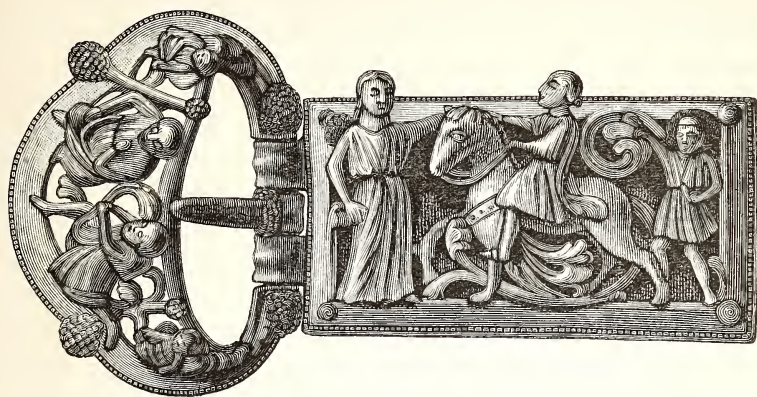
334—336. Silfverskål.

kan mycket väl, liksom mynten, vara kommen från det till en stor del i österländskt våld och under österländskt inflytande varande Spanien.

Fig. 334—336. Efter original i Statens Historiska Museum.

Den gutniske egaren har roat sig med att i skålens inre med runor teckna en kabbalistisk formel.

Af förträffligt arbete, väl sannolikast utländskt, är det bältespanne med tillstötande beslag, som är här afbildadt fig. 337 och 338. Nästan

337. Bältebeslag af silfver.

fullständigt fristående figurer förekomma å sjelfva bältebeslaget och på söljans framsida. Deras gestaltning och hållning är fullkomligt den, som i Europa utmärker 1300-talets förra del: mjuka figurer, som sakna all kraft, emedan de icke för sin tillkomst hafva att tacka någon observation af verkligheten, utan endast det vekare tidehvarfets begär att borttaga de kantigheter och den stelhet, som hade smugit sig in i konsten, när medeltidsfolken började antaga till förebilder den senaste antikens och byzantinismens skapelser.

338. Framsidan af fig. 337.

Det var för tillfredsställandet af lyxens fordringar, som dyrbarheter sådana som de här omtalade infördes. Begäret efter det, som kunde göra lifvet behagligt, tillfredsställdes äfven genom de varor, som krämaren höll till försäljning, det s. k. kramet. Då jag icke kan med-

dela någon förteckning öfver sådant från medeltiden, lånar jag från Forssells redogörelse för kramet vid midten af 1500-talet följande lista, så mycket hellre, som antagligen åtminstone något före 1530-talet ungefär samma varor importerades, som under tiden närmast efter detta decennium. Listan har, med utlemnande af ett och annat, följande utseende:

sajanshattar	skriftaflor	polerade nålar
silkeshattar	skriflådor	skräddarenålar
regarnshattar	skriftyg	knappnålar
Braunschweigshattar	kragknappar	skomakaresylar
bonetter ¹	ylleskjortor	skomakarestift
spanska hattar	qvinнопungar	nållhus
hofmanshattar	halspungar	kastbollar
spetshattar	tofflor	räkningepenningar
bondehattar	flöjelstofflor	harpsträngar
deckerhattar	toffelskor	krucifix
hattband af silke	bokstafsbalten	Jesusbeläten
skjortkragar	spångebälten	nälremmar
läderkragar	stämplade bälten	snörremmar
hosor för män	ringbälten	fiskben
» » kvinnor	barnbälten	borstar
hosband af läder	klädeqvastar	plymer
taskor af sammet m. m.	hornkammar	fjäderbuskar
spanska skor	elfenbenskammar	vattensprutor
barnskor	kamhus	tinglas
stöflar	speglar	hjärtelås
skohorn af messing	kristallspeglar	utanlås
kramhandskar	stålspeglar	dörrlås
hvita fingerhandskar	säjare (ur)	dörrslag
sidenvantar	messingsstakar	nycklar
qvinno-lufvor af skarlakan	lykto	nyckelkedjor
m. m.	lykthorn	vred
lufvor från Brugge	brödkorgar	messingsbäcken
manslufvor	fönsterglas	hemlighetsstolar
barnlufvor	dricksglas	pottor
grofva lufvor	venetianska dricksglas	fat
bindiker, breda och smala,	vattenglas	talrikar
garnband, breda och smala,	kristallglas	saltkar
ströningeband af messing	krus	flaskor
glasband	krukor	knifvar
papper	röda kannor	bisserknifvar
skrifpergament	saxar	lybske knifvar
lack	skräddaresaxar	böhmiske knifvar
skrifpennor	synålar af jern	qvinnoknifvar
bläckhorn	» » messing	messingshakor

¹ Bonetter, äfven omtalade under diminutivformen bonetken, omtalas såsom utförelseartikel från Danzig till Sverige, liksom äfven hosor, korkskor, filhattar, bälten, pungar, papper och radband. Deckerhattar betecknar, efter Forssell, sämre hattar; vi skulle kunna öfversätta det med dussinhattar. Bindiker är namn på ett slags hufvudbonad för kvinnor, som kunde vara rikt utstyrd, t. ex. med perlor. Bisserknifvar = förskärareknifvar.

jernhakar	bågsågar	cirklar
häktor	hammare	bjällror
skoringar	tånger	kort
fingerborgar	filar	tvål
hofttånger	hyflar	fernissa
afbitare	hyfveljern	venetiansk såpa.
handsågar		

KRYDDOR.

Medeltidens menniskor tyckte om att få sin mat starkt kryddad, en smak, som måste hafva till oss förts utifrån, ty vi kunna icke gerna antaga, att den hedna tidens menniskor i Sverige haft samma smak. Som exempel på införda kryddor plägar vanligen anföras den uppgift, som vi tillfälligtvis hafva kvar rörande en del utgifter i anledning af hr Birger Perssons begrafning år 1328. Som denna uppgift är ganska karakteristisk, återgifver jag henne här i något sammandragen form.¹

Inköp i Stockholm hos Konrad från Arxö: Mark. öre. örtug.

2 hedenstycken	35	—	—
1½ skålpund saffran	4½	—	—
12 skålpund kummin	—	9	—
2½ skålpund ingefära	—	7½	—
1½ skålpund paradiskorn	3	—	—
1 skålpund kanel	½	—	—
6 skålpund peppar	—	19	—
3 skålpund anis	—	2	—
3 skålpund galangarot	—	10	—
2¼ skålpund gingiber	—	7½	—
en tapet	8	—	—
ett hedenstycke, som skänktes till Botkyrka	10	—	—
ett fat hvitt vin	4	—	—
ett fat rött vin från la Rochelle	12	—	—
ett fat Rhenvin	8	—	—

Ytterligare inköp hos densamme:

18 alnar lärft att bära bröd i	—	9	—
90 skålpund mandel	6	6	—
105 skålpund ris	3	6	—
40 skålpund olja	—	21	2
lärft för att föra olja, mandlar och ris	—	—	7

Inköp i Sigtuna:

mandel och ris	2	6	2
----------------------	---	---	---

Inköp hos Gerder i Uppsala:

guld till baneret	4	—	—
säter	—	20	—
3 fat sill	6	6	—

¹ Flere uttryck i denna förteckning äro mycket dunkla. Dem har jag här lemnat å sidan. Det är min afsigt att en gång behandla i detalj ifrågavarande handling.

	Mark.	Öre.	Örtug.
4 fat sill	9	2	—
10 lispund salt	—	5	—
Inköp hos Styrbjörn krämare i Upsala:			
specerier	—	11½	—
för byte af säter mot silke	—	18	—
1 aln blått lärft	—	1	—
humle, myrten och 4 skålpund socker	31	—	—

Räkningen upptager äfven arfvoden o. d.

Det är tydligt, att man i hvart hus hade en del förråd, hvadan man ej behöfde köpa allt. Här fattas nämligen hvarjehanda saker, som med förkärlek användes äfven hos oss, såsom kryddnejlikor, muskotblomma och senap. För den senares krossande hade man redan år 1420 senapsqvarnar.

Ur förteckningen på specerier, som användes i k. Gustaf I:s hof år 1540¹ må följande meddelas: toppsocker (melis, canarie), russin, korinter, sviskon (svesker), fikon, mandel, saffran, pepparkummin, ingefära, nejlikor, muskot, muskotblomma, kanelbark, galigo, paradiskorn, huszbladt, araneeblommor, lagerbär, sedefere, kubeba, alun, tragea rubea, oliver, kapris, ris, suckat, syltad ingefära, konfekt.²

SALT.

Om det salt, som infördes från Atlantiska hafvets kuster har jag redan talat i sammanhang med berättelsen om hanseaternes handelsfärder; jag har ock nämnt att det salt, som erhålles från salinerna i Lüneburgtrakten ansågs vara bättre. Man gjorde skilnad mellan groft salt och grannt salt (1516). Det vesterifrån komna saltet hette Bajsalt, men namn togos äfven efter de orter, från hvilka saltet skeppades till Sverige. Så talas det om Travesalt (omkr. 1473), om Bremaresalt (1426).

I någon mon fick man ock i vestra Sverige salt, som bereddes i Bohuslän. Sedan saltet hade blifvit en nödvändighetsvara, kändes afsaknad deraf ytterst svår: löfte om saltimport till billigt pris kunde blifva ett politiskt agitationsmedel. Det är derföre icke underligt, att man mot slutet af medeltiden försökte, om man ej skulle kunna åstadkomma salt inom eget område. Erkebiskop Johannes Magni gjorde försök i denna riktning i Bottniska viken, biskop Brask vid Rönö bi-

¹ Jfr Flintenberg, *Anmärkingar om utländska specerier, nyttjade i Sverige uti sextonde seklet* (i K. Vitterhets, Historie och Antiquitets-Akademiens *Handlingar*, del 8).

² Galigo är förmodligen galanga, roten af *Alpinia officinarum* i Kina och *Alpinia galanga* i Södra Asien. Paradiskornen, äfven kallade pariskorn, i smaken påminnande om kardemumma, fås af *Amomum granum paradisi* i Vest-Afrika. Huszbladt torde vara husbloss. Araneeblommor torde vara orangeblommor, omtyckta för sin fina arom, hvilken något när bevarades, om blommorna saltades. Med tragea rubea menas måhända traganthummi, som förekommer äfven med röd färg. Jfr Seubert, *Handbuch der allgemeinen Waarenkunde*.

skopsgård. Östersjövattnet kunde dock icke gifva hvad man af det fordrade.

TYG.

Af olika slag voro de tyg, som under medeltiden infördes. Af gammalt fanns i landet lärfts- och vadmalsindustri, men ehuru man således var van att spinna och väfva, fick den finare väfnadskonsten ingen utbredning i vårt land, utan var man för tillfredsställande af sina behof beroende af införsel utifrån. Kläde spelar vid sidan af saltet största rolen bland importartiklarna.

De flesta af de tyger, som infördes voro afsedda för det dagliga behovet. Andra deremot skulle tillfredsställa behovet af lyx, vare sig man ville använda denna på sin egen kropp eller önskade göra en Gud välbehaglig gerning genom att pryda Hans hus och dem, som tjenade deri.

De dyrbara tygslagen kommo ursprungligen från orienten. Vi finna en antydan derom i det förordnande, som biskop Henrik i Linköping, då han under sin vallfärd till det heliga landet år 1283 hade sjuknat i Marseille, uppsatte rörande de föremål, som han skulle komma att lemna efter sig å utlandet. Der talas om purpur, silke, guld- och silfvertråd. Kostbara tyg synas hafva blifvit införda till Sverige i stor myckenhet. Ur våra urkunder må följande benämningar exempelvis antecknas: antependium de veluro blauco et glauco (1344) — pallæ bissinæ (1344) — casula etc de papauere (1344) — gulræntstrik (1346) — silkestrik (1371) — tæpite af silke — stukas de serico auro intextas (1344) — supellicia de riis (1344) — pannus aureus (1328) — fluel (1346) — hethenstykke — sejan — kamuk (1346) — baldakin — purpur (1291) — duas pecias de serico tatarico — pecias blaeas de serico in parte deauratas (1283) — pecias de sindal (1283), de cendallo viridi (1299) — telas de camelot (1283) — casula aurifrigiata (1285) — album examitum absque intextura auri (1314) o. s. v.

Det finaste tyget under den aflägsnare forntiden var det egyptiska linnnet, kalladt *byssus*. Ytterligt fint linne väfdes äfven sedermera och kom någon gång till Sverige. Hertiginnan Ingeborg skänkte år 1344 till domkyrkan i Uppsala för mannens och svågerns själar två *palle bissine*, två altardukar af byssus. Under medeltiden var dock icke orienten någon produktionsort af betydenhet för linne, ehuru man der satte stort värde derpå. Ville man göra en österländsk furste en dyrbar present skickade man honom linne från Frankrike, från Rheims och andre orter i Champagne.

Sæter omtalas icke ofta. Namnet förekommer äfven i Tyskland (*seter*, *scheter*) och betecknar en fin linneväfnad af olika färg, röd (*rubilinium*), hvit eller brun, som användes än som öfvertyg, än som foder.¹

¹ Lexer, *Mittelhochdentsches Handwörterbuch*, del 2, s. 714.

Bomull var under medeltiden en eftersökt vara, som odlades i södra Italien, på Sicilien och andra öar i Medelhafvet. Den europeiska bomullen ansågs dock vid sidan af den asiatiska hafva ett mycket underordnad värde. I mina anteckningar från vår medeltids urkunder har jag icke funnit någon uppgift om bomullstyg användt i Sverige.

Sidenet, ursprungligen en produkt från den yttersta östern, ådrog sig tidigt genom finhet och glans mycken uppmärksamhet. Det är allmänt bekant, med hvilka svårigheter det var förenadt att få silkesmaskar till Europa, när man ville oberoende af Österlandet komma i besittning af siden. Längre var Konstantinopel den ende ort i Europa, der siden väfdes. När de bildstormande kejsarne derstädes icke blott ödelade hvad som redan fanns, utan ock hindrade fortsatt tillverkande af sådant, som plägade förses med bilder, blefvo många handverkare brödlöse och sökte annorstädes fristäder för sig och sitt arbete. Då kommo äfven sidenväfvare till Rom, der de arbetade för påfven och kyrkan. När Araberne hade gjort sig till herrar öfver Spanien införde de dit sidenväfveriet, som snart kom till stor blomstring: endast i staden Almeria funnos 800 väfstolar. Äfven i Palermo upprättade arabiske emirer en sidenfabrik (*tiraz*), hvilken ärfdes och i betydlig grad utbildades af de normandiske furstarne, som använde icke blott de i lugn qvadröjande muhammedanske arbetarne, utan ock tillkallade en mängd grekiske väfvare. Korstågen bragte det österländska och grekiska sidenet i högre grad än förut på världsmarknaden. Detta tyg, som under början af medeltiden, hade användts så godt som uteslutande af furstar och för kyrkan, fick nu användning inom vidsträckta kretsar. Allt flere fabriker uppstodo, i norra Italien, i södra Frankrike o. s. v.

Silket och sidenet kallades *sericum* efter Sererne, den klassiska forntidens namn på Kineserne. Det är således något oegentligt, när man under medeltiden i Sverige talar om *sericum tataricum* d. v. s. tatariskt-kinesiskt tyg. *Pannus tataricus* (*tartaire*), äfven *tela preciosa tatarica* (1347) betecknade en tid ett särskildt slag af siden, ofta med inväfdt guld. Att med guld dels öka dels bryta silkets glans var ytterst vanligt. När guldets öfvervägde kallades det rent ut för guldtyg (*pannus aureus*) eller gyllenstycke.

Sidenet, vare sig enbart eller med inväfdt guld, förekom af flere slag. Färgen varierade; rödt, blått och grönt omtalas i svenska urkunder. Äfven arbets sättet varierade och de olika slagen betecknades med olika namn.

Sindal eller *cendal* var ett fint, lätt, taftliknande sidentyg. Orsaken till namnet är ej med säkerhet känd. Detta siden tillverkades hufvudsakligen i Asien (Kina, Persien o. s. v.) och räknades icke till de dyrbaraste slagen. Muhammedanerne i södra Spanien införde i sindal-fabrikationen förbättringar och den nya sorten blef tidigt mycket om-

tyckt. Den kallades efter sine upphofsmän *saracenicum*, i England uppkom formen *sarcenet*. Sindal omtalas i svenska medeltidshandlingar, men så vidt jag minnes aldrig *sarcenet*.

Sammet, en förvrängning af det grekiska *examiton*, sextrådig, var ett tjockt och rikt sidentyg, ofta med inväfd guldtråd. I våra urkunder begagnas formerne *exametun* och *sametun*. Hvit och röd sammet användes gerna för tillverkningen af korkåpor. Att tillverka sammet var en grekisk uppfinning, men konsten lärdes äfven af Österlänningarne.

Ett antependium omtalas år 1344, såsom af blå och gul velur (*de veluro blauo et glauco*). Namnet förekommer mycket sällan hos oss, tyget som det betecknar, synes hafva kommit till Sverige från Frankrike, eftersom namnet har den franska formen. Det ursprungliga namnet var *velluto*, hårig, ullig; Italien måste således hafva varit den för Europa viktiga produktionsorten.¹

Ett annat namn på sammeten i modern mening var *fluel* (senare *flöjel*). Under 1300-talet nämnes 'röt fluel' och 'stripud fluel med guld' samt 'hvit fluel' (1346), 'stripud, blått fluel' (1365). Namnet är lånadt från det nederländska *fluweel*.

Baldakin var ett dyrbart sidentyg, ofta försedt med bilder och med inväfdt guld (en baldakin med bilder af den heliga jungfrun omtalas år 1286). Namnet antyder Bagdad (Baldak) som den ursprungliga tillverkningsorten. Baldakiner användes mycket ofta i Sverige för kyrkligt bruk och räknades som ett nödvändigt tillbehör till en förnämligare begrafning;² de torde vanligen hafva använts som tak eller himmel öfver stolar, bilder, likkistor o. s. v.

Såsom ett dyrbart tyg (*pannus preciosus*, 1366) omtalas något som kallas *hethenstykke* eller *hæditstykke*, på norska *heðinnstykki*. Dessa voro af vexlande färg, ett rödt omtalas år 1382, ett annat säges hafva guld och blått *fel* i; det senare ordet betyder, enligt Fritzner, botten på tyg. I Norge omtalas ett nytt åkläde, med hedenstykke midt uti och gyllenstycken omkring.³

Tapetum, *tapite*, är nu ett appellativum, som icke ger närmare upplysning om material, mönstar o. s. v., om än i vår fabriksmessiga tid tapeterna vanligen äro af papper. Detta har för väggbeklädnaden efterträdt tyget, med hvilket man skylde väggarne och derjämte betäckte golf, möbler o. s. v. Vi göra skilnad mellan tapet och matta, men just mattan kalla Tyskarne tapet, *teppich*. Ordet är arabiskt, lånadt från namnet på en af Bagdads förstäder, Atabya, hvarest tapeter i stor skala tillverkades. I början bestodo de af tung randig atlas,

¹ Af *velluto* är det engelska *velvet* uppkommet.

² Det heter år 1322: assigno centum marchas denariorum pro necessariis exequiarum mearum, videlicet baldakinis et cera, procurandis (DS nr 2364).

³ Skulle hetedstykke egentligen betyda ett hedniskt, i detta fall österländskt, stycke?

men gjordes sedermera äfven af ylle. Att de tapeter, som under medeltiden kommo till Sverige, voro så af det ena som af det andra slaget visar sig deraf, att det en gång bestämdt omtalas, att ett 'tæpite' är af silke. Att man ännu alltjämt iakttog, om än icke alltid, seden att göra tapeterna randiga, framgår af ett testamente af år 1330, i hvilket omtalas två *tapeta stripatica*.

Ett tredje ord, som från att beteckna ett visst slag af tyg, kom att beteckna tyg på visst sätt användt, är *sargea*. I det nyss nämnda testamentet, af en prestman, skänkes till Danmarks kyrka hans *sargea rubea*. Ordet *sargea* fortlefver ännu i det till vårt språk lånade ordet *sarge*. Under medeltiden betecknade det, enligt Brückmeier, ett lätt sidentyg, som plägade användas till förhängen o. s. v.

År 1346 omtalas röd *kamuk*, ett damaseradt siden, ofta med inväfdt guld, som användes till pragtdragter, till kyrkors prydnade, till beklädande af hela rum. Namnet ledes tillbaka genom det grekiska *kamuchos* och det persiska *kamkha* eller *kimkha* till det kinesiska *kincha* eller *kimcha*, som betyder brokad.

I vår medeltids poesi omtalas ofta ett tyg kalladt *bliant* (äfven *blialt*), af hvilket dyrbara kläder förfärdigades. Enligt en tysk uppgift af år 1482 var det ett slags siden.

Ett tyg, antagligen ylle¹, omtalas under namnet *purpura* (1259, 1291). Trots namnet var det ingalunda alltid purpurfärgadt. I en norsk urkund omtalas t. ex. hvit purpur.

År 1344 omtalas ett tyg, som kallas *riis*. Jag är icke i tillfälle att derom meddela mera, än att under 1600-talet tillverkades i norra Spanien ett tyg, som kallas *rizo*.

Vid samma tid (1344—1346) omtalas ett tyg, som kallas *papaver*, blått och rödt.² Jag har ej kunnat om dess beskaffenhet erhålla någon upplysning.

År 1285 omtalas en *casula aurifrigiata*. Om betydelsen af det senare ordet hafva meningarna varit delade, man har talat om guldbroderier, om guldfransar. Af dessa två förklaringar är den förre utan fråga bättre, om än möjligen guldet kan hafva varit inväfdt och icke broderadt. I en handling af år 1312 omtalas ett *velum aurifrigeratum* äfven under benämningen *gulbrantstrik*, med nutidens stafsätt guldrandstrik. I en handling af år 1329 omtalas en *vitta* eller *strik gulbrant*, hvilket i en svensk öfversättning af år 1440 kallas 'ett strik med guldränder.' Som guldrandstrik ofta användes till täckelse för nattvardsbordet och detta, enligt kyrkans stadgar, alltid skulle täckas med en

¹ *Purpurian* hörde till k. Gustafs klädekammare och icke till sidenkammaren. Jfr Murberg, *Anmärkingar om kläden och ylletyg, som mest nyttjades i Sverige under konung Gustaf I:s tid* (i K. Vitterhets, Historie och Antiquitets-Akademiens *Handlingar*, del 3, s. 109).

² *Pannus de papavere* — *casula etc de papavere* — *cappe de papavere* — *röt papaver*.

linneduk, måste vi antaga att guldränderne voro anbragta på linne. Att man på enahanda sätt prydde siden framgår af en handling af år 1346, i hvilken en del af fruntimmersdräkten omtalas under namnet silkestrik. Som ett strik kallas *flemst*, d. v. s. flamländskt, är det möjligt att väfnader af detta slag i allmänhet kommo från Nederland.

Mot tidevarfvets slut var smaken för glänsande tyg ingalunda i aftagande. Åren 1531 och 1532 omtalas några tygsorter, såsom hvit flöjel, skön och god — svart och röd flöjel — brun, grön, ljusgul flöjel — hvit, brun, ljusgul, guldgul, röd, grå, svart sindal — en gyllene bleant, skön både till blommönster och färger med rik guldglans. Denna tid nöjde man sig dock icke med glansen af en enda färg; man ville hafva *schillerth farwe*, skiftande färg. Sådant sidentyg kallades rent af *schillert* och kunde t. ex. skifta i brunt och guld, i hvitt och lefverfärg — en färg, som k. Gustaf synes hafva tyckt mycket om —, i rödt och guld.

Vidare omtalas vid denna tid *damask* (gyllene, brun, hvit, röd, grön, ljusgul, guldgul, svart, af en främmande och sällsam färg) — namnet kommer deraf, att Damascus under 1100-talet blef en af de mest fräjdade tillverkningsorterna för siden — samt *atlas* (t. ex. brandgul): namnet är österländskt och betecknar samma tyg som satin; atlas från Bagdad och Grekland var under den tidigare medeltiden mycket berömd. På 1500-talet ansågs atlas vara dyrbarare än damask, som ej längre tillverkades med ursprunglig finhet. Att med de få bevarade kvarlevorna af medeltidens dyrbara tyg framför sig bestämma, hvilka af medeltidsnamnen skola tilldelas dem, är mycket vanskligt. Ingen kan undra deröfver, då redan före medeltidens slut (år 1524) biskop Brask fann sig föranlåten att bedja en person, som skulle resa till Tyskland, der taga reda på skilnaden mellan 'flögel och flogeeld, dammask och dammaskblyant och blyantgull.'

Skårduk omtalas år 1499, då hr Svante Nilsson requirerade ett stycke på 8 eller 20 alnar, 'den som var ganska skön.' Af hvad ämne den var, kan jag ej uppgifva. Ett citat i Molbechs *Dansk Glossarium* visar, att den var ytterst fin och tunn.

Tyg af skiftande färger kallas nu *moire*, man talar om *moire de laine* och *moire de soie*. Ursprungligen betecknade dock namnet (*mohair*) ämnet, nämligen ett tyg gjordt af kamelhår. *Moire* med guld omtalas år 1499 under den försvenskade formen *gyllenmere*.

I detta sammanhang torde vi ock böra nämna den *camelot*, som omtalas i biskop Henriks redan återopade testamente. Här är det ej fråga om siden eller fint linne, utan om en väfnad af kamelhår eller fin asiatisk getull. Den aflägsna härkomst och tygets mjukhet gjorde det angenämt äfven för den rike. Huruvida detta tyg ofta förekom i Sverige, må lemnas derhän. Biskop Henrik hade förmodligen köpt det i Frankrike, hvarest man hade riklig tillgång på orientaliska varor.

Det var emellertid icke endast det dyrbara materialet och glansen, som gjorde de olika slagen af siden så mycket omtyckta, utan äfven de mönster, som å dem anbragtes. Man såg å dem österländska motiv, lånade från Österns religiösa bildverld, i synnerhet djur, derjämte äfven hela bilder af heligt eller profant ursprung. Dessa bilder äro ofta omgifna af ett behagligt ramverk, för hvilket vegetativa motiv lämpade sig synnerligen väl. Småningom kommo dessa att spela hufvudrollen. Jag påminner här endast om det mycket vanliga granatäpplemotivet.¹

Flere prof på medeltidens finare väfnadskonst hafva bevarats intill våra dagar, om än månget stycke af barbariske missvårdare blifvit stympadt och om än färgerna i följd af århundradens lopp mist något af den ursprungliga friskheten. Andra prof finnas i medeltidens målningar. Här kan jag icke inlåta mig på en närmare redogörelse. Det är min mening att i en särskild uppsats behandla detta ämne.

De rike prydde sig med guldtyg, siden och sammet. I hvardagslag nöjde de sig med simplare tyg, som de lägre och fattigare klasserne använde såväl söckendag som festdag. De voro i de flesta fall tillverkade af ylle.

Flere sådane tyg omtalas i vår medeltids urkunder. Den vanliga benämningen på den allmänna sorten var *lakan*. Inom lakangruppen funnos dock vissa undergrupper: man talade om *skönlakan* (1346), *långlakan* (1350), *snidelakan* och *kaplakan*. Ordet lakan är ofta utlemnadt, och ett neutralt adjektiv bildadt af tillverkningsstadens namn är det enda som nämnes. Ur svenska urkunder har jag antecknat följande namn:

<i>alist</i> , ² rödt, grönt, svart (1449, 1488)	från Aalst i Flandern,
<i>amsterdamist</i> (1450)	» Amsterdam,
<i>arniskt</i> , blått (1426)	» Arnhem i Geldern,
<i>bemist</i> (1450)	» Böhmen,
<i>brabantskt</i> (1368)	» Brabant,
<i>bryggist</i> (1329), randigt (Visby stadslag)	» Brugge i Flandern,
<i>buskiskt</i> (1468), <i>medelbusk</i> (1456)	» Hertogenbosch i Brabant,
<i>busnist</i> (1450)	» Buntzen i Lausitz,
<i>dallermynniskt</i> (Arboga tänkebok)	» Dendermonde i Flandern,
<i>därmydiskt</i> (Visby stadslag)	» Dixmuyden i Flandern,
<i>engelskt</i> , grått (1488), hvitt (1452), grönt och rödt (1503)	» England,
<i>genst</i> , <i>genstblått</i> (1286, 1287, DS nr 1722, 1714)	» Gent i Flandern,
<i>hagenst</i> (Jönköpings tänkebok)	» Braunschweig, ³

¹ Jfr Francisque-Michel, *Recherches sur le commerce, la fabrication et l'usage des étoffes de soie, d'or et d'argent et autres tissus précieux en Occident, principalement en France pendant le moyen âge*; Heyl, *Geschichte des Levanthandels im Mittelalter*; Viollet-le-Duc, *Dictionnaire du mobilier*, art. *Etoffes*; Rock, *Textile fabrics*.

² Hirsch talar om Alstediskt lakan såsom såldt i Sverige år 1435.

³ I staden Braunschweig hafva uppgått flere skilde orter, en af dem hette Hagen (enligt Schmoller).

<i>hardvikskt</i> (Jönköpings tänkebok)	från Harderwyk i Geldern,
<i>iperst</i> , grönt (1396)	» Ypern i Flandern,
<i>irst</i> (1326)	» Irland,
<i>kolses ther</i> , grått (Jönköpings tänkebok)	» Colchester i England,
<i>kortrist</i> (1343)	» Kortryk i Flandern,
<i>kumist</i> , brunt, rödt (1420, 1421)	» Comen i Flandern,
<i>lejdiskst</i> , svart, grönt (1449, 1476)	» Leyden i Holland,
<i>lundist</i> (1461), grönt (1503)	» Lynden i England,
<i>lybzt</i> , grått (1329)	» Lybeck,
<i>marborst</i> , grått (1461), <i>marinskst</i> (1448)	» Marienburg i Preussen,
<i>markist</i> (1319)	» Mark,
<i>misnist</i> ¹ (1450)	» Meissen,
<i>neflist</i> (1316)	» Nyvel i Brabant,
<i>norderwikst</i> , vitt (1469)	» Norderwijk,
<i>närdiskst</i> , svart (1459)	» Naarden i Holland,
<i>popyrst</i> , vitt (1382), <i>langpopyrskt</i>	» Poperinghen i Flandern,
<i>thornist</i> (1397), <i>dorniskst</i> (Visby stadslag)	» Thorn i Preussen,
<i>utrechtst</i> (Visby stadslag)	» Utrecht.

Denna lista visar, att de flesta kläden, som fördes till Sverige, voro nederländska; de tyska och engelska spelade en underordnad roll.

Jag har redan omtalat, hvilken stor rol väfnadskonsten ända från mycket aflägsna tider hade spelat i Frisland och närliggande områden. Den främsta förutsättningen för uppkomsten af en sådan industri var tillgången på god ull; Nederlands väfvere voro icke hänvisade uteslutande till det egna landets fårafvel, utan till dem fördes från andra håll ypperlig vara. Men äfven ett annat råämne erfordrades för att man skulle kunna åstadkomma ett kläde, som kunde räkna på allmän afsättning inom vidsträckta områden, och det var färgämnet. Redan vid midten af 1000-talet var, enligt en samtida sagesman, det mörkblå flandriska klädet en nödvändighetsvara i det inre af Tyskland, ty der förstod man ej sig på konsten att färga tyget.

Ullen måste genomgå mycken behandling, innan hon kom i väfstolen och tyget måste likaledes göras till föremål för mycken behandling innan det fick släppas ut i varumarknaden. Ullen skulle rensas, kardas, kammassas, spinnas. Mångenstädes fanns en egen grupp af handverkare för detta arbete.² Ofta drefvo desse handverkare en betydande handel, för att komma öfver all den ull de behöfde. Den spunna ullens förvandlades till väf. Väfven valkades d. v. s. nedlades i en renande vätska och bearbetades med fötterne eller med valkträn, satta i rörelse af menniskohänder eller vattenhjul, för att trådarna skulle filta sig samman. Genom kardningen ruggades tyget å nytt; de ojämne eller alltför länge trädändarne aflägsnades med tillhjälp af öfverskärarens sax. Det färgade yllet väfdes af färgadt garn eller färgades som tyg. Hvarhelst

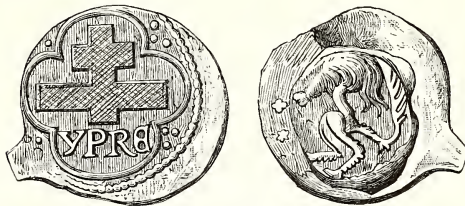
¹ Hadorph har visserligen (*Gamla stadgar* s. 51) *minist*, men detta torde bero på ett tryckfel.

² De kallades på latin *lanatores*, på tyska *Wollenschläger*, på franska *porteurs et laccurs de laine, épilucheurs et cardeurs, fileurs et chaîneurs-ourdisseurs*.

ylleindustrien hade vunnit stor utveckling voro de olika stadierna i behandlingen öfverlätna åt särskilda grupper af handverkare.¹

När klädet från en stad hade vunnit erkännande, voro stadens myndigheter angelägna att bibehålla det godt. Tillverkningen var därför underkastad sträng kontroll. I Ypern besöktes väfvarne af *waerdeinen*, som pröfvade tygets godhet — *meiters* sågo till att det hade föreskrifven längd och bredd — *mock-soukers* letade efter fel hos det. När alle desse hade funnit klädet godt, fäste *zeigelaers* vid stycket en blystämpel. Då kunde halleherren, föreståndaren för klädeshuset, mottaga det och tillåta dess försäljning.

Desse stämplor åstadkommos medels formar, som af hammarslag trycktes intill det mellanliggande blystycket. För hvar särskilda klädesort fanns en egen stämpel. Om föreskrift utfärdades rörande nytt förfarande vid varans tillverkning, gjordes en ny stämpel. Sådan sattes ock åtminstone på vissa af väfvarens redskap, för att visa, att de stodo i full öfverensstämmelse med gällande förordningar. Jag återgifver här en af de många klädestämplor, som under 1400-talet användes i Ypern (fig. 339).

339. Klädesmärke från Ypern.

Om antalet väfvare i de stora medelpunkterna för väfveriet finnas från medeltiden många uppgifter, hvilka ofta förefalla dik-tade. Fullt tillförlitliga äro följande i Yperns räkenskaper förekommande uppgifter om antalet af de blystämplor, som årligen

tillverkades för att intyga klädestyckenas godhet. Jag meddelar här endast några få:

1305—1306	30,000.	1312—1313	92,500.
1306—1307	10,500.	1313—1314	63,500.
1308—1309	33,000.	1374	124,000.
1309—1310	63,000.	1375	140,000.
1310—1311	87,000.	1377	128,200.

Om anordningen af klädeshuset i de svenske städerna veta vi så godt som intet. Utan all fråga var det bildadt efter de tyska klädeshusen² som mönster, och innehöll således magasin för det importerade klädet äfvensom lokal, i hvilken de främmande köpmännen fingo till

Fig. 339. Efter teckning i Vandenpeerebom, *Essai de numismatique yproise* (1877) pl. MM nr 2. Å ena sidan ett kors och stadens namn, å den andra ett lejon.

¹ För Ypern uppräknar Vandenpeerebom, utom de nyss nämnda, *tisserands*, *foulons*, *teinturiers*, *tondeurs*, *pressureurs*, *batteurs*, *apprêteurs* etc. Hvar grupp bildade ett gille, men alla dessa gillen utgjorde den stora klädeskorporationen, hvars medlemmar kallades *gens* eller *ourriers de la Halle*. Hallen var det stora, än i dag bevarade klädeshuset.

² Hela litteraturen om klädeshusen finnas anförd i Schmoller, *Der Strassburger Tucher- und Weberzunft* (1879), s. 428.

stadens köpmän sälja sina varor i stort. Fördelen med klädeshuset var tvefaldig. Å ena sidan voro varorna der bättre bevarade för olycks-händelser, å andra sidan kunde man i klädeshuset fullständigare kontrollera handeln och bättre uppbära tullen, hvarjämte afgifterna för magasinrum och saluplats beredde klädeshusets egare, i Stockholm staden sjelf, eljes kronan och staden, en välkommen inkomst. Det oak-tadt hölls klädeshuset i Stockholm icke alltid vid makt.

De olika städernes kläden voro icke af samma godhet, i hvar stad kunde man för öfrigt tillverka sämre och bättre kläde. Efter de upp-gifter, som Hirsch samlat i sin historia om medeltidshandeln i Danzig, må här följande gradskala meddelas. De siffror jag lånat tillhöra i all-mänhet midten af 1440-talet.

Ett stycke iperst (såldt på Gotland).....	72	mark (preussiska).
» » bryggist	55 $\frac{1}{3}$	»
» » lejdiskt	23 $\frac{1}{2}$	»
» » kolsesther	23	»
» » dallermynniskt (såldt i Sverige) ...	19	»
» » alslediskt (såldt i Sverige)	12	»
» » lyndist	11 $\frac{1}{3}$	»
» » kumist	10 $\frac{1}{3}$	»
» » engelskt (såldt i Sverige)	10	»
» » hardervikst (såldt i Sverige)	10	»
» » popirst	9	»
» » närdiskt	8	»
» » kortriskt	6 $\frac{4}{15}$	»

I k. Magni prisstadge för Kopparberget af år 1347 uppräknas följande pris för kläden:

En aln yperst	4	öre.
» » kortrist	4	»
» » popirst	3	»
» » thornist	2 $\frac{1}{3}$	»
» » sæien eller silfar	2	»
» » godt kirskt	1 $\frac{1}{6}$	»
» » markist	1	»
» » godt vadmal	$\frac{2}{3}$	»

I k. Karl Knutssons prisstadge af år 1450 upptagas följande pris:

En aln amsterdamst	1	mark.
» » bemist	$\frac{1}{2}$	»
» » engelskt	6	öre.
» » busnist	5	»
» » misnist	3	»
» » lybst grått	2	»

I en pristaxa af år 1523 finna vi:

En aln lejdiskt	12	öre.
» » hagenst	9	»
» » närdiskt	6	»

En borgare i Stockholm, som år 1519 hade till fru Brita på Penningby sålt ett stycke hagenst med uppgift att det var lejdiskt, dömdes till 40 marks böter.¹

De olika prisen beteckna dock icke uteslutande graden af godhet, alldestund styckena från olika städer kunde vara af olika längd. För öfrigt kunde klädet från en och samma stad variera mycket i värde. Så högt pris som på Gotland (se ofvan) betingade det yperska klädet aldrig i Danzig, hvarest prisen under 1390—1452 varierade mellan 14 och 49 preussiska mark. I öfrigt måste man vara försiktig vid köp af kläde. År 1525 fann k. Gustaf sig föranlåten att bedja borgarne i Stockholm se upp med det tyska klädet, ty styckena voro sköna och granna utanpå, men grofva och onda invändigt.

Kläde sändes i hela och halfva stycken, de senare icke ituklippta hela, utan från början väfda till halfva stycken, med stad i hvardera ändan. Hvert stycke var omlindadt med en duk. Vid transporter förändades flere stycken i en packe som kallades *terling*.

Annu omtalas några tyg, som vi böra här nämna; de kunna icke räknas till kläderna i vanlig mening.

Sarduk förekom ganska ofta. Härmed bör, enligt Wehrmann, förstås ett groft, starkt tyg, hälften linne, hälften ylle. Det kunde dock äfven af förnämna personer användas till kläder.

Under 1500-talet användes mycket ett tyg kalladt *kersee*; det är utan tvifvel samma tyg som menas, när år 1347 omtalas 'en alen af gopo kirsko', nu kallas *kersin*. Namnet är taget från den ursprunglige tillverkningsorten, Kersey, i engelska grefskapet Sussex. Tyget var af ylle och luddigt.²

År 1490 omtalas *engelskt fissen* och *engelskt fidz*, äfven (senare) kalladt *fus*. Det engelska namnet var *fustian*. Äfven detta tyg var af österländskt ursprung: *fustian* är en förvrängning af *fustat*, det arabiska namnet för Kairo. Rogers har i engelska urkunder ej funnit detta tyg omtaladt före år 1401; under 1400- och 1500-talen omtalas det deremot mycket ofta.³

Foderduk räknas af Murberg till lärfterna, af Forssell till ylletygen. Det senare torde vara det rätta. Ylleväfvarne i Hamburg hade särskilde kammar för tillverkande af foderduk.⁴

I *Sveriges inre historia* del 2 s. 14 upptager Forssell under rubriken *sidengewandt* artikeln *sayan*. Han följer deri en mening, som tidigare varit i Sverige allmän: i registret till Svenskt Diplomatarium del 5

¹ J. Murberg efter Stockholms stads nu förlorade protokollsbok för året.

² Enligt Ludovici *Kaufmanns-Lexicon* »ein wollenes gekreuztes Zeug und eine Art grober Sarschen, die auf beiden Seiten recht und mit Haaren bedeckt ist.»

³ *A history of agriculture and prices in England* del 4 s. 568. »It appears to have been a ribbed cloth.» Medelpriset understiger priset för kersey.

⁴ Rüdiger, *Die ältesten hamburgischen Zunftrollen* s. 310.

upptagas *sæian*, *sæian*, *sæin*, *sericum* och selkeswef som likbetydande ord. Förmodligen har ljudlikheten mellan sejan och det franska *soie* vållat misstaget. Ty ett misstag är det: sejan är utan fråga ett ylletyg. År 1316 gafs i ett testamente åt en tjenarinna 'en tunica de sæin'. År 1347 omtalas sejan såsom en af de varor, med hvilka man å Kopparberget betalade arbetarens löner; priset för sejan var dessutom ganska lågt, lägre än för de flesta ylletyg (jfr s. 709). Om än på 1500-talet, enligt Peder Svarts vittnesbörd, det fanns mycket silke och sindal på Falan (vid Kopparberget), är det icke antagligt, att de dyrbara tygen buros af arbetare. Ännu tydligare vittnesbörd lemnas af ett dokument af år 1340, i hvilken omtalas tre svenska baner af *sericum* (siden), två af *pannus* (kläde), ett norskt baner af *sericum*, ett af *pannus* och två af *sæian*. Här af måste vi tydligen draga den slutsatsen, att sejan icke är siden, ej heller vanligt kläde.¹ Det *say*, som åtminstone sedan 1466 tillverkades i Norwich, var ett ylletyg, hvars pris i allmänhet motsvarar priset för *kersey*. I Tyskland var *saye* namnet på ett tunnt ylletyg. Du Cange förklarar ock sejan (*saya*, *sagum*, *sagin*, *saia*, *sacum*) vara ett ylletyg. Dock fanns, åtminstone i senare tid, halfsejan, i hvilket yllet var blandadt med silke, men detta kallas i sajemakarnes i Hamburg skrå af år 1613 'seiden Herrensaye': att orden 'seiden' är tillagdt visar, att sejan i vanliga fall icke var af silke.²

År 1347 heter det sejan eller *silfari*. Det senare namnet förekommer ensamt i en annan urkund från samma år. Du Cange har ett ord *silfori*, betecknande ett slags tyg, hvars beskaffenhet dock ej framgår af citaten.³

Ehuru *lärf* från urgamla tider flitigt tillverkades i Sverige, fann man sig dock föranlåten att importera linnetyg. År 1523 omtalas mönsterslærefft, från Münster i Westfalen, ett land, som var känt för sin linne-industri.⁴ År 1347 omtalas repælärf af dubbel bredd och dyrare än det vanliga svenska och småländska lärfet; vi återfinna det år 1446 i Danzigs räkenskaper under namnet *reppenleinwand*. År 1444 omtalas en bonad af sotlärf; om detta var af svensk eller utländsk tillverkning kan jag icke uppgifva.

Till lärfter få vi ock räkna säckduk, i Tyskland kallad *sackenleinwand*.⁵

Möjligen är det tyg, som år 1316 kallas *filetum*, år 1334 *flyt*, att hänföra till lärfen. Du Cange upptager ett ord *filetum* med betydelse lärf.

¹ I det norska *Börgynjar kalfskinn* omtalas äfven baner med silke och baner med *sæi* — alltså sei icke silke.

² Sajemakare-embetet upprättades i Hamburg år 1586 på initiativ af en från Antwerpen invandrande person.

³ *Pannus de silfori; sarica serica de silfori.*

⁴ År 1340 omtalas *rosendukar*. Det förnämsta westfaliska linnet (från Osna-brück) kallas åtminstone i vår tid *rosenlinnen*.

⁵ Jag antager att *Særkewæff*, som omtalas, Granlund, *Gustaf I:s registratur* del I s. 152, bör vara säckewæff.

VIN OCH ÖL.

Ölet spelade under medeltiden en stor rol; vi kunna kalla det för den tidens nationaldryck. Det är redan omtaladt, att gästabud, i följd af den myckne åtgången af maldrycker, rent af kallades öl (graföl o. s. v.). Jag har äfven framhållit, huruledes humlan var en vigtig inportartikel, hvadan regeringen mot tidehvarfvets slut, för att minska beroendet af hansestäderna, ifrade för ökad inhemsk humleodling.

Ötillverkningen var hos oss i allmänhet hemmets sak, så å landet som i staden. I Malmö fanns visserligen år 1518 ett bryggarelag, men i Stockholm har ett sådant antagligen icke funnits. De många brygger-skor, som finnas upptagna i stadens skotteböcker, torde hafva hållit öl till försäljning, vare sig af egen brygd eller andras, men allenast de torde i Stockholm hafva köpt öl, för hvilka det var omöjligt att tänka på egen brygd. När helgalekamagillet samlades till festligt samqväm bryggdes ölet i huset. I Arboga hade, synes det, hvilken handverkare som helst rätt att i sitt hem sälja öl.

Det svenska ölet ansågs emellertid ej kunna i godhet täfla med det utländska. De oftast införda sorterna kommo från Travemünde — *trafnisia* (1342), trampneöl (stadslagen) — Emden (cmst öl) och Preussen (pryssing). Äfven omtalas öl från Hamburg (1502), Pasewalk (stadslagen), Gotland (stadslagen), Finland (1528).

År 1328 förekommo vid hr Birger Perssons begrafning tre olika vin-sorter: hvitt vin, rhenskt vin och rödt vin från La Rochelle. I början af 1500-talet omtalas klarethe, malmarsey (Malvoisir), på 1530-talet romani (från Spanien) och bastart. Visby stadslag omtalar vin från Oderberg, väl sannolikt staden af detta namn i Schlesien. Den preussiska besättningen på Stockholms slott lät komma vin till sig från Thorn.

Vin, utländskt öl och mjöd fick ej säljas i minut utan lof af fogde och råd, som ock hade att bestämma priset. Vinfaten skulle derföre förvaras under offentlig kontroll i för ändamålet afsedde källare. När egaren behöfde ett fat, blef det märkt, profvadt och utlemnadt, med skyldighet för honom att se till att det utan afbrott tömdes.

Flore andra införselsvaror funnos, hvilka jag här förbigår, för att icke alltför mycket fördjupa mig i detaljer.

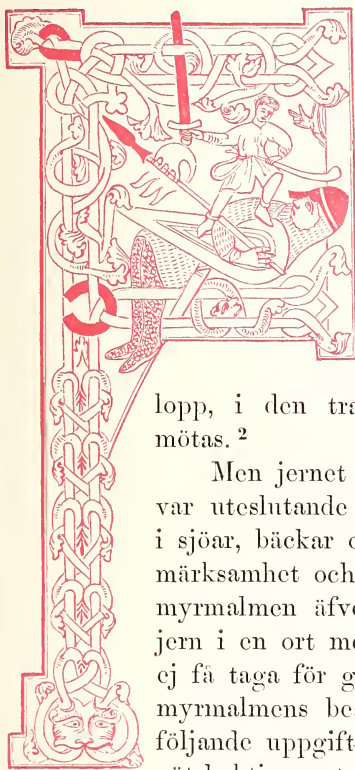
Om ornamentet jfr s. 87.

FJERDE KAPITLET.

Bergsbruket.

Innehåll: Bergsbrukets införande. — Våra grufvor under medeltiden. — Eganderätt. — Arbetssätt. — Skatteförhållanden. Ordningssväsande. Rättsskipning.

astän tvänne dryga perioder af vår hedna tid karakteriserades genom användning af metaller, hafva vi intet spår af svenskt bergsbruk förr än under medeltiden. Af de metaller, som under den föregående tiden voro kända och använda i vårt land, torde endast jernet varit vunnet inom egna gränser.¹ En del af det gamla Sverige hade fått det betecknande namnet Jernbäraland. Jag antager, att vi hafva att söka detta område vid Dalelfvens nedre

lopp, i den trakt der Uppland, Dalarne och Gestrikland mötas.²

Men jernet bröts den tiden icke ur bergen, utan man var uteslutande hänvisad till den myrmalm, som förekom i sjöar, bäckar och kärr, en malm, som lätt ädrog sig uppmärksamhet och var lätt att komma åt. Man höll sig till myrmalmen äfven under hela medeltiden, hvadan vi, när jern i en ort med förkärlek användes som betalningsmedel, ej få taga för gifvet, att jerngrufvor funnos derstädes. Om myrmalmens bearbetande torde det vara nog att meddela följande uppgift.³ »Man finner malm i myror eller andra vätskaktiga orter, nästan som salt eller grus, men af röd eller svart färg, hvilken malm man först småningom måste torka med en trefaldig stockeld och derpå låta svalas. Sedan har man den i en grop nere i jorden, kringmurad med lera och sten — den folket [i

Om initialen jfr s. 177.

¹ Under tidernas lopp fick man guld, silfver och koppar icke endast genom direkt import, utan ock genom att göra sig till godo skadade föremål eller sådana, som ej längre tillfredsställde tidens smak.

² De arkeologiska skälen för detta antagande äro omtalade i *Månadsbladet* för år 1874.

³ Jfr Hollenii akademiska afhandling *De Dalecarlia* s. 31.

Elfdalen] på sitt språk kallar blästerkärningen — hvari vid bottnen bäljorna äro inlagda, som gå med hjul och vatten.¹ Här inlägges ett lass spåntved och stockar, så eld på. När veden brunnit ned till kol, bär man på malmen med en skyffel, så småningom och efter hand till fyra gånger, deraf man då kan få ett lispund jern, och sådana tillverkningar sker till fem eller sex om dygnet. Sedan måste samma jern, liksom annat tackjern, omvällas hemma i smedjehärden, då man också gör stål deraf.»

Romarne idkade bergsbruk inom de provinser, hvilka sedermera som delar ingingo i Tyskland och Frankrike. På romersk bas stod derföre det germanska bergsbruket, som småningom utvecklade sig till en aktningvärd höjd. Det var utan tvifvel från Tyskland som Svenskarne lärde sig att ur bergens gömmor framdraga de rika metalliske skatterne. Förmodligen var det Lybeck, som i denna sak spelade förmedlarens rol. Svenskt jern gick såväl till Lybeck som till Danzig, de två för Sverige viktigaste handelsstäderna, men under det Danzig hemtade sin koppar från Ungern, kom svensk koppar ganska tidigt till Lybeck, ja lybske borgare hade andelar i den stora koppargruvan i Dalarne.

Den svenska gruvedriftens uppkomst gömmer sig, liksom så mången annan begynnelse, i mörker. Det äldsta bergverk hos oss, som omtalas i urkunderna, är det nyss nämnda kopparberget, och det är mycket möjligt, att det verkligen är det äldsta. Då man hade myrmalmen, fanns det ingen tvingande anledning att söka efter jernmalm; att inom eget område få koppar, måste deremot hafva ansetts som en betydande nationalvinst. Männe man först fann malm i Sverige och derefter sökte sig i utlandet kunskap om hans bearbetande? Männe initiativet kom från utlandet, i det om gruvedrift kunnige män i Sverige uppsökte malmstreck? Det förra torde väl vara det sannolikare alternativet, då vi hafva att gå tillbaka till tider, då man var angelägen att genom förbindelse med utlandets städer främja landets välfärd äfven i ekonomiskt hänseende.

Till en tid, då man var angelägen om förbindelser med Tysklands köpmän, måste vi, då det tyska inflytandet på vårt bergsbruk är omiskänligt, gå tillbaka, för att tillnärmelsevis uppgifva det svenska bergsbrukets ålder. Det är tre perioder, som vi då hafva skäl att i främsta rummet tänka på: k. Knuts, Birger jarls, k. Magnus ladulås'. Närmare vår tid kunna vi icke gå, ty Kopparberget i Dalarne nämnes i en handling af år 1288. Denna handling (DS nr 964) omtalar ingalunda den första upptäckten, men väl återförvärfvandets af en tidigare vunnen, sedermera bortlemnad andel i berget. Någon upplysning om tiden för

¹ Detta drag bör icke anses otillbörligt, när vi söka med hjälp af ofvanstående skildring bilda oss en föreställning om myrmalmens behandling under medeltiden. Vattnets drifkraft var känd och använd. Olaus Magni visar (bok 6, kap. 6) huru smederna i Helsingland använde 'hjul och vatten.'

grufvans upptäckt och om de tidigaste anordningarna få vi således icke här.

Deremot lemna oss urkunderna antydningar om dem, hvilka vi äro skyldige tacksamhet för grufbrytningens införande i vårt land. Vi kunna nämligen vara förvissade, att de som åstadkommo bearbetningen af grufvan voro just de, som sedermera visade sig vara hennes egare. Vi hafva då att i första rummet tänka på konungen, hvem detta nu var, eller på den som hade konungens myndighet i sina händer. K. Birger uppgifves nämligen år 1310 hafva fäderneärfd andel i kopparberget; denne del i grufvan kan hafva förvärfvats af fadren k. Magnus eller farfadern jarl Birger. Vidare hafva vi att tänka på de svenske stormännen, som tydligen i detta afseende, liksom i fråga om det aflägsnare Norrlands koloniserande, voro banbrytare. Hr Tyrgils Knutsson öfverlät år 1303 till sin då ännu minderårige konung Norberg och alle sine andelar i dervarande jern- och stålberg. Hr Birger Persson hade del i Närikes jernberg och ärfdes denna hans besittning af mågen hr Ulf Gudmarsson, den hel. Birgittas make. Hr Greger Magnusson hade år 1327 andel i Kopparberget.¹ Äfven de andlige stormännen hade måhända andel i bergsbrytningens införande. Den år 1288 omtalade andelen i Kopparberget hade af biskop Peter i Vesterås förvärfvats och återförvärfvats åt biskopsstolen. Detta senare ansågs så viktigt, att urkunden derom beseglades af konungen, erkebiskopen och tre andre biskopar.² Att slutligen Lybeckarne hade andel i den första grufbrytningen i Kopparberget, torde vi få sluta deraf, att en enka efter en lybsk borgare kunde år 1322 gifva sin dotter i hängift en lott i 'det berg, der man i Sverige hemtar koppar'.³

Det är icke min mening att här skrifva det svenska bergsbrukets historia under medeltiden. Genom ett försök i den riktningen skulle detta kapitel, i följd af alla de specialundersökningar, som behöfde göras och framläggas, så svälla ut, att det sprängde ramen för det hela. En sådan vidlyftighet blefve nödig, ty de svenska bergverkens historia är ännu oskrifven. Då bergsbruket spelat så stor rol för Sverige under vid pass sex århundraden, må man nästan blygas öfver denna lucka i vår litteratur. Den som i nuvarande stund vill skrifva om den svenska medeltidens bergsbruk måste vända sig till en af den danske forskaren Langebek år 1758 utgifven *Anledning till en historie om de norske berg-*

¹ Äfven under den senare medeltiden voro 'herremän' lifligt intresserade i grufbrytningen.

² Att biskop Peter i denna urkund säger sig hafva förvärfvat denne grufflott, utan att han nämner ett ord derom, att det skedde i sammanhang med grufvans första upptagande, innehåller måhända ett vittnesbörd derom, att biskop Peter först något senare förvärfvat lotten i fråga. Men detta sprider intet nytt ljus öfver Falu grufvas och den svenska grufbrytningens begynnelse, ty Peter synes hafva blifvit biskop icke långt före år 1288.

³ År 1322 hade man således i Lybeck kännedom allenast om ett kopparberg i Sverige.

verkens oprindelse og fremveit,¹ en vidlyftig afhandling, som, innehållande vida mera än hvad titeln lofvar, afhandlar det forna bergsbruket i hela Norden. Vigtiga bidrag till våra bergverks historia hafva lemnats af Styffe, dels i hans i det föregående ofta citerade afhandling om de svenska grundregalerna, dels i hans *Skandinavien under unionstiden*.²

Vi skola här till en början taga en öfverblick af de grufvor, som funnos i Sverige under medeltiden.

ÅLAND.³

Åtminstone mot medeltidens slut hade man börjat bryta malm på Åland. K. Gustaf yttrar år 1525, att malmberget derstädes ej kan löna den derå nedlagda mödan, förrän att gråberget derur rymts. - Här synes således vara fråga om en genom ras förderfvad grufva. Förmodligen menas jernmalmsstrecket vid Enklinge by i Kumlinge socken.⁴

I detta sammanhang må påminnas om den kalk, som brändes på Åland och derifrån flitigt skeppades t. ex. till Stockholm.

DALARNE.

Sjön Runn omgifves för närvarande af följande socknar: Torsångs i sydvest, Kopparbergs i nordvest, Hosjö kapellsocken i nordost, Vika i sydost. De båda i midten nämnda socknarna äro yngre; Kopparbergs är utbruten ur Torsångs, Håsjö ur Vika.

Norrut i den forna Torsångs socken fanns som länk i det vatten-system, som åt nordvest går ut från Runn, den s. k. Tiskasjön och invid denne ett berg, hvilket i den ofvan åberopade handlingen af år 1288 kallas 'kopperberget vid namn Tiskasjöberg.' Så fräjdadt blef detta berg snart såsom varande det enda i Sverige, hvilket då gaf koppar, att man tidigt glömde den ursprungliga benämningen och nöjde sig med att tala om *Kopperberget*. Denne sed bibehölls äfven sedan andra kopparberg hade upptäckts inom riket. Först i nyare tid har man funnit sig föranlåten att med tillägget 'stora' skilja mellan vårt äldsta kopparberg och ett af de yngre. Sedan på den jämna marken vid berget, den s. k. falan, i nyare tid en stad uppstått, kan full tydlighet vinnas genom att nämna berget efter staden, hvilken har uteslutande berget att tacka för sin upprinnelse.

¹ I det köpenhamnska sällskapets af lärdoms- och vetenskapsälskare *Skrifter* del 7.

² J. O. Carlbergs *Historiskt sammandrag om svenska bergverkens uppkomst och utveckling* (1879) utgör väl ett försök att fylla den här ofvan påpekade luckan, men arbetet är för okritiskt och i följd deraf för felaktigt för att motsvara sin uppgift.

³ Langebek tror sig hafva funnit spår af grufdrift under medeltiden i Finland. — År 1486 omtalas malmtäkt vid Klacksås (nu Kläcksås) i Rätans sn, Jämtland, men här torde knappast vara fråga om annat än bearbetning af myrmalmen. Ännu i vårt århundrade har i denna socken myrimalm blåsts till försäljning. (Historiska Samfundets *Handlingar* del 17, s. 44).

⁴ Tärnström, *De Alandia maris Baltici insula*.

Om tiden för kopparbrytningens begynnelse här — eller rättare om vår oförmåga att härom komma till något bestämdt resultat — har jag redan talat. Det rikligt gifvande berget blef af stor vigt för staten, ty dels bröts här koppar först för konungens, sedan för kronans räkning, dels hade kronan — såsom vi i det följande skola se — inkomster äfven af den koppar, som bröts för andras räkning. Förståndige regenter voro derföre angelägne att hålla kopparberget vid makt. Dess historia var dock brokig, hon talar än om goda, än om dåliga tider. De senare framkallades den tiden oftare än nu genom det primitiva brytningssättet.

Under tidernas lopp upptogos här flere grufvor. Det torde vara det först bearbetade berget, som i slutet af 1400-talet (t. ex. 1481) och ännu senare kallas Gammalberget. År 1427 omtalas långhytteberget på Kopparberget. Strax efter medeltidens slut, år 1542, omtalas 'gamla och nya Hårdsgrufvan', båda i sämre skick än de hade varit.

År 1360 skildras ställningen på Kopparberget såsom dålig, på grund af en särskild orsak: de många tvister, som der hade förekommit. Det synes som om tvänne Tyskar der hade idkat bergsbruk, och derigenom framkallat de gamle bergsmännens harm; k. Magnus bestämmer det nämnda året, att alla de två Tyskarnes malmtäkter (*fossata*) skulle på de öfrige bergsmännen fördelas efter hvars och ens antal af bälgar. Närmast före, under och efter den Engelbrektska resningen se vi biskopen i Vesterås köpa den ena hyttan efter den andra. Antingen var ställningen den tiden lysande och biskopen ville få andel i den goda vinsten eller ock var måhända ställningen dålig, särskildt i följd af de krigiska tiderna, så att hyttornas gamle egare behöfde afyttra dem. Hvar ny regent utfärdade för Kopparberget nya privilegier, för hvilka alla k. Magnus Erikssons af år 1347 ligga till grund; ett och annat lemnade nya detaljbestämmelser. I början af 1500-talet var emellertid ställningen mycket dålig. Ett stort ras hade inträffat i den stora grufvan. Rensningen pågick hela året 1505, men arbetet var ytterst mödosamt och utfördes på en förhoppning, som ej för stunden gaf bröd, så att tal uppstod rent af att öfvergifva allt. Bergsfogden afstyrde dock detta, eggande till nytt arbete. Bergsmännen begärde då en mycket stor ned-sättning af afraden; de torde hafva fått en mindre. Med så mycken ifver bedrefs nu rensningsarbetet, att det redan hösten 1507 kunde sägas, att tillståndet aldrig hade varit bättre.

Det är möjligt att platsen, der koppargrufvan upptäcktes, varit af gammalt bebodd, såsom liggande vid ett vattendrag, men bygden deruppe, så långt bort från sockenkyrkan, kunde aldrig hafva varit betydande, förr än upptäckten af kopparmalmen och regeringens ifver att denne skulle så mycket ske kunde upphemtas och bearbetas, lockade till stället så mycket folk, att orten fick ett utseende och en ordning, som liknade en stads. Huru betydande folkmängden blifvit, framgår

deraf, att man fann sig böra der hålla gudstjenst. En kyrkoherde på Kopparberget omtalas år 1464, men det torde dock kunna misstänkas, att denne titel egentligen var något för hög och att ingen fullständig kyrka der fanns den tiden, ty ännu år 1471 tala erkebiskopen och biskoparne om kapellet på kopparberget.

Jämte koppar fick man ur Kopparberget äfven något silfver; sådant omtalas åtminstone år 1544.

Hosjö kapell är af yngre ursprung. I medeltidshandlingarna omtalas Hosjö som liggande i Vika socken.¹ Här hade man under 1300-talet börjat bryta koppar. År 1357 såldes en täkt i Hosjö och en hyttostad i öfre Hosjö på östra landet med hyttoskog, kolångång och alle utvägar. År 1411 omtalas Lönmossa i Vika socken (något i öster från Hosjö) med hytta o. s. v. En hytta der synes haft namnet knifvayhttan. År 1422 omtalas kopparberget i *Vika socken*.²

Om detta berg haft själfständig organisation kan jag ej uppgifva.

I vester om Torsångs socken ligger Tuna och inom denna fanns, långt i sydväst från kyrkan, *Silfverberget*, hvarest man bröt såväl silfver som jernmalm. Att den förre tidigare upptäcktes, framgår af namnet. Som jern härifrån omtalas redan år 1367, måste silfret ännu tidigare hafva upptäckts. År 1375 var silfverafkastningen så stor, att man ville här anlägga ett myntverk. År 1496 omtalas en grufvodel i silfverberget och en del i jerngrufvorna deromkring, år 1499 talas om silfverbergsgrufvan på Silfverberget.

År 1498 eller strax förut synes man här hafva gjort en vigtig upptäckt. K. Hans förärade nämligen detta år till hr Sten Sture så mycket i 'det nya silfverberget, som nyligen funnits i Dalarne', som han själf tillförne låtit verka i sin egen hytta i det gamla berget.³ Men helt plötsligt inträffade en svår olycka. Under åren 1500—1503 låg berget öde, grufvan hade blifvit fylld med ett ras, så ansenligt, att man miss-tröstade om möjligheten att rymma ut stenen. För att lifnära sig smälte man om slaggen efter tidigare smältningar och höll till godo med den gråvarp, de stenar, som man förut, på grund af deras fattigdom på metall, hade ratat. Man sökte upptaga en ny rymning i ett berg kalladt Tverternberg, men framgången svarade icke mot förhoppningarna. År 1505 lyckades det deremot någre bönder helt nära Vikagrufvan (möjligen den år 1498 eller något tidigare funna) och silfverberget finna ett nytt streck. År 1507 var tillståndet åter förträffligt. Tjugo år der-

¹ Ett bref af år 1386 omtalar Hosjö i Torsångs socken; måhända gick gränsen mellan Vika och Torsångs socknar just öfver Hosjön.

² Grufvan i Vika sn får ej förvexlas med Vikbergsgrufva i Henemora sn eller med Vikagrufvan å Silfverberget.

³ En möjlighet är att med det nya berget menas Vestra Silfverberget i Norrbärkes socken. Styffes uppfatning af förhållandet mellan Östra och Vestra Silfverbergen kan jag för min del ej antaga.

efter talas om att upptaga en ny rymning, hvilket k. Gustaf fann synnerligen lämpligt. År 1545 omtalas Silfverbergsgrufvan, Skyttegrufvan, Vikagrufvan och Ladugårdsgrufvan såsom redan under den föregående tiden brukade.

Tydligen har man äfven här, afsides från sockenkyrkan, funnit det nödigt att för bergsmännens religiösa behof sörja medels uppförande af ett kapell, hvilket först i senare tid blifvit medelpunkten för en egen socken, kallad Silfbergs. Jag minnes väl icke, att detta kapell blifvit omtaladt i någon medeltidshandling, men sägnen, hvars uppgift vi sakna anledning att betvifla, vet berätta, att detta kapell kallats den hel. Nicolai, d. v. s. varit helgadt åt den menskelig samfärdsel hägnande biskop Nicolaus. Detta förutsätter med nödvändighet, att kapellet kommit till stånd under den katolska tiden.

De som brukade jernhyttorna i silfverberget lydte under Norbergs lag och rätt, enligt de för det senare berget år 1354 utfärdade privilegierna.¹

I en senare tid kallades Silfberget för östra Silfberget. Det vestra (jfr föreg. s. anm. 3) var den silfvergrufva i *Norrbärke* socken, som k. Gustaf år 1552 omtalar såsom 'upptagen'. Ordet och dess sammanhang låta oss ej se, huruvida härmed menas af nytt eller från inträffadt ödesmåll upptagen. Jern erhöles från Bärke och (troligen) *Gränge* redan 1366.

Intill Tuna socken sluter sig Sätters — Säter var under medeltiden icke stad — och bortom denna ligger Skedvi socken. På gränsen mellan dessa två socknar ligger *Betsberget*,² i hvilket man hade upptäckt jernmalm; en senare tids stundom förgyllande språk har ändrat namnet till Bisberg. År 1420 begärde Betsbergsmännen nya privilegier. År 1530 föreskref k. Gustaf, att den förfallna grufvan skulle å nytt upptagas. Bergsmännen här hade sitt ting i Henemora (enligt ett bref af år 1528).

Henemora, vår tids Hedemora, utgjorde något längre i sydost en medelpunkt för samfärdseln och blef redan under medeltiden stad. Äfven här var det grufdriften, som framkallade samhället. *Vikaberg* i Henemora socken, år 1354 hörande under Norbergs lag, omtalas år 1384, en ny hytta år 1495. Nu räknas Viksgrufvan till Garpenbergs socken.

Denna har fått sitt namn efter *Garperberget*. När bergsbruket här började är icke känt; år 1486 fanns här en bergsfogde. År 1509 omtalas koppars och silfver såsom här brutna; grufvan befann sig dock den tiden i dåligt skick. År 1527 var grufvan igenrasad, men upp-

¹ År 1366 och 1420 omtalas ett *Tunaberg* (det förra året med bestämd uppgift att det låg i Dalarne). Det torde hafva legat i Tuna socken och varit skildt från silfverberget i samma socken.

² År 1489 säges Betsberg ligga i Skedvi socken.

rensning var ifrågasatt. Denna verkställdes då eller senare, ty längre fram under k. Gustafs regering omtalas grufvan, hvilken konungen fann så pass vigtig, att han ville der anlägga en hytta för kronans räkning; någon sådan hade förut ej funnits der.

Hedemora socken sträcker sig i söder till *Norbergs*, som ock var en hufvudort för bergshanteringen. Äfven här torde man hafva börjat grufbrytningen under 1200-talet; åtminstone hade hr Tyrgils Knutsson, såsom redan blifvit nämndt, andel i härvarande 'jern- och stålberg'. Tillgången på malm var här betydlig, hvadan hyttor uppstodo der och hvar (t. ex. Nordansjö, Könikehyttan). En särskild grufva, Risbergets, tillhörde biskopen i Vesterås. År 1432 funnos 25 åbor vid sjelfva Norberg, som redan år 1425 kallas 'köpstaden uppå Norberg.' Redan tidigare fanns här kyrka.

Att Norberg var den första jerngrufveorten framgår tydligt deraf, att öfriga jernberg, som upptäcktes, lades under Norbergs lag. Detta säges i Norbergs privilegier af år 1354 angående Vikaberg, Lindesberg och jernhyttan på Silfverberget. Småningom torde dessa berg hafva frigjorts från beroendet; åtminstone omtalas, enligt Styffe, egen bergsfogde för Lindesberg år 1465. Ännu år 1368 säges bergsfogden i Norberg hafva flere berg under sig, hvilka han stundom måste besöka. År 1440 hörde Skinnsäckeberg m. m. till Norbergslag,¹ hvad detta m. m. den tiden omfattade är svårt att säga.

Skinnsäckeberg (nu Skinnskatteberg) ligger något i söder från Norberg. Det omtalas år 1366. Dess bergsmän bädo år 1420 om nya privilegier. Åtminstone mot slutet af 1400-talet fanns här kyrka.

VERMLAND.

Vermlandsberg, utmed landskapets östra gräns, erhöll privilegier år 1413. Kort efter medeltidens slut (1540) omtalas vid detta jernberg tolf hyttor.

NÄRIKE.

Till de tidigast brukade jernbergen hör utan fråga det i skogen Svin belägna, i hvilket hr Ulf Gudmarsson ärfde andel efter sin svärfader hr Birger Persson. Dessvärre finnes ej längre i Närike någon skog med namnet Svin, men man har trott sig återfinna detta namn i

¹ Man ser ofta för år 1446 eiteras uttrycket 'de bergsmän, som till Norbergs och Skinnsäckebergs lag ligga' och man har deraf dragit slutsatsen, att här är fråga om tvänne bergslag. Uttrycket är tvetydigt, emedan ordet lag kan formelt vara såväl singularis som pluralis. Uttrycket förekommer i en skrifvelse af riksrådet, som innehåller stadfästelse af ett i skrifvelsen intaget, af riksföreståndaren Karl Knutsson utfärdadt bref. I detta motsvaras det tvetydiga uttrycket af följande ord: 'alle de, som bygga och bo på Norberg och Skinnsäckeberg och alle andre bergsmän, som ligga under och till Norbergs lag'. Det är uppenbart, att det tydliga uttrycket måste bestämma tolkningen af det otydliga.

sockennamnen Svennevad och Svinnersta och deraf slutit, att denne skog måste hafva upptagit en betydlig del af södra Närke. I ett bref af år 1388 omtalas *stälberget (mons chalybis) i närheten af Ammeqværn*. Denna kan ej gerna vara något annat än nutidens Åmmeqvärn i Hammars socken i trakten af Askersund. Om vi då besinna, att hr Ulf jämte andelen i jerngrufvan äfven erhöll gårdarne Ed och Unö, att Unö, enligt ett bref af år 1399, ligger likaledes i Hammars socken, att i samma socken finnes än i dag en gård, som heter Edö, så torde det ligga mycket nära till hands att identificera jernberget i Svinnskogen och stälberget vid Åmmeqvärn. År 1346 omtalas Rönneshyttan och Skyllbergs hytta, båda liggande i Lerbäckes socken, men vid dennas vestra gräns, rakt i norr från Åmmeberg.

Men om den frågan således borde få anses löst, uppträder en annan, som det är svårare att besvara. År 1340 förlänade k. Magnus bergsmännen, som lågo på *vestra berget* i Närke, samma privilegier, som åtnjötos af bergsmännen å östra berget dersammastädes. Alltså två jernberg i Närke, af hvilka väl det nyss omtalade bör vara det ena. Gifva vi akt på de socknar, från hvilka skatt och afrad lemnades i jern, få vi till början ett område, som innesluter Sunds härad längst i söder, samt vidare norrut Grimstens och Kumla, en del af Sköllersta, Hardemo, nordöstra delen af Edsberg, Knista¹ samt sydvestra delen af Örebro härad. Jern lemnades ock från östre delen af Örebro härad samt från det i öster derom liggande Glanshammars härad, som sträcker sig fram nästan till Arboga. Vi få dock icke antaga, att jern bröts inom alla de socknar, från hvilka betalningar utgingo i jern, utan kunde man så här som der hafva erhållit jernet från närliggande grufvor och hyttor.

Då Åmmeberg ligger i Sunds hd, hvilket, jämte de rätt norr derifrån liggande Grimstens och Edsbergs, upptaga det sydvestra hörnet af Närke, och då de två omtalade hyttorna i Lerbäckes socken ligga invid gränsen till Sunds härad, finner jag det rimligast att jernberget i Svinnskogen och stälberget vid Åmmeqvärn just utgöra det Vestra berget. Men hvar skola vi då söka det *Östra berget* inom Närke, som redan före år 1340 hade fått privilegier? Om vi undantaga hvad förut meddelats rörande bergsbruket inom Hammars socken, iakttaga medeltidens urkunder en viss tystnad rörande bergverk i södra Närke.

Vid *Glanshammar*, på nordsidan af Hjelmaren, bröts silfver under början af 1500-talet.

Deremot finnas flere uppgifter om *Noraskogs berg*, längst norrut. År 1413 omtalas Lars ringmakers berg, som då gaf 20 läster jern i skatt, under det stälberget i södra Närke och Lindesberg (om hvilket strax mera) tillsammans ej gafvo mera än åtta, af hvilka den drygare delen faller på Lindesberg. År 1420 omtalas Lars ringmaker som bergsfogde i Nora socken, hvadan vi måste antaga hans berg vara der beläget.

¹ Knista härad är nu förenadt med Edsbergs.

Den omständigheten, att berget icke nämnes efter orten, utan efter en person, synes mig nästan gifva vid handen, att berget af denna personen blifvit upptäckt, och att Noraskogs berg således börjat bearbetas icke så synnerligen långt före år 1413. En hytta i jernberget i Nora socken omtalas dock redan år 1378. Malmtillgången måste emellertid hafva varit stor, då skatten det nämnda året kunde uppgå till så högt belopp.

VESTMANLAND.

I landskapets vestliga del låg alldeles invid Nora berg ett annat kalladt *Lindes berg*. Lindesberg räknades vid midten af 1300-talet till Norbergs lag, — den tiden var förmodligen Noraskogs berg ännu ej funnet — men år 1465 hade Lindesberg, enligt Styffe, egen bergsfogde. Ehuru Nora och Lindesberg under medeltiden räknades till två skilda landskap, synes förbindelsen dem emellan, på grund af det nära läget, hafva varit synnerligen liflig, hvadan de två bergen ofta omtalas tillsammans. År 1497 funnos i de två bergen många bergsmän, men år 1509 voro ödeshyttorna många. Vid den tiden heter det, att Lindesberg ej brukats på en mansålder.

Ungefär vid den tiden upptäcktes silfvergrufvan vid Sala, det s. k. *Salberget*, midt i en gammal bygd, der jordbruket dittills varit hufvudnäringen. Senare tiders försök att åt denna silfvergrufva vindicera en hög ålder, äro alla gripna ur luften. De göras omöjliga genom det bestämda uttrycket i 1512 års privilegier, att silfverberget är funnet 'i thenne näst forledne aar'. Salberget 'vigdes' år 1510 och det ordnade bergsbruket här får således räknas från detta år. Upptäckten helsades med synnerlig glädje: ju mera silfver de svenska bergen gifvo, desto mera skulle den betryckta ställningen i landet kunna höjas genom rikligare tillgång för klingande mynt. Bönderne i trakten öfvergifvo till en stor del åkerbruket, för att bryta malm: biskop Otto i Vesterås klagar i januari 1511, att han numera får af bönderne derstädes 3—4 pund i sädestionde i stället för de fem eller sex läster han plägade erhålla innan berget påfanns. Folk och varor strömmade till Sala: bergsmännen i Norberg klagade redan år 1510, att all tillförsel numera gick till det nya berget, hvadan de ledo stor nöd; de anhöllo derföre, att de skulle få komma in i d. v. s. få del i Salberget. Arbetet bedrefs med synnerlig ifver: man nöjde sig ej med den en gång uppdagade fyndigheten, utan sökte efter nya streck. År 1516 hade man upptagit en ny rymning; i åtta dagar satte fogden 120 karlar att arbeta der, senare nedsattes antalet till 70, hvarförutom tolf hästar dagligen släpade fram 200 stockar, som skulle användas till bergets brännande. Arbetet vard kändt och väckte ett stort uppseende, men frukten var tillsvidare ingen. Samtidigt lät fogden i hemlighet fresta annorstädes i marken,

der ingen förut hade varit att leta.¹ År 1525 omtalas en ny rymning, som borde öfvergifvas, emedan hon icke lönade arbetet: det vore bättre att söka komma tillbaka till det gamla strecket.

I Salberget, liksom i öfriga silfvergrufvor, erhöles äfven bly.

UPPLAND.

Dannemoras rikliga tillgångar på jern voro under medeltiden icke kände. I denna trakt hade man dock, i Films socken, upptäckt ett silfverberg, som omtalas år 1481, men sedermera ej förekommer i urkunderna. I början af k. Gustafs tid synes man hafva fått någon aning om de metalliske skatter, som denne del af Sverige gömmer. En borgare i Stralsund Joachim Piper hade, ovisst när, börjat bearbeta Dannemora berg. Nyårsdagen 1532, då privilegier honom beviljades, hade han redan på detta arbete gjort en 'svår bekostning', så att han var 'mycket kommen till akters'. De 'malmer', som man här hoppades få, voro svafvel, vitriol, spisseglas (spetsglans), jern, bly, tenn, koppar, silfver eller guld. Konungens intresse för det nya verket uttalar sig i hans mera än en gång uttalade otålighet öfver att icke erhålla underrättelser om arbetets fortgång, malmernes art och använda metoder. Den bekante Gorius Holst synes haft del i detta företag.

SÖDERMANLAND.

Under 1400-talet drefs bergsbruk i *Näfveberget* inom Tuna socken (sedermera delad i Tuna och Tunabergs) utmed Bråviken, inom Kolmårdens östra del. Det omtalas, så vidt jag känner, förste gången i Vadstena klostres jordebok af år 1447, som upptager icke mindre än 22 lägenheter inom Tuna socken, af hvilka de allra flesta betalte sin afrad med jern. Bland dessa lägenheter förekomma Hyttoäng, Gamla hyttan, Hakahytta, Ingolfshytta. I en senare jordebok omtalas Näfveqvarnshytta med afkastning af 100 jern. Härvarande bergslag omtalas några gånger i början af 1500-talet. År 1533 beställdes här bysseklot. Det torde dock icke hafva varit endast jern, som här bröts. År 1644 omtalas en här befintlig koppargrufva, som icke hafver varit brukad i någon mans minne eller vetskap. Ännu finnas i trakten kringstridda kopparslaggvarp.²

ÖSTERGÖTLAND.

Hellestada eller *Härlestada* berg brukades af 'bergsmännen i bondebbyn' af samma namn, en kyrkoby liggande i den del af Bråbo härad, som

¹ Det bref af fogden Kettil Pålsson, som omtalar detta (Kröningsvärd, *Diplomatarium Dalecarlicum* del 1, nr 229) namngifver väl icke berget, men då brefvet är skrifvet på Väsby, en kungsgård invid Sala, är det omöjligt att tänka på någon annan grufva än Salbergets.

² Enligt Carlberg, *anf. arb.* s. 176. Carlberg förvexlar detta berg med Tunaberg i Dalarne (1420).

nu räknas till Finspångs län. I detta malmberg funnos år 1377 två grufvor. År 1381 såldes panträtten till detta berg för 1,200 mark penningar. Huruvida panten omfattade endast den kronan tillkommande afraden eller om kronan då egde del i berget eller möjligen hela berget, må lemnas osagdt. Att bergmännen här saknade sjelfständighet framgår deraf, att k. Erik år 1428 afslog deras begäran att komma i åtnjutande af bergs rätt.

Längre in, vid Närikes gränser, låg *Godegårds berg*, hvilket omtalas åren 1525 och 1533. När bergsbruket här börjades, kan jag icke uppgifva.¹

Hr Svante Nilsson var intresserad för bergsbruk inom Björsäters socken, i sydvest från Söderköping. Orten måste för honom hafva varit väl bekant, ty gården Ekhult inom denna socken tillhörde en hans frände. Hr Svante Nilsson ingick bolag med fyra borgare i Stockholm, en borgare i Linköping och fem andra personer, af hvilka tre hade tyska namn, för att bruka ett silfverberg i *Magergölsskog*; utgift och vinst skulle vara gemensamma. Vid *Grönhög*, likaledes i Björsäters socken, hade samma bolag ett kopparbergverk, som var mot afgift af hvar tolfte bår malm, utarrenderadt till en borgare i Linköping och länsmanen i socknen. Ännu ses spår af kopparskärpningar vid Grönhögen.

Ej långt från denna trakt ligger *Åtvidaberg*, som år 1413 erhöll samma privilegier, som bergmännen å kopparberget i Dalarne hade fått sig tillförsäkrade. Berget omtalas någre gånger under 1400-talet, t. ex. år 1468, då privilegierna förnyades. Det finnes icke skäl att tillägga detta bergverk under medeltiden någon större betydelse. Under början af den nyare tiden synes det hafva legat nere.

Borgaren i Vestervik Kasper Koberg, antagligen en inflyttad tysk man, erhöll år 1525 konglig fullmakt att arbeta och bruka, konungen och riket till godo, det '*søghersthena berg*' som här uti Östergötland funnet är. Sägersten är det gamla namnet på magnetisk malm. Om bergets läge och vidare öden har jag intet att meddela.

KALMAR LÄN.

Samme Koberg hade år 1525 fått den vidsträckta fullmakten att 'fritt och obehindradt fara omkring i riket och leta efter allehanda malmberg, hvar honom dertill någon läglighet synes. År 1530 erhöll han ensam rätt att bruka jernberget vid Vestervik, som han hade tagit upp. Detta uttryck synes antyda, att ifrågavarande grufva förut varit

¹ Carlberg tilldelar detta bergverk hög ålder. Han antager, att Godegårdsberg är det 'östra berg', som omtalas i privilegiebrevet af år 1340, men der säges uttryckligen, att detta östra berg låg i Närike. Hans antagande att bergsbruket här år 1416 bevisas af en citerad anteckning af Örhjelm, eger ingen giltighet, så länge man ej kan bevisa, att den prest och den bergsfogde, som omtalas i denna anteckning lefvat år 1416; de kunna hafva lefvat mycket senare.

bearbetad. Detta stämmer ock öfverens med en uppgift från nyare tid, att grufdrift börjats i *Gladhammars* socken på hr Svante Nilssons tid.¹

I sitt ofvan anförda arbete kommer Carlberg till den slutsatsen, att alla våra malmberg under medeltiden tillhörde kronan, hvilken egde allt, som låg djupare ned i jorden än plogen går. Dessförinnan hade dock Styffe i sin ofta återopade afhandling om grundregalerna uppvisat, att något bergsregale icke fanns i Sverige före k. Gustafs tid. Carlberg omtalar som stöd anförda för denna åsigt endast tvänne, dels att det s. k. Helgeandsholmsmötets beslut af år 1282 är ett senare *falsarium* — Carlberg vill icke inlåta sig på en undersökning härom — dels den omständigheten, att öfverlåtelse af grufegendom skedde enskilde emellan. Detta senare utgör dock för honom intet bevis mot bergverkens natur af *regale*, eftersom i Tyskland under medeltiden regenter ofta till enskilde öfverlätto rätten att nyttja och bruka vissa berg eller berg inom vissa områden.

Vid den tid då bergsbruket först uppenbarar sig i vår historia, finnes intet, som antyder kronans uteslutande rätt eller ens någon kronans rätt till malmbergen. Tvärtom är det uppenbart, såsom redan blifvit framhållet, att enskilde hade full egendom i grufvorna, utan att minsta antydan finnes derom, att deras eganderätt berodde på ett öfverlåtande från kronans sida. Att för denna tid uppställa påståendet om befintligheten af ett bergsregale i vårt land saknar allt faktiskt stöd och kommer dessutom i konflikt med hvad vi känna rörande förhållandena under medeltidens följande skeden. Upplysande i detta afseende äro särskildt följande verkligheter. Såsom redan är nämnt, hade under hr Svante Nilssons tid någre 'hans och kronans skattskyldige bönder' funnit ett nytt silfverstreck vid Silfberget i Dalarne. De hade derpå nedlagt mycket både af arbete och kostnad, men hoppades få ersättning derför, så vida de ej blefvo utträngde från berget. Också fritager riksföreståndaren dem från allt oroande och tillägger, att derest strecket visade sig så rikt, att flere deraf kunde få sin bergning, skulle dock ingen der bjuda sig in med trug eller välde, utan allenast med samtycke af riksföreståndaren och de ursprunglige brukarne. Rätten att sätta sig i besittning af andel i en grufva, berodde således på enskildt initiativ, ehuru regeringen, för rikets bästa, kunde i visst fall inskränka denne rätt. Jag har äfven talat om Kettil Pålssons bref till den yngre hr Sten af år 1516 rörande den nya rymningen på Salberget. Här berättas, huruledes både lekte och lärde, som bo inom 20 mils afstånd,

¹ I en handling af år 1498 omtalas sex par i *Prostökna* berg. Än i dag finnes en gård med detta namn i Barfva socken, Södermanland, men der synes bergsbruk aldrig hafva förekommit. Gårdar med namnet Ökna finnas flerstädes i Södermanland.

ville alle komma in i denna nya rymning, men det slog dem för näsan, när de sågo det stora arbetet och den dagliga kostnaden. Det var endast farhogan att 'matsäcken ej skulle räcka till änden', som afhöll dem, icke något lagligt hinder. Fogden organiserade arbetet, undantog vissa par för riksföreståndarens räkning, vissa för enskilda personer, lät bönderne få 5 par, om hvilka flere förenade sig. För att desse icke skulle bäfva tillbaka för det myckna arbetet, sökte han locka dem med hopp om större vinst: han beder om föreskrift, att i denna rymning ej skulle få finnas mera än tolf par.

Ett uttryck finnes, som synes tala för tillvaran af ett bergsregale. Det heter nämligen i Nyköpings beslut af år 1396, att 'Kopparberget skall helt höra konungen och kronan till, utom två par bälgar, som biskopen i Vesterås nu har der.' Men derest det behöfdes ett särskildt beslut för att Kopparberget skall läggas under kronan, så ligger deri ett tydligt bevis, att icke bergverken i allmänhet voro kronans, och för öfrigt visar allt, att vi ej få tolka de anförda orden så, som skulle regeringen vid detta tillfälle hafva velat tillvälla sig eganderätten till Kopparberget. Såsom Styffe framhållit, äro förhållandena derstädes desamma efter som före år 1396. De efter detta år utfärdade privilegierna äro lika lydande med de tidigare. År 1396 var det fråga om att stärka kronans makt, särskildt genom ökande af hennes inkomster, på hvilka det verldsliga och det andliga frälset under den föregående orons och godtyckets tid hade gjort betänkligt intrång. Också finnes i Nyköpingsbeslutet det förklarande tillägget: det Bo Jonsson och hans son hr Knut Bosson eller Sten Bosson der hade, det är under kronan med lag kommet, så att ingen eger i kopparberget utom kronan och biskopen. Att ega betyder här endast att hafva rätt till den från berget utgående skatten. Att frälset för sine andelar i bergverken åtnjöto skattefrihet framgår af Karl Knutssons bref af år 1440, i hvilket det heter, att bergsmännen i Norbergs lag icke läto biskopen i Vesterås för sine dervarande egodelar njuta den kyrkans frihet, som andre riddare och frälset der njuta för sina hyttor. Man jämföre stadgen af år 1485, som förnyar k. Kristofers förordning, att — på det de berg, som hittills varit hemlighållna, skulle härefter yppas — af bergen på skattskyldiga egor skall kronan hafva sin tionde, såsom hertill hafva varit af alla andra berg, men att kronan ej skulle hafva någon afgift från berg liggande å frälsejord, emedan kronan räknade på ersättning i form af ökad tjänst. Man jämföre vidare yttrandet af år 1516, att i Salberget hade de herremän och bergsmän sjutton par i förläning, af hvilka ej kom ett lod silfver till myntet.

Först efter medeltidens slut började man i Sverige, efter utländskt mönster, tänka på och tala om ett bergsregale. K. Gustaf yttrade år 1552, att alla malmberg i Sverige lyda till Sveriges krona. Jag lemnar dock derhän, huruvida han i detta fall tänkte på den verkliga egande-

rätten eller på rätten till skatt. Visst är att den följande tiden voro anspråken på eganderätt fullt utpräglade.

Kronans ställning till bergverken var i grunden detsamma som hennes förhållande till städerna; när regenten under medeltiden talar om 'våra berg', betyder detta icke mera än när han talar om 'våra städer'. De förhållanden, under hvilka sammanlefnaden och verksamheten i städerna och vid bergverken utvecklades, voro i hög grad afvikande från dem, som hade från urminnes tider utbildat sig på landsbygden, hvars lif var det normala, af häfd och lag hägnadt och ordnad. För dessa nya förhållanden, för hvilka den ärfde seden och de gamla lagarna ej räckte till, tarfvades nya ordningar, och dessa utgingo för bergverken, liksom för städerna, från konungen, hvilken mot slutet af 1200-talet uttryckligen förbehöll sig rätten att med råds råd stadga i de ärenden, som förut ej voro satta i lag. Dessa stadganden, som i förhållande till bondelagen voro undantagsstadganden, lämpades efter särskilda förhållanden och meddelade hvarjehanda förmoner. På nutidens och någon gång på den tidens språk kallas de privilegier.

Att omtänksamme regenter vore angelägne om bergverkens utveckling var naturligt. Denna utveckling beredde kronan hvarjehanda ekonomiske förmoner och man synes ingalunda hafva varit benägen att låta dessa blifva för små. Kronan hade i vissa berg andelar, hvilke, när de ej voro gifne i förläning, bearbetades för kronans räkning. Men äfven af det, som tillhörde enskilde, hvilke icke voro frälse, hade kronan ganska betydliga inkomster. Om frälsets skattefrihet för dess bergsbruk har redan varit tal. Det synes, som om det af de maktegade tagits som en afgjord sak. Det oaktadt förekomma särskilda förklaringar om frälsfrihet med afseende på bergsbruket, såsom år 1444, då en välbördig man genom ett bref fick frälse och frihet för en hytta på Norberg.

Bergverksidkarne kallades bergsmän. De voro af olika ursprung: än bönder från den omgifvande orten, som egnade sig åt det nya arbete, med hvilket man bragte bergens skatter i dagen, än personer, som, med förut förvärfvad kännedom om bergsbruk, kommo från främmande håll för att dela arbete och vinst. Det redan omtalade brefvet af år 1516 visar, med hvilken spänning man följde nya företag vid bergen. Det synes dock, som om de styrande i början hade ansett sig behöfva genom särskilda åtgärder försäkra bergen om arbetare, ty något annat syfte kan ej hafva funnits för den asylerätt, som tillkom bergen. Redan i privilegierna af år 1340 för vestra berget i Närke heter det: »vi lofve alle dem, som komma till förenämnde bergsmän, för att blifva när dem, att vara alldeles feloge både till lif och gods för hvad missgerningar de förut hafva gjort, såvida de icke äro mördare, tjuvar eller förrädare, dock så, att de ega göra den rätte målseganden, om han kommer efter dem, lika för sina brott.» I 1347 års privilegier för Koppar-

berget förekommer enahanda medgifvande, fast i något ändrade ordalag: »hvad man, som biltog varder hvar som helst i Sverige och som vill och förmår arbeta för sitt bröd, skall hafva frid hos eder och vara der med frid, så framt han icke är en mördare, sin herres förrädare eller en uppenbar tjuf eller har brutit frid på qvinnor — uttrycket 'hvar som helst' reduceras dock något, ty den, som på ett berg förklarats biltog, åtnjöt ej på ett annat frid. Ännu mot medeltidens slut, då man haft tillräckligt tillfälle att se bergverken till sig locka tillräckliga krafter, bibehölls asylrätten. Den omtalas t. ex. i bergsprivelegier af år 1530. Dock hade k. Gustaf tidigare, år 1527, funnit sig föranlåten att hota bergsmännen vid Vestervik för att de hylla och försvara skalkar och illgerningskarlar.

I samma straffbref heter det, att desse bergsmän icke alle voro bergsmän, utan voro till mesta parten bönder, så att icke mera än tre eller fyra bland dem höllo bergsbrukningen vid makt. Vi hafva sett, att år 1516 upplätos andelar i den nya rymningen å Salberget åt bönder, hvilke sannolikt fortsatte sitt jordbruk, under det de bearbetade eller läto bearbeta berget. För öfrigt talas i privilegierna för Salberget om dem, som hafva bröstupgnar utan att vara bergsmän.

De verkliga bergsmännen utgjorde hvad man kan kalla ett bolag, dock ej så att de läto på gemensam kostnad drifva bergshanteringen och der-efter delade vinsten, utan hvar och en skötte sitt arbete och hemtade sin vinst, men det var sörjdt derför, att hvar och en hade lika tillfälle till arbete. Vinsten kunde väl falla olika, men derför rädde én annan makt än människors. Andelen i arbetet bestämdes efter något som kallades par eller fullständigare par bälgar. Man menade dermed de bälgar, med hvilka man beredde luften tillträde till malmen, när denne skulle smältas, hvilket arbete försiggick i de s. k. hyttorna.¹ En person kunde hafva flere par bälgar, en annan allenast ett par, en tredje mindre än ett par, i det flere voro delegare i samma par. I brefvet af år 1516 rörande Salberget omtalas fem par som gifna åt bönderne och voro tolf bönder om hvart par d. v. s. en hvar af dem hade en tolfedel i paret. Redan i det första brefvet, som handlar om bergsbruk i Sverige, talas om en 'åttondedel' i kopparberget, hvilken i ett senare bref, af år 1318, kallas för 'hälften af en fjerdepart'; här kan icke menas en åttondedel af hela berget, utan det hela måste hafva varit något annat, något mindre, uttrycket 'hälften af en fjerdedel' antyder, att ordet fjerdedel redan hade fått betydelsen af en teknisk term. Enligt Rinmans *Bergverkslexicon* kallas vid Stora kopparberget sexton fjerdepartar ett par, vid hvilket förhållande fjerdeparten således icke var en fjerdedel af paret. Att i början af medeltiden (1288 och 1318) fjerdeparten var en verklig fjerdedel (= två åttondedelar) framgår tydligt af urkunderna, och att det var paret, som utgjorde helheten uppenbarar sig t. ex. i

¹ Ordet är lånadt från tyskan.

en handling af år 1395, i hvilken det talas om fem par en fjerdedel mindre (*enes verdendels min*). Biskopsstolen i Vesterås hade således på k. Magnus ladulås tid en åttendedel, år 1516 omtalas tolfte delar i ett par. Deremot heter det i privilegierna för jernbergen af år 1354, är den mästerman, som i en hytta hade mindre än en åttondel, skulle upplåta sin lott åt en annan, såvida icke hans andel skulle hemfalla till kronan.

Bergsmannen kunde icke verkställa allt arbete med egen hand, han måste hafva medhjelpare. Vid silfverbergen talas icke blott om bergsmän, utan ock om smältare, drifvare, sofringekarlar, bergs- och grufdrängar, dagakarlar, vid Kopparberget om bergshuggare och smältare. Vid jernbergen, der de rätte bergsmännen kallades mästaremän, omtalas smeder, förslagare och blåsare. De löse karlar, som kommo till bergen,ingo icke gå syslölöse, utan skulle inom viss tid taga tienst som legodrängar. För malmens behandlande fordrades kol och dessa anskaffades af kolaren, som i sin ordning hade medhjelpare af olika slag.¹

De förmoner, som voro bergsmännen gifne — deras bergs rätt och bergsfrälse, som det heter år 1449 — inskränkte sig icke endast till rätten att i trygghet och ladstadgad ordning bearbeta berget med dess tillgång af malm, utan vida mera: bergsmännen på Åtvidaberg ingo år 1413 'i all måtto sådan frihet, frälse, nåd och privilegier, både med strömmar, vägar och skögar och alla andra stycken, som bergsmännen hafva och njuta på Kopparberget i Dalarne'. Vattnet behöfdes för arbetet i hyttorna, det talas därför ofta om 'hytta och hyttoström'; den som hade en ström för sin hytta fick icke genom uppförande af nya hyttor hindras i sin förra brukningsrätt. En man klagade år 1478, att en annan hade byggt för hans hytta med en tvärdam. Lagmannen dömde, att då nog vatten fanns, skulle båda hyttorna gå, men då vattenbrist inträffade, skulle endast den gamla hafva rätt att gå. Att vägar behöfdes till och från grufvan var uppenbart. Om rätten till väg har det ej lyekats mig att finna några närmare upplysningar.

Af stor betydelse var det privilegium som var bergsmännen gifvet med afseende på skogen, ur hvilken de hade att hemta timmer, ved till grufvan för malmens brytande, kol till hyttornas härdar och ugnar för hans smältande. Man behöfde ock rödja i skogen t. ex. för att uppföra bostäder. När berget låg långt undan inom allmännings skogen, gestaltade sig dessa förhållanden enklare; men icke alltid låg berget afsides, utan kunde bergsmännens behof lätt leda till kränkning af en annan enskild eganderätt. I detta afseende hade bergsmännen, på grund af den stora betydelse deras industri egde, fått vigtige förmoner. År 1340 ingo bergsmän af konungen en halfmil på längden och en half-

¹ Hvar kolare skal hawa halwan fæmtæ skipæræ, halwan þrjúþæ thækkilseman oc en utspisæræ (1347).

mil på bredden i den allmänningsskog, i hvilken berget (det vestra i Närrike) låg, men detta har måhända afseende endast på det område, som gafs åt sjelfva berget d. v. s. inom hvilket bergsbruket skulle idkas.¹ I samma privilegiebref yttras vidare, att den bergsman, som å annans mans skog uppbygger någon byggning, skall gifva egaren 200 jern till årlig afgäld, samt att bergsmännen skola gifva lika mycket i afgäld för herrars — det borde väl snarare heta frälsemäns — och bönders skogar som för allmänningsskogar. I jernbergens något yngre privilegier stadgas, att den som upptager nya uppgärder i bönders skogar, skall göra half afrad till egaren 'och icke så fullt afrad, som härtill varit.' År 1458 säges, att bergsmännen skola nyttja alle 'allmännelige' skogar och strömmar, som de innehafva i k. Kristofers tid, och år 1512, i privilegierna för Salberget, heter det, att efter rikets stadgar skola alle hafva skog till grufvans upphålle, såsom sedvana är med alla berg — ett märkligt stadgande för en ort, der berget hittats i en af gammalt odlad bygd. I 1530 års privilegier för samma berg föreskrifves, att bergsmännen få hugga fritt i kronans skog; när denne var slut, fingo de hugga grufved (d. v. s. den ved, som erfordrades för malmbrytningen) hvarhelst de finna för godt, men ved till kolning fick ej huggas å enskildes egor utan egarens goda minne.²

När ett malmförande berg blifvit upptäckt,³ blef naturligtvis första åtgärden att komma åt de mineraliske skatterne. För sådant ändamål 'jordrymdes'. För att man skulle tränga in i hälleberget, uppstaplades på detta väldiga bål, genom hvilkas hetta stenen splittrades (1516). När man hunnit så långt, 'rymdes berget': 'gråberget' fördes bort, så att en öppning bildades, i hvilken man gick vidare ned till dess man fann ett gifvande streck. Det kunde dröja länge, innan sträfvandena kröntes med framgång; mången gång måste ett ansträngande arbete uppgifvas, emedan det visade sig aldeles fruktlöst.

'Rymningen' var upptagen och arbetet inom densamma reglerades genom konungens fogdar. Det bestämdes, hvilke skulle hafva del i den nya grufvan och deras andelar bestämdes efter bälgpären. Alle kunde icke arbeta på en gång, utan hvart par hade sin tid i den ordning, som fastställdes genom lotten; att genom denna eller rättare genom tärningskast bestämma arbetsföljden kallades att *dobbla*,⁴ med hvilket ord man i allmänhet betecknade spelandet med tärningar. Arbetet verk-

¹ Rörande konungens rätt att på sådant sätt förfoga öfver allmännings-skogen, jfr Styffe i k. Vitterhets Historie och Antiquitets Akademiens *Handlingar* del 24, s. 238.

² Dennes regering synes hafva varit af vigt för vårt bergsbruks historia.

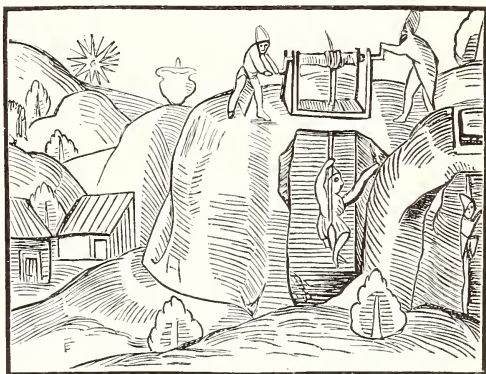
³ Det skulle blifva för vidlyftigt att för hvart drag i den följande skildringen anföra bevisen. Som det emellertid kan vara af intresse att se, huru mycket man i medeltidens urkunder finner om bergsbruket, bifogar jag då och då årtalet för den handling, som jag begagnat.

⁴ År 1506 döblade man in i en grufva fyra par, sedan det (ordinarie) dobblet hade försiggått, så att antalet par höjdes från 24 till 28.

ställdes 'med eld och hammare' (1360). Man 'tillmakade' vedstaplar, den s. k. 'grufveden' (1347) eller 'stafrum ved' (1530); vedträns längd synes varit en gång för alla bestämd, hvadan derom intet säges i urkunderna, men vedstapelns höjd och bredd var vid Kopparberget bestämd till 2½ aln, vid Salberget till 3½ aln. Bergshuggaren skulle i det förra berget arbeta från morgonen till middagen, sedan från mid-afton till qvällen; middagsrasten kunde göras så lång, emedan vedstapeln, en gång väl tänd, skötte sjelf sitt verk. Stenar lossnade genom hettan eller slogos lösa och krossades med hammare. Det var enhvars skyldighet att rensa efter sig (1360).

Stenen måste skaffas upp ur grufvan och likaså det nere i henne förekommande, ofta hinderliga vattnet. För det ena som för det andra använde man tunnor, som vindades upp med människokraft eller genom hästvandring, enligt Olaus Magni äfven genom björnar, som man tvingade att klifva inne i ett stort hjul. 'Tunnovinnor' (vindspel för tunnor) omtalas och en sådan är här afbildad fig. 340.

Sedan malmen kommit upp på 'grufbacken', skulle han bearbetas, och voro metoderna olika för olika metaller. Han transporterades på bårar till hyttan. Nu började smältarens verksamhet. Malmen lades i hårdar, antingen i 'småhårdar' eller i 'suluhårdar', de förra rymde fem, de senare nio bårar malm (1347). Den i härden till skärsten¹ förvandlade malmen blef derefter reducerad till metallisk form

340. Vindspel för tunnor.

genom 'rostningen'; 'rostveden' mättes efter staplar af 3 alnars höjd, längd och bredd (1499). Kopparen bragtes i handeln i form af 'stucken'.

Såsom deltagande i arbetet vid jerngrufvorna äro förut omtalade förslagare, blåsare och smeder. Förslagaren kan jag icke förklara; man skulle visserligen kunna tänka, att dermed menades en person, som åstadkom malmens förslagning, men detta förfaringssätt användes med minste framgången just för jernmalmen. Blåsning betecknar, enligt Rinman, den smältning, hvarigenom tackjernet utbringas ur dess malmer uti de höga ugnar, som under namn af masugnar äro allmänt brukliga. En masugn i Närrike omtalas år 1461. Huruvida den förbättring i smältningens metod, som betecknas genom uppförande af de tid och arbetskraft sparande masugnarne, går i vårt land längre tillbaka, kan jag ej säga, men om masugnarne först under den senare delen af 1400-talet

Fig. 340. Efter teckning hos Olaus Magni.

¹ Skärstenen och dennes rostning omtalas år 1548.

kommo i bruk, måste redan den tidigare behandlingen af jernmalmen hafva kallats blåsning, ty blåsare omtalas redan år 1340.

TVÅ slag jern omtalas i medeltidens urkunder, loppojern (på tyska *luppeneisen*) och osmundsjern. I senare tid, då förbättringar i jernets behandling blifvit införda, göres ej längre någon egentlig skilnad mellan loppsmide och osmundssmide, hvadan det ej blir mig möjligt att med säkerhet förklara den fordom verkliga förekommande skilnaden mellan loppojern och osmundsjern — en person ville i början af 1500-talet för ett särskildt ändamål hellre hafva det förra. Osmundsjernet 'höggs' (1529) i mindre stycken, kallade osmundar, hvilka skulle vara af en viss vikt, såvida icke jernet skulle kallas ogildt (1354). På 1300-talet (1340, 1354) var det föreskrifvet, att 24 osmundar skulle väga ett pund. År 1520 medgafs det bergsmännen, för den rådande dyra tidens skuld, att hugga jernet mindre, så att 27, ja till och med 29 osmundar kunde gå på lifspundet. Tre år senare omtalas utan vidare 28 osmundar såsom vägande ett bismanspund. Kontrollen öfver osmundshuggningen sköttes af konungens fogdar.

Silfret, så eftersökt för mynthusens skuld, var utsatt för en omständligare behandling än de två redan nämnde metallerna. Malmen sofrades d. v. s. krossades med hammare, på det metallen skulle på mekanisk väg skiljas från stenen; detta särskiljande underlättades genom vaskning. År 1530 fick en tysk man rättighet att vid Salberget göra sig till godo det silfver, som kunde träffas i gamla vaskrännor. Silfret smältes i 'bröstugnar', och befriades genom 'drifning' från tillsats af andra metaller, förnämligast bly.

En noggrann kontroll erfordrades, för att man skulle få silfver af nödig finhet. I riksrådets stadga af år 1491 angående silfret föreskrefs, att bergsfogden å silfverbergen i Vesterås stift och bergsmännen skulle inför biskopen och den, som för tillfället var höfdinge på Vesterås hus, med ed förbinda sig att lyda allt hvad regeringen fann lämpligt föreskrifva rörande silfrets behandling. Drifningen skulle verkställas i närvara af bergsfogden och teckenmästaren. Hvar bergsman skulle med en stamp slå in sitt märke å det silfver han drifvit och derefter uppvisa det för den guldsmed, hvilken tjenstgjorde som teckenmästare. Denne hade rätt att vika, böja och proba det inlemnade silfret. Fann han det fint nog, satte han derå äfven kronans märke. Underkände han det, skulle han, mot en viss ersättning, gifva det tillräcklig finhet. Var ej bergsmannen nöjd med resultatet af teckenmästarens undersökning, hänsköts frågan till myntmästaren i Vesterås, som till silfrets profvande hade att tillkalla verkmästaren i Vesterås' guldsmedsembete och en annan guldsmed (1489).

Rätten att köpa det ur svenska grufvor komna silfret hade kronan tillegnat sig för myntets skuld. Stadgen för silfverbergen af år 1489 föreskrifver, att allt silfver skulle säljas till myntmästaren i Vesterås.

Som vägen mellan grufvan och denne stad icke var kort och silfver under transporten kunde smygas undan, ja silfver rent af såldes till enskilde uppe vid grufvan, funnos vid henne under k. Gustafs tid 'silfköpare', som efter fastställd taxa uppköpte för kronans räkning allt silfver, som åstadkoms. Enskilde kunde dock med konglig tillåtelse få inköpa poster af bestämdt mått. Så angelägen var man att få så mycket som möjligt af denne metall, att man ej blott ransakade gamla vaskrännor, utan äfven underkastade 'varphögar, utkastningar och sofringehopar' ny behandling.

Strax efter medeltidens slut talar k. Gustaf om en tillämnad reformering af bergsväsendet. Tyskar inkallades för att vara honom behjelplice i detta afseende.

Liksom staden hade berget rätt till torgdagar, vanligen två i veckan, på Kopparberget och Salberget onsdagar och lördagar, på jernbergen söndagar och torsdagar. De till bergen från annat håll kommande köpmännen fingo dock ej sälja i minut. Huru minuthandeln sköttes å de å de andra bergen, har jag icke funnit uppgifvet, men å jernbergen voro mästremännen de ende, som hade rätt att köpa upp för att utmånga (1354). Under k. Gustafs tid klagas öfver mångerskor, som många ut bland bergsdrängarne och vålla dyr tid. På bergen var man icke mindre törstig än i städerna och på landsbygden. Öl, både svenskt och tyskt, mjöd, kirsedrank och vin höllos till afsala. Regeringen fann sig föranlåten att arbeta för inskränkningar i handeln med dessa varor. Å ett jernberg fick ej finnas mera än fyra ölsäljare och salutiden var begränsad.

I styrelsen å berget deltog en konungens representant och representanter för menigheten — alltså åter en likhet med förhållandet i staden.

Att konungen nämnde sin egen fogde kan synas naturligt, men menigheten synes dock äfven haft något att säga i detta hänseende. Åtminstone år 1526, då fogden på Kopparberget hade tagit afsked och en ny skulle tillsättas, sade konungen sig ej kunna eller vilja mot privilegierna göra utnämningen utan samtliga bergsmännens samtycke och närvara, hvadan de alle skulle oförtöfvadt begifva sig ned till Stockholm, för att om ärendet öfverlägga med konungen, som ämnade föreslå tre tjenliga personer, af hvilka den skulle blifva nämnd, som alle bergsmännen godkände. Det är möjligt, att konungens rätt att nämna bergsfogde icke var på samma sätt inskränkt å de öfriga bergen.

¹ Kröningsvärd har i *Diplomatarium Dalecarlicum*, efter Sahlstedts *Stora Tuna minne*, aftryckt ett bref af den 25 januari 1396, i hvilket omtalas en Måge Jäppsson som bergsöfverste på Kopparberget och en Hans Hansson som bergsfogde. Titeln bergsöfverste väcker hos mig misstankar. Hela brefvet vittnar om en mycket felaktig redaktion och äfven mot årtalens riktighet torde grundade inkast kunna göras. De två öfverhetspersonerna kunna icke gerna annat än svara mot de vanligen förekommande Dala- och bergsfogdarne, men Dalafogde var såväl före som efter det uppgifna året (t. ex. 1395 och 1400) en Jösse Finnsson, hvadan näppeligen någon plats finnes för mannen med det egendomliga namnet Måge.

För den utnämnde utfärdades ett fogdebref. Han skulle vara konungens ombud, uppbära de honom tillfallande inkomsterna, hålla ett vaksamt öga öfver alla andra kronans rättigheter, ordna och leda förhållandena i allmänhet samt döma öfver hand och hals d. v. s. öfver gröfre förbrytelser.

Bergsfogden på ett berg i Dalarne får icke förvexlas med en annan fogde, som hade mycket större,¹ och ännu en annan, som hade mindre befogenhet. Öfver de särskilde bergsfogdarne stod nämligen i detta landskap den s. k. Dalafogden, hvars fullständiga titel lydde 'fogden öfver bergen och Dalarne'. Å hvar berg — eller åtminstone å flere — fanns under bergsfogden en gruffogde, som måste haft den praktiska ledningen af detaljerna inom grufarbetet.

Vid sin sida hade konungens fogde en korporation, som svarade mot rådet i städerna. Antalet af medlemmarne och tillsättningen voro olika på olika berg. K. Magnus Erikssons privilegier för det vestra berget i Närike säga i största korthet, att bergsmännen skulle hafva en fogde och tolf rådgifvare, hvilke skulle vakta bergsmännens saker, döma o. s. v.¹ Samme konungs privilegier för jernbergen säga, att tolf skulle förestå berget samt värja och fullfölja bergsmännens rätt i alla afseenden, men desse tolf, som hade att taga sig af menighetens intressen, skulle tillsättas af — konungens fogde; han skulle välja dem, som han visste vara bäst och skäliligast. Samme konungs privilegier för Kopparberget gifver bergsmännen rätt att hafva fjorton rådmän, valde för lifstid; två af dem skulle utses till bergmästare och af dem skulle den ene vara domare i alla mål (naturligtvis utom högmål) för ett år i sänder. Den som domare tjenstgörande bergmästaren kallas ock ofta i urkunderna rätt och slätt domare. I Salbergets privilegier af år 1350 omtalas sex af menigheten valde män, som jämte fogden skulle ransaka och döma.

Fogden kunde hafva mycket att göra och särskildt mödosam måste hans befattning med penningeuppbörden hafva varit. Åtminstone på Salberget biträdde han i denna af s. k. vaktare, hvilke hvar vecka redogjorde för sitt uppdrag.

De afgifter, som vid bergen erlades, gingo till konungen, kyrkan och berget. Biskopens rätt till tionde af bergen är uttryckligen omtalad i en skrifvelse af år 1507; bergsmännen hade visat sig benägne att undandraga sig denna afgift.

Konungens inkomster bestodo dels i afkastningen från de hyttor, som han egde i berget och som, när de icke voro bortförlånade, för hans räkning sköttes i tur och ordning med de öfriga, dels i en afgift, som lemnades af dessa andra hyttor, som befunno sig i enskildes händer. Denna afgift utgjorde en tiondedel af den brutne malmen, hvadan 'hvar

¹ Efter ordet 'döma' synes texten vara något förvirrad.

tionde bår' t. ex. år 1530 användes som namn för kronans afrad.¹ För kronans räkning behandlades malmen och ur denne erhöles, allt efter omständigheterna, mer eller mindre metall. Den osäkerhet rörande beloppet af tionden, som här af vållades, var k. Gustaf icke i smaken, hvadan han framställde anspråk på att få ett visst årligt belopp t. ex. när han år 1530 begärde af Glanshammars berg i ställe för skattebären en årlig silfverskatt af tio eller tolf lödiga mark. Från sådana yrkanden har konungen dock under den följande tiden afstått, ty år 1542 gör han en bestämd fordran på att få tionde — att gifva sådan säger han vara brukligt vid alla bergverk,² — men han ville ej hafva i Salberget hvar tionde eld, hvarom fogden hade träffat aftal, utan hvart tionde lod silfver; hvar tionde eld var obrukligt såväl i Tyskland som annorstädes. Redan föregående år kräver han tionde icke af den brutna, utan af den smälta malm. Afraden uppbars två gånger eller en gång om året.

De flesta upplysningar rörande afgifterna å bergen lemna oss urkunderna om silfverbergen, i synnerhet det vid Sala, och vi skola derföre hålla oss till dem. Bergsmännen gafvo sin tionde. Dagakarlar, husmän, allt löst folk, smådrängar om femton år skulle vid ankomsten till berget gifva en mark; sofringekarlen gaf konungen dagligen $\frac{1}{4}$ mark om sommaren, $\frac{1}{8}$ mark om vintern (1531). Köpmän, såväl de, som lågo vid grufvan, som de, hvilke fara omkring i bygden, skulle låta sitt gods skrivas och värderas samt efter det åsatta värdet utbetala en 'eisz' (accis), som år 1536 bestämdes till $\frac{1}{2}$ öre af hvar mark (något mera än 6 procent). Mångerskorna betalade skatt för sin näring, likasom de lösa konor, som ligga på sin skalkhet och onda lefverne vid grufvan eller stryka omkring i bygden; de senare skulle erlägga $\frac{1}{4}$ mark i veckan. För uppbörden af alle de olika skatterne fanns å Salberget en tullbod.

Men det stannar icke härvid. Äfven tomtöre erlades, af köpmannen för hans bod eller, derest han ej var förmögen nog för att hafva egen bod, för den plats, som hans å bord och tunnor utbredda varor togo på torget. Bergsmannen fick hafva tre bodar vid grufvan fria, en malm-bod, en grufdrängsbod och en vedbod, men hade han flere, fick han för dem betala tomtöre. Sofringekarlen fick betala tomtöre för sin bod och 'jordkulan han bor i', äfven dagakarlen fick betala tomtöre.

Rörande afgifterna till berget innehålla urkunderna mindre, helt visst endast derföre att de flesta af dessa urkunder äro utgångna från regeringen och denna bekymrade sig föga om de inkomster berget hade, så länge bergsmännen icke tilläto sig att uppbära sådant, som dem icke

¹ Denna regel synes icke hafva följts vid alla bergverk. År 1340 omtalas femton hundraden jern som ordinarie afrad af en hytta d. v. s. ett fast belopp utan sammanhang med årets vinst ur berget.

² Han sätter här tionde som motsats till afrad. Tidigare synes man icke hafva gjort samma stränga åtskilnad, ty i privilegierne för Salberget omtalas 'tionde eller afrad'.

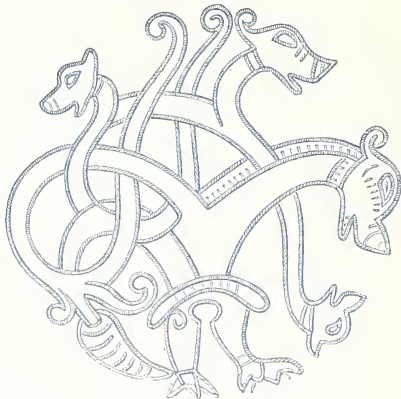
tillkom. Så t. ex. voro de mycket benägne att glömma biskopens rätt till afgiftsfrihet för sine grufvedelar. K. Gustaf föreskref emellertid, att köpmännen på Salberget skulle till grufvans uppehälle gifva sex penningar för hvar marks värde (1530) samt att som hjälp till grufvans underhåll skulle erläggas för hvar tunna svenskt öl $\frac{1}{2}$ öre, tunna tyskt öl 1 öre, tunna mjöd eller kersedrank 2 öre, för hvar åm vin en half mark (= 4 öre). Vi hafva här en god upplysning om dessa dryckers inbördes värden.

Den afgift bergsmannen gaf för sitt arbete af dess frukter torde hafva fritagit honom från de ordinarie utskylder, som kronan uppbar af den skattdragande allmogen. Och icke nog dermed: år 1368 förordnas, att bergsmännens på Norberg landbor skola vara frie och frälse som bergsmännens på Kopparberg. Huru vidsträckt denne förmon var gifven, kunna vi nu icke se, men den omständigheten att det bref, som förlänade denna ynnest åt ett så viktigt berg som Norberg, är så sent tillkommet, synes mig antyda, att denne landbornes skattefrihet icke tillkom bergverken i allmänhet, utan af synnerlig nåd skänktes åt ett och annat berg.

Från extra utskylder voro bergsmännen lika litet frie som frälsemännen. Det heter i privilegierna för jernbergen, att 'hjälp kunde läggas till (d. v. s. begäras af) bergsmännen'; i detta fall skulle smeder, förslagare och blåsare deltaga i bergsmännens skatt, med en tredjedel mot dennes två. Gengärd utkräfdes icke af bergsmännen annat än när konungen sjelf eller hans doms innehafvare kom till dem (1354). I krigstider kräfdes folk af bergen, t. ex. år 1532 från Noraskog 50 karlar, från Lindesberg 40.

Vi se, att medeltiden egnade icke liten omsorg åt de inhemska bergverken. Hon lade en grund, på hvilken kunde med kraft byggas vidare.

Om slutornamentet jfr s. 175.

FEMTE KAPITLET.

Mått och vigt.

Innehåll: Längdmått — Ytmått — Rymdmått — Vigter — Talmått.

En tidig kulturform, hos hvilken vi finna det naturliga lifvet pulsera utan alltför stor inskränkning af det konventionela, nöjer sig vanligen vid angifvande af mått med ytterst sväfvande bestämningar. För att mäta längden tager man gerna sin tillflykt till delar af den menskliga kroppen, ett mätinstrument, som man alltid har med sig. De utländska måtten, för så vidt de icke stå i sammanhang med våra inhemska, lemna jag å sidan¹ och nöjer mig med att påminna om de svenska medeltidsmåtten, hvilkas namn vittna om sådan vana, t. ex. *mundr* (finger-nagel), *finger*, *þuni* eller *þunlungur* (tumme), *mund* (handens bredd), *näfve*, *spann* (afståndet mellan utspända fingrar), *fof* (äfvén *mansfof*) eller *ffjät*, *tvärfot*, *tvärfjät*, *aln* (arm), *famn*. Längre vägmått beständes efter behovet af en hvilostund eller rast, man räknade efter synvidd, efter ropets förmåga att tränga fram, efter armens kraft att kasta o. s. v.²

Men fingrar, händer, fötter, armar och famnar äro hos olika åldrar, äfvén hos personer af samme ålder mycket vexlande till längd och bredd, fotgängares uthållighet är mycket olika, den närsynte ser ej långt, en har en starkare, mera genomträngande stämma än en annan, en svag arm kan ej kasta så långt som en stark. För att man skall kunna, när man vill angifva mått, med fördel begagna sig af uttryck sådana som de ofvan anförda, måste man småningom hafva lärt sig att

Om initialen jfr s. 231.

¹ Om dem jfr Falkman, *Om mått och vigt i Sverige* del 1, s. 6 — ett arbete, som innehåller en rikedom af faktiska upplysningar rörande våra mått och vigter, men hvars omdömen och slutresultat i mångt fall ej öfverensstämmer med mina.

² En sammanställning af dessa och liknande uttryck ur svenska medeltidsurkunder förekommer hos von Amira, *Altschwedisches Obligationsrecht* s. 434 f.

uppskatta hvad som var normalt i kroppens mått och kraft. Med sedernes utveckling måste man komma till att fixera dessa mått, så att de icke i hvilket ögonblick som helst skulle kunna göras till föremål för tvist. Men det är lätt insedt, att man vid fixering af samma mått kunde i olika trakter komma till något skiljaktiga resultat.

Vi skola nu i korthet granska de viktigare mått, hvilkas namn förekomma i vår medeltids urkunder, och göra härvid början med **längdmåtten**, af hvilka vi först upptaga till behandling de smärre.

Stockholms stads jordeböcker från 1400-talet innehålla i redogörelserna för de tomter, som ombytte egare eller delades, ett stort antal måttbestämmelser. De visa, att *alnen* var normalmättet för mindre längdbestämmelser. I det fornnordiska språket betecknar ordet (*öln*) såväl alnmättet, som (hvilket är ursprungligare) underarmen från armbågen (*ölnbogi*) till spetsen af tummen; den senare ändpunkten angifves af namnet *þumulötn* (tummaln). Armen som mått är gemensam för de germanska språken och förekommer äfven i andra ariska tungomål, t. ex. i latinet och grekiskan.

Vid 1604 års riksdag föreskrefs, att i Sverige ej skulle få finnas mera än en aln. Den förordning, som derom utfärdades år 1605, bestämde till norm den s. k. Rydaholmsalnen, som skall hafva varit fäst på dörren till Rydaholms kyrka i det inre af Småland. Denna aln är nu sedan länge försvunnen, men en kopia upphängdes under k. Karl IX:s tid på dörren till Stockholms rådhus; det är troligen densamma, som ännu förvaras i det nuvarande rådhusets förstuga. Denna aln, tillverkad i afsigt att utgöra ett för hela Sverige gällande normalmätt, utmärker sig ingalunda genom noggrannhet. Hon är delad i fyra kvarter, af hvilka ett är mindre än hvart af de tre andra. Hela alnen har, enligt Falkman, en längd af 59,34 centimeter.

Hvarföre togs väl af de olika alnar, som i början af 1600-talet användes i Sverige, just den å Rydaholms kyrka upphängda till normalmätt? Jag kan ej besvara frågan. K. Johan talar år 1590 om Rydaholmsvigten. Alltså har denne afsides ort varit af märklighet både genom sitt längdmätt och sin vigt. Rydaholm ligger fullkomligt centralt inom det område, som under medeltiden kallades Tiohärad, längst i söder inom Östbo härad, på gränsen mot Sunnerbo härad i Finveden och Albo härad i Varend. Orten lämpade sig, genom sitt läge, väl för samqväm mellan inbyggarna inom dessa tre områden och äfven för dem, som bodde längre bort; att orten redan tidigt erhållit betydelse kunna vi se af de storartade romanska skulpturer, som från den gamla kyrkan flyttats öfver till den nuvarande. Under de köpstämmor, som höllos vid Rydaholm, mätte man med en viss aln och vägde med en viss vigt. Förmodligen fanns likaren icke blott till längdmättet, utan ock till vigten i kyrkan. Möjligen ansågos dessa likare varit af synnerligen hög ålder och funnos derföre lämpliga till likare för hela landet.

Då en kopia af Rydaholmsalnen uppsattes som modell i Stockholms rådhus, måste vi antaga, att den tidigare Stockholmsalnen icke varit fullt lika. Denna tidigare aln hade blifvit införd i bruket vid midten af 1400-talet: i Stockholms jordebok för åren 1444—1454 finna vi ofta såväl en gammal som en ny aln omtalad. Efter ett årtiondes vacklande i bruket synes den nya alnen hafva blifvit ensamt rådande. Förhållandet mellan dessa två alnar och deras förhållanden till 1605 års aln kan jag icke uppgifva.

Från två bohusslänska kyrkor hafva alnmått kommit till Statens Historiska Museum. De hafva längder af 19,93 och 19,96 decimaltum.¹ Som deras ålder är okänd, kunna vi af dem ej hemta några upplysningar om medeltidens alnmått.

Af största vikt är den aln, som af gammalt är fäst vid den södra portalen i Stånga kyrka på Gotland. Handtaget har en i messing graverad inskrift, som lyder *hitta ier ret Gota ell* — detta är Gutarnes rätta aln. Inskriften är tecknad med majuskler af den form, som under 1300-talet var vanlig,² och torde alnen således vara vid denna tid tillkommen. Denna aln har en längd af 18,64 dec.tum.

En å den närliggande Hemse kyrkas dörr fäst aln, om hvars ålder jag för närvarande icke kan yttra mig, är 18,56 decimaltum lång.

År 1492 lät k. Hans påbjuda, att den gotländske allmogen skulle begagna samma aln, som brukades i Visby. I hvilken mon denna skilde sig från Stånga-alnen, kan förmodligen icke längre utrönas, ej heller är det möjligt att säga, om Visby-alnen, hvilken väl sannolikast var normerad efter tyskt mönster, verkligen blef allmänt antagen. Vår medeltids allmoge var just icke hogad för nyheter i detta afscende.³ Så mycket är visst, att ännu vid midten af 1600-talet var Gotlandsalnen kort. Arendt Berndtsen uppgifver, att sex gotländska alnar voro = fem seländska, under det nitton seländska voro = tjugo svenska.

Äfven på Island synes alnen i forna tider hafva varit kort. Att med bestämdhet uträkna den gamla alnens längd torde ej vara möjligt, men när i den lagredaktion, som erhållit namn af Jonsboken (från år 1200) $3\frac{1}{2}$ aln omnämnes som ett normalt mått för en man, talar detta snarare för att alnen den tiden var kortare än att kroppslängden då var större.⁴

Sjelfva alnmåtten kunna gifva anledning till alnens minskning. Om en genom nötning i den nedre ändan förkortad aln kopieras, blir efterbildningen helt naturligt mindre än hvad originalet ursprungligen var. Men skilnader på vid pass halfannan decimaltum kunna icke på detta

¹ Falkman del I, s. 92.

² En af dr P. A. Säve utförd teckning finnes i k. Vitterhets Historie och Antiquitets Akademiens arkiv. Minuskler började att användas i gotländska inskrifter vid pass år 1400.

³ Vi se detta af Östgötarnes klagomål öfver påbudet om mått gemensamma för hela riket.

⁴ Jfr Vidalin, *Skýringar yfir fornryðdi lögbókar þeirrar er Jónsbók kallas* (1854).

sätt förklaras. Det är möjligt att i Norden funnos i äldre tider andra alnar än tummealnar. En grekisk aln (*pächys*) räknades från armbågen till ändan af långfingern, en annan (*pyon*) till långfingerns första led. Romarnes aln utgjordes ock af afståndet mellan armbågen och ändan af långfingern.

I Sverige var under medeltiden alnen delad i hälfter, fjerdedelar (qvarter) och åttandedelar (halfva qvarter). När ett mått ej kunde angifvas med hela alnar eller de nämnde delarne, tillades uppgift om de fingrar, som funnos derutöfver.¹ Alnen var således delad äfven i *fingrar*. Äfven talas om *fingerbredd* och *fingermon*. Fingern d. v. s. dennes bredd har mångenstädes använts som mått: Grekerne mätte efter *daktyloi*, Romarne efter *digiti*. Som fingrarne å samma hand hade olika bredd, måste man, ehuru man talade om finger i allmänhet, hafva fäst sig vid en särskild. Man tänkte tydligen alltid på den bredaste af de fem, tummen. Redan i Östgöotalagen¹ omtalas denne som ett mått. Någon direkt uppgift om fingrars eller tummars antal å alnen har jag ej sett, men en antydning lemnas t. ex. af ett uttryck i Stockholms jordebok för år 1438, der det talas om 18 alnar 2 fingersmon och 1½ qvarter. Två fingersmoner voro således mindre än ett halft qvarter. Förmodligen räknades tre fingersmoner på halfqvarteret och således 24 fingrar på alnen.

Våra handlingar omtala äfven *foot* eller *ffjät* som ett mått. Såsom namnet antyder, har detta mått en helt annan upprinnelse än alnen, och mellan de två måtten behöfde ej finnas något användbart förhållande. Vi finna derföre ej foten, men väl halfalnen använd som underafdelning. Under medeltiden brukade man icke angifva större längder i fot, utan föredrog att tala om alnar. Hvad måttet beträffar sammanföll emellertid foten med halfalnen, hvilket framgår t. ex. af lagarnes föreskrifter om bredd af dropprum och om afståndet mellan afträde och grannes tomt. I Bjärkörätten och k. Magni stadslag bestämmes måttet till tre fot, i k. Magni landslag till halfannan aln.

Tvärfoten omtalas sällan. Vi torde få anse, att dermed menas fotens största bredd och att måttet svarade mot ett qvarter.

Två mått äro tagna från handen.

Det ena, *mund*, betyder helt enkelt hand, men torde hafva afsett handens bredd; i isländskan förekommer uttrycket *mundarbreiðr*, i medeltidssvenskan 'eth handabreth' och 'en thwærhand'. Handens bredd torde hafva uppskattats som jämgod med tvärfoten och qvarteret.

Det andra är *spannen*, afståndet mellan utspärrade fingrar. Måttet är genom denna härledning af ordet icke fullt gifvet, alldenstund man kunde fästa sig vid afstånden mellan olika fingrar, mellan tummens och lillfingerns ändar, mellan tummens och pekfingerns o. s. v. Man ser spannen tagas liktydigt med qvarter och mund. Denna tolkning torde dock vara oriktig, ty hvar och en kan genom iakttagelse på sig sjelf

¹ Bygdabalken kap. 14.

finna, att afståndet mellan de utspände fingrarne, äfven om man tager tummen och pek fingern, är vida större än handens bredd. Att spann ej kan vara liktydigt med kvarter synes mig framgå af ett uttryck, som förekommer i en isländsk visa,¹ 'att mäta efter mund och spann' samt ännu mera af ett uttryck i Islands biskopssagor (del 2, s. 168) 'icke mera än en aln eller en spann': mellan en hel och en fjerdedels aln synes mig finnas alltför stor prutmon.² I Östgötalagen (bygdebalken kap. 6) heter det: bolstadsren kan vara 'fiätz ok fiughurra munda alnær ok spannær', ett fjät och fyra munder en aln och en spann. Professor Schlyter antager, såsom det tyckes med fullt skäl, att man här använt tvänne mått, som äro identiska, churu återgifna med olika ord. Alltså skulle ett fjät och fyra munder vara lika mycket som en aln och en spann. Det synes mig sannolikast, att fyra munder i det ena uttrycket svarar mot alnen i det andra, hvadan mund blir lika med kvarter, spann lika med fot.

Till stöd för denna tolkning må tilläggas att i det engelska mått-systemet fanns fordom *palm* eller tvärhanden = 3 engelska tum och *span* = 9 tum, *cubit* = 18 tum³ d. v. s. ungefär 15 svenska decimaltum eller ett vida mindre mått än Stängaalnens.

Mund förekommer i Gotlandslagen i betydelse af fingernagel.⁴ Helt visst menas här tumnageln, hvarigenom mund i denna bemärkelse blir liktydigt med tum.

Större mått voro steg och famn. *Steg*et torde dock under medeltiden lika litet som nu hafva varit ett normerat mått, hvilket deremot *famn* var; denna torde väl, såsom i senare tid, hafva bestått af tre alnar.⁵

Att man under medeltiden hade alnmått af jern, hafva vi sett, men vi veta icke, huruvida de endast voro modeller, tillgängliga för allmänheten, eller om de användes i husen till dagligt bruk. För vissa mätningar, då det var fråga om större mått, användes stänger och rep, å hvilka alnarna voro utmärkta. *Stången* var en tid, åtminstone i Östergötland, regelbundet delad i fem alnar, hvarigenom stången själf blef ett mått, men, såsom jag förut visat (s. 252), stannade man icke härvid, utan stänger gjordes af olika längd.

¹ Mæla mundum ok spönnum, *Fornaldar-sögur*. III 19.

² Isländingarne skilja mellan lång eller diger spann = afståndet mellan ändarne på tummen och lång fingern, och kort eller mindre spann = afståndet mellan ändarne på tummen och pek fingern. Det isländska ordet *handagríp*, handgrepp, som uppfattas liktydigt med spann, torde väl snarast hänvisa på afståndet mellan de två ytterfingrarnes ändar.

³ Noback, *Münz-, Maass- und Gewichtsbuch* (1878).

⁴ Denna betydelse framgår af den tyska öfversättningen af lagen.

⁵ Falkman antager (del I, s. 100), att detta bevisas af ett uttryck i en handling af år 1286 (DS nr 906): ad spacium trium brachiorum, que vulgariter famn nominantur, men konstruktionen (det sista verbets pluralform) gör det nödvändigt att antaga brachium = famn, hvadan detta ställe bevisar intet. Ordet *brachiata* betecknar ett mått på 6 fot.

Rep eller *snöre* användas så på landsbygden som i städerna för mätning af jord eller tomter.¹ Längden af detta rep torde hafva varit obestämd: repet var ej ett mått, endast ett måttband. Deremot förekommer ordet *rep* (*funis*), som ett bestämdt mått för tyg. Främmande köpmän fingo i Visby ej sälja lärft efter mindre mått än rep (*funis*) d. v. s. ej mindre än tio alnar.²

Väglängder mättes efter raster och vikor. De förre användes på landet, de senare på sjön.³

Rast (på isländska *röst*) betyder hvila, men betecknar äfven den väg, som man lägger till rygga mellan två hvilor. Äfven här medgifver ordet således en stor latitud: alle äro ingalunda jämgode fotgängare och samme man går med olika hastighet å slät mark och i bergiga trakter. Också talas i den fornnordiska litteraturen om såväl 'långa' som 'korta' raster.

Emellertid har uppenbarligen ordet ganska tidigt erhållit betydelse af vägmått. Redan Ulfilas begagnar i sin bibelöversättning ordet *rasta* för att återgifva det grekiska *milion*. Kyrkofadern Hieronymus omtalar raster såsom ett af alle Germaner känt vägmått. Hos de Germaner, som kommit i beröring med det romerska väldet, fick rasten en bestämd längd: hon gjordes lika med två galliska *leugæ*, med tre romerska *miliaria* d. v. s. 4,44 kilometer⁴ eller ungefär $\frac{5}{12}$ svenska mil. Samma mått synes rasten haft i Sverige; ty ännu år 1757 talades i de inre delarne af Dalarne om en skogsmil eller gammal mil, som ansågs motsvara en half svensk mil.⁵

I Helsingelagen (viderbobalken kap. 15) omtalas en 'styltingsrast', ordagrant öfversatt: en krymplingsrast, alltså något som bör hafva varit mycket mindre än en vanlig rast. Dess värre ger detta ställe icke möjlighet till någon måttbestämning. Det heter nämligen der: så lång skall styltingsrast vara — man åke hemifrån före soluppgången vid vintersolståndet, hugge ett lass störar och vare åter vid middagen.

En *vika* eller *sjövika* (på isländska *vika sjóar*, på forndanska *ukæsió*) är ett namn af svårbestämd upprinnelse. Äfven om man med Vigfusson sätter det i sammanhang med verbet *vika* blir betydelsen oklar, ty väl finnes i det gamla språket uttrycket *vikja til hafnar*, styra in i hamn, men vi kunna icke gerna tänka oss sjövikan vara den väglängd, som man kunde lägga till rygga, innan man behöfde söka hamn.⁶ Vid

¹ 'Repe oc maale' jord, Skånelagen. — 'Repe iorþ i attunga', Vestgötalagen. — 'Til reps ok ramarka', Östgötalagen. — Stockholms stads besurnde syllsättare hade år 1488 (1489?) mått en tomt 'efter snöret'.

² Visby stadslag II. 36. Brinckmeier, *Glossarium diplomaticum des deutschen Mittelalters*, under ordet *rep*.

³ Östgötalagen, dråpobalken kap. 11: uiku at uatne ælle rost at lande.

⁴ Hultsch, *Griechische und römische Metrologie* (1882).

⁵ Falkman del I, s. 107.

⁶ Sylvanders förklaring, att *vika* är den väglängd, som ett fartyg kunde tillryggalägga innan roddarne behöfde *vika* d. v. s. öfverlåta arbetet åt en annan uppsättning, synes icke förtjena något afseende.

midten af 1600-talet togos 'wekosioo' och mil som identiska uttryck och äfven från föregående tid saknas icke antydningar, att sjövikan hade längd ungefärligen af en sjömil. Generaldirektör Falkman framhåller den i Langebeks *Scriptores* (del 5) aftryckta redogörelsen för en färd från Utlängan (vid Blekinges sydöstra hörn) till Reval¹ — en urkund som tillkommit under den senare hälften af 1200-talet — och de i denna förekommande uppgifterna om väglängder, hvilka han sammanställer med afstånden beräknade efter sjömil t. ex.:

Utlängan—Kalmar	10 ukæσιο	11 sjömil.
Kalmar—Skäggenäs	2 »	2 »
Skäggenäs—Vällö	4 »	5 ¹ / ₄ »
Vällö—Runö	1 »	1 ¹ / ₈ »

Om än dessa mått icke fullt öfverensstämma, hvilket i någon mån kan bero på de vägar man fordom valde vid seglingen, torde vi likväl kunna i dem finna en antydning, att vikan var en dryg sjömil. Visserligen måste medgifvas, att vika icke alltid synes sammanfalla ens ungefärligen med en sjömil. Hr Falkman anför i detta afseende ganska betänkliga exempel från slutet af 1500-talet (del 1, s. 111), men vi måste besinna två omständigheter: att man under medeltiden ej kunde noggrannt beräkna afstånden till sjös, hvadan de måste uppgifvas efter en ungefärlig uppskattning, äfvensom att de gamle använde vikor af olika slag, korta och långa.²

Ett viktigt bidrag till kännedomen om detta mått erhålla vi från nederländsk-nordtysk sida. I den hanseatiska sjöboken från medeltidens slut, om hvilken jag får tillfälla att tala i kap. 8, omtalas som vägmått *weke sees*, men uteslutande i den afdelning, som handlar om segling på Östersjön: sjövikan är således tydligen ett nordiskt mått. I denna handledning för sjöfarande uppgifves, att man räknade sju sjövikor från Reval till Rogö, sex från Odensholm till Kap Semperness; de båda afstånden mäta 7 och 6 af våra sjömil. Afståndet från Falsterbo till Bornholm uppgifves till 14 stora vikor. Som detta afstånd är 17 svenska sjömil, synes den större sjövikan hafva varit vid pass 1¹/₃ vanlig vika. Breusing, som i Koppmans upplaga af den hanseatiska sjöboken behandlat de nautiska förhållandena, antager, att just den omständigheten att den nordiska sjövikan användes i Östersjön verksamt bidragit att låta den geografiska milen vinna insteg som sjömil hos de tyske sjömännen.

I allmänhet finner man en viss benägenhet att anse rasten och sjövikan vara lika långa. Anledning dertill torde hafva gifvits af det ofvan anförda stadgandet i Östgötalagen, att den, som infann sig å tinget

¹ Jag har om denna urkund meddelat några underrättelser i skriften *Pressade blad* (1884).

² Thorlacius uppgifver år 1688 (jfr Falkman), att en norsk vika är ¹/₄ längre än en tysk mil, så att 5 tyska mil göra 4 norska vikor. Denna uppgift torde passa på den längre vikan.

för att erkänna sig skyldig till ett begånget dråp, skulle hafva säkerhet till lif och lem under färden till och från tinget 'en vika å vattnet och en rast å landet.' Men i detta uttryck finnes intet bevis för måttens likhet; lagen nämner endast de två mått, som användes för afstånd å de två elementen.

Under 1400-talet börja *mil* (sing. *mila*, plur. *milor*) omtalas i svenska urkunder.¹ Milräkningen tillämpades både på vatten och land; det talas om att föra någon tre mils väg med häst eller skepp, om en half mils vatten, en mil skogsväg o. s. v.² I den hanseatiska sjöboken omtalas äfven mil, hvilka, enligt Breusing, äro identiska med franska *lieues* och engelska *leagues*. Om den svenska medeltidsmilens längd finnas dessvärre inga upplysningar. Antingen lånade man de främmande måtten, och då torde den svenska milen hafva varit lika lång som den nordtyska, eller ock lånade man endast det utländska namnet, i hvilket fall den svenska sjömilen behöll sjövikans längd — härför talar den redan anförda omständigheten att efter medeltidens slut vika och mil äro lika långa. Vi måste i detta senare fall antaga, att vikan under namn af mil antogs till mått äfven för beräkningen af afstånd på landet.

I den hanseatiska sjöboken omtalas ännu ett väglängdsmått, *känningar* (*kennungen*, år 1584 kallade *cognitiones*), som användes på större vatten. Der talas om små, små goda, egentliga och stora känningar, för hvilka längderna beräknats till 3, 3½, 4 och 4½ geografiska mil.

Om **ytmåtten** har jag redan haft tillfälle att tala, när jag i första boken redogjorde för skatteväsendet. Med hänvisande till der anförda skäl, kan jag här fatta mig ganska kort.

De ytmått, som omtalas i medeltidens urkunder, hafva i allmänhet lika sväfvande namn som längdmåtten. Något, som från början icke hade det minsta med bestämda mått att göra, fick genom seden en viss begränsning och dess namn kom derigenom att beteckna ett ytmått. Såväl åker som bol — äfven detta senares latinska benämning *mansus* — kommo att betyda icke blott ett odladt fält eller en gård, der man bodde och vistades, utan äfven vissa ytor.

Jag har s. 282 uppräknat en mängd ytnamn, som förekomma i våra medeltidshandlingar, krokar, kroksland, karpland, skattmarker jord, markaköp jord, rökar, bol, sättungsland, mark jord, stycken jord, spannesäden, mark-, öres-, örtugs- och penningland, attungar, marka-, öre-, örtugs- och penningsbol, spanna afgäld, tön, löpabol, stänger och alnar jord m. fl. Vissa af dessa uttryck äro dikterade af den kvantitet säd, som kunde säs på åkern, eller af den afkastning ett fält lemnade (t. ex.

¹ I 1340 års privilegier för Vestra berget i Närike förekommer ordet *mil*, men dessa privilegier äro icke bevarade i originaltexten, utan endast i en senare öfversättning.

² Exempel hos Falkman del 1, s. 110 f.

sex 'lass' äng) eller af den skatt, som erlades, hvilken skatt naturligtvis berodde i viss mon på afkastningens storlek, men denna berodde ock i viss mon på utsädet's belopp, och båda berodde ytterst på yttinnehållet. Kroklandet har fått sitt namn efter kroken, med hvilken marken bearbetades för att göras fruktbar, men då kroklandet icke betyder i allmänhet ett land, som kan bearbetas med krok, måste i termen hafva inskjutits en för denna ursprungligen främmande betydelse, som innebär ett visst förhållande mellan kroken och landet och en annan faktor, t. ex. tiden — kroklandet är det land, som under en viss gifven tid kunde beqvämigen bearbetas med kroken. Endast i uttrycken stänger eller alnar jord ingår från början ett verkligt måttbegrepp. Dessvärre är det sätt, på hvilket dessa mått omtalas ej fullt tydligt.

Då en stadstomt mättes, förför man på det enda riktiga sättet: man tog reda på längd och bredd, stundom en invecklad åtgärd, då icke alla tomter hade en regelbunden figur. Genom att multiplicera siffrorna finna vi yttinnehållet i qvadratalnar o. s. v. Men när jordmått på landet uppgifves efter stång och aln, finna vi endast ett tal, t. ex. två stänger jord, en aln i Fogelviks äng, sex alnar jord i åker och äng kring om hela byn, åtta stänger öfver all byn, en tredjedel öfver all byn, som är åtta stänger efter svenskt skifte¹ o. s. v. Då orden stång och aln i sådana uppgifter ej kunna tagas i betydelsen qvadratstång eller qvadrataln, återstår endast det egendomliga att vid uppgifvande af ett ytmått nämnes endast den ena sidans mått. Två urkunder af år 1454 begagna uttrycken 'tolf stänger i bredden' om en äng, 'tretio stänger i bredden' om en åker. Det torde icke vara förhastadt, om vi deraf draga den slutsatsen, att stång- och alntal i alla de fall, då de förekomma på detta sätt, beteckna ifrågavarande ytas bredd. Men hurudant var då längdmåttet? Detta kan icke hafva stått i något bestämdt förhållande till bredden och kunnat på grund deraf utelemnas. Tvärtom, en aln jord d. v. s. ett jordstycke af en alns bredd var icke någon konstant storhet, ty längden varierade; en aln jord här var derföre ingalunda detsamma som en aln jord der. Den enda förklaringen är denna: åkern och ängen voro delade i ribbor, som voro anvisade hvar åt sin egare. Det var nog att angifva ribbans bredd, hennes längd berodde på åkerns eller ängens storlek.

Att äfven af de öfriga ofvan uppräknade namnen, hvad än deras ursprungliga betydelse var, åtminstone de viktigaste hade blifvit ytmått, framgår med tillräcklig tydlighet af urkunderna.

Mark-, öre-, örtugs- och penningland hade fått sina namn, såsom Styffe framhållit, af jordens beskattning: den jord, som var värd en mark, erlade i skatt eller afrad $\frac{1}{24}$ eller en örtug och kallades derföre ett örtugland o. s. v. Men sådana uttryck som 'tre alnar jord mindre än fyra örtugland', 'två alnar mindre än sju örtugland' (jfr s. 244) visa,

¹ Dessa och flere exempel återfinnas hos Falkman del 1, s. 228 f.

att örtuglandet hade ett visst mått. Hvilket detta var, förmår jag dock ej uppgifva.

Jag har i det föregående tillräckligt vidlyftigt talat om attungen. Jag tror mig hafva visat, att i attungen ingingo två faktorer: han skulle vara och var ursprungligen en åttandedel af byn, men han hade derjämte ett visst mått. De två faktorerna äro hvarandra mycket olika, de voro ingalunda från början oförenliga, men under tidernas lopp inträffade förändringar t. ex. genom nyodlingar, genom hvilka den ursprungliga indelningen i åttandedelar rubbades, och då kvarstod, oberoende af åttandedelarne, attungen såsom varande en jordandel af visst mått. Att i attungen ingick ett verkligt mått framgår tydligt af Östgötalagen samt af sådana uttryck som de förut citerade 'två attungar med en alns afdrag', 'två attungar och fyra alnar jord', $7\frac{1}{4}$ attung en tvärhand mindre (jfr s. 252).

Bolet var, såsom jag förut (s. 245) visat, detsamma som markabol: det gaf i skatt en mark. Att äfven bolet varit beständt genom mått, torde vi få taga som gifvet.

Äfven andra jordnamn, som icke i sig innebära någon antydning om en måttbestämning, hafva egt en bestämd storlek. Det i östgötsk lag och östgötska urkunder förekommande åkernnamnet 'hump'¹ betecknar ett visst ytmått, ty i en handling af år 1354 begagnas ordet 'mål' (af måla d. v. s. mäta) som synonymt med hump, mål eller hump kallas rent ut ett jordmått (*mensura terre*). Om humpens storlek kan jag icke meddela någon upplysning, men det torde förtjena nämnas att, enligt professor Bergfalk, det uppgifves i Medelpads jordebok af år 1542, att ett mål är ett spannländ och i hvart mål äro 32 stänger jord både i längden och bredden, samt att hvar stång hade en längd af sju alnar.²

Den som vill behandla 1500-talets mått, har tillgång till flere upplysningar. Då vi icke kunna i hvart fall vara förvissade, huruvida de då använda måtten voro desamma som under den föregående tiden, anser jag det vara försigtigast att inskränka mig till denna fragmentariska framställning.

Vi öfvergå nu till **rymdmått**en och vända oss först till dem, som användes för att angifva olika kvantiteter säd.

Jag har redan i det föregående (s. 246 f.) efter Joh. Steenstrup och Paludan Müller framhållit, att man fordom i Danmark talade om en mark säd samt att denna delades i åtta öre säd, 24 örtugar säd, 288 penningar säd,³ att man den tiden icke hade mera än ett kubiskt sädes-

¹ Ex. Duos agros dictos vulgariter *hompæ* (1344).

² Om den svenska jordens beskattning s. 73.

³ I Danmark räknade man tolf penningar på örtugen. I Sverige räknade man än sexton, än tolf, än åtta penningar på örtugen, hvadan den svenska marken innehöll än 384, än 288, än 192 penningar.

mätt, hvilket, när dessa benämningar uppstodo, icke gällde mera än en penning. En mark säd svarade således mot 288 stycken af detta kubiska mått.¹

Att ett sådant ensamt sädesmått verkligen fanns inom Danmark under början af medeltiden, framgår af erkebiskop Anders Sunessons latinska öfversättning af Skånelagen, i hvilken talas om *mensura hordei*, ett mått korn. Denna allmänna benämning hade icke gerna kunnat användas, derest man den tiden hade haft flere mått af lika allmängiltighet. Sammanhanget röjer, att här är fråga om ett visst mått, och för öfrigt tillägges uttryckligt, att när det talas utan vidare om *mensura*, menas ett cylindriskt mälkärl, i hvilket väggen är sex tum hög och den linie, som drages från den nedre inkanten till den motsatta öfre, skulle vara tolf tum lång. I följd häraf plägade detta kärl kallas tolfmyning (af mund = tum).

När åkerbrukaren skulle så, bar han utsädet i ett kärl, som kallades skäppa (Östgöta- och Vestmannalagarne), spann (Upplands- och Vestmannalagarne) och löp (k. Magni landslag). Någon nödvändighet, att detta kärl hade en viss storlek, fanns tydligen icke, men vi återfinna likväl alla dessa tre ord som namn på mått.

Skäppan förekommer som mått i vestra och sydligaste Sverige. Vestgötalagen omtalar flerstädes skäppor. För Småland omtalas skäppor i en handling af år 1316.² Skånelagen omtalar skäppor, och detta mått förekom allmänt i Danmark. I norra England fanns ett sädesmått, som kallades *skep*.³ Ett mått med enahanda namn (*schapha* o. s. v.) fanns äfven i Tyskland, åtminstone inom visse delar. Ordet torde öfverallt hafva betecknat dels ett kärl, dels ett mått, och af de två betydelserna torde den förra vara den ursprungliga.⁴ Den isländska litteraturen synes ej besitta ordet skäppa; som mått förekom dock skäppan i norska lagar och urkunder. Fritzner sammanställer henne med det rymdmått, som i Norge kallades *mælir*, ett namn, som tydligt angifver ett hufvudmått.

En jämförelse mellan Skånelagens originaltext och den nyss anförda latinska öfversättningen visar, att just skäppan var det normalmått, som Anders Sunesson beskriver under namnet *mensura*. Det är icke osannolikt, att detta mått haft något tidigare inhemskt namn, som tydligt angifvit ett mått, något, som svarade mot det norska *mælir*. I det nyss anförda Smålandsbrevet af år 1316 omtalas i ett sammanhang en skäppa hampfrö, $\frac{1}{3}$ skäppa linfrö, 71 mått (*measure*) hafre, 22 mått blandsäd.

¹ Äfven i Vestergötland omtalas öre och örtug säd (t. ex. år 1383).

² DS nr 2600. Som ett tidigt bevis för den småländska skäppan anför Falkman ett DS under nr 364 införda privilegibref för Nydala kloster, men detta bref är helt visst förfalskad. Att skäppan redan på 1200-talet användes i Småland betviflar jag emellertid ingalunda.

³ Att skäppan tillhör endast norra delen af England framhålles af Rogers, *A history of agriculture and prices in England* del I, s. 168.

⁴ Holmboes försök att härleda skäppans namn från det tyska namnet på färet, torde ej förtjena afseende.

På Öland funnos år 1281 mått (*measure*), som sägas vara på 14 tum (*mund*). Generaldirektör Falkman antager (del 1, s. 301), att de 14 tummen utgjorde målkärlets omkrets. Det synes mig ligga närmare till hands att uppfatta måttet i analogi med Anders Sunessons beskrifning på tolfmyningen eller den skånska skäppan. Således var antingen den öländska skäppan något större än den skånska eller ock, om de voro lika stora, måste den öländska tummen hafva varit något mindre än den, som brukades i Skåne. Den omständigheten, att Anders Sunesson fann det nödigt att så utförligt redogöra för det mått han åsyftar, gör det sannolikt, att på hans tid funnos i Skåne skäppor af olika storlek. Den senare Vestgötalagen (fornämesbalken kap. 45) föreskrifver ock, att 'en rätt skäppa' skulle vara öfver hela landet (landskapet).

Kärlnamnet *spann* (spander) blef inom en stor del af Sverige, inom Helsinglands, Upplands, Vest- och Södermanlands samt Östergötlands lagsagor, namn på ett bestämdt mått. Namnet synes vara af inhemsk upprinnelse. Under det i Sverige spannen var ett sädesmått, fanns i Norge en spann, som oftast var ett smörmått, men äfven förekommer som mått för säd och mjöl. Storleken synes hafva vexlat ganska mycket. Att äfven i Sverige spannen ej alltid var densamme, framgår redan deraf, att Upplandslagen talar om Stockholms, Uppsala och Enköpings spann. Skilnaden dem emellan torde dock ej hafva varit betydlig. Deremot uppgifves år 1530, att fem tavastiske spann motsvara åtta svenske. Enligt en anteckning af år 1540¹ voro 4 Helsingespann = 2½ Stockholmsspann. Då riket vid midten af 1300-talet fick en gemensam lag, kom spannen till heders framför skäppan, ehuru vissa handskrifter omtala skäppa och icke spann. I stadslagen heter det, att en spann skulle gå öfver hela riket. År 1368 fingo det oaktadt Östgötarne rätt att behålla sin gamle spann, hvilken således torde i någon betydligare mån hafva skilt sig från den af regeringen antagne normalspannen.

Laupr, på nutidssvenska *löp*, betyder korg, men har derjämte på Gotland samt i Norge och vestra Sverige betydelse af mått. I Norge var han nästan uteslutande ett smörmått och hade samma betydelse i vestra Sverige. I Gotlandslagen talas om laupar af råg och korn.² Äfven i Lifland var detta mått antaget; der talas t. ex. om lope Rigischer mate. Herman Hildebrand anser lopen hafva en vigt af 5 lispund.³

Ehuru spannen var i större delen af Sverige hufvudmättet, fanns dock öfver denne sedan ganska lång tid tillbaka ett högre mått, som kallades *þyn* eller *þön*, i plur. *þyniar*, (på latin *thunones*, *thynones*, *thyniones*). Detta mått omtalas mycket ofta i handlingar rörande Östergöt-

¹ Jfr Forssell, *Sveriges inre historia* del 2, s. 116.

² Det måste i Norge hafva funnits laupar af olika slag. Oftast talas helt enkelt om *laupr smærs* och då måste vi tänka på ett mått af gifven storlek. Men det talas äfven om *laupar* på tre eller två pund, i hvilka fall det ligger närmare att tänka på kärlet *laupr*.

³ *Das Rigische Schuldbuch* s. LVII.

land, Södermanland, Uppland, äfven Vestmanland d. v. s. inom spannens område. Af en urkund gällande Östergötland från år 1455 framgår, att på en tön gingo sex spann. Till samma resultat komma vi genom granskning af en urkund rörande Uppland af år 1316 (DS nr 2003), i hvilken tillsammans omtalas *thynones* och ett större eller mindre antal spann, dock aldrig sex, men väl 5 och $5\frac{1}{2}$.¹

Att skilja från denna svenska tön är *tunnan*. I 1638 års riksdagsbeslut omtalas, att rätt måltunna skulle hålla två helspann, fyra halfspann, åtta fjerdingar o. s. v. I de uppgifter, som H. Forssell meddelar rörande måttförhållandena vid begynnelsen af k. Gustafs regering, omtalas *tunnan* allenast för Vestergötland, Vermland och Småland d. v. s. inom skäppans område. Härmed bör sammanställas, att det svenska *pyn* alldeles saknas i det norsk-isländska språket, som har ordet *tunna*, enligt Vigfússon dock knappast före 1200-talet. Ordet torde vara direkt lånadt från Tyskland, liksom väl äfven måttet.² Huru tidigt denna sädestunna förekommer i svenska handlingar kan jag ej för tillfället uppgifva.

Enligt 1500-talets räkenskaper bestod en tunna i Vestergötland, Vermland och Småland af sex skäppor, en tön i Östergötland af sex spann. Ljudlikheten mellan tunna och tön leder lätt till tanken på identiskt mått och underindelingen sex skäppor och sex spann synes likaledes tala därför, äfvensom för sammanställning af skäppa och spann. Men dessa sammanställningar äro oriktiga. Att spannen vid midten af 1300-talet icke var identisk med skäppan, utan dubbelt eller vid pass dubbelt så stor, derom lemnas en antydan i k. Magni gästgifveriförordning af år 1344, i hvilken föreskrifves, att herbergaren fick för en spann hästkorn taga af den resande två penningar mera än spannen gäller i närmaste köpstad, men för skäppan allenast en penning mera. Skilnaden mellan de två tillåtna öfverfordringarna måste tydligen hafva berott på skilnaden mellan de två måtten. Det är emellertid icke nödvändigt, att spannen var precist dubbelt så stor, förhållandet 2 penningar: 1 penning motsvarar måhända endast tillnärmelsevis förhållandet mellan de två måtten; man kunde icke i fråga om penningar komma närmare i gradering. Enligt Forssell framgår det af de ealveringar, som förekomma i 1500-talets statsräkenskaper, att en småländsk eller vestgötsk tunna i allmänhet var lika $2\frac{1}{2}$ Upplandsspann, någon gång endast två sådana. Efter den vanliga beräkningen var således en spann = $2\frac{2}{3}$ skäppor. Härmed få vi dock icke anse frågan om förhållandet mellan

¹ Falkman låter *tunnan* uppträda temligen tidigt, i det han identifierar henne med Svealagarnes *pyn* och låter båda hålla två spann. Deremot uppställer han för Östergötland ett eget mått *thön*, som håller sex spann. Denna uppfattning måste underkännas: *pyn* och *thön* äro ett och samma ord i två skiftande former — medeltidens språk är synnerligen rikt på sådana skiftningar — och att måttens storlek var densamma framgår af hvad jag ofvan anført.

² Om tunna som mått för våta och feta varor jfr i det följande.

spannen och skäppan slutligt afgjord, ty ännu återstår att göra noggranna iakttagelser rörande de två måttens, framför allt spanness storlek inom olika delar af landet. I Vadstena klostres jordebok af år 1466 förekommer nämligen den bestämda och från det föregående afvikande upplysningen, att en Kalmarspann motsvarar fyra skäppor.

Under k. Gustafs tid uppenbarar sig i räkenskaperna en tunna, som regelbundet är två uppländska spann d. v. s. har samma förhållande till spannen, som understundom finnes angifvet för Vestgötatunnan.¹ Huru likhet och olikhet skola förklaras, må för tillfället lemnas osagdt.

Spannen kallades på latin *modius*; i Danmark (äfven i Skåne) betydde *modius* skäppa. Någon olägenhet af det främmande namnets tillämpning på två skilda mått torde i allmänhet ej hafva uppstått, alldenstund det var under medeltiden väl bekant, att hvar ort hade sitt gifna hufvudmått, hvilket man vid öfversättningen satte in i stället för den färglösa latinska benämningen. Olägenhet torde ej hafva uppstått annorstädes än i orter, i hvilke, på grund af särskilda förhållanden, spann och skäppa användes jämte hvarandra, hvilket var händelsen i Kalmartrakten.²

Öfver tön och tunna förekom en högre måttenhet, som kallades *läst* (*læst*, lat. *lasta* eller *lesta*). Räkenskaper från k. Albrekts tid visa, att man i Södermanland räknade 1 läst spannmål = 18 tön = 108 spann.³ Här i måste emellertid under medeltidens lopp en förändring hafva inträddt, ty på 1530-talet räknades såväl i Uppland som i Södermanland 1 läst = 16 tön = 96 spann.⁴ I Östergötland räknades vid samma tid 1 läst = 16 tön. I Vermland och Småland räknades 1 tunnläst = 16 tunnor. Säd räknades i Uppland äfven i pund (jfr s. 763) och det talas om en pundläst. (Jfr äfven s. 753).

I Danzig räknades, enligt Hirsch, sexton *tonnen* på en skeppsläst.

Äfven funnos andra rymdmått för torra varor.

Centenarius. I ett bref af år 1347 (DS nr 3868) omtalas tre *centenarii annone*, tre hundraden af säd; brefvet gäller Vestmanland. Ur svenska urkunder har jag icke funnit någon förklaring. Hirsch uppgifver (s. 249), att en centner mjöl var 120 (ett storhundra) tunnor. Det synes mig dock, som om så stort belopp ej gerna kunde hafva kommit i fråga vid den förhandling, som i det nämnda brefvet omtalas. Möjligen menas tre storhundraden af spann.

Cophinus. År 1340 omtalas kofiner russin. Det latinska ordet betyder korg och användes, med ej ovanlig lärd fäfänglighet, äfven för

¹ Forssell del 1, s. 119. Denna tunna kallas spanntunna och blef sedermera den normala svenska tunnan.

² I Ragnvald Ingemundssons öfversättning af landslagen (slutet af 1400-talet) kallas skäppan *quartata*. Detta bör måhända sättas i sammanhang med den ofvan anförda uppgiften af år 1466 angående förhållandet i Kalmar (1 spann = 4 skäppor).

³ Styffe, *Bidrag* del 1, s. 64, 65.

⁴ *Undervisning* s. 45.

att beteckna svenskt mått. År 1347 dömde k. Magnus om en gård i Vermland *de pensione duorum cophinorum butiri*, med en afgäld af två kofiner smör. Då här är fråga om Vermland, torde uttrycket svara mot två 'löpabol'.

Crebrum. I en handling rörande Vestergötland af år 1320 (DS nr 2221) omtalas en ega, som kunde mottaga i utsäde tre *crebra*. Det latinska uttrycket *crebrum* eller *cribrum* betyder *säll*; om detta mått jfr nedan.

Karpe, finskt sädesmått, förmodligen jämte namnet, lånadt från Lithauen, hvarest *karbija* betyder korg.¹ År 1334 omtalas i ett bref rörande Finland *strukna carpe*, i ett bref af år 1340 *carpus regius* såsom en konungens inkomst. År 1529 räknades en karp = $\frac{1}{10}$ pund, äfvensom = 3 fjerdingar. De 'finska kappar', som omtalas senare under 1500-talet, äro väl de gamla karparne med förändrad namnform.²

Lagena. Lagenor råg omtalas år 1327, humle år 1345. I utlandet förekomma lagena och tunna som liktydiga ord. Jfr uppgifterna rörande måtten för våta och feta varor.

Mes (*mejs*) har ursprungligen betydelse af korg, men förekommer äfven som mått för sill och annan fisk samt för koppar och (åtminstone i senare tid) kol. I Skanörs fiskestadga förekommer mes som liktydigt med tunna. I Slesvig omtalas år 1192 stora och små mesar; sexton 'litle meess' sill gáfvo i tull lika mycket som tio 'diger meess', hvaraf framgår, att den stora mesen var = $1\frac{1}{6}$ af det mindre slaget. I Holstein talas år 1296 om *reditus duorum trimodiorum seu mesarum sili-ginis* — der var alltså mesen ett sädesmått.

Pugillus annone omtalas år 1314 i en handling rörande Helsingland. *Pugillus* betyder 'en hand full'. Vi ega svårligen rätt att antaga en 'näfve' under medeltiden hafva varit ett verkligt mått, lika litet som en 'näfve' eller en 'nypa' är det i nutidens kokböcker.

Skål. Under 1500-talet omtalas skålar i Närke och vestra Vestmanland som sädesmått; der räknades 24 skålar på en spann.

Säll (på latin *crebrum*, jfr ofvan) omtalas för Vestergötland och användes som mått äfven i Norge. K. Magnus lagbättrarens lag omtalar sållet såsom innehållande ett halft skeppund råg. Det norska sållet delades i sex måler.

Trö omtalas i Vestmannalagen samt i handlingar rörande Dalarne (t. ex. år 1435). Under 1500-talet räknades tre trön på en spann. I Härjedalen fanns åtminstone under 1600-talet ett sädesmått kalladt *trög*. I Norges medeltidslitteratur synes detta ord icke förekomma. I England omtalas i medeltidshandlingar någon gång ett mått kalladt *trugg*; ett fall, anfördt af Rogers, anses gälla Wales.

¹ Ahlqvist, *De vestfinska språkens kulturord* s. 176.

² Falkmans uppgift (efter Sillén), att kappar omtalas i Finland år 1334 är ej korrekt. Det är karpar, som detta år omtalas.

För kol omtalas som mått *stig* och *half stig*, den senare (enligt en handling af år 1499) delad i sex 'backorra'. Detta ord skall förmodligen vara 'bakkorgar', hvilke vi torde få anse identiske med de matokorghæ, *måttkorgar*, som omtalas år 1348. Korgen torde hafva i nutidens mått svarat mot två tunnor.¹

Hufvudmättet för mindre quantiteter af våta varor var ursprungligen *stopet*, hvars namn förekommer såväl i de nordiska som i de tyska språken. Dryckeskärl, som rymde ett stop, kallades på latin *stopa*, på svenska stopakanna. Ofta funnos kärl, som rymde mera, och man ser derföre ofta uppgifves, huru många stop gingo i ett visst kärl, t. ex. två tennflaskor på sex stop (år 1343). På stopet räknades, efter Skånörs fiskestadge från dr. Margaretas tid, fyra lybska kvarter. I Danmark synes stop och *potte* hafva varit lika stora mått.

Under 1400-talet synes det hafva varit sed att göra kannor, som rymde två stop, hvilket gaf anledning till kannans upphöjande till ett särskildt mått. I k. Karl Knutssons prisförordning af år 1450 omtalas priset icke för ett stop, utan för 'tu stop' öl (3 penningar), hvilket antyder att det enkla stopet i betydelse trädt tillbaka för det dubbelt så stora måttet. I hamnskråt af samma år omtalas kannor som mått. I stadgen för den hel. Jörans gille på Kopparberget (1400-talet) omtalas en kanna öl om två stop.²

Som under medeltiden samma mått förekommo för feta som för våta varor, må här i ett sammanhang omtalas följande i våra urkunder omtalade mått.

Ask. I Smålands kyrkobalk omtalas askar af honung och smör. Då Smäländingarne i likhet med Danskarne begagnade skäppan som mått, är det möjligt, att den småländska asken var lika den i Danmark för honung och smör använda, hvilken, enligt en af Molbech anförd äldre uppgift,³ var = 1½ pund. År 1543 uppgifves, att i Småland en ask smör vägde 3 lispund.⁴ I Norge var ask ett rymdmått för våta varor.⁵

Fat användes till förvaring af vin och själtran (själfat, tranfat), men synes ej hafva varit något egentligt mått, ty vi finna omtalade vinfat 'om sju eller åtta åm', fat 'om två tunnor, o. s. v.'⁶ Schlyter anför ett citat från *Dat rigische Recht*, som talar om fat på mindre än 5 åm och fat på mer än 8 åm. I samma citat omtalas *pipa* på 5 åm

¹ Jfr Falkman del 1, s. 240.

² Jag har icke förmått finna giltigt skäl för Falkmans antagande, att kannan i Skåne förekommer som mått redan på 1200-talet.

³ *Dansk Glossarium*, hvarest dock äfven andra bestämmelser omtalas.

⁴ Om de olika askmåtten efter medeltidens slut, jfr Falkman del 1, s. 319.

⁵ Som ett mått finner man ock uppgifvas *clepsydra*. Detta är dock oriktigt, ty med clepsydra menas tappen på tunnan. Sälja 'ad clepsydrum' betyder derföre sälja i minut, motsatsen heter: sälja *in grosso*.

⁶ Jerufat var deremot ett mått; derom framdeles.

eller mindre. I den lybske rätten omtalas *voder* på 6 åm. Pipa och foder förekomma i Visby stadslag, men voro lika litet som fatet något bestämdt mått.¹

Lagena smör omtalas ej sällan t. ex. åren 1291, 1314, 1330, 1344. År 1320 omtalas en *lagenula* — således en liten *lagena* — smör. Å baksidan af ett skånskt bref af år 1330 (DS nr 2814), i hvilket omtalas 40 *lagene* smör, finnes antecknad, att brefvet gäller '40 tønner smör' och derunder finnes en smörtunna afbildad.

Lechele (lägel) vin omtalas äfven i Visby stadslag (II. 41), men på ett sätt som gör det omöjligt att säga, huruvida ett mått menas eller ett förvaringskärl. Ordet är tyskt och i Tyskland betecknar det ett fat i allmänhet, hvadan det talas om stora och små läglar.

Läst (jfr. s. 750 och 764). Enligt Visby stadslag (III. III. 16) kallades 15 tunnor smör och likaså 15 tunnor öl en läst; i Östergötland räknades år 1530 tolf tunnor smör på en läst.² Enligt staden Skanörs lag gingo tio tynnær laga sill på en läst, likaså tolf tynnær torr. Antalet tunnor varierade således efter måttkärlens storlek, varans beskaffenhet och ortens sed.

Enligt *Undervisning om rikets ränta 1530—1533* räknades i Finland 12 tunnor smör på en läst, i Småland räknades

smör: 1 läst = 12 tunnor.

1 tunna = 16 pund.³

I Vestergötland räknades 18 pund smör på lästen.⁴

Skål. I Gutalagen heter det, att vid festligt samqväm i förbindelse med bröllop fingo ej användas dryckeskärl, i hvilka gick mera än en half skål. Om måttets storlek kan jag icke gifva någon upplysning. Jfr i öfrigt ofvan om skål som mått för torra varor.

Så. I en urkund af år 1329 omtalas en bryggkittel, som rymmer aderton sår.⁵ Huru stort mått dermed bör förstås, känner jag icke.

Tunnan förekommer i Sverige (liksom i den öfriga Norden) allra först som mått för våta och feta varor. I k. Kristofers landslag (köpmålalbalken kap. 3) kallas smör, talg, honung och annat dylikt för 'tunnagods'. Detta lagställe saknas i k. Magni landslag i hvilken dock omtalas svenska tunnor som mått för våta varor. I Stockholms tunnbindareskrå (från början af 1500-talet) heter det § 23: 'ej heller skall någon efter denne dag djerfvas sälja öl annat än med de tunnor, som

¹ Pipor användes äfven för olja i norra Tyskland och förmodligen väl äfven i Sverige. Tre oljepipor äro efter en teckning från medeltiden afbildade i *Hansische Geschichtsblätter* för år 1879.

² Falkman del I s. 311.

³ *Undervisning* s. 3.

⁴ *Undervisning* s. 127. I Danzig räknades 19 lispund på smörtunnan, hvart lispund på 16 markpund.

⁵ XVIII mensuras dictas saa capientem. DS 2699.

här i staden i embetet gjorda blifvit'. Orsaken till detta stadgande var den, att sundiskt *trå*¹ (*öltrå*, öltunna) höll sex eller åtta kannor mindre än de tunnor, som tillverkades i Stockholm. I hamnskråt af år 1450 föreskrifves, att tunnan skall hålla 48 kannor.

Urna omtalas i latinska urkunder från den senare delen af 1300-talet (urna mjölk, kittel på två urnor). Något särskildt mått med detta namn har naturligtvis icke funnits, utan är ordet endast en lärd öfversättning af ett inhemskt namn, antagligen stop.

Åm omtalas som mått för vin (Visby stadslag) och för själtran (k. Magni stadslag). Under slutet af 1500-talet räknades 60 kannor på åmen.

Vi gå nu öfver till en undersökning af **vigtförhållandena**.

Det vigtsystem, som användes för vägning af de ädle metallerna, hade i alla tre nordiska rikena samma indelning

1 mark = 8 öre = 24 örtug.

1 öre = 3 örtug.

Äfven i England omtalas en mark, som delades i åtta öre (*ora*). I Tyskland, Frankrike, Spanien, Portugal och Italien m. m. förekommo äfven marker, men de delades i åtta uns. Fördelningen var alltså densamma, men namnet på markens åttendedel ett annat och lånadt från det romerska vigtsystemet.

I England förekommer marken som vigt redan på k. Alfreds tid († 901), i Tyskland år 1042, i Frankrike under k. Filip I:s tid d. v. s. 1075—1093. De nordiska landen sakna för så tidiga år urkunder, i hvilka marken eller dennas underafdelningar omtalas, och man skulle på grund deraf kunna känna sig frestad att anse marksystemet vara till Norden infördt från de nämnda gamla kulturlanden. Men ett sådant antagande göres omöjligt deraf, att i de engelska urkunderna förekommer hvarken mark eller öre före den tid, då beröringen med Nordborne blef liflig, men efter den tiden träffas dessa namn otalige gånger i engelska handlingar, dock allra oftast i sådana, som skrefvos i de delar af landet, der det nordiska elementet var starkast. Vi måste därför med professor Johannes Steenstrup antaga, att England fick vigterna mark—öre från Norden, hvadan i dennes land markvigten måste hänföras till en tid, som ligger långt före markens tidigaste omtalande i Tyskland och Frankrike. Denna omständighet gör det ock omöjligt att instämma med dem, som ansett markvigten vara en urgammal gemensam germansk egendom. Oss återstår ej annat än att antaga marksystemet ursprungligen vara nordisk egendom.² Kommande undersökningar skola

¹ D. v. s. öltunna från Stralsund.

² Denna åsigt har ock uttalats af enstaka tyske forskare.

ock helt visst gifva stadfästelse åt denne slutsats; om skrifna urkunder saknas, hafva vi i stället de snart sagdt otaliga silfverföremål, som hittats i Nordens, förnämligast i Sveriges jord. Ett af dessa föremål, en arming, som förvaras i Statens Historiska Museum, har en vigt af 101,88 gr. Som på ringens insida förekomma fyra inslagna märken, ligger det nära till hands att anse vigten representera fyra gånger en enhet och denna enhet svarar, såsom vi skola se, mycket väl mot vigten af öret. Ringen är funnen samman med arabiska mynt, det yngsta prägladt år 945 e. Chr. Skatten och med honom ringen tillhör således en tid, då något engelskt eller tyskt inflytande icke gjorde sig gällande i Sverige.

Ett annat intyg om marksystemets nordiska ursprung lemnas deraf, att namnen på enheterna tillhöra Norden, de äro icke lånade från andra håll. När man i Norden lånade pundvigten, lånade man äfven dennas namn.

Fastän allt talar emot att gifva namnen mark, öre, örtug utländsk upprinnelse, måste likvisst medgifvas, att någon tillfredsställande förklaring för två af dessa namn ännu icke blifvit gifven. Innan jag inlåter mig på namnen, är det nödigt att på förhand utesluta en grupp af förklaringsförsök. Till detta för ädle metaller afsedda vigtsystem lades i en något senare tid som en fjerde enhet penningen. Äfven detta ord är oförklaradt, men det är icke af nordisk upprinnelse och när det till Norden infördes, var det som namn på mynt. Penningen utgör ett senare tillägg till marksystemet, hvilket i den begränsning, som ofvan blifvit angifven, tillhör redan den tid, då i Norden penningar icke präglades. Att örtugens indelning i penningar är ett senare tillägg uppenbarar sig äfven deri, att under det i Norden fullständig enhet råder i förhållandet mellan marken, öret och örtugen, räknades i olika delar af Norden ett olika antal penningar på örtugen; antalet var ej ens detsamma inom alle delar af Sverige.

Ordet *mark* är i de nordiska språken feminint, på isländska heter det *mörk*, plur. *merkr*; det svenska mark = skog är ock feminint, heter på isländska äfvenledes *mörk*, men dess pluralform heter *markir*. Neutralt är deremot ordet *mark*, som betyder märke. Rydqvist finner det icke otroligt, att femininet mark, i dess betydelse af vigt eller mynt, fått denna af det vigten eller myntet åsatta märket. Häremot måste dock anmärkas, först och främst att myntet mark tillhör först 1500-talet samt att, om det än är antagligt, att vigtmarken haft något å sig utsatt märke, böra sådana märken också hafva funnits å öre- och örtugsvigter, hvadan det knappast finnes någon anledning, att just markvigten skulle hafva fått namn af märket.

Ordet *öre* var fordom maskulint (pl. *örer*), på isländska *eyrir* (plur. *aurar*). Ordet torde vara beslägtadt med en grupp af indogermanska ord, som beteckna metall.¹ Det synes mig rimligt, att vignetnamnet öre

¹ Schrader (*Sprachvergleichung und Urgeschichte* s. 252) sammanställer *eyrir* med lat. *aurum*, 'guld'. Enligt honom skulle det nordiska 'guld' beteckna omnyttadt

i början betecknat ett metallstycke (antagligen ett guldstycke) af en viss vigt. Huru denna vigt från början blifvit bestämd, kommer oss nu ej vid, ty en undersökning deraf skulle leda oss alltför långt tillbaka i forntiden.

Det tredje namnet *örtug* (*örtogh* eller *örtugh*, isl. *örtug*, *ertog*, *ærtog*) har ej heller blifvit på ett tillfredsställande sätt förklaradt. Den senast framställda tydningen går ut på, att *tog* skulle vara det fornnordiska *togr*, som betyder tio,¹ och att ordet således skulle beteckna ett tiotal — på örtugen räknades ju ock i visse delar af Norden tio penningar. Men denna förklaring faller för det redan påpekade förhållandet, att örtugen måste hafva förekommit i Norden tidigare än penningeindelningen; ej heller synes tiotalet penningar på örtugen hafva varit ursprungligt. För öfrigt är det endast i visse delar af Norden, som tio penningar räknades på örtugen.

Jag föreställer mig, att öret är den ursprungliga vigtenheten, att marken och örtugen något senare tillkommit, den förre som en mångfald, den senare som en underafdelning af öret.

I den senare medeltidens handlingar finna vi ordet örtug under den förtydskade formen *artich*. De latinska namnen för de tre vigt-enheterna äro *marca*, *ora* och *solidus*. De två förra äro latiniserade former af de nordiska namnen, det tredje är ett ord af romerskt ursprung, som upptagits såsom motsvarande ordet örtug. Allraförst var *solidus* namnet på ett romerskt guldmynt, i medeltidslatinet betydde det en mångfald af tolf.²

Rörande tyngden af det nordiska vigtsystemets enheter hafva vi att i främsta rummet hålla oss till de uppgifter derom, som förekomma i de påflige nuntiernes rapporter till vederbörande myndighet. De upp-buro i de nordiska rikena penningar och omyntad metall; i sin redovisning måste de uppgifva hvad de uppburna kvantiteterna utgjorde i vigter, som voro kända vid det romerska hofvet. Redovisningarna äro utgifna af P. A. Munch,³ de hafva blifvit bearbetade af tullinspektör Schive.⁴ De resultat till hvilka den senare kommit genom granskning af de räkenskaper, som Johannes de Serone och Bernardus de Ortolis afgåfvo för åren 1327 och 1328, äro följande:

guld, *eyrir* myntadt guld, och infördes det senare ordet, när Isländingarne genom Romarne lärde känna det första myntade guld. Det behöfves knappast påminnas derom, att romerska guldmynt kommo till Norden långt före Islands bebyggande derifrån. För öfrigt skulle jag vilja ersätta förklaringen 'omyntadt guld' och 'myntadt guld' med uttrycken 'guld i allmänhet' och 'guldstycken af normerad vigt'. Om *eyrir* ursprungligen betecknade ett guldstycke af bestämd vigt, borde namnet hafva uppkommit redan under den tidigare jernaldern. Då fanns en beröring mellan Norden och den romerska kulturen, då var guld af de två ädle metallerna den vigtigare.

¹ Vigfússon säger visserligen 20, men detta torde bero på en misskrifning.

² Jfr Du Cange under ordet *solidus*, afdelningen *solidi argentei*.

³ *Pavelige Regnskabsböger*.

⁴ I hans arbete *Norges Mynter i Middelalderen*.

1 mark norsk vigt	= 215,974 gr., alltså vid pass 216 gr.
1 mark Stockholms vigt	= 208,612 gr., alltså nära 209 gr.
1 mark Skara vigt	= 214,747 gr., alltså nära 215 gr.

Den förut omtalade silfverringen gifver en mark af 203,76 gr. Den lägre siffran förklaras af den nötning, som visar sig på ringen.

Olikheterna mellan de tre vigterna äro så ringa, att vi måste anse marken i Norge, Stockholm och Skara vara ursprungligen densamma. Att skiljaktigheter inträdt, kunna vi lätt fatta. Dels rådde ännu under 1300-talets förra hälft i ganska hög grad de mindre områdenas sjelfständighetsbegär, dels voro kontrollätgårderna icke så goda som nu, hvadan lätt i den ene eller andre orten en förändring i vigten kunde uppstå, hvilken förändring väl i de flesta fall var en minskning; huru lätt kunde det icke komma i fråga att vid tillverkningen af en ny vigt rätta sig efter en äldre, som genom nötning förlorat något af sin ursprungliga tyngd.

Äfven andra vigter än de två här nämnda omtalas för Sverige i medeltidens handlingar. År 1310 t. ex. omtalas 50 mark silfver efter Lödösevigt, år 1312 Gotlands vigt; år 1328 omtalas en Uppsalavigt och enligt evalveringar, omtalade i DS nr 2650 och 2675, måste Uppsalamarken hafva varit något tyngre än Stockholmsmarken. Sätta vi den senare till 208,612 gr., skulle Uppsalamarken väga 218,309 gr. Den jämtska vigten omtalas t. ex. år 1392 som olik den norska. Exempler kunde göras flere, om så behöfdes. Granska vi tyska urkunder, finna vi likaledes en mångfald af olika vigter omtalade. Inom hvar område höll man sig till den vigt, som i dess hufvudort ansågs vara den normala. Men i Sverige glömde man emellertid aldrig, att vigten inom hela landet ursprungligen och rätteligen var densamma. Derföre finna vi ock omtalade t. ex. år 1311 'svensk vigt' och 'vårt rikets vigt'. År 1312 omtalas i en handling, som gäller silfver lemnadt till utlänningar, tre ombud för Johanniternes orden, 'vårt rikets lagliga vigt' (*ponderis legalis nostri regni*).

Bland de många något varierande tyska vigterna kom den, som ansågs laglig i den betydande handelsstaden Köln, ganska tidigt att åtnjuta ett stort anseende. I synnerhet vid transaktioner mellan män eller myndigheter från olika områden, som hvar kunde hafva sin markvigt, var det synnerligen lämpligt att hänföra sig till en neutral vigt, hvilken dessutom, på grund af Kölns betydenhet, var öfverallt känd och godkänd. Under 1200-talets lopp fick den kölnska marken denna allmängiltiga betydelse inom Tyskland, ehuru visserligen icke derigenom de små områdenas egna markvigter utträngdes ur bruk. År 1248 infördes den kölnska marken i Bremen. I hansestäderna antogs den kölnska marken till myntvigt år 1433.

De tyska förhållandena i detta afseende äro af stor vigt för beräknande af förhållandena inom vårt eget land. Bland de mångfaldiga tyska lokalmarkerna var det en, som fick större betydenhet än de andra

och derföre ofta användes utom det egna området. Men den kölnska marken var icke den ursprungliga, bland flere lika berättigade kom hon endast att spela den störste rolen. Detta måste vi besinna, när vi finna den åsigten uttalad, att den svenska marken icke var något annat än den kölnska.

Denna åsigt uttalades år 1849 af J. J. Nordström. Han säger:¹ »det här i fråga om myntet förekommande uttrycket 'svensk vigt' kan tvifvelsutän ej betyda annat än den i Sverige antagna myntvigten, hvilken var den kölniska. Ty den kölniska marken var i norra Tyskland och i allmänhet öfver hela Tyskland normalmyntvigt, och blef det äfven i Sverige; och hvad särskildt angår ifrågavarande tid, bekräftas detta ytterligare af ett salubref utfärdadt år 1451 i Stockholm, der köpeskillingen bestämmes till 60 mark Stockholmsmynt, 'swa godt mynt at nijo mark gæller en lödogh mark silf kölnisk vigt'.» De här lemnade uppgifterna om den kölnska markens rol i Tyskland böra rättas efter hvad här ofvan blifvit af mig meddeladt derom. Hvad beträffar den i de citerade orden två gånger förekommande uppgiften, att den kölnska marken under medeltiden var svensk myntvigt, har redan Forssell framhållit,² att Nordström härför icke anfört ett enda bevis samt att dokumentet af år 1451 helt och hållet kullkastar åsigten, alldenstund efter detta nio marker mynt skulle svara mot en mark silfver af Kölns mark, under det efter den då gällande myntordningen åtta mark penningar skulle svara mot en mark silfver — alltså var myntordningens silfvermark *icke* den kölnska.

Nordströms åsigt har i senaste tid blifvit upptagen och med mycken ifver förfäktad af generaldirektör Falkman, men ej heller honom har det lyckats att bevisa mera än att man i Sverige vid betalningar i silfver stundom räknat efter kölnsk mark, hvilket i synnerhet skedde vid transaktioner med utlänningar; han har icke bevisat, att den kölnska marken var Sveriges 'lagliga vigt'. Han anför visserligen k. Hans' myntordning af år 1497, i hvilken omtalas kölnska mark, men detta sker endast i den del af myntordningen, som talar om präglingen af guldmynt, och i detta fall är upptagandet af den kölnska marken helt naturligt, då guldmyntet skulle präglas efter rhenländskt mönster.³ Af vigt för bedömande af denna fråga är ock den omständigheten, att k. Kristiern II år 1513 föreskref, att silfver- och guldvigten skulle för framtiden vara i Norge den kölnska, hvilket tydligen innebär, att den förut i Norge använda silfver- och guldvigten icke var den kölnska. Den

¹ *K. Vitterhets Historie och Antiquitets Akademiens Handlingar* del 19 s. 319.

² *Anteckningar om mynt, vigt, mått och varupris i Sverige under de första femtio åren af Vasahusetts regering* s. 14.

³ Falkmans citat, att myntmästaren i Stockholm skulle 'mynta guld och silf mynt på rinske gulden slagh', synes vara gjort efter en mindre god afskrift af myntordningen. Det heter rätteligen: 'skal han slaa och myntha guldh och silff mynth, guldh mynth paa rynske gulden slagh'.

gamla norska marken står, såsom vi redan sett, den svenska mycket nära.

När germanske stater vid medeltidens begynnelse uppstodo på romersk grund och desse stater började att prägla mynt, upptogs de romerska mynten till förebild och med mynten upptogs äfven den romerska vigten.

Karl den store vidtog en förändring af vigten. I stället för den romerska libran å 327,45 gr. infördes en ny, som vägde 367,2.¹ Det är helt visst denna vigt, som under 1200:talet kallas 'den offentliga vigt, som blifvit införd af Carolus Magnus'. Denna libra blef sedermera använd, ehuruval dess vigt torde småningom hafva — såsom ofta var fallet — sjunkit något. Hon var delad, liksom den romerska, i tolf *unciae*. När bekantskapen gjordes, antagligen dels öfver England, med hvilket rike Köln stod i lifliga handelsförbindelser, dels måhända öfver Vestfalen, hvars företagsamme inbyggare tidigt drogo i handelsfärder till Östersjön, med det nordiska marksystemet, kallade man åtta af librans uns en mark, men till följd af den karolingiska librans större vigt, blef den tyska marken, dermed ock den kölnska, något större än den nordiska sådan denna var under 1300:talet och kanske äfven tidigare. Den kölnska marken har i sin ordning varit underkastad förändring. År 1862 funnos i Tyskland icke mindre än tolf olika kölnska marker, varierande mellan 234,068 och 231,156 gr. Den tyske numismatikern Grote, som gjort omsorgsfulla studier rörande myntvigten,² har kommit till det resultat, att den kölnska marken borde under 1600- och 1700-talen samt under en del af vårt århundrade hafva varit 233,7796 gr. Forssell beräknar för k. Gustaf I:s tid den kölnska marken till 233,673 gr. och finner, genom de undersökningar han gjort af de svenske riksdalrarne för denna tid, den svenska myntvigtsmarken vara 210,616.³ Den siffra han finner för den svenska marken vid 1500-talets midt passar således ganska väl samman med den vigt, till hvilken man kommit genom begagnande af uppgifter från åren 1327 och 1328: medelsiffran för den tidens Skara- och Stockholmsmark utgör 211,68 gr. Men vi äro helt visst icke berättigade att i detta fall taga medelsiffran. Då otvifvelaktigt vigterna hafva, af skäl som redan blifvit antydda, benägenhet att förlora i tyngd, hålla vi oss hellre till den högre af de två markerna, Skaramarken, och få då för åren 1327—1328 följande vigtvärden:

$$1 \text{ mark} = 8 \text{ öre} = 24 \text{ örtugar} = 214,75 \text{ gr.}$$

$$1 \text{ öre} = 3 \text{ örtugar} = 26,84 \text{ gr.}$$

$$1 \text{ örtug} = 8,95 \text{ gr.}$$

¹ Man har antagit, kanske icke utan skäl, att denna nya vigt var af germanskt ursprung. De austrasiske karolingerne hade försänkningar i det rent germanska Tyskland.

² *Münzstudien* nr 7 (uppsatsen *Die numismatische Metrologie*).

³ I danska urkunder omtalas en 'större' och en 'mindre' vigt. Steenstrup (*Studier over k. Valdemars Jordebog* s. 250) har funnit bevis för, att den 'större' marken var den kölnska.

För medeltidens slutperiod skulle vi då få följande siffror:

1 mark = 8 öre = 24 örtugar = 210,616 gr.
1 öre = 3 örtugar = 26,327 gr.
1 örtug = 8,776 gr.

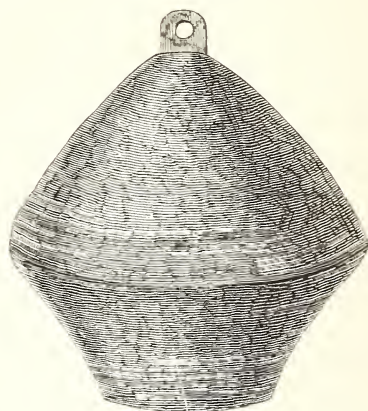
341. Vågskål.

När markräkningen inpassades på den karolingiska libran, var, såsom vi sett, markens namn den enda nya benämning, som upptogs i Tyskland. Åttendedelen kallades fortfarande *uncia* och denna delades i två *lod*, lodet i fyra *quentchen* (qvintin). Under den senare delen af medeltiden upptogs den kölnska markens indelning som gällande äfven

för den svenska silfvermarken. Derför kan t. ex. år 1420 talas om 13½ lod silfver Stockholmsvig. Då fortfarande i urkunderna talas om svensk vigt och kölnsk vigt och vi på grund deraf måste antaga, att en skillnad funnits mellan de två vigterna, äro vi icke berättigade att, såsom Falkman gör, antaga, att det är kölnska marken, som åsyftas, så snart det talas om lod (på latin *lothones*) eller qvintin. Den senare benämningen förekommer stundom i 1500:talets handlingar. Äfven förekommer i svenska medeltidsurkunder namnet *ferto*, ¼ mark (= två uns eller fyra lod).

Marken var i början, såsom förut blifvit framhållet, två tredjedelar af libran eller hvad vi nu kalla skålpundet. Detta bestod af 12 uns eller 24 lod, marken af 8 öre och 24 örtugar eller af 8 uns och 16 lod. Förhållandet har sedan blifvit ändradt, så att skålpundet blef = 2 mark = 16 uns = 32 lod. När denna förändring vidtogs kan jag icke uppgifva; utländske forskare hafva ej heller förmått bestämma tiden för densamma.

Litet skrymmande varor såsom guld och silfver vägdes i vågskålar. Sådana förekomma redan i fynd från den hedna tiden, mycket små och fina, med den egendomliga anordning, att stängen som uppbar skålarna, är på två ställen ledad, så att han kan vikas samman. Man har tydligen gjort detta för att vågapparaten skulle blifva lättare att föra med: den sammanvikte stängen kunde läggas ned i den ena skålen jämte de båda kedjorna och den andra stjälpas deröfver; ombundet kunde det hela förvaras i en påse. Liknande, men något större vigtstänger hafva äfven hittats i Sverige och synas tillhöra medeltiden.

342. Vigtlod af jern.

I medeltidens urkunder omtalas olika slag af vigter och våginrättningar. I ett privilegium för besök och uppehåll i Skanör och Falsterbo af år 1316 heter det, att vederbörande fingo sälja sina varor efter 'större och mindre dansk vigt' (*per pondus maius et minus secundum pondus terre Dacie*). I ett liknande privilegium af år 1328 talas det om att sälja 'med pundare eller bismar eller med andra vigter'. I k. Magnus Ladulås' bref af år 1281 rörande Öländingarnes skatt talas om '4 marker smör af den större Ölandsvigt, som på landets språk kallas bismar'.¹ Det synes sålunda, som om den större och mindre vigten skulle stå i sammanhang med de olika vägningsinstrumenten,

Fig. 342. Funnet på Gotland jämte föremål hörande till heden tid.

¹ Quatuor marchas butyri maioris ponderis Ölandie hujus quod dicitur vulgariter bismar. DS nr 736.

men hvad det senaste citatet angår, torde denna tolkning knappast vara den riktiga. Ordet mark här svarar mot skålpund, det utländska libra.¹ Den korrekta öfversättningen af de anförda orden torde vara 'fyra större eller bismansmarker' smör — det var nödigt att skilja mellan den större marken, som var en viktualievigt, och den mindre, egentliga marken, som användes för vägning af guld och silfver. Att mark äfven betecknat skålpund är af omständigheterna uppenbart, det framgår föröfrigt af en handling af år 1316 (DS nr 2062), i hvilken redogörelse lemnas för hertig Valdemars utpressningar af kyrkogodsens: der förekommer otaliga gånger '2 pund 5 mark smör', men åtminstone en gång är detta uttryck utbytt mot 'ij talenta butyri cum v libris'.

Närmast i ålder efter den lilla likarmade vågen, som förekom redan under vår hedna tid, kom bismaren (eller bismanet), som var enarmad. En sådan af jern förvaras i Statens Historiska Museum; af hans tidigare egare har uppgifvits, att han är funnet i en grafhög, men denna uppgift är dess värre undandragen all kontroll. För bismarens förekomst under den hedna tiden, tala möjligen de två vigtlod af jern, som tillhöra ett hedentidsfynd från Gotland. Det större af dessa lod väger 213,6 gr, således en mark, båda hafva öfverst en uppgående tapp med hål, särdeles lämpligt för fästandet vid bismanets stång.

Utom dessa två vågapparater funnos två andra, båda afsedde för vägning af tyngre varor och derföre i urkunderna ställde i sammanhang med hvarandra, (den stora) vågen och pyndaren. Det heter i k. Magnus Erikssons stadslag (konungabalken kap. 25): 'i den köpstad, der våg finnes, skall han vara klufvägen och pundaren förlikad med (jämkad efter) vågen'. I kap. 16 af samma balk förbjödes det enskilde att innehafva en pundare. I Vestgöotalagen omtalas bismanen, men ej pundaren, hvilken dock omtalas jämte bisman i Bjärköarätten.

Om vi med afseende på vigterna afsedda för vägning af ädel metall måste, på grund af uppgifternas knapphet och deras tillfälliga natur, konstatera hvarjehanda luckor i vårt vetande, så måste vi vara beredde på ännu större ovisshet i fråga om de vigter, som användes i handeln: de bevarade urkunderna äro af den art, att vi af dem kunna vänta ytterst få uppgifter i detta hänseende. De namn, som förekomma, äro många: läst, pund, skeppund, lispund, markpund, mark, lod och kap.

Ordet *pund* (*talentum*) är i svenska urkunder, liksom i utländska,² mångtydigt; omständigheterna få afgöra, hvilket slags pund som för tillfället menas.

Att pundet eller, som vi nu säga, skålpundet (*libra*), i Sverige äfven kallades mark är redan framhållet. Det senare ordets dubbelmening skulle

¹ Detta namn synes i Sverige icke hafva kommit i bruk för än efter medeltidens slut.

² Wenn bisweilen talentum, libra, punt ohne nähere Bestimmung genannt wird, kann ebenso wohl das Schiffpfund, wie das Lies- und Markpfund gemeint sein (Herm. Hildebrand, *Das Rügische Schuldbuch* s. LVI).

hafva varit ytterst obehvä, derest icke den egentliga marken och mark = skålpund användes vid vägningar af olika varor, hvarigenom en förvexling icke lätt kom i fråga. Man kände dock lämpligheten af att göra en skilnad och kom derföre att kalla marken = skålpund för markpund. Som underafdelning af markpundet förekommer någon gång lod; då lodet, liksom markpundet, voro lånade från utlandet, kunna vi taga för gifvet, att i Sverige, liksom i utlandet, räknades 32 lod på markpundet. År 1529 kallas markpundet bismansmark.

Det andra pundet i ordningen, *lispundet*, heter egentligen liviskt pund d. ä. lifländskt (*talentum livonicum*), oftast förkortadt till lifspund. Det var utan tvifvel den liflige handeln på Novgorod, som gaf det lifländska pundet utbredning öfver Norden. I Sverige, åtminstone i Uppland, räknades år 1316 20 markpund på lispundet. Den redan åberopade redovisningen för hertig Valdemars utpressningar omfattar dels detaljredovisning för pålagorna inom Tiundaland, dels en summarisk redogörelse för hvad som togs från hvar hundare i Attunda- och Tiundaland. Räknefel förekomma visserligen i redovisningen, men följande samstämmande uppgifter finnas: i Bälunge hundare uttogos i smör 13 lispund och 30 marker, hvilket är evalveradt till $14\frac{1}{2}$ lispund — alltså 30 marker = $1\frac{1}{2}$ lispund; i Norund 16 $\frac{1}{2}$ lispund och 30 marker, hvilket är evalveradt till 18 lispund — alltså äfven här 30 marker = $1\frac{1}{2}$ lispund; summan för hela Tiundaland gifver 564 hela lispund, 4 halfva lispund (således tillsammans 566 hela) och 20 marker, hvilket är evalveradt till 567 lispund — alltså 20 marker = 1 lispund.¹ Det är emellertid mycket möjligt, att man annorstädes i Sverige räknat 16 markpund på lispundet. På det vanskliga företaget att af de mångskiftande uppgifterna från tiden efter medeltidens slut draga några slutsatser tillbaka till medeltidsförhållandena vill jag icke inlåta mig.

Öfver lispundet står *skeppundet* (*talentum navale, navitalentum*). I den nyssnämnda redovisningen reduceras slutsummorna för Attunda- och Tiundaland från lispund till skeppund, med tillägg att 24 lispund räknades på skeppundet. Men denna beräkning håller ej streck med de antal af lispund, som äro uppgifna; det är möjligt, att summorna för Attundaland, för hvilket område vi sakna detaljredovisningen, blifvit i sammandraget felaktigt återgifna. I Norge var skeppundet deladt i 24 vætter. Enligt Holmboe² var vätten 28 $\frac{1}{2}$ mark 8 örtuger d. v. s. 28 $\frac{1}{2}$ mark. Om antalet hade varit 30 och, som Holmboe förmodar, marken här tages i den ursprungliga betydelsen af $\frac{2}{3}$ skålpund, skulle vi således äfven här få förhållandet 1 : 24 : 20.

I Riga räknades 20 lispund på skeppundet, i Danzig räknades på ett skeppund späck 18 lispund. Efter medeltidens slut synas i Sverige

¹ DS nr 2062 och 2063.

² I inledningen till Schibres myntverk.

24 lispund aldrig hafva räknats på skeppundet, men väl 20. Det är sannolikt att denna beräkning förekommit redan under medeltiden.

Vigten *kap* förekommer i Gotlandslagen och är jämte namnet lånad österifrån. Enligt uppgifter från åren 1203 och 1219. är kap = 8 liviska pund.

Öfver skeppundet står *lästen* (*läst*, lat. *lasta* eller *lesta*), hvilken dock var så väl en rymd- som en tyngdenhet (jfr s. 750 och 753).

Ganska tidigt omtalas lästen som en vigtenhet. I ett bref af år 1342 omtalas tre pund säd såsom varande $\frac{1}{4}$ läst — alltså räknades tolf pund på lästen. Då vid midten af 1300-talet på lästen räknades 18 tön med 108 spann, skulle således pundet hafva svarat mot 9 spann eller halfannan tön; deremot är 108 icke jämnt delbart med 8. Enahanda beräkning göres ock sannolik af uppgiften i Upplands och Vestmanlands lagar, att laga ledning i första skeppsvisten utgjorde för hamnan 8 pund 8 spann; derest, såsom vanligen uppgifves, pundet motsvarade 8 spann, skulle det naturligtvis på detta ställe hafva hetat 9 pund.¹

Senare gjordes emellertid häri en förändring. I Vadstena klostres jordebok af år 1466 uppgifves, att 8 spann i Uppland räknades på pundet. I *Undervisning om rikets ränta 1530—1533* angifves (s. 73) för Södermanland följande förhållande

$$\begin{aligned} \text{säd: } 1 \text{ läst} &= 12 \text{ pund} \\ &1 \text{ pund} = 8 \text{ spann.} \end{aligned}$$

I Danzigs urkunder omtalas läster jern på åtta skeppund eller tolf fat. I Sverige omtalas som mått för jernet läster, fat, lispund, hundraden, ören, örtugar, kast och osmundar d. v. s. stycken af osmundsjern.

Kastet torde haft samma storlek som annars d. v. s. varit = 4. Med *hundradet* torde hafva förståtts ett storhundrade = 120 stycken. *Öret osmund* var, enligt Rinman,² = 24 stycken, och bör således en *örtug osmund* hafva varit = 8. Enligt bergsordningarna från midten af 1300-talet gingo 24 osmundar på ett lispund, år 1529 fastställdes antalet till 27—29, år 1532 till 28. På *fatet* räknades, enligt Styffe och Falkman, fem hundraden, d. v. s. 600 stycken. På *lästen* räknad 12 fat.³ Vi erhålla således för medeltidens jernmått följande tabell:

¹ Man har sagt att medeltidens språkbruk medgaf uttrycket '8 pund och 8 spann' i stället för '9 pund', men vi behöfva ej diskutera rimligheten af ett sådant antagande: det göres omöjligt genom föreskriften, att andra skeppsvisten skulle vara '6 pund och 6 spann'.

² *Bergverkslexikon* del 3, s. 235.

³ De originalsummeringar af jernröntan, som förekomma i *Undervisning om rikets ränta 1530—1533*, äro i allmänhet oriktiga, men synas tala för ofvan angifna siffror.

	fat	hundreden	öre	örtug	kast	osmundar
1 läst =	12 =	60 =	300 =	900 =	1800 =	7200
	1 =	5 =	25 =	75 =	150 =	600
		1 =	5 =	15 =	30 =	120
			1 =	3 =	6 =	24
				1 =	2 =	8
					1 =	4

Lispundet var i början = öret osmund, men förhållandet blef sedermera ändradt i följd deraf, att man gjorde osmundarne mindre. Förhållandet mellan öre, örtug och osmund var detsamma som förhållandet mellan öre, örtug och penning i Svealand.

Vi hafva äfven att uppmärksamma de mått, som bestämdes efter **stycketal**, vare sig detta uttrycktes genom ett verkligt talord eller ett annat af hvarjehanda omständigheter föranledt namn.

2. Närmast öfver enheten kommer paret, på latin *par*. I Helsingelagen (manhelgesbalken kap. 6), der det talas om böter för olika grader af hemgång, förekommer uttrycket 'böte boghum tvem' i hvar tredjedel, hvilket uttryck helt visst, såsom Schlyter antager, innebär en fördubbling. Men ordet bog i och för sig betecknar icke ett par — räkneordet två måste läggas till —, men bog betecknar något, som hos djuret med nödvändighet förekommer parvis. I Gotlandslagen (kap. 65) förekommer i fråga om nötboskap uttrycket *band* för att beteckna ett par.

3. Tretalet är liksom tvåtalet af elementär natur, delning i tredjedelar måste förekomma synnerligen ofta. Tretalets stora betydelse för Nordbon röjes af dess upprepade användning i myterne (de tre nornerna, de tre gudarne Oden, Vilje och Vi o. s. v.). Tre mark var en ofta använd bötesats. Som fixerad mått förekommer tretalet dock endast i örets delning i tre örtugar.

4. Fyratalet låg, såsom en fördubbling af tvåtalet, likaledes nära till hands för användning, men förekommer som verkligt mått endast i *kast*. Fiskar räknades under medeltiden, såsom än i dag, efter kast.¹ Namnet beror derpå, att man hade fått seden att vid fiskens kastande eller i allmänhet vid hans flyttande från en plats till en annan taga fyra och fyra. Dyrlund, som i *Årböcker för nordisk Oldkyndighet*² för år 1885 lemnat värderika utredningar rörande några talmått, berättar, att på Bornholm tager qvinnan, som besörjer sillens första saltning, samtidigt med hvardera handen två sillar och lägger dem på en gång

¹ Kast af sill omtalas i en handling af år 1346 rörande Öland (DS nr 4118).

² I uppsatsen *Rettelser og Optegnelser*.

i kärlet, hvart kast öfverströs med en näfve salt, vid första kastet räknar hon ett, vid det andra två o. s. v. intill tjugo, då valen är full. Det är dock ingalunda endast vid saltningen, som man räknar efter kast. Jag har sjelf sett, huru fiskaren vid hemkomsten med sin fångst, redan vid första flyttningen, i synnerhet när en köpare infunnit sig, räknar efter kast: han tager fyra strömmingar i hvar hand och således på en gång två kast; som sillen är större, kan handen ej gerna af den fatta mera än tvänne i gången.

Kastet kom småningom att beteckna fyrtalet äfven vid räkning af andra föremål än fisk. Jag har redan omtalat, att osmundar räknades efter kast. Äfven talas om kast mynt, dock väl endast i sammanhang med myntens uppräkning i mynthuset.¹

5. Femtalet, representeradt för ögat af handens fem fingrar, hör visserligen till de elementära talen, men har dock icke kommit till användning inom vår metrologiska terminologi. Det torde likväl få anses sannolikt, att man redan tidigt, vid upptecknandet under en fortgående räkning, ristade fyra uppräta streck och öfver dem ett tvärgående — en afbildning, kan man säga, af handen, som genom tummens läggande tvärt öfver de andre fingrarne ytterligare betecknas som ett sammanlutet helt.

8. Åttan, fördubblingen af fyran, förekommer som fixerad mått endast inom vigtsystemet, som räknar åtta ören på marken, äfvensom, partielt, i myntväsendet: i visse delar af Sverige räknades på örtugen åtta, eventuelt sexton (2×8), penningar. Att emellertid åttan haft en måttbestämmande betydelse äfven utom dessa två områden, framgår af åttatalets flitiga användande vid utskrifning af krigsfolk: sju man skulle ställa den åttonde, och äfven annars i sammanhang med krigsväsendet.

9. Nian hör visserligen till de heliga talen, det förekommer ofta i de mytiska berättelserna, (t. ex. i den om de nio världarna), men spelade för det dagliga lifvet ingen rol.

10. Af vida större betydelse är tiotalet. Det betecknades i det fornnordiska språket som en helhet genom ett särskildt ord, som förekommer under formerna *tigr*, *tigr*, *togr*, *tugr* och *tögr*. Man räknade derjämte fordom vida mera efter tiotal än nu, man sade t. ex. sex tiotal af hundraden i stället för sextusen.

I tvänne fall har tiotalet fått karaktären af fixerad mått. Hudar, simplare skinn och det af skinn beredda pergamentet räknades efter *dekir* eller *dikker*; namnet är uppenbarligen en förvrängning af det latinska ordet *decuria*.

Vid räkning af fiskar, hörande till torskslägtet, användes äfven tiotalet under namnet *varde* eller *vorde*. Detta ord betecknar ursprung-

¹ Jfr t. ex. svenska riksrådets bref af år 1480 till myntmästaren Cornelius Jakobsson rörande myntningen i Vesterås, samt k. Hans bref af år 1564 till myntmästaren i Malmö.

ligen en hank eller vidja, sedermera en sådan med derpå trädde fiskar — det hade af anledning, som nu icke kan utrönas, blifvit sed att begränsa sådana fiskknippen efter tiotalet —, till sist ett tiotal af fiskar, vare sig de voro uppträdde på en hank eller ej. Ordet förekommer i den ursprungliga betydelsen ända ned i Skåne. Betydelsen af mått synes ordet dock hafva fått i Norge; i handlingar rörande Skåne synes måttet vorde icke förekomma förrän i början af 1500-talet. Än i dag användes detta mått i Skåne och Vestergötland samt på Dal.¹

12. Det ur praktisk synpunkt, såsom en produkt af de nyss omtalade grundtalen 3 och 4, synnerligen lämpliga tolftalet förekommer under namnet *tylft* och användes för räkning af timmer, bräden, pilar o. s. v. I stadslagen omtalas äfven *dussin*, i fråga om specerier d. v. s. korta varor i allmänhet.

15. Föga sannolikhet finnes, att denna siffra skulle beteckna ett särskildt mått. Jag har emellertid icke velat underlåta att här upptaga henne, emedan generaldirektör Falkman antager, på grund af skäl, som äro mig obekanta, att 15 eller 16 laxar i Vermland räknades på en *kerfve*. I Vestergötland förekommer i början af 1500-talet *kyrfve* som ett mått för fisk. Om det antal, som gick på en sådan knippa, kan jag icke meddela någon upplysning.

20. Tjugotalet visar sig otvetydigt hafva egt en mycket stor betydelse under medeltiden. En omständighet, i sig helt obetydlig, vittnar derom. I de ordningsnummer, som förekomma öfver kapitlen i våra medeltidslagar, har, när siffran är högre än tjugo, mycket ofta en punkt satts efter *xx*, som i medeltidens skrift betecknar tjugotalet, icke endast när derefter följer någon bokstaf, som betecknar en enhet eller flere, utan äfven när efter det andra *x* kommer ett tredje: 30 finnes sålunda tecknad *xxx*. Detta hade helt visst icke skett, derest man icke hade haft för sed att räkna efter tjugotal. Af samma anledning sade och skref man ofta i stället för t. ex. 80 'fyra gånger tjugo', (fyre sins tjuger, 1492). I det danska språket har, som bekant, detta sätt att uttrycka sig blifvit rent af det rådande.

Ett tjugotal betecknades i medeltidens språk enklast med ordet *tjugh*, *tjog*. Men derjämte funnos andra namn. Man talade om *sneser* fisk.² Benämningen förekommer i södra Sverige, liksom i Danmark, men hon är i intetdera landet inhemska. Hon synes vara kommen från Nederländerna och nordvestra Tyskland, der 'sneser angillarum' (sneser ål) omtalas redan år 1186. I Vestfalen förekommer ordet äfven i den ursprungliga betydelsen af stång eller käpp. Vi hafva här således alldeles samma utveckling, som nyss omtalades i anledning af ordet varde.

Tjugo fiskar, förnämligast torsk, räknades på en *steg*; detta uttryck förekommer t. ex. i hamnskråt af år 1450. Äfven detta namn är kom-

¹ Jfr Rietz, *Dialektlexikon*, under ordet *våla*.

² I en handling rörande Vestergötland af år 1469 omtalas 24 'snosur' ål.

met från norra Tyskland och torde väl ytterst beteckna ett steg eller en afsats — ett nytt intyg om den stora betydelse man tillerkände tjugotalet.¹

24. Detta tal borde såsom en fördubbling af tolf hafva varit af betydhet. Tjugofyra örtugar gingo på en mark.

Äfven detta tal utgjorde en enhet för räkning af fisk. Med ordet *spit* förstod man dels hvad vi på nutidens språk kalla en speta eller mindre käpp, dels ett antal af på en sådan speta uppträdde fiskar. Äfven i detta fall hade antalet blifvit bestämdt, till 24; sådant var det åtminstone under 1600-talet på Gotland.² Den fisk, som på detta sätt mättes, kallades helt enkelt spitfisk; Dyrhund antager, att dermed icke kan förstås annat än torsk.

30. Huruvida detta tal i Sverige haft någon särskild betydelse, kan jag icke upplysa. På Seland fanns ett talmått *vedde* = 30 stycken hornfiskar.

40. En ofta återkommande bötesats för gröfre förbrytelser var fyratio mark.

Finare skinn och pelsverk räknades efter fyratiotalet, som i detta fall kallades *timmer* (på latin *timbria*).

80. Åttatio sillar (= tjugo kast) kallades en *val*; i en handling rörande Öland af år 1346, som dock icke förekommer annat än i en ungefär hundra år senare handskrift, förekommer skrifsättet *wall*, k. Magnus talar i sina privilegier för Kopparberget af år 1347 om tre *valir* sill, i hamnskråt af år 1450 skrifves *waal*. Ordet betyder i första hand en käpp. Utvecklingen blef här densamma som i tvänne redan anförda fall: ordet kom, för det andra, att betyda 80 på en käpp uppträdda sillar eller strömmingar, slutligen i allmänhet 80 sådana fiskar. Ordet och dess trefaldiga användning äro nordiska, men man synes någon gång i norra Tyskland hafva, under nordiskt inflytande, räknat sillen efter val.³

100, 120. Det nordiska och väl i allmänhet det germanska hundra- det var från början det sedermera så kallade storhundraet eller 120: tolf- talet visar sig här hafva större betydelse än tiotalet. I Ulfilas' bibel- öfversättning betecknas hundra = 100 med *taihun-taihund*, d. v. s. tio tiotal. Det var bekantskapen med den kristna världen och hennes för- hållanden som till Norden införde detta mindre hundrade. Osmunds- hundradet (jfr s. 765) var ett storhundare, likaså helt visst de hundra-

¹ Detta uttryck såsom talord synes hafva haft en stor utbredning och en akt- ningsvärd ålder inom den germanska världen. En Flamländare, som vid midten af 1500-talet besökte Konstantinopel, kom der i beröring med en person från Krim, hvars språk synes till dess hufvudbeståndsdelar hafva varit gotiskt. I de ordlistor, som Flamländaren upptecknade och sedermera publicerade, före- kommer äfven *stega*.

² Arant Berntsen, *Danmarks og Norgis fructbare Herlighed* ss. 552 och 606.

³ I danska urkunder förekommer val äfven under formen *ol*. I Danmark räknas äfven aborrar, till och med ägg valvis.

den af vadmals-alnar, som ofta i Sverige användes vid betalningar. Äfven ett hundrade af något sädesmått har i det föregående blifvit omtaladt. I isländska skrifter omtalas ett silfverhundrade, med hvars betydelse jag har sysselsatt mig i min bok *Svenska folket under hedna tiden*.

Hr Falkman har funnit en anteckning, att man år 1549 med en klovve spitfisk förstod 120 stycken. Jag har icke varit i tillfälle att pröfva giltigheten af denna uppgift, ej heller vet jag, huruvida ordet klovve såsom betecknande ett mått, var i alla fall, i alle orter och under alla tider detsamma. Äfven näfver räknades stundom efter klovvar. I Helga lekama gillets i Stockholm räknas för år 1510 förekommer en post å fyra klovvar näfver, inköpta för en half mark, således 12 örtugar. I räknenskaperna för det följande året finnes en post å 2000 näfver, inköpta för 20 örtugar. Då priset å näfver, som den tiden måste hafva förekommit i stor ymnighet och som icke behöfde transporteras långa vägar, helt visst icke var underkastadt några betydliga vexlingar under en kortare tid, torde vi vara berättigade att från de två nyss anförda prisen sluta oss till det mått, som representeras af en klovve näfver, och detta blir då tydligen 300.

1000. Annars räknades näfver vanligen efter tusental liksom tegel. Dessutom användes ordet *byrdä*, börda, *bunki*, paeke, för att beteckna ett visst mått näfver. Ursprungligen har väl med ordet börda menats ett så stort quantum, som kunde räknas som en normal mansbörda, men det är mycket möjligt att ett talbegrepp småningom blifvit inskjutet i ordet. Börda var äfven ett vedmått.

Det finnes för öfrigt en hel mängd ord, som beteckna ett mått, men icke kunna reduceras till något tal och antagligen aldrig haft något talvärde: de hafva varit bestämda efter ögonmått och ortens sed. Sådana ord äro t. ex. *bundin*, kärfve (Uppland), *fiti*, knippa af hampa eller fisk, *fång* (fang) eller *gillt fång*, *dys*, *stakker* eller *skyler* hö, löf eller säd, *kärfvar* af takrör — 24 sådana kärfvar lära hafva räknats på en *trafve* —, *lass* hö, *pramfarmar* ved (år 1311). Det är dock möjligt, att ett och annat af dessa ord betecknat ett mått, som kunnat uttryckas med siffror; vi hafva sett, huru våre förfäder kunde i de skenbart i sådant hänseende mest färglösa ord inlägga ett talbegrepp. Då, såsom i det föregående visats, grufveden hade sina bestämda mått, är det möjligt, att prämfarmen ved äfven varit bestämd till höjd, längd och bredd.

SJETTE KAPITLET.

Myntväsendet.

Innehåll: Vårdörrar. — Metaller. — Myntning införes och penningaräkning. — Björkömynten. — Sven tjuveskägg, Olof skötkonung och deras efterföljare. — Lång och liflig myntning i Lund. — Återupptagandet af myntningen i Sverige. — Brakteattiden. — Tvåsidiga mynt återinföres. — Borgarekrigsmynten. — Birgers, Magnus Erikssons och Albrekts mynt. — Unionstidens myntning. — Klippingen. — Nyheter införes i början af 1500-talet. — Gotlands mynt. — Främmande mynt, som brukats i Sverige. — Mynträtt, mynthus, myntningssätt.

rån den byteshandel, som utmärker samhällen af lägre kulturutveckling, voro minnen bevarade under hela medeltiden. Tillgången på myntade penningar var alltid knapp, och man var derföre ofta nödsakad, såväl när det gällde köp man och man emellan, som när man skulle erlægga de utskylder staten kräfde, att lemna varor i stället för penningar. Behovvet häraf var så allmänt känt, att betalningen med varor omtalas i lagarne.

Till och med i den lag, som vid midten af 1300-talet utfärdades för de svenske städerne, inom hvilke vi ju hade rätt att vänta den förnämste rollen vid varuomsättningen vara anvisad åt penningen, heter det (jordabalken kap. 5): »detta äro de värdören (vårdörrar), man skall återlösa sin gård eller tomt med: guld, silfver, reda penningar, korn, nöt, fläsk, smör, själ(tran), vadmal, lärft, oskuret kläde och allahanda värdören, efter som det värdt är och går för, och fyra gode män mäta (värdera), två å hvarderas vägnar». I tidigare lagar äro värdörena icke så många. I Södermannalagen (ärfdabalken kap. 2) heter det: »detta äro de värdören, som man skall bjuda

till börd: guld och silfver, korn, reda penningar, nöt och hästar och oskuret kläde och ej andra värdören». I stadslagen fordras för hvart särskildt fall värdering, men under den föregående tiden omtalas icke någon sådan; man nöjde sig helt visst med att se till, att de erbjudna varorna egde normal godhet. Östgötalagen (dråpabalken kap. 16) uppställer vissa fordringar: der talas om 'fyra nyttja nöt, oxe, som dragit tre år, ko, som burit tre kalfvar'. Men det var naturligtvis icke allenast åldern, som var bestämmande, utan man måste äfven hafva gifvit akt på godheten.

Urkunderna tala oräknelige gånger om varor lemnade som betalning. Det må vara nog att anföra några exempel: år 1306, nöt och andra goda saker, som på svenska kallas bopenningar — år 1353, marker svenska penningar i goda värden (*valoribus*), efter den gamla taxan för godt mynt — år 1489, 15 mark svenska i goda ting och lagliga värdören och reda penningar — år 1492, 42 mark i silfver, reda penningar, gilla och lagliga värdören'. Det nöt t. ex. som hade alla erforderliga egenskaper, kallades 'gillt'. Något spelrum kunde också lemnas åt den individuele smaken; så talas t. ex. år 1387 om 'hundra mark svenska penningar, så godt mynt som i Varend gängse är, och så godt att man kan köpa en väljandes oxe för 4 mark, en väljandes ko för 2 mark'. Annars var det vanliga priset för en normal oxe 3 mark, för en normal ko 1½ mark. När utskylder skulle erläggas och man kunde vänta — liksom man för öfrigt helt visst önskade —, att en dryg del skulle erläggas i varor, fann regeringen det mången gång lämpligt att bestämma, till hvilket pris varorna skulle tagas. I nästa kapitel får jag tillfälle att återkomma till dessa taxor.

Penningeväsendets historia visar, att af alla föremål, som användes för förmedlande af varubytet, de ädle metallerna, af lätt insedda skäl, erhöillo den största användningen: de hade alltid värde och kunde derföre alltid med nöje och fördel mottagas, de voro icke utsatta för skador, de voro lätta att transportera. Man vägde ut så stort stycke, som behöfdes för att göra den betalning, som för ögonblicket kom i fråga. Någon uppmärksamhet måste naturligtvis äfven egnas metallens beskaffenhet: man granskade färgen, man gjorde en liten skärning, för att pröfva, huruvida det inre hade samma renhet som ytan. Under den hedna tiden förekom det för betalningar afsedda guld och silfver i form af dels spiralaringar, dels aflånga, smala tackor. Sådana ringar och tackor förekomma i de skatter, som tid efter annan framkomma ur den svenska jorden samman med utländska mynt. Dessa voro visserligen genom sin prägel, genom bilderna och ännu mera genom inskrifterna försedda med en garanti för laglig vikt och halt, men för våre förfäder måste dessa inskrifter hafva varit obegripliga; den ytterligt stora mängden af olika präglar måste dessutom hafva gjort det så godt som omöjligt, att från bilderna sluta sig till, huruvida ett mynt var af den rätta

prägeln; på sin höjd torde man hafva lärt sig att urskilja några af de oftast förekommande mynten, de angelsaksiska t. ex., de kölnska, dem som präglades för Otto III och hans farmoder. Dessa mynt torde derföre hafva i väsentlig mon haft karaktären icke af mynt, utan af silfverstycken i allmänhet.

När man ville göra en utbetalning och dervid använde sådane penningar, vägde man dem helt enkelt; också tala urkunderna om 'vägde penningar'.¹ Detta kunde ske så länge silfret i mynten var jämgodt med hvad man i öfrigt ansåg vara fint silfver.

Det omyntade silfver, som under medeltiden användes som betalningsmedel, hade i allmänhet form af runde, å den ena sidan platte, å den andra kullrige klumpar; ibland finner man kanten omvikt å tvänne motsittande ställen. Formen har tydligen bestämts af den slef, i hvilken gjutningen företagits. Silfverklumpar af detta slag hafva, jämte tyska brakteater från 1100-talet och smycken, hittats vid Svenstorps kyrkoby i Skåne. Af desse silfverklumpar, som hafva en halt af 0,943, väger en 376,908, en 456,357, en tredje 587,588 gr. Den första af de anförda vigterna svarar ungefär mot vigten af den karolingiska libran.²

Det silfver, som hade den finhet man ansåg som fullgod, kallades 'skärt', man talade äfven om 'godt, provvad, brändt, lödigt' silfver.³ Som myckenheten af utbetalningen bestämdes efter vigten, talas äfven om 'mark vägen' eller 'marca ponderata'.

Det i stycken, vanligen, om icke alltid af bestämd vigt gjutna silfret försågs stundom med den stadens märke, i hvilken stycket hade blifvit gjutet. Jag har visserligen icke funnit bevis för att man hade samme sed i Sverige, men en i vårt diplomatarium (nr 1838) intagen urkund omtalar 1000 mark rent, i Lybeck brändt silfver, som är märkt med stadens märke.⁴

I tyska urkunder träffar man ofta uttrycket 'marca usualis argenti'; i svenska urkunder har jag icke träffat det. Uttrycket tillhör ett tidskede, då man i allmänhet hade uppgifvit anspråken på ett mycket fint silfver. Man kunde då i hvilken stad som helst bestämma sig för den halt hos silfret, som man ville nöja sig med. När man för han-

¹ 'Ponderati denarii' (DS nr 854, senare hälften af 1200-talet).

² Desse klumpar äro afbildade i *Teckningar från Statens Historiska Museum* ser. VI pl. 7 (häft. 2). Om fynd af liknande silfverstycken i Tyskland jfr Menadier, *Der Wettoborner Silbermarkfund*, i *Zeitschrift des Harz-Vereins für Geschichte u. Alterthumskunde*, årg. 1883 sid. 165.

³ Marca puri argenti, marca boni argenti, marca puri, marca examinati argenti, combustum argentum o. s. v. Man har anført ett uttryck i en handling af år 1323 (DS nr 2404 — pro cec marcis puri argenti et dimidio centenario argenti examinati) som ett bevis, att man gjorde skilnad mellan argentum purum och argentum examinatum. Då emellertid purum och examinatum mycket ofta stå sidoordnade, vore det förhastadt att af detta enda ställe sluta till en skilnad mellan uttrycken, helst det ingalunda är oförenligt med medeltidens språkbruk att vid uttryckande af ett och samma använda varierande ord.

⁴ Argenti puri Lubice combusti et ipsius civitatis signo signati.

deln göt klunpar af silfver, lät man detta få den halt som man inom staden eller området hade antagit för god, men man gaf klumpen en sådan ökning i vigt, att han likväl innehöll en mark s. k. rent silfver.¹ En följd deraf, att man i olika städer antog en skiljaktig 'vanlig' silfverhalt, blef behovet att vid aftal rörande en blifvande betalning noga angifva beskaffenheten af det silfver, som skulle anses antagligt. Häraf uppkommo sådana uttryck som 'en mark af braunschweigske vigt och stendalskt värde' (*brunsvicensis ponderis et stendalensis valoris*) d. v. s. af den vigt, som användes i Braunschweig och af den silfverhalt, som man i Stendal antagit för vanliga förhållanden.

De vesterländska silfvermynt, som mot den hedna tidens slut och under den kristna periodens början inkommo till Sverige, voro i allmänhet denarer, i Tyskland och England kallade penningar. Ordet, hvars ursprung ännu icke kunnat utrönas, fördes med mynten till Norden. När man der hade blifvit mera bekant med mynt, kanske dock icke förr än man hade börjat i Nordens olika delar slå egna mynt, fogade man, då myntets tyngd skulle stå i ett visst förhållande till landets vigtsystem, till detta ett supplement: örtugen, dittills den lägsta enheten, fördelades i penningar. Men under det att dessförinnan vigtsystemet hade varit identiskt i de tre nordiska landen, yppar sig i tillägget till detta en betydande vaxning: antalet penningar på örtugen varierade, till och med inom olika delar af samma land, man kunde ock i ett land öfvergifva en räkning, för att antaga en annan. Dessa olikheter berodde tydligen på beskaffenheten af de mynt, som användes vid den tid, då man kände behof att låta örtugen fördelas i penningar. Vid ändring i myntsystemet kunde under tidiga perioder lätteligen en ny fördelning af örtugen införas.

På örtugen räknades än åtta, än tio, än tolf, än sexton penningar.

I Danmark synes man hafva räknat än tio, än tolf penningar på örtugen. I Skånelagen (I. 114) omtalas en bötesats på ett öre, hvilket i Andreas Sunessons latinska öfversättning af lagen (II. 65) återgifves med 30 penningar, således en örtug = tio penningar, men å den andra sidan framgår otvetydigt af k. Valdemar II:s jordebok, såsom Paludan-Müller och Steenstrup visat, att på örtugen räknades tolf penningar. Huru denna olikhet skall finna en tillfredsställande förklaring, vill jag nu lemna osagdt.

I Norge räknades tio penningar på örtugen. K. Håkan Håkansson's Bjärkörätt säger uttryckligen, att tretio penningar gingo på öret. På Island räknades än tio, än tjugo penningar på örtugen. Båda räknesätten förekommo i Grågåsen, det senare äfven i Olof den heliges saga kap. 132.

¹ Jfr Menadiers nyss anförda ahandling.

I mellersta Sverige räknades åtta penningar på örtugen. Bevisen härför äro otaliga. Så t. ex. visar en jämförelse mellan kap. 52 och 53 i Upplandslagens manhälgesbalk, att uttrycken 'en penning af hvar örtug' och 'hvar åttonde penning' äro liktydiga.

I Götaland räknades deremot sexton penningar på örtugen. I Vestgötalagen II (dräparebalken kap. 7) säges uttryckligen, att fyra örtugar åtta penningar äro = halffemte örtug, alltså äro åtta penningar = en half örtug. I Östgötalagen (bygdabalken kap. 6) gifves äfven vid handen, att åtta penningar äro en half örtug. I k. Magni bref rörande Öländingarnes skatt af år 1281 (DS nr 736) heter det 'med sexton penningar räknade på örtugen'.¹

Men det finnes ett tidigare bref angående förhållandena på Öland, af år 1271 (DS nr 549), i hvilket tolf penningar räknas på örtugen.²

Äfven å Gotland synes man i den tid, då Gutalagen skrefs, hafva räknat tolf penningar på örtugen.³

Under vår hedna tid var guldets en tid den förnämsta betalningsmetallen. Mot den hedna tidens slut förekom silfret vida ymnigare, ehuru visserligen icke guld fattades, enligt samstämmande vittnesbörd af de fornnordiska sagorna och fynden. Under medeltidens första del spelar silfret hufvudrollen, men ännu omtalas då och då guldets. Af Vestgötalagen (I. ärfdarbalken kap. 22, II. arfvabalken kap. 31) visar sig, att en mark silfver var = ett öre guld, med andra ord, att förhållandet mellan guld och silfver var 1:8. Samma förhållande gällde i Danmark⁴ och Norge, liksom i de flesta europeiska land i öfrigt.

Sedan vigtsystemet hade blifvit ökad med penningaräkningen, tillämpades det färdiga systemet på andra förhållanden.

Det har redan framhållits (s. 246), att man i Danmark talade om mark, öre, örtug och penning *säd* och att detta talesätt uppkommit på en tid, då skäppan säd, det enda kubiska mått som då var kändt, gällde en penning. Det låg då ganska nära till hands att kalla den kvantitet säd, som hade ett värde af en penning, för 'en penning säd', och när detta bruk en gång hade blifvit infördt, låg det åter nära till hands att gruppera penningar säd på samma sätt som penningarne voro grupperade inom myntsyttemet, man började tala om örtug säd, öre säd, mark säd. Med det senare namnet betecknades 288 skäppor.

Marktalsräkningen tillämpades äfven vid räknandet af alnar *vadmal*, en vara, som spelade en stor roll som förmedlarinna af handeln, ehuru väl det synes, som om man i Sverige endast inom det område, der öst-

¹ Computatis in quolibet solido sedecim denariis.

² Duodecim denariis in quolibet solido computatis.

³ Kap. 45 omtalas som lösen för bock och get en örtug och sex penningar. Prof. Schlyter finner det på grund häraf sannolikt, att åtta penningar räknades på örtugen. Det förefaller mig troligare, att bockens pris var dubbel't mot getens.

⁴ Jfr Steenstrup, *Studier over kong Valdemars jordebok*.

götsk lag gällde, talat om mark, öre och örtug vadmal. I Östgötalagen¹ heter det, att en mark vadmal, som för öfrigt var i värde lik en mark silfver, beräknades efter tolf alnar på öret. Vi få således följande uppställning:

$$\begin{aligned} 1 \text{ mark vadmal} &= 8 \text{ öre} = 24 \text{ örtug} = 96 \text{ alnar.} \\ 1 \text{ öre} &= 3 \text{ örtug} = 12 \text{ alnar.} \\ 1 \text{ örtug} &= 4 \text{ alnar.} \end{aligned}$$

Penningar vadmal har jag aldrig sett omtalas, helt visst derföre att vadmalsalnen var mera än en penning. På latin affattade urkunder från åren 1292 och 1346, rörande förhållandena på Öland och i Östergötland, omtala *marcha*, *ora* och *solidus vadmale* eller *vadmalie*. I den anförda lagen föreskrifves, att vadmalen skulle hafva en bredd af två näfvar. Huru vi skola uppfatta detta mått, vill jag lemna ofafgjordt: vi kunna tänka oss näfven afse handens största bredd, d. v. s. ett qvarter, eller afståndet mellan de utspärrade fingrarnes spetsar eller spannen, såsom von Amira antager, d. v. s. foten. Den senare tolkningen kan måhända synas ur etymologisk synpunkt något betänkligare, men otvifvelaktigt förefaller den alnsbreda vadmalen antagligare än den fotbreda.²

Utländska mynt infördes ganska tidigt till Sverige. Enligt en uppgift, hvars tillförlitlighet dock är undandragen kontroll och vid hvilken jag derföre icke vågar lägga någon vikt, skola ett par grekiska mynt hafva hittats på Gotland. Något orimligt ligger visserligen icke häri, men så länge intet annat fynd af samma art är känt, synes mig uppgiften något tvifvelaktig.

Införseln af den romerska kejsartidens mynt är deremot obestriddig, i främsta rummet af silfvermynt, denarer, men äfven af guldmynt. Det var dessa mynt, som gjorde våre förfäder bekante med myntväsendet, ehuru, såsom jag redan anmärkt, dessa främmande mynt med otydbara inskrifter för dem icke kunna sägas hafva egt annan betydelse än hvilken ring eller tacka af ädel metall som helst. Under 400-talet fördes öst- och vestromerska guldmynt i rätt stort antal upp till våra nordliga bygder, och denna import fortgick till in på 500-talet. Väl förekomma i våra fynd jämte de äkta mynten efterbildningar, men om dessa äro tillkomna i vårt land eller inom områden, som lågo det romerska riket närmare, kan åtminstone för närvarande icke utrönas, och

¹ Bygdabalken kap. 9, ärdabalken kap. 17, dråpabalken kap. 2.

² Nordström uppgifver (*Bidrag till penningväsendets historia i Sverige* s. 358), att om vadmalsöret förekommer något i stadgen af år 1297 rörande Helsingarnes afgifter till presterskapet, men der talas icke om vadmal, utan om lärft (*tela*), och detta räknades endast alntals. I Norge och på Island användes äfven uttrycken mark o. s. v. vadmal. I dessa områden räknades vanligen sex alnar på öret, men äfven andra siffror (9, 10, 12) förekommo (jfr Schive, *Norges Mynter i Middelalderen* s. VII). Vadmalens bredd måste naturligtvis inverka på bestämmandet af alnarnes antal.

syftet med dessa efterbildningar var endast att skaffa sig ett större förråd af de främmande mynten än importen medgaf, vare sig man på sådant sätt ville vinna mera betalningsmedel eller flere prydnader, ty såsom sådana fingo mynten med deras bilder ofta göra tjenst. Bekantskapen med de romerska mynten gaf sålunda icke upphof till någon inhemsk myntning i vårt land.

Under 800-talet voro förbindelser anknutna både med östern och med vestern. Införseln af arabiska silfvermynt var börjad och hon antog, som känt är, mycket betydliga mått. Men någon svensk myntning framkallades icke af bekantskapen med de österländska mynten. Deras bildlösa sidor voro ej heller egnade att locka till efterbildningar.

I vestern stodo Svenskarne i förbindelser med det frankiska riket, och mynt präglade inom detta hafva kommit till Sverige, liksom till Danmark och Norge. Men de karolingiska myntskatter, som hittats i Norden, äro icke många, och slutsumman af de i dem förekommande mynten är ej heller af någon betydighet, om vi jämföra henne med antalen af införda arabiska, angelsaksiska och tyska mynt. Men om än de karolingiska mynten i mindre antal kommo till Sverige, de kommo dock dit i följd af direkta förbindelser mellan de två landen, under det deremot de vida rikare arabiska skatterne hade gått genom flere mellanhänder, innan de från präglingsorterna och de naturliga omloppsområdena hunno bort till våra bygder.

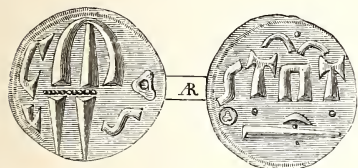
I den fullt tillförlitliga skildringen af den helige Ansgars lif och verksamhet i Norden omtalas en betydande handelsstad inom den norre delen af det frankiska riket, Dorestad, om hvilken ännu påminnes i namnet på orten Wijk by Duurstede, som ligger i närheten af Utrecht. Det omtalas särskildt, att handelsförbindelser egde rum mellan denne stad och Birka, Björköstaden i Mälaren, hvilken också besöktes af Ansgar. Under sådana förhållanden är det värdt synnerlig uppmärksamhet, att man på Björkö, såväl i dervarande svarta jord, som i de närliggande grafvarna träffat karolingiska mynt och efterbildningar af sådana; bland de senare visa flere tillbaka till de mynt, som för karolingisk räkning präglats just i det nyss nämnda Dorestad. Någon större skatt af karolingiska mynt eller af deras efterbildningar har icke kommit i dagen på Björkö, men väl här och der enstaka mynt. Här hafva uppenbarligen alldeles särskilda förhållanden varit gällande.

Fem af de på Björkö funna mynten och ett sjetten som visserligen är funnet annorstädes i Sverige, men behöfves för att bringa i sammanhang med hvarandra tvänne af de på Björkö förekommande mynttyperna, äro här afbildade fig. 343—348. Det första af dem visar å framsidan i tvänne rader barbariska bokstäfver, hvilka dock utan svårighet kunna ledas tillbaka till ett ursprungligt

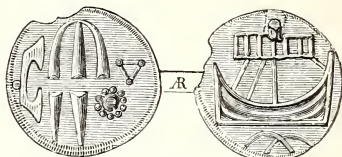
C A R O

L V S

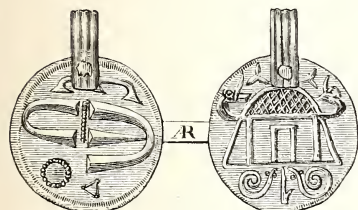
Karl den stores namn förekommer ofta tecknadt på detta sätt å hans mynt. Äfven den andra sidan företer en barbarisk inskrift: öfver en liggande skaftad yxa stå i en rad fyra bokstäfver, hvilka måste läsas som STAT. Yxan plägar förekomma på Dorestads mynt, de fyra bokstäfverna bilda ändstafvelsen i stadsnamnet. Underkasta vi de böjda strecken å den öfverste delen af myntet en närmare granskning och anställa vi derjämte en jämförelse med de fullt tydliga originalmynten från Dorestad, måste vi i dessa streck upptäcka qvarlefvor af stads-

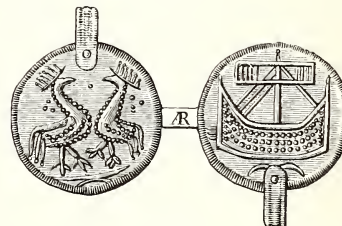
343.

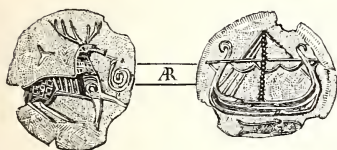
344.

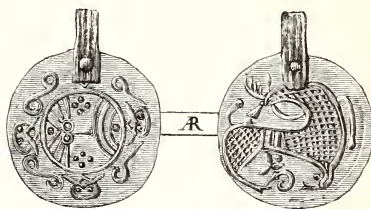
345.

346.

347.

348.

Mynt möjligen präglade i Björköstaden 800-talet.

namnets två första stafvelser DORE: de tre första bokstäfverna kunde hvar för sig gifva anledning till den ene af de två bågar, som ses öfverst å ifrågavarande sida af vårt mynt. Här har således stått

D O R E

S T A T

Äfven vid Dorestad finnes en svart jord, i hvilken hittats otaliga föremål, som på det lifligaste påminna om dem, som genom de systemati-

Fig. 343—346 och 348. Efter original funna på Björkö och förvarade i k. Myntkabinettet.

Fig. 347. Efter original funnet i Blekinge och förvaradt i k. Myntkabinettet.

ska gräfningarna på Björkö bragts i dagen. I denna Dorestads svarta jord, liksom annorstädes i trakten, har man funnit exemplar af stadens mynt, äfven af sådana, som tillhöra den typ, med hvilken vi nu sysselsätta oss. Men af de i Dorestad funna exemplaren, publicerade af van der Chijs, finnes intet så barbariskt som det här afbildade. Hr van der Chijs har visserligen återgifvit ett exemplar med ungefär lika mycket förvirrade inskrifter, men det är funnet — i Norden.

Vända vi oss nu till de öfriga mynten, så återfinna vi i fig. 344 sidan med CAROLVS förenad med en ny fränsida, som visar bilden af ett skepp med hoplagdt segel; en skeppsbild förekommer på flere i Dorestad präglade mynt. Fig. 345 visar oss samma typ, men i ett stadium af ännu längre fortskriden upplösning. I fig. 346 och 347 ledas vi öfver till två nya typer: skeppsbilden är det gemensamma, nytt är i det ena fallet bilden af två mot hvarandra vände foglar, i det andra bilden af en hjort. Det senare af dessa två mynt är särdeles fint utfördt. I fig. 348 se vi en mycket gröfre hjortbild förenad med ett synnerligen barbariskt menniskoansigte.

Till fig. 344—348 är intet motstycke funnet vid Dorestad eller annorstädes inom det frankiska riket. Den omständigheten, att så många af dessa mynt blifvit funna på Björkö och ännu mera den omständigheten, att de olika typerna äro på Björkö representerade, sammanställda med det factum, att Björköborne stodo i förbindelse med det fjärran liggande Dorestad, har ledt mig till antagandet, att vi här hafva för oss minnen af en på Björkö verkställd myntning.¹ Att man i Sverige under 800-talet var så förfaren i tekniskt hänseende, att man kunde tillverka mynt af ifrågavarande slag, är höjdt öfver allt tvifvel.

Den ansgarska missionen synes icke hafva haft några vidare följder för utvecklingen af Sveriges öden. Ett återfall till hedendomen torde hafva inträffat. Den helige Ansgar var under vår medeltid nästan fullständigt förgäten. Så blef ock den under inflytande från det karolingiska riket uppkomna första svenska myntningen allenast af kort varaktighet och utan inverkan på framtiden. Vi få gå mera än ett århundrade fram i tiden, innan vi finna bevis för en i Sverige och i allmänhet i Norden öfvad myntning.

¹ Huruvida det finaste af alla de här afbildade mynten, originalet till fig. 347, är prägladt på Björkö eller ej, må framtiden afgöra, sedan ett rikare fyndmaterial erhållits. Någon motsvarighet till detta mynt är emellertid, mig veterligen, aldrig funnen utom Sverige. Om denna myntgrupp jfr min uppsats om *Nordens äldsta mynt i Månadsbladet* för år 1885. — Från typen fig. 143 hafva äfven andra imitationer utbildat sig, bildande tvänne grupper af tunna mynt, hvilka pläga förekomma i de yngre arabiska myntfynden, särskildt i dem, som derjämte innehålla i enskilda exemplar de tidigaste i våra fynd förekommande tyska mynten. Dessa efterbildningar, hvilka helt visst icke äro af svenskt ursprung, hafva blifvit behandlade af C. J. Thomsen i *Annaler for nordisk Oldkyndighed* 1842—1843 (*Fund ved Vaalse paa Falster*) samt af mig i nyss nämnda uppsats. Figurer förekomma på båda ställena.

Den tid, då de i vårt land samlade myntskatterne helt eller så godt som uteslutande bestodo af orientaliska mynt, var förbi. Vesterländska mynt, Englands och Tysklands, drogo sig i växande massor upp till Sverige, i främsta rummet till Gotland, som under den arabiska handelns tid småningom hade blifvit en kommersiell centralpunkt. De vesterländska mynten blifva allt talrikare i fynden, under det att antalet af de arabiska mynten tager af. Under dessa nya förhållanden uppkommer en ny myntningstid för vårt land, och nu följas de tre nordiska folken åt, dock så att Norge kom något efter Danmark och Sverige. Äfven i detta fall visar det sig, att till förebilder för den inhemska myntningen togos mynten just från det område, med hvilket man företrädesvis hade anknutit direkta förbindelser. Vi skola egna någon uppmärksamhet åt de historiska förhållandena.

I Sverige hade Olof skötkonung öfvertagit regeringen efter sin fader Erik, kallad den segerälle. Till hans moder Sigrid hade den norske konungen Olof Tryggvesson friat; af den tillämnade förbindelsen hade intet blifvit af. Sigrid hade i stället gifvit sin hand åt Danmarks konung Sven tjuveskäg, hvilken sålunda hade blifvit Olof skötkonungs stjuffader. Sven och den norske Olof hade varit stridskamrater i England, men det oaktadt förenade sig nu k. Sven och den svenske Olof mot den norske. Denne föll i slaget vid Svolder år 1000 och Norge delades mellan de två segrande konungarne och de med dem förbundne norske jarlarne Håkan och Erik. År 1013, i juli månad, gjorde k. Sven ett nytt anfall på England, och blef dess konung, men afled der redan i februari 1014. Det följande året kom den norske konungasonen Olof Haraldsson åter från England och vann Norges rike. I Danmark och i England regerade Sven tjuveskäggs son, Knut den store.

Mynt af uppenbarligen engelsk typ hafva präglats för k. Sven af Danmark, Olof skötkonung af Sverige och en norsk k. Olof, antingen Tryggves eller Haralds son. Det är af vigt att utröna, hvilken af desse två de norska mynten tillhöra, ty resultatet af den undersökningen inverkar på frågan om denna efter angelsaksiskt mönster utöfvade myntnings första uppträdande i Norden: finnas mynt slagna för Olof Tryggvesson, då måste denna nordiska myntning hafva börjat senast år 1000, denne Olofs dödsår, och anledningen till anställandet af angelsaksiske myntmästare torde då hafva berott på de förbindelser, som Olof och Sven hade knutit under sin nyligen afslutade gemensamma vistelse i England. I tullinspektör Schives stora och i många hänscenden förtjenstfulla arbete om de norska medeltidsmynten får ock Olof Tryggvesson mynt sig tillagda. Afgörande för valet mellan de två konungarne är, då namnet angifves endast med Olof, i främsta rummet myntens utseende. Det är derjämte, då frågan gäller utrönandet af den förste norske herskare, som slagit mynt, af vigt att se till, huruvida andra

mynt präglats i Norge före Olof Haraldsson. Om t. ex. de nyss omnämnde jarlarna slagit mynt, göres antagandet, att sådana tillhöra äfven Olof Tryggvessonens tid mera sannolikt. Erik jarl har också fått sig tilldelade mynt, af angelsaksiskt tycke, med inskrifterna HENRICVS COMES och HROZA ME FECIT, men namnformen Henrik som representant för det nordiska Erik är för denna period föga antaglig och myntmästarens namn Hrosa är hvarken nordiskt eller angelsaksiskt, men väl tyskt: ifrågavarande mynt äro helt visst präglade i Tyskland, hvarest äfven annars de angelsaksiska mynten hafva utöfvat inflytande på utbildningen af mynttyperna.¹ K. Olof Tryggvessonens mynt skulle således, derest sådana funnes, vara genom en mellantid af femton år skilda från de ytterst lika mynt, som man hänfört till den andre Olof. Sådana luckor, äfven mycket större, förekomma visserligen i Nordens mynthistoria, men i de andra fallen äro mynten å luckans båda gränsområden icke hvarandra lika. Dessutom finnas hos de norska Olofsmynten drag, som bringa dem närmare till Knut den stores än till Etelred II:s mynt som förebilder. Äfven derigenom utestänges tanken på Olof Tryggvesson.

Om vi således med skäl antaga, att Olof Tryggvesson icke präglat mynt, kan uppkomsten af den nordiska myntningen efter angelsaksiskt mönster icke gerna ledas tillbaka till Svens och Olof Tryggvessonens gemensamma uppträdande i England, och derigenom göres det äfven mindre sannolikt, att Svens och den svenske Olofs mynt tillhöra tiden före år 1000. Dertill kommer, att vi å ett slag af Olof skötkonungs mynt finna en inskrift af kristligt innehåll, hvilken icke är lånad från de angelsaksiska mynten, som i öfrigt tjänade till förebilder, utan således måste vara tillkommen på svenskt initiativ. Som dessa mynt blifvit präglade af myntmästaren Godwine, den ende som präglat för k. Sven, måste vi antaga, att denna svensk-danska myntning icke kommit till stånd förr än efter det Olof skötkonung hade bekänt sig till kristendomen d. v. s. år 1008. K. Sven som så mycket hade uppehållit sig i England, torde väl hafva kunnat när som helst skaffa någon myntmästare från detta land, men som till Sverige kommo flere angelsaksiske myntare och således temligen omfattande åtgärder synas hafva blifvit vidtagna för att införa myntningen i Norden, förefaller det mig sannolikare, att de nödiga anordningarna blifvit verkställda under en tid, då k. Sven sjelf vistades i England. Om vi skola hålla oss till tiden efter år 1008, återstår oss intet annat än k. Svens sista besök i detta land och regering derstädes. Som Olof skötkonung afled år 1022, faller således myntningens andra införande i vårt land på perioden 1013—1022.

¹ Om ett annat mynt, som af Schive tillägges Erik jarl, men måste hänföras till Olof skötkonung, jfr det följande.

För k. Sven finnes endast ett slag af mynt bekant, och detta är känt endast i ytterst få exemplar. Till utseendet öfverensstämmer hans mynt fullständigt med de k. Etelreds mynt, som af min fader¹ blifvit hänförda till typen C: å framsidan konungens bröstbild med spira, på fränsidan ett likarmadt dubbellinigt kors, med det förklarande ordet ERVX (kors) fördeladt på korsvinklarna. Omskrifterna lyda:

† ZAEN REX AD DENER)(† GODPINE M AN DNER

jfr fig. 349. Konungens namn är tydligt, likaså myntmästarens. Konungatiteln är äfven klar. Att ordet Danorum äsyftas med DENER och

349. Sven tjufveskäggs mynt.

350.

351.

352.

353.

Olof skötkonungs mynt.

DNER, kan ej heller dragas i tvifvelsmål. Den detaljerade förklaringen af det återstående lemman jag derhän, hon kan i intet afseende rubba de redan framhållna resultatet. Huruvida detta mynt af Godwine

Fig. 349. Efter original förvarade i k. Myntkabinettet.

Fig. 350. Typ. 1. Efter original förvarade i k. Myntkabinettet. Inskrifter: *Olaf rex Swerorum* och *Godwine monetarius on Sigtunum*.

Fig. 351. Typ. 1. Efter original, förvarade i k. Myntkabinettet. Inskrifter: *Olafa rex un Col* och *In nomine domini M. G.*

Fig. 352. Typ. 2. Efter original i k. Myntkabinettet. Inskrifter: *Oleaf on Sidei* och *pregr on Sigtunum*.

Fig. 353. Typ. 4. Efter original i k. Myntkabinettet. Inskrifter: *Scelling moneta on* och *Snellvine monetarius o Sigtunum*.

¹ B. E. Hildebrand, *Anglosachsiska mynt i svenska kongl. Myntkabinettet*.

slagits, hvilket nyligen framhållits som sannolikt, i England, men för Danmarks konungs räkning, eller i Danmark, vill jag lemna osagdt.

Olof skötkonung upprättade sitt mynthus i Sigtuna, hvilken ort således torde hafva haft en särskild betydelse. I detta mynthus verkade icke mindre än fem myntare, Godwine, Leofman eller Leman,¹ Snelling, Ulfkel och Thregr. Sannolikt har äfven en Ælfrik myntat i denna stad, ehuru han till sitt mynt använt för frånsidan en stämpel, som han fört med sig från England, ty på denna frånsida läses Ælfric a Walignefod, Ælfrik i Wallingford, en stad i Berkshire, mellan London och Oxford. Om vi få anse Thregr vara en förvrängning af Dreng,² hafva alle desse myntmästare utom Ælfrik, myntat för k. Etelred II:s räkning i staden Lincoln. Derifrån synes sålunda en utvandring af myntare hafva egt rum till Sverige.

K. Olofs mynt tillhöra följande fyra typer:

1. *Åts.* Brösbild med spira. *Fråns.* Likarmadt, dubbellingt kors med ERVX i vinklarne. — Etelreds typ C; jfr fig. 350 och 351. Denne typ användes af alle myntmästare utom Pregr.

2. *Åts.* Brösbild utan spira. *Fråns.* Likarmadt, dubbellingt kors med trebågige ändar. — Etelreds typ D; jfr fig. 352. Denne typ användes af myntmästare Leofman och Pregr.

3. *Åts.* = typ. 2. *Fråns.* = typ. 1. Denna sammansättning af de två föregående typerne användes endast af myntmästaren Godwine.

4. *Åts.* Litet kors i midten af fältet. *Fråns.* = typ 1. Denne typ, som användes af myntmästare Godwine och Snelling, visar icke konungens namn, men måste tydligen äfven den hänföras till k. Olof. På åtsidan läses orden *Scelling moneta on*, delvis med användande af angelsaksisk kursivskrift. Skilling i den tidens engelska språk var icke ett namn på någon särskild myntsort, utan betecknade mynt i allmänhet; ordet är således fullkomligt liktydigt med det följande latinska ordet *moneta*. Efter prepositionen *on* fanns icke plats för någon lokalbestämning. — Jfr fig. 353.

Om vi jämföra formuleringen af omskrifterna å de motsvarande angelsaksiska mynten och å dessa svenska, finna vi å de senare en vida större godtycklighet i stafning. Det ser ut, som om de till Sverige inkallade myntmästare, ehuru flere, likväl icke haft tillräcklig ledning för vinnande af full korrekthet. Här är ej rätta platsen för en uttömmande framställning af alla de kända varianterna. Jag vill endast fästa uppmärksamheten vid ett bokstafstecken, som icke förekommer å

¹ Leman (namnet skrives å mynten äfven Lenan och Lenam) synes genom den å angelsaksiska mynt förekommande formen Leoman kunna förenas med Leofman. Man har tidigare omtalat en Olof skötkonungs myntmästare Refr, men på grund af ett misstag.

² Þ (d. v. s. th) skrives å mynten D; det är endast tvärstrecket som skiljer beteckningarna för de två ljuden. En myntmästare Dreng förekommer å angelsaksiska mynt. Om Pregr skall vara samma ord har slut-r tillkommit i Sverige, ty den fornordiska formen är *drengr*.

de angelsaksiska mynten och derföre måste anses tillkommet i Sverige, nämligen **N**, som icke gerna kan tolkas annorledes än som den nordiska runa, hvilken motsvarar vårt *u*. Detta tecken har emellertid blifvit felaktigt taget som ett **A**, och man har derföre å en del af dessa mynt läst efter *rex* ordet *Ancol* samt tolkat detta som en förvrängning af *Anglorum*. **NN** kan icke gerna tolkas annorledes än som en variant af det angelsaksiska *on*, hvadan vi hafva skäl att i det följande **EOI** söka en lokalbestämning. Schive har insett detta och tänkt på en myntort Kol. . . Vi känna dock icke för denna tid någon märkligare svensk ort med ett så begynnande namn. Om detta inkast måhända kan jäfvas med den anmärkningen, att vi för ifrågavarande aflägsna tid hafva så ytterligt få urkundliga uppgifter, torde det inkastet väga mera, att här icke kan vara fråga om en myntort, alldenstund mynt, som å åtsidan hafva ordet *Col*, å den andra sidan angifva sig vara präglade i Sigtuna. Jag kan ej gifva någon fullt säker tydning af ordet, men då vi, såsom nyss påpekades, å dessa mynt finna en värdslösad stafning, föreställer jag mig att **DOI** kan vara en förvrängning af **GOT** — för att få denna läsning behöfva vi ingen annan ändring än tillägget af två små sidostreck, det ena i **D**, det andra i **I**. Är detta riktigt, torde vi här hafva en påminnelse om k. Olofs herravälde öfver Götaland.

I k. Myntkabinettet finnes ett mynt af typen 1, på hvars åtsida, något skadad, med full säkerhet läses **A REX ZVENO**. Myntet måste således vara prägladt för Olof skötkonung, antagligen af Godwine eller Ulfcetel, ty båda använda formen *Sveno*. Frånsidans omskrift består af en fullkomligt meningslös sammanställning af delvis vanskapliga bokstäfver, äfven i ordet *crux* äro den första och den sista bokstafven missbildade. Det finnes ett annat mynt, med en frånsida präglad med samma stämpel, således äfven detta tillhörigt Olof skötkonung, men försedt med en fullkomligt meningslös omskrift äfven å frånsidan.¹

Under k. Olofs tid har således en ganska stor lifaktighet rådt inom myntväsendet. Intrycket af dettas betydenhet stegras, om vi besinna, att de mynt, som k. Olof lät engelske myntmästare prägla, ingalunda hvad vigten beträffar, rätta sig efter de främmande förebilderna. De äro ej heller lättare — något, som vi hade kunnat vänta hos imiterade mynt —, utan tvärtom tyngre. Femtio vägningar af k. Olofs mynt hafva gifvit en medelvigt af 2,135 gr. Vi kunna häraf sluta, att man vid begynnandet af denna svenska myntning icke gick blindvis till väga, utan handlade efter en bestämd plan. Den nyss angifna vigten är sådan, att vi få antaga, att man ville slå fyra penningar på örtugen; på k. Olofs tid hade man således ännu icke uppgjort systemet 1 örtug = 8 penningar. Förhållandet 1 örtug = 4 penningar svarar deremot till det förut omtalade förhållandet 1 örtug vadmal = 4 alnar.

¹ Ett sådant mynt, afbildadt hos Schive tab. 1 fig. 8, har af honom tilldelats Erik jarl i Norge, men denna bestämning måste således förkastas.

Efter k. Olofs död fortsattes myntningen af hans son k. Anund, hvilken å mynten aldrig bär namnet Jakob, som han säges hafva erhållit i dopet. Ehuru hans regering icke var kort, äro hans mynt ganska få och sällsynta.

K. Anund lät fortfarande prägla i Sigtuna. Hans myntmästare voro få och de använde endast tre typer.

1. *Åts.* Konungens bröstbild utan spira. *Fråns.* Likarmadt, dubbellinigt kors med trebågige ändrar. Typen är således identisk med Olof skötkonungs typ 2, han kan därför anses vara en direkt fortsätt-

354.

355.

356.

354—357. K. Anunds mynt.

357.

358. Sigtuna-mynt med Knut den stores namn.

ning af denne, änskönt ingen ende af k. Olofs myntmästare präglat för sonen. Samme typ användes, såsom redan framhållits, för k. Etelred (D) och dessutom för k. Knut den store (B). En ende myntmästare har använt denne typ; hvad han egentligen hette kan jag icke med

Fig. 354. Efter original i k. Myntkabinettet. Inskrifter: *Anund rex in* och *Vlahi(?) on Sigtun.*

Fig. 355. Efter original i k. Myntkabinettet. Inskrifter: den ena, barbariserad, innehåller lemningar af namnet Anund, den andra: *formod on Sigtun.*

Fig. 356. Efter original i k. Myntkabinettet. Inskrifter: *Anund rex Si* (d. v. s. *Sveorum*, I i stället för P, hvars båge ej fick rum) och *formod on Sigtun.*

Fig. 357. Efter original i k. Myntkabinettet. Inskriften å den ena sidan barbarisk, å den andra *Wulf monetarius on Sigtun.*

Fig. 358. Efter original i k. Myntkabinettet. Inskrifter: *Knut rex Sveorum* och *formod monetarius on Sigtun.*

något anspråk på säkerhet säga, hans namn har å mynten, såsom den tiden var i Sverige vanligt, flere bokstäfver uppnedvända. Att döma efter det exemplar, som förvaras i vårt k. Myntkabinett, torde namnet böra läsas Ulahi (jfr. fig. 354).

2. *Åts.* Konungens bröstbild med spetsig hjälm. *Fråns.* Ett dubbellinigt kors med midtrundel inom en cirkel — *Åts.* från k. Knuts typ G, *fråns.* från H.

3. *Åts.* Konungens bröstbild med spetsig hjälm och spira. *Fråns.* Ett likarmadt, dubbellinigt kors med en från midten utgående ögla i hvar vinkel. — K. Knuts typ G. — Denne typ användes af tre myntmästare, Castra — hans namn är å det i k. Myntkabinettet förvarade exemplaret, hvad beträffar den första bokstafven, ej fullt tydligt, staden Sigtunas namn är i viss mon barbariseradt —, Sewine och Þormod. Om tolkningen af det först nämnda namnet vågar jag icke uttala någon gissning. Det andra är angelsaksiskt, det tredje torde vara nordiskt (jfr fig. 356).

4. *Åts.* Guds lam. *Fråns.* En dufva. Af denna typ finnas helt få exemplar från k. Etelred II:s tid. Typen vann burskap i Danmark — jfr det följande — under k. Hardaknut (1035—1042) — således en samtida till k. Anund. Det mynt, tillhörande denne typ, som förvaras i vårt k. Myntkabinett, bär visserligen icke konungens namn, men, prägladt i Sigtuna, kan det icke hänföras till någon annan konung än Anund. Myntmästaren heter Wulf (fig. 357).

I detta sammanhang måste omtalas ett ganska egendomligt mynt, prägladt af Þormod i Sigtuna och i allmänhet fullkomligt likt k. Anunds mynt (fig. 358), men på åtsidan bärande omskriften ENVT REX SY¹ d. v. s. Knut Svenskarnes konung. Att k. Knut den store någonsin haft herravälde öfver Sverige, särskildt så långt i norr som Sigtuna ligger, är i historien fullkomligt okänt. På basen af våra nuvarande kunskafer måste vi betrakta detta mynt som en ännu olöst gåta.

Fem mynt af typen 2 väga 5,995, de gifva således en medelvägt af 1,19. Det synes antagligt, att räkningen 8 penningar = 1 örtug uppkommit under k. Anunds tid.

K. Knut den store († 1035) lät prägla mynt i sitt fädernesland Danmark, hvarest under hans tid funnos tre mynthus, i Lund, Roskilde och Viborg. Det är endast mynten från det första, som här äro för oss af intresse.

Lunds mynt från k. Knuts tid tillhöra två skilda grupper: den ene har angelsaksiske förebilder, den andre är dansk. Till den förste gruppen höra följande typer.

¹ I det angelsaksiska alfabetet betecknar P eller F bokstafven W.

1. *Åts.* Konungens bröstbild. *Fråns.* Litet kors i midten af fältet. — K. Knuts engelske typ A. — Denne typ användes af myntmästarne Ascetel, Brihtnod, Godwine och Sven (fig. 359).

2. *Åts.* Konungens bröstbild. *Fråns.* Likarmadt, dubbellingigt kors med trebågige ändrar. — K. Knuts engelske typ B. — Denne typ användes af myntmästarne Brihtnod och Grim (fig. 360).

3. = nr 2, men å *åts.* spira. *Fråns.* i korsvinklarna kors eller punkt. Denne typ användes af myntmästarne Toci och Þorcetel (fig. 361).

4. = nr 2, men å *fråns.* i hvar af två korsvinklar ett rundadt böjdt föremål. Denne typ användes af myntmästaren Þorcetel (fig. 362).

359.

360.

361.

362.

363.

364.

K. Knut den stores skånska mynt af angelsaksisk typ.

5. *Åts.* Konungens bröstbild med spira. *Fråns.* Likarmadt, dubbellingigt kors med midtrundel inom cirkel. — K. Knuts engelske typ H. — Denne typ användes endast af myntmästaren Asferð (fig. 363).

Fig. 359. Efter original i k. Myntkabinettet. Inskrifterna: *Cnud rex in Danorm* och *Ascetel monetarius on Lundi.*

Fig. 360. Efter original i k. Myntkabinettet. Inskrifterna: *Cnut rex Dinorum* och *Berhtnod monetarius on Lund.*

Fig. 361. Efter original i k. Myntkabinettet. Inskrifterna: *Cnut rex* och *Toci on Lund.*

Fig. 362. Efter original i k. Myntkabinettet. Inskrifterna: *Cnut rex A* och *Þorcetel on Lundi.*

Fig. 363. Efter original i k. Myntkabinettet. Inskrifterna: *Cnut rex* och *Asferð on Lundi.*

Fig. 364. Efter original i k. Myntkabinettet. Inskrifterna: *Cnut rex Dænorum A* och *Leafnod monetarius on Winchester.*

6. *Åts.* Konungens bröstbild inom en fyrbågig linie. *Fråns.* Likarmadt, dubbellingt kors med trebågige ändrar och uppbarande en fyrbågig linie. — K. Knuts engelske typ E. — Denne typ användes endast af myntmästaren Leofnoð (fig. 364).

K. Knuts engelske myntmästare använde flere typer än de danske. Till de engelske typer, som, för så vidt hittills gjorda fynd visa, icke användes i Danmark, hör den, som här ofvan blifvit beskrifven som k. Anunds typ nr 2. Det är för öfrigt ingalunda lätt att i hvar särskildt fall afgöra, huruvida myntet är slaget i England eller i Danmark. När i konungens titel Danskarne (*Dani*) nämnas, är det sannolikt, att myntet är danskt, men äfven mynt med titeln *rex Anglorum* torde stundom det oaktadt vara danska. Detta gäller typen 4, hvars mynt aldrig föra dansk konungstitel, men denne typ, som under den följande tiden är bevisligen dansk, förekommer under k. Knuts regering uteslutande å mynt från Lund, hvarmed helt visst i detta fall snarare menas Lund i Skåne än det å mynten liknämnda London.¹ Å andra sidan finnes ett mynt, fig. 364, som har dansk konungstitel, men angifver sig vara

365.

366.

Knut den stores mynt, dansk typ.

prägladt i Winchester: en tidigare i denne stad bosatt myntare har i Danmark begagnat en af sine äldre stämplor.

K. Knut präglade äfven mynt, hvilkas bilder icke låta hänföra sig till någre engelske förebilder. Å den ena sidan ses en ringlad orm med öppet gap; omskriften innehåller konungens namn och titel. På frånsidan ses en bred yta, som genom fyra båglinier fått i viss mon korsform; omskriften innehåller namn på myntmästaren och staden, Lund (fig. 365). Mynt af detta slag präglades af Alfvine och Farþein. Mynt af denne typ finnas, som föra engelsk konungatitel (fig. 366), men det oaktadt måste antagas vara präglade i Danmark. Flere mynt med barbariska omskrifter tillhöra utan tvifvel Knut den stores tid,

Fig. 365. Efter original i k. Myntkabinettet. Inskrifterna: *Cnut rex in Dan* och *Alfvine on Lund*.

Fig. 366. Efter original i k. Myntkabinettet. Inskrifterna: *Cnut rex Anglorum* och *Farþein on Lund*.

¹ Mynt af denne typ förekomma med k. Etelred II:s namn och myntmästarenamnen Alfvine och Odencar, men mynten äro mindre än Etelreds öfriga och dessa två myntmästarenamn förekomma endast på denne typens mynt. De äro helt visst präglade under k. Hardaknut, som hade i Lund myntmästare med dessa två namn.

men då det är omöjligt att med bestämdhet säga, hvilka af dessa mynt böra tilldelas honom, lemnar jag dem alla å sidan.

K. Knuts mynt, präglade i England, voro naturligtvis normerade efter det der rådande vigtsystemet. Under hans regering inträdde en nedsättning i vigt: tyngden går allt mera ned mot 1 gr. De efter angelsaksiskt mönster i Danmark slagna mynten rätta sig i vigt efter sine förebilder. Mynten af ormtypen väga vid pass 1 gr.

I Danmark följdes Knut den store af sonen Hardaknut, som var stufson af k. Etelred II. År 1039 öfvertog han regeringen äfven i England och vistades derefter i detta land intill sin död, som inträffade år 1042. Under de sju år, han styrde Danmark, slogos för hans räkning mynt i ganska stort antal; typerne och myntstäderna äro flere än under k. Knuts tid. Jag sysselsätter mig här endast med de mynt, som slogos i Lund, som fortfarande var Danmarks förnämste myntstad — för öfrigt Danmarks främste stad i alla hänseenden.

Man präglade der fortfarande efter engelskt sätt, men det var ej längre i främsta rummet fråga om ett direkt öfverflyttande af de i England uppträdande formerna — af de typer, som för k. Hardaknuts räkning användes i England, är det egentligen endast tvänne som upptogs i Danmark, och den ene af dem spelade der endast en underordnad rol —, utan man fortsatte med och utbildade i detaljerna de typer, som redan hade vunnit burskap. Den allmännaste användningen fick typen med det likarmade, dubbelliniga kors, hvars ändar äro afslutade med tre små bågar. Dels förekommer detta kors i ursprunglig enkelhet (fig. 367), dels finnas hvarjehanda bitecken i vinklarna, punkter, cirklar, kors, ansigten, de förut omtalade rundade och böjda föremålen; prof äro här meddelade fig. 369—374.

Närmast i ordningen, om vi hålla oss till användningen, hafva vi att sätta den redan af Etelred II och Knut använde typen med ett fyruddigt ornament, enkelt eller något mera orneradt, som är lagdt på eller under midten af ett stort kors (fig. 375 och 376).

Mot slutet af sin styrelse i England införde Knut den store en ny typ, med ett bredt sväfvande kors med afrundade armar. Typen upptogs derefter af hans son Harold I och äfven af Hardaknut. I det skånska mynthuset upptogs äfven denne typ (fig. 377), men användes föga.

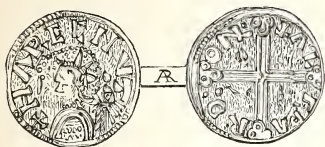
Till de från England lånade typerne hafva vi ock att föra den med Guds lam och dufvan, förut omtalad i redogörelsen för k. Anunds mynt. Två svenska fynd hafva bragt i dagen en synnerligen prydlig form af denne typ. Myntet är större och tyngre än Hardaknuts öfriga danska mynt — det väger 1,89 gr. — och har de båda bilderna bättre utförde än eljes är händelsen; den fyrkantiga skifva, som å alla dess mynt förekommer mellan lammets framben, bär här de två bokstäfverne AG, tydligen början af *agnus Dei*. Omskrifterna namngifva ko-

367.

368.

369.

370.

371.

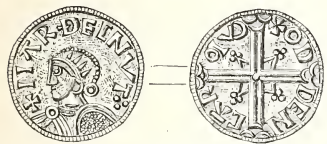
372.

373.

374.

375.

376.

377.

K. Hardaknuts mynt af angelsaksisk typ.

Alla originalen i k. Myntkabinettet. Inskrifterna lyda: **Fig. 367.** *Harðecnut och Oddencar on Lund.* **Fig. 368.** *Harðecnut och Alfward on Lund.* **Fig. 369.** *Harecnut och Alfward on Lund.* **Fig. 370.** *Harecnut och Alfward on Lund.* **Fig. 371.** *Harðecnut och Alfward on Lund.* **Fig. 372.** *Harðecnut och Alwine on Lund.* **Fig. 373.** *Harðecnut och Alfnod on Lund.* **Fig. 374.** *Harðecnut och Lérine on Lund.* **Fig. 375.** *Harðecnut och Oddencar on Lund.* **Fig. 376.** *Harðecnut och Oudencar on Lund.* **Fig. 377.** *Harðecnut och forsten on Lund.*

nungen och myntmästaren Alfvard i Lund (fig. 378). En annan form af denne typ, till vidd och vigt öfverensstämmande med det vanliga, har ersatt dufvan med ett egendomligt utbildadt kors (fig. 379). Till Hardaknut torde vi kanske få hänföra en tredje form (fig. 380), ehuru hennes förvirrade inskrifter icke gifva några upplysningar.

Till en angelsaksisk frånsida har myntmästaren Garfine fogat en åtsida, som ersatt konungens bröstbild med en hand (fig. 381).

De till Hardaknut hörande mynten med k. Etelred II:s namn hafva redan blifvit omtalade (fig. 382).

378.

379.

380.

K. Hardaknuts mynt med lam och dufva.

381. K. Hardaknuts mynt med blandad typ.

382. K. Hardaknuts mynt med Etelred II:s namn.

Vi hafva nu att uppmärksamma de för k. Hardaknuts räkning i Lund slagna mynt, som hafva dansk typ, i första rummet dem af orm-typen, hvilka på det närmaste öfverensstämma med de för Knut den store präglade (fig. 383). Det finnes bland dessa mynt ett, som bör särskildt omtalas, emedan derå konungens namn fått vika för en mynt-

Fig. 378. Efter original i k. Myntkabinettet. Inskrifterna: *Harðacnut rex Dana* och *Alfvard on Lunde magister*.

Fig. 379. Efter original i k. Myntkabinettet. Inskrifterna: *Harðecnut rex in D* och *Sumerled on Lund*.

Fig. 380. Efter original i k. Myntkabinettet.

Fig. 381. Efter original i k. Myntkabinettet. Inskrifterna: *Harðecnut rex* och *Garfine on Lund*.

Fig. 382. Efter original i k. Myntkabinettet. Inskrifterna: *Eðelred rex* och *Oððencar on Lund*.

mästares: det nämner således två myntmästare. Af misstag kan detta icke vara gjordt, men skälet för en sådan anordning förefaller oförklarligt (fig. 384).

Till den danske gruppen af k. Hardaknuts mynt hafva vi äfven att hänföra ett, som å fränsidan visar den vanlige typen, men på åtsidan har i stället för bild och omskrift en flerradig inskrift, upptagande konungens namn och titel (fig. 385).

Äfven under k. Hardaknuts tid slogos i Lund mynt med förvirrade inskrifter, hvilka jag här förbigår. Å somliga är myntmästarens namn tydligt eller åtminstone igenkänligt. För andra mynt har man icke att hålla sig till annat än utseendet och vigten.

Jag har icke omtalat några af k. Hardaknuts myntmästare. I det följande kommer jag att i tabellarisk form meddela namnen å samtliga myntmästare i Lund, som förekomma å de under 1000-talet i Lund

383.

384.

385.

K. Hardaknuts mynt, af dansk typ.

präglade mynt, hvilka förvaras i det svenska k. Myntkabinettet. En sådan förteckning kan vara af nytta, alldenstund för flere af periodens mynt tidbestämningen icke är fullt klar. Inskränkningen till det svenska myntkabinettets förråd beror dels derpå, att detta är synnerligen rikt, dels derpå att, om jag än anser mig skyldig att i skildringen af Sveriges medeltid fästa afseende äfven vid de landskap, som nu höra till vårt rike, ehuru de under den drygare delen af medeltiden hörde till andre stater, likväl den fullständiga skildringen af det skånska myntväsendet, hvilken hade kraft omfattande studier särskildt i Köpenhamns k. myntkabinett, måste göras i sammanhang med den öfriga danska myntningen.

Fig. 383. Efter original i k. Myntkabinettet. Omskrifterna: *Harðæcnut rex och Osgod monetarius on Lund.*

Fig. 384. Efter original i k. Myntkabinettet. Omskrifterna: *Porkel on Lundi . . . och Alfvard on Lundie.*

Fig. 385. Efter original i k. Myntkabinettet. Inskrifter: *Harðæcnut rex in Dano och Alfvard on Lund.*

I följd af en tidigare träffad öfverenskommelse efterträddes Hardaknut af Olof den heliges son Magnus den gode. Hans regemente var af kort varaktighet (1042—1047) och hans herravälde öfver Danmark var under en del af den korta tiden bestridt. Han har det oaktadt lemnat efter sig ett ansenligt förråd af mynt, tillhörande vidt skilde typer och derföre af mycket stort intresse. Den danske ormtypen har nu hunnit försvinna, men till ersättning uppträda vid sidan af de från England lånade typerne nye, bildade efter byzantinske förebilder. Det byzantinska riket ligger ganska långt bort från Danmark, och i regeln efterbildar man endast sådana mynt, med hvilka man kommit i någon lifligare beröring. Här måste vi derföre stanna ett ögonblick inför frågan: huru kunde det inträffa, att man i det långt i norr liggande Danmark efterbildade sydlige, byzantinske typer?

Vi måste härvidlag urskilja tvänne förhållanden: man kan låna ett myntsystem eller man kan å mynt, hörande till ett tidigare antaget system, använda framställningar, lånade från ett annat områdes mynt. Det är det senare, som här egt rum: myntsystemet ändrades icke, men väl upptogos nye typer eller rättare till en början en typ, hvilken något senare följdes af flere andre. För k. Magnus slogos af flere myntmästare mynt, som å den ena sidan visa en sittande Christus, icke synnerligen fint utförd, men af ett omisskänligt byzantinskt tycke; fransidan deremot har ett prydligt kors, hvilket icke är gjordt efter byzantinsk förebild.

Den byzantinska konsten har gång efter annan inverkat på det öfriga Europas konst och konstslöjd. Det byzantinska inflytandet i Italien var naturligtvis, i följd af detta lands läge, rätt stort, men Italien ligger för långt från Norden, för att vi skulle här fästa oss dervid. Kejsar Otto II:s (973—983) äktenskap med en byzantinsk kejsaredotter har bevisligen framkallat en införsel till Tyskland af framstående alster af den i hennes hemland blomstrande konsten, och denas exempel manade till efterföljd, under Henrik II:s tid (1002—1024) präglades i Tyskland mynt af byzantinsk typ, men ingen af dessa två företeelser kan gerna anföras som en anledning dertill, att man inemot midten af 1000-talet i Danmark lät byzantinske typer uppträda vid sidan af de angelsaksiska. Det ligger närmare till hands att tänka derpå, att under k. Magni tid återkom till Norge efter en långvarig vistelse inom det byzantinska riket hans farbroder Harald hårdråde. Äfven efter k. Magni tid användes af hans efterträdare Sven Estridsson byzantinske mynttyper, men äfven han hade träd i ett närmare förhållande till samme Harald. Härvid måste dock såsom något egenomligt anmärkas, att på de mynt, som k. Harald sjelf lät slå i Norge, uppenbara sig inga byzantinska reminiscenser.

K. Magnus präglade i Lund mynt af angelsaksisk typ. De äro i hufvudsak lika hans företrädares; fig. 386—396 visa hufvudtypen och

386.

387.

388.

389.

390.

391.

392.

393.

394.

395.

396.

397.

K. Magnus godes mynt af angelsaksisk typ.

Inskrifterna äro följande: **Fig. 386.** *Magnus rex* och *Iluh on Lundini*. **Fig. 387.** *Magnus rex* och *Carl on Lund*. **Fig. 388.** *Magnus rex* och *Sumerled on Lund*. **Fig. 389.** *Magnus rex* och *Garfine on Lund*. **Fig. 390.** *Magnus rex* och *Toci on Lund*. **Fig. 391.** *Magnus rex* och *Nitigod on Lund*. **Fig. 392.** *Magnus rex* och *Godnoð on Lund* (i korsvinklarne ordet PAEX, irid). **Fig. 393.** *Magnus rex* och *Aslac on Lund*. **Fig. 394.** *Magnus rex* och *Mana monetarius on Lund*. **Fig. 395.** *Magnus rex* och *Alfward on Lund*. **Fig. 396.** *Magnus rex* och *Grim on Lund*. **Fig. 397.** *Magnus rex* och *Odencar on Lund*.

Alla dessa figurer efter original i k. Myntkabinetet.

gifva ett begrepp om rikedom af varianter. Fig. 397 visar en biform till en tidigare angelsaksisk typ: det dubbelliniga korset (jfr fig. 394) har fallit bort.

Den byzantinske mynttypen är deremot, i fall vi se bort från en del ytterst obetydliga skiftningar i enstaka detaljer, nästan alltid stereotypt densamme. På åtsidan ses en ganska illa graverad bild af en sittande Christus med den venstra handen lyft till välsignelse. Frånsidans midt intages af ett rikt kors med fyra likstore, rhombiske armar. Någon gång förekommer ett bitecken i korsvinklarna.¹ Åtsidans inskrift är alltid latinsk och tecknad med latinska bokstäfver. Frånsidans inskrift är än angelsaksisk och då framställd med latinsk skrift, än är hon tecknad med runor och dansk (fig. 398—400).

Enformigheten i dessa mynts utseende synes antyda, att de präglats under en ganska liten del af k. Magni korta regering. Det är då

K. Magnus godes mynt af bysantinsk typ.

af så mycket större intresse att gifva akt på de många myntmästarenamnen. Då vi å runmynten finna sådana, som saknas å mynten med latinske bokstäfver, men återkomma å den närmast följande tidens mynt, torde vi vara berättigade att hänföra dessa runmynt till k. Magni allra sista tid.²

Inskrifterna äro följande: **Fig. 398.** *Magnus rex* och *Ulfkel on Lundr.* **Fig. 399.** *Magnus rex* och *Bofi i Lundr* *Bofi i L* (som utrymme fanns i öfverflöd, har omskriften upprepat). **Fig. 400** (åtsidans omskrift förvirrad) *Oudbirn i Luntii.*

Alla tre figurerna efter original i k. Myntkabinetet.

¹ Icke sällan finna vi i två motsatte korsvinklar en nymånslik figur, med spetsarne vände utåt, sällan förekommer en dylik figur med inåt vände spetsar i hvar korsvinkel. Å de med bitecken försedda mynten är gemenligen konungens namn stadt i upplösning eller ersatt med någre få meningslöse bokstäfver. — Det finnes en annan grupp af mynt, af angelsaksisk typ, lika de ifrågavarande, som i stället för konungens namn hafva en hel mängd bokstäfver, hvilke icke gifva någon mening, å frånsidan är äfven myntmästarens namn ofta förvirradt, ehuru icke i samma grad. Alla de myntmästarenamn, som kunna läsas å denna grupps mynt, återfinnas å k. Magni mynt, och ett af dem, Colsvein, finnes mig veterligen endast å hans mynt.

² Om k. Magni liksom om hans efterträdares mynt vore mycket att säga, om det icke skulle i detta sammanhang kräfvat ett oskäligt stort utrymme.

K. Magni herravälde öfver Danmark var icke obestriddt. Den nyss nämnde Sven Estridsson, en systerson till k. Knut den store, sökte gång efter annan med vapenmakt vinna sine modernefränders rike, öfver hvilket han slutligen blef konung år 1047. Under sjutton år hade han att försvara sitt herradöme mot den norske Harald hårdråde, sedan fick han i större ro regera tio eller tolf år, till midten af 1070-talet. Hans styrelsetid var således ganska lång, och de mynt, som dels med full säkerhet, dels med stor sannolikhet hänföras till honom, äro ock både många och af olika slag. Det är möjligt, att en del af dem äro präglade redan under den tid, då han var Magni motkonung.

401. K. Sven Estridssons mynt af angelsaksisk typ.

402.

403.

404.

405.

K. Sven Estridssons mynt, af halft byzantinsk typ.

De angelsaksiske typerne äro nu i tillbakagående, hvilket bildar en stark kontrast mot den föregående tidens myntning. Jag kan här anföra endast ett slag af mynt (fig. 401), som dock i detaljbehandlingen visar en viss skiljaktighet från förebilden. Dock förekommer under k. Svens tid ganska ofta en angelsaksisk korsbild parad med en byzantinsk åtsida.

Från k. Magnus lånades typen med den sittande Kristusbilden, men omskriften ersattes med en rad af rosor och å fränsidan sattes ett simpelt dubbellingt kors med en nymänslik figur i hvar korsvinkel.

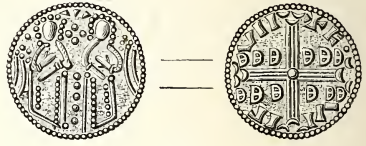
Fig. 401. Efter original i k. Myntkabinettet. Inskrifterna: *Sven rex Dirrh* och *Iadrif on Lundi*.

Inskrifterna lyda: **Fig. 402** (fråns.), *Atsor i Lundi*. **Fig. 403** (fråns.), *Lefvin i Lundi*. **Fig. 404.** *Godrini i Lund*. **Fig. 405.** *Sven och Wulfet (?) i Lund*. — Originalen i k. Myntkabinettet.

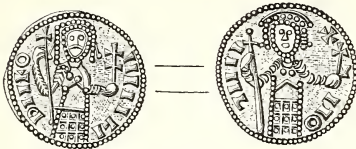
Frånsidans omskrift visar än latinske bokstäfver, än runor, än en blandning af båda bokstafsraderna (fig. 402—404). Andra mynt finnas, som med samma Christusbild förena det angelsaksiska dubbelliniga korset med trebågige ändrar. Å frånsidan är myntmästarens namn gemenligen framställt i en barbariserad form, åtsidan visar regelbundet i stället för konungens namn någre få meningslöse bokstäfver. Jag återgifver här ett sällsynt exemplar, å hvilket namnet Sven är med full tydlighet utsatt (fig. 405).

406.

407.

408.

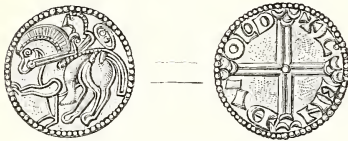
409.

410.

411.

412.

413.

K. Sven Estridssons mynt af byzantinsk typ.

Finare utförde bilder af byzantinsk smak förekomma å flere af k. Svens mynt. Fig. 406 visar en typ: en engel räcker konungen ett fälttecken, frånsidan påminner åter om de angelsaksiska mynten. Konungens namn är tydligt, myntmästarens är ofta i någon mån förvirradt. En annan typ är här återgifven (fig. 407): två stående englar; frånsidan har ett angelsaksiskt kors med en egendomlig vinkelfyllnad, bokstaf-

Inskrifterna läsbara å **Fig. 406.** *Svein rex S* och *Wulfet on....* **Fig. 409** (fråns.). *Wulfet on....* — Alla originalen i k. Myntkabinettet. — Huruvida fig. 413 verkligen hör till k. Sven Estridssons tid torde för närvarande ej kunna med säkerhet afgöras.

ven € flere gånger upprepad; omskrifterna äro i de flesta fall otydbara. Fig. 408—411 visa andra figurer af byzantinskt tycke. Tillsammans med dessa bildsirade kunna vi sätta de två, som här äro afbildade fig. 412—413.

Om fränsidan af myntet med de två englarne påminner på det lifligaste fränsidan af fig. 414. Myntmästarens namn förekommer på många k. Svens mynt af olika typer. Åtsidan bär k. Svens namn, efterföljdt af en rad rosor, samt ett människohufvud, som högligen afviker från allt, som de nordiska mynten i sådant afseende hafva att uppvisa; det synes snarast böra sättas i sammanhang med en del vestyske mynttyper.

De meningslösa bokstafsraderna å fränsidorna af dessa mynt leda oss öfver till ännu en af k. Svens typer, som ofta bär hans namn och titel som Danakonung tecknade med runor (fig. 415).

De meningslöse bokstäfver, som på många af kk. Magni och Svens mynt omgifva åtsidans bild, synas någon gång kunna medgifva en läsning af de fyra förste bokstäfverne i namnet Edward. Om detta beror på en tillfällighet eller om en och annan myntmästare af vårds-

K. Sven Estridssons mynt.

löshet satt en engelsk konungs namn på danska mynt, vill jag låta vara osagdt. På ett mynt af detta slag, liksom äfven på ett annat, som i stället för bröstbild visar en byzantinsk helfigur, läses å fränsidan, kring ett egendomligt formadt kors, omskriften *Lefsi on Toft*. Vigten af dessa mynt visar dem vara slagna i östra Danmark; man har för dem sökt en präglingsort i Skåne, i hvilket flere gårdar finnas med namnet Tofta.¹ Det är dock ej godt att säga, hvarföre man skulle hafva slagit mynt i en sådan ort, som eljes icke synes hafva egt någon märklighet. Deremot kunna vi finna det vara i sin ordning, att mynt slogos i Tumatorp, det nuvarande Tommarp i Simrishamnstrakten, ty der fanns vid ifrågavarande tid en stad.²

Fig. 414. Efter original i k. Myntkabinettet. Inskriften: *Svein rex* och *Wulfet on Lund*.

Fig. 415. Efter original i k. Myntkabinettet. Inskrift (fråns.): *Sven rex Danorum*.

¹ Tofta förekommer i Farstorps sn, V. Göinge hd, i Gudmunstorps sn, Frosta hd och (gård och socken) i Rönnebergs hd. Toftaholm förekommer i Örtofta sn.

² Mynt med namnet TVMAI, hvilket man tolkat som TVMAÞORP, finnas, som höra till k. Sven Estridssons typ fig. 402. Ett tidigare Tumatorpsmynt lär nyligen vara funnet i Danmark.

Efter k. Svens tid uppenbara sig förändringar i de skånska myntens utseende. De gjordes under kk. Harald hen (omkr. 1075—1080), Knut den helige (1080—1086) och Olof hunger (1086—1095) tjockare, men fingo, då man ingalunda var hogad att göra dem bättre än den föregående tidens, en något minskad diameter. Präglingen var ännu under de två först nämnde konungarne ganska lifvig i Lund, hon sysselsatte der rätt många myntare, men typerne visa föga omvexling. K. Haralds myntare använde en ende typ, som uppträder med synnerligen obetydliga varianter: på åtsidan en stående helfigur, groft utförd, på fränsidan ett bredt kors med afrundade armar. Bokstäfverne äro brede och något otyplige samt derigenom litet besvärlige att läsa, men inskrifterna äro regelbundet korrekta (jfr fig. 416). K. Knut använde samme typ, men uppenbarligen endast i en mycket inskränkt mon. Vida mera brukades under hans tid en annan typ, alltid korrekt ut-

416. K. Harald hens mynt.

417. K. Knut helges mynt.

418. K. Knut d. helges mynt.

419. K. Olof hungers mynt.

förd, men också ytterst enkel: å den ena sidan ett litet likarmadt kors, å den andra ett dylikt och derjämte fyra små från kantlinien utgående bågar (fig. 418).¹ K. Olof präglade i Lund mynt af samma storlek, men med andre bilder, hvilkes mönster återfinnas å mynt slagna för k. Vilhelm I eller II i England (fig. 419).

Vid denna tid undergå de danska mynten åter en förändring. De blifva större och tunnare. Efter någon tid tilltaga de visserligen i tjocklek, men metallen blir då i stället sämre. Myntstadens namn är

Fig. 416. Efter original i k. Myntkabinettet. Inskrifter: *Harald rex* och *Svafa* i Lund.

Fig. 417. Efter Devegges myntkatalog pl. III fig. 176. Inskrifter: *Cnut rex* och *Ulfkil* i Lund.

Fig. 418. Efter original i k. Myntkabinettet. Inskrifter: *Cnut rex Di* och *Godwine* i Lund.

Fig. 419. Efter Devegges myntkatalog pl. III fig. 184. Inskrifter: *Olaf rex* och *Garfin* i Li.

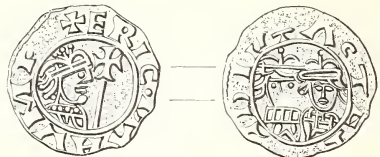
¹ I andre städer, Ringsted, Roeskilde, Slagelse och Viborg, slogos prydligare mynt för k. Knut den helige, med bröstbild eller helfigur.

sällan utsatt. Lund synes som myntstad hafva fått träda tillbaka för andre, icke skånske myntorter.

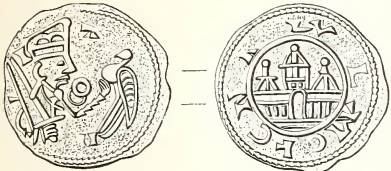
På grund af ett gotländskt myntfynd¹ anser jag att de två (fig. 420 och 421) afbildade mynten böra hänföras till den nyss nämnde k. Olof, under hvilkens tid denna förändring således måste hafva blifvit införd, och till hans närmaste efterträdare k. Erik eiegod (1095—1103). Vi finna här en alldeles ny typ. Någon historisk anledning att på fransidan anbringa de två bröstbildenre känner jag icke; vid valet af dem kan man helt enkelt hafva låtit sig ledas af någon främmande förebild.² På båda konungarnes mynt af detta slag nämnes en myntmästare Björn i Lund.

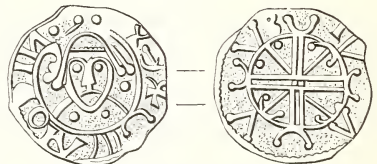
420. K. Olof hungers mynt.

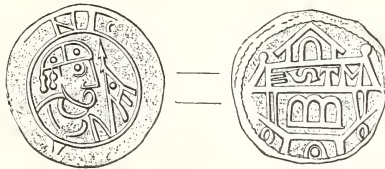
421. K. Erik eiegods mynt.

422.

423.

424.

K. Nils' mynt.

K. Nils inleder en sorglig period i Danmarks historia. Under hans långa, kraftlösa och oroliga regering blefvo myntens typer grofva, förebilder synas vara lånade dels från England, dels från Tyskland. In-

Inskriften å fig. 420: Olof rex och *Birn* i Lund, å fig. 421: *Eric Danorum* r. . och (på frans.) barbarisk inskrift.

Originalen till båda figurerna i k. Myntkabinettet.

Fig. 422—423. Efter original i k. Myntkabinettet. Inskrifterna nästan oläsliga.

¹ Funnet vid Tomasarfve i Eista socken. De yngsta engelska mynten i fyndet tillhöra en Vilhelm, och äro således präglade gifvet före 1100, antagligen före år 1087. Några danska mynt för k. Nils funnos icke i detta fynd, de i fyndet representerade Olof och Erik torde således böra föras till tiden före k. Nils. Sverige är i fyndet representeradt af ett k. Anunds mynt.

² Denna synes vara att söka hos byzantinska mynt, för fig. 421 äfven hos frisiska.

skrifterna äro misstecknade och svårlästa. Å de sällsynta mynten af typen fig. 422 namngifvas myntmästare och myntstad, Lund. Å de två andre typerne (fig. 423 och 424) förekommer icke myntstaden nämnd, men jag antager äfven dem tillhöra Lund, alldenstund det å båda slagen förekommande myntmästarenamnet EASMT och ESTM — andra förkortningar finnas äfven — torde tillhöra den man, som å k. Knut den heliges Lundamynt kallas Estmund eller Eastmund. Som namnet är ovanligt, torde vi vara berättigade att anse det tillhöra en och samme man.

Huruvida några af de mynt, slagna under k. Erik emunes treåriga regering (1134—1137), som blifvit åt oss bevarade, äro utgångna från mynthuset i Lund, är mycket osäkert; de synas snarare tillhöra någon annan stad. Deremot plägar man i Lund söka den myntare Björn, som för en k. Erik slagit mynt med bilden af Guds lamm (fig. 425). På grund af bilden har man hänfört dessa mynt till k. Erik lamm (1137—1147), men fullt giltigt torde knappast beviset vara.

Till början af k. Sven grates tid (1147—1157) torde vi få förlägga det tvåsidiga myntet (fig. 426). Dess präglingsort finnes väl ej an-

425. K. Erik lamms (?) mynt.

426. K. Sven Grates mynt.

gifven, men kan vara Lund, då bilden af en större byggnad förekommer å mynt, som synas vara präglade i denne stad, hvilken då ännu var Danmarks förnämste.

Danmarks mynt under den närmast följande tiden äro af ett helt annat utseende.

De här meddelade upplysningarna och figurerna visa, huruledes Danmark kan från myntväsendets första införande i detta land uppvisa under något mera än ett sekel en oafbrutet utöfvad myntning, rik på typer, rik på myntare och, få vi tillägga, icke fattig på myntstäder. Vända vi oss nu till de svenska förhållandena, mötas våra blickar af en stark motsats. Den under Olof skötkonung så vackert började myntningen var redan under k. Anund stadd i afmatning. Efter hans död upphör den alldeles. Eller är kanske detta för mycket sagdt? Kunna ej under denna tid mynt hafva präglats, churu de icke blifvit till vår tid bevarade? Kanske bida de i jorden på en tillfällighet, som bringar dem i dagen?

Fig. 425. Efter original i k. Myntkabinettet. Inskrift: *Eric rex.*

Fig. 426. Efter original i Köpenhamns k. Myntkabinettet. Inskrift: *Sven Danorum.*

Det är visserligen sannt, att ett och annat fynd helt oförmodadt bragt oss dyrbar ökning af vårt vetande om de forna myntförhållandena i Sverige. Väl må äfven medgifvas, att de gömde myntskatterne ej upptäckas genom systematisk forskning, utan tillfälligt. Men å den andra sidan är det obestriddigt, att så godt som alla de härvid medverkande tillfälligheterna bestämmas af det sig allt mera kringgripande begäret att vidga odlingsarbetet. Hittar man myntskatter från andra tider, borde man äfven, kan det synas, redan hafva funnit sådana från denna än så länge mynttomma period. Eller skulle man icke under den tiden hafva anförtrott sitt silfver åt jordens gömslen? Föga har historien att förtälja om den del af perioden, som följer närmast efter k. Anunds tid, men det lilla vi förnimma handlar om inbördes missälligheter och örlig — just om sådana förhållanden, som drefvo våre fäder att gömma sina lätt flyttbara och derigenom lätt röfvade kostbarheter. Det är för öfrigt faktiskt, att man under denna tid gräfdde ned skatter i jorden. De yngsta fynd, som innehålla angelsaksiska mynt, innesluta äfven mynt af Englands förste konungar af normandisk ätt, af de två Vilhelmarne och af Henrik den förste, hvilken regerade 1100—1135. Intet af dessa fynd innehåller ett enda svenskt mynt prägladt efter k. Anunds tid.¹ Med k. Anund utlocknade den gamla Uppsalaätten. Den nyss antydda perioden af inre strider nådde äfven den sitt slut, Stenkil blef Sveriges konung och riket öfvertogs af hans arvingar. Kristendomen var nu vorden rotfast i landet, med den nya tron hade mycket af främmande sed vunnit insteg. Men myntningen synes icke på nytt hafva blifvit införd.

Vid den tid, då den långa och kostbara raden af myntfynd upphör, uppsteg en ny ätt på Sveriges tron, den Sverkerska. Dennas stiftare fick dock icke lemna riket som direkt arf — ordet arf här taget i den betydelse, som folkets rättsvanor gäfvö det — åt sonen, utan efterträddes af en man ur en annan ätt, af Erik, sedermera kallad den helige och, så länge medeltiden varade, i Sverige ärad och anropad. Äfven han grundade en ätt af konungar. Omständigheternas makt gjorde, att de två ätterna vechselvis kommo till regementet.

Från kk. Sverker Is, den helige Eriks och Karls tider äro inga mynt kända. Den nya afdelningen i Sveriges mynthistoria börjar med k. Knut Erikssons långa regering, hvilken synes hafva varit epokgörande med afseende på den inre utvecklingen. Myntningen var redan under hans tid ganska betydande. Vid granskningen af fynden varsna vi flere olika typer, till en väsentlig del framkallade af de olika landsdelarnes begär att gent emot sidoordnade bevara sin sjelfständighet.

Under loppet af 1100-talet uppenbarar sig inom det tyska myntväsendets område en nyhet af egendomlig art. Det hade mångenstädes

¹ Jfr min summariska redogörelse för de i Sverige anträffade fynden af angelsaksiska mynt, hvilken är intagen i *Månadsbladet* för 1886 och 1887.

blifvit sed att gifva åt mynten ganska vida ytor. Då man det oakadt ej ville öka myntens vikt, måste man göra dem mycket tunna, och deraf framkallades den mycket betänkliga omständigheten, att de drag, som genom präglingen anbragtes å den ena sidan, förvirrades genom intryck af bokstäfverne och linierna å den andra sidan. Det blef härigenom svårt att urskilja prägel, med andra ord att utröna, hvilken myndighet garanterade vikt och halt. Äfven den gode smaken, under 1100-talet ganska mycket utbildad och nogräknande, måste afgifva en energisk protest mot de förvirrade framställningarna å mynten — vi hafva ju att göra med den romanska konstens fagra blomstringstid. Man sökte afhjelpa de olägenheter, som hade inrotat sig, men man sökte dervid icke gå tillbaka till en föregående tids renare former, utan man införde en fullständig nyhet: om prägel å de två sidorna framkallade otydligheten, så måste ju denna häfvas, derest man inskränkte sig till att gifva prägel endast åt den ena sidan. Hvad å denna är upphöjdt visar sig å den andra sidan insänkt. Man kallade mynten af detta slag brakteater, af det latinska ordet *bractea*, som betecknar tunnt metallbleck. Deras föregångare, de tunna, tvåsidiga mynten med förvirrad prägel, har man i senare tid börjat kalla halfbrakteater.

Det var i Tyskland, som brakteatpräglingen kom till stånd. De första verkliga brakteaterne tillhöra tiden 1140—1150. I någre delar af det stora tyska riket upphörde man aldrig att präglå tvåsidiga mynt, men inom en vida större del, såväl i norra, som i sydvästra Tyskland jämte Schweiz, blef brakteatpräglingen herskande. Hennes tid var ej ute förr än på 1200-talet, men äfven senare slogos flerstädes småmynt i brakteatform.

Från det nordtyska området lånades seden att göra brakteater af de folk, som bodde åt öster och åt norr. Vål må vi undra deröfver, att brakteaterne fingo en så vidsträckt användning och att de så länge kunde hålla sig i bruk, ty mera opraktiska mynt kan man icke gerna tänka sig. De tunna och vida bleckstyckena blefvo ytterligt lätt böjda och brutna, de upphöjde bilderna voro i hög grad utsatta för nötning. Brakteaterne hade endast en god egenskap i praktiskt hänseende: ville man utbyta ett brakteatmynt mot delar deraf, var det synnerligen lätt att medels en sax stycka det i halfvor, fjerdedelar o. s. v. Brakteaterne hade aldrig kunnat blifva, de hade ännu mindre kunnat hålla sig som hufvudmynt, derest icke mynten under medeltiden i allmänhet hade haft mycket inskränkta omloppsområden och derest icke den tidens finanspolitik hade infört seden, att myntet hade allenast en helt kort omloppstid: åtminstone en gång om året släpptes i de flesta land i rörelsen ett nytt mynt, och på samme gång blef det tidigare myntet aflöst, dess användande var till och med belagd med böter.

När under inflytande från det tyska myntväsendet brakteatpräglingen infördes i Norden, kunde detta försiggå på tvänne sätt. Antingen

gick man småningom öfver från de ordentliga tvåsidiga mynten till de tunna halfbrakteaterne och från dem till de ensidige brakteaterne — således en fullständig parallelutveckling — eller man upptog, med öfverhoppande af mellanstadiet, den fullt utbildade brakteatpräglingen som ett direkt lån.

Att man i Danmark skulle efter tyskt exempel använda brakteater är helt naturligt, då Danmark ligger alldeles invid det nordtyska brakteatområdet; under de strider, som följde efter k. Erik lamms död, inledde äfven de om tronen täflande fränderne, Sven grate, Knut och Valdemar, sedermera kallad den store, direkta politiska förbindelser med Tyskland. Om än de mynt, som tillhöra Erik emune eller Erik lamm, äro så pass tunna, att de båda sidornas präglar skada hvarandra, kan man likväl icke säga, att det danska myntväsendet gått igenom halfbrakteaternes stadiu och derifrån öfvergått till brakteaternes. De danske brakteaterne uppträda redan från början fullfärdiga, de äro di-

427.

K. *Sven grates brakteater.*

428.

K. *Knut Magnussons brakteat.*

429.

430.

431.

432.

K. *Valdemar den stores brakteater.*

rekt gjorda efter främmande, tysk förebild. Äfven det på dem nedlagda arbetet vittnar om tyskt exempel: de tyske brakteaterne äro till en stor del verkliga konstverk, och de danske brakteaterne stå i detta afseende högst bland de nordiska.

En del danske brakteater bära myntstadens namn, men alle de namngifne myntstäderne ligga i Jutland. Om brakteater präglades i Lund — och vi hafva intet skäl att antaga, att stadens af gammalt betydande mynthus nu blifvit försatt i överksamhet — måste vi således söka dem bland sådane, som endast angifva konungens namn eller all-

Fig. 427. Efter original i k. Myntkabinettet. Inskrift: *Sveno rex.*

Fig. 428. Efter original i k. Myntkabinettet. Inskrift (i korsvinklarne): *Sveno.*

Fig. 429. Efter original i k. Myntkabinettet. Inskrift: *Canut rex.*

Fig. 430. Efter nästa sida citerade *Aarbøger*. Inskrift: *rex Waldem.*

Fig. 431—432. Efter nästa sida citerade *Aarbøger*; inga inskrifter.

deles sakna inskrift. Som det emellertid är omöjligt att med någon skymt af visshet hänföra några särskilde brakteater till det skånska mynthuset, nöjer jag mig med att som prof meddela fem danske brakteater (fig. 427—432).¹

Redan under k. Valdemar den store, som blef Danmarks herskare år 1157, återupptog man i detta land präglingen af tvåsidiga mynt.

Vi vända oss nu åter till k. Knut Erikssons tid, för att se huru brakteatpräglingen infördes i Sverige. För belysande af den tidens myntförhållanden hafva vi till all lycka ett ganska stort förråd af myntfynd.²

Vi vända oss då allra först till en grupp af mynt, hvilka en lång tid betecknats som uppvisande bilderne af ett hjul och en kyrka. En kyrka visa de väl å den ena sidan, men å den andra förekommer aldrig ett hjul, utan ett stiliseradt ornament, för hvilket det icke är lätt att finna ett passande namn. Det torde vara bäst att tala om en sex- eller åttauddig stjerna, som har hvarannan stråle något kortare och i den yttre änden sirad med tre kulor. Ett begrepp om dessa mynts utseende erhålles lättast genom en blick på fig. 433—438. De äro ytterligt tunna, den ena sidans bild är mycket ofta störd genom intrycket från framställningen å den andra sidan. Också fann man sig föranlåten äfven här att taga steget fullt ut: man präglade brakteater med den ena eller andra sidans bild, jfr fig. 439—444.

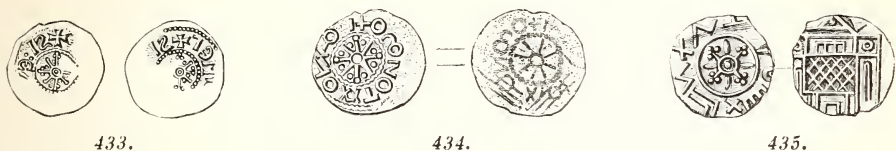
Dessa mynt hafva i Schives stora verk öfver de norska mynten blifvit hänförda till Norge. Skälet för denna bestämning har varit, att de i ett ganska stort antal förekommo i det betydliga myntfyndet från Dælie på Hedemarken och att man i de fyra bokstäfver, som förekommo på ett af dessa mynt, *siew*, trott sig finna början till ordet Sewardus, hvilket skulle vara Sigurd.

Det är väl sannt, att man, om mynt hittas i ett land, är berättigad att anse dem der präglade, derest icke ett annat ursprung kan bevisas, men med afseende på ifrågavarande mynt är deras icke-norska upprinnelse bevislig. Låt vara att de voro talrika i Dæliefyndet, de hafva så många gånger och i så betydliga antal hittats i Sverige, att det icke kan råda något tvifvel om deras svenska ursprung. De hittas icke hvar som helst i Sverige, utan hafva ett väl begränsadt fyndområde: Gotland, Öland, den södra delen af Kalmar läns fastlandsområde, trakten af Jönköping, der ett enda, men mycket stort fynd anträffats, och den östra delen af Västergötland, hvarest tre fynd, alla helt små, blifvit gjorda. Östra Västergötland framstår således som liggande på denne

¹ Om de danske brakteaterne jfr C. F. Herbsts uppsatts om Bjergstedfyndet i *Aarbøger for nordisk Oldkyndighed* för år 1866.

² Jfr min uppsatts om Sveriges halfbrakteater och brakteater i *Antiqvarisk Tidsskrift för Sverige* del 9 nr 3.

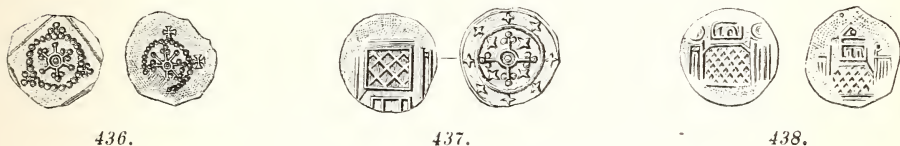
myntgrupps utkant, hans centrum synes böra sökas annorstädes. Vi hafva att tänka på de tre inom fyndområdet liggande orter, som under en något senare del af medeltiden hade mynthus, Jönköping, Kalmar och Visby. Af dem synas vi dock från början böra stryka Jönköping, eftersom i dess trakt allenast ett fynd blifvit gjordt. Likaledes torde all tanke på Gotland böra utestängas, då å ena sidan de på Gotland funna mynten af detta slag äro fullkomligt lika dem, som hittats å fastlandet, hvilket icke väl stämmer öfverens med den skiljaktighet i flerfaldigt hänseende, som råder mellan Gotland och det svenska fastlandet, och då å den andra sidan ingen likhet finnes mellan ifrågavarande mynt och dem, som man med säkerhet vet vara slagna på Gotland. Det förefaller under sådana förhållanden sannolikast, att de nu afhand-

433.

434.

435.

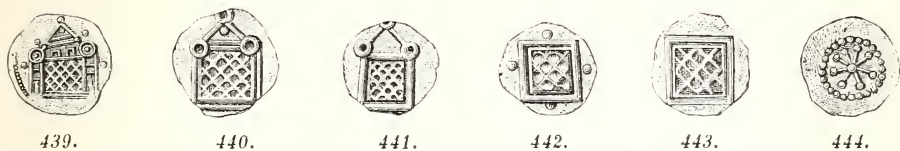

436.

437.

438.

K. Knut Erikssons Kalmarmynt.

439.

440.

441.

442.

443.

444.

K. Knut Erikssons Kalmarbrakteater.

lade mynten kommit från mynthuset i Kalmar, som ju under hela medeltiden var en betydande stad. Att så många af dessa mynt hittats på Gotland torde helt enkelt bero på den stora betydelse i kommersiellt hänseende, som denna ö hade under medeltidens tidigare del.

Man har vanligen, då det varit fråga om att bestämma dessa mynts tid, nöjt sig med att hänföra dem till de sverkerska och erikska ätternas tid — till en period af mera än ett århundrade. Af stor vikt för bestämmande af deras ålder är fyndet från Ögggestorps kyrka, som jämte dessa mynt innehöll engelska pennies slagna för k. Henrik II under

Fig. 433—438. Efter original i k. Myntkabinettet. Endast å de tre första finnas spår af inskrifter, om hvilka upplysningar meddelas i texten.

Fig. 439—444. Efter original i k. Myntkabinettet.

hans andra myntningsperiod, som börjades år 1180, kölnske penningar, temligen barbariske, af hvilke dock en uppenbarligen tillhör erkebiskop Filip, som styrde sitt stift under åren 1167—1191 — således två regenter, som voro samtida med k. Knut Eriksson. Likheten mellan alla dessa ifrågavarande svenska mynt är för stor, att de skulle kunna hänföras till mera än en regent.

Schive kände endast fyra bokstäfver af en på dessa mynt förekommande inskrift och var nog djärf att af dem sluta sig till myntherrens namn. Jag har haft många tusen af dessa mynt i mina händer, af dem hafva helt få haft inskrift, knappast ett enda en fullständigt bevarad. Hvad värre är, dessa inskrifter äro meningslösa. Väl må det synas egendomligt, att myntare, som utvecklade så mycken finhet i utarbetandet af myntens bilder, regelbundet ställde de sirligt förnådde bokstäfverne i en oriktig ordning eller använde oriktige bokstäfver. De allra flesta af dessa inskrifter fördela sig på två grupper, fig. 445 och 446. I den förre gruppen äro alla tecknen fullkomligt säkra. De första sex bokstäfverna *omnota* få törhända, under antagande af en enstaka missskrifning och en omkastning i ordningsföljden, anses representera ordet *moneta*. Återstoden af inskriften, i hvilken ingår ett tecken, som ej

(H)OONOTAOE-XODI

445.

TEMCARM:RW:3:12+

446.

Inskriffter i k. Knut Erikssons mynt.

hör till bokstafsraden, vill jag tills vidare lemna otydd. I den andre gruppen är inskriften bakvänd, bokstäfverna 3, 4 och 6 äro ej fullt säkra. Här vill jag lemna hela inskriften otydd; hvarken något konungs- eller stadsnamn, ej heller någon myntbenämning synes ingå deri.¹ När jag hänför dessa mynt till k. Knut Eriksson, beror det således icke på inskrifterna, utan endast på fyndens antydningar. Jag kan ej finna mera än ett inkast, som är tillständigt mot denna min bestämning: hvarföre skulle man under k. Knuts tid hafva gräft ned så många myntskatter? Hans första tid var visserligen orolig, men till denna första tid kunna ifrågavarande mynt svårligen hänföras, då de i Öggestorpsfyndet förekomma samman med mynt från den engelske Henrik II:s andra myntningsperiod. Vi äro dock icke nödgade att tänka på krig såsom det enda motivet för nedgräfvande af skatter. Vi få minnas, att de flesta af desse skatter äro funne i områden liggande vid eller i hafvet, med andra ord inom områden, som helt visst mycket ofta voro utsatta för krigiska hemsökelser, om hvilka häfderna ej tala, emedan de

Fig. 445 och 446. Inskrifterna äro kombinerade af de å mynten förekommande resterna af dem.

¹ Af andra inskrifter finnas spår, men de, som jag sett, äro ännu för obetydliga, att jag skulle vilja här inlåta mig på dem.

voro för vanliga och för mycket inskränkta i lokalt hänseende, för att uppmärksammas af de ordkarge kronisterne. Om dessa upprepade hemsökelser i kusttrakterna ännu under den kristna tidens början tala de inom dessa mynts område förekommande befästa kyrkotornen och — på Gotland — kastalerna. Vi kunna dessutom tänka oss en annan orsak för ifrågavarande mynts nedläggande i jorden. De voro af mycket godt silfver och det kunde därför ligga i omtänksamma människors intresse under en följande tid, då mynten voro af sämre halt, att förvara k. Knuts goda mynt.¹

Halten hos dessa mynt är verkligen öfverdådigt god. Fyra kemiska prof visa en medelhalt af 0,956. Medelvigten är 0,17 gr. I hvilket förhållande stodo dessa små och tunna mynt till silfvermarken? Då silfret i mynten har den största finhet, som den tiden förekom, bör antalet af mynt på silfvermarken stå i ett direkt förhållande till någon af de s. 773 f. omtalade penningaräkningarna.

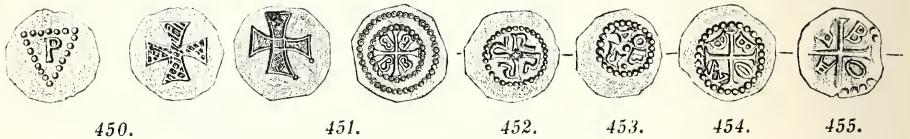
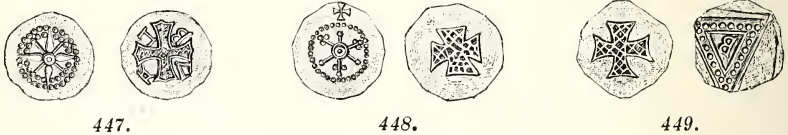
Derest dessa mynt äro, såsom jag antagit, utgångna från mynthuset i Kalmar, böra de vara till vigten normerade efter den i dess trakt använda penningaräkningen. I det föregående är redan omtaladt, att den tidigaste uppgift, som vi i sådant hänseende hafva, en af år 1271, nämner som brukad på Öland en örtug på tolf penningar. Om vi för marken antaga den vigt, som under 1300-talet uppgifves för Skaremarken, således en götisk mark, och på örtugen af denna mark räkna tolf penningar, får hvar penning en vigt af 0,74. En fjerdedel deraf, 0,18, svarar mycket nära mot den medelvigt vi funnit för mynten. Vi hafva visserligen här att göra med tvänne obekante faktorer, nämligen å den ena sidan den vigtminskning, som hvart mynt undergått genom nötning, å den andra den nedsättning i markens vigt, som antagligen inträffat mellan den senare delen af 1100-talet och början af 1300-talet. Det torde dock svårligen kunna i detta fall anses vara vågadt, om vi låta den ene obekante faktorn taga ut den andre. Vi hafva således här att göra med hvarken penningar eller halfpenningar (oboler) — de myntslag, som omtalas i urkunder från den följande delen af medeltiden —, utan med fjerdedels penningar.

Vid valet af detta värde på myntet har man tvifvelsutänkt sig ledas af de utländska mönster man hade tagit för den nybörjade svenska myntningen.

Den tid var nu förliden, då till Sverige inkommo mynt af de mest olika slag. De omständigheter, som hade frankallat och underhållit denne import, existerade icke längre. När nu främmande mynt inkommo i landet, berodde detta på de handelsförbindelser, som man med fullt medvetande, äfven å svensk sida, knöt. Under k. Knuts tid

¹ Synnen från Ljunga och Lagmanstorp i Östergötland samt Dæliefyndet i Norge synas visa, att man med förkärlek gömde på k. Knut Erikssons goda mynt. Om Dæliefyndet jfr mina anmärkningar i *Månadsbladet* nr 166—168.

afslöts en handelstraktat med Lybeck, men denne stad var då, kort efter grundläggningen, icke det mäktiga samhälle, som han sedermera blef: stadens herre, den mäktige Henrik lejonet, uttalade till och med sin tack till dem, som hugnade Lybeck med handelsfördrag. Skulle den svenske handeln af konungen på ett kraftigt sätt upphjelpas, måste förbindelser knytas annorstädes. Sammansättningen af Öggestorpsfyndet visar hvad bevarade urkunder förtiga, att förbindelser hade blifvit inledda med de för handeln af gammalt viktiga områdena i nordvestra Europa, med England, Köln, Nederland m. m. Utom de redan nämnda engelska och kölnska mynten förekommo i detta fynd utrektska och ostfrisiska — och dessa äro af samma ringa diameter som mynten med byggnad och stjerna. Från detta håll torde förebilderna vara lånade.¹

K. Knut Erikssons Östgötamynt.

K. Knut Erikssons Östgötabrakteater.

Hvad de ifrågavarande svenska mynten beträffar hafva vi, såsom de s. 805 meddelade figurerna visa, att iakttaga hvarjehanda skiftningar i utseende och särskildt i bildernas finhet. Allra mest visar sig detta i utseendet af byggnaden: från början anseelig, med gafvel, sidotorn och fönster, slutar han som en snedrutad qvadrat. Inskriften af det först omtalade slaget visar snart benägenhet att öfvergå till en ännu meningslösare rad af nollor och kors, den senare mera sirliga inskriften blir ersatt af grupper af fina punkter. K. Knuts regering var så lång, att hans mynt helt naturligt undergingo hvarjehanda förvandlingar.

Vi gå nu öfver till en annan grupp af mynt, hvars frändskap med den nyss behandlade genast faller i ögonen. Mynten äro lika små och

Fig. 447—458. Efter original i k. Myntkabinettet.

¹ Utvecklingen från de på sådant sätt tillkomna tvåsidiga mynten till brakteater torde hafva skett under inverkan af tyska exempel.

tunna, de förekomma dels tvåsidiga, dels som brakteater, bärande den ena eller den andra sidans bild. Jag hänvisar till fig. 447—458.

På ena sidan af de tvåsidiga mynten förekommer regelbundet ett bredt snedrutadt kors, någon enstaka gång med en bokstaf i hvar vinkel. Å den andra sidan är bilden af vexlande art. Der se vi t. ex. en stjärna af samma beskaffenhet som å de nyss omtalade mynten, en triangel omslutande en bokstaf, ett fint likarmadt kors med en bokstaf i hvar vinkel eller en bokstaf fäst vid hvar korsarm, fyra eller tre bokstäfver ställda omkring en midtpunkt.

Äfven denne grupp förekommer inom ett noga begränsadt område: Östergötland och norre delen af Kalmar län. Som något egendomligt förtjenar framhållas, att denne gruppens mynt aldrig blifvit funna på Gotland, hvilket kom att höra till samma stift som Östergötland.

Såsom figurerna visa, saknas å mynten af denne grupp ingalunda inskrifter, men dessvärre gifva de oss inga upplysningar. Inom den triangulära omfattningen förekommer än ett B, än ett P. Vi få kanske i dem se begynnelsebokstäfver till namn, men i sådan egenskap användes P rätt sällan. Det kan här icke gema beteckna ett ortnamn, men ej heller ett konungsnamn; det står då knappast annat åter än att anse såväl B som P antyda myntaren.¹ Flere mynt hafva i korsvinklarna samma B eller R. Af inskrifterna med fyra bokstäfver har man tolkat en, *aboe*, som intyg om en i Åbo utöfvad myntning, men enligt fyndens vittnesbörd hafva vi här att göra icke med en finsk, utan med en östgötsk myntning, och det är för öfrigt icke antagligt, att man redan under k. Knut Erikssons tid myntade inom den del af Finland, som genom Erik den heliges korståg hade vunnits för Sverige.² Jag vill ej här spilla utrymme på några gissningar rörande ordningsföljden mellan bokstäfverne och inskrifternas mening.

Vi få nu gå öfver till en tredje grupp af k. Knuts mynt, inom hvilken inge halfbrakteater förekomma, utan endast brakteater.

Brakteatens midt upptages af ett krönt manshufvud återgifvet i stark förhöjning, nedanför synes ett svärd; omskriften nämner k. Knut (fig. 459). Medelvigten för dessa mynt är 0,15 gr.

Åtminstone under innevarande århundrade hafva brakteater af detta slag aldrig blifvit funna i Sverige. De förekomma visserligen i Dæliefyndet, men detta bevisar intet för dessa mynt ursprungsområde inom Sverige. Jag anser dock, att man med fullkomlig trygghet kan söka detta i Vestergötland. Å ena sidan äro äldre myntfynd från detta landskap så sällsynta, att de icke lemna oss en föreställning om de mynt, som der voro i omlopp, å den andra sidan saknas desse brakteater fullständigt i de ganska talrika fynden från Östergötland, Gotland, Öland,

¹ Eller möjligen någon myntningsserie.

² Af de uppgifter, som i k. Magnus ladulås' testamente af år 1285 förekomma om mynthusen — jfr det följande — framgår, att Åbo ej ens då hade fått ett mynthus.

Kalmar läns fastland, hvadan de icke kunna antagas tillhöra detta senare, här redan afhandlade område. Ett ytterligare vittnesbörd om deras vestgötska ursprung lemnas af en del brakteater med enahanda konungshufvud, men utan svärd och med en annorledes ordnad inskrift, hvilken lyder LEDVS (fig. 460). Helt visst har man med full rätt ansett detta ord beteckna staden Lödöse, på fornnorska kallad Ljóðhús. Myntningen i denne Sveriges vesterhamn gifver en ytterligare antydan om de lifliga förbindelserna med vesterlandens handelsfolk.

Till k. Knuts tid få vi vidare hänföra några mynt, som pläga förekomma i fynden jämte de förut omtalade mynten från Kalmar. Med de senare hittas någon gång tvåsidiga mynt, utan inskrift, med fina kors och andra linieornament (fig. 461, 462). I några Ölandsfynd förekomma brakteater med bilden af ett lejon, i början ganska fint utfördt, sedermera ytterligt rått (fig. 463—466); medelvigten af dessa brakteater är 0,13—0,15 gr.¹

459.

460.

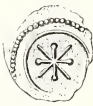
K. Knut Erikssons Vestgötamynt.

461.

462.

463.

464.

465.

466.

K. Knut Erikssons mynt.

För det följande halfva århundradet, ifrån k. Knuts död till slutet af de tvänne ätternas regimentstid, 1195—1250, äro myntförhållandena ganska svåra att utreda; full visshet kan för närvarande ej vinnas på mången punkt.

År 1786 anträffades vid Styra i nordvestra Östergötland ett mycket stort myntfynd. Der förekommo några få af k. Knut Erikssons Östgötamynt, 1,673 brakteater med krönt manshufvud i tjugo varierande former, 3,598 brakteater med ett krönt djurhufvud i många varierande former samt några få brakteater med en krona, hvilka äro att hänföra till k. Valdemars tid.² De svagast representerade grupperne äro den

Inskrifterna: **Fig. 459.** *Kanutus rex Sveorum.* **Fig. 460.** *Ledus.* — Båda originalen i k. Myntkabinettet.

Fig. 461—466. Efter original i k. Myntkabinettet.

¹ Enligt äldre uppgifter äro dessa lejonbrakteater funna samman med 'Björns mynt'. Till 'Björn på Håga' hänfördes k. Knut Erikssons Östgötamynt, men det synes dock vara samman med Kalmarmynten, som ifrågasvarande brakteater hittats.

² Några med VAL nedanför kronan; jfr det följande.

äldste och den yngste. Att de äldsta mynten äro jämförelsevis få är helt naturligt: de hade hunnit försvinna ur rörelsen — något, som under medeltiden egde rum i en vida högre grad än i senare tider. Den yngste gruppen i den nedgräfd skatten är fåtaligt representerad i det fall, att skatten gömdes kort tid efter det att denne grupp hade kommit i omlopp.

Hufvudbeståndsdelen af fyndet utgöres sålunda af brakteaterne med krönt manshufvud och med krönt djurhufvud — man har gemenligen kallat det ett drakhufvud. Hvar desse brakteater-skola placeras inom det halfsekel, med hvilket vi nu sysselsätta oss, vågar jag icke säga. Till k. Sverker II kunna inga mynt med minsta skymt af bevis hänföras. Kk. Erik Knutsson, Johan Sverkersson, Knut länge och Erik

Östgötska brakteater från början af 1200-talet.

Eriksson kunna deremot med högre eller lägre grad af visshet mynt tilldelas, men det är ingenting, som säger oss, att de mynt (brakteater), som vi för dem känna, äro utgångna från något östgötskt mynthus. Derföre kunna nu i fråga varande brakteater mer än väl tillhöra någon af desse senast nämnde konungar. I bildernes utseende finnes allenast ett litet drag, som kan vägleda oss: manshufvudets krona påminner om formen å kronan fig. 488, en af k. Erik Knutssons brakteater. Vi göra derföre klokast, i fall vi nöja oss med att hänföra dessa brakteater till den i fråga varande perioden i allmänhet. Vi må hoppas, att kommande fynd skola möjliggöra en närmare bestämning. De förre (fig. 467—473) af desse brakteater hafva en medelvigt af 0,14, de senare (fig. 474—487) en af 0,15 gr.

Till k. Erik Knutsson torde vi böra hänföra några brakteater (fig. 488—494) med ett krönt manshufvud och namnet Erik (*hericus*). Bestämmande härvid är likheten med fadrens vestgötske brakteater. Samma hufvud förekommer å brakteater, hvilkas inskrift är förvirrad, eller som alldeles sakna inskrift. Vigten är låg, 0,11 gr.

Ett år 1875 i östra Västergötland anträffadt fynd har gifvit oss en välkommen inblick i den myntning, som utfördes under k. Johans sexåriga regering. Fig. 495—503 visa oss rätt stora brakteater med krona, stjärna, djurhufvud, torn, svärd mellan två stjernor. De fleste hafva konungens namn i latinsk form, någon gång med tillagd titel; i ett

488.

489.

490.

491.

492.

493.

494.

K. Erik Knutssons brakteater.

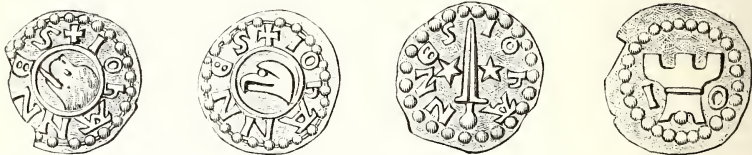
495.

496.

497.

498.

499.

500.

501.

502.

503.

K. Johan Sverkerssons brakteater, antagligen uppsvenska.

fall är namnet antydt med de två första bokstäfverne IO. Desse brakteater hafva en vigt af 0,30 gr.; de äro således mycket (två gånger) tyngre än de förut omtalade. Om desse representera en fjerdedel af penningen, skulle således k. Johans store brakteater kunna vara halfpenningar eller oboler, man jag är mera benägen att anse dem vara utgångne från något uppsvenskt mynthus och i sådant fall vara fjerdedelar af Svealandspenningen, som var dubbelt så stor som Götalandspenningen.¹ Väl är här fråga om ett fynd från Västergötland, men

Fig. 488—494. Efter original i k. Myntkabinettet.

Fig. 495—503. Efter original i k. Myntkabinettet. Inskriften lyder: *Johannes* eller *Johannes rex* eller *Jo*.

¹ På en örtug räknades i Svealand åtta, i Östergötland sexton penningar.

detta fynd är enstaka och bevisar därför ej mycket, det är för öfrigt anträffadt i ett gränshärad.

K. Erik Eriksson var under den tidigare delen af sin regering för sex år förjagad från tronen af fränden Knut länge (1228—1234). Ett vid Eskilstuna anträffadt fynd innehåller mynt från dennes tid. Fig. 505—515 visa en heraldiskt tecknad sköld, ett krönt manshufvud, ett lejon, en lilja, en stjerna, en ros, en fana, ett torn. De flesta af dessa mynt bära namnet Knut i latinsk form, ett bär myntstaden Aros' namn, tre hafva ingen eller barbarisk inskrift. Ännu ett mynt finnes, från okänd fyndort, med ett krönt manshufvud och fullständig omskrift.

504.

505.

506.

507.

508.

509.

510.

511.

512.

513.

514.

515.

K. Knut låniges uppsvenska brakteater.

Ett mynt i Eskilstunafyndet, med bilden af en hand, är synnerligen egendomligt genom inskriften *Ulf jarl* — tydligen den i historien omtalade Ulf fase († 1248).

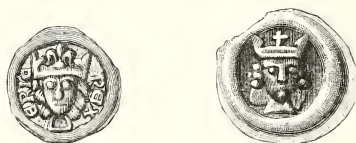
Arusa kan beteckna antingen det vestra eller östra Aros, det senare liggande på den plats, dit sedermera det fornfräjdade Uppsala flyttades. Här hafva vi således att göra med en uppsvensk myntning. Vigtgen af dessa brakteater är 0,25 gr.

Dels utscendet, dels vigtgen 0,25 gör det rimligt att till k. Erik Eriksson hänföra två brakteater med ett krönt manshufvud och en in-

Fig. 504—515. Efter original i k. Myntkabinettet. Inskrifterna fig. 504 *Kanutus*, fig. 505—509 *Kanutus*, fig. 511 *Arusa K(anutus?)*, fig. 515 *Ulf jarl*.

skrift, som i fullständig eller förkortad form nämner en konung Erik (fig. 516 och 517).

Till denne k. Eriks tid synes det mig ock rådligast att hänföra ett intressant fynd, som år 1828 anträffades vid Ljunga i Östergötland. Det innehöll i största antalet Östgötamynt från k. Knut Erikssons tid (422), derjämte 116 brakteater med en krona (fig. 518), 25 med en flygande fogel (fig. 519), 6 med en borgport (fig. 520 och 521) och 6 med ett svärd mellan E och R (fig. 522—525). Ett svärd mellan två föremål förekommer på ett af k. Johans mynt och kan således typen hafva varit använd lika väl af hans företrädare Erik Knutsson, som af hans efterträdare Erik Eriksson. Men då intet myntfynd finnes, som sätter desse brakteater i förbindelse med den förre, upptager jag dem

516.

517.

K. Erik Erikssons brakteater.

518.

519.

520.

521.

522.

523.

524.

525.

K. Erik Erikssons brakteater.

åtminstone förslagsvis här. De äro rätt bra arbetade, men de kunna ej i finhet jämföras med de öfrige i Ljungafyndet förekommande brakteaterne. Här har tydligen ett nytt inflytande gjort sig gällande. Vi få kanske ställa denna företeelse i förbindelse med ett närmande till Tyskland, hvilket kort efter k. Eriks död framkallade ett förnyande af handelstraktaten med Lybeck. Brakteaterne med svärdet och med borgporten väga 0,14 gr., de med kronan och fogeln 0,17 gr. Af typen med svärdet mellan de två bokstäfverne finnas äfven mindre exemplar (jfr. fig. 525).¹

Fig. 516 och 517. Efter original i k. Myntkabinettet. Inskrifterna: *Erie rex* och *E R.*

Fig. 518—525. Efter original i k. Myntkabinettet.

¹ Det enda i k. Myntkabinettet förvarade exemplaret väger 0,10 gr., men bitar äro utbrutna ur kanten, hvadan viktigen varit något större.

Den siste af den erikska ätten följdes på tronen af systersonen Valdemar, som på fädernet hörde till Folkungarnes mäktiga ätt. Till honom kunna vi hänföra mynt som bära hans namn, äfvensom andra, som hittats samman med dem.

Vi vända oss då först till de yngsta mynten af Styrafyndet och stanna då till en början framför brakteater med en krona och under denna antingen VAL eller endast V (fig. 526 och 527). Det ena som det andra kan icke gerna uppfattas annorledes än som en förkortning

526.

527.

528.

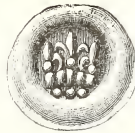
529.

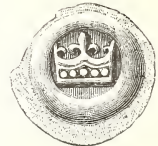
530.

531.

532.

533.

534.

535.

536.

K. Valdemars östgötska brakteater.

537.

538.

539.

540.

K. Valdemars östgötska brakteater.

af namnet Valdemar. Jämte desse kronbrakteater hittades andre med en krona, nedanför hvilken förekommer i stället för skrift något bitecken (fig. 528—536). Brakteater med enahanda kronor äro äfven funne annorstädes, jag vet icke hvarest. En jämförelse mellan de här meddelade figurerna visar, att dessa kronor äro olika dem, som förekomma å de brakteater, hvilke jag förslagsvis tilldelat k. Erik Eriksson. Deremot förekommer en af desse k. Valdemars brakteater aftryckt

Fig. 526—536. Efter original i k. Myntkabinetet.
Fig. 537—540. Efter original i k. Myntkabinetet.

på ett sigill, hvilket hänger under ett år 1280 utfärdadt bref.¹ Brakteater af detta slag måste således vara präglade åtminstone så tidigt som detta år. Jag antager, att de äro ännu något tidigare, att de snarare tillhöra Valdemar än Magnus ladulås. Min uppfattning bestämmes dervid till en del af Styrafyndets beskaffenhet, till en del derpå, att den andlige, som, i brist på signet, beseglade med en i sigillvaxet aftryckt brakteat, väl snarast icke för sådant ändamål använde en brakteat, som just då var utsläppt i rörelsen och sålunda förekom i så godt som hvar mans ega, han valde sannolikt hellre en äldre brakteat, som den tiden

541.

542.

543.

544.

545.

546.

547.

548.

549.

550.

551.

552.

553.

554.

555.

K. Valdemars uppsvenska brakteater.

hade börjat komma ur bruk. Brakteaterne med k. Valdemars namn väga 0,18 gr., kronbrakteaterna utan namn väga 0,30 gr.

Till samma tid som desse brakteater torde vi få hänföra dem, som, tecknade med ett B, äfven, men i ringa antal, förekommo i Styrafyndet. Man har velat i detta B se begynnelsebokstafven till Birger jarls namn, men så länge vi sväfva i okunnighet om betydelsen af de å mynt och brakteater under medeltidens förre del förekommande bokstäfverne i allmänhet, lönar det ej mödan att anställa några gissningar rörande betydelsen af detta B (fig. 537—540).

Fig. 541—555. Efter original i k. Myntkabinetet.

¹ DS nr 1716.

Men vi besitta äfven andra brakteater från k. Valdemars tid, funna i Södermanland. De äro mycket större och af ett ojämnt utförande. De flesta visa bilden af en konung utrustad med olika attribut. På ett slag läsas bokstäfverna VAI — den sista bokstafven har stundom en form, som närmar sig till L, på ett annat slag ses endast VA; båda formerna torde representera namnet Valdemar. De öfriga sakna inskrift. Bilderne torde icke behöfva någon beskrifning: fig. 541—555 tala tillräckligt tydligt. Jag vill endast rikta uppmärksamheten särskildt dels på mynten med en kråkla omsluten af en hand, hvilka antagligen utgått från något biskopligt mynthus, dels på den tydliga försämring, som vissa exemplar af någre typer uppvisa, en omständighet, som antyder, att denna brakteatprägling fortgått under någon tid. Dessa brakteater hafva en medelvigt af 0,25 gr.

Olaus Petri säger i sin krönika följande: »Så skall man veta, att fordomsdags var här litet mynt i landet, men det var godt silfvermynt, så att en lödig mark silfver var en mark penningar, hvilket ock nog bevisas kan med Sigtunamyntet. — — Så med tiden begynnade myntet förvärras och sattes koppar dertill och blef så åtskildnad i myntet, att det gamla kallades mark, öre och örtug i silfver, men det, som koppar var med uti, kallades mark, öre och örtug räknade eller talda. Tala ock gamla lagböcker om en dubbel mark, karlgill och köpgill, och mark karlgill synes hafva varit bättre än mark köpgill. Ja, mark karlgill kan till äfventyrs hafva varit mark silfver¹ och det andra myntet hafver kallats köpgillt.»

Dijkman uppgifver,² att mark silfver fortfor att vara = mark penningar intill Birger jarls tid, då förhållandet blef 1 : 2. När detta förhållande infördes, kan af brist på urkunder för närvarande icke klargöras på historisk väg — förmodligen blef myntens halt småningom försämrad —, men att det angifna förhållandet fanns på Birger jarls tid, framgår af Östgötalagen, hvars åt oss bevarade redaktion bär talrika spår af jarlens verksamhet inom lagstiftningens område, hvilket redan af Olaus Petri påpekas. I denna lags dråpabalk (kap. 16) heter det, att tre mark, slika som man skall lösa en träl med — och dermed kan icke gerna förstås annat än mark silfver — äro lika med sex mark penningar.

K. Magnus ladulås' i så många afseenden epokgörande regering är vansklig att teckna ur numismatisk synpunkt. Historien lemna oss icke mera än två upplysningar om hans regeringstid i detta afseende. Den ena visar, att försämringen af myntens halt fortgick. Olaus Petri säger, att på hans tid voro 600 mark penningar icke mycket mindre än 200

¹ I ordboken till Upplandslagen, hvilken begagnar de två uttrycken, gifves af prof. Schlyter enahanda tolkning, hvilken helt visst är riktig.

² *Observationer om de forna Svenscars och Göthers penningaräknings beskaffenhet* (1686).

mark silfver. Förhållandet skulle således hafva blifvit ungefär som 1 : 3. Just detta förhållande omtalas äfven i en urkund af år 1291.¹ Försämringen fortgick efter denna tid. År 1303 synas inemot fyra mark penningar hafva svarat mot den lödiga marken.² År 1311 fordrades fem penningemarker för att få en mark silfver; detta förhållande uttalar fullt bestämdt i en urkund af det följande året³ och det synes hafva bibehållit sig under hela k. Birgers tid.

Den andra urkunden, som lemnar oss en vigtig underrättelse om myntförhållandena under k. Magnus ladulås' tid är hans testamente af år 1285 (DS nr 802). Han lemnar i detta föreskrifter om dyrbara gåfvor åt olika håll och för deras verkställande gifver han anvisningar

(Antagligen) k. Magnus ladulås' Skeninge-brakteater.

på inkomsterna från mynthusen i Stockholm, Vesterås, Nyköping, Örebro, Söderköping, Skeninge, Jönköping och Skara. Myntningen i Kalmar och Lödöse hade måhända blifvit nedlagd. Att något mynthus ej

Fig. 556—559. Brakteater med bokstafven E. **Fig. 560—566.** Brakteater med bokstafven M. Alla originalen, i k. Myntkabinetet, ur Lagmansbergafyndet (Skeningetrakten).

Brakteater med M, liknande de enklare af de här afbildade äro funna i Norge och hänföras af Schive (jfr hans myntverk pl. VI fig. 65—71) till det norska myntväsendet. Brakteater med denne bokstaf kunna vara präglade både i Sverige och Norge.

¹ DS nr 1041: tribus marchis usualis monete computatis pro una marca argenti. — Urkunden, ett testamente, är skriven i Arbogatrakten. J. J. Nordström har (*Bidrag till penningväsendets historia i Sverige intill k. Gustaf I:s tid*, i k. Vitterhets Historie och Antiqvitets Akademiens *Handlingar* del 19) förnekat förhållandet 1 : 3 på k. Magni tid, emedan, enligt Schlyters förmodan, den år 1296 stadfästa Upplandslagen talar om förhållandet 2 : 3. För detta Schlyters antagande — af honom för öfrigt med tvekan uttaladt — finnes dock intet fullvigtigt skäl.

² Mina uppgifter om förhållandena år 1303 grunda sig på följande iakttagelser. År 1311 sålde k. Birger till Vesterås domkapitel godset Ön i Dalarna för 180 mark silfver; i köpebrevet tillägges, att han inköpt detta gods af sin marsk Tyrgils Knutsson för 700 mark penningar. Detta köp skedde år 1303 (DS nr 1403). Jag föreställer mig, att konungen ej velat vid försäljningen till domkapitlet göra någon vinst, att han omtalar hvad han sjelf gifvit, just för att intyga detta. Härigenom komma vi till det resultat, att 700 mark penningar år 1303 voro = 180 mark silfver, d. v. s. att en mark silfver var = 3,88 mark penningar.

³ DS nr 1857: quinque marchis nostris pro marcha argenti.

fanns i Åbo synes mig framgå deraf, att det uttryckligen säges, att gåfvorna till Finland skulle bestridas af inkomsterna från mynthusen i Stockholm och Vesterås. Att mynthusen voro så många, berodde på tidens sed, framkallad af behovet att hafva penningar tillgängliga på de större marknadsplatserna, äfvensom på tidens obeqväma och väl äfven osäkra kommunikationer.

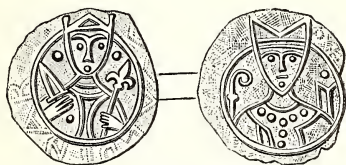
Af de många mynthusen torde vi dock vara berättigade att sluta till en rätt betydande utmyntning. Så mycket mera är det att beklaga, att vi icke kunna med säkerhet uppgifva, huru k. Magni mynt sågo ut.

Det finnes en grupp af brakteater, som vi i detta sammanhang måste egna vår uppmärksamhet. De äro af något vexlande storlek, men alla små. Ehuru ytterligt enkla, förete de dock en viss prydlighet. De visa endast en bokstaf, ett M eller ett E. Den förre bokstafven förekommer under flere former. Sådana brakteater äro i stort antal funna i närheten af Skeninge, och som der fanns ett mynthus, åtminstone år 1285, torde vi vara berättigade att anse dem vara derstädes präglade, men det är vanskligt att säga, om de få hänföras till k. Magnus eller möjligen till hans son k. Birger. Dessa brakteater hafva en vikt af 0,11 gr (fig. 556—566).

Det är för öfrigt möjligt, att man under k. Magni tid präglade brakteater med bilden af en krona, men för närvarande mäktar jag icke af dem, som jag förut hänfört till k. Valdemar, afskilja några, för att tilldela dem åt hans broder och efterträdare.

I Danmark upphörde brakteaterna ganska snart, redan under k. Valdemar den stores tid, att vara landets hufvudmynt. Man återgick till de tvåsidiga mynten. De voro till en början rätt grofva och bilda derigenom en stark motsats till den närmast föregående tidens fint utförda brakteater. Under k. Valdemar II:s tid är visserligen gravyren något finare, men mycken konstnärlighet är icke nedlagd på bilderna. Som det nu ej längre var sed att på myntet namngifva myntstaden, är det ej alltid möjligt att afgöra, hvilka af de kongliga mynten äro slagna i Skåne. Jag nöjer mig derföre med att återgifva fyra mynt, af hvilka tre jämte konungens namn föra äfven erkebiskopens i Lund och derföre måste vara utgångna från denne stads mynthus. De tillhöra k. Valdemar I och erkebiskop Absalon 1178—1182 — således den tid då man i Sverige började upptaga brakteatpräglingen — (fig. 567), k. Valdemar I eller hans son k. Knut VI (fig. 568), k. Valdemar II och erkebiskop Anders Sunesson 1202—1223 (fig. 569), samme konung och erkebiskop Uffe 1228—1241 (fig. 570).

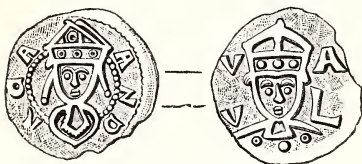
K. Valdemar II:s långa fångenskap och efter hans död striderne mellan hans söner utöfvade ett mycket menligt inflytande på Danmarks finansiella förhållanden. Myntens halt försämrades till den grad, att de med fullt skäl kallades kopparpennningar (*moneta cuprea*). På samme gång fann man det öfverflödigt att egna någon nämnvärd omsorg åt utarbetandet af stämplarne: framställningarna å mynten äro grofva och enkla, arbetet groft. Borgarkrigsmynt plägar man kalla dessa mynt, som troget återspegla tidehvarfvets sorgliga förhållanden. Redan år 1231 voro de danska mynten så dåliga, att de som insamlade peterspenningen vägrade att taga mot dem i sin uppbörd. Man måste, berättar erkebiskop Uffo detta år, smälta ned kopparmyntet, för att taga vara på den obetydliga qvantitet silfver, som kunde förekomma deri. Ställningen blef ännu värre, när efter k. Erik glippings morddöd de fredlöse konungsmördarne slogo ett ännu sämre mynt, som de spridde

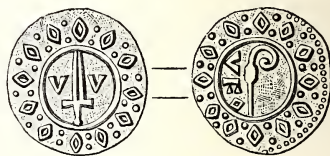
567. K. Valdemar I och erkebiskop Absalon.

568. K. Valdemar I eller Knut VI.

569. K. Valdemar II och erkebiskop Anders Sunesson.

570. K. Valdemar II och erkebiskop Uffo.

ut öfver Danmark. Landet öfversvämmades af utländskt mynt. När det till sist blef hart när omöjligt att finna afnämare för det inhemska myntet, upphörde med år 1336 all dansk myntning utom i Lund. Skåne var då förenadt med Sverige, myntningen fortsattes under hela det svenska herreväldets tid, men upphörde, sedan landet hade blifvit återeröfradt af k. Valdemar atterdag, år 1377.

Åren 1318 och 1361 omtalas ett mynthus i Skanör. På 1270- och 1280-talen slogos för kongl. räkning mynt i Halland. De fredlöse präg-

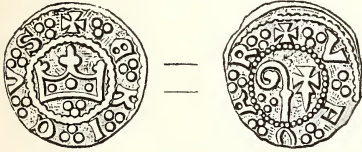
Fig. 567. 1178—1182. Å ena sidan *Waldemar*, den andra sidans omskrift ej fullt tydlig. Efter Köhnes *Zeitschrift für Münzkunde* 1845, pl. VII fig. 9. Köhne har äfven å *fråns.* omskrift, men då, enligt katalogen öfver C. J. Thomsens myntsamling del 3 s. 111, Köhne oriktigt läst denna omskrift och denna under sådant förhållande måste vara ottydlig, har jag å min figur utlemnat omskriften.

Fig. 568. 1154—1202. Korset å frånsidan hänför detta mynt till Lund. — **Fig. 569.** 1202—1223. *Waldemar* och *Andreas*. — **Fig. 570.** 1228—1241. *Waldemar* och *Uffo*. Alla tre efter original i k. Myntkabinettet.

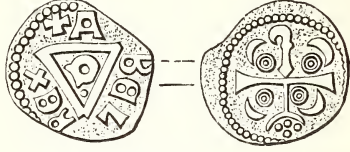
lade icke mynt af egne typer, de använde de vanlige typerne, men gjorde halten, så vidt möjligt var, sämre.

Fig. 571—578 gifva prof på borgarkrigsmynt slagna i Skåne och Halland.

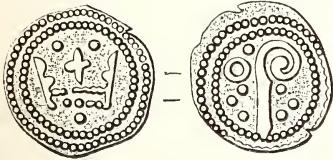
Dessa bedröfliga mynt hafva nyligen gjorts till föremål för ett omfattande studium af den danske myntforskaren P. Hauberg,¹ och jag har för de här meddelade exemplen följt hans bestämningar, äfven i de fall, då myntet sjelft icke kan sägas lemna några direkta upplys-

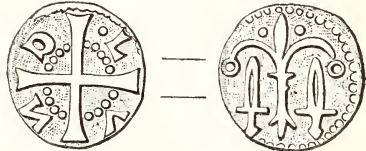
571. K. Erik plogpenning, skånskt mynt.

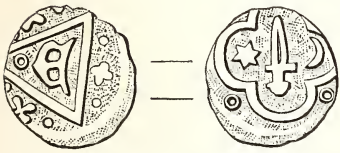
572. K. Abel, skånskt mynt.

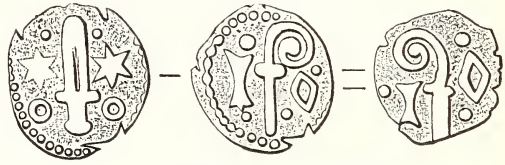
573. K. Kristofer I, skånskt mynt.

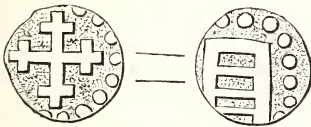
574. K. Erik glipping, skånskt mynt.

575. K. Erik glipping, halländskt mynt.

576. K. Erik menved, skånskt mynt.

577. K. Magnus Eriksson, skånskt mynt.

578. K. Valdemar atterdag, skånskt mynt.

S. k. borgarekrigsmynt.

ningar om tillkomsttid (inom perioden 1241—1377) och tillkomstort. Det är i väsentlig mon fyndförhållandena, som för hr Haubergs indel-

Fig. 571—578. Efter original i k. Myntkabinettet och (delvis) efter teckningar i Haubergs nedan anförda uppsats. — 571. 1241—1250. *Eriens* och *Ufo* archiepiscopus. — 572. 1250—1252. *Abel rex*. — 573. 1252—1259. — 574. 1259—1286. *Lund*. — 575. 1259—1286. — 576. 1280—1302. *Johannes*. — 577. 1332—1360. Halstret angifver Lund som myntstad. — 578. 1360—1377.

¹ Hauberg, *Danmarks myntvæsen og mynter i tidsrummet 1241—1377* (i *Aarbøger for nordisk Oldkyndighed* för 1882).

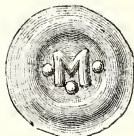
ning varit vägledande; sjelf har jag ännu icke haft tillfälle att i detalj granska hans grupperingar. De tvänne första af de här meddelade mynten äro fullt bestämbara, ty de bära båda konungens namn. Namnet Abel har endast en dansk konung burit. Tre konungar med namnet Erik hafva regerat under den i fråga varande perioden, men att vi hafva att tänka på den förste, visar sig af gravyren, som påminner om den närmast föregående tiden, och af färgen, hvilken icke lika fullt som de senare borgarkrigsmynten förnekar silfverhalten. Erkebiskop Uffos namn är dessutom i detta fall fullt afgörande och visar derjämte, att vi här hafva för oss ett i Lund prägladt mynt. Fig. 576 måste höra till perioden 1280—1302, då först IOhannes Dros och efter honom IOhannes Grand intogo Lunds erkebiskopsstol. Inskriften å fig. 574 och halstret (den hel. Laurentii attribut) å fig. 577 göra det nödigt att hänföra dessa två mynt till den skånske hufvudstaden.

579.

580.

581.

582.

583.

584.

585.

586.

587.

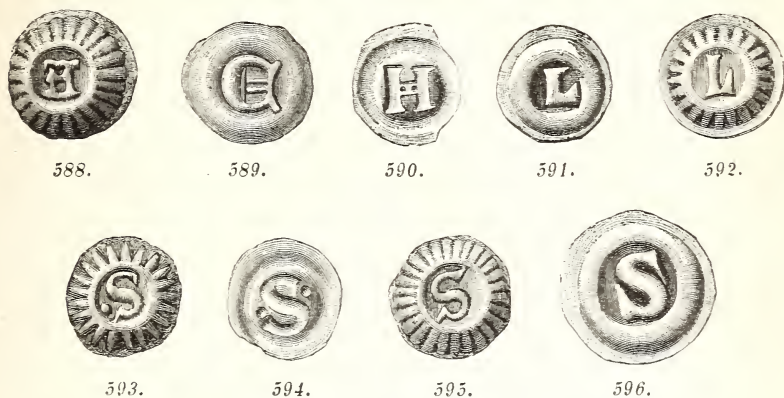
(Antagligen) K. Birgers brakteater.

Vi ega ingen historisk uppgift, som säger oss, när man i Sverige återinförde bruket af tvåsidiga mynt. För att få denna fråga utredd hafva vi endast myntfynden att hålla oss till. De äro dessvärre för den första tiden endast få.

Att upptagandet på nytt af de tvåsidiga mynten icke medförde det fullständiga bortläggandet af brakteatpräglingen, är visst: ännu under medeltidens senaste del, för hvilken vi hafva myntordningar i behåll, slogos 'hole penningar' d. v. s. brakteater — dock ej i stor myckenhet — som ett jämförelsevis underhålligt skiljemynt. Under tiden närmast efter den egentliga brakteatperioden — den då endast brakteater slogos — torde rangskilnaden mellan de tvåsidiga mynten

och de samtidigt med dem präglade brakteaterna icke hafva varit så stor som den senare blef. De bokstafsbrakteater, som tillhöra det omtalade fyndet från Lagmansberga, äro alla af ringa diameter och jämnstora. Som i fyndet förekommo äfven brakteater och halfbrakteater af äldre datum, dock i ringa antal, äro vi derigenom nödsåkade att hänföra de här funna bokstafsbrakteaterna till dessas första tid.

I k. Myntkabinettet förekomma serier af brakteater med E och med M af ungefär samma former som i Lagmansberga fyndet, men alla större och något gröfre. Då de icke äro representerade i detta fynd, torde de tillhöra en annan myntningstid, hvilken naturligtvis icke behöfver hafva varit mycket senare. Jag kan icke med säkerhet uppgifva, ur hvilket eller hvilka fynd dessa brakteater härstamma: de upp gifvas vara funna samman med Folkunga-mynt d. v. s. samman med sådana tvåsidiga mynt, om hvilka jag strax får tillfälle att tala. Men som dessa mynt tillhöra olika grupper, är det skada att icke närmare upplysningar lemnats om fyndförhållandena. Dessa brakteater, hvilka icke alla behöfva tillhöra endast ett kort skede, hafva en medelvägt af 0,29 gr. Prof af denne grupp äro meddelade fig. 579—588.

(Antagligen) K. Magnus' Eriksons tidigare brakteater.

Det finnes ännu en tredje grupp af bokstafsbrakteater, lik den senast behandlade, men skiljande sig derigenom att andre bokstäfver blifvit använda — oftast L och S, mera sällan A och H. Om dessa brakteater lemnas vid de i samlingen inlagda exemplaren enahanda upplysning, som nyss anfördes. Prof af denne grupp äro meddelade fig. 589—596. Deras vikt är 0,38 gr.

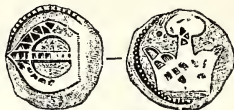
Dessa bokstafsbrakteater stå tydligt i sammanhang med de tidigaste representanterne för den nyupptagna präglingsen af tvåsidiga mynt.

Fig. 588—596. Efter original i k. Myntkabinettet. Man har velat tillägga brakteaterna med slät och med tvärstreckad ram (strålräm) olika ålder. De nu kända fynden gifva knappast tillräcklig ledning för frågans afgörande.

Fig. 597—612 visa oss deras förste grupp: å den ena sidan en bokstaf, å den andra en krona. De å dessa mynt förekommande bokstäfverne äro B, E, I, L, M och S — alltså dels E och M, som förekomma å de två förste grupperne af bokstafsbrakteater, dels L och S, som utmärka

597.

598.

599.

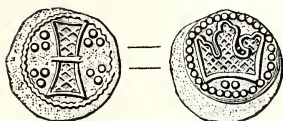
600.

601.

602.

603.

604.

605.

606.

607.

608.

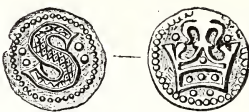
609.

610.

611.

612.

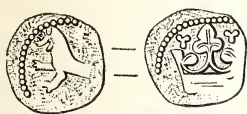
K. Birgers mynt.

den tredje gruppen, dels B och I, hvilka icke äro å brakteaterna representerade. Jämte kronan och bokstafven förekomma å de flesta af dessa mynt hvarjehanda små bitecken, hvilka väl torde få anses beteckna olika utmyntningar.

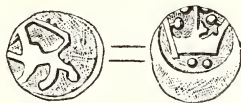
Jag känner endast ett fynd af detta slags mynt, anträffadt år 1852 vid Stigtomta kyrkoby i Södermanland. Dock har åtminstone ett annat fynd blifvit gjordt, ty enstaka mynt af denna grupp voro kända redan på 1700-talet.

Stigtomta-fyndet innehöll inga andra mynt, och äro vi således, för fastställandet af åldern, hänvisade uteslutande till sjelfva mynten, till de å dem förekommande framställningarna af krona och bokstäfver. Jag har annorstädes¹ visat, att dessa framställningar, som synas så enkla, likväl bereda möjligheten af en datering, och att ifrågavarande grupp af mynt antagligen tillhör den senare delen af k. Birgers regering.

Närmast i ordningen följer en annan grupp af mynt, med ett upprätt lejon å den ena sidan, en krona på den andra, hvilken krona än är sedd rätt från ena sidan (fig. 613—615), än sedd perspektiviskt (fig. 616—619). I lejonet hafva vi otvifvelaktigt en påminnelse om de konglige Folkungarnes vapenbild; kronan och de vid henne förekommande bitecknen sätta denne grupp i samband med den förre. Inom denne

613.

614.

615.

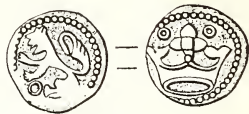
K. Magnus Erikssons mynt, första gruppen.

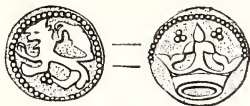
616.

617.

618.

619.

K. Magnus Erikssons mynt, andra gruppen.

andre grupp visa den andra afdelningens mynt en vida finare gravyr än den förre afdelningens.

Mellan mynten af denne grupp råder så stor öfverensstämmelse, att det ej är tänkbart att hänföra dem till olika regenter, men å andra sidan finna vi i gestaltningen af kronan och lejonet så många variationer, att vi måste antaga, att denna myntning fortgått under en följd af år.

Fig. 613—619. Efter original i k. Myntkabinettet.

¹ *K. Vitterhets Historie och Antiquitets Akademiens Månadsblad* för 1887.

Mynt af detta slag äro någre gånger funna, men alltid i ringa antal. Några yttre hjälpmedel för dateringen gifva icke fynden. De visa oss endast, att den andre gruppens tid måste gränsa intill den tredje gruppens, och då vi icke kunna göra den andre gruppen senare än den tredje, ty vi känna helt andra mynt, som aflöste den tredje gruppen, måste således den andre gruppen vara något äldre än den tredje, till tiden falla mellan denne och den först omtalade.

Den tredje gruppen visar en mycket stor omvexling i detaljerna. Hufvudframställningen är alltid densamma: å ena sidan det uppräta lejonet öfver tre snedbjelkar, d. v. s. de kunglige Folkungarnes fullständiga vapenbild, å den andra tre kronor ställda omkring en bokstaf eller någon figur (fig. 620—640). Dessa mynt, hvilka förekommit i många och rika fynd, äro vanligen ganska nötta, hvarjämte gravyren mången gång förräder stor vårdslöshet; de väl utförda exemplaren ega deremot i fullt mått den eleganta finhet i utförandet, som utmärker tiden omkring 1300-talets midt. Å denne gruppens mynt förekomma flere bokstäfver, som vi hittills icke funnit å svenska mynt eller brakteater; de äro i allt ej färre än tolf: A, B, C, E, H, I, M, N, P, R, S och V. Hvad dessa bokstäfver beteckna, har ännu icke kunnat utrönas.¹ De å mynten förekommande figurerna, ett kors, en ros, ett torn, äro ej heller egnade att lemna oss några upplysningar.

För mynten af de tvänne först omtalade grupperna är jag icke i tillfälle att uppvisa några förebilder. För den tredje gruppen förtjenar framhållas ett rätt starkt slägttycke med de denarer, som under 1200-talet präglades i Brandenburg.² Mellan detta land och Sverige funnos likväl icke på den tiden så nära förbindelser, att vi kunde hafva rätt att vänta oss få se ett öfverflyttande derifrån af mynttyper.

Att brakteater voro i omlopp jämte mynten af de två förste grupperne, kunna vi taga för gifvet, ehuru de aldrig hittats samman med dem i fynden. Med den tredje gruppens mynt äro deremot brakteater funna, dels af de förut omtalade med E, H, L och S, dels med en bokstaf eller ett kors mellan två kronor (fig. 641—647), en framställning, som påminner om de tvåsidiga myntens bokstaf eller kors mellan tre kronor.

¹ De äldre myntforskarna sågo regelbundet i desse bokstäfver begynnelsebokstäfver till regentnamn, hvadan denne tredje grupps mynt t. ex. af Brenner fördelats på k. Anund Jakob, Filip, Ragvald knapphöfde, Sverker d. ä., Erik den helige, Knut Eriksson, Johan Sverkersson, Valdemar, Magnus ladulås och Birger Magnusson. Det strider emellertid mot all rimlighet, att hänföra dessa mynt, hvilkas samhörighet är obestriddig, till så vidt skilda tider, så mycket mera som de derigenom bringas in i, såväl i förhållande till dessa som inbördes, mycket skiljaktiga numismatiska omgifningar.

² Ett objektivt bevis för befintligheten af denna likhet ligger deri, att jag funnit i k. myntkabinettet bland den tredje gruppens mynt af någon tidigare tjänsteman inlagde brandenburgske denarer, jämte anteckning, att man här hade för Sverige förut ej kända typer.

De tvåsidiga mynten af gruppen 1 hafva en medelviggt af 0,35 gr.,
enstaka temligen väl bevarade exemplar, af gruppen 2 väga 0,52 gr.,

620.

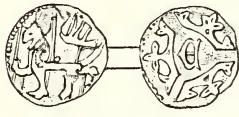
621.

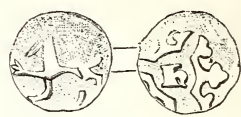
622.

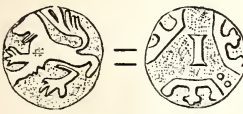
623.

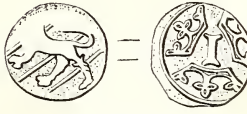
624.

625.

626.

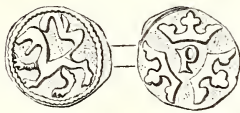
627.

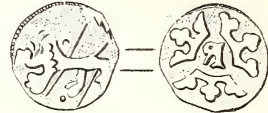
628.

629.

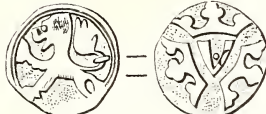
630.

631.

632.

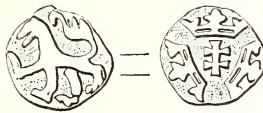
633.

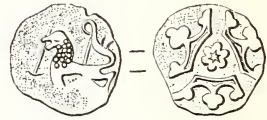
634.

635.

636.

637.

638.

639.

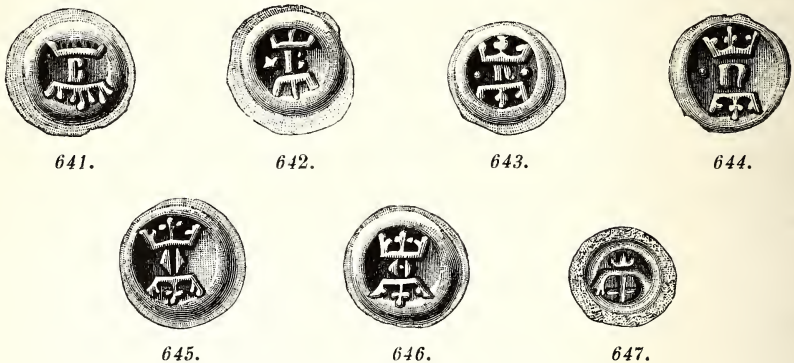
640.

K. Magnus Erikssons mynt efter den 22 februari 1354.

medelvigten för den tredje gruppens mynt är 0,36 gr. Brakteaterna
med två kronor väga 0,36 gr.

I min förut åberopade afhandling¹ har jag gjort ett försök att hänföra de olika grupperne af dessa tvåsidiga mynt till särskilda perioder. Utan att här vilja upprepa min bevisföring, påminner jag derom, att formerna såväl af bokstäfverne som af kronan å mynten fig. 597—612 hänföra dem till början af 1300-talet, d. v. s. till k. Birgers regering, särskildt till dennas senaste del. Det kan vara en tillfällighet, men det kan ock vara något mera, att det enda stora fyndet af dessa mynt är anträffadt i trakten af Nyköping, just en trakt, i hvilken mot afslutningen af k. Birgers tid pågående örlig kunde särskildt mana till döljande af de skatter man hade.

De förut (jfr s. 822) omtalade brakteaterne med E och M, som äro mycket lika brakteaterna i Lagmansberga-fyndet, men större än desse, måste tydligen hänföras till en tid, som ligger deras temligen nära. Om derföre dessa, såsom mig synes, med ganska stor sannolikhet

K. Magnus Erikssons senare brakteater.

kunna hänföras till k. Magnus ladulås' tid, böra de nu i fråga varande tilldelas k. Birger. De äro således antingen något äldre än hans tvåsidiga mynt eller samtida med dem. Vi få emellertid icke utan vidare hänföra alla större brakteater med desse två bokstäfver till k. Birgers regering; det är mycket möjligt, att man äfven efter hans tid slog brakteater med samma bokstäfver, det är åtminstone ytterst sannolikt, att man slog brakteater med E äfven under k. Magnus Eriksson — jfr hvad i det följande uppgifves rörande det märkliga Kalmar-fyndet —, hvadan kommande fynd få afgöra om den definitiva fördelningen mellan Birger och hans efterträdare.

De tvåsidiga mynten med krona och lejon (jfr fig. 613—619) föras genom de å dem förekommande små bitecknen till närheten af k. Birgers mynt med bokstaf och krona. Om dessa tillhöra slutet af k.

Fig. 641—647. Efter original i k. Myntkabinettet. Fig. 647 visar en mindre vanlig variant med ett T under en krona.

¹ Jfr s. 825 anm. 1.

Birgers regering, ligger det nära till hands att hänföra de andra till k. Magnus Erikssons tid, på grund af fyndomständigheterna — jfr det följande — till perioden 1319—1354. Denna period är lång och under den hade således ganska många och äfven betydande skiftningar i myntväsendet kunnat inträda, om hvilka likväl fynden icke afgifva några vittnesbörd. Vi få därför tills vidare nöja oss med den iakttagelsen, att mynten med krona och lejon förekomma i två skilde grupper, af hvilke den ene, antagligen den senare, med kronan sedd perspektiviskt, röjer ett mycket finare utförande. Under denna tid — d. v. s. efter år 1332 — slog k. Magnus Eriksson mynt äfven i Lund (jfr fig. 577). Det är lätt att finna, att det svenska myntväsendet den tiden var bättre än det skänskt-danska.

Till denne hufvuddel af k. Magni regering hänför jag de yngsta brakteaterna med E, äfvensom brakteaterna med A, H, L och S (jfr fig. 580—596). Af vigt för deras datering är i främsta rummet ett stort myntfynd, som år 1842 anträffades i Kalmar gammalstad d. v. s. inom medeltidsstadens område. Detta fynd innehöll ett mynt med ett lejon och å den andra sidan en stjerna bildad af tre hvarandra korsande breda streck — en biform till den andra gruppens mynt, som således ännu icke hade helt försvunnit ur rörelsen, när den ifrågasvarande skatten nedlades, — en engelsk sterling, präglad 1272—1377, ett mynt prägladt i Namur för Gui de Dampierre (1263—1297), samt 1623 mynt med tre kronor och lejon. Af brakteaterne visade 40 ett krönt hufvud, 86 en bokstaf E, H, L, S, 32 en bokstaf mellan två kronor. Brakteater med krönt hufvud eller bokstaf äro äfven i Småland och Vestergötland funna samman med den tredje gruppens mynt, i det senare landskapet äfven med brakteater, som visa en bokstaf mellan två kronor. Det är möjligt, att man först någon tid sedan man hade infört bruket af den tredje gruppens mynt, utbytte bokstafsbrakteaterna mot brakteaterna med bokstaf mellan kronor.¹

¹ Huruvida de här omtalade brakteaterna med krönt hufvud äro svenska, må för ögonblicket lemnas oafgjordt. Att brakteater med sådan framställning präglades i Lybeck är fullt säkert (jfr *Blätter für Münzfrennde* 1879, nr 79, samt Walte och M. Bahrfeldt, *Numismatisch-sphragistischer Anzeiger* 1880 s. 35). I en valvationslista från början af 1400-talet, som förekommer i arkivet i Lümburg, sitta ännu vid pergamentet fästa exemplar af de mynt och brakteater, som i texten omtalas, och bland dem äfven en brakteat med krönt hufvud, omgifvet af en strålring (s. k. krusad rand), betecknad såsom tillhörande *Lubek*. Men det är på grund häraf ingalunda gifvet, att *alla* brakteater med en så allmängiltig framställning som ett krönt hufvud, äro präglade i Lybeck — man kan annorstädes hafva valt samme bild. Fullt säkert är att man *före* k. Magnus Erikssons tid i Sverige präglat brakteater med krönt hufvud — jfr flere exempel i det föregående —, och att man äfven efter hans tid präglade sådana. Det är då uppenbarligen mycket möjligt, att man äfven under hans tid begagnade denna framställning.

Schive (s. 94) räknar brakteaterna med B, N, O och T såsom norska och som präglade i Bergen, Nidaros, Oslo och Tönsberg; han antager dock, att liknande brakteater slagits i Sverige, och finner det sannolikt, att särskildt de med I eller V mellan kronorna tillhöra detta land. Jag vill visserligen icke förneka möjligheten af att man både i Sverige och Norge präglat brakteater af detta slag, men jag måste bekänna, att jag finner det mindre troligt. Brakteater med de af Schive

Den tredje gruppens mynt måste hänföras till slutet af k. Magnus Erikssons regering. Flere omständigheter finnas, som hänvisa till en sådan tidsbestämning. Af största vigt är ett fynd från Löfves i Hejde socken på Gotland, i hvilket dessa mynt äfvensom brakteater med bokstaf mellan kronor förekommo samman med utländska mynt, af hvilka de yngsta äro präglade tidigast år 1359.¹

Rörande penningeväsendet i Sverige lemna urkunderna från k. Magnus Erikssons tid ytterst få uppgifter. Under början af hans tid, till och med år 1339, synes en förbättring af silfverhalten hafva blifvit införd: förhållandet mellan mark silfver och mark penningar varierar mellan 1:4,41, 4,75 och 4,97; någon gång endast angifves förhållandet som 1:5. I en urkund af år 1340 omtalas »nye svenske penningar».² Med detta uttryck menas möjligen helt enkelt — efter medeltidens sed — det löpande årets nya myntning, men det är lika möjligt, att uttrycket antyder en mera vigtig förändring i myntväsendet, och denna tolkning är måhända den bättre, eftersom just från och med år 1340 förhållandet 1:5 är snart sagdt det enda, som omtalas. År 1354 börjar åter ett nytt mynt omtalas, och denne gång är uppgiften icke möjlig att tyda på två sätt: det upplyses till och med att det nya myntet infördes den 22 februari nämnda år.³ För detta år och de närmast följande har jag dess värre icke funnit några upplysningar rörande förhållandet mellan mark penningar och mark silfver.

När i urkunderna omtalas nytt mynt, kan detta, såsom nyss sades, tolkas på två sätt: antingen är det fråga om en förändring af myntets halt eller om en förändring af dess utseende; för öfrigt kan naturligtvis utseendet hafva förvandlats samtidigt med halten. Men då under medeltiden mynten i allmänhet visade en ständigt fortgående benägenhet att blifva till halten sämre, och då den myndighet, som genom den fortgående myntförsämringen sökte bereda sig fördel, helt visst sökte förekomma, att man icke allt för mycket framhöll den nyhet, som låg i en försämring af halten, är det troligare, att det nya myntet af år 1354, om det var genom utseendet skildt, åtminstone i viss mon, från det förut brukade, ej var mycket olika i halt. Sedan väl den nye typen fått insteg, kunde den i sin ordning genomgå en serie af försämringar.

Jag antager, att mynten med Folkungarnes vapenbild samt en bokstaf e. d. mellan tre kronor just äro de, som kommo i bruk år

uppräknade fyra bokstäfverne förekomma ymnigt i svenska fynd, och det är ingalunda afgjordt, att desse bokstäfver beteckna myntstäder. Att de två kronorna skulle beteckna de förenade rikena Sverige och Norge synes mig ej heller mycket sannolikt.

¹ Fyndet är af mig beskrifvet i *Månadsbladet* för år 1876 (nr 51 och 52). Den ofvan gifna åldersgränsen bestämmes deraf, att i fyndet förekomma mynt af abbot Henrik IV i Corvey, som förestod sitt embete under åren 1359 och 1360.

² DS. nr 3528: pro octoginta marcis denariorum nonorum denariorum, priset för en gård i Asa sn i Småland (jfr nr 3630).

³ *Riksarkivets Pergamentsbref* nr 126.

1354. Under de år — deras antal känna vi icke —, då de präglades, hafva de undergått vissa förändringar i utförandet, på somliga mynt är gravyren synnerligen fin, å andra är den ganska klumpig. Att därjämte äfven skiftningar i halten förekommo, är konstateradt. Friherre Berzelius, som ur kemisk synpunkt undersökte Kalmarfyndets mynt, fann mynten med torn, B, N och S vara af bättre, mynten med kors och E af sämre silfver. De i detta fynd förekommande mynten med P tillhörde två grupper, med bättre och sämre silfver. Ätminstone några af Kalmarfyndets mynt hade en så dålig halt som 0,34, under det ett prof af samma myntgrupp i Löfvesfyndet visade en halt af 0,72.

Att en försämring af myntens halt egde rum under de synnerligen brydsamma förhållanden, som utmärkte slutet af k. Magnus Erikssons regering, framgår af urkundsuppgifter. Inom erkestiftet uppbars peterspenningen åren 1356—1362 i ett mynt, som sedermera betecknas som »dåligt, af intet eller måttligt värde» och som äfven blef aflyst. När bönderne år 1363 ville erlægga skatten till påfvestolen i samma dåliga mynt, vägrade uppbördsmännen att taga emot ett redan aflyst mynt¹. Ett bättre mynt hade således då blifvit satt i omlopp, och omtalas detta redan så tidigt som i en handling af den 29 juli 1363, gällande Finland. Förbättringen skedde således redan före den meklenburgske Albrekts ankomst till Sverige.

För k. Erik Magnusson äro inga mynt kända. Ej heller äro svenska mynt kända för k. Håkan Magnusson.

Under k. Albrekt inträder i det svenska myntväsendets historia en ny period. Till mönster togos de mynt, som den tiden präglades i de nordtyske hansestäderna.

Äfven i dem hade en tid brakteatpräglingen varit uteslutande rådande. Först under loppet af 1330-talet upptogs åter präglingen af tvåsidiga mynt och slogos dessa af två olika storlekar: mynt på fyra och mynt på två penningar. Mellan flere af hansans städer träffades tid efter annan öfverenskommelser rörande myntväsendet, såväl hvad beträffade metallens finhet och vigten, som ock utseendet, hvilket efter hvar ny öfverenskommelse fick någon olikhet, så att de särskilda emissionerna icke kunde förväxlas med hvarandra. I hufvudsak bevarade emellertid dessa mynt sitt utseende, å ena sidan ett kors — hvars vinklar stundom upptogs af bitecken —, å den andra en bild, som karakteriserade staden. Jag skall i det följande, vid behandlingen af de främmande mynt, som användes i landet, afbilda ett af dessa mynt. Så mycket större måste likheten mellan de olika städernas mynt blifva,

¹ Riksarkivets Pergamentsbref nr 638.

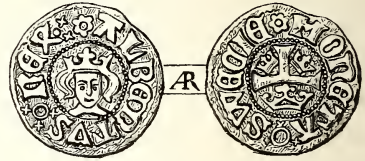
som i vanliga fall stämplarne för samtliga de förbundne städernes räkning graverades i Lybeck.

Fyrpenninge-styckena kallades i början *veerlinge*, sedermera vanligen, på grund af den hvita färg man var angelägen att gifva dem, *witten* (hvita) eller *wittenpfennige*, på latin *albi*.

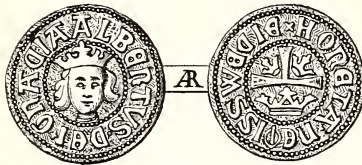
Då desse witten präglades äfven i de inom Meklenburg liggande hansestäderna, och då de inom städerna och öfver hufvud taget inom den hanseatiske handels område voro mycket använde, var det ganska naturligt, att k. Albrekt skulle, när han ville i sitt nyvunna rike in-

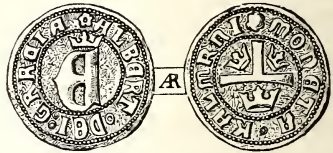
648. Typ A.

649. Typ B.

650. Typ B.

651. Typ C.

652. Typ D.

K. Albrekts hvita penningar.

föra en ny mynttyp, taga till förebild ett mynt, som under hans uppväxttid hade blifvit det förmämsta inom hans fädernesland. Också lånades icke blott utseendet, utan äfven namnet: i en offentlig urkund af den 24 oktober 1389 räknas en svensk hvit penning = en örtug af penningemarken, under det att en hvit tysk penning förklarades gälla sex penningar ($\frac{3}{4}$ örtug) och den gotniske (gotländske) penningen endast fem penningar.

K. Albrekts hvite penningar tillhöra fyra olika typer, hvilke här äro återgifne fig. 648—652.

Fig. 648—651. Efter original i k. Myntkabinettet. Fig. 648. *Rex Albertus dei et Moneta Albertus*. Fig. 649. *Albertus rex et Moneta Svecie*. Fig. 650. *Albertus dei gracia et Moneta regis Svecie*. Fig. 651. *Albertus dei gracia et Moneta Kalmarie*. Fig. 652. *Moneta Svecie et Albertus rex*.

Fig. 648 visar en ytterst sällsynt typ, hvilken på grund af den stora likheten med den tyske wittentypen måste anses gifva oss prof på den första myntningen under k. Albrekts tid: å den ena sidan det likarmade korset, å den andra de tre kronorna såsom märke för Sverige. Det är just vid denna tid som de tre kronorna få denna betydelse. Förste gången finna vi dem kring Folkunga-skölden i ett sigill, som af k. Magnus ladulås användes år 1275, näste gång å den senaste gruppen af k. Magnus Erikssons tvåsidiga mynt, hvilka voro vida mera spridda än hans farfaderns sigill och derföre äfven måste hafva gjort de tre kronorna vida mera bekanta. Slutligen satte k. Albrekt de tre kronorna i sin vapensköld (fig. 653) i stället för sine förfäders tjurhufvud.

Den andre typen behåller visserligen de två bilder, som utmärkte den förste, men de äro här sammanförde i en: kronorna äro placerade omkring korset, som i följd deraf mist sin nedåt gående arm. På den andra sidan är satt ett krönt hufvud (fig. 649 och 650). Menniskohufvud förekomma bland prydnaderna i k. Albrekts sigill.

653. K. Albrekts sekret.

Den tredje typen (fig. 651) har å den ena sidan korset och kronorna, å den andra ett krönt E. För denne bokstaf å k. Albrekts mynt kan jag icke gifva någon förklaring. Det synes vid den tiden ännu icke hafva blifvit sed — såsom det senare var — att framhålla den helige konung Erik som en representant för den svenske staten; det var striderne med Danskarne, som gjorde honom till en symbol för svenskheten och dermed för riket. För öfrigt finnes ingen anledning att ens i det krönte E se någon antydning om ett konungsnamn: den följande typens mynt visa en annan krönt bokstaf, som omöjligen kan hänföras till någon konungsnamn.

Mynten af denne tredje typ äro präglade i Kalmar. Denne viktige stad var under de första åren af k. Albrekts regering i de holsteinske

Fig. 653. Efter original i Riksarkivet. Omskrift: *Secretum Alberti dei grasia Sueorum Gotorumque regis.*

grefvarnes händer, sedermera herskade en meklenburgare på Kalmar slott, och det finnes ju alltid en möjlighet, att såväl de förre som den senare äfven fått mynträtten sig öfverlåten, men äfven om så varit händelsen, kan deri en förklaring ej sökas för bokstafven E.

Den fjerde typen fig. 652 har å den ena sidan en sköld med tre kronor lagd på ett kors, på den andra ett krönt S och vid dess sida ett mindre P. En gissning om betydelsen af desse två bokstäfver skall jag strax meddela.

Väl behållna exemplar af de olika typerna väga: typ 1 1,23 gr., typ 2 1,28 gr., typ 3 1,25 gr., typ 4 1,26 gr. Vigten kan således sägas vara för alle typerne densamma.

Mynten af typerne 1 och 2 hafva i sina omskrifter ingen uppgift om präglingsorten. De torde vara präglade i Stockholm, hvilken stad på denna tid hade fått en så stor betydighet, att vi helt visst i honom hafva att söka rikets förnämste myntort. Mynten af den tredje typen angifvas af omskriften vara präglade i Kalmar. En tredje myntort finnes omtalad i en urkund af år 1375.¹ Hertig Albrekt anförror då, å egna och sin sons konungens vägnar, åt en meklenburgsk riddare myntet på Silfverberget i Vesterås stift; den myntare han der anställde, skulle slå lika gode svenske penningar, som då slogos i Stockholm. Jag föreställer mig, att möjligen den fjerde typens mynt äro utgångna från mynthusen å Silfverberget och att de två å dessa mynt förekommande bokstäfverne äro ämnade att påminna om ursprungsorten: de skulle kunna ingå i ett på tyskt sätt stafvadt *Suluer-pergh* — för att undvika en förvexling med Stockholms mynthus kunde man finna det nödigt att tillägga den andre bokstafven.

Till utseendet skilja sig dessa mynt på ett ganska fördelaktigt sätt från de tidigare. De äro större och den vidgade ytan möjliggjorde en bättre gravyr. Dock visa de sig ofta vid en närmare granskning icke hålla hvad de vid första anblicken syntes lofva. Gravyren är icke sällan slarfvig, men i synnerhet omskrifterna röja en betänkelig vårdslöshet. Stundom finna vi samma omskrift å båda sidor, äfven i fall, då den använda skriften med nödvändighet kräver en fortsättning — vi kunna t. ex. å båda sidorna läsa *Albertus dei gracia*, utan att således finnes angifvet, hvad han genom Guds nåd var. Äfven inom inskriften förekomma bevis för slarf. Så t. ex. i inskriften *crnlar atneom*, hvilken tydliggen bör läsas som *moneta Calmar*, men ordet *moneta* är graveradt bakvänt, *n* och *e* äro icke blott omkastade, utan äfven vända upp ned. I det andra ordet äro likaledes bokstäfverne omkastade, ett *r* får göra tjänst för ett *a*, ett *n* för ett *m*.

Någon myntordning finnes icke i behåll från k. Albrekts tid, hvilket är att särskildt beklaga, eftersom denna tid införde nyheter i mynt-

¹ Styffe, *Skandinacien under unionstiden* s. 176.

väsendet. Genom en anteckning från förra århundradet veta vi, att det då fanns ett bref, utfärdadt den 29 oktober 1389 af Herbricht van Königsmark, den då fångne k. Albrekts höfvidsman på Stockholms hus, angående mynt samt myntare, men detta bref, som tillhört ett stadens arkiv, har jämte många andra handlingar sedan dess beklagligtvis förkommit.¹

Tidens urkunder innehålla en mängd uppgifter rörande förhållandet mellan penninge- och silfvermarken. Mynt af olika godhet voro samtidigt i omlopp, hvadan uppgifterna i hög grad variera. Vi få emellertid icke taga för gifvet, att alla dessa olika slag af mynt verkligen präglats under k. Albrekts tid, ty dels kunde man hafva kommit öfverens om en betalning i en föregående tids mynt, som af en eller annan anledning blifvit bevarade — ofta omtalas i urkunderna betalning med »gammalt mynt», »penningar af gammalt godt slag» o. s. v. —, dels kan uppgiften stundom gälla utländskt mynt, hvilket framför allt i gränslandskapen kunde komma till användning. Urkundernas uppgifter måste således underkastas en pröfning, för hvilken dock i de flesta fall nödiga hjälpmedel knappast finnas för handen.

Såsom det normala förhållandet under k. Albrekts tid mellan de två markerna måste angifvas 1 : 6 — vi finna detta förhållande angifvet för alla de år, för hvilka uppgifter af denna art förekomma. År finnas, för hvilka sådana förekomma i rätt stort antal, och då är alltid det angifna förhållandet det normala, andra relationer finnas endast undantagsvis. Den af gammalt började försämringen af myntens halt fortgick således, men som ett prisvärdt drag hos denna period, så uppfylld af inre och yttre fäjder, förtryck, oreda och nöd, må visserligen framhållas, att den relation, till hvilken man då hade kommit, så väl bevarades under ett fjerdedels århundrade.

De afvikande relationer, som i urkunderna omtalas, äro följande. Förhållandet 1 : 5 omtalas under åren 1366, 1367, 1370, 1371, 1385 och 1387, således förnämligast under början af perioden. Som just detta förhållande var rådande under en dryg del af den föregående tiden, är det mycket möjligt, att det just är k. Magni mynt, som åsyftas, när denna relation nämnes. År 1377 förekommer relationen 1 : 5,5. År 1378, från och med 1381 årligen omtalas förhållandet 1 : 6,5. Förmodligen få vi här se en antydning om en till sist inträdande försämring af k. Albrekts mynt, och synes denna ej hafva stannat härvid, ty åren 1383, 1387 och 1389 nämnes förhållandet 1 : 7. Åren 1366 och 1377 omtalas förhållandet 1 : 8, det förra året vid ett köp i Södermanland, det senare vid ett köp i Vestergötland. I det förra landskapet kunna vi svårligen tänka på utländskt mynt, hvilket deremot icke sällan

¹ Jfr *Stockholms Jordebok* del 1 s. 445. Ifrågavarande nu förkomna urkunder funnos i Politi-kollegiets vård.

förekom i Vestergötland. Det är kanske snarast det mycket dåliga myntet från 1363, som i dessa fall menas.

I urkunder från denna tid nämnes icke så sällan ännu ett annat förhållande, hvilket är ganska märkligt, i synnerhet som vi i detta fall helt visst måste tänka på samtida och inhemska mynt. Förhållandet är 1:4,5. Det nämnes i handlingar från åren 1368, 1370, 1371, 1374, 1377, 1378, 1380, 1381, 1383 och 1384, och synes företrädesvis hafva förekommit i Uppland och inom Östgöta lagsaga. I ett bref af år 1368 kallas det mynt, som stod i detta förhållande till silfvermarken, »nye penningar», hvadan vi icke kunna tänka på något vida äldre mynt; ett sådant hade för öfrigt icke gerna kunnat så ofta komma till användning. År 1381 kallas detta mynt »gängse penningar». Under k. Albrekts regering bör således åtminstone någon tid hafva präglats ett mynt, som var inemot 50 % bättre än det vanliga.

I de svenska fynd, som innehålla mynt, slagna efter k. Magnus Erikssons tid förekomma jämte de tvåsidiga mynten små brakteater med ett krönt hufvud eller en krönt bokstaf (A eller S, ytterst sällan E, H eller O¹). Af de bevarade myntordningarna från slutet af 1400-talet veta vi, att man då slog eller åtminstone var betänkt på att slå brakteater. Jag lemna denna antydning, att brakteater då möjligen ej i verkligheten blefvo präglade på grund deraf, att i de fynd, som innehålla mynt endast från 1400-talets midt eller senare del förekomma aldrig brakteater, men väl i de fynd, som derjämte innehålla mynt från den föregående tiden, ja dessa brakteater förekomma äfven i fynd, som icke innehålla andra tvåsidiga mynt än k. Albrekts. Vi måste därför närmast hänföra dessa brakteater till hans tid, om vi än böra medgifva, att man kunnat under de följande regenternes tid hafva präglat brakteater af alldeles enahanda utseende. Det är möjligt att framtida fynd kunna gifva oss förvisning härutinnan. Att brakteater med krönt hufvud och krönt A funnos i början af k. Gustafs tid skall framdeles visas.

Prof på de vanligaste formerna af dessa brakteater gifva fig. 654—665. Medelvigten är 0,30 gr.

Olaus Petri, som icke hyser synnerligen vänliga känslor mot dr. Margareta, berättar: »hon lät slå ett mynt här i Sverige, som man föraktligt ännu plägar kalla drottning Margaretas mynt, på hvilket mynt hon lät sätta det vapen, som naturen henne gifvit hade, i det hon var en qvinna.» I mynthandeln förekommer ännu någon gång ett mynt, som kallas dr. Margaretas örtug; det har å ena sidan ett krönt lockigt hufvud, hvilket man af obekantskap med 1300-talets sätt att ordna

¹ Huruvida de i våra fynd ytterst sällan förekommande brakteaterna med krönt E, H och O äro svenska, vill jag för tillfället lemna ofgjordt.

håret ansett vara ett qvinligt hufvud, å den andra ett O af en form, som förekom under medeltiden, högt och smalt. I detta mynt, som onekligen är prägladt med graverade stämplar, måste jag se en förfalskning, en af de många, som kommo till stånd under 1600- och 1700-talen, i syfte att rikta myntsamlingarna med sällsyntheter.

Det finnes ingen anledning att antaga, att dr. Margareta präglat mynt i eget namn. I Danmark hade, såsom jag redan omnämnt, all myntning upphört mot slutet af 1300-talet, och hon upptogs ej åter förr än under Eriks af Pommern tid. I Norge valdes Erik till konung ungefär samtidigt med Margaretas korande till regentinna. I Sverige valdes han till konung först år 1396, och tillfälle fanns således visserligen för dr. Margareta att, om hon hade funnit det lämpligt, prägla

K. Albrekts brakteater.

mynt i eget namn. Det finnes emellertid icke i tidens handlingar, ej heller i myntfynden minsta antydning om att hon någonsin begagnat sig af detta tillfälle. Hennes obenägenhet att göra det kan helt enkelt hafva berott på det egendomliga i hennes ställning att, ehuru qvinna, vara regent. Enligt urkundernas vittnesbörd var förhållandet mellan mynt- och silfvermarkerna under åren 1389—1396 detsamma som under den senare delen af k. Albrekts regering d. v. s. förhållandet 1:6 var det normala, men jämte detta förekom äfven förhållandet 1:7.

Sedan man hade upphört i Danmark att prägla eget mynt, öfversvämmades landet af främmande, i synnerhet af de s. k. *städerypninghe*, hansestädernes penningar, bland hvilke de i Lybeck och Hamburg

präglade voro de vanligaste. Den gamla inhemska räkningen efter mark, öre, örtug och penning kom ur bruket. Man räknade i stället på tyskt sätt i mark, skilling och penning (1 mark = 16 skilling, 1 skilling = 12 penningar). Vid angifvandet af en myntsorts värde fäste man sig icke längre vid förhållandet till en mark silfver, utan vid förhållandet till en mark lybske penningar. Beroendet af utlandet var således i ekonomiskt hänseende fullständigt. Jämte wittenpfennige präglades i hansans Östersjöstäder 2-penningstycken från vid pass 1330-talet. Under den första fjerdedelen af 1400-talet tillkommo *dreilinge* (3-penningar) och *sechslinge* (6-penningar). Ungefär samtidigt började man prägla skillingar.

Inom danskt område upptogs myntningen åter allra först¹ i den slesvigske staden Flensborg. Mot slutet af 1300-talet slogos för en kort tid wittenpenningar i den jutske staden Ribe. År 1402 omtalas Seland's hvita lagliga mynt — således torde man redan då hafva präglat wittenpenningar i Nestved, som den tiden var Seland's myntstad. Ett enda mynt hörande till denna första myntning är känt.

666. Sterling.

667. Kronbrakteat.

K. Eriks första myntning i Lund.

Vid pass år 1405 började den danska myntningen antaga större mått. I Nestved och i Lund slog man trepenningstycken, kallade »engelske» eller »sterlingar» (fig. 666).² Hansestäderne, som med missnöje sågo, att myntning åter infördes i Danmark, sökte på allt sätt bereda svårigheter, så ville de icke tillerkänna dessa mynt, som voro inemot tiolödiga, högre värde än af två penningar. Samtidigt med sterlingen och, liksom denne, i ganska stor myckenhet och under en lång följd af år slogos brakteater med en krona (fig. 667)³. Som dessa icke äro försedda med någon inskrift, sakna vi upplysning om deras myntort, men det är icke tänkbart, att man skulle hafva underlåtit att prägla dessa penningstycken i Lund, som var landets förnämste myntstad.

Fig. 666 och 667. Efter teckningar i Haubergs ofvan anförda afhandling. **Fig. 666.** *Ericus rex Dacie Swecie Norwegie och Moneta lundensis.*

¹ Rörande de danska mynten från myntningens återupptagande och till myntreformen under k. Hans' tid jfr Hauberg, *Danmarks Myntväsen i Tidsrummet 1377—1481*, i *Aarbüger for Nordisk Oldkyndighed* 1886.

² 1407: een ængilsk eller thre smaa pænninga, som i landet tha gangæ. — 1429: — — in bonis argenteis Nestvedensium sterlingis, ita quod quilibet sterlingus tres argenteos lybicensis æquiparatur et ponderatur. — Sterlingen väger 0,75—1 gr.

³ 1424: de holen pænninghe de nu in Dennemarken synt, der de krone uppe steit. — Kronbrakteaten väger 0,25—0,30 gr.

De finansiella svårigheter, som uppstodo under k. Eriks regering, sedan dr. Margareta hade dött, förmådde konungen till den betänklige utvägen att slå underhålligt mynt af ren koppar, hvilka ock kallades 'koppardenningar' eller 'koppardensterlingar' (fig. 668).¹ Så angelägen var konungen att komma i åtnjutande af de inkomster, som vunnos genom att lemna ut detta usla mynt i stället för de förut kursande silfvermynten, att han icke längre nöjde sig med de två redan omtalade mynthusen, utan upprättade eller rättare återupprättade tvänne andra, det ena på Fyn, det andra i Jutland.

Klagomålen öfver det dåliga myntet blefvo allt högljuddare både inom och utom landet. Under konungens långa frånvara i utlandet

668. Koppardensterling.

K. Eriks andra myntning i Lund.

669. Sosling.

670. Leopardbrakteat.

Dr. Filipas Lundmynt.

sökte dr. Filipa, som under tiden förestod regeringen, att råda bot för det onda. Hon slöt år 1424 en öfverenskommelse med Lybeck, Hamburg, Lyneburg och Wismar, att de danska mynten skulle slås efter samme fot som den af desse städer antagna. Hädanefter skulle derföre i Danmark präglas *soslinge*, stycken på sex penningar af $11\frac{1}{4}$ -lödigt silfver, samt penningar (brakteater) af $7\frac{1}{4}$ -lödigt. Dessa nye hole penningar skilde sig från de tidigare genom att föra i stället för kronan en ur det danska konungavapnet lånad leopard.² De tidigare mynten skulle hädanefter — med undantag af kopparmynten, som voro

Fig. 668. Efter teckning i Hanbergs ofvan anförda afhandling. *Moneta lundensis* och *In nomine domini* eller *Moneta lundensis*. — Dessa koppardensterlingar väga 1,10—1,35 gr.

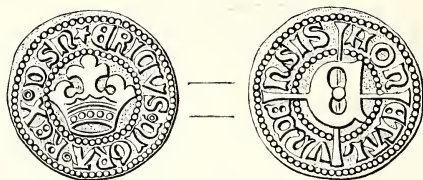
Fig. 669 och 670. Efter teckningar i Hanbergs ofvan anförda afhandling. *Ericus dei gracia rex Dacie Swecie Norwegie* och *Moneta Lundensis*.

¹ 1423: de copperpenning schal . . . gaen bette to pinxten. — 1423: — — antequam cuprei sterlingi moderni cudebantur.

² 1424: de holen penning schal hebben to teken enen lebaren. — Dessa penningar väga 0,30—0,38 gr.

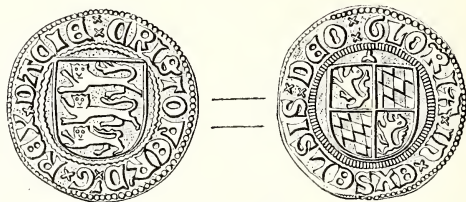
alldeles aflysta —, hafva en lägre kurs än den ursprungliga: fyrapenningen skulle gälla endast två, kronpenningen en half, Åbo-penningen också två, den gutniske penningen en.¹ Dr. Filippas sosling och penning äro här afbildade fig. 669 och 670.

Mot slutet af sin regering lät k. Erik såväl i Lund som ännu mera på Gurre slott, dit han flyttade det seländska mynthuset, slå niopenningstycken, kallade grosser, något mera än trelödiga och således mycket underhaltiga (fig. 671).

671. Gross.

K. Eriks sista myntning i Lund.

672. Skilling.

673. Hvid.

674. Sterling.

K. Kristofers skånska mynt.

K. Kristofer af Baiern upprättade ett nytt mynthus i den allt mer uppblomstrande staden Malmö och nedlade alla de tidigare förekom-

Fig. 671. Efter teckning i Haubergs ofvan anförda afhandling. *Ericus dei gracia rex Dacie Swecie, Norwegie* och *Moneta lundensis*. — Vigt: 1,50—1,60 gr.

Fig. 672—674. Efter teckningar i Haubergs ofvan anförda afhandling. Fig. 672. *Cristoferus dei gracia rex Dacie* och *Gloria in exselsis Deo*; vigt 7,40 gr. — Fig. 673. *Cristoferus rex Dacie* och *Moneta Malmoiensis*; vigt 0,97 gr. — Fig. 674. *Cristoferus rex Dacie* och *Moneta Malmoiensis*; vigt 0,75 gr.

¹ Det kan synas eget, att tvänne myntslag, som tillhöra svenska områden, här omtalas. Gotland hade emellertid ännu en ganska stor betydelse för handeln, hvadan dess mynt förekommo äfven utom ön. I östra Sverige användes mycket ofta gutniskt mynt. Om anledningen till Åbomyntets omtalande får jag tillfälle att yttra mig i sammanhang med framställningen af k. Eriks svenska myntväsen.

mande mynthusen. Han slog mynt af tre slag: ungefär 8-lödiga skillingar (fig. 672), något sämre i halt än deras hanseatiske förebilder, 6-lödige fyra-penningar (fig. 673), kallade hvide eller korshvide, samt trepenningar eller sterlingar (fig. 674), något sämre än k. Eriks sterlingar.

Under de nio månader, som förflöto mellan k. Kristofers död och k. Kristierns regeringsanträde slog det danska riksrådet skillingar och hvide i Malmö (fig. 675 och 676). Både utförande och halt visa någon försämring.

675. Skilling.

676. Hvid.

Mynt från interregnum 6 januari—28 september 1448.

677. K. Kristiern I:s skånska mynt (hvid).

K. Kristiern I slog under sin tretioåriga regering endast hvide (fig. 677), något mer än 4-lödiga. Malmö var fortfarande Danmarks ende myntstad.

Vi vända oss nu till de mynt, som under denna period slogos i den tidens Sverige. Den mångfald af former, som utmärker det nyupptagna danska myntväsendet intill k. Kristiern I:s tid, återfinna vi icke i Sverige. Med ett enda undantag, till hvilket vi strax skola komma, slog k. Erik i Sverige endast ett tvåsidigt mynt, i fortsättning af den under k. Albrekt började hvit-präglingen. Huruvida k. Erik slog några brakteater (penningar), kunna vi, såsom redan blifvit framhållet, icke afgöra. Äfven i ett annat hänseende visar k. Eriks svenska myntning en större enformighet än den danska, och detta en enformighet

Fig. 675 och 676. Efter teckningar i Haubergs ofvan anförda afhandling. **Fig. 675.** *Moneta regni Dacie* och *Gloria in excelsis deo*; vigt 2,65 gr. — **Fig. 676.** *Nova regni Dacie* och *Moneta Malmoiensis*. Vigt 0,85 gr.

Fig. 677. *Cristiernus dei gracia rex Dacie* och *Moneta Malmoiensis*. Vigt 0,85—1,05 gr.

af mera angenämt slag: de våldsamma kastningarna i afseende på myntens godhet, de upprepade försöken att ersätta ett bättre mynt med ett vida sämre äro för Sverige främmande, låt vara att vi äfven i vårt land varsna en regelbundet fortgående benägenhet att låta myntens halt sjunka. Urkundernas uppgifter om förhållandet mellan penninge- och silfvermarken låta oss se, att relationen 1:6 var under början af k. Eriks tid ganska vanlig, och jämte denna förekom relationen 1:7. År 1405 uppenbarar sig relationen 1:8 och denna vinner allt mera terräng, hon blir till sist redan under 1400-talets andra årtionde den rådande, men aflöses vid midten af 1420-talet af 1:8½, som håller sig ända till slutet af k. Eriks regering. Det ser således ut, som om mynten under denne konungs tid hade småningom sjunkit i halt så mycket, att relationen 1:6 slutligen ersattes af 1:8½. Jag misstänker dock, att k. Erik aldrig i Sverige slog mynt, så goda, att deras förhållande till silfvermarken kunde betecknas med 1:6 eller ens 1:7.

När började k. Erik slå mynt i Sverige? Dessvärre sakna vi uppgift derom, ej heller finnas från hans tid några myntordningar i behåll. Vi få derföre söka att hjälpa oss fram med de få och kortfattade uppgifter, som tillfälligtvis förekomma i urkunderna.

Under ofvannämnda förutsättning, att relationerna 1:6 och 1:7 gälla de mynt, som voro präglade under k. Albrekts tid och sedermera behöllo sig i rörelsen, må det anses vara ganska betecknande, att k. Erik och dr. Margareta den 18 juni 1403 för stiftande af en messa skänka Åbo domkyrka en summa af 300 lödiga mark, »hvar mark räknad lika med sex mark svenske penningar» — alltså godkände de två regenterne beräkningen efter företrädarens mynt, hvilket svårligen hade kunnat ske, derest redan något nytt mynt, slaget efter annan grund, hade blifvit utsläppt i rörelsen. Man antager, såsom nyss blifvit framhållet, i Danmark, att den egentliga myntningen för den ifrågasvarande tiden började vid pass år 1405. Just vid den tiden synes äfven i Sverige ett nytt mynt hafva blifvit infördt. I ett bref af den 31 oktober 1405 omtalas nämligen 60 mark svenska penningar »i detta nya k. Eriks mynt, som i Stockholm slås och gängt och gäft är i Sverige, att åtta mark göra en lödig mark». Den 7 och 9 november samma år omtalas sju mark rena svenske penningar af »detta stora och nya myntet k. Eriks, som nu går i riket». Dessa två yttranden gifva tydligen vid handen, att det omtalade myntet var nytt, och vi äro derigenom berättigade att anse, att k. Erik samtidigt började slå eget mynt i Sverige och Danmark, att åtminstone i det förra landet hans myntning begynnades just år 1405. Under de närmaste åren omtalas blott någon gång relationen 1:8. Att man icke gerna fogade sig i de nya försämrade förhållandena, kunna vi lätt förstå, så länge mynt funnos kvar från den föregående tiden, men jag måste tillägga, att under åren närmast efter 1405 mycket ofta i urkunderna nämnas summor af svenskt

mynt utan angifvande af förhållandet till silfvermarken: i alla dessa fall eller åtminstone i de flesta torde underförstås, att förhållandet var 1:8 eller det antagligen genom en särskild förordning rörande myntväsendet pålysta förhållandet; det var endast de afvikande fallen som man fann nödigt att särskildt omtala.

Den svenske hvite penningen, ofta omtalad i handlingar från de första åren af 1400-talet, efterbildad hansestädernes wittenpfennig, torde genom en särskild kungörelse, hvilken dessvärre gått förlorad, hafva blifvit fastställd som = åtta penningar d. v. s. små penningar eller då förekommande brakteater (jfr s. 832). Också säges det åren 1411, 1412 och 1414, att tre hvite tyske penningar räknades = ett öre, således var en wittenpfennig = en örtug.¹ Det nya myntet fick ock småningom namn af örtug. År 1404 omtalas i en handling från Småland »gode hvite örtugspenningar», och namnet vann insteg äfven inom grannlanden. År 1409 omtalas en revalsk örtug och föregående år omtalas såsom komme från Gotland till Preussen *urtinge*, af hvilke två ansågos gå på en preussisk skilling.

Det var en vigtig nyhet, som på detta sätt hade blifvit införd i det svenska myntväsendet — en efter främmande förebild tillkommen myntenhet, som var högre än de förut slagne penningarne och representerade ett visst antal af sådane. Det sedan längre tid fortgående sträfvandet att få rikets olika delar sammansmälte till ett helt har vid denna tid börjat göra sig gällande äfven inom myntväsendet: det örtugsmynt, som nu släpptes ut, räknades lika med åtta penningar, d. v. s. den uppsvenska penningaräkningen fick riksgiltighet.

Men i öfrigt var enheten inom myntförhållandena visserligen icke mycket stor. I Småland och i Vestergötland var det hufvudsakligen tyskt och danskt mynt, som förekom i handel ochandel. Äfven Östergötland, hvarest under tidigare perioder funnits mynthus och der således det hufvudsakliga förrådet af utelöpande mynt varit inhemskt, hade nu inkräktats af främmande mynt, tyska, danska och gotländska.²

¹ Den tyske wittenpfennigen var ett fyrapenningstycke, under det att den svenske hvite örtugspenningen var värd åtta penningar. Likställigheten mellan den hanseatiske wittenpfennigen och den efter densamma bildade svenska örtugen upphörde ock snart. År 1453 t. ex. föreskrifves att åtta städernes penningar skulle räknas på örtugen. Deraf blef en följd att wittenpfennigen ej blef mer än en half örtug. Den första uppgiften, att svenska örtugsmyntet då räknades = åtta penningar, synes förekomma i ett bref af år 1405 (DS andra följden del 1 s. 443), der det heter: 200 mark svenska penningar för 8 penningar och gotnisk pennig för 6 penningar; vi torde få anse att skrivaren hade ämnat sätta: 200 mark svenska penningar, den svenska (örtug)penningen för 8 penningar o. s. v.

² T. ex. 100 mark tyske penningar, som nu gånge och gäfve äro i Östergötland (1410). — 60 mark penningar i tyske, gotar och seländske engelske, tre hvite tyske penningar för ett öre, fyra gotar och fyra engelske för ett öre (1411, i ett bref rörande Östergötland). — 100 mark svenska i tyske penningar, som nu tökt och gängt är i Östergötland (1412). — 4½ mark i tyska, gotniska och seländske penningar (1412, i ett bref rörande Östergötland). — Med seländske

I en mycket väsentlig mon finner detta missförhållande sin förklaring deri, att man under k. Eriks tid icke söjde för det inhemska myntets jämna och tillfyllesgörande utbredning öfver landet genom upprättande af mynthus inom olika delar af detta — en åtgärd, som den tidens i många afseenden hindrade samfärdsel gjorde nödvändig. Enligt de vittnesbörd, som afgifvas af de uti rätt betydligt antal bevarade mynten från k. Eriks tid, funnos mynthus i Stockholm, i Vesterås, som låg nära till silfvergrufvorna, och i Åbo — man hade omsider funnit det nödigt att förse denne fränskilde del af Sverige med svenskt mynt, som kunde ur den allmänna rörelsen tränga det revalska myntet, som var i Finland vanligt. Det stockholmska mynthuset finnes ofta nämndt i tidens urkunder. Någon gång omtalas åboske penningar, hvarmed torde få förstås i Åbo präglade mynt.

I en handling af år 1420 omtalas mark »svenske penningar sådant mynt, som nu är gäft i Stockholm, så att vägen mark skall hålla 13 1/2 lod», — det svenska myntet var således den tiden eller skulle åtminstone vara 13 1/2-lödigt, alltså bättre än det bästa mynt, som den tiden slogs i Danmark. Huruvida myntet i verkligheten fick en så god halt, ifall en nu förlorad myntordning föreskref en sådan, må lemnas osagdt, intill dess analyser kunnat företagas i större myckenhet af k. Eriks mynt, icke allenast af representanter för hufvudtyperne, utan ock af de snart sagdt otaliga varianterna. Ej heller kunna vi med de hjälpmedel, som nu stå oss till buds, försöka att besvara frågan, huruvida en och samma myntordning åtminstone i hufvudsak gällt för den svenska myntningen under hela k. Eriks tid, — myntordningarna den tiden hade merendels formen af ett kontrakt mellan regeringen och en viss myntmästare. Derest af en eller annan anledning täta ombyten af myntmästare inträffade, måste nya kontrakt utskrifvas, men det nya kontraktet kunde mycket väl innehålla alldeles samma bestämmelser som det föregående. Vi veta icke, huruvida i de utfärdade kontrakten samma halt var föreskrifven under hela den tid af ungefär tretio år, som vi måste antaga, att k. Erik slagit mynt i Sverige, eller om i dessa kontrakt stadgats rörande förändringar af halten. Det är redan framhållet, att förhållandet 1:8 mellan penninge- och silfvermarkerna bibehöll sig ganska konstant. Den omständigheten, att till sist relationen 1:8 1/2 vann insteg, tvingar icke till antagandet af en ny myntordning, då denna försämring mer än väl kan hafva kommit till stånd genom af egennyttva förestafvade missbruk vid efterlefnaden af den förut bestående bestämmelsen. Det synes för öfrigt, hvilket redan H. Forssell påpekat,¹ som om det allmänt vedertagna förhållandet mellan mynt- och silfvermarken

engelske penningar menas k. Eriks danske sterlingar. Det är derföre orätt, när i *Diplomatarium Svecanum* flerstädes ett komma sättes mellan »seländska» och »engelska».

¹ *Anteckningar om mynt, vikt, mått och varupris* s. 23.

icke var bestämdt af en noggrann kännedom om detta förhållande, utan snarare af en ungefärlig uppskattning deraf. Så mycket tyckas vi emellertid få taga för gifvet som att en särskild myntordning var utfärdad för det finska mynthuset, ty under det förhållandet 1:8 inom Sveriges hufvuddel blifvit rådande, synes man i Finland hafva fått nöja sig med förhållandet 1:10.¹

Samtliga i Stockholm präglade mynt hafva å den ena sidan ett stort E lagdt på ett till fältets kant gående kors. På den andra sidan ses än ett krönt hufvud med prydliga lockar, än en sköld med tre kronor, än denne sköld lagd på ett kors af nyss angifna beskaffenhet. Omskrifterna nämna Erik som konung och Stockholm som myntstad. Före omskriften och mellan hennes ord förekomma skiljetecken af mycket vexlande utseende, hvilka förmodligen beteckna de olika utmyntningarna.

De i Vesterås präglade mynten hafva å den ena sidan skölden med tre kronor, å den andra ett A, i de flesta fall krönt samt beledsagadt af ett par rosor — helt visst en påminnelse om stadens latinska medeltidsnamn Arosia —, i ett af mig känt fall utan krona och rosor.

Åbo-örtugarne hafva än å den ena sidan ett krönt E lagdt på ett kors, å den andra ett A, än å den ena sidan en sköld med tre kronor, å den andra ett krönt A.

Huruvida de här omtalade mynttyperna inom hvar stad följt hvarandra i den ordning, i hvilken de här uppräknats, vågar jag icke säga. Vi sakna erforderliga hjälpmedel för att bestämma den inbördes tidsföljden mellan dem. Den senast omtalade Stockholms-typen, med skölden lagd på korset, är den allmännaste och torde derföre hafva varit använd under en vida längre följd af år än de andre två. Inom hvar typgrupp kunna vi iakttaga ett skiljaktigt arbete, hvilket äfven antyder typens användning under någon tid. Mynten från Vesterås och Åbo äro vida sällsyntare än de Stockholmska, helt visst beroende på en mera inskränkt myntning. Af Vesterås-mynten är den i andra rummet omtalade formen, såsom redan blifvit framhållet, ytterst sällsynt.

Vi kunna således uppställa följande skema:

Stockholm.	Typ 1.	Vigt: 1 gr.	Fig. 678.
	Typ 2.	Vigt: 1 gr.	Fig. 679.
	Typ 3.	Vigt: 1,18 gr.	Fig. 680.
Vesterås.	Typ 1.	Vigt: 1,01 gr.	Fig. 681.
	Typ 2.	Vigt: 1,12 gr.	Fig. 682.
Åbo.	Typ 1.	Vigt: 0,90 gr.	Fig. 683.
	Typ 2.	Vigt: 0,94 gr.	Fig. 684.

¹ Abooska mynt så godt mynt att 10 mark göra en lödig mark (1412). — Sedan myntet försämrats efter k. Eriks tid, var man glad att hafva tillgång till hans mynt. Ännu i ett bref af år 1489 talas om »gamla örtuger k. Eriks mynt», år 1485 om »150 mark Stockholms mynt i gamla örtuger, k. Eriks, k. Kristofers och k. Karls mynt».

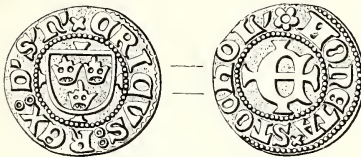
Typen med de tre kronorna i en sköld utan underliggande kors tillhör således alle tre myntstäderna. Det förefaller ju antagligt, att man använde denne typ samtidigt i alle tre städerna eller åtminstone till en del samtidigt, med andra ord att man i Vesterås och Åbo upptog denne typ, innan han i Stockholm hade fått vika för en annan. I

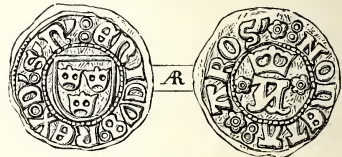
678. Från Stockholm.

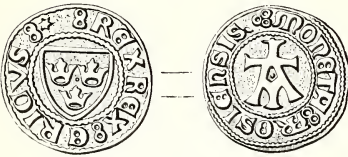
679. Från Stockholm.

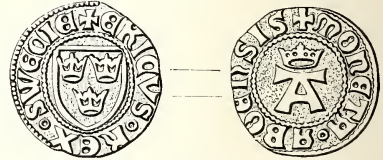
680. Från Stockholm.

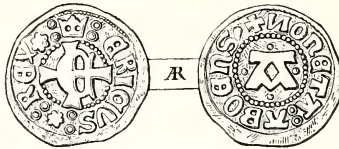
681. Från Vesterås.

682. Från Vesterås.

683. Från Åbo.

684. Från Åbo.

K. Eriks örtuger.

de mindre mynthusen med deras obetydligare verksamhet fanns mindre anledning än i Stockholm att öfvergå till nye typer.

Måhända kunna vi af förestående räsönne ment hemta en antydan, att den ordning mellan Stockholmstyperne, som här blifvit iakttagen, är den verkliga.

Fig. 678—684. Efter original i k. Myntkabinettet. — **Fig. 678.** *Rex Ericus* och *Moneta Stockholm.* — **Fig. 679.** *Ericus rex Dacie Svecie et Norvegie* och *Moneta Stockholm.* — **Fig. 680.** *Ericus rex Dacie, Svecie et Norvegie* och *Moneta Stockholm.* — **Fig. 681.** *Ericus rex Dacie Svecie et Norvegie* och *Moneta Arosiensis.* — **Fig. 682.** *Ericus rex* och *Moneta arosiensis.* — **Fig. 683.** *Ericus rex Svecie* och *Moneta aboensis.* — **Fig. 684.** *Ericus rex* och *Moneta aboensis.* — Bokstafven M är i flere af dessa omskrifter missbildad.

Det ser ut, som om myntningen i Åbo icke hade börjat lika tidigt som i Stockholm. Ännu så sent som åren 1409 och 1411 omtalas idel revalskt mynt — liksom för öfrigt otaliga gånger senare —, men år 1412 omtalas Åbopenningar, med hvilket uttryck svårligen kan förstås annat än penningar präglade i Åbo. Under tiden mellan åren 1405 och 1412 kan man rätt väl hafva i Stockholm använt typen med det krönte hufvudet och derefter uppdragit typen med tre kronor i skölden, hvilken då äfven upptogs i Åbo och Vesterås. Under det man i dessa mindre betydande mynthus stannade vid den från början upptagna typen, öfvergick man i Stockholms mynthus till den tredje, hvilken är i fynden talrikast representerad och derföre helt visst präglats under en längre tid. För denne finnes tillräckligt utrymme inom den period, som började något efter år 1412 och fortgick till slutet af k. Eriks regering.

I Sverige användes således icke mer än en myntsort, örtugen.

685. K. Eriks Åbosterling.

I k. Myntkabinettet finnas två mynt, slagna i Åbo (fig. 685), hvilka, på grund af storlek och vikt (0,79 gr.), måste anses vara sterlingar. Jag antager, att det är på grund deraf att den danska sterlingen upp-togs som förebild i Åbo, som Åbopenningarne omtalas i dr. Filippas mynttraktat med städerne; med dem menas helt visst icke örtugar.¹

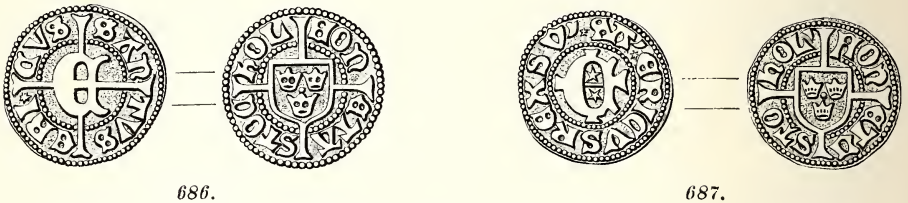
Om det mynt, som k. Erik efter sin afsättning slog såsom herskare på Gotland, skall jag tala i ett annat sammanhang.

Det finnes örtugsmynt, som tidigare myntforskare hänfört till ett interregnum; vanligen förläggas detta till åren 1465—1467. Om mynt präglats under ett interregnum, stanna vi i förlägenhet, huru vi vilja bestämma detta efter årtal, ty under de oroliga förhållanden, som började på 1430-talet, har vår historia att omtala flere interregna: ett 1436—1440, ett från början af januari 1448 till slutet af juni samma år, ett från februari till juni 1457, ett under en del af år 1464, ett från januari 1465 till september 1467. Af dessa var det första det längsta, och således synes man väl helst under detta hafva kunnat känna behovet af

Fig. 687. Efter original i k. Myntkabinettet. *Ericus rex Dacie Svecie et Norvegie* och *Moneta Aboensis*.

¹ Åbopenningen skulle enligt traktaten af år 1424 gälla lika med en dansk fyrpenning.

nytt mynt. Dertill kommer, att just under åren 1436—1440 den nationela känslan och begäret att gifva uttryck åt sjelfständighetssträfvandena voro så stora, att man fann det nödigt att låta gravera ett nytt riksigill, hvilket finnes fäst vid handlingar redan af år 1436. I detta sigill satte man såsom svenskhetens representant bilden af den hel. Erik. Just vid den tiden kunde det passa att börja präglingen af mynt, som bära samme Eriks namn. Helt visst var det med en särskild betoning man satte den hel. Erik som en kontrast till den pommerske Erik. Till stöd för detta antagande kan ytterligare nämnas, att man i Helsingland gjort ett litet fynd af mynt, tre brakteater med krönt hufvud, ett k. Eriks mynt, ett af detta s. k. interregnumsmynt och ett preussiskt mynt från 1422—1440. Detta fynd synes föra de i öfrigt ganska sällsynta interregnumsmynnten¹ till närmaste närhet af k.

Örtuger från 1436—1440.

Eriks tid. Prof å dessa mynt äro här meddelade fig. 686 och 687. Mynt af typen A. väga än 1,27, än 1,72 gr., af typen B. 1,45 gr. Under åren 1436—1440 var förhållandet mellan silfver- och penningemarken regelbundet som 1 : 8 1/2.

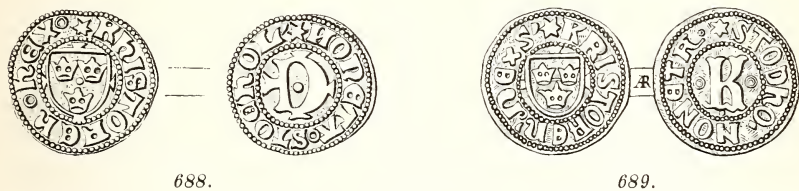
Kristofer af Baiern blef konung år 1441 och regerade till ingången af år 1448. Synnerligen många mynt finnas ej i behåll från hans tid; de äro präglade i Stockholm och Åbo. I den förre staden bära hans örtugar å den ena sidan ett kors och å detta en sköld med tre kronor, å den andra än ett C, än ett K. Åbomynten hafva samme sköld och kors samt å den andra sidan ett krönt A vid sidan af K (fig. 688—690). Dessa mynt väga vida mindre än k. Eriks och den följande tidens örtugar, nämligen endast inemot en gram. Det vanligaste förhållandet mellan silfver- och penningemark synes fortfarande hafva varit som 1 : 8 1/2, sällan som 1 : 9.

Fig. 686. *Sanctus Ericus* och *Moneta Stockholmi*. — **Fig. 687.** *Sanctus Ericus* och *Moneta Stockholmi*. — Båda efter original i k. Myntkabinetet.

¹ Samlare hafva bland interregnumsmynnten upptagit ett och annat mynt, som helt visst bör hänföras till den äldre hr Sten Stures tid. Denna anmärkning gäller t. ex. friherre Stjernstedts nr 370, hr Oldenburgs nr 194.

Tre gånger regerade k. Karl Knutsson öfver Sverige, 1448—1457, juli 1464—januari 1465 och september 1467—maj 1470. Om han präglade mynt under alla tre perioderna, veta vi icke. Den mellerste var så kort, att han under denne väl knappast hann göra det. Då vi icke veta, om han lät slå mynt under den andre och den tredje perioden, vore det naturligtvis fåfång möda att söka fördela de från hans tid kända mynten på de tre regeringstiderna. Slog han mynt äfven under de två senare, kan han för öfrigt då hafva använt en typ, som kommit i bruk redan under den förste perioden.¹

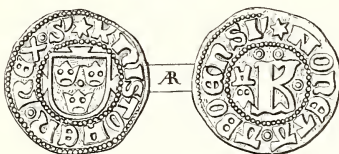
Från denne hafva vi bevarad den första svenska myntordningen, det första kontraktet mellan regeringen och en myntmästare. Det är afslutadt den 2 maj 1449 med myntmästaren i Stockholm Heyne von Nadelwigh. Det ålades honom att af en mark tiolödigt silfver slå 120

688.

689.

K. Kristofers Stockholmsörtugar.

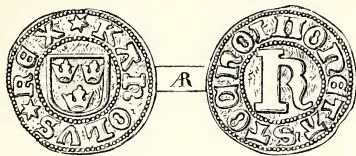
690. K. Kristofers Åboörtug.

örtugar, hvilke således skulle väga 1,75 gr. Så noga höll man emellertid icke den tiden med myntningen, att vi kunna räkna på att hvar örtug verkligen fick denna vikt. För öfrigt var så stor latitud gifven myntaren, att han fick i sället för 120 ostraffadt slå af marken 118 eller 122 örtugar. Derjämte skulle han slå 'hole penningar' (brakteater), af hvar mark femlödigt silfver 672 stycken, men mera än 67,200 sådana penningar fick ej slås om året. Några brakteater, som med säkerhet kunna hänföras till k. Karls tid, äro icke kända.

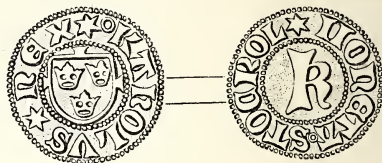
Fig. 688. *Kristofer rex och Moneta Stockholm.* — **Fig. 689.** *Kristofer rex Svecie och Stockholm Moneta.* — **Fig. 690.** *Kristofer rex Svecie och Moneta Aboensis.* — Alla tre efter original i k. Myntkabinettet.

¹ Friherre Stjernstedts försök att hänföra mynten med S G i konungstiteln till k. Karls två senare regeringsperioder måste anses misslyckadt. Såsom ofvan framhållits, må man väl tvifla, huruvida någon myntning egde rum under den mellersta perioden. Konungens tredje Stockholmstyp förekommer i för många varierande former för att kunna anses få nödig tidslängd inom den tredje regeringsperioden.

I ett bref af år 1453 klagar konungen öfver den betänkliga omständigheten, att inhemskt mynt ej fanns i tillräcklig myckenhet i landet och, efter öfverläggning med rådet, beslöt han att upprätta mynthus äfven i Söderköping, Kalmar och Åbo. Genom en sådan åtgärd hade helt visst den olägenheten, att östra och södra Sverige öfversvämmades med främmande och dåligt mynt, kunnat afhjelpas, men, för så vidt de bevarade mynten visa, fick af de nämnde tre städerne endast den siste ett mynthus.

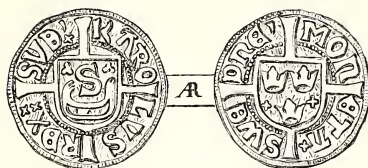

691.

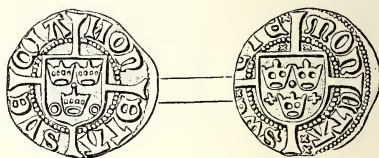

692.

K. Karls Stockholmsörtugar af år 1448.

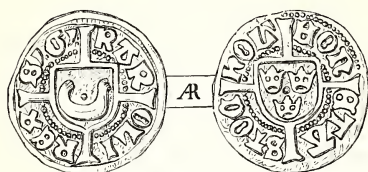
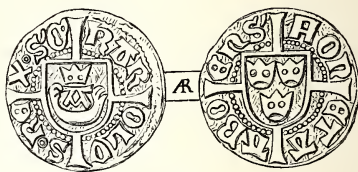

693.

694.

K. Karls Stockholmsörtugar af år 1449.

695. *Från Stockholm.*696. *Från Åbo.*

K. Karls senare örtugar.

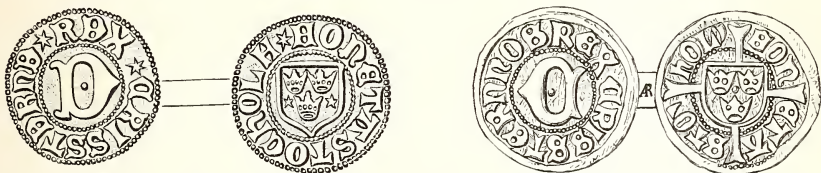
De mynt, som präglades år 1449 eller i närmaste öfverensstämmelse med detta års kontrakt, kunna bland dem, som ur fynden kommit in i samlingarna, urskiljas. De visa å den ena sidan en sköld med konungens slägtvapen, en båt, och öfver denne ett S, här uppenbarligen angifvande Stockholm som myntort, å den andra sidan ett stort kors och en å detta lagd sköld med de tre kronorna. Den förra sidans omskrift namngifver konungen, å den andra sidan har den tyske myntmästaren

Fig. 691—696. Efter original i k. Myntkabinettet. **Fig. 691** och **692.** *Karolus rex* och *Moneta Stockholm.* — **Fig. 693.** *Karolus rex Svecie* och *Moneta Suedhen.* — **Fig. 694.** *Moneta Suedhen* och *Moneta Svecie.* — **Fig. 695.** — *Karoli rex Sveorum et Gothorum* och *Moneta Stockholm.* — **Fig. 696.** *Karolus rex Sveorum et Gothorum* och *Moneta Aboensis.*

satt efter det latinska ordet *Moneta* det tyska *Swedhen* (Sverige).¹ Somliga af dessa mynt kalla Karl konung öfver Sverige och Norge (*rex S N*), hvilken titel ej tillkom honom mera än under tiden juli 1449—juli 1450. Ett egendomligt mynt hörande till denna grupp har å båda sidor korset och riksskölden och två hvarandra motsvarande omskrifter *Moneta Swedhe(n)* och *Moneta Svecie* (fig. 693 och 694). Dessa mynt väga 1,34 gr.

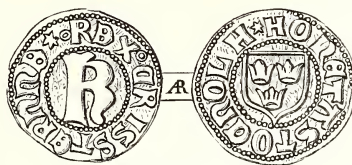
Till allra första början af k. Karls regering, således till år 1448, torde vi få hänföra de mynt, som mest likna företrädares, k. Kristofers: å ena sidan ett K, å den andra en sköld med tre kronor, med underlagdt kors eller utan ett sådant (fig. 691 och 692). Dessa mynt närma sig ock genom sin vikt (1,06 gr.) till k. Kristofers.

Den stora massan af k. Karls Stockholmsmynt tillhöra tiden efter år 1450. I konungstiteln är *S N*, betecknande *Svecie et Norvegie*, utbytt mot *S G*, d. v. s. *Sveorum et Gothorum*. På hvardera sidan finnes

697.

698.

699.

K. Kristiern I:s Stockholmsörtugar.

ett stort kors med pålagd sköld; den ena sidans sköld för konungens ättvapen, den andra sidans för de tre kronorna (fig. 695). Dessa mynt, som i medeltal väga 1,30 gr., förekomma i många varianter.

Åbomynten, präglade tidigast år 1453, öfverensstämma till utseendet, såsom naturligt är, med den tredje Stockholmsstypen (fig. 696). Deras medelvikt är 1,50 gr.

Enligt 1449 års myntkontrakt skulle åtta penningemarker svara mot en mark lödig. Rimkrönikan om k. Karls tid uppgifver äfven detta

Fig. 697—699. Efter original i k. Myntkabinettet. — **Fig. 697.** *Crissterne rex* och *Moneta Stockholm*. — **Fig. 698.** *Crissternnos rex* och *Moneta Stockholm*. — **Fig. 699.** *Rex Crissterne* och *Moneta Stockholm*.

¹ E och N äro förenade; någon gång fattas N. Man har felaktigt trott sig i detta ord finna en antydning om Söderköping som myntstad, men först och främst är läsningen Sweden fullt tydlig, vidare måste, såsom ofvan visas, dessa mynt vara slagna före 1453, då en myntning i Söderköping först blef påtänkt.

förhållande hafva varit under hans tid rådande. Dock visa urkunderne, att man åtminstone ganska ofta icke ville erkänna ett bättre förhållande än som 1:8 $\frac{1}{2}$; någon gång, under k. Karls tredje regeringstid, nämnes förhållandet 1:9.

K. Kristiern I slog mynt endast i Stockholm. Under hans sjuåriga regering i Sverige använde hans myntmästare tre typer, mellan hvilka jag ej vill försöka uppställa någon ordningsföljd: en med C och sköld med tre kronor, en med C och samme sköld lagd på ett kors, en med K och samme sköld (fig. 697—699). Goda exemplar af de tre slagen väga 1,35, 1,41 och 1,06 gr. Omskrifterna å k. Kristierns mynt utmärka sig genom synnerlig vårdslöshet.

Under hr Sten Sture d. ä:s första regeringsår var förhållandet mellan silfver- och penningemark som 1:9 (någon gång 1:9,5) eller 1:10. År 1479 och sedermera på 1490-talet uppenbarar sig förhållandet 1:11 och fortfar detta under k. Johans regering. Vi varsna sålunda en ständigt fortgående försämring af myntet.

Från hr Stens tid hafva vi tvänne myntordningar i behåll eller rättare kontrakt med myntmästare, i hvilka grunderne för myntningen äro bestämda. Det tidigare afslöts år 1478¹ med myntmästaren i Stockholm Hans Grave, det andra år 1480 med myntmästaren i Vesterås Cornelius Jakobsson. Båda kontrakten äro af samma innehåll. Mynt finnas ock från hr Stens tid, som bära årtalen 1478 och 1480.²

Enligt k. Karls myntordning skulle af en mark tiolödigt silfver slås 120 örtugar, dock med ansvarsfrihet för myntmästaren, ifall antalet blefve 118 eller 122, d. v. s. enligt myntordningen skulle örtugen väga 1,72—1,78 gr. I hr Stens myntordningar finna vi såväl halt som vikt försämrade: af en mark åttalödigt silfver skulle slås 135³ örtugar med samma remedium i afseende på antalet, som nyss uppgafs, eller två stycken ofvan eller nedan utan fara. Nu skulle således den i finhet icke litet underlägsna örtugen väga endast 1,53—1,58 gram.

¹ Detta kontrakt har länge, på grund af afskrifternas vitsord, blifvit hänfördt till år 1488, men Styffe har visat (*Bidrag* del 4 s. CXXXVII), att det måste föras till år 1478, hvilket för öfrigt vitsordas af mynten med detta årtal.

² Att döma efter seden i hansestäderna betyder årtalet icke präglingsåret, utan myntordningens år, alltså kunna mynten med 1478 vara slagna 1478 eller 1479. Mynten med 1480 äro präglade i Stockholm, hvadan vi väl få antaga, att det året gjordes ett nytt kontrakt äfven med myntmästaren i Stockholm, hvilket kontrakt dock icke blifvit bevaradt.

³ Antalet har hittills alltid uppgifvits till 136, genom ett missförstånd af myntordningen. Denna talar nämligen om »34 kast en penning mindre eller två penningar ofvan eller nedan utan fara». Senast har Forsell, på grund häraf, uppgifvit »remedium i vikt: 1 penning mindre eller 2 penningar ofvan eller nedan utan fara». Detta gifver dock icke någon mening. Texten innehåller a) antalet: 34 kast en penning mindre d. v. s. 33 $\frac{3}{4}$ kast, b) remediet: 2 penningar ofvan eller nedan utan fara. Det var under medeltiden ytterst vanligt att räkna icke efter stycken, utan efter högre enheter och då det icke var fråga om jämna multipler, att angifva närmast högre enhet med tillägg om den subtraktion, som erfordrades, för att man skulle få det rätta talet.

Hr Stens myntordningar innehålla en nyhet, nämligen präglandet af *halförtugar*, något senare kallade *fyrkar*. Till dem skulle tagas sexlödigt silfver och af marken skulle slås 212 stycken med ett remedium af tre öfver eller under. Normalvigten skulle således vara 0,99 gr.

Slutligen skulle man enligt 1478 års myntordning slå små hole penningar, 672 stycken af en mark femlödigt silfver. Redan följande år fann man sig emellertid föranlåten, såsom allraförst Berch i sina efterlemnade anteckningar framhållit, att nedsätta halten för brakteaterna till fyralödig¹. Likväl har 1480 års myntordning åtminstone i några exemplar ännu uppgiften om femlödigt silfver. I de senare myntordningarnas afskrifter synes än den ena än den andra siffran förekomma; tvifvelsutän var efter år 1479 fyralödig det rätta.

Några brakteater, som med säkerhet kunna hänföras till hr Stens tid, äro icke kända. Hans mynt bära aldrig hr Stens namn eller eljes något, som påminner om hans person. De i Stockholm och i Vesterås slagna mynten, som måste hänföras till hans tid, bära den helige konung Eriks namn. Några Åbomynt, som hänföras, antagligen med rätta, till samma tid, bära namnet af Finlands skyddshelgon biskop Henrik.

De i k. Myntkabinetet förvarade exemplaren af hr Stens örtugar och fyrkar tillhöra följande typer, af hvilke hvar och en uppträder i flere eller färre varianter, skiljande sig från hvarandra genom diverse små tecken, anbragta dels i omskrifterna, dels i fältet.

I. Mynt slagna i Stockholm.

A. Utan år.

Örtugar med krönt hufvud och en sköld med tre kronor lagd på ett stort kors (fig. 700). Medelvigigt af fem goda exemplar: 1,49 gr.

B. Med årtalet 1478.

Örtugar med krönt hufvud och en sköld med tre kronor, ibland finnes öfver skölden ett liggande S. Årtalet, fullt utskrifvet, finnes på frånsidan (fig. 701). Medelvigigt af fem goda exemplar: 1,56 gr.

Halförtugar med krönt hufvud och en krona; årtalets två sista siffror å frånsidan (fig. 702). Medelvigigt af fem goda exemplar: 0,88 gr.

Halförtugar med ett stort S och en krona; af årtalet förekomma än de två sista siffrorna anbragta på frånsidan, än alla fyra, men satta två och två på hvardera sidan, någon gång förekomma, genom myntgravörens slarf, endast de två första siffrorna. Ett exemplar är här afbildadt fig. 703. Medelvigten är 0,98 gr.

C. Med årtalet 1480.

Örtugar med samma framställningar som nyss, d. v. s. med krönt hufvud och sköld med tre kronor, öfver denne stundom ett liggande S (fig. 704). Medelvigten af fem goda exemplar är 1,46 gr.

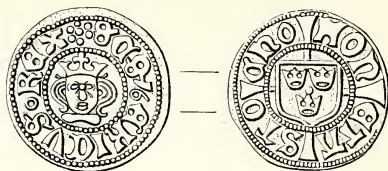
Halförtugar med stort S och krona, årtalets två sista siffror å frånsidan (fig. 705). Medelvigten af fem goda exemplar är 0,96 gr.

¹ Denna förordning af år 1479 omtalas äfven af Styffe (*Bidrag* del 4, s. CXXXVIII).

Exemplar finnas, å hvilka genom slarf i mynthuset frånsidorna med 78 och med 80 blifvit sammanpräglade.

D. *Utan årtal.*

Örtugar med krönt hufvud och sköld med tre kronor (fig. 706). Medelvigten af fem exemplar är 1,49 gr.

700. Stockholmsörtug utan årtal.

Perioden 1470—1477.

701. Stockholmsörtug med 1478.

702.

Stockholms halförtugar med 1478.

703.

Perioden 1478—1479.

704. Stockholmsörtug med 1480.

705. Stockholms halförtug med 1480.

Perioden 1480—?

Halförtugar med stort S och krona (fig. 707). Medelvigten af fem goda exemplar är 0,95 gr.

Äfven å desse halförtugar hafva vi godt tillfälle att iakttaga den vårdslöshet, med hvilken man behandlade myntningen. Vi hafva i rätt

Fig. 700—705. Efter original i k. Myntkabinettet. — Fig. 700. Sanctus Ericus rex och Moneta Stocholm. — Fig. 701. Sanctus Ericus rex och Moneta Stocholm 1478. — Fig. 702. Sanctus Ericus rex och Moneta Stocholm 78. — Fig. 703. Sanctus Ericus rex och Moneta Stocholm 78. — Fig. 704. Sanctus Ericus rex och Moneta Stocholm 80. — Fig. 705. Moneta Stocholm 14 och Moneta Stocholm 80.

många exemplar och med hvarjehanda detaljlikheter en biform, å hvilken, med bibehållande af de vanliga framställningarna i fälten, samma inskrift *ses ericvs rex* förekommer å båda sidor. Någon gång finna vi exemplar, å hvilka frånsidans omskrift är fullt riktig (*moneta stochol*), under det att åtsidans omskrift lyder *ses ericvs hol*. Man har tydligen vid tillverkandet af myntstämplarne icke för omskriften användt lika många punsar, som bokstäfverne voro, utan å en puns

706. Stockholms örtug utan år.

707. Stockholms halförtug utan år.

708. Vesterås örtug, typ A.

708. Vesterås örtug, typ B.

710. Vesterås halförtug, typ B.

711. Åboörtug.

sammanfört flere bokstäfver. Den puns, som innehöll den sista fjerdedelen af frånsidans omskrift (slutet af stadsnamnet Stockholm), har felaktigt blifvit använd för åstadkommande af åtsidans omskrift i stället för den puns, som innehöll ordet *rex*.

Fig. 706—711. Efter original i k. Myntkabinettet. — Fig. 706. Sanctus Ericus rex och Moneta Stocholm. — Fig. 707. Sanctus Ericus rex och Moneta Stocholm. — Fig. 708. Sanctus Ericus rex och Moneta arosiensis. — Fig. 709. Sanctus Ericus rex och Moneta arosiensis. — Fig. 710. Sanctus Ericus rex och Moneta arosiensis. — Fig. 711. Sanctus Heinrichus ebiscopus(?) och Moneta aboensis.

II. Mynt slagna i Vesterås.

A. Utan år.

Örtugar med krönt hufvud och krönt A mellan bitecken (fig. 708). Medelvigten af två goda exemplar är 1,51 gr.

B. Utan år.

Örtugar med en sköld med tre kronor och ett krönt A mellan bitecken (fig. 709). Medelvigten af fem goda exemplar är 1,26 gr.

Halförtugar med krona och A (fig. 710). Medelvigten af fem exemplar är 0,89 gr. Äfven af denna typ finnes en biform tillkommen genom slarf, med *moneta arosi* å båda sidor.

III. Mynt slagna i Åbo.

A. Utan årtal.

Örtugar med en sköld med tre kronor och ett A mellan bitecken. I fränsidans omskrift förekommer den egendomliga adjektivformen *abosiensis* (fig. 711). Medelvigten af fem goda exemplar är 1,44 gr.

Vi hafva således här för Stockholm fyra örtugstyper, för Vesterås två, för Åbo en. Kunna de sättas i förbindelse med de olika delarne af hr Stens långa regering? Jag har här upptagit desse typer i den ordning, efter hvilken de af gammalt varit lagde i k. Myntkabinetet. Hvem som bestämt denna ordning, känner jag icke. Den synes vara riktig, d. v. s. för hvar myntstad, i hvilken präglats mer än en typ, svara mot tidsföljden.

Vi vända oss allra först till Stockholmsmynten. De tillhöra fyra grupper, en med årtalet 1478, en med årtalet 1480, tvänne utan årtal. Mynten med det tidigare årtalet kunna icke vara präglade före år 1478, och således få vi en första myntningstid under hr Stens regering, 1470—1477, hvars mynt sannolikt, efter gammal sed, saknade årtal. Med årtalet 1478 kunde det icke komma i fråga att märka mynt, som voro slagna sedan en ny förordning hade blifvit utfärdad år 1480. Huru länge man fortfor att på myntet anbringa detta senare årtal, för att angifva, efter hvilken ordning de voro präglade eller åtminstone skulle anses vara präglade, veta vi visserligen icke, men det ligger ganska nära till hands att antaga, att man rätt snart återgick till det gamla bruket att icke utsätta årtal på mynten. Vi få då en senare period, till hvilken vi kunna hänföra årtalslösa mynt. Sådana finnas ock, såsom vi sett, af två slag.

Det har för icke länge sedan blifvit sagdt, att hr Stens mynt slogos mest i Stockholm, hvarföre ock dervarande myntmästare kallades rikets myntmästare, att i tidens handlingar omtalas, när det är fråga om svenskt mynt, nästan alltid Stockholms, att mynthuset i Vesterås icke synes hafva kommit till samma verksamhet.

I riksföreståndarens och rådets kontrakt med myntmästaren i Stockholm af år 1478 förekommer icke, åtminstone icke i den bästa bevarade afskriften, uttrycket 'rikets', utan i stället 'vår' d. v. s. rådets mynt-

mästare, i kontraktet med myntmästaren i Vesterås heter det deremot 'vår och rikets'. Myntmästarens titel kan således icke gifva något vittnesbörd rörande större betydelse hos det stockholmska mynthuset. Genom den noggrannare kontroll, som der var möjlig, hade emellertid Stockholms mynthus redan under tidigare perioder, t. ex. på k. Albrekts tid, åtnjutit ett särskildt anseende, hvadan man vid öfriga mynthus skulle rätta sig efter den ordning, som der följdes. I det afseendet torde Stockholms mynthus ända till medeltidens slut hafva bibehållit sin prestige, och derföre talade man regelbundet i urkunderna om Stockholms mynt, hvarmed ingalunda alltid behöfde förstås mynt slaget i Stockholm, utan mynt slaget i öfverensstämmelse med den praxis, som gällde i Stockholms mynthus. Mynt prägladt i Vesterås omtalas så godt som aldrig, om ens någonsin, i denna tids urkunder, men vi få akta oss för att på grund deraf anse den der utöfvade myntverksamheten hafva varit obetydlig. De bevarade mynten säga oss något helt annat. I k. Myntkabinettets lådor förvaras mynten inom kvadratiska rutor ordnade i rader. Förhållandet i de lådor som innesluta hr Stens mynt, är ungefär följande:

		rader
Stockholms mynt	utan år, typ 1	1
»	» med år 1478	4
»	» med år 1480	2
»	» utan år, typ 2	5 12

Mynten från Vesterås upptaga deremot icke mindre än 27 rader. Åbomynten äro helt få. Vi kunna svårligen här af draga mera än en slutsats: under denna tid utvecklades den största verksamheten i Vesterås' mynthus.

Af Stockholmsmyntens fördelning kunna vi draga en annan slutsats. Af de två årtalsfria grupperne upptager den ene endast en rad, den andre fem, den senare gruppen representerar således en större myntning, den har ett större förråd af varianter, således helt visst äfven en längre tid. Derföre håller jag det för troligt, att den mindre gruppen tillhör de färre åren 1470—1477, den större gruppen de flere åren efter år 1480. Denne slutsats styrkes af en annan iakttagelse. Af den förre gruppen finnas inge halförtugar, men väl af den andre, och halförtugar infördes i det svenska myntväsendet först genom kontraktet af år 1478.

Ännu en slutsats kunna vi draga af förrådet af hr Stens mynt, som förekomma i k. Myntkabinettet, nämligen den, att halförtugen började att tränga ut örtugen, och detta ehuru det var uttryckligen föreskrifvet, att det ej skulle slås mera än hälften så mycket af halförtugar. Det sämre myntet skulle icke blifva det öfvervägande, men man höll sig icke efter stadgandet.

Huruvida några af her Stens Stockholmsmynt tillhöra hans sista regeringstid, efter k. Hans' afsättning, kan åtminstone icke för närvarande afgöras.

Då den andre af Vesteråstyperne är den allmännare, torde det vara den, som infördes genom 1480 års kontrakt, men den låga vigten torde ej hafva förekommit under den första tiden efter kontraktets afslutande.

De bokstafsformer, som äro använda på Åbo-örtugarne, göra det sannolikt, att desse tillhöra slutet af hr Stens regering. De slogos måhända under det riksföreståndaren befann sig i Finland med anledning af kriget mot Ryssarne.

Hr Stens regeringstid afbröts med de år, då k. Hans var Sveriges konung. Hans officiela val egde rum i slutet af november 1497. Den 4 december afslöt han ett kontrakt med en myntmästare i Stockholm, enligt hvilket örtugar, halförtugar och penningar skulle slås efter samma grunder som under den föregående tiden — penningarne af endast fyrälödig silfver. Dessutom förekommer i denna handling en märkelig nyhet: man skulle äfven präglade ett guldmynt af samma beskaffenhet som de i Rhenprovinsens städer präglade guldgyllen, således äfven efter kölnsk vikt. Hvar sådan svensk gyllen skulle i värde motsvara 4 1/2 mark Stockholmska. Af vägen kölnsk mark guld af 18 1/2 karats finhet skulle slås 72 gyllen.

Något sådant guldmynt finnes icke i behåll och vi kunna således icke veta, om ett sådant någonsin blifvit slaget. Har detta skett, var helt visst det svenska guldmyntet likt de gyllen, som för k. Hans' räkning slogos i Danmark, hvilka jag i det följande får tillfälle att omtala. Någre penningar, som kunna hänföras till k. Hans' tid, äro ej heller kända.

Deremot finnas örtugar och halförtugar präglade i Stockholm och Vesterås. Synnerligen många exemplar äro ej kända, och detta är ju ganska naturligt, då konungens regeringstid var så kort. Typerne äro följande.

1. Mynt präglade i Stockholm.

A. Förste typen.

Örtugar med den oldenburgska skölden lagd på ett stort kors och skölden med tre kronor (fig. 712). Ett väl bevaradt exemplar väger 1,40 gr.

Halförtugar med den oldenburgske skölden lagd på ett stort kors och en krona (fig. 713). Medelvigten af två goda exemplar är 0,97 gr.

B. Andra typen.

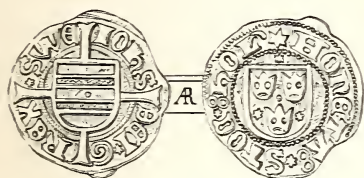
Örtugar med den oldenburgske skölden utan underliggande kors och skölden med tre kronor (fig. 714). Medelvigten af tre goda exemplar är 1,42 gr.

Halförtugar med den oldenburgske skölden utan underliggande kors och en krona (fig. 715). Medelvigten af två goda exemplar är 0,90 gr.

Halförtugar med den oldenburgske skölden utan underliggande kors och skölden med tre kronor (fig. 716). Medelvigten af två goda exemplar är 0,83 gr.

II. Mynt präglade i Vesterås.

Örtugar med en sköld med tre kronor och deröfver en liten oldenburgsk sköld och ett A mellan bitecken (fig. 717). Ett godt exemplar väger 1,26 gr.

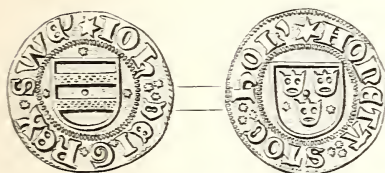

712. Örtug.

713. Halförtug.

K. Hans' Stockholmstyp A.

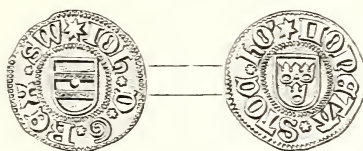

714 Örtug.

715. Halförtug.

K. Hans' Stockholmstyp B.

716. Halförtug.

K. Hans' Stockholmstyp C.

Halförtugar med den oldenburgske skölden lagd på ett stort kors och en krona (fig. 718). Ett exemplar väger 0,92 gr.

Halförtugar med den oldenburgske skölden lagd på ett stort kors och ett A (fig. 719). Ett exemplar väger 0,93 gr.

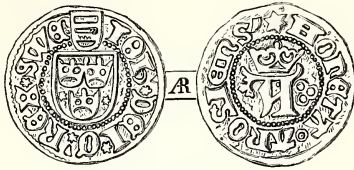
Halförtugar med en krona och ett A (fig. 720). Ett exemplar väger 0,93 gr.

Fig. 712—716. Efter original i k. Myntkabinettet. — 712. *Johannes dei gracia rex Svecie och Moneta Stocholm.* — 713. *Johannes dei gracia rex Svecie och Moneta Stocholm.* — 714. *Johannes dei gracia rex Svecie och Moneta Stocholm.* — 715. *Johannes dei gracia rex Svecie och Moneta Stocholm.* — 716. *Johannes dei gracia rex Svecie och Moneta Stocholm.* — Af fig. 712 finnas äfven exemplar, som ä fräns. hafva omskriften *ses ericvs rex.*

Vid uppräknandet af dessa mynttyper har jag följt den ordning, som af gammalt finnes iakttagen i k. Myntkabinettet. Jag afstår från att försöka en kronologisk anordning.

Någon undersökning af halten hos k. Hans' mynt har icke blifvit företagen — de meddelade viktförhållandena angifva icke några anmärkningsvärda afvikelser från den föregående tidens förhållanden —, men när man motiverade det missnöje mot konungen, som ledde till hans afsättning, gjorde man äfven anmärkning mot hans mynt.

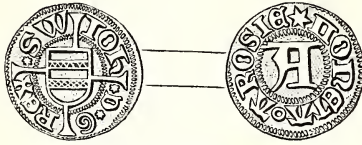
Hr Svante Nilsson slog under sin åttaåriga regeringstid allenast halförtugar¹ och endast i Vesterås. De hafva å ena sidan en krona, å den andra ett A (fig. 720). Medelvigten af fyra goda exemplar är 0,96 gr. I omskriften förekommer så godt som alltid en liten sköld

717. Örtug.

718. Halförtug.

719. Halförtug.

720. Halförtug.

K. Hans' Vesteråstyp.

med riksföreståndarens ättvapen (natt och dag). Af hans halförtugar finnas i k. Myntkabinettet icke mindre än 23 hufvudvarianter, hvadan således nye stämplars måste hafva blifvit gjorda flere gånger om året.

Den tendens, som redan under den äldre hr Stens tid hade uppenbarat sig, att låta halförtugen uttränga örtugen hade nu fullt realiserats: man präglade numera endast halförtugar d. v. s. endast sexlödigt silfver. En hr Svantes halförtug har blifvit analyserad och befunnits innehålla 5-lödig silfver, således icke så mycket under den föreskrifna halten, men det är sannolikt, att i större antal utförda analyser skulle

Fig. 717—720. Efter original i k. Myntkabinettet. — **717.** *Johannes dei gracia rex Sweecie och Moneta arosiensis.* — **718.** *Johannes dei gracia rex Sweecie och Moneta arosie.* — **719.** *Johannes dei gracia rex Sweecie och Moneta Arosie.* — **720.** *Johannes dei gracia rex Sweecie och Moneta Arosie.*

¹ Brenner berömmar sig i sin *Thesaurus nummorum* öfver att ega en hr Svantes helörtug från Vesterås — det enda kända exemplaret —, hvilket han ock afbildat pl. VIII, fig. 4. Detta mynt har sedermera öfvergått till k. Myntkabinettet, men det är uppenbarligen falskt; det är prägladt, men den, som graveerat stämplarne, kunde inte på nöjaktigt sätt återgifva medeltidsformerna hvarken af bokstäfver eller bilder.

förråda ännu större afvikelser. Åtminstone voro myntförhållandena under denna tid föremål för en allt annat än smickrande uppmärksamhet. Redan vid fastlagstiden 1509 skref erkebiskop Jakob till riksföreståndaren derom, att myntet komme på gång — all myntning synes sålunda någon tid hafva varit, förmodligen af brist på silfver, nedlagd. I början af november förnyade erkebiskopen sin framställning och skickade ett förslag till myntordning till hr Svantes bepröfning. I midten af februari 1510 skrifver denne till erkebiskopen om myntet, utan att nämna ett ord om dennes föregående framställningar och i stället antydande, att det var erkebiskopens fel, att ingenting blef i det afseendet gjordt. Hr Svante talar i detta bref om gamle och nye örtugar samt om fyrkar, men då det är fråga om örtugar kan han icke mena annat än mynt från en tid, som gick före hans egen styrelses. År 1511, då rikets råd anförde skälen, hvarföre de ville se hr Svante skild från regeringen, framhöllo de, att han lät mynta uppe hos sig på slottet, hvadan myntningen icke längre sköttes af besvurne myntmästare, som ställde sig rådets bref till efter rättelse, och hvadan ej

721. Hr Svante Nilssons halförtug från Vesterås.

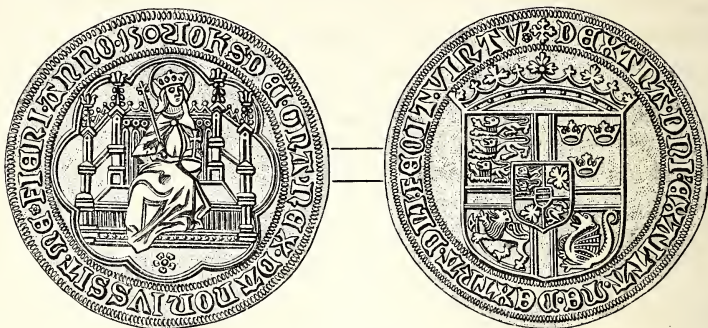
heller ombud för Stockholms råd hade tillfälle att profva hvarvt göte och smältning. Så mycket hade myntet genom hr Svantes förvållande blifvit förnedradt och förargadt, att kronan, kyrkan och ridderskapet gingo förlustige om hvar femte penning af deras årliga ränta.

År 1509 uppgifves förhållandet mellan silfver- och penningemark som 1 : 13. Att detta innebär en försämring i myntens halt mot förhållandet under den äldre hr Stens tid, kan likväl icke utan vidare sägas, då denne slog örtugar, hvilka åtminstone skulle vara åttalödiga, under det hr Svante endast slog fyrkar, af hvilka ej kräfdes mera än sexlödighet. Men den omständigheten att endast fyrkar slogos, d. v. s. endast mynt af den sämre halten, innebär en antydning om myntväsendets betänkliga skick.

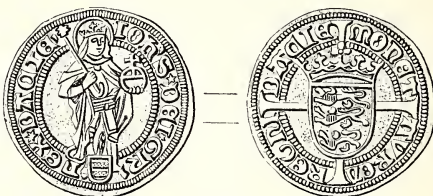
K. Hans ville åtminstone införa guldmyntningen i Sverige, i Danmark fick han henne införd. Hans guldmynt äro af två slag: dels nobler, efter engelskt mönster, — de enkla exemplaren väga 18,39 gr (fig. 722), — dels guldgyllen, efter rhenländskt mönster, och, såsom det synes, slagna i öfverensstämmelse med den svenska myntordning.

Fig. 721. *Sanctus ericvs rex* och *Moneta arosiensis*, — Efter original i k. Myntkabinetet.

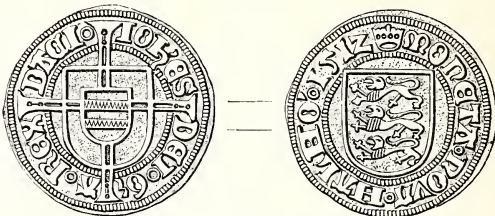
gens föreskrift. En gyllen är här afbildad fig. 723: å ena sidan konungen stående med ättskölden vid fötterna, å den andra danske skölden lagd på ett stort kors. Det finnes äfven en annan typ, å hvilken konungen håller ättskölden framför sig. K. Hans' nobler bära årtalet 1496, hans gyllen sakna årtal.

722. Nobel.

723. Gyllen.

724. Skilling.

K. Hans' större danska mynt.

I silfver slog k. Hans skillingar (fig. 724), soslingar och hvider. Malmö var fortfarande den förnämsta myntstaden. De der slagne skillingarne bära årtalet 1512 eller sakna år.¹

Fig. 722. *Johannes dei gracia rex Danorum iussit me fieri anno 1505 och Dextra domini exalta me, dextra domini fecit virtutem.*

Fig. 723. *Johannes dei gracia rex Dacie och Moneta aurea regni Dacie.*

Fig. 724. *Johannes dei gracia rex Dacie och Moneta nova malmoiensis 1512.* Efter original i k. Myntkabinettet.

¹ Man har talat om silfvergyllen eller gylleugroschen från K. Hans' tid, men alla de exemplar, som förekomma i samlingarne äro gjutna och, enligt min öfvertygelse, falska, icke blott efterbildningar af förlorade äkta mynt, utan rent af förfalskningar. Till mönster synes, åtminstone i hög grad, hafva tjent den yngre hr Stens markstycken, från hvilka konungsbilden å de falska mynten lånat den gloria, som icke tillkom k. Hans.

K. Kristiern II:s myntordningar och de bevarade mynten visa en mycket liflig verksamhet inom det danska myntväsendet under hans första tid. Redan år 1513 gaf han myntmästaren i Malmö befallning att slå skillingar och hvider. Kort derefter, sannolikt år 1514, omtalar ett kontrakt med samme myntmästare många slag: nobler (= 8 gyllen), rhenska gyllen, silfvergyllen, halfva silfvergyllen, tolfstedels silfvergyllen (= 2 skillingar), skillingar, hvider, blaffertar och små penningar. Nob-

725. Silfvergyllen.

726. Skilling.

727. Skilling.

728. Hvid.

K. Kristiern II:s silfvermynt.

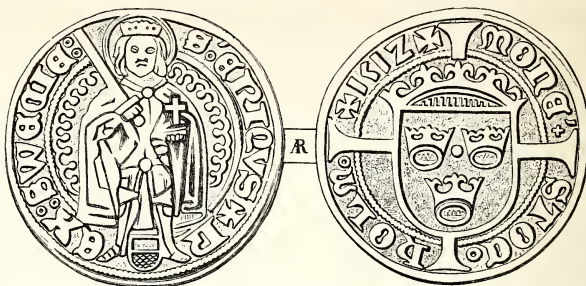
ler, till utseendet lika k. Hans', äro kända för åren 1516 och 1518. Samme typ användes för präglingen af silfvergyllen (fig. 725), hvilka i

Fig. 725. *Cristernus dei gracia rex Dacie Svecie ac Norvegie och Christus Ihesus elegit me regem populo suo in anno eius 1518.* — Efter original i k. Myntkabinettet.

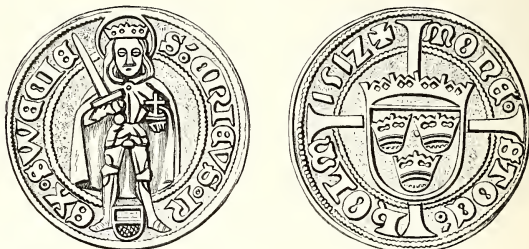
Fig. 726. *Cristiernus dei gracia rex Dacie och Moneta nova Malmogensis 1515.* — **Fig. 727.** *Cristiernus dei gracia rex Dacie och Moneta nova Malmogensis 1517.* — Båda efter original i k. Myntkabinettet.

Fig. 728. *Cristiernus dei gracia rex Dacie och Moneta Malmoiensis 1512.*

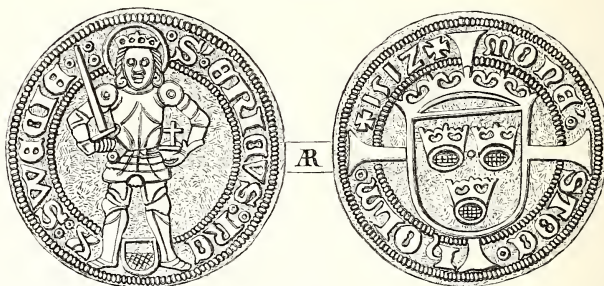
medeltal väga 29,18 gr. Sådana äro kända för år 1518 äfvensom för år 1523, konungens sista i Danmark. Malmö-skillingarne (fig. 726 och

729.

730.

731.

732.

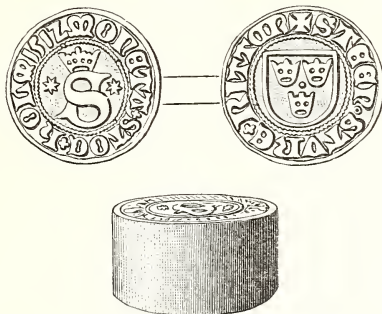
Den yngre hr Stens märkmynt,

727) af två olika typer, förekomma såväl utan årtal, som med flere olika sådana. Malmö-hvider äro icke kända för mera än ett enda år (fig. 728).

Fig. 729—732. Efter original i k. Myntkabinettet. — Inskriften å alla fyra: *Sanctus Ericus rex Scecie och Moneta Stocholm 1512.*

Den yttre ofrid, som fyllde hr Svantes regeringstid, hindrade införseln icke blott af silfver, utan ock af andra varor, hvilka just för myntets skull voro belagda med silfvertull. En ljusning i de betryckta förhållandena visade sig dock mot slutet af hr Svantes tid: silfver var funnet vid Sala. Det var under förhandlingar med bergsmännen, som hr Svante afled den 2 januari 1512.

Under högsommaren samma år valdes hans son hr Sten till rikets föreståndare. Den förändring till det bättre, som det året uppenbarar sig i myntväsendet, står måhända i sammanhang med de nyss nämnda förhandlingarna. Örtugsmyntningen upptogs å nytt: det finnes örtugar med namnet Sten Sture ritter och årtalet 1512. De hafva blifvit kemiskt undersökta och visat sig vara åttalödiga, således präglade i öfverensstämmelse med de närmast föregående myntordningarna. Men det var icke nog härmed. Samma år infördes i det svenska myntväsendet en nyhet, nämligen markmynt, slagna efter hanseatiskt mönster.¹ De voro vida större än alla tidigare svenska mynt och tjockare. Å den ena sidan ses rikets skyddshelgon, k. Erik, å den andra en krönt sköld med tre kronor lagd på ett till myntets utkant gående kors. Fränsidans omskrift uppgifver dessa mynt vara präglade i Stockholm. Storleken varierade och tjockleken, man slog icke blott marker,

733.

Den yngre hr Stens tjockmynt (två-marker).

utan äfven mynt på halfannan mark, två mark och $2\frac{2}{3}$ mark. Man förfor på samma sätt i Lybeck och de med Lybeck sammyntande städerna: tjockleken och dermed tyngden bestämde värdet — ett för handel och vandel onekligen ganska opraktiskt sätt. De tre kända markstyckena väga 15,65—18,23 gr., de hanseatiska väga 18,56—19,72 gr. Ett af dessa mynt har blifvit kemiskt undersökt och befunnits hafva en halt af 0,829; det är således något mer än 13-lödigt, således något svagare än städernes marker, som enligt myntordningen skulle vara 15-lödiga. Fyra af dessa markstycken äro här afbildade fig. 729—732.

Fig. 733. Efter original i k. Myntkabinetet. — *Sten Sture ritter* och *Moneta Stockholm 1512.*

¹ Jfr den utförliga framställningen *Månadsbladet* 1888.

Hildebrand, Sveriges Medeltid 1.

Från året 1512 finnes ännu ett stormynt af egendomligt slag (fig. 733): vidden är en örtugs med skölden innehållande tre kronor och ett krönt S mellan två stjernor, en typ, som förekommer på ett slag af örtugar med året 1512. Två exemplar förvaras i k. Myntkabinettet. Två funnos på 1700-talet i tyska samlingar; som jag icke sett dem, kan jag icke uttala mig om deras äkthet. Såväl af dessa tjockmynt som af de nyss omtalade breda mynten finnas många falska exemplar. De två exemplaren i Stockholm väga 33,66—34,28 gr. Vi torde således få räkna dem som två-marker.

I samtida urkunder omtalas icke dessa mynt — jag menar såväl de breda som de tjocka —, men då de förekomma i flere exemplar och visa ett varierande utseende, kan utmyntningen icke hafva varit obetydlig.

I Uppsala myntkabinett finnes ett tvåmarkstycke likt fig. 729, men förande årtalet 1514. Detta mynt är otvifvelaktigt prägladt och intet finnes som antyder, att stämplarne blifvit i nyare tid gjorda. Det är visserligen mycket vårdslöst prägladt — de två präglade ytorna svara icke fullständigt mot hvarandra, i följd af den öfre stämpelns förskjutning —, men vi måste besinna, att präglingen af så stora mynt beredde den tiden stora tekniska svårigheter: en senare tids förfalskare hade undvikit en sådan snedprägling.

Vi finna äfven mynt med årtalet 1515, men endast fyrkar. Det ser ut som om de gode ansatserne af år 1512 icke hade kunnat fullföljas. Äfven finnas fyrkar utan år. De äro antagligen de yngsta, eftersom de äro lättare än de andra och det just är hr Stens tidigare regeringsår, som förekomma å hans mynt.

Örtugarne och fyrkarne äro af följande utseende:

A. Stockholms mynt.

I. Med årtalet 1512.

1. *Örtugar* typ A: å den ena sidan S, å den andra skölden med tre kronor. Ett väl bevaradt exemplar väger 1,45 gr. (fig. 734).

2. *Örtugar* typ B: å den ena sidan ett krönt S mellan två stjernor, å den andra skölden med tre kronor. Fyra exemplar gifva en medelvigt af 1,37 gr. (fig. 735).

II. Med årtalet 1515.

3. *Halförtugar* typ A: å den ena sidan ett S med stora tvärstreck för ändarne, å den andra en krona. Fem exemplar gifva en medelvigt af 0,96 gr. (fig. 736).

4. *Halförtugar* typ B: å den ena sidan S med tredelade ändar, å den andra en krona. Två exemplar gifva en medelvigt af 0,90 gr. (fig. 737). Omskriften angifver denna typ såsom ny (*moneta nova*).

III. Utan årtal.

5. *Halförtugar* typ A: å den ena sidan ett S med korta tvärstreck å ändarne, å den andra en krona. Fem exemplar gifva en medelvigt af 0,91 gr. (fig. 738).

6. *Halförtugar* typ B: å den ena sidan ett S med stora tvärstreck på ändarne, hvilka bilda en sammanhängande tvärgående linie, å den andra en krona. Tio exemplar gifva en medelvigt af 0,90 gr (fig. 739).

7. *Halförtugar* typ C: å den ena sidan ett S med tredelade ändar, å den andra en krona. Fyra exemplar gifva en medelvigt af 0,89

734.

735.

Örtugar af år 1512.

736.

737.

Halförtugar af år 1515.

738.

739.

740.

741.

Halförtugar utan år.

Hr Sten Sture d. y:s hela och halfra örtugar.

gr. (fig. 740). Äfven å de årtalslösa mynten kallas denne typ *moneta nova*.

Fig. 734–741. Efter original i k. Myntkabinettet. — Fig. 734. *Steen Sture ritter* och *Moneta Stocholm* 1512. — Fig. 735. *Steen Sture ritter* och *Moneta Stocholm* 1512. — Fig. 736. *Steen Sture ritter* 1515 och *Moneta Stocholm*. — Fig. 737. *Steen Sture ritter* 1515 och *Moneta nova Stocholm*. — Fig. 738. *Steen Sture ritter* och *Moneta Stocholm*. — Fig. 739. *Sten Sture ritter* och *Moneta Stocholm*. — Fig. 740. *Sten Sture ritter* och *Moneta nova Stocholm*. — Fig. 741. *Sten Sture ritter* och *Moneta Arosie*.

B. Vesterås mynt.

8. *Halförtugar*: å den ena sidan en krona, å den andra ett A (fig. 741). Fem exemplar gifva en medelviggt af 0,85 gr.

Enligt de kemiska undersökningar, som af hr Forssell föranleddes, är örtugen af 1512 åttalödig, således slagen i öfverensstämmelse med den grund, som ända från år 1478 varit gällande, halförtugen af år 1515 deremot är endast fyralödig och således sämre än myntordningarne föreskrifva. Det hade varit af intresse att veta, huruvida den undersökte halförtugen tillhör dem, som i omskriften betecknas som *moneta nova*. Detta uttryck kan innebära en antydning om en under hr Stens regering införd ändring till det sämre inom myntväsendet.

Å hr Stens mynt förekomma årtalen 1512, 1514 och 1515. Vi hafva all anledning att anse dessa årtal beteckna olika öfverenskomelser mellan regering och myntmästare, framkallade antingen genom ombyte af myntmästare eller införande af någon ny myntningsgrund. Men det är icke nog härmed — af alle, som hittills sysselsatt sig med denna tids myntförhållanden, omtalas äfven en myntordning af år 1513, hvilken i de bästa afskrifterna öfverensstämmer med de närmast föregående. Om än den hanseatiska och danska mynthistorien från denna tid kan uppvisa myntordningar, som utfärdats den ena kort efter den andra, synes det dock vara väl mycket, om hvart och ett af hr Stens fyra första år skulle hafva kraft en ny myntordning. Det lider ej heller något tvifvel, att den föregifna myntordningen af år 1513 icke existerat.

I den bästa källan för kännedomen af de gamla myntordningarna, en samling af anteckningar, som blifvit gjord af biskop Hans Brasks sekreterare Spiegelberg, finnes intaget å s. 111 kontraktet af år 1478 (äfven här felaktigt hänfördt till år 1488). Detta kontrakt är uppgjort i Telje. Å baksidan af samma blad förekommer en odaterad anteckning rörande en rådsöfverläggning i Telje angående myntväsendet. Denna anteckning, hvilken icke är något annat än en berättelse om de förhandlingar, som föregingo utfärdandet af 1478 års kontrakt, är det som man gifvit namn, heder och värdighet af 1513 års myntordning. I senare afskriftsamlingar finnes nämligen denna anteckning om samtalet i Telje sammanförd med en uppsats angående klippingsmyntet, hvilken tidigare forskare hänfördt till år 1513; detta årtal har på grund deraf tillagts äfven den föregående berättelsen. Hr Forssell har till evidens bevisat, att uppsatsen om klippingen icke tillhör år 1513, utan är vid pass tio år yngre. Då är ock all äfven den minsta anledning att hänföra samtalet i Telje till det nämnda året förfallen.

Handlingar af åren 1514, 1515, 1518 och 1519 uppgifva, att sexton mark penningar räknades lika med en mark lödig.

Hr Stens riksföreståndareskap, som visade en ansats att förvandlas till ett konungadöme, gick till ände. K. Kristiern hade öfersvämmat

landet och gjorde sig till dess herre. Oblidt är hans eftermäle och gäller detta äfven de myntförhållanden, som han införde. En af våra rimmade krönikor lägger i hans egen mun följande uttalande:

ther til läth jack slå ett skemmeligt mynth,
szom än nu er för huar mandt synth,
klipping var hans högsta namn,
alla til skada och ingen til gagn.
Jack kallas kung Klipping i sama stund,
förty jack fan oppå det fund.

Klipping kallas myntet derföre, att man genom klipping reduce-
rade omfånget, så att myntet ej längre var rundt, utan fyrkantigt,
hvilket hade till följd att rätt betydande delar af bilderna försvunno.
Storleken varierade mycket och med denne vigten. Redan utseendet
förräder den dåliga halten; exemplar finnas, som ej äro mera än 1½-
lödiga. Enligt en urkund af år 1524 voro k. Kristierns klippingar af
fyra slag, igenkänliga genom olika prägel. Det bästa slaget hade på
den ena sidan i en krönt sköld tre lejon med utsträckt tunga samt
'kraaget och kruset rumpe', under skölden låg ett kors med liljeformige

742. K. Kristiern II:s klipping.

743. Gustaf Erikssons klipping.

ändar (fig. 742). Å det andra slaget hade lejonerna inga tungor och
raka svansar, korset under skölden var raklinigt och dubbelt. Det
tredje slaget skilde sig från det andra derigenom, att hvar korsarm
hade invid skölden ett rundt öga, hvarjämte riksäpplet i konungens hand
hade tre rutor. På det fjerdte och sämsta slaget förekom ett 'slet, en-
foldigt kors' och i riksäpplet ett klöfverblad.¹

Desse klippingar slogos i betydlig mängd. Handlingar refererade
i *Danske Register* för åren 1519—1523 omtala mera än 360,000 mark
danska i klippingar såsom levererade till konungen af myntmästaren i
Malmö. Att de i myckenhet spriddes i Sverige kunna vi taga för
gifvet; k. Gustaf säger, att k. Kristiern med dem 'kom sig in i riket'.
Att desse klippingar icke förekomma i våra fynd är helt naturligt:
de voro för usle, att man skulle känna sig benägen att gömma dem
i jorden.

Några k. Kristierns svenska mynt äro icke kända, hvadan man
tagit för gifvet att han icke brytt sig om att mynta i Sverige. Väl
finnes en urkund af den 24 juni 1521, som talar om silfver, hvilket af

Fig. 742 och 743. Efter original i k. Myntkabinettet.

¹ Luxdorpb, i det köpenhamnska Lärdomssällskapets *Skrifter* del 8, s. 8.

konungen lemnades i Stockholm till myntmästaren, men som denne var den bekante myntmästaren i Malmö Jörgen Kock finnes intet som antyder, att det var mynt af svensk typ som skulle präglas. Vigtigare är, att en Diderich Harstenhorst den 14 oktober 1521 omtalas som 'mynter i Stocholm' (Grönblad, *Nya källor*, s. 709).

När Gustaf Eriksson hade ställt sig i spetsen för resningen mot k. Kristiern, fann han under dåvarande brydsamma ekonomiska förhållanden det vara lämpligt att följa det gifna exemplet. Peder Svart berättar, att han i Hedemora slog klippingar med en väpnad man å den ena sidan och två dalpilar i kors å den andra (fig. 743). Enligt gamla anteckningar skulle dessa mynt vara $3\frac{1}{4}$ -lödiga och slogos i början 96, sedermera 112 på marken; hvar klipping skulle räknas för 18 penningar. Äfven i Söderköping slogos klippingar, 96 på marken.¹

Att detta underhaltiga mynt skulle väcka missnöje var naturligt.² Vid ett möte, som hölls i Vesterås i september 1523, således efter konungsvalet, klagades högljudt öfver klippingarne, och utlofvades då, att ett riksmöte skulle med det snaraste sammankallas, vid hvilket skulle afgöras, huruvida klippingarne skulle framdeles gå som de för närvarande gingo eller för mindre. Det utlofvade mötet hölls vid nyåret 1524 i Vadstena och beslöts då klippingens nedsättning till ett värde af 4 hvider d. v. s. 12 penningar. Med detta resultat var allmänheten dock icke belåten. Vid distings marknad i Uppsala och samtings marknad i Strängnäs samt äfven annorstädes kringom landet 'vedersade man klippingen', och konungen lät dervid bero, ehuru detta, såsom han sjelf uppgifver, vållade honom, som hade uppburit klippingar i skatt, en mycket betydande förlust.³

Skulle klippingarne uppgifvas, måste annat mynt finnas tillgängligt. Sådant fanns ock af gammalt bevaradt, t. ex. den äldre och den yngre hr Stens örtugar och fyrkar; man hade, då landet öfversvämmades af klippingar, gömt det bättre myntet till bättre tider.⁴ Gustaf Eriksson hade dessutom ända från 1522 slagit jämte klippingarne bättre mynt.

¹ Källorna för dessa uppgifter äro af Forssell sammanförda i hans *Anteckningar om mynt, vikt, mått och varupris* s. 28 f. Att den s. k. uppsatsen om klippingen icke tillhör år 1513, utan är vid pass tio år senare, har Forssell i detta arbete så fullständigt visat, att det för mig ej behöfves mera än att hänvisa till hans redogörelse. Det synes mig sannolikt, att hela uppsatsen om klippingen är ett betänkande, som framlades vid nyårstid 1524 på Vadstena-mötet. Också förekomma i konungens skrivelser rörande Vadstenabeslutet direkta citat ur betänkandet, inledda med orden: »så mente somliga, att» o. s. v.

² Helsingarne hade klagat öfver sin store fattigdom, »i synnerhet den de kommit i för klippingens skuld». *K. Gustaf I:s registratur* del 1 s. 273.

³ Ofvanstående uppgifter äro hemtade ur *K. Gustaf I:s registratur* samt ur E. Hildebrand och Alin, *Svenska riksdagsakter* för åren 1523 och 1524.

⁴ K. Gustaf skriver april 1524: efter det, Gud derföre lofvad, godt mynt begynner vanka igen i riket, som för klippingarnes skuld i någon tid förstunget var. *K. Gustaf I:s registratur* del 1 s. 202.

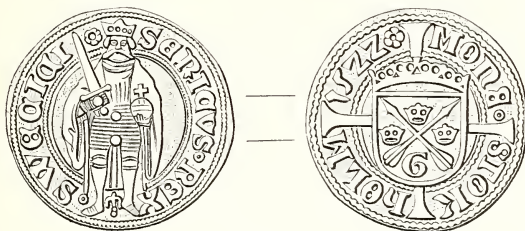
Våren 1523 kunde han sända borgmästaren i Söderköping 2,000 gyllen i 'rundt mynt', med befallning att tillägga så mycket klippingar, som för det afsedda ändamålet kunde behövas.¹

Från dessa det nya skicket's begynnelseår förekommer i samlingarna ett alldeles nytt slag af mynt, *ören*, i inskränktare mening kallade 'rundt mynt' eller 'det stora runda myntet'. Sådana finnas

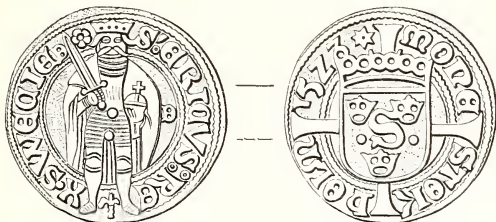
för år 1522 från Stockholm, Uppsala och Arboga
1523 Stockholm, Uppsala och Åbo
1524 Åbo.

I. Ören från Stockholm.

År 1522. Å den ena sidan en stående konung, mellan fötterna vassen, å den andra sidan på ett stort kors en krönt sköld med två

744. Stockholms öre 1522.

745. Stockholms öre 1523.

korsade pilar, i deras vinklar tre kronor och ett G (fig. 744). Nio nötta exemplar gifva en medelvigt af 3,16 gr.

År 1523 typ A, = den föregående. Två exemplar gifva en medelvigt af 3,61 gr.

År 1523 typ B, = den föregående, med i skölden tre kronor och mellan dem ett S (fig. 745). Två exemplar med regelbunden omskrift gifva en medelvigt af 3,04 gr. Fem exemplar med oredig omskrift gifva en medelvigt af 3,39 gr.

Fig. 744. Sanctus Ericus rex Svecie och Moneta Stokholm 1522. — Efter original i k. Myntkabinettet.

Fig. 745. Sanctus Ericus rex Svecie och Moneta Stokholm 1523. — Efter original i k. Myntkabinettet.

¹ K. Gustaf I:s registratur del 1 s. 60. Utgifvaren låter oriktigt brevet vara staldt till en borgmästare i Stockholm.

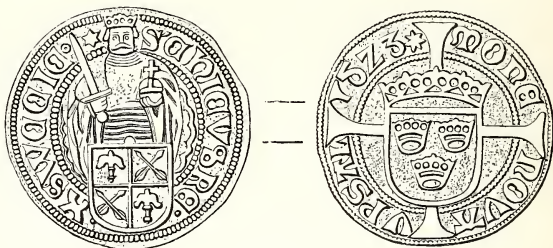
II. Ören från Uppsala.

År 1522. Å ena sidan stående harnesklädd man med svärd och riksäpple, mellan fötterna vasen, å den andra sidan kors och sköld såsom på de första Stockholms-örena.

År 1523. Å den ena sidan en framvänd stående konung, hvars nedre del täckes af en sköld, i hvilken de två korsade pilarne förekomma qvadrerade med vasen. Å den andra sidan på ett stort kors en krönt sköld med tre kronor (fig. 746). Ett ganska godt exemplar väger 3,47 gr. I k. Myntkabinettet finnes ett tjockmynt af denna typ, som väger 28,71 gr. och är således ett 8-öres-stycke, med en vigt för öret af 3,59 gr.

III. Ören från Arboga.

År 1522, = de första Stockholms-örena. Två exemplar gifva en medelvigt af 4,16 gr.

746. Upsala öre 1523.

IV. Ören från Åbo.

År 1523. Å den ena sidan en stående harnesklädd man med svärd och riksäpple, mellan fötterna vasen, å den andra sidan på ett stort kors en krönt sköld med tre kronor. Ett exemplar i k. Myntkabinettet, hvars fränsida är ganska barbariskt utförd, väger 4,47 gr. Ett annat exemplar, mera likt de vanliga örena, är i så hög grad nött, att dess vigt icke kan gifva någon upplysning.

År 1524, = den föregående, men i skölden de två korsade pilarne med tre kronor och ett A i vinklarna.

Af de fyra myntorterne finnes Arboga icke omtalad i samtida urkunder. Namnet Stockholm å örena slagna under år 1522 och den förra hälften af år 1523 är naturligtvis oegentligt, alldenstund Stockholm den tiden ännu icke hade gifvit sig åt Gustaf Eriksson. Enligt ett bref af konungen, skrivet den 9 maj 1524, myntades dagligen i Stockholms och Uppsala mynthus, och sammanhanget synes utvisa, att det var ören som slogos. Att det oakadt inga af det årets ören från dessa två mynthus finnas bevarade, beror derpå, att myntningen i främsta rummet afsåg legotruppernas betalande, hvarförutom de svenska

örena i allmänhet hade en stor benägenhet, såsom Peder Svart uppgifver, att försvinna till utlandet. De blefvo, säger han, ganska mycket förda ut af landet, »ty inge köpmän kunde någon tid utföra profitligare varor, men strax de utländske fingo dem under händerna, kunde de väl förstå, hvad de drogo till valör uti kornet, derföre förändrade de strax deras klädebonad, så fingo de strax nytt namn och kallades dubbelskillingar».

Dubbelskillingar slogos i Lübeck första gången år 1522 och hafva de i utseendet en viss likhet med de svenska örena. Det ligger nära till hands att antaga, att det just var det nya lybska myntet, som gaf hr Gustaf anledning att i det svenska myntväsendet införa öresmynten.

Äfven synes en ny myntmästare hafva blifvit inkallad från Tyskland. På Uppsala-örena af år 1522 — endast ett exemplar är för närvarande känt, som tillhör dr Antell — äfvensom på Åbo-örena af åren 1523 och 1524 förekommer en omskrift, som, sedan förkortningarna blifvit utfyllda, lyder GUBERNATOR SWEDEN RIKS — tungomålet

747. Halförtug af år 1523.

748. Halförtug från början af Gustafs tid?

röjer den tyske gravören. Visserligen finnes det tyska ordet RITTER på den yngre hr Stens mynt, men de äro på ett helt annat sätt utförda än de nämnda öresmynten.¹

Under denna Gustaf Erikssons första styrelsetid slogos äfven åtminstone fyrkar. I de anteckningar, som synas hafva blifvit gjorda för biskop Brasks räkning före Vadstena-mötet år 1524, omtalas visserligen inge örtugar eller fyrkar slagne af Gustaf, men i behåll finnas

Stockholms halförtugar af år 1522:

Å den ena sidan en sköld med ett G, å den andra en krona. Sex exemplar gifva en medelviggt af 0,85 gr. (fig. 747).

Man har äfven hänfört till Gustaf ett mynt af örtugsgruppen, med den helige Eriks och Stockholms namn, med ett E och en sköld med tre kronor lagd på ett litet kors (fig. 748). Då hr Gustaf på sina ören använde den helige Eriks namn, kan han naturligtvis lika väl hafva

Fig. 747. Efter original i k. Myntkabinettet. Omskrifter: *Gosta Erison 1522* och *Moneta Stocholm*.

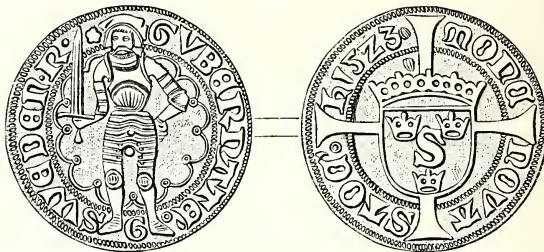
Fig. 748. Efter original i k. Myntkabinettet. Omskrifter: *Sanctus Ericus rex* *Secie* och *Moneta Stocholm*.

¹ Dr Antells exemplar har jag ej sett, men de i k. Myntkabinettet förekommande Åbo-örena visa sig genom graveringens art skilja sig från de öfriga mynten och bilda en grupp för sig, till hvilken äfven må hänföras det stora myntet af år 1523 och medaljen af år 1522. Jfr min uppsats i *Månadsbladet* för år 1888.

satt det på sina smärre mynt, men vigten af dessa småmynt — 30 vägda exemplar i k. Myntkabinettet gifva en medelvigt af 1,003 gr. — synes väl stor för så sene fyrkar. En möjlighet är, att desse fyrkar med den helige Eriks namn och initialbokstaf, ifall de tillhöra denna tid, äro en frukt af den myntningsrätt som år 1524 gafs riksrådet.

De nyss nämnda Braskeska anteckningarna synas gifva vid handen, att äfven småpenningar d. v. s. brakteater slogos under dessa hr Gustafs allra första år, men några sådana hafva icke blifvit till vår tid bevarade.

Deremot finnes i friherre C. J. Bondes samling på Eriksberg ett stormynt af år 1523, hvilket icke finnes omtaladt i någon af tidens urkunder och hvars namn därför är vanskligt att bestämma. Dess utseende visas af fig. 749. Frånsidans omskrift förklarar att det är ett mynt vi hafva för oss. Dess vikt är 12,90 gr. Då man i Tyskland slog 8 silfvergyllden af en kölnisk mark, således med en vikt för hvart

749. Half silfvergyllden? af år 1523.

stycke af 29,20 gr., kan man tänka, att hr Gustaf ville i Sverige införa en myntning af silfvergyllden — en sådan förekom i Danmark under k. Kristiern II:s tid — men att hr Gustaf bestämde sig för att slå åtta silfvergyllden af en svensk silfvermark. Då fick hvar silfvergyllden en vikt af 26,32 gr., och det i fråga varande myntet af år 1523 skulle således vara en half silfvergyllden. Hela och halfva silfvergyllden slogos, derest denna min förklaring är riktig, äfven år 1528.

År 1524 betecknar ett nytt skede i k. Gustafs mynthistoria. En olikhet mot den föregående tiden visar sig redan deruti, att myntningsåret ej längre sattes ut på mynten. Klippingsmyntet blef, i viss mon mot konungens vilje, alldeles aflyst. Det finnes ett odateradt myntkontrakt, afslutadt med Gynther Laijs i Vesterås, hvilket af gammalt blifvit hänfördt till år 1524 och äfven kan tillhöra detta år.¹ Detta kontrakt omtalar

Fig. 749. Efter original i friherre C. J. Bondes samling på Eriksberg. Omskrifter: *Gubernate Sweden* riks och *Moneta nova Stocholm 1523*.

¹ Detta kontrakt förekommer bland handlingar från år 1524 i den ena handskriften af riksregistraturet för Gustaf Erikssons första år, men någon strängt kronologisk ordning mellan de i denna handskrift upptagne urkunderne är dessvärre icke genomförd. Gynther Laijs omtalas den 7 juni 1525. Under den följande tiden har jag ej återfunnit hans namn.

ören — 48 skulle slås af en mark 5-lödig silfver, hvart öre skulle således väga 4,38 gr.,

örtugar — 144 skulle slås af en mark 7½-lödig silfver, hvar örtug skulle således väga 1,46 gr.,

fyrkar — 224 skulle slås af en mark 5½-lödig silfver, hvar fyrk skulle således väga 0,94 gr.,

små penningar — 960 skulle slås af en mark 3-lödig silfver.

Örena slogos således af sämre silfver än örtugarne, ja än fyrkarne. Derest icke något skriffel föreligger i registraturet, kan för detta förhållande svårligen någon annan förklaring gifvas än den, att örena voro företrädesvis afsedda för utlandet. Enligt k. Fredrik I:s myntordning af år 1524 slogos i Danmark firehvider af föga mer än 5-lödig silfver, en myntförordning för Norge af samma år talar om 5-lödiga firehvider. Dessa stå i storlek och utseende de svenska örena mycket nära.

Att mynt slogos i Sverige under åren 1524—1527 är fullkomligt visst. Ifall ören slogos, kunna de hafva försvunnit till utlandet — jfr uppgiften derom hos Peder Svart —, men sådant kunna vi svårligen antaga med afseende på örtugar och fyrkar. Oss står derföre ej annat åter än att till de nämnda åren hänföra de örtugar och fyrkar af mycket vexlande utseende, som icke bära årtal.¹ Vi hafva här att anteckna följande former.

Myntning i Stockholm.

Örtugar.

1. *Åts.* På ett stort kors en upptill tvärskuren sköld med tre kronor. *Fråns.* På ett kors E. Medelvig af fyra exemplar 1,31 gr. (fig. 750).

2. *Åts.* Krönt S med eller utan liljor vid sidan. *Fråns.* Upp till tvärskuren sköld med tre kronor. Medelvig af tvänne exemplar 1,53 gr. (fig. 751).

3. *Åts.* Upp till spetsig sköld med vasen. *Fråns.* Upp till tvärskuren sköld med tre kronor. Medelvig af fyra goda exemplar 1,66 gr. (fig. 752).

4. *Åts.* Upp till tvärskuren sköld med vasen. *Fråns.* Upp till tvärskuren sköld med tre kronor. Medelvig af fem exemplar 1,66 gr. (fig. 753).

5. *Åts.* Upp till spetsig sköld med S. *Fråns.* Upp till tvärskuren sköld med tre kronor. Ett exemplar väger 1,97 gr. (fig. 754).

Fyrkar.

1. Å ena sidan krona, å den andra S. Medelvig af 22 exemplar 0,94 gr., ett exemplar väger endast 0,90 gr. (fig. 755).²

¹ Utestängd är visserligen icke möjligheten att något af de årtalslösa mynten slagits samtidigt med årtalsförande mynt, men för denna möjlighet kunna inga styrkande omständigheter anföras.

² Platserna för krona och S vexla.

2. Åts. Å ena sidan upptill tvärskuren sköld med vassen, å den andra krona. Vigt 0,90 gr. (fig. 756).

Myntning i Westerås.

Örtugar.

1. Åts. Upptill tvärskuren sköld med tre kronor. Fråns, Ett krönt A. Medelvigten af tvänne exemplar 1,67 gr. (fig. 757).

750.

751.

752.

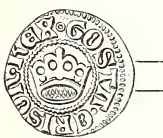
753.

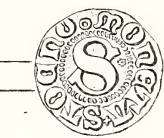
754.

Stockholms örtugar 1524—1527.

755.

756.

Stockholms halförtugar 1524—1527.

2. Åts. Upptill tvärskuren sköld med A. Fråns. Upptill tvärskuren sköld med tre kronor. Medelvigten af två exemplar är 1,62 gr. (fig. 758).

Fig. 750—754. Efter original i k. Myntkabinettet. **Fig. 750.** *Gustavus dei gracia rex Svecie* och *Moneta Stocholm*. — **Fig. 751.** *Gostavus dei gracia rex Svecie* och *Gostavus dei gracia rex Svecie*; å frånsidan förekommer öfver omskriften *Moneta Stocholm*. — **Fig. 752.** *Gosta Erison rex Svecie* och *Gostavus dei gracia rex Svecie*. — **Fig. 753.** *Gosta dei gracia rex Svecie* och *Moneta Stocholm*. — **Fig. 754.** *Gosta dei gracia rex Svecie* och *Gostavus dei gracia rex Svecie*.

Fig. 755 och 756. Efter original i k. Myntkabinettet. — **Fig. 755.** *Gosta Erison rex* och *Moneta Stocholm*. — **Fig. 756.** *Gostavus rex Svecie* och *Gostavus rex Svecie*.

3. *Åts*. Krönt G mellan rosor. *Fråns*. Upp till tvärskuren sköld med tre kronor. Medelvigten af två exemplar 1,51 gr. (fig. 759).

Fyrkar.

1. Å den ena sidan en krona, å den andra ett A. Två exemplar med finare bokstäfver i omskrifterna hafva en medelvigt af 0,96 gr., tolf exemplar med gröfre bokstäfver i omskrifterna hafva en medelvigt af 0,90 gr. (fig. 760).

Ett nytt skede i k. Gustafs myntväsen inledes genom det den 2 oktober 1527 med Herman Fossert i Stockholm afslutade myntkontraktet. Då till den nya ordningen hörde att å mynten angifva präglingåret och då inga mynt äro kända med årtalet 1527, är det rådligast att

Vesterås örtugar och halförtugar 1524—1527.

beteckna detta nya skede med åren 1528—1535. Kontraktet omtalar följande slag af mynt.

Ören, 'ett stort mynt det man nu besynnerligen kallar rundt mynt', 60 stycken skulle slås af en mark 5-lödig silfver, hvadan öret skulle hafva en normalvigt af 3,65 gr. Remedium i finhet $\frac{1}{2}$ qvintin, i antal ett stycke.

Örtugar, 122¹ stycken skulle slås af en mark 5-lödig silfver, hvadan örtugen skulle hafva en normalvigt af 1,72 gr. Remedium i finhet $\frac{1}{2}$ qvintin, i antal två stycken.

Fig. 757—759. Efter original i k. Myntkabinettet. — Fig. 757. *Gosta dei gracia rex Swecie* och *Moneta Westerars*. — Fig. 758. *Gosta dei gracia rex Swecie* och *Moneta nova Westerars*. — Fig. 759. *Gosta rex Swecie* och *Moneta nova Westerars*. Fig. 760. *Gosta dei gracia rex Swecie* och *Moneta Westerars*. — Efter original i k. Myntkabinettet.

¹ Forssell uppgifver antalet till 124, men i registraturret läses xxxj (30 $\frac{1}{2}$) kast, icke xxxj.

Halförtugar eller *fyrickjar*, 216 stycken af en mark $4\frac{1}{4}$ -lödigt silfver, hvadan fyrken skulle hafva en normalvigt af 0,97 gr. Remedium i finhet $\frac{1}{2}$ qvintin, i antal fyra stycken.

Små hole penningar, 864 stycken af en mark $2\frac{1}{4}$ -lödigt silfver, hvadan hvar sådan penning skulle hafva en normalvigt af 0,24 gr. Remedium i finhet ett qvintin, i antal 48 stycken.

Ett nytt kontrakt med samma bestämmelser afslöts med Fossert i början af år 1529, och vid samma tid afslöts ett lika lydande kontrakt med Anders Hansson, myntmästare i Vesterås. I denne stad hade myntningen då en tid varit inställd af brist på silfver¹.

Det finnes anteckningar om en nu förlorad myntordning af år 1532, hvilken företer i detaljer några afvikelser. Till örena skulle tagas silfver med en finhet af 5 lod 2 ort (= $5\frac{1}{8}$ lod), och skulle af en mark skrodas 7 mark 4 öre 10 penningar d. v. s. 60,417 stycken. Örtugarne kallas halfören. Till dem skulle tagas något svagare silfver (5 lod $\frac{1}{2}$ ort), och skulle af marken skrodas 7^2 mark 5 öre 8 penningar eller 122,3 stycken. Till fyrkarne skulle tagas silfver med en finhet af 4 lod $1\frac{1}{2}$ qvintin, och skulle af marken skrodas $8\frac{1}{2}$ mark, d. v. s. 272 stycken. Enligt denna ordning var således silfret något, men ej mycket bättre, men vigten var nedsatt för örena till 3,48, för fyrkarne till 0.77 gr, under det att halförena hade i det allra närmaste samma vigt som örtugarne efter kontrakten af åren 1527 och 1529.

Någre penningar hafva icke från denna tid blifvit bevarade. De öfriga mynten hafva följande utseende.

Stockholms mynt.

Ören. — Bilderne å båda sidor variera och äro dessutom på olika sätt med hvarandra förenade. På åtsidan finnes alltid en stående konung i tornejrustning, med svärd och riksäpple, mellan hans fötter finnes än en sköld med ett G (1528, 1529), än en vase (1528—1530), än en sköld med vasen (1533). På frånsidan finnes alltid en sköld lagd på ett stort kors: i skölden finnes än en vase mellan tre kronor (1528), än de två korsade pilarne med tre kronor och G i vinklarne (1528—1530), än en sköld med vasen mellan tre kronor (1528, 1530). På örena af åren 1532 och 1533 förekommer den senast omtalade skölden lagd på ett stort kors med liljeformade ändar; på de tidigare örena äro ändarne tvärt afskurna. Ett öre af år 1528 är här afbildadt fig. 761.

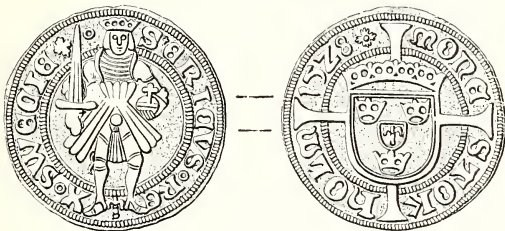
Äfven dessa ören, slagna icke blott efter konungsualet, utan till och med efter kröningen, bära den helge konung Eriks namn, ehuru

¹ K. Gustaf säger i skrifvelse af den 14 Maj 1527, att myntningen i Vesterås, som blifvit nedlagd, emedan silfverberget icke gaf tillräckligt, skulle åter upptagas, när afkastningen af grufvan blef större.

² Anteckningarna om denna myntordning uppgifva visserligen 5 mark, men redan Hallenberg (*Om mynt och varors värde i Sverige under konung Gustaf I:s regering*) har antagit, att 5 är en misskrifning för 7.

k. Gustafs förekommer å alla andra samtidigt slagna mynt. Förhållandet är onekligen eget, något skäl för det kan jag icke uppgifva.

En annan egendomlighet är användningen af olika typer såväl å ören som å de lägre myntslagen. Att man under 1500-talet, liksom under den föregående och äfven under en dryg del af den följande tiden, förmodligen, åtminstone i väsentlig mon, för att möjliggöra en skyndsam myntning, hvart år graverade flere stämplor samt att desse i detaljerne visa hvarjehanda skiljaktigheter, är bekant, men detta kan dock svårligen förklara mera än de mindre betydande varianterna. Men hvarföre skulle större olikheter införas, t. ex. de olika tecknen mellan konungens fötter, den olika utstyrseln af frånsidans sköld? Hvarföre finna vi inom samma års utmyntning från samma mynthus flere olika typer? Hvarföre användas visse af dem under loppet af flere år, andre icke? För allmänheten borde skiljaktigheterna hafva kunnat verka oroande, ty för den tidens människor låg det väl, som för oss, nära till hands att söka för olikheten i utseendet någon giltig grund. Skulle väl den ene typen beteckna ett bättre mynt än den andre? Af mynträkskaperna framgår, att myntningen ofta, kanske oftast, verkställdes i flere omgångar.

761. Stockholms-öre 1528.

Möjligen utmärktes hvar omgång genom en särskild typ, till underlättande af kontroll.

Då sålunda de olika typerne kunna hafva någon betydelse, har jag vid vägning af denna tidens mynt skilt mellan de af olika typer karakteriserade grupperne. För örena få vi derigenom följande vigtposter

3,97	gr.	1530	
3,60	›	›	
3,50	›	1533	medelvigt af 2 temligen nötta exemplar
3,38	›	1529	medelvigt af 2 exemplar
3,35	›	1528	medelvigt af 6 exemplar
3,33	›	1532	medelvigt af 4 exemplar
3,25	›	1528	medelvigt af 7 exemplar
ja, till och med	2,98	›	1529 medelvigt af 8 exemplar.

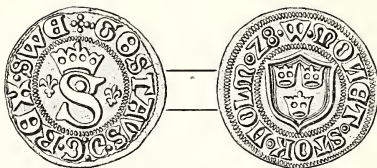
Den sista vigtposten är orimligt låg. Örena af denna vigt hafva Åts. vasen, Fråns. pilarne med kronor och G.

Fig. 761. Sanctus Ericus rex Suecic och Moneta Stockholm 1528. — Efter original i k. Myntkabinettet.

*Örtugar (halfören)*¹. — För dem finnas under detta skede sju typer: 1. Upptill tvärskuren sköld med vasen, upptill spetsig sköld med tre kronor (1529). — 2. Krönt S mellan två liljor, upptill spetsig sköld med tre kronor, 1528, 1532 (fig. 761). — 3. Krönt S mellan två liljor, upptill tvärskuren sköld med tre kronor, 1531—1533. — 4. Krönt S, upptill tvärskuren sköld med tre kronor, 1530, 1534. — 5. Upptill spetsig sköld med S, upptill spetsig sköld med tre kronor, 1528 (?), 1529, 1530. — 6. Upptill spetsig sköld med S, upptill tvärskuren sköld med tre kronor, 1530. — 7. Upptill tvärskuren sköld med S, upptill tvärskuren sköld med tre kronor, 1530.

Vigtposterna för dessa örtugar äro:

1,88	gr. ²	1531	medelvig	af 6 exemplar
1,68	»	1533	medelvig	af 16 exemplar
1,65	»	1528		
1,64	»	1530	medelvig	af 11 exemplar
1,63	»	1529	medelvig	af 3 exemplar
1,62	»	1529	medelvig	af 4 exemplar
1,62	» ³	1530	medelvig	af 11 exemplar
1,62	»	1534	medelvig	af 16 exemplar
1,60	»	1532	medelvig	af 6 exemplar.

762. Stockholms-örtug 1528.

Med hvilken vårdslöshet man kunde gå till väga vid präglingen visas af en i k. Myntkabinetet förvarad örtug, som å ena sidan har en upptill spetsig sköld och omskriften W MONET STOKHOLM 28, å den andra MONET STOKHOLM 32 — man har således år 1532 vid en i Stockholms mynthus företagen myntning, i stället för en året tillhörande åtsidestämpel tagit en frånsidestämpel af år 1528. Möjligheten att göra ett sådant misstag visar, att man icke hade för sed att för hvart år förstöra de för detsamma gjorde stämplarne, en försumlighet som lätt kunde gifva anledning till missbruk.

Fig. 762. *Gostavus dei gracia rex Svecia* och *W Moneta Stockholm* 28. — Efter original i k. Myntkabinetet.

Mellan början och slutet af omskriften förekommer bokstafven W äfven på ett mynt af samma år, som strax skall omtalas (fig. 769), äfvensom på $\frac{1}{4}$ -riksdaler af år 1534. Bokstafvens betydelse är för mig obekant. Han kan icke afse myntmästaren, ty denne hette Herman Fossert.

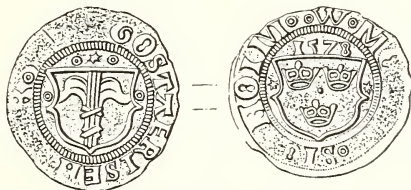
¹ Det är icke möjligt att för örtugar och fyrkar göra någon sträng skillnad mellan åtsidans och frånsidans bilder, alldenstund dessa ganska ofta byta plats.

² Mynten af högsta vigtposten tillhöra typen 3. Exemplaren för år 1532 af denna typ väga ej mera än 1,60.

³ I denna vigtpost äro förenade mynten för detta år af typerna 5-7.

I detta sammanhang bör omtalas ett mynt, som, så vidt jag känner, icke förekommer i mera än ett exemplar, nu förvaradt i k. Myntkabinettet (fig. 763). Det är större än örtugarne, men tunnare; dess vikt är endast 1,38 gr, men som det är ganska nött, har vigten ursprungligen varit större — dock kanske icke större än örtugens. Den ökade vidden har medgifvit ett pryddigare utförande af de å båda sidor förekommande sköldarne, öfver den ene står årtalet 1528. Måhända hade man i sammanhang med utfärdandet af 1527 års myntkontrakt tanke på att gifva örtugen ökad storlek — man hyste kanske redan då afsigten att byta ut namnet örtug mot halföre — men återgick man i sådant fall mycket snart till den förut vanlige storleken.

Fyrkar. — Dessa förekomma under åren 1528—1533 i sju olika typer, af hvilka de sex första tillhöra det enda året 1528, som således synes hafva varit ett experimentens år: 1. Upptill spetsig sköld med vase, krona (fig. 764). — 2. Upptill tvärskuren sköld med vasen, upptill tvärskuren sköld med krona (fig. 765). — 3. Upptill tvärskuren sköld

763. Stockholmsörtug af större mått, 1528.

med vasen lagd på ett litet kors, krona (fig. 766). — 4. Krönt G, krona (fig. 767). — 5. Upptill tvärskuren sköld med G lagd på ett litet kors, krona. — 6. Bokstafven S, upptill tvärskuren sköld med krona (fig. 768)¹. — 7. Bokstafven S, krona, 1529—1533² (fig. 769).

De olika typgrupperne hafva följande vichter:

1,05 gr.	1532	
0,99	> 1532	medelvigt af 2 exemplar
0,96	> 1533	
0,95	> 1528	medelvigt af 4 exemplar
0,94	> 1528	medelvigt af 11 exemplar
0,94	> 1530	medelvigt af 8 exemplar
0,93	> 1529	medelvigt af 21 exemplar
0,93	> 1531	medelvigt af 20 exemplar
0,84	> 1529	medelvigt af 4 exemplar
0,82	> 1532	

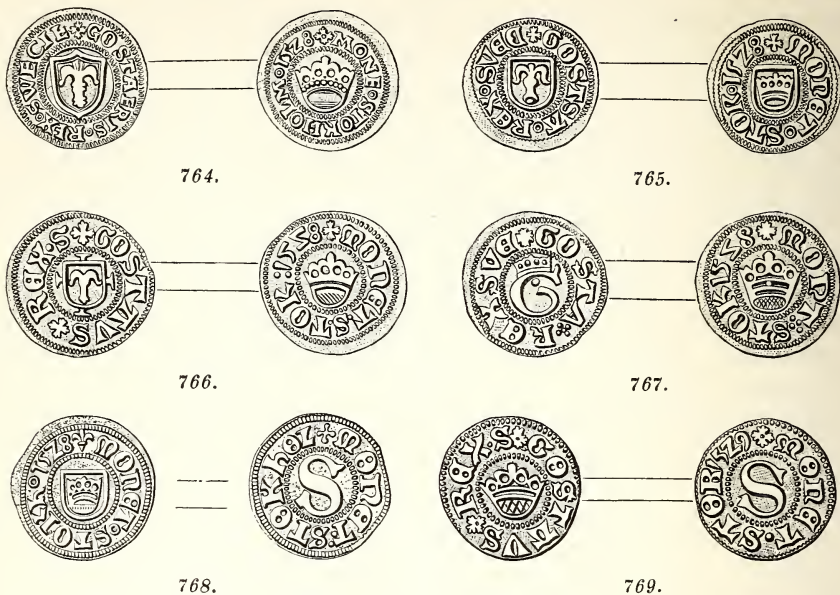
Fig. 763. *Gosta Erisen* (re)ᵛ (Svecie) och *W Mo(neta) Stokholm*, i fältet 1528.

¹ Denna typ synes vara uppkommen genom felaktig förening af två icke sammanhörande fränsidestämplor, ty konungens namn förekommer icke på någondera sidan.

² De tyngre fyrkarne af år 1529 (0,93) hafva på åtsidan kronan, på fränsidan S, de betydligt lättare (0,84) hafva figurerna omkastade.

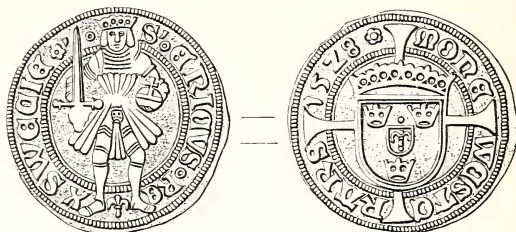
Vesterås mynt.

Ören. — Dessa stämma till utseendet öfverens med Stockholms-örena, men uppträda icke i fullt så många varianter. Åtsidans mellan

Stockholms fyrkar 1528—1533.

konungens fötter placerade bitecken är alltid en vase, på fränsidan vexla endast tvänne sköldemärken, vaseskölden mellan tre kronor (fig. 770) och de två korsade pilarna med tre kronor och G. Den förra

770. Vesterås öre 1528.

fränsidan tillhör åren 1528 och 1530, den senare år 1529. Jag kan här meddela två vigtposter:

3,37 gr. 1529 medelvigst af 4 exemplar
3,06 > 1530 medelvigst af 3 exemplar.

Fig. 764. *Gosta Eriuson rex Svecie* och *Moneta Stokholm 1528*. — **Fig. 765.** *Gostsa rex Svecie* och *Moneta Stokholm 1528*. — **Fig. 766.** *Gostavus rex Svecie* och *Moneta Stokholm 1528*. — **Fig. 767.** *Gosta rex Svecie* och *Moneta Stokholm 1528*. — **Fig. 768.** *Moneta Stokholm 1528* och *Moneta Stokholm*. — **Fig. 769.** *Gostavus rex Svecie* och *Moneta Stokholm 1529*. — Efter original i k. Myntkabinettet.

Fig. 770. *Sanctus Ericus rex Svecie* och *Moneta Westerars 1528*. — Efter original i k. Myntkabinettet.

Örtugar. — Tre typer förekomma: 1. Upptill tvärskuren sköld med tre kronor, upptill tvärskuren sköld med A, 1529, 1530. — 2. Upptill tvärskuren sköld med tre kronor, bokstafven A, 1530. — 3. Upptill tvärskuren sköld med tre kronor, krönt A, 1531, 1533 (fig. 771).

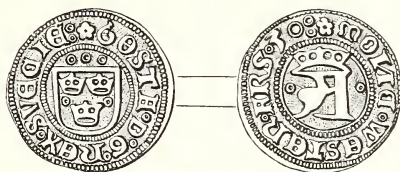
De olika typgruppernes vikt varierar på följande sätt:

1,68 gr	1529	medelvigt af 11 exemplar
1,65 »	1530	medelvigt af 6 exemplar
1,65 »	1531	medelvigt af 25 exemplar
1,61 »	1530	medelvigt af 18 exemplar.

Fyrkar. — Allenast en hufvudtyp förekommer, med sidorna upp-tagna af en krona och ett A, — samma typ som fig. 760 — men de stämplar, som användes, äro många.

De olika årens fyrkar väga:

0,96 gr.	1531	medelvigt af 5 exemplar
0,91 »	1529	medelvigt af 12 exemplar
0,85 »	1530	medelvigt af 7 exemplar.

771. *Vesterås örtug 1530.*

Under år 1534 skönjes ett aftagande i den myntning, som hittills förekommit: af alla de myntslag, som vi här uppmärksammat, finna vi för det nämnda året endast Stockholms-örtugar. Det följande året saknar, under förutsättning att myntsamlingarna gifva en riktig bild af myntningen, såväl ören som örtugar och fyrkar. Konungens skrivelser visa ock att man var angelägen att förse landet med ett nytt slag af mynt.

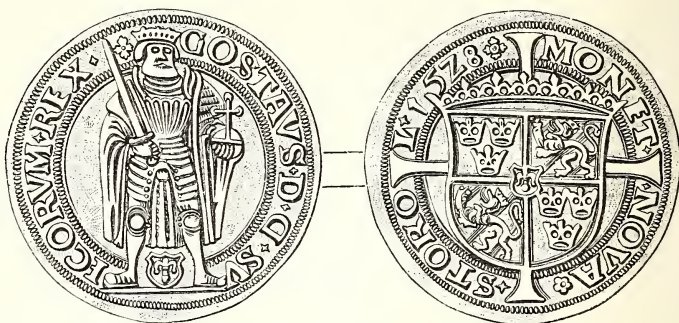
Det ansågs nödigt att införa de nya mynt, som vid den tiden hade vunnit vidsträckt erkännande i utlandet, och gick man härvid icke i hånsestädernes fotspår, ty dalern vann i dem först senare insteg.

Såsom jag förut visat, präglades redan år 1523 ett större mynt, som rimligast är att anse som en half silfvergyllen. Hele silfvergyllen slogos år 1528. De äro, såsom fig. 772 visar, synnerligen prydliga, och har detta i icke ringa mon gifvit anledning att betrakta dem som praktmynt. Till prägling af sådana har man trott sig finna en lämplig orsak i konung Gustafs kröning, hvilken försiggick i Uppsala katedral den 12 januari 1528. Brenner vet till och med att berätta, att staden Stock-

Fig. 771. *Gosta dei gracia rex Svecie* och *Moneta Westerars 1530.* — Efter original i k. Myntkabinettet.

holm, som af konungen blifvit förlänad med mynträtt, i glädjen häröfver låtit prägla detta praktmynt till utdelning vid kröningen¹.

Uppgiften att Stockholm erhållit mynträtt är gripen ur luften: tidens urkunder hafva derom ingen upplysning att lemna och sannolikheten talar emot ett sådant öfverlåtande. Man har sökt stödja påståendet, att vi här hafva för oss ett praktmynt, som icke var afsedt för användning i handel och vandel, derpå att exemplar förekomma såväl i silfver som i guld samt att de olika exemplaren hafva olika vigt. Att vi här hafva att göra med ett verkligt mynt visas emellertid otvetydigt af omskriften *moneta Stockholm*, tillägget af ordet *nova* röjer, att vi stå inför en nyhet i myntväsendet; samma ord förekommer i omskriften å 1523 års halfgyllen. Den olika vigten af silfverexemplaren talar till och med för antagandet, att vi hafva för oss verkliga mynt: vigterna äro nämligen tvänne, 25,82 och 12,91 gr, således en helhet och dennas hälft. På grund af hvad jag s. 874 anfört, ser jag i helheten en silfver-

772. Silfvergyllen af år 1528.

gyllen. För att få halfve gyllen begagnade man samme stämplar², men tog hälften mindre silfver. Att exemplar finnas i guld af detta synnerligen prydliga mynt kan icke förvåna: det låg nära till hands, om man ville vid kröningen utdela hvad vi nu kalla medaljer, att i en dyrbarare metall, som icke var myntmetall den tiden, prägla exemplar. För öfrigt kunde man vid ett sådant tillfälle utdela exemplar i silfver af det stora och ovanliga myntet³.

Stormyntet af år 1528 blef under den närmaste tiden utan efterföljd. Först år 1534 beträdde man på allvar den väg, som hade lockat åren 1523 och 1528, men, på grund af den bekantskap, som man under

Fig. 772. *Gostavus dei gracia Svecorum rex* och *Moneta nova Stokholm 1528*. — Efter original i k. Myntkabinetet.

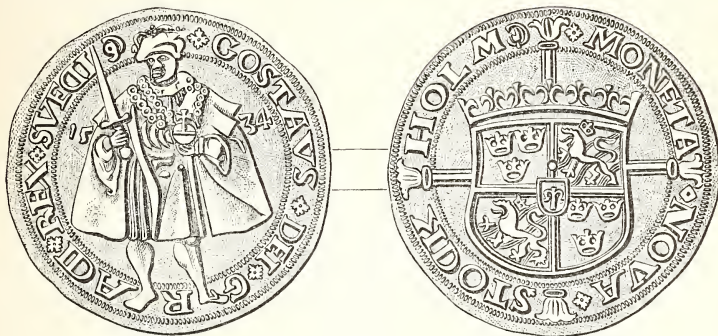
¹ Brenner, *Thesaurus* (1771) s. 60. — Forssell har uttalat sig mot den förut rådande åsigten, att ifrågavarande mynt vore en medalj. Han kallar detta mynt daler, men på grund af olikheten i vigt mellan detta mynt och de verkliga dalarna af år 1534 göres det i mina ögon nödigt att för stormyntet af år 1528 söka annan myntningsgrund och annat namn.

² En sådan halfgyllen finnes i dr Antells samling.

³ Enligt Tegel utdelades vid kröningen guld- och silfvermynt.

tiden hade haft tillfälle att göra med utvecklingen af de utländska förhållandena, gjorde man nu en ny början.

När det hade blifvit sed, på grund af det exempel, som erkeherlig Sigismund af Tyrolen hade gifvit, att slå verkliga stora silfvermynt, började äfven grefvarne af Schlick i Böhmen, med begagnande af den ymnige tillgången från de nyupptäckta silfvergrufvorna vid Joachimsthal, att slå, med någon afvikelse från den ursprungliga normen, stora silfvermynt, som väckte ett visst uppseende, derföre fingo ett eget namn

773.

774.

Joachimsdaler af år 1534.

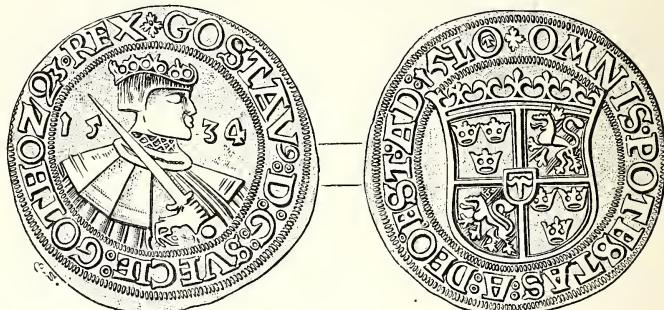
— de kallades Joachimsthaler d. v. s. mynt från Joachimsthal eller af dess silfver — och lockade till efterföljd. K. Gustaf anslöt sig till denna år 1534. I maj månad af detta år sände han till sin svärfader hertig Magnus af Sachsen-Lauenburg 100 joachimsdaler, hvilke han, enligt uppgift såväl då som i december samma år, hade låtit slå »efter de bäste och äldste joachimsdaler»¹.

Fig. 773. Omskrifterna: *Gostavus dei gracia rex Svecie* och *Moneta nova Stockholm.* — **Fig. 774.** *Gostavus dei gracia Svecie Gothorumque rex* och *Omnis potestas a deo est ad 15 lot.* — Båda efter original i k. Myntkabinettet.

¹ De äldsta verkliga Joachimsthalermynten voro 15-lödiga och vägde 2 kölnska lod d. v. s. 29,21 gr.

En förordning om detta nya mynt finnes också af år 1534, dessvärre bevarad endast i afskrifter: af en mark $15\frac{1}{4}$ -lödigt silfver skulle slås 7 stycken och $\frac{3}{4}$ ort. Det synes mig troligt, att afskrifterna äro oriktiga, hvadan vi få stanna vid det resultat, att hvar daler skulle väga något mindre än $\frac{1}{7}$ mark d. v. s. något mindre än 30 gr.¹

Att den nya myntningen bedrefs med stor ifver kunna vi se af de till vår tid bevarade dalermynnten. I k. Myntkabinettet förvaras för år 1534 fem olika exemplar, som äro att hänföra till fyra typer, här återgifna i fig. 773—776. Det är förnämligast konungens bild, som be-

775.

776.

Joachimsdalar af år 1534.

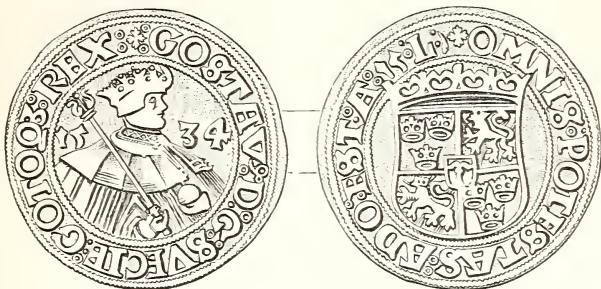
stämmer olikheten: konungen förekommer stående, med baret eller krona, eller han är representerad af en bröstbild, med större eller mindre hufvud.

Fig. 775. Omskrifterna: *Gostavus dei gracia Svecie Gothorumque rex* och *Omnis potestas a deo est ad 15 lot*. — **Fig. 776.** *Gostavus dei gracia Svecie Gothorumque rex* och *Omnis potestas a deo est ad 15 lot*. — Båda efter original i k. Myntkabinettet.

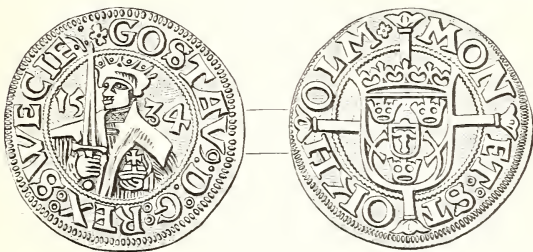
¹ Man kan icke gerna tolka uttrycket annorledes än så, att sedan sju joachimsdalar präglats af marken, skulle återstå $\frac{3}{4}$ ort, men orten är en så liten vikt som fjerdedelen af ett quintin och $\frac{3}{4}$ ort blir således icke mera än 0,62 gr. Det synes egendomligt att föreskrifva om ett afdrag af så ytterligen obetydligt mått. Då k. Gustaf sjelf säger, att han velat göra sine dalar likadane som de äldre från Joachimsthal, borde han icke göra dem tyngre. Vikten af ett Joachimsthaler-mynt är, såsom i föregående anmärkning sades, 29,21 gr. Denna

Samma år slog man äfven bråkdalar af joachimsdalern, hvilken snart för beqvämighetens skuld kallades rätt och slätt daler¹, nämligen halfve (fig. 777) och fjerdedels dalar, båda försedde med bröstbilder, den senare (fig. 778) med en form för denne, som afviker från dalerns och halfdalerns.

Heldalern af den förste typen och fjerdedelsdalern angifvas af fränsidans omskrift vara präglade i Stockholm. De öfrige heldalrarne och halfdalern hafva något nytt att visa, nämligen ett tänkespråk, som onekligen är ganska karakteristiskt för k. Gustafs sträfvanden — »all makt är af Gud»². Derutöfver innehåller å dessa mynt fränsidans omskrift den prosaiska upplysningen att mynten äro 15-lödiga, *ad 15 lot*.

777. Half Joachimsdaler.

778. Fjerdedels Joachimsdaler.

Myntkontraktet talar om en lödighet af $15\frac{1}{4}$. Det är möjligt att man endast för beqvämighets skuld i omskriften uteslöt bråktalet. Äfven en

Fig. 777. *Gostavus dei gracia Svecie Gotorumque rex* och *Omnis potestas a deo est ad 15 lot*. — **Fig. 778.** *Gostavus dei gracia rex Svecie* och *Moneta Stokholm*.

siffrå, multiplicerad med 7, ger 204,47 gr. d. v. s. 6,15 gr. mindre än en svensk mark, hvilken var myntmarken. En örtug vägde 8,77, $\frac{3}{4}$ af en örtug således 6,58 gr, hvilket icke i synnerhet då vi besinna, att den tidens vågar icke kunde mäta sig med nutidens i finhet samt att den af Forssell uppställda och af mig som bas för beräkningarna använda siffran 1 mark = 210,616 gr. icke i alla tider kunnat hafva giltighet till decimalen, är mera olika den nyss uppgifna siffran 6,15 gr än att vi kunna antaga $\frac{3}{4}$ örtug vara en felskrifning för $\frac{3}{4}$ örtug. En annan egendomlighet i uppgiften om innehållet af 1534 års myntordning har Forssell (s. 56) uppvisat.

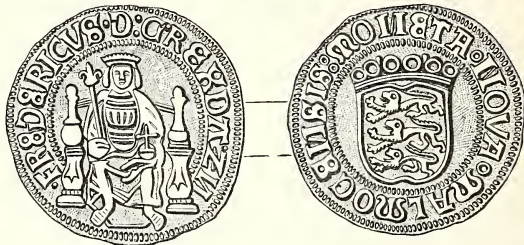
¹ Man finner äfven namnet »Saxendaler». Formen Jakobsdaler torde bero på ett misstag.

² Som valspråk använde k. Gustaf äfven »Säll den som fruktar Herren, om Gud är för oss, ho kan vara emot oss» samt »Jord och himmel höra Herren till».

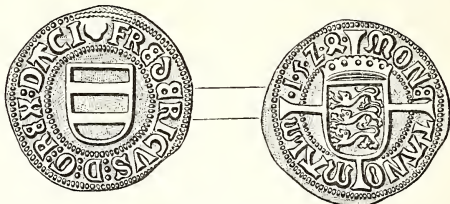
förordning senare än 1535 talar om 15 $\frac{1}{4}$. Det är dock rimligare, att uppgiften om 15 $\frac{1}{4}$ beror på en misskrifning eller missläsning, ty utom Sverige slog man icke Joachimsdaler som voro finare än 15-lödiga.

Från år 1535 finnas heldalrar i behåll. De likna typen 4 af år 1534.

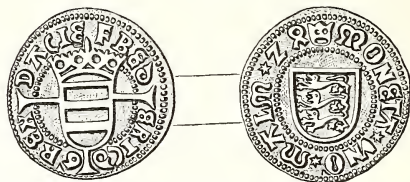
På grund af skäl, som tidigare blifvit anförda, få vi icke lemna ur sigte den myntning, som förekom i Danmark efter k. Kristiern II:s förjagande: hon är af intresse icke blott för Skåne, utan äfven för

779. Malmö 4-skilling.

780. Malmö 14-penning af år 1524.

781. Malmö 6-penning af år 1524.

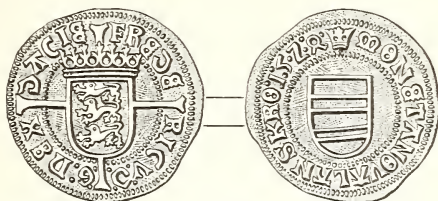
Blekinge, för att icke tala om Gotland, hvars mynt strax skola blifva föremål för vår uppmärksamhet.

Hålla vi oss till de danska myntordningarna, få vi en föreställning om en ganska förnämlig utmyntning. I dem talas om nobler, gyllen af guld och silfver, halfva och fjerdedels gyllen af silfver, 2-marker, marker, 8-skillingar eller halfmarker, 4-skillingar, 4-hvider, blaffertar och små penningar. Huru mycket af allt detta som finnes i danska myntsamlingar har jag icke haft tillfälle att utröna; k. Fredriks nobler

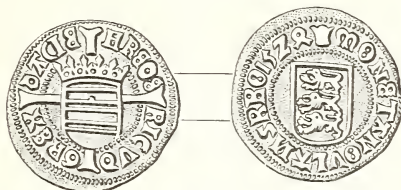
Fig. 779. *Fredericus dei gracia rex dacie et norvegie* och *Moneta nova Malmoensis*. — Fig. 780. *Fredericus dei gracia rex Dacie* och *Moneta nova Malmoensis 1524*. — Fig. 781. *Fredericus dei gracia rex Dacie* och *Moneta nova Malmoensis 1524*.

och guldgyllen finnas omtalade i en urkund. Af de mynt, som förvaras i det svenska k. Myntkabinettet må följande, enligt omskriftens vittnesbörd inom det nuvarande Sverige präglade mynt här omtalas:

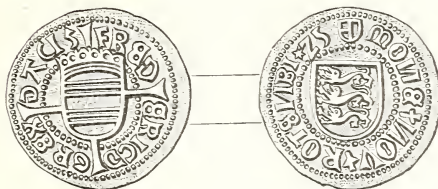
- 4-skillingar från Malmö (fig. 779),
 14-penningar från Malmö (fig. 780),
 6-penningar från Malmö (fig. 781),
 14-penningar från Landskrona (fig. 782),
 6-penningar från Landskrona (fig. 783) och

782. Landskrona 14-penning af år 1524.

783. Landskrona 6-penning af år 1524.

784. Ronneby 6-penning af år 1525.

K. Fredrik I:s skånska och Blekingska mynt.

6-penningar från Ronneby, försedde med Severin Norrbys vapenmärke (fig. 784).

Man smälte denna tid k. Kristiern II:s klippingar och slog af dem nya mynt. Det var förmodligen för att påskynda detta arbete, som mynthus upprättades i Landskrona och Ronneby, hvilken senare ort låg inom hr Severin Norrbys län.

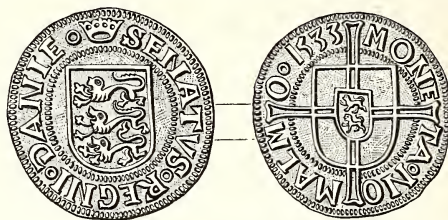
Efter k. Fredriks död hemsöktes Danmark af inbördes stridigheter, såväl politiska som kyrkliga skäl framkallade den s. k. grefvefejden,

Fig. 782. *Fredericus dei gracia rex Dacie och Moneta nova lanscronensis 1524.* —
Fig. 783. *Fredericus dei gracia rex Dacie och Moneta nova lanscronensis 1524.* —
Fig. 784. *Fredericus dei gracia rex Dacie och Moneta nova rotenbi 1525.* — Alla efter original i k. Myntkabinettet.

under hvilken Skåne stod på den sidan, som ville återuppsätta k. Kristiern II på tronen. Staden Malmö gaf sig först i april 1536. Under orostiden präglades mynt i Malmö, hvars borgmästare Jörgen Kock derjämte var myntmästare. Vi hafva från denna ofredstid i behåll dels 2-skillingar slagne i riksrådets namn år 1533 (fig. 785), dels 4-skillingar slagne i k. Kristiern II:s namn år 1535 (fig. 786).

Om förhållandet mellan de danska och svenska mynten får jag tillfälle att tala i nästa kapitel.

Medeltidens finanspolitik, som icke i ett land tillät betalning med främmande mynt, såvida inhemskt fanns, gjorde det till en nödvändig-

785. Malmö 2-skilling af år 1533.

786. Malmö 4-skilling af år 1535.

Mynt från grefvefejdens tid.

het att å hvar betydande handelsort upprätta mynthus, der in- och utländske köpmän kunde förse sig med landets mynt, eller åtminstone der insätta vaxlar, som tillhandahöllo sådant. Visby var en af Nordens mest betydande handelsorter, länge den mest betydande, och vi kunna derföre icke tänka oss möjligheten, att Visby skulle hafva saknat ett mynthus. Också hafva vi gotländska medeltidsmynt i stort antal hemtade ur jordfynden.

Fig. 785. *Senatus regni Dacie* och *Moneta nova Malmoensis 1533.* — **Fig. 786.** *Immeriti carceris apud Holsatas* och *Moneta Christerni Danorum Svecie Norvegie regis 1535.*

Båda efter original i k. Myntkabinettet.

Vid första anblicken synes det gotländska myntväsendet¹ vara af den enklaste beskaffenhet. Det finnes nästan under hela medeltiden icke mera än två slag af Gotlandsmynt. Dels hafva vi brakteater, bärande bokstafven W, dels tvåsidiga mynt med samma, ständigt återkommande bilder och inskrift. Bokstafven W kan icke gerna betyda något annat än myntorten Visby. Bilderne å de tvåsidiga mynten hafva enahanda betydelse. Å den ena sidan se vi Guds lam, hvilket var de inhemske Gotlänningarnes sinnebild, såsom vi se af deras sigill fig. 787. Å den andra sidan ses en liljeväxt, hvilken, att döma efter sigillet, som är afbildadt fig. 143, betecknar det i Visby så starka tyska elementet. De två sidornas omskrifter utgöra ett helt, som upplyser, att myntet

787. Gutarnes sigill.

är staden Visbys. Gotland var endast ett lydland under Sveriges konung och derföre saknas konungsnamn.

Men se vi närmare till, finna vi hvarjehanda varianter. Vid W se vi flere små bitecken, jfr fig. 788—792. Å de tvåsidiga mynten finna vi ock flere detaljlikheter, beroende dels på ett omsorgsfullt

Fig. 787. Inskriften, versifierad, lyder:

Gutenses signo, Christus signatur in agno

d. v. s. Gutarne betecknar jag; Christus betecknas med lammet.

¹ Om de gotländska mynten har lektor C. J. Bergman år 1837 utgifvit en akademisk afhandling *De nummis gothlandicis*, med afbildningar af den tidens kända Gotlandsmynt.

eller vårdslöst arbete — det senare är det vanligaste, och visar sig särskildt i omskrifterna —, dels på en omiskänlig afsigt att åstadkomma varianter: på de exemplar af dessa mynt, som härstamma ur ett och samma fynd och därför antagligen tillhöra ett ganska kort tidsskede, äro växternas blad och blommor placerade på många olika sätt. Möjligen har man velat på sådant sätt beteckna de olika myntningarna. Fig. 793—797 lemna prof på dessa mynt.

788.

789.

790.

791.

792.

Visby-brakteater.

793.

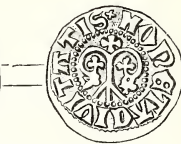
794.

795.

796.

797.

Visby gotar.

Brakteaterna hafva en medelvigt af 0,13 gr. De tvåsidiga mynten variera så mycket i storlek och vikt, att man tagit sig för att dela dem i två grupper, hel- och halförtugar. De större väga i medeltal 1,30, de mindre 0,80 gr. Jag är det oaktadt mest böjd för att anse de mindre och lättare icke vara annat än yngre och sämre exemplar af helmynten.

Men det stannar icke härvid. Det gotländska myntväsendets historia visar sig behäftad med mycken dunkelhet och detta just i ganska viktiga punkter.

Fig. 788—792. Efter original i k. Myntkabinettet.

Fig. 793—797. Efter original i k. Myntkabinettet. Omskrifterna innehålla, delvis vrängda, orden *Moneta civitatis Wisbyensis*.

De äldsta silfvermynt, som slogos under medeltiden, voro penningar och bråkdelar af penningar; Nordens mynthistoria öfverensstämmer i detta afseende fullkomligt med utlandets. De tvåsidiga gotländska mynten äro emellertid icke penningmynt, utan hafva en högre valör, de kunna derföre icke gerna vara äldre, åtminstone icke mycket äldre än de mynt af flere penningars värde, som slogos annorstädes i Norden, d. v. s. icke äldre än från förra hälften af 1300-talet¹. De äldsta af dessa gotländska mynt, som för närvarande kunna dateras, tillhöra också ett fynd, som tidigast blifvit i jorden nedlagdt på 1360-talet². Att dessa mynt haft högre valör än penningens framgår af deras vikt och vidare af den omständigheten, att det tydligen är dessa mynt, som i urkunderne kallas *gotar* eller *gutar*, stundom med tillägg af det mindre hedrande, men genom den under 1400-talet dåliga halten väl förtjenta epitetet 'svarte', af hvilka fyra räknades på ett öre. Af Gotlandslagen, hvars åt oss bevarade redaktion tillhör vid pass midten af 1300-talet, framgår, att på hennes tid räknades på Gotland fyra örtugar på öret³: goten blir således det samma som Gotlandsörtugen. Af Gotlandslagarne synes ock framgå, att man räknade tolf penningar på örtugen eller goten⁴.

Då eljes förhållandet 1 öre = 3 örtugar är konstant i Norden, må väl den afvikande beräkningen på Gotland förefalla ytterst egendomlig.

¹ Hanseaterne började slå mynt på flere penningars värde först år 1325, i Sverige upptogs detta bruk först af k. Albrekt.

² Detta fynd, anträffadt vid Lofves i Hejde sn, innehöll jämte de gotländska mynten och k. Magnus Erikssons trekronemynt äfven utländska mynt, af hvilka bestämmande för skattens nedläggningstid är ett mynt af abbot Henrik i Corvei, hvilken styrde klostret endast under ett år, 1359—1360. Jfr *Månadsbladet* nr 51—52.

Vid Kyrkobinge i Othems sn hittades år 1704 en silfverskatt, bestående af en skål, fem skedar och ett spånne af silfver, en arming af guld och »en hop Gotlandsmynt (skillingar) vägande 66 lod». Mynten äro längesedan inordnade i myntkabinettet och kunna nu ej urskiljas. Det borde knappast kunna vara annat än gotar, hvilket vore af intresse att veta, då skattens öfriga föremål snarare tillhöra 1200- än 1300-talet. Jfr mitt arbete *Medeltidsfynd från Gotland*, s. 1 f.

³ Detta förhållande framgår otvetydigt af Gotlandslagen I: 23. hvarest följande stegring af bötessatser förekommer: 8 örtugar — half mark — en mark; 8 örtugar äro således = $\frac{1}{4}$ mark = 2 öre, alltså 4 örtugar = 1 öre.

⁴ Fullt tydligt finnes detta icke uttaladt, men det ofvanstående torde vara det riktiga. Schlyter har visserligen uppgifvit, att Gutarne räknade 8 penningar på örtugen och stödjer detta sitt påstående på tvänne stadganden: get skall igenlösas för 6 penningar, bock för 1 örtug (Gotl. L. I: 45), frivillig bergningskarl skall hafva 6 penningar af hvart lopsland för korn, 5 penningar för råg och hafre (Gotl. L. I: 56). Det senare stadgandet bevisar uppenbarligen ingenting, det förra antyder möjligen att 6 penningar äro = $\frac{1}{2}$ örtug. Derför talar förnämligast den omständigheten, att i Gotlandslagen och ännu mera i Visby stadslag förekomma just 6 penningar som en bötessats, hvilket gör det sannolikt, att 6 penningar var en jämn bråkdela af örtugen. Af vikt synes mig i främsta rummet vara föreskriften i Visby stadslag (I: 5), att om en främling stämmer någon inför fogdarne, skall han för stämning på landet betala 6, i hamnen 8 penningar, om han stämmer inför rådet resp. 8 penningar och 1 örtug. Detta visar, att Schlyters antagande 1 örtug = 8 penningar är orimligt. Mig synas de här uppgifna siffror svara mot $\frac{1}{2}$ örtug : $\frac{2}{3}$ örtug och $\frac{2}{3}$ örtug : 1 örtug. Fyra penningar (= $\frac{1}{3}$ örtug) är äfven en vanlig sats.

Jag tror denna vara af senare ursprung, icke äldre än införandet af de ifrågavarande mynten¹.

Men om dessa mynt icke äro äldre än från midten af 1300-talet eller på sin höjd från den närmast föregående tiden, hurudana voro då de tidigare gotländska mynten — eller funnos icke sådana?

Att de funnos är otvifvelaktigt. År 1333 omtalas 9 mark *monete gottensis*. Ja, i en urkund af år 1211² lofvar biskop Albert i Riga, att mynten i denne stad skola vara af samma värde som de gotländska, om ock med någon skilnad i utseendet. Något äldre intyg om Gotlandsmynt har jag icke funnit, men det anförda yttrandet röjer, att de gotländska mynten redan vid den tiden voro väl kända, och all sannolikhet talar för, att Gotland icke saknat mynt under den föregående lysande handelsperioden.

Eget nog innehålla fynden intet, som kan fylla luckan. Gotlands jord har, som bekant, lemnat oss i stort antal myntskatter hörande till slutet af den hedna och början af den kristna tiden. De senaste mynten i dessa skatter tillhöra den senare hälften af 1000-talet. I dem förekommer intet enda mynt, som kan anses vara slaget på Gotland³.

På Gotland äro någre gånger funne skatter af det slag af mynt, som jag i det föregående omtalat såsom sannolikt utgångna från ett mynthus i Kalmar, hvilket arbetade för k. Knut Erikssons räkning. Skulle icke dessa mynt, då de ju i icke ringa antal hittats på Gotland, kunna vara just de oss felande gotländska? Jag tror det icke, och mina skäl äro följande. Dessa mynt äro på det närmaste beslägtade med de samtida östgötska med ett bredt, rutadt kors: vi hafva här tydligen för oss två sidoordnade grupper, tillkomna under samma förhållanden, med gemensamt ursprung. Det är icke gerna tänkbart, att en så nära öfverensstämmelse skulle finnas mellan mynt utgångna från ett kongl. svenskt mynthus och ett gotländskt. De mynt, som jag på grund af fyndförhållandena kallat östgötska, äro aldrig funna på Gotland och är således för dem gotländskt ursprung otänkbart, derföre böra äfven de s. k. Kalmarmynten anses slagna på fastlandet. Det finnes ej heller någon tänkbar anledning, hvarföre gotländska mynt skulle förekomma i så stort antal på Öland och i det motliggande landet ända in i Småland, men

¹ Om man som betalningssats lärt sig att räkna örtugen och derefter, på grund af utländskt inflytande, kom att slå mynt af den tyngd, att det behöfdes fyra för att väga upp ett öre, är öfvergången lätt tänkbar från beräkningen af 3 till beräkningen af 4 örtugar på öret, hvilket icke nödvändigt behöfver sträcka sig längre än till penningväsendet; man kan, när det var fråga om rena viktförhållanden fortfarande hafva räknat tre örtugar på öret. Att det gotländska räknesättet för penningar föreföll egendomligt, framgår af den regelbundenhet, med hvilken man i urkunderne uppgaf »fyra gotar på öret».

² Rörande brefvets datering jfr Rydberg, *Seeriges traktater*, del I, s. 121.

³ I desse myntskatter förekomma ganska ofta mynt, som äro efterbildningar af de engelske konungarnes Eitelreds II:s och Knuts mynt, efterbildningar, af hvilka åtminstone några kunna hafva kommit till på Gotland, men dessa tillhöra snarare den förra än den senare hälften af 1000-talet.

alldeles saknas i Östergötland, som måste haft ganska lifliga förbindelser med Gotland — Gotland lydte ju under biskopsstolen i Linköping.

Men huru skall man då kunna förse 1100-talets Gotland med mynt? Kunna brakteaterna med W tillhöra denna tidiga period? Så synes icke hafva varit händelsen, ty det finnes åtminstone ett fynd, som innehåller både brakteater och tvåsidiga Visbymynt jämte mynt slagna af den preussiske härmästaren Michael von Sternberg (1413—1422). Dessa brakteater måste således betraktas som samtida med de tvåsidige gotarne, de tillhöra icke ens gotarnes allra första tid. Som gotarne icke kunde vara tillräcklige för behofvet, eftersom man ju ofta måste betala penningar, är det naturligt, att penningar (brakteater) slogos alltjämnt. Men man är berättigad att fråga, om icke möjligen brakteater af samma utseende slogos äfven före gotarnes tid, om icke då dessa brakteater utgjorde det enda omlöpande myntslaget. Som brakteaterna af gammalt blifvit inlagda i myntsamlingen utan att anteckning gjorts om fynden, från hvilka de härstamma, är det för närvarande omöjligt att utröna, huruvida man kan fördela W-brakteaterna i en äldre och en yngre serie.

798. K. Eriks af Pommerns gote.

799. K. Johan II:s Visby-hvid.

På grund af de nära och lifliga förbindelserna mellan Gotland och de tyske städerna, kunna vi icke gerna tänka oss annat än att på Gotland gotarne hade till föregångare brakteater; i de hanseatiske städerna började präglingen af de tvåsidige wittenpfennige först på 1320-talet och dessförinnan präglades endast brakteater. Äldre myntforskare hafva till Gotland hänfört en brakteat med bilden af Guds lam. Då detta var Gutarnes märke, synes denna bestämning rimlig nog, men vi måste å andra sidan besinna, att sådana brakteater aldrig hittats på Gotland.

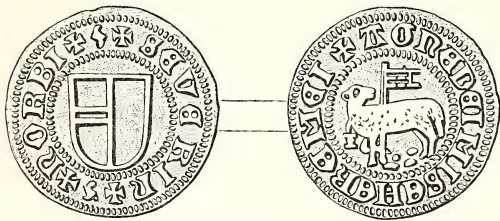
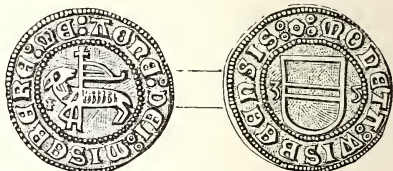
Fig. 798 återgifver ett ytterst sällsynt mynt — allenast ett exemplar är känt. Bilderna äro de för Visbymyntet vanliga, om än temligen simpelt utförda. Den ena omskriften innehåller den vanliga upplysningen, att myntet tillhör Visby, men den andra omskriften namngifver som myntherre »Gutarnes konung Erik». Det kan icke vara fråga om någon annan än k. Erik af Pommern, hvilken, afsatt i Sverige, Norge och Danmark, regerade på Gotland. När och under hvilka omständigheter detta mynt blifvit funnet, vet jag icke.

Fig. 798. Omskrifterna: *rex Ericus Gotorum* och *Moneta Wisbyensis*. — Efter original i k. Myntkabinettet.

Fig. 799. Omskrifterna: *Jo rex Dacie* och *(Mon)eta Wisbuenensis*. — Efter en afbildning i dansk *Antiquarisk Tidsskrift* för 1843—1845 s. 41 (efter originalet i k. Myntkabinettet i Köpenhamn).

Något senare uppdyker bland massan af likformiga gotar en i Visby slagen *hvid* med k. Johan II:s namn. Äfven af denne är endast ett exemplar känt, förvaradt i Köpenhamn (fig. 799).

Under de oroligheter, som skakade Norden vid öfvergången från medeltiden till den nyare tiden, innehade den danske riddaren Severin Norrby Gotland för k. Kristiern II:s räkning. Det ser dock ut, som om han, hvilken synes hafva umgåtts med planer att genom ett gifte med den yngre hr Stens enka vinna herraväldet öfver Sverige, icke varit främmande för tanken att på Gotland uppträda som suverän. Han tillvällade sig åtminstone en suveräns rätt att slå mynt med eget namn.

800. *Severin Norrbys skilling.*801. *Hr Severin Norrbys hvid.*802. *H. Fredrik I:s hvid.*803. *K. Kristiern III:s skilling.*

Hans Gotlandsmynt äro af två slag, skillingar (fig. 800) och hvider (fig. 801). De tillhöra åren 1523—1525; under det sist nämnda året öfverlemnade han ön åt k. Fredrik I af Danmark, hvilken i Visby slog hvider af det utseende som fig. 802 visar. Norrbys vapensköld är här ersatt af en annan, som väl torde få anses innehålla Oldenburgarnes två bjelkar, om de än blifvit ryckte för nära till hvarandra¹.

K. Kristiern III slog under åren 1535 och 1536 skillingar på Gotland (fig. 803). Hans senare Gotlandsmynt, af år 1554, liksom k. Fredrik II:s af år 1565 falla utom ramen för detta arbete.

Fig. 800. Omskrifterna: *Severin Norrbi* och *Agne dei miserere mei* (O Guds lam, förbarma dig öfver mig). — Efter original i k. Myntkabinettet.

Fig. 801. Omskrifterna: *Severin Norrbi* och *Agne dei miserere mei*. — Efter original i k. Myntkabinettet.

Fig. 802. Omskrifterna: *Moneta Wisbwe* och *Agne dei miserere mei*. — Efter original i k. Myntkabinettet.

Fig. 803. Omskrifterna: *Agne dei miserere mei* och *Moneta Wisbuensis*. — Efter original i k. Myntkabinettet.

¹ Man har sagt, att skölden skulle innehålla Krabbevapnet, men någon Krabbe var ej den tiden höfvidsman på Gotland och en höfvidsman der under normala förhållanden hade näppeligen dristat sig att sätta sitt vapen på myntet. Gissningen, att dessa mynt skulle af höfvidsmannen på Gotland, Henrik Rosencranz, vara slagna för hans sväger Tyge Krabbe i Skåne, är för långsökt, för att kunna tillvinna sig förtroende.

Om halten af de gotländska mynten, som regelbundet var lägre än den svenske konungens mynt och som under tidens lopp på betänkligt sätt sjönk, kommer jag att tala i nästa kapitel, i sammanhang med frågan om den kurs gotarne hade i Sverige.

Det var visserligen under medeltiden sed att för begagnande i handel och vandel icke tillåta annat än landets mynt. Det oaktadt förekommo i Sverige främmande mynt, vi finna detta såväl af sjelfva mynten, som hittas i vår jord, som af uppgifter i urkunderne.

Jag har redan vid olika tillfällen haft anledning att omtala det myckna utländska mynt, som vid begynnelsen af medeltiden fanns i omlopp, att döma efter fynden, mera i rikets östre delar och i Skåne än i de vestre. Efter ingången af 1000-talet uppenbara sig visserligen i desse skatter äfven svenska mynt, men deras antal är mycket ringa vid sidan af främlingarnes. Det är dock möjligt, att af de barbariska imitationer af angelsaksiska mynt, som förekomma i våra fynd, en dryg del är tillverkad i Sverige. Så mycket få vi anse som visst, att de icke tillkommit i England, ty i detta lands fyndskatter saknas de alldeles¹.

För midten af 1100-talet och den närmast följande tiden hafva vi en ganska egendomlig uppgift rörande myntväsendet. I den biskopslängd, som beledsagar den äldre redaktionen af Vestgöotalagen, heter det om biskop Ödgrim, att han vigde Mariakyrkan i Skara till »fem penningar blå af hvar bonde, förty att då gingo erpenningar i allt Götalandet». För efterträdaren, den gode biskop Bengt, omtalas äfven »fem penningar blå». Med erpenningar kan intet annat förstås än kopparpenningar eller starkt kopparhaltiga silfvermynt. I samma riktning syftar uttrycket blå penningar, ty blå betyder här svart eller mörk. Biskop Ödgrim öfvervar vinningen af Lunds katedral år 1145, biskop Bengts efterträdare Järpulf innehade biskopsstolen år 1191; alltså skulle vid midten af 1100-talet kopparpenningar hafva funnits i Vestergötland. Voro de inhemske eller utifrån komne? De äro icke svenske, norske eller danske, ty i de nordiska landen användes den tiden mynt af oklanderligt silfver, kopparmynt förekommo den tiden svårligen i något annat land i norr om Alperna. Jag föreställer mig, att de anförda uppgifterna kunna på följande sätt förklaras. Ifrågavarande biskopslängd, liksom de med henne förenade konunga- och lagmannalängderna, gå ej längre fram än in i början af 1200-talet och böra således ursprungligen vara vid den tiden skrifna. Men den äldsta bevarade handskriften af dessa längder tillhör början af 1300-talet, och under det århundrade,

¹) Enligt uppgift af den store engelske myntkännaren John Evans.

som ligger emellan originaltexten och handskriften, förekommo i Danmark mynt, som i det närmaste helt voro af koppar och äfven kallades kopparpenningar. De danska mynten hade stor benägenhet att öfversvämma Vester-götland. Uppgifterna om de blå penningarne i Vester-götland torde således härstamma från afskrifvaren på 1300-talet.

Från Skåne och Halland kunde naturligtvis *danska* mynt med lätthet spridas till närliggande delar af den tidens Sverige, förnämligast Småland och Vester-götland. Om de danska mynten under medeltidens hela förlopp har jag i det föregående talat med sådan utförlighet, att jag här kan gå dem förbi.

De *tyska* mynten synas före midten af 1300-talet hafva hos oss spelat en föga betydande rol, utom i Skåne, hvarest beröringarna med de tyske städerna voro lifliga och hvarest äfven nordtyska brakteater hittats. Samman med k. Knut Erikssons Kalmarmynt hafva i Öggestorps kyrkomur, i trakten af Jönköping, hittats erkebiskoplige denarer från Köln. I samma fynd förekomma äfven småmynt, som möjligen äro ostfrisiska.

I Öggestorpsfyndet förekommo äfven andra mynt, hvilka under medeltiden kommo att spela en rätt stor rol i Sverige, liksom inom Norden i allmänhet, nämligen *engelske sterlingar*. Namnet, ännu icke på ett tillfredsställande sätt förklaradt, betecknar penningar. Enligt en förordning af k. Edvard I skulle 20 sterlingar räknas på en uns och 12 uns på libran. Det talas i urkunderna äfven om *solidi sterlingorum*, 12 sterlingar räknades på en solidus, 20 solidi på en libra.

Sterlingen var förtjent att vinna erkännande utom det egna landet, ty om än äfven sterlingen under tidens lopp förlorade både i vikt och finhet, gick likväl förändringen ovanligt långsamt¹. Mynt af sterlingsprägel slogos också flerstädes på det europeiska fastlandet, särskildt inom dess nordvestra, närmast England liggande del². Äfven af desse fastlands-sterlingar äro exemplar anträffade i våra fynd (jfr fig. 807).

Under de angelsaksiske konungarnes tid slogos mynt i en stor mängd städer, och tillhöra mynten af samme konung flere typer. De normandiske konungarne gjorde till en början ingen ändring häri, men småningom inskränktes antalet af myntstäder och från och med k. Henrik II:s tid (1154—1189) blef en ende typ använd för sterlingspräglingen — en omständighet, som måste i hög grad hafva bidragit till att göra sterlingen känd och erkänd. Denne typ var också ganska enkel: å den ena sidan konungens framvända halsbild, å den andra ett kors med samma bitecken i hvar vinkel. Jämte halsbilden förekommer i början en utan organisk förbindelse med hufvudet stående hand, som

¹ Den vikt, som var bestämd för sterlingen, utgjorde på k. Vilhelm I:s tid 1,46 gr, sjönk under k. Edvard I till 1,425 gr, under k. Edvard III till 1,312—1,30 gr, först under k. Henrik IV till 0,97 gr, under k. Henrik VIII till 0,78 gr. Halten höll sig ganska stadig intill K. Henrik VIII:s tid.

² Om dessa sterlings-imitationer, jfr Chautard, *Imitations des monnaies au type esterlin frappées en Europe pendant le XIII:e et le XIV:e siècle* (1871).

håller en spira eller ett kors¹; handen med tillbehör försvinner redan under k. Henrik III:s tid (1216—1272). Korset är på de mynt, som bära k. Henrik II:s namn², litet eller, såsom de engelske myntforskarna kalla det, kort (*short-cross*), med armarne gående intill den linie, som bildar gräns mellan fältet och omskriften. Under k. Henrik II:s första myntningstid är det enkelt, det blir år 1180 dubbelt. Under k. Henrik III:s tid gå korsarmarne ut till myntets ytterkant och är korset fortfarande dubbelt. Det långa korset var derefter fortfarande i bruk, men är från och med k. Edvard I:s tid enkelt. Som bitecken förekommer å mynten, som bära k. Henrik II:s namn, ett kors, från och med k. Henrik III:s tid tre kulor. Fig. 804—806 visa tre engelske sterlingar.

De tre förste Edvardarne regerade i en rad, och det är på grund deraf svårt att bestämma, till hvilken af dem mynt med Edwards-namnet

804.

805.

K. Henrik II:s sterlingar.

806. K. Edvard I:s sterling.

807. Sterling från grefskapet Porcien.

höra. Man har i England kommit till det resultat, att sterlingarne med namnet angifvet med de tre förste bokstäfverne tillhöra k. Edvard I, att sterlingarne med namnet fullt utsatt i dess latinska form tillhöra k. Edvard III, att k. Edvard II i allmänhet har eganderätt till de sterlingar, å hvilka namnet är längre än EDW och kortare än EDWARDUS.

Fig. 804 och 805. Omskrifterna: *Henricus rex* och *Raul on Londen* (i fig. 805 *Lund*). — Efter original i k. Myntkabinettet.

Fig. 806. Omskrifterna: *Edwardus rex Anglie dominus Hybernie* och *Civitas London*. — Efter original i k. Myntkabinettet.

Fig. 807. Omskriften: *Galcherus comes Porciensis* och *Moneta nova Yves*. — Efter original i k. Myntkabinettet. — Gaucher II de Chatillon var greve af Porcien 1303—1329. Hufvudstaden hette Yves. Grefskapet låg i norra Frankrike.

¹ Samma brist på organisk förbindelse mellan hufvud och hand se vi på k. Knut Erikssons Lödöse-mynt. Det är troligt, att den engelske typen inverkat på uppkomsten af den svenske.

² Man måste begagna detta uttryck, ty mynt med k. Henriks namn synas hafva fortfarande prägats under hans söners, Rikard lejonhertas och Johans regeringstider; några engelska mynt med deras namn äro nämligen ej kända. Jfr John Evans, *The short-cross question* (i *Numismatic Chronicle*, ny serie, del 5).

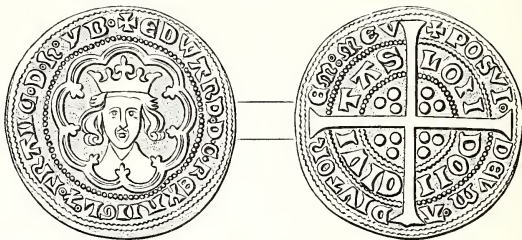
Det är i de svenske urkunderne från 1200- och 1300-talen, som sterlingarne omtalas, under 1400-talet synas de ganska snart försvinna ur rörelsen.

Man får ej med de engelska sterlingarne förvexla de danska mynt, som kallades sterlingar eller engelska (jfr s. 838).

Under intryck af de nyheter, som hade blifvit införda i det franska myntväsendet, började man i England, åtminstone under k. Edvard III:s regering, att slå större silfvermynt, på grund af storleken kallade *groats* och i värde motsvarande 4 penningar. Jag kan icke påminna mig hafva sett dem omtalade i svenske urkunder, men *groats* äro funne såväl i Skåne, t. ex. i det stora myntfyndet från Falsterbohus, och på Gotland, äfven det senare fyndet tillhörande midten af 1300-talet. Groatens utseende visas af fig. 808.

Skotska mynt omtalas mig veterligen icke i svenska medeltidsurkunder, men förekomma dock i fynden samman med de engelska.

Jämte engelska mynt voro under 1200- och 1300-talen i omlopp äfven *franska*. I de store myntskatter, som under öfvergången till

808. Engelsk groat.

medeltiden nedlades i Sveriges jord, förekomma visserligen mynt slagna i städer, som nu äro franske, men de hörde den tiden till det tyska riket; endast en penning, ett erkebiskopligt mynt från Vienne, i sydöstra Frankrike, har jag funnit i fynden af detta slag. Det var först senare som de franska mynten vunno insteg hos oss.

De franske konungarne slogo mynt af två hufvudslag, uppkallade efter präglingsorterna, Paris och Tours — eller rättare den helige Martins kloster i Tours. De parisiska mynten voro till omlopp hufvudsakligen inskränkta till norra Frankrike, under det mynten från Tours, de s. k. *turonenses*, blefvo ett verldsmünt och fingo, under den tid, som nyss antyddes, ganska vidsträckt användning äfven i Sverige.

När Tours-mynten började tillvinna sig erkännande utom den närmaste trakten, gick det med dem så, som det gått med andra verldsmünt: den en gång uppkomne typen blef med slavisk orörlighet be-

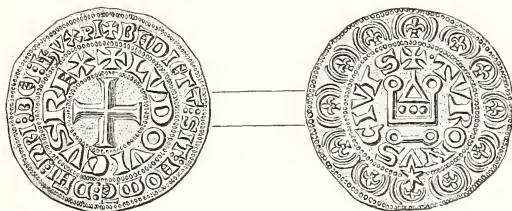
Fig. 808. Omskrifterna: *Edwardus dei gracia rex Anglie et Francie dominus Hybernie* och *Posui deum adiutorem meum* (jag har satt Herren till min hjälpare), *Civitas London*. — Efter original i k. Myntkabinettet. — Denne groat är slagen under perioden 1351—1360.

varad. Till den utpräglade Tours-typen hör å den ena sidan ett stort och enkelt kors, å den andra en kyrklig byggnad af en form, som först uppenbarar sig på dessa mynt. Omskrifterna angifva å den ena sidan stadsnamnet, å den andra allraförst den hel. Martins, sedermera den myntande konungens namn. Fig. 809 visar utseendet af dessa mynt, som från k. Ludvig den heliges tid kallades *turonenses parvi*¹

Till de nyheter, som denne konung införde i det franska myntväsendet, hörde nämligen införandet af ett mynt, som skulle svara mot 12 Tours-denarer eller -penningar. Tolf sådane hade visserligen tidigare behandlats som en enhet, kallad *solidus*, men detta hade uteslutande varit en räkneenhet. Det prydliga utseendet af detta enhetsmynt, vanligen kalladt *grossus turonensis*, visas af fig. 810. Tolf **gros tournois**

809. Liten turnos.

810. Stor turnos.

räknades fortfarande på en *solidus*² af det nya systemet, 20 solidi utgjorde en libra.

Det var egentligen dessa stora mynt från Tours, som blefvo verldsmynt: de mottogos med nöje af alle, det inhemska myntets värde kunde betecknas genom att uppgifva huru mycket af *gros tournois* — eller sterlingar — det motsvarade; hänvisningen till dessa slag af mynt ersatte sålunda den eljes vanliga hänvisningen till mark silfver. Så hade ej kunnat ske, derest icke dessa mynt med en för medeltiden ovanlig stadga behållit den ursprungliga gode silfverhalten. Förhållandet mellan

Fig. 809. Omskrifterna: *Ludovicus rex* och *Turonus civitas*. — Efter original i k. Myntkabinettet.

Fig. 810. Omskrifterna: *Benedictum sit nomen domini nostri dei Jhesu Christi, Ludovicus rex* och *Turonus civitas*. — Efter original i k. Myntkabinettet.

¹ *Turonenses parvi* omtalas t. ex. år 1320 (DS nr 2263).

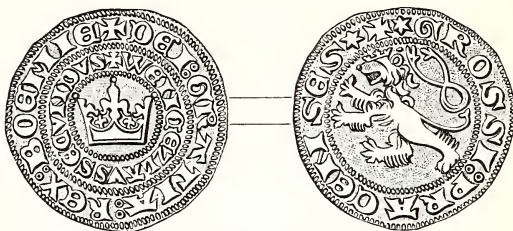
² *Solidus* betecknade, såsom tidigare blifvit anmärkt, en samling af tolf enheter och samma betydelse hade ordet *skilling*. Också talas i ett bref af år 1341 (DS nr 3569) om 'skellingis grossorum'.

gros tournois och sterlingen har dock ej alltid varit detsamma, emedan den förres godhet ej var lika konstant som den senares¹.

Liksom sterlingstypen blef äfven *gros-tournois*-typen upptagen utom det egna landet, förnämligast i Rhendalens och Nederlands mynthus. *Grossi flandrenses* kommo äfven till Sverige.

Icke långt efter k. Ludvig den heliges tid börjar en grossus-prägling i en annan del af Europa. Sedan man hade hunnit blifva utledsen vid de opraktiska och till sist barbariska brakteaterna, slog k. Vencel II af Böhmen (1278—1305) de store och prydliga *grossi pragenses*. Under 1300-talet funnos sådana i Sverige². Fig. 811 visar deras utseende.

Ju större betydelse Lybeck och de andre *hansestäderna* fingo för Norden, desto mera kommo deras mynt att der spela en rol, hvilken dock var i Danmark och i sydvestra Sverige vida mera betydande än i det öfriga Sverige. Eget är, att hanseatiska mynt icke pläga förekomma i fynden från Gotland, ehuru hansan stod i så liflig förbindelse med denna ö.

811. Böhmisk grossus.

I den hanseatiska mynthistorien blef året 1325 af synnerlig vigt. Hamburg, Stralsund och Rostock vunno detta år genom köp rätten att slå eget mynt. Hamburg hade visserligen något tidigare träffat aftal med Lybeck i myntangelägenheter, men vid denna tid upprättades de vendiske hansestädernas myntförening: antalet af städer, som tillhörde denna, vexlade väl under tidens lopp, men de städer, som trognast höllo uppe myntförbundet, voro så pass mäktige, att likheten i deras myntning måste blifva af en rätt stor betydelse. Vi hafva redan sett, huruledes de myntförbundne städerna år 1424 utöfvade på Danmarks myntväsen ett bestämmande inflytande. Slutligen var det år 1325 som Lybeck åter upptog präglingen af tvåsidiga mynt, och detta exempel följdes snart af de andre städerna. I Sverige hade visserligen de två-

Fig. 811. Omskrifterna: *Wenceslaus secundus dei gratia rex Boemie* och *Grossi pragenses*. — Efter original i k. Myntkabinettet.

¹ K. Ludvigs *gros tournois* hade en finhet af 0,958 och slogos af en mark brutto 58 stycken, år 1381 slogos 84 stycken af samma finhet. Sterlingens vigt sjönk under 1300-talet från 22 till 18 grains. År 1303 räknades i Skåne 1 solidus grossorum Turonensium = 4 solidi sterlingorum, år 1328 räknades i Småland 1 solidus grossorum Turonensium = 3 solidi sterlingorum.

² I Vexiö uppbyros t. ex. år 1328 af påfvens ombud 'ix solidi iij denarii argenti de Boemia'.

sidiga eller, såsom de af samtiden benämndes, jämna mynten (*plana moneta*) redan tidigare åter kommit till heder, men vi hafva likväl sett, af hvilken betydelse det för den återstående delen af vår medeltid var, att k. Albrekt i Sverige införde de hanseatiske städernes s. k. hvite penningar, det hos oss något senare s. k. örtugsmyntet.

'Wittenpenninghe' kallades de nya mynten på grund deraf, att de genom kokning gjorts hvite. Allraförst buro de ett annat namn — *veerlinghe*, d. v. s. fyrpenningar. De lybska mynten af detta slag hade å den ena sidan den kejsersliga örnen, å den andra ett kors med öppning i korsningspunkten. Vid de upprepade aftal, som rörande myntningen träffades mellan de förbundne städerna, gäfvos föreskrifter om formen af denna midtöppning, om bifigurer i korsvinklarna, om begynnelse-ornament i omskrifterna — man ville, för kontrollens skull, göra det möjligt att skilja mellan utmyntningarna efter de olika aftalen. K. Albrekts första mynt hafva tre kronor i stället för örnen,

812. *Lybsk Wittenpfennig.*

liksom Hamburg hade sitt märke borgen o. s. v. Dessa mynt skulle slås af 14-lödig silfver, de äldsta hafva en medelvigt af 1,23 gr. En wittenpfennig finnes afbildad fig. 812.

Ungefär samtidigt med präglingen af desse fyrpenningar synes man äfven hafva börjat slå tvåpenningar, kallade *blafferte* eller, med en väl omständlig benämning, som dessutom vid första påseendet förefaller temligen otydlig, 'penninghe van twee penninghe'. Sådane hafva hittats i Sverige (Skåne) och således inom vårt land haft användning, men på det svenska myntväsendet hafva de icke utöfvat något inflytande.

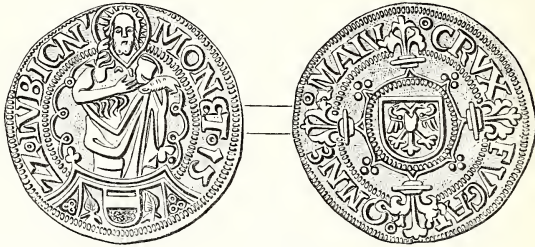
Under åren 1411—1422 började man slå 'soeslinge' och 'dreilinge', mynt på 6 och 3 penningar, från år 1432 äfven skillingar. För det egentliga Sverige blefvo dessa myntslag utan större betydelse: huru de gäfvu upphof till dansk myntning, är redan visadt. År 1461 börjades präglingen af dubbelskillingar; 70 skulle slås af en mark 12-lödig silfver. Vid pass 60 år senare infördes en annan bestämmelse för dubbelskillingarne: af en mark $7\frac{3}{8}$ -lödig silfver skulle slås 56. Lybeck började med denna myntning år 1522¹, de andre städerna följde, men

Fig. 812. Omskrifterna: *Moneta lubicensis* och *civitas imperialis*. — Efter original i k. Myntkabinettet.

¹ Härmed beriktigas den s. 873 genom misskrifning insmugna uppgiften, att dubbelskillingar slogos första gången i Lybeck år 1522 — då slogos de första dubbelskillingarne af det nya slaget.

antalet mynt å marken ökades hastigt, så att detta redan år 1529 i Wismar uppgick till 60. Utseendet af desse senare dubbelskillingar visas af fig. 813. Samma år 1522 började hr Gustaf Eriksson slå ören, hvilka voro till utseendet beslägtade med de lybske dubbelskillingarne samt hade i det närmaste samma silfverhalt ($7\frac{1}{2}$ -lödig) — det är icke svårt att se hvar hr Gustaf hemtade förebilden till sitt nya mynt. Han slog dock ett mindre antal på marken. Vi återkomma till detta förhållande i nästa kapitel.

Enligt bestämmelser af åren 1502 och 1505 slogos i de förbundne hansestäderna mynt af 15-lödigt silfver på $\frac{2}{3}$ och $\frac{1}{3}$ mark. År 1506 började man af lika fint silfver slå mynt på 1, $\frac{1}{2}$ och $\frac{1}{4}$ mark; fig. 814

813. Lybsk Dubbelskilling.

814. Hanseatiskt markmynt.

gifver ett prof på den senare af dessa myntningar, hvilken för oss är af vigt, emedan hon gaf upphof till den yngre hr Sten Stures markmyntning.

Man har velat i sammanhang med de lybska mynten sätta ett mynt, som i den senare redaktionen af Vestgötalagen kallas 'örnavinge': namnet skulle vara taget från en på myntet förekommande örninge, och denne har man velat återfinna i den på Lybecks mynt förekommande örnen med utstående vingar — den förra tolkningen skulle kunna synas rimlig, men väl svåriligen den senare. Enligt sammanhanget i lagtexten skulle en örninge motsvara 18 vestgötske penningar (alltså 9 svenska).

Fig. 813. Omskrifterna: *Moneta 1522 Lubicensis* och *Cruæ fugat omne malum*. -- Efter original i k. Myntkabinettet.

Fig. 814. Omskrifterna: *Spes nostra virgo Maria* och *Moneta nova hamburgensis* 1505. — Efter original i k. Myntkabinettet.

Örnvingen omtalas i den nyss anförda lagredaktionen samt i de på denna grundade s. k. Lydekini anteckningar, således i texter, som enligt professor Schlyter¹, tillhöra tiden 1281—1300. Men om än Lybeck erhöll mynträtt år 1226, om än möjligen brakteater med örn bilden tillhöra stadens första myntningsperiod, man slog dock icke vid den tid, då ordet örnvinge insattes i den vestgötske lagtexten, i Lybeck några mynt i värde af 18 vestgötska eller 9 svenska penningar, utan utslutande småmynt på en penning eller på sin höjd två. Ja, vid pass år 1300 funnos i Europa inga andra stormynt än de, som i det föregående blifvit omtalade, och af dem kan intet förtjena benämningen örnvinge. Det synes mig på grund här af föga troligt att det är ett prägladt mynt, som med detta namn betecknas.

På Gotland har man någon gång funnit mynt slagna af den tyske ordens högmästare. Handelsförbindelser måste hafva förekommit mellan ön och *Preussen*. Vid öfvergången från 1300- till 1400-talet var ön dessutom i ordens våld i ej mindre än tio år.

Det har redan blifvit nämnt, att man i början af 1200-talet för den myntning, som försiggick i *Riga*, tog till förebild den gotländska: mått och vikt skulle vara de samma, men stämpeln olika. Då vi icke känna utseendet af de gotländska mynten från den nämnda tiden, är det svårt för oss att göra oss en föreställning om utseendet af de samtida Riga-mynten. Medeltidsmynten från Lifland och Estland äro för öfrigt så litet kända, att det ej lönar sig, att vi här inlåta oss på en undersökning af dem, helst förrådet af mynt från dessa två landskap är i k. Myntkabinettet för ändamålet väl ringa.

Om förbindelsen mellan de est- och lifländska mynten och ett nordiskt system synas ett par antydningar finnas utöfver den tydliga uppgiften i biskop Alberts bref af år 1211. Vi finna nämligen i redogörelsen för den påflige uppbörden af år 1282 omtalade 150 danska mark, som kallas revalska och äro efter svensk vikt². År 1409 säges i en urkund rörande Finland, att fyra revelska (silfvermynt) gingo på ett öre, liksom fyra gotar räknades på ett öre. Med revelska (silfvermynt) menas tydligen artige — således äfven namnet nordiskt. Mot slutet af medeltiden präglades i Estland och Livland mynt af större valör, men jag har icke funnit dem omtalade i svenske urkunder³.

Jag återkommer i nästa kapitel till de revalska myntens värde i förhållande till de svenskas.

Som arf från det romerska tidehvarfvet öfvertogo de tidigaste germanske staterne en guldmyntning. Vid den tid då det karolingiska

¹ *Vestgötalagen* s. XIII och XVII.

² Cl marchis argenti Dacie quod dicitur de Rivalia in pondere Svecie o. s. v. Munch, *Pavelige Nuntiers regnskabs- og dagböger* s. 6.

³ Jfr Toll och Sachssendahl, *Siegel und Münzen der weltlichen und geistlichen Gebietiger über Liv- Est- und Curland bis zum Jahr 1561*.

väldet kom till stånd, ersattes i följd af det mindre uppblandade germanska element, som då kom till herraväldet, guldets af silfver — det blef denarernes tid. Men småningom började guldets åter göra sig gällande som myntmetall vid sidan af silfret, och guldmynten kommo då äfven till vårt land, de omtalas i våre urkunder och hittas i vår jord.

Det var i Italien, hvarest man mera än annorstädes var utsatt för inflytanden från det byzantinska riket och från de muhamedanske staterna, som guldmyntningen åter begynnades, allra tidigast i landets sydligaste del. De der slagna mynten fingo dock ingen större spridning öfver norra Europa. En helt annan roll spelade de guldmynt, som präglades i mellersta och norra Italien, guldmynt, som efter verldsmyntens art troget fasthöllo den en gång antagne typen.

Den mäktige handelsstaden Florens slog från år 1252 guldmynt: å den ena sidan bilden af Johannes döparen, som var stadens skyddshelgon, å den andra en rikt utbildad liljebomma (*flos*), som betecknade stadens namn Florentia. Denne typ (fig. 815) bibehöll sig under trenne

815. Florin från Florens.

århundraden, utan annan ändring än den, att hvarje för ett halfår verkande myntherre, satte vid sidan af helgonets hufvud ett sig betecknande märke. De florentinska guldmynten förekomma ofta i våra urkunder under namnet *floreni*. De voro af fint guld och slogos 64 på marken. Som **florinen** flerstädes efterbildades¹ och imitationerna icke alltid voro lika goda i halt och vikt, fann man sig mången gång föranlåten att framhålla de verkliga florinerne till åtskilnad från de andre². Under 1400-talet försvunno i Sverige florinerne ur rörelsen.

Det af Florens gifna exemplet manade ganska snart det mäktiga Venedig till efterföljd. Dogen Giovanni Dandolo började år 1284 slå guldmynt med fint utförda framställningar: å den ena sidan den väl-

Fig. 815. Omskrifterna: Sanctus Johannes baptista och Florentia. — Efter original i k. Myntkabinettet.

¹ T. ex. (i mellersta Europa) Frankrike 1350—1360, Lothringen 1346—1390, Brabant 1312—1355, Flandern 1322—1346, Geldern 1326—1371, Cleve 1347—1368, Köln 1349—1362, Böhmen 1310—1346, Ungern 1308—1382, *Lybeck* (enligt kejsarligt privilegium af år 1340: ita quod unus aureus Lubicensis non sit gravior pondere et valore quam florenus aureus de Florentia). Jfr Dannenberg, *Die Goldgulden von Florentiner Gepräge* (Wien 1875).

² Exempelvis må anföras: 400 floreni de florentia puri auri et iusti (1312) — 12 floreni auri (Linköping, 1328). — floreni auri de Florentia (1331) — 264 floreni puri auri (Linköping 1333) — 137 floreni auri (Uppsala 1333) — 58 floreni parvi auri (Gotland 1334) — 1 florenus (Skåne 1337) — 20 floreni (i k. Magnus Erikssons skattkammare 1340) — 900 floreni de signo et omeo florentino (1375).

signande Christus, å den andra stadens skyddshelgon sankt Marcus, hållande en fana, hvars stång omfattas äfven af den knäböjande dogen. Kring Christus-bilden läses versen

sit tibi, Christe, datus
quem tu regis, iste ducatus

med andra ord: »dig, o Christus, vare detta af dig styrda hertigdöme gifvet». Af omskriftens sista ord *ducatus* tog man sig anledning att kalla äfven myntet *ducatus*¹ på nutidens språk **dukat**. Den italienska benämningen var *zecchino*, lånad från mynthusets namn *zecca*. De venetianska guldmynten efterbildades endast i Rom², men Venedigs stora betydelse för handeln gjorde dess mynt öfverallt angenäma. Dukater, antagligen venetianske, omtalas i svenske urkunder³, äfvensom påfliga⁴ guldmynt.

Dukater, af fint guld, slogos 64 på marken. Utseendet visas af fig. 816.

Äfven i Frankrike upptogs guldmyntningen under 1200-talet. De franska guldmynten, som voro af flere slag och flere namn, hafva dock

816. Venetiansk dukat.

uppenbarligen spelat en underordnad roll i Sverige. Några af dessa myntslag omtalas visserligen i urkunder rörande Sverige, men gälla tyd-

Fig. 816. Omskrifterna: *Sit tibi Christe datus quem tu regis iste ducatus*, och *Sanctus Marcus Venetie* och *Duce Andrea Dandolo*. — Andreas Dandolo var doge 1344—1354. — Efter original i k. Myntkabinettet.

¹ Man har äfven sagt, att de mynt, hvilka Roger II slog som hertig af Apulien och å hvilka han bar titeln *dux Apulie*, gifvit upphof till myntbenämningen dukat. Det synes dock ligga närmare till hands att hänföra denna benämning till ordet *ducatus*. Kallades Rogers guldmynt dukater, behöfver man icke i Venedig hafva lånat namnet från hans mynt, utan kan namnet der haft egen upprinnelse.

² Den venetianske dukat- eller zecchino-typen har hållit sig oförändrad vida längre än den för floriner, och i nyare tid gifvit anledning till en ganska egendomlig efterhärming. En dukat af dogen Aloisio Mocenigo II (1700—1709), i hufvudragen fullkomligt lika de allra tidigaste som präglades, har gifvit upphof till nordafrikanska efterbildningar i brons. Jfr Keary, *The morphology of coins* s. 99 och 100. Under en något senare tid fick namnet dukater större utsträckning.

³ Dukater omtalas t. ex. i ett bref af år 1362 (120 dukater och 60 grossi turo-nenses); de nämnas ej i svenska urkunder så ofta som floriner.

⁴ Om påflige dukater af den venetianske typen kommit till Sverige, må lemnas osagdt. De påfliga guldmynt, som vid midten af 1300-talet omtalas i flere Sverige rörande urkunder, voro floriner, äfven om de någon gång kallas dukater. Exempel: floreni camere domini nostri summi pontificis, 1333; i ett bref af år 1344 (DS nr 3795) omtalas 250 floreni aurei . . . monete auinionensis, men på brevets baksida talas om 250 ducati. — Huruvida påfvarne, särskildt Johan XXII, i Avignon slagit floriner, har varit omtvistadt. Svenske urkunder synas tala för antagandet.

ligen mynt, som i utlandet voro i omlopp eller der blifvit invexlade mot svenske penningar, och vi kunna således saklöst lemna dem å sidan¹. Jag vill här endast anteckna, att k. Magnus Eriksson en gång hade i sin ega guldmynt, som kallas skilda; med dem kunna icke menas andra än de mynt, som i Frankrike slogos från år 1336, och som med anledning af den på dem förekommande skölden kallades *lecus* (jfr anm. 1).

Af vida större betydelse för vårt land voro de engelska guldmynten. Efter en del försök, som icke voro af synnerlig betydelse, slogos under k. Edvard III stora och prydligt utarbetade guldmynt, som på grund af sin 'herrliga' beskaffenhet kallades **nobler**. Å den ena sidan ses konungen stående i ett skepp — måhända till firande af den sjöseger, som k. Edvard vann vid Sluys år 1340 —, å den andra kring en rik ornamental grupp ett bibliskt uttryck, som talar om oväntad räddning ur en stor fara² (fig. 817). K. Edvard IV lät typen undergå

817. Edvard III:s nobel.

en del förändringar, af hvilka de vigtigaste voro, att han å framsidan satte i stället för korset en strålande sol och på midten af åtsidans skepp en stor ros. Efter denna fick det nya slaget af nobel namnet **rosenobel**, ett namn, som dock icke förekommer i de svenske urkunderne.

Dessa engelska guldmynt slogos af i det närmaste rent guld. Vigten var från början fastställd till 7,77 gr, men sattes år 1412 ned till 7 gr och höjdes år 1465, när rosenobelns infördes, åter till den ursprungliga vigten.

Äfven nobeln framkallade imitationer, särskildt inom Nederland, och äro dessa af två slag: än återgifva de icke allenast typen, utan äfven omskrifterna med den engelske konungens namn och titel, än

Fig. 817. Omskrifterna: *Edwardus dei gracia rex Anglie et Francie dominus Hybernie och Ihesus transiens per medium illorum tramber.* — Efter original i k. Myntkabinettet.

¹ I ett testamente, som en svensk prestman skref i Avignon den 19 december 1340 omtalas, utom floreni de Florencia, denarii aurei de scuto, scutati aurei samt denarii aurei dicte papiliones.

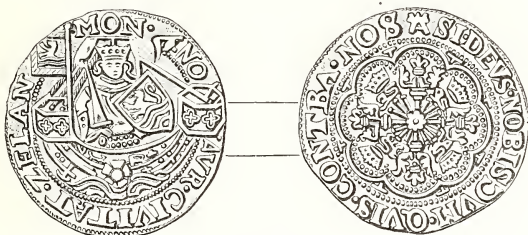
² Denna vers (Lucas evang. kap. 14 v. 30) tillades under medeltiden kraft af ett skyddsmedel mot krigsfara, tjuftvar o. s. v.

hafva de afvikande omskrifter med ärligt angifvande af den nederländske myntstaden (jfr fig. 818).

Under den senare delen af 1300-talet och större delen af 1400-talet voro nobler alls icke sällsynte i Sverige¹.

Under den senare delen af 1400-talet utträngdes hos oss nobeln af **gyllen**-myntet. Florinen blef äfven i Tyskland efterbildad, till en början med fullständigt bevarande af typen. Vid pass år 1370 ersattes originalens lilja med myntherrens vapensköld inom en prydlig omgifning. År 1417 ersattes Johannes döparens bild med aposteln Petri, och denne fick senare i sin ordning vika för bilden af en sittande Kristus, eller — hvilket är vanligare — myntherrens egen bild eller en sköld. Fig. 819—821 gifva prof på dessa mynt, som kallades helt enkelt guldmynt, gulden eller gyllen².

Genom den s. k. gyllene bullan af år 1356 gafs kurfurstarne rätt att slå guldmynt; också omtalas i en svensk urkund af år 1456 'gyllen af de fyra kurförstars mynt' — från Köln, Trier, Mainz och Pfalz. Den

818. Nederländsk rosenobel.

vanliga benämningen var 'rhenske gyllen' (*floreni rinenses*). Det var för öfrigt icke endast kurfurstarne, som slog sådana mynt inom och utom Tyskland: gyllen präglades af andlige och världslige herskare och af städer. Ehuru våre urkunder i allmänhet nämna endast rhenske gyllen, träffa vi någon gång en antydning om de olika ursprungsarterne: så omtalas t. ex. 100 kolmarska rhenska gyllen (1483) — *floreni arnhemenses* (1441) och sex gamla 'arneskia' gyllen (1390) från Arnhem i Nederland — 'Arnoldus-gyllen' från Geldern³ (1436) — 'lybske gyllen' (1489) — *floreni trajectenses* (1491) från Utrecht — *postulatenses* (1491), ursprungligen sådana, som slogs af 'Rudolphus episcopus postulatus' af

Fig. 818. Omskrifterna: *Moneta nova civitatis zelandie* och *Si deus nobiscum quis contra nos?* — Efter original i k. Myntkabinettet.

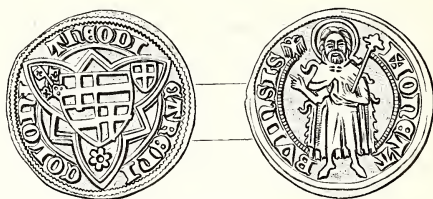
¹ Exempel: engelske guldnobler *pleni ponderis* (1385); — *nobiles* (1407); — engelske och flamske nobler (1407); — engelske vigtige nobler (1408); — en liten nobel (1452); — svåre nobler (1463); — 200 svåre 'ætwærtske' nobler (1470); — en Edwards nobel (1475). — En Henriks nobel (1491).

² Om desse gyllen jfr Joseph, *Goldmünzen des XIV und XV Jahrhunderts*.

³ Hertig Arnold af Geldern regerade 1423—1471. Hans gyllen voro mycket dåliga.

Utrecht, d. v. s. kallad till, men icke erkänd som biskop i det nämnda stiftet¹, sedermera äfven andre gyllen af lika dålig eller sämre halt².

Gyllenmyntet kom att under 1400-talet och äfven ännu senare spela en ganska stor roll. När det gällde att angifva värdet af det inhemska myntet, skedde detta icke längre genom att nämna förhållandet till marken fint silfver, utan genom upplysning om förhållandet till en gyllen. Någre guldgyllen slogos, såsom af den föregående framställningen synes, icke i Sverige under den period, hvars myntväsende varit

819. Kölnsk gyllen.

820. Kölnsk gyllen.

821. Utrechts gyllen.

föremål för vår uppmärksamhet, och det må derföre väl förefalla egen-
domligt, att gyllen kunde blifva värdemätare, helst detta mynt inga-
lunda alltid var af samma godhet. En gyllen skulle vara jämgod med
den florentinska florinen (jfr s. 906), men småningom inträdde en sådan
försämring, att man af en mark 19 karats guld slog 72 gyllen — detta
var den vanlige rhenske gyllen. Det fanns ännu en tredje grupp, s. k.

Fig. 819—821. Efter original i k. Myntkabinettet. — **Fig. 819.** *Moneta Buinensis* (från Bonn) och *Theodorici archiepiscopi Coloniensis*. — **Fig. 820.** Omskrifterna: *Robertus archiepiscopus* och *Moneta nova aureia Twicenni* (från Deutz.). — **Fig. 821.** Omskrifterna: *Sancte Martine episcopus* och *Moneta Rodolphi episcopi trajecteniss*.

¹ Åren 1426—1431.

² Som exempel på ett svenskt guldenfynd må anföras ett år 1786 på Norra Mökleby kyrkogård på Öland anträffadt, innehållande mynt från Bacharach, Basel, Berchem, Bingen, Bonn, Coblenz, Frankfurt am Main, Höchst, Lüneburg, Oppenheim, Rile, Utrecht och Wesel.

'lätte gyllen', hvilke nämnas t. ex. i en svensk urkund af år 1459. Så dålige kunde desse vara, att en omtänksam styrelse rent af förböd dem. Hansestäderne kommo åren 1441 och 1450 öfverens att icke tillåta någre postulatsgyllen hafva omlopp. I Sverige synas de deremot hafva fått gå utan anmärkning; år 1491 höllo påflige uppbornsmän till godo med dem.

Af stort och orubbadt anseende var den ungerske gyllen, som troget bibehöll florinens finhet och vigt och derföre ofta nämndes dukat. Lybeck slog äfven länge lika goda guldmynt, s. k. lybske ungerske.

I en handling af år 1534, som gäller förhållanden i Nederland, omtalas två slags guldmynt, *dubbla crassater* (äfven kallade korsäter, krossater) och *portugalöser*, båda slagen äro af portugisiskt ursprung.

Cruzado slogs först af k. Alfons V (1438—1481) af mycket fint guld ($23\frac{3}{4}$ karat) och en vigt af 71 gram. Å ena sidan ses en sköld inom bågar, å den andra sidan ett kors inom ett ramverk.

Portuguez slogs först under k. Emanuel (1495—1521). Guldet var lika fint som å cruzadon, vigten 702—712 gram.

Olaus Magni säger, att konungar, furstar, kyrkans stormän och städernes myndigheter hade **mynträtt**. Detta yttrande kan dock icke anses vara fullt korrekt.

Det finnes ingen gammal uppgift, icke ens den svagaste antydning, att någon svensk stad haft mynträtt. Sådana inskrifter på mynten såsom 'moneta Stocholm' gifva upplysning allenast om myntningsorten. Vi sakna all anledning att gifva någon annan betydelse åt stadsnamnen Ledus (Lödöse) på vissa k. Knut Erikssons mynt (s. 810 fig. 480) eller åt stadsnamnet Arusia, det nuvarande Uppsala eller Vesterås (jfr s. 813 fig. 511), som förekommer på en k. Knut länges brakteat, ehuru stadsnamnet här icke är förenadt med konungens namn. Men väl kunde, såsom vi strax skola se, myndigheterna i en stad få uppdrag att kontrollera den myntning, som verkställdes för regeringens räkning.

Det finnes ingen gammal uppgift, som gifver vid handen, att någon prelat inom medeltidens Sverige hade erhållit förmonen att för egen del slå mynt. Men en antydning, att sådan varit åtminstone i något stift och under någon tid händelsen, föreligger möjligen i de mynt från k. Valdemars tid, som bära bilden af en hand omfattande en kräkla (jfr s. 816 fig. 554 och 555).

Det hade äfven varit lätt förklarligt, om Sveriges biskopar erhållit mynträtt, då biskopar i Norge och Danmark voro tidtals i besittning af en sådan. Om erkebiskopens af Lund mynträtt må här följande meddelas. Denne skänktes af k. Knut den helige eller k. Erik eiegod (således någon gång inemot eller strax efter år 1100) och stadfästes af

k. Valdemar seier år 1213, af k. Olof år 1377, då myntningen i Lund åter upptogs efter att en kortare tid hafva varit nedlagd. Med k. Kristofer af Baiern (1439—1448) upphörde all myntning i Lund.

Något sjelfständigt utöfvande af mynträkten tillkom emellertid icke erkebiskopen. Han hade visserligen egen myntmästare, men denne hade att i allt, i präglingstider, i afseende på halt, vigt och utseende, rätta sig efter konungens myntmästare i samme stad. Ej heller fick erkebiskopen låta mynta så mycket han behagade, det var allenast en fjerdedel af myntningen i Lund, som var åt honom öfverläten jämte således en fjerdedel af de förmoner, som medföljde mynträkten¹. Mynt, som innehålla en erinran om Lunds erkebiskopar såsom delegare i myntningen i Lund, äro afbildade s. 820 och 821.

När en ort, å hvilken mynthus fanns, gafs någon storman i förläning, kunde mynträkten följa med förläningen eller från denna undantagas; men i det förra fallet var det fortfarande konungens myntning, som der utöfvades, det var endast inkomsten af myntningen, som kom läntagaren till godo. När k. Håkan Magnusson förlofvade sig med fröken Elisabeth af Holstein, lemnade kk. Magnus och Håkan den 29 juni 1361 åt hennes fader och farbroder i förläning Kalmar stad med län och mynt². Att der verkligen myntades under den tid Holsteinarne innehade länet, framgår af en redovisning från år 1365³. Som Holsteinarne synas hafva slagit mynt i Kalmar redan under början af förläningstiden, måste dessa hafva varit af den typen, som k. Magnus använde. Den 25 juli 1363 anslöto sig Holsteinarne, med bibehållande af länet, till den blifvande k. Albrekts parti, hvadan de mynt, som de derefter präglade måste hafva varit af hans typer⁴.

Från en föga senare tid hafva vi ett annat exempel, visande en annan nyans af myntförläning. Den 27 februari 1375 öfverlät hertig Albrekt af Meklenburg, i eget och i sonen k. Albrekts namn, således å regeringens vägnar, åt en tysk riddare, Hans von Hanow, myntet på Silfverberget⁵.

Hr Severin Norrby slog, såsom vi hafva sett, mynt i Visby, och Ronneby. Men dessa mynt kommo till under en tid af oordnade förhållanden, då en myndig slottshöfding kunde tillåta sig mycket, hvar till han måhända ej fått tillstånd; hr Severin behöfde penningar för att aflöna sina trupper och då slog han mynt.

¹ Biskopen i Ribe hade redan af k. Knut den store fått half mynträtt, biskopen af Slesvig fick af k. Valdemar den store likaledes half mynträtt. Biskopen i Roeskilde hade redan på 1000-talet fått en fjerdedel af mynträkten. Jfr Steenstrup, *Studier*, s. 722, Hauberg, *Danmarks myntväsen og mynter 1241—1377*, s. 5.

² Rydberg, *Sveriges traktater* del 2 s. 307.

³ Jfr *Urkundensammling der schleswig-holstein-lauenburgischen* del 2 s. 243, 271, 272. Redovisningen gäller åren 1361, 1363, 1364 och början af 1365.

⁴ Skulle det E som förekommer å Kalmarbrakteaterna med k. Albrekts namn, möjligen beteckna den holsteinske grefve (H)Einricus?

⁵ *Jahrbücher des Vereins für Meklenburgische Geschichte* del 6 s. 128.

Från de tillfälligheter, som berodde på förläning af en myntstad eller ett mynthus eller på tilltagsenhet, få vi nu öfvergå till några fall, som visa, att mynträtt verkligen blifvit af svenske konungar gifven åt verldslige stormän. Det tidigaste exemplet tillhör 1200-talet; vi hafva nämligen mynt (jfr s. 813 fig. 515), som bära namnet 'Ulf jarl', i historien känd med tillnamnet Fase. Hans namn skulle icke kunnat sättas på mynten, derest han icke hade rätt att mynta, vare sig denna rätt var gifven stormannen Ulf eller — hvilket jag är mera benägen att tro — jarlen. Förmodligen var hans mynträtt begränsad på ungefär samma sätt som de danske biskoparnes d. v. s. med viss andel i den myntning, som fullgjordes i ett visst mynthus.

Under den följande tiden har jag icke funnit minsta spår af någon åt svenske stormän gifven mynträtt, förr än det år 1524 blef tal om riksrådets mynträtt. Dalin uppgifver visserligen, att k. Erik af Pommern hade gifvit rådet mynträtt, men dermed kan icke menas annat än att rådet under den tid, då konungen icke vistades i landet, måste vårda sig om myntningen, liksom andra regeringsangelägenheter. Något helt annat var det med rådets mynträtt år 1524; han skulle begagnas under det konungen var i landet och vid sidan af hans myntning. Man kände vid den tiden behof af att förse de olika landsdelarne med mynt — det var till och med tal om att inrätta ett mynthus i hvart stift —, men detta innebär icke något skäl, hvarföre ett mynthus skulle upplåtas åt rådet, under det de andra voro konungens. En möjlighet är att den rådets mynträtt, som nu omtalas, står i något sammanhang med den mynträtt, som jarlen hade tre århundraden tidigare, möjligt är, att jarlar efter Ulf, t. ex. hans mäktige efterträdare Birger, slagit mynt utan att vi derom nu ega någon kunskap.

Om rådets myntning af år 1524 veta vi för öfrigt ytterst litet. Tegel uppgifver i sin krönika om k. Gustaf (del I s. 82), att riksrådet skulle få hafva sitt eget mynt i Vadstena, men knappt en månad efter nyårsriksdagen uppgifver biskop Brask i ett bref till konungen, att rådets mynt skulle hafvas i en domkyrkan tillhörig gård i Linköping. För att sätta myntningen i gång underhandlade biskopen såväl med Anders Hansson, myntmästare i Vesterås, och Joakim, myntmästare i Söderköping. Det synes, som om konungen medgifvit, att den myntredskap, som fanns i den senare staden, skulle få öfverflyttas till rådets mynthus¹. Om myntning kom i detta tillstånd, veta vi icke.

Grefve Johan af Hoja ville upprätta ett mynthus, och synes hafva fått konungens tillstånd dertill, men konungen förklarade i början af sommaren 1530, att han icke kunde tillåta svågern att för dettas räkning uppköpa silfver på Salberget, alldenstund silfverbergsgrufvan då

¹ *Linköpings biblioteks handlingar*, del 1 s. 154, del 2 s. 218.

var så förfallen, att konungen knappt kunde derifrån få så mycket som han behöfde för sitt eget mynt¹.

Med dessa undantag var det alltid konungen eller hans ställföreträdare som slog mynt. Grundsatsen, att myntningen var ett regale, var i Sverige erkänd liksom i andra land.

Af alldeles särskild art var myntningen i Visby. Så länge Gotland låg under Sveriges krona, måste myntningen der hafva varit stadens. När staden, hvilken ju i förhållande till Sverige hade en undantagsställning, erhöll förmonen af eget mynt, kan nu ej utredas.

Till den myntmästare, som var antagen, egde hvem det ville att komma med eget silfver, för att få det, med något afdrag, åter i form af sådana mynt, som den tiden voro i den orten lagligt betalningsmedel. Rättigheten att få sitt silfver myntadt innebar under medeltiden i de flesta land en skyldighet: man fick icke i handel och vandel använda annat än just det lagliga myntet. Som vi sett, var man i Sverige mindre obenägen att låta det främmande myntet vara i omlopp; bristen på silfver kunde tvinga till att med nöje mottaga det främmande silfret och guld. Endast å marknaderna vid Skanör och Falsterbo gick man i detta afseende strängt till väga. Der börjades årligen en ny myntning d. v. s. myntning af ett nytt slag af mynt, som måste kunna skiljas från de föregående, så tidigt att det kunde släppas ut i rörelsen söndagen närmast före erkeengeln Mikael's dag, således i slutet af september. Från och med den dagen fick intet äldre mynt användas, utan skulle allt gammalt mynt man hade invexlas mot det nya. Till underlättande af samfärdseln behöfde emellertid icke den som kom med gammalt mynt vänta till dess det nya hade hunnit präglas, man hade så mycket nytt mynt i förråd, att det blef vexling i stället för omprägling, en vexling, som alltid för den enskilde vållade förlust².

Men myntningen kunde icke inskränka sig dertill, att enhvar, som behöfde mynt, inlemnade det silfver han kunde innehafva, för att få det åter i präglad form. Regeringen måste sörja därför, att mynt fanns i landet, annars blefvo svårigheterna för stora, annars kunde en del skatter icke inflyta. Det blef därför för regeringen en oafvislig pligt att skaffa så mycket silfver, som kunde behöfvas eller — då det långa tider var omöjligt att fylla behovet — åtminstone så mycket som man kunde få.

Den förste tillgången var naturligtvis det gamla mynt, som man hade i förråd, äfvensom de silfvertackor, som den tiden kunde användas vid betalningar, i stället för penningar.

Den andre tillgången fick man genom en till förmon för myntningen upptagen tull. Att döma efter ordalagen i Olai Petri krönika,

¹ Granlund, *K. Gustaf I:s registratur*, del 7 s. 106.

² Dagen för det nya myntets utsläppande förekommer omtalad i flere privilegiebref för hansestäder.

skulle denna tull först hafva blifvit pålagd under k. Magnus Erikssons tid. Der heter nämligen: »i denna k. Magni tid vard så beslutadt, att alle köpmän, som speceri (korta varor) förde hit i landet, de skulle vid hvart värde på 40 mark föra en lödig mark silfver, hvilken de skulle bära på myntet och taga igen halffemte mark, så godt var myntet ännu den tiden. Och detta skedde på det myntet skulle förökas i landet. Samme stadge vard ock sedan ofta förnyad.» Uppgiften, att 4 $\frac{1}{2}$ mark penningar den tiden motsvarade en mark lödig, är icke rimlig, ty det kunde icke gå för sig att låta köpmannen få tillbaka fullt lika mycket som han hade lemnat in, ty först och främst måste ju kostnaden för sjelfva präglingen ersättas och derjämte skulle helt visst något reserveras för konungens behof. Olaus Petri säger visserligen icke, när k. Magnus utfärdade i fråga varande förordning, men han nämner henne i sammanhang med tilldragelserna från vid pass 1350¹, och då hade redan i tio år förhållandet mellan mark silfver och mark penningar regelbundet varit 1:5. Köpmannen, som inlemnade silfret, fick således nöja sig med en förlust af $\frac{1}{2}$ mark penningar.

Vi finna näste gång en uppgift om den för myntets behof pålagde silfvertullen i en urkund af år 1453. K. Karl Knutsson beslöt, efter aftal med rikets råd, att nya mynthus skulle upprättas i Kalmar, Söderköping och Åbo samt att enhvar, borgare eller (främmande) köpman, som kom till desse tre städer eller den förutvarande myntstaden Stockholm med utländskt gods, skulle inom 14 dagar till myntmästaren inlemna en mark lödigt silfver för hvart värde af 40 mark, som de importerade varorna hade. Här talas icke om något belopp att få tillbaka, hvadan det ser ut, som skulle hela den lödiga marken utgöra tullen — hvilket ej är rimligt —, ej heller säges, huruvida de 40 markerna voro penninge- eller silfvermarker. I det förra fallet skulle tullen hafva uppgått till 20 % af varornas värde.

Under återopande af tidigare föreskrifter bestämde rådet den 3 september 1489, att intet annat skall bäras upp i tullen i Stockholm än silfver, så att det kommer på myntet².

En tredje åtgärd var att vid utomordentliga tillfällen för kronan förvärfva andres silfver. Så gjorde t. ex. k. Gustaf, när han af kyrkor och kloster kräjde icke blott ineliggande silfver, utan äfven de silfverföremål, hvilka kyrkorna egde, men hvilka icke kunde anses vara för gudstjenstens uppehållande nödiga. Så skedde år 1523 två gånger, och erhöles i den första utskrifningen, enligt ett bref af den 29 juni, från Uppland, Vestmanland och Södermanland icke mindre än 1,800 mark lödigt silfver. Den 5 mars 1524 begärdes att från Vadstena kloster få

¹ Ett undantag beviljades den 30 juli 1350, då det medgafs Wismars borgare att till Kalmar införa tyskt öl 'sine omni onere deductionis argenti in monetam ibidem'.

² Langebek, *Historie om de norske Bergverker* (köpenhamnska Vetenskapssällskapets *Skrifter*, del 7, s. 397).

det silfver, som der var hopsparadt för att kunna anskaffa ett värdigt förvaringsrum för den hel. Karins ben; man skulle ej draga sig undan derföre att en del af silfret var förgyltdt, ty sådant silfver hade af andra blifvit inlemnadt. De andlige och folket, hvilket fortfarande höll på kyrkans helgd, knotade, men konungen hänvisade i juni månad 1529 till kriget och nöden och påminnte derom, att han i denna sak hade handlat med riksrådets råd och samtycke. Äfven genom köp sökte han anskaffa silfver. För sådant ändamål utsände han den 8 januari 1528 Lasse vestgöte och i sammanhang dermed uppmanades alle danne- män, som hade silfver och ville afyttra det, att i främsta rummet sälja det till konungens uppköpare.

En fjerde åtgärd var att hålla sig till det silfver, som kunde vinnas från de svenska grufvorna. Något grufregale fanns visserligen icke i Sverige under medeltiden, men konungen uppbar från bergverken tionde, hvilket väl i regeln var en tiondedel af den brutna malmen. Jag har s. 735 visat, att tidtals eller på vissa ställen andra beräkningsgrunder användes. Här vill jag endast tillägga, att k. Gustaf den 18 juli 1535 af Salberget kräfdes från den dagen under en månad hvar sjunde lott som tionde, sedan skulle denna tionde förbättras. Att konungen eller kronan hade lotter i bergverken är redan omtaladt.

För rikets bästa och myntets förkofran infördes en särskild anordning vid silfverbergverken: allt det silfver, som der vanns, fick icke säljas till någon annan än regeringen. Vi finna denne grundsats uttalad i det nyss återopade rådsbeslutet af den 3 september 1489 — rådets medlemmar voro i denna sak 'öfverens med vår höfvidsman' —: »Vi hafva varit öfverens i närvara af myntmästaren, borgmästaren, råd och guldsmeder i alle städer och sändebud från Silfverberget, att efter denne dag skola alle silfverbergsmän göra fint och skärt silfver och slå deruppå sitt eget bomärke, sedan föra det till bergsfogden och teckenmästaren att han proberar det. Finner han det fint och skärt, då skall han slå derpå kronans märke. Sedan silfret är sålunda gjordt fint och märkt, skola de åt inge andre det sälja än åt myntmästaren, på det att myntet måtte förökas och sådan skade och förderf, som härtill varit hafver på menige Sveriges rike och dess inbyggare, måtte afläggas, så att silfret icke föres i främmande land, såsom härtills skett är.»

När grufvan vid Sala var funnen, skyndade sig hr Sten Sture att för denna göra samme kronans förmons rätt gällande. Det heter i privilegierna af den 8 september 1512: 'hvad silfver der göres, skall ingenstädes säljas utom in på rikets mynt i Stockholm och Vesterås'. Om sjelfve malmen föreskrefs, att han icke fick säljas annat än bergsmännen emellan, 'ty all den malm annorstädes säljes och föryttras, det silfret kommer ej på myntet, till rikets gagn och allmännelig nytta', K. Gustaf förnyade år 1535 förbudet för bergsmännen att sälja silfver till andre än

konungens silfverköpare; den annorledes säljer och den af honom köper, skall mista silfret och lifvet. Ja, äfven till det som var kvar efter smältningen sträckte regeringen sina anspråk; k. Gustaf besvärar sig den 5 maj 1527 deröfver att Gestrikarne 'flugx' köpte på Salberget 'sofren' och förde ut honom, så att konungens uppköpare fingo intet.

Det är gifvet, att om kronan förbehöll sig all inköpsrätt, så måste hon ock göra försäljningen för bergsmännen så fri från svårigheter som möjligt. Derföre anställdes vid bergen tjenstemän, som kallades 'sölfköpare'.

Man sparade icke under medeltiden på undantag från gifna stadganden. Sådana förekommo ock med afseende på silfverköpet. Så t. ex. fingo år 1534 två studenter tillstånd att inköpa silfver för 200 mark, antagligen ämnade de företaga en utländsk resa. Samma år fick Leksands församling tillstånd att köpa silfver till förfärdigande af en kalk eller tvänne.

Skulle således kronan ensam hafva rätt till silfret, som erhöles ur Sveriges grufvor, och således all konkurrens var omöjliggjord, måste öfverenskommelse träffas angående det pris, för hvilket bergsmännen skulle till kronan afstå sitt silfver. I rådsbeslutet af år 1489, som förut åberopats, fastställdes priset till 10 $\frac{1}{2}$ mark penningar för en mark lödigt silfver. I början af år 1529 hade priset stigit till 16 mark. Den 18 mars detta år klagar konungen, att han till rikets bästa och myntet haft så dyrt silfverköp, att han icke haft någon 'profit' deraf, hvadan han ville hafva priset nedsatt till 12 eller 13 mark. Antagligen gjorde bergsmännen invändningar, ty det fastställdes den 4 april, att priset skulle få förblifva 16 mark till in i augusti, men derefter vara 12 mark. Som en bevekande omständighet hade af konungen anförts, att myntningen nu var återupptagen i Vesterås, hvadan mera silfver behöfdes, och skulle ju för öfrigt myntningen i den närmare liggande staden lända bergslagen särskildt till fromma.

Guldsmeder, som naturligtvis, för utföfvande af sitt handverk, behöfde silfver, voro genom 1489 års förordning hänvisade att köpa sådant af myntmästaren.

Då kronan på sådant sätt hade tillförsäkrat sig allt silfver, som i Sverige vanns och fanns till försäljning, måste naturligtvis förbud utfärdas mot alla sådana tilltag, som inkräktade härpå. I riksrådets stadge, utfärdad i Kalmar år 1474, heter det, att guldsmed, som smälter ned rikets mynt, skall sjelf brännas. I riksrådets stadge, utfärdad i Jumfruhamm år 1485, heter det, att guldsmed, som gör sig skyldig till sådant brott, skall stånda tjufsrätt. I stadgan af år 1474 heter det, att den som ur riket utför penningar, utom 1 eller 2 mark, hvilka han kunde behöfva som tärpenningar, har förgjort allt det han eger att föra med sig. Vid riksrådets möte i Telje år 1498, yrkades, att den som ur riket utför mera penningar än tärpenningarne eller silfver, skall mista

lif och gods, och denna stränga föreskrift upprepas i en kungörelse af den 24 juni 1493¹. Förbudet inskärptes sedermera, men klagomål föras öfver dess öfverträdande.

Den, som af särskild anledning önskade utföra silfver, kunde möjligen dertill erhålla konglig tillåtelse. Så fick t. ex. den bekante Gorius Holst nyårsdagen år 1529 lof att föra ut 40 mark lödigt silfver. Brott mot denna föreskrift beifrades äfven; så t. ex. 'arresterrades' år 1527 hos en borgare i Stockholm 20 mark lödigt silfver.

Midt bland dessa stränga bestämmelser förekommer en, som vittnar om tillmötesgående. Det heter i förordningen af år 1489: myntmästaren skall strax gifva hvar och en sin reda betalning för sitt silfver; har myntmästaren icke strax reda penningar att betala med, då skall hvar man vara tillpliktig att förbida efter sin betalning i åtta dagar och icke längre, derpå må de alle tryggeligen borga och låna; de som äro så fattiga att de komma med en lödig mark eller mindre, de skola strax hafva sin betalning.

Myntmästaren var en förtroendeperson.

De förste i Sverige arbetande myntmästare, som vi känna, äro de, hvilka namngifvit sig på Olof skötkonungs mynt; namnen, utom ett, hänvisa till England såsom desse myntmästares hemland. Antagligen verkade desse myntmästare, åtminstone någre af dem, samtidigt; de äro under hvilka k. Olof hade tillfälle att mynta voro icke så många, att vi gerna kunna tänka oss en rad af myntmästare, som den ene aflöst den andre. I England funnos ofta i en stad samtidigt flere myntmästare i verksamhet. Förhållandena voro således på k. Olofs tid ganska olika dem, som rådde under medeltidens senare del.

Myntmästaren var naturligtvis en förtroendeman, ty han hade stora dyrbarheter under sin förvaltning och kunde, derest han slarfvade eller på bedrägligt sätt förför med myntningen, vålla för många förlust och för regeringens afsigter misstro. Hvilke egenskaper erfordrades för att blifva myntmästare, säges ingenstädes, men utom ärligheten måste han hafva varit i besittning af den tekniska förfarenhet, som utöfningen af hans embete kräfde. Helt visst kräfdes äfven, att han skulle hafva förmögenhet.

De kontrakt rörande myntningen, som blifvit till vår tid bevarade, tillförsäkra myntmästaren en märklig undantagsställning: han fick icke instämmas inför någon vanlig domstol, utan skulle dömas af ingen annan än konungen. Sjelf hade han domsrätt öfver sine tjenare². Brott mot

¹ Styffe sager (*Bidrag*, del 4 s. CXXXIX); det synes som ett så orimligt stadgande ej blifvit utfärdadt. Det är dock utfärdadt i den af honom anförda och aftryckta kungörelsen af den 24 juni.

² I myntkontraktet med Gynther Laijs, sannolikt af år 1524, finnes dock i detta fall undantaget 'utan det dråpeliga saker äro'.

hans person voro belagda med dryga straff: förlust af lif och gods. I staden, der han vistades, var han fri från all tull, skatt och ålagor, någon gång tillägges, att han må obehindrad köpa hvad honom behöfves.

Myntmästarne hafva än tyska än svenska namn.

Att myntmästaren var borgare i den stad der han utöfvade sin verksamhet, blir någon gång uttryckligen sagdt; äfven för de fall, då sådant icke finnes uttaladt, torde vi få anse detsamma som gifvet. Inom staden kunde myntmästaren ernå ett betydande inflytande: det mest lysande exemplet hafva vi i den bekante mynt- och borgmästaren Jörgen Kock i Malmö. Att myntmästaren räknades till honoratiores i staden framgår af flere förhållanden. I en handling af år 1462 omtalas myntmästaren i Stockholm Heyne van Nadelwijk jämte en rådman under den gemensamma benämningen 'beskedne och förnumstige män'; föregående år nämnes han som vittne framför Stockholms borgmästare. Herretitel synes dock aldrig hafva tillkommit myntmästaren förr än törhända på 1500-talet, då t. ex. omtalas en hr Lucas, som synes hafva varit myntmästare. Som *mästare* kallas myntmästaren på latin någon gång *magister*, annars var den vanliga latinska benämningen *monetarius*.

Denne Heyne von Nadelwijk, hvilken var myntmästare i Stockholm redan år 1441 och med hvilken k. Karl Knutsson år 1449 afslöt ett kontrakt rörande myntningen — det äldsta, som för närvarande finnes i vårt land bevaradt —, kom efter någon tid i ett fientligt förhållande till denne konung. Rimkrönikan berättar¹, att när konungen (i januari 1457) firade bröllopp åt hr Nils Sture, var en mot hans lif riktad sammansvärjning nära att utbrista. I denna deltog söner till hr Bengt Jönsson (af Oxenstjerna-ätten) och många andre konungens ovänner,

myntmästaren i Stockholm bodde
ock var med dem, knappt var någon det trodde.

Dennes namn finnes väl icke i rimkrönikan uppgifvet, men då Heyne såväl tidigare som senare finnes omtalad som myntmästare, är det tydligen han som åsyftas. Som skäl för Heynes fiendskap mot konungen framhålles, att han var skyldig konungen icke mindre än 14,000 mark, törhända genom bristande redovisning för myntets afkastning. Sammansvärjningen ledde emellertid icke till något resultat, i anledning deraf att erkebiskopen icke ville godkänna brödernes planer², men som k. Karl fick icke lång tid derefter vika för de fientlige stormännen, synes Heyne hafva undgått straff för sin förbrytelse. Under k. Kristiern I:s tid var han icke allenast myntmästare, utan synes hafva

¹ Klemming, *Svenska medeltidens rimkrönikor*, del 3 s. 12.

² Styffe antager (*Bidrag*, del 3 s. XCIV), att den sammansvärjning, som rimkrönikan hänför till år 1457, snarare hör till år 1452, hvilket år erkebiskopen, enligt k. Karls till domkapitlet i Uppsala riktade anklagelseskrift af år 1464, ställt sig i spetsen för en sammansvärjning. Men just denna omständighet synes mig tala emot hr Styffes antagande; år 1452 var erkebiskopen medskyldig, men i den

haft en god ekonomisk ställning, ty han ökade antalet af de fastigheter han förut egde¹. Enligt Olaus Petri afled han år 1464 några dagar innan Stockholms stad åter öppnade sine portar för k. Karl, hvilken, då slottet ännu gjorde honom motstånd, bodde i mynthuset². Detta måste hafva varit ansenligt och väl inredt, för att kunna göra tienst som konungboning. Huruvida 'myntet' sjelft var Heynes privata egendom eller om det var offentlig egendom, må lemnas osagdt.

Äfven myntmästaren Anders Hansson i Vesterås var inblandad i politiska förhållanden. Myntkontraktet mellan konungen och honom är dateradt den 1 mars 1529, men hans tid togs genast i anspråk af andra angelägenheter. Under maj månad reste han, med anledning af Småländingarnes och Vestgöta-adelns uppror, som konungens ombud kring i Östergötland, Småland och Västergötland, ja underhandlade den 30 maj i Halmstad med de flygtige biskop Magnus och hr Ture Jönsson. Under början af resan kallas Anders af konungen 'oss älskelig', 'vår tro man', men mot slutet af månaden är konungen missnöjd att han dröjer så länge borta. Anders Hansson öfvervar den domsriksdag, som i juni hölls i Strängnäs, men lemnade der efter sig några bref, hvilka framkallade konungens missnöje, men i augusti hade konungen åter vändt till honom sin 'vilja och vänskap'.

I januari 1530 fritog k. Gustaf förre myntmästaren i Henemora Hans från klander och tilltal för den sak och misshandel, i hvilken han kommit, men helt måtte konungen ändock icke hafva trott honom ens då, alldenstund han icke fick under den följande tiden bo annat än i Uppsala eller Vesterås³.

En annan antydning om den sociala ställning, som tillkom eller kunde intagas af en myntmästare, lemnas af den omständigheten, att mynt-

sammansvärjning, som rimkrönikan omtalar, var han icke delaktig. Det är ej heller gerna tänkbart, att Heyne, derest han så tidigt som år 1452 hade gjort sig skyldig till högförräderi, skulle hafva fått behålla en sådan förtroendepost som myntmästarens. För öfrigt åberopar krönikans författare en väl underättad hemulsman:

14,000 mark, säger jag dig,

var myntmästaren konungen skylloger, så sade han mig.

¹ Enligt *Stockholms stads jordebok* (del 1 s. 267, 285) köpte 'Heyne muntomestare Nadelwijk' nya hus åren 1456 och 1460; han köpte år 1462 en kålgård på Södermalm, liggande invid en Heyne redan tillhörande fastighet, men detta köp finnes icke anteckadt i jordeboken.

² Konungen 'gick på myntet och blef der till härberges, ty han kom intet på slottet, de Danske hade det inne, och var myntmästaren k. Karl en stor summa penningar skyldig och hade icke redeligen skickat sig mot honom, men några få dagar förr än konungen fick staden in, blef han död' (Klemmings upplaga, s. 234). I jordeboken omtalas så sent som den 1 augusti 1468 'Heyne myntmästares gård', men uttrycket innebär icke med nödvändighet, att Heyne då ännu lefde. Enligt en anteckning af Berch, som jag icke varit i tillfälle att kontrollera, lät k. Karl på grund af sin fordran hos Heyne tilldöma sig hans fastigheter, och om dem fördes år 1501 inför k. Hans process mellan k. Karls dotterson hr Erik Eriksson (Gyllenstjerna) och myntmästaren Cornelius i Vesterås, hvilken förde Heynes arfvingars talan.

³ Om Anders Hansson och Hans i Hedemora jfr registraturet för åren 1529 och 1530.

mästar Didrik i Stockholm¹, hvilken afled år 1526 eller 1527, var gift med k. Gustafs kusin Brita, dotter af hr Kristiern Johansson (Vasa) och hans maka, som var dotter af Upplandslagmannen hr Knut Eskilsson (Baner).

I myntningskontrakten (myntordningarna) omtalas myntmästarens svenner eller tjenare, dock utan minsta upplysning om deras antal och olika uppgifter. Först i de anteckningar, som för biskop Brasks räkning gjordes rörande myntväsendet, förekommer en lista af följande lydelse:

Thill mynthamestara embithe
 Primo mynthemester
 Item skroodmesther
 rundher
 qwetzser
 glöyer
 gloyeriwnghen
 preyers
 barberer.

Som hemulsman för denna lista uppgifves 'hr Lucas', förmodligen någon myntmästare. Listans flesta benämningar äro tyska, och det är möjligt att vi här hafva ett meddelande om hvilken personal en från Tyskland inkommen myntmästare ansåg nödig, således icke ett vittnesbörd om hvad man i Sverige hade. Fanns en så stor personal i början af 1500-talet, är det icke derföre säkert, att man var i detta afseende lika väl försedd under den föregående tiden.

Af de uppgifue titlarne äro ett par ganska otydliga. Myntmästaren var, såsom ock hans plats på listan angifver, den inför regeringen ansvarige ledaren af det hela, af hvilken väl ock kräfdes de kemiska kunskaper, som erfordrades för att pröfva det silfver, som inlemnades på myntet, samt för att det till myntning afsedda silfret skulle hafva den i kontraktet föreskrifna finheten. Det silfver, som kom från de svenska bergverken, var visserligen, innan det såldes till myntet, pröfvadt af bergsfogden och teckenmästaren, hvilken senare på det silfver han godkänt, satte kronans märke vid sidan af bergsmannens, men äfven från andra håll inlemnades silfver på myntet, främmande mynt, skedar och annat arbetadt silfver, hvars godhet behöfde kontrolleras. Om de kemiska insigter, som kräfdes af myntmästaren, lemnas ett direkt intyg af en förordning från år 1489, att i fall tvist rörande silfvers godhet uppstått mellan bergsmannen och teckenmästaren, dom dem emellan skulle fällas af myntmästaren i Vesterås, verkmästaren inom guldsmedsambetet i Vesterås och en annan guldsmed.

¹ Det är sannolikt samme man, som år 1508 var myntmästare i Vesterås då hans sven Jöran hade gjort sig saker till bögförräderi (handling i Sturearkivet).

Myntmästaren skulle således sörja för att silfret, som framkom ur de olika gjutningarna, hade det rätta kornet eller finheten. Men när gjutningen var skedd och finheten pröfvad, öfverläts arbetet åt en af de öfrige tjenstemännen. Silfret skulle uthamras i länge tenår af den bredd och den tjocklek, som mynten borde hafva. Bredden bestämdes af stämpelns mått, tjockleken af den tyngd, som myntet skulle hafva. Här var således fråga om myntets skrot och skyldigheten att sörja för denne del af myntningen ålåg *skrotnästaren*. I tyska mynthus voro hans göromål fördelade mellan två, en 'zainmeister', som tillredde tenarne (*zaine*), och 'schrotmeister', som sörjde för deras fördelning i mynt. I den nyss meddelade listan synes skrotnästaren fått ett af sina göromål öfverflyttadt till en annan person, ty det synes mig rimligast, att den tjenste-

822.

823.

Myntning.

man, som bär namnet *runder*, skulle sörja för att mynten fingo deras runda form, hvilket åstadkoms genom klippning ur tenen eller rättare ur de fyrkantiga stycken, i hvilka tenen blifvit sönderdelad. Rundningen kunde verkställas antingen sedan präglingen försiggått eller ock före denna. Under den svenska myntningens första tid synes man hafva använt den förre metoden, ty dels förekomma enstaka exemplar, som hafva de runda stämplarne afpräglade å fyrkantiga plattor, hvilka således icke blifvit underkastade klippning, dels är sjelfva myntkanten ofta något tjockare, i följd af det sidotryck, som genomklippningen af metallplattan framkallade. De tunne kanterne å våra senare medeltidsmynt synas tala för att de voro rundade innan de lades mellan stämplarne. Å fig. 823 se vi ock redan rundade plattor utsatta för präglingen.

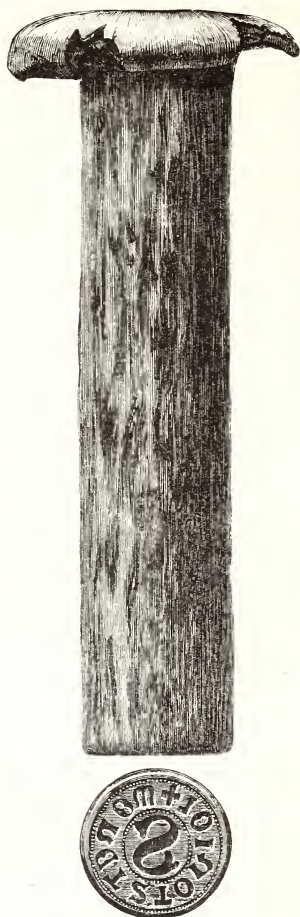
Fig. 822. Originalen, en skulptur från 1100-talet, är funnet bland ruinen af klostret St. Georges de Boscherville i Normandie. — Efter *Revue numismatique française* för 1846.

Fig. 823. Efter teckning hos Olaus Magni.

De urklippte rundlarne skulle glödgas, innan de utsattes för präglingen. Att förrätta detta arbete tillkom glödgaren, *glöyer*, hvilken hade biträde af en *glöyerjunge*. Men det var väl icke endast detta arbete, som glödgaren hade att fullgöra. Antagligen hade han äfven med gjutningarna att göra.

Det närmast följande arbetet tillhörde den tjensteman, som på tyska kallades *quetscher*. Ordet betecknar dels hammaren, med hvilken präglingen skedde, dels personen, som förde hammaren¹. Såsom fig. 822 och 823 visa, satte sig präglaren framför ett cylindriskt block, som kallades stocken. I denne var infälld den undre stämpeln med graverad öfveryta. Myntplattan lades på denne, myntaren tog i den venstra handen öfverstämpeln, satte dennas graverade underyta på myntplattan och behandlade den öfre änden med hammaren. Fig. 824 visar en sådan öfverstämpel, hvars nedböjde öfverkant talar om ett flitigt begagnande. Till vår tid bevarade myntstämplar, hörande till Europas medeltid, äro af koppar eller jern, gjutet eller smidt. Någon gång synes den graverade änden hafva varit stälad.

Var myntet litet och behandlades stämpeln med ett kraftigt slag, kunde präglingsen ske i ett tag. Måste slaget förnyas och gafs det då i sned riktning, måste en dubbelprägling eller en snedprägling uppkomma. Det är ganska lätt att inse, hvilka betydliga svårigheter präglingsen af så stora mynt som den yngre hr Stens marker, k. Gustafs silfvergyllen och dalrar skulle välla med ett så primitivt präglingsätt. Med en bred stämpel, som erfordrades för mynt af sådan vidd, kunde det lätt hända, att hammarslaget icke föll jämnt, utan träffade den ene kanten. I bästa fall fick den motsvarande delen af myntplattan en kraftigare prägel än öfrige delar, men alltför lätt hände det, att det breda slaget vållade en förskjutning och dermed en partiel dubbelprägling. En sådan förekommer på ett markstycke i Uppsala myntkabinett, och insåg redan Ziervogel (år 1755) betydelsen af detta förhållande. Ett annat exemplar i Uppsala visar en ännu betänkligare

824. Örtugstämpel.

Fig. 824. Efter original i k. Myntkabinettet.

¹ Jfr Schmidt, *Schwäbisches Wörterbuch*.

snedprägling, i det myntets ena sida är förskjuten gent emot den andra. Under sådana förhållanden kunna vi icke nog beundra den fina och jämna prägel på k. Gustafs större mynt.

Med afseende på präglingen måste vi särskildt tänka på brakteaterne, för hvilke allenast en stämpel gjordes. De svenske brakteaterne kunna visserligen icke, hvarken i storlek eller finhet, jämföras med de bättre tyske, men måste, sådana de äro, hafva fordrat ett särskildt arbetssätt. Bevarade brakteatstämplat, af koppar eller jern, visa att stämpeln än var en understämpel, som insattes i stocken, än en öfverstämpel. I förra fallet var det omöjligt att bearbeta den på stämpeln lagda silfverplattan direkt med hammaren, ty denne förmådde icke drifva in det tunna silfret i alla stämpelns fördjupningar, och i det senare fallet skulle samma beklagliga resultat hafva inträdt, derest silfverplattan blifvit lagd på ett hårdt underlag, t. ex. på stocken sjelf eller en blind stämpel af metall. I båda fallen fordrades ett mellanlag af sådan beskaffenhet, att det genom slagen tvangs att drifva silfverplattan in i stämpeln, således ett lätt bearbetbart, temligen mjukt mellanlag. Man antager, delvis på grund af verkställda försök, att mellanlaget bestått af bly, läder, filt eller tjockt kläde¹.

Men hvad skulle då den tjensteman uträtta, som kallades *preyer*? Ordet tyckes stå i sammanhang med det tyska *prägen*, vårt 'präglä', men präglingen tillkom den tjensteman, som kallades *qvets*. Det tyska *prägen* förekommer i medelhögtyskan i formen *bræchen* eller *præchen* och detta ledes till baka till ett fornhögtyskt *prâhkan*, hvilket betyder gravera, förse med tecken. Skulle vi i *preyer* få se stämpel-snidaren?²

I den mjuke metall, som användes för medeltidens myntstämplat, var det lätt att direkt ingravera bilder, vanligen mycket enkle, och inskrifter. Men det är omisskännligt, att man sökt förenkla arbetet genom att i stämpeln insänka åtminstone inskrifterna medels användande af punsar. Om man på detta sätt anbragte bilderna, kan jag icke med bestämdhet säga, men att man anbragt omskrifterna medels punsar, som upptogo flere bokstäfver, har jag i det föregående haft tillfälle att uppvisa (jfr s. 855).

Slutligen förekommer i den s. 921 anförda listan *barberaren*. Han kunde icke hafva något direkt med myntningen att göra, men det är möjligt, att man, till förekommande af mynts undangömmande, hade någon föreskrift om hårets och skäggets reducerande till en obetydlig längd, och då var en barberares tienstgöring i mynthuset nödvändig.

¹ Luschin von Ebrengreut har beskrifvit hittills kände brakteatstämplat i *Wiener Numismatische Zeitschrift* för år 1881.

² Guldsmederne, som t. ex. graverade sigillstämplat, voro i utlandet ofta använde som gravörer af myntstämplat, men i svenske urkunder finnes, mig veterligen, ingen antydning om att guldsmeder haft sådant uppdrag.

De svenska myntordningarna äro enstämmiga deruti, att myntmästaren icke hade att försvara mynten annat än på stocken, å hvilken de skrodades och slogos d. v. s. mot de i rörelsen utsläppta mynten fick man icke utöfva en kritik, som kunde hafva en obehaglig påföljd för myntmästaren. Men då fordrades ock, att en omsorgsfull pröfning försiggick inom mynthuset, så att regeringen kunde svara för myntmästarens göranden. Antydningar om en sådan kontroll finnas ock. I de två myntordningarna af åren 1478 och 1480 heter det, att myntmästaren icke fick smälta silfver till myntning utan att de voro när, som rikets föreståndare och rådet dertill satt. Bland sådane kontrollanter torde guldsmedsmbetet hafva varit representeradt, derest icke uteslutande guldsmeder utsågos till denna maktpåliggande förrättning. I riksrådets klagoskrift mot hr Svante Nilsson¹ heter det, på tal om myntet: »vidare hafva alle myntmästare varit edsvurne och myntat efter rikets råds bref, desslikes hafve gode män varit tillskickade af Stockholms råd, hvilke tagit *proba* af hvar göte och hvar smältning, hvilket nu icke sker, utan I låten deremot mynta på slottet, oss oåtsporadt, mot all gammal sedvänja, redlighet och eder ed». Såsom så ofta händer i medeltidens urkunder är framställningen behäftad med ofullständighet. Stockholms stads råd hade svårligen under den föregående tiden utöfvat kontroll öfver den myntning, som försiggick i Vesterås, ty då hade ombud från Stockholm varit tvungne att ligga der året om, och det var endast i Vesterås, som hr Svante slog mynt. Möjligen var ett motsvarande uppdrag lemnadt rådet i Vesterås, men detta hade i sådant fall hellre bort omtalas i klagoskriften.

I jämförelse med den kontroll, som i utlandet utöfvades, t. ex. i Wiens mynthus, var denna kontroll ganska slapp, ty den gällde endast kornet, ej skrotet. K. Gustaf insåg detta, ty i det myntkontrakt, som plägar hänföras till år 1524, heter det: »Vi skola tillskicka någre, som skola taga vara uppå att redeligen tillgå skall om myntet, så att de taga någre penningar af hvar verk, dem besnida (skära) och förvara till bepröfning, ifall framdeles derutinnan något tvifvel komma kunde.» Här gällde således kontrollen det präglade, fullt färdiga myntet.

Myntmästaren och hans tjenare skulle hafva kost och tärning samt ersättning för arbetet, men någon fast årslön fanns icke anslagen, utan berodde beloppet af den myntning, som under året förekom. De äldsta myntkontrakten lemna icke några upplysningar om den afkastning, som skulle tillfalla konungen och myntmästaren. Kontraktet af år 1497 innehåller endast, att konungen skulle hafva af hvar vägd kölnsk mark guld som myntades en half gyllen (alltså $\frac{1}{144}$ mark guld), af hvar vägd mark silfver en half mark stockholmske penningar, samt att myntmästaren skulle årligen, när sådant begärdes, på egen kost och tärning

¹ Historiska Samfundets *Handlingar*, del 20 s. 261.

mynta åt konungen 20 mark guld och 20 mark silfver, till hvilken myntning konungen skulle lemna nödigt guld, silfver och koppar och skulle konungen dervid stå skada för afbränningen i elden. Det kontrakt rörande mynthuset i Vesterås, som plägar hänföras till år 1524, talar om myntmästarens inkomster. Han skulle för hvar mark lödigt silfver, som slogs till ören, uppbära 1 mark penningar, för hvar mark lödigt silfver, som slogs till örtugar eller fyrkar, 1 mark 6 öre penningar — någon obillighet synes ligga häri, ty då ett vida större antal fyrkar än örtugar slogs af silfvermarken, borde lönen för fyrkpräglingen hafva varit större. Dessa bestämmelser gällde för det silfver, som till mynthuset lemnades af konungen, i hvilket ingick allt det, som erhöles ur de inhemska grufvorna och der såldes till konungens silfverköpare. Ville enskilde till myntet för ommyntning inlemna klippingar, voro de skyldige att samtidigt inlemna så mycket silfver, som erfordrades för att få den halt, som i kontraktet var föreskrifven. Detta skulle slås till örtugar, fyrkar och små hele penningar — således icke till ören — och skulle myntmästaren i sådant fall för hvar utnyntad mark lödigt silfver uppbära utöfver 1 mark 6 öre ytterligare 2 öre, hvilka skulle öfverlemnas åt konungen såsom **slagskatt** (slesskath). För öfrigt fick myntmästaren af eget silfver slå små penningar, och skulle konungen härför hafva af hvar lödig mark 3 mark penningar.

I de för biskop Brask gjorda anteckningarna rörande myntväsendet finnes en på tyska affattad 'ny ordinancia om det breda myntet, örtugar och fyrkar',¹ om hvars giltighet vi sakna all upplysning. Enligt denna hade af det silfver, som konungen ('mine here') lemnade till myntet, något tidigare slagits i 'bredt mynt' d. v. s. ören 18 mark på en mark lödigt silfver; af dessa skulle myntmästaren hafva i lön 2 mark, för omkostnader (afbränning o. d.) räknades 3 mark, och fick således konungen 13 mark — ifall han lemnade silfret renadt till bestämd finhet, i hvilket fall vissa omkostnader föllo bort, 16 mark. Vid den tid, då anteckningen gjordes, voro emellertid förhållandena ändrade: nu slogos 22½ mark af en mark silfver och nu fick myntmästaren 2½ mark, konungen 17, eventuelt 20 mark. Af örtugar slogos af den fina marken 19 mark 3½ örtug, myntmästaren skulle hafva 3 mark (3 mark 3½ örtug?), konungen 13½², eventuelt 16 mark. Af fyrkar slogos på en mark fint silfver 20 mark, myntmästaren fick 4 mark, konungen 13½³, eventuelt 16 mark.

Efter den s. 921 meddelade listan öfver mynttjenstemän följa några upplysningar om aflöningen: »Myntmästaren fick af 1,000 mark (fint silfver) 100 till att löna svennerne och hålla kosten och all rede (alla redskap). Skrodamästaren fick lön med svennerne: de fingo 12 mark

¹ Aftryckt hos Forssell s. 49.

² 'I hr Stens tiid xiiij (12½) marc'.

³ 'I hr Stens tiid xiiij marc'.

örtugar för hvart 100-tal lödiga marker och deröfver fick skrodamästaren på hvart 100-tal lödiga marker 2 mark till fördel.»

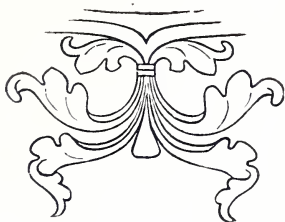
I myntkontraktet af år 1527 med Herman Fossert bestämmes i lön för en mark fint silfver myntad till ören $1\frac{1}{2}$ mark, för en mark fint silfver myntad i örtugar, 2 mark, för en mark fint silfver myntad i fyrkar 3 mark. I kontrakten med samme man och Anders Hansson af år 1529 heter det, att konungen skulle hafva för hvar lödig mark silfver, som han lemnade in på myntet, $19\frac{3}{8}$ öre i rundt mynt, örtugar eller fyrkar, för hvar lödig mark fint $22\frac{1}{2}$ mark, resten fick myntmästaren i arbetslön. Löneberäkningarna vexlade således ganska mycket.

År 1529 klagar konungen, att falskt rundt mynt med konungens stämpel var mycket i omlopp i landet — 3-lödigt i stället för 5-lödigt; en tysk misstänktes för att hafva infört det i landet. Före årets slut var myntmästaren 'kommen konungen till handa'. Äfven i Ryssland försiggingo myntförfalskningar i stor skala. Olaus Magni såg år 1500 en myntförfalskare straffas i Linköping. Han hängdes i en galge och vid kroppen voro fästa de falska mynt han hade tillverkat.

Det är icke omöjligt, att bland de mynt, som förekomma i samlingarna, enstaka t. ex. bland k. Gustafs ören, äro samtida förfalskningar. Derför synes tala de ansefliga skiftningarna i vigt, hvilka måhända motsvaras af stor olikhet i halt.

Man borde naturligtvis hafva rätt att vänta korrekta omskrifter på de äkta mynten, men som vi af det föregående sett, gjorde man sig icke sällan skyldig till slarf, förvexlade stämplat hörande till skilda mynt, begagnade orätta punsar vid tillverkandet af stämplat o. s. v. Skulle vi anse endast de k. Kristiern I:s mynt, som visa korrekta inskrifter, vara äkta, skulle vi få mönstra ut nästan alla med hans namn försedde mynt. I hvilket förhållande de första nordiska mynten med fullkomligt meningslösa inskrifter stå till de samtida mynten, hvilkas inskrifter kunna läsas, är vanskligt att säga.

Originalen till slutornamentet förekommer på en kalk i Statens Historiska Museum (fordom tillhörig Linköpings domkyrka).

SJUNDE KAPITLET.

Ekonomiska förhållanden.

Innehåll: De ekonomiska förhållandena svåra och invecklade. — För liten myntning. — För få mynthus. — Andra värdören. — Store delar af landet öfversvämmade af främmande mynt. — Utom de lokala olikheterna ojämnheter i myntens godhet, myntets försämring. — Nödig finhet i bestämning och uppfattning af myntens godhet fanns ej. — Följderna af den fortgående myntförsämringen. — Räknad mark och myntad mark. — Penningemarkens förhållande till silfvermark m. m. — De främmande myntens art och kurs. — Pris och löner. — Myntets köpkraft.

Ingen kapitalbildning, man lefde mest ur hand i mun. — Sättet att föra räkenskaperne. — Samfärdselns svårigheter. — Penningeförsändningar. — Vexlar. — Utkräfvande af fordringar. — Landbruket. — Handverket. — Köpmännen. — Kyrkans lära om kapitalbildning och ränta.

De nya ansatserna vid medeltidens utgång.

En dom öfver vår medeltids förhållanden, som är billig, förutsätter en grundlig inblick i skiljaktigheterna mellan dem och de som nu äro rådande, en skiljaktighet, som i vissa afseenden är till ytterlighet stor. Särskildt gäller detta något af så genomgripande inflytande på samhällsväsendet i dess helhet, som de ekonomiska förhållandena.

Det förra kapitlet har utförligt redogjort för de mynt, som slogos inom Sverige eller der voro gängse. Till kompletterande af denna min framställning vill jag här ytterligare framhålla de allmänna dragen af vår medeltids myntväsende, för att i ett sammanhang uppvisa, huru de mäste verka på förhållandena i allmänhet. Man hade icke tillräcklig tillgång på den ende myntmetallen, som i Sverige synes hafva blifvit använd, silfret, och i direkt följd deraf var det omlöpande myntet för ringa i antal. Mynthusen voro för få och lågo så, att inom store delar af riket var svenskt mynt allenast sällan sedt. Det främ-

mande mynt, som i dem infördes, var det svenska oliket och gemenligen dåligt. Det svenska myntet undergick en länge fortgående nedsättning af värde såväl till skrot och korn, hvilket utöfver de olägenheter, som framkallades af lokala förhållanden, föranledde trassel, så snart tidigare och senare mynt förekommo i rörelsen vid sidan af hvarandra.

Att man saknade nödig tillgång på silfver framgår af den angelägenhet regeringen visade att öka tillgången. Den till myntets bästa pålagde silfvertullen har jag i det föregående omtalat, liksom den ifver, med hvilken man vakade öfver flitigt bearbetande af silfvergrufvorna, med hvilken spänning man helsade upptäckten af nya. Bristen på nödigt silfver framkallade alla de hämmande föreskrifter rörande säljning af silfver, som gång efter annan utfärdades: förbudet för bergsmännen att sälja sitt silfver till någon annan än konungens uppköpare, tvånget för guldsmederne att arbeta med endast måttlig tillgång af ädle metaller, det stränga straffet för förande utom landet af mynt och silfver. Att silfvertillgången var för knapp framgår dessutom under medeltidens senaste del, då man var mera frikostig på skriftliga uttalanden, af många direkta yttranden.

Äfven när alla hjälpmedel anlätades, silfvergrufvornas afkastning, tull, silfverhjälp från kyrkor, inköp hos enskilde o. d., kunde det blifva knappt om den för myntningen nödige metallen, i synnerhet derest pågående örlig gjorde det nödigt att betala sold till lejde krigare. Men se vi bort från krigstillfällena, som dock icke under alla regeringsperioder voro normala, måste vi äfven se bort från sådana extra medel, som utskrivande af extra skatter, och kunna som regel framhålla brist på klingande mynt.

En tiden utmärkande olägenhet af annan art utgjordes af de svårigheter, med hvilka samfärdseln var förbunden. De provinsiella skiljaktigheter, som den föregående tiden hade lemnat efter sig som arf, försvunno visserligen under medeltiden delvis, men i mycket voro de dock bevarade och underhöllos de icke minst genom den besvärliga samfärdseln. Skulle klingande mynt komma det svenska folket i vidsträckt mon till godt, måste det släppas ut i rörelsen från hufvudorter i de skilda landskapen. Af de mynt, som slogos i Mälaredalens städer, hade de, som bodde vid Vesterhafvet och Kalmar sund, föga glädje, ty så långt bort kommo dessa mynt endast undantagsvis.

Under den första i Sverige utöfvade myntning, kk. Olofs och Anunds, synes man icke hafva slagit mynt annorstädes än i Sigtuna, men det långa afbrottet i myntningen efter desse konungars tid låter oss se deras myntning mera som ett försök, företaget under särskildt gynnande förhållanden. När myntningen åter upptogs, under k. Knut Erikssons tid, fanns utom mynthuset i Lödöse, hvilket finnes å mynt

namngifvet, åtminstone — såsom jag i föregående kapitel visat — två verksamma mynthus, för hvilka jag sökt plats i Kalmar och i någon östgötsk stad. Om denne konung lät mynta i Svealand, veta vi för närvarande icke. K. Knut länge slog mynt i 'Arosia', hvilket antingen var det nuvarande Uppsala eller Vesterås; om han hade andra mynthus, känna vi icke. Många voro deremot mynthusen på k. Magnus ladulås' tid: hans testamente af år 1285 omtalar mynthus i Stockholm, Vesterås, Nyköping, Örebro, Söderköping, Jönköping och Skara. Vål må vi anse det då hafva varit väl sörjdt för landet i desse delar: Stockholms mynt gick i Uppland och skulle väl äfven komma till användning i Norrland, hvarest den tiden bygden icke gick så högt upp åt norr som ett halft århundrade senare, och Finland. Dalarne och Vestmanland voro försörjda från mynthuset i Vesterås, Södermanland och Närke från dem i Nyköping och Örebro, Skara stift från mynthuset i biskopsstaden, Smålands inre delar från Jönköping. Utom Östergötland skulle väl Kalmar län och Öland förses med mynt från Söderköping. Rik bör myntningen den tiden hafva varit i Sverige; det är blott skada att vi veta så litet om hennes resultat. För den följande tiden intill k. Albrekts regeringsanträde veta vi rörande myntorterne endast att ett mynthus fanns i Kalmar i början af 1360-talet. Staden var ock af den betydendet, att ett mynthus borde finnas der.

Under k. Albrekts tid slogos, såsom redan blifvit visadt, mynt å tre ställen, i Stockholm, Kalmar och på Silfverberget. Tiderna voro så oroliga, att man flerstädes hade anledning att gömma sina dyrbarheter i jorden, och k. Albrekts mynt hafva hittats i flere delar af vårt land; det är derföre föga troligt, att nya fynd skola kunna bringa under rättelse om någon ny myntstad. Att Stockholm fortfor som myntstad var, i följd af stadens läge och den betydelse han småningom hade fått, naturligt. Att man fortfor att slå mynt i det kommersielt och politiskt betydande Kalmar är äfven naturligt. Nu tillkommer en tredje ort, hvars val låg ganska nära till hands: invid den tidens förnämsta silfvergrufva i vårt land. Som olägenhet fortfor, att mynthusen voro så få, deras alster kunde svårligen spridas vida nog omkring. Ännu betänkligare var det, att intet enda mynthus fanns i hela vestra Sverige, hvilket väl dock i viss mon finner en förklaring deri, att k. Albrekts och hans stormäns välde var i vester om Vettern ytterst obetydligt.

Samma försummande af vestra Sverige uppenbarar sig under den följande tiden, då samma ursäkt icke kunde anföras, och då öfvergafs äfven tanken på att förse sydöstra Sverige med mynt. Man behöll ett mynthus i Stockholm och ett annat i närheten af silfvergrufvorna, i Vesterås; äfven fann man sig föranlåten att gifva ett mynthus åt det från Sverige aflägsset liggande Finland. Med dessa tre mynthus nöjde man sig intill medeltidens allra sista skede, k. Gustafs, ja de tre mynthusen voro ej alltid i verksamhet: k. Kristofer slog inga mynt i Vesterås,

k. Kristiern I myntade endast i Stockholm, k. Hans slog inga mynt i Åbo, under hr Svante Nilssons tid arbetades endast i mynthuset i Vesterås.

K. Karl Knutsson insåg vådan af de få mynthusen. I hans bref af den 17 september 1453 klagas öfver 'den stora förderfliga skada, som vårt rike och mene rikets inbyggare haft hafva och hafva af det, att vårt eget mynt ej gångande är öfver allt riket'. För de utländska mynt, som pläga i riket gå, bestämdes kurs 'så länge tills Gud fogar, att vi få vårt eget mynt öfver allt riket, hvilket ej ske kan utan att flere myntare skickas i riket'¹. Nya mynthus skulle upprättas i Kalmar, Söderköping och Åbo, af hvilka tre dock endast det sist nämnda kom till stånd. Ej heller han tänkte således på vestra Sverige.

K. Gustaf myntade, såsom vi hafva sett, såsom riksföreståndare och konung i flere orter, men valet af dem kan icke sägas hafva varit bestämdt af omsorgen att förse landets olika delar med mynt. Klippingarne slogos, i anledning af krigshändelsernas gång, i Hedemora och Söderköping. De första örena slogos i fyra så närliggande mynthus som Stockholm, Uppsala, Arboga och Vesterås, äfvensom i Åbo. Men under k. Gustafs tid började samfärdseln få en sådan utveckling, att provinsmynthusen småningom blefvo mindre nödvändiga.

Det svenska myntet blef således inskränkt till en liten del af riket, hufvudsakligen till Svealand och Norrland. I Östergötland och vidare utmed östre kusten till Blekinges gräns användes oftast främmande mynt, framför allt det gotländska, som alltid var sämre än det svenska och till sist var ytterligen dåligt. I hela Småland och Vestergötland var det danska myntet förherrsande. I Finland var det revalska myntet det vanliga. Jag skall något längre fram (s. 944) lemna några närmare upplysningar i detta ämne.

Guldet blef, såsom vi hafva sett, från 1300-talet hos oss gängse i myntad form. Under medeltidens början synes oprägladt guld hafva använts vid betalningar. I ett bref från k. Knut Erikssons tid (DS nr 70) omtalas ett köp från kronan af andel i ett fiske för ett belopp af 3 mark guld. Vestgöotalagen (I, ärfdbalken kap. 22) nämner som pris för frilösning af en träl 2 öre guld eller 2 mark vägna d. v. s. 2 mark silfver. Alltså var förhållandet mellan silfver och guld som 1 : 8 — samma förhållande rådde i början af medeltiden i de öfriga nordiska landen och var det vanliga i det öfriga Europa². I Norge synes förhållandet på 1320-talet hafva blifvit vid pass eller fullt 1 : 10, och ingen anledning finnes att antaga, att förhållandet varit afvikande i Sverige. Vid slutet af medeltiden sattes förhållandet mellan silfver och guld fortfarande till 1 : 10 eller 1 : 11³.

¹ Derefter antydes bristen på silfver, hvilken skulle afhjelpas med tullen.

² Jfr Schive, *Norges Mynter i Middelalderen* s. IX, X; Steenstrup, *Studier* s. 234.

³ Forssell, *anf. arb.* s. 43. Under början af medeltiden fanns i Sverige ganska mycket silfver, hvarom de till tiden för öfvergången från den hedna till den kristna perioden hörande otalige skatterne vittna. De i jorden nedgräfdade skatterne,

Det omyntade guldet spelade dock en underordnad rol; det beredde ringa fördel, men, då dess förhållande till silfret var fast, ingen ökad olägenhet. Men väl funnos andra omständigheter, utom den bristande tillgången på silfver och de stora svårigheter, af hvilka samfärdseln led, som beredde förvirring och olägenhet. Som minne från den tid, då man ej i landet hade egna mynt, utan betalade med silfver, i tackor eller arbetadt eller i utlandet myntadt, bestämdes pris, böter o. s. v. i mark, öre och örtug: man bestämde medels vägning den metallkvantitet, som i hvar fall skulle erläggas, men i olika delar af riket voro, åtminstone under medeltiden, vigterna olika, hvilket antydes af uttrycken i flere urkunder och med bestämdhet framgår af de påflige uppbördsmännens räkenskaper; det talas om Stockholms, Uppsala, Skara, Lödöse och Gotlands vigter. Det är möjligt, att Uppsala-vigten stod Stockholms, att Lödöses vigt stod Skaras ganska nära, men att skilnad fanns mellan Stockholms och Skaras vigter hafva vi i det föregående sett. Väl räknade man inom Svealandskapen regelbundet efter Stockholms-vigten, i Vestergötland efter Skara- eller Lödöse-vigten, men i de fall då en köpehandling afslöts mellan en uppsvensk och en vestgötisk man, kunde olikheten i vigt framkalla olägenheter.

En annan svårighet bereddes genom silfrets halt. Den var visserligen i början mycket god och en viss halt måste hafva ansetts normal. Men alltför noga var väl denne normale silfverhalt icke fastställd, af brist på kemisk-teknisk förfarenhet, man höll sig väl i de flesta fall till den grad af hvithet, som uppenbarade sig när man gjorde snitt i silfret. Äfven här kom man därför in på det ungefärliga uppskattande, som med nödvändighet gjorde sig gällande, när man vid utbetalningar använde andre 'bopenningar' än silfver, t. ex. kreatur. Dessas värde var öfversatt i visst mått af silfvervärde, men detta kunde ej gälla annat än under den förutsättningen, att det kreatur, som skulle användas vid erläggande af betalning, var fullgodt eller af normal godhet, var, såsom det på medeltidens språk heter, 'gillt'¹. Naturligtvis måste här en viss latitud i uppskattningen göra sig gällande.

När myntningen hade blifvit införd i Sverige, ökades svårigheterna. Vi lemna å sidan de för kk. Olof och Anund präglade mynten, eftersom de icke synas gå in i den penningarräkning, som sedan myntningen blifvit på allvar antagen, fogades till det förutvarande vigtsystemet. Man måste hafva slagit penningar (eller bråkdelar af penningen) af olika vigt i olika landsändar, ty annars skulle ej på den af gammalt till vigten bestämda örtugen hafva räknats i Svealandskapen 8, i Göta-

hvilke först i våre dagar hittats, ökade visserligen icke metalltillgången under medeltidens början, men vi hafva ingen anledning att antaga, att det mesta silfver, som då fanns i landet, blef nedgräfdt.

¹ Jfr s. 771 (särskildt exemplet från år 1387, der penningens värde bestämmes efter oxens och kons, hvilkas värden alltså i Småland voro något mera normalt än penningens) samt s. 774 om vadmål som betalningsmedel.

landskapen 16, på Öland och Gotland 12 penningar. För den vanlige handeln — den som icke uppgick till större belopp — var ortens penning af den största betydelsen, men för handeln mellan de olika landsdelarne måste penningens olikhet verkat hämmande.

Härtill kom vidare den olyckliga omständigheten, att det inhemska myntet blef allt svagare i halten, äfven om det höll sig bättre än t. ex. det gotländska och danska, samt att, sedan från k. Albrekts tid¹ ett nytt mynt af viss storlek och vigt blifvit infördt, icke blott halten, utan äfven vigten sattes ned. Under hänvisande till de i det föregående meddelade detaljuppgifterna vill jag här förtydliga deras innebörd genom två tabellariska öfversigter.

Förhållande mellan mark silfver och mark penningar.

		Penningemarken i nutidens mynt.
1167—1195.....	1 : 1	33,04 ²
1250—1278 ³	1 : 2	16,52
1289—1291 ³	1 : 3	11,01
1303.....	1 : 3,88	8,51
1311—1318.....	1 : 5	6,61
1319—1339.....	1 : 4,41—5	7,49—6,61
1340—1354.....	1 : 5	6,61
1363—1389.....	1 : 6 (äfven 1 : 5, 1 : 5,5, 1 : 6,5, 1 : 7, 1 : 8)	5,50
(1368—1384) ⁴	1 : 4,5	7,34
1405—1439.....	1 : 8 (äfven 1 : 8,5)	4,13
	1 : 10 (i Finland)	3,30
1441—1448.....	1 : 8,5 (äfven 1 : 9)	3,88
1448—1470.....	1 : 8 (äfven 1 : 8,5, 1 : 9)	4,13
1470—1478.....	1 : 9 eller 1 : 10	3,67—3,30
1479—1503.....	1 : 11	3,00
1509.....	1 : 13 ⁵	2,54
1514—1519.....	1 : 16	2,06.

Ofvanstående tabell slutar med årtalet 1519. Taga vi ut motsvarande årtal inom de tidigare århundradena, få vi följande sammanställning:

1219.....	1 : 1 (troligen).
1319.....	1 : 4,41—5.
1419.....	1 : 8.
1519.....	1 : 16.

Den största sjunkningen i halten tillhör således det första af de här ifrågakvarande århundradena, det under hvilket öfvergången från de

¹ Det nya af k. Albrekt införda myntet synes till en tid hafva utträngt det främmande myntet från visse delar af landet, som förut — och äfven efteråt — voro öfversvämmade af främmande mynt, t. ex. Östergötland.

² De i denna kolumn förekommande siffrorna äro något för höga, alldenstund de gå ut från beräkningen af fullt rent silfver, hvilket dock ej förekom. — Jfr det följande.

³ Jfr s. 949.

⁴ I Uppland och Östgöta lagsaga.

⁵ Jfr dock s. 861.

tidigare förhållandena till medeltidsväsendet fullbordades. Förfallet gick då dubbelt så fort som under hvart af de två följande århundradena.

Under det första och det sista här anförda århundradet fortgick försämringen af mynten ganska regelbundet. Under tiden 1319—1419 hafva vi visserligen äfven att märka en fortgång af försämringen, men hon försiggick mera ryckvis, med en väsentlig förbättring under k. Albrekts tid — då fanns svenskt mynt i omlopp långt vidsträcktare än under den följande tiden — och med en ytterst våldsamt försämring under den närmast föregående oroliga perioden.

Vid sådana tillfällen, då försämringen af myntet öfversteg de vanliga måtten, blef det nödvändigt att fullständigt aflysa det dåliga myntet. Så synes hafva skett den 22 februari 1354, då, enligt urkunderne ett nytt mynt pålystes. Det torde vara denna aflysning, som åsyftas, när det i Johannes Guilabertis räkenskaper för påfliga uppbörden år 1358 omtalas, att det aflysta svenska tvåsidiga myntet fick tagas med i räkningen, alldenstund med ed hade styrkts, att penningeinsamlarne hade mottagit ifrågavarande belopp, innan aflysningen blifvit i Bergen offentligen tillkännagifven¹.

Betänkliga voro visserligen de ekonomiska svårigheterna, när man, af fattigdom eller vinstbegär, släppte ut i rörelsen mynt, som voro nästan värdelösa; betänklig var ställningen äfven, när aflysningen skedde och detta mynt reducerades till den obetydlighet i värde, som det verkligen hade: detta skedde, när man skulle i mynthuset utbyta det aflysta myntet mot det nya, som skulle komma till ersättning. Men äfven den långsamt fortgående försämringen medförde stora olägenheter: denna försämring fortgick likväl så pass hastigt, att hvar generation måste lida deraf. Vid pantsättning o. d. föreskrefs ofta i tydliga ordalag, att den summa, som betalades åter, måste vara lika god som den, hvilken lemnades i lån, men om än namnen på mynten och på de högre räkneenheter, under hvilka de verkligen präglade mynten sammanfördes, voro desamma, myntens och dermed räkneenheterens värden voro stadda i ständig vexling. Mellan örtug och örtug kunde skilnaden vara dryg.

Vigten af de i omlopp varande mynten kunde hvem som helst pröfva, men granskningen af halten var för menige män omöjlig. Det har blifvit påpekadt, att den skiftning i myntmarkens värde i förhållande till silfvermarken, som uppenbarar sig i urkundernes uppgifter, icke alltid står i full öfverensstämmelse med skiljaktigheterna i myntkontraktens föreskrifter rörande grunderne för utmyntningen. Detta, som väl beror på allmänhetens obekantskap med kontraktens innehåll och oförmåga att kontrollera halten, har tydligen haft den skenbara fördelen med sig, att man icke kände förändringarna så stora som de i verkligheten voro.

¹ *Plana moneta Svecie reprobata — — — antequam reprobatio vel annullatio ipsius monete fuit in civitate Bergensi publicata.* Jfr Schive, *Norges Mynter i Middelalderen* s. LXXXI.

De olägenheter, som här af vållades, måste finna ett uttryck i sådane urkunder, i hvilke aftal gjordes med förutsättning att få igen just hvad man gifvit. Man måste på något sätt angifva förhållandet mellan de sämre och de bättre örtugsmynten. Man talade i urkunderne om 'gammalt mynt', 'godt mynt' e. d., men sådana beteckningar voro naturligtvis otillräckliga. Bättre är det uttryck, som förekommer i handlingar af åren 1493 och 1500: '300 mark Stockholmsmynt i gamla örtugar, örtugen räknad för tio penningar så som hon nu går'¹. Alltsedan örtugsmyntet hade börjat präglas i Sverige, hade den skilnad, som tidigare rådde mellan mellersta och södra Sverige i beräkningen af penningarnes antal på örtugen, försvunnit, i det man numera alltid räknade örtugen = 8 penningar. Det tidigare örtugsmynt, som fortfarande var i omlopp, och som var 25 % bättre än det nya örtugsmyntet, fick sitt högre värde angifvet dermed att det sattes till tio penningar. Detta var visserligen billigt, men olägenheterna voro dermed icke afhjulpna, ty mynten från 1400-talets olika perioder voro icke så lätta att skilja från hvarandra som i våra dagar de olika regenternes mynt, helst de fleste, i hvilkes händer medeltidsmynten kommo, voro ur stånd att läsa omskrifterna. Dessa omskrifter gifva för öfrigt icke alltid fullt tillräckliga upplysningar om myntherre och myntningsstad. Någon lindring i det rådande missförhållandet låg visserligen, såsom nyss sades deri, att man icke synes hafva fullt insett, huru betydande förändringarna af myntens värde i verkligheten voro: man kom väl under fund med försämringen, men förmådde icke fullt uppskatta henne. De skiljaktigheter mellan olika tiders myntvärde, som framhållas genom angifvande af penningemarkernas förhållande till silfvermarken, äro i allmänhet mindre än de, som omtalas i de olika myntordningarna och som vi således måste antaga såsom verkliga förekommande. Ty derom kunna vi vara öfvertygade, att icke slog man mynten bättre än hvad myntkontrakten bestämde, såvida det icke berodde på bristande förmåga att förvissa sig om silfrets verkliga halt. Att bristande förmåga i detta afseende fanns, se vi af den s. 562 omtalade handlingen, men af denna framgår, att åtminstone Stockholmsguldsmederne voro benägne att tänka för högt om finheten af det silfver de behandlade.

I den förut flere gånger återopade uppsatsen om klippingen från år 1523 omtalas detta agio för örtugsmyntet och de menliga följderna deraf. Den gamla örtugen — sannolikt menas örtugen af år 1480 — var slagen på 8 svenske penningar, men sattes sedan på 10 penningar svenske. Köpet gick då efter och följde pagamentet (myntet), så att hvad förut kostade en mark såldes nu för 10 öre. Sedan, när den gamle örtugen uppsattes till 12 penningar, följde köpet efter, så att sedan såldes för 12 öre hvad tidigare hade sålts för en mark eller 8

¹ Ännu i en handling af år 1509 omtalas gamle örtugar på 10 penningar, nye örtugar på 8 penningar, (nye) fyrkar på 4 penningar.

öre. Nu är gamle örtugen satt på 18 svenske penningar och bör för den skuld nu gälla 18 öre hvad förr gällde en mark. När klippingsmyntet hade införts i landet, stego äfven den nye örtugen och fyrken på ett motsvarande sätt, så att de gällde högre än hvad de voro slagne på¹.

Enligt anteckningarna om grunderne för klippingsmyntningen skulle klippingen haft ungefär samma silfvervärde som myntordningens fyrk och således kunnat svara mot 4 penningar, men han sattes i stället till 18 penningar d. v. s. han skulle vara jämgod med 1480 års örtug. Detta var orimligt och blef ännu orimligare, som, enligt uppsatsen om klippingen, detta mynt slogs så uselt, att det icke hade mera än $\frac{1}{3}$ af fyrkens värde — den nye fyrken borde således vara = 54 penningar och således den nye örtugen 108, den gamle 243 penningar. 'Om klippingen skulle taxeras efter sitt rätta värde, skulle han få plats nedanför fyrken ej långt ifrån småpenningarne'.

Klippingen framkallade en stor ovilja och protester. Vid den riksdag, som nyåret 1524 hölls i Vadstena, nedsattes klippingens värde till 4 hvider d. v. s. — då 8 hvider räknades = 1 öre örtugar — till 12 penningar. Men, såsom redan blifvit omtaladt, folket nöjde sig icke härmed, utan blef klippingen redan samma år fullständigt aflyst, dock skulle, såsom det heter i en konungens skrifvelse af den 6 april, allt det köp, som var utan arg list gjordt med klippingar, medan de allvarligen gingo, blifva beståndande och skulle derföre enhvar betala efter det aftal, som träffades när köpet uppgjordes, »såvida ej parterne annorlunda af beskedlighet och god vilja fördraga kunna». Konungen säger, att han sjelf blifvit mest lidande genom aflysandet af klippingen, men det är visst, att det dåliga myntet och denna aflysning vållade allvarliga rubbningar i de ekonomiska förhållandena inom hela landet, och dessa rubbningar framkallade oro och misstro mot myntet i allmänhet. Konungen fann sig deraf manad att lugna sinnena och skrifer han derföre nyss nämnde dag till alle rikets städer: »att vi skulle [sedan klippingens aflysande] hafva gjort någon förvandling om myntet med uppsättning eller nedsättning, det har orätt varit oss påfördt, utan hafva vi låtit hvart och ett mynt gå som det tillförene gått hade. Så är oss undervisadt, att somlige af deras oförstånd och somlige af förakt hafva gifvit det stora runda myntet dyrare ut bland allmogen än de det uppburit hafva eller vi tillåtit slå det på — — —, det har aldrig varit vår vilja, att någon skulle uppburit eller utgifvit det dyrare än efter det värde, som det varit slaget på. — — — Om det andra myntet, som är gamle örtugar, nye örtugar och fyrkar, hafva vi icke heller gjort någon förvandling eller förnyelse i någon måtta, utan låtit hvart och ett af dem gå som det förr gick, på det att ingen fattig man skulle

¹ Om detta jfr Forssells framställning, *Anteckningar om mynt* o. s. v. 24 f.

hafva någon skada deraf. Vi veta, att i riket dock är brist nog på penningar dessförutan.»

Sedan myntningen hade blifvit införd och sedan myntsilfrets halt hade gjorts sämre än den halt, som man fordrade att finna hos fullgodt silfver, infördes en ny olägenhet, i det ett belopp, som var angifvet i mark eller i underdelar af mark, måste vara tvetydigt, såvida det icke samtidigt uppgafs, huruvida det var fråga om mark silfver eller mark penningar. I de bevarade urkunderne göres ganska regelbundet denne skilnad, men i lagarne nämnas gemenligen endast mark, öre, örtug, utan ringaste tillagda upplysning. Det allmänna, på traditionen grundade medvetandet måste hafva fyllt den lucka, som vi, när vi läsa de gamle lagarne, förnimma. I Östgötalagen finna vi dock skilnaden mellan de två slagen af marker antydd. I ärfdabalken kap. 17 säges, att träl skall lösas till frihet med 3 mark vadmal eller 6 mark penningar eller fyra nyttjenöt. Dråpabalken kap. 16 säger, att om en fri man dräper en träl, skall han böta 3 mark 'sådana som träl skall lösas med', d. ä. 6 mark penningar eller 3 mark vadmal, 12 alnar på öret¹, eller fyra nyttjenöt, oxer som dragit tre vårar eller ko som burit tre kalfvar. Det torde icke vara tvifvel underkastadt, att ju de tre mark, som i det senare lagstadgandet nämnas, äro mark silfver — den tid, då dessa stadganden nedskrefvos, gingo således i Östergötland 2 mark penningar på 1 mark silfver. På de ställen i denna lag, der icke någon närmare bestämmelse gifves, torde vi få anse mark penningar menad.

I Upplandslagen af år 1296² göres skilnad mellan karlgill och köpgill mark. Någon närmare upplysning om förhållandet mellan de två markerna lemna icke lagen, men mig synes otvifvelaktigt, att Ihre har rätt, då han anser karlgill mark betyda den, som fordom hade ingått i lösen för en träl, den lösen, genom hvilken trälen skulle blifva en karl — Upplandslagen använder ordet karl för att beteckna den frie mannen, t. ex. i det allittererande uttrycket 'karl och konung'.³ Den karlgilla marken skulle således motsvara den mark, som i jordabalken kap. 1 omtalas på två olika sätt, som 'mark skärt (= renadt) silfver' eller som 'penningar, af hvilke man kan bränna en mark silfver'.

Så snart myntets halt hade blifvit en annan än den normale silfverhalten, fick ordet mark således en dubbel betydelse. Det betecknade då dels en vigthenhet af silfver, — under den föregående tiden hade det varit likgiltigt om silfret var myntadt eller icke —, dels en räkneenhet, nämligen 1 mark = 8 öre = 24 örtugar = (efter de skilda lokala förhållandena) 192 eller 288 eller 384 penningar. I lagarne framträder ock skilnaden mellan de två slagen af mark, då i Vestgötalagen (I. arfd-

¹ Alltså 96 alnar på marken. Tygets bredd finnes icke angifven, men den torde hafva varit bestämd genom häfd. Jfr bygdabalken kap. 9.

² Vid den tiden torde vid pass 3 penningemarker hafva motsvarat en silfvermark.

³ Schlyter delade i början samma åsigt (jfr Östgötalagens glossarium under ordet *mark*).

balken kap. 22) talas om 2 öre guld eller 2 mark vägna — alltså mark silfver, i Östgötalagen (dråpabalken kap. 17) talas om tre mark talda eller räknade — alltså mark penningar. Samma terminologi återfinna vi i någre urkunder. I ett bref af år 1266 (DS nr 522) omtalas en pecunia numerata (tald), som skulle erläggas i penningar och annat, hvars värde således skulle evalveras i räknade penningar. I de påflige uppbördsmännens räkenskaper för åren 1327 och 1328 heter det rörande myntet i Sverige: »det lilla myntet väges icke, utan räknas». I ett bref rörande samma uppbörd omtalas '3832 mark 2 öre räknade (numeratas) efter svenskt sätt'. Enligt en odaterad skrifvelse sålde Sko kloster till biskop Henrik i Linköping (1258—1282) gods i Småland och fick i lösen först '4 mark silfver mindre än 100 mark rent silfver efter tolfstal'¹ och derefter 20 mark silfver 'i vägde penningar såväl svenske som gotländske, jämte 8 mark silfver i sterlingar'¹. Då den tiden de svenske penningarne, såvida de icke tillhörde en föregående tid, och ännu mindre de gotländske, icke voro så gode, att en mark penningar svarade mot en mark silfver, måste vi tänka oss, att man vägde upp så många penningar, att de motsvarade 20 mark silfver — hvilket ju var ett lätt räkneexempel, då man kände, åtminstone ungefärligen, penningarnes halt, så vida vi icke skola lägga vikt vid den omständigheten, att i detta fall talas om 'silfver' och icke om 'rent silfver', hvadan de 20 markerna kunna betyda 20 mark silfver af den halt, som motsvaras af 20 mark vägde svenske och gotländske penningar.

Den senare förklaringen är mycket rimlig och skulle måhända, då biordet *purum* ('purt', rent) här fattas, böra anses vara den bättre. Dock må framhållas, att man uppenbarligen, åtminstone mången gång, sagt helt enkelt *argentum* eller 'silfver', då man menat *argentum purum*. Som exempel må anföras ett bref af år 1345, hvars svenska text talar om 100 mark silfver efter svensk vikt, under det den latinska texten talar om 100 mark *puri argenti*. I en uppbördsräkning af år 1328 talas om 'marce argenti ad pondus de Stocolmis', men då det tillägges, att på hvar sådan mark räknades 5 mark 12 penningar af svenskt mynt, är det uppenbart, att efter *argenti* är ett *puri* underförstådt. Ibland nöjde man sig icke ens med att tillägga detta biord, utan man talade om silfver, som var *bonum, purum et examinatum*, godt, rent och pröfvadt (1311),² om silfver, som var *purum et legale*, 'rent och lagligt' (1312). 'Lagligt' i denna sammanställning får en närmare förklaring af ett uttryck i ett annat bref från samma år: 100 mark 'argenti puri Lubike

¹ Quatuor marcis argenti minus quam centum marcas puri argenti sub duodenario numero — — — viginti marcas argenti in ponderatis denariis tam in swenicis quam in gutensibus cum octo marcis argenti in sterlingis. DS nr 854.

² Det för rent befunna silfret måste hafva undergått en pröfning och det ligger derföre nära till hands att uppfatta *examinatum* som ett förklarande tillägg till *purum*. Dock synes man — hvilket andre förut påpekat — hafva gjort någon skilnad mellan *purum* och *examinatum*, ty i ett bref af år 1323 talas om 300 mark 'puri argenti' och $\frac{1}{2}$ centner 'argenti *examinati*' (DS nr 2404).

combusti et ipsius civitatis signo signati et de pondere civitatis eiusdem'. Var väl detta silfver, som kallades *purum* eller skiært, verkligen kemiskt rent? Ifall man den tiden gjorde anspråk på en sådan egenkap hos det, torde vi vara nödsakade att sätta ned våra anspråk, ty man hade icke nog af kemiskt vetande för att åstadkomma ett sådant silfver. Men man torde redan under medeltiden hafva menat 'rent silfver med en viss modifikation'; man hade för silfret, liksom för andra varor, ett visst, något sväfvande normalmått. De, som tidigare sysselstätt sig med studiet af medeltidens mynt- och handelsförhållanden, antaga, att marken s. k. rent silfver aldrig varit 16-lödig. För öfrigt kunde man i ett rike eller i en stad fastställa, huru fint silfver man ville hafva i de s. k. mark rent silfver. I följd deraf uppkommo sådana uttryck som: *marca bremensis ponderis et argenti, marca bremensis argenti et mindensis ponderis*.

I stället för uttrycket 'mark rent, purt eller skärt silfver' förekommer under en något senare tid i svenska urkunder 'mark lödhuga'.¹ Ordet står tydligen i sammanhang med ordet lod, = $\frac{1}{16}$ mark. Holmboe antager, att en lödig mark, hvilket uttryck i Norge blef vanligt från slutet af 1300-talet, betecknar 'en vägd mark kölnsk vigt i motsats dels till en tald mark, dels till norsk vigt'. Den första i Sverige affattade urkund af noga bestämbar ålder, i hvilken uttrycket lödig mark förekommer, tillhör år 1341.² Att lödig mark fullkomligt motsvarar uttrycket 'mark rent silfver' framgår otvetydigt af det sätt på hvilket ordet användes; att ordet icke betecknar speciellt en kölnsk mark torde tillräckligt tydligt framgå af sådana uttryck som '34,000 lödiga mark silfver i kölnsk vigt' (1341), '34,000 lödiga mark purt silfver i kölnsk vigt' (1343). Vore den lödiga marken intet annat än 'en vägd mark kölnsk vigt', skulle tydligen i detta och i andra fall tillägget vara fullkomligt meningslöst.

Ordet lödig är lånadt från tyskan, der det förekommer tidigare än i Norden. Tyske lexikografer pläga öfversätta det med fullviktig, alltså fulllödig, det som har det nödiga antalet lod. Mig synes denna öfversättning oriktig: låt vara att ordet innebär en förkortning, att det skall tolkas som fulllödig, men det torde vara riktigare att öfversätta detta med: 'den som har nödigt antal lod af rätt ämne'. Den betydelsen har ordet i de tyska dialekterna³ och det är den enda betydelse, som kan förenas med det factum, att ordet lagdt framför mark ersätter det latinska *purum*.

¹ I en öfversättning af ett bref af år 1346 heter det '400 lödiga mark i lödigt silfver'.

² Pro xxii marchis lödhoga. DS nr 3556. — I öfversättningar af latinska originaldokument förekommer ordet lödig tidigare, men öfversättningen är icke gifvet af samma ålder som originalet.

³ Jfr Grimms *Wörterbuch*.

Den omständigheten, att ordet mark hade olika betydelse, innebar en svårighet. Ännu värre var, såsom nyss antyddes, att det svenska myntet icke kunde, af brist på silfver och på grund af dåliga samfärdsmedel, göra sig gällande öfver allt.

Gotländska myntet hade redan tidigt vunnit insteg på det svenska fastlandet. Redan vid midten af 1200-talet (DS nr 1707) omtalas det i en skrifvelse af biskopen af Strängnäs, och synes således hafva varit gängse i Södermanland. Vid samma tid omtalas det gotländska myntet såsom gällande i Östergötland (DS nr 854). I detta landskap, liksom i Kalmar län och äfven Småland¹ spelade detta mynt en mycket betydande rol, med undantag, synes det, af k. Albrekts tid, då det goda och nya myntet synes hafva trängt ut det sämre gotländska.²

Det gotländska myntets enheter voro:

mark³ = 8 öre = 32 gotar (eller örtugar)

1 » = 4 »

Den gotländska vigtmarkens förhållande till dem, som begagnades å det svenska fastlandet, kan nu ej utrönas, men det synes föga sannolikt, att någon större skilnad funnits mellan dem. Alltså skulle ett gotländskt öre blifva ungefär detsamma som ett svenskt, men goten (= $\frac{1}{4}$ öre) vara mindre än fastlandets örtug (= $\frac{1}{3}$ öre). Men det var icke allenast till vigten som goten var sämre än örtugen, utan äfven till halten. Redan år 1312 uppgifves, att under det 5 svenska penningemarker räknades jämgoda med 1 mark silfver, gällde för det gotländska myntet $7 = 1$ (DS nr 1851). År 1389 räknades i Sverige en 'hvit svensk penning' = 1 örtug (alltså = 8 svenske penningar), en hvit tysk penning = 6 svenske penningar, en gotnisk penning = 5 svenske penningar.⁴ En gotländsk penning var således föga mera än en half svensk penning. År 1411 räknas i Östergötland 3 hvite tyske penningar = 1 öre, 4 gotar = 1 öre, 4 (seländske) engelske penningar = 1 öre: en gote var således jämgod med en dansk sterling eller 3-penning (jfr s. 838). År 1420 omtalas 'så godt mynt att lödig mark gäller 15 mark här i Östergötland', men detta kan vara danske sterlingar, ty för dem uppgifves samma förhållande år 1426; det vanliga förhållandet mellan penninge- och silfvermarker var den tiden = 8:1. År 1430 omtalas i en handling, som antagligen gäller Östergötland, 20 penningemarker = 1 lödig mark; sannolikt är det här fråga om gotländskt mynt: den gotländska penningemarken var således icke ens hälften så god som den svenska. Samma förhållande framgår af uppgifter från åren 1426 och 1434: det

¹ T. ex. Östergötland åren 1316, 1395, 1406, 1410, 1411, 1420, 1430, 1434, 1445, 1450, 1451, 1457, 1471, 1472, 1475, 1491, 1496, Kalmar län åren 1452, 1465, Småland åren 1375, 1433, 1443, 1486, 1496.

² Det gotländska myntet omtalas åtminstone ytterst sällan i urkunderne från k. Albrekts tid.

³ Marca gutensis monete et numeri (år 1312).

⁴ Dessa förhållanden omtalas i urkunden af den 24 oktober rörande den skatt, som skulle lemnas dr. Margareta.

senare året räknades en 'svår engelsk nobel' = 10 mark i gotniske penningar, under det att året förut 100 nobler voro = 400 mark svenske penningar, alltså en nobel = 4 mark.¹

Under 1430-talet synes det gotländska myntet hafva blifvit ännu sämre. Då (t. ex. år 1439) uppträder i urkunderne uttrycket 'svarte gotar', år 1445 och senare gick i Östergötland ett mynt så dåligt, att det fordrades 40 mark för att få ett värde, som svarade mot en lödig marks. Dessa underhaltiga penningemarker, som uppenbart voro gotländska, kallades äfven 'mark stackota' d. v. s. dåliga (egentligen 'korta').² År 1496 räknades 3 mark stackota = 1 mark svenske.

Då det gutniska myntet hade så starkt försämrats, åtminstone från slutet af 1430-talet, måste vi anse de till vår tid bevarade afskrifterna af den förordning rörande myntet, som k. Karl Knutsson utfärdade år 1453, voro felaktiga, enär de innehålla, att »alle gutniske, både nye och gamle, skulle gälla för en svensk örtug» – alltså äfven en svart gote = 1 svensk örtug, hvilket är orimligt. I inledningen till denna förordning klagar konungen just öfver den olyckan, att eget mynt ej var gängse öfverallt i landet samt deröfver att gutniskt och annat mynt dagligen förfalskades och dagligen fördes in i riket. Att då bestämma goten, som var $\frac{1}{4}$ öre, till att vara lika med örtugen, som var $\frac{1}{3}$ öre, är uppenbarligen orimligt. Det är möjligt, att ursprungligen stått 1 gutnisk = j d. v. s. $\frac{1}{2}$ örtug. Äfven detta är väl billigt, ty af de gotar, som slogos på 1450-talet, behöfde man väl $2\frac{1}{2}$ för att hinna örtugens värde, men måhända ansåg man sig kunna stanna dervid, då de tidigare och bättre gotarne ej skulle räknas högre än $\frac{1}{2}$ örtug.³

Under början af 1500-talet synes det gutniska myntet småningom hafva blifvit mera sällsynt på fastlandet, men ännu under k. Gustafs tid förekomma 'mark gutniska' eller 'mark gunniska' i räkenskaperna. Enligt de uträkningar Hallenberg gjort var på 1530-talet en mark gutnisk = $\frac{1}{4}$ mark örtugar⁴.

Vid ordnandet af gotarne kan man, då fyndomständigheterna icke gifva någon upplysning om tiden, söka ersättning genom aktgifvande på myntens storlek och ännu mera på deras halt. Vid undersökningar i k. Myntet hafva gotar funna samman med mynt från medlet af 1300-talet visat sig ega en halt af 0,80, under det gotar funna samman med mynt från 1450-talet ej haft bättre halt än 0,25.

¹ Detta förhållande mellan nobeln och den svenska penningemarken omtalas ännu på 1450-talet.

² Att gotniska och stackota marken voro identiska, framgår af ett sådant yttrande som »20 gyllen = 120 mark stackota, stycket (d. v. s. hvar gyllen) för 6 mark gunniska» (år 1472).

³ Nordström säger (*K. Vitterhets Historie och Antiquitets Akademiens Handlingar* del 19 s. 325) att åtta gutniske, liksom 8 lybske penningar skulle räknas på örtugen, hvadan en gote skulle blifva = 1 lybsk penning. Men då den lybske penningen var ett litet brakteat-mynt, är detta icke tänkbart.

⁴ *Om mynt och varors värde* (1798) s. 170.

Som ytterligare exempel på den förvirring, som rådde i myntförhållanden och i talesätten må anföras sådana uttryck som: fyra sins (fyra gånger) 20 mark i gotniskt tal, 4 gotar i öret, och 8 mark penningar i östgötskt (= svenskt) tal, 3 gotar i öret (år 1445). Vi synas icke kunna tänka oss, för att förklara detta uttryck, mera än tvänne möjligheter: antingen användes 'gotar' på det andra stället i oegentlig mening, i stället för örtugen (gote således = enheten närmast under öret), eller ock har man haft en mark af gutniskt mynt beräknad som den svenska

$$\begin{aligned} 1 \text{ mark} &= 8 \text{ öre} = 24 \text{ gotar} \\ 1 \text{ »} &= 3 \text{ »} \end{aligned}$$

och kallat denna mark östgötsk (eller svensk) — detta vid sidan af den verkliga gutniska marken, hvars fördelning är omtalad s. 941.

Det är redan omtaladt, att man i Danmark, under en tid af stort ekonomiskt betryck, antog för marken de underafdelningar, som förekommo i Lybeck, och räknades således

$$\begin{aligned} 1 \text{ mark} &= 16 \text{ skilling} = 48 \text{ hvider} = 192 \text{ penningar} \\ 1 \text{ »} &= 3 \text{ »} = 12 \text{ »} \\ 1 \text{ hvid} &= 4 \text{ »} \end{aligned}$$

Sedan i Danmark den en tid nedlagda myntningen åter hade blifvit upptagen, vid början af 1400-talet, just vid den tid, då sterlingen och turnosen började försvinna ur rörelsen, låg det ganska nära till hands, att danskt mynt kom till användning i de svenska gränslandskapen, Vestergötland och Småland, hvilka ju lågo långt bort från de delar af Sverige, i hvilke mynthus funnos. Äfven i urkunder, som redogöra för östgötska förhållanden, omtalas under 1400-talets första år ganska ofta danskt mynt (seländske engelske o. s. v.). Under början af 1500-talet räknade man efter mark danska, skillingar, hvider och penningar i hela Sverige upp till Väneren, Tiveden och Kolmården.

Denna mångfald af marker vållade i tal och skrift tvetydighet, så mycket mera som mark danska tagas i olika mening, hvadan man ofta fann nödigt att göra förklarande tillägg. Som prof på dessa mångfaldiga uttryck må här anföras: 3 mark svenska danska hvider (1472) — 100 mark svenska goda gamla hvider, 6 hvider = 1 öre (1481) — gamla danska hvider, 2 hvider för örtugen (1489) — 100 mark svenska sådant mynt, som då var gängt och gäft i Östergötland, 16 skillingar i marken (1490) — mark danska, 16 skillingar i marken (1492) — 60 mark svenska penningar i sådant penningetal, att 16 skillingar göra en mark svenska (1495) — 16 mark svenska i danskt tal (1501) — 40 mark svenska i reda penningar, svenskt tal, 8 öre i marken (Vestergötland, 1503) — 80 mark svenske nye örtugar, örtugen på den tid så god som 8 svenske reda penningar, och i hvar mark 18 örtugar (1504)

— 166 mark svenska efter Stockholms mynt (1517) — 2,000 mark secundum computationem holmensem (1526).

Såsom Hallenberg, i nyss anförda arbete, uppvisat, framgår af räkenskaperne från k. Gustafs tid, att den danska räknemarken på 16 skillingar var = $\frac{3}{4}$ af den egentliga svenska marken på 8 öre. Detta förhållande uttalas äfven med full tydlighet i k. Gustafs bref af år 1525 till Vestgötarne, i hvilket han säger sig hafva slagit öresmynten »hvert stycke till åtta hvitar»¹.

I Finland upprättades ett mynthus under k. Eriks af Pommern tid²; mynt, hvilkas omskrift angifva Åbo som myntort, förekommo från hans, kk. Kristofers, Karl Knutssons, den äldre hr Stens och k. Gustafs regeringstider, men myntningen i Åbo torde sällan hafva varit af någon större betydighet. Innan myntningen der börjades och när hon låg nere, öfversvämmades Finland med mynt från Reval, hvilket var ganska underhålligt. Det är redan omtaladt, att Rigas myntverk ordnades efter det gotländska; Revals torde hafva rättats efter Rigas och således ytterst efter Gotlands, ty liksom 4 gotar räknades på öret, så äfven 4 'revalska'. År 1409 talas om 'en revalsk artich för 9 penningar', år 1411 räknades 5 'refliska' på 1 öre, år 1414 räknades hvar 'revelsk' för 5 svenske småpenningar d. v. s. föga mera än en $\frac{1}{2}$ örtug. År 1416 omtalas 100 mark reda penningar i preussiske skillingar och i revalske, preussiske skillingen för 1 örtug, revalske skillingen för 4 penningar (= $\frac{1}{2}$ örtug), i ett annat bref '6 revalske örtugar i ett öre'. År 1535 omtalas rigiska marker revalskt mynt.

Huru tomt Finland kunde vara på svenskt mynt framgår t. ex. deraf, att den inom Raseborgs län uppburne skatten, 1,400 mark i revalskt mynt, måste år 1506 ligga 'besegrad och orörd', ty det visade sig omöjligt att få den inom Finland vaxlad mot svenskt mynt — det dåliga revalska myntet ville man ej gerna mottaga i Stockholm.

¹ En egentlig svensk mark = 8 öre = 64 hvitar			
7 » = 56 »			
6 » = 48 »	= 16 skilling	= 1 dansk mark	
5 » = 40 »			
4 » = 32 »			
3 » = 24 »	= 8 »	= $\frac{1}{2}$ »	»
2 » = 16 »			
1 » = 8 »			

² Man har visserligen velat hänföra några af k. Knut Erikssons mynt till Åbo, men då der ej fanns något mynthus under k. Magnus ladulås' tid — att döma efter hans testamente — är det föga troligt, att mynt slogos i Finland för svensk räkning ännu tidigare, ja så kort tid efter landets första eröfring. Något intyg om ett finskt mynthus under tiden mellan k. Magni testamente och k. Eriks myntning känner jag icke, mer än den svaga omständigheten att en Lydikinus myntare ihogkommes i hr Matts Kettilmundsons testamente, som torde vara skrifvet i Finland år 1326. Yrkesnamnen i detta testamente äro åtminstone i regeln angifna i latinsk form, hvadan 'myntare' kan hafva varit ett tillnamn — såsom sådant förekom det på 1400-talet i Stockholm. Något kontrakt med någon myntmästare i Åbo är icke känt.

Det revalska myntet fortfor under k. Gustafs tid att vara dåligt. År 1525 tillsade konungen, att man skulle probra det mynt, som slås i Reval, hvad det hölle i fint och 'skrådhet'. År 1526 låter konungen skrifva: »orsaken hvarföre det svenska myntet föraktas i Finland är dels det falska myntet, som inkommit från Reval, men hoppas hans nåd, att icke så svåra mycket inkommet är, att der varder väl snart en ända på, dels att det svenska myntet vard uppsatt högre än det vard slaget på, och derföre kan man icke gifva det så dyrt ut i Reval, som det uppbars i Finland, och är icke min herres nåds läglighet ännu att så hastigt tänka något råd deremot med någon annan ordinancia — hans nåd kunde väl lida, att i Finland ginge allenast revalskt mynt (det svenska kunde väl föryttras här [i Sverige]), om det icke vore hans nåd till en snöplighet». År 1534 skrifer konungen: »vi hafva låtit probra det nya myntet, som blifvit slaget i Reval, och finnes lödiga marken *in fine* icke bättre än till 3 lod silfver, hvilke penningar de låta flux komma in i landet till ingen ringa skada», hvarföre hr Erik Fleming »skulle hafva derom ett uppseende, så att sådant ondt mynt icke kommer för mycket in i landet»¹.

Dessa invecklade myntförhållanden måste hos hvarje tänkande fosterlandsvän framkalla bekymmer. Det var naturligt, att den mångsidige och patriotiske biskop Hans Brask skulle sysselsätta sig med myntväsendet. Antagligen var det, åtminstone delvis, för att skaffa mera inhemskt mynt i omlopp, som han år 1524 ifrade för att riksrådet skulle slå mynt — de anteckningar rörande myntväsendet, som han den tiden lät samla och som jag i det föregående begagnat, äro af synnerligt värde. Han skrifer år 1526: »alla land och riken, der det ej slås ungerskt eller dukatmynt, förvärra sig på myntet, så att der man fordom fick en lödig mark silfver för 6 mark penningar, der skall man nu för den gifva 24 eller mer, och att likväl den bonde, som då gaf en mark, gifver icke nu mera än en mark eller mindre»². Då det var tal om handelsförbindelsen vesterut, skrifer han samma år om önskvärdheten af ett sådant aftal, att det svenska myntet finge gå i Neder-land för så fullt som hemma — »i hansestäderna förakta de rikets mynt, hvilket de stundom bära upp för halfva värdet och här gifva de ut det för fullt, skulle de tyske köpmännen få tillstånd att längre ligga i svenske städer, skulle det icke ske med mindre än att Svenskarne blefve tullfrie hos dem och vårt mynt ginge der för fullt. Om myntet skulle ock förhandlas med Danmark, att vårt mynt ginge der såväl som deras här»³.

Rörande de utländska myntens förhållande till de inhemska, förekomma enstaka upplysningar i urkunderne. Enligt en redovisning af år 1328 (DS nr 2675) voro 67 libre 14 solidi 3 denarii sterlingar =

¹ Alla dessa uppgifter äro hemtade ur registratoret.

² *Handlingar rörande Skandinaviens historia*, del 15, s. 12.

³ Samma arb., del 16, s. 45 f.

500 mark $6\frac{1}{2}$ öre penningar i svenskt mynt, hvilket för sterlingen ger ett värde af i det närmaste 6 små svenske penningar. Enligt en uppgift af år 1333 (DS nr 2982) voro 4 solidi grossorum turonensium d. v. s. 48 turnoser = $4\frac{1}{2}$ mark svenske penningar, enligt en uppgift af år 1339 (DS nr 3453) räknades en solidus turnoser = 10 öre små svenske penningar, hvilket betyder turnosen = 20 små svenske penningar. Såsom s. 902 uppgifves, vaxlade turnosens godhet något, under det sterlingen höll sig nästan alltid lika god, i följd hvaraf turnosens värde i förhållande till sterlingens måste variera: i Skåne räknades år 1303 en solidus grossorum turonensium = 4 solidi sterlingorum, i Småland räknades år 1338 en solidus af de förre lika god som tre solidi af de senare. Efter denna senare beräkning skulle sterlingen blifva inemot 7 små svenske penningar. Som den svenska penningemarkens värde i förhållande till silfvermarken var i ständig vexling, så måste vid olika tider sterlingens och turnosens värde angifvas med något olika antal af små svenske penningar.

År 1333 (DS nr 2982) sägas 127 guldfloriner vara = 199 mark svenske penningar, hvilket gör florinen till något mindre än 1,5 mark svenske penningar (1,452).

Den engelske nobeln spelade hos oss en vida större roll än florinen. Om den förres värde under förra hälften af 1400-talet finnas i den s. k. Åbo svartbok ¹ följande uppgifter, hvilka för öfrigt äro ganska betecknande för den brist på noggrannhet, med hvilken under medeltiden värden uppgåfvos.

1424.	1 lödig mark = 8 mark penningar.	1 nobel = 4 mark penningar.
1431.	1 » = 9 mark åboske pgr.	1 » = $4\frac{1}{8}$ mark penningar.
1433.		1 » = 4 mark penningar i Åbo-mynt.
1437.		1 » = $4\frac{1}{2}$ mark svenske penningar.
1439.		1 » = $4\frac{1}{4}$ » ²
1441.		1 » = $4\frac{1}{2}$ »
1448.		1 » = $4\frac{1}{2}$ »
1450.	1 » = 10 »	1 » = $4\frac{1}{2}$ mark åboske penningar.

Åren 1431 och 1450 uppgifves nobeln hafva ett värde af $4\frac{1}{2}$ mark penningar, men det förra året är en mark penningar = $\frac{1}{9}$ lödig mark och 1450 = $\frac{1}{10}$.

Rörande gyllenmyntets värde lemna nedanstående anteckningar någon upplysning.

1490.	1 lödig mark = 10 mark penningar.	
1491.		1 rensk gyllen = 2 mark penningar.
1492.	1 » = $9\frac{1}{2}$ »	1 » = 2 »
	1 » = 10 »	
1493.	1 » = 11 »	
1495.		1 » = 2 »
1497.	1 » = 10 »	
1498.		1 » = 2 »

¹ Jfr Hausens upplaga.

² '200 mark svenske i revalske skillingar så godt mynt att 4 mark 2 öre göra fullt för en fullvärdig engelsk nobel.'

1499.	1 lödig mark = 10 mark penningar.	
1501.	1 » = 8 $\frac{1}{2}$ »	
1503.		1 rensk gyllen = 2 mark penningar.
1506.		1 » = 2 »
1509.	1 » = 13 »	1 » = 1 $\frac{3}{4}$ »
1512.		1 ungersk gyllen = 4 mark 1 skilling.
		1 rensk gyllen = 2 mark penningar.
1515.	1 » = 16 »	1 » = 2 »
1529.		1 » = 4 »

Att det utländska gyllenmyntet var af olika halt är redan (s. 910) omtaladt, och i urkunderne finna vi äfven vittnesbörd derom. Låt vara att förhållandet 1 rensk gyllen = 2 mark penningar höll sig ganska länge, finna vi t. ex. år 1436 en Arnoldus-gyllen (från Geldern) värderad till 1 mark, år 1450 en annan upptagen till endast 7 öre; en 'lätt gyllen' uppgifves år 1453 vara = 6 öre.

En redogörelse för de pris, som i vårt land under medeltiden betalades för varor af olika slag, skulle, derest hon gjordes utförlig, kräfvä ett betydligt utrymme, men äfven med ett sådant vore det omöjligt att åstadkomma något, som kunde göra anspråk på fullständighet, ty uppgifterna om prisen äro, särskildt under vissa och ganska långa perioder, så sporadiska, att vi icke mäktat åstadkomma några sammanhängande serier. Jag inskränker mig därför till att meddela upplysningar om vissa grupper af varor, företrädesvis om sådana, som voro af större vikt.

Med de egenskaper, som tillhörde medeltidens Sverige i vida högre grad än nutidens, områdenas isolering, samfärdselns svårigheter o. d., ligger det nära till hands att vänta en stor brokighet i en framställning af prisen under så många århundraden och i så många skilda bygder. Men förväntningarna i sådant hänseende blifva dock i ganska betydlig mon gäckade, på grund af ett förhållande, som är för medeltiden ytterst karakteristiskt och därför här måste särskildt framhållas.

I den romerska världen var köpenskapen i hög grad uppdrifven och hade gjorts till föremål för en utbildad lagstiftning. I den äldsta kristna kyrkan gjorde sig en annan uppfattning gällande: en hvar borde nöja sig med det för honom eller henne nödvändiga och låta de öfrige få del af sitt öfverflöd. En kyrkofader säger, att bruket af allt i denna världen borde vara gemensamt; endast genom en orättvisa kan den ene kalla ett, den andre ett annat för sitt, och så har splittring kommit in bland människorna. Men egendomens fördelning i olika mått var dock omöjlig att upphäfvä, och man fick därför se till, huru sammanlefnaden på en sådan bas skulle kunna ordnas. Man ville gerna räkna handeln som en synd, men då detta icke gick, måste man se till, inom hvilka gränser handeln skulle inskränkas, för att icke för köpare och säljare vålla obotlig själavåda. Kyrkans lära i detta afseende formulerades af Thomas af Aquino († 1274).

Att han skulle sätta sig emot alla de verkliga missbruk, som kunde förekomma vid drifvandet af köpenskap, är sjelfklart. Men mycket räknades den tiden för missbruk, som vår tid icke erkänner som sådant. Redan år 1176 hade en påffig bulla inskrifvet det syndiga deri att för en vara, som såldes på kredit, taga mera än vid ögonblicklig betalning. Hufvudpunkterne i Thomas' lära äro svaren på de två frågorna: får man sälja en vara för mera än hon är värd? och: får man köpa billigt och sedan sälja dyrt? Till full klarhet bringar han det icke i sin framställning, hvilket helt naturligt beror på svårigheterna att förena teorin med alla de mångfaldiga praktiska förhållandena. Han går ut från antagandet, att hvarje vara har sitt rätta värde — redan Augustinus talade om ett *iustum pretium* — i hvilket ingick priset för råämnet med tillägg af tillverkningskostnaden, men icke med tillägg af vinst på det kapital, som använts för tillverkningen, ty medeltidens teorier erkände icke någon vinst på kapital, möjligen ock med ett tillägg för att betäcka transportkostnaderne. Men om man icke fick för en vara något mera, huru skulle då köpmannen kunna lifnära sig? Hänsyn härtill nödgade till medgifvande af ännu ett element, ett tillägg af så mycket, som erfordrades för att köpmannen skulle hafva sin nödtorftiga bergning, hvilket tillägg väl närmast skulle utgöra en ersättning för köpmannens omtanke att bringa varan ut i marknaden. Men — och här i lågo svårigheterna — huru skulle man afgöra hvad en varas verkliga värde är och hvilket tillägg i priset är berättigadt genom köpmannens behof att lifnära sig? Talet om det verkliga värdet eller det rätta priset återkommer ständigt under medeltiden. Dels synes detta värde hafva blifvit fastställt på grund af den erfarenhet, som man inom ett område vunnit d. v. s. genom den allmänna uppfattningen, dels gaf yrkandet på det rätta priset anledning för den, som hade makten och på grund deraf kände förpligtelsen att vara de sines förmyndare — något som i synnerlig grad ingick i medeltidens sed — att gifva detaljerade föreskrifter rörande varuprisen ¹.

Det pris, som vi böra i första rummet uppmärksamma, är det som betalades för en **menniska**. När Sverige införlivades med medeltidens värld, fanns af gammalt trälldom i landet. Våre äldste medeltidslagar tala om det fall, att någon vill lösa någon 'or annöppghom stad' d. v. s. ur trälldom i frihet. I Vestgötalagen (I ärfdbalken kap. 22, II arfbalken kap. 31) är priset fastställt till 2 öre guld eller 2 mark vägna d. v. s. 2 mark silfver. Östgötalagen nämner (ärfdbalken kap. 17) som laga lösen 3 mark vadmal eller 6 mark penningar eller 4 nyttja nöt (d. v. s. nöt af normal beskaffenhet); jag har i det föregående fäst uppmärksamheten derå, att

¹ Jfr Endemann, *Studien in der romanisch-kanonistischen Wirthschafts- und Rechtslehre* del 2, samt Ashley, *An introduction to English economic history and theory: the middle ages*.

ett annat stadgande i denna lag (DrB 16) visar, att 6 mark penningar voro = 3 mark silfver — alltså var trälens friköpspris olika å båda sidor af Vettern. Upplandslagen innehåller ett förbud för en kristen att sälja en kristen, 'ty Christus vard såld och då löste Christus alle kristne'; om någon sålde sin kristne träl, då blef trälen derigenom fri. Någon föreskrift finnes här ej om priset för en träl, som någon ville köpa till frihet, men ett minne af det fordom öfliga betalningssättet gömmer sig i uttrycket 'karlgill mark', hvilket synes beteckna mark silfver och för hvilket svårigen någon annan tolkning kan gifvas än 'sådan mark, som användes vid betalning för en karl'. Skänelagen omtalar träls friköpande, men uppgifver ej priset.

Den viktigaste vara, som derefter närmast påkallar vår uppmärksamhet, är **jorden**. Då jag i en tidigare afdelning af detta arbete redogjorde för skatteväsendet, hade jag tillfälle att omtala, att i sammanhang med skattläggningen gjordes en värdering af jorden. När detta skedde, kunna vi icke med bestämdhet uppgifva, men anordningen var uppenbarligen genomförd vid midten af 1100-talet. Att en dylik anordning kunde så tidigt genomföras, är väl värdt vår uppmärksamhet. »En jord, som var värderad till en mark, erlade i skatt eller afrad $\frac{1}{24}$ eller en örtug och kallades ett örtugsländ.» Denna värdering borde således göra sig gällande äfven vid jordens säljande, och så har äfven skett. K. Magnus ladulås sålde år 1278 till Eskilstuna hospital 16 örtugland i Gultabrunnum för rätt pris d. v. s. 32 mark af vanligt mynt¹ — beloppet af det 'rätta' priset visar, att den tiden räknades 2 penningemarker på silfvermarken. Någre dagar senare sålde abbedissan i Fogdö kloster $\frac{1}{2}$ markland jord i Grenby för 24 mark penningar — alltså betalades äfven i detta fall (DS nr 639) 'rätt pris', ehuru detta icke finnes särskildt uttaladt. Någre månader senare sålde k. Magnus till hospitalet i Eskilstuna en annan gård på 9 örtugland för 'rätt pris' d. v. s. 20 mark vanligt mynt (DS nr 647) — det ser ut, som om myntet hade från februari till juni hunnit genomgå en ganska betydande förändring (från 1:2 till 1:2,22) — enligt de två nyss anförda köpebrefven skulle 'rätt pris' för 9 örtugland hafva varit 18 mark penningar. I september 1279 sålde hr Werner Brunkow 15 $\frac{1}{2}$ örtugland för 31 mark penningar i vanligt mynt². År 1289 såldes 12 örtugland, af hvilka hvar är värdt (*valet*) 3 mark penningar (DS nr 1008) — förhållandet mellan silfver- och penningemark hade således nu ändrats till 1:3, hvilket förhållande också förekommer år 1291. Det är emellertid tydligt, att all jord af samma mått icke alltid kunde hafva samma godhet, liksom att

¹ Terram xvj solidorum in G. — pro iusto pretio videlicet xxxij marcis usualis monete. DS nr 638. — 'Justum pretium' omtalas äfven i ett bref af år 1276 (DS nr 618) utan uppgift om summan.

² Salubrefvet (DS nr 687) talar endast om 30 mark penningar, men k. Magdi stadfästelsebref af år 1289 (DS nr 996) uppgifver priset till 31 mark.

jorden i allmänhet, på grund dels af naturlig beskaffenhet, dels af den vård som egnades henne, kunde vara underkastad förändringar i godhet, hvadan värdet efter några års mellanrum icke var detsamma. Om än i detta afseende skiftningarna ej voro under medeltiden så stora som nu, ty den tidens jordbruk var föga intensivt och af jordinnehafvarne voro de allra fleste i första rummet icke betänkte på att få större afkastning än att de hade nog för att lifnära sig, de sine och kreaturen, någon roll måste de likväl hafva spelat och vittnesbörd derom förekomma äfven i urkunderne. Så säljer en prestman år 1296 sina gods i Nysätra sn och meddelar i det om köpet utfärdade brefvet (DS nr 1163) följande specifikation: i byn Öfre Resta ett öresland, der örtuglandet gäller 12 öre penningar, i byn Yttre Resta 7 örtugland, der örtuglandet gäller 10 öre, samt i Högby 2 örtugland, af hvilka hvart gäller 2 mark penningar.¹ Att åttingarne i Östergötland voro till ytmättet bestämda, har jag i det föregående visat, och var derföre helt visst priset för åttingen ursprungligen detsamma eller skulle vara det. Men äfven här gjorde de naturliga förhållandena sig gällande framför de konventionela: åttingar såldes till olika pris. Så t. ex. såldes år 1341 i Östergötland ene gången 2 åttingar för 92 mark penningar, andre gången 1½ åtting för 22 lödiga mark, hvilka efter den tidens kurs torde hafva motsvarat icke mindre än 110 mark penningar. År 1342 såldes 1½ åtting för 90 mark (DS. nr 3543, 3556, 3650).

Dessa skiftningar i pris voro emellertid mindre betydande. Vida större voro de, som kunde framkallas af hvarjehanda allmänna förhållanden. Styffe har framhållit, »att ännu vid medlet af 1300-talet, ja till och med under de fredliga åren af k. Albrekts tid, höll sig priset någorlunda uppe vid det belopp det med afseende på myntets värde borde vara, men hundra år senare synas köpesummorna enligt de få uppgifter derom, som finnas i behåll, sällan stiga öfver två tredjedelar och kanske icke öfverhufvud till mer än hälften eller en tredjedel af hvad det borde vara»². Jag finner icke i mina anteckningar tillräckligt material för att gifva en fortgående öfversigt af jordvärdets förhållande under medeltidens århundraden. Jag hoppas en annan gång få återkomma till detta ämne.

Ett normalpris för egendomar i städerna var naturligtvis omöjligt. Tomterna voro små, deras storlek berodde i hög grad på begränsningen mellan gator, torg och murar, på de knappt tilltagna tomterna betydde åbyggnaderna mest, och mellan dem måste stora skiljaktigheter hafva rådt.

Af husdjuren betingade hästen mycket olika pris, icke så mycket genom en med tiden fortgående förändring i värdet, utan i följd af

¹ Jfr uttrycket: in equivalente dimidia marchata terre. DS nr 3596.

² Jfr Styffe, *Bidrag* del 4 s. cxxv och der anförda exempel. För år 1381 får man af 20 köpeafhandlingar ett medeltal af 250 mark för marklandet, för år 1382 af 12 köp blott något öfver 154 mark.

hästarnes olika godhet och med hänsyn till det arbete, för hvilket de voro afsedde. Vid sidan af de många hästnamn, som gälla de naturliga allmänna förhållandena — såsom häster, hingst (hingist, hængihæster), hors (häst, sto), skjut (häst, sto), mæri (sto), hyrsa (sto), russ (på Gotland), *equus*, *equa*, fole (hingistafole, örsafole, *polidrus*), föl (fyl, marfyl, skjutfyl, hästfyl, *pullus*), — finnas andra, som för oss äro af större märklighet: arfvodhishæster och værkhæster — slädhæster — sömare (*somarius*) — rinnare — gangare (*ambulator*, *gradarius*, på tyska *zelter*) — gangfole (*polidrus ambulans*) — *palifridus* — örs, *caballus* och *dextrarius*. Sömaren var en lasthäst¹. Rinnaren bör hafva varit raskare i sina rörelser än en vanlig häst. Gångaren, gångfole och *palifridus* voro lyxhästar, mest omtyckta af damer och andlige, men *gradarius* och *palifridus* användas dock äfven som namn på en stridshäst². Förmämligast af alle voro de, som i främsta rummet voro afsedda för krigiskt bruk, örs, *caballus* och *dextrarius*.

Lägst i rangskalan stod uppenbarligen skjutet. Om de olika värdegraderne lemnas ett intyg i ett stadgande i de s. k. Vestmannalagarne. Det heter (I. byggnb. kap. 38), att derest i följd af en bros dåliga beskaffenhet en häst omkommer, skall för en gångare gäldas 3 mark, för en rinnare (rännare) 12 öre, för ett skjut 1 mark — förhållandet blir sålunda = 3 : 1½ : 1.

De prisuppgifter, som i urkunderne lemnas, äro icke så tydliga, som vi kunde önska; de tala oftast om *equus* eller häst, men mena helt visst ofta sådana hästar, som hade särskilda namn. Fullt säkra slutsatser kunna vi derföre icke få.

Som lägsta pris finna vi beloppen 2 mark (1268), 3 mark (1268, 1283), 4 mark (1283, 1347). Vid midten af 1300-talet utmärkte tydligen priset 3 mark skilnaden mellan de simple, för hvardagliga ändamål afsedde hästarne och de bättre d. v. s. de som kunde användas i krig; år 1347 förböds att från Finland utföra hästar, som voro yngre än 8 år och bättre än 4 mark (DS nr 4213). I hr Raven von Barnekows nyss återopade räkenskaper redogöres för den tidens (1365—1366) värden på hästar, som användes för krigsbruk. För 96 hästar (*equi* — dyre hästar med annan benämning förekomma, som vi strax skola se) varierar priset mellan 7 och 80 mark. Medelpriset skulle således vara 16,68 mark, men detta är uppenbart för högt, felet ligger deri, att flere hästar af bättre beskaffenhet icke fått den dem tillkommande särskilda benämningen³. Låt vara att i detta fall visse af de i räkenskaperne före-

¹ Sömer (lat. *sagma*) betyder packe, kappsäck. I inventariet öfver k. Magnus Erikssons egendom på Bohus år 1340 (DS nr 3484) omtalas: ij sömsækkie, ij paria sömæ, ij sömsathæ, ij sömaræ. Detta sömare kan icke vara det i texten förekommande hästnamnet sömare, ty inventariet upptager icke djur.

² I hr Raven von Barnekows räkenskaper för åren 1365 och 1366, delvis tryckta i *Bidrag* del 1, helt tryckta i *Meklenburgisches Urkundenbuch* del 15.

³ Styffe uppgifver (*Bidrag* del 1 s. cii), att medelpriset synes vara 20½ mark, hvilket beror derpå, att han icke frånräknat de hästar, som uttryckligen betecknas vara af extra godt slag genom benämningarna *caballus* och *gradarius*. Den dyraste hästen af hvardera slaget kostade 200 mark.

kommande posterne gälla uppköp gjorda under krigstid, då prisen helt visst voro uppdrifna, medelpriset för en normal, men för krigstjenst duglig häst var nog ej efter midten af 1300-talet synnerligen mycket högre än år 1347. Under 1400-talet varierar högsta priset för de hästar, hvilke fingo utföras ur landet, mellan 6 och 10 mark¹ — d. v. s. gränspriset höll sig ungefärligen på samma punkt, ty 4 mark år 1347 voro = $\frac{44}{55}$ mark silfver och 8 mark voro t. ex. år 1491 = $\frac{40}{55}$ mark silfver. Utförsel förbuden fortsattes under 1500-talet. K. Gustaf satte år 1523 gränsen till 6 mark — samma belopp som år 1491, men lägre än under den derförut gående tiden —, gränspriset var år 1528 8 mark danska, hvilket vore samma belopp, derest år 1523 menas mark örtugar, åren 1530 och 1531 omtalas 10 mark (det senare året mark danska), men år 1532 rådde absolut förbud för utförsel af hästar. År 1533 rådde samma fullständiga förbud, men åt enstaka städer eller personer gafs förmonsrätten att exportera 'små klippare' värde 6—7 mark. År 1534 var gränspriset satt till 10 mark örtugar². Då hade emellertid en stor nedsättning i gränspriset egt rum, alldenstund 8 mark år 1491 var $\frac{8}{11}$ af en mark silfver, under det 10 mark örtugar år 1534 icke var mera än $\frac{5}{12}$ deraf.

År 1489 bestämdes, att en sventjenare skulle hvart tredje år erhålla af sin husbonde en häst värd högst 20 mark. År 1526 föreskrefs, att med 400 marks ränta skulle hållas sex gode karlar med häst värd 30 eller, enligt en annan uppgift, 24 mark³.

För de förnämligare hästsorterne må följande pris här antecknas. En *palifridus* kostade år 1311 12 mark. *Gradarii* eller gångare kostade åren 1365—1366 13, 23, 60 eller 200 mark. Jag antager, att *caballus*, som tydligen betecknar en stridshäst, får anses vara liktydigt med *dextrarius*, och att ordet hingst emellanåt har samma betydelse. Under denna förutsättning kunna vi göra följande sammanställning af prisen: år 1328 gaf en enskild person genom testamente bort en *dextrarius* värderad till 300 mark (antagligen penningar) — år 1332 köpte k. Magnus Eriksson en *dextrarius* för 400 mark pgr — 4 personer måste gå i borgen för betalningen —, år 1359 betalades 50 mark för en *caballus* — åren 1365—1366 betalades tre *caballi* med resp. 100, 110 och 200 mark — år 1366 betalades en häst med 100 mark — år 1384 en hingst med 60 mark — år 1390 en hingst med 140 mark. Om den lyx, som fick göra sig gällande i allt, som hörde till det ridderliga lifvet, kunna vi lätt göra oss en föreställning deraf, att en häst år 1332 betalades med inemot 3,000 kr., hvilkas köpkraft den tiden var vida större än nu.

Vida mera konstant var värdet af **nötkreatureren**. Man var så medveten af detta, att oxen och kon kunde användas som värdemätare för

¹ Jfr förordningarna af åren 1416, 1474, 1483 och 1491 i Hadorphs *Björköa Rätten*.

² Alla dessa uppgifter äro hemtade ur riksregistratret.

³ Granlund, *K. Gustaf I:s registratur*, del 3 s. 225.

— penningarne. I en urkund af år 1387 talas om '100 mark svenske penningar så godt mynt, som i Varend gängse är, och så godt mynt, att man kan köpa en väljandes oxen för 4 mark, en väljandes ko för 2 mark' — alltså icke den första bästa oxen eller ko, utan en som man med omsorg pröfvat och på grund deraf valt. Det vanliga uttrycket är eljes gill oxen eller ko. Östgötalagen talar (drapabalken kap. 15) om nyttjandöt: 'den oxen, som tre vårar hafver dragit, den ko, som tre kalffvar hafver burit'. Oxar användes som dragare, ett par oxar kallades 'ök' (öker, oyker, fulder öker¹), en oxen kallades halft ök (halver öker). Något pleonastiskt är uttrycket 'yxna-oyker', ox-ök — under förutsättning att benämningen ök i regeln användes om oxar och icke om hästar².

I sin förordning om rättare, som skulle mot betalning tillhandahålla vägfärdande hvad de kunde behöfva, föreskref k. Magnus Ladulås, att prisen skulle rätta sig efter de i orten allmänneliga. I sin förordning i samma ämne af år 1335 lemna deremot k. Magnus Eriksson föreskrift om de pris, som skulle tagas — då det ingick i den allmänna uppfattningen, att hvar sak hade sitt rätta pris, låg det onekligen nära till hands för konungen att utfärda sådana bestämmelser. Ett gillt nöt skulle enligt denna förordning betalas med 12 öre, men detta torde hafva varit priset för det slagade djuret. I en förordning för Karelen af samma år säges, att visse Karelens inbyggare skulle i lösen för arbetskyldigheten till Viborgs fäste lemna ett nöt, som ej skulle vara värdt mera än 12 öre³ — huruvida härmed menas ett lefvande djur (i sådant fall en ko) eller ett slagadt, är svårt att säga. Det lider nämligen intet tvifvel, att en lefvande oxen gällde mycket mera. Under den senare delen af 1300-talet var priset för en oxen regelbundet 3 mark eller 4, om den var särskildt god⁴. Priset för en ko var regelbundet hälften mot priset för en oxen. I nio af de tio urkunder, ur hvilka de i nedanstående not antagna oxprisen äro hemtade, omtalas äfven priset för kor med halfva beloppet. Oxar såldes ej sällan parvis (yxne-öker) — för åren 1340 (Skåne), 1369 och 1374 har jag funnit värdet angifvet med 8 mark.

Hadorph har bland sina *Gamle Stadgar* intagit en förordning af år 1450, i hvilken k. Karl Knutsson fastställer pris för en del varor: en god och gill oxen skulle vara 4 mark svenske penningar och ej mer — den som dyrare säljer eller köper, böte 3 mark —, mindre oxen betalas

¹ Öker (oyker) var under medeltiden maskulint, under det att nutidens ök är neutralt.

² Varianter af Vestgötalagen II. fornämesbalken kap. 2 visa, att oxen, hors och häst kunde inbegripas under det gemensamma namnet öknöte.

³ Priset för en oxen i hr Raven von Barnekows räkenskaper för åren 1365—1366 är likaledes 1½ mark.

⁴ T. ex.	1368	4	mark (god)	1386	4	mark
	1369	3	»	1387	4	» (väljandes)
	1372	3	»	1388	3	»
	1376	3	»	1389	3	»
	1378	3	»	1390	3	»

efter värdet, gill och god ko gäller 2 mark svenska, mindre ko efter värdet. I ett par punkter säges förordningen reducera förutvarande högre pris till lägre, och det är derföre tänkbart, att priset äfven för oxar och kor mot midten af 1400-talet haft åtminstone någon benägenhet att stiga öfver det högsta priset, som under senare delen af 1300-talet förekom, eller respective 4 och 2 mark.

En taxa för hvarjehanda varor utfärdades år 1523 af k. Gustaf. I denna upptages en gill ox till 5 mark, en gill ko till 2 mark — alltså var kons värde nedsatt i förhållande till oxens; om det är svenska eller danska mark som menas, finnes icke uppgifvet, men sannolikt menas svenska. I en taxa från början af år 1526 upptages oxens värde till 8 mark, hvilket torde vara danska mark, ty i en senare taxa af samma år upptages värdet för en ox i Småland och Vestergötland till 8 mark danska, i Uppland, Södermanland, Östergötland och Nerike till 6 mark svenska, hvilket är detsamma. Priset för oxarne hade således icke stigit sedan midten af 1400-talet, ty 4 mark penningar då innehöllo mera silfver än 6 mark år 1526. I en taxa af år 1528 uppgifves värdet af en gill ox till 4, till och med till 3 mark, för en ko till 2 mark örtugar. Det dröjde dock icke länge innan priset steg: år 1532 måste konungen gång efter annan utfärda påbud att ett par oxar icke fick säljas dyrare än 16 mark danska — alltså samma pris, som fastställdes år 1526 — den som öfverträdde detta förbud skulle mista varan och betala 40 mark i böter.

Lagarne innehålla enstaka uppgifter om vissa husdjurs relativa värden. Om en häst biter ihjäl ett föl, skulle ersättning utgå efter följande proportion:

$$\text{gångareföl} : \text{rinnareföl} : \text{gångarestoföl} : \text{rinnarestoföl} = 6 : 4 : 3 : 2^1$$

d. v. s. stofölet skattades endast hälften så mycket som hingstfölet. Deremot finna vi i Vestgötalagen (rättilösabalken I kap. 9, II kap. 21) något mindre skilnad i värden för häst och ko:

$$\text{häst} : \text{hors(sto), ox, ko} = 3 : 2.$$

Eget nog göres här ej skilnad i värde mellan ox och ko, hvilket eljes, såsom redan framhållits, var regeln. Östgötalagen (bygdabalken kap. 25) uppställer äfven följande förhållande:

$$\text{kalf} : \text{kid, lam, gammal gås} = 3 : 1.$$

K. Karl Knutssons stadge af år 1450 föreskrifver följande pris:

gill ox.....	32 öre	ungt får.....	1 öre
gill ko	16 »	lam	$\frac{2}{3}$ »
gammal vädur...	2 »	gås.....	$\frac{1}{2}$ »
gammalt får.....	2 » ²	höns	$\frac{1}{8}$ » (3 penningar).

¹ Nu bitar hästar fyl til hælta, ær þæt hæstfyl ok gangær, þa ær þæt half mark, bitar þæt fyl sum rindær, þæt æru atta örtughær, bitar marfyl ok gangær, þæt æru tue öra, bitar marfyl ok rindær, böte fiura örtughær (Östgötalagen, bygdabalken kap. 25).

² Ett gammalt får kostade år 1335 $1\frac{1}{3}$ öre (DS nr 3175).

K. Gustafs taxa af år 1523 upptager följande värden:

ett gammalt får	6 skilling	vid pass	2¼ öre
ett lam	9 hvitar	»	1⅛ »
en gödd gås	6 »	»	¾ »
en annan gås	4 »	»	½ »
ett gillt höns	2 »	»	¼ »

För svin har jag icke funnit några pris att anteckna.

Från de nu omtalade husdjuren gå vi närmast öfver till de delar af djur, som förekommo i handeln så allmänt, att deras pris stundom omtalas i urkunderne. Jag ordnar de af mig samlade anteckningarna i grupper efter de olika föremålen.

Oxsida. År 1450 (taxa) 6 öre; år 1511 (Stockholm)¹ 1 mark. —

Kosida. År 1450 (taxa) 3 öre.

Kött. Ett pund antagligen rökt² kött, kostade åren 1502—1522 i Stockholm 2 öre (en gång, år 1513, 3 öre 4 penningar). — En tunna kött, antagligen menas alltid salt kött, äfven när sådant icke finnes särskildt angifvet, kostade år 1365 2½ mark, år 1522 4—5 mark.

Fläsk. En mark kostade åren 1335 och 1344 (taxa) 3 penningar. — Ett skeppund kostade år 1323 4 mark, åren 1365—1367 7 mark i Södermanland (i Dalarne inemot 6 mark³), åren 1523 och 1526 (taxor) 6 mark⁴. — Priset på fläsk sjönk således — om vi alldeles frånse de stegrade prisen på den tid, då kk. Albrekt och Magnus Eriksson örligade mot hvarandre — ganska betydligt i pris, ty 6 mark år 1526 är vida mindre än 4 mark år 1323⁵.

Hudar. En gill oxhud kostade år 1310 2⅔ öre, år 1450 (taxa) 6 öre, år 1523 (taxa) 9 öre. — En kohud kostade år 1450 (taxa) 3 öre, år 1523 (taxa) 5 öre, år 1526 (taxa) 1 mark (snarast väl 1 mark danska, således 6 öre). — Ett kalfskinn kostade år 1523 (taxa) 1 skilling. — Ett bockskinn kostade år 1450 (taxa) 1 öre, år 1523 (taxa) 2 öre, år 1526 (taxa) 6 skilling (drygt 2 öre). — Ett getskinn kostade år 1450 (taxa) ½ öre, år 1523 (taxa) 1 öre, år 1526 (taxa) 3 skilling. — I 1523 års taxa är ett fårskinn med ull uptaget till ½ öre, ett klippt fårskinn till 3 hvitar d. v. s. en skilling; det är tydligen ett sådant skinn, som i 1526 års taxa är upptaget till 1 skilling.

¹ Denna liksom flere följande uppgifter från början af 1500-talet äro hemtade från det stockholmska helgalekamagilletts räkenskaper.

² Pund kött och pund rökt kött förekomma om hvartannat med samma pris.

³ Styffe har (*Bidrag* del 1 s. cii) uppgifvit priset för ett skeppund fläsk i allmänhet till 6 mark. Enligt uppgift s. 117 gällde detta pris i Dalarne (noga räknadt 5,93 mark); i öfrigt har jag i de Barnekowska räkenskaperna ej funnit mera än en uppgift »för ett halft skeppund fläsk 3½ mark». Detta ovanligt höga pris betalades under en orolig tid vid proviantering af ett skepp.

⁴ Detta pris framgår ur uppgiften »ett pund fläsk = ½ mark».

⁵ Följande i Stockholm utbetalade pris kunna i förbigående nämnas: en lamstek 4 örtugar (1515), en skinka 12 örtugar (1511), 8 örtugar (1513).

Talg skattas i 1523 års taxa till 12 skillingar för pundet, i 1526 års taxa till en mark. — Ett pund ister är i den senare upptaget till en mark danska d. v. s. 6 öre.

Smör var en mycket viktig vara, som ofta omtalas i urkunderne. I gästgifvareförordningarna af åren 1335 och 1344 sättas mark smör och mark fläsk till samma pris (3 penningar), under det eljes smöret regelbundet betingar ett drygare pris. Detta såldes skeppunds- och pundvis, i tunnor och löpar. För ett skeppund smör angifves värdet år 1323 till 5 mark, år 1367 i Dalarne till inemot 12 mark¹, år 1380 (?) i Jönköping till 6 mark (efter 2 öre för pundet), år 1389 till 6 mark, år 1450 (taxa) till 6 mark (efter 2 öre för pundet), åren 1523 och 1526 (taxor) till 24 mark danska (efter en mark danska för pundet) eller 18 mark svenska. För en tunna (*lagena*) smör uppgifves värdet år 1366 till 4½—5 mark, år 1368 till 5 mark, år 1526 till 8 mark. En löp smör kostade år 1367 ½ mark. Värdet af skeppundet och tunnan var således ungefär detsamma, löpen synes hafva motsvarat 1/10 tunna.

För ett pund **ostar** uppgifves i 1523 års taxa ett värde af 6 öre örtugar, i 1526 års ett värde af 12 skillingar, priset hade således sjunkit.

Rörande **villibrådet** har jag funnit så godt som intet att anteckna. I de Barnekowska räkenkaperna förekomma någre gånger harar, men som antalet djur i hvart köp icke uppgifves, säga oss summorna intet. I de ofvan ett par gånger anförda gillesräkenkaperna finnes deremot den bestämda uppgiften, att för en hare gafs år 1515 1 öre.

Rörande prisen för de **skinn**, som vunnos genom jagt, innehåller 1523 års taxa följande:

vargskinn.....	12 öre örtuger	elghud.....	12 öre örtuger
räfskinn.....	5 » » ²	järfskinn.....	12 » »
mårdskind.....	8 » »	en timmer gråskinn klocka-	
utterskinn.....	6 » »	verk.....	12 » »
illerskinn.....	1 » »	samfongh.....	8 » »
ett stycke hermelin.....	1 » »	svenskt skinn.....	3 » »

Den rökta eller torkade **fisken** utgjorde under medeltiden med dennas fastepåbud en mycket betydande handelsvara. Men de prisuppgifter, som åt oss bevarats, äro dessvärre få. *Sillen* såldes åren 1365—1367 i Södermanland i tunnor och valar. Priset för en tunna var ganska konstant 3 mark 4 öre, men kunde springa upp till 4 mark, priset för en val var i allmänhet 8 örtugar (2 öre 2 örtuger), men kunde gå upp till 9, till och med till drygt 10 (10^{2/3}) örtugar. År 1501 kostade en tunna sill i Stockholm 10 mark, år 1521 endast 6. I 1523 års taxa förekommer en tunna krampesill, som var sämre än den normala³, upptagen

¹ Jfr hvad föregående sida är sagdt om fläskpriset åren 1365—1367.

² Ett räfskinn upptages i 1526 års taxa till 4 öre örtugar, men är denna uppgift i handskriften utstruken.

³ Krampesill är, enligt dr R. Lundberg (*Antiqvarisk Tidskrift för Sverige* del 12 nr 1 s. 96) en sämre sillart.

till 6 öre örtugar, hvilket dock torde vara en felskrifning för 6 mark. I denna taxa förekomma i öfrigt följande fiskpris:

pund salta gäddor.....	6 öre	klofve ² spetfisk.....	6 öre
» lax.....	6 »	pund braxen och annan torr	
» saltgrön ål.....	5 ¹ / ₂ »	fisk.....	4 »
» gös.....	6 »	tunna strömming.....	6 mark
» tenål ¹	4 ¹ / ₂ »	tunna torsk.....	5 » ³

För säd användes i urkunderne den latinska benämningen *annona*, utan uppgift om sädesslaget, under det *annona* synes innefatta såväl råg som korn — annars mäktar jag icke förklara den stora olikhet i pris, som samma år kan förekomma å samme ort. Å andra sidan måste dock medgifvas, att det är egendomligt att använda ett ord, som kan betyda ett bättre och ett sämre sädesslag, i handlingar, som oftast angå eganderätt eller kraf. De skiljaktiga prisen framträda fullkomligt klart i nedanstående tabell, som återgifver förhållandena under 1200- och 1300-talen.

För en läst spannmål (*annona*) uppgifves

år 1291.....	mark 16 ⁴	år 1330.....	mark 14
» 1295.....	» 15	» 1339.....	» 20 ¹ / ₄ 18
» 1296.....	» 16	» 1345.....	» 15
» 1299.....	» 5	» 1346.....	» 15
» 1300.....	» 5	» 1352.....	» 15
» 1310.....	» (9) 8,6 8 7 ¹ / ₂ 7 6 ³ / ₄	» 1356.....	» 7
» 1318.....	» 18 17	» 1382.....	» 12
» 1320.....	» 10	» 1386.....	» 10
» 1323.....	» 10.		

Tabellen är mycket brokig. För att rätt kunna förstå honom, är det nödigt, att vi förvissa oss om att siffrorna äro riktiga. År 1295 — redan då börja svårigheterna — lånade hr Johan Engel den 6 mars dels af kaniken i Uppsala hr Olof 2 läster säd (*annona*) för 10 mark penningar, dels af prosten hr Andreas i Uppsala 2 läster säd (*annona*) för 30 mark vanligt mynt (DS nr 1127 och 1128). Hr Folke Jonsson lånade år 1300 (DS nr 1312) af Uppsala domkyrka 10 läster *annona* för 50 mark löpande mynt, hvilket således gifver för lästen ett pris af 5 mark. De många olika uppgifterna för år 1310 äro hemtade från en detta år vidimerad räkenskapsberättelse (DS nr 1667), hvilken således kan vara något äldre. I denna förekomma följande poster: 14 läster *annona* såldes i Visby för 28,58 mark silfver och 8 mark gotländskt

¹ Betydelsen af tenål kan jag icke uppgifva.

² I *K. Gustaf I:s registratur* del 1 s. 151 är tryckt »item kloffne speth fisk»; kloffne bör tydligen läsas 'kloffue', jfr s. 769.

³ En tunna torsk kostade åren 1365—1367 3 mark.

⁴ Från detta år finnes en annan uppgift (DS nr 1032); 2 leste *annona* 10 modiis minus, valuit tunc modius enicopensis oram denariorum, erit ergo summa illius 20 marce ora minus — eller 19 mark 7 öre. Men summan skulle efter denna beräkning uppgå till 22 mark 6 öre. hvadan i denna uppgift torde ligga någon oriktighet.

mynt — som jag icke med säkerhet kan uppgifva det gutniska myntets värde denna tid, nöjer jag mig i detta fall med att framhålla, att lästen här tydligen är värd vid pass 9 mark penningar¹ — 30 läster *annona* såldes i Visby för 57 mark 2 öre silfver, hvilket också gör inemot 9 mark (noga taget 8,587) — vidare 14 läster såldes i Stockholm för 28 mark penningar, hvilket är en orimlighet, då så lågt pris icke finnes angifvet i någon urkund, antagligen skulle det vara mark silfver, i hvilket fall vi äfven här få priset för lästen = 9 mark — 2 läster såldes i Stockholm för 15 mark penningar, alltså 1 läst = 7½ mark — en läst såldes för 7 mark — en half läst = 4 mark — 2 läster = 13½ mark, hvilket gör för hvar läst 6 mark 6 öre. För år 1339 finnas 8 uppgifter i en förteckning öfver Trefaldighetskyrkans i Uppsala utestående fordringar: på fyra ställen uppgifves priset för 1 pund *annona* till 12 öre penningar, hvilket, då 12 pund räknades på lästen, gifver denna ett värde af 18 mark, och likaledes på 4 ställen uppgifves priset för en *modius annone* till 1½ öre, hvilket, då 96 modii gingo på lästen, gifver denna ett värde af 18 mark. I ett bref af år 1356 talas om 42 läster *annona*, hvart pund för 14 örtuger och lästen för 7 mark².

I de Barnekowske räkenskaperne för åren 1365—1367 förekomma följande märkliga uppgifter. I redogörelsen för uppbörden inom Södermanland heter det, att en läst råg var = 40 mark, en läst korn (*ordei*) = 25 mark, under det att i redogörelsen för uppbörden i Dalarne säges 1 läst råg vara = 24 mark och 1 läst korn = 20 mark³. — Priset var således mycket olika, särskildt för rågen, i de två landskapen och, hvilket kan synas eget, rågen var mycket dyrare i Södermanland än i Dalarne. Detta torde dock hafva berott derpå, att under dessa år fördes krig i Södermanland, hvadan prisen böra hafva varit mycket uppdrifna, under det att de höllo sig mera normala i de aflägsne Dalarne, om de än der, hvarest odlingen helt visst gjort vida mindre framsteg än i Mälaredalen, voro icke obetydligt högre än de i vanliga fall voro i Södermanland. I Södermanland var förhållandet mellan råg- och kornprisen = 8 : 5, i Dalarne = 6 : 5. Vi se således — hvilket för öfrigt är helt naturligt —, att proportionen icke var densamma öfverallt, hvarförutom det ju kan vara osäkert, huruvida dessa under abnorma förhållanden förekommande proportioner varit gällande äfven under normala. Skillnaden mellan de två pris för lästen, som hr Johan Engel betalade år 1295, är vida större än förhållandet 8 : 5, och styrkes jag härigenom i mitt antagande, att två så olika pris icke kunna gälla samma sädesslag,

¹ I slutet af räkenskapen finnes uppgifven evaluationen 3 mark silfver = 13½ mark penningar, hvilket gör 1 mark silfver = 4,5 mark penningar.

² I *Rikshärvärdets Pergamentsbref* återgifves detta *annona* med 'korn', liksom annorstädes 'korn' motsvarar *ordeum*. Det hade varit bättre, om skillnad hade blifvit gjord mellan de två uttrycken, då det icke är sjelfklart att *annona* nödvändigt betecknar korn.

³ Styffe, *Bidrag* del 1 s. 110 och 117.

utan ett dyrare, antagligen rågen, och ett billigare, som helt visst var kornet, hvilka båda emellertid inbegrepos under den gemensamma benämningen *annona* — ett ord, som äfven i utlandet hade den dubbla betydelsen än af säd i allmänhet, än af korn.

I ett bref af den 13 maj 1356 uppgifver k. Magnus priset för en läst korn (*ordeum*) till 10 mark.

I en urkund uppgifves priset för en mark *annona*, men der säges ock att mark i detta sammanhang var detsamma som läst (år 1323, DS nr 2420).

Urkunderne från 1400-talet äro ytterst fattiga på upplysningar rörande sädesprisen. I ett bref af år 1406, rörande förhållandena i Närke, omtalas 16 thyners bjugg, 'hvar spann galt då $\frac{1}{2}$ mark' — en uppgift som synes orimlig, då hvar thyn korn år 1303 kostade $\frac{1}{2}$ mark. Måhända är helt enkelt spann i urkunden (DS nr 780) ett skriffel för thyn? ¹ Jag har dessutom funnit en uppgift från år 1420, att en läst korn då kostade 8 mark.

I k. Karl Knutssons taxa af år 1450 finnes, märkligt nog, inga uppgifter om priset för säd. Detta berodde måhända derpå, att under åtminstone en del af hans regering det i Sverige var bristande tillgång på denna nödvändighetsvara. År 1456 skref konungen till rådet i Lybeck, att i Sverige var stor brist på råg och malt, hvadan han begärde, att Lybeckarne, om de hade sådant inne, skulle nästa vår sända det öfver ². Det synes den tiden hafva varit brist på spannmål äfven i Danmark, ty k. Kristiern I skref följande år till Lybeck, att han, med anledning af den tillämnade härfärden mot Sverige, hade behof af säd ³. Emellertid säges i rimkrönikan ⁴, att vid k. Karls död var så godt år, att en lödig mark silfver gick för 8 mark, att en spann råg kostade 5 hvitar, en spann korn 4 hvitar — förhållandet mellan de två sädeslagen var således då = 6,25 : 5. Det gäller emellertid att få veta, hvad hvitarne den tiden voro värde i svenskt mynt. Då förhållandet mellan silfver- och penningemarken under k. Karls regering var ganska regelbundet = 1 : 8, torde vi få anse det danska myntets värde år 1470 vara ungefär detsamma som år 1453, då en dansk hvit bestämdes vara = 3 penningar. Efter denna beräkning skulle en läst korn hafva kostat i det närmaste 7 mark och en läst råg inemot 8 $\frac{1}{2}$ mark. Krönikan har således, förutsatt att hennes uppgifter äro riktiga, skäl att säga prisen den tiden voro ganska billiga, hvilket väl får anses bero derpå, att skördarna i Sverige voro bättre år 1470 än under 1450-talet.

De oroliga politiska förhållandena under början af 1500-talet lade allvarliga hinder i vägen för införsel; när då, åtminstone i visse delar af

¹ Detta pris skulle gifva för en läst 8 mark; år 1386 var priset 10, år 1420 8 mark, hvadan 8 mark år 1406 är en mycket rimlig summa.

² Styffe, *Bidrag* del 3 s. 85.

³ Styffe, *Bidrag* del 3 s. 87.

⁴ Klemmings upplaga del 2 s. 158.

landet, missväxt förekom, måste sädesprisen springa i höjden. Två uppgifter från Finland af år 1508 uppgifva dyrtidspriset för en spann råg till 3 öre och till 10 örtugar (= $3\frac{1}{3}$ öre), hvilket gör priset för en läst = 36 mark och inemot 40 mark, hvilket således likafullt är något mindre än rågpriset var i Södermanland på 1360-talet. Enligt en uppgift af Styffe upptog riksrådet år 1509 en läst korn till 12 mark, d. v. s. till något mindre än en mark silfver, d. v. s. en läst korn var då något, men icke mycket billigare än år 1470. Detta pris torde väl hafva varit det normala i de delar af landet, som icke voro hemsökte af missväxt. Enligt en uppgift i det s. k. Sturearkivet, antagligen hörande till 1500-talets början, var förhållandet i värde mellan råg och korn i sydvestra Sverige sådant, att 4 skäppor råg räknades = 5 skäppor bjugg.

År 1525 gällde en läst korn 16 mark örtugar. I taxan af år 1526 upptages en tön råg till 2 mark danska (= $1\frac{1}{2}$ mark svenska) och en tön korn till $1\frac{1}{2}$ mark danska (= 9 öre svenska). Priset för lästen var således för råg 24 mark, för korn 18 mark. Förhållandet i värde mellan de två sädeslagen var = 6,6 : 5. Taxor af år 1528 hafva den egendomliga uppgiften »läst korn eller råg för 20 mark örtug». Priset stämmer väl öfverens med kornpriset af år 1526, men skulle rågen och kornet nu hafva betingat samma pris? Det förefaller icke troligt. År 1531 var i sydvestra Sverige priset för en tunna bjugg 8 skilling (= $\frac{1}{2}$ mark danska), för en tunna råg 12 skilling (= $\frac{3}{4}$ mark danska) — alltså gällde rågen 50 % mera än kornet.

Enligt den nyss anförde urkunden i Sturearkivet voro 4 skäppor råg lika mycket värda som 5 skäppor korn; i samma urkund säges en tunna eller 6 skäppor hafre hafva kostat lika mycket — vi kunna häraf se de tre sädeslagens värde i förhållande till hvarandra. År 1526 upptages en läst hafre till 8 (!) mark örtugar, hvilket skulle göra den vida mindre värd i förhållande till kornet och rågen.

Hö köptes lassvis, och vi veta icke huru stora lassen voro. Priset varierade mycket, beroende på skörden och på årstiden, i hvilken köpet skedde. Under åren 1518—1521 vexlade prisen i Stockholm, enligt Helgalekamagilletts räkenskaper, mellan 6, 8, $11\frac{1}{2}$ och 12 öre. Säkerligen voro ej lassen alltid af samma art, ty en gång omtalas ett 'godt' lass hö.

I Finland gällde år 1505 en spann malt 2 öre, men år 1508 var i följd af de svåra förhållandena priset stegradt. En uppgift från detta år sätter priset till en gyllen, en annan till 10 örtugar.

Då ölet var en mycket omtyckt dryck, måste humlen vara en eftersökt vara; jag har i det föregående omtalat, huruledes man under 1400-talet var angelägen att uppdrifva humleodlingen, på det att man måtte blifva mindre beroende af utlandet. För humlen äro prisuppgifterna i urkunderna ytterst få. År 1529 räknades en säck humle vara lika mycket värd som en läst jern.

Ölet var en nödvändighetsvara, som förbrukades i stora kvantiteter. I de Barnekowska räkenskaperne från åren 1365 och 1366 förekomma flere uppgifter, som vittna dels om åtgången af varan, dels om den mycket vexlande tillgången, ty hufvudsakligen vexlingen i denne torde hafva vållat de skiftande prisen. Två sorter öl omtalas, det ena billigare, emellanåt omtaladt såsom svenskt, det andra kalladt *travisia*, d. v. s. utskeppadt från det vid Traveån liggande Lybeck. För det förra slaget varierar priset för tunnan mellan $1\frac{1}{3}$, $1\frac{1}{6}$, $1\frac{1}{4}$, $1\frac{1}{3}$, $1\frac{3}{4}$, 2 och 3 mark, för det senare mellan 3, $3\frac{1}{4}$, $3\frac{1}{2}$, 4 och $4\frac{2}{3}$ mark. Såsom redan blifvit framhållet äro de i desse räkenskaper förekommande prisen icke att anse som normala. År 1450 sattes priset för en tunna öl till 5 öre.

Att ölet var något, som hörde till nödvändighetsvaror, framgår allra bäst af Stockholms stads skottböcker, hvilka enligt namnet skulle innehålla en redogörelse för uppborren — hvilken de ock innehålla —, men dessutom redogöra för stadens utgifter — jag skall i det följande nämna några ord om det egendomliga sätt, på hvilket under medeltiden räkenskaper fördes. Framför de öfrige utgiftsposterne förekommer regelbundet en redogörelse för »förtäringen» i skotthuset, d. v. s. den förtäring, som erforderades för 'skottherrarne' då de tjänstgjorde för uppbärande af skatterne för året. Jag tager på måfå räkenskapen för år 1506, hvilken i detta afseende innehåller följande:

Förtäringen, som i skotthuset detta året förtärdt är i fisk, öl, bröd och ljus under sommaren intill den 28 november i öl	2 mark
i veckan, som slutade med den 5 december	$1\frac{1}{2}$ »
den 20 december för två veckor	2 »
— — — — —	
den 27 februari 1507 för öl, bröd och ljus	3 »
den 6 mars 1507 för öl, bröd och ljus	2 »
den 13 mars 1507 för öl, ljus och bröd	3 »
den 20 mars 1507 för ljus, öl och bröd	5 »
den 27 mars 1507 för ljus, öl och bröd	5 »

Kostnaden varierade således för veckorna, måhända var det törsten, som i främsta rummet vållade skilnaden. När Stockholms stad år 1505 skiekade en person i något stadens ärende till Gefle — måhända för att göra uppköp af jern — lemnades honom 8 mark och en tunna öl. I det stockholmska Helgalekamagillet's räkenskaper för år 1515 upptages bland det som utbetalts till 'murmästaren som murat ugnen östantill i källarehuset och satte två spjäll' — det var således icke något mycket vidlyftigt arbete — 3 öre åt murmästaren, 4 örtugar åt karlen, som hjälpte honom, och $\frac{1}{2}$ öre för öl, 'som murmästaren förtärde sjelf andre'. För $\frac{1}{2}$ öre fick man år 1515 $\frac{1}{14}$ tunna.

Äfven rörande priset för ölet finnas i stadens räkenskaper då och då uppgifter. År 1504 kostade en tunna öl $1\frac{1}{2}$ mark, i slutet af år 1505

och i början af år 1506 var priset ännu lägre, ty 5 tunnor öl kostade jämte bröd 5 mark. År 1507 kostade $\frac{1}{2}$ läst öl $4\frac{1}{2}$ mark, hvilket sätter priset för tunnan till $\frac{3}{4}$ mark (?). Enligt det nyss nämnda gilletts räkenskaper kostade en tunna öl år 1515 och 1516 7 öre, år 1517 6 öre, år 1519 1 mark, år 1521 $1\frac{1}{2}$ mark. Enligt en annan källa kostade i Stockholm tunnan år 1528 3 mark.

Att det främmande ölet var dyrare än det svenska var naturligt, då i dess pris måste ingå ersättning för frakten; det torde ock hafva varit bättre än det svenska. Om prisförhållandena torde vi kunna finna en antydning i den afgift, som var för ölhandeln vid Salberget faststeldt åren 1530 och 1535. Förhållandet mellan svenskt öl, tyskt öl och mjöd (äfvansom kirsedrank) var = 1 : 2 : 4. Under det förhållandet var det samma, var afgiftens belopp det senare året dubbelt så högt som det förra (för tunna svenskt öl 1 öre mot förut ett halft). En tunna mjöd kostade år 1366 5 mark, år 1501 $4\frac{1}{2}$ mark, priset hade således sjunkit betydligt (under förutsättning att 1366 års pris var något mer än normalt), då penningemarkens värde år 1501 var så mycket lägre än på k. Albrekts tid.

Vin förekom äfven under vår medeltid, ehuru det naturligtvis icke spelade så stor roll som ölet. Vinet måste införas och dracks endast af de mera bemedlade. Den närmaste vinorten var provinsen Preussen, hvars vin, i synnerhet från trakten af Thorn, ofta förekommer i dansigske urkunder. Desse omtala äfven viner från Rhendalen, från Loires dal, från Poitou, från Spanien, äfven från Ungern och Grekland.¹ Till lagmannen hr Birger Perssons begrafning inköptes, enligt en redovisning från år 1328 (DS nr 2660) ett fat (*lagenä*) hvitt vin för 4 mark penningar, ett fat rödt vin 'de Ruzella' d. v. s. från la Rochelle, på Frankrikes vestkust, för 12 mark samt ett fat Rhenvin för 8 mark. Det billiga hvita vinet var måhända från Preussen. Ett stop vin kostade åren 1510 och 1511 10 örtugar ($3\frac{1}{3}$ öre), en kanna vin kostade åren 1511—1513 8 örtugar.² En tunna vin, hvarmed erkebiskopen skulle fågnas vid ett besök i Stockholm år 1521, betalades med $11\frac{1}{2}$ mark.

Till inhemska naturalster, som voro af största betydelse icke allenast för landet, utan äfven för utförseln, höra kopparn och jernet. Vi vända oss först till **jernet**.

Enligt förordningen af år 1340 för Vestra berget i Närke skulle hvar osmund kosta 1 penning, och skulle 24 osmundar gå på ett pund. Om vi anse att ett hundrade jern var ett storhundrade, skulle detta således kosta 120 penningar eller 5 öre. Om 5 hundraden räknades på fatet, skulle detta kosta $3\frac{1}{8}$ mark, med 12 fat på lästen, skulle lästen kosta $37\frac{1}{2}$ mark. I de Barnekowska räkenskaperne är priset för ett fat

¹ Jfr Hirsch, redan anförda arbete s. 262. I Preussen blefvo flere vingårdar grundligt förstörde genom en stark frost år 1437.

² År 1512 kostade en kanna mjöd 1 öre och en kanna mumma endast 2 örtugar.

upptaget till 6 mark, hvilket antagligen är dyrtidspris. År 1389 kostade ett fat jern 3 mark, hvilket ganska väl stämmer öfverens med det pris, som gällde år 1340. År 1450 bestämde k. Karl priset för ett hundrade jern till 4 öre, hvilket ger värdeskalen 1 osmund = $\frac{8}{10}$ penning, 1 hundrade = 4 öre, 1 fat = $2\frac{1}{2}$ mark, en läst = 30 mark. Det är å andra sidan möjligt, att man vid midten af 1400-talet hade lagt bort det gammalmodiga räknesättet efter 120; men i det anförda fallet synes värdet, i händelse hundradet var ett vanligt hundratal, icke rätt passa in på de olika enheterna för jernet: om osmunden fortfarande var = 1 penning, skulle 100 stycken jern vara = 4 öre 4 penningar, ett fat = 2 mark 4 öre 2 örtug 4 penningar, en läst = 31 mark 2 öre, men detta stämmer ej fullt med förordningens föreskrift att hundradet skulle vara = 4 öre jämnt. Måhända inverkade för öfrigt det olika värdet hos de den tiden i omlopp varande mynten. År 1488 kostade en läst jern i Arboga 34 mark. År 1509 var priset 32 mark örtugar, hvilket ej illa öfverensstämmer med priset af år 1450, men år 1506 eller 1507 uppgifves priset för lästen till endast 20 mark, hvilket nedsätter fatets pris till $1\frac{2}{3}$ mark och hundradets till $2\frac{2}{3}$ örtug; 1 fat jern kostade år 1517 i Stockholm 3 mark; år 1522 uppgifves som värde för en läst jern 25 mark klipningar. I 1523 års taxa värderas hundradet, liksom år 1450, till 4 öre¹, hvilket vi således tvifvelsutan få anse vara ett normalpris, så mycket mera, som samma värde finnes antecknad från år 1528. Från samma tid finnas dock äfven andra uppgifter. I en skrifvelse af den 10 augusti 1526 rörande en gård, som skulle erläggas af skattebönderne, sättes värdet af ett hundrade jern i Västergötland och Småland till 1 mark danska, i Uppland, Södermanland, Närke och Östergötland till 6 öre, hvilket är samma belopp. Med 6 öre för hundradet kostade fatet $3\frac{3}{4}$ mark, lästen 45 mark. Deremot i en persedelsvärdering med afseende på russtjensten af samma år är priset för ett hundrade jern satt till endast 3 öre, men värdesatserne i denna värdering synas icke vara de verkliga gällande, hvadan vi torde vara berättigade att lemna detta ytterst låga pris å sidan². Äfven från år 1528 finnes en uppgift, som afviker från den nyss meddelade, ur riksregistraturet hemtade '1 hundrade = 4 öre': i Hogenskild Bjelkes afskriftsamling i Uppsala bibliotek uppgifves i stället '1 fat jern = 6 mark', hvilket skulle gifva för hundradet ett värde af mera än en mark, hvilket är orimligt. Sannolikt föreligger här ett skriffel — sådana pläga ej saknas i hr Hogenskilds afskrifter.

Faten, som voro afsedda för jernet, måste göras starka, för att icke bräckas genom det tyngande innehållet. Den vanliga vigten af sjelfva fatet var, enligt ett k. Gustafs bref af år 1526, 2 lispund, men det hände

¹ I registraturet har först varit skrifvet '6 öre', men denna bestämmelse är struken och ersatt med ' $\frac{1}{2}$ mark'.

² Läst korn och läst råg beräknas här till samma pris, som är 16 mark, men i föreskriften om gården sättes priset vida högre och göres för öfrigt, såsom sed var, skilnad i priset mellan råg och korn.

nämnda år, att man, när de fat, som kommit från bergslagen och fördes till Stockholm, slogos upp, fann sig göra en förlust på 2—3 lispund: man tillverkade nämligen faten af rått trä och gaf dem sådan tjocklek, att de väge 4—5 lispund i stället för två. Upptäcktes detta, måste naturligtvis priset för jernet något sjunka. En antydning om något sådant ligger i den reservation, som förekommer i 1523 års taxa, hvilken sätter ett hundrade jern = 4 öre, 'om det håller sin fulla vigt'. För öfrigt måste en knapp tillgång tillfälligtvis drifva upp det normala priset.

Af synnerlig betydelse var **kopparen**. Koppargrufvan vid Falun var till stor nytta för regeringen, hvilken mången gång skaffade sig penningar genom att pantsätta hennes afkastning eller delar af denna. Rörande priset har jag antecknat följande. I en urkund af år 1299 (DS nr 1278) omtalas ett skeppund koppar såsom värdt 8 mark penningar, hvilket, i fall silfver- och penningemarkerna ännu det året stodo i samma förhållande till hvarandra som år 1291, motsvarar ungefär 88 kronor. I en urkund af år 1317 säges priset för sex 'talenta cupri' — antagligen menas skeppund — något tidigare hafva varit 100 mark penningar. Hvert skeppund skulle då hafva kostat 15,15 mark penningar d. v. s. ungefär 100 kronor. År 1389 kostade ett skeppund koppar 18 mark, d. v. s. ungefär samma belopp i kronor; ett fat jern kostade samma år 3 mark, hvadan ett skeppund koppar då var lika mycket värdt som 6 fat jern. År 1414 var kopparen dyrare, ty då svarade ett skeppund koppar mot sju fat jern. K. Gustaf och hans råd fastställde år 1523 priset för ett skeppund koppar till 20 mark örtugar, hvilket är mycket lågt, då penningemarken mot medeltidens slut var mycket sämre än år 1389. År 1524 kostar skeppundet 24 mark. Ett pund **messing** kostade år 1412 4 mark penningar.

Kopparpriset synes sålunda hafva kunnat vara underkastadt mycket stora vexlingar, under det jernpriset höll sig mera konstant d. v. s. i förhållande till det mynt, som gick i rörelsen. Om osmunden ständigt var en penning, följde jernpriset den ständigt fortgående sjunkningen i penningevärdet.

Tre 'pund' engelskt **tenn** inköptes år 1516 till Helgalekamagillet i Stockholm primklocka för 12 mark penningar.

Till de viktigaste införselsvarorna hörde **klädet**. För de olika slagens pris vid olika tider har jag redogjort s. 709. Ytterligare några anteckningar må här få plats.

Kläde utan vidare bestämning rörande härkomst och godhet omtalas stundom, t. ex. år 1418 ett halft stycke kläde = 20 mark penningar, år 1420 en aln kläde = 1 mark penningar, år 1460 $\frac{1}{2}$ aln grönt kläde = $\frac{1}{2}$ mark penningar.

Med uppgift om härkomst omtalas:

Engelskt. 1 aln = 1 mark 2 öre penningar (år 1510); en aln *engelsk jidz* kostade år 1488 5 öre penningar.

Braunschweigskt. En aln kostade år 1467 2 öre penningar.

Kumiskt. 8 alnar kostade år 1379 5 mark penningar, alnen således 5 öre.

Närdiskt. Ett halft stycke kostade år 1459 10 mark 4 öre penningar.

Poperskt. Ett stycke kostade år 1368 10 mark penningar.

Torniskt. En aln kostade år 1397 en mark penningar.

Warniskt. Ett stycke kostade år 1368 15 mark penningar.

År 1397 kostade 5 alnar *sarduk* 2 mark penningar.

Då jag här åter kommit att tala om tyg, må äfven meddelas några prisuppgifter, ehuru de gälla inhemska varor.

År 1328 kostade i Uppland 18 alnar *lärft* 9 öre penningar, alnen således ett halft öre. I k. Magnus Erikssons stadge för kopparberget af år 1347 sättes priset för en aln 'twebret repelärft' till $\frac{1}{2}$ öre (1 örtug 4 penningar), för en aln svenskt eller småländskt lärft till 10 penningar (1 örtug 2 penningar). En aln 'raa lereth' upptages i 1523 års taxa till $\frac{1}{2}$ öre, under det en aln 'blaggar' kostade något mindre eller 1 örtug; 'särkeväf' kostade lika mycket som blaggarn.

En aln *vadmal* upptages i samma taxa till 1 öre, under det i Stockholm en aln hvit eller svart vadmal betalades år 1522 med endast $\frac{1}{2}$ öre.

Foderduk värderades i 1523 års taxa till 5 öre alnen.

En annan ytterst vigtig införselsvara var **saltet**; dess betydelse visas bäst af de upprepade försöken att genom saltberedning inom landet göra sig oberoende af utlandet. Till hr Birger Perssons begrafning köptes (enligt redovisningen af 1328 DS nr 2660) tio 'talenta minora' för 5 öre penningar, hvilket för 'lillpundet' (antagligen skålpundet) gör $1\frac{1}{2}$ örtug. År 1409 omtalas i en urkund, gällande förhållandena i Östergötland, en tunna salt så god som 3 mark penningar. I 1523 års taxa upptages ett pund salt till 6 öre örtugar. Man gjorde skilnad mellan groft salt och grannt d. v. s. finstött. Prisen voro naturligtvis olika. Ett pund (skålpund) grofsalt kostade i Stockholm år 1512 $1\frac{1}{2}$ örtug, men grannt salt kostade i samma stad år 1512 1 öre 2 örtugar, år 1513 1 öre 1 örtug.

Då man, såsom redan är anmärkt, icke kan åstadkomma någon fullständig förteckning öfver de under medeltiden gällande prisen, får jag nöja mig med att ur mina anteckningar hopplocka några uppgifter, hvilka torde, äfven i deras ofullständiga skick, kunna vara af intresse för en och annan. För att göra uppgifterna beqvämare att begagna, ordnar jag dem alfabetiskt efter varorna.

Agnus dei kallades den silfverkapsel, i hvilken man förvarade det vaxaftryck med bilden af Guds lam, som pilgrimer, hvilke öfvervoro påskmesan i den hel. Peters kyrka i Rom, erhöillo; på kapseln fanns äfven regelbundet bilden af Guds lam — deraf namnet. Dessa föremål voro icke säll-

synta äfven i det aflägsset liggande Sverige, och kunna derför, då sådana ofta utgingo från silfversmedernes verkstäder, räknas med bland varor. År 1462 omtalas 'ett agnus dei', som kostade $12\frac{1}{2}$ öre, således något mera än $1\frac{1}{2}$ mark, år 1466 omtalas ett på $\frac{1}{2}$ och ett på $\frac{1}{4}$ mark. Alla tre exemplen äro hemtade ur Arboga stads tänkebok.

Anis. 3 skålpund (*libre*) kostade i Uppland år 1328 2 öre penningar.

<i>Armborst.</i>	År 1455: 10 öre.	År 1460: 8 öre.
	» 1456: 12 »	» 1466: 8 »
	» 1459: 12 »	» 1473: 4 »
	År 1487: 6 öre.	

Äfven alla dessa uppgifter äro hemtade ur Arboga tänkebok.

Bast. Ett pund betalades i Stockholm år 1516 med 20 penningar d. v. s. icke fullt ett öre. Ett pund skulle enligt 1523 års taxa kosta $\frac{1}{2}$ öre.

Betsel. År 1463: 6 öre (Arboga). År 1516: 3 öre (Stockholm). Priset för 'ett skönt bett' bestämmes i 1523 års taxa till 6 öre örtugar. År 1525 omtalas ett betsel, som kostade 8 örtugar.

Bjelkar. Sådane omtalas år 1517 (Stockholm) till ett pris af $4\frac{1}{2}$ och 8 örtugar stycket, de olika prisen naturligtvis beroende på olika mått.

Bolster. År 1474 kostade i Arboga ett bolster 10 öre. Samma år kostade i samma stad ett 'höfdabolster' 2 öre.

Bonad. En sådan betalades år 1459 i Arboga med 1 mark penningar. Jfr s. 973, tapet.

Braz (bröstsmycke, brosch). En sådan kostade i Arboga år 1458 5 öre. Smycken af detta slag tillverkades naturligtvis i olika storlek, med olika elegans i arbetet och ibland med infattande af dyrbara stenar, hvadan prisen måste hafva vexlat i det oändliga.

Bräder omtalas af olika slag: bottenbräder (från landet vid Bottnen i norr), gröpebräder, skotbräder, skurbräder, takbräder och Åbobräder. Alla dessa namn, äfvensom nedanstående pris äro hemtade ur det stockholmska Helgalekamagillet's räkenskaper. Bräder räknas i dem alltid efter tjog.

För bottenbräder har jag antecknat: år 1510 10 öre tjoget, år 1511 5 öre halftjoget, år 1517 10 öre tjoget; dessa bräder måste således hafva varit af en synnerligen förnämlig beskaffenhet.

Gröpebräder. Pris för ett tjog

år 1511.	6 örtugar
» 1516.	6, 7, $7\frac{1}{2}$, 8 örtugar
år 1517.	8, 9 örtugar
» 1519.	$7\frac{1}{2}$ örtug.
» 1522.	30 örtug 'klippingar'.

- Skotbräder. Pris för ett tjog
 år 1510. $1\frac{3}{4}$ örtug (14 penningar)
 » 1512. 3 örtugar
 » 1516. 3 »
 » 1517. $2\frac{1}{2}$ örtug (20 penningar) — 6 örtugar
 » 1522 i det närmaste 1 mark (således 24 örtugar) tjoget, nämligen för $3\frac{1}{2}$ tjog 3 mark 3 öre, men detta var i klippingar.

Skurbräder omtalas endast på ett ställe (år 1510): 6 tjog skurbräder och skotbräder, allt tillhopa köpt, så att hvart bätrat det andra, $3\frac{1}{2}$ örtug tjoget.

Takbräder. Pris för ett tjog

år 1510. 3 örtugar	år 1517. 5 örtugar
» 1511. $3\frac{1}{2}$ örtug	» 1519. $7\frac{1}{2}$ örtug
» 1512. 4 örtugar	» 1520. 6 örtugar
» 1516. 3, 4, $4\frac{1}{2}$ örtugar	» 1522. $\frac{9}{10}$ mark klippingar. ¹

För Åbobräder har jag icke funnit någon prisuppgift. ♦

I 1523 års taxa heter det rätt och slätt: en tolt bräder = 6 skillingar. Således räknades äfven efter tolfter.

Brännesten (svafvel). Ett skålpund = 1 öre penningar (år 1502, Stockholm).

Bröst (bröstharnesk) betalades i Arboga år 1466 med en mark. Det kan icke hafva varit annat än ett simplare bröstharnesk, som användes af en borgare.

Byssekammare (för bakladdningskanoner). Två stycken, som inköptes af Stockholms stad år 1502, betalades tillsammans med $\frac{1}{2}$ mark penningar. Jfr Skerpentinekammare.

Bägare, svarfvade af trä. En mes kostade år 1516 i Stockholm 4 örtugar, $4\frac{1}{4}$ örtug och $4\frac{1}{2}$ örtug.

Bälte. Ett bälte betalades år 1458 med 2 mark 6 öre penningar, ett annat, som vägde 10 lod och således var gjordt af silfver eller beslaget med silfver, betalades år 1460 med 6 mark 2 öre penningar — båda prisen förekommo i Arboga.

Dragspikar. Se Spikar.

Foderduk. Jfr s. 965.

Förlåt. En sådan betalades år 1473 i Arboga med 1 mark penningar.

Galanga.² Tre skålpund kostade år 1328 i Uppland 10 öre.

Grimma. År 1519 kostade en grimma 1 öre, år 1520 2 örtugar, år 1521 kostade en 'god grimma' ett öre. Taxan af år 1523 fastställer priset för en enkel grimma till 2 skillingar, för en dubbel till 4.

¹ Fem tjog = $4\frac{1}{2}$ mark klippingar.

² Sönderskuren och torkad rotstock till *Alpinia officinarum* (beslägtad med ingefäran), hvilken växer i Kina.

Gryta. I Arboga tänkebok förekomma följande pris: år 1455 7 öre, år 1458 12 öre, år 1459 $2\frac{1}{4}$ mark, år 1461 14 öre, år 1463 3 öre (en 'liten' gryta).

Gråskinnsfoder. Ett sådant kostade i Arboga år 1470 9 mark.

Guldring. En sådan omtalas år 1521, värd 10 mark. För guld-
ringar och andra dyrbarheter kunde naturligtvis något normalpris ej
finnas, då priset berodde på vigten af den metall, som i hvart tillfälle
användes, och på det arbete, som derå nedlades.

Hakar, som användes i byggnader. År 1509 omtalas 4 dörrhakar
värda 4 örtugar och 5 'muldhräfflehakar' värda 3 öre.

Handkläde. År 1459 kostade ett sådant 6 öre.

Hedénstycke. Två sådana kostade år 1328 i Uppland 35 mark
penningar.

Honung. Ett skålpund kostade i Stockholm år 1519 en örtug, år
1515 ett halft öre,

Hosor. Ett par röda hosor kostade år 1461 i Arboga 5 öre. Ett
par vadmalshosor kostade år 1520 2 öre.

Humle. Till hvad jag s. 960 meddelat, må läggas att år 1396
kostade ett pund humle 5 örtugar.

Hästskor fanns af olika slag, dels beroende på hästens godhet och
derpå beroende användning, dels på någon gång förekommande särskilda
ändamål. I k. Karl Knutssons stadge af år 1450 omtalas storhingsta-
skor med söm = $\frac{1}{4}$ öre, skor till häst på 20—30 marker = 1 öre.
År 1521 omtalas en gång hästskor (alltså alla fyra) = 20 penningar, i
k. Gustafs taxa af år 1523 omtalas en gång hästskor men 8 'stamper'
= 3 öre.

Hästskrapa kostade såväl år 1520 som år 1521 2 örtugar.

Hätta. En sådan kostade år 1468 i Arboga 6 öre. Qvinnohättor
kostade i samme stad år 1468 3 öre, år 1471 4 öre.

Höfdabolster. Jfr Bolster.

Högende (hyende). Ett sådant betalades år 1458 med 3 öre.

Ingefära (*gingiber*, *zingiber*). Till hr Birger Perssons begrafning
inköptes ej mindre än 5 skålpund, hvilka kostade 15 öre; priset för
skålpundet var således 3 öre. I början af 1500-talet kostade i Stock-
holm 1 lod år 1511 3 örtugar, åren 1513 och 1515 2 örtugar. Prisen på
de omtyckta kryddorna varierade icke litet, beroende på olika till-
gång.

Jernhatt. Arboga tänkebok nämner följande pris:

6 öre: år 1465. $1\frac{1}{2}$ mark: åren 1458, 1465, 1466.

1 mark: år 1456. 4 mark: år 1465.

Jäcka (jacka; hörande till bevapningen). En sådan betalades i
Arboga år 1466 med 3 mark.

Kabelgarn. Ett skeppund ett lispund kabelgarn kostade år 1506
i Stockholm 9 mark penningar.

Kalk. I Stockholm kostade en läst kalk åren 1502 och 1506 5 öre, åren 1505 och 1510 5½ öre, år 1518 7 öre. För denna vara omtalas många gånger priset i Stockholms stads och stadens Helgalekamagillet räkenskaper. Kalken synes i regeln hafva köpts från Åland.

Kammare. Jfr byssa, skerpentin.

Kanel (*cinnamomum*). Ett skålpund, som köptes till hr Birger Perssons begrafning, kostade ½ mark penningar (år 1328). I Helgalekamagillet i Stockholm räkenskaper omtalas icke kanel.

Kanna. En ny fyrapenningskanna omtalas i en östgötisk urkund. En tennkanna kostade i Arboga år 1474 1 mark.

Kittel kostade år 1458 3 öre, år 1461 4 öre. En kopparkittel kostade år 1458 1 mark 5 öre, år 1459 3½ mark. En bryggkittel kostade år 1465 2½ mark. Alla dessa prisuppgifter äro hemtade ur Arboga tänkebok.

Kjortel. I Helgalekamagillet i Stockholm räkenskaper omtalas en kjortel, som var gjord af 7 alnar vadmal. För kjortlarne kan något normalpris ej hafva funnits, då en stor skillnad var mellan qvinnans fotsida kjortel och mannens kortare; för öfrigt voro manskjortlarne, allt som modet vaxlade, af olika längd. Men detta plagg var än snävt, än vidt, och det förfärdigades af material af den mest vaxlande beskaffenhet. Fodret var äfven af mycket vaxlande beskaffenhet. Prisen måste således vara mycket olika. Den följande förteckningen kan derföre icke lemna annat än antydningar om prisen.

Kjortel utan närmare bestämning. En mark 4 öre år 1455 (Arboga), 3 mark år 1458 (Arboga).

Blå kjortel. 1 mark 6 öre år 1466 (Arboga).

Grön kjortel. ½ mark år 1456, 1 mark år 1461 (Arboga).

Klädeskjortel af rödt legist. 8 mark år 1502.

Ljusbrun kjortel. 3 mark år 1456 (Arboga).

Qvinnokjortel. 12 mark år 1459 (Jönköping).

Röd kjortel. 4½ mark år 1456, 1 mark 6 öre år 1456, 4 mark år 1463 och 1467 — allt i Arboga. Röd mannakjortel 7 mark år 1459 (Jönköping).

Svart kjortel. 3½ mark, 4 mark 2 öre, 5 mark, 6 mark år 1456, 3 mark år 1466 — allt i Arboga. — Svart kjortel, under hvit. 2½ mark år 1461 (Arboga). — Svart kjortel fodrad med utterskinn. 7½ mark år 1461, 5 mark år 1463 (Arboga).

Knif. 3 öre åren 1458 och 1467, 5 och 7 öre år 1458 (Arboga).

Kol. En tunna skulle, enligt 1523 års taxa, kosta 2 hvitar.

Korellband. Härmed betecknades radband af hvad ämne de än voro gjorda. Ett sådant omtalas i Arboga tänkebok för år 1461. Det vägde 17 lod ett qvintin mindre och kostade 8 mark 3 öre, hvart lod be-

räknades till $\frac{1}{2}$ mark och voro sex silfverkulor (knöpar) på lodet. Jfr Paternosterband.¹

Korg. En för uppvindande af tegel afsedd korg kostade år 1519 i Stockholm $2\frac{1}{2}$ örtug.

Krans (hufvudprydnad). En sådan kostade år 1459 i Arboga 7 mark.

Kräfveta (hörande till beväpningen) kostade i Arboga år 1486 12 öre.

Kummin (*cuminum*). Tolf skålpund köptes till hr Birger Perssons begrafning för 9 öre; priset för skålpundet blir således $2\frac{1}{4}$ örtug. Ej heller kummin synes hafva förekommit vid Helgalekamagilletts fester.

Kåpa (kapa). Om detta vigtiga plagg gäller detsamma som nyss sades om kjorteln.

Kåpa utan vidare bestämning 10 mark år 1437, 5 öre år 1456, 1 mark år 1466 (Arboga).

Gråskinnskåpa. 12 mark år 1465 (Arboga).

Grön kåpa. 2 mark 4 öre år 1456, 1 mark år 1456 (Arboga).

Manskåpa. 1 mark år 1470 (Arboga).

Qvinnokåpa. 3 mark år 1466, 1 mark 4 öre år 1470 (Arboga).

Röd kåpa med foder. 9 mark år 1455.

Svart kåpa. 8 mark år 1456, 4 mark år 1462 (Arboga). — Svart klädeskåpa. 2 mark 6 öre år 1456 (Arboga).

Vadmalskåpa kostade i Arboga år 1471 3 öre.

Kälke. En sådan betalades i Stockholm år 1516 med 4 örtugar.

Kärrhjul. Ett par sådana betalades i samma stad samma år med 1 mark penningar.

Lakan. Ett par lakan kostade i Arboga år 1474 1 mark. Dessvärre finnes icke uppgifvet, af hvilket ämne de voro förfärdigade — lärft, ylle eller läder.

Likbår. En sådan betalades i Stockholm år 1515 med 10 örtugar.

Ljusgarn. Sex skålpund betalades år 1510 i Stockholm med 2 öre.

Långsläde. En sådan kostade i Stockholm år 1516 7 örtugar.

Lås. I ofvan anförde stockholmske räkenskaper omtalas många gånger lås af olika slag och prisen för dessa. Några exempel må här göra tillfylles.

Lås med utläse och innanläse. År 1516: 11 öre.

Källarelås. Åren 1518 och 1520: 8 örtugar.

Portlås. Två omtalas år 1530, det ena kostade 2 mark, det andra $1\frac{1}{2}$.

Springlås för en bod. År 1509: $2\frac{1}{2}$ mark.

Stegerhuslås. År 1509: 2 öre.

Stocklås. År 1509: 2 öre (ett sådant hör till ett stall); år 1520: 7 örtugar (till en bod) och 5 örtugar; år 1516: 8 örtugar.

¹) Radband gjordes äfven af bernsten (s. k. rafband).

Tasklås (till en väska). År 1530: 7 örtugar.

Lärf. Jfr s. 965.

Mandel var tydligen mycket omtyckt, ty till hr Birger Perssons begrafning köptes (enligt redovisningen af år 1328) icke mindre än nitio skålpund till ett pris af 6 mark 3 öre penningar, hvilket ger för hvart skålpund ett pris af 1,7 örtug. Priset förefaller väl billigt; möjligen har något skriffel insmugit sig i redovisningen. Ett skålpund kostade år 1511 8 örtugar, år 1513 3 örtugar (?), år 1515 7 örtugar.

Mortel. En sådan såldes i Arboga år 1458 för 3 mark. Mortelarne ansågos, eget nog, vara mycket dyrbare, hvilket vi finna deraf, att de så ofta omtalas i testamenten.

Näfver. 1,000 näfver kostade i Stockholm år 1509 7 $\frac{1}{2}$ örtugar, år 1511 10 örtugar. Taxan af år 1523 bestämmer priset till $\frac{1}{2}$ mark örtugar. Fyra klovvar näfver kostade år 1510 $\frac{1}{2}$ mark, hvar klovve således ett öre.

Oblater (offlate). 200 stycken kostade år 1515 20 penningar.

Pansar. I en urkund af år 1454 omtalas ett pansar lika mycket värdt som 1 fat jern, således 3—4 mark, ett annat värdt 5 $\frac{1}{2}$ mark. I Arboga tänkebok förekomma följande pris:

2 mark år	1467	5 mark år	1463
3 » »	1462	7 » »	1467
4 » åren	1456, 1459	8 » »	1456
4 $\frac{1}{2}$ » år	1459 (2 gånger).	10 » »	1456.

I Jönköpings tänkebok för år 1459 omtalas ett pansar värdt 9 mark.

Papper. En bok papper kostade i Stockholm åren 1512 och 1516 ett öre. År 1517 kostade en bok 4 $\frac{1}{4}$ öre.

Paradiskorn, ett slags peppar, *Amomum melegueta*; det är denne peppar, som gifvit namn åt Pepparkusten i vestra Afrika. Halftannat skålpund inköptes till begravningsgillet efter hr Birger Persson för 3 mark, priset för ett skålpund var således 2 mark (år 1328).

Paternosterband (radband, jfr korellband och rafband). Ett paternosterband kostade i Arboga år 1416 5 öre. Som radband kunde göras af guld eller silfver eller dyrbare stenar, måste priset hafva vexlat högst betydligt.

Peppar. För hr Birger Perssons begrafning inköptes 6 skålpund peppar till ett pris af 19 öre, hvilket gifver för ett skålpund ett pris af 3 öre $\frac{1}{6}$ örtug. År 1511 kostade ett skålpund peppar endast $\frac{1}{2}$ öre.

Pepparkummin omtalas i det stockholmska Helgalekamagillet's uppgifter om festliga tillställningar. Åren 1511 och 1513 kostade ett lod 2 penningar. Pepparkummin måste, att döma efter det billiga priset, hafva varit frukten af en inhemsk växt. Jfr Kummin.

Pergament (perman). Sex pergamentsskinn kostar i Skara år 1331 4 öre, 4 skinn kostade 3 öre. Sex decker d. v. s. sextio pergamentsblad,

som bundos samman till den äldsta nu bevarade skotteboken för Stockholm, kostade år 1502 9 mark; priset för en decker var således $1\frac{1}{2}$ mark.

Pulver (krut). År 1502 kostade i Stockholm ett skålpund 5 örtugar, ett lispund 21 öre.

Qvinnohätta. Jfr Hätta.

Qvinnokjortel. Jfr Kjortel.

Qvinnokåpa. Jfr Kåpa.

Ris. Till hr Birger Peterssons begrafning köptes 105 skålpund ris för 3 mark 6 öre (år 1328).

Russin. Sådana förekommo icke vid nyss nämnda begrafning, men i början af 1500-talet användes de mycket vid festliga tillställningar. År 1511 kostar ett skålpund 3 örtugar, år 1513 $2\frac{1}{4}$ örtug, år 1515 2 örtugar.

Rya. En sådan värderades i Arboga år 1471 till 6 öre.

Sadel. En sadel kostade i Arboga år 1455 6 öre. I 1523 års taxa upptages en stegsadel till 4 mark danska, en knapsadel till 3 mark danska, en sadelgjord till 4 skillingar danska.

Saffran. Till hr Birger Perssons begrafningsgille köptes halftannat skålpund för $4\frac{1}{2}$ mark, hvilket gifver för skålpundet ett pris af 3 mark. År 1511 kostade ett lod 8 örtugar, år 1513 7 örtugar, år 1515 8 örtugar.

Salpeter. Ett skålpund kostade år 1502 4 örtugar (Stockholm).

Skerpentinkammare (jfr Bysssekammare). Tre sådana kostade år 1502 i Stockholm 17 örtugar.

Skjorta. En sådan värderades i Arboga år 1467 till 4 öre 2 örtug 2 penningar. År 1520 kostade en skjorta 3 öre.

Skor. Enligt k. Karl Knutssons taxa för år 1450 skulle ett par mansskor kosta 1 öre, ett par qvinnoskor 3 öre — prisskillnaden synes mig orimlig. År 1502 kostade ett par mansskor 4 örtugar (två gånger) år 1510 10 örtugar. Naturligtvis voro skorna af olika beskaffenhet, hvilket betingade skiljaktiga pris. År 1510 kostade ett par skor 4—10 örtugar. Taxan af år 1523 fastställer för ett par tvesolade skor ett pris af 3 öre örtugar, för ett par ensolade skor 3 skillingar.

Spik. År 1502 betalades i Stockholm 100 tvebrädes spik med 5 örtugar. År 1519 betalades 300 spikar med $\frac{1}{2}$ mark, år 1520 betalades 100 spikar med $4\frac{1}{2}$ örtug, 100 tvebrädesspikar med 2 öre, år 1521 100 enbrädesspikar med 4 örtugar, 100 tvebrädesspikar med 5 örtugar ($1\frac{2}{3}$ öre). Enligt 1523 års taxa skulle 100 tvebrädesspikar kosta 4 skillingar, 100 båtspikar 2 hvitar. I början af 1500-talet kostade i Stockholm 2 långa dragspikar 1 öre, 8 små 8 örtugar.

Sköld. En sköld kostade i Arboga år 1465 en half mark.

Socker. Ett lod kostade i Stockholm 1513 6 penningar.

Sparrar. Fyra sparrar köptes år 1516 för 16 öre; alltså kostade hvar sparre en half mark. Priset var naturligtvis beroende på sparrarnes längd.

Spjäll. Ett stort spjäll kostade i Stockholm år 1520 $7\frac{1}{2}$ öre, ett annat 6 öre, år 1521 gjordes också ett för 6 öre.

Sporrar. Ett par kostade enligt 1523 års taxa 4 skillingar.

Stegläder (stigbyglar). Enligt samma taxa skall ett par kosta 4 skillingar.

Stop. Ett stop kostade i Arboga år 1461 2 öre.

Stål. I k. Gustafs taxa af år 1523 säges 100 stål vara värda $4\frac{1}{2}$ örtug.

Svärd. Ett svärd kostade år 1456 i Arboga 6 öre.

Stöflar. K. Karl Knutssons stadge af år 1450 satte som pris för ett par höge stöflar $\frac{1}{2}$ mark, för ett par knästöflar 2 öre. De höge stöflarne måste, att döma efter priset, hafva gått högt upp öfver knät. I 1523 års taxa sättes priset för ett par stöflar till 1 mark örtugar.

Söm. Enligt 1523 års taxa kostade »en lång gång söm» 6 penningar, »en stakkot (kort) gång» 4 penningar.

Tapet. Tæpæte för en säng kostade 1474 i Arboga 2 öre. Ett tæpedhe kostade år 1415 1 mark, år 1474 (i Arboga) endast 2 öre. Tæpeter eller bonader voro således af mycket vexlande godhet.

Tegel. Ett tusen tegel betalades år 1502 med 3 mark, år 1504 med $3\frac{1}{2}$ mark, år 1506 med 3 mark, år 1519 med 4 mark, år 1521 med 3 mark — teglet var i detta fall kommet från Liderne d. v. s. den nuvarande Kungsholmen —, år 1523 med 6 mark danska.

Vadmal. Jfr s. 965.

Ved. Enligt 1523 års taxa skulle ett lass torr ved under höst och vår kosta 6 hvitar, dessemellan 4 hvitar.

Yxa. En yxa värderades i Arboga år 1465 till $\frac{1}{2}$ öre, år 1466 till något mera eller $2\frac{1}{2}$ örtugar.

Åkläde (aklædhi, sängtäcke). Ett sådant betalades år 1456 i Arboga med $4\frac{1}{2}$ mark, år 1474 med 6 öre, således icke fullt en mark. Sängtäckena voro således af olika beskaffenhet.

Såsom redan blifvit sagdt, är denna förteckning öfver varupris ytterst ofullständig. Jag hade kunnat öka den med många flere uppgifter, men detta syntes mig onödigt i en bok, som skall meddela en öfversigt af vår medeltids kulturförhållanden. Jag hoppas få återkomma till en närmare granskning af prisen och de slutsatser om deras inbördes förhållanden, som kunna af tillgängliga uppgifter dragas. Dessa uppgifter behöfva ökas. Jag har här begagnat mig af enstaka, i urkunder omtalade förhållanden samt i främsta rummet af Arboga stads tänkebok, ur hvilken jag haft tillfälle att göra anteckningar, äfvensom af Stockholms stads tänkebok för de första nio åren af 1500-talet och det stockholmska Helgalekanagillet's räkenskaper, hvilka jag hoppas snart kunna komma att utgifva.

Ifall uppgifterna om pris äro i det hela sporadiska, då är det ännu mycket svårare att här redogöra för de löner, som under medeltiden utbetalades.

Statens högste embetsmän voro helt visst icke aflönade. Allenast jarlen hade under medeltidens tidigaste del hvarjehanda förmoner, hvilke i urkunderne mera antydast än omtalas. Af brist på källor håller jag mig här uteslutande till arbetarne och deras aflöningsförhållanden. Det stockholmska Helgalekamagillet's räkenskaper äro i detta hänseende mycket viktiga, och ur dem hemtar jag följande uppgifter.

År 1509 betalades åt sju karlar en dagspenning af 3 örtugar utom kosten. När Helgalekamagillet år 1516 byggde på hr Peders hus i helvetet (trakten omkring den nuvarande Helvetii gränd), omtalas i räkenskaperne för en vecka 9 karlar, som gjorde tillsammans 54 dagsverken efter 4 örtug för dagen, en annan 'dagakar', som gjorde två dagsverken, fick betalning efter samme beräkningsgrund. Fyra qvinnor fingo märkvärdigt nog samme dagspenning som karlarne. En annan anteckning för samma år upptager kost för timmermännen och murmästaren, sjelf fjerde, således med tre hjelpare, till drängen, som löper gillet's ärenden, och en hjelpqvinna, som halp att koka, 3 $\frac{1}{2}$ mark.¹ Dagspenningen af 4 örtugar förutsatte efter en annan anteckning från samma år, att arbetarne höllo sig sjelfve med kost. Något senare samma år omtalas en dagspenning på 3 $\frac{1}{2}$ örtug. För arbetsfolket inköptes en gång detta år 2 tunnor öl efter 7 öre tunnan, för hvar kanna tillkommo 6 penningar i dragarelön.

I räkenskapen för år 1517 omtalas 4 örtug som dagspenning för en karl, som förde hem tegel d. v. s. från stranden till bygget, samma belopp för den, som siktade kalken. Kalkröraren deremot fick endast 20 penningar d. v. s. 2 $\frac{1}{2}$ örtug om dagen, men han hölls ock med kost af gillet; 6 dagars kost för honom och 'fyllaren' gick till 1 mark, hvilket, under den naturliga förutsättningen, att båda åto lika mycket, gör för hvardera och för hvar dag 2 örtug. Det blef således dyrare för gillet att betala en lägre dagspenning och sjelf hålla kosten. För murmästaren, sjelf fjerde, uppgick kosten under 6 dagar till 2 mark, hvilket för hvar dag och hvar person gör likaledes 2 örtugar. Qvinnan, som halp att koka, fick för en vecka $\frac{1}{2}$ mark samt kost; dagspenningen för henne uppgick således till 2 örtugar. En 'ställingsmakare', den som uppsatte byggnadsställningarne, fick 4 $\frac{1}{2}$ örtug om dagen, timmermännen fingo 5 örtugar i dagspenning, såvida de höllo sig med egen kost, om gillet bestod kosten, endast 3 örtugar; således äfven i detta fall, som gäller något bättre betalade personer, gick kosten till 2 örtugar. Ej heller detta år gjordes någon skillnad mellan karlens och qvinnans dagspenning. En post upptager 14 dagsverk (karlars) till 3

¹ I detta års räkenskaper omtalas äfven *bibales*, drickspenningar.

örtugar; om deras arbete var af lindrigare beskaffenhet eller om efterfrågan af arbete från arbetarnes sida blifvit betydligt ökad, kan nu icke afgöras. Åt en murmästare, sjelf tredje, gafs en gång i arbetslön 12 mark och derjämte 2 öre badstugupenningar samt dessutom penningar till öl. För dem, som icke voro antagne till tillfälligt arbete, utan hade anställning för år, utgick lönen delvis i penningar, delvis i beklädnadsartiklar, framför allt i skor.

Taxan af år 1523 upptager följande aflöningar:

en god legodräng, som bygga (laga) kan det han bryter, 5 mark om året,

en dagakarل med lian 4 hvitar (om dagen),

en timmerman 4 hvitar,

en annan dagakarل en skilling,

en legepiga 2 mark om året,

en arbetsqvinna 2 hvitar om dagen;

ingen städjes till husman, som icke vill undergå det villkor, som rikets stadga innehåller;

ingen städjes till tröskning, om han icke vill tjena bonden under sommaren.

I detta fall var således qvinnans aflöning betydligt lägre än mannens.

Penningens **köpkraft** var under medeltiden mycket större än i våre dagar. Silfret och penningen voro vida sällsyntare än nu, hvadan rent af annat än silfver och penningar utgjorde värdeåmätare, t. ex. nötkreatur. Jag har en och annan gång i det föregående vid nämmande af pris uppgifvit, att medeltidspriset svarade mot så och så mycket i nutidens mynt, en betydligt högre summa. Jag vill här nämna först, att för de beräkningar, som i sådana fall blifvit gjorda, liksom i öfriga fall t. ex. vid angifvandet af penningemarkens värde i nu gällande mynt (jfr s. 993) jag rättat mig efter det värde, silfret hade före den senaste, ganska betydliga nedsättningen af silfverpriset, för det andra att det dock i grunden är betänkligt att evalvera enstaka summor i nu gällande. De summor, som i det ena fallet eller det andra betalades, måste, för att vi skola kunna förstå deras verkliga betydelse, jämföras med de samtidigt gällande prisen för nödvändighetsföremål, boskap, säd o. d. Vi måste hålla oss till nödvändighetsföremålen af inhemskt ursprung, ty andra föremål, i synnerhet de af främmande ursprung, måste i förhållande till silfret och till nödvändighetsföremålen hafva stått i helt andra förhållanden än nu, beroende på möjligheten af tillförsel och på efterfrågan. Försöket att utbyta en enstaka medeltidssumma i ett modernt belopp blir vilseledande. Engelsmannen Rogers, som nedlagt mycket arbete på utredande af prisförhållandena i England, äfven dem, som voro gällande under medeltiden, säger: »det synes icke möjligt att antaga en allmän måttstock för

att tolka medeltidens penningevärde, utan måste man hålla sig till särskilda fall och granska dem i detalj». ¹ I England har man dock ofantligt mycket mera uppgifter om värden af varor och arbete än i Sverige. Rogers gör ock ett försök att utreda lönernas köpkraft i medeltidens England. Den omständigheten, att vi i Sverige endast hafva ytterligt spridda uppgifter, att vi i otaliga fall icke äro i stånd att utröna hvad som är ett verkligt medelpris, hvad ett af tillfälligheterna beroende pris — låt vara att man under medeltiden kunde tala om något sådant, som ett 'rätt pris' — gör det omöjligt att här anställa jämförelser mellan de svenska pris, som i det föregående blifvit meddelade, och de resultat, till hvilka Rogers kommit. Hvad jag här meddelat måste ökas med ytterligare uppgifter — dessvärre äro sådana uppgifter synnerligen sällsynta —, och omfattande jämförelser måste göras, innan man kan på allvar försöka att komma till något giltigt resultat. Detta kräfver ett särskildt arbete. Det torde vara bäst att, när man vill gifva ett begrepp om betydelsen af en viss under medeltiden begärd eller erlagd summa, uppgifva huru många nötkreatur eller huru många tunnor säd den motsvarade.

Den kanoniska lagstiftningen hade proklamerat det s. k. rätta priset. Samma lagstiftning lade ett viktigt hinder i vägen för kapitalbildningen, i det att det insamlade kapitalet icke fick gifva någon egen afkastning i form af ränta. Enligt Lukas' evangelium (kap. 6 v. 35) har Christus sagt: »lånen, förhoppandes intet deraf». Denna den kristlige kärlekens föreskrift måste naturligtvis uppfattas i det sammanhang, i hvilken hon förekommer, och då heter det i den föregående versen: »om I lånen dem, af hvilke I hoppens få något igen, hvad tack hafven I därför? Ty syndarne låna ock åt syndare, på det de skola få lika igen.» Här är således fråga icke om räntan, utan om kapitalet. Föreskriften står i fullaste öfverensstämmelse med den andra (v. 30): »åt hvar och en som något begär af dig, gif, och af den, som tager dina ting ifrån dig, bed intet igen.» Emellertid tog den första kristna kyrkan af de anförda orden anledning att förbjuda penningars utlånande mot ränta. Vid mötet i Nicæa år 325 utfärdades ett förbud för prester att gifva lån mot ränta, och under den följande tiden blef detta förbud ytterligare inskräpt. Sedermera utsträcktes förbudet äfven till lekmännen. Mot slutet af 1100-talet studerade man med ifver den romerske lagen, hvilken medgaf lån mot ränta; framställningen häraf gaf kyrkan anledning att förnya sina angrepp mot något, som man hade vant sig att betrakta som syndigt. I det lateranska mötets af år 1179

¹ Rogers, *A history of agriculture and prices in England* del 1 s. 683.

stadgar förekommer följande: »som nästan allestädes ockrets synd blifvit så allmän, att många lägga å sidan all annan sysselsättning för att blifva ockrare, liksom detta vore tillåtet, oaktadt förbuden i båda testamentena,¹ bjuda vi, att uppenbare ockrare skola uteslutas från nattvarden och, om de dö i sin synd, ej få en kristen begrafning, samt att ingen prest får af dem mottaga allmosor». År 1274 utfärdades af mötet i Lyon ett förbud att hyra ut boning åt ockrare, ett testamente, skrifvet af ockrare, som ej var villig att gifva igen hvad han förtjenat, förklarades ogiltigt; derigenom kunde frågan om ocker dragas inför andlig domstol. År 1311 förordnade påfve Clemens V, att verdsliga myndigheter, som förklarade det vara tillåtet att låna ut penningar mot ränta, skulle lysas i bann. Thomas af Aqvinum framhöll, att föremål funnos af två slag: sådana som gingo åt genom brukningen, t. ex. vin, hvilket dracks upp, säd, som åts upp, och sådana, som icke förstördes genom brukningen, t. ex. ett hus, som hyrdes ut. För de senare fick man uppbära ersättning för begagnande, men icke för de förre, den som sålt hade intet att skaffa med brukandet af det sålda. Penningar hafva, enligt Aristoteles, kommit till för att underlätta byten. De höra till sådana föremål, som gingo åt genom brukningen. Tog man ränta för utlånte penningar, så sålde man på en gång varan — låntagaren ansågs i den romerske lagen vara egare af det han lånat — och brukningsrätten, hvilket var obilligt och olagligt. Visserligen invändes, att om jag sålde d. v. s. lånade ut penningar, skulle betalningen icke förekomma förr än senare (vid den tid då lånet skulle återbetalas), och det vore billigt att man finge någon ersättning för den tid, som förflöt mellan försäljningen d. v. s. lånets gifvande och betalningen d. v. s. lånets återbetalande. Men härpå svarade de kyrkliche rättslärde, att tiden är allas tillhörighet och kan derfor icke säljas. Bevisföringen är mer än lofligt spetsfundig.

I Sverige uppenbarar sig det första förbudet mot ocker år 1344. Frågan hade varit före på rådmötet i Telje den 27 juni. Om de der fattade besluten talar en till innebyggarne i Strängnäs stift ställd kongl. kungörelse: ocker förbjudes — långifvare fick ej beräkna att få igen något mera än sjelfva kapitalet. Den afkastning en af låntagaren lemnad pant kunde lemna skulle afdragas från kapitalet — gäldenärer skola till sine fordringsegares förnöjande använda lösegendom, så länge sådan räcker och först när denne ej förslår, fast egendom, hvilken dock först, enligt lag, skulle hembjudas fränder och anhörige — en läst korn, låntagen i öfre Sverige, fick icke gälla mera än 15 mark (DS nr 3717). Latinet, å hvilket denna kungörelse är affattad, är så inveckladt, att någon utländsk kungörelse torde hafva utgjort mönster. Naturligtvis

¹ Från gamla testamentet jfr 2 Mosebok kap. 23 o. 25: »när du lånar mitt folk penningar, det fattigt är när dig, så skall du icke hafva dig så med honom som en ockrare och intet ocker på honom bedrifva.

hafva kungörelser af enhanda innehåll afgått till de öfriga stiften, ehuru de icke blifvit till vår tid bevarade.

Nästa förordning angående ocker utgick från det möte, som hölls i Arboga den 17 september 1412. Vi, säga de här församlade biskoparne, sörja att ockret, som strider emot Gud och hans bud, som utrotar människors förmögenhet och är förhatligt, ur girigheten, som är en Gehennas pöl, flödar ut och orenar med sin afskyvärda stank hela Sveriges rike, framför allt derigenom att ädlingar, köpmän och många andre få af konungar, förstar och andre, som äro lägre, till pant jord, fästen, landskap, gårdar och andre egodelar med stor afkastning, af hvilka de lyfta afkastningen, af hvad slag den må vara, alltefter deras afskyvärda snikenhet, och drifves derigenom den dem underlagda befolkningen till yttersta armod. Under falskt sken drefs ett annat slag af ocker, i det man icke nöjde sig med att taga pant, utan tvang den hårdt ansatte gäldenären att sälja sin jord för en fjerde- eller femtedel af värdet, visserligen med återköpsrätt, men af den sålunda sålda jorden gick all afkastning, som svarade mot ett vida större kapital än köpeskillingen, till köparen. På grund häraf inskröpdes på nytt förbudet af år 1344, att den årliga afkastningen skulle afdragas på lånesumman.

Kyrkans försök att i detta fall lagstifta kunde dock icke få något varaktigt bestånd gent emot den i en bestämd riktning gående utvecklingen; att kapitalet skulle kunna gifva afkastning, att man skulle hafva någon ersättning för omöjligheten att för egen del begagna ett utlånad kapital ingick småningom i det allmänna medvetandet. Till sist talas helt oblygt i skrift om penningar, som lånas ut mot ränta. Det är eget nog en halft andlig stiftelse, ett i Kalmar förekommande Helgalekamens brödraskap, som mot medeltidens slut dref en, synes det, icke oansenlig lånerörelse. År 1472 lånade en person af brödrskapet 20 rhenska gyllen, 'summerade på' (= evalverade till) 120 mark stackota (d. v. s. gotländskt mynt), hvar gyllen = 6 mark, med sådant skäl, att han skulle gifva om året 6 mark till ränta, halfdelen fjorton dagar före påsk, andre halfdelen före Mikaelsmessa. År 1489 lånades 100 mark mot en årlig ränta af 5 mark. År 1492 lånade en borgare i Kalmar också 20 rhenske gyllen (fortfarande = 120 mark stackota) 'och jag skall gifva deraf årligen 6 mark stackota till ränta, halfdelen vid Mikaelsmessan, halfdelen vid påsk'. År 1493 lånades 100 mark mot 5 marks årlig ränta, år 1496 lånades 20 mark svenska = 60 mark stackota mot en årlig ränta af 3 mark stackota samt andra 20 mark mot inteckning i en gård och 1 marks ränta, år 1498 40 mark stackota mot en årlig ränta af 2 mark. Den normale räntefoten synes således hafva varit 5 procent.

Kunde det sålunda gå derhän, att man i skuldebrevet tydligt utsatte räntan då är det lätt att inse, att de mera fördolda sätten att skaffa sig ränta skulle så mycket lättare bibehålla sig, t. ex. sättet att låta fordringsegaren uppbära afkastning af den lemnade panten.

I städerna var mycket vanligt att inteckna en årligt utgående ränta i en fastighet. Stockholms stads jordeböcker omtala många sådana fall. År 1420 upplät t. ex. länge Lasse guldsmed till den hel. Barbaras kor, som Herman Rembeke och Werner Gest hade byggt i den hel. Nikolai kyrka, '1 lispund 4 markpund vax i årlig ränta, och denna föreskrifna årliga ränta köpte de af honom för 50 mark svenska, så godt mynt att vägna marken håller 13 $\frac{1}{2}$ lod silfver'. Samma år sålde Sivert Petersson, borgare i Stockholm, till samme Herman Rembeke och hans arfvar en lödig mark rent silfver Stockholms vigt att årligen utgå ur hans arfgård vid Gråbrödragatan, hälften vid påsk och hälften vid Mikaelsmessan, med ett halft års uppsägningstid och med rätt för Herman att, ifall räntan ej ordentligt erlades, söka skadeersättning i fastigheten eller i lösegheden, utan möjlighet för Sivert eller hans arfvar att söka hjälp deremot hos andlig eller verldslig rätt. År 1421 sålde Gert Sodde, borgare i Stockholm, till samme Herman Rembeke en årlig ränta i ett hus vid Kornhamn, 6 lödige 'ferdinghe' rent silfver Stockholms vigt, att utbetalas halfårsvis på samma tider och med samma uppsägningstid. Räntan skulle, om uppsägning skedde, utlösas 'efter stadens vilkor' med 15 lödiga mark för en lödig mark med en summa och med 7 $\frac{1}{2}$ lödig mark för $\frac{1}{2}$ lödig mark med en summa — räntan var således här 6,6 procent.¹ År 1424 sålde Libbert van Kamen, borgare i Stockholm, till samme Herman Rembeke en lödig mark rent silfver Stockholms vigt i årlig ränta i ett hus vid Kornhamn för 15 lödiga mark silfver, 'som han mig väl förnöjt och till tack väl betalat efter min vilje'. Någon annan skuld fick ej intecknas i huset utan tillstånd af Herman eller hans arfvar. År 1441 omtalas en nämnd af två rådmän och fyra borgare, som utsetts af borgmästaren och hela sittande rådet för att öfvervara en dagtingan och förlikning om en marks årlig ränta, som söndagsallmosan hade i en fastighet; det var ett arfskifte som gjorde det nödigt att träffa aftal, huru inteckningarna skulle placeras i tomtdelarne. Äfven här svarade en marks årlig ränta mot 15 marks kapital. Att äfven kyrkliga myndigheter godkände sådan placering af kapital mot ränta framgår deraf, att det var just till förmon för andliga stiftelser, som sådana kapitalplaceringar gjordes, äfvensom deraf t. ex. att Uppsala domkapitel år 1437 uthyrde åt en borgare i Stockholm en domkyrkans tomt till evärdelig tid mot en årlig tomtlega af 3 mark, 'hvilka 3 mark icke skola utlösas eller utköpas ur huset, ty det är ej någon inköpt ränta, utan en rätt tomtlega'.² Kapitallet kallades 'hufvudsumma', sålunda en ren svensk öfversättning af det latinska ordet.

¹ År 1388 gafs en lödig mark i årlig ränta för ett kapital af 14 lödiga mark, hvilket gifver mera än 7 procent.

² Dessa och andra fall återfinnas i registret till jordeboken (i del 2).

Räkenskaperne fördes under medeltiden på ett mycket primitivt sätt. En uppställning af siffrorna i kolumner förekom icke, utan bestå räkenskaperne i en serie anteckningar, hvar och en bildande ett stycke för sig, liksom i vanlig skrift. Detta måste beröfva räkenskapen den öfverskådlig- lighet, som är för densamme så vigtig, och denna brist var så mycket be- tänkligare, som redan myntens räkneenheter gåfvo anledning till trassel. Man talar ibland om halfva mark, ibland om 4 öre, hvilket är det- samma, ibland talas det om ett visst antal örtugar högre än nio, utan att detta reducerats till ören o. s. v. Ofta finner man sidans poster summerade i den nedre kanten, men icke sällan är summeringen orik- tigt, hvilket ingen kan undra på, då de vexlande prisuppgifterna före- komma i sjelfva texten. För att gifva ett begrepp om utseendet af den tidens räkenskaper, vill jag här i sammandrag meddela som prof Stockholms stads räkenskaper för år 1506.¹

Först kommer redogörelsen för uppbörden för året, i hvilken redo- görelse hvar person, som betalar skatt eller af hvilken sådan påräkna- des, finnes upptagen jämte skattens belopp. Namnen återfinnas i den af mig utgifna *Stockholms stads skottebok* del 1 s. 201 f. Här återgifver jag endast slutsummorna.

	Mark.	öre.	örtugar.	penningar.
Östra kvarteret.....	277	6	2	—
Södra »	249	7	1	4
Vestra »	184	3	2	—
Innan mur.....	304	1	2	4
Helgeandsholmen	4	3	—	—
Gråbrödraholmen	4	4	1	4
Normalm	7	2	—	4
Södermalm	4	—	1	—
Summa	1,033	26	9	16

hvilket gör 1,036 mark 5 öre 1 örtug.

Derefter förekommer en rubrik, som kallas förtäring i skott- huset, hvilken räkning, uppställd efter nutidens sed, får följande ut- seende:

			Mark.	öre.
1506.	Nov.	28.	För hele föregående sommaren	2 —
	Dec.	5.	För veckan.....	1 4
		20.	För två veckor	2 —
1507.	Febr.	27.	Öl, bröd och ljus	3 —
	Mars	6.	Öl, bröd och ljus	2 —
		13.	Öl, ljus och bröd	3 —
		20.	Ljus, öl och bröd	5 —
		27.	Ljus, öl och bröd.....	5 —
			Summa	23 4

¹ Utdrag ur denne räkenskap har visserligen tidigare meddelats, men sammanhanget fordrar att det hela blir här intaget.

Under rubriken Utgifvet till skrifvare och stadstjenare i veckolön finnes följande korta räkning:

	Mark.	öre.	örtug.
Helmik (stadsskrifvaren) veckolön.....	—	2	—
Alle stadstjenarne.....	—	4	—
Helmik ytterligare	—	2	—
Alle stadstjenarne.....	—	5	1
Helmik ytterligare	—	2	—
Alle stadstjenarne.....	1	—	—
Vårdskrifvaren	—	2	—
Hans hustru, ene lördagen 2 öre och följande lördag 2 öre, tillsammans	—	4	—
Helmik veckolön och 'offerpenningar'	2	—	—
Summa	5	5	1

Derefter kommer utan rubrik en redogörelse för uppördens aflemnande.

	Mark.	öre.	örtug.
1507 början af maj. Skottet, som Olof Hansson unge, Peder Björnsson, rådmän, Jacob Lumpa och Nils Jönsson, borgare, detta året uppburit i skotthuset räknades och annammade hr Anders Svensson och hr Jöns Gudmundson (borgmästare) ..	1,208	4	—
Samme dag. De annammade af hr Erik Jönsson och hr Per Slatte det som var igen af gamla skottet i året till förene.....		7	2
En rensk gyllen		2	—
Tre hornska gyllen, möjligen =		6	—
Vidare annammade de af Olof Galle.....		57	—
Vidare uppburit för guldet, guldringarne och silfret, som såldes med de rede penningar, som funnos i stadens gömmor....		41	4
Summa	1,322	2	—

Härefter kommer nu:

Af all denna föreskrifna uppörd skall strax härefter finnas utgiften.

	Mark.	öre.	örtug.	penningar.
Strax utgifvet till Herman Vörmbeke på Herman Messmans vägnar	400	—	—	—
De andra 200 mark utlade Johan Bengtsson och Lasse Nilsson af stadens ränta i närvara af hela rådet, då samme penningar räknades.				
Samme dag förnöjdes Elin, Anders Vinmans hustru, med hvad hennes gode man var till akters ¹ på sitt kämmeri, staden henne intet mera skyldig.....	100	—	—	—
Transp.	500	—	—	—

¹ Kämnären var till akters på detta belopp, d. v. s. han hade att fordra det af staden.

	Mark.	öre.	örtug.	penningar.
	Transp. 500	—	—	—
Per Månsson förnöjdes för det han hade utlagt för staden.....	41	—	1	4
Han bar upp till stadens inköp.....	25	—	—	—
Samme dag. Magnus Budde förnöjdes för sitt kämmeri	50	—	—	—
Olof Hansson förnöjdes för sitt kämmeri.....	70	—	—	—
Unge Peder Björnsson förnöjdes för sitt kämmeri	65	—	—	—
Helmik fick på sin lön.....	30	—	—	—
1507. Juni 8. Pulfvermakaren (kruttillverkaren) gafs hvad han var till akters på i förra året	2	—	—	—
Samme man på årets lön.....	10	—	—	—
Brorensaren	2	—	—	—
Matts Trolle på sin årslön	2	—	—	—
För en tunna smör, som Herman Vörmbeke fick på Herman Messmans vägnar	4	6	—	—
Murmästare för vingen	12	—	—	—
9. Samme murmästare	12	—	—	—
Peder Månsson till stadens utläggning	20	—	—	—
19. Åkarne förnöjdes för körning af sand och klappersten till vingen	13	—	—	—
Murmästare för vingen.....	20	—	—	—
Matts Trolle på sin årslön	2	—	—	—
Juli 7. Åkarne	12	—	—	—
Kalk	10	1	1	4
Peder Månsson på torget till stadens byggning	40	—	—	—
Lasse smed för tre fat jern, staden honom intet skyldig	9	—	—	—
Anders bältare i själågården för tegel på räkenskap	40	—	—	—
Tegelslagaren i Liderne (= Kungsholmen)	11	4	—	—
Samme man för halftegel	2	—	—	—
Pulfvermakaren mäster Gerdt gafs för hans kläde i detta året.....	6	—	—	—
27. Henrik Eriksson för 23,000 tegel	40	—	—	—
Murmästare på vingen	20	—	—	—
Dermed äro de förnöjde 64 mark, som de skulle hafva och dem var lofvadt.				
En flotte pålar	6	—	—	—
Åkarne i åkarelön	5	—	—	—
Hans vårdskrifvare på hans årslön.....	10	—	—	—
Aug. 14. En båtsman, hvad han var till akters i sin hyra.....	1	4	—	—
Helmik på sin lön	10	—	—	—
Ambrosius för pelarne vid muren och tornet.....	6	—	—	—
Åkare, åkarelön för grus	4	—	—	—
Sept. 1. Per Månsson till stadens utläggning, på räkenskap	15	—	—	—
	Transp. 1,129	—	—	—

		Mark.	öre.	örtug.	penningar.
	Transp.	1,129	—	—	—
18.	Lasse grofsmed för 3 fat jern och 4 hästar som skoddes	10	—	—	—
	Soldenären fick med sig i tärepennningar	1	4	—	—
	Hr Anders för hästen han hade med sig till Kalmar	5	—	—	—
	Jöns klensmed.....	3	3	—	—
Okt. 13.	Frakten för jernet till Gefle	31	3	—	—
	Henrik målare för skifvan han målat	7	—	—	—
	För två skepp, som kommo till Kalmar, hr Anders tog.....	12	—	—	—
	För skifvorna (?).....	2	6	—	—
	Helmik till en oxe	3	—	—	—
	Vårdskrifvaren.....	10	—	—	—
	Per Månsson tog på hans vägnar.				
Nov. 1.	Henrik Eriksson för tegel.....	27	—	—	—
Dec. 20.	För läkter till tornet.....	2	2	—	—
	Stadens grofsmed förnöjdes, på räkenskap	4	—	—	—
	Matts Trolle förnöjdes	3	—	—	—
	Helmik förnöjdes i sin lön	10	—	—	—
1508. Febr. 2.	Johan tornbyggare gafs för tornet.....	10	—	—	—
	Holvast för saflöpare till resverket.....	5	—	—	—
	För kransverket, som resverket skall stå på	1	6	—	—
	En borgare från Kalmar för kost, som han var till akters på vårt folk, såsom Olof Galle tillstod	12	—	—	—
	Olof Galle	2	—	—	—
	som han var till akters i sin räkenskap på stadens vägnar.				
Apr. 17.	Vårdskrifvaren i hans lön.....	11	—	—	—
	Staden honom intet skyldig.				
	Lasse grofsmed för 3 fat jern.....	10	—	—	—
	Staden honom intet skyldig.				
	Jöns klensmed för arbete och läsar ...	2	4	—	—
	Staden honom intet skyldig.				
	Peder Månson rådman	15	—	—	—
	En soldenär, som blifvit skjuten	4	—	—	—
	En annan soldenär	11	—	—	—
	För kost, som hans värd i Kalmar Henrik skräddare var till akters för kost.				
	Summa	1,346	—	—	—

Härefter tillägges:

Denna föreskrifna utgift är öfverkomputerad i allt rådets närvara, då löper utgiften till 28 mark mera än penningarne voro, som borgmästarne annammade i fjor, såsom föreskrifvet är. Så mycket voro penningarne mindre räknade och så hafva de vid en 4 mark, som de nu antvarda desse borgmästare, som nu skola sitta efter dem i detta tillkommande år.

Den 18 dec. 1507 ransakade borgmästarne hr Anders Svensson och hr Jöns Gudmundsson i stadens gömmor efter penningar, i närvara af hr Per Slatte, Anders Olsson, Per Månsson, Lasse Nilsson, Per Björnsson, Lasse Kusse och Lasse Vestgöte. Då fanns i stadens kista en nobel, 2 ungerska gyllen, 2 renska gyllen och 4 hornska gyllen, hvilka

	Mark.	öre.	örtug.	penningar.
Anders Persson köpte för	18	—	—	—
Deraf förnöjde han Per Månsson på stadens vägnar...	15	—	—	—
Och en annan	3	—	—	—
Ur Jöns Amundssons ask togo de	9	—	—	—
Dem behöllo borgmästarne till stadens behof.				
Ur unge Per Björnssons kämmenärs ask togo de silfver, som skattades och såldes för	2	4	—	—
De kommo till stadens behof, Per köpte sjelf silfret.				
I borgmästarens kista funnos 3 guldringar, två såldes till Per Björnsson för	5	—	—	—
Hvilka han betalade bort på stadens vägnar, vidare såldes en guldring till Lasse Nilsson för	3	4	—	—
hvilka han förväntas bort betala å stadens vägnar.				
Till Lasse Vestgöte en borda (guldvirkadt sidenband) för Af desse penningar och stadens till hopa utgifvet till en från Kalmar för kost.....	11	—	—	—
Till en annan	4	—	—	—

Detta föreskrifna är allt öfvertaldt och inräknadt både i uppbörd och utgift till en fullkommen ända som förrödt är.

Inkränglade räkenskaper finna vi äfven i de påflige nuntiernes redogörelse för uppbörden i Sverige under den förre hälften af medeltiden.¹

Väl må man med sådana räkenskaper för ögonen säga, att man under medeltiden lefde ur hand i mun.

¹ Jfr Munchs förut anförda arbete.

	$\frac{1}{2}$	1	$1\frac{1}{3}$	$1\frac{2}{3}$	2	$2\frac{1}{3}$	$2\frac{2}{3}$	3	4	$4\frac{1}{2}$	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14
Östra kvarteret	—	3	3	2	35	1	—	32	42	—	16	15	14	19	7	10	5	8	—	5
Södra »	—	3	5	3	34	—	—	20	33	—	12	5	5	11	4	9	4	4	1	1
Vestra »	2	4	5	3	35	1	1	23	43	1	18	24	7	17	3	5	2	4	5	1
Innan mur qv.	—	4	3	—	25	—	—	22	54	—	14	34	14	21	10	12	—	12	1	2
Helgeandsholmen	—	1	2	1	4	—	—	1	3	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Gråbrödraholmen	—	—	—	1	5	—	—	3	2	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
	2	15	18	10	138	2	1	101	177	1	60	78	40	68	24	36	11	28	7	9

Att låta göra ett kapital fruktbarande kunde således förekomma under medeltiden, men det kan dock icke sägas hafva varit allmänt. Man hade icke heller mycket kapital att placera.

Den störste delen af landets jordbrukare, med små jordlotter och föga intensivt jordbruk, kunde sällan komma i tillfälle att bilda något kapital; man vann i bästa fall så mycket, att man kunde lifnära sig. Endast konungen och förnämne män samt kyrkan hade tillfälle att på en hand förena flere egendomar och dermed erhålla sådan afkastning, att de kunde söka utländsk marknad för att sälja sin säd. Exempel härpå hafva tidigare meddelats. Men äfven desse hade icke synnerligt tillfälle att tänka på kapitalplacering, alldenstund lifvet var dyrbart för de högt uppsatte, som hade slott och fästen att underhålla äfvensom stora skaror af tjenare. Man älskade ock den tiden att röra sig i en praktfull omgifning; bohaget och kroppens utstyrsel med kläder och vapen och smycken kostade mycket. Om man läser igenom en rad af testamenten från medeltiden, märker man snart, huruledes det som mest skänkes bort är jord och kostbarheter. Ofta omtalas visserligen äfven penningegåfvor, men också pläga testamentena innehålla föreskrifter om den jord, som skulle säljas, på det man skulle få erforderliga penningebelopp tillgängliga. Kapitalöfverskottet, som icke nedlades i hvad lefnaden kräfde, torde företrädesvis hafva använts till inköp af ny jordegendom. Vi veta, huru oafslåtliga verksam i sådant afseende t. ex. en Bo Jonsson var, liksom ock de kyrkliga myndigheterna och stiftelserna, hvilka förvärfvade så stor del af Sveriges jord.

På landsbygden finna vi således en stor kontrast mellan små och store jordegare, af hvilke de senare i regeln icke innehade större sammanhängande jordvidder, utan ett stort antal smärre jordlotter. I städerna funnos naturligtvis äfven skilnader mellan borgarne. Handver-

15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	26	27	28	30	32	34	36	40	44	49	50	56	72	96
1	5	3	—	1	3	1	1	—	6	1	—	—	—	1	1	—	2	—	1	—	1	—	—
2	7	—	—	—	4	—	1	—	6	—	—	4	—	1	—	1	5	3	1	—	1	—	1
—	13	—	2	—	2	—	1	—	3	—	—	1	—	1	—	—	1	—	—	—	—	—	—
1	7	1	2	—	1	1	1	1	9	1	1	2	1	—	—	—	2	2	—	2	—	1	—
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
4	32	4	4	1	10	2	4	1	24	2	1	7	1	3	1	1	10	5	2	2	2	1	1

karne, hvilke genom skrånas stränga bestämmelser voro i väsentlig mon utestängde från den inbördes täflan, till hvilken större energi eller större skicklighet hos den ene eller andre manar, kunde i allmänhet icke komma i besittning af någon större förmögenhet, så vida de icke genom arf kommit att besitta fastigheter. För att gifva något begrepp om förmögenheternas fördelning har jag tagit — på måfå — ett år ur Stockholms stads skottebok (året 1502), evalverat det skattebelopp, som af invånarne erlades, i ören samt grupperat de betalande efter kvarter, d. v. s. stadsdelar, på de olika skottebeloppen. Af 949 skattebetalande, för hvilke det högsta beloppet uppgick till 96 öre d. v. s. 12 mark, är det 811 som betala 12 öre (= $\frac{1}{2}$ mark) eller lägre belopp, således endast 138 — icke fullt en sjundedel — som betala mer än $1\frac{1}{2}$ mark. Som i skotteboken icke finnes regelbundet utsatt den betalandes yrke, kunna vi icke med någon tillstymmelse till tillförlitlighet uppgifva skottebeloppen för handverkare och för köpmän. Det synes dock, som om handverkarne ytterst sällan voro i läge att betala högre skott än $1\frac{1}{2}$ mark. För de högre betalande finnes någon gång angifvet, att de voro köpmän, men oftast hafva de namn som antyda, att de hörde till de högre kretsarne inom borgerskapet. Vi finna bland dem flertalet sådane, som hade verkliga tillnamn, lånade från tyske städers namn. Undantag finnas dock; så t. ex. betalade en skomakare, som var bosatt i innanmurkvarteret, ej mindre än 40 öre (5 mark). Till de förmögnare handverkarne hörde, hvilket vi lätt kunna törstå, guldsmederne. En borgare i Stockholm kallas rent af i skotteboken för den 'rike'.

Man kan nästan hafva rätt att förvånas deröfver, att Sveriges köpmän kunde under medeltiden förvärfva förmögenhet, då handeln förnämligast låg i Tyskarnes händer och han för öfrigt var förbunden med så betydande olägenheter. Regel var, att köpmannen, som hade varor att afyttra, sjelf beledsagade dem eller åtminstone lät dem åtföljas af någon förtroendeperson, ty det gällde att sjelf afyttra dem. Färderna voro förbundna med stora olägenheter, landresorna voro besvärliga och stundom osäkra, på hafvet hotades man af skeppsbrott, ej sällan af fiendeskepp eller röfvere, de under krigstider ofta förekommande förbuden för handel eller åtminstone viss handel å visse orter vållade ständiga olägenheter, i synnerhet som öfverträdelse af sådana handelsförbud kunde framkalla svåra repressalier. Man led äfven af den uppfattning, som låter främlingen i det land han besöker vara rättslös, såvida icke särskilda privilegier gäfvos honom skydd. Besvärligt var det ock, när man i främmande land hade något att fordra, ty om man reste till den ort der gäldenären bodde eller skickade något ombud, måste man förse sig med en rekommendationsskrivelse från hemstaden och hos rådet i den främmande staden begära tillstånd att utbekomma krafvet.

Penningväsendet vållade äfven betydliga svårigheter, då hvart myntslag tillhörde sitt land och därför utom dettas gränser icke kunde användas utan förlust — ifall det der kunde användas. Att för likvider skaffa mynt af sådana slag, som hade kurs öfverallt i Europa, var ingalunda lätt.

Förhållandena förbättrades dock småningom. Mildare seder gäfvode den främmande köpmannen bättre existens än lagen, lättnader bereddes för lokalmyntets utväxling mot annat. De påflige uppbördsmän, som voro verksamme i Sverige under 1300-talet, fingo resa till Flanderns betydande köpstäder för att få det svenska myntet utbytt i sådant, som kunde mottagas i den påflige skattkammaren. Mot medeltidens slut hade italienske penningemäklare hunnit till de nordtyske städerna och i dem börjat en ständigt fortgående verksamhet. Den lifliga förbindelsen mellan hansans städer medförde ock hvarjehanda lättnader för handeln, t. ex. införandet af vaxlar, medels hvilka likvider kunde verkställas. I tider af sådan osäkerhet var det en betydande lättnad att slippa sända kontanta penningar.

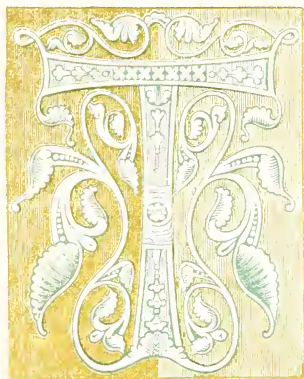
Men det är icke gifvet, att de framsteg, som vunnos i hansans städer, genast upptogos äfven i Sverige. Jag har i det föregående haft tillfälle att antyda, under hvilka primitiva förhållanden, med hvilken osjelfständighet Sveriges handel fördes, hvilken egendomlig uppfattning man hade om sättet att upphjelpa handeln. Bland medeltidens urkunder, som ännu finnas i behåll, äro sådana, som belysa den svenske medeltidshandelns detaljbehandling, ytterst sällsynte, och det är derföre ganska svårt att rörande dessa förhållanden få tillförlitlig kunskap.

Först vid den nya tidens gryning förändrades förhållandena. Tack vare k. Gustafs vishet och kraft genomfördes ett frigörelsens verk, hvilket gällde icke allenast religionen och politiken, utan äfven de ekonomiska förhållandena. De förändringar, som då genomfördes, tillhöra dock mera den nya tiden än den lyktande medeltiden.

ÅTTONDE KAPITLET.

Samfärdsel och resor.

Innehåll: Svårigheter för samfärdseln. — *Vägarne till lands*. — Jarlabankes väg — Runstenarnes vittnesbörd om broar och vägar — B. Bengts broar. — Riksvägarne — by- och egovägar — allmänna vägar: karl- och konungsvägar, kyrko- och köpingsvägar, tingsvägar. — Skyldigheten att bygga och underhålla vägar. — Kontroll öfver vägarne. — Vägars och broars beskaffenhet. — Sätt att färdas: gående, till häst, i vagn och i släde. — Resans mödor och farligheter. — *Vattenledernas* stora betydelse. — Lagstadganden rörande dem. — Farkoster af olika slag. — Sjöresans mödor och farligheter. — Regelbunden förbindelse mellan Stockholm och Tyskland under 1400-talet.

idt och ofta har jag i det föregående haft tillfälle att tala om de svårigheter, under hvilka samfärdseln i medeltidens Sverige hade att lida. Landet var så vidsträckt, bygderna voro omgärdade af skogsområden. Vål kunde det hända, att den ena lilla bygden stötte intill den andra utan något mellanliggande skogsbälte — på de öfverallt bördiga slätterna —, men i regeln var hvarje bygd omsluten af skog, och den grupp af bygder, som kallades landskap, var också i regeln omsluten af skogar, hvilke för öfrigt icke alltid sköto upp från slät mark, utan ofta täckte höjder och berg. Att döma efter medeltidens språk fäste man större vikt vid skogarne än vid bergen, hvilkas branter dock måste hafva i hög grad verkat försvårande för samfärdseln.

För att färdas fram på landet behöfver man vägar. Huru var det bevändt med vägarne i Sverige under medeltiden?

Huru vägarne voro beskaffade under den hedna tiden, derom hafva vi ingen kunskap. Att vägar redan då funnos, måste vi antaga, men i hvilken utsträckning de förekommo, derom sakna vi all vetskap.

Att vägväsendet under den hedna tiden lemnade mycket öfrigt att önska framgår af det factum, att den första kristna tiden, den om hvilken de fleste af våre runstenar vittna, visade en synnerlig angelägenhet att anlägga vägar. Att verka i denna riktning ansågs uppenbarligen som något för Gud välbehagligt. De främmande prest-män, som kommo till vårt land, voro helt visst vane vid bättre hjälp-medel för samfärdseln. Deras efterkommande måste, liksom de, vara angelägne om att brist på vägar icke lade hinder för besöken i kyrkan. Men de stannade icke härvid. De andlige, som på grund af uppfostran, förbindelser med utlandet, väl äfven af begär att beherska förhållandena, blickade ut öfver vidare kretsar än den närmaste omgifningen, arbetade äfven för samfärdseln i stort.

Jag har s. 71 återgifvit en gammal teckning af en väg, som vid midten af 1000-talet byggdes af bonden Jarlabanke öfver en sump-trakt, som skilde från hvarandra Täby och Vallentuna socknar — en väg således, som skulle förena tvänne bygder.

Jag vill icke här uppräknat alle de runstenar, som tala om att 'göra bro' eller 'rödja bröt' (*braut* = väg), ty de äro många och de förekomma inom olika delar af landet: i Uppland — de fleste, men der äro ock runstenarne talrikast —, Södermanland, Jämtland (Frösö-stenen, afbildad s. 45), Vestergötland, Östergötland, Småland, Öland, Gotland. Stenar, som omtala bro- och vägbyggnader, förekomma midt i den egentliga bygden samt i skogstrakterna. De säga, att bron (eller vägen) blifvit gjord 'åt' eller 'efter' den eller den, som var en nära frände. Desse fränder voro, när bron gjordes, döde, och för dem kunde således bron icke hafva någon praktisk betydelse. En och annan sten uttalar, att det var till själens bästa, som arbetet företogs. Jarlabanke byggde broar *fur ont sina*, för sin själs skuld (*Bautil* 84, 128). På en vestgötsk runsten (i Broddetorps socken) säger en man sig hafva 'gjort denna bro för sin själ och sin faders'. Östgötarnes lag säger (bygdabalken kap. 5), att om någon gjort en bro för sin själs skuld, är han ej skyldig att underhålla henne längre än han sjelf vill. Liksom man under resa från Täby till Vallentuna i Uppland färdas fram på en väg, som först anlades af den myndige Jarlabanke, så trampar man, då man går från Södertelje till Turinge, en väg af ungefär samme ålder, ehuru den ursprunglige vägen och bron småningom blifvit begrafne under det grus, som man i följande århundraden kört ut på vägen. Man har icke hunnit synnerligen långt från staden förr än man i en klippa, som på venster hand stupar ned mot vägen, varsnar några inhuggna linier; der finnas till och med två runslingor, den ena talar om att rödja väg, *braut ruþja*, den andre om att rödja väg och göra bro, *braut ruþja auk bro kiara*. Vid Glomsjö bro i Näfvelsjö socken (norra Småland) stå tvänne stenar. Å den östre omtala två män, att de gjort bro åt sin fader, å den vestre säger en fjerde person

sig hafva gjort bro åt sin son. Här hafva således tre män förenat sig för att till olika fränders själabåtnad göra en bro. Vid Sälna i Skånella socken (Uppland) stod en — dessvärre i nyare tid derifrån flyttad — runsten, hvars inskrift förtäljer, att tre bröder rest stenen efter sin fader, 'Gud hjelpe hans ande och själ och förlåte honom hans brott och synder!' Derefter tillägges på vers:

Hé mun liggja
með aldr lifir,
bró (h)arð slagin
bræið æft góðan;
Svæinar garðu
at sinn faður,
mä æigi brautar kuml
bætra verða

d. v. s.: Här skall ligga, medan människor lefva, bron, hårdslagen och bred, efter den gode. Svenner gjorde henne efter sin fader. Ett väggummel kan icke bättre vardal!

Här talas om ett minnesmärke vid vägen. Det heter i *Hávamál*, att sällan stå stenar vid vägen (*brautu nær*), om ej frände reser åt frände. Ryktet var kärt för den, som sig ett godt förvärfvat, och i Sverige har man uppenbarligen varit mycket angelägen att låta de hädangångnes rykte blifva vida kunnigt — och huru skulle man bättre kunna fullgöra hvad man i detta fall kände vara en pligt än genom att resa och rista en sten vid vägen, der folk skulle färdas fram. På en och annan svensk sten förekommer nästan samma uttryck som i *Hávamál*, t. ex. på stenen vid Ryda, Nysätra socken, Uppland:

hér mun standa
stæinn nær brautu,

d. v. s. här må stå sten när vägen, och på stenen vid Tjufstigen, Vagnhärads socken, i Södermanland:

StyrlaugR auk - - -
stæina ræistu
at brøðr sina
brautu næsta.
Þæir ændaðus
í Austrvegi
Þorkæll auk Styrbiarn
þiagnar góðar

d. v. s. Styrlög och - - - reste stenar åt sine bröder tätt intill vägen. De dogo i östern, Torkel och Styrbjörn, gode kämpar.²

¹ Jfr *Antiqvarisk tidskrift för Sverige* del 10 s. 105.

² Anf. tidskrift och del s. 143 och 156.

Mången sten, hvars inskrift icke talar om bro eller väg, står emellertid vid en gammal farväg. Richard Dybeck, som icke var någon kammarlörd arkeolog, utan idkade sin forskning ute i bygderna, har väl uppmärksammat detta förhållande och i texten till *Sveriges runurkunder* ständigt framhållit, i hvilket sammanhang runstenarne stå till vägarne, dels de nuvarande, dels — och ännu mera — de forne, han har visat, huruledes man kan med hjälp af runstenarne och andra antydningar kartlägga gamle, längesedan igenlagde vägar.

Runstenarne, som omtala bro- och väganläggningar, tillhöra i allmänhet runstensristandets blomstringstid. Någre af dem äro ristade af den skicklige Ypper och tillhöra således midten af 1000-talet.

I den biskopslängd, som är bifogad den äldre Vestgötalagen, uppräknas bland alla herrliga gerningar, som utförts af 'den gode biskop Bengt' — hvars efterträdare Järpulf satt på Skara biskopsstol år 1191 — att han lät ock göra broar — han lät göra broar i Osee, en andra i Offrude, en tredje i Trawædhi, den fjerde Biæcnabro, den femte vid Ullærwi, han lät broa två raster af Tiveden, en rast af Vettersveden och en rast af Hökesåsen.¹ Han anlade således vägar i bergs- och skogstrakterna, å Tiveden och å de vester om Vettern löpande skogsåsarne, trakter, inom hvilka vägar behöfdes, men i hvilka sådane svårigen kunde åstadkommas af dem, som innehade den odlade marken utanför obygderna. Äfven i andra stift hafva biskopar gjort sig kände som brobyggare.

Styffe har i sin bok *Skandinavien under unionstiden* omtalat de store vägarne, som gingo genom landskapen, hvad vi skulle kunna kalla riksvägarne. När konungen red sin eriksgata, tog han vägen² från Uppsala till Strängnäs, Nyköping, Svintuna på Kolmården, Norrköping, Linköping, Grenna, Jönköping, Falköping, Skara, Ramundaboda på Tiveden, Oppbåga bro (öfver Arboga-ån), Vesterås, Östensbro (öfver Sagån) och derifrån åter till Uppsala. Om detta var skemat för eriksgatan, följer dock ingalunda deraf, att hyllningsfärden alltid rättade sig derefter. Eriksgatan reds ingalunda alltid omedelbart efter hyllningen vid Mora stenar, i närheten af Uppsala, utan kunde naturligtvis färden börjas från den ort, å hvilken konungen befann sig vid det tillfälle, då han beslöt sig för att under en rundresa mottaga hyllning af de olika landskapens inbyggare. Mellan de ofvan uppräknade orterne måste tydligen väg hafva funnits, hurudan denne nu var, och från flere af desse orter utstrålade vägar åt skilda håll. Inom Östergötland gick en väg öfver Aspveden till den viktige handelsorten Söderköping, en annan gick uppefter Stångåns vattendrag, förbi Vimmerby, till Kalmar. Från Växjö och Nydala gick en väg, hvilken vid Stigamot — 'vägmötet', nu Stigamo, vid gränsen till Tveta härad —

¹ Jfr Annerstedts anmärkningar i SRS del 3, 2 s. 114.

² Anförda arbete s. 95 f.

förenade sig med den väg, som från södra Halland följde Lagans ådal och slutade i Jönköping. Från Lagavägen bröt i Markaryd, i syd-vestliga Småland, en väg af, som ledde ned till Skåne. Till Jönköping ledde äfven Nissastigen från Falkenberg och Halmstad. Inom Vester-götland gick en väg längs Åtran från Halland till Bogesund och Fal-köping, en annan synes hafva följt Viskan, en tredje gick från ham-narna vesterut, Elfsborg och Lödöse, öfver Risveden till Skara, och upptog denne väg i sig en fjerde från Norge och Dal, hvilken ofvan-för Trollhättan gick öfver Göta-elf, en femte förenade Skara med Fal-köping och Jönköping, en sjette gick från Skara förbi Varnhems kloster, öfver Billingen, genom Sköfde till Hjo, hvarest man fann till-fälle att fara öfver till Östergötlands strand, en sjunde väg gick öfver Amnebro inåt Vermland. Från Vestmanland ledde en väg öfver Lång-heden och Brunnbäcks färja till Dalarne och Kopparberget.¹

Desse riksvägar korsade månget vattendrag, och öfver dem måste broar byggas. Att åstadkomma och underhålla dem kunde vara dyr-bart nog, billigheten kräfde derfor en samverkan mellan inbyggarna af större områden. Skyldigheten att underhålla bron i Norrköping öfver Motala ström ålåg, efter ett dombref af år 1380, Björkekind, Lösings, Hammarkinds, Memmings, Bråbo och Östkinds härad. Upplandslagen (viperbobalken kap. 23) omtalar, att flere hundaren hade byggnads-skyldighet med afseende på Stockholms bro², Öresunds bro³, Östens-bro⁴ och pilasunds bro.⁵ Helsingelagen (viperbobalken kap. 18) talar om 'landsmännens' skyldighet att uppehålla broar eller färjor öfver Ljusnan, Njurundsån, Indalsån och Ångermannaån. Äfven i Upplands-lagen (och efter denne i landslagen) föreskrifves, att om en bro blir förstörd genom flod eller eld, skola vederbörande i stället upprätthålla trafiken med färja eller flotte. Äfven i andra landskap funnos broar af större vigt, hvilka helt säkert underhöllos af vida bygder. Sådana voro helt visst de fyra, som särskildt omtalas i den s. k. yngre Vest-mannalagen (bygningabalken kap. 23), nämligen Opbogha bro (Arboga-ån), Hærwads-bron (Kolbäcks-ån), Arosa-bro (vid Vesterås öfver Svartån) och Sægho-bro, den förut omtalade Östensbro vid Nyqvarn, till hvars underhåll bidrag torde hafva lemnats från Vestmanland liksom från Uppland. Östgötalagen (bygdabalken kap. 4) talar om 'okoma' (= ställe der man icke kommer fram), hvilken härad eller fjerdedels härad eller sex härad hade att broa d. v. s. förse med väg.

Lagarne omtala vägar af olika slag, hvilka enklast kunna beteck-nas såsom enskilde och allmänne. De förre funnos till för byns och

¹ Anförda arbete ss. 193, 96, 156, 104, 247.

² Härmed torde menas bron öfver Norrström. Till underhållet af denna bro bi-drogo för öfrigt städerna vid Mälaren. Styffe, *Skandinavien under unionstiden* s. 272.

³ På gränsen mellan Hagunda och Lagunda härad, nu Örsundsbro.

⁴ Öfver Sagån vid Nyqvarn. En gård i närheten heter ännu Östanbro.

⁵ Denna bros läge har icke kunnat återfinnas.

gårdens egna behof, i byn för samfärdseln mellan tomterna, från byn och gården utåt egorna. Byn måste, derest han skulle vara riktig, hafva visse egenskaper, på hvilke vi icke här kunna inlåta oss, men den sålunda ordnade byn sades — i Upplandslagen och i den med tillhjälp af denne redigerade s. k. yngre Vestmannalagen — vara *täbunden*, hvilket ord i k. Magnus Erikssons landslag återgifves med *gatu bundin, tä* (eller *ta*) var således en *gata* eller väg. Schlyter säger tä vara dels en smal väg mellan gärdesgårdar, dels — särskildt — en väg, som låg utom tomtrårna och således omgaf alla byns tomter. En sådan väg måste hafva varit beqväm, när man från egorna kom fram till byn. Den s. k. äldre Vestmannalagen (bygningabalken kap. 18) säger, att utanför skötrårna (tomtrårna, egentligen hörnrårna) skulle ligga en tä, sex alnar bred. Det synes mig troligt, att detsamma afses med Östgötalagens uttryck 'bolstadsren, som till by ligger', då detta tillägg synes hindra antagandet att här bör med bolstad förstås en gård inom byn. Bolstads ren skulle vara nio alnar bred, så att på henne vagn kunde möta vagn (bygdabalken kap. 4).

Men äfven genom byn, mellan hans i två rader ordnade gårdar eller bolstäder, måste en väg eller gata gå. Denne omtalas ock i lagarne. Vestgötalagen föreskrifver, att vägen mellan byns tomter skulle hafva en bredd af sju alnar (jordabalken I. kap. 8, II. kap. 20). Östgötalagen (bygdabalken kap. 5) säger, att en gata skulle göras midt genom byn, femton alnar bred, och skulle alla tomterna 'rinna' å gatan, annars låge ej byn i laga läge. Upplandslagen (viþerbobalken kap. 1) fordrar mindre: bönderne må efter öfverenskommelse lägga gata genom by.

Vestgötalagen (nyss anförda ställe) föreskrifver, att fyra vägar skola 'af by rinna', från honom utgå. Upplandslagen (viþerbobalken kap. 1) talar om 'allmänna-väg' till hvar by och en annan från byn, flere endast om bymännen sjelfve vilja.¹ Dessa stadganden förefalla något dunkla, osäkert är, om de afse samma sak. Låg en by midt i bygden, borde det visserligen komma i fråga, att en allmän väg gick till byn och en annan vidare från byn, men byar funnos helt visst så belägne, afsides liggande, att man måste färdas till och från byn på samme väg. Då här talas om allmän väg, kunna vi ej tänka på annat än väg, som förband by med by eller by med kyrka, köpstad eller ting. Vestgötalagens fyra vägar stå helt visst i förbindelse med byns delning efter fyratalet. Om två vägar från en by kunna vara för mycket, äro fyra vägar det ännu mera. Måhända menas här vägar utåt egorna.

¹ En by kunde vara så belägen, att en byns väg utåt egorna på samma gång var en allmän väg. En antydning härom ligger i Södermannalagens uttryck: 'bolstäders bro, öfver hvilken allmän väg ligger'.

Den äldre Vestgötalagen (jordabalken kap. 12) talar om gräsväg, som skall ligga till by och icke får uppodlas — i den senare lagen är detta stadgande uteslutet —, kanske menas härmed detsamma som i Östergötland kallades bolstadsren och i Svealand tä. Vägar utåt egorna torde deremot vara den yngre Vestgötalagens (fornämisbalken kap. 32) 'qvarnvägar, markvägar och markbroar, som ligga till by och icke äro allmänningsvägar eller allmänningsbroar'. Östgötalagen (bygdabalken kap. 5) synes räkna qvarnvägen till allmänne vägar, ty han skulle vara fem alnar bred. I samme balk (kap. 4) omtalas 'horngata och hjordgata', hvilket torde vara samma gata under två olika namn, för alliterationens skuld — en del af hjordarne var ju försedd med horn. Ett par lagar tala om 'hofva väg och klöfva väg', den väg, å hvilken djur med hofvar och djur med klöfvar gingo. Södermannalagen (bygdabalken kap. 24) talar om 'bybro' (byväg), som boskapen (fælæpi) skall öfverfara; hon skulle vara fyra alnar bred. Väg, som gick genom åker (samme balk kap. 10) skulle vara så bred, att två vagnar kunde mötas. Sedan talas i samma kapitel om ren, som ligger genom åkrar och är afsedd för ridande — hon skulle vara så bred, att två ryttare kunde rida om hvarandra —, äfvensom om en 'gångren' genom åkern, som var afsedd endast för vandrare.

En motsats till desse enskilde vägar utgöres af hvad man kallade *allmänna-vägar* (alle mäns vägar) eller *allmänningsvägar*. Som sådana omtalas i lagarne kyrkoväg och tingsväg. Upplandslagen, litet utförligare, talar på ett ställe om bro (väg) till kyrka, köping eller ting, på ett annat om broar, som ligga i allmänna-vägar, i kyrkas väg eller köpings, i tingsväg, karls vägs eller konungs. Östgötalagen (bygdabalken kap. 4) säger: 'nu skall vara tingsväg och tjodväg (folkväg), karls väg och konungs, tio alnar bred'. Kyrkovägen skulle vara endast fem alnar bred (kap. 5). Södermannalagen (bygdabalken kap. 24) fastställer för kyrkovägen en bredd af allenast tre alnar. Helsingelagen (viperbobalken kap. 18) talar om att broa väg till kyrka och ting och rätte allmänne vägar. De skulle hafva en bredd af fem alnar, en handskrift talar om sju. K. Magnus Erikssons landslag, som i fråga om vägar eljes följer Upplandslagen, talar (bygningabalken kap. 27) om 'landsväg' — hvilket uppenbart svarar mot hvad jag tidigare kallat riksväg — och tingsväg, hvilka båda skulle hafva en bredd af tio alnar.

I fråga om skyldigheten att anlägga och underhålla vägar hyllade medeltiden den riktiga uppfattningen, att denna ålåg den, som hade fördel af vägen. Byns vägar — inom byn och ut till egorna — skulle naturligtvis anläggas och hållas i skick af byamännen; 'den som jorden eger eller vattnet under bron, skall bron vårda', säger Östgötalagen (bygdabalken kap. 4). Den som åt sig byggde ett hem inom utmarken

hade skyldighet att förse sig sjelf med väg.¹ När allmänningarne skulle dragas in under odling, tillkom det hela häradet att 'bro vårda och väg rödja'.² Att anlägga och underhålla kyrko-, tings- och landsvägar (detta ord hade den tiden en vidsträcktare betydelse än nu) tillhörde mindre och större bygder. Lagarne tala väl hufvudsakligen om underhåll af broarna, men detta var också, såsom vi strax skola se, det viktigaste af vägunderhållet. Som vägarne voro till gagn för alle, säga lagarne, att 'alle ega broar bygga och vägar rödja'. Södermannalagen (kyrkobalken kap. 2) säger, att prest och kyrkas landbo hafva samma skyldighet som andre bönder att broar bygga och vägar rödja.

När en väg framgick genom någons egor, förlorade denne något i jord, och billigheten kräfde, att jordegaren i detta fall fick någon ersättning. Detta kunde ske på det sätt, att vägen lades utom bymålet d. v. s. undantogs, då jorden skulle skiftas, eller att en direkt ersättning gafs, för hvilken ett särskildt namn förekommer i lagarne: *gözl* eller *göfning*. När allmän väg går genom ett gårde, heter det i k. Magnus Erikssons landslag (bygningabalken kap. 6), och åker ligger sidolängs med vägen fram, då skall vägen vara tio alnar bred, tre fjät vid hvar sida af den allmänne vägen ligga utom bymålet. Södermannalagen (bygningabalken kap. 10) lemnar mycket detaljerade föreskrifter: 'ligger väg genom åker, skall han vara så bred, att två vagnar kunna mötas å honom, der skall rengödsel (ersättning af ren) följa, tre fot och en tvärfot å hvar sida. Ligger ren genom åkrar, som man rider på, då skall hon vara så bred, att två kunna mötas på henne, dermed skall gödsel följa, två fot och en tvärfot. Kan gång-ren i åker ligga, då skall gödsel följa, en fot och en tvärfot'.

Försummelsen att underhålla broar, hvilken kunde föranleda olyckshändelser, framkallade straff. Det allmännas intresse af underhållne vägar uttalar sig t. ex. i Helsingelagens stadgande, att konungen var målsegare, när en väg ej var underhållen, så vida icke någon i följd deraf tagit skade, ty i detta fall var den skadade målsegare (viperbalken kap. 18). Det uttalade sig äfven i den kontroll, som hölls öfver vägarne, framför allt broarnas underhåll. Enligt den s. k. äldre Vestmannalagen skulle brosyner hållas vid Botolfsmessotid d. v. s. den 17 juni (bygningabalken kap. 38). Enligt Södermannalagen (samme balk kap. 24) skulle länsmanen hålla konungssyn öfver broar, vägsyn och vägrödjningssyn 14 nätter före och 14 nätter efter Mikaelsmessan (den 29 september) och i maj månad om sommaren. K. Magnus Erikssons landslag (samme balk kap. 4) föreskrifver, att två brosyner skulle hållas om året, en vid Valborgsmessan (den 1 maj), den andra vid Mikael-

¹ Östgötalagen, bygdabalken kap. 3: den som bor på en hump 'gæri sik farvægh af själf sins'.

² Jfr Östgötalagen, bygdabalken kap. 5, k. Magnus Erikssons landslag, bygningabalken kap. 24.

messan, och inga flere, såvida icke rätt målsegare finnes, som har fått skade i någon bro, i hvilket fall häradshöfdingen skulle nämna dit tolf synemän från häradet. År 1483 inskärptes hos häradshöfdingarne och de tolf, som med dem för rätten sitta, att hålla de två synerna vid Valborgs- och Mikaelsmessotiderna, vid 3 marks vite för hvar af dem.

Alla dessa och liknande lagstadganden synas gifva vid handen, att vägväsendet var i medeltidens Sverige vidt utbreddt och väl ordnad. Vi skola nu se till, huru vägarne kunna hafva varit beskaffade.

Ordet *broa* är uppenbarligen ofta liktydigt med uttrycket rödja väg (rydja braut), men stundom har det den mera inskränkta betydelsen af att bygga bro, hvilket måste hafva varit den ursprungliga. Ordets vidsträcktare betydelse beror uppenbarligen derpå, att brobyggandet var den viktigaste delen af väganläggningen. På marken redde man sig jämförelsevis lätt, men de många åarna och sumptrakterna beredde allvarliga svårigheter.

Broarna voro af olika slag. Helt säkert har man på vissa ställen byggt broar af sten. En anseelig sådan, kallad biskop Kols bro, finnes i Södermanland. Broar byggdes af trä: Helsingelagen omtalar åsar (bjelkar) och brokar såsom ingående i en bro. Men samme lag talar äfven om jordbroar, hvilka väl snarast voro vägar byggde genom vatten eller sumptrakter. De bestodo väl af stenfyllning och jord och erhöllo, för större varaktighets skull, en kantning af stenar. Af denna art är tydligen den af Jarlabanke anlagda bro, som finnes afbildad s. 71. Att broarna ofta lemnade mycket öfrigt att önska, framgår af lagarnes många stadganden angående de skador, som menniskor och djur kunde få i broarna.

Vägarne mellan broarna voro helt visst sådane, att de icke kunde i ringaste mon tillfredsställa äfven måttliga anspråk af nutidens menniskor. Någon regelbunden grusning torde icke hafva förekommit, ej heller diken, som kunde mottaga vattnet. Jag har sommaren 1894 på Öland sett tvänne vägar, som jag antager gifva en ganska trogen föreställning om medeltidens vägar. Jag ville besöka den märkliga Ismantorpsborgen, som ligger i den inre skogige delen af Långlöts socken. Sedan jag lemnat landsvägen vid kyrkan, färdades jag på en dålig byväg till Abbantorps gård i Högsrums socken, der jag lät vagnen stanna. Jag gick sedan på en smal stig genom äng och hage och kom derefter ut på en bred, skäligen jämn, af gärdesgårdar omsluten jordremsa, som skulle gifvit fullständigt intryck af att vara en väg, derest hon icke varit bevuxen med kort gräs. Trots den gröna beklädnaden var denna remsa dock i verkligheten en väg, på hvilken kreaturen drefvos från byar och gårdar till de innanför bygden liggande utmarkerna. Från denne väg eller gata förde en stig fram till den anseelige borgen.

De öländske borgarne äro i regeln omslutne af mäktige med omsorg uppförde murar, hvilke åtminstone utåt äro lodräte och bestå af temligen regelbundna kalkstensstycken, som blifvit laggda vid och på hvarandra utan något förbindande murbruk. Jag besökte en annan borg, hittills ej omtalad i litteraturen, belägen inom Norra Mökleby socken, icke långt från gården Buserum i Algutsums socken. Han kallas af folket 'fornborg' och ser vida mera forn ut än de andre borgarne. Murarne voro lägre och mindre regelbundne. Från denne borg utgick en väg, nu ej längre begagnad, icke genom någon inhägnad skild från den omgifvande marken. Denne väg bestod af två hjulspår, mellan hvilka marken tydligen blifvit mycket trampad, han gick i många krok, till en början och ganska länge genom en mark, som å båda sidor af vägen var upptagen af en myckenhet grafrösen. Han gick in i en hage och gick ut från denne, men hade der blifvit afskuren af en ny väg; på dennes andra sida fortsatte den gamle vägen genom en annan hage, men försvann derefter fram mot Dörby by; marken fram mot byn hade nämligen blifvit uppodlad. Att vägen var gammal framgick dels deraf, att han nu alls icke begagnas, dels deraf att afståndet mellan hjulspåren är mindre än afståndet är mellan hjulen å nutidens vagnar. Bättre än desse torde icke medeltidens vägar hafva varit, om icke möjligen i närmaste närhet af städerne.

Särskildt i deras närhet kunde redan under medeltiden ett nät af vägar hafva funnits. Det torde vara nog att anföra följande exempel från omgifningen af Skara, hemtadt ur en år 1361 upprättad förteckning öfver de egendomar, som tillhörde den hel. Nicolai prebenda i Skara domkyrka. Vigtigast af dem var sjelfve gården Hedensbo [nu Hinsbo] med åkrar och ängar i öster från gården mellan diken å ömse sidor af ån. Gården hade äfven åkrar och ängar i vester från gården, äfven på båda sidor af ån ända fram till Mølnevad, omgifna än af diken, än af stenar, som börja med 'lidstolpen' [grindstolpen] vid hörnet af fästallet. Gränsen går utmed denne stenstolpe mot vester, längs vägen som leder från Moderbro till Horshaga, ända till tvärstenen, sålunda sträckande sig söderut till diket och stenen vid nämnda vad, längs vägen, på hvilken man färdas från Kinnehärad utmed vadet mot Härlunda och vidare till Falköping,¹ vidare fortgående på andra sidan ån till en sten, som ligger i slutningen, och vidare till diket på andra sidan bäcken, följande diket ända till den spetsige s. k. pjukestenen, som står ej långt från någre stenar, som ligga på en klippa i bäcken, och derinvid ligger en stor sten, hvars öfre del har utseende af ett tempel. Vidare går gränsen åt öster utmed vägen ända till en sten på andra sidan bäcken, hvilken ligger nära gården, invid vägen, på hvilken man färdas från staden till qvarnen Jorddam i samma å, hvilken qvarn

¹ Denne väg synes således icke hafva berört sjelfve staden Skara.

ligger från gården på ett afstånd af ett blidskott eller något mera. Hedensbos egor berördes således af åtminstone tre vägar.¹

Att stenar och gropar funnos på desse vägar tager jag för gifvet, men detta betydde mindre på en tid, då de resande endast undantagsvis färdades i vagn. Man var ej heller under medeltiden rädd för att låta vägen gå backe upp och backe ned, hvilket allrabäst framgår deraf, att k. Magnus ladulås befallte, då han år 1286 anlade sankt Claras kloster utanför Stockholm, att gamle vägen, som ledde från Uppsala-sidan, hädanefter, på det klosterområdet ej skulle lida men, borde ledas *öfver* åsen, d. v. s. öfver den ås, som senare fick namnet Brunkeberget och som den tiden var vida högre än nu. (DS nr 922). Ett sådant förfaringssätt förefaller vår tid minst sagdt vidunderligt. En vigtig väg till en redan den tiden vigtig stad, som gick öfver slät mark, flyttades så, att han gick öfver en hög ås. Vår tid har funnit vägen öfver den sänkte åsen så obeqväm, att man ansett det behöfligt att genom åsen draga en tunnel.

I orter, som lågo fjerran från städer, voro naturligtvis vägarne ännu sämre. År 1290 (DS nr 1010) klagas öfver de svåre vägarne inom Njudung. Vägar funnos dock temligen allmänt,² äfven i de nordliga trakterna. År 1493 omtalas allmänne vägen från Torsång till Aspeboda, två vid sidan af hvarandra liggande socknar i Dalarne. År 1487 förekom i nordöstra Helsingland en tvist om en farväg och 'fewrækt' (kreatursväg), som var så gammal, att han påstods vara 'af hednom högh', från heden tid. Vägen gick från Bergsjö kyrkoby till Thanda i samma socken. Under tvisten anfördes följande yttrande af en Jon, som i 80 år och mera hade varit bonde och byggningsman i Thanda: 'då kyrkobyskon drifves i vall om morgonen och kommer till Thanda skyddsslä och skällan höres, det är mig som en timmaklocka till att uppstå om dagen, och till större visshet och skäl vill jag nämna, att när sommaren var het och brömsätet var och kyrkobysfät kom löpande, då tillstodde min far och min mor sammalunda bød oss barn — och sjelf gjorde hon det ofta — att upplåta grind och led för kyrkobyskon och låta henne löpa sin genaste väg genom vår fägård och i söder åt Thanda, så att aldrig hindrade mine föräldrar eller jag efter dem eller suto vi någon tid i försåt med svärd eller armborst eller andra banevapen natt eller dag, i mörker eller ljus, ensam eller sjelf andre, för förenämnde kyrkobys ko, gätabarnen [vallbarnen] eller kyrkobysmännen, så länge jag byggde och bonde var i

¹ År 1346 omtalas vägen, som för från Uppsala till gamla Uppsala.

² I aflägsna bygder har det gamla vägskicket länge bibehållits. År 1747 berättas om Madesjö socken i Kalmar län: utom landsvägen mellan Kalmar och Vexjö, som går här igenom socknen, samt ett par bruksvägar, äro kyrkovägarne härstädes nog elaka, så att större delen ej kunna nyttjas utan till att rida. K. Vetenskaps Akademiens *Handlingar* 1747 s. 138.

Thanda'. Det förefaller, som om Bergsjö kyrkoby varit mera än lofligt torftig, då han icke var i besittning af mera än en enda ko.

Detta vittnesmål påminner om en annan sak: medeltidens vägar, vida sämre än de nuvarande, hade liksom desse olägenheten att vara försedde med grindar eller led. Desse omtalas för öfrigt äfven i lagarne.

Huru färdades man på desse vägar?

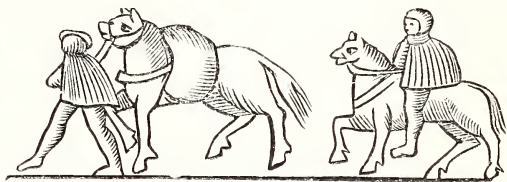
Det enklaste fortskaffningssättet var naturligtvis att *gå*. Medeltidens menniskor voro i allmänhet icke förvekligade, kroppsansträngningar voro för dem vana och ingalunda okära. Men man använde gerna som hjälp för vandringen en staf; hade man en börda att bära, som kunde läggas i en påse, hade man tillfälle att lägga stafven öfver ene axeln och hänga påsen på stafven. Som tiderna voro onda och man ofta kunde under vandringen träffa på bråkige sällar, försåg man gerna stafvens öfre del med en yxa.

Äfven personer tillhörande de högre klasserna inom samhället vandrade ofta sin väg fram, när de voro stadda på pilgrimsfärd. Det hörde till fromhetens bud att icke göra färden alltför lätt.

För de bergade inom samhället var dock hästen det vanligaste fortskaffningsmedlet. Nu plägar man åka, då plögade man *rida*. Jag får framdeles ett bättre tillfälle att omtala, huru hästen var utrustad för ridt. Här vill jag deremot omtala, huru hästen var utrustad för att bära bördor.

Att hästen var det vanliga fortskaffningsmedlet framgår af det i lagarne vanliga uttrycket, så snart det är fråga om hemgång: 'nu rider någon' o. s. v.

Det vanligaste sättet att föra varor på hästryggen var att lägga in dem i en säck så lång, att när midten lades öfver hästen, hängde de fyllde ändarne ned å båda sidor, säcken blef derigenom delad i tu eller klyfd. En sådan börda kallades klyf, klyfförsel eller klyfförsla, att lägga en sådan börda på hästen betecknades med ordet *klyfja*, hästen kallades klyfhäst. Som särskilda anordningar måste vidtagas för att hästen beqvämligen skulle kunna bära en sådan börda, omtalas äfven klyfsadlar. Fig. 825 visar såväl en ryttare som en häst med klyf. Att man kunde låta hästar på detta sätt bära äfven ganska

825. Häst med klyfsadel och ryttare.

skrymmande bördor visas af Vestmannalagens uttryck: 'klyfja æller aka bort mæp hö'.

För samma sak fanns ett annat uttryck, som betecknade bördan, icke sättet på hvilket hon bars. Det latinska ordet *sagma* (*sauma*), börda, upptogs i medeltidens såväl romanska som germanska språk (i franska

somme, hästbörda, *sommier*, packhäst, i angelsaksiskan *seam*, *seam-hors*, *seam-sadel*, i senare engelska *sumpter*, packhäst, i tyskan *saumpferd*, *saumsattel*). Att detta ord vunnit burskap äfven i svenskan har jag i det föregående antydt, då jag omtalade sömare som benämning för häst (på latin *sagmarius*). I Smålandslagen förekommer ordet sömber som benämning för en hästbörda. I en urkund från 1340-talet (DS nr 3484), innehållande en förteckning å k. Magnus Erikssons tillhörigheter på Bohus slott, uppräknas två sömsækkæ, tre par sømæ, tre par sømsathlæ. Den resandes kläder förvarades i en klädesäck (år 1294), år 1405 omtalas en klädesäck från Köln och en klädesäckssadel. År 1460 omtalas en säck eller prinzel för varor, att användas under resor.

Våre medeltidsbilder, som öfvervägande äro af kyrklig natur, hafva knappast någon anledning att afbilda en färd till lands annat än i sammanhang med jungfru Marias flygt till Egypten; till gengäld förekommer denna framställning mycket ofta. Fig. 826 åter-

826. Vägfarande.

Fig. 826. Originalen förekommer å funten i Grötlingbo kyrka på Gotland. Funten är antagligen samtidig med den äldsta kyrkan, hvilken vigdes år 1199.

gifver en reliefbild från 1100-talet: Josef vandrar, med den börd-behängde stafven lagd öfver axeln, hans maka rider bakom honom,¹ från sadeln hänger ett bihang, som gifver henne tillfälle att stödja fötterna. På detta vis redo dock icke alltid qvinnorna, de suto äfven, såsom karlarne, grensle öfver hästryggen. Fig. 827 visar, huru samma framställning tecknades mot medeltidens slut.

Bekant är berättelsen, huruledes k. Erik Knutssons danska gemål vid ankomsten till Sverige uttalat missnöje deröfver, att hon skulle rida och icke fick åka i vagn, hvilket skulle hafva gifvit Svenskarne tillfälle att yttra, att de icke ville veta af någre jutske seder. Berättelsen, hvars trovärdighet ingalunda är höjd öfver allt tvifvelsmål, synes antyda, att man väl i Danmark, men icke i Sverige använde vagnar, att man således den tiden i Sverige icke hade

827. Vägfarande.

828. Vagn.

hunnit så långt i lefvernets förfining som i det sydligare grannlandet. Att man i Sverige hade vagnar före 1200-talets början, hafva vi all anledning att antaga. Jag vill icke fästa någon vikt vid den framställning, som förekommer i fig. 828, och detta af två skäl. Fram-

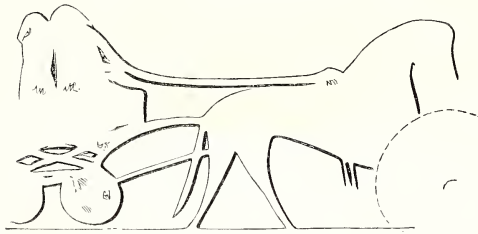
¹ Bilden påminner om kap. 6 i Gotlandslagen: maþr riþr oc raiþr burþi - - en hann sialfr siþr a baki - - þa en han hafr rus i tugþi eþa laþþir miþ byrþi.

Fig. 827. Originalen är en målning i hvalfvet i Härnevi kyrka — 1480-talet.

Fig. 828. Originalen är ingraveradt i ett kopparkors, som förvaras i Lunds museum. — 1100-talet.

ställningen är lånad från ett bredt, jämförelsevis tunnt kors, hörande till en grupp, hvilken varit talrikt representerad i de skånska kyrkorna, men icke förekommer norr om Skåne; bilden är således strängt taget dansk, icke svensk. Vidare är det möjligt, att denne bild återgifver ett motiv, som förekommit å utländske förebilder: vagnen i fråga är således måhända snarare utländsk än nordisk. Af samma skäl vill jag ej heller fästa vikt vid de två vagnar, solens och månens, som förekomma å antemensalet från Broddetorps kyrka i Vestergötland — äfven detta från 1100-talet —, ty i detta fall är förbindelsen med utländske förebilder säker. Men det är alldeles visst, att vagnar förekommo i Sverige till och med före medeltidens början. Vagnar finnas afbildade redan i bronsålderns hällristningar.

På Gotland förekommer en egen grupp af minnesstenar, som i den arkeologiska terminologien fått namnet bildstenar. Från en bredare bas smalna de småningom upp, men springa till sist ut i en halfrund öfverdel; stenens ena sida är försedd med bilder, enkla eller mera utbildade. Dessa bildstenar, mindre och försedde endast med ornament,

829. Vagn.

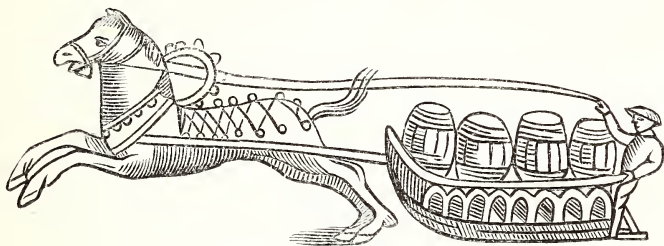
gå ganska djupt ned i jernåldern. Mot detta tidevarfs slut, således invid gränsen till medeltiden, äro de större — de kunna vara mera än manshöge — och hafva regelbundet framställningar af två olika slag. Den ena, den vanligaste, är ett med krigare fylldt skepp, hvars stora snedrutade segel är hissadt.

Den andra visar än en fallen krigare, som på Odins åttafotade häst rider till Valhall och der mötes af en valkyrja, än en färd i vagn, hvars betydelse jag icke kan förklara. Från en af desse stenar, som dessvärre är ganska nött, ty han har varit inlagd i golfvet i Alskogs kyrka på Gotland, förekommer den vagn, som här är återgifven fig. 829. Det ser nästan ut, som om denne vagn varit försedd med något, som svarar mot nutidens fjädrar.

På Gotland synes seden att färdas i vagn hafva varit ganska allmän. Gotlandslagen kap. 6 föreskrifver, att om söndagen får man ej hafva i sin vagn mera än ett lispunds börda, om vagnen drages af 'yxna oyk', ett halft lispund, om vagnen drages af en häst; vi kunna ej af ordalagen se, huruvida vagnens körsven gick bredvid eller om han — möjligen i sällskap med andre — befann sig i vagnen. Vid bröllop förekom något som lagen (kap. 24) kallar 'vagnicla ferþir' — en del af följet färdades i vagn, men flere än två fingo ej sitta i hvar

vagn. Vagnarne voro således vid ett dylikt tillfälle flere. Någon giltig anledning till en inskränkande bestämmelse med afseende på de åkandes antal kan jag icke utfundera. Betecknande är, att i samma kapitel förbjödes 'magha raiþ', d. v. s. de närmaste slägtingarnes ridt i brudföljet. Det synes nästan tala för åknings företräde framför ridt — något som icke förekommer i det öfriga Sverige.

Äfven de andre landskapslagarne tala om vagnar, men de säga icke mycket om dem. Endast så mycket göres tydligt, att vagnarne i regeln hade fyra hjul. Södermannalagen (bygningabalken kap. 8) talar om att stjäla ett hjul under vagnen eller två eller alla fyra; äfven talas om stöld af tisteln. Vestgötalagen talar om att 'fara med klyf' [klöfja häst] eller vagn, om axeln, om fyra hjul. I *Fornsvenskt legendarium* omtalas hjulaxel och hjulnafve. Redan ett medeltids-ordspråk talar om femte hjulet under vagnen.

830. Släde.

Mindre än vagnen var tydligan **kärran**. I k. Eriks och dr. Margaretas stadge för fiskarne i Skanör och Falsterbo heter det, att kärremannen fick ej köra mera än ett halft lass, då deremot en vagn, som kördes af en vagnkarl, förde fullt lass. Gotlandslagen sätter ock mot hvartannat 'rus ok kerra' och 'oyk-vagn'. Den hel. Birgitta säger i sina *Uppenbarelser*, 'att fåvitska människors hjerta är likt kärrohjulet, som är högt och knarrar'. Man synes icke hafva varit noga med hjulens smörjande.

Man färdades naturligtvis också på **släde**. Vestgötalagen omtalar släden och andurstängen, hvilken fästes under meden till dennes förstärkning. En figur, införd s. 189, från 1400-talet, visar ett hölass, som släpas fram på en släde. Antagligen användes slädar, då liksom i aflägsset liggande delar af landet ännu i senare tider, för lasskörsel i skogarne eller annorstädes, der spår af väg icke förekom. En släde afsedd för varutransport är afbildad fig. 830 efter Olaus Magni. Men slädar användes äfven för resande. Man satt i släden, man stod upp af släden (år 1510). *Slädhästar* omtalas flere gånger. Man synes hos

¹ Till antalet fyra kunna vi sluta oss af bötesbestämmelserna II fornæmisbalken kap. 16.

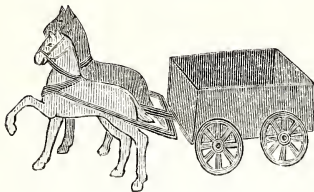
Fig. 830. Efter teckning hos Olaus Magni.

dem hafva fordrat visse egenskaper, och de voro derigenom mindre lätta att öfverkomma. En slädhäst värderades år 1444 till 20 mark. Lagman Henrik Stensson i Finland hade år 1506 blifvit ombedd att skaffa en slädhäst, men han kunde icke så hasteligen uppspörja en sådan. I maj 1507 hade han emellertid funnit en.¹

Att emellertid vagnarne voro mindre vanlige under medeltiden torde väl framgå deraf, att ingen af de många figurer, som Olaus Magni meddelar, innehåller bilden af en resvagn. Den enda figur jag kan meddela (fig. 831) återgifver en synnerligen obeqväm vagn, i hvilken profeten Elias företog sin himmelfärd. Här drages vagnen af två hästar, annars saknas desse i 1400-talets kyrkomålningar.

Om vagnen genom konstruktionen var hård och kantig, sökte man afhjelpa denna olägenhet och derjämte bereda sig den under en dryg del af året nödige värmen genom att i vagnen lägga en björnfäll. Sådane omtalas ofta i sammanhang med åkdonen.²

För öfrigt sökte man göra det så bekvämt för sig som möjligt under resor. I urkunder omtalas hvarjehanda föremål, som, att döma

831. Vagn.

efter det sammanhang, i hvilket de förekomma, varit afsedda just för resor. Det må vara nog att här uppräknas följande: två par byrdhalæghla (*utrium*), ett par spislæghla, ett par redlæghla, två bäcken, som kunde sättas det ena i det andra (*due pelves se mutuo includentes*, 1346), ett par läglar och ett par lappastöflar (1405), ett gammalt möggiæ-

tiell (myggtäkt), hufvudfat, noppösäck och tillhörande hufvuddyna, borgaretjäll och natt-tjäll (1443). Olaus Magni framhåller, huru nödvändigt det är för den, som reser i de nordliga trakterna, att hafva ett myggtäkt (af linne eller bark) och han afbildar ett sådant (bok 21 kap. 5). Myggorna, säger han, äro mycket betänkliga genom sina stygn och genom sitt olidliga surrande. För att få tillfälle att sofva använder man malört, som doppas i ättika och sedan torkas i rök, lukten deraf är för myggorna obehaglig. För öfrigt fly de, om man tvättar hufvudet och andre lemmar med en dekokt på malört, ruta eller svartkummin, 'när man så hafva kan', eller med en färg, som skräddare använda, tillsatt med bränd och rökt en.

Men det var icke endast myggorna, som beredde olägenhet. Vägarne voro, som jag redan framhållit, af en ganska underhållig beskaffenhet, vattendragen och sumptrakterna, som man måste passera, många. Bro-

¹ Grönblad, *Nya källor till Finlands medeltidshistoria*, s. 312.

² *Vehiculum cum ehipio et pelle ursina* (1337), *pellis ursina cum vehiculo* (1346), *vehiculum cum ursina pelle et sila* (selyt, år 1350).

Fig. 831. Efter en målning i Danmarks kyrka.

arna lemnade ej sällan mycket öfrigt att önska. Ibland fanns ej bro, utan man skulle passera öfver vattnet på en flotte, hvilket var synnerligen besvärligt, när man förde med sig hästar bärande en tung och dyrbar lastning. År 1471 skulle någre Skeningeköpmän, hvilke med mycket varor återvände från en handelsresa i Vestergötland, passera en flod på en 'fluta'. En af köpmännen ledde sjelf sin häst, 'hvars dryga börda var ordnad efter det sätt, som i landet brukas och kallas klif', men hästen föll i vattnet. Hästen räddades genast, men varorna voro borta, intill dess de, efter anropande af den hel. Katarinas af Vadstena hjälp, flöto upp till vattenytan och bergades.¹ Vilddjuren voro den tiden vida allmännare än nu och torde, om det än icke omtalas, hafva vållat fredlige resande hvarjehanda obehag. Men vilddjur i människohamn funnos ock. Två qvinnor, som vallfärdat från Åhus i Skåne till Vadstena, råkade under sin vandring till hemmet, när de hunnit till en skogstrakt i Vrigstads socken i Småland, ut för en röfvare, som ville döda och plundra dem. De bådo innerligt till den hel. Birgitta och blefvo räddade, hvarefter de vände tillbaka till Vadstena för att aflägga sin tacksägelse.² Äfven qvinnor hade den tiden mod och trotsade resans mödor. När tvänne påflige uppbördsmän den 12 januari 1328 voro redo att lemna Uppsala med de af dem insamlade skatterne, gaf erkebiskopen dem det rådet att tillsvidare låta skatterne stanna i Uppsala, ty röfvare hade på flere ställen lagt försåt för dem. Samma råd gafs dem på andre orter, och när till sist skatterne flyttades var det under bevakning af 10, 12 till och med 40 beväpnade män.³ Det såg illa ut i den tidens Sverige. Det är på sitt sätt en tröst, att det icke var bättre i andra land.

Vägarnes obeqvämlichkeit gjorde, att man föredrog vinterresor, ty under vintertiden gled man lättare fram från ort till ort och man kunde då, utan att byta åkdon mot båt, färdas öfver de frusna vattnen. Urkunderne omtala vintervägar, t. ex. en gammal vinterväg i Jämtland (år 1441), en vinterväg mellan Töfvesala och Kallu i Finland (1390). Öfver isarne voro vintervägarne på milslånga sträckor utmärkte med gran- och enruskor.⁴ Der vintervägarne drogo fram, underlättade man öfvergången från is till fast mark med landgångar.⁵ Huruledes man föredrog vinterresor kan visas med otaliga exempel. Jag vill här anföra endast ett och annat. Den 15 *februari* 1297 befann sig erke-

¹ *Scriptores rerum Suecicarum medi ævi* del 3, 2 s. 264. — Det är mycket beklagligt, att ett ensidigt politiskt-historiskt och kyrkligt-historiskt intresse föranledt uteslutande ur *Scriptores* af de flesta mirakelberättelserna, hvilka i allmänhet äro af synnerligt intresse för sedernes historia. Utan kännedom af denna kan dock hvarken statens eller kyrkans historia skrivas på ett fullt tillfredsställande sätt.

² Samma arbete och del s. 236.

³ Munch, *Pavelige Nuntiers Regnskabs- og Dagbøger* s. 54, 55.

⁴ Olaus Magni, bok 1 kap. 20.

⁵ Samma arbete och bok, kap. 27.

biskop Nils Allesson i Ragunda i Jämtland. Någre dagar efter jul, den 29 december 1302, uppehöll han sig vid Segerstads kyrka i södra Helsingland, den 7 påföljande mars vistades han vid Sköns kyrka, nära den nuvarande staden Sundsvall. I mars 1332 befann sig biskopen i Vesterås på visitationsresa inom Dalarne, ända upp mot den norske gränsen.¹ K. Magnus Eriksson red sin eriksgata under januari och februari månader 1335: den 8 januari var han i Strängnäs, den 28 i Skara. Den 14 februari 1337 befinner sig k. Magnus uppe vid Kopparberget och skrifer derifrån till Jämtland, att han för tillfället måste, 'för sina ärendens (förrättingars) skuld', afstå från sin tillämnade färd till dem. Erkebiskopen Johannes var den 21 februari 1425 vid Tuna kyrka i Medelpad, erkebiskop Nils var den 16 februari 1440 vid Stöde kyrka i Medelpad, erkebiskop Jöns var vid midten af februari 1462 vid Tuna kyrka, erkebiskop Jakob var den 9 februari vid Delsbo kyrka i norra Helsingland, den 13 januari 1478 vid Bollnäs kyrka i Helsingland, den 3 mars 1490 i Elfkarleby kyrka; den 19 februari 1507 var den åldrige erkebiskopen uppe vid Skellefte kyrka. Men äfven vintertiden kunde naturligtvis hinder förekomma. Biskop Hans Brask hade mycket ofta, då han kallades till konung Gustaf eller till andra möten, mycket att tala om ohälsa och oföre.

Det var äfven ofta svårt att under resorna få föda åt sig och djuren samt nattqvarter. Den påflige legaten Petrus Gervasi måste år 1322 under en resa från Skara till Linköping antaga vägvisare, som under vinternatten och genom snön förde honom och hans följe fram på deras väg, 'ty jag kunde icke få foder åt hästarne eller andra lifsmedel'.

Svenskarne voro visserligen kände för gästfrihet — denna prisas t. ex. af italienaren Petrus Quirinus, hvilken på k. Eriks af Pommern tid företog en besvärlig resa från Trondhjem till Östergötland, men alltför lätt hände det, att vägen under långa sträckor icke förde förbi några människoboningar, att, när sådana träffades, inbyggarna icke med bästa vilja i världen kunde mottaga och undfagna den resande. Afbrott i gästfriheten torde ock hafva vållats genom excesser, utöfvade af de resande sjelfve, eller åtminstone af deras öfverdrifna fordringar. Till skydd för befolkningen på landsbygden och till hjälp åt de resande grepo konungarne in för att ordna dessa förhållanden.

I sin store fridsstadge föreskrifver k. Magnus ladulås: af dem, som vi behöfva ofta hafva med oss, vilja vi, på det att möjlighet att få mat må finnas der de fara, att vår käre broder hertig Bengt af Finland hafve 40 hästar, en biskop 30, hvar annan af vårt råd 12, hvar riddare eller sven å vapen 4, kaniker likaså 4, andre som äro kallade hvar och en två svenner. För att få slut på den ofrid, som länge hade

¹ Munch, nyss anf. arbete s. 119.

rådt i landet, föreskref k. Magnus Eriksson i Skeninge stadge af år 1335, att de som rida med fulla vapen genom landet, utan konungens lof och utan att vara utsatte för särskild fara, skola rymma riket, ingen får rida med storflockar öfver landet, biskopar få rida öfver landet till konungen med 30 hästar, riddare eller svenner af konungens råd, vare sig de rida till konungen eller annorstädes i egna ärenden, med högst 12 [riddare utom rådet med 8¹], svenner, som äro riddares vederlikar utom rådet med 6, 'mindre män för sig' med 2 hästar. I samme konungs Uppsala-stadge af år 1344 säges: de som rida med fulla vapen i vårt land utan lof af konungen eller de män, som dertill blifvit be-myndigade, miste häst och vapen och hvad de eljes hafva hos sig och böte 60 mark, ingen får fara med storflockar genom landet, en biskop får rida öfver landet till konungen med 30 hästar, konungens embetsman ride i konungens bortvara med 45, riddare och svenner af rådet ride till konungen eller i egna ärenden med högst 12, riddare utom rådet med 8, svenner utom rådet, som äro riddares vederlikar, med 6, 'mindre män för sig' med 2 hästar; den som bryter mot denna föreskrift böte 40 mark, konungens ensak. I k. Magnus Erikssons landslag (konungsbalken kap. 22) är Uppsala-stadgens föreskrift rörande följets storlek upptagen, med några förändringar: erkebiskopen har rätt till 40 hästar, konungens embetsman endast till 30, 'mindre män för sig, som tjena frälst', få hafva 3 hästar, allt detta gäller endast för färder till konungen, det hela gäller deremot icke, i fall det är fråga om härfärd.

Det är reducerade antal, som här förekomma. Men äfven de synas oss ofattliga, ty huru skulle det vara möjligt att finna föda, foder och nattqvarter åt så många, huru lätt kunde icke det stora antalet — i vissa fall var det ju storflockar — föranleda öfvervåld.

De landsfaderliga omsorger, som framkallade ofvan anförda stadganden, gjorde det ock nödvändigt, då man ville undanröjda anledningar till våld, att sörja därför, att vägfarande kunde på lagligt sätt komma åt lifsförnödenheter. K. Magnus ladulås utfärdade af denna anledning en annan stadge. 'Som det i vårt rike', heter det, 'länge varit en osed, att alle de män, som fara öfver landet, de må vara aldrig så rike, vilja gästa de fattiges hus och hafva all sin kost utan penningar, hvarigenom de på en liten stund nöta upp hvad den fattige länge arbetat för, hvaraf kommer mycken våda för lif och själ, skall en man skipas i hvar by, hvilken skall åt vägfarande sälja hvad de behöfva eller ock 'rätta' (visa) dem till andre män, som kunna mot penningar sälja dem hvad de behöfva.' Denne utsedde man, som sålunda på visst sätt var en tjänsteman, kallades rättare. Hvar härads-höfding skulle tillsätta rättare inom sitt härad. Till ingen bonde fingo visas mera än två hästar. Vägrade bonde att sälja åt en vägfarande,

¹ Dessa ord fattas i de afskrifter af stadgen, som blifvit till våre dagar bevarade, men sammanhanget och jämförelsen med 1344 års stadge fordrar dem.

fick han böta 3 mark, gjorde rättaren icke sin skyldighet, skulle han böta dubbelt. Priset skulle beräknas efter det 'som är allmänligt köp i landet'. Vägrar någon att sälja, är den resande saklös, om han tager hvad han behöfver och lemnar efter sig betalning efter gängse pris. Ingen får taga en häst från en bonde, om han ej dertill gjorts berättigad genom konungens bref; tager en vägfarande häst och får i följd deraf en 'åkomna', kan hästens egare icke därför ställas till ansvar.

Två olägenheter förekomma i denne stadge. Den gällde endast storbyarne, i hvilke funnos flere grannar att 'rätta' de vägfarande till. I synnerhet med resande från andre orter kunde tvist uppstå rörande hvad inom orten vore allmänligt köp. Dessa brister sökte k. Magnus Eriksson afhjelpa genom sine stadgar af åren 1335 och 1344, hvilke föga ändrade inflöto i hans landslag. Något mera ändrade återfinna vi dem äfven i k. Kristofers landslag.

I storbyarne skulle fortfarande finnas rättare,¹ men eljes skulle taverner skipas vid de allmänne vägarne, i hvilka man åt vägfarande sålde mat och hästfoder samt upplät nattqvarter, till hvilket hörde stuga, sömnhärberge och stallrum i uthusen, dock så att egarens djur icke behöfde köras ut. K. Magnus' stadge af år 1344 tillägger, att två härbergare skulle finnas i hvar köpstad. K. Kristofers lag ger det tillägg, att mellan två taverner fick ej vara större afstånd än två eller halftredje mil. I denne tillägges ock, att derest så många gäster komma, att tavernehusen icke räckta till, då vise tavernaren dem till näste byar, der rättaren till hvar bonde lägger så många, som han pröfvar kunna hos honom få för sine penningar rum och bergning.

K. Kristofers lag, liksom en handskrift af k. Magni, upprepar k. Magnus ladulås' bestämmelse, att häradshöfdingen (och häradsnämnden) skola tillsätta tavernare och rättare.

Gästgifveritaxan lyder i 1335 års förordning på följande sätt: gillt nöt = 12 öre, gammalt får = 12 örtugar, en mark fläsk eller smör = 3 penningar, ett fång hö = 2 penningar; öl, bröd och hästakorn (hafre) skulle säljas till det pris, som gäller i näste köpstad å rätt torgdag. Stadgen af år 1344 tillägger, att för en spann hästakorn fick tavernaren taga två penningar utöfver priset i köpstaden. K. Magni landslag gör häruti ingen annan ändring än att priset för en mark fläsk eller smör ned-sättes till 2 penningar. K. Kristofers lag tillåter tavernare och härbergare att utöfver de pris, 'som i landet gälla man och man emellan', taga för gillt nöt 2 öre, för gammalt får 4 penningar, priset för en mark fläsk eller smör höjes åter till 3 penningar. Ingen var skyldig

¹ Som mellanskjuten mening i föreskrifterna från k. Magnus Erikssons tid står det ej fullt tydliga: 'rättaræ i storbyom, þer ei gita tauerne varit', hvartill förklaringen gifves i k. Kristofers lag: 'i storbyom rättara ther ey kunno tauerne vara'. I storbyn med de många grannarne, på hvilke de resande kunde fördelas, fanns ej lika stort behof som annorstädes af särskilda värdshus.

att åt en person under en dennes resa sälja mera mat än till ett mål och foder för en natt.

Taverne-husbonden, hans hustru och hjon voro, enligt landslagarne,¹ i bondens frid och lag, när de icke gästades. Blevvo de af gäster ofredade, voro straffen ökade. Den som med våld tog något af eller med våld gästade hos tavernare, prest eller bonde, han skulle mista lifvet för svärdet, vare sig han var hög eller låg, äfven om — heter det i stadgen af år 1335 — hvad han tagit ej vore värdt mera än ett höns. Blef under strid, framkallad af våldsgästningen, den resande dödad, gällde detta som om han mist sitt hufvud för konungens svärd. Hvad vid affärden icke var betaladt, ansågs af lagen vara röfvadt. Om den resande dödade tavernaren eller någon af hans folk, fick han gälda lif med lif, för sår, blodvite eller blånad skulle han mista handen. Straffbestämmelserna voro alltså stränga. Tog någon en häst utan lof eller lega för att rida eller åka och egaren fick fatt på honom och hästen, hade egaren rätt att hänga tjufven utan ransakning och dom, enligt 1335 års stadga. Från och med år 1344 fordrades laga dom.

Det är att befara, att dessa gästgifveriordningar togo sig bättre ut i skrift än i verklighet. Vi ega rättighet att sluta dertill af tidens lynne. Ett direkt bevis ligger deri, att man så ofta fann sig förläten att påminna derom, att lagen i detta afseende måste efterlefas. Det är nog att anföra några exempel. K. Albrekt bjuder år 1375 alle bönder, brytar och landbor, hvilke de än äro,² konungars, biskopars, kyrkors och klosters, riddares eller svenners, klerkers, borgares, frälsebönders eller skattbönders, att de skola åt alle skälige vägfärande låna hus och härbergen samt sälja dem för deras penningar mat, öl, bröd och hästfoder eftersom rikets rätt säger; vägrar någon att sälja, lägge den resande i dandemäns närvara penningarne och tage så hvad han behöfver. I samma förordning åläggdes det konungens fogdar att med råd af lagmannen och andre vise dandemän bygga och lägga taverne vid rätt allmän väg, 'der det höfves bäst och nyttigast är'. I en skrifvelse till Strängnäs stift af år 1413 — enahanda skrivelser hafva nog gått ut till de öfriga stiftet — säger sig k. Erik, för rikets och allmogens bästa och bestånd, hafva kommit öfverens med rikets råd, att krogar skulle finnas inom stiftet hvarhelst biskopen, lagmannen, konungens embetsman och de som skola sitta öfver räfsten, tycka det vara nyttigt; allmogen, både de kronan tillhöra och alle andre, hvem de ock tillhöra, skulle hjälpa till att bygga och underhålla desse krogar. Biskopen, lagmannen, fogden och de förnämste skulle tillsätta krögare, den som ej ville åtaga sig uppdraget fick icke bygga och bo i konun-

¹ Föreskrifterna om gästningen förekomma i konungsbalken.

² Detta var en förbättring. K. Magnus ladulås hade från gästningstungan fritagit alle kungsgårdar, biskopar, riddare och svenner till vapen: 'det är väl värdigt, att de hafva mera frälse som värdigare äro, så ock de, som mera arbeta för oss'.

gens rike. Krögarne togos i konungens synnerliga frid och hägn, hvadan våld mot dem skulle räknas som edsöresbrott. Men dessutom skulle alle bönder, vid vite som lagboken utvisar, låna vägfärande folk hus, sälja dem öl, mat och hästfoder efter prisen i näste köpstad och skälighet. År 1441 föreskrifver k. Kristofer: ingen får vägra vägfärande man hus eller mat, öl eller foder för hans penningar; den det gör skall böta därför som lagen säger och lika mycket till för det nya förbudets skuld. År 1458 påminner k. Kristiern om hvad lagen i detta afseende säger: ingen bonde eller landbo må drista att neka vägfärande man hus och härberge, utan skall hellre med kärlig och god vilje hjälpa resande efter förmåga.

Att icke taverner blefvo uppförda i tillräcklig mängd framgår af påbudet, att bönder och landbor fortfarande skulle mottaga gäster. I ett land sådant som medeltidens Sverige var det ej heller möjligt att uppföra och underhålla en tavern för hvar väglängd af 2 eller 2½ mil.

Jag har förut omtalat det kyrkliga intresset för väganläggningar. Detta gjorde sig äfven efter den första tiden gällande i de fall, då det var fråga om att bereda lättnad för den, som hade att färdas genom de store skogar, som skilde landskapen från hvarandra.

Ej fullt en mil sydost från Skogs kyrka finnes en gård, som kallas Själstugan. Denne gård, med flere hus,¹ omtalas år 1302 (DS nr 1377) såsom liggande midt i skogen Emord (Ödmorden), från gamla tider bygd för fattige vägfärandes bekvämlighet och ro, men ofta i följd af brist på tillgångar icke försedd med någon åbo. Den nitiske erkebiskopen Nils Alleesson, som ville hjälpa de fattige och främja det allmänna bästa, förmådde nämnda år den 29 december, då han befann sig vid Segerstads kyrka, denna socken äfvensom Söderala och Hanebo socknar att af deras skog, inom hvilken husen lågo, åt åbon upplåta en milsvidd af skogen, med vilkor, att inkomsten deraf går till fattige resande, att åbon icke gör anspråk på någon arfsrätt, att inom det angifna området icke förekommer någon del, som tillhör någon by eller gård (*villa*), att åbon icke har, utan vederbörandes lof, något att skaffa utom detta milsområde, att personer från de tre socknarna få inom milsområdet fiska, taga bark och beta kreatur, under det att åbon ensam hade att inom detta område göra åker och äng. Vägen förbi detta ställe gick från Söderala i Helsingland till Hamrånge i Gestrikland (DS nr 2218). I sammanhang med Själstugan stod ett kapell, hvilket vigdes år 1324. Det låg vid sjön Bergviken. Som gränser för själstuge-åbons område uppgifves Hamnåsen åt norr, hafvet åt öster, Tönnebro å åt söder samt Jöpeå åt vester.²

¹ Platsen för de gamla husen återfanns ännu vid midten af innevarande århundrade. Jfr Widmark, *Beskrifning öfver provinsen Helsingland* s. 78.

² Jfr nyss anförda arbete.

En annan själastuga (så kallad år 1315) jämte tillhörande jord fanns inom Ragundaskogen i östra Jämtland, genom hvilken väg måste hafva gått från detta landskap till Ångermanland. Erkebiskop Johannes utfärdade den 29 januari 1290, då han befann sig, under sin visitationsresa, vid Ragunda kyrka, ett skyddsbref för 'Gyrth bopakar' från Ragundaskogen, i hvilket han tager honom i de hel. Laurentii och Eriks, Uppsala kyrkas och erkebiskopens skydd, samt förbjuder att lägga någon skatt på den jord (*predium*), som han i nämnde skog fått för gästgifveriet (*causa hospitalitatis*). Bodakarlen hade tydligen fått jord, som tillhörde Uppsala domkyrka, hvilken hade rätt till laxfiske inom Ragunda och Fors socknar. Detta skyddsbref förnyades flere gånger (t. ex. åren 1315 och 1335), år 1333 omtalas ett kapell vid denna själastuga.

Antagligen funnos liknande själastugor på midten af Kolmården och Tiveden. På det förra stället, vid Krokek, uppkom sedermera ett fransiskanerkloster, hvilket första gången omtalas år 1440. Midt på Tiveden, inom Närike, fanns ett ställe kalladt Ramundaboda, hvarest k. Valdemar uppehöll sig, medan slaget vid Hofva stod år 1275. Ett den hel. Antonii kloster på Tiveden, der anlagdt, omtalas år 1497. Kapell anlades gerna vid de större vägarne, der de utgingo från staden. Vid Stockholm, Vesterås och Arboga -- för att anföra exempel -- funnos sådana kapell, vid Vesterås voro kapellen, liksom utfarsvägarne fyra. Som resorna voro förbundna med mödor och farligheter, ville man bereda de vägfarande tillfälle att vid färdens början utbedja sig skydd, att vid färdens slut frambära sin tacksägelse. Votivskeppen i mången svensk kyrka påminna än i dag om den tacksamhet man hyste efter öfverståndna farligheter.

De store i landet kunde, om de så ville, göra sig oberoende af tavernare och bönder, ty de kunde hafva tillfälle att föra mat med sig, men de kunde behöfva att skaffa foder åt hästarne. De, som hade orsak att ofta färdas samme vägar och till samma ställen, sörjde för underhåll genom att träffa aftal med vissa personer, till hvilka de synas hafva stått i ett mycket vänskapligt förhållande, alldenstund desse värdar ofta ihogkommos i testamentena. Så ihogkommos år 1310 'ospita mea Hiembergis' i Skeninge, år 1365 'min härberghs-husbonde' i Skara, år 1397 'min herberghshustru i Uppsala'. Det var icke blott i städer man hade sådana afstigningsställen, utan ock på landet. I ett testamente af år 1329 (DS nr 2744) omtalas 'mine värdar (hospites), hos hvilke jag ofta gästet, nämligen Nils i Metsjö och hans son Magnus, Tormund i Trostad, Styrbjörn Jonsson, Sune i Fogelsund, Bengt Josefs-son, Peter Jonsson i Jälund, Johan bryggare, Peter i Egelsta, Stefan i Taxinge, Sibbe i Ilända, hans bror Ragnar, Henikin Lyniborgh, Johan stekare, Nils i Norrtomta, — idel gårdar i Södermanland och Östergötland.

Då jag här ganska mycket framhållit svårigheterna för att resa i medeltidens Sverige, kan man till mig framställa den frågan: huru lång tid kunde man behöfva för att komma från ett ställe till ett annat, huru lång tid tog hvar mil. På den senare frågan vill jag icke inlåta mig. Med afseende på den förra kunde jag framdraga hvarjehanda undersökningar om den tid, som konungarne behöfde för att komma från en ort till en annan, men resultatet af dessa undersökningar är icke fullt klart, alldenstund konungarne under sina resor kunna hafva gjort en eller annan afvikning. Jag nöjer mig därför med att framhålla de uppgifter, som förekomma i Johannes de Serone och Bertrand de Ortulis' uppgifter till den påfliche skattkammaren: två dagsresor från Uppsala till Strängnäs, fem dagsresor från Strängnäs till Linköping, fem dagsresor från Uppsala till Riseberga kloster i Närke, sju dagsresor från Riseberga till Lödöse, som den tiden — 1320-talet — låg ett godt stycke uppför Götaelf, två dryga dagsresor från Skara till Jönköping.

På detta sätt färdades man på landet, men under medeltiden föredrog man i många fall sjöfärder. Än i dag hysa menniskor i Stockholms skärgård, som äro vana vid färder på sjön, räddsla för att åka i en vagn.

Farväg fanns på landet. Farled fanns i vattnet, i hafvet, på sjöarne, i elfvarne.

Man höll under medeltiden vida mera än nu på vattenleder inom landet. Jag har redan (s. 31 f.) framhållit ett exempel för sydöstra Uppland: under mera än två århundraden ansträngde man sig för att hålla en gammal farväg vid makt. Lagarne tala i allmänhet icke om dessa leder — de göra en bestämd skillnad mellan väg, på landet, och led, i vattnet¹ —, hvad dem gällde synes således antagas hafva af gammalt ingått i allas medvetande. Endast Helsingelagen — inom hvars område vägväsendet helt visst var mindre ordnad än i mellersta och södra Sverige — talar om 'almanna leþ til hafs ok fra', om 'smásund ok nor, þær æy ligger allmanna leþ mæþ skipi fara gönum' (viþerbobalken kap. 14).

Huru mycket vattenförbindelserna betydde framgår deraf, att de stora mötena, vid hvilka rikets angelägenheter skulle behandlas, i regeln höllos på orter, som voro lätt åtkomliga sjöledes. Telje — d. v. s. Södertelje — spelade härvid en stor roll. Förbi orten gick visserligen icke under medeltiden någon farled, men mot den orten gingo från norr och från söder vikar från Mälaren och Österhafvet. Ju mera Stockholm fick att betyda, desto angelägnare blefvo stormännen att der finna kvarter. De tillhandlade sig därför tomter på norrmalm, in-

¹ Jfr dock DS nr 1088 (Gestrikland år 1293).

vid Norrström, vid hvilka de kunde få plats för sina skutor. Minnen af de forne vattenvägarne äro en del ännu gängse namn såsom Draget (i Uppsala, Södermanlands, Elfsborgs, Jönköpings och Kalmar län), Skeppsdrätt i Södermanland, Skipadrätten i Skåne. Ed har åtminstone i visse orter samma betydelse som drag — smalt land, öfver hvilket man drager farkoster från ett vatten till ett annat.

Ett gemensamt namn för de fordon, hvilka användes till sjös, var farkost. Skepp (skip) hade också en omfattande betydelse; under denne term inneslötos äfven båtar, liksom ända in i nyare tid båtarne på Smålands sjöar kallats skepp.¹

De namn, som i öfrigt förekomma i de urkunder jag haft tillfälle att se, äro följande:

1. *Ekja* (äfven ökia, eka). Det är ganska visst detsamma som vi kalla ökstock (ekan har småningom fått en annan betydelse) d. v. s. en farkost bestående ef en urholkad trästam. Sådana hittas än i dag ganska ofta och anses vanligen vara urgamla, hvilket de ingalunda alltid äro. För några år sedan hittades i ett vattendrag i Blekinge en ökstock, i hvars akter funnos förvarade en del mynt från 1500-talet.² Ökstockar hafva ända in i senaste tid förekommit i bruk inom aflägsne orter — måhända användas de den dag i dag är.

2. I Vestgötalagens äldre redaktion (fornæmissakir kap. 3) omtalas något som kallas *tagbända*, enligt Schlyter 'en båt, hvars delar voro sammanbundne med vidjor, utan att deri fanns spik eller något annat jern'. Förklaringen, för hvilken inga bevis anföras, kan vara riktig. I Statens Historiska Museum finnas delar af en båt, hvars plankor äro fästa vid hvarandra med vidjor. Att döma efter det anförda lagstället var tagbändan (tågbändan?) dubbelt så värderik som ekan.³

3. *Båt*. Båtar funnos af olika storlekar. Fig. 832 visar en båt, som drefs fram med fyra åror. Vestgötalagen omtalar en sjuæringsbater, en båt med sju åror, af hvilka sex voro i roddarnes händer, den sjunde i styrmannens. Samma slags båt omtalas i Skånelagen under namnet *siæxærtskip*. Man räknade då icke styrmannen med.

Östgötalagen (bygdabalken kap. 28) omtalar ett nio alnar långt skepp. Vi kunna ej kalla det annat än en mycket stor båt.

832. Båt.

¹ Hyltén-Cavallius, *Värend och Virdarne* s. 25.

² Ekstocken hittades i Gumserydssjön inom Sillhöfda socken, Blekinge.

³ Jfr följande anmärkning. — Fullt säkert är det emellertid icke, att tågbända är namn på en farkost. I folkspråket betyder bända en korg, använd vid klöfjande.

Fig. 832. Efter originalets teckning i den handskrift, som omtalas s. 135, fig. 47.

En ännu större båt är den, som samme lag (samme balk kap. 43) kallar fiæpærtiugh sæssa, en båt med 40 roddare, således, då denna tid två roddare suto på samme bänk, en båt med 20 bänkar. En sådan båt torde hafva varit försedd med mast och segel.

Hvarje större fartyg hade med sig en båt, hvilken ej kunde undvaras, då fartyget ej alltid kunde lägga till vid sjelfva landet.¹

4. *Skuta*. Enskilda personer, världsliga och andliga, hade skutor, hvilket framgår af deras testamenten. År 1275 omtalas ett skepp (*navis*), som kallas skuta. År 1309 talar en prest i sitt testamente om sitt större och mindre skepp (*navis*), det var helt visst två skutor. År 1330 omtalas 'ett skepp (*navis*), som är en skuta'. År 1491 omtalas en skuta på 5—6 läster. Hon torde hafva haft samma storlek som de vedskutor, som vi i våre dagar ofta hafva tillfälle att se i Stockholm.

Gotlandslagen omtalar ett skepp under namnet byrþing. Den tyska öfversättningen af denne lag säger, att dermed bör förstås en skuta. I nutidens språk betyder börding en med mast försedd präm.

Samme lag omtalar äfven ett skepp, som kallas myndrikkia. Den tyska öfversättningen betecknar det som en liten skuta.

5. *Snäcka*. I berättelsen om de underverk, som framkallades af den bild af nedtagningen från korset, som fanns i Stockholms dominikanerkloster, omtalas ett skepp kalladt 'snekia', tillhörigt hr Ture Bjelke, hvilket seglade från Lybeck till Stockholm. Enligt tyske urkunder var snäckan ett mindre fartyg.²

¹ Den äldre Vestgötalagen säger, att fornæmis sakir¹ äro många; om någon tager olofvandes en annans 'öknöte' och dermed åker eller rider, om någon olofvandes faller en ek o. s. v. Kap. 3 säger, att om någon tager en annans häst eller ox, vagn eller släde, styrfast skepp eller mjölkar en annans ko, det är och 'fornæmis sakir', och för dem skola i böter erläggas 6 öre. Derefter tillägges: 1 öre för en eka, 2 öre för en tagbända, 4 öre för en sjuårorsbåt, 1 örtug för en 'riva', för 'tuar' 2 örtugar, för 'preær' eller flere fullt 'fornæmi' = 6 öre. Den senare lagen (fornæmisbalken kap. 15) säger, att om någon tager häst, ox, vagn, släde eller styrfast skepp eller mjölkar annans ko, så är det fullt rättslösa saker och därför skall bötas. Derefter tillägges: för 'rivsla' 1 örtug, för 'tuar' 2 örtug, för 'treær' eller flere 6 öre. — Detta är svårt att förstå, och Schlyter har i ordboken till lagen och i det för alle lagarne gemensamma glossariet underlåtit att förklara orden 'tuar' och 'preær'. 'Riva' och och 'rivsla' öfversätter han med räfsa. Jag kan icke inse, att ett borttagande af en räfsa kan räknas till 'fornæmis' eller 'rätlösæ sakir', lian och skäran äro ju vida vigtigare än räfsan, men de omtalas icke. Orden 'riva' och 'rivsla' synas därför vara felaktigt öfversatta med räfsa. Jag hade tänkt, att 'tuar' och 'preær' skulle kunna hafva något att betyda med afseende på årornas antal på en båt, i båda fallen med två åror, i det ena dessutom med en styråra, men detta duger ej heller. En båt med tre åror kan ej vara dyrare än en båt med sju åror. Tillsvidare anser jag denna paragraf vara i visse delar oförklarlig. Beauchet (*Loi de Vestrogothie*) anser 'tuar' och 'preær' allær 'prim fleræ' gällær räfsorna, men detta synes mig orimligt. En räfsa kunde icke vara så viktig och så dyrbar.

² Hirsch, *Handels- und Gewerbegeschichte Danzigs unter der Herrschaft des deutschen Ordens* s. 264.

¹ Denna afdelning af lagen kallas rent af 'fornæmis sakir'. I den senare Vestgötalagen återfinnas stadgandena under rubriken 'fornæmis balcer', hvilken rubrik förekommer äfven i den äldre lagen.

Andra fartygs-namn förekomma, men som de gälla större fartyg, hvilka företrädesvis användes för krigiska ändamål, kommer jag att redogöra för dem i näste del.

Skeppet hade en köl, till hvilken anslöto sig sidorna, som kallades bord. Dessa utgjorde dock endast den yttre beklädnaden. Från kölen uppgingo, åt båda sidor, bugtiga trän, hvilka jämte kölen utgjorde skeppets stomme. Dessa trän kallas i Gotlandslagen rangr, i nutidens folkspråk ränger, vränger eller vranger. För att sammanhålla stommen användes bitar d. v. s. bjelkar. Gotlandslagen (kap. 36) talar om ett köpskepp, som har tretton 'rangr' och tre 'bitar', hvilket skepp, efter hvad sammanhanget visar, var större än en skuta. Hvert skepp hade stamnar eller stammar (stäfvar). Den främre var under vikingatiden ofta försedd med ett utsprång i form af ett drakhufvud eller annat djurhufvud. I den äldre Vestgötalagen (orbotæmal) talas om en sjö-röfvere, som står 'a halsi ok höffi', hvilket jag öfversätter med 'i fören'.¹ De svenska kyrkornas målningar från slutet af medeltiden visa bilder af de skepp, i hvilka Olof den helige färdades till Nordlanden, Erik den helige till Finland, båda stadde på omvändelsefärd. Deras skepp hafva mycket ofta i fören en hals och ett hufvud. Man synes vid återgifvandet af dessa skepp, af hvilka det ena tillhörde vikingarnes tid, det andra ett icke mycket senare skede, hafva gifvit skeppsteckningen en viss arkaistisk prägel, sådane prydnader på förstäfven voro åtminstone icke vanlige under medeltiden. Uttrycket 'a halsi ok höffi' har ock försvunnit i den senare Vestgötalagen.

Öfver vattenytan voro skeppsborden förstärkta med en yttre plank-beklädnad, som kallades barckholt (år 1508), i nutidens sjömansspråk berghult.

Att döma efter afbildningarna voro medeltidens skepp korta och breda, rundade i för och akter. Midten af skeppet, hvars undre del användes som lastrum, eller kanske endast denne undre del kallades bunke. Förhöjningen i fören kallades förkastellet (forkastelyndh, år 1508), förhöjningen i aktern kompaniet (kompenyndh, år 1508). Denna förhöjda akter blef småningom ett slutet rum, således en kajuta; en sådan synes förekomma å fig. 838 och 840.²

Midt i skeppet reste sig masten, äfven kallad segelträt. Afbildningarna visa masten omsluten af tåg, som från mastens öfre del gingo ned till relingen. Jag antager, att det är dessa, den s. k. riggen, som åsyftas med det år 1532 förekommande uttrycket umkordeel. Masten hade ofta något nedanför toppen ett korg- eller såliknande bihang, mastkorgen, i hvilken utkiksmannen hade sin plats (jfr fig. 840).

¹ Uttrycket har tidigare fått en annan öfversättning, men denna synes mig orimlig; se t. ex. Beauchets öfversättning s. 170.

² I handlingar rörande Danzigs sjöfart omtalas kajutan förste gången år 1438. Hirsch, ofvan anförda arbete s. 264.

Från toppen svajade en vimpel, hvilken synes åtminstone ibland hafva bestått af en fast del — jfr fig. 833, der denne del har gestalt af en fisk —, och en fladdrande del. Större skepp hade till och med tre master, i hvilket fall de två extra befunno sig i fören och i aktern.

Seglet var i regeln ett råsegel. Detta höjdes och sänktes medels dragrepet. Att fälla seglet kallades att draga det (år 1508). Dragrepet till en krafvel, således till ett stort skepp, hvilket företrädesvis användes för krigsbruk, hade, enligt en urkund af år 1532, en längd af 34 alnar och en tjocklek af 9 tum. I redogörelsen för detta skepps byggande¹ talas äfven om 'båda stora sköten (skoten) till stora seglet, smitan² dertill samt till fockseglet. Huruvida detta hade den triangulära form, som tillhör nutidens fock, känner jag icke. Afbildningarna från medeltidens slut visa oss ett råsegel äfven på förmasten (jfr fig. 840).

Vanliga skepp framdrefvos stundom äfven med åror. En åra tjenstgjorde ursprungligen som styre och var då fäst vid skeppets högra sida, från aktern räknadt, d. v. s. på styrbordssidan. Sådana styråror förekomma icke på de skepp, hvilka ses i afbildningarna från medeltidens slut; under denna period har styret flyttats till dess nuvarande plats i skeppets akter.³

I fören satt ankaret. Det hängde i ett kabeltåg (år 1532), som frades ut, när ankaret skulle fällas, men vid ankaret var ock fäst ett bojrep (år 1532), ett tåg eller rep, vid hvars ände satt en boj; denne, som flöt på vattenytan, utvisade ankarets läge. I Visby sjörätt (kap. 51) föreskrifves, att när ett skepp kommer i hamn, skall det hafva en 'dobber' på sitt ankare. Jag antager att dermed menas en boj. I hamn låg emellertid skeppet ingalunda alltid för ankare: det kunde ock förtöjas vid stranden eller det på denna bygda bålverket (Visby stadslag).⁴ För sådant ändamål användes landtåg (år 1532), äfven kallade fäster (Björkölagen, Visby stadslag); ett skepp, som var förtöjdt med fyra fäster, ansågs ligga säkert (Visby sjörätt kap. 19). Mindre farkoster, som voro lätta att sätta i rörelse och därför lätt kunde stjälas, fästes med en kätting (i Gotlandslagen kallad rekendr), som var försedd med lås och nyckel (kap. 36). Ett skepp, som låg vid stranden, sattes med denne i förbindelse medels en brygga. Ett skepp, som låg för ankare, kunde underhålla förbindelsen med land medels sin båt eller esping. Man var för öfrigt under medeltiden icke så nogräkande som nu med afseende på ett bekvämt läge för in och utskepp-

¹ Granlund, *K. Gustaf I:s registratur* 1532 s.66.

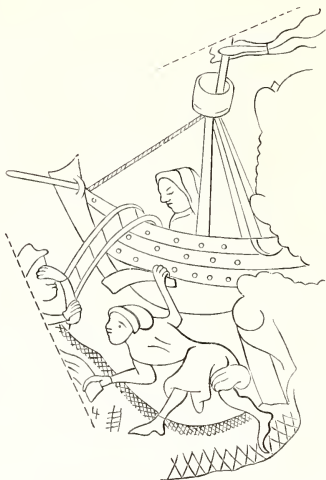
² I trycket är detta ord (smiton, smitona) felaktigt återgifvet med 'sunton', 'suntona'.

³ Akterstyret infördes under 1200-talet, enligt Stieda, *Die Revaler Zoll-bücher und Quittungen* s. LXXII.

⁴ Björkölagen (kap. 13) talar om skepp, som ligga i 'akkjærslæghi' (ankarsläge) eller i 'bryggiulæghi'.

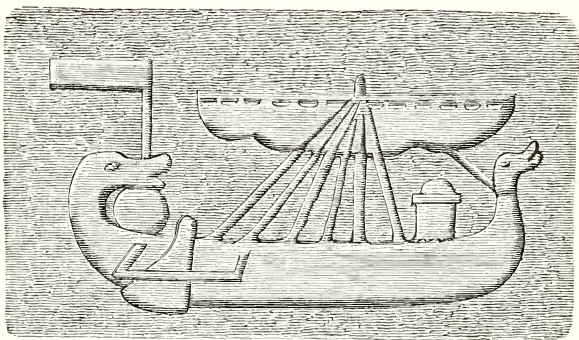
ning. Så betydande handelsorter som Skanör och Falsterbo hade knappast någon hamn. De nästan otaliga skepp, som fördes till desse städer, måste ankra i hafvet eller i Foteviken. Ur- och ilastning försiggick medels pråmar eller *lichterschipe*, hvilka vid den linie, der vattenståndet blef för lågt, möttes af vagnar.

Om skeppens storlek finnas helt få uppgifter. En båt på en läst omtalas år 1443, en skuta på fem till sex läster år 1491, en stor snäcka på fjorton läster år 1443. Det högsta lästetal jag sett uppgifvas i svenska urkunder är hundra. Så stora skepp användes dock helt visst icke uteslutande, kanske icke alls för handel. De stora skeppen kommer jag att omtala i näste del, i hvilken jag skall redogöra för de krigiska förhållandena. Med läst torde menas en läst säd. Stieda antager,¹ att medeltidens skeppsläst var lika med den gamle hanseatiske skeppslästen d. v. s. ungefär $2\frac{1}{2}$ registertons. Ett skepp på 100 läster räknade således icke mera än 250 tons och var således i förhållande till nutidens skepp litet.

833. Skepp.

Efter ett engelskt medeltidssigill är ett skepp afbildadt s. 625. Om de svenska skeppens utseende lemna, utom ofvan meddelade ur urkunderne hemtade uppgifter, följande figurer någon upplysning. Fig. 835, ett Björkö-mynt, visar ett skepp från 800-talet med mast, råsegel och rigg. Till 1100-talet hör den skeppsbild, som återgifves i fig. 834: ett skepp med råsegel och rigg, båda stäfvarne afslutade med djurhufvud, flagga i aktern, styre vid högra sidan, skyddadt af en utspringande ram. Från 1200- och 1300-talen kan jag dessvärre icke meddela några afbildningar. I 1400-

J. ENGBERG

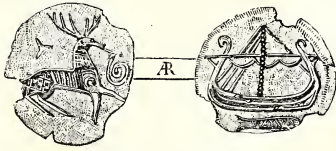
834. Skepp.

¹ *Die Revaler Zollbücher* s. LXXXV.

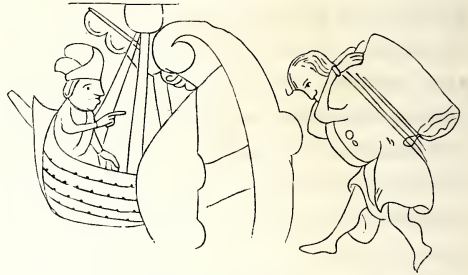
Fig. 833. Jfr s. 135 fig. 47.

Fig. 834. Efter en bild på dopfunten i Löderups kyrka i Skåne, hvilken funt torde tillhöra en tidig del af 1100-talet. Hvad den rundtäckta cylindern i fören och den stora kulan i aktern skola beteckna, vet jag icke.

talets konstverk äro deremot skeppsbilder icke sällsynta. Fig. 833 och 836 återgifva tvänne teckningar från midten af 1400-talet: å den ena se vi, utom skeppet, en man, som bär en klädsäck ombord, i den andra en landgång eller, som det den tiden hette, brygga. Fig. 837 visar ett skepp, som är snidadt på ett altarskåp, hörande till 1400-talets se-

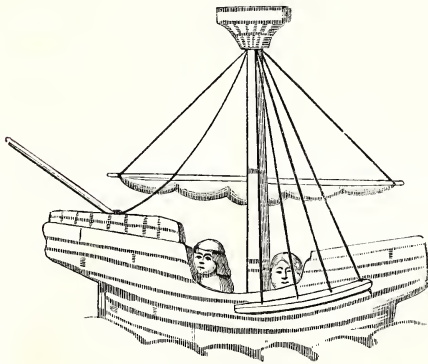

835. Skepp.

836. Skepp.

nare häft. Århundradets målare saknade anledning att afbilda köpmansfartyg annat än i sammanhang med profeten Jonas historia; hans utkastande och vistande i hafsvidundrets buk ansågs vara en förebild till Christi hvila i grafven, Jonas utkastande ur skeppet och ur vidundrets

837. Skëpp.

svalg blefvo därför ofta afbildade. Fig. 838 och 839 visa, huru profeten kastas i hafvet. I den ene bilden är seglet randigt. Mycket ofta framställas äfven den hel. Eriks och den hel. Olofs sjöfärder, men de båda konungarnes skepp voro afsedda för härfärder och böra därför omtalas i sammanhang med sjökrig. Jag har dock velat här intaga ett af dessa skepp (fig. 840), för att visa, huru ett stort skepp såg ut. Bildens skepp har tre

master, hvar och en bärande ett råsegel; på storseglet äro målade eller sömmade bokstäfverna *in ri d. v. s. Jesus nazarenus rex Iudeorum*. Det var i Frälsarens och kristendomens tjänst, som härfärderna företogs till norra Norge och till Finland.

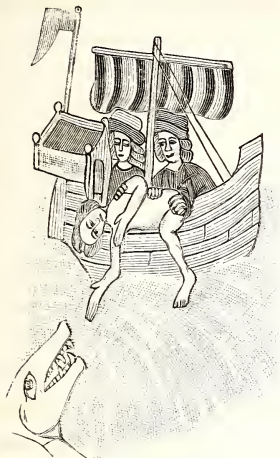
De personer, som vistades ombord och tillhörde skeppet, omtalas under olika benämningar. Björkölagen nämner styrman och skeppare

Fig. 835. Jfr s. 777.— 800-talet.

Fig. 836. Originalalet förekommer i den laghandskrift, som omtalas s. 135 (fig. 47).

Fig. 837. Originalalet förekommer i ett altarskåp, som tillhört Å församling i Östergötland och nu förvaras i Statens Historiska Museum.

— den förre var kapten, de senare matrosar. Visby stadslag och sjörätt tala deremot om skeppare, styrman — hvilken var den förre underordnad — och skeppmän. Den sistnämnde lagen talar äfven om ledsagare d. v. s. lots.

838. Skepp.

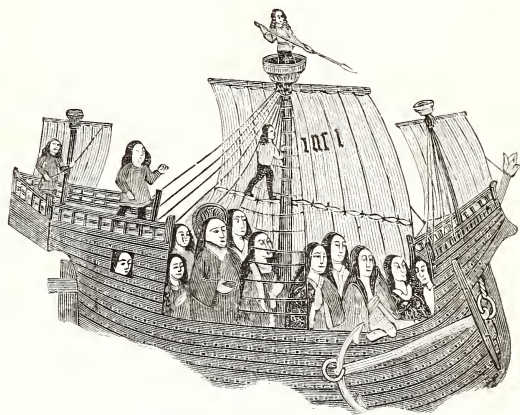

839. Skepp.

Skepparen hyrde styrman och matrosar. När han träffade aftal med dem, gafs städsel, hvilken den tiden kallades gudspenning. Att ordning måste hållas ombord är sjelfklart. Ingen fick sofva i land, ingen fick nattetid föra båt eller esping från skeppet utan skepparens tillstånd (Visby sjörätt kap. 4). Men, å andra sidan, hade tydligen

medeltidens matrosar mera att säga än nutidens. När skeppet låg i hamn bidande vind, och enligt skepparens uppfattning det rätta ögonblicket var kommet, hade skepparenskyldighet att framkalla hela besättningen och säga: »I herrar, vi hafva vind att segla.» Voro meningarna härom delade, måste omröstning företagas, och gjorde skepparen klokt, ifall han rättade sig efter majoriteten, ty i

annat fall blef han, om resan gick olyckligt, skyldig att betala skepp och gods (Visby sjörätt kap. 16). Om matrosar sjuknade under resan och icke för sin sjukdoms skuld kunde stanna ombord, skulle skepparen flytta

840. Skepp.

Fig. 838. Efter målning i Häfverö kyrka i Roslagen. 1400-talets senare del.

Fig. 839. Efter målning i Herkeberga kyrka i Uppland; 1480-talet.

Fig. 840. Efter målning i Edebo kyrka i Roslagen, omkring år 1500.

de sjuke till ett vårdshus, förse dem med ljus, lemna en annan man (matros eller annan) att sköta de sjuke, förse dem med sådan föda, som brukas ombord. Tillfriskna de, skola de hafva lönen oafkortad, dö de, skall lönen lemnas åt deras enkor och arfvingar (kap. 21). Skepparen skall hålla frid bland matroserne. Smädelseord voro belagda med böter, äfvensom smädande ord, som skepparen yttrade till en matros. Om en skeppare misshandlade en matros, skulle denne tåligt fördraga det första slaget, men efter det andra hade han rätt att försvara sig. Om en sjöman slog skepparen, skulle han betala 100 skilling eller mista handen (kap. 26). Var skepparen missnöjd med någon matros, gaf han en antydan derom genom att taga bort bordduken på matrosens plats (kap. 28).

När skeppet skulle lastas, tillkom det varornas egare att leverera dem vid stranden. Der mottogos de af skeppets folk. De tyngre varorna vindades ombord. För detta arbete skulle besättningen hafva betalning, hvilken var olika efter varornas beskaffenhet (Visby stadslag kap. 7).

Under färden kunde vidriga omständigheter inträffa. Man kunde tvingas att kapa masten, att kasta varor öfver bord, skeppet kunde förlisa. Med dessa olycksfall sysselsatte sig lagstiftningen i hög grad.

Om under resan mast och segel förloras genom ren olyckshändelse, hafva köpmännen, som befraktat skeppet, ingen skyldighet att bidraga till ersättande af det som gått förloradt. Men måste för nöds skull masten kapas, äro skeppare och köpmän skyldige att hvar för sig, i förhållande till skeppets och lastens värde, bidraga (kap. 15¹). Också fick icke skepparen kapa mast eller ankarkabel utan att för köpmännen framhålla sina skäl för en sådan åtgärd. Skulle köpmännen icke finna sig i en sådan åtgärd, eger dock skepparen rätt att vidtaga henne, men han skall då, när han kommer i land, jämte två andre med ed styrka att han handlat af nödtvång (kap. 42). Det kunde ock inträffa, att man, för att rädda skeppet, måste kasta varor öfver bord. Funnos varornas egare ombord, skulle desse tillfrågas om deras mening, hvilken dock icke gällde mycket, ty äfven om 'fraktmännen' sade nej, lättades skeppet, såvida två eller tre af skeppmännen instämde med skepparen. För det, som kastades öfver bord, skulle egaren erhålla ersättning efter de pris, som gällde i destinationsorten, och denna ersättning åstadkoms genom uttaxering på skepparen (som hade att betala på grund af skeppets värde²) och af varornas egare. Om någon i sin kista förde penningar,

¹ De kapitel, som i detta stycke anföras, återfinnas i Visby sjörätt.

² Som motvigt till en benägenhet hos skepparen att sätta för lågt värde på skeppet, tillkom stadgandet, att köpmännen, som hade med lasten att göra, kunde, om de så ville, köpa skeppet till det pris, som skepparen hade upp-gifvit (kap. 14).

borde han före utkastandet anmäla förhållandet; blef hans kista ej utkastad, skulle han vid uttaxeringen för penningarne betala dubbelt, 'två penningar för en penning', blef hans kista kastad, skulle vid ersättningens utgående räknas 'två penningar för en'.¹ Tog han på förhand penningarne ut ur kistan och bar dem på sig, togos desse ej med i beräkningen för uttaxeringen. Som ersättning erhöles för det som kastades, gjordes för detsamma ingen minskning i den aftalade frakten. Äfven skeppmännen handlade litet för egen räkning och förde därför varor med sig; den som hade allenast en kolli (fat), behöfde icke bidraga till uttaxeringen, den som hade mera, fick betala för det öfverskjutande² (kap. 7, 11, 22, 41). Vid varornas flyttande till eller från bord vid hissningen, skulle de rep och tåg, som vid denna skulle användas, på förhand granskas icke blott af skepparen, utan ock af köpmännen; brast något utan att varornas egare fått tillfälle att pröfva tågens godhet, skulle de hafva full ersättning för det som skadades (kap. 24).

Skepparen kunde ega ett fartyg och då hyrde en eller flere hos honom plats för sina varor, eller skeppet tillhörde en eller flere, i hvilket fall egaren eller egarne antogo en skeppare. Äfven i sådant skepp, som tillhörde en eller flere köpmän, kunde andre få tillfälle att skicka varor. Allmän sed var, att varornas egare eller någon representant för denne följde med på resan, för att i destinationsorten besörja försäljningen. När någre köpmän ville hyra ett skepp, skulle de taga med sig två rådmän, för detta ändamål utsedde af rådet, och komma öfverens med skepparen och aftala med honom om hela frakten, så att hvar och en kan sätta sina varor in under frakten — så att hvarje varusändnings värde kunde beräknas som en viss del af hela fraktbeloppet — och att ingen mans gods är utöfver frakten. För någon ombord gods utöfver frakten, skall det åter föras i land och 12 marks böter skulle erläggas till rådet. Detta skulle ock tillse, att hvart skepp, färdigt till segling, är både ofvan- och nedantill i stånd att gå till sjös och att något gods ej finnes öfver frakten (Visby stadslag III. III. 9). Undantag synas dock hafva förekommit, ty det heter i sjörätten (kap. 45), att om ett skepp seglar från en handelsplats med full last, får skepparen icke taga mot andra varor, såvida han icke till köpmännen sagt: »I herrar, jag skall taga med så mycket mera gods», och fått deras tillstånd. I annat fall skulle skepparen i böter gifva

¹ Detta har blifvit tolkad på olika sätt. Schlyter säger: sådane penningar, ehvad de kastas eller icke, skola vid bestämmandet af ersättningen för sjökastet, beräknas till halfva beloppet. I den engelska upplagan af sjörätten (Twiss, *The black book of the admiralty*, appendix, del 4) heter det (s. 105): in other words, he shall pay twice as much as the others in proportion to the value of his goods. — Den senare uppfattningen synes mig vara den riktigare.

² Gjorde matrosen icke sin skyldighet i nödens stund, förlorade han rätten till en fri kolli (kap. 22).

så mycket som de utom den aftalade frakten mottagna varorna voro värda.

Vid öfvergången till medeltiden voro Nordborné skicklige och modige sjömän; sagornas uppgifter, färdernas utsträckning äfven öfver aflägsna och vida haf vittna derom. Man kan icke annat än förvånas, när man ser, hvilken olika karaktär medeltidens sjöväsende hade. Mot vikingatidens skepp, representerade af Gokstadsskeppet, bilda medeltidens korta och framtill rundade skepp en stor kontrast. Under medeltiden fruktade man för resor öfver vidare vatten. När biskop Bengt i Linköping, k. Magnus ladulås' broder, den 14 juli 1287 skulle resa öfver till Gotland, hvilket hörde till hans stift, skref han på förhand sitt testamente; han hade helt visst ett skepp af yppersta beskaffenhet, men det oakadt ansåg han en resa från Slätbaken till Gotland vara förenad med synnerlig våda.

Vinterresor på sjön voro naturligtvis förenade med faror. Huru mycket man fruktade dem, visar sig bäst deraf, att man till sist kom derhän, att man försökte med lag bestämman de gränstider, inom hvilka sjöfärder voro tillåtna. Vid en hansedag år 1391 föreslogs en förordning, att ingen fick segla ut från en hamn mellan den hel. Martins dag, den 11 november, och kyndelsmessan, den 2 februari. Undantag skulle göras endast för skepp, som voro lastade med lifsmedel. Dessa två gränsdagar blefvo småningom ganska allmänt antagne. Det synes dock, som om sjöfarten i allmänhet började senare och slutade tidigare.¹ Å andra sidan finnas antydningar om sjöfärder äfven under vintern. I första början af 1200-talet förordnas om ved till en fyrbåk, som Lybeckarne ville inrätta vid Falsterbo; denne skulle naturligtvis vara till tjänst för dem, som seglade under den mörka årstiden (DS nr 828). År 1306 upprättades en fyrbåk på en liten ö vid Pommerns kust; han skulle hållas tänd från den 8 september till den 1 maj. Fyrbåkarne torde den tiden hafva bestått af bål, som brunno å en högt belägen, vidt synlig plats. En sådan båk kräfdes mycket ved, men skogstillgången var under medeltiden större än nu.

Att sjöresorna stundom varit mycket besvärliga, är visst. De historiska berättelserna och urkunderne tala ofta om hindrande vindar och om skeppsbrott. Jag nöjer mig här med att anföra en reseskildring från början af 1500-talet, från en man vid namn Severin Buth sänd till riksföreståndaren hr Svante Nilsson;² den är daterad den 17 november, året är ej uppgifvet. »Vi fingo nordvestväder dagen näst efter alla själars dag — alltså den 3 november — och då lofvade vi strax ut till sjös — hvarifrån resan gick, nämnes icke — och alla skeppen med, och

¹ Jfr Stieda, anf. arb. s. XCIV f.

² Tryckt i Grönblad, *Nya källor till Finlands medeltidshistoria* s. 383. Brevet hänföres af Grönblad till år 1508.

denne vind blef ej ståndande längre än tills vi kommo mot Gotland. Så fingo vi sunnanväder och åter måste vi segla tillbaka, och började det att ganska svårligen storma och blåsa och natten gick oss på och mörkret, och lofvade vi som nogast bi och gerna hade vi varit i de svenska skären igen, men vi kunde ingaledes komma dit, ty stormen växte öfver måttan och vågen och sjön slog utöfver öfversta kompaniet och utöfver förkastellet, och bössor (kanoner) och kistor ruko från det ena bordet till det andra, och slog vågen och sjön sönder meste delen af naglarne i barkhulten, sidan och masten brakade, sjön förfyllde oss och skeppet blef öfver måttan läck, så att åtta karlar gingo till pumpen och åtta från dag och natt, och höllo vi sjön i fyra nätter; och kunde vi icke komma dit vi aktade oss. När denna nöd gick oss på, kommo alle köpsvennerne till mig och bådo mig för Guds skuld, att jag skulle låta draga, och sedan talade de till skepparen. Då var skepparen fruktandes, ty skeppet var öfver måttan läck. Så gingo vi till rodd, så att vi skulle låta draga till Reval, efter köpsvennernes begäran, hvilket vi ock gjorde, ty oss stod intet annat råd före.» Följande morgon voro de helt nära Dagerort och på qvällen den 9 kommo de till Revals hamn.

Huruvida kompassen under medeltiden blifvit använd i Sverige, kan jag dessvärre icke uppgifva; någon antydning om hans användning i vårt land under en så tidig period har det icke lyckats mig finna. Den hel. Birgitta talar visserligen om 'sæghlstenen', men hon vistades länge i Italien och kan der hafva fått kunskap om honom.

Man kände sig därför ganska betänklig, när man, utsatt för verkningar af vind och ström, gaf sig ut på vatten, utan att kunna skönja en mötande strand. Man föredrog därför kustfärder. En anteckning om en sådan, hörande till 1200-talet, har jag redan s. 743 omtalat.¹ Hon redogör för vägen från Utlängan vid Blekinges sydöstra hörn till Stockholm och till Finska viken. Att söka identifiera alla de i anteckningen förekommande ortnamnen skulle leda mig för långt åt sidan; jag nöjer mig med att lemna ett utdrag.

Man seglade från Utlängan tätt utmed kusten till Kalmar, Skäggenäs — der Kalmar sund är smalast —, Vällö, Runö (utanför Påskallavik), Djuræholts sund (utanför Döderhult), — Äfrö, Vinö (vid nordöstra stranden af Misterhults socken), vidare till Sporö (vid inloppet till Vestervik), Hamra (uppåt Loftahammar), Arkö, Qvedne (Qvädö, vid inloppet till Valdemarsviken), Örsund (Barösund?), Viggön, Ulfund (vid nuvarande Olsön), — Alrecki (den nuvarande Arkön, vid södra inloppet till Bråviken). När man hade kommit öfver Bråviken, passerade man Vinterklasen (en liten ö vid Bråvikens norra mynningshörn), Rågö, Ringsö, Askö, Räfskär, Torö, Härhamra, Medelsten, Elgsnabben, Gårdö (Gälö) o. s. v. En annan led förde från Medelsten

¹ Hon finnes tryckt i *Scriptores rerum Danicarum mediæ ævi.*

(nu Mellsten) öster om Mysingefjärden och vidare förbi Älö, Ornö, Nämndö, Ruden (Rummarön), Sandö, Hærö (Harö), Myghin (Möjan), Sårsö, Husarö, Lagnö, Sigmar (Siarö), Yxlön, Oxhalsön och Räfsnäs till Araholm (Arholma). En tredje led förde från Bråvikén genom Fimer-sund (Femöresundet), förbi Rågö, genom Stendör- och Säfsunden, förbi Fifång, genom Svethersund (vid Svärdön), förbi Ekeholmen, genom Oxlæsund (vid Yxlön), förbi Gårdö (Gälön), genom Dalernsund, Stäket (Harustik), till 'lilla Swethiuthæ' d. v. s. lilla Svitjod eller holmen Sverige vid norra mynningen af Skurusund. Från 'lilla Svitjod' kunde man å ena sidan fara in till Stockholm, på den andra ut till Arholma. Den, som ämnade sig ännu längre åt öster, drog sig genom den åländske skärgården öfver till den finske.

I de större handelsorterna utarbetade man till sjöfarandes tjänst anvisningar för resorna. En sådan, förekommande i två något varierande redaktioner, har under benämningen 'sjöboken' utgifvits af doktor K. Koppmann.¹ Ursprungligen tillkommen i Flandern, har denna bok gång efter annan blifvit under hanseatiskt inflytande bearbetad, utvidgad och öfversatt på platt-tyska. Boken, i hennes ursprungliga form, synes vara nedskrifven under 1300-talet; de två bevarade handskrifterna tillhöra 1400-talets senare hälft. I det tolfte kapitlet talas om färden genom Skagerack, Kattegatt, Öresund, södra och sydöstra Östersjön. Anvisningarna i denna bok förutsätta bekantskap med kompassen. Huru man, innan denna blef känd och använd, var utsatt för misstag, visas bäst af den skildring af Nordens geografi, som Adam af Bremen skref under den senare hälften af 1000-talet. Väderstrecken äro der i regeln oriktigt uppgifna. Enligt honom låg Sverige i öster och vester parallelt med den nordtyska kusten.

Sjöresornas längd bestämdes af väder och vind. Långsammare gingo de i allmänhet än nu, ty man var icke benägen för nattfärder. När skynningen kom, kastade man ankar eller band sig vid stranden. På denna uppsattes tältet (*tentorium*), i hvilket man beqvämligen kunde finna ro.

Trots de svåra olägenheter, som vidlåde den tidens sjöfärder, synas regelbundna förbindelser hafva upprättats mellan Sverige och utlandet. En kanik vid Uppsala domkyrka, kyrkoherde i Vesland, vid namn Karl Johansson, uppehöll sig år 1424 vid Leipzigs universitet. I ett bref från honom till en vän i Sverige heter det: »i fall I skicken mig några bref, böra de sändas till Kersten Hake i Lybeck, som fort-skaffar dem vidare till mig, och detta kan ske genom Johan Skalmc i Stockholm, emedan inom fjorton dagar alltid något bud färdas dem emellan.»²

¹ *Das Seebuch*, Bremen 1876.

² Brevet är tryckt i Lagerbrings *Svea rikets Historia* del 4 s. 582.

Medeltidens största resor voro pilgrimsfärderna. Det fromma nitet hjälpte genom besvärligheter och farligheter. De förra voro svårare för pilgrimen än för andre, alldenstund han måste försaka åtminstone någon del af de knappa bekvämligheter, som tidehvarfvvet kände och brukade. Pilgrimerne medförde underrättelser från de orter de besökte. En urkund omtalar nyheter, som blifvit bekanta genom pilgrimer.

Om slutornamentet jfr s. 24.

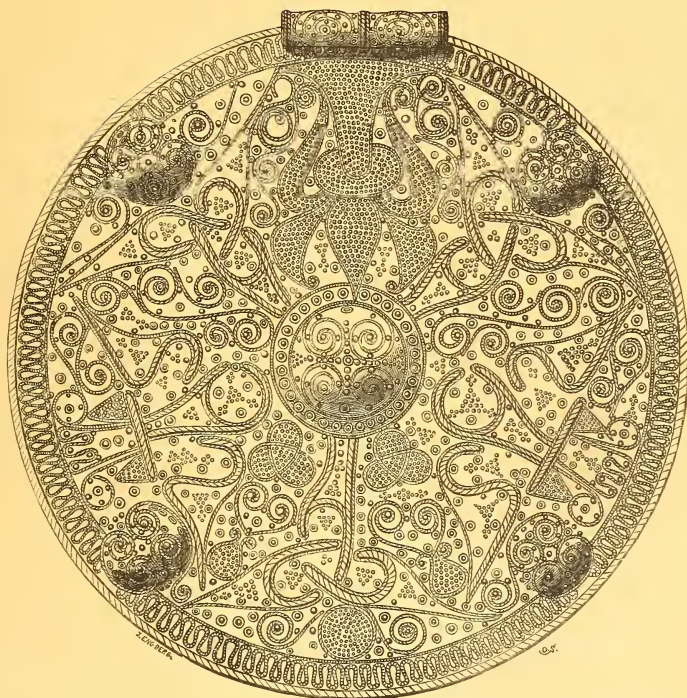

SVERIGES MEDELTID

KULTURHISTORISK SKILDNING

AF

HANS HILDEBRAND

FÖRSTA DELEN

I

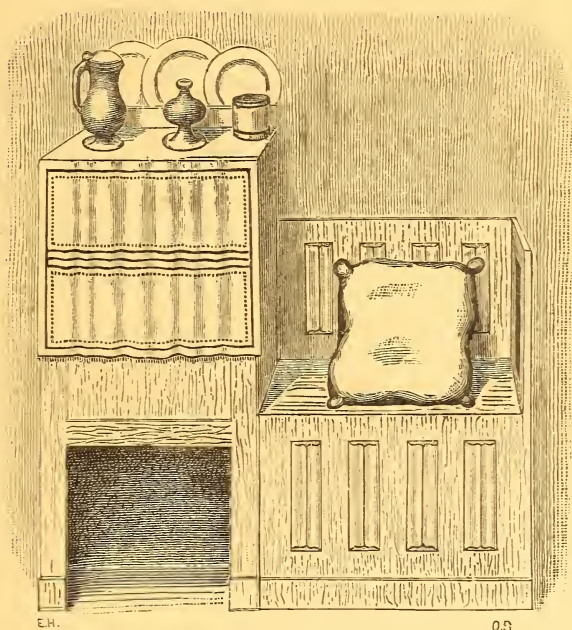
P. A. NORSTEDT & SÖNERS FÖRLAG.

SVERIGES MEDELTID

KULTURHISTORISK SKILDNING

AF

HANS HILDEBRAND

FÖRSTA DELEN

II

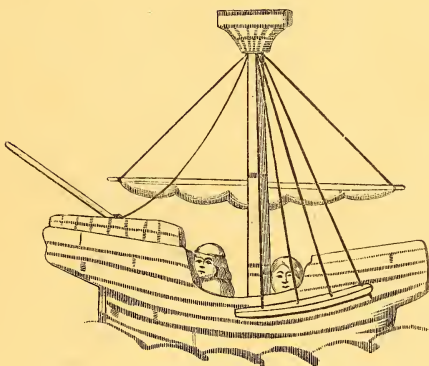

SVERIGES MEDELTID

KULTURHISTORISK SKILDNING

AF

HANS HILDEBRAND

FÖRSTA DELEN

III

P. A. NORSTEDT & SÖNERS FÖRLAG.

SVERIGES MEDELTID

KULTURHISTORISK SKILDNING

AF

HANS HILDEBRAND

FÖRSTA DELEN

IV

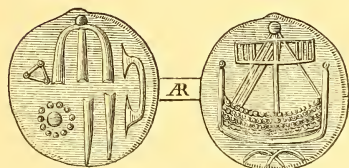
P. A. NORSTEDT & SÖNERS FÖRLAG.

SVERIGES MEDELTID

KULTURHISTORISK SKILDNING

AF

HANS HILDEBRAND

FÖRSTA DELEN

V

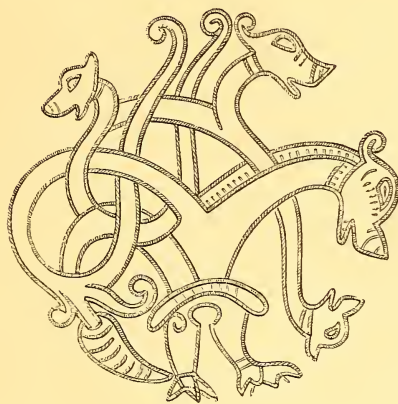

SVERIGES MEDELTID

KULTURHISTORISK SKILDNING

AF

HANS HILDEBRAND

FÖRSTA DELEN

VI (SLUTET)

P. A. NORSTEDT & SÖNERS FÖRLAG

1- III i haffen.

700: -

SVERIGES MEDELTID.

KULTURHISTORISK SKILDNING

AF

HANS HILDEBRAND.

Arbetet består af fyra delar af följande innehåll:

FÖRSTA DELEN. Bok 1. *Landsbygden*. Landet. Allmogen. Livvet. Arbetet (jordbruket m. m.). Skatterna. Lapparne i Sverige. Svenskarne i Estland.

Bok 2. *Städerna och de privilegierade näringarna*. Städerna. Borgerskapet. Handverk. Handel. Bergverk. De stora fiskerierna. Mått och vigt. Mynt. Den ekonomiska ställningen. Samfärdsel.

ANDRA DELEN. Bok 3. *De högste i samhället*. Konungen. Stormännen. Bostäder och inredning. Drägt. Smycken. Nöjen (tornej m. m.) Heraldik.

Bok 4. *Krig*. Befästningar. Landkrig. Sjökrig.

Bok 5. *Kyrkan*. Kyrkorna och deras inredning. Presterskapet. Gudstjensten. Klostren.

TREDJE DELEN. Bok 6. *Litteratur och vetenskap*.

Bok 7. *Konsten*.

FJERDE DELEN. Bok 8. *Nöd, barmhertighet, föreningsväsen*. Trälen. Den biltoge. Fången. Fattiga och sjuka. Hospital och fromma stiftelser. Gillena.

Bok 9. *Lag och häfd*. Den fredliga sammanlefnadens garantier. Lagarne. Rätttegångsstättet. Straffen.

Bok 10. *Medeltidens verldsåskådning*. Hvad menniskan tänkte om sig sjelf, om Gud, englar och helgon, om världen. Symbolik.

Geijer säger: »Medeltiden är en högst lärorik tid och väl värd att man derom vet mera än att strax bortom Luther och Amerikas upptäckt ligger det stora barbariet, ungefär som man säger att strax bortom Europa ligger Sibirien.» Afsigten med detta arbete är att åt den svenska allmänheten gifva en utförlig, på medeltidens egna urkunder och konstverk grundad redogörelse för de olika uppenbarelserna af det svenska folkets lif under mera än fem århundraden — en period som är alltför lång att man utan olägenhet skulle kunna lemna den å sidan, så mycket mera, som under medeltiden lades den grund, på hvilken sedermera vår stolta stormakts-tid och vårt nuvarande samhällsskick uppstått. Med lifligt intresse har man under de senaste årtiondena riktat sin uppmärksamhet på vårt folks hedniska forntid och med lofvärd ifver har man från denna sökt hemta viktiga lärdomar för vårt folks fosterländska utbildning. Full nytta för nutiden kan man dock icke i detta afseende draga af bekantskapen med denna aflägsna forntid för än man fått tillfälle att se, huru vårt folk under de mellanliggande århundradena utbildat sig. De öfriga europeiska folken hafva också i fullt mått insett vigten af en närmare bekantskap med medeltidens lif, de krafter som beherrskade detta och de skiftande förhållanden i hvilka det uppenbarat sig. Ännu har dock intet folk inom sin litteratur att uppvisa ett arbete, som gifver en i alla riktningar utförd bild af dess medeltids kulturlif, såsom det verk vi här anmäla skall söka gifva för Sveriges räkning.

Förläggarne hoppas därför, att allmänheten skall med välvilja mottaga detta arbete, för hvars utstyrsel förarbeten blifvit gjorda under snart ett tiotal af år. Som texten i det första häftet, som nu utsändes, icke föranledt upptagande af ett större antal illustrationer, vilja vi här nämna, att i närvarande stund äro 500 till en del mycket dyrbara figurer ämnade att intas i de följande häftena, utförda med den finhet och noggrannhet, som numera utmärker svenska tecknars och träsnidares återgifvande af arkeologiska föremål. Priset är satt så lågt som den rika utstyrseln medgifver.

Under loppet af nästa år kommer återstoden af första delen att utgifvas, i hvilken utförlig redogörelse lemnas för det svenska jordbrukets ställning, för det svenska handverkets tillstånd och utveckling samt för det svenska myntväsendet under medeltiden. Arbetet bör således blifva af intresse icke allenast för fornforskaren och historikern, utan för alla klasser inom det bildade samhället. Stockholm i December 1879.

P. A. Norstedt & Söner.

Förut hafva utkommit:

Den kyrkliga konsten under Sveriges medeltid. En kortfattad öfversigt af HANS HILDEBRAND, med 119 figurer. Pris: 3 kronor, bunden 4 kronor 50 öre.

Sveriges Forntid, af OSCAR MONTELIUS. Text I. Stenåldern. Pris 3 kr. Med atlas. Pris 10 kr. inb. 12: 50.

Om lifvet i Sverige under hednatiden, af OSCAR MONTELIUS, 2:dra uppl., pris 1 kr.

Från Jernåldern, af OSCAR MONTELIUS, häft. 1 och 2, pris 7 kr.

Pris: 2 kronor.

GETTY RESEARCH INSTITUTE L

3 3125 01490 2619

